УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 ТОМ 2 ТОМ 3 ТОМ 4 ТОМ 5 ТОМ 6 ТОМ 7

А – БОРОНА
БОРОНУВАННЯ – ГЕРГЕЛІ
ГЕРДАН – ЕЛЕКТРОГРАФІЯ
ЕЛЕКТРОД – КАНТАРИДИН
КАНТАТА – КУЛАКИ
КУЛІКІВ – МІКРОКЛІМАТ
МІКРОКЛІН – ОЛЕУМ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар, заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
7

МІКРОКЛІН — ОЛЕУМ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1982

О3
У45

Е $\frac{00101\text{-}001}{М\ 222\,(04)\,82}$ 001-82 5 000 000 000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1982 р.

М

МІКРОКЛІ́Н (від *мікро...* і грец. κλίνω — нахиляю) — мінерал класу силікатів, групи *польових шпатів*. K [$AlSi_3O_8$]. *Сингонія* триклінна. Густина 2,57. Твердість 6,5. Колір рожевий, рожево-червоний, бурувато-жовтий, рідше — білий, голубувато-зелений (амазоніт). Блиск скляний. М.— важливий породоутворюючий мінерал, входить до складу гранітів, гранодіоритів, гнейсів, пегматитів. У Рад. Союзі родовища М. є в РРФСР (у Карелії, на Уралі, в Сибіру), на Україні (на Волині, в Приазов'ї). Використовують при виготовленні керамічних виробів, амазоніт — як *виробне каміння*.

МІКРОКО́КИ (Micrococcus) — рід неспороутворюючих сферичних *бактерій*. Розмір — 0,5 — 3,5 мкм. М. розмножуються *поділом*. Розташовані поодинці, в парах або скупченнями. Звичайно нерухомі. Грампозитивні (див. *Грама метод*). Всі М. — облігатні *аероби, сапрофіти*. Поширені у воді, грунті, зустрічаються на шкірі людини і тварин.

МІКРОЛІ́ТИ (від *мікро...* і грец. λίθος — камінь). 1) В археології — дрібні (довж. 1—2 см) кам'яні знаряддя геометричних форм (у вигляді трикутника, трапеції, сегмента та ін.). Були поширені за часів *мезоліту* на тер. Африки, Європи і Азії. Їх застосовували як наконечники стріл або крем'яні леза. На тер. СРСР знаходять на Україні, в Нижньому Поволжі та деяких ін. районах. 2) В геології — дрібні голчасті або пластинчасті кристали породоутворюючих мінералів, властиві для основної маси *ефузивних гірських порід*.

МІКРОМАНІПУЛЯ́ТОР (від *мікро...* і *маніпулятор*) — прилад, що дає можливість здійснювати тонкі й точні рухи спеціальних інструментів у полі зору *мікроскопа* і виконувати складні маніпуляції на клітинах. М. складається з мікроскопа і штативів, в яких затискуються мікроінструменти (голки, скальпелі, піпетки та ін.), що можуть рухатись у трьох взаємно перпендикулярних площинах. Кінці мікроінструментів входять у спец. камеру, яку розміщують на предметному столику мікроскопа; в цій камері створюють умови для підтримування життєдіяльності вміщуваних там біол. об'єктів (див. мал.). М. можуть мати пневматичне, гідравлічне, мех. або електр. керування. В нових моделях М. передбачено використання телевізійних, електронних та ін. приладів. Див. також *Мікрургія*.

МІКРО́МЕТР (від *мікро...* і грец. μετρέω — вимірюю) — універсальний прилад (інструмент) для вимірювань лінійних розмірів (довжин) деталей та ін. виробів контактним способом. Осн. частиною М. (мал.) є мікрометричний гвинт, що обертається в гайці, скріпленій з скобою і стеблом. За призначенням розрізняють М. гладенькі (найпоширеніші), листові, трубні, зубомірні (*нормалеміри*) і різьбові. Вони бувають ручні й настільні (у т. ч. із стрілковим відліковим пристроєм). Мікрометрами вимірюють довжини до 2000 мм. Ціна поділки М. переважно до 0,01 мм, границі допустимої похибки ±0,5 мкм. *Р. В. Якірін.*

МІКРОМЕ́ТР (від *мікро...* і *метр*), мкм — частинна одиниця довжини, дорівнює 10^{-6} м. Застаріла назва М.— *мікрон*.

МІКРОМІНІАТЮРИЗА́ЦІЯ (від *мікро...* і франц. miniaturisation — граничне зменшення розмірів) — значне зменшення габаритів і маси радіоелектронної апаратури з одночасним підвищенням її надійності. Полягає у раціональному конструюванні і виготовленні вузлів і елементів апаратури, використанні *друкованих схем, мікромодулів, інтегральних схем* тощо. Безпосередньо пов'язана з розвитком *мікроелектроніки*. До М. вдаються у радіотехніці, кібернетиці, космонавтиці, обчислювальній техніці тощо. *Л. І. Дадеко.*

МІКРОМО́ДУЛЬ (від *мікро...* і *модуль*) — уніфікований функціональний вузол радіоелектронної апаратури (модуль), складений з мікроелементів: *резисторів, транзисторів* тощо; засіб *мікроминіатюризації*. Розрізняють М. етажеркові (мал.), плоскі, таблеткові та циліндричні. Вони відрізняються щільним розміщенням мікроелементів (в 1 см³ їх налічується 5—30), високою надійністю, малими габаритами і масою. Застосовуються гол. чин. в обчислювальній, авіац., ракетній і космічній техніці.

МІКРО́Н (від грец. μικρόν — мало), мк, μ — застаріла назва частинної одиниці довжини — *мікрометра*.

МІКРОНЕЗІ́ЙСЬКІ МО́ВИ — мови *мікронезійців*. Традиційно їх вважають за групу (чи гілку) *малайсько-полінезійських мов*. Досліджені мало. До М. м. належать мови трук, понапе, кусайє, маршалльська, гілбертська та ін. Характерною рисою М. м. є наявність кількох рядів числівників. У граматичній будові М. м. є багато спільного з *меланезійськими мовами*. М. м. безписемні.

Ю. Х. Сірк.

МІКРОНЕЗІ́ЙЦІ — група споріднених народів, корінне населення *Мікронезії*. Чисельність — бл. 170 тис. чол. (1978, оцінка). Колонізація Мікронезії (з кін. 16 ст.) призвела до значного зменшення чисельності М. Антропологічний тип М. склався в результаті змішання *меланезійців, полінезійців* та *індонезійців*. Говорять *мікронезійськими мовами*. Поряд з християнством у М. поширені й традиційні місц. вірування. Осн. заняття М.— рибальство і (меншою мірою) землеробство.

МІКРОНЕ́ЗІЯ — група численних островів (бл. 1500) в *Океанії*, на Зх. Тихого ок. Пл. 2622 км². Нас. понад 200 тис. чол. До М. належать острови: Науру (незалежна д-ва *Науру*), Гілберта, Ошен (входять до складу д-ви *Кірібаті*); Каролінські, Маршаллові й Маріанські — підопічна тер. ООН *Мікронезія* та *Гуам* (володіння США). За походженням острови М. поділяють на коралові *атоли* (Науру-Ошен), оточені рифами, та вулканічні (Маріанські, Каролінські) з діючими вулканами (о. Агрихан, заввишки 965 м). Родовища бокситів (Каролінські о-ви), фосфоритів (о-ви Науру, Ошен). Клімат екваторіальний і субекваторіальний. Пересічна річна т-ра +26, +28°. Опадів 1000—6000 мм на рік. У районі Каролінських о-вів часті руйнівні *циклони*. Природна рослинність М. дуже змінена людиною. На вулканічних островах подекуди — тропічні вічнозелені ліси (пальми, деревовидні папороті, бамбуки) та *савани*. Коралові острови мають бідну рослинність. З тварин характерні кажани, крокодили, змії, ящірки; мор. птахи.

Ю. А. Амброз.

МІКРОНЕ́ЗІЯ (Каролінські, Маршаллові і Маріанські острови), Підопічна Територія Тихоокеанські Острови — підопічна територія ООН під управлінням США. Включає три архіпелаги — Маріанські (без о. Гуам), Каролінські й Маршаллові острови, розташовані в зх. частині Тихого ок. Заг. площа 1,8 тис. км². Нас. бл. 120 тис. ж. (1975), гол. чин. *мікронезійці*. Основа економіки — с. г., яке не задовольняє потреб населення у продовольстві. Більшість с.-г. угідь належить американцям. Плантації кокосової пальми, цукр. тростини, бананів, цитрусових. Вирощують також хлібне дерево, батат, таро. Тваринництво (розводять переважно свиней). Рибальство. Виробн. копри (на експорт). Незначна місц. пром-сть — у руках іноз. власників. На островах — численні військ. об'єкти США. Бл. 13% працездатного населення — безробітні (1979).

МІКРОНУ́КЛЕУС (від *мікро...* і лат. nucleus — ядро) — менше ядро (генеративне) у *інфузорій*; здебільшого диплоїдне (див. *Диплоїд*). Ділиться шляхом *мітозу*. М. відіграє активну роль у статевому процесі — *кон'югації*, при якому з М.

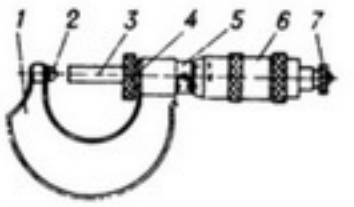

Гладенький **мікрометр**: *1* — скоба; *2* — п'ятка; *3* — мікрометричний гвинт; *4* — стопор; *5* — стебло з поздовжньою шкалою для відліку повних обертів мікрометричного гвинта; *6* — барабан з коловою шкалою для відліку часток оберту мікрометричного гвинта; *7* — тріскачка, що забезпечує постійне зусилля під час вимірювання.

Мікроманіпулятор: *1* — штатив з системою гвинтів, що пересувають мікроінструменти; *2* — тримач інструментів; *3* — зволожувальна камера з досліджуваним об'єктом; *4* — мікроскоп.

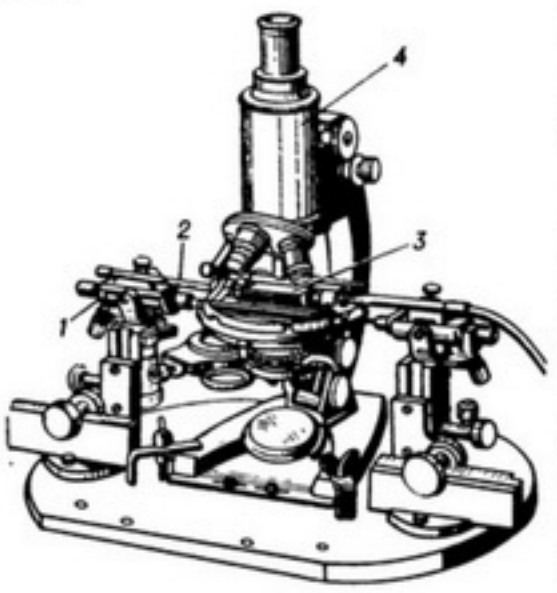

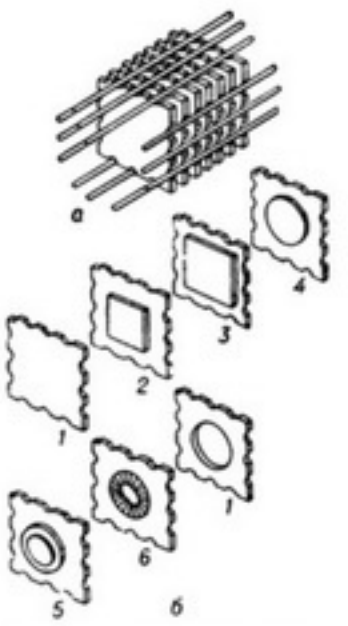

Етажерковий **мікромодуль** (до герметизації): *а* — складений за допомогою шин з мідного дроту; *б* — розібраний (*1* — кінцева плата; мікроелементи: *2* — плата з конденсатором; *3* — плата з резистором; *4* — плата з діодом; *5* — плата з транзистором; *6* — плата з котушкою індуктивності і конденсатором).

Мікроракетний двигун тягою від 2 до 450 мН, який працює на метані й кисні; призначений для системи орієнтації космічних літальних апаратів (США).

утворюються статеві ядра — *пронуклеуси*. У вегетативному періоді М. неактивний. Див. також *Макронуклеус*.

МІКРООРГАНІ́ЗМИ, мікроби — переважно одноклітинні тваринні й рослинні організми, які можна побачити лише під мікроскопом. До М. належать *мікоплазми, бактерії, актиноміцети, дріжджі,* плісеневі *гриби,* мікроскопічні *водорості*. Іноді до М. відносять *віруси* та *найпростіші*.

МІКРОПІ́ЛЕ (від *мікро...* і грец. πύλη — ворота, прохід) — 1) Отвір в оболонці яєць комах, павукоподібних, деяких молюсків, риб та ін. тварин, через який *сперматозоїд* потрапляє в яйце. 2) Пилковхід, сім'явхід — отвір на верхівці *насінного зачатка,* через який у більшості квіткових рослин проникає пилкова трубка (див. *Пилкове зерно*).

МІКРОПРОЦЕ́СОР (від *мікро...* і *процесор*) — програмно керований пристрій обробки *інформації,* виконаний на одній або кількох *великих інтегральних схемах*. Являє собою один або кілька плоских кристалів з напівпровідникового матеріалу, площею у кілька десятків мм², з нанесеною на них електронною схемою процесора. Розміщується в одному або кількох герметично закритих корпусах, що мають відповідні виводи для підключення решти пристроїв *електронної обчислювальної машини*. Використовується М. для побудови *мікро-ЕОМ, міні-ЕОМ* тощо. *Б. М. Малиновський.*

МІКРОРАЙО́Н (від *мікро... район*) — первинна одиниця сучасної житлової забудови міста. М. складається із комплексу житл. будинків і культурно-побутових закладів (дит. садки і ясла, школи, магазини тощо), спорт. майданчиків і скверів.

МІКРОРАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н — *ракетний двигун* з тягою від сотих часток до кількох десятків *ньютонів,* що має малі розміри і розрахований на багаторазові запуски і велику кількість спрацювань (мал.). Застосовують як стабілізуючий і орієнтаційний двигун, а також як індивідуальний двигун для пересування космонавта у вільному просторі поза кабіною корабля. Робочим тілом М. д. служить стиснутий газ або одночи двокомпонентне *ракетне паливо*. *В. Г. Денисов.*

МІКРОРЕЛЬЄ́Ф (від *мікро...* і *рельєф*) — невеликі нерівності земної поверхні, дрібні форми рельєфу місцевості з коливанням висот у межах кількох метрів (горбки, невеликі улоговини, *блюдця степові,* рівчаки та ін.). Особливості М. впливають на поверхневий стік, місц. зміни рослинного покриву тощо. М. має велике значення в комплексі природних умов рівнинних місцевостей.

МІКРОСЕ́ЙСМИ (від *мікро...* і грец. σεισμός — потрясіння, землетрус) — постійні невеликі коливання земної поверхні. Виникають від діяння коливань *атмосферного тиску,* ударів океанічних хвиль у береги, проходження *тайфунів* тощо. У *сейсмології* розрізняють М. першого роду (гармонічні коливання з періодом 3—9 с і амплітудою до 100 мкм) та другого роду (безладні коливання з періодом від тисячних до десятих часток секунди). Коливання грунту, зумовлені діянням вітру, дощу, роботою машин тощо, відносять до категорії випадкових перешкод у сейсмометричних дослідженнях. Реєструються М. високочутливими сейсмоприймачами. *Є. І. Антонюк.*

Мал. 2. Дослідницький **мікроскоп.**

МІКРОСКО́П (від *мікро...* і грец. σκοπέω — розглядаю) — оптичний прилад для спостерігання дрібних об'єктів, а також деталей

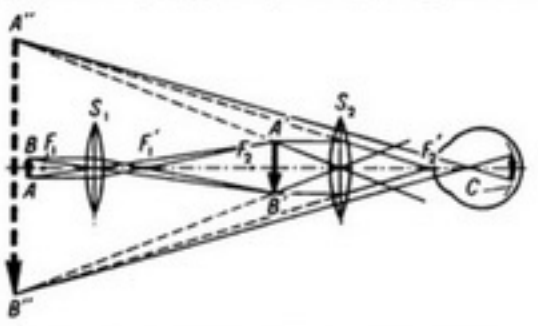

Мал. 1. Схема ходу променів у **мікроскопі.**

їхньої структури, невидимих неозброєним оком. Винахідник М. невідомий. Є дані про те, що бл. 1590 прилад типу М. побудував З. Янсен (Нідерланди). Перші успіхи в застосуванні М. для наук. досліджень пов'язані з іменами Р. *Гука* і А. *Левенгука*. Великий внесок у створення теорії і конструкції М., а також у розробку принципів і методів мікроскопії зробили Л. *Ейлер,* Дж. Б. *Амічі,* Е. *Аббе,* Ф. *Церніке,* В. П. *Лінник,* Д. С. *Рождественський,* Л. І. *Мандельштам* та ін. М. являє собою комбінацію двох оптичних систем (мал. 1) — *об'єктива* S_1 і *окуляра* S_2, кожна з яких складається з однієї або кількох лінз. Досліджуваний об'єкт AB розміщують поблизу гол. фокуса F_1 об'єктива, який дає дійсне, збільшене і перевернуте зображення $A'B'$. При візуальному спостереженні М. фокусують так, щоб $A'B'$ містилося безпосередньо за переднім фокусом окуляра F_2. За таких умов окуляр працює як *лупа*: створюючи додаткове збільшення, він дає уявне зображення $A''B''$; проходячи через оптичні середовища ока спостерігача, промені від $A''B''$ створюють на сітківці ока C дійсне зображення об'єкта. Звичайно $A''B''$ міститься на віддалі найкращого зору $D = 0{,}25$ м. Якщо окуляр зсунути так, щоб $A'B'$ було перед F_2, то зображення, яке дає окуляр, стане дійсним і його можна спроектувати на екран або фотоплівку. *Збільшення оптичне* М. $N = \frac{\Delta \cdot D}{f_1 \cdot f_2}$, де Δ — віддаль між F_1 і F_2; f_1 і f_2 — відповідно фокусні віддалі об'єктива і окуляра. Як правило, збільшення М. підбирають так, щоб раціонально використати *роздільну здатність* М., яка обмежена *дифракцією* світла на оправі об'єктива і визначається як найменша віддаль d між двома точками досліджуваного об'єкта, які ще роздільно можна спостерігати. Величина $d = \lambda\,(2n \sin u)^{-1} = \lambda/2A$, де λ — *довжина хвилі* світла, n — *заломлення показник* середовища між предметом і об'єктивом, $2u$ і A — відповідно кутова і числова *апертури* об'єктива. Для видимої області спектра корисне збільшення М. (тобто таке, при якому око спостерігача розрізняє всі елементи структури предмета, які дає М.) лежить у межах від 500 A до 1000 A. Оскільки $A = 0{,}8 \div 1{,}5$, воно не перевищує 1500. Корисне збільшення в кілька мільйонів раз дає *електронний мікроскоп*.

Більшість М. за конструкцією подібні до зображеного на мал. 2 дослідницького М. Над предметним столиком (3), на якому закріплюється досліджуваний об'єкт (препарат), розміщено пристрій для кріплення оптичної системи (6), а під столиком встановлено *конденсор* (2), на який падає світло від спец. освітлювача (*1*) або спрямовується денне світло за допомогою спец. дзеркальця. Об'єктиви в сучас. М. здебільшого змінні, їх вибирають залежно від умов спостерігання. Часто кілька об'єктивів закріплюють у т. з. револьверній головці (*4*); зміна об'єктива в цьому разі здійснюється простим поворотом головки. Кожен М. має тубус (трубу), в який вставляється відповідний окуляр; часто застосовують т. з. бінокулярні тубуси (*5*), які дають змогу спостерігати препарат одночасно обома очима. В М. передбачено й механізм для грубого (*7*) та точного (*8*) фокусування, яке здійснюється зміною відносного положення препарата, об'єктива й окуляра. В т. з. інвертованому М. об'єктив міститься під спостережуваним предметом, а конденсор — зверху. Напрям ходу променів, що пройшли зверху вниз через об'єктив, змінюється системою дзеркал, і в око спостерігача вони (як і в звичайному М.) попадають знизу вгору.

М. широко застосовують у різних галузях науки і техніки. Створено цілий ряд спец. М., зокрема для спостерігання об'єктів у невидимих для ока ділянках спектра (ультрафіолетові та інфрачервоні М.), у поляризованому світлі (поляризаційні М.), у світлі люмінесценції цих об'єктів (люмінесцентні М.), а також М. для спостерігання прозорих об'єктів з використанням явища інтерференції світла (інтерференційні М.). Див. також *Мікроскопічна техніка*.

Літ.: Федин Л. А. Микроскопы, принадлежности к ним и лупы. М., 1961; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

І. І. Конділенко.

МІКРОСКОПІ́ЧНА ТЕ́ХНІКА, гістологічна техніка — сукупність методів і прийомів для вивчення за допомогою *мікроскопа* хім. складу, фіз. властивостей, життєдіяльності і будови біологічних об'єктів. При вивченні живих об'єктів для підвищення контрастності зображення в мікроскопі використовують фазово-контрастний пристрій, конденсор темного поля (див. *Ультрамікроскоп*), поляризаційну, інтерференційну мікроскопії та *ультрафіолетову мікроскопію*. Досліджуючи зміни будови клітин під час їхнього поділу, рухи тощо, використовують мікрокінозніманння. При вивченні живих і неживих об'єктів застосовують *люмінесцентну мікроскопію* з використанням флуоресцентних барвників. Для одержання т. з. постійних

(неживих) препаратів об'єкти фіксують (див. *Фіксація* у біології), заморожують або обезводнюють та заливають у парафін, целоїдин, епоксидну смолу; з непрозорих об'єктів на *мікротомі* (для електронної мікроскопії — на ультрамікротомі) виготовляють тонкі зрізи. Щоб підвищити контрастність постійних препаратів, застосовують барвники (особливо широко — в *гістохімії*), які вибірково забарвлюють клітинні структури. Для збільшення контрастності об'єктів, що досліджуються під *електронним мікроскопом*, їх здебільшого вкривають тонким шаром металевого пилу, застосовують «електронні барвники» (чотириокис осмію, ураніл тощо). З метою досягнення негативного контрасту об'єкт вміщують в розчин щільнішої речовини (напр., фосфорновольфрамової кислоти), яка заповнює проміжки між частинками, що вивчаються. *В. О. Майський.*

МІКРОСОЦІОЛО́ГІЯ (від *мікро...* і *соціологія*) — одна з назв напряму бурж. соціології, що досліджує міжособові відносини в т. з. малих соціальних групах. Див. *Соціометрія*.

МІКРОСПО́РА (від *мікро...* і *спори*) — дрібна спора у різноспорових вищих рослин. М. утворюються з *археспорія* у вигляді дрібних округлих клітин у т. з. мікроспорангіях. Як і *мегаспора*, мікроспора має гаплоїдний (одинарний) набір *хромосом*, характерний для статевого покоління. М. різноспорових папоротеподібних проростає в редукований чоловічий *заросток*, на якому розвиваються чоловічі статеві органи — *антеридії*. У *насінних рослин* з М. утворюється *пилкове зерно* в пилковому гнізді (мікроспорангії). У голонасінних пилкові зерна потрапляють безпосередньо на *насінний зачаток*, а у покритонасінних вони проростають на приймочці *маточки* в пилкову трубку, яка проникає у насінний зачаток до *зародкового мішка*.

МІКРОСПОРИ́ДІЇ (Microsporidia) — клас безхребетних тварин типу *найпростіших*. Внутрішньоклітинні паразити багатьох безхребетних (особливо членистоногих) та хребетних (переважно риб) тварин. Мають вигляд амебоїдних організмів. Розмноження нестатеве шляхом поділу з наступним утворенням одноклітинних спор (розмір 2—25 мкм), що містять багатоядерні зародки, які й заражають тварину-хазяїна. Понад 800 видів, поширбсесвітньо. В СРСР бл. 200 видів, з них в УРСР бл. 40. Найшкідливіші нозема бджоляна (Nosema apis) — паразитує у кишечнику бджіл, нозема шовкопрядова (N. bombycis) — збудник пебрини шовковичного шовкопряда. Ці види М. зустрічаються і в УРСР. *О. П. Маркевич.*

МІКРОСПОРІ́Я (від *мікро...* і грец. σπορά — засів), стригучий лишай — шкірне заразне захворювання людини і деяких тварин, спричинюване мікроскопічними грибами. Один вид грибів — збудників М. паразитує лише на шкірі людини, другий — також у котів і собак. Зараження відбувається від хворих людей (при контакті чи через предмети побуту) або тварин. На М. хворіють здебільшого діти, іноді дорослі. Найчастіше М. уражує волосисту частину голови і гладеньку шкіру. Волосся на уражених ділянках тьмяне, сіруватого кольору, крихке, обламується на однаковому рівні. Вогнища ураження на шкірі правильної круглої або овальної форми, нагадують поверхневу *трихофітію*. Профілактика — див. *Дерматомікози*. Лікування провадиться лікарем-дерматологом.

МІКРОТО́М (від *мікро...* і грец. τομή — відрізок, розсікання) — прилад, за допомогою якого виготовляють найтонші зрізи залитих у парафін, целоїдин або заморожених (здебільшого за допомогою рідкого двоокису вуглецю) тканин рослинних і тваринних організмів для мікроскопічного дослідження. Осн. принцип будови М. полягає в спільній дії двох частин — ножа й системи, що тримає об'єкт. За конструкцією розрізняють такі типи М.: об'єкт закріплений у тримачі й піднімається за допомогою мікрометричного гвинта, мікротомний ніж рухається в горизонтальній площині (див. мал.); об'єкт рухається, ніж нерухомий. За допомогою М. виготовляють зрізи завтовшки 1—2 мкм (при заливці в парафін) або 10—12 мкм (при заливці в целоїдин). Для виготовлення зрізів, досліджуваних під електронним мікроскопом, сконструйовано особливу модифікацію М.— ультрамікротом (товщина зрізів — до 20 нм). Див. також *Мікроскопічна техніка*.

МІКРОТРО́Н — циклічний резонансний прискорювач електронів. У М. прискорення частинок здійснюється за рахунок енергії високочастотного електр. поля порожнистого *резонатора*, який вони багато разів проходять, рухаючись в однорідному і постійному магн. полі. В резонаторі електрони одержують такий приріст енергії, при якому період їх обертання змінюється на величину, рівну або кратну періодові прискорюючої напруги. М. застосовують як джерело високоенерг. електронів і γ-квантів у ядерній фізиці, медицині, дефектоскопії тощо. Див. також *Прискорювачі заряджених частинок*.

МІКРОФА́ГИ (від *мікро...* і грец. φάγος — пожирач) — група *лейкоцитів* у хребетних тварин і людини. До М. відносять *нейтрофіли* і *базофіли*.

МІКРОФІЛЬМУВА́ННЯ, мікрофотокопіювання — одержання фотографічним способом зменшених у десятки й сотні разів копій (мікрофільмів) текстових або графічних оригіналів; один з процесів, використовуваних в *оргтехніці*. На відміну від звичайного фотографування М. пов'язане з застосуванням спец. оптики в знімальних або читально-копіювальних апаратах, а також плівок з більшою *роздільною здатністю*. Дає змогу тривалий час зберігати оригінали, не пошкоджуючи їх при частому використанні, оперативно відтворювати копії мікрофільмів, заощаджувати папір, скорочувати потребу в сховищах носіїв інформації. До М. вдаються в інформаційних центрах, н.-д. і проектно-конструкторських установах, архівах, б-ках тощо. Перспективним є застосування М. у книгодрукуванні, обчислювальній техніці.

МІКРОФЛО́РА (від *мікро...* і *флора*) — сукупність *мікроорганізмів* у певному середовищі існування — у грунті, воді, повітрі, харчових продуктах, в організмі людини, тварин і рослин тощо. Кількість мікроорганізмів у різних природних середовищах дуже велика; так., напр., в 1 г грунту їх міститься 2—3 млрд. Шкіра, слизові оболонки, кишечник (див. *Кишкова флора*) здорових тварин і людини мають постійну т. з. нормальну мікрофлору, що не виявляє шкідливої дії на організм.

МІКРОФО́Н (від *мікро...* і грец. φωνή — звук) — пристрій, що перетворює звукові коливання на електричні. Розрізняють М. (мал.) порошкові вугільні (в них під впливом звукових хвиль коливається мембрана, змінюючи електр. опір прилеглого до неї вугільного порошку і, отже, силу протікаючого струму) і електродинамічні (у створеному в них магн. полі коливається котушка або стрічка, де виникає електрорушійна сила). Є також М. конденсаторні (з рухомою мембраною і нерухомим електродом, які утворюють пластини змінного електр. *конденсатора*), електретні (різновид конденсаторних, в яких джерелом електр. поля є пластина з *електрета*), п'єзоелектричні (див. *П'єзоелектрика*) й електромагнітні (див. *Електромагніт*). М. застосовують у телефонії, телебаченні, радіомовленні, при звукозаписі тощо.

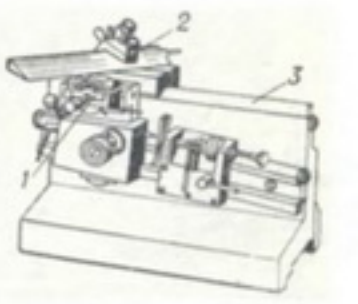

Мікротом санний: *1* — система, що тримає об'єкт; *2* — подозок із закріпленим ножем; *3* — станина.

МІКРОФОТОКОПІЮВА́ННЯ — те саме, що й *мікрофільмування*.

МІКРОФОТОМЕ́ТР (від *мікро...* і *фотометр*), мікроденситометр — прилад, яким вимірюють ступінь поглинання світла (опт. густину) на малих ділянках проявлених чорно-білих і кольорових *фотографічних матеріалів*. М. (мал.) являє собою *денситометр* з оптичним пристроєм, що збільшує (звичайно в 25—40 раз) зображення. До особливих типів М. належать: спектромікрофотометри, якими вимірюють оптичну густину залежно від довжини хвилі випромінювання, та ізомікрофотометри, за допомогою яких визначають на фотографічному зображенні точки з однаковою оптичною густиною. Крім того, є М., що ними вимірюють інтенсивність діючого на фотографічний матеріал випромінювання. М. застосовують для фотометричних вимірювань спектрограм, рентген. плівок та ін. фотографічних зображень. *Г. Л. Буренков.*

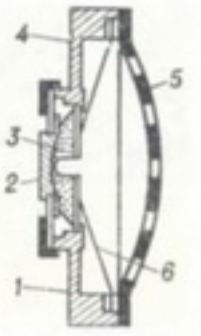

Порошковий вугільний **мікрофон**: *1* і *2* — рухомий і нерухомий електроди, що їх підключають до електричного кола; *3* — вугільний порошок; *4* — корпус; *5* — захисний кожух; *6* — мембрана.

МІКРОХІМІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність методів якісного та кількісного визначення складу дуже малих кількостей речовини. М. а. дає можливість досліджувати малі кількості речовин: напівмікрометодом — до 10^{-2} мг, мікрометодом — до 10^{-3} мг, ультрамікрометодом — до 10^{-9} мг. В М. а. використовують здебільшого ті самі реакції і методи визначення, що й при звичайних *кількісному аналізі* та *якісному аналізі*. М. а. застосовують для дослідження дорогоцінних виробів без їхнього руйнування, вибухових та отруйних ре-

Мікрофотометр.

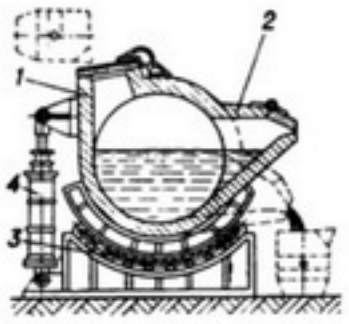

Металургійний міксер: *1* — горловина, через яку заливають (з ковша) чавун; *2* — носик для виливання (в ківш) чавуну; *3* — ролики; *4* — механізм нахилу.

човин, нових синтетичних елементів та ізотопів тощо. Див. також *Краплинний аналіз, Гравіметричний аналіз, Титриметричний аналіз* та ін.

МІКРОЦЕФАЛІ́Я, мікрокефалія (від *мікро...* і грец. κεφαλή — голова) — значно зменшені розміри черепа при нормальних розмірах інших частин тіла і виявленій недостатності розумового розвитку у людей. При М. має місце і мікроенцефалія (малі розміри головного мозку). Недостатність розвитку розумових здібностей у мікроцефалів різна: від нерізко виявленої імбецильності (див. *Олігофренія*) до глибокої розумової відсталості (*ідіотії*).

У т в а р и н — менші, ніж звичайно, розміри голови при нормальних розмірах ін. частин тіла.

МІКРУРГІ́Я, мікродисекція (від *мікро...*, грец. ἔργον — дія та лат. dissectio — розсікання) — сукупність методичних прийомів, що дають змогу проводити під *мікроскопом* операції над дрібними об'єктами — *мікроорганізмами,* окремими клітинами багатоклітинних організмів або внутрішньоклітинними структурами (*ядром, хромосомами* та іншими). Такі операції провадяться з використанням *мікроманіпуляторів* і спеціальних мікроінструментів. Завдяки мікрургії можливо виділити окремі клітини, розрізати їх на частини, виділити і пересадити частини однієї клітини (напр., ядро) до іншої, ввести в клітину мікроелектроди (див. *Мікроскопічна техніка*), вивчити фізико-хім. властивості клітини, дослідити реакції клітин на діяння різноманітних чинників тощо. Під час М. порушуються будова і життєдіяльність клітини, тому при проведенні операцій необхідний суворий фізіол. контроль.

МІ́КСАТ (Mikszáth) Калман (16.I 1847, Склабоня — 28.V 1910, Будапешт) — угор. письменник, почесний член Угор. АН (1889). Творчий шлях почав під впливом романтичної прози М. *Йокаї*. Уже в перших оповіданнях і повістях виявилось глибоке знання життя народу, історії і природи рідної країни. В 90-х рр. відбувається перехід М. на позиції критичного реалізму. Розвінчував бурж. лад Угорщини. Пафосом боротьби проти клерикальної реакції, всевладдя магнатів пройнято роман М. «Дивний шлюб» (1900). Соціальне й моральне виродження дворянства показав у повісті «Кавалери» (1897) й романі «Облога Бестерце» (1898), продажність і безпринципність бурж. політиканів — у романі «Вибори в Угорщині» (1897), соціальні контрасти — в романі «Чорне місто» (1910). Укр. мовою твори М. перекладали Марко Черемшина, М. Томчаній.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Син чи пасинок; К., 1908; Дивний шлюб. К., 1972; Р о с. п е р е к л.— Собрание сочинений. т. 1—6. М., 1966—69.

К. О. Шахова.

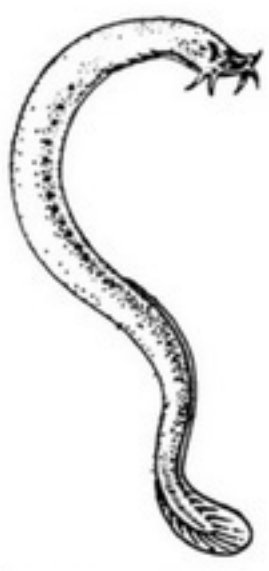

Міксина європейська.

МІКСБО́РДЕР (від англ. mix — змішувати й border — облямівка) — мішаний квітниковий *бордюр* у вигляді широкої стрічки з різних видів рослин. Застосовується в зеленому будівництві при обрамуванні шляхів, перед стінами будинків, живоплотами і деревними насадженнями. При створенні М. на задньому плані садять найвищі рослини, на передньому — найнижчі, сланкі. Рослини для М. добирають також за строками цвітіння і поєднанням кольорів. Добір декоративних рослин для М. повинен забезпечити цвітіння протягом усього літнього сезону.

МІКСЕДЕ́МА (від грец. μύξα — слиз та οἴδημα — пухлина, набряк), слизовий набряк — те саме, що й *гіпотиреоз*.

МІ́КСЕР (англ. mixer, від mix — змішувати) — 1) М. м е т а л у р г і й н и й — циліндрична або бочкоподібна сталева посудина, де нагромаджують рідкий доменний чавун, що його мають переробляти в сталеплавильному агрегаті. Викладений всередині вогнетривкою цеглою. В М. (мал.) усереднюється хім. склад і т-ра чавуну. Розрізняють М. активні (з обігрівом) і неактивні (їх не обігрівають або обігрівають слабо). Місткість М. до 2500 т. 2) М. п о б у т о в и й — прилад для швидкого приготування *коктейлів,* фруктових і овочевих пюре, кремів тощо. Вихідні продукти змішуються або подрібнюються мішалками чи ножами, закріпленими на валу електродвигуна міксера.

МІКСИ́НИ (Myxini) — ряд водяних тварин класу *круглоротих*. Довж. тіла до 1 м. На відміну від *міног* у М. очі приховані під шкірою, зяброві мішки відкриваються в глотку, зовн. зябрових отворів 1—15 пар, непарні плавці розвинені слабо, рот свердлячого типу, оточений вусиками, язик з роговими зубцями. Живляться мертвими, хворими або ослабленими рибами, виїдаючи в них нутрощі. Розмножуються, відкладаючи у воду яйця (20—30 шт.), оточені роговидною капсулою. Розвиток без *метаморфозу*. Ряд поділяють на 3 родини: Myxinidae, Paramyxinidae, Bdellostomidae. 15 видів, поширений у помірних і субтропічних морях. В СРСР (у Баренцовому м.) зустрічається 1 вид — М. є в р о п е й с ь к а (M. glutinosa). М'ясо М. в їжу не вживають. У деяких районах М. шкодять рибальству, живлячись спійманою у снасті рибою.

МІКСОБАКТЕ́РІЇ (Myxobacteriales) — порядок *бактерій*. Представлений 4 родинами. *Аероби*. Клітини М. видовженої форми. Більшість видів, на відміну від справжніх бактерій, має *ядро*. М. рухливі (рух має «реактивний» характер, відбувається за рахунок виділення слизу); розмножуються шляхом перешнуровування або поперечного *поділу*. М. утворюють плоскі колонії. В старих культурах клітин М. перетворюються на мікроцисти, які скупчуються у *плодові тіла*. М. поширені в грунті, у воді, в гною тощо. Беруть участь у розкладанні рослинних решток.

МІКСОМАТО́З КРОЛІ́В — гостра вірусна хвороба, що характеризується запаленням слизової оболонки очей, носа, драглистим набряком голови (т. з. лев'ячий вигляд) і зовн. статевих органів. Хворіють кролі й зайці. Джерело інфекції — хворі тварини. Поширюють хворобу жалкі комахи (комарі, блохи, москіти). Захворілі кролі гинуть на 6—12-й день. З а х о д и б о р о т ь б и: лікування не розроблене. При виявленні М. г-во об'являють неблагополучним, хворих і підозрілих у захворюванні кролів забивають. Трупи спалюють. Проводять мех. очищення і *дезинфекцію* приміщень та кліток. Див. також *Хвороби сільськогосподарських тварин*.

МІКСОМІЦЕ́ТИ (Myxomycota), слизовики, слизисті гриби — відділ безхлорофільних організмів. Вегетативне тіло у вигляді багатоядерної рухливої цитоплазматичної маси — *плазмодія*. З часом він вкривається оболонкою і перетворюється на плодові тіла із спорами. Спори проростають однією або кількома рухливими дводжгутиковими *зооспорами*. Згодом зооспори втрачають джгутик, стають амебовидними, розмножуються поділом і, попарно копулюючи, утворюють диплоїдні клітини, які зливаються одна з одною з утворенням плазмодія. М. бл. 500 видів, більшість яких — *сапрофіти* на рештках рослин; деякі — збудники захворювань культурних рослин (*гнилі,* порошистої парші картоплі).

Н. П. Масюк.

МІКСОСПОРИ́ДІЇ, слизові споровики (Myxosporidia) — ряд безхребетних тварин класу *кнідоспоридій*. Внутрішні паразити риб, зрідка земноводних і черепах. Являють собою амебоподібні багатоядерні організми — *плазмодії* (діаметр від 15 мкм до 11 мм). В процесі росту плазмодія в ньому утворюються *спори*, які виводяться з тіла живителя у воду. Разом з водою їх заковтує новий живитель. В його кишечнику з спор вивільняються амебоїдні зародки, що через слизову оболонку потрапляють в кров'яне русло і розносяться до відповідних тканин і органів, де й відбувається розвиток М. до стадії плазмодія. Понад 1000 видів, поширений в усіх частинах світу, в СРСР — бл. 300, на Україні — бл. 125, з них найвідоміший Myxosoma cerebralis — збудник вертежу лососевих риб, зокрема форелі.

О. П. Маркевич.

МІКСОТРО́ФИ, міксотрофні організми (від грец. μῖξις — змішування і τροφή — їжа, живлення) — організми, яким властиве мішане живлення — автотрофне (див. *Автотрофи*) і гетеротрофне (див. *Гетеротрофи*). М. є деякі *залізобактерії* і *сіркобактерії,* хлорофілоносні *джгутикові,* що живуть у дуже забруднених водоймах, рослини-напівпаразити (очанка, дзвінець та ін. рослини род. ранникових), *комахоїдні рослини*.

МІКСТУ́РА (лат. mixtura — суміш) — рідка лікарська форма для внутрішнього вживання. Суміш кількох твердих або рідких лікарських речовин з водою (*відвари, розчини, екстракти, настої* тощо).

МІКУ́ЛІ (Mikuli) Кароль (20.IX 1821, Чернівці — 21.V 1897, Львів) — польс. і рум. піаніст, педагог, композитор, диригент, муз. фольклорист, муз.-громад. діяч. За походженням вірменин. Муз. освіту здобув у Парижі (фортепіано — в Ф. Шопена, композиція — в Г. Ребера). В 1848 — 58 виступав як піаніст у країнах Європи (зокрема в Росії, 1858 — в Києві). Протя-

гом трьох десятиріч очолював муз. життя Львова. В 1858—87 — директор і професор муз. школи (з 1880 — консерваторії) Галицького муз. т-ва, одночасно — диригент оркестру й хорів цього ж т-ва. В 1887 засн. власну муз. школу, якою керував до кінця життя (серед його учнів — М. *Солтис*, Д. *Січинський*, М. Розенталь та ін.). Був ред. першого повного зібрання творів Шопена (1879, Лейпциг). Автор фп. п'єс, творів для скрипки і кларнета, хорів, пісень; обробок для фортепіано «48 румунських національних арій», збірок польс., молд., українського муз. фольклору. М. належить теор. праця «Монографія про канон».

Літ.: Старух Т. Кароль Микули. В кн.: Музыкальное исполнительство, сб. 10. М., 1979. *Т. М. Старух.*

МІКУ́ЛІН Олександр Олександрович [н. 2 (14).II 1895, Владимир] — рад. конструктор авіац. двигунів, академік АН СРСР (з 1943), генерал-майор інженерно-технічної служби, Герой Соціалістичної Праці (1940). Член КПРС з 1954. Вчився (1913—14) в Київ. політех. ін-ті, згодом — у Моск. вищому тех. уч-щі. З 1923 почав працювати конструктором (з 1935 — гол. конструктор) в Наук. автомоторному ін-ті. Створив (1931) двигун АМ-34, що його встановлювали на літаках Р-5, АНТ-25 і Пе-8. В 1939 під керівництвом М. побудовано двигун АМ-35А (його використовували на винищувачах МіГ), в роки Великої Вітчизн. війни — двигуни АМ-38 і АМ-38ф (на штурмовиках Іл-2), двигун ГАМ-35ф (на катерах берегової охорони). З 1943 М.— ген. конструктор авіац. двигунів. Брав участь у розробленні турбореактивних двигунів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1946.

МІ́КУЛЬЧІЦЕ — слов'янське городище поблизу однойменного села біля м. Годонін у Чехословаччині. Систематичні розкопки ведуться з 1954. В 7—8 ст. М.— невелике поселення, в 9 — на поч. 10 ст.— один з найбільших центрів Великоморавської д-ви, укріплений земляним валом з кам'яними і дерев'яними спорудами. Поблизу фортеці виник великий посад. Досліджено залишки кам'яних храмів, князівського палацу, дерев'яних жител. У численних похованнях знайдено позолочені орнаментовані шпори, прикраси тощо.

МІЛА́ЄВ Євген Тимофійович [н. 22.II (7.III) 1910, Тбілісі] — рос. рад. артист цирку, еквілібрист, нар. арт. СРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1952. В цирку — з 1929. З серед. 40-х рр. виступає як еквілібрист, очолює груповий номер балансерів під спільним псевд.— Мілаєви. Серед рекордних номерів, що мають єдине виконання,— балансування на ногах 9-метрової драбини, на якій партнери виконують серію гімнастичних і акробатичних трюків. Група під керівництвом М. гастролювала за кордоном (Швеція, Великобританія, Франція, Японія). З 1977 М.— директор Моск. цирку на Ленінських горах. Нагороджений орденом Леніна.

МІЛА́Н — місто на Пн. Італії, адм. ц. обл. Ломбардія і провінції Мілан. Значний екон. центр країни. Вузол з-ць, автомоб. шляхів та авіасполучень міжнар. значення. Судноплавними каналами сполучений з р. По. 1,7 млн. ж. (1975, з передмістями). Засн. в кін. 5 чи на поч. 4 ст. до н. е. В 1395—1535 (з перервою) — столиця герцогства. З 1535 — у складі володінь Іспанії, 1706 захоплений Австрією, 1796 окупований військами Наполеона Бонапарта. В 1815—59 — центр Ломбардо-Венеціанського королівства, 1859 ввійшов до *Сардінського королівства*. В 19 ст.— один із центрів робітн. руху (1882 тут засновано Італ. робітн. партію). Під час 2-ї світової війни в М. перебував нац. к-т визволення Пн. Італії. Від нім.-фашист. загарбників визволений внаслідок всенар. повстання 26.IV 1945. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (автомобіле-, авіа-, тракторо-, локомотиво-, моторо-, верстато- і приладобудування; виробн. устаткування, електротех. і радіоелектронних приладів, с.-г. машин). Значного розвитку набули металург., нафтопереробна, хім., воєнна, гумова, поліграф., текст., швейна, шкіряно-взут. і харч. пром-сть. У М. зосереджені правління ряду монополій країни, численні банки, торг. і фондова біржі. Ун-т, політех. ін-т, консерваторія, Академія красних мистецтв та ін. вузи. Академія наук і л-ри. Нац. б-ка, б-ка Амброзіана та ін. Численні театри, у т. ч. всесвітньо відомий оперний театр «*Ла Скала*». Серед музеїв — Пінакотека Брера, Пінакотека Амброзіана, Нац. музей науки і техніки Леонардо да Вінчі, Галерея сучас. мистецтва, музей природничої історії та ін. У М.— відоме вид-во «Турінг-клуб Італьяно», що випускає геогр. карти, атласи, путівники, журнали, щорічники. Серед архіт. пам'яток: романські церкви Сан-Лоренцо Маджоре (буд-во почато в 4 ст., перебудовано в 11 й 16 ст.), Сант-Амброджо (з 9 ст., 11—12 ст.; портик каноніки й клуатри — з 1492, арх. Браманте), готичний собор (з 1386, будівничі — Л. і Ф. дельї Органі, Дж. А. Амадео, К. Соларі та ін.), Кастелло Сфорцеско (з 1450, арх. Дж. да Мілано, Філарете й Браманте; в Зала делле Ассе — фрески за ескізами Леонардо да Вінчі), церкви — Санта-Марія пресso Сан-Сатіро (1479—83, арх. Браманте), Санта-Марія делле Граціе (1466—97, арх. Г. Соларі й Браманте; в трапезній — розпис «Тайна вечеря» Леонардо да Вінчі), Палаццо Маріно (з 1557, арх. Г. Алессі), численні будівлі в стилі *барокко* (Палаццо Брера, з 1651, арх. Ф. Рікіні), *рококо* та *класицизму* 18 ст. (театр «Ла Скала», 1778, арх. Дж. П'єрмаріні). В 20 ст. споруджено: будинок Рустічі (1935, арх. П. Лінджері й Дж. Терраньї), Комерційний ун-т (1942, арх. Дж. Пагано), хмарочос Торре Веласка (1956—58) та ін. З М. пов'язана творча діяльність укр. співаків М. *Іванова*, В. *Їжака*, М. *Голинського*, С. *Крушельницької*, М. *Донець-Тессейр* та ін. У «Ла Скала» стажувалися нар. артисти СРСР, зокрема укр.— М. *Кондратюк*, А. *Солов'яненко*, Є. *Мірошниченко*, Б. *Руденко* та ін.

Мілан. Церква св. Батіла. 13 ст.

МІ́ЛДЬЮ (англ. mildew) — хвороба рослин (найчастіше винограду), спричинювана грибами родини пероноспорових класу ооміцетів. Див. *Несправжня борошниста роса*.

МІЛЕ́СКУ Микола Гаврилович (Ніколає Спетарул; 1636—1708) — молд. учений і держ. діяч. Див. *Спафарій* М. Г.

МІЛЕ́Т — стародавнє місто в Іонії біля гирла р. Меандру в Малій Азії. В 14 ст. до н. е. М.— велике місто *ахейців*. На межі 2 і 1-го тис. до н. е. в М. переселились *іонійці*. У 8—6 ст. до н. е. М.— *поліс*, торг., ремісничий і культур. центр античності. Відіграв провідну роль у грец. колонізації (див. *Колонії античні*). Зокрема, вихідці з М. заснували Кізік, Сінопу, Абідос, *Істрію*, *Ольвію*, *Пантікапей*, Феодосію та ін. В М. в 6 ст. до н. е. виникла *мілетська школа*. Розкопки М. провадяться з поч. 20 ст. (з перервами). Відкрито залишки святилища Аполлона Дельфінія (з 6 ст. до н. е.), храму Афіни (4 ст. до н. е.), терм та ін. пам'яток. Іл. с. 10.

Літ.: Кобылина М. М. Милет. М., 1965.

МІЛЕ́ТСЬКА ШКО́ЛА — перша філософська школа у Стародавній Греції. Виникла в 6 ст. до н. е. в м. Мілеті (зх. узбережжя Малої

К. Мікулі.

О. О. Мікулін.

Є. Т. Мілаєв.

Мікульчіце. Золоті й срібні прикраси з поховання. 9—10 ст.

Азії). Найвідомішими її представниками були *Фалес, Анаксімандр, Анаксімен.* З позицій наївної *діалектики* і *стихійного матеріалізму* філософи М. ш. намагалися розв'язати проблему єдності світу, яку вбачали в тілесному рухомому першоначалі (воді — Фалес; невизначеній матерії, апейроні — Анаксімандр, повітрі — Анаксімен). Розглядаючи все існуюче як вічний рух матеріального першоначала, філософи М. ш. заперечували будь-яке втручання богів у природні процеси. Філософія мілетців ще невіддільна від їхніх природничих поглядів (Фалес пояснював причини затемнення Сонця; Анаксімандр висловлював еволюційні ідеї щодо походження життя, висунув здогадку про множинність світів, Анаксімен розрізняв планети і зірки). М. ш. справила значний вплив на розвиток матеріалістичної філософії Стародавньої Греції.

МІЛІ́М — розмінна монета Тунісу, дорівнює 1/1000 туніського *динара.*

МІЛІМЕ́ТР ВОДЯНО́ГО СТОВПА́, мм вод. ст., mm H_2O — позасистемна одиниця тиску. 1 мм вод. ст.= 9,80665 Па (див. *Паскаль*).

МІЛІМЕ́ТР РТУ́ТНОГО СТОВПА́, мм рт. ст., mm Hg — позасистемна одиниця тиску. Те саме, що й *тор.* 1 мм рт. ст.= 133, 322 Па (див. *Паскаль*). 760 мм рт. ст.= 1013,25 ГПа.

МІЛІТАРИЗА́ЦІЯ КАПІТАЛІСТИ́ЧНОЇ ЕКОНО́МІКИ (від лат. militaris — воєнний) — переведення господарства на переважно воєнний розвиток, прискорене зростання воєнної промисловості і пов'язаних з нею галузей, притаманні капіталістичним країнам. Мілітаризація випливає з самої суті експлуататорського капіталістичного суспільства (див. *Мілітаризм*), особливо прискореними темпами розвивається в епоху імперіалізму. Характеризується *гонкою озброєнь,* розширенням воєнної пром-сті і скороченням цивільного виробн., створенням *воєнно-промислових комплексів,* перерозподілом нац. багатства на користь воєнного споживання, посиленням податкового тягаря на трудящих, *інфляцією,* підвищенням цін на товари масового споживання тощо. В умовах М. к. е. з нар. г-ва відволікається велика кількість робочої сили, наук. кадрів, нар. коштів, що призводить до зменшення цивільного виробн., погіршення становища трудящих, зниження купівельної спроможності і зниження темпів *відтворення.* Мілітаризація служить збагаченню монополій, дає їм колосальні прибутки. На мілітаризацію, на виробн. зброї витрачено в роки підготовки і проведення 1-ї і 2-ї світових воєн величезні кошти. З створенням блоку НАТО імперіалістичні д-ви під егідою США дедалі більше мілітаризують свою економіку, воєнні витрати їх непомірно зростають. У США, зокрема, військ. бюджет досяг (1980) астрономічної суми — понад 160 млрд. доларів на рік, в найближчі роки планують збільшити його до 253 млрд. У сучас. умовах імперіалістичні країни тримають курс на кількісне й якісне зростання озброєнь і збройних сил, прискорюють розробку і впровадження нових видів наступальної зброї — лазерної, променевої, стратегічних ракет, літаків та ін. За допомогою М. к. е. монополістичний капітал намагається зміцнити свої позиції всередині своїх країн, посилює боротьбу проти нац.-визвольного руху, проти *країн, що розвиваються,* за сфери впливу. Здійснюючи розроблену КПРС Програму миру, Рад. Союз спільно з народами всіх країн веде боротьбу проти гонки озброєнь, за розрядку і мирний розвиток економіки.

М. М. Кирієнко.

МІЛІТАРИ́ЗМ (від лат. militaris — воєнний) — реакційна політика нарощування військ. могутності, яку проводять правлячі кола капіталістичних держав з метою підготовки до загарбницьких воєн (див. *Війна*), а також для придушення класових виступів всередині країни. М., як система економіки, політики та ідеології, склався в період капіталізму. Вперше термін «мілітаризм» було застосовано в серед. 19 ст. для характеристики режиму *Наполеона III* у Франції. З поч. 20 ст., з переходом капіталізму у найвищу стадію — *імперіалізм,* М. набув нечуваних масштабів. З появою першої соціалістичної д-ви — СРСР характерною рисою М. стає його антирад. спрямованість. Напередодні 2-ї світової війни М. особливо поширився в країнах фашист. блоку — Німеччині, Італії, Японії, які домагалися нового переділу світу. Нарощували збройні сили і збільшували військ. витрати також Великобританія, Франція і США. 2-а світова війна сприяла дальшому зростанню військ. витрат. Після війни, яка викликала докорінні зміни в розстановці сил на міжнар. арені, вістря М. найбільших імперіалістичних держав спрямовано на боротьбу проти країн *соціалістичної співдружності* і *національно-визвольного руху.* З цією метою під егідою США створено воєнно-політичні блоки імперіалістичних держав (НАТО, СЕНТО, СЕАТО та ін.). М. на сучас. етапі властиві нестримна *гонка озброєнь,* зростання військ. бюджетів в інтересах монополій, пов'язаних з військ. виробн., посилення впливу *воєнно-промислового комплексу* на економіку (див. *Мілітаризація капіталістичної економіки)* і політику імперіалістичних д-в, розгул шовіністичної пропаганди. Військ. витрати НАТО на поч. 80-х рр. становили кількасот млрд. доларів на рік. «Ідейна» база сучас. М.— *антикомунізм.* М. є осн. перешкодою на шляху до розрядки міжнар. напруженості. Після 2-ї світової війни найбільш мілітаристською д-вою стали США. Амер. війська і військ. бази розміщені в багатьох капіталістичних країнах. Амер. імперіалізм намагається відігравати роль світового жандарма. Всіляко перешкоджаючи мирному врегулюванню міжнар. проблем, імперіалістичні кола домагаються посилення напруженості в міжнар. становищі, проводять політику *«холодної війни»* та «з позиції сили». З політикою імперіалістичної реакції і М. змикається великодерж. курс керівництва КНР.

М. широко захоплює бурж. науку і техніку. Наук. відкриття, досягнення сучас. техніки імперіалістичні д-ви використовують для виробн. найсучасніших видів *ядерної зброї* та ін. *зброї масового ураження.* М. завдає незліченних бід народам. Він супроводиться наступом реакції на життєвий рівень і демократичні завоювання трудящих капіталістичних країн, є джерелом *інфляції,* валютних і екон. криз (див. *Валютна криза, Економічні кризи).* М., загострюючи весь комплекс суперечностей сучас. капіталізму, поглиблює разом з тим його заг. кризу (див. *Загальна криза капіталізму).* Боротьбу проти М., проти політики підготовки нової світової війни ведуть прогресивні сили всього світу. Виняткове значення в згуртуванні всіх сил, які виступають проти М., має політика Рад. Союзу, який, спираючись на підтримку ін. країн соціалістичної співдружності, послідовно відстоює мир в усьому світі, співробітництво між народами, викриває імперіалістичні плани підготовки війни. СРСР та ін. соціалістичні країни ведуть невтомну боротьбу за стримання гонки озброєнь. За ініціативою соціалістич. країн ряд важливих рішень у цьому напрямі прийняли ООН, *Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі.* Політиці М. протистоїть проголошена XXIV з'їздом КПРС *Програма миру,* розвинута і доповнена на XXV і XXVI з'їздах КПРС. На гарантування миру, проти воєнної небезпеки і гонки озброєнь спрямоване Звернення Верховної Ради СРСР до парламентів і народів світу від 23. VI 1981.

Н. М. Маркіна.

МІЛІ́ЦІЯ (лат. militia — військо) — 1) В СРСР держ. орган, що здійснює охорону *громадського порядку,* соціалістичної власності, законних прав та інтересів громадян, підприємств, організацій і установ, веде боротьбу зі *злочинністю* та ін. антигромадськими діяннями. Створена постановою Наркомату внутр. справ від 28.X (10.XI) 1917 «Про робітничу міліцію». 9.II 1919 Раднарком УРСР ухвалив декрет «Про організацію міліції». М.— складова частина системи М-ва внутр. справ СРСР, союзних і авт. республік. Органи М. створюються за адм.-тер. ознакою. На залізн., вод. і повітр. транспорті є підрозділи транспортної М.; в селах, с-щах, мікрорайонах міст діють дільничні інспектори. У складі М. є служби карного розшуку, охорони громад. порядку, боротьби з розкраданням держ. і громад. майна, позавідомчої охорони, паспортна, контролю за виконанням іноземцями і особами без громадянства встановле-

Мілет. Статуя лева. 6 ст. до н. е.

них для них правил проживання в СРСР, забезпечення додержання правил придбання, зберігання, перевезення зброї, боєприпасів і вибухових матеріалів, держ. автомобільна інспекція, інспекція в справах неповнолітніх. Осн. напрямом діяльності М. є припинення, розкриття й запобігання злочинам та ін. антигромад. діянням. М. вживає оперативно-розшукових заходів по встановленню *злочинів* і осіб, що їх вчинили, порушує кримінальні справи і проводить невідкладні слідчі дії, а в справах, віднесених до її компетенції,— *дізнання, арешт,* затримання тощо. М. здійснює нагляд за порядком у громад. місцях; за додержанням правил вуличного руху і користування транспортом; контролює виконання паспортного режиму, розшукує злочинців, які переховуються від слідства та суду. На М. також покладено обов'язки надавати допомогу особам, що потерпіли від правопорушень і нещасних випадків; брати участь у рятуванні людей та майна при стихійному лихові, сприяти проведенню карантинних заходів (див. *Карантин*), охороняти природні багатства, вести боротьбу з порушеннями правил рибальства та полювання тощо. Комплектується М. в добровільному порядку, як правило, за направленням *трудових колективів,* з громадян, які за своїми політ. і діловими якостями, підготовкою і станом здоров'я здатні забезпечувати охорону громад. порядку, вести боротьбу з злочинністю. Основи організації й діяльності М. визначено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.VI 1973 «Про основні обов'язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі з злочинністю». Порядок і умови служби в М. визначені Положенням про проходження служби в органах внутр. справ, Дисциплінарним статутом органів внутр. справ. У своїй діяльності М. керується принципами *соціалістичної законності,* законами СРСР, союзних і авт. республік, постановами та розпорядженнями виконавчо-розпорядчих органів, працює в тісному контакті з ін. держ. органами, спирається на допомогу і підтримку трудових колективів, громад. орг-цій. 2) В окремих країнах вид ополчення, що комплектується здебільшого під час війни для несення тилової служби. *Я. П. Нагнойний.*

МІЛЛЕ (Millet) Жан Франсуа (4.X 1814, Грюші, поблизу Гревіля, Нормандія — 20.I 1875, Барбізон, поблизу Парижа) — франц. живописець і графік, представник *барбізонської школи.* В 1837—38 навчався живопису в П. Делароша. Автор картин з селянського побуту, в яких правдиво відтворював їхнє нелегке життя («Збирачки колосків», 1857; «Жінка стереже корову», 1859; «Анжелюс», 1859; «Молода пастушка», 1872; «Молотники», 1874), портретів і пейзажів. Працював у техніці *офорта* і *пастелі.* Кращі твори зберігаються в Луврі в Парижі.

Ж. Ф. Мілле. Збирачки колосків. 1857. Лувр. Париж.

МІЛЛЕР (Miller) Артур (н. 17.X 1915, Нью-Йорк) — амер. драматург. Популярність М. принесла п'єса «Всі мої сини» (1947). Осн. спрямування творів М.— критика моральних підвалин бурж. суспільства. Найвідоміші з п'єс — «Смерть комівояжера» (1949), «Вид з мосту» (1955), «Ціна» (1967). У 1956 був притягнутий до судової відповідальності за відмову співробітничати з комісією по розслідуванню антиамер. діяльності. В 1965 створив антифашист. драму «Це трапилось у Віші». В 70-х рр. у вирішенні моральних проблем зближається в *екзистенціалізмом* («Створення світу та інші справи», 1972). Автор кіносценаріїв, статей з естетики. П'єси М. ставляться на радянській сцені.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. М., 1960.

Літ.: Левидова И. М. Артур Миллер. Биобиблиографический указатель. М., 1961. *Т. Н. Денисова.*

МІЛЛЕР Всеволод Федорович [7 (19).IV 1848, Москва — 5 (18).XI 1913, Петербург, похований у Москві] — рос. фольклорист, мовознавець, етнограф і археолог, акад. Петерб. АН (з 1911). Закінчив Моск. ун-т (1870), професор цього ун-ту (з 1884). Був директором Лазаревського ін-ту сх. мов (1897—1911). Осн. праці: «Погляд на „Слово о полку Ігоревім"» (1877), «Осетинські етюди» (ч. 1—3, 1881—87), «Нариси російської народної словесності» (т. 1—3, 1897—1924) та ін. У дослідженнях виходив з принципів міграційної теорії. У 90-х рр. очолив істор. школу в *фольклористиці,* методологію якої виклав у працях про билинний епос. Дотримувався хибного погляду про аристократичне походження *билин,* допускав довільні істор. аналогії й коментування. У своїх працях використовував укр. фольклор («Екскурси в сферу російського народного епосу», 1892; «Відгомін галицько-волинських сказань у сучасних билинах», 1893; «Перекази про зцілення Іллі Муромця», 1894, та ін.), автор статей про М. Костомарова, П. Чубинського. *О. І. Дей.*

МІЛЛЕР Дмитро Петрович [19.IX (1.X) 1862, с. Котельва, тепер смт Полтав. обл.— 1 (14).VI 1913] — укр. історик бурж.-ліберального напряму. В 1888 закінчив Харків. ун-т. Автор праць з історії Слобідської і Лівобережної України 18 ст.: «Нариси з історії і юридичного побуту старої Малоросії» (т. 1—2, 1895—97), «Архіви Харківської губернії» (1902) та ін. У співавторстві з Д. І. *Багалієм* М. написав «Історію міста Харкова за 250 років його існування» (т. 1—2, 1905—12). У своїх працях М. ідеалізував діяльність царської адміністрації на Україні. М. запровадив у наук. обіг значну кількість документальних матеріалів.

МІЛЛЕР Орест Федорович [23.VII (4.VIII) 1833, Гапсаль, тепер Хаапсалу, Ест. РСР — 20.V (1.VI) 1889, Петербург] — рос. фольклорист і літературознавець. Закінчив Петерб. ун-т (1855), професор цього ун-ту (з 1870). Послідовник *міфологічної школи* в фольклористиці, слов'янофіл. Автор праць: «Ілля Муромець і богатирство київське» (1869), «Російська література після Гоголя» (1874). Досліджував рос.-укр. фольклорні зв'язки («Великоруські билини і малоруські думи», 1876; «До питання про сліди великоруського епосу в Малоросії» та ін.), укр. фольклор («Малоруські народні думи і кобзар Остап Вересай», 1875). *О. І. Дей.*

МІЛЛЕС (Milles) Карл (23.VI 1875, Лагга, поблизу Упсали — 19.IX 1955, Стокгольм) — швед. скульптор. У 1897—1904 навчався в Парижі, 1905—06— в Мюнхені. З 1931 працював у США. На творчість М. вплинув О. *Роден.* Твори: «Посейдон» (1930), «Орфей», (1936), «Зустріч вод» (1940) та ін.

Літ.: Кравченко К. С. Карл Миллес. М., 1965.

Ж. Ф. Мілле. Автопортрет. 1847. Лувр. Париж.

МІЛЛІКЕН (Millikan) Роберт Ендрус (22.III 1868, Моррісон — 19.XII 1953, Сан-Маріно) — амер. фізик, член Нац. АН США, іноземний чл.-кор. АН СРСР (з 1924). Закінчив Оберлінський коледж (1891). Наук. праці з атомної фізики і фізики космічного проміння. Провів прецизійні вимірювання заряду електрона (1909—13), експериментально перевірив рівняння фотоефекту А. *Ейнштейна* і перший визначив числове значення *Планка сталої* (1912). Нобелівська премія, 1923.

М. Д. Мілліонщиков.

МІЛЛІОНЩИКОВ Михайло Дмитрович [3 (16).I 1913, Грозний — 27.V 1973, Москва] — рос. рад. вчений у галузі механіки і прикладної фізики, громадський діяч, акад. і віце-президент АН СРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1947. Закінчив Грозненський нафтовий ін-т (1932). Викладав у Моск. авіац. ін-ті (1934—43), а потім у Моск. інженерно-фіз. ін-ті. Працював в Ін-ті механіки АН СРСР (1944—49), з 1949 — в Ін-ті атомної енергії. Осн. наук. праці — з теорії турбулентності, фільтрації і прикладної механіки. Крім того, дослідження з питань розділення ізотопів, створення високотемпературних ядерних реакторів, фізики плазми і прямого перетворення теплової енергії на електричну. М. був головою Рад. пагуошського комітету (з 1964). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції. Держ. премія СРСР, 1951, 1954. Ленінська премія, 1961.

МІЛЛС (Mills) Чарлз Райт (28.VIII 1916, Уейко, штат Техас — 20.III 1962, Нью-Йорк) — амер. бурж. соціолог. Закінчив Техаський ун-т (1939). З 1956 — професор соціології Колумбійського ун-ту. Послідовник вчення М. *Вебера* і К. *Мангейма.* Перебував під певним впливом ідей К. Маркса, проте вважав, що марксист. вчення нібито «застаріло». В працях, написаних з позицій бурж. *лібералізму* («Еліта.

К. Міллес. Фонтан «Викрадення Європи» в місті Хальмштаде. Центральна частина. Бронза. 1926.

Д. О. Мілютенко.

що володарює», 1956; «Соціологічне уявлення», 1959, та ін.), піддавав критиці сучас. амер. суспільство, де все більшу роль відіграє промислова, політ. і військова верхівка — «еліта, що володарює». Виступав проти різних напрямів сучас. соціології США, доводив їхній формалізм і підпорядкування інтересам монополій. Однак, заперечуючи революц. роль робітничого класу, пов'язував надії на гуманізацію суспільства з інтелігенцією. Погляди М. справили вплив на формування ідеології *«нових лівих»* у США. *А. К. Бичко.*

МІЛЛЬ (Mill) Джеймс (6.IV 1773, Нортуотер-Брідж, Шотландія — 23.VI 1836, Кенсінгтон) — англ. економіст, філософ і публіцист. Батько Дж. С. *Мілля*. Закінчив богословський ф-т Едінбурзького ун-ту (1798), але від духовного сану відмовився. Осн. праця — «Елементи політичної економії» (1821), в якій М. виступив як послідовник вчення Д. *Рікардо*. За висловом К. Маркса, він першим «виклав теорію Рікардо в систематичній формі, хоч тільки в досить абстрактних обрисах» (Маркс К. і Енгельс Ф., Тв., т. 26, ч. III, с. 77). Виражаючи інтереси пром. буржуазії, М. підкреслював у теорії Рікардо ті ідеї, які б вона могла використати проти землевласників. М. вульгаризував теорію Рікардо, ігноруючи її суть — теорію трудової вартості; поклав початок розкладу рікардіанської школи. Відомий як один з авторів вульгарної теорії «фонду заробітної плати» (див. *Заробітної плати буржуазні теорії*). За філос. поглядами — суб'єктивний ідеаліст, послідовник філософії Д. *Юма*.

МІЛЛЬ (Mill) Джон Стюарт (20.V 1806, Лондон — 8.V 1873, Авіньйон, Франція) — англ. філософ, економіст і громад. діяч. Син Джеймса *Мілля*. М.— засновник англ. *позитивізму*, послідовник О. *Конта*. В «Системі логіки» (1843) розробив *індуктивну логіку*, яку тлумачив як методологію наук. В етиці поєднував принципи *егоїзму* (*утилітаризму*) з *альтруїзмом*. Представник *класичної буржуазної політичної економії*. Як член палати громад англ. парламенту (1865—68) підтримував ліберальні й демократичні реформи.

Критикував вади капіталістичного ладу, стояв на позиціях буржуазного реформізму. Основна праця — «Основи політичної економії з деякими застосуваннями їх до соціальної філософії» (1848). За своїми екон. поглядами М.— еклектик; теорію трудової вартості А. *Сміта* і Д. *Рікардо* замінив вульгарною теорією витрат виробн., за якою основою прибутку є «праця машин». Соціальні перетворення зводив в основному до заходів у галузі перерозподілу прибутків. Був прихильником мальтузіанської теорії народонаселення (див. *Мальтузіанство*).

Д. О. Мілютенко в ролях Шмаги («Без вини винуваті» О. Островського) та Саливона Часника («В степах України» Корнійчука).

МІЛН (Milne) Едуард Артур (14.II 1896, Галл — 21.IX 1950, Дублін) — англ. астрофізик, член Лондонського королівського т-ва (з 1926). Закінчив Кембріджський ун-т (1920). Проф. Манчестерського (з 1925) та Оксфордського (з 1928) ун-тів. Досліджував перенесення енергії внаслідок випромінювання, іонізацію речовини в атмосферах *зір*, зоряні спектри, внутр. будову зір тощо. Створив т. з. кінематичний варіант заг. *відносності теорії*, щоб пояснити явище *червоного зміщення* у спектрах *галактик*.

МІЛОВЕ́ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. ст. Чорткове (на тер. Ростов. обл. РРФСР). 5,5 тис. ж. (1980). Засн. в кінці 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 М.— с-ще міського типу. В селищі — дослідний з-д рослинних жирів та білка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня. Будинок культури, 2 б-ки, музей геології. На честь початку визволення укр. земель від нім.-фашист. окупантів у М. 1972 встановлено монумент «Україна — визволителям» (іл. див. т. 2, с. 397).

МІЛО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1924. Пл. бл. 1 тис. км². Нас. 18,9 тис. чол. (1980). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Мілове*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками і ярами. Поклади крейди, мергелю, глин. Гол. річка — *Комишна* (бас. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — філіал *Луганського заповідника* — Стрільцівський степ.

У районі — Міловський дослідний з-д рослинних жирів та білка, Зоринівський елеватор. Комбінат побутового обслуговування (Мілове). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, соняшнику та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 81,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,2 тис. га, луки і пасовища — 18,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, конярство. У М. р.— 10 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція Зоринівка. Автомоб. шляхів — 335 км, у т. ч. з твердим покриттям — 267 км.

У районі — 18 заг.-осв., музична і спорт. школи; 19 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 6 будинків культури, 13 клубів, кінотеатр, 22 кіноустановки, 18 б-к. У М. р. видається газ. «Слово хлібороба» (з 1932). *М. М. Чередниченко.*

МІЛУО́КІ — місто на Пн. США, у шт. Вісконсін. Порт на зх. березі оз. *Мічіган* при впадінні в нього р. Мілуокі. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 666 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші машинобудування і металообробка (один з найбільших у США з-дів заг. машинобудування; виробн. ковальсько-пресового устаткування, верстатів, буд., дорожніх і с.-г. машин, тракторів, екскаваторів, турбін, двигунів, електромоторів). Підприємства поліграф., шкіряно-взут., трикотажної, харчосмакової (особливо пивоварної) пром-сті. Університет.

МІЛЮКО́В Павло Миколайович (1859—1943) — рос. політ. діяч, лідер партії *кадетів*, історик і публіцист, білоемігрант. Член 3-ї і 4-ї *Державних дум*. Підтримував великодержавницьку політику царського уряду, зокрема щодо укр. народу. Під час 1-ї світової війни виступав як апологет загарбницької політики царизму. Після Лютневої революції 1917 — міністр закорд. справ у 1-му складі бурж. *Тимчасового уряду*. Нота М. від 18.IV (1.V) 1917, в якій підтверджувалася готовність продовжувати імперіалістичну війну до переможного кінця, викликала обурення нар. мас (див. *Квітнева криза 1917*). 2 (15).V М. змушений був піти у відставку. З 1920 — в еміграції. Як історик стояв на суб'єктивно-ідеалістичних позиціях.

МІЛЮТЕ́НКО Дмитро Омелянович [9 (21).II 1899, Слов'янськ, тепер Донец. обл.— 25.I 1966, Ташкент, похований у Києві] — укр. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1942. В 1920 в Слов'янську вступив на профес. сцену. В 1927—36 — актор театру *«Березіль»* (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), 1923—27 і 1936—60 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. М.— актор широкого творчого діапазону. Серед ролей: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Харлампій («Не судилось» Старицького), Пузир, Калитка («Хазяїн», «Сто тисяч» Карпенка-Карого), Півень («Диктатура» Микитенка), Аркадій, Часник («Платон Кречет», «В степах України» Корнійчука), Тарас Шевченко («Петербурзька осінь» Ільченка), Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Князь Н. («Дядечків сон» за Достоєвським), Блазень («Король Лір» Шекспіра). Знімався в кінофільмах: «Щорс» (1939), «Богдан Хмельницький» (1941), «Подвиг розвідника» (1947), «Тарас Шевченко» (1951), «Наш чесний хліб», «Сон» (обидва — 1964). Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Літ.: Терещенко Р. Дмитро Омелянович Мілютенко. К., 1961.

Л. М. Дворниченко.

МІЛЮ́ТІН Володимир Олексійович [4 (16).XII 1826, Петербург —

5 (17).VIII 1855, Емс, Німеччина] — російський публіцист, економіст, представник утопічної соціалістичної думки Росії 40-х рр. 19 ст. Брат Д. О. *Мілютіна* та М. О. Мілютіна. Закінчив Петерб. ун-т (1847). Ад'юнкт-професор (1850) і професор права (1853). Брав участь у революц. гуртку *петрашевців*. Соціальні погляди М. формувалися під впливом О. І. *Герцена* і В. Г. *Бєлінського*. Екон. статті М. публікував 1847 у журналах «Современник» і «Отечественные записки». М. належать перша у вітчизн. л-рі критика теорії Мальтуса, а також перші праці з історії екон. вчень. Майбутнє безкласове, гармонійне суспільство вбачав в об'єднанні д-вою дрібної власності виробників. М. виступав з позицій дрібнобурж. соціалізму, що виражав надії селян.

МІЛЮ́ТІН Дмитро Олексійович [28.VI (10.VII) 1816, Москва — 25.I (7.II) 1912, Сімеїз] — рос. держ. і військ. діяч, генерал-фельдмаршал (з 1898), граф (з 1878). Закінчив Військ. академію (1836). Служив у Ген. штабі (1838—39), військах на Кавказі та Причорномор'ї (1839—45, 1856—59), професор Військ. академії (1845—56). З кін. 1861 — військ. міністр. З його ініціативи проведено бурж. військ. реформи 60—70-х рр. Після *Берлінського конгресу 1878* фактично керував зовн. політикою Росії. За політ. поглядами — поміркований ліберал. З 1881 — у відставці.

МІ́ЛЯХ Олександр Миколайович [н. 16 (29).VIII 1906, Сімферополь] — укр. рад. вчений у галузі електродинаміки, член-кор. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1939. Після закінчення (1931) Харків. електротехнічного (тепер політех.) ін-ту викладав у ньому, 1941—47 працював в Ін-ті енергетики АН УРСР. З 1947 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР (1959—73 — директор). Осн. праці стосуються теорії складних електр. кіл і електродинамічних систем, методів дослідження електромагн. процесів. Під керівництвом М. створено електр. машини для автом. керування об'єктами в просторі, нові схеми перетворення енергії, розроблено стабілізатори, інвертори і перетворювачі частот з високими енерг. властивостями. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

МІЛЬ Михайло Леонтійович [9 (22).XI 1909, Іркутськ — 31.I 1970, Москва] — рад. вчений і конструктор вертольотів, доктор тех. наук (з 1945), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1931) Новочеркаського авіац. ін-ту працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті. З 1947 — гол. конструктор, з 1964 — ген. конструктор дослідного конструкторського бюро з вертольотобудування. Під керівництвом М. 1951 сконструйовано перший рад. серійний тримісний вертоліт Мі-1, пізніше — Мі-2, Мі-4, Мі-6, Мі-8, Мі-10 (вертоліт-кран), Мі-10К, В-12 (найбільш вантажопідйомний у світі) та ін. вертольоти, на яких установлено 60 офіційних світових рекордів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1968.

МІЛЬ — спільна назва багатьох шкідливих комах групи *молевих*.

МІЛЬ — розмінна монета Кіпру, дорівнює $^1/_{100}$ кіпрського *фунта*.

МІЛЬЄ́М — розмінна монета Єгипту і Судану, дорівнює $^1/_{1000}$ єгипетського і суданського *фунта*.

МІЛЬЄРА́Н (Millerand) Александр Етьєнн (10.II 1859, Париж — 6.IV 1943, Версаль) — франц. політичний і держ. діяч, соціаліст-реформіст, адвокат і публіцист. У 1885 обраний до палати депутатів. У 90-х рр. примкнув до соціалістів. У 1899, ввійшовши до складу кабінету Вальдека-Руссо (перший в історії випадок участі соціаліста у бурж. уряді — «казус Мільєрана»; див. *Мільєранізм*), став прихильником реформістської політики, захисником капіталістичного ладу, за що 1904 був виключений з Франц. соціалістичної партії. Згодом разом з А. *Бріаном* заснував реформістську партію «незалежних соціалістів». У 1909—10, 1912—13, 1914—15 входив до складу бурж. урядів Франції. М.— один з організаторів антирад. інтервенції. З вересня 1920 — президент Франції. Проводив антидемократичну політику. З 1924 — у відставці.

МІЛЬЄРАНІ́ЗМ, міністеріалізм, «міністерський соціалізм» — форма політ. співробітництва опортуністичних лідерів соціалістичних партій з буржуазією в кін. 19 — на поч. 20 ст. Термін «мільєранізм» виник у зв'язку зі входженням франц. соціаліста А. *Мільєрана* 1899 до складу бурж. уряду. «Казус Мільєрана» викликав гостру боротьбу між опортуністичними та революц. тенденціями у франц. і міжнар. соціалістичному русі. В. І. Ленін викрив М. як зраду інтересів пролетаріату, як практичний вираз *ревізіонізму* і розкрив його соціальне коріння (див. Повне зібр. тв., т. 19, с. 274).

МІЛЬЙО́Н (франц. million), тисяча тисяч — число, що у *десятковій системі числення* зображається одиницею з 6 нулями, тобто 10^6.

МІЛЬРЕ́ЙС (португ. milréis, від mil — тисяча і réis — рейс) — грошова одиниця Бразилії і Португалії, що перебувала в обігу в серед. 19 ст., дорівнювала 1000 рейсам. У Бразилії з 1942 замінений *крузейро*, в Португалії з 1911 — *ескудо*.

МІЛЬТІА́Д Молодший (Μιλτιάδης; бл. 550—489 до н. е.) — держ. діяч і полководець Стародавніх *Афін*. Між 523 і 513 до н. е. був висланий тираном Гіппієм на Херсонес Фракійський, де, успадкувавши владу свого брата, став тираном. Учасник *Дарія походу на скіфів* (514 або 513 до н. е.). Підтримував грецькі міста Малої Азії, які повстали проти Персії 500—494 до н. е. Після поразки повстання втік до Афін. Очолював грец. військо під час битви під *Марафоном* (490 до н. е.).

МІЛЬТІ́НІС Юозас Йонович [н. 3 (16).IX 1907, с. Дабікіне, тепер Акмянського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. режисер і актор, нар. арт. СРСР (з 1973). Закінчив драм. студію при Каунаському театрі (1931), 1932—38 вивчав театр. і кіномистецтво у Франції, Англії, працював у театрі (Ш. *Дюллена* та ін.). З 1939 керував театр. студією, в 1940—54 і з 1959 — гол. режисер створеного на базі цієї студії Паневежиського театру (водночас в 1954—59 працював у кіно). Вистави: «Гроза проходить» Паукштяліса, «Піднята цілина» за Шолоховим, «Падь Срібна» Погодіна, «Макбет» Шекспіра, «Франк V» Дюрренматта, «Танок смерті» Стріндберга та ін. З 1940 викладає в студії при театрі. Серед учнів М.— Д. *Баніоніс*, Б. Бабкаускас та ін. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

МІЛЬТОН (Milton) Джон (9.XII 1608, Лондон — 8.XI 1674, там же) — англ. поет, публіцист, політ. діяч. Писав англ., італ. і лат. мовами. Серед ранніх творів — вірш «До Шекспіра» (1630); диптих «Життєрадісний», «Задумливий» (1632); драм. поема «Комус» (1634), елегія «Люсідас» (1638). У 1638—39 подорожував по Франції та Італії. З 1640 підтримував ідеї англ. бурж. революції. В трактаті «Ареопагітика» (1644) виступив на захист свободи друку. В 1649—52 вів міжнар. державне листування О. *Кромвеля*. В кн. «Іконоборець» (1649), двох трактатах «Захист англійського народу» (1650, 1654) та ін. творах стверджував право народу усунути тиранів-володарів. Після реставрації Стюартів написав найзначніші твори — поему «Втрачений рай» (1667), в якій створив образ Сатани — один з найкращих образів богоборців у світовій л-рі; поему «Повернений рай» та сповнену революц. пафосу трагедію «Самсон-борець» (обидві — 1671). Автор «Історії Британії» (1670), «Короткої історії Московії» (1682). На Україні твори М. вперше переклав рос. мовою П. Гулак-Артемовський (уривки «Втраченого раю» в «Украинском вестнике», 1817). Перший укр. переклад здійснив І. Франко (1906, уривок з драми «Самсон-борець», 1913 — повністю). Укр. мовою твори М. перекладали також Т. Франко, В. Мисик, М. Пилинський та ін. Творчість М. досліджували І. Франко, Леся Українка.

Тв.: Укр. перекл.— Самсон-борець. [Передмова І. Франка]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978; [Вірші]. «Всесвіт», 1958, № 6; [Твори]. «Всесвіт», 1976, № 3; Рос. перекл.— Потерянный рай.— Стихотворения.— Самсон-борец. М., 1976.

Літ.: Українка Л. Джон Мільтон. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977; Воронович Т. М. Джон Мільтон. «Всесвіт», 1958, № 6; Самарин Р. М. Творчество Джона Мильтона. М., 1964; Бортник Є. П. Мовні засоби вираження емоціональності в трагедії «Самсон-борець» Мільтона. «Іноземна філологія», 1972, в. 29.

Р. П. Зорівчак.

МІЛЬЯ́РД (франц. milliard), тисяча мільйонів — число, що у *десятковій системі числення* зображається одиницею з 9 нулями, тобто 10^9. М. іноді наз. *більйоном*.

МІМ (від грец. μῖμος — наслідувач; наслідування) — комедійний жанр античного театру. Існував у Старод. Греції з найдавніших часів як складова частина обрядових ігор, що відбувалися під час хліборобських свят; це були жар-

М. Л. Міль.

Ю. Й. Мільтініс.

Дж. Мільтон.

Кераміка з Мінгечаура:
1 — чорноглиняна лощена посудина з інкрустацією білою пастою. 12—9 ст. до н. е.; 2 — зооморфна посудина. 2—1 ст. до н. е.

Мімоза соромлива. Гілка із суцвіттями та квітка.

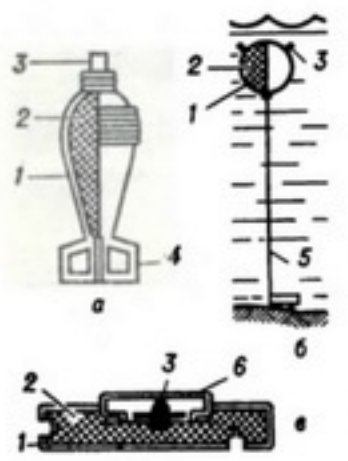

Схеми мін:
а — артилерійської; *б* — морської; *в* — наземної; *1* — корпус; *2* — заряд; *3* — підривач; *4* — стабілізатор; *5* — мінреп; *6* — кришка.

тівливі побутові сценки, що їх імпровізували самі учасники свят. У 5 ст. до н. е. сіцілійський поет Софрон і його син Ксенарх надали М. літературних форм. Починаючи з епохи еллінізму (4—3 ст. до н. е.) і до кінця античності М. був дуже популярний, особливо в Старод. Римі (в 1 ст. до н. е.), де він у реалістично-гумористичному плані відтворював картини побуту, звичаї всіх верств тодішнього суспільства. Вистави М. супроводилися піснями, танцями й акробатичними трюками. Виконували М. актори-професіонали, яких називали мімами. Вони грали без масок, широко застосовуючи міміку і жестикуляцію. Християнська церква проводила тривалу боротьбу з виставами М. Деякі елементи античного М. використав середньовічний театр у Європі. В сучас. театрі М. часто наз. акторів — виконавців *пантоміми*. Серед відомих акторів-мімів — франц. актори М. *Марсо*, Ж. Л. *Барро*. Елементи М. є в сучас. мистецтві народів Індії тощо.

Літ.: Варнеке Б. В. Актёры Древней Греции. Одесса, 1919.

МІМАС — один із супутників *Сатурна*. Діаметр — бл. 500 км, серед. віддаль від центра планети — 185 400 км. Відкрив 1789 В. *Гершель*. Див. також *Супутники планет*.

МІМЕСИС (грец. μίμησις — наслідування) — термін давньогрец. філософії, який характеризує людську творчість, у т. ч. мистецтво, як наслідування дійсності. Вперше ідею М. висунув *Демокріт*. В античній філософії тлумачився матеріалістично (*Арістотель* та ін.) та ідеалістично (*Платон*).

МІМЕТИ́ЗМ (від грец. μιμητής — наслідувач) — уподібнення одних тварин іншим; один з видів *мімікрії*.

МІМІКА (від грец. μιμικός — наслідувальний) — виражальні рухи м'язів обличчя людини, які супроводять її психічні процеси. В М. яскраво виявляються людські *емоції* — радість, сум, гнів тощо. М. здебільшого здійснюється мимовільно, за безумовнорефлекторними механізмами. Разом з тим мімічні рухи можуть викликатися й довільно, що дає змогу людині користуватися ними свідомо. М. є одним з додаткових засобів спілкування людей.

М. в театрі та кіно — важливий елемент *акторського мистецтва*. Зумовлюється відповідною колізією твору та психологічним станом дійової особи, який виникає внаслідок цієї колізії. М. відображає внутр. світ людини, пов'язана з ходом її думок, з вчинками, емоціями, отже, допомагає розкрити на сцені або екрані характер людини. М. лежить в основі *пантоміми*.

МІМІКРІЯ (англ. mimicry, від грец. μιμέομαι — наслідую, уподібнююсь) — подібність одних тварин чи рослин (або їхніх органів) до інших або до предметів навколишнього середовища. М.— захисне пристосування організмів, що виникло в процесі *еволюції* внаслідок нагромадження під контролем *добору природного* дрібних вдалих *мутацій* у *видів* і сприяє виживанню їх у *боротьбі за існування*.

Мімікрія у тварин — захисне пристосування їстівних незахищених видів, яке властиве представникам усіх класів, але найчастіше зустрічається у комах. Вона представлена двома видами: маскуванням і міметизмом. Маскування — це поєднання *криптичного забарвлення* тварини і наслідувальної подібності форми її тіла до певних предметів. Так, деякі богомоли або їхні личинки дуже нагадують квітки, рослиноїдні клопи — плоди, метелики — сухе або пожовкле листя, паличники і гусінь метеликів п'ядунів — гілочки й сучки рослин, на яких вони сидять. Деякі ін. членистоногі формою і забарвленням нагадують камінці, грудочки землі, екскременти різних тварин тощо. Прикладами маскування серед хребетних можуть бути риби морські голки, які дуже нагадують листки мор. трави зостери; сплющене тіло жаби Bufotymphonius важко відрізнити від листка; гекони, які лазять по деревах, мають забарвлення, що зливається із забарвленням кори. Криптичне забарвлення і форма тіла поєднуються у тварин з відповідною поведінкою. Так, у момент небезпеки або в стані спокою вони сидять абсолютно нерухомо в позі, яка збільшує подібність тварини до імітованого нею предмета, або, навпаки, відтворюють рухи такого предмета тощо. Міметизм — це уподібнення одних тварин іншим. Розрізняють 2 форми цього виду М.: бейтсівську М. і мюллерівську М. Бейтсівська М.— це уподібнення незахищеної тварини тварині, якимось чином захищеній від ворогів і звичайно яскраво забарвленій; перша наз. імітатором, друга — моделлю. Імітатор має псевдоапосематичне, або несправжнє застережне, забарвлення, модель — апосематичне, або застережне. Так, метелик осовидка імітує осу лісову, муха джмелевидка — джмеля Семенова; схожі на джмелів і деякі жуки, метелики бражники; метелики пістрянки дуже подібні до жуків нарівників, що містять отруту. З хребетних деякі неотруйні змії (Erythrolampus venustissimus та ін.) копіюють яскраво забарвлених отруйних (Elaps fulvius та ін.). Імітатор, як правило, наслідує і поведінку моделі, гримається в тих самих *біотопах*, що й модель. Мюллерівська М.— це подібність однієї захищеної тварини до іншої захищеної тварини або подібність кількох видів захищених тварин («кільця мімікрії»). Такою М. досягається збільшення чисельності захищених тварин, які мають однаковий вигляд, хоч і належать до різних видів, а отже, і зменшення кількості тварин кожного з цих видів, що можуть загинути в результаті нападу «недосвідченого» ворога (оскільки ворог перестає брати захищених тварин лише після того, як уже покуштував таку тварину).

Мімікрія у рослин звичайно стосується окремих органів, а не цілого організму і служить для приваблення корисних рослинам тварин або відлякування шкідливих. Напр., у багатьох видів *комахоїдних рослин* роду непентес ловильні апарати яскраво забарвлені, наче квітки, а їхні краї виділяють пахучу рідину — «нектар». Це приваблює комах, які й потрапляють у пастку. Це т. з. ароматична М. Відомі рослини, квітки яких пахнуть трупом, сечею, екскрементами і цим приваблюють спец. мух. У *рафлезії* квіти не тільки пахнуть гниючим м'ясом, а й нагадують його своїм виглядом. Рослинами, що своїм запахом відлякують травоїдних тварин, є, напр., коріандр, який пахне клопами, болиголов — мишами. У деяких *зозулинцевих* квітки імітують самок тих видів комах, самці яких є їхніми спеціалізованими запилювачами. М. відома й серед нижчих рослин, зокрема серед грибів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Правдін Ф. М. Дарвінізм. К., 1973; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976.

О. С. Сенченко.

МІМО́ЗА — 1) Мімоза (Mimosa) — рід рослин родини мімозових. Багаторічні трави, кущі, іноді *ліани* та дерева. Листки складні, двічіперисті. Квітки дрібні, зібрані в головчасті або колосовидні суцвіття. Плід — біб. 450—500 видів, поширених гол. чин. у тропіках і субтропіках Америки. В умовах СРСР, зокрема України, вирощують в оранжереях М. соромливу (M. pudica), яка здатна швидко реагувати на подразнення, складаючи свої листочки і опускаючи увесь листок. Ці рухи (настії) листків зумовлюються зміною *тургору*. 2) Неправильна назва ряду видів з роду *акація*, напр. акації сріблястої (Acacia dealbata), яка має яскраво-жовті квітки; вирощують на Чорноморському узбережжі Кавказу.

МІН — династія імператорів Китаю (1368—1644). Заснована *Чжу Юаньчжаном*. За правління М. Китай поширив свій вплив на Маньчжурію, Тібет, Бірму, Корею. 1407 захопив В'єтнам. Було здійснено кілька мор. експедицій до Індії, Суматри, Яви, Шрі-Ланки та Африки. В 1521 було заборонено в'їзд європейців до Китаю і закрито для них всі порти, крім Аоминя (Макао). Встановлено перші контакти з Росією (місія І. Петліна до Пекіна 1618). Загострення соціальних суперечностей привело до *селянської війни 1628—45*, в результаті якої дин. М. було повалено.

МІ́НА (франц. mine) — вид боєприпасів, які застосовують для влаштування сухопутних або морських *загороджень військових*, стрільби з *мінометів* та гладкоствольних безвідкатних гармат. М. складається з корпусу, розривного заряду і підривача. Бувають осколкові, запалювальні, осколково-фугасні, фугасні й спец. призначення. За способом вибуху виділяють контактні (вибухають при зіткненні), неконтактні (автом., акустичні, маги., керовані та ін.). Сучасні М. поділяють на наземні, мор. і артилерійські. М. наземні (протитанкові, протипіхотні,

протитрансп., об'єктові та спец.) призначені для влаштування мінновибухових загороджень з метою ураження живої сили, військ. техніки, руйнування шляхів, споруд, утруднення просування і маневру військ противника. М. морські (якірні, донні й плаваючі) призначені для ураження підвод. човнів, кораблів, суден противника та обмеження району їхнього плавання. З 2-ї пол. 19 ст. почали застосовувати «саморушні» М. (див. *Торпеда*). М. артилерійські — снаряди для стрільби з мінометів та безвідкатних гармат. Застосовують для знищення живої сили, вогневих засобів, бойової техніки, укріплень противника.

МІ́НА-ЕЛЬ-АХМАДІ́ — місто на Сх. Кувейту. Значний порт по вивозу нафти на узбережжі Перської зат. Бл. 10 тис. ж. (1973). Нафтопереробна промисловість. З-д по опрісненню мор. води.

МІНАМО́ТО — перша династія (1192—1333) *сегунів* (військ.-феод. правителів) середньовічної Японії. Заснована Йорітомо М. За М. влада імператора формально зберігалася, сегуни діяли від його особи номінально. В період сегунату М. з'явилися ремісничі й торг. цехи та гільдії, виникли ринки, було запроваджено єдину грошову систему. Створення сегунату М. свідчило про піднесення військ.-феод. стану на противагу старій аристократії на чолі з імператором. У 14 ст. сегунів з дому М. заступили сегуни з дому Асікага.

МІНАНГКАБА́У — народ, який живе в зх. і центр. районах о. Суматра, в ін. районах Індонезії, а також у Малайзії. Чисельність — 5,1 млн. чол. (1975, оцінка). Мова близька до *малайсько-полінезійських мов*. За релігією М.— мусульмани. В 13 ст. у М. існувало однойменне ранньофеод. князівство. Осн. заняття М.: вирощують рис, тех. культури (каучук та ін.); розвинуті також тваринництво і різні ремесла.

МІНАРЕ́Т (тур. minare, з араб.) — баштоподібна споруда при *мечеті*, з якої глашатай (муедзин) скликає мусульман на молитву. Зовн. стіни М. нерідко мають худож. мистецьке оздоблення у вигляді фігурної цегляної кладки або облицювання полив'яною цеглою. Серед М. відомі пам'ятники архітектури — Калян у Бухарі (1127), Кутб-Мінар у Делі (бл. 1200).

МІ́НАЧ (Mináč) Владімір (н. 10. VIII 1922, Кленовець) — словац. письменник. У першому романі «Смерть ходить по горах» (1948) зобразив події Словац. національного повстання 1944, в якому брав участь. Повісті «Вчора й завтра» (1949), «Сині хвилі» (1951) та ін. присвятив будівництву соціалізму в ЧССР. В трилогії «Покоління» (романи «Довгий час чекання», 1958; «Живі і мертві», 1959; «Дзвони звістують день», 1961) показав духовну еволюцію словацького народу в боротьбі проти фашизму і реакції. Сатиричний роман «Виробник щастя» (1965) спрямовано проти міщанства. Автор роману про молодь «Ти ніколи не самітня» (1962); збірок філос.-публіцистичних оповідань «Ведмежий кут» (1960), збірок статей «Парадокси» (1966), «Залежності» (1970) тощо. В кн. есе «Збірка суперечок Йозефа Мирослава Гурбана» (1974) відтворив суспільно-політ. життя Словаччини серед. 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Смерть ходить по горах. К., 1952; Живі і мертві. К., 1961; Дзвони звістують день. К., 1964; Довгий час чекання. Львів, 1979; Рос. перекл.— Поколение. М., 1974. *Г. М. Сиваченко.*

МІНАЧО́В Хабіб Міначович [н. 11 (24).XII 1908, с. Нові Бікшики, тепер Яльчицького р-ну Чуваської АРСР] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. Після закінчення МДУ (1939) працює в Ін-ті органічної хімії ім. М. Д. Зелінського АН СРСР. Осн. праці — з органічного каталізу та нафтохімії. М. встановив можливість застосування у процесах риформінгу (процес переробки нафтопродуктів для добування високооктанових бензинів, ароматичних вуглеводнів та тех. водню) каталізаторів з низьким вмістом металів VIII групи періодичної системи елементів. Уперше вивчив властивості оксидів рідкісноземельних елементів в органічному каталізі. Відкрив здатність цеолітів проводити реакції гідрогенізації, розробив кілька нових цеолітних каталізаторів для нафтохім. процесів. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

МІНГЕЧАУ́Р — місто республіканського підпорядкування Аз. РСР. Розташований на берегах р. Кури при вході в *Мінгечаурське водосховище*. Залізнична станція (за 17 км від міста на лінії Тбілісі — Баку). 63 тис. ж. (1980). В місті — ГЕС; з-ди: дорожніх машин, кабельний, скловолокна, «Електроізоліт», гумотехнічних виробів. Підприємства будівельних матеріалів (залізобетонних виробів і домобуд. з-ди) та деревообр. пром-сті. Текстильний та м'ясний комбінати, рибозавод. Будується Новоазербайджанська ДРЕС (1981). Політехнікум, мед. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей. Туристська база. Засн. 1945 у зв'язку з буд-вом Мінгечаурської ГЕС, з 1948 — місто.

Поблизу М.— один з найбільших на Закавказзі археол. комплекс, що включає 4 поселення і 3 великі могильники різного часу. Систематичні розкопки провадилися 1946—53. Найраніші пам'ятки — нижній шар поселення № 1 і поховання 3-го тис. до н. е. Серед. шар поселення № 1, грунтовий могильник і кургани належать до кін. 2 — поч. 1-го тис. до н. е. Виявлено залишки жител, госп. ями, гончарські печі й понад 200 поховань. Знайдено кістяні муз. інструменти (дудки-флейти). Досліджено пам'ятки раннього *залізного віку* (8—2 ст. до н. е.). Окрему групу пам'яток становлять *глекові поховання* (їх понад 300). Виявлено також понад 30 гончарських печей, понад 200 катакомбних поховань 1—8 ст. н. е., невідомих раніше на Закавказзі. До середньовічних пам'яток М. належать поселення № 2—3 (3—13 ст.) і № 4 (14—17 ст.), християнські храми тощо.

МІНГЕЧАУ́РСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. Курі, в межах Аз. РСР. Утворилося після спорудження греблі Мінгечаурської ГЕС, заповнення М. в. закінчено 1959. Пл. 605 км², об'єм понад 16 км³, глиб. до 75 м. М. в. здійснює багаторічне регулювання стоку, забезпечує потреби енергетики, с. г., судноплавства тощо. Із М. в. беруть початок Верхньокарабахський і Верхньоширванський зрошувальні канали.

МІНДАНА́О — острів у Тихому ок., поблизу пд.-сх. берегів Азії. Входить у групу Філіппінських о-вів, є частиною тер. *Філіппін*. Пл. 94,6 тис. км². Поверхня переважно гориста, вис. до 2954 м (вулкан Апо), часті землетруси. Родовища кам. вугілля, заліз. руди, кольорових металів. Поширені тропічні ліси, на узбережжі подекуди мангрові зарості. Культивують кокосову пальму, ананаси, рис та ін. Найбільші міста — Давао, Замбоанга.

МІНДО́ВГ, Міндаугас (р. н. невід.— п. 1263) — великий князь литовський (приблизно з кін. 30-х рр. 13 ст.). Об'єднав під своєю владою більшу частину лит. земель, захопив *Чорну Русь*. Боровся проти агресії *Лівонського ордену*. Після поразки уклав з ним компромісну угоду (1250), прийняв католицтво (1251) і був коронований від імені папи (1253). Одночасно уклав союз з *Галицько-Волинським князівством* (1253 видав заміж свою дочку за Шварна — сина *Данила Галицького*), зміцнив зв'язки з *Олександром Невським*. У 1260 лит. військо розбило об'єднане військо Лівонського і Тевтонського орденів біля оз. Дурбе. М. зрікся католицтва. Був убитий внаслідок змови феод. знаті.

МІНЕЗІ́НГЕРИ (нім. Minnesänger, Minnesinger, букв.— співці кохання) — нім. рицарські поети-співці. Діяльність М. розвивалася з 2-ї пол. 12—13 ст. під впливом провансальських *трубадурів*. Поезія М. пройнята життєрадісними мотивами, оспівувала кохання до жінки. Найвідоміші М.: Кюренбергер, Д. фон Айст, Г. фон Фельдеке, Ф. фон Гаузен, В. фон дер Фогельвейде. В кін. 14 ст. поезія М. занепала.

«МІНЕ́Ї-ЧЕ́ТЬЇ», «Четьї-Мінеї» (від грец. μηναῖος — місячний і давньорус. четьє — читання; «Щомісячні читання») — церковно-релігійні збірники, в яких «житія святих», перекази, повчання тощо розміщені по днях кожного місяця. Виникли у Візантії в 9 ст. У Київській Русі вперше з'явилися в 11 ст. В 30—40-х рр. 16 ст. митрополит Макарій склав у Москві т. з. «Великі Четьї-Мінеї» (в 12 тт.), куди ввійшов ряд пам'яток давньорус. л-ри. Існували також «М.-Ч.» ченця *Троїце-Сергієвої лаври* Г. Тулупова, священика І. Мілютіна та ін. Чернець Києво-Печерської лаври Д. С. *Туптало* (з 1702 — митрополит Димитрій Ростовський) 1689—1705 створив «М.-Ч.», які перевидавалися зі змінами аж до 20 ст. «М.-Ч.» бу-

Х. М. Міначов.

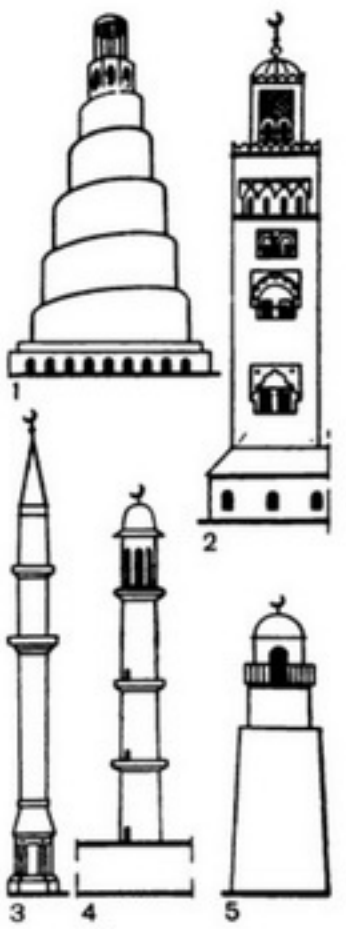

Мінарети:
1 — іракський, середина 9 ст.; 2 — марокканський, 12 ст.; 3 — турецький, 16 ст.; 4 — індійський, 17 ст.; 5 — єгипетський.

ли засобом реліг.-морального виховання в дусі офіц. догм православної церкви.

МІНЕ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО — давня держава у Пд. Аравії. Друга назва — *Маін*.

МІНЕРАГРА́ФІЯ (від *мінерали* і грец. γράφω — пишу) — розділ *мінералогії*, що досліджує рудні мінерали. Вивчає їхній речовинний склад, внутр. будову та оптичні властивості шляхом мікроскопічного дослідження *аншліфів* у відбитому світлі. Осн. методи М.— вивчення відбивної здатності, ефектів *анізотропії*, визначення мікротвердості, електро- та магнітопровідності, мікрохім. реакцій, протравлювання хім. реагентами та ін. Мінераграфічні дослідження сприяють розробленню теорії рудоутворення і виявленню закономірностей розміщення рудних корисних копалин. На Україні, зокрема, мінераграфічними методами широко користуються при дослідженні залізорудних формацій *Криворізького залізорудного басейну*, рудних родовищ Донбасу, Карпат та ін. районів.

Є. Ф. Шнюков.

МІНЕРА́ЛИ (франц. minérals, від minerai — руда) — природні хім. сполуки кристалічної будови, які виникають внаслідок фіз.-хім. процесів і входять до складу гірських порід, руд та ін. мінеральних тіл. М.— переважно тверді тіла з певними хім. складом і фіз. властивостями, якими вони відрізняються один від одного; рідше трапляються рідкі М. (напр., *ртуть*). Воду більшість дослідників до М. не відносять, але *лід* вважається М. У природі М. поширені у вигляді *мінеральних індивідів* (*кристалів* або зерен), з яких складаються моно- або полімінеральні агрегати (див. *Агрегат* у петрографії). Мінеральні індивіди, що мають однакові або близькі структуру і склад, відносять до *мінерального виду*. В *земній корі* кількість мінеральних індивідів необмежена, кількість мінеральних видів становить (залежно від розуміння поняття «вид») від 2000 до 3000. За конституцією (хім. складом і структурою) М. дуже різноманітні — від простих сполук (*алмаз, сірка*) до досить складних, напр. *турмалін*. Структурними одиницями М. є *атоми, іони*, а також *молекули*. Найголовнішими типами зв'язку в М. є *іонний зв'язок*, ковалентний (див. *Хімічний зв'язок*), мол. і *металічний зв'язок*. За характером поєднання структурних одиниць М. поділяють на острівні, ланцюжкові, шаруваті й каркасні. У складі М. виявлено всі хім. елементи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* (за винятком недовговічних), але їх роль неоднакова — одні є головними (мінералоутворюючими), інші являють собою ізоморфні домішки (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії). Завдяки ізоморфізму склад М. непостійний, і тому вони частіше представлені ізоморфними сумішами (твердими розчинами). У земній корі найпоширеніші М. класу *силікатів* та класу *оксидів* і *гідроксидів* (92% становлять М. цих класів). М. утворюються у вигляді кристалів різної форми і розмірів — від мільярдних часток метра до кристалів-гігантів вагою в десятки тонн. Форма виділень визначається їхньою конституцією та умовами утворення. Для морфологічної характеристики М. користуються термінами габітус (сукупність граней у їхньому відносному розвиткові) й обрис (розвиток індивідів у трьох взаємно перпендикулярних напрямах). Фіз. властивості М. є функцією їхньої конституції. Найважливішими з них є: *густина*, оптичні, мех., магн., електричні, термічні, люмінесцентні (див. *Люмінесценція*) властивості. На їх вивченні базуються значною мірою дослідження генетичних питань та діагностика М., застосування їх у нар. г-ві. Розрізняють *породоутворюючі мінерали*, рудоутворюючі, *акцесорні мінерали*, рідкісні й дуже рідкісні М. Їх широко застосовують у нар. г-ві. На базі переробки *мінеральної сировини* розвивається паливно-енерг., металург., гірничо-хім. і хім. пром-сть. М. використовують також і як *абразивні матеріали*, у радіотехніці, оптиці, деякі М.— як *дорогоцінне каміння* та *виробне каміння*. На сучас. етапі понад 70% потреб матеріального виробн. задовольняється за рахунок продуктів переробки М. Мінерали одержують і штучно (див. *Мінерали штучні*). Склад, внутр. будову, властивості, умови утворення й зміни М., у т. ч. *космогенних мінералів*, досліджує *мінералогія*.

Літ.: Вернадский В. И. История минералов земной коры. В кн.: Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 4, кн. 1—2. М., 1959—60; Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. К., 1966; Лазаренко Є. К. Курс мінералогії. К., 1970; Белов Н. В. Очерки по структурной минералогии. М., 1976.

В. І. Павлишин.

МІНЕРА́ЛИ ШТУ́ЧНІ — продукти лабораторного (заводського) чи тех. процесу, які за хім. складом, структурою і властивостями аналогічні або близькі до природних мінералів. На сучас. етапі налагоджено одержання в пром. масштабах багатьох М. ш. (корунду, рубіну, п'єзокварцу, алмазу, слюди та ін.), що має важливе практичне значення. Одержання М. ш. має також і наук. значення для пізнання (моделювання) природних процесів мінералоутворення. Нерідко спочатку одержані в лабораторних умовах хім. сполуки пізніше були знайдені в природі. М. ш. широко застосовують у пром-сті, зокрема в ювелірній справі, науці й техніці, особливо в тих випадках, коли їхні природні аналоги є дефіцитними.

В. І. Павлишин.

МІНЕРАЛІЗА́ТОРИ — розчинені в *магмі* леткі й хімічно активні речовини (хлор, фтор, бром, сірка та ін.), які сприяють процесові кристалізації *мінералів* при утворенні гірських порід і руд. М. знижують т-ру плавлення і в'язкість магми, зумовлюють зміни порядку виділення мінералів у процесі диференціації магми, сприяють ростові великих *кристалів*. Іноді М. входять до складу *породоутворюючих мінералів* або утворюють *включення в мінералах*.

МІНЕРАЛО́ГІЯ (від *мінерали* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає мінерали, їхній хім. склад, внутрішню будову, фіз. і хім. властивості, умови утворення й зміни. Об'єктом дослідження М. є численні *мінеральні індивіди*, з яких складаються гол. чин. різні *гірські породи* і *руди*. При мінералогічних дослідженнях користуються такими осн. методами: макроскопічним, мікроскопічним, хіміко-аналітичним, рентгеноструктурним, спектральним тощо. М. тісно пов'язана з геологією, фізикою, хімією, кристалографією, кристалохімією та ін. науками. Залежно від того, в якому аспекті досліджують мінерали, у М. виділяють такі осн. напрями: описова М. (дає характеристику хім. складу, структури, морфології та властивостей мінералів); регіональна М. (досліджує розподіл мінералів у *земній корі*); генетична М. (вивчає умови утворення мінералів); експериментальна М. (досліджує фіз.-хім. умови мінералоутворення за допомогою моделювання). М. почала формуватися на перших етапах розвитку людського суспільства на основі практичних потреб людини — виготовлення знарядь праці, зброї, предметів побуту, прикрас тощо. Перші відомості про мінерали є в працях учених античного світу. Найстародавніший трактат «Про каміння» належить давньогрец. ученому *Теофрасту*. В зведенні про мінеральні речовини *Пліній* Старшого дано систематику мінералів за практичним використанням їх. Більш досконалий і повний опис мінералів є в працях середньоазіат. учених *Ібн-Сіни* і *Біруні*. Пізніше важливі праці з М. опублікував у Європі Г. *Агрікола*. Розвиток вітчизн. М. пов'язаний з працями М. В. *Ломоносова* і В. М. *Севергіна*, якого вважають основоположником хім. напряму в М., що його продовжував Д. І. *Соколов*. Розвиткові фізико-морфологічного напряму М. сприяли німецький мінералог А. Г. *Вернер* і французький кристалограф Р. Ж. Аюї (1743—1822), у Росії послідовниками цього напряму були М. І. Кокшаров (1818—92) і П. В. Єремеєв (1830—99). У розвитку хім. напряму в М. у нашій країні велику роль відіграли Є. С. *Федоров*, В. І. *Вернадський*, О. Є. *Ферсман*, А. Г. *Бетехтін* та ін.

З серед. 20 ст. розвивається кристалохім. напрям М., осн. рисою якого є дослідження взаємозв'язку внутр. будови і хім. складу мінералів, що дає ключ до пізнання властивостей, морфології і генезису їх. На Україні значний внесок у розвиток М. зробили М. Д. *Сидоренко*, М. І. *Безбородько*, М. К. Шматько (1875—1959), Є. К. *Лазаренко* та ін. В республіці мінералогічні дослідження проводяться в *Геохімії і фізики мінералів інституті* АН УРСР, Київ. і Львів. ун-тах та ін. установах. З 1979 видається «*Минералогический журнал*».

Літ.: Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 2—3. М., 1955—59; Бетехтин А. Г. Курс минералогии. М.,

1961; Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. К., 1966; Лазаренко Є. К. Курс мінералогії. К., 1970; Лазаренко Є. К., Вивар О. М. Мінералогічний словник. К., 1975; Годовиков А. А. Минералогия. М., 1975; Белов Н. В. Очерки по структурной минералогии. М., 1976. *О. С. Поваренних.*

МІНЕРАЛОКОРТИКОЇДИ — *гормони* кори *надниркових залоз*. Належать до *кортикостероїдів*. М. впливають на обмін іонів Na^+ і K^+ в організмі, регулюючи виділення електролітів нирками. М. є *альдостерон* та *дезоксикортикостерон*. Надлишковий вміст М. в організмі спричинює підвищення вмісту Na^+ в крові, що в кінцевому результаті призводить до розвитку *набряків*. Дефіцит М. посилює виділення Na^+ з *сечею*, що спричинює посилене виведення з організму води та обезводнювання тканин.

МІНЕРА́ЛЬНА ВА́ТА — волокнистий матеріал, одержуваний з розплавів гірських порід і *шлаків* або їхніх сумішей. При виготовленні М. в. гірські породи, розплавлені у *вагранках*, ванно-дугових або електродугових печах, і вогняно-рідкі шлаки перетворюють на волокна дуттьовим, відцентровим чи відцентрово-дуттьовим способом. Довж. волокон М. в. переважно 5—60 мм, діаметр 6—8 мкм. М. в. відзначається малою об'ємною масою (75—125 *кг/м*^{3}), низьким коеф. *теплопровідності* [при т-рі 25 ± 5° С становить 0,042—0,046 Вт/(м · К)], *вогнестійкістю*, *морозостійкістю* і низькою *гігроскопічністю*. М. в., вироблювану з шлаку, наз. також шлаковою ватою. З М. в. виготовляють повсть, мати, плити та ін. вироби, а також мінераловатну суміш. Використовують їх для теплоізоляції устаткування, тепло- і звукоізоляції буд. конструкцій (у т. ч. великопанельних).

МІНЕРА́ЛЬНА ПІДГОДІ́ВЛЯ — кормові добавки, що містять хім. елементи, яких не вистачає в *кормовому раціоні* для повноцінної годівлі тварин. Найчастіше це солі кальцію, фосфору, натрію, хлору, рідше заліза, марганцю, йоду, кобальту тощо. Велике значення в М. п. має кухонна сіль, яку дають усім с.-г. тваринам, оскільки майже всі рослинні *корми* містять малу кількість натрію і хлору. В місцевостях, де грунти і води бідні на йод, тваринам згодовують йодовану сіль. Джерелом кальцію є кормова *крейда*, вапняк, мелені черепашки молюсків, яєчна шкаралупа, *сапропель* тощо. Якщо в кормах не вистачає кальцію і фосфору, використовують кормовий преципітат, *кісткове борошно* та ін. *фосфати* кормові. На заводах виготовляють різні сольові домішки, брикети-лизунці й таблетки, збагачені також і *мікроелементами*. Мінеральні добавки — обов'язкові компоненти *комбікормів*.

Літ.: Клиценко Г. Т. Минеральное питание сельскохозяйственных животных. К., 1980. *Г. Т. Кліценко.*

МІНЕРА́ЛЬНА СИРОВИНА́ — природні мінеральні утворення, видобуті з надр землі як *корисні копалини*, а також природні розчини мінеральних солей озер, морів і джерел, мінеральні грязі для використання у різних галузях нар. г-ва в неперероблено му або переробленому вигляді.

Відомо понад 200 видів М. с. За геолого-економічними і техніко-економічними ознаками розрізняють 4 види М. с. Паливно-енергетична і хімічна сировина — викопне вугілля, нафта, природні горючі гази, горючі сланці, торф. Металева М. с.— руди чорних металів (заліза, марганцю, хрому, титану), руди кольорових металів (алюмінію, магнію, міді, свинцю тощо), руди рідкісних металів (літію, ніобію, берилію тощо), руди розсіяних елементів (скандію, германію тощо), руди благородних металів (золота, срібла, платини і платиноїдів), руди радіоактивних металів (урану, торію, радію). Неметалева М.с.—металургійна (вапняки, вогнетривкі глини, магнезит), технічна (алмази технічні, азбест, графіт, п'єзокварц, ісландський шпат, слюди, каоліни тощо), *дорогоцінне каміння* і *виробне каміння*, гірничо-хімічна М. с. (калійні солі, апатити, фосфорити, самородна сірка, сірчаний колчедан, борати тощо), сировина для будівельної індустрії (див. *Мінеральні будівельні матеріали*). Гідромінеральна сировина — природні розчини солей озерних і мор. басейнів, *мінеральні води*, мінеральні грязі тощо. На Україні видобувають близько 50 видів М. с. З них найбільше значення мають паливно-енерг. і хім. сировина, металева сировина (особливо залізні, марганцеві та ін. руди), тех. М. с. (каолін, графіт), сировина для виробн. буд. матеріалів тощо. Виявлення, добування і використання М. с. є важливою сферою матеріального виробн. З М. с. і продуктами її переробки пов'язана діяльність багатьох галузей нар. г-ва. З розвитком науки і техніки, формуванням нових галузей пром-сті відбуваються зміни в структурі використання різних видів М. с. і залучаються нові види її. В умовах науково-тех. революції синтезують речовини, аналогічні природним мінеральним сполукам, комплексно переробляють природну М. с., переробляють і утилізують гірничопром. відходи, що підвищує екон. ефективність використання окремих видів М. с. Див. також *Мінеральні ресурси*.

Літ.: Каганович С. Я. Экономика минерального сырья. М., 1975; Быховер Н. А. Научно-технический прогресс и проблемы минерального сырья. М., 1979. *В. Д. Войлошников.*

МІНЕРА́ЛЬНЕ ЖИ́ВЛЕННЯ РОСЛИ́Н — вбирання рослинами і включення до *метаболізму* необхідних елементів в результаті обміну речовин між рослинним організмом і зовнішнім середовищем; один із факторів регуляції росту, розвитку і продуктивності рослин. Елементи М. ж. р. надходять у рослини у вигляді іонів шляхом трансмембранного перенесення (див. *Мембрани біологічні*). У квіткових рослин переважна маса елементів мінерального живлення потрапляє через всисну зону кореневої системи, тому М. ж. р. пов'язують з кореневим живленням рослин. Елементи М. ж. р. входять до складу багатьох речовин та беруть участь у біохімічних і фізико-хімічних реакціях рослинних клітин. В М. ж. р. кожен елемент відіграє лише йому властиву роль в *обміні речовин* і не може бути повністю замінений ін. елементом. За участю полівалентних металів здійснюється регулювання процесів відновлення і окислення в рослинній клітині. На мінеральні елементи припадає бл. 5% усіх елементів рослинного організму. За кількістю окремих необхідних рослинам елементів мінерального живлення розрізняють макроелементи (азот, фосфор, калій та ін.) і *мікроелементи* (бор, марганець, мідь та ін.). Джерелом елементів М. ж. р. є їхні рухомі форми в грунтовому розчині. Достатня і правильно збалансована кількість елементів забезпечує нормальне функціонування клітини. Для забезпечення рослин елементами живлення, в т. ч. мінерального живлення, в грунт вносять *мінеральні добрива*.

Літ.: Микроэлементы в обмене веществ растений. К., 1976; Сабинин Д. А. Избранные труды по минеральному питанию растений. М., 1971; Сатклифф Дж. Ф. Поглощение минеральных солей растениями. Пер. с англ. М., 1964. *А. І. Тернавський.*

МІНЕРА́ЛЬНИЙ ВИД — сукупність *мінеральних індивідів*, що мають однакову або однотипну кристалічну структуру і склад; основна класифікаційна одиниця *мінералів*. Розрізняють М. в. постійного і змінного складу. Хім. склад М. в. може змінюватися у певних межах внаслідок ізоморфного (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії) заміщення *атомів* та *іонів* одних хім. елементів у вузлах *кристалічних граток* іншими, їхніми аналогами.

МІНЕРА́ЛЬНИЙ ІНДИВІ́Д — природне однорідне мінеральне тіло, відмежоване від інших поверхнями розділу. М. і. є кожний природний *кристал*, обмежований кристалічними гранями, а також кожне мінеральне зерно, відділене від сусідніх поверхнями дотику. Див. також *Мінерали*, *Мінеральний вид*.

МІНЕРА́ЛЬНИЙ О́БМІН — споживання неорганічних речовин, їх всисання, розподіл в організмі, участь у фізико-хімічних і біохімічних реакціях та виведення з організму. Осн. значення М. о. полягає в підтриманні певних фіз.-хім. умов в організмі (*осмотичний тиск* та *кислотно-лужна рівновага* рідин), формуванні й збереженні опорного апарату (кісток), специфічній регуляції активності ферментативних систем, участі у високоспеціалізованих фізіол. процесах (нервове *збудження*, *м'язове скорочення*). Осн. частину неорганічних речовин організм людини і тварин одержує з їжею і водою. Добова потреба людини в окремих хім. елементах залежить від статі, віку, роду діяльності, клімату. У середньому з їжею і водою щодоби людина повинна одержувати (в мг): 4000—6000 Na, 2000—3000 K, 1200—2000 P, 800—1500 Ca, 500—600 Mg, бл. 15 Fe, 0,1 J.

Мінеральні речовини засвоюються організмом переважно у вигляді

Мінерва. Римська статуя Лувр. Париж.

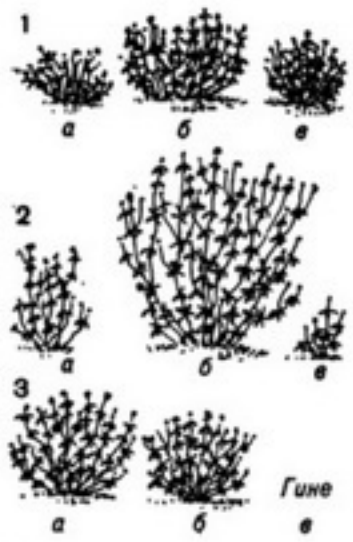

Мінливість: 1—3 — генотипна (різні раси перстачу, вирощені в однакових умовах: 1 — високогірна; 2 — з помірних висот: 3 — прибережна); *а — в* — фенотипна (рослини однієї раси, вирощені на різній висоті над рівнем моря).

Міноги. Річкова міног українська.

іонів. Деякі елементи (Na, K) легко і повністю всмоктуються з шлунково-кишкового тракту, інші (Fe, Ca) — частково. Іони, що всмоктались, потрапляють у *кров* і *лімфу*. У крові деякі елементи зв'язуються зі специфічними білками плазми (див. *Металопротеїди*) і переносяться плином крові. Багато які елементи специфічно нагромаджуються в різних органах і тканинах організму (напр., Fe —у печінці у вигляді білка феритину, Ca, P, C, Mg — в кістках). Вміст різних неорганічних сполук та іонів неоднаковий в клітині й позаклітинних рідинах організму (див. таблицю). Концентрація неорганічних елементів в організмі підтримується на певному рівні гормональними і ферментативними системами. Надлишок солей виводиться нирками, кишечником, шкірою. Порушення вмісту елементів в організмі спричинює серйозні порушення функцій організму, наслідком чого буває виникнення *паралічів, анемій, рахіту, остеомаляції*, гормональних розладів тощо. Див. також *Водно-сольовий обмін, Біогенні елементи, Мікроелементи* та статті про окремі елементи (напр., *натрій* в організмі). Про М. о. у рослин див. *Мінеральне живлення рослин*.

Літ.: Семёнов Н. В. Биохимические компоненты и константы жидких сред и тканей человека. М., 1971; Сорокина З. А. Состояние калия, натрия и воды в цитоплазме клеток. К., 1978.

О. В. Стефанов.

МІНЕРА́ЛЬНИХ РЕСУ́РСІВ ІНСТИТУ́Т — науково-дослідна установа в галузі геології твердих корисних копалин і підземних вод на Україні. Перебуває в системі М-ва геології УРСР (до 1964 — в системі АН УРСР). Створений 1956 у Сімферополі на базі Крим. філіалу АН УРСР. Ін-т включає (1981) 15 відділів, має відділення у Дніпропетровську. Осн. напрями наук. досліджень: металогенічні дослідження (див. *Металогенія*), прогнозування корисних копалин, вугільна геологія, гідрогеологія, інженерна геологія, вивчення екзогенних геодинамічних процесів, геофізичні методи дослідження, розроблення технології збагачування руд (див. *Збагачування корисних копалин*), техніка й технологія буріння колонкових свердловин та ін. Експериментально-методичні партії М. р. і. здійснюють апробацію методичних розробок, тех. засобів і технології буріння свердловин з наступною передачею геол. організаціям для впровадження у виробництво.

С. І. Кирикилиця.

Концентрація іонів у рідинах організму людини (мекв/л)

Рідина	Na^+	K^+	Ca^{2+}	Mg^{2+}	Cl^-	PO_4^{3-}	HCO_3^-
Плазма крові	142	5	5	1,1	103	2	27
Спинномозкова рідина	142	3	2,5	2	124	—	21
Внутрішньоклітинна рідина (цитоплазма еритроцита)	19	136	—	35	2	140	8

МІНЕРА́ЛЬНІ БУДІВЕ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — гірські породи, які використовують у будівництві, та матеріали, які одержують з них шляхом мех., термічної та ін. обробки. До М. б. м. відносять деякі *магматичні гірські породи* (граніти, сієніти, лабрадорити, базальти та ін.), *метаморфічні гірські породи* (напр., мармур, кварцити), *осадочні гірські породи* (глини. піски, пісковики, вапняки, доломіти). М. б. м. використовують як природні *заповнювачі* для бетонів і будівельних розчинів, сировину для виготовлення штучних заповнювачів для *легкого бетону* (*керамзиту* й *аглопориту*), в'яжучих матеріалів (цементу, гіпсу), глиняної й силікатної цегли, як стінові матеріали — пиляний камінь (вапняк), *облицьовувальні матеріали*; для виготовлення тепло- і звукоізоляційних матеріалів — *мінеральної вати* та ін.

На Україні відомі численні родовища М. б. м., зокрема гіпсу (Микитівське родовище), вапняків, мармурів, пісковиків, гранітів (*Кіровоградські родовища гранітів, Коростишівське родовище граніту* та ін.), лабрадоритів (*Головинське родовище лабрадоритів*), базальтів тощо. М. б. м. одержують також з гірничопром. відходів — металург. шлаків, паливних зол, глиноземних та ін. шлаків.

Е. Я. Жовинський.

МІНЕРА́ЛЬНІ ВО́ДИ — підземні (іноді поверхневі) води з підвищеним вмістом мінеральних (рідше органічних) компонентів та газів і специфічними фіз.-хім. властивостями (т-ра, радіоактивність тощо), що справляють цілющий вплив на людський організм. Деякі М. в. є промисловими (див. *Промислові підземні води*). Генезис М. в. залежить від особливостей самої *підземної води*, газів, якими вона насичена, розчинених у ній мінеральних солей та органічних речовин. Вважають, що формування М. в. відбувається за рахунок *вадозних вод*, морських вод, захоронених у процесі осадконагромадження, вивільнення води в умовах регіонального і контактового *метаморфізму* гірських порід тощо. Рухаючись по тріщинах і порах гірських порід, М. в. збагачуються солями й газами, що містяться у цих породах. Хім. склад і закономірності поширення М. в. зумовлені геоструктурними особливостями та геол. історією певних ділянок *земної кори*, геоморфологічними, метеорологічними та гідрологічними факторами. За т-рою М. в. поділяються на холодні (т-ра до 20°), теплі, або субтермальні, та *термальні води*. М. в. розрізняють за заг. мінералізацією (сума всіх розчинених речовин, виражена в г/л, газовим та іонним складом, наявністю специфічних біологічно активних компонентів, *водневим показником, радіоактивністю*. Залежно від наявності газів і специфіч. елементів та за бальнеологічним значенням М. в. поділяють на 7 груп: вуглекислі; сульфідні; залізисті; миш'яковисті і з високим вмістом марганцю, міді та ін.; бромисті, йодисті та з високим вмістом органічних речовин: радонові; кремнієві і М. в. без специфічних компонентів.

У Рад. Союзі М. в. поширені в РРФСР, зокрема на Пн. Кавказі (Мінераловодська група курортів), Забайкаллі, Саянах, в республіках Серед. Азії, в Грузії (див. *Боржомі*), Вірменії, Азербайджані, Литві (див. *Друскінінкай*). На території УРСР зареєстровано понад 500 джерел різних М. в.; значна частина зосереджена в зоні *Карпат Українських* (Нафтуся, Свалява, Поляна-Квасова та ін.), *Українського щита* (Хмільник, Миронівка та ін.), *Дніпровсько-Донецької западини* (Миргород). На основі використання М. в. створено бальнеологічні курорти, де М. в. вживають для пиття, промивання шлунка і кишечника, інгаляцій, гінекологічних зрошень, ванн (див. *Бальнеологія, Бальнеотерапія*). 36 різних М. в. ідуть в розлив, їх застосовують з лікув. метою поза курортами, а також як столові води. Деякі М. в. з високою т-рою і помірною мінералізацією використовують у *теплоенергетиці*.

Літ.: Овчинников А. М. Минеральные воды. М., 1963; Яновский П. Л. Минеральные воды СССР. М., 1968; Горчакова Г. А., Серебрина Л. А. Лечебные свойства минеральных вод Украины. К., 1972; Бабинец А. Е., Марус В. И., Койнов И. М. Минеральные и термальные воды Советских Карпат. К., 1978.

А. Є. Бабинець, О. Б. Орлов (лікувальні властивості).

МІНЕРА́ЛЬНІ ВО́ДИ — місто крайового підпорядкування Ставр. краю РРФСР, райцентр. Розташоване в долині р. Куми. Залізничний вузол, аеропорт. 68 тис. ж. (1980). У М. В.— підприємства залізнич. транспорту, харч. пром-сті (з-д по виробн. желатину, м'ясокомбінат). Виробн. буд. матеріалів, з-д «Сувенір». Муз. учще. М. В. засн. 1878.

МІНЕРА́ЛЬНІ ДО́БРИВА — мінеральні речовини, в основному солі, які містять необхідні для рослин елементи живлення. Правильне застосування М. д. у комплексі з іншими агротех. заходами сприяє значному збільшенню врожаю с.-г. культур, поліпшенню його якості, а також підвищенню стійкості рослин до несприятливих умов. За виробництвом М. д. Радянський Союз посідає перше місце в світі. Застосування М. д. становить головний напрям *хімізації* с. г. в СРСР. Для нормального росту і розвитку рослин потрібно багато хім. елементів (див. *Мінеральне живлення рослин*). Найчастіше в грунті не вистачає азоту, фосфору і калію, потрібних рослинам в найбільших кількостях. Тому азотні, фосфорні й калійні М. д. наз. основними. М. д., активним началом яких є *мікроелементи*, наз. *мікродобривами*. За фіз. станом М. д. поділяють на тверді й рідкі. Тверді М. д. за вмістом осн. елементів живлення бувають односторонні й багатосторонні, або комплексні. Односторонні М. д. містять в осн. один з поживних елементів, необхідних для рослин, — азот, калій чи фосфор. До них належать *азотні добрива, фосфорні добрива, калійні добрива, борні добрива* та

ін. Багатосторонні М. д. містять кілька елементів живлення (див. *Комплексні добрива*). Рідкі М. д. — це мінеральні речовини, які випускає промисловість у вигляді рідини. До рідких добрив належать рідкий *аміак, аміачна вода* та ін. азотні М. д. За характером впливу на реакцію грунту і залежно від того, яка частка внесеної солі засвоюється рослинами, М. д. поділяють на хімічно кислі, напр. *суперфосфат*; фізіологічно кислі, напр. *амофос*; біологічно кислі (аміачна вода та ін.); лужні, напр. *фосфатшлаки*; фізіологічно лужні (натрієва та кальцієва селітра тощо); фізіологічно нейтральні, напр. *калійні солі*. Лужні й фізіологічно лужні М. д. застосовують насамперед на кислих, зокрема *підзолистих грунтах* та *опідзолених грунтах*, а кислі — на грунтах з лужною реакцією грунтового розчину. Високу ефективність М. д. забезпечує застосування їх разом з *органічними добривами* та хім. засобами *меліорації* грунтів за найдосконалішої технології вирощування сільськогосподарських культур, а також в умовах *зрошення*.

П. О. Дмитренко.

МІНЕРА́ЛЬНІ РЕСУ́РСИ — сукупність запасів різних видів корисних копалин країни, континенту чи всього світу, які розвідані й використовуються або можуть використовуватися в народному господарстві за певного рівня розвитку виробництва; один з найважливіших видів *природних ресурсів*. Як складова частина природних ресурсів М. р. являють собою, з одного боку, природно-геогр. категорію, з другого — розглядаються як важлива екон. категорія, складова частина *продуктивних сил;* цим самим зумовлене проміжне положення М. р. між близькими до них категоріями *корисні копалини* і *мінеральна сировина*. М. р. є джерелом мінеральної сировини. У заг. балансі природних ресурсів, що використовуються в нар. г-ві, на М. р. припадає бл. 80%. На базі використання їх розвиваються не лише *гірнича промисловість*, а й численні ін. галузі пром-сті, які забезпечують тех. прогрес,— зокрема, металургійна промисловість, *паливна промисловість, енергетика, хімічна промисловість* та ін. Залежно від галузі нар. г-ва, в якій використовують М. р., їх поділяють на паливно-енерг., ресурси чорної та кольорової металургії, хім. пром-сті, пром-сті буд. матеріалів тощо. На сучас. етапі розвитку нар. г-ва М. р. є важливим фактором тер. організації виробн., зокрема формування *виробничо-територіальних комплексів*.

Гол. завдання вивчення М. р. країни—сприяти повному забезпеченню ними потреб нар. г-ва, досягненню макс. ефективності підприємств, що розвиваються на їхній базі, удосконаленню суспільної, зокрема тер., організації матеріального виробн. за рахунок комплексного використання цих ресурсів. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання дальшого прискореного розвитку робіт по геол. вивченню тер. країни, збільшенню розвіданих запасів мінерально-сировинних ресурсів, у першу чергу паливно-енергетичних.

На тер. України виявлено численні родовища різних М. р. У надрах республіки зосереджено бл. 30% загальносоюзних запасів *залізних руд*, 80% *марганцевих руд*, понад 25% *вугілля викопного*, значні запаси самородної сірки, кам. і калійної солей, каолінів, графіту, вогнетривких і бентонітових глин, гідромінеральних ресурсів (*підземні води* і природні розчини солей озерних і мор. басейнів та мінеральних джерел), *озокериту* тощо. При значній забезпеченості нар. г-ва республіки багатьма важливими видами М. р. дальше видобування їх пов'язане з залученням до експлуатації родовищ з гіршими гірничо-геол. та економіко-геогр. умовами (з більш значними глибинами залягання М. р., меншим вмістом корисних компонентів, більш віддалених від пром. центрів тощо). М. р. належать до практично *непоновлюваних природних ресурсів*. Цим пояснюється необхідність бережливого і цілеспрямованого використання багатств надр. Охорона надр насамперед передбачає раціональне використання М. р. та їхніх родовищ, збереження їх при проектуванні водоймищ, буд-ві пром. підприємств тощо. В УРСР ці вимоги регламентуються «Кодексом Української РСР про надра» (1976). Мінеральні ресурси є об'єктом дослідження *геології, економіки, економічної географії* та ін. наук.

Літ.: Удовенко В. Г. Минеральные ресурсы в структуре промышленных комплексов. М., 1973; Комар И. В Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы. М., 1975; Потемкин Л. А. Охрана недр и окружающей природы. М., 1977; Паламарчук М. М., Горленко И. А., Яснюк Т. Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. К., 1978.

І. О. Горленко, В. С. Міщенко.

МІНЕ́РВА (лат. Minerva) — в римській міфології богиня мудрості, покровителька ремесел і мистецтв. Її ототожнювали з грец. *Афіною*.

«МИНЕРАЛОГИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науково-теоретичний журнал, який видають Відділення геології, геофізики і геохімії АН СРСР і Відділення геології, геохімії і геофізики АН УРСР. Засн. 1979 в Києві. Висвітлює питання теор., прикладної, регіональної та генетичної мінералогії, у т. ч. заг. проблеми мінералогії, питання мінералогічної *кристалографії, кристалохімії* і фізики *мінералів*, генезису мінералів, історії мінералогії. Публікує статті з методики мінералогічних досліджень і мінералогічних методів розшуків та оцінки родовищ корисних копалин. Виходить 6 раз на рік.

М. П. Щербак.

МІНІАТЮ́РА (франц. miniature, від лат. minium — кіновар або сурик, що ними в давнину оздоблювали рукописні книжки) — твір образотворчого мистецтва, невеликого розміру, відзначається особливо тонкою технікою виконання. Термін «мініатюра» вживають і для позначення невеликих муз. і літ. творів. Різновид М.— живопис лаком, олією або *темперою* на поверхні лакових виробів (див. *Лаки художні*). М. зустрічається як книжкова ілюстрація і як невелике портретне зображення. Ілюстрування тексту було відоме вже в Старод. Єгипті, пізніше — в античному світі. Найбільшого поширення М. набула за доби середньовіччя. У візантійських кодексах вона мала переважно реліг. зміст, текст оздоблювався сюжетними й орнаментальними композиціями. Пам'ятки 6—7 ст. («Віденський кодекс»), 9—10 ст. (Паризький псалтир) мають яскраво виявлені класичні традиції, які поступово зникають до 11 ст., на зміну їм приходить абстрагований, суто візантійський стиль. М. 12 ст. відзначається витонченістю, увагою до деталей. Відомі й портрети візантійських імператорів (напр., Андроника Палеолога, 1301). У Зх. Європі з часом виникли придворні й монастирські майстерні М. У 7—8 ст. особливого значення в М. набула химерна плетінка й зооморфний орнамент. Стилізовані композиції з стрічкових спіралей та геометричних елементів, зображення людини й тварин траплялися рідко («Книга Дурроу», 7 ст.). Широко відомі М. в рукописах часів *«Каролінгського відродження»* (Утрехтський псалтир, 820), що відзначаються віртуозними малюнками в тексті. М. 10—11 ст. мають умовний характер (Євангеліє Оттона, 983 — 991). М. 13 ст. ще залежні від техніки *вітража*. В 14—15 ст. на зх.-європ. М. мала значний вплив французька школа (Ж. Пюцель, А. Бонево, С. Мартіні, брати Лімбург, Я. Ван-Ейк). Готичні М. різноманітні за змістом, жанрами, вишукані за формою. Давньоруська М. відображає високий рівень майстерності мініатюристів манускриптів.

Пам'ятки раннього періоду, які збереглися, тісно пов'язані як з технікою емалі, так і з монументальним живописом (*Остромирове євангеліє*, 1056—57; *Ізборник Святослава*, 1073; «Кодекс Гертруди», 1078—87). М. часів феодальної роздробленості свідчать про зв'язок з візантійським мистецтвом і про вплив на них нар. витворів (Добрилове євангеліє, 1164; *Галицьке євангеліє*, 12—13 ст.).

В 14—15 ст. М. властиві витонченість, багатоманітність принципів ілюстрування рукописів, висока техніка виконання; пам'ятки цього часу свідчать про стилістичну близькість мистецтва Москви і Києва (Євангеліє Хитрово, поч. 15 ст.; *Київський псалтир*, 1397). Виникають регіональні центри, в них, поряд з релігійними, ілюструються історичні тексти (Онезький псалтир, Смоленський псалтир, 1395; «Кенігсберзький літопис»). В 16 ст. в Москві при дворі Івана IV виникла майстерня, організована митрополитом Макарієм, яка проілюструвала російські літописи («Лицевий літописний звід», що має понад 10 тис. мініатюр). Вона справила помітний вплив на стиль

Мініатюра.
Є. Ф Крендовський. Груповий портрет дітей. Акварель. 1849. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Портрет жінки. Франція. 16 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Мінімальне мистецтво. Т. Сміт. Блукаючі скелі. Дерево. 1967.

МІНІСТЕРСТВА СРСР (за станом на 1.I 1981)

Загальносоюзні міністерства:

Міністерство авіаційної промисловості
Міністерство автомобільної промисловості
Міністерство будівельного, шляхового і комунального машинобудування
Міністерство будівництва в районах Далекого Сходу і Забайкалля
Міністерство будівництва підприємств нафтової і газової промисловості
Міністерство важкого і транспортного машинобудування
Міністерство верстатобудівної та інструментальної промисловості
Міністерство газової промисловості
Міністерство електронної промисловості
Міністерство електротехнічної промисловості
Міністерство енергетичного машинобудування
Міністерство загального машинобудування
Міністерство зовнішньої торгівлі
Міністерство машинобудування
Міністерство машинобудування для тваринництва і кормовиробництва
Міністерство машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів
Міністерство медичної промисловості
Міністерство морського флоту
Міністерство нафтової промисловості
Міністерство оборони
Міністерство оборонної промисловості
Міністерство по виробництву мінеральних добрив
Міністерство приладобудування, засобів автоматизації і систем управління
Міністерство промисловості засобів зв'язку
Міністерство радіопромисловості
Міністерство середнього машинобудування
Міністерство суднобудівної промисловості
Міністерство тракторного і сільськогосподарського машинобудування
Міністерство транспортного будівництва
Міністерство хімічного і нафтового машинобудування

рос. живопису того часу. М. була дуже поширена в араб. країнах, на Кавказі, в Середній Азії, Індії. Вірменська М. існувала в 6—19 ст. Її вершиною є ілюстрації до Євангелія цариці Млке (852) й Ечміадзінське євангеліє (989). Відомі кілікійська (художник С. Піцак) й татевська школи (Г. Татевані, 1346—1411). Грузинські М. 9—12 ст. розвивалися в руслі візант. системи. До 13 — 15 ст. їхній рівень знизився. В 16—17 ст. ілюструються твори худож. л-ри (Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», художник М. Тавкарашвілі, 1646). Для азербайджанської М. характерна різноманітність тем і напрямів. Її ранні твори близькі до багдадської школи («Варга та Гюль», художник А. М. Мухаммед аль Хойї, 13 ст.). Особливою самобутністю відзначалися М. 14 ст. («Шах-наме», 1330). До 15 ст. М. набули декоративно-орнаментального характеру (Айналь-Казаті Хамадані «Тамхідат», 1479—80). В історії сх. М. було ряд шкіл. У 15 ст. виникла *Герaтська школа мініатюри;* її засновником був Кемаледдін *Бехзад*. На 16 ст. припадає розквіт *Тебрізької школи мініатюри* (Султан Мухаммед, його сини Мірза Алі й Мухаммед, Мір Сеїд Алі та ін.). В 15 — на поч. 16 ст. в Індії розвивалася місцева раджпутська М. Поряд з індійськими художниками тут працювали майстри з Тебріза (*Мір Сеїд Алі*) й Шираза (Ходжа Абдус Самад). В 16 ст. поширилася портретна М. як вид живописного портрета невеликого розміру, яка виконувалася *емаллю, гуашшю, акварелю* на папері, кістці, металі, фарфорі. Найвідомішими майстрами портретної М. були Г. Гольбейн Молодший — в Німеччині, С. Купер — в Англії, Ж. Б. Ізабе — у Франції, Р. Кар'єра — в Італії.

В Росії перші портретні М. з'явилися у 18 ст.; наприкінці 18 — на поч. 19 ст. тонкі й одухотворені портрети створили Г. Скородумов, В. Боровиковський, П. Соколов, О. Кіпренський та ін.

Укр. М. зустрічається в книгах, гол. чин. реліг. змісту. Повторення сюжетів у них не виключало стилістичної розмаїтості. Поряд з використанням давньорус. традицій, в 15 ст. на оздобленні рукописів позначився вплив готичної орнаментики, в 16 ст.— ренесансної. Автором, який змінив у 1-й пол. 16 ст. образний лад українського манускрипта, був *Андрійчина* (Служебник, Новгородське євангеліє, Холмське євангеліє). В серед. 16 ст. на Волині було створено кілька пам'яток, в яких поєднувалося ренесансне вирішення декору аркуша з традиційними лицевими зображеннями (*Пересопницьке євангеліє,* 1556—61; «Загоровський Апостол», 1554). У 16 ст. в демократичних колах майстрів укр. М. помітні дві тенденції — графічна, що перебувала під певним впливом гравюри (Євангеліє з Вовкова), й декоративна (Євангеліє з Хишевич, 1646). Про рівень львів. цехової майстерності дає уявлення Євангеліє з Гримна (1602) майстра А. *Пеленич-ки.* В ньому він прагнув подолати середньовічну умовність у зображенні постатей, які змальовував на тлі краєвидів або архіт. споруд. З серед. 19 ст. в зв'язку з появою дагеротипу й фотографії портретна М. зникає. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33.

Літ.: Свєнціцький І. Прикраси галицьких рукописів XIV в., в. 1—3. Жовква, 1922—23; Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960; Свирин А. Н. Миниатюра древней Армении. М.— Л., 1939; Свирин А. Н. Древнерусская миниатюра. М., 1950; Амиранашвили Ш. Грузинская миниатюра. М., 1966; Логвин Г. Н. З глибин. К., 1974.

Л. С. Міляєва.

МІНІАТЮРА в літературі — невеликий прозовий або віршований твір строго викінченої форми. Прикладами прозової М. можуть бути цикл «З глибини» М. Коцюбинського, «Революціонер» Дніпрової Чайки, «Короткі історії» Ю. Яновського («Червоноарм» та ін.). Віршовані М. зустрічаються у багатьох рос. і укр. поетів — від О. Пушкіна і Т. Шевченка до наших днів. До М. належать східні *рубаї,* японські *танка* і *хоку,* укр. *коломийки.* М. наз. і невеликі драм. твори («Послідній крейцар» І. Франка).

МІНІАТЮРИЗА́ЦІЯ (франц. miniaturisation — граничне зменшення розмірів) — 1) Зменшення розмірів і маси приладів, пристроїв, виробів тощо. 2) Створення радіоелектронної апаратури, у якої порівняно із звичайною зменшені габарити і маса та підвищена надійність. Грунтується на раціональному *конструюванні* несучих конструкцій, джерел живлення та електромех. частин апаратури, на використанні *напівпровідникових приладів,* електронних *модулів, друкованих схем* тощо. Подальшим етапом М. є *мікромініатюризація.* М. застосовують у кібернетиці, обчислювальній техніці тощо.

МІНІ-ЕОМ — електронна *цифрова обчислювальна машина,* яка, на відміну від потужних універсальних ЕОМ, має простішу структуру й архітектуру. Сконструйована для автоматизації різних процесів (обчислювальних, вимірювальних, контролю й управління, розпізнавання та ін.) у багатьох галузях науки, техніки, пром-сті. М.-ЕОМ з'явились у 60-х рр. 20 ст., утворивши новий клас *електронних обчислювальних машин.* Центр. частиною М.-ЕОМ є *процесор.* М.-ЕОМ має модульну побудову основних пристроїв (див. *Модуль* у техніці), менше число операцій, менші об'єми *запам'ятовувальних пристроїв,* програмні способи виконання складних операцій, спрощений інтерфейс (система спряження машини із зовн. устаткуванням) для підключення широкої номенклатури периферійних пристроїв, засобів зв'язку з процесами і оператором тощо. М.-ЕОМ мають потужну систему переривання, що забезпечує роботу в реальному масштабі часу (див. *Операційна система*).

Вартість, розміри, енергоспоживання М.-ЕОМ істотно нижчі, а надійність роботи значно вища, ніж у потужних універсальних ЕОМ. В СРСР випускається Система Малих ЕОМ — СМ ЕОМ, яка включає кілька модифікацій М.-ЕОМ (СМ1, СМ2, СМ3, СМ4). М.-ЕОМ є центр. ланкою систем автоматизації. При побудові таких систем, крім М.-ЕОМ, потрібні зовн. нагромаджувачі, термінальні пристрої (див. *Термінал*) та ін. периферійні пристрої, а також засоби зв'язку з об'єктом. Попередниками М.-ЕОМ були цифрові керуючі машини і машини для інженерних розрахунків. У *Кібернетики інституті* АН УРСР було розроблено одні з перших таких машин — «Дніпро» і «Промінь». З простіших систем М.-ЕОМ витісняються машинами *мікро-ЕОМ,* які дешевші, компактніші, надійніші. Див. також *Автоматизована система управління, Загальнодержавна автоматизована система.*

Літ.: Брусенцов Н. П. Миникомпьютеры. М., 1979: Справочник по цифровой вычислительной технике (процессоры и память). К., 1979.

Б. М. Малиновський.

МІНІМА́ЛЬНЕ МИСТЕ́ЦТВО, мінімалізм (від лат. minimum — найменше) — напрям у модерністській скульптурі 60 — 70-х рр. 20 ст., що оперує найпростішими, звичайно геометризованими, формами, один з різновидів *абстрактного мистецтва.* Представники М. м. й близькі до нього скульптори (Д. Джадд, С. Левіт, Р. Морріс, Д. Сміт, Т. Сміт, Д. Флейвін — у США; К. Андре, А. Каро — у Великобританії, та ін.) нерідко використовують у своїх творах виготовлені на ф-ці структури. Роль художника зводиться до попереднього замовлення цих структур, а також до компонування їх в експозиційному просторі виставки тощо. Іл. с. 19.

Літ.: Рейнгардт Л. Отречение от искусства. В кн.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973.

М. М. Соколов.

МІНІМА́ЛЬНІ ПОВЕ́РХНІ — поверхні, *середня кривина* яких в усіх точках дорівнює нулеві. *Повна кривина* М. п. менша або дорівнює нулеві. Достатньо мала область на М. п. має найменшу площу серед близьких *поверхонь* з тією ж межею (звідси назва). Якщо поверхня в *евклідовому просторі* задана рівнянням $z = z(x, y)$, то умова мінімальності дається рівнянням Лагранжа:

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}\left[1+\left(\frac{\partial z}{\partial y}\right)^2\right]-2\,\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y}\times \times\frac{\partial z}{\partial x}\cdot\frac{\partial z}{\partial y}+\frac{\partial^2 z}{\partial y^2}\times \times\left[1+\left(\frac{\partial z}{\partial x}\right)^2\right]=0$$

Приклади М. п.— *гвинтова поверхня, катеноїд* та ін. Бельг. фізик Ж. Плато (1801—83) запропонував спосіб експериментального здійснення М. п. за допомогою мильної плівки, натягнутої на дротяний каркас.

Теорія М. п., тісно пов'язана з теорією *аналітичних функцій* і *варіаційним численням,* розвивалась у працях Ж. *Лагранжа,* Г. *Монжа* та ін. відомих математиків. Одна з осн. задач цієї теорії —

побудова М. п., що має заданий граничний контур (задача Плато). *Літ.:* Аминов Ю. А. Минимальные поверхности. Х., 1978; Курант Р. Принцип Дирихле, конформные отображения и минимальные поверхности. Пер. с англ. М., 1953. *Ю. А. Амінов.*

МІНІМУМ (лат. minimum — найменше) — найменше значення величини. М. функції її локальний — найменше значення функції порівняно з її значеннями у всіх достатньо близьких точках. Див. *Екстремум.*

МІНІН Кузьма (Сухорук; р. н. невід.— п. у серед. 1616) — один з організаторів і керівників *народного ополчення 1611—12* у період *польської і шведської інтервенції початку 17 століття*, нац. герой рос. народу. З нижегородських *посадських людей*. 1 (11).IX 1611 був обраний земським старостою і очолив збирання коштів на створення нар. ополчення. В боях за Москву, які вело нар. ополчення 22—24.VIII (1—3.IX) 1612, М. виявив великі організаторські здібності і особисту хоробрість. У 1613 М. було введено до складу *Боярської думи*. Йому встановлено 2 пам'ятники в м. Горькому; в Москві на Красній площі 1818 встановлено пам'ятник М. і Д. М. *Пожарському* (скульптор І. П. Мартос).

МІНІН Сергій Костянтинович [29.VI (11.VII) 1882, м. Дубовка, тепер Волгогр. обл.— 8.I 1962, Москва] — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї священика. У революц. русі з 1903. У 1917 — голова Царицинської Ради і к-ту РСДРП(б). У 1918—19 — член Реввійськради Пн.-Кавказ. військ. округу, Реввійськради 10-ї армії, колегії НКВС РРФСР. У 1920—21 — член Реввійськради 1-ї Кінної армії. В 1921—22 — пом. командуючого військами України і Криму по політ. частині. В 1920—22 — член ЦК КП(б)У. В 1923—27 — на держ. і парт. роботі, потім за станом здоров'я відійшов від громад. діяльності. З 1954 — на пенсії. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

МІНІСТЕ́РСТВА СРСР — центр. органи держ. управління СРСР; здійснюють керівництво дорученою їм галуззю госп., соціально-культур. або адм.-політ. управління в межах СРСР. М. СРСР поділяються на загальносоюзні, що здійснюють керівництво дорученими їм галузями на всій тер. СРСР безпосередньо або через створювані ними органи, й союзно-республіканські, які керують дорученими їм галузями управління, як правило, через однойменні м-ва союзних республік (див табл.). У кожній союзній і авт. республіці є союзно-респ. і респ. міністерства (див. *Міністерства УРСР*). *Рада Міністрів СРСР* може покласти на М. СРСР здійснення окремих функцій міжгалузевого управління. М. СРСР несуть відповідальність за стан і розвиток відповідних галузей, за виконання ними держ. планів і вирішення ін. завдань, що стоять перед цими галузями. Правовий статус, завдання, функції та обов'язки міністерств, порядок їх утворення й діяльності визначаються Конституцією СРСР, *Законом СРСР про Раду Міністрів СРСР*, Заг. положенням про М. СРСР, положеннями про окремі м-ва, а також ін. нормативними актами. М. СРСР організують свою роботу на основі поєднання *колегіальності* й *єдиноначальності*. Персональну відповідальність за виконання покладених на міністерство завдань і функцій несе *міністр*, який призначається Верховною Радою СРСР. Він очолює міністерство і входить до складу Уряду СРСР. У кожному М. СРСР утворюється колегія в складі міністра (голова), заступників міністра, а також ін. керівних працівників м-ва. Колегія м-ва на своїх засіданнях, що проводяться регулярно, розглядає осн. питання розвитку галузі, керівництва підприємствами, орг-ціями, їхніми об'єднаннями та ін. Рішення колегії втілюються в життя, як правило, наказами міністра. В м-ві створюються дорадчі органи — наук.-тех. ради (НТР). До їхнього складу входять визначні вчені, висококваліфіковані фахівці, новатори виробництва, представники наук.-тех. т-в та ін. орг-цій. НТР розглядають пропозиції по основних напрямах розвитку науки і техніки, розробляють рекомендації по використанню і впровадженню у виробництво новітніх досягнень науки й техніки, передового досвіду. В М. СРСР утворюється апарат, який включає відділи, управління та ін. служби м-ва. Для розгляду госп. спорів між підприємствами, орг-ціями та установами всередині галузі м-во створює арбітраж (див. *Арбітраж в СРСР*). М. СРСР у межах своєї компетенції видають акти на основі й на виконання законів СРСР, рішень *Верховної Ради СРСР* та її Президії, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, організують і перевіряють виконання їх.

Л. П. Юзьков.

МІНІСТЕ́РСТВА УРСР — центр. органи держ. управління УРСР; здійснюють керівництво дорученими їм галузями госп., соціально-культур. або адм.-політ. управління в межах УРСР. Відповідають за стан і розвиток відповідних галузей, за виконання ними держ. планів і вирішення ін. завдань, що стоять перед цими галузями. М. УРСР поділяються на союзно-республіканські й республіканські (див. табл.). Заг. принципи організації й функціонування М. УРСР регламентують *Конституція СРСР, Конституція УРСР*, ін. нормативні акти. Детальну правову регламентацію діяльності М. УРСР та їхній перелік встановлено *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* від 19.XII 1978. Крім того, кожне респ. м-во УРСР має своє, затверджене *Радою Міністрів УРСР*, Положення, що детально визначає його завдання, повноваження й правовий статус. Положення про союзно-республіканське м-во УРСР узгоджується з Положенням про однойменне союзно-республіканське м-во СРСР. Союзно-республіканські М. УРСР керують дорученими їм галузями управління, підлягаючи як Раді Міністрів УРСР, так і відповідному союзно-республіканському *міністерству СРСР*, а в окремих випадках — *державному комітету СРСР*. Республіканські М. УРСР керують дорученими їм галузями управління, підлягаючи безпосередньо Раді Міністрів УРСР. У межах своєї компетенції М. УРСР видають акти на основі й на виконання законів СРСР, рішень *Верховної Ради СРСР* та її Президії, законів УРСР, рішень *Верховної Ради УРСР* та її Президії, постанов і розпоряджень *Ради Міністрів СРСР*, Ради Міністрів УРСР, відповідних м-в СРСР, організують і перевіряють виконання їх. М. УРСР очолюють *міністри*, які несуть персональну відповідальність за виконання покладених на відповідне м-во завдань і виконання ним своїх функцій. В кожному М. УРСР утворюється колегія, рішення якої проводяться в життя, як правило, наказами міністра, створюються дорадчі органи (напр., науково-технічна рада).

О. М. Купчишин.

МІНІСТЕ́РСТВО (від лат. ministro — служу, керую) — центральний орган, що керує певною галуззю державного управління; очолюється *міністром*. В СРСР 1946 на М. було перетворено *народні комісаріати*. Відповідно до Конституції СРСР та конституцій союзних і авт. республік М. поділяються на загальносоюзні, союзно-республіканські та республіканські.

Див. також *Міністерства СРСР, Міністерства УРСР*.

МІНІ́СТР (лат. minister — слуга) — *службова особа*, яка є членом уряду і, як правило, очолює *міністерство*.

МІНІХ Бургард Крістоф [Христофор Антонович; 9.V 1683, Ольденбург — 16 (27).X 1767, Тарту] — рос. військовий і держ. діяч, генерал-фельдмаршал (1732), граф (з 1728). За національністю німець. У 1721 перейшов на службу до рос. армії на посаду інженер-генерала. В період *біронівщини* — президент Військ. колегії (з 1732). Під час рос.-тур. війни 1735—39 командував рос. військами в Криму і Бессарабії. Домагався скасування політ. автономії *Лівобережної України* (володів там великими маєтностями), прагнув стати «управителем Малоросії». Після усунення від влади Е. Бірона був відправлений на заслання (1742—62).

МІНКО́ВСЬКИЙ (Minkowski) Герман (22.VI 1864, Алексоти, тепер Каунаського р-ну Лит. РСР — 12.I 1909, Геттінген) — нім. математик і фізик. Навчався в Кенігсберзькому, а потім у Берлін. ун-тах. Професор ун-тів у Бонні (з 1893), Кенігсберзі (з 1894), Цюріху (з 1896) і Геттінгені (з 1902). М. розробив т. з. геометрію чисел (одночасно й незалежно від Г. Ф. *Вороного*); він — автор праць з теорії многогранників, геометрії опуклих тіл, матем. фізики, гідродинаміки й теорії капілярності. У 1907—08 дав геом. інтерпретацію кінематики спец. *відносності теорії*, запровадивши т. з. *Мінковського простір*. Портрет с. 23.

Міністерства СРСР (продовження)

Міністерство хімічної промисловості
Міністерство цивільної авіації
Міністерство шляхів

Союзно-республіканські міністерства:

Міністерство будівництва
Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії
Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти
Міністерство внутрішніх справ
Міністерство вугільної промисловості
Міністерство геології
Міністерство енергетики і електрифікації
Міністерство заготівель
Міністерство закордонних справ
Міністерство зв'язку
Міністерство кольорової металургії
Міністерство культури
Міністерство легкої промисловості
Міністерство лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості
Міністерство меліорації і водного господарства
Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт
Міністерство м'ясної і молочної промисловості
Міністерство нафтопереробної і нафтохімічної промисловості
Міністерство освіти
Міністерство охорони здоров'я
Міністерство плодоовочевого господарства
Міністерство промислового будівництва
Міністерство промисловості будівельних матеріалів
Міністерство рибного господарства
Міністерство сільського будівництва
Міністерство сільського господарства
Міністерство торгівлі
Міністерство фінансів
Міністерство харчової промисловості
Міністерство чорної металургії
Міністерство юстиції

МІНІСТЕРСТВА УРСР (За станом на 1.I 1981)

Союзно-республіканські міністерства УРСР

Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії
Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти
Міністерство внутрішніх справ
Міністерство вугільної промисловості
Міністерство геології
Міністерство енергетики і електрифікації
Міністерство заготівель
Міністерство закордонних справ
Міністерство зв'язку
Міністерство культури
Міністерство легкої промисловості
Міністерство лісового господарства
Міністерство лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості
Міністерство меліорації і водного господарства
Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт
Міністерство м'ясної і молочної промисловості
Міністерство освіти
Міністерство охорони здоров'я
Міністерство плодоовочевого господарства
Міністерство промислового будівництва
Міністерство промисловості будівельних матеріалів
Міністерство радгоспів
Міністерство сільського будівництва
Міністерство сільського господарства
Міністерство торгівлі
Міністерство фінансів
Міністерство харчової промисловості
Міністерство чорної металургії
Міністерство юстиції

Республіканські міністерства

Міністерство автомобільного транспорту
Міністерство будівництва і експлуатації автомобільних шляхів
Міністерство житлово-комунального господарства
Міністерство місцевої промисловості
Міністерство побутового обслуговування населення
Міністерство соціального забезпечення.

МІНКО́ВСЬКОГО ПРО́СТІР — чотиривимірний простір у *відносності теорії*, який об'єднує фізичний тривимірний простір і час. Уперше запровадив 1907 Г. *Мінковський*. Точки в М. п. задаються 4-вимірним «радіус-вектором» $x_k = (x, y, z, ict)$, де x, y, z — прямокутні декартові координати в деякій *інерціальній системі відліку*, c — *швидкість світла*, t — час, $i = \sqrt{-1}$. «Віддаль» (метрика) в М. п. визначається квадратичною формою $S^2 = -\sum_{k=1}^{4} x_k^2 = c^2t^2 - x^2 - y^2 - z^2$, яка наз. квадратом 4-вимірного інтервалу. Для одночасних подій ($t = 0$) величина $-S^2$ збігається з квадратом віддалі в 3-вимірному просторі. Квадрат 4-вимірного інтервалу інваріантний (див. *Інваріантність*) відносно повороту осей просторових координат і *Лоренца перетворень*. Властивості симетрії М. п. відображають встановлений теорією відносності фундаментальний зв'язок між простором, часом і рухом.

П. І. Фомін

МІНЛИ́ВІСТЬ — різноманітність властивостей і ознак живих організмів і вірусів. Термін «мінливість» означає також властивість організмів набувати нових морфофізіол. або біохім. ознак чи втрачати колишні. В такому розумінні М. протилежна *спадковості*. М., що виникла в природних умовах, наз. природною, або спонтанною, викликана в експерименті — штучною, або індукованою. Джерелами М. можуть бути комбінації та *рекомбінації* генетичного матеріалу, зміни структури *гена* або *хромосоми*, вплив умов навколишнього середовища. Залежно від природи М. її поділяють на дві осн. форми: генотипну, або спадкову, і фенотипну (див. *Фенотип*), або неспадкову. Генотипна М. пов'язана зі зміною *генотипу* і тому зберігається в *поколіннях* (невизначена М., за Ч. Дарвіном). Вона є наслідком різких змін ознак — *мутацій* (мутаційна М.) або результатом комбінацій ознак при *схрещуваннях* організмів (комбінативна М.). При фенотипній М. різноманітність особин виникає без змін генотипу і не зберігається при *статевому розмноженні*, якщо немає умов, у яких вона виникла. Одним з видів цієї М. є вікова, або онтогенетична, М., що виявляється у зміні всього комплексу морфофізіол. та біохім. ознак організму протягом його індивідуального розвитку. Інший вид фенотипної М.— модифікаційна М. (див. *Модифікації* в біології), що виникає у генотипно однорідних особин того самого віку, які перебувають у різних умовах середовища, і виявляється в якісних і кількісних відхиленнях від вихідної форми (див. мал.). Модифікаційна М. спричинює зміни певних ознак у певних напрямах і має масовий характер (визначена М., за Ч. Дарвіном). Штучно викликані різними фіз. і хім. факторами модифікації наз. *морфозами*. Деякі з них, що нагадують вияв мутацій відомих генів, наз. *фенокопіями*. Фенотипна М. пояснюється тим, що організми успадковують не ознаки й властивості, а лише можливість їхнього розвитку. Тому для реалізації генотипу у фенотипі необхідні відповідні умови. Напр., для того, щоб рослина була зеленою, світло необхідне так само, як і гени, що контролюють синтез *хлорофілу*. З другого боку, ступінь М. ознаки під впливом умов середовища значною мірою залежить від спадковості, бо генотип визначає т. з. *норму реакції* організму щодо кожної ознаки. Спадкова і неспадкова М. забезпечують усю різноманітність індивідуальних відмінностей організмів: якісних і кількісних, незалежних і корелятивних (взаємозв'язаних), адаптивних (пристосовних) і неадаптивних та ін. Роль кожної з форм М. в *еволюції* органічного світу різна. Спадкова М. є основою органічної еволюції (див. *Мікроеволюція*) та джерелом матеріалу для *селекції*. Неспадкова М. забезпечує пристосування організмів до умов зовн. середовища, що змінюються. Осн. методи вивчення М.— метод *математичної статистики* та порівняльно-описовий. Іл. с. 18.

Літ.: Яблоков А. В., Юсупов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976; Филипченко Ю. А. Изменчивость и методы её изучения. М., 1978; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Иогансен В. Элементы точного учения об изменчивости и наследственности с основами биологической вариационной статистики. Пер. с нем. М.—Л., 1933; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974

Ю. М. Александров

МІННЕА́ПОЛІС — місто на Пн. США, у штаті Міннесота. Розташований в верх. течії Міссісіпі (початковий пункт судноплавства по річці). Вузол з-ць і автошляхів. 378 тис. ж. (1975), разом з м. Сент-Пол, що фактично злився з М., і заг. приміською зоною — 1,8 млн. ж. Найрозвинутіші металообробка та машинобудування (виробн. радіоелектронних приладів, електротех., пром. устаткування, с.-г. машин, вагонів). Підприємства хім., поліграф. і деревообр. галузей. Значна харч., особливо м'ясна та борошномельна, промисловість, що базується на переробці місц. сировини, зокрема кукурудзи, зерна і м'ясо-мол. продукції. Університет (з 1869).

МІННЕСО́ТА — штат на Пн. США. Площа 218 тис. км². Нас. бл. 4 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Сент-Пол. Розташований на Зх. від *Великих озер*. Поверхня — хвиляста рівнина. Гол. ріка — *Міссісіпі*. На Пн. Сх. збереглися хвойні ліси; бл. 10 тис. озер. Видобування заліз. руди (понад 60% видобутку в країні). Обробна пром-сть представлена підприємствами чорної металургії, машинобудування (у т. ч. вагоно- та суднобудування), воєн., шкіряної і харч. галузей. Осн. пром. центри: Сент-Пол, Міннеаполіс, пром. вузол Дулут-Сьюпіріор. Гол. галузь с. г.— тваринництво, переважно мол. напряму. Штат посідає провідне місце в країні за виробн. вершкового масла, сухого молока, сиру та відгодівлею індиків. Вирощують пшеницю, кукурудзу, цукр. буряки, бобові, льон-кудряш. Судноплавство по Великих озерах та р. Міссісіпі. Осн. порт — Дулут-Сьюпіріор.

МІ́ННІ ЗАГОРО́ДЖЕННЯ морські — загородження, яке створюють з *мін* у певних районах океанів, морів, озер, річок для ураження кораблів противника (див. *Загородження військові*). Для подолання М. з. використовують *тральщики*.

МІНОВА́ ВА́РТІСТЬ — форма прояву *вартості*, що являє собою кількісне співвідношення або пропорцію, за якою товари обмінюються один на одний. М. в. визначається затраченою сусп. необхідною працею товаровиробників на створення обмінюваних товарів, тобто їхньою вартістю. Див. *Товар*.

МІНО́ГИ (Petromyzones) — підклас хребетних тварин класу *круглоротих*. Тіло (довж. до 1 м) вугровидне, без луски. Зябрових отворів 7 пар. На відміну від *міксин* мають пару добре розвинених очей і непарне тім'яне око. Травний канал починається ротовою воронкою з присоском. Більшість видів паразитують на рибах, живлячись їх кров'ю та м'язами, чим завдають шкоди рибному г-ву. Живуть М. в прісних і солоних водах. Розмножуються у річках. Личинка — *піскорийка*. Розвиток з *метаморфозом*. 1 родина — міногові (Petromyzonidae), що об'єднує бл. 30 видів, пошир. у помірних широтах Пн. і Пд. півкуль, пн. частині Атлантичного ок., бас. Пн. Льодовитого ок. В СРСР —9 видів, з них в УРСР (в бас. Чорного м.) — 2: річкова мінога українська (Lampetra mariae) і річкова мінога угорська (L. danfordi). Деякі М.— об'єкти промислу. Іл. с. 18.

МІНОМЕ́Т — артилерійська гармата з опорною плитою, призначена для навісної стрільби *мінами* по живій силі, військ. техніці, розташованих на відкритій місцевості та в укриттях, а також для зруйнування польових укріплень. Вперше М. застосовано рос. військами під час рос.-япон. війни 1904—05. Широко застосовували М. під час 1-ї та 2-ї світових воєн. Сучас. М. мають калібр від 81 до 240 мм, дальність стрільби від 2,5 до 10 тис. м. Велика крутість траєкторії польоту мін (45—85°) дає змогу вести вогонь і на невеликих віддалях, уражати закриті цілі. За будовою ствола розрізняють М. гладкоствольні й нарізні. Крім звичайних М., бувають ще М. реактивні. Іл. с. 24.

МІНОНО́СЕЦЬ — клас бойових кораблів, призначених для знищення кораблів противника *торпедами*. Існували в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. М. вперше з'явились у США (1863). В Росії перший М.

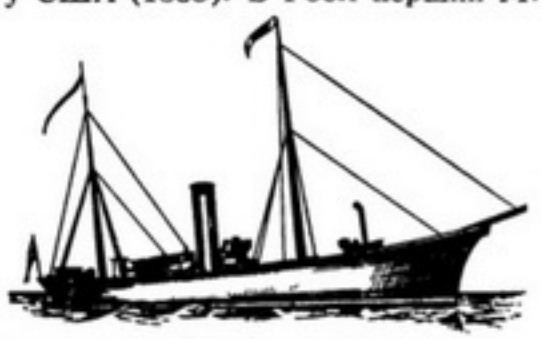

Перший російський міноносець «Взрыв». 1877.

збудовано 1877 (водотоннажність — 160 т, швидкість — бл. 27 км/г, озброєння — один торпедний апарат). Розвивалися М. по шляху збільшення водотоннажності, швидкості, арт., торпедного та мінного озброєння, що привело до створення перед 1-ю світовою війною ескадрених М. (есмінців). М. ескадрений мав на озброєнні до 4 двотрубних торпедних апаратів, до 4 арт. гармат 88—102-мм калібру; водотоннажність 1 — 1,3 тис. т, швидкість — до 69 км/г. Призначався для торпедних атак, охорони кораблів, боротьби проти ворожих підводних човнів і літаків, встановлення мінних загороджень, підтримки десантів та ін. З розвитком реактив. авіації, атомної і ракетної зброї з класу ескадрених М. почали виділятися самостійні класи кораблів середнього тоннажу вузькоцільового призначення (кораблі протиповітр. та протичовнової оборони), однак вони зберегли попередню назву класу кораблів.

МІНО́Р (італ. minóre, від лат. minor — менший) — 1) Лад, стійкі звуки якого (I, III, V ступені) утворюють малий (мінорний) тризвук. На відміну від *мажору* має звукове забарвлення, що асоціюється з настроями смутку, задушевності, а також драматичними й трагічними емоціями. Контраст мажору й М.— один з найважливіших естетичних контрастів у музиці. 2) Переносно — сумний, меланхолійний настрій.

МІНО́Р у математиці — див. *Матриця* в математиці.

МІНО́С (Мінως) — у грец. міфології цар Кноса (на о. Кріт). Син *Зевса* і *Європи*, чоловік Пасіфаї (дочки *Геліоса*), яка породила *Мінотавра*. З ім'ям М. пов'язано багато міфів. Грец. традиція приписує М. запровадження першого на о. Кріт законодавства, створення могутньої морської держави. Археол. розкопки на о. Кріт дають деякі підстави порівняти легенди про М. з історією о-ва 17—15 ст. до н. е. У сучас. історіографії давній період історії о. Кріт наз. мінойським. Іл. с. 25.

МІНОТА́ВР (Μινώταυρος) — у грец. міфології люте страховище з людським тулубом і бичачою головою, яке породила від морського бика дружина *Міноса* Пасіфая. Жив М. у *лабіринті* (спорудженому для нього *Дедалом*), пожирав людей. М. убив *Тесей*.

МІНО́ТІС (Μινώτης) Алексіс (н. 1900, Ханья, о. Кріт) — грец. актор і режисер. Творчу діяльність почав 1925. З 1932 виступав у Нац. театрі (Афіни). В 1942 в період фашист. окупації виїхав у США, 1950 повернувся в Грецію. З 1955 — актор і режисер Нац. театру, де поставив спектаклі: «Візит старої дами» Дюрренматта, «Антігона» Софокла, «Медея» Евріпіда, «Король Лір» Шекспіра та ін. Серед ролей — Шейлок, Гамлет («Венеціанський купець», «Гамлет» Шекспіра), Борис Годунов («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого).

МІНОШУКА́Ч — прилад для виявлення *мін*, встановлених у ґрунті, снігу або під водою. Поширені переносні індукційні М., які реагують на металеві деталі мін. Складаються з розшукового елемента, генератора електромагнітних коливань, джерел електр. струму, штанги, кабеля та індикатора. Для виявлення мін розшуковий елемент переміщують над поверхнею. При появі під ним металевого предмета змінюється електромагнітне поле. Внаслідок цього у М. змінюється сила звуку в звуковому індикаторі (звичайно в телефоні), спалахує лампочка або відхиляється стрілка візуального індикатора. Вперше М. створено в СРСР 1934. Застосовувався в рад.-фінл. війні 1939—40. Під час 2-ї світової війни М. використовували всі воюючі армії. Після війни створено дорожні М. і розроблено М. для виявлення мін, які не мають металевих деталей. Такий М. подає сигнал, коли його розшуковий пристрій опиняється над предметом, який має відмінний від грунту опір. Іл. с. 24.

МІНСЬК — столиця БРСР, обласний та районний центр. Розташований на річці Свіслочі (басейн Дніпра). 1293 тис. ж. (1980). Поділяється на 9 міських районів. Вперше згадується в літописі під 1067. З 12 ст.— центр князівства. З 14 ст.— у складі *Великого князівства Литовського*. В 1499 місту надано *магдебурзьке право*. За 2-м поділом Польщі (1793) М. увійшов до складу Росії. З 1796 — центр Мін. губ. В 70-х рр. 19 ст. в М. виникли народницькі, у 80-х рр.— марксистські гуртки. Перший страйк робітників М. відбувся 1876. В місті проходили *Перший з'їзд РСДРП* [1—3 (13—15). III 1898] та об'єднавчий з'їзд соціал-демократії Польщі та Литви (січень 1900). В 1901 виникла іскрівська група, що стала ядром групи РСДРП (оформилася 1903). Під час революції 1905—07 страйки робітників М. відбувалися в січні, травні, жовтні і грудні 1905. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. З 1919 М.— столиця БРСР. В період тимчасової нім.-фашист. окупації М. (28.VI 1941—3.VII 1944) діяли підпільні міськ. і районний к-ти КП(б) Білорусії. Місто нагороджено орденом Леніна (1966), 1974 йому присвоєно почесне звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

За роки Рад. влади М. став найбільшим екон. центром БРСР з потужною важкою індустрією, високорозвинутими легкою і харч. пром-стю, виробн. будівельних матеріалів, транспортом, широкою мережею підприємств сфери обслуговування. У місті — понад 130 великих промислових підприємств. Провідна галузь пром. комплексу міста — машинобудування і металообробка, представлена *Мінським тракторним заводом* та *Мінським автомобільним заводом*, а також заводами: підшипниковим, автоматичних ліній, мотовелосипедним, верстатобудівними ім. Жовтневої революції та ім. С. М. Кірова, годинниковим, електронних обчислювальних машин ім. Г. К. Орджонікідзе, виробничими об'єднаннями «Інтеграл» та ім. В. І. Леніна тощо. Значного розвитку набула легка пром-сть. Осн. підприємства цієї галузі: камвольний та тонкосуконний комбінати, виробничі об'єднання ім. Н. К. Крупської та «Комсомолка», ф-ка худож. виробів, виробниче взут. об'єднання «Луч» та ін. З галузей харчової промисловості найрозвинутіші хлібопекарська, кондитерська, плодоовочева, лікеро-горілчана, м'ясна, молочна. Швидкими темпами розвивається промість буд. матеріалів (виробн. збірного залізобетону, теплоізоляційної та керамічної плиток, перліту тощо). Хім. з-д, виробниче об'єднання «Мінмедпрепарати», поліграф. комбінат ім. Я. Коласа. Підприємства деревообр. пром-сті. В місті — 3 ТЕЦ. М.— значний трансп. вузол: залізничні магістралі на Москву, Брест, Гомель, Вільнюс; місто перетинає автомоб. магістраль Брест — Москва; аеропорт. У 1977 розпочато буд-во першої черги Мінського метрополітену.

М.— важливий культурний центр. В 1979/80 навч. р. у М. було 150 заг.-осв. шкіл (160,9 тис. учнів), 24 серед. спец. навч. заклади (34,9 тис. учнів), 31 профес.-тех. уч-ще (20,7 тис. учнів). У 14 вищих навч. закладах, а також філіалі Всесоюз. заочного електротех. ін-ту зв'язку налічувалось 95,5 тис. студентів. Вузи: *Білоруський університет* імені В. І. Леніна, ін-ти — Білорус. політех., радіотех., мед., Білорус. технологічний, Білорус. консерваторія тощо. Мінська вища парт. школа. В М.— *Академія наук Білоруської РСР* і 32 її наук. установи, зокрема н.-д. ін-ти л-ри ім. Янки Купали, філософії і права, математики, фізики твердого тіла й напівпровідників, ядерної енергетики, експериментальної ботаніки та ін. Працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Білорусії—філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Зх. відділення ВАСГНІЛ, науково-дослідні ін-ти картоплярства і плодоовочівництва, економіки й орг-ції с. г.,

Г. Мінковський.

Мінотавр. Фрагмент розпису чорнофігурної вази. 6 ст. до н. е. Лувр. Париж.

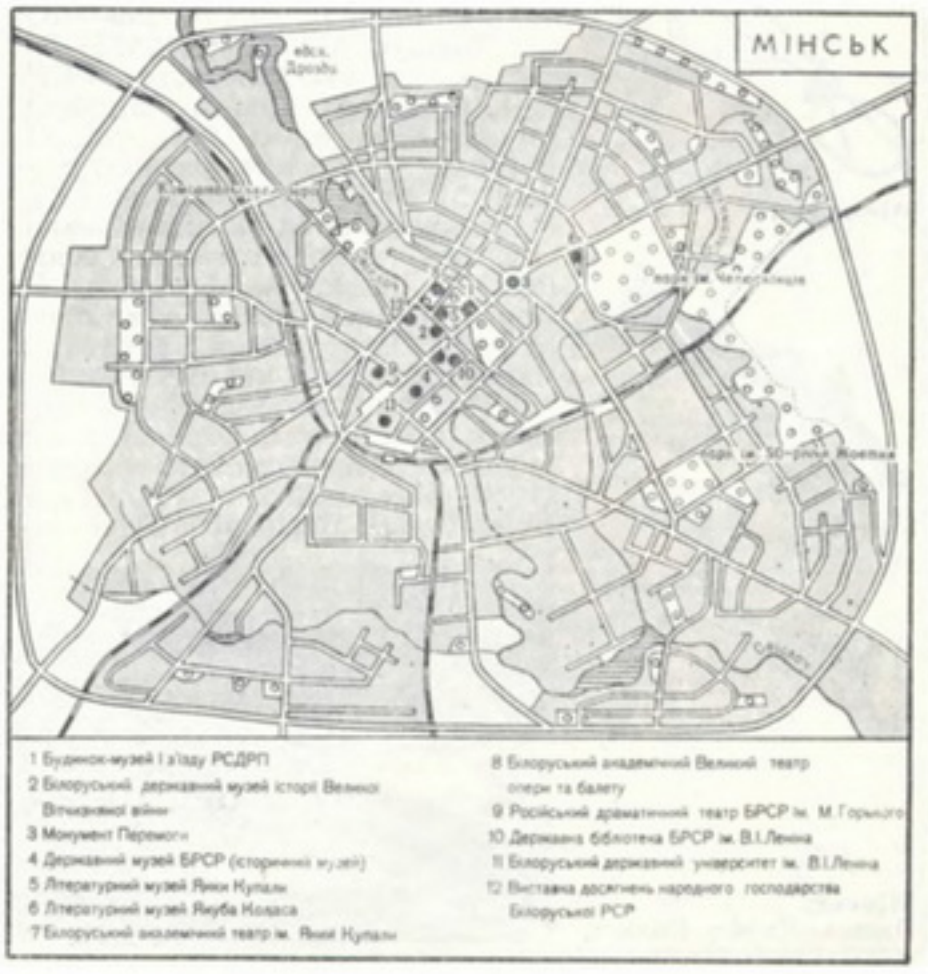

Радянський 160 мм казнозарядний міномет.

Радянський 120 мм дульнозарядний міномет.

Міношукач.

Мінтай.

Центр. н.-д. ін-т механізації і електрифікації с. г. нечорноземної зони, н.-д. ін-т будівництва й архітектури, Білорус. ін-т промислового проектування, Білорус. н.-д. і проектний ін-т містобудування тощо. В місті — 213 масових б-к (фонд понад 5 млн. одиниць зберігання), респ. б-ки — Держ. б-ка БРСР ім. В. І. Леніна, Урядова б-ка ім. М. Горького, Фундаментальна б-ка АН БРСР ім. Якуба Коласа та ін.; 51 клубний заклад, філармонія, у складі якої вокально-інструмент. ансамбль «Песняры», академічна хорова капела, нар. хор, ансамбль танцю, цирк; 68 кіноустановок; 6 театрів — Білорус. академічний театр ім. Янки Купали, Білорус. академічний Великий театр опери та балету, Рос. драм. театр ім. Максима Горького, респ. театр юного глядача тощо; 6 музеїв: Держ. музей Білорус. РСР, музей історії Великої Вітчизн. війни, Будинок-музей І з'їзду РСДРП, літературні музеї Янки Купали та Якуба Коласа та ін. Позашкільні заклади: 3 будинки піонерів та школярів, станції юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська тощо.

В М. працюють вид-ва «Беларусь», «Мастацкая літаратура», «Народная асвета», «Навука і тэхніка», вид-во ЦК Компартії Білорусії, «Вышайшая школа», Головна редакція Білорус. рад. енциклопедії та ін. Виходить 26 журналів, 13 газет, у т. ч. обл. і міська — «Мінська прауда», «Вечерний Минск», білорус. і рос. мовами, 23 багатотиражні газети. Респ. радіомовлення працює за трьома програмами, телебачення — за двома. Телецентр.

Архіт. пам'ятки: бароккові монастирі (в т. ч. бернардинців і бернардинок, обидва — 17 ст.), Петропавлівська церква (1622). В 20—30-і рр. 20 ст. споруджено великі пром. комплекси, громад. та адм. будинки (Б-ка ім. В. І. Леніна, 1930—32, арх. Г. Лавров; будинок Уряду БРСР, 1930—33; гол. корпус АН БРСР, 1935—39; іл. див. до ст. *Білоруська РСР*, т. 1, обидва — арх. І. Лангбард; готель «Беларусь», 1938, арх. О. Воїнов). У роки нім.-фашист. окупації М. було зруйновано на 74%. У післявоєн. роки М. відбудовано, створено новий громад. центр (арх. Г. Баданов, М. Барщ, В. Король та ін.) з ансамблями площ (Леніна, Центральної, Перемоги, Якуба Коласа), які пов'язані з гол. магістраллю міста — Ленінським проспектом. Серед споруд: будинок ЦК Компартії БРСР (1940—41, закінчено 1947, арх. Воїнов та В. Вараксін), Держбанк (1950, арх. М. Парусников), Головпоштамт (1950—53, арх. В. Король), будинок міськвиконкому (1964, арх. С. Мусінський та Г. Сисоєв), Палац спорту (1966, арх. С. Філімонов та В. Малишев), готель «Ювілейний» (1968, арх. Г. Бенедиктов та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1933, скульптор М. Манізер, арх. Лангбард), Монумент Перемоги (1954, арх. Г. Заборський та В. Король, скульптори З. Азгур, О. Бембель, О. Глєбов, С. Селіханов), Якубу Коласу (1972, скульптор З. Азгур), Янці Купалі (1972, скульптори О. Анікейчик та ін.).

Г. Г. Бартошевич.

МІНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі БРСР. Утворена 15.I 1938. Розташована в центр. частині Білорусії. Площа 40,8 тис. км². Нас. 1554 тис. чол. (на 1.I 1980, без м. Мінська). Осн. населення — білоруси, живуть також росіяни, поляки, українці та ін. Міськ. нас.— 36%. Поділяється на 23 райони, має 17 міст і 24 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Мінськ*. Нагороджена 2 орденами Леніна (1967, 1970). Поверхня області рівнинна, з чергуванням височин (Мінська заввишки до 345 м, відроги Оршанської та Ошмянської; Копильське пасмо), низовинних рівнин (Центральноберезинська і Стовбцовська) та низовин (Верхньоберезинська, Поліська). Корисні копалини: калійна і кам. солі, торф, буд. сировина та ін. Є мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний, вологий. Пересічна т-ра січня від —6,1 до —7,4° (абс. мінімум —41°), липня від +17,3 до +18,4 (абс. максимум +37°). Опадів 580—668 мм на рік. Гол. ріки: *Березина* (прит. Уша, Бобр, Гайна, Свіслоч та ін.), Птич і Случ (прит. Прип'яті). На Зх. області — верхів'я річок *Німану* та *Вілії*. Найбільші озера: Нароч, Свір, Мядель, Мястро, Селява, Палик; Заславльське, Вілейське, Любанське, Краснослободське та ін. водосховища. Переважають дерново-підзолисті, торфово-болотні та алювіальні грунти. Ліси займають 37% тер. області (сосна, ялина, береза, вільха), 14% тер.— під болотами. На Пн. Сх.— частина Березинського заповідника.

У нар.-госп. комплексі республіки М. о. виділяється розвинутим машинобудуванням, харч. пром-стю та інтенсивним с. г. На область припадає 55,8% заг.-союзного виробн. калійних добрив; 37,9% металорізальних верстатів, 41,4% паливного торфу, 36% торф'яних брикетів, 22,8% заготівлі ділової деревини, 55% сірників, 52% цукру-піску республіки (1979). Енергетика базується на місц. торфі й довізному паливі (вугілля, нафтопродукти, природний газ). Машинобудування представлене *Білоруським автомобільним заводом* (Жодіно) та заводами: автотракторного електроустаткування, агрегатів, авторем., «Автогідропосилювач» та ін. (Борисов), силових напівпровідникових вентилів, верстатобуд., металоконструкцій, металовиробів (Молодечно) та ін.

Значного розвитку набула гірничодобувна і хім. (Солігорськ, *Борисов*), а також лісохім. і деревообробна (виробн. фанери, сірників, піаніно, меблів тощо) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів — у Борисові, *Молодечно*, Солігорську, Слуцьку, Заславлі. Легка пром-сть представлена філіалами мінських виробничих об'єднань: швейного — у Молодечно, шкіряного — у Сміловичах, взут.— у Молодечно, Мар'їній Горці, Узді тощо. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна, маслоробна, сироробна, овочеконсервна, цукр., борошномельна, спиртова. В Слуцьку, Молодечно, Борисові — підприємства худож. виробів, у смт Івенці — ф-ка худож. кераміки та вишивки. Кришталевий (Борисов), склоробний (с-ще Партизанське) та муз. інструментів (Молодечно) з-ди. С. г. спеціалізується на виробн. мол.-м'ясної продукції, картоплі, овочів, льону й цукр. буряків. У 1980 було осушено 541 тис. га земель. Посівна площа всіх с.-г. культур становила 1180 тис. га (1980). Вирощують зернові (ячмінь, жито, пшениця, овес, гречка), зернобобові, тех. (льон-довгунець, цукр. буряки), картоплю, овочеві й кормові культури. За посівами картоплі й плодово-ягідними насадженнями М. о. посідає перше місце в республіці, а за збором льону та цукр. буряків — друге. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. У приміських районах — мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, овочівництво та картоплярство. Головні підприємства: Мінське виробниче об'єднання по птахівництву, Смолевичська бройлерна фабрика, рибгоспи «Любань» і «Вілейка».

Осн. вид транспорту — залізничний. Гол. залізничні магістралі: Москва — Мінськ — Брест, Вільнюс — Мінськ — Гомель, Осиповичі — Слуцьк — Барановичі. Дільниці Мінськ — Борисов, Мінськ — Молодечно, Мінськ — Осиповичі, Мінськ — Стовбці електрифіковано. Автомоб. магістралі: Москва — Мінськ — Брест, Могильов — Бобруйськ — Слуцьк — Брест, Мінськ — Гродно, Мінськ — Могильов, Мінськ — Нароч та ін. Судноплавство по Березині. Тер. області проходить газопровід Торжок — Мінськ — Брест. У М. о. (без м. Мінська) — 9 н.-д. ін-тів, 13 серед. спец. навч. закладів. Музеї: краєзнавчі в Молодечно, Слуцьку, Борисові та в ін. містах, меморіальний музей Ф. Е. Дзержинського у смт Івенці, народної слави в м. Борисові, Любані та смт Мяделі.

Меморіальний комплекс *Хатинь*. На базі мінеральних джерел у смт

Мінськ.
Площа Якуба Коласа.

Нарочі та с. Ждановичах функціонують курорти.

Літ.: Белорусская ССР. Минская область. Минск, 1968; География Белоруссии. Минск, 1977.

Р. О. Жмойдяк.

МІ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньорус. удільне князівство, що займало територію басейну рік Свіслочі, Друті, Березини. Виділилося 1101 з Полоцького князівства, коли кн. Гліб Всеславич після смерті свого батька, полоцького кн. Всеслава Брячиславича захопив Мінськ. В 1-й пол. 12 ст. між М. к. і київ. князями велися спустошливі війни. В 1129 великий кн. київський *Мстислав Володимирович* підкорив М. к., але з серед. 12 ст. там знову утвердилися сини Гліба Всеславича. В 1249 поблизу Мінська військо М. к. разом з лит. загонами розбило загони монголо-татар, що вторглися на ці землі. У 1326 *Гедимін* приєднав М. к. до *Великого князівства Литовського.*

МІ́НСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д — головне підприємство Білоруського об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів ім. 60-річчя Великого Жовтня («БілавтоМАЗ», створене 1975). Буд-во М. а. з. почато 1946. Перші автосамоскиди МАЗ-205 випущено 1947. У наступні роки освоєно моделі: бортовий вантажний автомобіль МАЗ-200, сідельний тягач МАЗ-200В, лісовозний тягач-всюдихід МАЗ-501, тягач-всюдихід МАЗ-502, 2- та 4-тонні самоскиди МАЗ-525 і МАЗ-530 та одновісний тягач МАЗ-529. У 1966 після докорінної реконструкції з-д перейшов на випуск автомобілів МАЗ-500. Осн. моделі автомобілів М. а. з. (1980): бортові МАЗ-5335 (вантажопідйомність 8 т), МАЗ-516Б (14,5 т), МАЗ-7310 (20 т); самоскиди МАЗ-5549 (8 т), МАЗ-7516 (19 т); сідельні тягачі МАЗ-504В, МАЗ-5430, МАЗ-5428, МАЗ-6422; лісовози МАЗ-509А, МАЗ-73101. Крім того, підприємство виготовляє причепи, напівпричепи та трейлери. Освоюється (1981) виробн. 2- та 3-вісних автопоїздів вантажопідйомністю 20, 25 та 30 т для міжміських та міжнародних перевезень. М. а. з. нагороджено орденами Леніна (1966) та Жовтневої Революції (1971).

МІ́НСЬКИЙ ТРА́КТОРНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — виробниче об'єднання тракторної пром-сті. Утворено 1973 на базі Мінського тракторного з-ду, буд-во якого почато 1946 на місці зруйнованих під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 авіаремонтних майстерень. Перший трактор КД-35 випущено 1950. У 1953 створено універсальний колісний трактор «Беларусь» МТЗ-2. З 1963 випускається трактор МТЗ-50 потужністю 50 к. с. У 1974 на підприємстві освоєно серійне виробн. трактора МТЗ-80 (базова модель) з двигуном потужністю 80 к. с. та ряду його модифікацій. У 1972 на з-ді випущено мільйонний, 1978 — півторамільйонний трактор. М. т. з.— комплексне підприємство, до складу якого входять заготівельні, обробні, складальні та допоміжні цехи. Діють 12 комплексно-механізованих дільниць, 49 автоматичних ліній, 735 одиниць автом. та напівавтом. устаткування. Трактори «Беларусь» експортують у багато країн світу. Продукції з-ду не раз присуджувалися медалі та дипломи на міжнар. виставках. З-д нагороджено орденами Леніна (1966) та Жовтневої Революції (1971).

П. І. Бойков.

МІНТА́Й (Theragra chalcogramma) — риба родини *тріскових*. Довж. 40—75 см, маса до 1,5 кг. Риба зграйна. Поширена у пн.-зх. частині Тихого океану. Живе М. в товщі води на глибині до 300 м, під час нересту мігрує на мілководдя, ікра плаваюча. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році. Плодючість бл. 200 тис. ікринок. Живиться М. ракоподібними і дрібною рибою. Печінковий жир М. містить більше вітамінів, ніж трісковий. Об'єкт промислу.

МІНУСІ́НСЬК — місто крайового підпорядкування Красноярського краю РРФСР, райцентр. Розташований у *Мінусінській улоговині*. Пристань на правому березі Єнісею, залізнична станція за 12 км від міста. М. перетинає Усинський тракт. 51 тис. ж. (1980). Споруджується (1981) комплекс заводів електротех. пром-сті. Філіали меблевого та швейного об'єднань, рукавична ф-ка. Розвинута харч. пром-сть. Технікум механізації та електрифікації с. г., пед. і культур.-осв. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей (засн. 1877), який 1897—1900 відвідували В. І. Ленін та Н. К. Крупська.

МІНУСІ́НСЬКА УЛОГО́ВИНА — міжгірна улоговина у Сх. Сибіру, на Пд. Красноярського краю РРФСР. Поверхня переважно рівнинна, подекуди погорбована, розчленована долинами Єнісею та його приток. Вис. до 700 м. Родовища кам. вугілля, заліз. руд та ін. Багато озер, зокрема солоних. Поширені степи (Абаканський, Койбальський), подекуди — лісові масиви (береза, сосна, осика та ін.). М. у.— значний с.-г. район. Розвинуті землеробство, тваринництво, садівництво. В межах М. у. формується Саянський територіально-виробничий комплекс. У М. у. розташоване смт Шушенське, де 1897—1900 жив на засланні В. І. Ленін.

МІНУСІ́НСЬКИЙ ВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — у Хакаській а. о. Красноярського краю РРФСР. Пл. 1100 км². Пром. запаси вугілля—бл. 4,9 млрд. т (1981). В геоструктурному відношенні М. в. б. пов'язаний з Мінусінською западиною, що являє собою складну *синеклізу*, витягнуту між Кузнецьким Алатау та Сх. Саяном. Вугленосна товща, представлена відкладами пермської і кам.-вуг. систем, вміщує до 80 пластів вугілля, з них бл. 40 пластів мають робочу потужність (більше як 0,7 м). Іноді при зближенні кількох пластів утворюється складний пласт потужністю до 10 м і більше. Заг. потужність вугленосної товщі досягає 1800 м. Глиб. залягання до 2000 м. Осн. родовища: Чорногорське, Ізихське, Аскізьке і Бейське (значною мірою розвідані). Вугілля кам'яне, переважно гумусове, малосірчисте, вміст золи до 37%. Теплота згоряння 7800—8200 ккал/кг. Добувати вугілля в М. в. б. почали 1904. Видобувають його як шахтним, так і відкритим способами. Використовують вугілля басейну як енерг. паливо.

В. Х. Череповський.

МІНУ́СКУЛЬНЕ ПИСЬМО́ (від лат. minusculus — крихітний) — давнє й середньовічне латинське, а також грецьке (в т. ч. візантійське) письмо, що складалося лише з мінускул — малих літер. Виникло в кін. 8 ст. під впливом *скоропису* чи *курсиву*. До лат. М. п. належить, напр., каролінгський мінускул (кін. 8—15 ст.) і готичний мінускул (12—15 ст.), до грецького — грец. скоропис (9—10 ст.). З 13 ст. у *латинському алфавіті* почали вживати мінускули й маюскули (див. *Маюскульне письмо*) з різною функцією.

МІНУ́ТА (від лат. minutus — маленький, дрібний) — одиниця плоского *кута*, що дорівнює 1/60 *градуса*, позначається...′; метрична М.— одна десятитисячна частка прямого кута, позначається ся...^{c}.

МІНУ́ЮЧІ МУ́ШКИ (Agromyzidae) — родина комах ряду *двокрилих*. Довж. тіла 1—5 мм, забарвлення темне, крила з характерним *жилкуванням* (поперечні жилки розташовані поблизу основи крила). Личинки більшості видів ушкоджують («мінують») листки і стебла рослин, виїдаючи в них ходи, деякі розвиваються в камбії деревних порід, окремі — в квітках різних рослин. В родині бл. 600 видів, поширених в усіх частинах світу; в Європ. частині СРСР — понад 250 видів. Найшкідливіші з них злакові мінери: Agromyza mobilis, A. ambigua, личинки яких живляться листками злаків; багатоїдний мінер Phytomyza atricornis, що ушкоджує буряки, капусту, картоплю та ін. с.-г. культури.

Мінос. Мікеланджело. Фрагмент фрески Сікстинської капели, 1508—12. Ватікан.

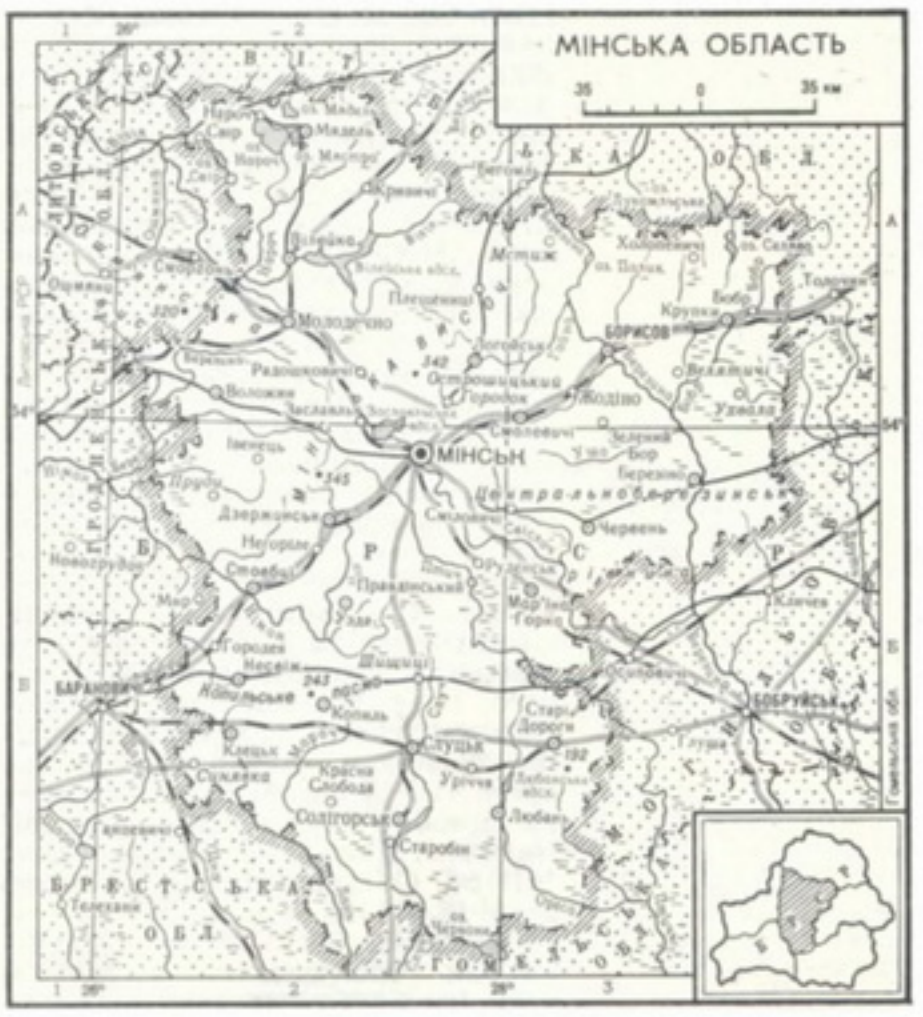

І. І. Мінц.

О. Л. Мінц.

МІНХ Григорій Миколайович [7 (19).IX 1836, селище Грязі Липецького пов. Тамбовської губ., тепер місто Липец. обл. РРФСР — 11 (23).XII 1896, Київ] — рос. та укр. патологоанатом і епідеміолог. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1861). В 1870 захистив докторську дисертацію. В 1876—95 — професор Київ. ун-ту. Брав участь (1879) в експедиції по вивченню *чуми*. Праці М. присвячені вивченню *прокази* (експедиція на південь Росії, в Туркестан, Єгипет і Палестину), тифу. В 1882—86 М. був головою Т-ва київ. лікарів.

МІНЦ Ісак Ізраїльович [н. 22.I (3.II) 1896, с. Кринички, тепер селище міськ. типу Дніпроп. обл.] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1917. Н. у сім'ї службовця. Під час громадян. війни 1918—20 — на політ. роботі в Червоній Армії на Україні. В 1926 закінчив істор. відділ Ін-ту червоної професури в Москві. Викладав у вузах Москви. З 1954 — старший наук. співробітник Ін-ту історії СРСР АН СРСР. Голова (з 1962) Наук. ради АН СРСР по комплексній проблемі «Історія Великої Жовтн. революції». Осн. праці: «Історія громадянської війни в СРСР» (т. 1—2, 1936—43; співавтор), «Історія дипломатії» (т. 2—3, 1945; співавтор), «Історія Великого Жовтня» (т. 1—3, 1967—73). М.— член авторського колективу книги «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» (К., 1959—1971, 4 видання), член Гол. редколегії та співавтор багатотомної історії КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946. Ленінська премія, 1974.

МІНЦ Олександр Львович [27. XII 1894 (8.I 1895), Ростов-на-Дону — 29.XII 1974, Москва] — рад. вчений у галузі радіотехніки і фізики, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1956). Закінчив Донський (тепер Ростовський) ун-т (1918) і Моск. ін-т інженерів зв'язку (1932). З 1934 — професор Ленінгр. ін-ту зв'язку, 1946—70 — директор Радіотех. лабораторії (згодом Радіотех. ін-т) АН СРСР. З 1967 — голова Наук. ради АН СРСР з проблем прискорення заряджених частинок. Осн. праці — з теорії і методів розрахунку систем радіотелефонної модуляції, методів одержання великих потужностей радіомовних станцій, створення систем спрямованих антен, генераторних ламп, а також застосування радіотехніки і електроніки в прискорювачах заряджених частинок. Керував проектуванням і буд-вом потужних радіостанцій (ім. Комінтерну, Куйбишевської та ін.), брав участь у створенні прискорювачів Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951. Ленінська премія, 1959. Золота медаль ім. О. С. Попова АН СРСР, 1950.

МІНЬЄ (Mignet) Франсуа Огюст Марі (8.V 1796, Екс-ан-Прованс — 24.III 1884, Париж) — франц. історик ліберального напряму, член Академії моральних і політ. наук (з 1833), член Франц. академії (з 1836). Юрист. У 1830—48 — директор Архіву м-ва закорд. справ. Поряд з О. *Тьєррі*, Ф. *Гізо* — один із засновників бурж. теорії класової боротьби. Розглядаючи боротьбу класів як гол. рушій істор. подій, М. вважав, що її завершенням має стати перемога буржуазії. Осн. праця — «Історія французької революції» (1824).

МІНЬКІВСЬКИЙ Олександр Захарович [13 (25).XII 1900, с. Сніжна, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.— 12.IV 1979, Київ] — укр. рад. хоровий диригент, педагог, нар. артист СРСР (з 1960). В 1930 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка, викладав у муз. і пед. технікумах Києва. В 1934—41 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели Укр. радіокомітету. В 1942—44 — наук. співробітник АН УРСР. У 1946—74 — худож. керівник і гол. диригент Капели бандуристів УРСР; з 1951 — викладач, з 1965 — професор Київ. консерваторії. Автор обробок нар. пісень, музикознавчих статей; укладач зб. «Українські класичні хори» (1955). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969.

Літ.: Матусевич Н. Олександр Захарович Міньківський. К., 1964; Лаба Б. Олександр Міньківський. К., 1980.

МІОГЛОБІ́Н [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і (*гемо*)*глобін*], м'язовий гемоглобін — глобулярний *білок* м'язів людини та багатьох тварин. Мол. маса — 17 000. За хім. складом і властивостями близький до гемоглобіну крові, від якого відрізняється будовою білкової частини молекули. Активним центром молекули М. є *гем*. М. легко зв'язує кисень, утворюючи нестійку сполуку — оксиміоглобін, і таким чином забезпечує м'язи киснем. Має життєво важливе значення для ряду мор. тварин (тюлень, кит та ін.), здатних тривалий час перебувати під водою.

МІОГЛОБІНУРІ́Я (від *міоглобін* і грец. οὖρον — сеча) — гостра незаразна хвороба коней робочого віку, здебільшого вгодованих, важкого типу. Характеризується розладом рухів і червоним забарвленням сечі та ін. Виникає М. від нерегулярного використання тварин і надмірної годівлі *концентрованими кормами*. З а х о д и б о р о т ь б и. Хворих тварин поміщають в тепле з *підстилкою* приміщення. Призначають *дієту*, серцеві засоби, антибіотики тощо. У раціон вводять настій хвої, йодовану сіль, вітаміни А і Е.

МІОГРА́ФІЯ [від грец. μῦς(μυός) —м'яз і γράφω — пишу] — реєстрація скорочень м'язів за допомогою спец. приладу — міографа. Існують міографи механічний, що записує *м'язове скорочення* за допомогою важеля, вільний кінець якого пише на стрічці *кімографа* відповідну криву — міограму, і оптичний, що реєструє м'язове скорочення на світлочутливій плівці або на папері, та ін. Найдосконалішою є М. з використанням *датчиків біологічних*.

МІОЗИ́Н [від грец. μῦς (μυός) — м'яз] — фібрилярний *білок* м'язів, що є основним компонентом їх скоротливих волокон (*міофібрил*). Мол. маса — бл. 500 000. Виконує функції скоротливого білка і *ферменту;* при сполученні з білком *актином* утворює білковий скоротливий комплекс — *актоміозин*; каталізує розщеплення аденозинтрифосфорної к-ти, або АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) на аденозиндифосфорну (АДФ) та фосфорну к-ти. При цьому хім. енергія макроергічних зв'язків АТФ перетворюється на механічну енергію м'язового скорочення.

МІОЗИ́Т [від грец. μῦς (μυός) — м'яз] — запалення скелетних м'язів. М. бувають інфекційні (при *грипі*, хронічному *тонзиліті*, *ревматизмі*, *сифілісі* тощо), паразитарні (при ураженні м'язів паразитами — *трихінелами*, цистицерками), токсичні (при *діабеті*, *променевій хворобі*), травматичні осифікуючі (при великому роздробленні і крововиливах у м'язи відбувається утворення кісткової тканини) і трофоневротичні осифікуючі (невідомої *етіології* — скованість рухів у м'язах, що призводить до повної нерухомості), професійні (при тривалому перенапруженні певних м'язів, впливі вібрації та ін.). Перебіг хвороби може бути гострим, підгострим і хронічним. М. звичайно охоплює *м'язову систему* в цілому (поліоміозит). У хворих з'являється ниючий біль у м'язах рук, ніг, тулуба, що посилюється при русі. Нерідко м'язові прояви поєднуються зі шкірними (дерматоміозит). Л і к у в а н н я: усунення осн. причин захворювання, вітаміни, знеболювальні засоби, теплові процедури, фізіотерапія, грязелікування.

МІОКА́РД [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і καρδία — серце] — середній, найпотужніший шар стінки *серця*. Складається з особливої поперечносмугастої *м'язової тканини*, що являє собою щільне з'єднання м'язових волокон, внаслідок скорочень яких здійснюється робота серця (ці скорочення мимовільні). Товщина М. лівого шлуночка серця у людини досягає 20 мм, правого шлуночка — 5—8 мм, передсердь — 2—3 мм.

МІОКАРДИ́Т — *запалення* серцевого м'яза *(міокарда)*, яке може призвести до серцевої недостатності. Причини розвитку М. різні — *інфекційні хвороби* (*дифтерія*, *поліомієліт* та ін.), алергія, але найчастіше зустрічаються інфекційно-алергічні або токсико-алергічні М. Виникнення двох останніх зумовлене тим, що мікроби або деякі хім. речовини спричинюють утворення в організмі *антитіл*, які, сполучаючись з *антигенами*, призводять до утворення імунних комплексів, що вражають серцевий м'яз (див. *Алергія, Алергічні хвороби*). М.— часте виявлення *колагенових хвороб* (*ревматизму*, системного *вовчака червоного*, *склеродермії*). Ревматичний М. (ревмокардит) нерідко поєднується з *ендокардитом*. За перебігом захворювання М. можуть бути гострими, підгострими і хронічними. Клініка М.: від майже не-

виявлених хворобливих ознак до тяжкої серцевої недостатності, що швидко розвивається, або раптової смерті від зупинки серця. Осн. ознаки М.: недостатність кровообігу (*задишка*, серцебиття, *набряки* нижніх кінцівок), порушення ритму серця (перебої). Деякі хворі скаржаться на болі в ділянці серця, що нагадують болі при *ішемічній хворобі серця*. При гострому перебігу М. т-ра тіла підвищується, змінюється картина крові (збільшуються *швидкість осідання еритроцитів*, кількість *лейкоцитів* тощо), з'являється характерний для запалення С-реактивний *протеїн* тощо. Профілактика: своєчасне раціональне лікування інфекційних хвороб, що спричинюють М., боротьба з хронічними вогнищами інфекції (*тонзиліт*, *гайморит* та ін.), заг. загартовування організму. Лікування: в гострому періоді — постільний режим, режим харчування, медикаментозне (нестероїдні протизапальні засоби); в тяжких випадках — *кортикостероїди*. Симптоматичне лікування недостатності кровообігу і порушення ритму серця. *І. М. Ганджа.*

МІОКАРДІОДИСТРОФІЯ (від *міокард* і *дистрофія*), кардіоміопатія — незапальний патологічний процес у міокарді, пов'язаний з порушенням у ньому *обміну речовин*. Виникає при багатьох захворюваннях, порушеннях електролітичного складу крові, змінах кислотно-лужної рівноваги тощо. При М. знижується скоротлива функція міокарда без морфологічних ознак його ураження. М. спричинюється як зовн. (екзогенними) факторами (отруєння, надмірне фіз. напруження, емоційні *стреси* тощо), так і внутр. (ендогенними) факторами (ендокринні порушення, напр. *тиреотоксикоз;* порушення обміну речовин, напр. цукровий *діабет;* захворювання крові, напр. *анемія*; *ниркова недостатність*, захворювання печінки тощо). Клінічно М. виявляється ознаками серцевої недостатності, що розвиваються поступово (задишка, збільшення печінки, набряки нижніх кінцівок), тривалими неінтенсивними болями в ділянці серця. В діагностиці М. велику роль відіграє *електрокардіографія*.

Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання; засоби, що поліпшують обмін речовин у міокарді. *І. М. Ганджа.*

МІОЛО́ГІЯ [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і λόγος — вчення] — розділ *анатомії*, що вивчає *м'язи*.

МІО́МА [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і ὄγκωμα — пухлина] — доброякісна пухлина, що розвивається з м'язової тканини. Складається з клітин гладеньких м'язів — лейоміома, яка утворюється в шлунку та кишечнику, або з поперечносмугастих м'язових волокон скелета чи серцевого м'яза — рабдоміома. Лейоміоми та рабдоміоми зустрічаються рідко і виявляються випадково під час операції або при розтині. Звичайно М. захоплює і сполучну тканину — фіброміома (матки).

Лікування переважно хірургічне.

МІОМЕ́РИ [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і μέρος — частина] — парні м'язові сегменти, послідовно розташовані в напрямі поздовжньої осі тіла *зародка* в усіх хордових тварин і людини. У деяких хордових (ланцетників, круглоротих і риб) М. зберігаються і в період *постембріонального розвитку*. М. відмежовані один від одного сполучнотканинними прошарками — міосептами. Див. також *М'язова система*.

МІОПІ́Я [від грец. μύωψ (μύωπος) — короткозорий] — те саме, що й *короткозорість*.

МІОРЕЛАКСА́НТИ [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і лат. relaxo — послаблюю, вгамовую] — лікарські речовини, що спричинюють розслаблення поперечносмугастих м'язів, яке виявляється зниженням їх рухової активності або повним *паралічем*. Залежно від механізму дії М. поділяють на речовини центр. дії (які пригнічують структури *центральної нервової системи*, що регулюють тонус поперечносмугастих м'язів, напр., мепропан) і периферичної (що порушують перехід збудження з рухових нервів на м'язи; див. *Кураре*). М. центр. дії застосовуються при спинномозкових і центр. паралічах, розсіяному склерозі та ін. захворюваннях центр. нервової системи, а також при *наркозі*, лікуванні *правця*.

МІОФІБРИ́ЛИ [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і лат. fibrilla — волоконце] — скоротливі елементи м'язових клітин. Будова М. гладеньких (соматичні *м'язи* більшості нижчих безхребетних і мускулатура внутр. органів хребетних) та поперечносмугастих (соматична й серцева мускулатура членистоногих і хордових тварин) м'язів різна. Найкраще вивчені М. поперечносмугастих м'язових волокон. Осн. елементами М. є тонкі білкові нитки (міофіламенти, або протофібрили) двох типів: товсті міозинові (складаються гол. чин. з білка міозину; діаметр 100—200 Å), що утворюють анізотропний диск (диск А) з подвійним променезаломленням, і тонкі актинові (складаються в осн. з *актину;* діаметр 40—80 Å), що утворюють ізотропний диск (диск І), посередині якого проходить т. з. смужка Z — складне переплетення білкових ниток. Ділянка М., обмежена двома смужками Z, наз. саркомером (див. мал.). Дана схема будови не є абсолютною. Див. також *М'язове скорочення*.

МІОЦЕ́НОВА ЕПО́ХА І МІОЦЕ́НОВИЙ ВІ́ДДІЛ, міоцен (від грец. μείον — менше і καινός — новий) — рання епоха неогенового періоду кайнозойської ери і відклади, що утворилися в той час. Виділив міоцен Ч. *Лайєль* 1833. М. е. настала після олігоценової епохи (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*). Їй властиві інтенсивні гороутворюючі рухи (див. *Гороутворення*) і чергування солоних і майже прісноводних мор. басейнів. Тваринний світ М. е. характеризувався розвитком гіпаріонів, жираф, страусів, мавп (у т. ч. людиноподібних). Рослинність була близькою до сучасної, але представники тропічної флори були поширені значно північніше, ніж тепер. У межах України відклади міоцену (піски, глини, вапняки та ін.) поширені гол. чин. у *Передкарпатському прогині*, *Закарпатському прогині*, на *Волино-Подільській плиті*, в *Причорноморській западині*. З цими відкладами пов'язані родовища калійної (*Калуško-Голинське родовище калійних солей, Стебницьке родовище калійної солі*) і кам. (*Солотвинське родовище кам'яної солі*) солей та ін. Див. також *Кайнозойська ера і група*.

В. Я. Дідковський.

«МИР» — об'єднані електроенергетичні системи (ОЕС) європейських країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Першою ланкою створення системи «Мир» було спорудження (1958) міжсистемних ліній електропередачі між енергосистемами УНР і ЧССР, 1960 до них підключилась енергосистема НДР, 1961 — ПНР, з 1961 НДР, ПНР і ЧССР почали працювати паралельно, утворивши кільце, до якого радіально було підключено енергосистему УНР, а в липні 1962 через ЛЕП Мукачеве (СРСР) — Шайосегед (УНР) до них підключено систему «Львівенерго» (СРСР). У 1963 до ОЕС «М.» підключилась енергосистема СРР, 1967 — НРБ. Енергосистеми країн — членів РЕВ, включаючи лінії передач між ними і СФРЮ, працюють паралельно по 31 міжсистемній лінії електропередачі (в т. ч. одна лінія напругою 750 кВ), їхня пропускна здатність — 7,2 млн. кВа. На 1.I 1980 сумарна потужність паралельно працюючих електростанцій систем «М.» становила 133,3 млн. кВт, міжнар. обмін електроенергією 52 (1979) млрд. кВт·год (враховуючи поставки між ОЕС «М.» і енергосистемами поза ОЕС—Австрією, Югославією, Туреччиною). Створення єдиної мережі ОЕС країн — членів РЕВ — один з осн. напрямів розвитку співробітництва братніх країн у галузі електроенергетики, в розв'язанні енерг. проблем цих країн. Об'єднання енергосистем дає змогу збільшити взаємний обмін електроенергією між країнами-учасницями, зменшити заг. необхідний резерв потужності в енергосистемах, підвищити економічність їхньої роботи і надійність електропостачання споживачів. Керує системами «М.» *Центральне диспетчерське управління* (ЦДУ) об'єднаних енергосистем, місцеперебування його — Прага. Управління забезпечує найекономічніші режими експлуатації системи, регулює надходження електроенергії відповідно до укладених угод. У листопаді 1977 країни — члени РЕВ підписали Генеральну угоду про перспективний розвиток об'єднаних електроенергетичних систем на період до 1990, яка передбачає спорудження в найближчі роки кількох міжсистемних ЛЕП напругою 750 тис. кВ. Це дасть можливість країнам-учасницям значно збільшити взаємні поставки електроенергії.

В. І. Дудчак.

«МИР», машина для інженерних розрахунків — сімейство малих *електронних обчислювальних ма-*

О. З. Міньківський.

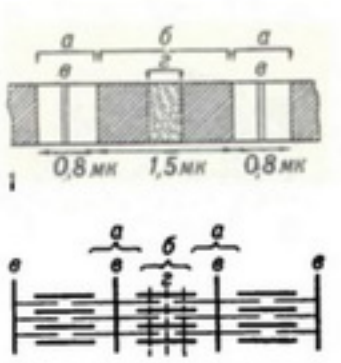

Міофібрили:
1 — схема будови ділянки міофібрили; 2 — схема розміщення тонких і товстих міофіламентів (*а* — диск І; *б* — диск А; *в* — лінія Z; *г* — зона Н).

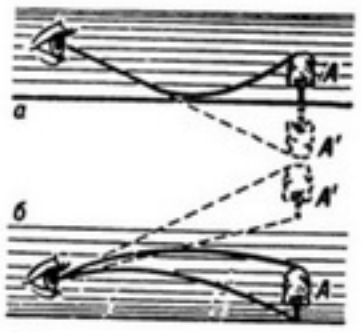

Міраж:
а — нижній; б — верхній; А — наземний предмет; А′ — уявне зображення предмета під час міражу.

шин, призначених для розв'язування інженерно-технічних і математичних задач. Машини «М.» створено в Ін-ті кібернетики АН УРСР під керівництвом В. М. *Глушкова.* Характерна риса машин «МИР» — високий рівень і складність матем. операцій, закладених в їхню структуру. В «М.-1» (1965) уперше в світі структурно реалізована *алгоритмічна мова,* близька до математичної,— мова МИР. Мова АНАЛИТИК, яка є дальшим розвитком мови МИР і структурно реалізована в машині «М.-2» (мал.), дозволяє працювати не тільки з числами, а й з аналітичними (формульними) виразами. Машини «М.-2» та «М.-3» можуть виконувати операції символьного диференціювання та інтегрування, спрощення і перетворення формул за допомогою алгебр. співвідношень тощо. Машини «М.» допускають ефективну роботу в режимі діалогу, істотно полегшують взаємодію з людиною при створенні програм, проведенні обчислювальних експериментів, розв'язуванні науково-технічних та інженерних задач.

Літ.: Программное обеспечение ЭВМ МИР-1 и МИР-2, т. 1—3. К., 1976.

О. А. Летичевський.

МІР ДЖАЛА́Л [справж. прізв. та ім'я — Пашаєв Мір Джалал Алі-огли; 13 (26).IV 1908, Ардебіль, тепер в Ірані — 28.IX 1978, Баку] — азерб. рад. письменник, літературознавець, засл. діяч науки Аз. РСР. Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1928. Автор романів «Воскресла людина» (1935), «Маніфест молодої людини» (1939), «Відкрита книга» (1944), «Ровесники» (1948), «Нове місто» (1951), «Куди ведуть дороги?» (1957), новел, оповідань (збірки «Зростання», 1935; «Городній злодюжка», 1937; «Поздоровлення», 1939; «Слово про людяність», 1961, та ін.), літературознавчих праць «Особливості поезії Фізулі» (1940), «Літературні школи в азербайджанській літературі XX ст.» (1947), «Реалізм Мамедкулізаде» (1970). В оповіданнях «Насолода», «Перед балом» (обидва — 1942) змалював самовіддану боротьбу укр. народу проти фашист. загарбників. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання. К., 1953; Рос. перекл.— Куда ведут дороги. М., 1979.

В. І. Ціпко.

«МИР ИСКУ́ССТВА» — рос. художнє об'єднання. Сформувалося наприкінці 90-х рр. 19 ст. (офіційно — в 1900) в Петербурзі на основі гуртка молодих художників та любителів мистецтва на чолі з О. *Бенуа* та С. Дягілевим. Як виставочний союз під егідою журн. «Мир искусства» в первісному вигляді існувало до 1904; в розширеному складі — в 1910—24. Ідейним центром об'єднання був журнал «М. и.» (1898—1904), який пропагував естетику *символізму,* зарубіжне мист. стилю *модерн;* велику увагу приділяв рос. мист. 18 — поч. 19 ст., а також нар. декоративно-ужитковому мистецтву. В літ. частині журналу вміщувалися релігійно-філос. твори Д. Мережковського, З. Гіппіус, Л. Шестова, В. Брюсова, А. Бєлого та ін. Діяльність журн. і об'єднання «М. и.» відзначалася значними суперечностями. Протиставляючи бурж. дійсності принцип «вільного» мистецтва, покликаного надати життю справжнього духовного змісту, теоретики «М. и.» водночас відкидали традиції рос. революційно-демократичної естетики. Однак учасники виставок «М. и.» виступали з реалістич. творами, а в роки революції 1905—07 створювали зразки антицаристської політ. сатири. Крім основного ядра (Є. Лансере, Г. Остроумова-Лебедєва, К. Сомов), серед якого були й прихильники *неокласицизму* (Л. Бакст, М. Добужинський, В. Сєров), до «М. и.» входило багато петерб. і моск. живописців і графіків (І. Білібін, О. Головін, І. Грабар, К. Коровін, Б. Кустодієв, Д. Митрохін, М. Реріх, В. Сєров, С. Чехонін та ін.). У виставках «М. и.» брали участь також М. Врубель, І. Левітан, М. Нестеров, з укр. майстрів — Г. *Нарбут.*

Літ.: Гусарова А. П. «Мир искусства». Л., 1972; Лапшина Н. «Мир искусства». М., 1977.

МІР СЕЇД АЛІ (рр. н. і см. невід.) — художник-мініатюрист 16 ст., представник *тебрізької школи мініатюри.* Навчався у свого батька — Мір Муссавіра та *Бехзада.* Автор іл. до «Хамсе» Нізамі (дата рукопису 1539—43, Британський музей, Лондон). З 1555 жив в Індії, де заснував могольську школу мініатюри. В цей час з групою митців виконав іл. до рукопису «Хамзанаме» (1564—79).

МІР ТАКІ (справж. ім'я — Мір Мухаммад Такі; 1724, Агра — 1810, Лакхнау) — інд. поет. Писав урду і частково перс. мовою. Деякий час був придворним поетом в аудхського наваба (князя) в Лакхнау. Прожив повне знегод життя. У творчості М. Т. особливо виділяються ліричні газелі (6 збірок мовою урду й одна перською) та поеми-месневі. Найвідоміші месневі — «Полум'я кохання», «Море кохання» та ін. В поемі «Дракон» викривав поетів-заздрісників, своїх ворогів. Перс. мовою написав автобіографію і уклав антологію поезії урду.

Ю. В. Покальчук.

МІ́РА, о Кита — перша відома довгоперіодична *змінна зоря.* Змінює блиск від 2,0 до 10,1 візуальної *зоряної величини* з періодом 331,5 доби; змінність її відкрито 1596. Діаметр М. бл. 500 млн. км (в 400 разів більший за діаметр *Сонця*), віддаль від Сонця 77 *парсек.* Колір — червоний. Спектр М. змінюється із зміною блиску.

МІ́РА — філософська категорія для позначення єдності *якості і кількості.* Під М. розуміють інтервал, в якому зміна кількості не призводить до зміни якісної визначеності предмета. Збільшення або зменшення кількості тільки до певної межі не впливає на дану якість, дальші ж зміни приводять до її знищення, до появи нової якості (див. *Перехід кількісних змін у якісні*). В свою чергу, зміна якості даного об'єкта веде до зміни її кількісних характеристик і М. Виникнення нового предмета або явища, а значить, і нової М.— закономірний процес розвитку природи, суспільства й мислення. Моменти переходу від однієї М. до іншої називають вузловими точками переходу від одного стану до іншого, а весь ланцюг переходу від одних кількісно-якісних станів до інших — вузловою лінією мір. У фіз.-хім. процесах ці вузлові точки можна визначити досить точно (агрегатні стани, М. ваги, М. інерції, молекула як певне співвідношення атомів тощо). В ширшому розумінні М.— це єдність протилежностей *сутності і явища, змісту і форми, свободи і необхідності* тощо. В галузі моралі М. має нормативний відтінок, у мистецтві сприймається як пропорційність, симетрія, гармонія.

В. І. Плотников.

МІ́РА (франц. mire, від mirer — прицілюватися, мітити; розглядати на світло) у фотографії — випробна таблиця, за допомогою

Штрихова міра.

якої визначають *роздільну здатність* світлочутливих фотографічних матеріалів і об'єктивів. Штрихова М. (мал.) являє собою таблицю з паралельними або радіальними штрихами, нанесеними з різною густотою на скляну пластинку або папір. Є також М. секторна — таблиця з темними та світлими секторами, що чергуються. Спостерігаючи зображення М., створюване оптичними пристроями, визначають, на якій його ділянці штрихи (зі збільшенням їхньої густоти) починають зливатися і, отже, граничну роздільну здатність фотоматеріалів і об'єктивів.

МІ́РА МНОЖИН — поняття, яке узагальнює поняття довжини відрізка на прямій, площі фігури на площині і об'єму тіла в просторі на множини більш загальної природи.

Найважливішим у сучасній математиці є поняття міри Лебега, яка на прямій будується так: для довільної точкової множини A на прямій спочатку визначається зовн. міра $\mu^*(A)$ як нижня грань (див. *Верхня та нижня грані*) су-

Цифрова обчислювальна машина «МИР-2».

ми довжин інтервалів із зліченних наборів інтервалів, що покривають A. Множина A наз. вимірною, якщо для будь-якої множини B

$$\mu^*(B) = \mu^*(B \cap A) + \mu^*(B \setminus A).$$

Мірою Лебега множини на класі всіх вимірних множин є зовн. міра цієї множини. Вимірними за Лебегом є відрізки і об'єднання скінченного числа відрізків, а також множини складнішої природи, напр. множина всіх раціональних чисел на прямій (її міра 0), множина всіх ірраціональних чисел на відрізку (0, 1) (її міра 1). Аналогічно визначається міра Лебега на площині і в просторі. Поняття М. м. має дуже важливе значення у *функціональному аналізі, імовірностей теорії, ігор теорії* та ін. розділах сучас. математики. Запровадив його 1890 М. Е. К. *Жордан* для вузького класу множин (множини, вимірні за Жорданом), в якому об'єднання і перетин скінченного числа вимірних множин приводять до вимірних множин. Поняття міри Лебега ввів А. *Лебег* 1902 у зв'язку з побудовою сучас. теорії інтеграла (див. *Лебега інтеграл*). Дальший розвиток математики привів до створення так званої абстрактної теорії міри, де міра множини вводиться аксіоматично.

Літ.: Колмогоров А. Н., Фомин С. В. Элементы теории функций и функционального анализа. М., 1976; Халмош П. Теория меры. Пер. с англ. М., 1953.

А. Я. Дороговцев.

МІРАБЕ́ЛІ (франц. mirabelle) — група сортів сливи з дрібними, твердими, кислувато-солодкими жовтими плодами округлої або овальної форми. Кісточка вільно відокремлюється. Плоди споживають свіжими і переробляють на варення, компоти й повидло. Відомі сорти: М. жовта, М. нансійська, М. дрібноплода, М. вереснева. У побуті М. неправильно наз. також плоди *аличі*.

МІРАБІЛІ́Т (від лат. mirabilis — дивний), глауберова сіль — мінерал класу *сульфатів*. $Na_2[SO_4] \times \times 10H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 1,46—1,49. Твердість 1,5—2,0. Частіше безбарвний і прозорий, іноді — мутний, білий з жовтуватим, синюватим або зеленуватим відтінками. Блиск скляний. Найбільші родовища М.— в СРСР, зокрема на Україні (в озерах Кримського п-ова і в Прикарпатті), в РРФСР — в озерах Кулундинського і Барабинського степів, у Туркменії (зат. *Кара-Богаз-Гол*). За рубежем великі родовища М. є в США, Мексиці, Аргентині. Використовують головним чином у хімічній (для одержання соди) і скляній промисловості, а також у медицині.

МІРАБО́ (Mirabeau) Віктор Рікеті, маркіз де (5.X 1715, Пертюї, Прованс — 13.VII 1789, Аржантей) — франц. економіст. Поділяв ідеї *меркантилізму*, згодом примкнув до *фізіократів*. Свої погляди виклав у книзі про податки. Проповідував принцип невтручання д-ви в економіку, критикував відкупну систему податків, був прихильником встановлення єдиного податку на «чистий продукт» землевласників. Відстоював дрібне патріархальне сел. господарство.

МІРАБО́ (Mirabeau) Оноре Габрієль Рікеті де (9.III 1749, Біньйон, поблизу Немура — 2.IV 1791, Париж) — діяч *Великої французької революції*, граф. Син В. *Мірабо*. Видав ряд антимонархіч. памфлетів. У 1789 від третього стану обраний депутатом *Генеральних штатів*. Здобув популярність завдяки ораторському хисту. Боровся проти феод.-абсолютистського режиму, виражав погляди ліберальних бурж. і дворянських кіл. Проте його політ. платформа обмежувалася вимогою конституц. монархії. З посиленням у ході революції ролі нар. мас М. зайняв консервативну позицію й очолив велику буржуазію, яка прагнула припинити революцію. М. за велику винагороду уклав таємну угоду з королівським двором (квітень 1790). Зраду М. було доведено після повалення монархії (10.VIII 1792). Прах М. перенесли з Пантеону на кладовище для злочинців.

В. С. Білецький.

МІРА́Ж (франц. mirage), марево— явище аномальної *рефракції світла*, коли людина бачить, крім предметів у дійсному положенні або замість них, їхнє уявне зміщене зображення — перевернуте, збільшене або зменшене. Це зображення може спостерігатись під предметом (нижній М.), над предметом (верхній М.) і збоку від нього (боковий М.). М. виникає внаслідок викривлення світлових променів при незвичайному розподілі густини у нижніх шарах повітря. Найчастіше спостерігається у степах, пустелях, арктичних широтах, на морі та ін. Див. також *Оптичні явища* в атмосфері, *Фата-Моргана*.

МІРА́КЛЬ (франц. miracle, від лат. miraculum — чудо) — жанр середньовічної релігійно-повчальної драми, сюжет якої закінчується «чудом», здійсненим богородицею або святими. Виник у Франції в 13 ст. («Гра про святого Миколая» Ж. Боделя, «Міракль про Теофіля» Рютбефа) і поширився в ін. країнах Європи в 14 ст. Сюжети М. являли собою драматизацію *житій*, християнських легенд, *апокрифів*, сх. переказів тощо. Незважаючи на релігійно-моралізаторську спрямованість жанру, в М. згодом вносяться побутові і розважальні мотиви. До жанру М. зверталися Л. Ф. *Вега Карпйо, Кальдерон де ла Барка, Тірсо де Моліна*. В укр. л-рі подібними до М. були деякі шкільні драми («Олексій, чоловік божий», 1673). В 19 — на поч. 20 ст. елементи поетики М. проявились у драматургії символізму, напр. у сатирич. легенді М. Метерлінка «Чудо святого Антонія» (1903).

Р. Т. Гром'як.

МІРА́НДА (Miranda) Франсіско (28.III 1750, Каракас — 14.VII 1816, Кадіс) — венесуельський патріот, один з керівників боротьби за незалежність іспан. колоній в Америці в 1-й пол. 19 ст. Офіцер іспан. армії. Під час служби на Кубі зблизився з патріотично настроєними креольськими колами. В 1783, переслідуваний іспан. владою, був змушений втекти до США. Після невдалих переговорів у США про подання допомоги патріотам Лат. Америки М. вирушив до Європи. М.— перший з відомих латиноамериканців, хто відвідав Росію (1786—87), більше 7 місяців подорожував по Україні, ознайомився з життям трудового народу. Виданий 1929 в Каракасі «Архів генерала Міранди», що містить воєнно-політ., геогр. і етногр. відомості, є важливим джерелом з історії України кін. 18 ст. В 1790 М. відвідав Англію, 1792 — Францію (де зблизився з *жірондистами*, став генералом революц. армії і відзначився в боях з *роялістами*). Під час *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* у грудні 1810 очолив боротьбу за незалежність Венесуели. На поч. 1812 конгрес призначив М. генералісимусом і надав йому диктаторські повноваження. В липні 1812 армія М., будучи неспроможною чинити опір іспанцям, капітулювала. М. був узятий в полон і висланий до Іспанії, де помер у тюрмі.

В. В. Пащук, А. А. Стрілко.

МІРА́НДА — найближчий супутник *Урана*. Діаметр — бл. 500 км, серед. віддаль від центра планети— 130 400 км. Відкрив 1948 Дж. П. *Койпер*. Див. також *Супутники планет*.

МІРАЦИ́ДІЙ (від грец. μειρακίδιον — немовля) — перша личинкова стадія індивідуального розвитку плоских червів — *дигенетичних присисників*. Тіло видовжене, довжиною 0,03—0,3 мм, вкрите *війками*. Звичайно М. виходить з яйця у воду, деякий час плаває, потім потрапляє в тіло проміжного хазяїна (гол. чин. молюска), де перетворюється на нерухому спороцисту, з особливих клітин якої утворюються особини наступної стадії розвитку — *редії*.

МІРБО́ (Mirbeau) Октав (16.II 1848 чи 1850, Трев'єр, деп. Кальвадос — 16.II 1917, Париж) — франц. письменник. Літ. шлях почав кн. новел «Листи з моєї халупи» (1886), де змалював злиденне існування селян. У романах «Голгофа» (1886), «Абат Жюль» (1888), «Себастьєн Рок» (1890) антибурж. і антиклерикальні тенденції послаблені анархічними ідеями, заглибленням в еротику, хворобливу психіку героя. З 90-х рр. приєднався до демократичного руху. Разом з Е. Золя захищав А. Дрейфуса (див. *Дрейфуса справа*). В соціалістичній газ. «Орор» («Зоря») надрукував статті «Лист до пролетаря» (1897), «Голос вулиці». П'єса «Лихі пастухи» (1897, є укр. перекл.) — про антагонізм між фабрикантом і робітниками. В романах «Щоденник покоївки» (1900), «Справи є справи» (1903) картав бурж. мораль, владу грошей. Разом з А. Франсом виступив проти репресій царського уряду після революції 1905—07, проти арешту Максима Горького.

В. І. Пащенко.

МІРЗА́ (перс. мірза, скор. від мірзаде — син еміра, принц) — у шахському Ірані — титул членів царської родини.

МІ́РИ — засоби вимірювань, що відтворюють задані розміри фіз.

О. Мірабо.

Ф. Міранда.

Мірмекій. Маска Діоніса-Винограду. 3 ст. до н. е.

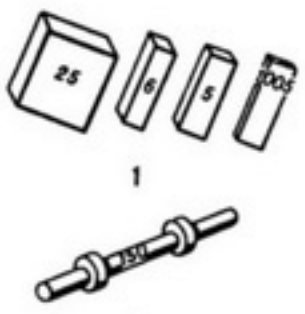

1

2

Кінцеві **міри довжини:** 1 — прямокутні плоскопаралельні (плитки); 2 — циліндрична.

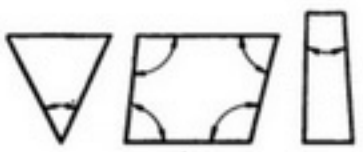

1

2

Міри кутові: 1 — кутові плитки; 2 — призма (стрілками позначено відтворювані мірами кути).

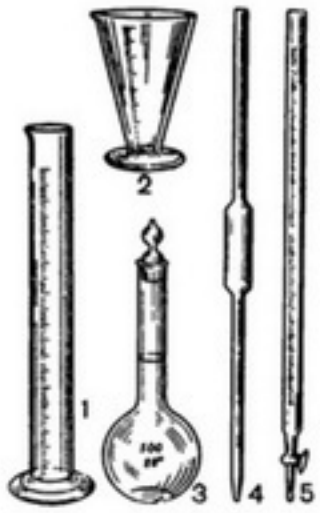

Міри місткості: 1 — мірний циліндр; 2 — мензурка; 3 — колба; 4 — піпетка; 5 — бюретка.

Міроунга південна.

величини. Розрізняють М. однозначні (з відтворенням одного розміру фіз. величини) і багатозначні (за їх допомогою відтворюють різні розміри однієї фіз. величини, напр. довжини). Однозначною М. є, напр., гиря певної (однієї) маси, багатозначною — *лінійка* зі шкалою (багатьма поділками). Сукупність засобів вимірювань, що їх застосовують у різних сполученнях, наз. набором М.; деякі з них утворюють вимірювальні *магазини*. М. поділяють за фіз. величиною, розмір якої вони відтворюють (напр., *міри довжини, міри електричних величин, міри кутові, міри місткості*), та за *класом точності*. Є М. робочі (для практичних вимірювань), зразкові (по них звіряють робочі засоби вимірювань) і еталонні (див. *Еталон*). До М. належать також деякі речовини з відомими і відтворюваними властивостями: чисті гази (водень, кисень) і метали (золото, платина, срібло, цинк), чиста вода, бензойна к-та тощо. Крім того, як М. використовують спец. стандартні зразки (напр., зразки сталі визначеного складу і твердості).

МІ́РИ ДОВЖИНИ́ — засоби вимірювань *(міри)*, що ними відтворюють задані розміри довжини. Розрізняють М. д.: штрихові (з нанесеними на них штрихами), кінцеві (з двома плоскими паралельними вимірювальними поверхнями, що обмежують міру) і штрихо-кінцеві (кінцеві міри з штрихами); одно- і багатозначні; зразкові і робочі. Їх поділяють також за *класом точності*. Штрихові М. д. (вимірювальні *лінійки* та стрічки, рулетки тощо) бувають найчастіше багатозначні, кінцеві (напр., вимірювальні плитки, мал.) — тільки однозначні. М. д. використовують у вимірювальній техніці, машинобудуванні, метрології та ін.

МІ́РИ ЕЛЕКТРИ́ЧНИХ ВЕЛИЧИ́Н — засоби вимірювань *(міри)*, що відтворюють задані розміри електричної величини. Є М. е. в. одно- і багатозначні (регульовані); зразкові і робочі; різні за *класом точності*. З М. е. в. комплектують набори, їх об'єднують також у вимірювальні *магазини* електр. опорів, ємностей або індуктивностей. До однозначних М. е. в. належать, напр., вимірювальні *резистори*, вимірювальні електричні *конденсатори*, до багатозначних — радіотех. *варіометри*, електр. конденсатори змінної ємності. М. е. в. застосовують у вимірювальній техніці, електроніці, метрології тощо.

МІ́РИ КУТОВІ́ — засоби вимірювань *(міри)*, що відтворюють задані розміри кута. М. к. (мал.) бувають: одно- і багатозначні; зразкові і робочі; різні за *класом точності*. До однозначних мір належать кутові плитки, що відтворюють один розмір кута, до багатозначних — кутові плитки з кількома відтворюваними кутами, *лімби* і призми. З кутових мір складають набори. М. к. застосовують в астрономії, вимірювальній техніці, геодезії, метрології тощо.

МІ́РИ МІ́СТКОСТІ, міри об'єму рідин або газів — засоби вимірювань *(міри)*, що відтворюють задані розміри об'єму. Бувають одно- і багатозначні; зразкові і робочі. Їх розрізняють також за *класом точності*. М. м. (мал.) являють собою металеві або неметалеві посудини з однією або багатьма поділками, по яких і визначають об'єм. Застосовують їх у вимірювальній техніці, медицині, метрології, хімії тощо.

МІРИКА́РІЯ (Myricaria) — рід кущових або напівкущових рослин родини тамариксових. Листки видовжено-лінійні, дрібні, лусковидні. Квітки в китицях, часто колосовидних, двостатеві, здебільшого дрібні, білі, рожеві або лілові. Плід — коробочка. Понад 10 видів, поширених у Європі й Азії. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — два: М. л у с к у в а т а (M. squamosa), росте на піщаних берегах гірських річок, щебенистих схилах у Криму; М. н і м е ц ь к а (M. germanica), росте по берегах, долинах річок у Карпатах, зх. частині Лісостепу. М. культивують у садах і парках, застосовують в озелененні. Вся рослина містить *дубильні речовини* і чорний барвник; у листках понад 80 мг% вітаміну С, 7—11% танідів.

А. П. Лебеда.

«МІРИ́ЛО ПРА́ВЕДНЕ» — збірник законів і моральних настанов Давньої Русі 2-ї пол. 13 ст.; одна з пам'яток феодального законодавства Русі. Дійшло до нас у рукописах 14—16 ст. «М. п.» складається з двох частин: 1-а містить судження про праведні й неправедні суди; 2-а має характер судебника і об'єднує велику к-сть норм візантійського, слов'янського й давньорус. права («*Руську правду*», Статут Володимира Всеволодовича та ін.).

Видання: Мерило праведное. По рукописи XIV в. М., 1961.

МІРІВ'І́ЛІС (Μυριβήλης) Стратіс (справж. ім'я та прізв. — Евстратіос Стаматопулос, 1892, с. Сікам'я, о. Лесбос — 12.VII 1969, Афіни) — грец. письменник, член Афінської академії (з 1958). У першій зб. оповідань «Червоні історії» (1914) відтворив події Балканських воєн 1912—13, учасником яких був. Осн. твір — антивоєнний роман «Життя в могилі» (1924). В повісті «Василь Арнаут» (1943) тема Руху Опору перегукується з темою нар.-визвольної боротьби 18 ст. проти тур. поневолення. Автор романів «Золотоока вчителька» (1933), «Аргонавт» (1936), «Пречиста русалка» (1949). Деякі оповідання перекладено укр. мовою.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Жизнь в могиле. М., 1961.

Т. М. Чернишова.

МІРКУВА́ННЯ — ланцюг *умовиводів*, викладених у логічно послідовній формі. М. називають також послідовний ряд *суджень* щодо якогось питання, де з попередніх суджень неодмінно випливають наступні, внаслідок чого випливає відповідь на поставлене в М. питання.

МІРМЕ́КІЙ — давньогрец. місто 6 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. на пн. березі Керченської бухти (тепер тер. Крим. обл.). Спочатку був самостійним містом, згодом увійшов до складу *Боспорської держави*. Систематичні розкопки провадяться з 1934. Виявлено залишки оборонних мурів, башт, житл. кварталів, культового району, виробничих споруд. Інтерес становлять залишки численних виноробень (існували з 3 ст. до н. е.) і рибозасолювальних цистерн 2—3 ст. Населення М. займалося землеробством, виноградарством, виноробством, заготівлею солоної риби, ремеслами і торгівлею. Місто карбувало свою монету з зображенням мурашки (М. грец. мовою означає «Мурашник»). Іл. с. 29.

Мірмекій. Розкопані залишки міського кварталу елліністичного періоду.

МІРМЕКОФІ́ЛЬНІ РОСЛИ́НИ [від грец. μύρμηξ (μύρμηκος) — мурашка і φιλέω — люблю] — рослини, що їх використовують мурашки. Мурашки або оселюються в порожнистих органах рослин — у стеблах, *міжвузлях*, колючках тощо, або живляться багатими на білки, цукри й жири т. з. мюллеровими, белтовими та ін. тільцями, що утворюються при основі черешків, на листках тощо. М. р. зустрічаються переважно в тропіках Америки та Пд.-Сх. Азії.

МІРМУХСІ́Н (повне ім'я — Мірсаїдов Мірмухсін, н. 3.V 1921, Ташкент) — узб. рад. письменник. Член КПРС з 1946. Літ. діяльність почав 1938. Збірки віршів — «Вірність» (1945), «Фергана» (1949), «Серце і філософія» (1963); поеми «Зелений кишлак» (1948), «Рідні» (1953), «Авеста» (1980), роман у віршах «Зіяд і Адіба» (1958) — про сучасника, трудівника, дружбу народів. Автор повістей «Білий мармур» (1958), «Нічні блискавки» (1964), «Жінка в чадрі» (1979), романів «Загартування» (кн. 1, 1964), «Син сталевара» (1972), «Зодчий» (1974). «Коріння і листя» (1981), твори для дітей. Україні присвятив кілька віршів. Перекладач віршів Т. Шевченка. Нагороджений 3 орденами «Знак Пошани», ін. орденами, медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Маленька лікарка. К., 1956; Слива та урюк. К., 1960; Р о с. п е р е к л.— Цвети, Узбекистан! Ташкент, 1951; Лирические строки. М., 1958; Зодчий. М., 1979; Чаткальский тигр. М., 1980.

З. Умарбекова.

«МИРОВА́Я ЭКОНО́МИКА И МЕЖДУНАРО́ДНЫЕ ОТНОШЕ́НИЯ» — щомісячний журнал Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР. Виходить у Москві з липня 1957. Висвітлює проблеми сучас. держ.-монополістичного капіталізму, аналізує найбільш важливі й актуальні питання економіки, внутр. і зовн. політики капіталістичних країн, світового революц. процесу та соціальні, політ. і екон. зміни в країнах, що розвиваються. Значне місце посідає міжнар. і внутріполіт. огляд, характеристика класо-

вої і парт. структури капіталістичних д-в. Журнал публікує матеріали, присвячені рад. зовн. політиці, поглибленню зовнішньоекон. зв'язків і поділу праці соціалістичних країн. Постійна увага приділяється критиці сучас. бурж. і реформістських соціальних і політ. доктрин.

МІ́РОН (Μύρων) — давньогрец. скульптор серед. 5 ст. до н. е. Н. в Елевтерах (на кордоні Беотії з Аттікою). Працював у Афінах. У своїх творах звільнився від архаїчної умовності, прагнув передати постаті в русі. Створював переважно статуї атлетів, переможців у спортивних змаганнях. Найбільш відома статуя М. «Дискобол» дійшла до нас у римських мармурових копіях (одна з них — у Нац. музеї в Римі). Скульптурна група «Афіна і Марсій», яка знаходилася колись на Афінському Акрополі (дійшла у рим. мармурових копіях, кожна постать окремо). З літ. джерел відомо й про ін. статуї М. із зображенням давньогрец. богів і тварин. Античні поети не раз славили його скульптуру «Телиця». М. відомий і як майстер *торевтики* (виконував кубки з рельєфними зображеннями). Іл. див. також до ст. *Афіна*, т. 1, с. 301; на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Мирон и Поликлет. [Альбом]. М., 1961.

МІРОУ́НГА, морський слон, хоботорилий тюлень (Mirounga) — рід морських ссавців род. *справжніх тюленів*. Тіло (довж. самців 4,5—6 м, маса до 3,5 т) вкрите коротким, грубим волосяним покривом від світло-бурого до коричневого й чорного кольорів. Самці більші від самок, а також відрізняються наявністю на кінці морди своєрідного хобота завдовжки до 40 см. М.— стадні мігруючі тварини. Живляться переважно рибою або головоногими молюсками. Самка щорічно після бл. 350-денної вагітності народжує 1 маля. 2 види: М. північна, або північний морський слон (M. angustirostris), поширена вздовж Тихоокеанського узбережжя Пн. Америки від Каліфорнії до Пд. Аляски; М. південна, або південний морський слон (M. leonina), поширена в субантарктичних водах. У зв'язку зі зменшенням чисельності промисел М. обмежений.

МІРОШНИЧЕ́НКО Євгенія Семенівна (н. 12.VI 1931, с. Радянське, тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. співачка (ліричноколоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1965). В 1957 закінчила Київ. консерваторію (клас сольного співу М. *Донець-Тессейр*) і стала солісткою Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. В 1961 стажувалась у театрі «Ла Скала» (Мілан). Партії: Венера («Енеїда» Лисенка), Йолан («Милана» Г. Майбороди), Стася («Перша весна» Жуковського), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Манон («Манон» Массне), Розіна («Севільський цирульник» Россіні); заголовна роль у телефільмі «Лючія лі Ламмермур» (1980). Концертна діяльність. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, Дружби народів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Літ.: Зоценко М. Срібні струни. К., 1963.

МІРОШНИЧЕ́НКО Тетяна Кузьмівна (н. 18.II 1933, с. Пашкове, тепер Барвінківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1960. Після закінчення 1956 Харків. ін-ту мист. ім. І. Котляревського працює в Запоріз. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса. Ролі: Юнона («Енеїда» за Котляревським), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Кассандра («Кассандра» Лесі Українки), Тетяна і Мавра («У неділю рано зілля копала...» Кобилянської), Юлька («Сторінка щоденника» Корнійчука) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

В. М. Гайдабура.

МІРТО́ВСЬКИЙ Микола Васильович [24.II (8.III) 1894, Саратов — 16.IV 1959, Львів] — укр. рад. невропатолог, засл. діяч науки УРСР (з 1948). Член КПРС з 1952. Закінчив мед. ф-т Сарат. ун-ту (1916), з 1920 — співробітник цього ун-ту. В 1930—55 — професор Дніпроп., в 1955—59 — Львів. мед. ін-ту. Праці М. присвячені питанням клініки й лікування *епілепсії*, *ботулізму* і *гіперкінезів*, захворюванням *вегетативної нервової системи*, гострим порушенням мозкового кровообігу тощо.

МІРУ́ТСЬКИЙ ПРОЦЕ́С — судовий процес 1929—32, інспірований англ. колонізаторами в м. Мератху (Міруті, Індія) над 32 лівими лідерами робітн. руху. Заарештованих (Ш. А. *Данге*, М. Ахмеда та ін.) звинуватили в змові нібито з метою позбавити англ. короля влади у Брит. Індії й засудили до тривалого ув'язнення, а М. Ахмеду винесли смертний вирок. Проте під тиском громадськості рішення суду було переглянуто (строк ув'язнення скорочено, а М. Ахмеду смертний вирок замінено ув'язненням).

МІРША́КА́Р (Міршакаров) Мірсаїд [н. 23.IV (6.V) 1912, кишлак Сіднев, тепер Рушанського р-ну Горно-Бадахшанської а. о.] — тадж. рад. письменник, нар. поет Тадж. РСР (з 1962). Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1930. Автор поем «Стяг перемоги» (1934), «Золотий кишлак» (1942), «Непокірний Пяндж» (1949; за дві останні — Держ. премія СРСР, 1950), «Ленін на Памірі» (1955), «Погляд Леніна» (1962), «Сторінки кохання» (1972), «Бунт розуму» (1980), п'єс «Ташбек і Гулькубран» (1946), «Трагедія Усманова» (1957), «Караван щастя» (1974) та ін., зб. віршів і поем, у яких показав істор. віхи в житті тадж. народу. М. — один із зачинателів тадж. дитячої л-ри. Перекладач творів Т. Шевченка; присвятив йому вірш. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Полум'яний подих. К., 1979; Рос. перекл.— Любовь и долг. М., 1964; Поводья жизни. М., 1972; Избранное. М., 1977.

Х. Шодикулов.

МІС (Mies) Герберт (н. 23.II 1929, Мангейм, тепер ФРН) — діяч нім. й міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. Працював на з-дах в Мангеймі. В 1945 вступив до Компартії Німеччини (КПН), з 1954 — член її Правління. Після заборони КПН (1956) продовжував активну політ. діяльність. В 1968 — чл. Федерального к-ту по створенню *Німецької комуністичної партії* (НКП), з 1969 — член Президії Правління і заст. голови НКП. З 1971 очолював також Секретаріат Правління НКП. З листопада 1973 — голова НКП. Нагороджений орденом Леніна.

МІС ВАН ДЕР РО́Е (Mies van der Rohe) Людвіг (27.III 1886, Ахен, тепер у ФРН — 17.VIII 1969, Чікаго, США) — нім. і амер. архітектор. У 20-х рр.— один з лідерів *функціоналізму*, в 1930—33 — директор «Баугаузу» в Дессау. З 1938 — в США, де розвивав ідею завершеної «універсальної форми», створив тип будівлі паралелепіпеда з сталевим каркасом, нерозчленованим внутр. простором і суцільними скляними стінами (комплекс Іллінойського технологічного ін-ту в Чікаго, 1942—58; конторські будинки — Сігрем-білдінг у Нью-Йорку, 1958). В 50—60-х рр. його творчість мала вплив на архітекторів США й Зх. Європи. Іл. с. 33.

Літ.: Мачульский Г. К. Мис ван дер Роэ. М., 1969.

МІСІОНЕ́РСТВО (від лат. missio — вирядження, доручення) — діяльність релігійних організацій по поширенню свого віровчення і навернення до нього іновірців. Характерне для всіх релігій, але особливо для *християнства* та *ісламу*. Фактично являє собою замасковану форму політ. поневолення народів колоніальних і залежних країн. Так, насадження *католицизму* було ідеологічним прикриттям нім. феод. колонізаторського наступу на Схід. Місіонери брали активну участь у *хрестових походах*, у здійсненні політики *Ватікану*, спрямованої на покатоличення слов'янських народів. За допомогою ордену *єзуїтів* Ватікан підтримував загарбницьку політику польс. феодалів на Україні, став ініціатором *Брестської унії 1596*. На зх.-укр. землях уніатська церква широко використовувала М. для придушення революц.-визвольного руху. В 20—30-х рр. 20 ст. під прапором «Католицької акції», проголошеної папою Пієм XI, уніатські місіонери разом з укр. бурж. націоналістами намагалися перетворити Зх. Україну на «санітарний кордон» проти комунізму. *Руська православна церква* за допомогою М. здійснювала насильницьку християнізацію нерос. народностей. В епоху імперіалізму М. стало складовою частиною імперіалістичної політики *неоколоніалізму*. 2-й Ватіканський собор 1965 прийняв декрет про місіонерську діяльність католицької церкви, спрямований на дальшу активізацію католицького місіонерства.

С. М. Возняк.

МІСІОНЕ́РСЬКІ ШКО́ЛИ — навч.-виховні заклади, які відкриваються і утримуються релігійними (переважно християнськими) місіями для поширення *християнства* й підготовки місіонерів з місцевого населення. Перші М. ш. виникли під час *хрестових походів*. На Україні М. ш. не було,

Є. С. Мірошниченко.

Т. К. Мірошниченко.

Мірон. Статуя Марсія. Мармур. Середина 5 ст. до н. е. Латеранський музей. Рим.

хоч діяльність численних католицьких навч. закладів у 16 — на поч. 20 ст. за своїм спрямуванням була близькою до *місіонерства*. М. ш. в Росії виникли ще в кін. 14 ст. Ліквідовані в зв'язку з декретом РНК РРФСР від 11.XII 1917 про передачу всієї справи виховання й освіти з духовного відомства у відання Наркомосу РРФСР.

Т. Л. Пономаренко.

МІСНИЦТВО — система феод. *ієрархії* в Російській державі 15—17 ст. Місце феодала на службовій шкалі визначалося родовитістю, знатністю, заслугами його і предків перед царем. Розвиток у Росії *абсолютизму*, держ. інтереси країни привели до поступового обмеження, а згодом (1682) і до ліквідації М. На Україні подібною до М. була система призначення місц. феодалів на урядові посади *Великого князівства Литовського* і Речі Посполитої в 15—17 ст. Переносно — дотримання вузькомісцевих, дуже обмежених інтересів, що завдають шкоди заг. справі.

МІССІСІПІ — ріка в Пн. Америці, в межах США. Довж. 3950 км, від витоків Міссурі — 6420 км (одна з найбільших рік світу). Площа бас. 3268 тис. км². Бере початок на височині Блек-Хілс витоком Ніколлет-Крік, впадає у Мексіканську зат. Атлантичного ок. шістьма рукавами, утворюючи велику *дельту* (пл. бл. 32 тис. км²). У верх. течії (до гирла р. Міссурі) М. тече у вузькій долині, перетинає невеликі озера, місцями — пороги, перекати. В серед. течії (від гирла Міссурі до впадіння р. Огайо) ширина долини становить 10—15 км, швидкість течії уповільнюється, русло розгалужується на рукави. В нижній частині ширина русла становить 2—2,5 км, воно звивисте, обваловане; долина розширюється до 70—100 км. Характерні численні рукави, стариці. Гол. притоки: Міссурі, Арканзас, Ред-Рівер (праві), Вісконсін, Іллінойс, Огайо (ліві). Живлення переважно снігове й дощове. Для режиму М. характерні весняно-літня повінь і дощові паводки. Часто бувають великі, навіть катастрофічні поводі. Пересічна витрата води змінюється від 1900 м³/с у верхів'ї до 19 000 м³/с у гирлі. Щорічно вода виносить бл. 360 млн. т наносів. Замерзає М. у верх. течії на 3—4 місяці. М.— важлива трансп. магістраль США. Судноплавна від гирла до м. Сент-Пол (понад 3000 км), океанські судна підіймаються по М. до м. Батон-Руж. Судноплавні канали та каналізовані річки з'єднують її з бас. Великих озер. Довжина судноплавних шляхів у бас. М. понад 25 тис. км. Вантажооборот на нижній М. становить 7 млн. т на рік. Осн. вантажі — нафтопродукти, буд. матеріали, кам. вугілля тощо. Води М. забруднені пром., побутовими та с.-г. відходами. Гол. міста і порти: Міннеаполіс з Сент-Полом, Давенпорт, Сент-Луїс, Мемфіс, Батон-Руж, Новий Орлеан. *Г. Є. Гришанков.*

МІССІСІПІ — штат на Пд. США. Площа 123,6 тис. км². Нас. 2,4 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Джексон. Поверхня рівнинна. На Пд. омивається водами Мексіканської зат. Гол. ріка — *Міссісіпі*. На Пн. і Пд. збереглися масиви лісів. Провідна галузь г-ва — землеробство. Значні плантації бавовнику, за збором якого М. посідає одне з провідних місць у країні. Вирощують також пшеницю, кукурудзу, сою, рис, цукр. тростину. Розвинуте тваринництво та птахівництво. Підприємства суднобуд., нафтопереробної, хім., текст., швейної, целюлозно-паперової й харчової пром-сті. Видобування нафти і газу. Найбільше місто — Джексон.

МІССУ́РІ — ріка в Пн. Америці, в межах США, права, найбільша притока *Міссісіпі*. Довж. 4740 км, площа бас. 1370 тис. км² (частина басейну — в Канаді). Бере початок у Скелястих горах двома витоками. У верхів'ї тече в глибоких ущелинах, подекуди — порожиста. У середній течії перетинає плато Міссурі, у пониззі — Центральні рівнини, має звивисте, нестале річище; заплава обвалована. Гол. притоки: Йеллоустон, Платт, Канзас (праві). Живлення снігове й дощове. Пересічна витрата води у гирлі бл. 2250 м³/с, максимальна — 19 000 м³/с. Характерні катастрофічні повені. Вода каламутна (твердий стік — бл. 220 млн. т на рік). На М. споруджено водосховища, греблі. Використовують для зрошування, потреб енергетики, судноплавства. На М.— міста: Су-Сіті, Омаха, Сент-Джозеф, Канзас-Сіті.

Г. Є. Гришанков.

МІССУ́РІ — штат у центр. частині США. Площа 180,4 тис. км². Нас. 4,8 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Джефферсон-Сіті. Більшу частину тер. займає хвиляста рівнина, на Пд.—плато Озарк (заввишки до 540 м). Гол. ріки — Міссісіпі та Міссурі. Видобувають свинцеву і залізну руди, цинк, кам. вугілля, барит, буд. матеріали. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. (особливо авіаракетна, автомоб., радіоелектронна, виробн. дорожно-буд. і с.-г. машин тощо) і харч. (м'ясоконсервна і борошномельна). Підприємства металург., хім., цем., швейної, шкіряно-взут. галузей. Гол. пром. центри — Сент-Луїс, Канзас-Сіті. У с. г. переважає тваринництво. Вирощують кукурудзу, сою, пшеницю і овес, з тех. культур — бавовник.

МІСТ — споруда, що прокладає шлях над перешкодою. Мости зводять через річки або ін. водотоки (власне М.), шляхи (*шляхопроводи*), яри та ущелини (*віадуки*), замість насипів (*естакади*). За призначенням розрізняють *автошляхові мости, залізничні мости, міські мости, пішохідні мости*, М. суміщені (наприклад, для автомоб. шляху й залізниці), *акведуки* і М.-канали, М. для газо- і нафтопроводів. Осн. елементами М. є *опори* і *прогонові будови моста*. Розрізняють *аркові мости, балкові мости, висячі мости* (у т. ч. вантові мости), *рамні мости*, М. консольні (див. *Консольна система* в будівельній механіці) і комбіновані (див. *Комбінована система* в будівельній механіці). Є також *наплавні мости* (у т. ч. *понтонні мости*), *розвідні мости* і М. збірно-розбірні. М. поділяють на одно- і багатопрогонові; з їздою по верху, по низу або посередині (з проїзною частиною відповідно в верхній, нижній частині або в межах висоти прогонової будови); низько- і висоководні; залізобетонні (у т. ч. з *попередньо напруженого залізобетону*), сталезалізобетонні, металеві, кам'яні й дерев'яні (гол. чин. тимчасові). Осн. *параметри* М. і *мостових переходів* (заг. довжину, довжину прогону, що його перекривають, ширину, підмостовий *габарит*) встановлюють у процесі проектування. В СРСР за розмірами, складністю проектування і буд-ва М. класифікують на малі, середні й великі (заг. довжиною відповідно до 25, 25—100 і більш як 100 м або з довжиною прогону понад 60 м). Будують їх за типовими або індивідуальними проектами спеціалізовані організації. М., побудовані за індивідуальними проектами, М. з дослідними конструкціями та деякі ін. піддають випробуванням на статичне і динамічне навантаження. М. зводили ще в давнину (дерев'яні споруди через рр. Тібр, Дунай, Рейн, кам'яні аркові споруди в Китаї, Старод. Римі, Іспанії). На Русі буд-во дерев'яних М. (здебільшого наплавних) набуло розвитку з 10 ст., кам'яних — з поч. 16 ст. Перший металевий (чавунний) М. побудовано в Англії через р. Северн (1779), пізніше — в Росії (Петербург, 1784) та ін. країнах. Водночас розвивалось (США, Англія) буд-во ланцюгових споруд. Перші висячі М. в Росії зведено у Петербурзі (1824—27), великий *ланцюговий міст* споруджено у Києві (1847—53). З поч. 20 ст. одним з осн. матеріалів для М. став залізобетон (М. аркові, балкові). Перший в практиці мостобудування вантовий залізобетонний М. споруджено (1963) у Києві через гавань р. Дніпро. До найбільших сучасних М. вантової системи належить Московський міст через р. Дніпро в Києві (1976). В розвитку мостобудування велике значення мали праці М. А. *Бєлелюбського*, Д. І. *Журавського*, Л. Ф. *Ніколаї*, Є. О. *Патона*, Г. П. *Передерія*, Л. Д. *Проскурякова*, М. С. *Стрелецького*, Ф. С. *Ясинського*, Г. К. Євграфова, С. В. Кербедза та ін. вітчизняних учених, а також Е. *Фрейсіне*, швейц. інж. Р. Майяра (1872—1940) та ін. Осн. тенденціями сучас. мостобудування є використання збірних мостових конструкцій, *уніфікація* і *типізація* збірних елементів, розвиток конструктивних систем М., збільшення довжини прогонів, застосування високоміцних сталей, легких сплавів і високоміцних бетонів, заміна клепання зварюванням (перший в СРСР металевий суцільнозварний М.— *міст імені Є. О. Патона*), розробка типових *опалубок* і монтажних агрегатів. Іл. див. до ст. *Будівництво* (т. 2), *Залізобетонні конструкції* (т. 4) та *Київ* (т. 5).

Літ.: Стрелецкий Н. Н. Сталежелезобетонные мосты. М., 1965; Евграфов Г. К., Богданов Н. Н. Проектирование мостов. М., 1966; Мосты и сооружения на дорогах, ч. 1—2. М., 1972; Индустриальное строительство мостов. К., 1978; Проектирование дере-

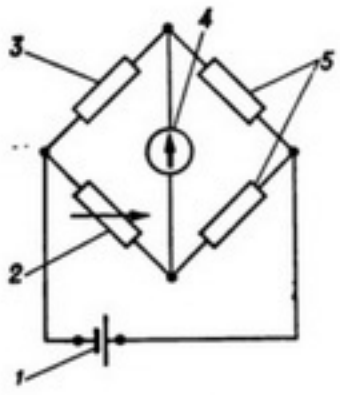

Одинарний міст вимірювальний постійного струму:
1 — джерело струму; *2* — регульований зразковий опір; *3* — вимірюваний опір; *4* — гальванометр; *5* — нерегульований зразковий опір.

До ст. **Мініатюра.**

Євангеліст Лука. Мініатюра з Остромирового євангелія. 1056–57. Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Шедріна в Ленінграді.

1
2
3

4
5
6

7
8
9

До ст. Мініатюра.

1. Христос у славі вінчає Ярополка та княгиню Ірину. Мініатюра з Трірського псалтиря в Чівідале (Італія). 1078–87. **2.** Танці перед Саулом. Мініатюра з Київського псалтиря. Фрагмент. 1397. **3.** Облога міста. Мініатюра з «Хроніки Георгія Амартола». 1293. Державна бібліотека СРСР імені В. І. Леніна в Москві. **4.** Портрет Богдана Хмельницького з «Літопису Самійла Величка». 1720. **5.** Плетінчаста заставка з Євангелія. Кінець 16 ст. Бібліотека Академії наук СРСР у Ленінграді. **6.** Мініатюра з рукопису «Житіє Зосими і Савватія». Кінець 16 ст. Державний історичний музей у Москві. **7.** Торос Рослін. Аркуш із зображенням ангелів і жінок мироносиць із святої мінеї (Чашоц) Гетума II. 1288. Матенадаран. Єреван. **8.** Індійська мініатюра «Хосров-шах виявляє покірність Бабурові». 16 ст. Державний музей мистецтва народів Сходу в Москві. **9.** Мініатюра з зображенням сцени урочистого піднесення «Великих французьких хронік» абатом Гільйомом Філятром Філіппові Доброму, герцогові Бургундському. 15 ст. **2, 4 і 9** — Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Шедріна в Ленінграді.

вяных и железобетонных мостов. М., 1978; Шаповал И. П. Проектирование мостов и путепроводов на автомобильных дорогах. К., 1978.

МІСТ ВИМІРЮВАЛЬНИЙ — прилад з мостовою (здебільшого з мостиками-діагоналями між зажимами) схемою з'єднання елементів, яким вимірюють опір, ємність, індуктивність та ін. електричні величини; різновид вимірювального *електричного приладу*. Принцип дії М. в. полягає у порівнянні вимірюваної величини з відповідними зразковими *мірами електричних величин*. Опір вимірюють мостами постійного або змінного струму (мал.): одинарними (для значних опорів), подвійними (ними визначають невеликі опори) або комбінованими. В разі безперервної зміни опору використовують автом. мости такого типу. Ємність, індуктивність та ін. електр. величини вимірюють мостами змінного струму. М. в. наз. зрівноваженим, якщо в ньому, коли включити джерело живлення, електр. струму (за показанням гальванометра або ін. індикатора) не буде. Менш точними є незрівноважені мости. Об'єднуючи М. в. з *вимірювальними перетворювачами*, визначають деякі неелектр. величини (напр., т-ру). М. в. використовують у лабораторіях, на підприємствах.

МІСТ ІМЕНІ Є. О. ПАТО́НА — металевий суцільнозварний *міський міст* через Дніпро у Києві. Споруджений 1953. Довжина моста (мал.) 1543 м, ширина проїзної частини (по ній прокладено трамвайну лінію) — 21 м. Міст балкової конструкції (з суцільними гол. балками двотаврового перерізу, прогонами 58 і 87, вис. 3,6 м), двадцятишестипрогоновий, з *опорами* на кесонній основі (див. *Кесон*). *Прогонові будови моста* складаються з 264 однотипових великих блоків (довж. кожного 29 м), під час монтажу яких зварено 10 668 м швів. Щоб підвищити безпеку руху, на мосту 1968 (вперше в СРСР) встановлено напівжорстке огородження. В'їзд на міст з правого берега Дніпра оформлено *пропілеями* доричного ордера, а з лівого — двома колонами вис. по 20 м. Проектували і споруджували міст: ін-т «Укрпроектстальконструкція», Мостозагін № 2 тресту «Мостобуд № 1», Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР та Дніпроп. з-д металоконструкцій ім. І. В. Бабушкіна. Безпосередню участь у проектуванні і будівництві моста брав Є. О. *Патон*, ім'ям якого названо цю споруду. *І. Ю. Баренбойм.*

Міст імені Є. О. Патона.

МІСТА́-ГЕРО́Ї — найвищий ступінь відзнаки, який встановлено для міст СРСР. Почесне звання «Місто-герой» присвоюють Указом Президії Верховної Ради СРСР. Першими цього почесного звання були удостоєні міста Москва, Ленінград, Київ, Волгоград, Севастополь, Одеса (8.V 1965), потім — Новоросійськ, Керч (14.IX 1973), Мінськ (26.VI 1974) і Тула (7.XII 1976). За Положенням, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.V 1965, М.-г. вручаються орден Леніна, медаль «Золота Зірка» та грамота Верховної Ради СРСР. Окремим указом тоді ж Брестській фортеці було присвоєно почесне звання «Фортеця-герой» з врученням ордена Леніна та медалі «Золота Зірка». За «Загальним положенням про ордени, медалі і почесні звання СРСР», затвердженим 3.VII 1979 Президією Верховної Ради СРСР, звання «Місто-герой» і «Фортеця-герой» присвоюються за масовий героїзм та мужність їхніх захисників, виявлені в боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини.

І. В. Архипов.

МІСТА́-ПОБРАТИ́МИ, породнені міста — міста різних країн, які встановлюють між собою контакти з метою налагодження взаєморозуміння і дружби, зміцнення миру і співробітництва між народами шляхом обміну досвідом в галузі культури, освіти, економіки, спорту, туризму, а також ведення міського господарства. Рух М.-п. виник у роки 2-ї світової війни, коли мешканці Сталінграда і *Ковентрі* обмінялись посланнями солідарності (1942). Понад 140 рад. міст встановили товариські зв'язки майже з 470 містами зарубіжних країн (1979), Москва підтримує контакти більш як із 50 столицями. Наприклад, 17 міст УРСР та 2 райони Києва мають зв'язки в різних галузях сусп. життя з 42 містами 13 капіталіст. країн. Черговий, 9-й Всесвітній конгрес породнених міст зібрався 1977 в Гваделупі. У серпні 1978 в Києві відбулася п'ята зустріч представників рад. і фінських М.-п. Рад. М.-п. 1964 створили Асоціацію по зв'язках рад. і зарубіжних міст, яка є колективним членом *Всесвітньої федерації породнених міст* (ВФПМ). Ряд міст СРСР має індивідуальне членство у ВФПМ. Остання неділя квітня відзначається як Всесвітній день породнених міст. *В. І. Євінтов.*

МІСТЕ́РІЯ (грец. μυστήρια — таємні священнодійства, таїнства) — жанр середньовічного релігійного театру в Зх. Європі. Зародилася й розвинулася з *літургійної драми;* остаточно сформувалася в 14 ст., її розквіт припав на 15—16 ст. Сюжети в М. (як і тематика) були традиційно релігійні; брали їх переважно з *Біблії* та *Євангелія*, але часто трактували в побутовому плані. Між сценами реліг. змісту вставляли світські *інтермедії*. Текст М. складався з віршів; вистави тривали кілька днів, їх давали в святкові й ярмаркові дні на майданах. Сцену будували у формі півкола 30—100 м завдовжки й на ній одночасно показували до 20 місць дії. Гол. ролі виконували аматори — переважно міські ремісники; в масових сценах іноді брало участь понад 500 осіб. Популярною була «Містерія страстей господніх» А. Гребана (серед. 15 ст.). У Франції йшли М. й на істор. сюжети (про Жанну д'Арк, про св. Людовіка та ін.). В 17—18 ст. духівництво і влада заборонили вистави М., бо вони далеко відходили від тексту й догматів «св. письма». В 19—20 ст. М. збереглися лише в Німеччині (в баварському селі Обераммергау) і в Іспанії (с. Ельче). Елементи М. відобразилися в укр. драмі 17—18 ст. Використовувались М. у виставах *польського «Театру Народового»* (Варшава). В світовій літературі терміном «містерія» називають і романтичні алегоричні драматизовані твори, для яких характерні поєднання фантастичного з реальним, таємничість, філософічність. Ці риси притаманні, напр., творам «Каїн» Байрона, «Дзяди» Міцкевича, «Ігорський» Кюхельбекера, «Великий льох» Шевченка. В жанрі М. написана «Містерія-буф» Маяковського (1918). В 1920 в першотравневі дні в Петрограді була поставлена «Містерія визволення праці».

МІСТИФІКА́ЦІЯ (від грец. μύστης — втаємничений, той, хто знає таїнства, і лат. facio — роблю) — вигадка з метою ввести когось в оману — жартома, на розвагу або зі злісним наміром.

МІСТИФІКА́ЦІЯ ЛІТЕРАТУ́РНА — навмисне приховування авторства, приписування власного твору іншій, реальній або вигаданій особі, нар. творчості. Напр., шотландець Дж. Макферсон 1760—63 видав власні твори, приписавши їх нар. поету Оссіану, який, за переказами, жив у 3 ст. В 1817—23 в Чехії під виглядом нар. епосу було опубліковано «*Краледворський рукопис*», списки якого нібито виявив В. *Ганка*. Характер М. л. мав виступ молодої укр. письменниці під прибраним чоловічим ім'ям Марко Вовчок. Один з видів М. л.— публікація оригінального твору як перекладу — в умовах царської цензури часто був засобом політ. конспірації.

Г. К. Сидоренко.

МІСТИЦИ́ЗМ (від грец. μυστικός — таємничий) — у широкому розумінні — погляди і уявлення, які приписують природним і суспільним явищам надприродне, таємниче, недоступне пізнанню і поясненню начало. У вузькому розумінні— релігійно-філософські концепції можливості безпосереднього спілкування людини з надприродними силами — *богами, демонами, духами* тощо. Містицизм властивий усім релігіям і течіям ідеалістичної філософії. На рівні буденної свідомості виражається в ілюзійних видіннях, «одкровеннях», «осяяннях» тощо. М. лежить в основі всіх форм *магії*. В давнину був характерний для *конфуціанства, піфагореїзму,* на поч. н. е.— для *неоплатонізму* і неопіфагореїзму.

Розквіт М. припадає на середньовіччя, коли він відігравав не лише негативну роль, оскільки опозиція феодалізму й офіц. церкві часто

Міс ван дер Рое. Домініон-сентер у Торонто. 1967.

Міста-побратими. Емблема породнених міст.

знаходила вираз у містичних вченнях *єресей*. Нині М. притаманний *окультизму, спіритизму, теософії, антропософії, ірраціоналізму, інтуїтивізму*. Криза бурж. ідеології призводить до посилення в ній тенденцій М. Загалом усі різновиди М. антинаукові і відіграють реакційну соціальну роль.

О. С. Онищенко.

МІСТО — великий населений пункт, жителі якого зайняті головним чином у промисловості, торгівлі, а також у сфері обслуговування, в науці, культурі, управлінні. М. є центрами зосередження населення, не зв'язаного безпосередньо з с. г. Для них характерна тер. концентрація виробн., підвищена густота заселення і компактність забудови. М. тісно пов'язане з навколишнім районом, активно впливає на нього, є госп. і культур., а здебільшого й адм. центром. При віднесенні поселень до категорії М. законодавчі органи різних країн застосовують різні критерії й показники: чисельність населення (людність), адм. функції, нар.-госп. функції, міські ознаки (рівень благоустрою) та ін. Тому в різних країнах до М. віднесені поселення з різною кількістю жителів. Правовий статус. В СРСР М. поділяються на три категорії: респ., обл. і районного підпорядкування. Віднесення того чи ін. населеного пункту до категорії М. регулюється законодавством союзних республік. В УРСР діє «Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також розв'язання деяких інших адміністративно - територіальних питань в Українській РСР», затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 28.VI 1965. М. респ. підпорядкування в УРСР — це великі екон., культур. і адм. центри з населенням понад 500 тис. ж. До категорії М. обл. підпорядкування належать населені пункти з розвинутою пром-стю, значним комунальним г-вом, держ. *житловим фондом* і населенням понад 50 тис. ж., які є екон. і культур. центрами для близько розташованих населених пунктів. До М. районного підпорядкування відносять благоустроєні населені пункти, що мають пром. підприємства, комунальне г-во та ін., з населенням не менше як 10 тис. ж., переважну більшість яких становлять робітники, службовці та члени їхніх сімей. Органами держ. влади в М. є міські Ради нар. депутатів (див. *Місцеві Ради народних депутатів*).

М. виникли з переходом від первіснообщинного до класового устрою в процесі сусп. *поділу праці*, який «приводить насамперед до відокремлення промислової і торгової праці від праці землеробської і, тим самим, до відокремлення міста від села» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 19). Перші М. виникли в 4—3-му тис. до н. е. у Месопотамії, Єгипті, Індії, Китаї, в басейнах і поблизу великих рік.

У 2—1-му тис. до н. е. найбільшими М. були столиці рабовласницьких д-в (Рим, Карфаген та ін.). Для античного суспільства характерні рабовласницькі М.-держави (поліси) — у Греції (Афіни, Корінф), Малій Азії (Мілет, Ефес). Найдавніші М. на тер. СРСР відомі з 1-го тис. до н. е. в Закавказзі (Еребуні та ін.), Серед. Азії (Самарканд), на узбережжі Чорного м. (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). У сх. слов'ян М. були укріпленими поселеннями (М. означало огороджене місце), пізніше М. стають центрами князівської влади, ремесел і торгівлі. В *Київській Русі* в кінці 10 ст. було бл. 25 М., у т. ч. Київ, Чернігів, Смоленськ, Новгород, Псков та ін., у 12 ст.— бл. 220 М. В період монголо-тат. навали (1236—40) більшість М. була зруйнована.

Зі створенням і зміцненням Рос. централізованої д-ви М. відроджуються, зростає їхня кількість, у т. ч. на Україні, особливо після возз'єднання України з Росією (1654), возз'єднання укр. правобережних і пд. земель у 18 ст. Зростанню М. сприяло формування єдиного загальнорос. капіталістичного ринку.

Після скасування кріпосного права (1861) прискорюється розвиток капіталізму, а з ним і зростання М. Вони стають центрами пром-сті, торгівлі, фінанс. капіталу, культури. Разом з тим М.— це центри формування робітн. класу і революц. руху. За переписом 1897 в Рос. імперії було понад 900 М., у т. ч. в губерніях України — 112; в них проживало відповідно 16,8 млн. ж. і 2,6 млн. ж. Найбільші міста (тис. ж.): Петербург — 1265, Москва — 1039, Одеса — 404, Рига — 282, Київ — 248, Харків — 174, Тбілісі — 160, Ташкент — 156. На Україні тільки 11 М. мали понад 50 тис. ж., у т. ч. 4 — понад 100 тис. ж. У 1913 міське населення в сучас. межах СРСР становило 18%, в УРСР — 19%. Рівень благоустрою був дуже низький — водопровід мали всього 10% квартир, каналізацію — 2—3%, переважала (80%) одноповерхова забудова з великими контрастами центру і робітн. околиць з нетрями, особливо у пром. районах Донбасу, Катеринослава, в портових та ін. районах. За роки Рад. влади в СРСР, у т. ч. на Україні, здійснено велику програму *містобудування*, а також *житлово-цивільного будівництва* на основі соціалістичних перетворень, *індустріалізації*, розвитку всіх галузей економіки і культури, що супроводилося швидкою *урбанізацією*. Кількість М. в СРСР за 1926—76 зросла з 709 до 2013, а міське населення 1980 досягло 167,3 млн. ж., що становило 63% всього населення країни. За планами рад. архітекторів збудовано бл. 1000 нових М., які стали пром., енерг., трансп., адм.-культур. та ін. центрами; трудящі одержали мільйони квартир з усіма вигодами, в М. існує сучас. система культур.-побутового (див. *Побутове обслуговування населення*) і мед. обслуговування. Житл. фонд в М. і селищах міськ. типу УРСР збільшився з 97 млн. м² 1940 до 427,6 млн. м² 1979. Великої шкоди М. завдали фашист. окупанти. На Україні, зокрема, зруйновано 714 міст і селищ. За повоєнні роки їх відбудовано й реконструйовано. Нові М. виросли в Донбасі (Вуглегірськ, Молодогвардійськ та ін.), Придніпров'ї (Нова Каховка, Дніпрорудне, Світловодськ та ін.), в зх. областях УРСР (Нововолинськ, Красноград, Долина) та в ін. районах. Сотні М. оновлено архіт. ансамблями, різними спорудами, озелененими житл. масивами в нових *мікрорайонах* (див. *Благоустрій населених місць, Озеленення міст, Міський транспорт*). На основі генеральних планів, розроблених для всіх М., здійснюється архіт. планувальне зонування територій, упорядкування старих забудов. Забудовування ведеться переважно 5—9-поверховими будинками з застосуванням індустріальних методів буд-ва і прогресивних матеріалів. Новими по суті стали такі великі М., як Запоріжжя, Донецьк, Макіївка, Краматорськ та ін., які були раніше робітн. селищами.

На поч. 1980 в УРСР налічувалося 412 міст, у т. ч. з населенням понад 100 тис. ж.— 46 (1939—24). Зростає кількість М.-«мільйонерів»: 1959 — 1, 1979 — 5 (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк). Урбанізація в 20 ст. охопила всі країни і швидко зростає, особливо в період сучас. наук.-тех. революції. В 1800 в М. жило 3% населення Землі, 1909 — 13,6%, 1970 — 36,3%, 2000 (за експертною оцінкою ООН) їх буде 51%. Вели-

Містобудування. План забудови Львова. 15—18 ст. Реконструкція.

Найбільші міста СРСР

Міста	1980 тисяч чоловік
Алма-Ата	928
Баку	1030
Волгоград	939
Горький	1358
Дніпропетровськ	1083
Донецьк	1032
Єреван	1036
Казань	1002
Київ	2192
Красноярськ	807
Куйбишев	1226
Ленінград	4638
Мінськ	1295
Москва	8099
Новосибірськ	1328
Одеса	1057
Омськ	1028
Перм	1008
Рига	843
Ростов-на-Дону	946
Саратов	864
Свердловськ	1225
Ташкент	1816
Тбілісі	1080
Уфа	986
Харків	1464
Челябінськ	1042

Зростання міст і міського населення в УРСР

	1919	1939	1959	1970	1979
Кількість міст	103	264	332	387	406
Кількість селищ міського типу	—	469	744	861	901
Міське населення, млн. чол.	6,8	13,6	19,2	25,7	30,5
В % до всього населення УРСР	19	34	46	55	61

Найбільші міста світу з населенням 5 млн. і більше жителів

Міста	Населення, тис. чол.	Рік оцінки або перепису
Бомбей	8200	1981
Буенос-Айрес	2972 (8436) •	1975
Джакарта	4973 (понад 5000)	1973
Каїр	5144	1977
Калькутта	(9200)	1977
Лондон	6970	1977
Лос-Анджелес	2727 (7032)	1975
Мехіко	(13 906)	1977
Москва	7915 (8099)	1980
Нью-Йорк	7481 (11 572)	1975
Париж	2290 (10 000)	1975
Пекін	7570	1970
Сан-Паулу	5187 (5870)	1970
Сеул	6879	1975
Токіо	8433 (11 696)	1978
Чікаго	3099 (6978)	1975
Шанхай	(10 820)	1970

• Цифри в дужках — населення з передмістями.

ких М. з населенням понад 100 тис. ж. у світі бл. 2000, в СРСР — 272 (поч. 1979). В СРСР відповідно до рішень ЦК КПРС і Рад. уряду здійснюється планомірний розвиток М., обмеження надмірного зростання великих і стимулювання росту малих і середніх М. Розвитком М. керують Ради нар. депутатів, він базується на нар.-госп. плануванні, використанні сучас. містобудівних методів і довгострокових програм розвитку М. з урахуванням наук.-тех. прогресу і його соціально-екон. наслідків на перспективу. Див. також *Агломерація населених пунктів, Архітектура, Житло,* статті про столиці та окремі міста союзних республік, зарубіжних держав.

Літ. див. до статей *Архітектура, Містобудування, Житлово-цивільне будівництво.* *Л. М. Корецький.*

МІСТОБУДУВА́ННЯ — теорія і практика планування та забудови міст, що охоплює широкий комплекс соціально-економічних, санітгігієнічних, технічних і архітектурних проблем. М. як вид архіт. й будівельної діяльності визначається соціальним ладом і рівнем розвитку продуктивних сил суспільства, культурою, природно-кліматичними умовами й нац. особливостями країни. М. має глибоку історію. Вже в серед. 3-го — на поч. 2-го тис. до н. е. давні цивілізації при забудовах населених пунктів (Хараппа й Мохенджо-Даро в Індії, *Вавілон,* столичні міста стародавніх Китаю, Єгипту, Ірану, Бірми та ін.) використовували елементи регулярного планування. В М. *Греції* Стародавньої склалися принципи регулярного планування міст з виділенням політ. і реліг. центрів (агора й *акрополь*). Таке планування набуло поширення й у буд-ві міст у грец. колоніях (*Херсонес* у Криму, 5 ст. до н. е., та ін.). У *Римі* Стародавньому воно стало панівним (Помпея, Остія та ін.). Зароджувалася теорія М. (трактати *Вітрувія,* 1 ст. до н. е.). Для середньовічних міст Європи характерна нерегулярна, лінійна й радіально-кільцева планувальна структура, з фортечними стінами по периметру (Нердліген, Німеччина; Краків, Польща; Прага, Чехія, та ін.). В давньорус. М. характер планування визначався особливостями рельєфу; міста частіше будували на височинах біля злиття рік (Київ, Чернігів, Новгород, Псков). Центром міста був *дитинець,* який, крім оборонної ролі, мав значення громад. й політ. центру. Вулиці звичайно сходилися до воріт (місто Ярослава в Києві) або до міської торг. площі (Новгород). Класичним прикладом радіально-кільцевого планування є забудова середньовічної Москви. В епоху *Відродження* для міст Зх. Європи характерне регулярне планування центрів і створення ансамблів площ (ансамбль пл. Капітолію в Римі, 1546, арх. Мікеланджело). Тоді розроблялися проекти т. з. міст-фортець (арх. Ф. Мартіні, *Вазарі* Молодший, В. *Скамоцці*), розвивалася теорія М. (Л. Б. *Альберті*). Регулярне планування центрів характерне для міст зх. областей України [Львів, Станіслав (тепер Івано-Франківськ) Броди та ін.]. Для М. епохи *барокко* типові парадні ансамблі, які мали уособлювати силу й велич влади (*Версаль,* П'яцца дель Пополо в Римі). В серед. 18 — на поч. 19 ст. міста Європи будували з прямокутною мережею вулиць і системою відкритих площ, до ансамблів входили й набережні (площа Згоди в Парижі, 1753—75, арх. Ж. *Габріель*). На основі трипроменевої планувальної схеми будувався Петербург (1703, арх. Леблон). На Пд. України розвивалася трипроменева схема центру міста [Катеринослав (тепер Дніпропетровськ) 1790, арх. І. *Старов*] і прямокутна мережа кварталів (Миколаїв, з 1789, інж. І. Князєв; Одеса, 1794, інж. Ф. Деволан). До найбільш відомих містобудівних ансамблів належить *Кругла площа* в Полтаві (з 1809). В епоху капіталізму міста розвивалися стихійно. Криза капіталізму стимулювала розвиток містобудівних теорій: *дезурбанізм,* пов'язаний з ідеєю міста-саду, й *урбанізм* (проекти арх. *Ле Корбюзьє*). В 20-х рр. 20 ст. виникли нові теорії М.— територіальне планування, або *районне планування*. Було створено проект районного планування (м. Донкастер, Великобританія, 1921—22, арх. Л. Аберкромбі й Т. Джонсон). В 50-х рр. бурхливе стихійне зростання міст викликало чергову кризу М. капіталістичних країн. Виникли нові теорії М. (арх. К. Доксіадіс та ін.), які пропонували зростання міст здійснювати створенням уздовж доріг безперервних смуг поселень, що привело до *агломерації населених пунктів*. У Великобританії розвивається буд-во *міст-супутників*. У 60-х рр. набули поширення япон. теорія *метаболізму* (арх. К. *Танге* та ін.) й теорія європ. мобільного буд-ва й просторового (тривимірного) розвитку міст (франц. арх. Е. Альбер, І. Фрідман та ін.). Автори цих теорій пропонували зведення штучних ярусів над старими містами, створення гігантських споруд деревовидного характеру чи у вигляді конусів, що підносяться вгору, а також міст над мор. затоками тощо. До найбільш досконалих містобудівних ансамблів сучасності належить м. Чандигарх в Індії (1951—56, арх. Ле Корбюзьє), столиця Бразилії — Бразіліа (1960—77, арх. Л. *Коста,* О. *Німейєр* та ін.), ансамбль центру Гавра у Франції (1955—60, арх. О. *Перре,* Ж. Турнан).

У перші роки Рад. влади в СРСР почалася розробка нових принципів планування й забудови міст. Для рад. М. 1917—33 характерне селищне буд-во, створення нових (Магнітогорськ, Кузнецьк, Комсомольськ-на-Амурі) і реконструкція старих міст на основі *генеральних планів*. У 1924 складено один з перших у практиці світового М. проект районного планування Апшеронського п-ова в Аз. РСР (проф. А. Іваницький та ін.), 1929—30 розроблено проект районного планування Донбасу (арх. А. Станіславський, Д. Богорад та ін.). На Україні від буд-ва робітничих с-щ при пром. підприємствах Донбасу, Харкова, Дніпропетровська перейшли до створення великих житлових районів і адм. центрів (соцмістечко в Кривому Розі, 1929—33, арх. В. *Заболотний; Дзержинського площа* в Харкові, 1925—32). У 1936—40 для міст України було розроблено ген. плани з чітким зонуванням території, з виділенням зон для розвитку пром-сті, буд-ва житла й зон відпочинку. Трудовим подвигом рад. народу стали відбудова й реконструкція численних міст, селищ, сіл, зруйнованих нім. фашистами під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Відбудовано міста Волгоград, Мінськ, Тернопіль, Севастополь і багато ін.; проведено радикальну перебудову центр. магістралей Києва *(Хрещатик),* Дніпропетровська (проспект Карла Маркса, арх. О. Малишенко), Запоріжжя (проспект Леніна, арх. Г. Вегман, Ю. Романенко); створено нові адм.-культур. центри в Херсоні, Миколаєві, Луцьку, Ровно, Кіровограді; збудовано нові міста (Нова Каховка, Нововолинськ).

Специфіка розселення в СРСР забезпечує рівномірне розміщення продуктивних сил, залучення до господарського використання природних ресурсів, комплексну охорону навколишнього середовища, що сприяє прискореному екон. і політ. розвитку всіх республік Радянського Союзу. За роки Рад. влади збудовано понад 1 тис. нових міст (Волзький, Тольятті, Братськ, Навої, Шевченко, Мирний, Іллічевськ, Дніпрорудний, Енергодар та ін.). Містобудівні проблеми в них розв'язуються з урахуванням створення пром. і житлових районів, а також зон відпочинку й дотриманням сан.-тех. вимог (див. *Водопостачання, Повітряний басейн, Інсоляція, Очищення населених місць, Санітарно-захисна зона*). Передбачається *інженерна підготовка* і *благоустрій населених місць,* формуван-

Містобудування. Мінськ. Схема плану Ленінського проспекту. 50-і роки 20 ст.

Містобудування. Запоріжжя. 60—70-і роки 20 ст. Схематичний план.

Г. Містраль.

ня раціональної системи міських шляхів, а також організація розгалуженої мережі культур.-побутового, мед. та ін. обслуговування населення.

В 1966 затверджено нові ген. плани Москви (під керівництвом арх. М. *Посохіна*) й Ленінграда (арх. В. *Каменський* та ін.). В 1967 затверджено ген. план Києва (арх. Б. Приймак, В. Гречина, Г. Слуцький та ін.), за яким осн. композиційною віссю стає Дніпро й житл. райони в його заплаві (Русанівка, 1963—72; Березняки, 1968—74; Оболонь, 1974—78; Виноградар, 1974—79). Великі архіт. комплекси створено в Алма-Аті, Баку, Владивостоку, Донецьку та ін. містах; збудовано нові житл. райони в Харкові (Салтівський, 1973—80, арх. Л. Тюльпа, І. Демешко), Дніпропетровську (Перемога, 1972—80, арх. О. Хавкін, М. Кудрявський та ін.), Мінську (Зелена Лука, арх. Е. Левіна, А. Волк та ін.), Єревані (Аван-Арінди, арх. К. Мартіросян та ін.), Вільнюсі (Лаздинай, 60-і рр., арх. В. Чеканаускас та ін.) і багатьох ін. містах.

Велика увага приділяється збереженню містобудівної спадщини. Створено проекти комплексного розвитку міст-заповідників (Суздаль, Ростов-Великий, Псков, Новгород, Бухара, Таллін), на Україні — Кам'янець-Подільський (1969, арх. А. Іванова, Є. Водзинський, Ю. Нельговський), Луцьк (1970, арх. Б. Колосок, Л. Санджаров). В істор. містах (Москва, Ленінград, Київ, Чернігів, Львів) визначено зони регульованої забудови й зони ландшафту, що охороняється.

Багато в чому схожі проблеми розвитку М. в країнах соціалізму. Розроблено ген. план відбудови й реконструкції Варшави (1946, арх. Р. Піотровський, В. Скибневський, Я. Захватович та ін.), створено проекти реконструкції центрів Софії (1948, арх. Г. Овчаров, Д. Цолов), Берліна (1964—69, арх. И. Нетер, Р. Крон та ін.); збудовано нові міста й житлові комплекси (м. Нове Тихе, ПНР, 1947, арх. К. Вейхерт, А. Адамовська; м. Димитровград, НРБ, 1948, арх. Л. Тонєв та ін.; житлові райони: Західний парк у Софії, 1958—65, арх. К. Босєв та ін.; Стегни у Варшаві, 1975—78, арх. Я. Гребська, Т. Кобилянський). Соціалістичне М. розвивається на основі районного планування відповідно до довгострокових прогнозів розвитку продуктивних сил, на основі комплексного проектування й буд-ва всіх осн. частин міста — житл. районів, пром. і міських комунальних зон, громад. і загальноміських центрів, магістральних вулиць, зон масового відпочинку й курортних зон при раціональному використанні землі з максимальним благоустроєм та озелененням. Для забудови якнайбільше використовуються непридатні для с.-г. угідь землі, складний рельєф, заплави річок з намивом грунту під забудову, а також підземний простір. Див. *Архітектура, Ландшафтна архітектура,* статті про окремі міста, розділи Архітектура в статтях про окремі країни.

Містобудування. Центр міста Каракаса «Сімон Болівар». Венесуела. 1938. Архітектор С. Домінгес.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Бунин А. В., Саваренская Г. Г. История градостроительного искусства, т. 1—2. М., 1953—71; Баранов Н. В. Современное градостроительство. М., 1962; Основы советского градостроительства, т. 1—4. М., 1966—69; Градостроительство СССР. М., 1967; Станиславский А. И. Планировка и застройка городов Украины. К., 1971; Смоляр И. М. Развитие социалистических городов. М., 1970; Головко Г. В., Кілессо С. К., Коломієць М. С., Хохол Ю. Ф. Сучасна архітектура Радянської України. К., 1974; Рагон М. Города будущего. Пер. с франц. М., 1969; Реконструкция и развитие крупных городов УССР. К., 1974.

С. К. Кілессо

МІСТОБУДУВА́ННЯ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т, Київндіпмістобудування). Створений 1963 в Києві на базі науково-дослідного інституту містобудування колишньої Академії будівництва й архітектури Української РСР та Архітектурно-планувальних майстерень Укрндіпроекту. Ін-т проводить дослідження з питань розвитку та економіки *містобудування,* розселення, *районного планування,* планувальної структури та архітектурно-просторової композиції забудови міст і селищ України й Молдавії, розробляє проблеми транспорту, *ландшафтної архітектури,* оздоровлення й перетворення навколишнього середовища, розміщення й планування курортних районів, зон відпочинку, здійснює експериментальну перевірку і впроваджує результати наук. досліджень у *проектування.* Готує кадри наук. працівників у галузі містобудування в стаціонарній та заочній аспірантурі. Ін-т виконує проектні роботи з осн. напрямів своєї діяльності. За проектами ін-ту забудовуються нові міста України (Дніпрорудне, Червоноград, Нововолинськ, Дніпродзержинськ, Південне та ін.).

Г. П. Крутенко.

МІ́СТО-СУПУ́ТНИК — місто або селище міського типу, що розвивається поблизу більшого міста й тяжіє до нього як до центру у виробничому, господарському й культурно-побутовому відношеннях. Основою для створення М.-с. є пром. підприємства, н.-д. установи, вищі навч. заклади, які будуються поблизу великого центру або виносяться з нього в результаті реконструкції. Створення М.-с. сприяє усуненню надмірної концентрації пром-сті й населення у великому місті та впорядкуванню розвитку всієї очолюваною ним агломерації (див. *Агломерація населених пунктів*).

МІСТРА́ЛЬ (Mistral) Габрієла (справж. ім'я та прізв.— Лусіла Годой Алькаяга; 7.IV 1889, Вікунья, пров. Кокімбо — 10.I 1957, Гемпстед, США) — чілійська поетеса і громад. діячка. Вчителювала з 16 років. В 1922 уряд Мексіки запросив М. взяти участь у здійсненні реформи нар. освіти. З 1924 як чіл. консул подовгу жила в Італії, Іспанії, Португалії, Бразилії, США. Брала участь у діяльності Ліги націй, згодом — ООН. Зб. поезій «Відчай» (1922) поставила М. в число провідних латиноамер. поетів. Зб. «Тала» (1938) пройнята фольклорними індіанськими мотивами. Автор збірки «Давильня» (1954), публіцистичної статті «Прокляте слово» (1950), що є пристрасним закликом до миру. Нобелівська премія, 1945.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші], «Всесвіт», 1979, № 4; [Вірші]. В кн.: Поезія 80, в. 1. К., 1980; [Вірші]. «Дніпро», 1981, № 3; Рос. перекл. — Стихи. М., 1959; Лирика. М., 1963.
Літ.: Сіро Алегрія. Мій друг Габріела Містраль. «Всесвіт», 1979, № 4.

В. С. Харитонов.

МІСТРА́ЛЬ (Mistral) Фредерік (8.IX 1830, с. Майан, департамент Буш-дю-Рон, на Пд. Франції — 25.III 1914, там же) — провансальський поет. Перші твори опублікував в антології «Провансальці» (1852). З 1854 — учасник, далі — ватажок руху *фелібрів,* метою якого було відродження *провансальської мови,* розвиток провансальської л-ри. Поезія М. (як і фелібрів загалом) формувалася в руслі романтизму. На фольклорній основі побудовано поему «Мірейо» (1859), «Поему про Рону» (1897) тощо. Творам М. властива певна ідеалізація народного життя Провансу й національної старовини, деякий релігійно-містичний відтінок. Склав словник провансальської мови («Скарбниця Фелібрижу», 1879—87). Нобелівська премія, 1904.

Тв.: Укр. перекл.— Мірейо. К., 1980; Рос. перекл.— Мирей. М., 1977.

Д. С. Наливайко.

МІСТРА́ЛЬ (франц. mistral) — холодний пн. або пн.-зх. вітер на Середземноморському узбережжі Франції. Досягає 30 м/с. Утворюється внаслідок проникнення холодного повітря з суходолу між Альпами й Піренеями. Найчастіше спостерігається у грудні, січні й червні. Див. також *Вітри місцеві.*

МІСХО́Р — приморський кліматичний курорт на *Південному березі Криму,* за 13 км на Зх. від Ялти, з якою його з'єднує шосе. Лікувальні заходи: морські купання, клімато- і виноградолікування. Показання: захворювання серцево-судинної системи, органів дихання (нетуберкульозного характеру), нервової системи, а також порушення обміну речовин, недокрів'я та ін. Санаторії, будинки відпочинку, пансіонати.

МІ́СЦЕ ПРОЖИВА́ННЯ — місто, село або інший населений пункт, у якому громадянин живе постійно або переважно. Визначення М. п. особи має юрид. значення (напр., для вирішення питання про *підсудність,* відкриття *спадщини,* здійснення *виборчого права*). Рад. закон не встановлює обов'язкового М. п., проте можна мати лише одне М. п. Тимчасове, навіть тривале проживання особи в ін. місці (в зв'язку з навчанням, перебуванням на військовій службі тощо) не можна вважати новим М. п. Для *неповнолітніх,* що не досягли 15 років, або громадян, які перебувають під *опікою,* М. п. визначається місцем проживання їхніх батьків (усиновителів) або опікунів (ч. 2 ст. 17 ЦивК УРСР).

МІСЦЕ́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність промислових підприємств, об'єднань, фірм, пром. ком-

бінатів, науково-дослідних, проектно-конструкторських та ін. організацій, підпорядкованих міністерствам М. п. союзних республік і одночасно (крім підприємств республіканського підпорядкування) — Радам Міністрів автономних республік та місцевим Радам народних депутатів. Підприємства галузі допомагають місцевим Радам розв'язувати в областях, районах і містах госп. проблеми в інтересах дедалі повнішого задоволення потреб населення та місцевого г-ва. Створюючи різні, як правило, невеликі за розмірами виробничі підприємства, в т. ч. в невеликих містах та великих сільс. населених пунктах, М. п. розвиває пром. виробн. у віддалених від пром. центрів районах; залучає до продуктивної праці в сусп. виробн. місцеве населення, зайняте в особистому г-ві, пенсіонерів та ін. категорії населення обмеженої працездатності, використовує для випуску продукції не тільки фондову сировину, а й місцеві ресурси сировини, матеріалів, відходи пром. і с.-г. виробн. Підприємства М. п. виробляють різні товари нар. споживання та продукцію виробничого призначення. Розвиткові М. п. сприяли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по забезпеченню дальшого розвитку виробництва товарів масового попиту» (1971), «Про розвиток у 1976—1980 роках виробництва товарів масового попиту і про заходи по підвищенню їх якості» (1976). М. п. СРСР має розвинуту матеріально-тех. базу. Поряд з дрібними й середніми підприємствами в М. п. є великі підприємства й об'єднання, зокрема ленінгр. ф-ки муз. інструментів «Красный Октябрь» та ім. А. В. Луначарського, Моск. комбінат по виробн. муз. інструментів та меблів, Могильовський металург. з-д, Оренбурзька ф-ка пухових хусток, фірма «Туркменкилим» та ін. До складу М. п. України входять 13 галузей пром-сті. В структурі М. п. республіки за виробн. продукції найбільшу питому вагу мають легка пром-сть (40,3%), машинобудування і металообробка (26,3%), хімічна та нафтохімічна пром-сть (15%). Вироби нар. споживання в заг. обсязі валової продукції М. п. республіки становлять бл. 73%. Багато товарів нар. споживання М. п. посідають провідне місце в загальнореспубл. виробн. їх, а, напр., випуск піаніно, баянів, щипкових і духових муз. інструментів, виробів нар. худож. промислів, торфових брикетів, столових приборів з мельхіору, олівців цілком зосереджено на підприємствах М. п. На поч. 1980 у М. п. республіки налічувалось 396 підприємств і орг-цій. Найбільші з них: ф-ки муз. інструментів у Чернігові та Житомирі, з-ди столових приборів у Вільнянську (Запоріз. обл.) та Києві, виробниче об'єднання «Металіст» (Дніпропетровськ), прокатно-штампувальний з-д у Жданові, львів. виробниче об'єднання «Галантерея», виробничо-художні об'єднання «Гуцульщина» (м. Косів Івано-Фр. обл.), «Полтавчанка» (Полтава), «Вінничанка» (Вінниця), ім. Т. Г. Шевченка (Київ), «Україна» (Харків), з-д «Київпластмас» та ін. На підприємствах М. п. УРСР діє (1981) понад 1500 потокових та потоково-механізованих ліній, 36 автоматичних і напівавтоматичних, 190 комплексно-механізованих дільниць, 45 комплексно-механізованих цехів і 10 автоматизованих дільниць. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити обсяг продукції М. п. за одинадцяту п'ятирічку приблизно в 1,4 раза, поліпшити якість і асортимент товарів і виробів. Наукові проблеми розвитку М. п. УРСР розробляють Український проектно-конструкторський технологічний ін-т місцевої промсті (Київ), Укр. держ. ін-т по проектуванню підприємств місцевої пром-сті (Харків), центр. конструкторсько-технологічні бюро та ін. орг-ції, підпорядковані М-ву місцевої промисловості УРСР. Див. також *Музичних інструментів промисловість, Народні художні промисли.*

В. Т. Резніков.

МІСЦЕ́ВЕ САМОВРЯДУВА́ННЯ — одна з форм держ. управління на місцях, що полягає в праві місцевих представницьких органів розв'язувати справи в межах, встановлених для них *державою.* Виникає з її утворенням. Початок широкого розвитку М. с. поклали бурж. революції 17—19 ст. в Європі. З ліквідацією феодалізму органи М. с. увійшли до системи бурж. держави, зокрема, в Австро-Угорщині, в Росії (діяли до Великої Жовтневої соціалістич. революції), в т. ч. на Україні. М. с. формувалося тут на основі *куріальної системи,* яка позбавляла трудящих можливості брати участь у місцевому самоврядуванні. В різних капіталістичних країнах форми М. с. мають свої особливості, але вони були й залишаються знаряддям класового панування буржуазії. Виходячи зі значення М. с. в питаннях поліпшення життєвих умов трудящих, комуністичні й робітн. партії в капіталістичних країнах борються за демократизацію системи М. с., добиваючись обрання своїх кандидатів до складу місцевих представницьких органів і на керівні посади в них. Значних успіхів у цьому досягли в 70-х рр. 20 ст. комуністи Франції, Італії та Іспанії. Дійсно демократичне М. с. створено в соціалістичних д-вах (див., зокрема, *Місцеві Ради народних депутатів*).

В. І. Калинович.

МІСЦЕ́ВИЙ ЧАС — *час,* визначений для даного місця на Землі. М. ч. однаковий у всіх точках Землі, розміщених на одному меридіані; для точок, розміщених на різних меридіанах, різниця М. ч. пропорційна різниці їхніх геогр. *довгот* (1 год. різниці М. ч. відповідає 15° різниці довгот). М. ч. застосовувався раніше у побуті, але з кінця 19 ст. в більшості країн (в СРСР з 1919) його почали замінювати *поясним часом.*

МІСЦЕ́ВІ БЮДЖЕ́ТИ — бюджети місцевих органів держ. влади і держ. управління. В капіталістичних країнах до М. б. належать бюджети місцевих органів управління. Їх затверджують місц. органи і до держ. бюджету не включають. Однак бюджетні права місц. органів самоврядування визначаються актами центр. урядів. На сучас. етапі М. б. широко використовують для держ.-монополістичного регулювання економіки.

В соціалістичних країнах М. б. є планами утворення і використання коштів, необхідних місц. органам влади для здійснення покладених на них функцій. Складаються на основі планів розвитку нар. г-ва. Система М. б. кожної соціалістичної країни зумовлюється держ. устроєм і побудована на принципах *демократичного централізму* в управлінні нар. г-вом. М. б. затверджують місц. органи влади, вони є невід'ємною частиною *бюджету державного* кожної країни.

У Рад. Союзі, в т. ч. в Укр. РСР, кожна область, район, місто, селищна і сільс. Рада має свій М. б. Ці бюджети включаються в держ. бюджет республіки і в його складі — в держ. бюджет СРСР, що відповідає орг. єдності бюджетної системи СРСР. Бюджет області об'єднує обл. бюджет та бюджети районів і міст обл. підпорядкування, бюджет району — районний бюджет і міські (міст районного підпорядкування), сільс. та селищні бюджети. Бюджет міста, яке має районний поділ або підпорядковані міськ. Раді цього міста ін. Ради, об'єднує міськ. бюджет, районні бюджети і бюджети підпорядкованих Рад. Бюджет району в місті, районній Раді якого підпорядковані ін. Ради, об'єднує районний бюджет і бюджети підпорядкованих Рад. Обсяги М. б. Укр. РСР зросли з 3,4 млрд. крб. 1965 до 7,1 млрд. крб. 1980 (більше ніж у 2 рази). Їхня частка в держ. бюджеті республіки становить понад $^1/_3$. З М. б. 95% видатків спрямовуються на задоволення житл.-побутових і соціально-культур. потреб населення. За рахунок М. б. утримуються бл. 150 тис. шкіл, дит. садків-ясел, лікарень, б-к та ін. бюджетних установ. У 1980 видатки М. б. становили: на фінансування нар. г-ва, підпорядкованого місц. Радам,— 1,9 млрд. крб., на соціально-культур. заходи — 4,9 млрд. крб. У М. б. надходять доходи від підприємств місц. підпорядкування та *місцеві податки і збори.* Крім того, у М. б. проводяться у встановлених розмірах відрахування від загальносоюзних держ. податків і доходів та *платежів від прибутку* підприємств респ. підпорядкування, що підвищує заінтересованість місц. Рад у виконанні планів надходження цих податків і доходів. У складі доходів М. б. республіки 85% становлять надходження від соціалістич. підприємств і організацій.

І. О. Забродін.

МІСЦЕ́ВІ ДО́БРИВА — добрива, що їх нагромаджують або виготовляють безпосередньо у господарствах. До М. д. належать *гній, гноївка, компости,* пташиний послід, *зола, мул* ставків і озер. М. д. містять майже всі необхідні для

Ф. Містраль.

рослин поживні речовини (азот, фосфор, калій та ін.), в т. ч. *мікроелементи*. Як М. д. використовують також різні вапнякові породи (вапно, мергель тощо), які добувають на місці і застосовують для *хімічної меліорації ґрунтів*.

Е. Г. Дегодюк.

МІСЦЕ́ВІ ПОДА́ТКИ І ЗБО́РИ — податки і збори, які зараховують у доход *місцевих бюджетів*. В СРСР М. п. і з. регулює Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10.IV 1942 «Про місцеві податки і збори» (з наступними змінами й доповненнями). До М. п. і з. належать: податки з будівель, зем. рента, збори з власників трансп. засобів і разовий збір на колг. ринках; на тер. окремих місцевостей встановлено також курортний збір. М. п. і з. зараховують у доходи міськ., селищних і сільс. Рад. Осн. питому вагу в М. п. і з. мають податок з будівель і зем. рента. Ці платежі збирають тільки в міськ. місцевостях як з окремих громадян, так і з кооп. підприємств і орг-цій. Об'єктами оподаткування з будівель є житл. будинки та ін. будови, зем. рентою обкладають зем. ділянки несільськогосподарського призначення, виділені власникові в безстрокове користування. Для населення встановлено одну податкову ставку — 1% від вартості будівель, для кооп. орг-цій — дві ставки (1 і 0,5%), при цьому беруть до уваги призначення будівель. Зем. ренту сплачують у розмірах від 0,4 до 1,8 коп. за 1 м² зем. ділянки залежно від класу поселення. Клас поселення визначає Рада Міністрів союзної республіки відповідно до адм. підпорядкованості міст та ряду екон. показників. Ці платежі мають велику кількість пільг. Власники трансп. засобів (автомобілів, мотоциклів, моторних човнів та ін.) сплачують збір, розмір якого залежить від виду трансп. засобів і адм. значення місцевості. Громадяни і колгоспи, які реалізують продукцію на ринках, сплачують разовий збір, розмір якого залежить від способу торгівлі (зі столів, з возів, автомашин тощо). Всі надходження з разового збору витрачають на буд-во, благоустрій і розширення колг. ринків. Курортним збором оподатковують громадян, які приїжджають на відпочинок у курортні місцевості в неорганізованому порядку. Ці кошти надходять у доход місц. бюджету і витрачаються на благоустрій курортної території. М. п. і з. в доходах *бюджету державного* СРСР мають незначну питому вагу. Див. також *Податки*

МІСЦЕ́ВІ РА́ДИ НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ — в СРСР представницькі органи держ. влади в краях, областях, авт. областях, авт. округах, районах, містах, районах у містах, селищах, сільських населених пунктах. Разом з *Верховною Радою СРСР*, Верховними Радами союзних і авт. республік вони становлять єдину систему органів держ. влади. М. Р. н. д. вирішують усі питання місц. значення, виходячи з загальнодержавних інтересів та інтересів громадян, проводять у життя рішення вищестоящих держ. органів, керують діяльністю нижчестоящих Рад нар. депутатів, беруть участь в обговоренні питань респ. і загальносоюзного значення, вносять свої пропозиції з цих питань. М. Р. н. д. УРСР відповідно до *Конституції СРСР*, *Конституції УРСР* керують на своїй території держ., госп. і соціально-культур. будівництвом; затверджують плани екон. і соціального розвитку та місц. бюджет; здійснюють керівництво підпорядкованими їм держ. органами, підприємствами, установами й орг-ціями, забезпечують додержання законів, охорону держ. і громад. порядку, прав громадян, сприяють зміцненню обороноздатності країни. Депутатів М. Р. н. д. обирає населення відповідних адм.-тер. одиниць строком на 2,5 року на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні (див. *Закон УРСР про вибори до місцевих Рад народних депутатів УРСР*). Найважливіші питання, віднесені до відання відповідних М. Р. н. д., розглядаються і вирішуються на їхніх сесіях, які в УРСР скликаються не менш як чотири рази на рік. Діяльність М. Р. н. д. будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, ін. створюваних Радами органів перед Радами та населенням, широкого залучення громадян до участі в їх роботі. В межах своїх повноважень М. Р. н. д. приймають рішення, обов'язкові для виконання всіма розташованими на тер. Ради підприємствами, установами й орг-ціями, а також *службовими особами* і громадянами. Виконавчими і розпорядчими органами М. Р. н. д. є *виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів*. З числа депутатів місц. Ради обирають відповідні постійні комісії (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*) для попереднього розгляду та підготовки питань, що належать до відання відповідних Рад, а також для сприяння проведенню в життя рішень Рад, їхніх виконавчих комітетів і вищестоящих органів держ. влади і управління. М. Р. н. д. утворюють *органи народного контролю*. М. Р. н. д. і створювані ними органи систематично інформують населення про свою роботу і прийняті рішення. Діяльність місц. Рад здійснюється в тісному зв'язку з *громадськими організаціями* і *трудовими колективами*, найважливіші питання виносяться на обговорення громадян, які широко залучаються також до роботи постійних комісій, виконавчих к-тів та ін. підзвітних Радам органів. Порядок організації та діяльності М. Р. н. д. регулюється Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, загальносоюзними і респ. законодавчими актами (див. *Законодавчі акти СРСР про місцеві Ради, Закони УРСР про місцеві Ради*). Суттєвою частиною заходів, передбачених рішеннями XXV з'їзду КПРС про розвиток соціалістич. державності, є прийняття 3-ю сесією Верховної Ради СРСР 10-го скликання 25.VI 1980 «Закону СРСР про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів». Цим Радам належить важлива роль у системі органів держ. влади. Вони здійснюють керівництво держ., госп. і соціально-культур. будівництвом на територіях з великою кількістю пром., будівельних, с.-г. та ін. підприємств, вносять вагомий вклад у зміцнення екон. потенціалу країни, підвищення добробуту рад. людей, їхнє комуністичне виховання.

XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що з прийняттям нової Конституції СРСР у діяльності Рад почався новий етап. М. Р. н. д., не ослаблюючи уваги до питань місц. г-ва, обслуговування населення, активніше координують і контролюють роботу підприємств і орг-цій, що містяться на їхній території, роблять усе більший внесок у забезпечення комплекс. характеру екон. і соціального розвитку країни.

Вибори до місцевих Рад УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
24.XII 1939 (зх. обл. 15.XII 1940)	1-е	232 118
21.XII 1947	2-е	307 372
17.XII 1950	3-є	322 618
22.II 1953	4-е	326 989
27.II 1955	5-е	332 641
3.III 1957	6-е	336 822
1.III 1959	7-е	381 477
5.III 1961	8-е	392 033
3.III 1963	9-е	412 534
14.III 1965	10-е	419 604
12.III 1967	11-е	422 586
16.III 1969	12-е	425 402
13.VI 1971	13-е	513 899
17.VI 1973	14-е	518 447
15.VI 1975	15-е	521 395
19.VI 1977	16-е	522 021
24.II 1980	17-е	524 185

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о работе Советов. М., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Компартії України. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Місцеві Ради Української РСР і комуністичне будівництво. К., 1970; Куликова Г. Б. Демократические основы деятельности местных Советов в развитом социалистическом обществе. 1959—1975. М., 1978; Павловский Р.С. Конституционные основы деятельности местных Советов народных депутатов. Х., 1979. *В. Е. Бражников.*

МІСЦЕ́ВІСТЬ — просторове поєднання спільних за походженням *урочищ*, найбільша морфологічна частина *ландшафту* географічного. Кожній М. притаманні індивідуальні та заг. риси. Індивідуальні риси М. залежать від місцевих особливостей геол. будови, рельєфу, мікроклімату та ін. Заг. риси М. пов'язані з характерними для даного ландшафту поверхневими відкладами, розчленуванням території, ресурсами тепла і вологи, грунтово-рослинним покривом. Останні становлять типологічні особливості М., за якими в *ландшаф-*

тознавстві виділяють типи М., напр., для тер. України — поліські лучно-болотні, яружно-балкові, заплавні, степово-подові, гірсько-лучні (полонинні) та ін. Іноді термін «місцевість» вживають в заг. розумінні, близькому до нар. тлумачення,— територія з своєрідним поєднанням природних умов.

В. М. Пащенко.

МІСЦЕ́ВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРОЄ́КТНИЙ КОНСТРУ́КТОРСЬКО-ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрПКТІмісцевпром — установа Міністерства місцевої промисловості УРСР. Створений 1929 у Києві як філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту торфової пром-сті, з 1933 — Укр. н.-д. ін-т торфу, з 1978 — УкрПКТІмісцевпром. У складі ін-ту (1980) — 2 осн. відділи і лабораторії, дослідно-експериментальний завод. Філіали у Дніпропетровську та Донецьку. Осн. напрями роботи ін-ту: створення виробів культурно-побутового призначення і господарського вжитку з металу, пластмас, місцевої сировини та відходів пром. виробн.; розроблення документації для серійного виробництва нових товарів і підвищення тех. рівня підприємств галузі; виконання н.-д. і дослідно-конструкторських робіт, пов'язаних зі створенням і впровадженням у виробн. прогресивних технологічних процесів. Ін-т здійснює методичне керівництво діяльністю підприємств і організацій, спрямованою на підвищення якості і стандартизацію продукції місцевої пром-сті, розробляє заходи щодо розвитку виробн. товарів різних груп, займається питаннями нормування, наук. організації праці й управління, проводить техніко-екон. дослідження.

Б. І. Мусієнко.

МІСЯЦІ РО́КУ — календарні *місяці*, проміжки часу від 28 до 31 доби (табл.). В сучас. григоріанському *календарі* рік поділяють на 12 місяців.

Січень (лат. Januarius). Лат. назва походить від імені давньорим. бога Януса. В давньорус. мові цей місяць наз. «просиньць» (очевидно, пов'язано з «просинанням» після довгих зимових ночей, збільшенням дня) і «сѣчьнь». Остання назва перейшла до укр. мови і походить, найімовірніше, від слова «сікти». Лютий (лат. Februarius). Лат. назва пов'язана з давньорим. святом «очищення» (februum — обряд очищення). В давньорус. мові цей місяць наз. «снѣжьнь». Укр. і білорус. («люты») назви відображають особливості погоди (люті морози). Березень (лат. Martius). Лат. назва — від імені давньорим. бога Марса. У давньорус. мові — «березозолъ», «березолъ» (від березового попелу, золи). Укр. назва — від слова «береза», білорус.— «сакавік» — від «сік» (в цей час з беріз звичайно добувають сік). Квітень (лат. Aprilis). Сербохорватська (цвјетањ), польська (kwiecień) і укр. назви означають настання весни, цвітіння рослин. Ін. слов. назви: «красавик» (у білорусів), «травањ» (у сербів і хорватів), «duben» (у чехів). Травень (лат. Majus). Лат. назва — від імені давньорим. богині Майї. В давньорус. мові — «травьнъ». Остання назва перейшла до укр. мови і пов'язана з буйним ростом трав. У ін. слов. народів: «май» (у болгар), «мај» (у сербів і хорватів), květen (у чехів). Червень (лат. Junius). Лат. назва — від імені давньорим. богині Юнони. В давньорус. мові — «изокъ» (від назви польового коника). Укр. назва походить від слів черв, черв'як (нар. назва гусені, що шкодить в цей час садам, городам і полям). Ін. слов. назви: «чэрвень» (у білорусів), czerwiec (у поляків), smažnik (у лужичан), červen (у чехів), jún (у словаків). Липень (лат. Julius). Лат. назва — на честь *Юлія Цезаря*. Слов. назви означають розпал літа. У давньорус. мові — «червень», «червець». Укр., польська (lipiec) і білорус. («ліпень») назви походять від слова «липа» (відображають час цвітіння липи). У сербохорватській мові цей місяць наз. «серпањ» і «јул(и)», у чеській — «červenec», словацькій — júl. Серпень (лат. Augustus). Лат. назва походить від імені рим. імператора *Августа*. Укр. назва — від слова «серп», тобто пов'язана з хлібозбиральними роботами. Вона є в давньорус., польській, чеській і сербохорватській мовах. У давньорус. мові — «заревъ» (час гону і ревіння оленів). У білорус.— «жнівень». Вересень (лат. September, від septem — сім). Лат. назва (як і назви трьох наступних місяців) пов'язана з номером цього місяця в давньорим. календарі. У білорус. («верасень»), польській (wrzesień) і укр. мовах вихідною послужила назва рослини *верес*, яка цвіте і восени. Жовтень (лат. October, від octo — вісім). Давньослов. назви — «листопадъ», «руенъ» та ін. Укр. назва пов'язана з осіннім жовтінням листя, білорус. («кастрычнік») — з первинною обробкою льону та конопель. Листопад (лат. November, від nowem — дев'ять). Давньорус. назва «грудень». Укр., білорус., болг., чес., сербохорватська назви «листопад» відображають осіннє явище природи. Грудень (лат. December, від decem — десять). Давньорус. назва — «студьнь». Укр. і польс. (grudzień) назви пов'язані зі станом шляхів і ріллі в цей час року (змерзлі грудки).

Отже, укр. та багато ін. слов. назв місяців, що виникли на основі давньослов'янських, пов'язані з с.-г. роботами або відображають сезонність погоди та ін. геогр. особливості тієї чи ін. місцевості. В рос. мові закріпилися рим. назви місяців (январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь).

А. П. Критенко.

МІ́СЯЦЬ — єдиний природний супутник *Землі*, астрономічний знак ☾. Рухається навколо неї по складній траєкторії, яку наближено вважають *еліпсом*. *Ексцентриситет* орбіти дорівнює 0,0549, кут між її площиною і площиною *екліптики* — 5° 8′ 43″. Серед. віддаль між Землею і М. 384 401 ± 1 км, сидеричний період обертання (відносно зір) — 27,321661 *доби*, синодичний (період зміни *фаз Місяця*) — 29,530588 доби. Площина місячного екватора утворює з площиною екліптики кут 1° 32′ 30″, з площиною *орбіти* — кут 6° 41′. Періоди обертання М. навколо осі і навколо Землі збігаються, через що М. повернений до Землі одним боком. Однак внаслідок *лібрації Місяця* з Землі видно бл. 60% його поверхні. Маса М. дорівнює 7,345 10^{25} г (1/81,301 маси Землі), серед. густина — 3,34 г/см³, прискорення сили тяжіння на поверхні — 162,2 см/с², друга *космічна швидкість* — 2,38 км/с. Напруженість магн. поля на поверхні М. не перевищує $5 \cdot 10^{-5}$ Е. Виявлено магн. аномалії (до $3 \cdot 10^{-3}$ Е) розмірами від десятків до сотень км. Поверхня М. в цілому досить темна — середнє сферичне *альбедо* дорівнює 0,073. Вона ділиться на світлу («материки») і темну («моря»). «Моря», що займають бл. 30% поверхні видимого і 2,5% — зворотного боку, бувають круговими (утворені ударами *метеоритів* і пізніше залиті темною базальтовою лавою) і неправильними (залиті тією ж лавою низинні ділянки поверхні). У центрах деяких кругових морів виявлено т. з. маскони — локалізовані концентрації маси у вигляді дисків щільніших порід, розташованих на деякій глибині під місячною поверхнею. Крім них, для М. характерні кільцеві гори («цирки») і кратери (що мають кільцевий вал і гірку в центрі); місячні гірські хребти (часто довжиною в сотні км і висотою 3—5 км); довгі тріщини і борозни; світлі промені, що тягнуться від деяких великих кратерів на сотні і навіть тисячі км. Перепади висот ~ 10 км. Поверхневий шар М. складається з дрібноуламкового і дрібнодисперсного матеріалу (див. *Місячний грунт*). Т-ра поверхні на екваторі змінюється протягом місячної доби від +120 до —160° С. Місячні породи, доставлені на Землю, є осн. магматичними породами, що зазнали впливу ударного метаморфізму і *космічного проміння*. Осн. мінерали — плагіоклази, піроксени, олівін і ільменіт, є домішки кількох десятків ін. мінералів. Місячні породи збагачені тугоплавкими і збіднені леткими елементами. Води немає навіть у складі мінералів. М. практично позбавлений атмосфери (концентрація атомів і іонів біля поверхні 10^4—10^5 см$^{-3}$). М. має оболонкову внутр. будову. Товщина кори анортозитового складу — бл. 60 км, на зворотному боці, можливо,— 100 км. В «морях» кора двошарова — верхні 1—20 км складаються з мор. базальтів. До глибини 800—1000 км — тверда мантія (літосфера), нижче розташована частково розплавлена зона — астеносфера. Можливе існування ядра з заліза або його сульфіду радіусом 200—300 км і т-рою 1000—1600° С. Величина теплового потоку на поверхні — бл. 1/3 земного. Сейсмографи зареєстрували бл. 8000 місяцетрусів низької інтенсивності і з великою тривалістю сигналу (1—2 год). Кілька сотень їх пов'язані з ударами метеоритів. Виявлено 60 активних осередків припливних місяцетрусів з магнітодою 0,5—1,3 і глиб. 800—1000 км,

Назви і тривалість місяців року

Місяці	Тривалість (у добах)
Січень	31
Лютий	28 (29— у високосний рік)
Березень	31
Квітень	30
Травень	31
Червень	30
Липень	31
Серпень	31
Вересень	30
Жовтень	31
Листопад	30
Грудень	31

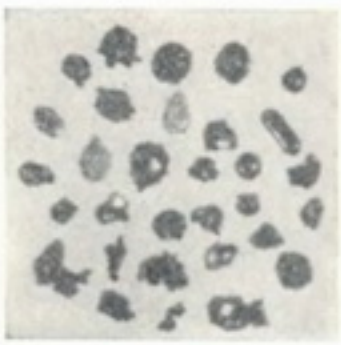

Основні типи частинок **місячного грунту,** доставленого автоматичною станцією «Луна-16» з Моря Достатку 24.IX 1970.

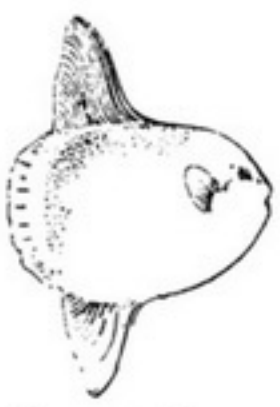

Місяць-риба.

які розташовані в морях і групуються в 4 глобальні пояси сейсмічності. Поблизу країв цих поясів відмічено 25 тектонічних місяцетрусів з магнітодою 4—5 і глиб. до 300 км.

М. досліджували як з Землі (оптичними і радіоастр. методами, а також *радіолокацією*), так і з космосу, використовуючи космічні апарати («*Зонд*», «*Луна*», «*Лунар орбітер*», «*Рейнджер*») і космічні кораблі «*Аполлон*». Безпосередні дослідження М. дали цінну інформацію про зворотний бік М., про рельєф його поверхні, про магнетизм тощо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Космохимия Луны и планет. М., 1975; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Філіпов Є. М. Всесвіт, Земля, життя. К., 1977; Физика и астрономия Луны. Пер. с англ. М., 1973: Луна. Пер. с англ. М., 1975. *М. М. Євсюков.*

МІСЯЦЬ — проміжок часу, близький до періоду обертання *Місяця* навколо Землі. Розрізняють (табл.): синодичний М.— проміжок часу між двома послідовними однаковими *фазами Місяця* (лежить в основі місячних *календарів*); сидеричний (зоряний) М.— час, протягом якого Місяць здійснює повний оберт навколо Землі і займає вихідне положення відносно зір; тропічний М.— проміжок часу, через який Місяць повертається до тієї ж *довготи;* аномалістичний М.— проміжок часу між двома послідовними проходженнями Місяця через *перигей*; драконічний (вузловий) М.— проміжок часу між двома послідовними проходженнями Місяця через той самий вузол його *орбіти* (застосовують у передобчисленні *затемнень*). Закономірність і наочність зміни фаз Місяця стали причиною того, що це явище обрали для запровадження одиниці часу, проміжної між *роком* і *добою*. Календарні М. григоріанського календаря (див. *Місяці року*) виникли на основі синодичного М., але вони не узгоджені з фазами Місяця.

МІСЯЦЬ-РИБА (Mola mola) — риба ряду зрослощелепних класу *кісткових риб*. Тіло майже кулясте, дуже стиснене з боків, хвостової частини немає. Спинний і анальний плавці високі. Довж. тіла понад 3 м, маса 1 т і більше. М.-р. живиться зоопланктоном, іноді дрібною рибою. Ікра пелагічна (плаваюча). Найплодючіша риба: відкладає до 300 млн. ікринок. Поширена в теплих морях; в СРСР зустрічається біля Владивостока. Пром. значення не має.

МІСЯЧНА АВТОМАТИ́ЧНА СТА́НЦІЯ — див. *Автоматична місячна станція*.

Тривалість місяця

Місяць	Тривалість	
	в середніх сонячних добах	в добах, год, хв, с середнього сонячного часу
Синодичний	29,530588	29 діб 12 год 44 хв 3 с
Сидеричний	27,321661	27 діб 7 год 43 хв 12 с
Тропічний	27,321582	27 діб 7 год 43 хв 4 с
Аномалістичний	27,554550	27 діб 13 год 18 хв 33 с
Драконічний	27,212220	27 діб 5 год 5 хв 36 с

МІ́СЯЧНИЙ ГРУНТ, місячний реголіт — пухкий поверхневий шар уламкового матеріалу, що вкриває поверхню *Місяця* (мал.). Характеризується непротяжною (косою) шаруватістю; товщина його в «морських» районах — 4—6 м, у «материкових» перевищує 10 м. М. г. формується в результаті процесів, пов'язаних з метеоритним і мікрометеоритним бомбардуванням поверхні: дроблення, переносу, агрегації, плавлення й випаровування речовини. Хім. склад М. г. визначається в основному типом корінних порід району і наслідує їхню специфіку (відсутність води, збагаченість важколеткими елементами тощо). Геохімічно важливими процесами є надходження речовини з ін. районів Місяця, привнесення метеоритного матеріалу (до 3% за вагою в дрібній фракції М. г.) і вибіркове випаровування, що призводить до втрат лугів, кремнезему та ін. летких компонентів. Ряд специфічних характеристик М. г. (аномально високий вміст інертних газів, аморфізація поверхневих шарів часток і виникнення в них відновлених до елементарного стану заліза, титану і кремнію, тощо) визначається дією *космічного проміння*. *А. В. Іванов.*

МІ́СЯЧНИЙ РІК — період часу, що лежить в основі місячних і місячно-сонячних *календарів*. Див. також *Рік*.

МІ́СЯЧНИЙ САМОХІ́ДНИЙ АПАРА́Т, місяцехід — автоматичний або керований космонавтами транспортний пристрій, здатний пересуватися по Місяцю і призначений для його дослідження. Першим в історії *космонавтики* М. с. а. став рад. трансп. пристрій «Луноход-1» (див. «*Луноход*»). Амер. експедиції на космічних кораблях «Аполлон-15», «Аполлон-16» і «Аполлон-17» (див. «*Аполлон*») для переміщення астронавтів на поверхні Місяця використовували двомісні місяцеходи «Ровер». *Ю. М. Михайлов*

МІСЬКА́ ДУ́МА — виборний орган *місцевого самоврядування* в містах дореволюційної Росії. Створювалися з 1785 відповідно до «Жалуваної грамоти містам» на підставі станового представництва (в містах *Правобережної України* — з 1793). *Міська реформа 1870* встановлювала обрання членів М. д. на основі бурж. виборчого цензу, що забезпечувало бажаний для уряду класовий склад М. д. До компетенції М. д. входили деякі питання благоустрою міст, піклування про місц. торгівлю, охорону здоров'я тощо. Городове положення 1892 ще більше обмежило кількість виборців, посилило нагляд царської адміністрації за діяльністю М. д. та її виконавчого органу — міської управи. М. д. ліквідовано після Великої Жовтн. соціалістич. революції.

МІСЬКА́ РЕФО́РМА 1870, Городове положення 16 червня 1870— одна з бурж. реформ у Росії. Викликана зростанням міськ. населення і чисельності міст після падіння *кріпосного права* і в зв'язку з розвитком капіталізму. М. р. мала на меті підняти г-во міст і залучити до управління ними велику фінанс. і торг. буржуазію. М. р. замінила в більшості міст країни (крім Польщі, Фінляндії, Серед. Азії) колишні станові думи загальностановими міськ. установами місц. самоуправління. Розпорядчими органами були *міські думи,* виконавчими — обрані думами міські управи. Бажаний для уряду класовий склад міськ. дум забезпечувався, зокрема, виборами їх за *куріальною системою,* встановленням майнового цензу. Думи й управи контролювалися губернаторами і міністром внутр. справ. При всій своїй обмеженості М. р. була значно урізана «*контрреформами*».

МІСЬКЕ́ ГОСПОДА́РСТВО — комплекс підприємств, організацій, служб та інженерних споруд, розташованих на території міст і селищ міського типу для задоволення комунальних, побутових і соціально-культурних потреб населення. До М. г. належать *житлове господарство, комунальне господарство,* підприємства *побутового обслуговування населення, торгівлі* і *громадського харчування, міського транспорту, зв'язку,* заклади *охорони здоров'я,* соціального забезпечення, культури, освіти тощо. Рівень комплексного розвитку М. г. значно впливає на умови праці населення, його побут, відпочинок, всебічний розвиток, а також на *продуктивність праці*. В царській Росії М. г. було однією з найвідсталіших галузей г-ва. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції М. г. почало розвиватися як комплексне г-во. Вже в перші роки Рад. влади було вжито заходів щодо відбудови й реконструкції М. г. За роки довоєнних п'ятирічок (1929—40) було збудовано нові впорядковані міста й селища міськ. типу, реконструйовано багато старих. Збільшився житл. фонд, інтенсивно розвивалося водопровідне й каналізаційне г-во, міськ. енерг. г-во тощо. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. загарбники заподіяли М. г. величезної шкоди. Повністю або частково було зруйновано і спалено 1710 міст і с-щ міськ. типу, понад 6 млн. будинків, 40 тис. лікарень та ін. лік. закладів, без житла залишилися бл. 25 млн. чол., виведено з ладу водопроводи, каналізацію, міськ. транспорт. На Україні було зруйновано бл. 40% житл. фонду. В СРСР плановий і інтенсивний розвиток М. г.— частина програми підвищення матеріального добробуту народу. Сучас. М. г. країни має величезні осн. фонди, споруди, оснащені найновішим устаткуванням, засобами механізації і автоматизації. Осн. фонди житл. і комунального г-ва, побутового обслуговування, охорони здоров'я і освіти СРСР на 1.I 1978 становили 30,9% вартості всіх осн. фондів нар. г-ва країни (в порівнянних цінах 1973), в УРСР — 30,7%. Заг. (корисна) площа міськ. житл. фонду країни на кін. 1978 дорівнювала 2070 млн. м² (у т. ч. усуспільнений фонд — 1574 млн. м²), на 1 міськ. жителя припадало 12,9 м² (1913 — 180 млн. м² і 6,3 м²); в УРСР відповідно — 415,4 млн. м² (263,3 млн. м²) і 13,2 м².

Далі розвивався міський транспорт. На початку 1978 в країні 1980 міст (96%) мали водопроводи, в т. ч. в УРСР — 389 (97%). На поч. 1978 усуспільнений житл. фонд СРСР було забезпечено каналізацією на 84,7%, в УРСР — на 84,7%, водопроводом — на 87,1%, в УРСР — на 87%, центр. опаленням — на 83%, в УРСР — на 78,7%, газом — на 78,1%, в УРСР — на 82,3%, електр. освітленням — на 100%. Інтенсивно розвивається газифікація жигл. фонду і підприємств М. г. на базі використання природного і зрідженого газу. На кін. 1978 у містах і с-щах міськ. типу країни налічувалось 33,9 млн. газифікованих квартир (в 3 рази більше, ніж 1965), в УРСР — 7,2 млн. (в 3,2 раза більше, ніж 1965). Збільшилася кількість підприємств роздрібної торгівлі, громад. харчування, пошти, телеграфу і телефону тощо. В СРСР у містах і с-щах міськ. типу кількість підприємств роздрібної торгівлі на кін. 1977 збільшилася порівняно з 1965 на 17%, підприємств громад. харчування — на 43,6%; в УРСР відповідно — на 15% і 44%; за цей же період кількість підприємств пошти, телеграфу і телефону зросла на 44%, в УРСР — на 44%, кількість підприємств побутового обслуговування міськ. населення — на 37%, в УРСР — на 52%. Держ. планами передбачено дальший розвиток М. г.: підвищення якості житл. буд-ва, комфортабельності житла та його планування; поліпшення благоустрою та архітектури міст, підвищення забезпеченості їх централізованим водопостачанням, переведення житл. фонду на опалення від великих джерел теплозабезпечення, розширення його газифікації; поліпшення експлуатації і підвищення збереження житл. фонду. В УРСР з 1962 видається зб. «Міське господарство України». Див. також *Благоустрій населених місць, Місто, Містобудування*.

В. Ф. Берестовський.

МІСЬКЕ́ УЧИ́ЛИЩЕ — в дореволюц. Росії та деяких зарубіжних країнах *початкове училище* підвищеного типу. В Росії М. у. створені за Положенням 1872 на базі *повітових училищ* і *парафіяльних шкіл*. Призначалися для дітей дрібних урядовців, торговців, ремісників та ін. Навчання тривало 6 років. Програми М. у. не узгоджувалися з програмами *гімназій*, і т. ч. царський уряд не допускав «нижчі» верстви населення до середньої та вищої освіти. М. у. були майже в усіх містах України. В 1912 в Росії М. у. реорганізовано у *вищі початкові училища*.

МІСЬКИ́Й МІСТ — *міст* у межах міста, призначений для руху транспорту й пішоходів. Звичайно складається з прогонів річкової частини (власне мосту) та *шляхопроводів*, що їх зводять над набережними. Такі мости (мал.) найчастіше споруджують з залізобетону та сталі. Конструкція їх — аркова (див. *Арковий міст*), балкова (див. *Балковий міст*), балково-консольна (з їздою по верху) або висяча (з їздою по низу, див. *Висячий міст*). Ширину М. м. визначають за числом трансп. смуг, беручи її кратною 3,5 м. Передмостові площі М. м. служать для трансп. розв'язок. По М. м. (напр., трамвайному й *автошляховому мосту*, метромосту) переміщується транспорт різних видів або одного з них.

МІСЬКИ́Й ТРА́НСПОРТ — сукупність різних видів *транспорту*, що здійснюють перевезення населення і вантажів на території міст, селищ міського типу та приміських зон. М. т.— галузь *міського господарства*, що включає: трансп. засоби (рухомий склад), шляхові споруди (станції, колії, тунелі тощо), пристані і човнові станції, засоби енергопостачання (тягові електропідстанції, кабельну й контактну мережу, бензозаправні станції), ремонтні майстерні та з-ди, депо й гаражі, станції тех. обслуговування та ін. М. т. поділяють на пасажирський, вантажний і спеціальний. Пасажирський М. т. об'єднує масовий громад. транспорт, що поділяється на вуличний *(трамвай, тролейбус, автобус)* і позавуличний швидкісний *(метрополітен,* швидкісний трамвай, *монорейкові дороги)*, легковий *автомобільний транспорт*, двоколісний, водний, повітряний (вертольоти) транспорт. До поч. 20 ст. всі види перевезень пасажирів у містах здійснювали переважно кінним транспортом. У 1892 в Києві було відкрито першу в Росії трамвайну лінію. З 1924 в містах СРСР почало розвиватись автобусне сполучення; 1933 в Москві було пущено перший тролейбус (у Києві — 1935). В Москві 1935 відкрито метрополітен. У Києві першу чергу метрополітену введено в дію 1960. Швидке зростання *транспортного машинобудування*, особливо на поч. 2-ї пол. 20 ст., сприяло насиченню міст механізованими трансп. засобами і переключенню на них більшості пасажирських перевезень. На кін. 1977 в СРСР трамвайне сполучення мали 109 міст, тролейбусне — 151. Діють метрополітени в Москві, Ленінграді (з 1955), Києві, Тбілісі (з 1966), Баку (з 1967), Харкові (з 1975), Ташкенті (з 1977), Єревані (1981), будуються (1981) в Мінську і Горькому. Кількість міст і с-щ міськ. типу, що мають внутрішньоміське автобусне сполучення, 1977 становила 2331. Заг. обсяг перевезень на масовому громад. транспорті в містах СРСР за 1977 становив 56,4 млрд. пасажирів.

Протяжність ліній пасажирського М. т. в країні на кін. 1977: метрополітену — 292 км (подвійної колії), трамвая — 8934 км, тролейбуса — 12 398 км (одиничного шляху), в т. ч. в УРСР — відповідно 30,3 км, 2008 км, 2888 км. Частка окремих видів М. т. у пасажирських перевезеннях 1977 становила: трамвая — 14,8%, тролейбуса — 15,3%, метрополітену — 6,0%, автобуса — 49,8% і легкового автомоб. транспорту (таксомотори та особисті автомобілі) — 14,1%. Збудовано швидкісний трамвай (відокремлений від автомоб. руху) у Києві, будується (1981) у Волгограді та Кривому Розі. До вантажного М. т. належать вантажний автотранспорт, вантажні трамвай і тролейбус, кінний вантажний транспорт та ін. Спеціальний М. т. включає парк спеціалізованих автомобілів для обслуговування потреб міста і його населення: сміттєвози, підмітально-прибиральні машини, снігонавантажувачі тощо.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Бронер Д. Л. Транспорт города. М., 1975; Овечников Е. В., Фишельсон М. С. Городской транспорт. М., 1976; Народное хозяйство Украинской ССР в 1977 году. Статистический ежегодник. К., 1978.

В. Ф. Берестовський.

МІСЬКИ́Й ШЛЯХ — шлях, призначений для руху міського і позаміського транспорту, прокладений у межах міста, переважно поза забудованою територією. Шляхи такого типу разом з вулицями й площами утворюють вулично-шляхову мережу міста. Розрізняють М. ш. швидкісні, магістральні (загальноміського й районного значення, вантажного руху) і місцевого значення. Швидкісні М. ш. використовують для трансп. зв'язку віддалених р-нів міста між собою, з *автомобільними шляхами* заг. мережі, а також з великими пром. р-нами, розміщеними за межами міста. Перехрещення швидкісних шляхів з вулицями, залізницями, автомоб. шляхами і пішохідними *переходами* влаштовують на різних рівнях. На сельбищних територіях проїзні частини швидкісних М. ш. відмежовують від навколишньої забудови широкими

Кількість міст УРСР, що мають масовий пасажирський транспорт (на кінець року)

Вид транспорту	1940	1965	1970	1980
Метрополітен	—	1	1	2
Трамвай	26	26	25	24
Тролейбус	4	20	30	39
Автобус •	63	264	320	436

• Включаючи селища міського типу.

Обсяг пасажирських перевезень у містах УРСР за рік (млн. пасажирів)

Вид транспорту	1940	1965	1970	1977
Метрополітен	—	60,4	126,8	430
Трамвай	1489	1913	1785	2368
Тролейбус	30	1002	1536	2368
Автобус	27,1	1984	3247	7801

Міський міст (метроміст) через Дніпро в Києві.

МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І КОНСТРУКТОРСЬКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Мітохондрії:
1 — схема будови (*а* — зовнішня мембрана; *б* — внутрішня мембрана; *в* — кристи); 2 — електронна мікрофотографія мітохондрії з клітини підшлункової залози (*а* — матрикс; *б* — кристи).

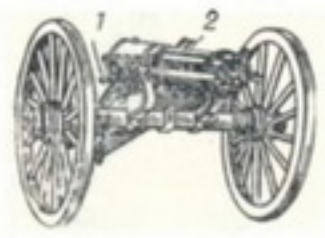

Мітральєза:
1 — рукоятка; *2* — воронка для спорядження патронами.

Мітчик.

смугами зелених насаджень або огорожами. Магістральні М. ш. загальноміського значення (безперервного і регульованого руху) забезпечують трансп. зв'язок між житл. і пром. р-нами й громад. центрами у межах міста, районного значення — у межах р-ну. Магістральні М. ш. вантажного руху прокладають в обхід житл. р-нів для трансп. зв'язку між пром. і складськими р-нами. М. ш. місцевого значення забезпечують трансп. зв'язок у межах пром. і складських р-нів. Розрахункова швидкість руху на швидкісних М. ш.— 120, на магістральних шляхах — 100—80, на шляхах місцевого значення — 60 км/год. Проектують і споруджують їх відповідно до *Будівельних норм і правил.*

Я. В. Хом'як.

МІСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І КОНСТРУ́КТОРСЬКО-ТЕХНОЛО́ГІЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва житлово-комунального господарства УРСР. Організований 1963 у Києві. У складі ін-ту (1980) 54 н.-д., конструкторсько-технологічні та експериментальні підрозділи. Ін-т розробляє принципово нові технологічні процеси, машини, механізми та засоби автоматики для житл., водопровідного і каналізаційного г-ва, дорожнього будівництва, міського електротранспорту тощо. Колективу співробітників ін-ту присуджено (1976) Держ. премію УРСР. Ін-т публікує респ. міжвідомчий збірник «Наука и техника в городском хозяйстве».

В. П. Веклич.

МІТА́ВА — колишня назва м. *Єлгави* Латв. РСР.

МІТА́ННІ, Ханігальбат — ранньорабовласницька держава в пн. *Месопотамії* (тер. сучас. пн. Сирії), яка існувала в 16—13 ст. до н. е. В період розквіту (16 ст. до н. е.) до складу М. входили землі від узбережжя Середземного м. і гір Малоазійського Тавру до гір Ірану. Населення М. становили хурити й семіти. В 15 ст. до н. е. М. поступилася землями на Зх. від р. Євфрату на користь Єгипту і встановила з ним дружні відносини. Бл. 1400 до н. е. М. зазнала поразки від *хеттів,* у 13 ст. до н. е. її завоювала *Ассірія.*

МІТЕЛЬШПІ́ЛЬ (від нім. Mittel— середина і Spiel — гра) — середина гри в шаховій партії; в більшості випадків — її вирішальний період. Характеризується конкретним планом гри, наступальними діями й захистом, позиційним маневруванням та різними комбінаціями. М. передує заключній фазі шахової партії — *ендшпілеві.*

МІ́ТИНГ (англ. meeting, від meet — зустрічатися, збиратися) — масові збори для обговорення злободенних, переважно політ., питань.

МІ́ТІН Марко Борисович [н. 22. VI (5.VII) 1901, Житомир] — рад. філософ і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1919. Закінчив філос. відділення Ін-ту червоної професури (1929). В 1930—44 — заст. директора Ін-ту філософії АН СРСР, гол. редактор журн. «Под знаменем марксизма», директор ІМЕЛ при ЦК ВКП(б). У 1950—56 — шеф-редактор газ. «*За прочный мир, за народную демократию!*», 1956—60 — голова правління Всесоюзного т-ва для поширення політ. і наук. знань, 1960—67 — гол. редактор журн. «Вопросы философии», з 1967 — голова Наук. ради з проблем зарубіжних ідеологіч. течій при Секції сусп. наук Президії АН СРСР. На XVIII—XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Осн. праці присвячені проблемам ленінського етапу розвитку марксистської філософії, питанням теорії д-ви і соціалістич. демократії, проблемам гносеології, критиці бурж. ідеології та опортуністичних концепцій. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР (1943) за участь у створенні «Історії філософії» (1940—43).

МІТКА́ЛЬ (перс.) — сирова *бавовняна тканина* полотняного *переплетення ниток.* З М., піддаючи його спец. обробці, виготовляють *ситець* та деякі білизняні тканини (напр., *мадаполам, муслін*). М. використовують також у виробн. дерматину, клейонки, *ледерину* тощо.

МІТКЕ́ВИЧ Володимир Федорович [22.VII (3.VIII) 1872, Мінськ— 1.VI 1951, Москва] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив (1895) Петерб. ун-т, викладав у Електротехнічному і Гірничому ін-тах (Петербург), 1902—38— у Петерб. (Ленінгр.) політех. ін-ті. З 1938 — в установах АН СРСР. Брав участь у складанні плану *ГОЕЛРО.* Осн. праці — з питань електромагн. явищ, проводового і безпроводового зв'язку, передачі електр. енергії. Вперше запропонував (1910) розщеплення проводів для високовольтних ліній електропередачі. Один із засновників рад. школи теоретичної електротехніки. Премія ім. О. С. Попова, 1907. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія імені В. І. Леніна, 1928. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Владимир Фёдорович Миткевич. М.—Л., 1948.

МІТО́З (від грец. μίτος — нитка), каріокінез, непрямий поділ ядра — складний поділ *ядра,* що забезпечує тотожний розподіл генетичного матеріалу між дочірніми клітинами і спадкоємність *хромосом* в ряду клітинних поколінь. М. являє собою універсальний спосіб розмноження клітин з диференційованим ядром. У процесі М. розрізняють чотири послідовні фази — профазу, *метафазу, анафазу* і *телофазу* (див. мал. до ст. *Мейоз,* II поділ). В період між двома клітинними поділами ядро перебуває в інтерфазі, в якій відбуваються найважливіші біосинтетичні процеси, що підготовляють клітину до поділу (див. *Інтерфаза,* автосинтетичний період). У процесі М. в ядрі і *цитоплазмі* клітин відбувається ряд послідовних змін. У п р о ф а з і хромосоми вкорочуються і потовщуються, видно *хроматиди* (результат поздовжнього поділу хромосом в інтерфазі), розчинюється ядерна оболонка, утворюється *мітотичний апарат.* У м е т а ф а з і хромосоми розташовуються в екваторіальній площині утвореного *веретена поділу клітини.* В а н а ф а з і хроматиди розходяться до різних полюсів веретена, внаслідок чого в т е л о ф а з і формується два інтерфазних ядра. У вищих тварин зміни під час М. контролюються системою *нейрогуморальної регуляції,* яка здійснюється *нервовою системою, гормонами* надниркових залоз, гіпофіза, щитовидної залози, статевих залоз та ін. Добовий ритм М. залежить від ритмічних добових змін середовища й активності організму. Тривалість М. залежить від розмірів клітини, *плоїдності* ядер, умов навколишнього середовища, зокрема т-ри. У тваринних клітинах М. триває 30—60 хв, в рослинних — 2—3 години.

Є. Л. Кордюм.

МІТОТИ́ЧНИЙ АПАРА́Т — структура клітини, що виникає тільки в період її поділу (див. *Мейоз, Мітоз*), здійснює рух *хромосом* або *хроматид* до полюсів клітини та їхній рівномірний розподіл між дочірніми клітинами. Складається з ниток *веретена поділу клітини,* а у тварин — ще й з *центріолей.* Утворюється М. а. у *профазі* й *метафазі,* а в *анафазі* починає руйнуватися. Утворений М. а. гол. чин. *білками* (бл. 90%).

МІТОХО́НДРІЇ (від грец. μίτος — нитка і χονδρίον — крихта), хондріосоми — *органели,* постійно наявні в рослинних і тваринних клітинах (відсутні у *прокаріотів*). Являють собою округлі, паличковидні, нитковидні або розгалужені тільця діаметром 0,1—1 мкм і завдовжки до 7 мкм. Розміри, форма, кількість і розміщення М. у клітині залежать від її типу та функціонального стану. М. складаються з матриксу (осн. речовини), оточеного подвійною мембраною (див. *Мембрани біологічні*). Зовн. мембрана — гладенька, внутрішня утворює впинання, що наз. кристами (див. мал. 1, 2). Осн. хім. компонентами М. є *білки* і *ліпіди.* На мембранах М. розташована більшість *ферментів,* що каталізують процеси *окислення біологічного, окислювального фосфорилювання* та ін.; в матриксі сконцентровані ферменти *трикарбонових кислот циклу,* окислення жирних к-т тощо. Невід'ємні компоненти М. — *дезоксирибонуклеїнова кислота* (ДНК) і всі типи *рибонуклеїнових кислот* (РНК), що забезпечують автономний синтез деяких власних білків М. Життєвий цикл М. не перевищує кількох днів. Вважають, що оновлення і поповнення М. відбуваються за рахунок росту і поділу М., наявних у клітині.

МІ́ТРА — в давнину один з головних індоіранських богів. Вшановувався як бог денного світла, чистоти й правди. З 6 ст. до н. е. культ М. поширився в Малій Азії та Дворіччі. Згодом виникла особлива релігія з культом М.— мітраїзм, що поширилася в елліністич. світі, з 1 ст. н. е.— в Римі, з 2 ст.— в усій Римській імперії. У 2—4 ст. мітраїзм був одним з гол. суперників *християнства,* яке запозичило в нього, зокрема, міфи про непорочне зачаття, про воскресіння з мертвих, віру в дру-

ге пришестя Христа та кінець світу, обряд причащання тощо.

МІТРАЛЬЄ́ЗА (франц. mitrailleuse, від mitraille — картеч) — франц. назва багатоствольної швидкострільної зброї, яка була на озброєнні в 2-й пол. 19 ст. Діяла на зразок *револьвера* при обертанні барабана або стволів. З винаходом *кулемета* вийшла з ужитку.

МІТРІДА́Т — гора на Сх. Керченського п-ова, в межах м. Керчі. Вис. 91 м над р. м. Названа за ім'ям царя *Понтійського царства* (121—63 до н. е.) *Мітрідата VI Євпатора*. Тут, у *Пантікапеї*, був розташований його Боспорський палац, де Мітрідат загинув. На схилах гори виявлено численні археол. пам'ятки. На М. встановлено обеліск Слави (1944) і чашу з Вічним вогнем (1959) на честь рад. воїнів, які загинули у боях за визволення Криму в листопаді 1943 — квітні 1944.

МІТРІДА́Т VI ЄВПА́ТОР (грец. Μιθριδάτης Εὐπάτωρ; 132—63 до н. е., Пантікапей) — цар *Понтійського царства* з 121 (фактично з 111) до 63 до н. е. На поч. свого правління тричі посилав війська на чолі з *Діофантом* у Крим для подання допомоги *Херсонесові* і *Боспорській державі* в боротьбі проти *скіфів*. Після 3-го походу Боспор було приєднано до Понтійського царства. М. VI Є. підкорив також всі грец. міста Чорномор'я, Малу Вірменію, Колхіду. Внаслідок т. з. Мітрідатових воєн з Римом (89—84, 83—81, 74—63 до н. е.) римські війська розгромили збройні сили М. VI Є., який втік до *Пантікапея*. В той час у боспорських містах вибухнуло проти нього повстання, яке очолив його син Фарнак. Переконавшись у безнадійності свого становища, М. VI Є. заподіяв собі смерть.

МІТТЕРА́Н (Mitterand) Франсуа (н. 26.X 1916, Жарнак, деп. Шаранта) — франц. політ. і держ. діяч. За фахом юрист. В роки 2-ї світової війни — учасник *Руху Опору* (з 1942). Очолював Нац. рух військовополонених. У 1944—генеральний секретар у справах військовополонених в уряді де *Голля*. З 1946 — депутат парламенту. В 1947—48, 1950—53, 1954—57 — у складі уряду. В 1965—68 — лідер Федерації демократичних і соціалістичних лівих сил. З 1971—1-й секретар *Французької соціалістичної партії*. З 1972 — заступник голови *Соціалістичного інтернаціоналу*. З травня 1981 М.— президент Франції.

МІ́ТЧЕЛЛ (Mitchell) Едгар (н. 17.IX 1930, Герефорд, шт. Техас)— астронавт США, капітан 1-го рангу військ.-мор. флоту. Закінчив Вищу військ.-мор. школу і до 1959 служив льотчиком. Закінчив Технологіч. ін-т ім. Карнегі у Пітсбурзі (шт. Пенсільванія) і Массачусетський технологічний ін-т (1964). З 1966 — у групі астронавтів. 1—10.II 1971 разом з А. *Шепардом* та С. *Руса* здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-14». На Місяці перебував 33 год 30 хв, включаючи 2 виходи на його поверхню тривалістю по 4 год. За цей час М. провів селенологічні дослідження й ряд технологічних експериментів.

МІ́ТЧЕЛЛ (Mitchell) Пітер (н. 29.IX 1920, Мітчем, графство Суррей, Великобританія) — англ. вчений. Закінчив ун-т у Кембріджі. В 1950 здобув ступінь доктора філософії, 1955—63 очолював біохім. групу кафедри зоології Едінбурзького ун-ту. З 1964 керує Гліннівськими дослідницькими лабораторіями в Корнуеллі. Висунув гіпотезу щодо природи поєднання окислення і *фосфорилювання*, яка згодом була підтверджена експериментально. Нобелівська премія, 1978.

МІ́ТЧЕЛЛ (Mitchell) Уеслі Клер (5.VIII 1874, Рашвілл, шт. Іллінойс — 29.X 1948, Нью-Йорк) — амер. економіст і статистик. Представник *гарвардської школи*, основоположник *інституціоналізму*. Навчався в Чікагському ун-ті. Професор політ. економії Каліфорнійського (1909—12) та Колумбійського (1914—19, 1922—44) ун-тів. М. відомий дослідженнями екон. циклів та кон'юнктури. Автор праць з історії політ. економії та грош. обігу. Заперечував неминучість екон. криз, став одним з теоретиків «регульованого капіталізму». В 1920—45 очолював Нац. бюро екон. досліджень. М. вважав, що банківська система і регулювання держ. витрат здатні нібито ослабити екон. спади.

МІ́ТЧИК — металорізальний інструмент, яким нарізають внутрішню *різьбу* в попередньо просвердленому отворі; різновид *різьбонарізного інструменту*. Розрізняють М. (мал.) верстатні та ручні. Виготовляють їх звичайно з інструментальних, зокрема швидкорізальних, сталей. Використовують гол. чин. у машино- та приладобудуванні.

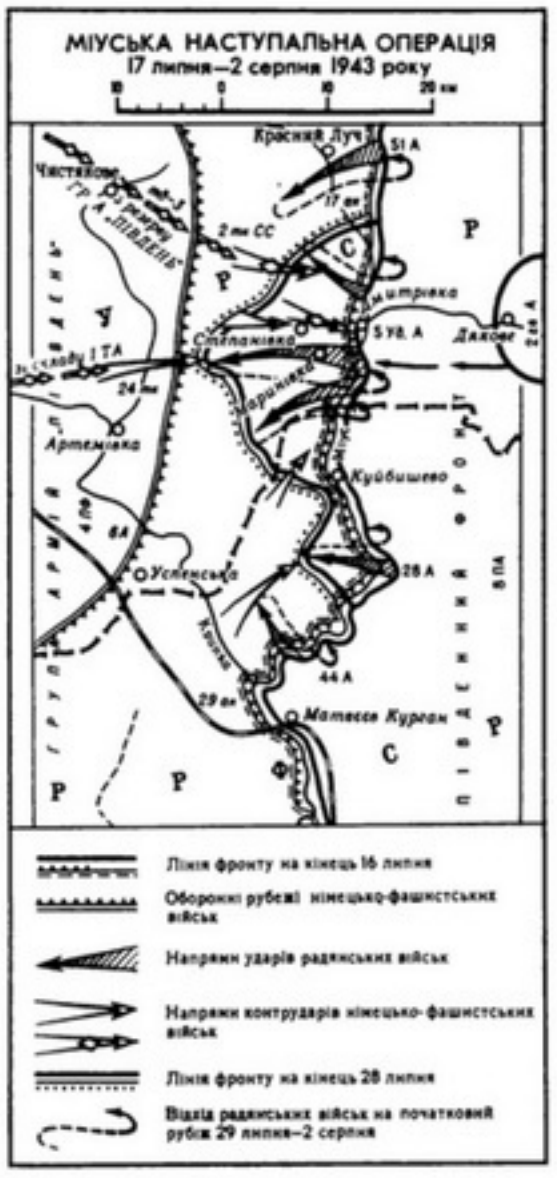

МІЮ́С — річка в межах Донец. і Ворошиловгр. областей УРСР та Ростов. обл. РРФСР. Бере початок на *Донецькому кряжі*, впадає в Міуський лиман Азовського м. Довж. 258 км, площа бас. 6680 км². Гол. притоки — *Кринка, Нагольна*. Живлення переважно снігове й дощове. Замерзає в грудні, скресає у березні. На М. споруджено водосховища. Використовують для водопостачання і зрошування. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 на М. була здійснена наступальна *Міуська операція 1943*.

МІУСИ́НСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді, за 10 км від залізнич. ст. Красний Луч. У 1923 в зв'язку з будівництвом Штерівської районної електростанції виникло с-ще Штергрес. У 1965 на його базі і смт Новопавлівки утворено м. Міусинськ. У місті — з-д кріпильних виробів, енерг. технікум, профес.-тех. уч-ще, 2 середні школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, бібліотека.

МІЮ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, здійснена 17.VII — 2.VIII рад. військами Пд. фронту (командуючий — генерал-полковник Ф. І. *Толбухін*) у взаємодії з військами Пд.-Зх. фронту (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський*). Мета операції — скувати, а при можливості розгромити угруповання противника в Донбасі, не допустити перекидання його сил у район Курського виступу, де в той час точилися вирішальні бої (див. *Курська битва 1943*). Гол. удар рад. війська Пд. фронту завдавали в центрі з району на Пд. Зх. від Ровеньок у напрямі на Артемівку, Успенську, Федорівку з метою охоплення з Пн. Таганрозького угруповання ворога, допоміжні удари завдавали на правому і лівому крилах фронту. Гол. оборона нім.-фашист. військ (11 д-зій) проходила по р. Міусу (т. з. Міусфронт). 17.VII рад. війська перейшли в наступ. Противник чинив запеклий опір. Нім.-фашист. командування перекинуло з Харків. напряму танковий корпус СС і д-зію. 30.VII ворог перейшов у контрнаступ. Рад. війська змушені були відійти на вихідний рубіж. Оборону ворога не було прорвано, але мету М. о. значною мірою було досягнуто: нім.-фашист. командування не змогло перекинути війська під Курськ, де вирішувалася доля літньо-осінньої кампанії 1943. Див. також *Донбаська наступальна операція 1943*.

МІ́ФИ (грец. μῦθος — переказ) — 1) Фантастичні символічні уявлення стародавніх людей про світ. 2) Витвори наївної віри, первісного колективного художньо-образного мислення на чуттєвому рівні. 3) Оповідання про поганських богів і надприродних героїв, створені в період, коли людина не відділяла себе від природи, коли вона в своїй пізнавальній діяльності ще не проводила чіткої межі між матеріальним та ідеальним і олюднювала все в навколишньому сере-

М. Б. Мітін.

В. Ф. Міткевич.

Мітрідат VI Євпатор.

Е. Мітчелл.

Міфологія. Півфігура Деметри з Ольвії. Теракота. 3 ст. до н. е. Археологічний музей Центрального науково-природничого музею АН УРСР у Києві.

Міфологія. Битва бога Сонця з чудовиськом. Рельєф із Хафаджі. Теракота. Початок 2-го тис. до н. е. Іракський музей. Багдад.

Міфологія. Сілен і менада. Антефікс із Сатірікума. 6 ст. до н. е. Музей Вілла Джулія. Рим.

довищі. Сукупність М. одного або групи старод. (найчастіше споріднених) народів становила їхню *міфологію,* яка первісно була прообразом сусп. ідеології. За словами К. Маркса, «всяка міфологія переборює, підкоряє і формує сили природи в уяві і за допомогою уяви» (К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 12, с. 693). У первісному суспільстві М. виконували пізнавальну функцію. об'єднували в синкретичній злитості знання і фантазію, поезію і релігію, початки філософії, даючи уявну модель Всесвіту, а особливо процесу його виникнення, та доістор. життя племен. При цьому відносини людей родоплемінної доби їхньою уявою переносились на природу і Всесвіт, усі явища й предмети перетворювались на живі істоти. У М. своєрідно втілені первісний *фетишизм, тотемізм* і *анімізм*. М. поділяються на космогонічні (про перетворення *хаосу* на космос), теогонічні (про богів, про надзвичайних героїв, напівбогів, які виступають посередниками між богами й людьми, діючи на користь людей), етіологічні (про походження місцевостей, річок, морів, тварин, рослин тощо), календарні (про природно-часові й госп. цикли та агр. ритуали) й есхатологічні (про потойбічний світ і про кінець світу). Міфічні образи й сюжети стали основою багатьох епосів старод. народів, а також *легенд* і *казок*. М. впливали на *ідеологію, мистецтво* й *літературу* всіх наступних істор. епох і сусп. формацій.

Літ.: Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология. М., 1964; Стеблин-Каменский М. И. Миф. Л., 1976; Мелетинський Є. Міф у романі XX століття. «Всесвіт», 1977, № 3; Мифы народов мира, т. 1. М., 1980.

О. І. Дей.

МІФОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА — напрям у *фольклористиці* й *літературознавстві* 19 ст. Філос. основою його є естетика Ф. В. Й. *Шеллінга* і А. та Ф. Шлегелів. Базувалась на визнанні фольклору, вірувань, обрядів і звичаїв залишками давнього первісно-міфологічного світогляду праіндоєвропейців (предків сучас. індоєвроп. народів). Міфологи трактували подібні фантастичні фольклорні сюжети й образи, близькі вірування різних народів як спадщину глибокої давнини, відшукували в явищах фольклору, нар. побуту й уявленнях про світ міфологічну основу, розглядали їх поза істор. і соціальним розвитком народів і їхньої культури. Вони приділяли велику увагу реконструкції нац. культур. старожитностей, яку провадили з ідеалістично-романтичних позицій. Для представників М. ш. характерні довільні зіставлення фольклорних даних і їх тлумачення. Теоретиками М. ш. були брати В. і Я. *Грімм,* М. Мюллер. У рос. та укр. фольклористиці й літературознавстві різних концепцій М. ш. більшою чи меншою мірою дотримувались Ф. І. *Буслаєв,* О. М. Афанасьєв, І. О. Худяков, І. Г. *Прижов,* О. Ф. *Міллер,* М. І. *Костомаров,* О. О. *Котляревський,* О. О. *Потебня,* М. Ф. *Сумцов,* М. О. *Дикарєв* та ін. Незважаючи на ідеалістичне розуміння міфології і перебільшення її ролі в історії мистецтва, М. ш. відіграла позитивну роль у порівняльному вивченні фольклору й вірувань багатьох народів, зокрема слов'янських.

О. І. Дей.

МІФОЛОГІ́ЧНИЙ ЖАНР — різновид образотворчого мистецтва, який бере сюжети з *міфології*. На противагу реліг. мистецтву у творах М. ж. вільніше трактувалися легендарні сюжети, не пов'язані з канонічними культовими формами. За доби *Відродження* М. ж. відзначався гуманістичним спрямуванням. В творах П. П. *Рубенса,* напр., міфологічним образам надавався алегоричний зміст, художник часто наповнював їх життєвістю. Утвердившись у худож. академіях як осн. жанр, М. ж. став гальмом в освоєнні тематики, пов'язаної з дійсністю. У 19 ст. майже виродився.

МІФОЛО́ГІЯ (грец. μυθολογία, від μῦθος — переказ і λόγος — слово, вчення) — 1) Наука про *міфи* й міфологічну свідомість різних народів. 2) Система міфів і міфологічна свідомість того чи ін. народу. Різні наук. школи по-різному оцінюють і сприймають міфи, вважаючи їх або способом і формою певного донаук. мислення й світогляду, або різновидом реліг. свідомості, тісно пов'язаним з обрядовою, ритуальною дією, спрямованою передусім на природу, її сили, або розповіддю, що грунтується на *уособленні* (персоніфікації) явищ природи і соціальних відносин з виразною тенденцією до їхньої символізації. Але треба визнати синкретичність міфа. Для нього характерна велика кількість різних уявлень про один і той же предмет чи явище, які в умовах сучас. логічного мислення сприймаються як образні (метафоричні). Саме тому міфи включають у корпус літ. творів старод. і новішого часу. Інтерес до міфів з'явився в давнину. Давньогрец. філософи намагалися пояснити міфи як *алегорії* (напр., Зевс — алегорія вогню), як інакомовні повчання або філос. ідеї. У тому самому середовищі виникло й інше тлумачення міфів і богів — як обожування істор. подій і осіб (Геродот, 5 ст. до н. е., Евгемер, 4—3 ст. до н. е.). Принципово ін. підхід до міфів виник в епоху *романтизму* й *передромантизму*. Й. Г. *Гердер* вбачав у міфотворчості вияв поетичного начала. Г. *Гейне* бачив у М. намагання розкрити причинність явищ. Він висловив думку про особливе, відмінне від сучас. мислення, міфол. сприйняття, яку пізніше, в 20-х рр. 20 ст., сформулював Л. *Леві-Брюль* у концепції про «первісне мислення». Ф. В. Й. *Шеллінг* розглядав міф «зсередини», як самостійне явище, як світ, побудований за своїми законами. Один із засновників порівняльно-істор. мовознавства — Я. *Грімм* поставив собі завдання — створити й порівняльну індоєвроп. М. У цьому напрямі в 20 ст. працював франц. учений Ж. Дюмезіль та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. значну роль у міфологічних дослідженнях відіграла «антропологічна школа» Е. Тейлора, Дж. Фрезера та ін. В. *Вундт* вважав, що міф пов'язаний з емоційними спалахами, з психологічним станом, близьким до естетичного співпереживання. Нім. учений Е. Кассірер розглядав М., поряд з мовою і мистецтвом, як особливу символічну форму культури. Істотну сторону міфа — функціональну підкреслив англ. учений Б. К. Малиновський, вказавши на соціально-організуючу силу міфа в суспільстві, що його створило й «переживає». На основі праць Б. К. Малиновського виникла т. з. функціональна школа. Структуральна школа франц. ученого К. Леві-Строса визнає вторинність ритуалу щодо міфа і приділяє велику увагу формальній стороні міфа. Але М. як наука про міфи й міфологічну свідомість може успішно розвиватися тільки на основі комплексних досліджень формальної, змістової, функціональної та соціальної сторони міфа з урахуванням істор. і соціально-екон. умов, у яких перебував етнос, що його породив. Міфи, як і мова, мають універсалії. Віднесення міфа до того самого ряду, що й мова та інформація, і розгляд його у рамках *семіотики* характерне для ряду сучас. учених (Р. Бард, Є. М. Мелетинський, В. М. Топоров, Вяч. Вс. Іванов та ін.). Міфи й системи міфологічних поглядів за формою й змістом мають етнічно чи локально забарвлений характер. До старод. писемно зафіксованих міфологічних систем належать давньоєгип., шумерська й аккадська, хеттська, ханаанська, давньокитайська, давньояпонська, давньоіндійська, давньоіранська, давньогрец., давньоримська та ряд ін. Міфологічні системи й уявлення зберігались і в усній формі. М. відтворена в образотворчому мист. і л-рі. Кожен народ має свою М., як і мову. Укр. М. становить закінчену й автономну систему міфів, міфологічних персонажів, міфологічних уявлень і дій, що виявляються в нар. *обрядах* і в *фольклорі* — в *піснях, казках, загадках* тощо. З генетичної й типологічної точок зору українська М. є невід'ємною частиною сх.-слов'ян. і, ширше,— всієї слов'ян. М. Укр. М. має ряд особливостей, характерних для окремих етногр. зон (Карпати, Полісся, Волинь, Полтавщина та ін.). Істор. корінням вона сягає далекого минулого — праслов'янського і, глибше,— індоєвроп. періоду. Сліди цього минулого у вигляді сюжетів міфів, окремих мотивів, символів, *табу,* оберегів та ритуальних дій зберігаються й досі чи зберігалися донедавна. Історичних свідчень про давньоруську міфологію періоду Київ. Русі небагато. Найдавнішими вважаються запис київ. літописця *Нестора* під 980 про т. з. київ. пантеон — про те, як великий кн. *Володимир Святославич* поставив поза своїм «теремним двором» кумирів — *Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла* і *Мокош,* а також згадка про Перуна і *Велеса* в клятвах давньорус. послів. «Київ. пантеон» більшість учених вважає не локально київським, а спільнодавньоруським, а деякі вчені — навіть спільнослов'янським. Але для

останньої думки немає вагомих доказів, тим більше, що зх.-слов'ян. пантеон — поморський (у Зх. Прибалтиці) мало подібний до київського і за структурою, і за характером богів (*Святовит*, Триглав та ін.), а в пд. слов'ян взагалі не зафіксовано ніякого пантеону. Однак імена таких божеств, як Перун і Велес, залишили слід у пд.-слов'ян. *топоніміці* й фітонімії. Коли ця, «вища», М. у слов'ян була мало виражена і пантеон божеств відновлюється в осн. гіпотетично, то персонажі «нижчої» М. представлені дуже широко. Великим багатством відзначається «нижча» М. в українців. Персонажі укр. М. пов'язані переважно з дуже розвиненою агр. *магією* і з культом предків, що підпорядкований агр. циклові і багато в чому його доповнює. Ряд персонажів циклічний, як і сам агр. культ. Так, *русалки* найчастіше з'являються на «русальному тижні» (тиждень після *Трійці*), вони сприяють цвітінню жита і «красуються» разом з ним. Аналогічну функцію, спрямовану на підвищення родючості, виконують «залізна баба» й польовик. Все це добрі, хоч чимось і небезпечні духи, яким протиставлені злі духи або істоти, пов'язані з «нечистою силою», які здатні нівечити врожай, відбирати молоко в корів — *відьми*, босоркуни, *мари* та ін. С.-г. магія яскраво виражена в усіх укр. календарних обрядах починаючи з зимової *Коляди* і кінчаючи літнім *Купалом* і жнивним обрядовим циклом. Для цих обрядів характерне запалювання вогнів (багать), «чатування» сонця, яке «купається» і «виграє», прикрашування «бороди» з колосся в останній день жнив, ряд дій, що «оберігають» від «нечистої сили» тощо. В зв'язку з ними в українців, як і в ін. слов'ян. народів, дуже поширений культ рослин — дуба (що асоціюється з громом і, як вважають, з Перуном), берези, клена, липи, барвінку — у весільній і поховальній обрядності; осики, кропиви, маку, льону й часнику як оберегу. З культових тварин і птахів у реліктовому вигляді в деяких ритуалах виступають коза, вовк, свиня, заєць, півень, лелека, зозуля та ін. Існували марновірства щодо земноводних (змії, вужа, жаби) і комах (сонечка, павука, мурашки, мухи). Особливі міфологічні уявлення пов'язані з *упирями*, «нечистими» і «ходячими» покійниками й чортом, який в укр. традиції найчастіше після багатьох метаморфоз (кіт, що котиться клубком, немовля, свиня тощо) стає вихором. Майже всі ці моменти і явища мають паралелі і в ін. слов'янських та деяких ін. європ. міфологічних системах. Укр. М. яскраво (хоч і фрагментарно) відображена в творах М. Гоголя, Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, О. Олеся, О. Стороженка та ін. Істотний внесок у розробку питань української і слов'ян. М. загалом зробили О. О. Потебня, П. П. Чубинський, М. Ф. Сумцов, В. М. Гнатюк, П. С. Єфименко, М. П. Драгоманов, Ф. К. Волков, Б. Д. Грінченко, М. І. Коробка та ін. Див. також *Поганство* і статті про окремі міфологічні персонажі. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також до статей про міфологічні персонажі.

Літ.: Потебня А. А. Объяснение малорусских и сродных народных песен, т. 1—2. Варшава, 1883—87; Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Х., 1914; Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь. СПБ, 1914; Стеблин-Каменский М. И. Миф. Л., 1976; Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. М., 1976; Мифы народов мира. т. 1. М., 1980; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981; Мифологии древнего мира. Пер. с англ. М., 1977; Фрезэр Дж. Дж. Золотая ветвь. Пер. с англ. М., 1980.

М. І. Толстой.

МІФТА́ХОВ Сагіт Міфтахович [10 (23).I 1907, с. Красний Яр, тепер Нурімановського р-ну Башк. АРСР — 15.II 1942] — башк. рад. драматург. Член Комуністичної партії з 1925. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Автор п'єс «У країні панів» (пост. 1929), «Кров Уралу» (пост. 1933), «Зимогори» (пост. 1936). Перемозі соціалістичного ладу на селі присвячені п'єси «Сакмар» (1934), «Дружба і любов» (1939), «Дочка степів» (1939) та ін. Загинув на фронті.

МІФУ́НЕ Тосіро (н. 1.IV 1920, Ціндао, Китай) — япон. кіноактор. У кіно дебютував 1947, знімався в багатьох фільмах А. *Куросави*. Ролі: Тадземару («Расьомон», 1950), Анама («Ідіот» за Ф. Достоєвським, 1951), самурай («Сім самураїв», 1954; «Охоронець», 1961; «Повсталий», 1967), Такетокі Васідзу («Замок павука» за «Макбетом» Шекспіра, 1957), Сутекіті («На дні» за М. Горьким, 1957), лікар Нійде («Червона борода», 1965) та ін. Творчість М. пов'язана з традиційним япон. театральним мист. У 1963 організував власну кінокомпанію «Міфуне-про». Нагороджений преміями на Міжнар. кінофестивалях.

МІХАЕ́ЛІСА КОНСТА́НТА (K_m) — один із найважливіших параметрів, що характеризує кінетику ферментативних реакцій. Поняття K_m запровадили нім. вчені Л. Міхаеліс та М. Ментен (1913) на основі вивчення впливу концентрації субстрату на швидкість ферментативної реакції. Вони показали, що в міру збільшення концентрації субстрату при постійній концентрації *ферменту* швидкість ферментативної реакції (v) підвищується і при певній концентрації субстрату стає постійною, тобто спостерігається ефект насичення ферменту субстратом. На основі дослідження ефекту насичення Л. Міхаеліс та М. Ментен створили заг. теорію ферментативної кінетики, за якою першим етапом будь-якого ферментативного процесу є зворотна взаємодія ферменту (E) з субстратом (S) з утворенням проміжного фермент-субстратного комплексу (ES), який потім зазнає практично незворотного розщеплення на продукт реакції (P) та вихідний фермент (E):

$$E + S \underset{k_2}{\overset{k_1}{\rightleftarrows}} ES' \xrightarrow{k_3} P + E \quad (1)$$

Константи швидкості k_1, k_2, k_3 характеризують реакції утворення і розпаду комплексу ES. Коли концентрація субстрату значно перевищує концентрацію ферменту ($[S] \gg [E]$) і увесь фермент перебуває в комплексі з субстратом (ES), швидкість ферментативної реакції виражається рівнянням:

$$v = \frac{V[S]}{\frac{k_2 + k_3}{k_1} + [S]}, \quad (2)$$

де V — максимальна швидкість реакції при повному насиченні ферменту субстратом. Співвідношення констант швидкості реакцій $\frac{k_2 + k_3}{k_1} \in K_m$. Підставляючи в рівняння (2) K_m, одержуємо рівняння Міхаеліса — Ментен:

$$v = \frac{V[S]}{K_m + [S]}, \quad (3)$$

що відбиває кількісне співвідношення між швидкістю ферментативної реакції та концентрацією субстрату (S) при умові, що V та K_m відомі. В окремому випадку, коли $v = \frac{1}{2} V$, маємо:

$$K_m = [S], \quad (4)$$

тобто K_m чисельно дорівнює концентрації субстрату, при якій швидкість реакції становить половину максимальної. В ряді випадків величина k_3 незначна і нею можна знехтувати. Тоді $K_m = \frac{k_2}{k_1}$ і є мірою спорідненості субстрату з ферментом. K_m має розмірність моль $л^{-1}$. Практично K_m знаходять різними графічними методами, досліджуючи залежність швидкості ферментативної реакції від концентрації субстрату.

О. В. Стефанов.

МІ́ХАЛ КОРИ́БУТ Вишневецький (Michał Korybut Wiśniowiecki; 31.VII 1640—10.XI 1673, Львів) — польс. король з 1669. Син Я. *Вишневецького*. За М. К. у Польщі посилилася феод.-шляхет. анархія, ослабилася королівська влада. Під тиском магнатів, які виношували плани загарбання всієї України, М. К. відмовився від пропозиції рос. уряду перетворити *Андрусівське перемир'я 1667* на постійний мир. За правління М. К. Польща вела невдалу війну проти Туреччини, в ході якої було підписано невигідний для Польщі *Бучацький мирний договір 1672*.

МІХАЛО́ВСЬКИЙ (Michałowski) Петро (2.VII 1800, Краків — 9.VI 1855, маєток Кшижтопоже, поблизу Кракова) — польс. живописець, представник *романтизму*. В 1817—18 навчався в Кракові, 1832—33 — в Парижі. Брав участь у польському повстанні 1830—31. Значний вплив на М. справила творчість О. *Орловського*. М.— автор картин на батальні й жанрові сюжети: «Сутичка кірасирів», «Переправа артилерії через річку», «Крокуси», «Наполеон на коні» (бл. 1832—37), «Селянин у капелюсі» (бл. 1846), «Битва під Самосьєррою», «Голубий гусар» та ін. Твори М. зберігаються в музеях Варшави, Кракова, Парижа.

МІХНЕ́ВИЧ Петро Герасимович [н. 9 (22).X 1901, м. Бердичів,

П. Міхаловський. Сенько. Фрагмент. Близько 1846. Національний музей. Краків.

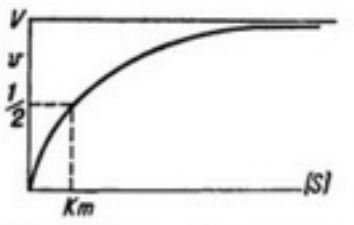

Міхаеліса константа. Залежність швидкості ферментативної реакції (v) від концентрації субстрату [s].

П. Г. Міхневич.

С. М. Міхоелс.

Пам'ятник А. Б. Міцкевичу у Львові. Скульптори М. І. Паращук і А. Л. Попель. 1905—06.

тепер Житомир. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1957). В 1925 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. Сценічну діяльність почав у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1926—31), з 1931 — в трупі Харків. театру Революції, який 1937, об'єднавшись з Театром робітничої молоді, став Театром ім. Ленінського комсомолу (тепер Чернів. укр. муз.-драм. театр ім. О. Кобилянської). Ролі: Хвиля («Житейське море» Карпенка-Карого), Тодор Гуцуляк («Весняний потік» Прокопенка), Онуфрій («Земля» за Кобилянською), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Де Сільва («Урієль Акоста» Гуцкова) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани».

Літ.: Селезінка В. Людяні герої Петра Міхневича. «Український театр», 1971, № 1.

МІХНЬО́В Анатолій Львович [18.VI (1.VII) 1909, селище Радуль, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.— 3.X 1970, Київ] — укр. рад. терапевт, проф. (з 1950), засл. діяч науки УРСР (з 1958). Закінчив Київ. мед. ін-т (1933), 1944—50 працював у ньому доцентом і професором. З 1949 — в Укр. н.-д. ін-ті клінічної медицини (тепер кардіології), в 1952—70 — його директор. Праці М. присвячені обміну речовин при захворюванні печінки, проблемам ревматизму, питанням апробації нових лікарських речовин у терапевтичній клініці тощо.

МІХО́ЕЛС Соломон Михайлович [справж. прізв.— Вовсі; 4 (16).III 1890, Двінськ, тепер Даугавпілс — 13.I 1948, Мінськ] — єврейський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1939). Навчався в Київ. комерційному уч-щі і Петроград. ун-ті. В 1919 вступив до Єврейської театральної студії в Петрограді, на основі якої було створено Моск. євр. камерний театр (з 1925 — Моск. держ. євр. театр). З 1929 був худож. керівником цього театру. Серед ролей — Король Лір («Король Лір» Шекспіра), Тев'є-молочник («Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом). Режисерські роботи: «Фрейлехс» (за мотивами євр. муз. фольклору), «Чотири дні» Данієля, «Сім'я Овадіс» Маркіша. В 1940 разом з М. *Крушельницьким* здійснив у Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка постановку «Тев'є-молочник». Не раз виступав на Україні. Викладав в уч-щі при Моск. євр. театрі (з 1941 — професор). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Статьи. Беседы. Речи.—Воспоминания о Михоэлсе. М., 1965.

МІХУ́РНИК (Colutea) — рід рослин родини *бобових*. Листопадні кущі до 5 м заввишки. Листки непарноперисті. Квітки жовті або оранжево-червоні в пазушних китицях. Плоди — багатонасінні здуті боби (звідси й назва). Бл. 25 видів у Середземномор'ї, Пн.-Зх. і Сх. Африці, в Зх. і Центр. Азії. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР (Крим) — 3. Найчастіше культивують М. деревовидний (C. arborescens) — декоративний кущ.

МІ́ЦАР, ζ Великої Ведмедиці — потрійна зоря (див. *Кратні зорі*) в сузір'ї *Великої Ведмедиці*. Світність М. у 74 рази більша за сонячну, віддаль від Сонця 27 *парсек*. Яскравіші компоненти М. (візуальні *зоряні величини* яких 2,4 і 4,0), розміщені на кутовій віддалі 14″, є спектрально *подвійними зорями*. Третя, слабкіша зоря міститься на віддалі 11′ від них.

МІЦЕ́ЛА (від лат. mica — крихта, крихітка) — окрема частинка дисперсної фази (див. *Дисперсні системи, Колоїдні системи*) колоїдного розчину в рідкому середовищі. Складається з ядра, покритого оболонкою, яка містить молекули рідини (дисперсійного середовища). Ця оболонка підвищує стійкість системи, утруднюючи зчеплення колоїдних частинок при *броунівському русі*.

МІЦЕ́ЛІЙ (від грец. μύκης — гриб) — вегетативне тіло грибів, те саме, що й *грибниця*.

МІ́ЦИК Володимир Юхимович (н. 25.V 1925, с. П'ятихатки П'ятихатського р-ну Дніпроп. обл.) — український рад. учений у галузі тваринництва, біохімії м'яса, доктор біол. наук (з 1964), професор (з 1966). Член КПРС з 1945. В 1950 закінчив Дагестанський с.-г. ін-т. Працював у Київ. вет. ін-ті (тепер ф-т Укр. с.-г. академії) на Передкарпатській с.-г. дослід. станції, в Укр. н.-д. ін-ті фізіології і біохімії с.-г. тварин, Укр. н.-д. ін-ті м'ясної і молочної пром-сті. З 1974 — професор Київ. торговельно-екон. ін-ту. Осн. напрям наук. робіт — застосування мікроелементів у тваринництві, біохімія м'яса. Нагороджений 2 орденами Слави, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1978. *О. В. Дядечко.*

МІЦКЕ́ВИЧ (Mickiewicz) Адам Бернард (24.XII 1798, Заосся, побл. м. Новогрудка, тепер Грод. обл. БРСР — 26.XI 1855, Константинополь) — польс. поет, діяч нац.-визв. руху. В 1815—19 навчався у Віленському ун-ті. Був одним із організаторів патріотичних студентських т-в «*філоматів*» і «*філаретів*». Після суду над «філоматами» висланий і протягом 1824—29 перебував у Росії, а також на Україні (1825). Відвідав Київ, Єлизаветград, Одесу, Харків, подорожував по Криму. Зблизився з декабристами, літ. колами Москви, Петербурга, Харкова (О. Пушкін, П. Вяземський, М. Надеждін, М. Максимович, П. Гулак-Артемовський). У 1829 виїхав з Росії. Майже весь час жив у Парижі. В лекціях із слов'ян. л-р, які він у 40-х рр. читав у Коллеж де Франс, високо оцінював слов'ян. л-ри, зокрема російську. З захопленням говорив про укр. нар. творчість і мову. Під впливом містицизму на деякий час відійшов від сусп. життя, але події 1848 повернули М. до революц. боротьби [участь у революц. подіях в Італії, редагування газ. «Трібюн де пепль» («Трибуна народів»)]. Помер у Константинополі. В 1890 останки поета з Парижа перевезено до Польщі й поховано в замку *Вавель*. Перші твори — «Ода до молодості», «Пісня філаретів» (обидві — 1820), «Балади й романси» (1822), поеми «Дзяди» і «Гражина» (обидві — 1824) — знаменували початок революц. романтизму в польс. л-рі. В Росії написано і видано «Кримські сонети» (1826) і поему «Конрад Валленрод» (1828). Участь у нац.-визв. боротьбі зумовила появу третьої частини «Дзядів» (1832) і поеми «Пан Тадеуш» (1834). Творчість М. мала великий вплив на розвиток польс. культури, на світову л-ру. Його твори високо оцінювали О. Пушкін, О. Герцен, Т. Шевченко, М. Чернишевський, Леся Українка, І. Франко. Є відомості, що Т. Шевченко передав для М. у Париж рукопис своєї поеми «Кавказ». Укр. мовою твори М. перекладали П. Гулак-Артемовський, М. Старицький, І. Франко, Леся Українка, П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан. На тексти творів М. написали музику С. Монюшко, М. Глинка, М. Лисенко, Б. Лятошинський. У 1905 споруджено пам'ятник М. у Львові.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. К., 1955; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1948—54; Стихотворения. Поэмы. М., 1979.

Літ.: Рильський М. Про поезію Адама Міцкевича. К., 1955; Живов М. Адам Мицкевич. М., 1956; Вервес Г. Д. Адам Міцкевич. К., 1979; Богатырь Б. М. [та ін.]. Адам Мицкевич в русской печати. 1825—1955. Библиографические материалы. М.—Л., 1957; Вєдіна В. П. Бібліографічний покажчик перекладів поезій Адама Міцкевича на українську мову (1827—1955). К., 1957. *Г. Д. Вервес.*

МІЦКЕ́ВИЧ Олександр Миколайович (1801, Новогрудський повіт, тепер Гродн. обл. БРСР — 22.XI 1871, Кобринський повіт, тепер Брест. обл. БРСР) — вітчизняний юрист, фахівець з римського і цивільного права. Н. в родині адвоката. Брат А. *Міцкевича*. Навчався у Віленському ун-ті. З 1834 — перший професор юрид. ф-ту Київ. ун-ту. В 1839—58 — професор римського права Харків. ун-ту. В 1858 залишив викладацьку діяльність.

МІЦКЯ́ВІЧЮС-КА́ПСУКАС Вінцас Сімонович [Міцкевич-Капсукас Вікентій Семенович, 26.III (7.IV) 1880, с. Будвечяй, тепер Вілкавішкського р-ну Лит. РСР — 17.II 1935, Москва] — один з організаторів і керівників Компартії Литви, діяч міжнар. комуністичного руху, публіцист. Н. в сім'ї селянина. У 1902—04 навчався в Бернському ун-ті (Швейцарія). В 1903 вступив у ряди литовської соціал-демократії. Учасник революції 1905—07 у Литві. Зазнавав репресій, був в еміграції. В червні 1917 в Петрограді вступив у РСДРП(б). Член Петрогр. ВРК. Один з редакторів більшовицької литовської газ. «Тієса» («Правда»). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 — комісар Рад. уряду у литовських справах, член Центр. бюро литовських секцій при ЦК РСДРП(б) [потім РКП(б)], член ЦК КП Литви. В 1918—19 — голова Раднаркому Лит.-Білорус. РСР. Після падіння Рад. влади в Литві — на підпільній роботі у Вільнюсі (1920—21). З кін. 1921 — на парт. роботі в Москві. З 1923 — у Виконкомі Комінтерну, з 1924 —

кандидат, з 1928 — член ВККІ. На VIII з'їзді партії обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б). Автор праць з питань історії, філософії, літератури.

МІЦНІСТЬ матеріалів — властивість матеріалів чинити опір руйнуванню (поділу на частини), а також необоротній зміні форми (пластичній *деформації*) під впливом зовнішніх навантажень; у вузькому розумінні — чинити опір руйнуванню. Зумовлюється силами взаємодії між частинками (атомами, іонами) матеріалу. Розрізняють М. теоретичну (М. кристалічної гратки монокристала ідеально правильної будови) і М. технічну (М. реального матеріалу). Теор. М. характеризується величиною енергії, яку треба витратити, щоб утворити при руйнуванні дві нові поверхні. Розрахункове значення такої М. на розтяг при одночасному порушенні всіх міжатомних зв'язків на поверхні розриву, визначене методами *фізики твердого тіла*, становить 0,1*E*, де *E* — *Юнга модуль*. Тех. М. (її визначають експериментально) у 100—1000 разів менша за теоретичну через наявність *дефектів в кристалах* і нерівномірний розподіл внутр. напружень. Така М. залежить від структури, форми і розмірів тіла, виду напруженого стану (*розтягу-стиску, згину, зсуву, кручення* тощо), особливостей навантажування, т-ри, впливу навколишнього середовища, стану поверхні та ін. Розрізняють М. власне матеріалу і *конструкційну міцність*, короткочасну і тривалу (див. також *Втомленість металів, Жароміцність, Крихкість, Ударна в'язкість*). Показниками М. є тимчасовий опір, або границя міцності, границя *витривалості*, границя *пластичності*, границя *текучості*. Для ниток, дроту або волокон користуються поняттям питомої М. (відношенням розривного зусилля до лінійної густини цих виробів). В *опорі матеріалів* в основу розрахунків на міцність покладено умову міцності $\sigma_{розрах} \leqslant [\sigma]$, де $[\sigma]$ — *допустиме напруження*. Його оцінюють рівнянням:

$$[\sigma] = \frac{\sigma_0}{n},$$

де σ_0 — небезпечне напруження (границя текучості — для пластичного матеріалу, тимчасовий опір — для крихкого); n — коеф. запасу, або запас міцності. Величину запасу міцності вибирають залежно від властивостей і ступеня неоднорідності матеріалу, призначення й умов експлуатації конструкції та ін. чинників. М. підвищують термічною, мех., хім. або комбінованою обробкою матеріалів (див. *Зміцнення*), радіоактивним опромінюванням їх, *легуванням, армуванням* (див. *Армовані матеріали*, зокрема *Залізобетон*), створенням бездислокаційних (див. *Дислокації*) кристалів (у т. ч. ниткоподібних), відповідним підбором складових частин *композиційних матеріалів* тощо. В УРСР дослідження з проблем М. проводять у *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Міцності проблем інституті* АН УРСР, *Механіки інституті* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, ін. н.-д. інститутах, вузах. *Г. В. Ісаханов.*

МІЦНОСТІ ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1966 у Києві. В складі ін-ту (1980) 13 відділів, 1 лабораторія, спец. конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробництвом. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: дослідження міцності матеріалів і елементів конструкцій в екстремальних умовах, дослідження механіки руйнування конструкційних матеріалів і елементів конструкцій при різних видах силового і теплового навантаження, розробка критеріїв міцності і наук. основ прогнозування міцності матеріалів і елементів конструкцій машин, відшукування методів підвищення вібраційної надійності високонапружених елементів конструкцій машин. Ін-т видає журн. «*Проблемы прочности*». *Г. С. Писаренко.*

МІЦУБІ́СІ — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Японії. Почала створюватися на базі концерну, засн. 1870 сім'єю Івасакі. В роки 2-ї світової війни 1939—45 М.— найбільший виробник озброєнь у Японії. Після 2-ї світ. війни М. контролюється кількома провідними сім'ями *олігархії фінансової*, в т. ч. Івасакі. Фінансовим центром групи є Міцубісі банк, який має бл. 200 відділень. Пром. ядром групи є «Міцубісі корпорейшен» і одна з найбільших маш.-буд. монополій «Міцубісі хеві індастріз». Група М. панує в нафтохім., нафтопереробній, металург. та ін. галузях промисловості. *С. В. П'ятенко.*

МІЦУЇ — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Японії. Почала створюватися в 17 ст. навколо торг.-банкірського дому М. Хазяї М. були активними натхненниками агресивної політики Японії. В 70—80-х рр. 20 ст. до складу групи входило понад 50 компаній і 10 кредитно-фінанс. ін-тів. Центром групи є Міцуї банк, який має понад 160 відділень, і торг. фірма «Міцуї енд корпорейшен» («Міцуї буссан»). Інтереси М. зосереджені в алюмінієвій, хім., нафтопереробній промсті, у виробн. синтетичних матеріалів. М. має свої фірми та їхні відділення й агентства в Канаді, США, Мексиці, Бразилії, Аргентині та ін. країнах. *С. В. П'ятенко.*

МІ́ЧЕНИХ А́ТОМІВ МЕ́ТОД — 1) У біології — метод дослідження *обміну речовин*, транспорту та розподілу їх за допомогою *атомів мічених* або сполук, в яких вони містяться. Для цього такі сполуки вводять у досліджуваний об'єкт (організм, клітину, біохім. систему та ін.) і спостерігають за хім. перетворенням їх, змінами фізико-хім. стану, переміщенням тощо. Типовими для біол. і медико-біохім. досліджень є речовини, мічені радіоактивними *ізотопами* водню (^3H), вуглецю (^{14}C), фосфору (^{32}P), сірки (^{35}S) або стабільними ізотопами азоту (^{15}N), кисню (^{18}O). Реєструють радіоактивність за допомогою методів радіометрії, радіоавтографії, зокрема мікрорадіоавтографії, тощо. Мічені стабільними ізотопами речовини визначають методом *масспектрометрії*. За допомогою М. а. м. встановлено шляхи *біосинтезу* багатьох біологічно важливих речовин, розкрито механізми *фотосинтезу*, вивчено механізми багатьох біохім. циклів та окремих реакцій, досліджено осн. молекулярно-біол. процеси і явища транспорту речовин у клітині. 2) В медицині — див. *Ізотопні індикатори.* *Д. М. Гродзинський.*

МІ́ЧЕННЯ ТВАРИ́Н — позначення тварин мітками різного типу. М. т. провадять для вивчення *міграцій тварин*, кількісних співвідношень особин різного віку або статі в *популяції*, тривалості життя тварин тощо. На мітках вказують назву країни (столиці) або орг-ції, що позначила тварину, і номер мітки. Земноводних, плазунів, кажанів, кротів мітять кільцями, птахів — кільцями (див. *Кільцювання птахів*), іноді — крилометками; зайців, білок, копитних — вушними мітками у вигляді сережок, кнопок; китів — загостреними циліндричними стрижнями, що їх випускають із рушниці, мишовидних гризунів — відрізуючи фаланги пальців, риб — пластинками, які прикріплюють до щелепи, зябрової кришки, плавця; безхребетних (ракоподібних і комах) — лаком, кольоровою фольгою. Для мічення хребетних тварин застосовують також фосфорні сполуки, радіоактивні речовини, мініатюрні радіопередавачі тощо. Роботу нац. центрів М. т. координує Міжнар. к-т по кільцюванню. В СРСР центр М. т. — у Москві. М. т. сільськогосподарських — позначення тварин умовними мітками або цифрами для обліку поголів'я, продуктивності та належності г-ву. Мітять с.-г. тварин татуюванням на вухах, випалюванням номерів на рогах, прикріпленням до вух металевих сережок (кнопок, пластмасових бирок), вищипами на вухах, таврування — випіканням тавра (номера або знака) на шкірі (здебільшого на крупі коня, *мула*). Птицю мітять кільцюванням, криловими мітками і проколюванням перетинки між пальцями ніг. Татуюванням можна мітити всіх свійських ссавців. Для цього шкіру на внутрішній поверхні вушної раковини проколюють татуювальними щипцями з вставленими в них відповідними цифрами, а потім у місце проколу втирають незмивну фарбу. Вушними сережками мітять овець і велику рогату худобу. Сережки прикріплюють до вух спец. щипцями. Свиней мітять татуюванням (білошкірих), а також вищипами (чорношкірих). Вищипи на вухах роблять у молодняка с.-г. тварин через кілька днів після народження. Кожний вищип на вусі відповідає певному числу. Номер тварини й умовні позначення вищипів заносять в інвентарну і *племінну книгу*.

А. П. Федоренко
(мічення диких тварин).

А. Б. Міцкевич

В. С. Міцкявічюс-Капсукас.

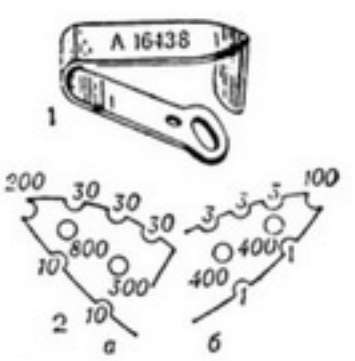

Мічення тварин:
1 — металева сережка;
2 — мічення вищипами на вухах тварин (*а* — праве вухо, *б* — ліве вухо).

МІЧІГА́Н — озеро в Пн. Америці, в межах США. Належить до системи *Великих озер*. Розташоване на вис. 177 м над р. м. Площа 58 тис. км², глиб. до 281 м. Западина озера тектонічного походження. Прот.

І. В. Мічурін.

В. А. Мічуріна-Самойлова.

Макіно сполучений з оз. *Гурон*, судноплавним каналом — з системою р. *Miccicini*. Пн. частина озера замерзає. Має важливе трансп. значення. Води озера дуже забруднені, тому багато видів тварин зникли (напр., лосось). Найбільші порти — Чікаго і Мілуокі.

МІЧІГА́Н — штат на Пн. Сх. США. Пл. 150,8 тис. км². Нас. 9,1 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Лансінг. Розташований на двох півостровах між озерами Верхнє, Мічіган і Гурон (система *Великих озер*). Поверхня — хвиляста рівнина. Масиви хвойних лісів. Провідна галузь пром-сті — автомобільна (підприємства найбільших автомоб. монополій «Дженерал моторс», «Форд» і «Крайслер» у Детройті та його передмістях, у Флінті, Лансінзі та ін.). З автомоб. пром-стю пов'язаний розвиток металург., металообр., маш.-буд. (виробн. верстатів, приладів, електроустаткування та ін.) та хім. (виробн. лаків, фарб, гуми тощо) пром-сті. Розвинута також силікатно-керамічна, деревообр., меблева, паперова, харч. та воєнна пром-сть. Видобування зал. і мідної руд, кам'яної солі. У с.-г. виробн. переважає продукція мол. тваринництва. Вирощують цукр. буряки, кормові трави, овочі, фрукти, виноград. Розвинуте судноплавство по Великих озерах. Гол. порт — Детройт. Туризм.

МІ́ЧМАН (від англ. midshipman — курсант військово-мор. училища) — військове звання військовослужбовців у ВМФ (ВМС) ряду країн. Службове становище М. не раз змінювалося. В Росії званню «мічман» відповідали звання «унтерофіцер», потім—«поручик». В СРСР з 1940 — вище старшинське звання у ВМФ, з 1972 М. займає становище, близьке до мол. офіцерів. 24.XII 1980 в СРСР установлено військ. звання старший М. У Великобританії, США військове звання М. присвоюється курсантам військово-мор. училищ (академії).

МІЧУ́РІН Іван Володимирович [15 (27).X 1855, маєток Вершина поблизу с. Довгого, тепер Мічуровка Пронського р-ну Ряз. обл.— 7.VI 1935, Мічурінськ Тамб. обл.] — рад. біолог, основоположник в СРСР наук. селекції плодово-ягідних і ін. культур; почесний чл. АН СРСР (з 1935), акад. ВАСГНІЛ (з 1935). Зібрав велику колекцію плодово-ягідних дерев і кущів. М. довів, що *акліматизація* пд. сортів плодових рослин можлива лише способом насінного розмноження їх у нових р-нах. Удосконалюючи селекц. методи, М. перейшов до *гібридизації* рослин, розробив принципи гібридизації географічно віддалених форм, міжвидової і міжродової гібридизації, створив вчення про спрямоване виховання *гібридів*, успішно застосовуваши його на практиці (див. також *Ментора метод*). За своїм світоглядом М. був матеріалістом-діалектиком. Найплодотворнішою була робота М. за Рад. влади. Уже в 1920 В. І. Ленін дав вказівку наркому землеробства С. П. Середі про організацію вивчення наук. праць і практичних досягнень М. У 1929 на базі мічурінського розсадника було створено селекційно-генетичну станцію плодоягідних культур ім. І. В. Мічуріна (тепер Центр. генетична лабораторія ім. Мічуріна). М. створив багато нових сортів плодових і ягідних рослин для середньої смуги СРСР. М. нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

В. К. Заєць.

МІЧУ́РІН Іван Федорович (1700—63) — російський архітектор. У 1723—29 навчався в Голландії. В 1734—39 працював над складанням ген. плану Москви й керував буд. роботами в Москві. Проектував будівлі для Твері, Коломни, Нижнього Новгорода, для Троїце-Сергієвої лаври. В Києві керував будівництвом *Андріївської церкви* (1747—53), проект якої склав В. Растреллі, та брав участь у будівництві *Маріїнського палацу* (1752—55).

МІЧУ́РІНА-САМО́ЙЛОВА Віра Аркадіївна [5 (17).V 1866, Петербург — 2.XI 1948, Ленінград] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1939). Творча діяльність М.-С. з 1886 пов'язана з Олександринським театром (тепер Ленінгр. академічний театр драми ім. О. С. Пушкіна). Ролі: Реньова («Світить, та не гріє» О. Островського і Соловйова), Наталія Петрівна («Місяць на селі» Тургенєва), Раневська («Вишневий сад» Чехова), Хлестова («Лихо з розуму» Грибоєдова), Поліна Бардіна («Вороги» Горького). В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 під час блокади Ленінграда М.-С. залишалась у місті, виступала в спектаклях «Театру біля мікрофона», концертах. Нагороджена орденом Леніна. Державна премія СРСР, 1943.

Тв.: Шестьдесят лет в искусстве. Л.—М., 1946.

Літ.: Державин К. Н. Вера Аркадьевна Мичурина-Самойлова. М.—Л., 1948.

МІЧУ́РІНСЬК (до 1932 — Козлов) — місто обласного підпорядкування Тамб. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на правому березі р. Лісового Воронежа (бас. Дону). Залізнична ст. Мічурінськ -Уральський. 102 тис. ж. (1980). У М.— з-ди: локомотиворем., автоагрегатний, поршневих кілець (80% загальносоюзного виробн.), автонасосів, авторем. та по ремонту верстатів. Консерв. та м'ясний комбінати, лижно-меблева, швейна та ткацька ф-ки. Виробн. буд. матеріалів. Плодоовочевий та пед. ін-ти, 5 серед. спец. навч. закладів. Центр. генетична лабораторія ім. І. В. Мічуріна, Всесоюзний н.-д. ін-т садівництва ім. І. В. Мічуріна. Драм. театр. Будинки-музеї І. В. Мічуріна та О. М. Герасимова, краєзнавчий музей. В районі М.— значні плодорозсадник та плодівницькі радгоспи. Місто засн. 1636, перейменоване на честь І. В. *Мічуріна*, який тут жив і працював з 1872 по 1935.

«МІ́ШАНА ЕКОНО́МІКА» — бурж. і соціал-реформістська концепція про «перетворення» сучасної капіталістичної економіки на «мішану», тобто таку, яка сполучає нібито різнотипні за природою приватний і державний сектори для забезпечення безкризового розвитку господарства та загального добробуту. Виникла на грунті *державно-монополістичного капіталізму* і становить складову частину ідеї *«трансформації капіталізму»* в нове суспільство. Основи «М. е.» заклали в 20—30-х рр. 20 ст. В. *Зомбарт* (Німеччина) і С. Чейз (США). Дальший розвиток і велике поширення ця концепція набула в працях бурж. економістів Д. М. *Кларка*, А. *Хансена*, П. Семюелсона (США), правих лейбористів Е. Кросленда, Дж. *Стрейчі* (Великобританія) та ін. Для «М. е.» характерна формально юридична та емпірична оцінка явищ, ідеалізм, що зумовлює корінні вади цієї концепції — протиставлення приватного і держ. секторів, перекручення екон. ролі і соціальних функцій бурж. д-ви. Насправді за характером *виробничих відносин* приватні й держ. підприємства в умовах капіталізму однотипні, а втручання бурж. д-ви в економіку здійснюється перш за все в інтересах монополістичного капіталу. Концепція «М. е.» заперечує необхідність класової боротьби трудящих і неминучість революц. заміни капіталізму соціалізмом.

П. М. Леоненко.

МІ́ШАНИЙ ДОБУ́ТОК трьох векторів — див. *Векторне числення*.

МІ́ШАНИХ ЛІСІ́В ЗО́НА — природна зона земної кулі, характерною ознакою якої є лісова рослинність з хвойних та широколистяних порід. Зональні природні комплекси. М. л. з. є перехідними від *тайги зони* до *широколистяних лісів зони*. М. л. з. простягається несуцільною смугою в межах помірного поясу Євразії й Пн. Америки. Найбільшу площу займає на Зх. Європи, у Пн. Америці — в районі Великих озер; у Сх. Азії завдяки особливостям рельєфу та впливові *мусонів* проникає далеко на Пд. Для М. л. з. характерна холодна сніжна зима (пересічна т-ра січня —5, —14°) і тепле літо (пересічна т-ра липня +20°). Опадів 400—1000 мм на рік. Річкова сітка густа. В умовах вологого клімату й неглибокого залягання грунтових вод розвиваються процеси заболочування. Осн. зональний тип грунтів — дерново-підзолистий з великою кількістю різновидів. Залежно від місц. умов у межах М. л. з. формується кілька типів рослинних угруповань. У складі рослинного покриву М. л. з. Європ. частини СРСР переважають з хвойних порід ялина й сосна, з широколистяних — дуб, липа, клен, ясен і в'яз, у підліску — ліщина, калина, бруслина, жимолость. Під лісами добре розвинутий трав'яний покрив. Далекосхідні хвойно-широколистяні ліси відзначаються більшою різноманітністю деревних і чагарникових угруповань, що формуються гол. чин. на бурих лісових грунтах. Осн. породи: корейський кедр, ялиця, аянська ялина, монгольський дуб, липа, береза, кедрова сосна та ін. Поширені чагарники, ліани (амурський виноград, лимонник тощо). У мішаних лісах Пн. Америки домінують бук, клен, береза, веймутова сосна, ялина, ялиця бальзамічна. Тваринний

До ст. **Мозаїка.**

«Дмитро Солунський». Мозаїка з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Фрагмент. Початок 12 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

1
2
3

4
5
6

7
8

До ст. **Мозаїка.**

1. «Іоанн Златоуст». Мозаїка нижньої частини апсиди Софійського собору в Києві. Фрагмент. 11 ст. **2.** Орнамент у Софійському соборі в Києві. 11 ст. **3.** «Імператор Юстініан з почтом». Церква Сан-Вітале в Равенні. До 547. **4.** Деталь фриза мозаїчної підлоги Великого імператорського палацу в Константинополі. 1-а половина 5 ст. Стамбул. **5.** Портрет жінки. Помпеї. 1 ст. до н. е. **6.** В. А. Фаворський. «1905 рік» Фрагмент. 1957. **7.** С. А. Кириченко, Н. Г. Клейн. «Наша дума, наша пісня». Частина триптиха. 1961. Канівський музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка». **8.** Г. О. Зубченко, Г. Д. Пришедько. Панно «Наука» в Інституті кібернетики АН УРСР у Києві. Фрагмент. 1975.

світ складається як з тайгових видів, так і з тварин, що характерні для широколистяних лісів, степових, лугових і болотних місцевостей (бурий ведмідь, вовк, лисиця, лось, козуля, уссурійський тигр, маньчжурський заєць, єнотовидний собака та ін.).

Для М. л. з. характерний високий рівень пром. і с.-г. освоєння. Це важливий район лісового г-ва, в лісах багато цінних порід дерев і лікар. рослин. У мішаних лісах водяться цінні хутрові звірі (норка, куниця, білка, горностай, кріт та ін.), які є об'єктом мисливського промислу. Природні луки і пасовища М. л. з. — важлива кормова база для розвитку тваринництва. Кліматичні умови зони сприяють використанню значних площ під с.-г. угіддя. У межах СРСР М. л. з. простягається смугою в Європ. частині, охоплюючи, зокрема, Пн. Україну (див. *Мішаних лісів зона України*), включає рівнини й передгір'я Приамур'я і Пд. Примор'я на Далекому Сході. Див. також *Лісові зони*.

Є. І. Стеценко.

МІ́ШАНИХ ЛІ́СІВ ЗО́НА УКРАЇ́НИ — частина природної зони мішаних лісів Сх.-Європейської рівнини. Займає пн. частину України, яка за природними ландшафтами являє собою Полісся (у межах республіки — *Полісся Українське*). Пд. межа зони проходить поблизу Володимира-Волинського, Луцька, Ровно, Шепетівки, Чуднова, Житомира, Корнина, Києва, Ніжина, Кролевця, Глухова, включає також *Мале Полісся*. Пл. понад 113 тис. км² (19% тер. України). В межах М. л. з. У. розташована більшість районів Волин., Ровен., Житомир. і Черніг. областей, частково Хмельн., Київ. та Сум. областей. Зона характеризується рівнинним, переважно низинним рельєфом, помірно континентальним кліматом з достатньою зволоженістю, домінуванням на поверхні піщаних і супіщаних відкладів, на яких розвинуті підзолисті й болотні грунти, зайняті хвойно-широколистяними лісами, луками та болотами. Формування зональних ландшафтів зумовлене гол. чин. балансом тепла і вологи та характером поверхневих відкладів. За рік зона одержує 98—100 ккал/см² сонячної радіації. Річний радіаційний баланс становить 44—46 ккал/см². Вегетаційний період триває 190—205 днів. Пересічна т-ра січня —4,5, —8°, липня +17, +19°. Опадів 550—650 мм на рік, випаровуваність не перевищує 400—450 мм. Кліматичні умови і особливості рельєфу спричинюють значне обводнення й заболочування земель. М. л. з. У. має густу річкову сітку (0,29 км/км²), багато боліт, значні запаси підземних вод. Ріки належать до бас. Дніпра та Бугу. Багато озер (долинних, карстових, льодовикових), найбільші — *Світязь, Пулемецьке озеро,* Турське, Лука. Зональними типами грунтів є дерново-підзолисті й болотні, вони займають бл. 75% тер. зони. Трапляються перегнійно-карбонатні, сірі лісові та опідзолені чорноземи. В цілому грунтовий покрив відзначається значною строкатістю. Бл. 30% тер. зони зайнято лісами, переважно сосновими (бори — 64% всього лісового фонду зони), а також сосново-дубовими (субори), сосново-дубово-грабовими (сугрудки) і вільховими. Надмірна зволоженість зумовлює також розвиток лучної і болотяної рослинності. Тваринний світ М. л. з. У. багатий і різноманітний. Тут водяться лось, козуля, свиня дика, вовк, лисиця, куниця лісова, горностай, борсук, заєць, білка; з птахів — глухар, рябчик, тетерев, дрозди, лелеки, журавлі, качки та ін. У поліських водоймах — коропи, лящ, плітка, линь, карась, сом, щука та ін. риби. В межах М. л. з. У. виділяють 6 фізико-геогр. областей: Волинське, Мале, Житомирське, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське Полісся.

Природно-тер. комплекси зони значною мірою змінені в процесі госп. діяльності людини. Бл. третини тер. зони займають орні землі, площі їх зростають у результаті меліорації заболочених і перезволожених земель. М. л. з. У.— важливий район вирощування зернових, льону, хмелю, картоплі, овочів і кормових культур, м'ясомол. тваринництва та лісового г-ва. З метою збільшення продуктивності с.-г. угідь і запобігання розвиткові шкідливих явищ природи зонального характеру (заболочування, розвіювання піщаних грунтів тощо) розробляється і впроваджується комплекс гідротех., агротех. і меліоративних заходів, що включає регулювання стоку, освоєння заболочених земель, поліпшення водно-фіз. властивостей грунтів, залісення пісків тощо. Для вивчення й охорони зональних природних ландшафтів створено *Поліський заповідник, Дніпровсько-Тетерівське заповідно-мисливське господарство, Заліське заповідно-мисливське господарство* та кілька заказників.

Літ.: Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Ланько А. І., Маринич О. М., Щербань М. І. Фізична географія Української РСР. К., 1969; Мильков Ф. Н. Природные зоны СССР. М., 1977.

О. М. Маринич.

МІ́ШАНІ ДО́БРИВА — механічні суміші кількох видів односторонніх *мінеральних добрив* (в основному *суперфосфату* з *азотними добривами* і хлористим калієм); вид *комплексних добрив*. Додержання правил змішування поліпшує фізико-хім. властивості *добрив,* підвищує їхню ефективність. Виготовляють М. д. безпосередньо в г-вах, що дає змогу мати широкий асортимент комплексних добрив з різними співвідношеннями елементів *живлення рослин*. Внесення в грунт М. д. вимагає значно менших затрат праці, ніж роздільне застосування односторонніх добрив. До М. д. часто додають *мікродобрива,* різні відходи промисті, нейтралізуючі речовини (вапняк, доломіт тощо). Змішуючи мінеральні добрива з органічними, виготовляють органо-мінеральні суміші.

МІШЕ́ЛЬ (Michel) Луїза (29.V 1830, Вронкур — 10.I 1905, Марсель) — франц. революціонерка, письменниця. За фахом педагог. Учасниця *Паризької комуни 1871*. Після поразки Комуни віддана до військового суду. В 1873 заслана до Нової Каледонії. Повернувшись після амністії 1880 до Франції, брала участь у робітн. русі. Пропагувала ідеї анархістів, була прибічницею П. О. *Кропоткіна*. В 1883 заарештована за участь у демонстрації паризьких безробітних, 1886 амністована. В 1890—95 — в еміграції в Лондоні. М.— автор віршів, романів, п'єс. М. присвячена драм. поема Х. О. *Алчевської* «Луїза Мішель».

Л. Мішель.

МІШЕ́НІ ТЕО́РІЯ, мішені принцип — сукупність тверджень і математичних підходів, що становлять основу кількісної *радіобіології* і пояснюють *біологічну дію іонізуючих випромінювань*. Осн. положеннями М. т. є принципи влучення, мішені та посилювача. Принцип влучення констатує необхідність поглинання енергії іонізуючого випромінювання клітинами, що реагують на опромінення. Принцип мішені твердить, що реакція клітини на опромінення залежить від того, влучить чи ні *квант* або частинка іонізуючого випромінювання у певний життєво важливий об'єм клітини — її «мішень» (напр., молекулу *дезоксирибонуклеїнової кислоти*). Імовірність цього влучення залежить від об'єму «мішені» й описується *Пуассона рівнянням*. Іноді для вияву радіобіол. ефекту необхідно не одне, а два, три і більше влучень у «мішень» (це — «дво-, три- або багатоударні «мішені»). Принцип посилювача пояснює причини масових порушень осн. процесів у опроміненій клітині, що виникають навіть при невеликих значеннях заг. енергії іонізуючих випромінювань, які влучають у «мішень». *Д. М. Гродзинський.*

В. П. Мішин.

МІШЕ́НЬ (від тур. nišan — знак)— штучна ціль, що імітує одну, кілька або всі найхарактерніші ознаки реальної цілі і служить для тренування в стрільбі. Як М. використовують макети військ. техніки і реальні зразки. За призначенням розрізняють навчальні, випробувальні та спортивні М. За місцем розташування М. поділяють на наземні, повітряні й морські.

МІ́ШИН Василь Павлович [н. 5 (18).I 1917, Павлово-Посад, тепер Московської обл.] — рад. вчений у галузі механіки, процесів управління і фізико-технічних проблем енергетики, академік АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1943. Закінчив (1941) Моск. авіац. ін-т (МАІ), працював у н.-д. установах і конструкторських орг-ціях. З 1959 — професор, з 1974 — зав. кафедрою МАІ. Осн. праці — з питань прикладної механіки. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1957.

МІШКОЗЯ́БРОВІ — клас безщелепних хребетних тварин. Те саме, що й *круглороті*.

МІ́ШКОЛЬЦ — місто на Пн. Сх. Угорщини, адм. центр медє Боршод-Абауй-Земплен. Вузол з-ць і автошляхів. 200 тис. ж. (1976). Другий після Будапешта пром.

Є. М. Мішустін.

Мія піщана.

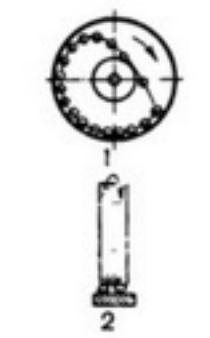

Млини (схеми дії): 1 — барабанний (кульовий); 2 — бігуни; 3 — молотковий; 4 — вібраційний; 5 — струминний.

центр країни. Провідні галузі — чорна металургія (металург. комбінат ім. В. І. Леніна, один з найбільших в країні) та важке машинобудування. Виробн. вогнетривів, цементу, скла. Підприємства текст., швейної, харч. (у т. ч. виноробної) пром-сті. В районі М.— добування бурого вугілля. Політех. ін-т. Музей. Поблизу міста, на схилах гірського масиву Бюкк — бальнеологічні курорти.

МІШКОРОТОПОДІ́БНІ (Saccopharyngiformes) — ряд глибоководних риб класу *кісткових риб*. 2 родини, 2 роди, 6 видів. Тіло вугроподібне з довгими спинним і анальними *плавцями*, голе. Рот великий, щелепи у 7—9 разів перевищують довж. черепа. Зяброві отвори на череві у вигляді овальних щілин. Вздовж основи спинного плавця у борозенках розташовані світні органи. Довж. тіла мішкорота Saccopharynx ampullaceus понад 1 м, великорота Eurypharynx pelecanoides — 60 см. Біологія нересту не досліджена. Живляться рибою і ракоподібними. Поширені на глибині 2000—5000 м в Атлантич., Індійському і Тихому океанах. *А. Я. Щербуха.*

МІШЛЕ́ (Michelet) Жюль (21.VIII 1798, Париж — 9.II 1874, Йєр) — франц. історик, член Академії моральних і політ. наук (з 1838). З 1827 — професор Вищої нормальної школи, з 1838 — *Колеж де Франс*. Автор «Історії Франції» (17 тт., 1833—67, доведена до 1789) та «Історії Французької революції» (7 тт., 1847—53). Героєм істор. процесу вважав народ (без поділу на класи). Пристрасний борець проти католицької церкви. Як прихильник республіки М. відмовився присягнути *Наполеону III*, за що 1852 його було позбавлено професорської кафедри. *Л. В. Таран.*

МІШУ́СТІН Євген Миколайович [н. 9 (22).II 1901, Москва] — рад. мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1974), засл. діяч науки РРФСР (з 1961). Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1924). З 1939 — зав. відділом грунтової мікробіології Ін-ту мікробіології АН СРСР. З 1930 викладає у вузах Москви, з 1961 — зав. кафедрою мікробіології Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Осн. праці — з мікробіології грунтів та біол. фіксації атм. азоту. Створив вчення про специфічність мікробних угруповань у грунті, запропонував мікробіол. діагностику якості зерна, розробив мікробіол. основи силосування кормів тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1970.

МІЩА́НИ — стан у дореволюційній Росії, зокрема на Україні, до складу якого входили ремісники, торговці, дрібні домовласники та інші категорії міського населення. Термін «міщани» відомий з 14 ст., так називали жителів міст Пд. і Зх. Русі, що перебували під владою феод. Польщі і Литви. Для захисту своїх станових і нац.-реліг. інтересів М. України і Білорусії створювали *братства*. М. вели постійну боротьбу за розширення своїх прав, одержання самоврядування за *магдебурзьким правом*, проти соціального і нац.-реліг. гніту (див. *Канівське міське повстання 1536, Черкаське міське повстання 1536, Брацлавське і Вінницьке міські повстання 1541, Білоцерківське міське повстання 1589—90, Брацлавське міське повстання 1594—95*). Міське населення брало активну участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, нар. рухах 17—18 ст. В Росії за царським указом 1775 до стану М. було включено всіх *посадських людей*, які володіли капіталом до 500 крб. Станові права та обов'язки М. було визначено Жалуваною грамотою містам (1785). М. сплачували подушну подать, виконували рекрутську повинність. У кожному місті, посаді, містечку М. становили міщанське т-во, яким управляли староста та його помічники. Одночасно з розвитком капіталістичних відносин відбувався процес класової диференціації М. З багатої верхівки формувалася торгово-пром. буржуазія, з серед. верств (осн. маси М.) — *дрібна буржуазія*, а зубожіла частина М. поповнювала лави робітників. Стан М. було ліквідовано після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції *Декретом про скасування станів та цивільних чинів*. Див. також *Міщанство*.

Літ.: Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. М., 1958; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. К., 1962; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975. *О. М. Дзюба.*

МІЩА́НСТВО — дрібнобуржуазні ідеологія, психологія й поведінка людей, що характеризуються егоїстичними інтересами, обмеженим світоглядом, споживацьким підходом до життя, культом речей, пристосовництвом. М. властиві боягузтво і пристосовництво в політиці, святенництво в моралі, вульгарність у смаках, лицемірство в побуті. Смисл життя міщанин вбачає в досягненні будь-якою ціною особистого добробуту та благополуччя. Як соціальне явище М. породжене панування приватної власності на знаряддя і засоби виробництва та експлуатацією людини людиною. Соціальною базою М. є *дрібна буржуазія* і *робітнича аристократія*, ідеологія яких певною мірою проникає і в середовище робітн. класу. В соціалістичному суспільстві М. є пережитком минулого в свідомості й поведінці окремих осіб. Комуністична мораль засуджує будь-які прояви М. Найважливіша форма боротьби з ними — виховання у людей комуністичної свідомості, духовної культури, високих естетич. смаків.

МІЩА́НСЬКА ДРА́МА — жанр драматичної творчості. Виникла на поч. 18 ст. в англ., а згодом і в ін. зх.-європ. л-рах. Зародившись під впливом ідей бурж. *Просвітительства*, М. д. відображала гострі конфлікти «третього стану» з феодалами, виражала сусп. і естетичні запити буржуазії, що піднімалась, її протест проти аристократичної моралі, станової нерівності. На противагу трагедії класицизму М. д. в сентиментальній, зворушливо-почуттєвій формі відображала повсякденне сімейне життя й побут, висуваючи нового героя — людину просту, незнатного походження, ідеалізуючи її бурж. «добропорядність». Популярними були М. д. Дж. Лілло (Англія) і Л. С. *Мерсьє* (Франція). Найвидатніші теоретики і представники М. д.— Д. Дідро, Бомарше (Франція), Г. Лессінг (Німеччина), у творчості яких цей жанр збагатився політ. ідеями боротьби з тиранією феодалізму. В їхній теорії вперше визначилося поняття просто *драми* як особливого жанру драматургії. У 19 ст., коли все більше стала виявлятися реакц. роль буржуазії, М. д. втратила свої громадян. традиції і перетворилася на *мелодраму*.

МІ́ЩЕНКО Дмитро Олексійович (18.XI 1921, с. Зелене, тепер Верхньорогачицького р-ну Херсон. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1951). Друкуватися почав з 1949. Перша зб. оповідань — «Сини моря» (1955). Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Батьківська лінія» (1960), «Доля поета» (1961), «Очі дівочі», куди ввійшла також повість «Батальйон необмундированих» (1964) та ін., істор. роман «Сіверяни» (1959), романи «Вітри приносять грозу» (1968), «Честь роду» (1977), «Найвищий закон» (1978) та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Віра, надія, любов. К., 1971; Друге заміжжя. К., 1980; Рос. перекл.— Почему не сходятся пути.— Лично ответственен. М., 1974; Ветры приносят грозу. М., 1979.

МІ́Я (Муа) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 10 см) овальна, товстостінна, рівностулкова. Живе на невеликих глибинах, закопується у грунт на глибину до 30 см. Відомо кілька десятків видів (у т. ч. й викопних), поширених у бореальних і пн. морях Атлантичного й Тихого океанів. У Чорному м. — М. піщана (M. arenaria), вперше виявлена 1966. Їстівна. У викопному стані відома з еоцену.

А. Л. Путь.

МІЯМО́ТО Кендзі (н. 17.X 1908, Камісімата, преф. Ямагуті) — діяч комуністичного руху Японії. Н. в сел. сім'ї. Член КП Японії (КПЯ) з 1931. В 1932 закінчив екон. ф-т Токійського ун-ту. В 1930—32 брав участь у студент. русі, в роботі Товариства по вивченню соціальних наук. З 1932 — член ЦК, Секретаріату і Президії (до 1955 — Політбюро) ЦК КПЯ. В 1933—45 — в ув'язненні. В 1946—49 — редактор теор. органу КПЯ журн. «Дзен'ей» («Авангард»). У 1947—50 — голова Контрольної комісії партії. В 1955—58 — секретар ЦК КПЯ, гол. редактор ЦО КПЯ газ. «*Акахата*» (до 1957). В 1958—70 — ген. секретар ЦК КПЯ. З 1964 — чл. Постійного бюро Президії ЦК КПЯ. З липня 1970 — голова Президії ЦК КПЯ. В 1949—50 та з 1977 — депутат парламенту.

МІЯМО́ТО Юріко (13.II 1899, Токіо — 21.I 1951, там же) — япон.

письменниця. Член Компартії Японії з 1931. Дружина К. *Міямото*. У повістях «Бідні люди» (1916) і «Блаженний Міяда» (1917) змальовано тяжке життя япон. села. В 1927—30 жила в СРСР. У 30-х рр.— учасниця пролет. літ. руху. Найвідоміші повісті цього періоду: «Весна 1932 року» (1932), «За часом час» (1933), «Груди» (1935). В 1932—45 зазнавала арештів. Автобіогр. повісті «Футісо» (1946) та «Рівнина Бансю» (1946—47) — про япон. комуністів і відродження демократичного руху в країні. В автобіогр. трилогії «Нобуко» (1924—26), «Дві сім'ї» (1947) і «Віхи» (1947—49) — панорама життя 20—30-х рр. 20 ст.

Тв.: Рос. перекл.— Повести. М., 1958.

Літ.: Логунова В. В. Жизнь и творчество Юрико Миямото. М., 1957.

Б. П. Яценко.

МКСА СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ — система одиниць електричних і магнітних величин, основними одиницями якої є *метр, кілограм, секунда* і *ампер*. Принцип побудови МКСА с. о. запропонував італ. учений Дж. Джорджі, тому її наз. також *Джорджі системою одиниць*. МКСА с. о. входить як складова частина в *Міжнародну систему одиниць* (СІ).

МЛАДЕ́НОВ Стефан Стоянов (15.XII 1880, Видин — 1.V 1963, Софія) — болг. мовознавець, акад. Болг. АН (з 1929) та ін. академій, чл.-кор. АН СРСР (з 1931). Закінчив Софійський ун-т (1902), професор цього ун-ту (1921—47). Автор праць з історії болг. мови, з індоєвроп., слов'ян. і заг. мовознавства: «Вступ до загального мовознавства» (1927), «Історія болгарської мови» (1929), «Порівняльне індоєвропейське мовознавство» (1936). Уклав словники болг. мови. Укр.-болг. зв'язкам присвятив розвідку «Із історії українсько-болгарських літературних відносин» (1920).

В. В. Німчук.

МЛИН — машина для подрібнення (помелу) матеріалів. У М., на відміну від *дробарок*, утворюються дрібніші частинки — розміром до 5, а в деяких — до 0,001 мм. Матеріали зазнають в М. ударів рухомих робочих органів або розмелювальних тіл, перетираються, роздавлюються або співударяються. За формою і видом робочого органа розрізняють М. (мал.): барабанні (кульові, стрижневі, галькові, самоподрібнювання); роликові, валкові, кільцеві, фрикційно-кульові й бігуни; молоткові, або шахтні, й пальцеві (*дезинтегратори*); вібраційні, або вібромлини; струминні й аеродинамічні. Залежно від швидкості руху робочих органів барабанні М. є тихохідними машинами, роликові, валкові, кільцеві, фрикційно-кульові й бігуни — середньохідними, інші — швидкохідними. Барабанні М. в разі потреби об'єднують з *класифікаторами* або з повітряними *сепараторами*. М., здебільшого барабанні (діам. 0,9—5 м і більше, довж.— 0,9—15 м), застосовують у гірничій, хім., металург., фармацевтичній пром-сті, у виробництві будівельних матеріалів тощо. Див. також *Млин борошномельний*.

МЛИН БОРОШНОМЕ́ЛЬНИЙ, борошномельний завод — підприємство *борошномельно-круп'яної промисловості*, на якому зерно переробляють на *борошно*. Складається з зерноочисного, розмельного і вибійного відділень. В зерноочисному відділенні зерно, що надходить з *елеватора*, очищають від домішок — в повітряно-ситових *сепараторах, трієрах* і магн. апаратах, а також від пилу і бруду — на щіткових і *оббивальних машинах* («сухий» спосіб) або машинах мийних («мокрий» спосіб), після чого його зволожують і витримують (відволожують) протягом 6—24 год. В розмельному відділенні М. б. сортового помелу зерно подрібнюють на *вальцьових верстатах*, одержуючи проміжний продукт — крупку, яку сортують за величиною частинок на просіювальних машинах (розсівах). Далі крупку збагачують, відділяючи від неї плодові оболонки на ситовіяльних машинах, і остаточно подрібнюють, одержуючи борошно. На М. б. оббивного помелу зерно лише подрібнюють і просіюють. У вибійному відділенні М. б. борошно машиною автоматично зважується і засипається у мішки. В разі потреби його зберігають у залізобетонних або металевих ємкостях. На потужних М. б. багатосортового помелу переробляють за добу до 1500 т зерна. На Україні найбільші М. б.— у Дніпропетровську, Донецьку, Ворошиловграді, Києві, Одесі, Харкові та ін. містах.

О. С. Зубко.

МЛИ́НІВ — селище міського типу Ровен. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Іква (бас. Прип'яті), за 26 км від залізнич. ст. Дубно. 5,8 тис. ж. (1980). Перші відомості про М. належать до початку 16 ст. Після 3-го поділу Польщі (1795) М. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* М. відійшов до Польщі. З 1926 тут діяв підпільний райком КПЗУ. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У селищі — маслосироробний та виноробний заводи, промисловий і хлібний комбінати, міжколг. будівельна організація, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична, художня та спорт. школи, вет. технікум; лікарня, поліклініка, будинок відпочинку. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей.

В М. бували укр. громадський діяч і поет Д. *Братковський* (кін. 17 ст.), Т. *Косцюшко* (1792), польс. письменник-етнограф Ю. І. *Крашевський* (40-і рр. 19 ст).

МЛИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,3 тис. км². Нас. 65,3 тис. чол. (1980). У районі — 123 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 35 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Млинів*. М. р. міститься у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, крейда, глина, пісок. Річки — *Стир* з прит. *Іква* (бас. Прип'яті). Грунти: опідзолені чорноземи й болотні. Розташований у межах лісостепової зони. Ліси (дуб, ялина, липа, ясен, модрина, сосна) займають 15,1 тис. га. Підприємства в основному по переробці с.-г. продукції (млинівські маслосироробний та виноробний з-ди, Демидівський плодоконсервний з-д тощо). Комбінат побутового обслуговування (Млинів) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 99,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 88,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 9,3 тис. га. Осн. культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, картопля та овочеві. Скотарство, птахівництво, свинарство. У М. р.— 30 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомобільних шляхів — 568 км, у тому числі з твердим покриттям — 303 км. У районі — 60 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Демидівка); 60 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, будинок відпочинку (Млинів) і турбаза «Стир» (с. Хрінники). 25 будинків культури, 60 клубів, 2 кінотеатри, 80 кіноустановок, 76 б-к. Музеї: краєзнавчий (Млинів) та 2 історичні (с. Війниця і с. Новини). У с. Перекалях М. р. народилась новатор с.-г. виробн. А. Ф. *Гладчук*, у с. Більчому — укр. поет В. Л. *Поліщук*. У с. Чекні (тепер с. Межиріччя) 1881 були Олена Пчілка та Леся Українка. У М. р. видається газ. «Зоря» (з 1945).

М. Ф. Безкоровайний.

Л. І. Млотковська.

Л. Ю. Млотковський.

МЛИНКІ́ВСЬКА ПЕЧЕ́РА, Млинки — карстова печера в Терноп. обл. УРСР, поблизу с. Залісся Чортківського р-ну. Утворилась у гіпсових відкладах. Заг. довжина ходів 16,9 км, є кілька підземних залів (Піонер, Дружби та ін.). Відома численними натічними утворами. Досліджена 1960—80. Пам'ятка природи респ. значення.

В. О. Радзіївський.

МЛОТКО́ВСЬКА Любов Іванівна [дівоче прізв.— Колосова, за першим чоловіком — Острякова; 1804 або 1805, Курськ — 19 (31).X 1866, Київ] — укр. і рос. актриса. Дебютувала 1823. Працювала в трупах І. *Штейна*, П. Соколова, свого другого чоловіка Л. *Млотковського*, з якими гастролювала в Хар-

кові, Києві, Одесі, Курську та ін. містах. У Харкові 1836—50 успішно виступала разом з М. *Щепкіним*, К. *Солеником*, П. *Мочаловим*, М. *Рибаковим*. У 1850—56 працювала в Одесі, 1856—66 — в Києві. Перша виконавиця ролей Тетяни, Наталки («Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» Котляревського), Насті й Уляни («Бой-жінка» і «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка). Серед ін. ролей — Коробочка («Мертві душі» Гоголя), Офелія, Анна («Гамлет», «Річард III» Шекспіра), Есмеральда («Собор Паризької богоматері» за Гюго), Луїза («Підступність і кохання» Шіллера), Мірандоліна (однойменна п'єса Гольдоні).

Літ.: Клінчин О. П. Л. І. Млотковська. К., 1958. *М. Ф. Дібровенко.*

МЛОТКО́ВСЬКИЙ (Млатковський, Молотковський) Людвіг Юрійович (бл. 1795—27.III 1855) — укр. і рос. актор, режисер і антрепренер. У 1816 виступав у польс. трупі антрепренера А. Жмієвського у Києві, потім — у трупах І. *Штейна*, О. Ленкавського. В 1833 в Курську очолив частину кол. трупи І. Штейна (серед акторів були К. *Соленик*, М. *Рибаков*, Л. *Млотковська*). В 1836 М. орендував Харків. театр, а з 1837 два сезони — Київський. В 1843 збудував у Харкові нове театральне приміщення, де відкрив театр. школу. Вистави: за п'єсами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, а також «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Гамлет» У. Шекспіра, «Мірандоліна» К. Гольдоні та ін. Залучав до гастролей М. *Щепкіна*, П. *Мочалова*, І. *Дрейсіга* та ін. Портрет с. 51.

Літ.: Клінчин О. П. Л. І. Млотковська. К., 1958. *М. Ф. Дібровенко.*

МНДОЯ́НЦ Ашот Ашотович [28. XII 1909 (10.I 1910), Батумі — 29.IX 1966, Москва] — рад. архітектор. У 192?—32 навчався на архіт. ф-ті Політехнікуму образотворчих мист. та в Ін-ті інженерів цивільного і комунального буд-ва в Одесі. В 1932—35 працював у Батумі (1934—35 — гол. архітектор міста), пізніше — в Москві. Роботи в Москві: висотний житл. будинок на пл. Повстання (1950—54), *Кремлівський Палац з'їздів* (1959—61), забудова проспекту Калініна (1964—69; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Містобудування*, с. 432—433) з комплексом будівель РЕВ (1969), кінотеатром «Октябрь» (1967), всі — в співавт. з арх. М. *Посохіним* та ін. Нагороджений орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1962.

МНЕМОЗІ́НА (Мнемосіна; Μνημοσύνη) — у грец. міфології богиня пам'яті, дочка *Урана* й *Геї*, сестра *титанів*. Була матір'ю дев'яти *муз*, яких вона народила від Зевса.

МНЕМО́НІКА [грец. μνημονικόν (τέχνημα) — мистецтво запам'ятовування] — система засобів, що полегшують запам'ятовування й збільшують обсяг *пам'яті*. В основі лежить процес створення нових асоціацій між об'єктами, що важко запам'ятовуються, та предметами і явищами, які легше запам'ятовуються. М. абстрагується від логічного і смислового змісту матеріалу й використовує лише його зовн. форму. Мнемонічні зв'язки підкріплюють запам'ятання матеріалу, але не компенсують його. М. виникла ще в Старод. Греції. Відродження її почалося в 16 ст., особливого розвитку досягла в 17—19 ст. М. використовують головним чином для демонстрування мистецтва запам'ятовування на естраді або в цирку.

О. Т. Губко.

МНЕМОНІ́ЧНА СХЕ́МА, мнемосхема — сукупність сигнальних пристроїв і умовних зображень устаткування та внутрішніх зв'язків контрольованого об'єкта, яка полегшує запам'ятовування його структури, контроль режимів дії і, отже, керування ним. Сигнальними пристроями на М. с. (мал.) є гол. чин. візуальні *індикатори*; устаткування і внутр. зв'язки об'єкта зображують на ній символами. Розрізняють М. с. мімічні (з використанням фарб, кольорових плиток тощо), світлові та комбіновані (напівсвітлові). М. с. розміщують звичайно на диспетчерських пультах або спец. панелях. Застосовують їх на машинобудівних підприємствах, підприємствах транспорту, в енерг. системах. Крім того, використовують як демонстраційні моделі на тех. виставках, з навч. метою тощо.

МНЕСІ́КЛ (Μνησικλῆς) — давньогрец. архітектор 2-ї пол. 5 ст. до н. е., представник стилю високої *класики*. Брав участь у спорудженні ансамблю афінського Акрополя (зокрема, збудував Пропілеї, 437—432 до н. е.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. 448—449). В пн. крилі Пропілеїв міститься *пінакотека*.

МНІ́ШЕКИ (Mniszechy) — польс. магнатська родина. Відомі: Є ж і М. (р. н. невід.— п. 1613) — воєвода сандомирський, один з ініціаторів збройної інтервенції польс.-лит. феодалів проти Рос. д-ви на поч. 17 ст. М а р и н а М. (бл. 1588—1614) — політична авантюристка. Дочка Єжі М. В інтересах здійснення загарбницьких планів польс.-лит. феодалів щодо Рос. д-ви 1606 вступила в шлюб з *Лжедмитрієм I*. У 1606 коронувалася в Москві. Після загибелі Лжедмитрія I опинилася в Тушині, де визнала *Лжедмитрія II* нібито «врятованим» своїм чоловіком. Після його смерті 1610 разом з своїм покровителем отаманом донських козаків І. М. Заруцьким і сином від Лжедмитрія II Іваном (н. 1611) втекла на Урал. Козаки видали їх рос. урядові. Заруцького і Івана було страчено, Марина М. померла в ув'язненні.

МНО́ГА — річка в УРСР, у межах Черніг. і Полтав. областей, ліва притока р. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 59 км, площа бас. 589 км². Живлення переважно снігове і грунтове. Використовують для госп.-побутових потреб.

МНОГОГРА́ННИЙ КУТ — частина простору, обмежена трьома або більше площинами, що попарно перетинаються і мають одну спільну точку (мал.). Ця спільна точка наз. в е р ш и н о ю, лінії перетину площин — р е б р а м и, самі площини — г р а н я м и многогранного кута. М. к., розміщений по один бік від площини будь-якої своєї грані, наз. о п у к л и м. Див. також *Піраміда*, *Тілесний кут*.

МНОГОГРА́ННИКИ — поверхні, складені зі скінченного числа *многокутників* (поповнених), що прилягають один до одного сторонами так, що: 1) кожна сторона належить рівно двом з них і 2) будь-які два многокутники, що належать поверхні, можна включити в ланцюжок, сусідні ланки-многокутники якого мають спільну сторону. Самі многокутники наз. г р а н я м и, а їхні сторони і вершини — р е б р а м и і в е р ш и н а м и многогранника. М., що не перетинає сам себе, обмежує деяке геом. тіло, яке також наз. М. (тілесним). Він має певні *об'єм* і *площу* поверхні. Іноді М. наз. аналогічне утворення з многокутників-ліній. М., розміщений по один бік від площини будь-якої своєї грані, наз. о п у к л и м. Числа його вершин (В), граней (Г) і ребер (Р) пов'язані рівністю В + Г — Р = 2 (формула Л. *Ейлера*). Сума плоских кутів при вершині такого М. менша за 360°. Тілесний опуклий М.— *опукла множина*. Розгорткою М. наз. сукупність многокутників, для якої вказано правило склеювання (ототожнення) їхніх сторін, що задовольняє умови 1 і 2. Розгортка задає метрику М. (див. *Внутрішня геометрія*). З усякої розгортки, при кожній вершині якої сума кутів не перевищує 360° і для якої виконується формула Ейлера, можна склеїти єдиний опуклий М. (теорема О. Д. *Александрова*).

Опуклий М. наз. п р а в и л ь -

Многогранники.
1—5. Правильні опуклі многогранники (тіла Платона): **1** — тетраедр; **2** — гексаедр (куб); **3** — октаедр; **4** — додекаедр; **5** — ікосаедр. **6 — 20.** Напівправильні многогранники (тіла Архімеда): **6—10** — відповідні зрізані аналоги многогранників **1—5**; **11, 12** — кубооктаедр та ікосододекаедр; **13, 14** — їхні ромбо-прототипи; **15, 16** — зрізані аналоги многогранників **11,12**; **17,18** — плосконосі куб і додекаедр; **19,20** — призма й антипризма. **21—24.** Правильні неопуклі многогранники (тіла Кеплера — Пуансо). **25—29.** Опуклі паралелоедри (тіла Федорова).

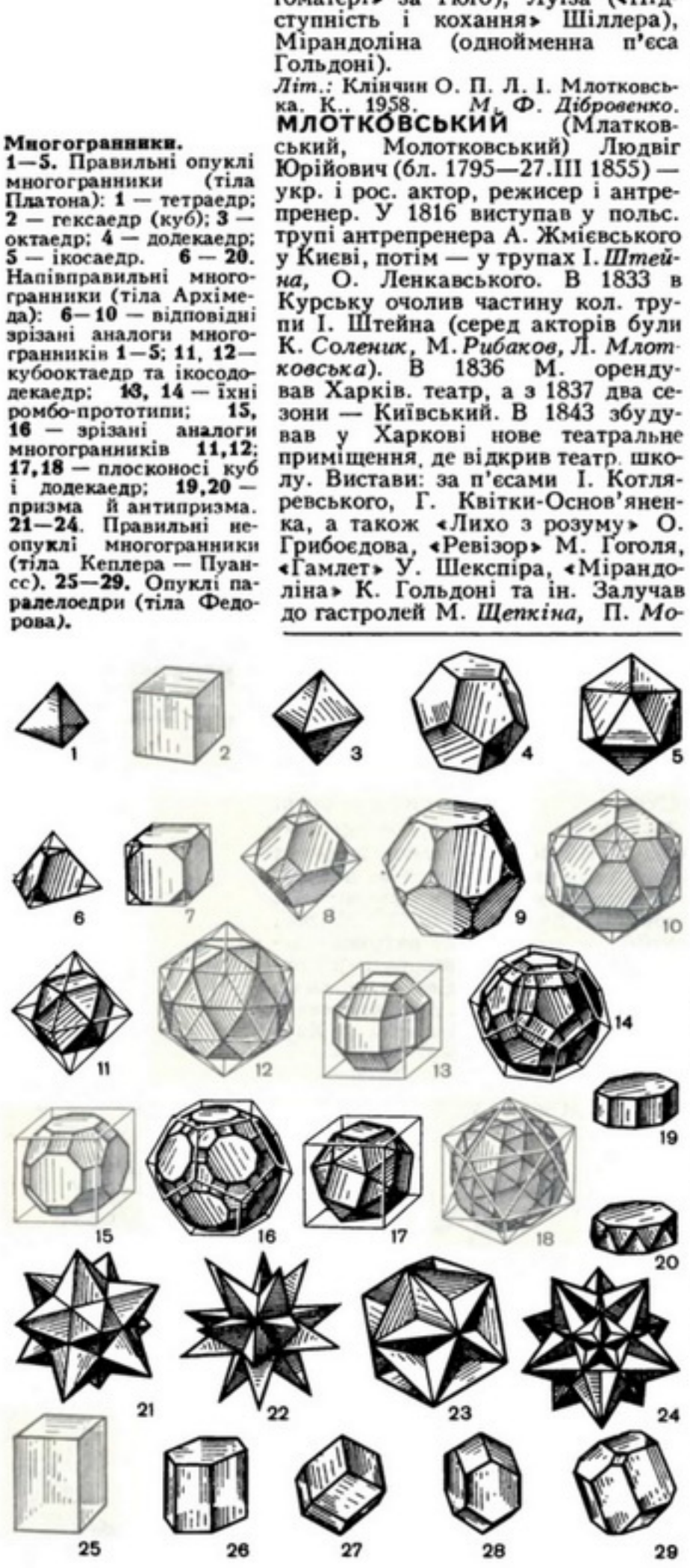

н и м, якщо гранями його є однакові правильні многокутники, а в вершинах сходиться одне й те саме число ребер. Правильні М.— істинні зразки *симетрії*. Зокрема, вони допускають самосуміщення, при яких кожна вершина може зайняти місце будь-якої іншої. Подібну однорідність будови мають і н а п і в п р а в и л ь н і М., у яких всі грані також правильні, але не однакові многокутники, а *многогранні кути* рівні. Є (мал.) 5 типів правильних опуклих (тіла Платона), 15 — напівправильних (тіла Архімеда) і 4 — правильних неопуклих зірчастих (тіла Кеплера — Пуансо) М. Тілесний М., паралельно розташованими копіями якого можна заповнити весь простір без пропусків і перекрить, наз. п а р а л е л о е д р о м. Опуклі паралелоедри знайшов 1881 Є. С. *Федоров*. Всі вони та їхні грані мають центри симетрії. М. широко застосовують у *кристалографії*, а також у *математичній економіці* і *графів теорії*. *А. Г. Медяник.*

МНОГОГРІШНИЙ Дем'ян Гнатович (рр. н. і см. невід.) — гетьман Лівобережної України 1668—72. Походив з селян. Учасник *визвольної війни українського народу 1648—54*. У 1649 як генеральний осавул підписав *Зборівський договір 1649*. Обраний гетьманом, М. проводив політику, вигідну заможному козацтву. М. уклав з рос. урядом *Глухівські статті 1669*. Допоміг царським воєводам придушити *Дзиковського повстання 1670*. В 1672 звинувачений у таємних зв'язках з ставлеником султанської Туреччини П. *Дорошенком*, заарештований і засланий царським урядом в Іркутськ. У 1688 звільнений. У 1696 постригся в ченці. Востаннє М. згадується в документах 1701.

МНОГОЗВ'ЯЗНА ОБЛАСТЬ — *область* у математиці, в якій існують замкнуті криві, що їх не можна стягнути в точку, залишаючись у межах цієї області (мал.). Найпростішим прикладом М. о. є к і л ь ц е — множина точок, декартові *координати* яких задовольняють нерівності: $r < x^2 + y^2 < R$, де $0 < r < R$. Див. також *Однозв'язна область*. Іл. с. 54.

МНОГОКУТНИКИ — замкнуті ламані лінії. Ланки ламаної лінії наз. с т о р о н а м и, їхні кінці — в е р ш и н а м и (мал., *а*), відрізки, що сполучають несуміжні вершини — *діагоналями* М. Якщо всі вершини М. лежать в одній площині, М. наз. п л о с к и м (далі розглядатимемо саме такі М.). Залежно від числа сторін розрізняють *трикутники*, чотирикутники (напр., *паралелограми*, *трапеції*) і взагалі *n*-кутники. М., що не перетинає сам себе, за теоремою М. Е. К. *Жордана* обмежує деяку скінченну частину площини (мал., *б*), яка також наз. М. (поповненим). Він має певну *площу*. Сума внутр. кутів такого *n*-кутника дорівнює 180° ($n - 2$). М. наз. о п у к л и м, коли він лежить по один бік від будь-якої прямої, що містить його сторону (мал., *в*, *г*). Кожний його внутр. *кут* менший за 180°, а сума зовн. (тобто суміжних внутрішнім, взятих по одному біля кожної вершини) кутів дорівнює 360°. Поповнений опуклий М.— *опукла множина*. Всі проведені з однієї вершини діагоналі опуклого *n*-кутника ділять його на ($n - 2$) трикутники (мал., *в*). М. наз. п р а в и л ь н и м, якщо у нього сторони і внутр. кути рівні (мал., *г*, *д*). Правильний М. можна вписати в коло і описати навколо нього (див. *Вписані і описані фігури*). К. Ф. *Гаусс* довів, що правильний *n*-кутник можна побудувати за допомогою циркуля і лінійки лише тоді, коли $n = 2^m \times F_1 F_2 \dots F_k$, де m — будь-яке ціле невід'ємне число, а $F_1, F_2, \dots, F_k$ ($k = 0, 1, 2, 3 \dots$) — різні прості числа вигляду $2^{2^l} + 1$. Опуклий правильний *n*-кутник існує при $n \geqslant 3$, а неопуклий, або з і р ч а с т и й (сторонами якого є рівні діагоналі однойменного опуклого М.),— при будь-якому $n \geqslant 5$, крім $n = 6$. *А. Г. Медяник.*

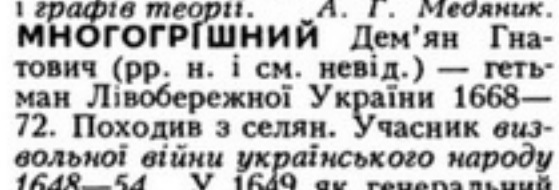

Многокутники:
а — сторони і вершини довільного шестикутника; *б* — поповнений многокутник; *в* — опуклий многокутник; *г* — правильний опуклий п'ятикутник; *д* — правильний зірчастий п'ятикутник.

МНОГОЧЛЕ́Н, поліном — сума скінченної кількості *одночленів*. С т е п е н е м М. наз. найбільший з степенів одночленів, що входять до нього. Якщо степені всіх одночленів однакові, то М. наз. о д н о р і д н и м, або *формою*. Додавання, віднімання та множення М. виконують на базі переставного (див. *Комутативність*), сполучного (див. *Асоціативність*) та розподільного (див. *Дистрибутивність*) законів.

Коли припустити, що коеф. всіх одночленів, які входять до М., належать одному *полю*, то за цієї умови сукупність усіх М. з коеф. з даного поля утворюють кільце (див. *Кільце* в математиці) многочленів над даним полем. Для двох М. $P(x)$ і $Q(x)$ [степінь $P(x)$ не менший за степінь $Q(x)$] завжди можна знайти такі М. $R(x)$ і $S(x)$, що $P(x) = Q(x) R(x) + S(x)$, причому степінь $S(x)$ менший за степінь $Q(x)$. Якщо $S(x) \equiv 0$, то кажуть, що $P(x)$ ділиться на $Q(x)$. Будь-який М. від однієї змінної можна подати у вигляді $a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_n = a_0 (x - \alpha_1)(x - \alpha_2) \dots (x - \alpha_n)$, де $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ — *корені* цього многочлена.

МНОЖИ́Н ТЕО́РІЯ — розділ *математики*, в якому вивчаються властивості множин незалежно від природи їхніх складових елементів. Поняття «множина» — одне з початкових фундаментальних матем. понять, які не можна виразити через інші, простіші початкові поняття. Інтуїтивно воно розуміється як певна сукупність (зібрання, колекція) деяких об'єктів, що в М. т. наз. елементами. Множини мають застосування в кожному розділі математики, напр., в арифметиці і матем. аналізі — множини чисел (натуральних, дійсних) і функцій (дійсної і комплексної змінної), в геометрії — множини точок, прямих, геом. фігур і т. п. Виходячи з цього, в сучас. математиці поширилась теор.- множинна концепція будови будь-якої матем. теорії. Згідно з цією концепцією, кожна матем. теорія має справу з однією або кількома множинами об'єктів, пов'язаних між собою деякими *відношеннями*. Всі властивості цих об'єктів і відношень виражаються за допомогою *аксіом*. Теорія вважається строго логічно побудованою, якщо при її розвитку не використовуються ніякі, раніше не описані аксіомами, властивості і відношення, а всі нові об'єкти чи відношення, що вводяться з розвитком теорії, визначаються через ці первісні. М. т. заснована Г. *Кантором* і як окрема матем. теорія існує з кінця 70-х рр. 19 ст. Завдяки зручності й універсальності понять М. т. стала фундаментом, на якому були побудовані такі розділи математики, як теорія функцій дійсної змінної, заг. *топологія*, заг. алгебра тощо. Роль М. т. в сучас. математиці характеризується тим, що в ній відносно до множин сформульовано ряд заг. положень (які стосуються простих операцій над множинами, відображень множин, їхньої класифікації тощо), що відіграють важливу роль в абстрактних розділах сучас. математики. Розглянемо деякі найпростіші теоретико-множинні поняття.

Нехай кожний елемент множини A є елементом множини B. Тоді кажуть, що A — підмножина множини B ($A \subset B$). Очевидно, що кожна множина є своєю підмножиною і порожня множина ($\varnothing$) є підмножиною будь-якої множини. Над множинами можна виконувати операції об'єднання, перетину, віднімання (різниця множин) та ін. О б ' є д н а н н я м множин A і B ($A \cup B$) наз. множина, що містить всі елементи, які належать хоча б одній з множин A чи B (мал., *а*). П е р е т и н о м множин A і B ($A \cap B$) наз. множина, що містить всі елементи, які належать і множині A, і множині B (мал., *б*). Р і з н и ц е ю множин A і B ($A \setminus B$) наз. множина, що містить усі елементи множини A, які не належать множині B (мал., *в*). Коли $B \subset A$, то $A \setminus B$ наз. доповненням множини B (до множини A). Операції об'єднання і перетину можна узагальнити на нескінченне число множин. Поняття відображення множин об'єднує в собі в абстрактній формі такі матем. поняття, як поняття функції (дійсної чи комплексної змінної), геом. поняття перетворення фігур та ін. Кажуть, що $\varphi: A \to B$ є відображенням множини A у множину B, якщо кожному елементу множини A ставиться у відповідність один і тільки один елемент множини B [якщо елементу a ставиться у відповідність елемент b, то це записують у вигляді $\varphi(a) = b$]. Відображення φ наз. взаємно-однозначним, якщо для будь-яких $a_1 \neq a_2$ має місце $\varphi(a_1) \neq \varphi(a_2)$ і для всякого b знайдеться таке a, що $\varphi(a) = b$. На базі взаємно однозначних відображень

А. А. Мядоянц.

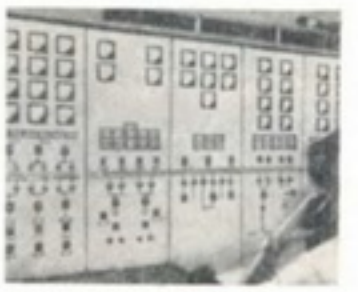

Мнемонічна схема на диспетчерському пульті електростанції.

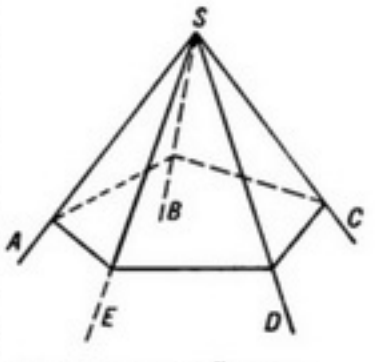

Многогранний кут.

Многозв'язна область. Пунктиром позначено криву, яку не можна стягнути в точку в межах цієї області.

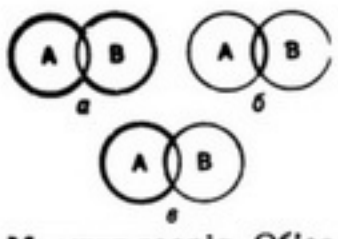

Множин теорія. Об'єднання (*а*), перетин (*б*) і різниця (*в*) множин *A* і *B*.

будується поняття *потужність множини*. Вони ж лежать в основі поняття *ізоморфізму* в математиці. Теорія операцій над множинами, їх відображень, упорядкувань тощо — це т. з. загальна теорія множин.

Дослідження понять ефективної визначеності матем. об'єктів і розв'язності матем. проблем вивчає дескриптивна М. т., а строге вивчення поняття множини на основі *аксіоматичного методу* і побудову відповідних формальних теорій, вільних від суперечностей,— аксіоматична М. т. Дослідження двох останніх розділів М. т. тісно пов'язані з дослідженнями в галузі *основ математики*.

Літ.: Александров П. С. Введение в теорию множеств и общую топологию. М., 1977; Хаусдорф Ф. Теория множеств. Пер. с нем. М.—Л., 1937; Лузин Н. Н. Лекции об аналитических множествах и их приложениях. Пер. с франц. М., 1953; Френкель А., Бар-Хиллел И. Основания теории множеств. Пер. с англ. М., 1966; Куратовский К., Мостовский А. Теория множеств. Пер. с англ. М., 1970.

М. І. Кратко.

МНОЖИНА́ — форма *числа*, яка в іменниках означає здебільшого невизначену кількість однорідних предметів (сестри, столи, озера). Число дієслів, прикметників, порядкових числівників, займенників залежить від числа слів, з якими вони узгоджені (ці столи, глибокі озера). У більшості сучас. індоєвроп. мов М. протиставляється *однині*. Див. також *Двоїна*.

МНОЖИНА́ в математиці — див. *Множин теорія*.

МО́А — загальна назва вимерлих безкільових нелітаючих птахів з ряду моаподібних, або динорнісоподібних (Dinornithiformes). Налічують понад 20 видів М., що існували у Новій Зеландії. Найдавніші рештки М. відомі з міоценових відкладів, останні М. винищені людиною на поч. 19 ст. Розміри М. варіювали від невеликих (1 м заввишки) до велетенських. Напр., динорніс (Dinornis) досягав висоти 3,1 м. М. мали масивні ноги з трьома або чотирма пальцями, за рядом ознак споріднені з *каную* та *страусами*. Жили в лісах, трималися парами, живилися рослинною їжею. Зникнення М. є прикладом несвідомого винищення птахів, яких можна було б одомашнити.

М. А. Воїнственський.

МОБІЛІЗА́ЦІЯ (франц. mobilisation, від лат. mobilis — рухомий) — 1) Зосередження сил, засобів для досягнення певної мети. 2) Комплекс заходів щодо переведення на воєнний стан збройних сил та перебудови економіки і держ. інститутів країни для забезпечення потреб війни. Підготовка до М. здійснюється в мирний час, а сама М. проводиться напередодні або з початком війни відповідно до мобілізаційного плану. Може бути загальною або частковою. Загальна М. здійснюється на всій тер. країни і поширюється на всі збройні сили та економіку д-ви. Часткова М. проводиться в районах, розташованих звичайно на тер. одного з театрів воєнних дій. М. здійснюється відкритим або скритним способом. М. збройних сил — один з важливих елементів їхнього стратегічного розгортання, полягає в збільшенні чисельності збройних сил за рахунок призову військовозобов'язаних (резервістів) і створення нових формувань, мобілізації з нар. г-ва трансп. засобів та ін. техніки. В СРСР право оголошення М. належить Президії Верховної Ради СРСР, а наступні призови у воєнний час проводяться наказами міністра оборони СРСР. Військовозобов'язані, які не з'явилися по М. в указані їм пункти і строки, несуть відповідальність за законами воєнного часу.

І. В. Архипов.

Моа Euryapteryx elephanthopus.

МОБІ́ЛЬНІСТЬ (від лат. mobilis — рухомий) — рухомість, готовність до швидкого виконання завдань.

МОБІ́ЛЬНІСТЬ СОЦІА́ЛЬНА — соціологічне поняття, яке означає рухомість *груп соціальних* або індивідів у соціальній структурі. Розрізняють «горизонтальну» М. с. (тобто перехід з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на тому самому соціальному рівні) й «вертикальну» М. с. (тобто переміщення в ін. соціальну верству чи клас). Тією чи ін. мірою М. с. властива всякому суспільству, однак найоптимальніші можливості для неї створює соціалізм, який ліквідує антагоністичну протилежність класів; за соціалізму освіта загальнодоступна й становище людини в суспільстві визначається не багатством чи походженням, а її суспільно корисною працею. В соціалістич. суспільстві М. с. зв'язана з поступовою ліквідацією істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом і відображає закономірну тенденцію формування майбутньої соціальної однорідності комуністичного суспільства. Зовсім ін. характер має М. с. в капіталістич. суспільстві. Хоч бурж. соціологи, пов'язуючи М. с. з ученням про *соціальну стратифікацію*, твердять, ніби при капіталізмі М. с. відбувається в напрямі пом'якшення класових суперечностей, встановлення соціальної однорідності, насправді «шлях угору», тобто зміни в соціальному становищі окремих осіб, є винятком і не змінює становища всього класу чи соціальної групи в системі виробництва. Гол. напрям М. с. в бурж. суспільстві — не «вгору», а «вниз», він відображає процес розорення дрібної буржуазії, веде до загострення класових суперечностей капіталізму.

МОБУ́ТУ (Mobutu; повне ім'я — Мобуту Сесе Секо Куку Нгбенду Ва за Банга; до січня 1971 — Жозеф Дезіре; н. 14.X 1930, Лісала) — держ. і політ. діяч Республіки Заїр. Закінчив військ. школу, 1958 навчався в Брюссельському ун-ті. З 1959 — член партії Нац. рух Конго. Після надання незалежності Бельг. Конго (1960) М.— статс-секретар уряду, з 1961 — головнокомандуючий армією. Після здійснення армією 1965 військ. перевороту М.— президент країни. Голова і засновник партії Народний рух революції (засн. 1967).

МОБУ́ТУ-СЕ́СЕ-СЕ́КО (до 1973— оз. Альберт) — озеро в Центр. Африці, на кордоні Уганди та Заїру. Лежить у глибокій западині на вис. 619 м над р. м. Площа 5,6 тис. км², глиб. до 58 м. В озеро впадає р. Вікторія-Ніл, витікає р. Бахр-ель-Джебель. Судноплавне. Рибальство. В 1886 озеро досліджував рос. мандрівник В. В. *Юнкер*.

МО́ВА Василь Семенович [літ. псевд.—Лиманський; 1 (13).I 1842, хутір Солодкий Лиман, побл. станиці Стародерев'янківської, тепер Каневського р-ну Краснодарського краю — 1 (13).VI 1891, м. Катеринодар, тепер Краснодар] — укр. письменник. Походив з козацької старшини війська Кубанського. Закінчив Харків. ун-т (1867). Працював на Кубані вчителем, судовим слідчим, мировим суддею. Літ. діяльність почав 1860. Один з перших віршів надруковано в журн. «*Основа*» (1861, № 4). У творчому доробку М.—ліричні вірші, поеми, прозові і драм. твори, переклад «Слова о полку Ігоревім» (неповний) укр. мовою. У віршах і поемі «На степи» показав процес зубожіння селянства, переселення укр. селян на кубанські степи. У п'єсі «Старе гніздо й молоді птахи» відтворив побут кубанських українців в 50-х рр. 19 ст. Працював над укладанням російсько-українського словника.

Тв.: Поезії. К., 1965.

В. І. Мазний.

МО́ВА Денис Миколайович (справж. прізв.— Петров; р. н. невід., Бердянськ, тепер Запоріз. обл.— 1922, Одеса) — укр. співак (тенор) і драм. актор. Закінчив Петерб. консерваторію. Працював у трупах М. Старицького і М. Кропивницького (1885—89), М. Садовського (1889—90, 1893—95), П. Саксаганського (1890—93, 1895—1909). В 1909 керував власною трупою «Товариство під орудою Д. М. Мови». Цього ж року залишив сцену. Серед ролей: Петро («Наталка Полтавка» Котляревського), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Олексій («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Левко («Утоплена» Лисенка), Націєвський, Савка («Мартин Боруля», «Сто тисяч» Карпенка-Карого).

Л. М. Товстоліс.

МО́ВА — основний засіб спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві, сукупність відтворюваних мовними органами загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для предметів, явищ дійсності та відображень їх у свідомості, а також загальноприйнятих правил комбінування цих знаків у процесі вираження думок. «Мова —найважливіший засіб людського спілкування» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 25, с. 246). Вона існує у вигляді конкретних актів *мовлення* (окремих висловлювань, розповідей, групових розмов тощо), в т. ч. й повторюваних усно або мех. способом і фіксованих за допомогою *письма*. Наук. аналіз, зіставлення й узагальнення структурних особливостей великої кількості конкретних актів мовлення дає змогу усвідомити й описати сукупність наявних у даній М. елементів і відношень між ними як єдину складну знакову систему. Усього налічують зараз по-

над 2500 М., які належать різним *націям, народностям* і *племенам* (див. *Мови світу*). У кожній з них виявляються деякі спільні для всіх М. універсальні структурні властивості. Такими універсальними властивостями М. в плані мовної системи є наявність численних усталених *знаків мовних — слів* і загальних (граматичних) правил їхнього використання, а також виділення в складі слів найдрібніших звукових одиниць М.— *фонем*. У рамках окремого слова фонеми можуть об'єднуватися в один чи кілька *складів*. Менш загальною структурною властивістю М. є виділення в межах окремих слів дрібніших фонетико-семантичних компонентів — *морфем*. У процесі мовлення універсальною властивістю будь-якої звукової М. є організація кожного мовного акту в *речення*. В межах заг. властивостей спостерігається необмежене варіювання в різних М. їхніх складових елементів і взаємодії цих елементів у актах мовлення (див. *Граматика, Семасіологія, Синтаксис, Словниковий склад мови*). Разом з *працею* і суспільною *свідомістю* М. становить одну з трьох взаємопов'язаних особливостей, які найістотніше відрізняють людину від тварин. Провідну роль серед цих особливостей відіграє праця, що є матеріальною основою існування суспільства. Свідомість і М. розвиваються лише в зв'язку з розвитком трудової діяльності суспільства, стаючи разом з тим неодмінними факторами дальшого безперервного вдосконалення знарядь праці і способів застосування їх. Особливо тісним є зв'язок М. з *мисленням*, суспільною свідомістю. Мовні знаки — слова, словосполучення і речення — це матеріальні форми, в яких об'єктивно виражаються всі ідеальні витвори свідомості — від конкретних *уявлень* до найбільш абстрактних і узагальнюючих *понять* чи *суджень*. Отже, М.— не тільки засіб вираження думок чи обміну думками, а й засіб формування і закріплення думок у суспільній свідомості. К. Маркс і Ф. Енгельс у праці «Німецька ідеологія» писали: «М о в а є безпосередня дійсність думки» (Твори, т. 3, с. 427). «Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми» (там же, с. 28). Початок формування М., як зазначав Ф. Енгельс у творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину», збігається з становленням людського суспільства в процесі праці, коли «люди прийшли до того, що в них виникла п о т р е б а щ о с ь с к а з а т и одне одному» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 455—456). Природною основою розвитку М. були інстинктивні вигуки тваринних предків людей, які поступово почали використовуватися свідомо, комбінуватись і видозмінюватися для позначення певних речей і явищ дійсності. Безперервне вживання елементів М. щоразу з ін. конкретною метою зумовлює поступову зміну й розвиток кожної М. Характер змін у М. і напрями мовного розвитку визначаються двома різнорідними факторами: істор. змінами в житті суспільства і конкретними особливостями структури М. на даному етапі її розвитку. Зв'язок історії М. з *історією* суспільства виявляється в змінах внутр. структури М. (переважно в галузі *лексики* й *фразеології*) і в змінах масштабів поширеності даної мови (у т. ч. в розвитку її функціональних *стилів*) та ступеня диференційованості її на *діалекти*. Зміни в галузі *фонетики* й *морфології* з явищами сусп. життя безпосередньо не пов'язані. Істотні зміни мовної структури зумовлюються процесами взаємодії мов. Характерними для зв'язку історії М. з історією суспільства є відмінності в мірі діалектної *диференціації мов* на різних етапах істор. розвитку суспільства. Коли процеси екон. і політ. дроблення суспільства на окремі тер. частини переважають над процесами екон. і політ. згуртування (що є майже заг. правилом для всіх докапіталістичних формацій), єдині М. дробляться на тер. діалекти. Навпаки, в періоди, коли процеси екон. і політ. згуртування суспільства починають переважати над процесами тер. дроблення, поряд з діалектною диференціацією проявляється тенденція до витворення єдиної загальнонар. М., що закріплюється в л-рі як *літературна мова*. Формування загальнонар. *національної мови* відбувається в період формування відповідної *нації*. Див. також *Мовлення, Мовознавство, Штучні мови*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 20. Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 29. Філософські зошити; Потебня А. А. Мысль и язык. В кн.: Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1976; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959; Булаховський Л. А. Вибрані праці, т. 1. К., 1975; Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967; Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972; Мова і процеси суспільного розвитку. К., 1980.

О. С. Мельничук.

МО́ВА НАУ́КИ — сукупність засобів формулювання і обґрунтування положень науки, понятійний апарат наукової *теорії* разом із методами доказу та підтвердження. Поняття «М. н.» є абстракцією, за допомогою якої в *логіці науки* вивчається структура знань. До «звичайної» мови уподібнюються формально-логічні засоби М. н., тобто правила побудови доказів розглядаються за аналогією з граматичними правилами. М. н. розглядається також як «звичайна» мова, до словника якої додаються особливі терміни і знаки для вираження наук. понять, а до граматики — деякі розділи логіки і математики. Філос. проблема оцінки наук. теорії як кроку до абс. істини набуває форми оцінки виражальних можливостей мови даної теорії, здійснюваної, зокрема, методами *семантики*. Як і кожна наук. *абстракція*, абстракція М. н. пов'язана з плідними засобами досліджень і корисними аналогіями і водночас вимагає обережного користування. Насправді понятійний апарат теорій та використовувані ними засоби доказу мають не лінгвістичну природу. Аналіз М. н. неминуче потребує використання філос., діалектико-матеріалістичних ідей про роль абстракцій у наук. відображенні дійсності.

Літ.: Попович М. В. О философском анализе языка науки. К., 1966; Попович М. В. Философские вопросы семантики. К., 1975; Костюк В. Н. Методология научного исследования. К.— Одесса, 1976.

М. В. Попович.

МО́ВА ХУДО́ЖНЯ — основний засіб втілення художнього образу в літературі, її першоелемент. Одна з різновидностей *літературної мови* — поряд з мовою публіцистики, наук. творів, документів, поточної інформації та ін. Специфічність М. х. по відношенню до ін. видів літ. мови полягає в додатковій функції естетичного впливу на читача. Худож. л-ра відображає людину і явища дійсності в безпосередньо життєвій формі. Людина виступає в худож. творі як певна особистість, як характер зі своїми індивідуальними особливостями, тому й мова персонажів твору відзначається своєрідністю, зберігає форми живого спілкування. Ознаками М. х. є лексичне багатство (у мові худож. твору виступають слова з різноманітних груп лексики загальнонар. мови: *архаїзми, діалектизми* тощо), розмаїтість синтаксичних конструкцій (див. *Паралелізм, Риторичні фігури*), емоційність. Усі засоби М. х. підпорядковані завданню створення худож. образу. Звідси випливає найголовніша її якість — образність, яка виявляється насамперед у т. з. мікрообразах (див. *Тропи, Фігура стилістична, Порівняння, Метафора, Метонімія*). З цих первісних елементів будуються образи ширшого плану: характери персонажів, картини соціального середовища, природи. М. х. властива ритмічна організація мовного матеріалу у вузькому й широкому значенні цього вислову — від наочно виявленої ритміки віршового рядка (див. *Вірш, Ритм*) до не таких очевидних, але реально існуючих ритмічних властивостей худож. прози. Мова письменника має яскраво виражений індивідуальний характер, виступає засобом втілення авторського *стилю*. Черпаючи з живого джерела загальнонар. мови, письменники закріплюють все краще, що створив і створює народ, і, в свою чергу, збагачують і розвивають нац. мову. М. х. нерозривно зв'язана зі змістом конкретного твору і тільки в цьому зв'язку може розглядатися як худож. явище.

В. С. Мова.

Літ.: Потебня О. О. З лекцій теорії словесності. Х., 1930; Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М., 1959; Чичерин А. В. Идеи и стиль. М., 1968; Лотман Ю. М. Структура художественного текста. М., 1970; Фролова К. П. Аналіз художнього твору. К., 1975; Мова і час. К., 1977.

В. В. Коптілов.

МО́ВА-ПОСЕРЕ́ДНИК — допоміжна *штучна мова,* що застосовується в процесі *машинного перекладу* текстів природними мовами для записування відомостей про смисл та будову перероблюваного тексту в очевидній, однозначній і мінімально надмірній формі. Переклад тексту з використанням М.-п. полягає в перекладі тексту на вхідній мові в текст на М.-п. (аналіз) і перекладі тексту на М.-п. в текст на вихідній мові (синтез). М.-п., як і кожна мова, містить набір елементарних одиниць і правила побудови похідних одиниць з елементарних. За призначенням і структурою М.-п. близькі до *інформаційних мов.* *Е. Ф. Скороходько.*

МО́ВИ МАШИ́ННІ — *мови програмування,* які задаються системами команд відповідних *цифрових обчислювальних машин* і безпосередньо реалізуються (інтерпретуються) ними. *Програма ЦОМ* на М. м. складається з послідовності команд і визначає порядок і тип дій, які має виконати машина. Характерною особливістю М. м. є цифрове кодування команд. Кожна М. м. визначає відповідний *процесор,* кожному процесору відповідає своя М. м. Як правило, М. м. призначаються для програмістів, які працюють на обслуговуванні ЦОМ при системному програмуванні. Описування програм на М. м. пов'язане із значними труднощами, спричиненими їх малою наочністю. Виняток становлять М. м. машин з високим рівнем інтерпретації, напр. мови машин «*МИР*». На М. м. універсальних машин можна описати програми будь-яких *алгоритмів,* зокрема програми, які складають ін. програми (*транслятори,* генератори програм тощо).

К. Л. Ющенко.

МО́ВИ ПРОГРАМУВА́ННЯ — формальні мови, призначені для описування даних (інформації) та алгоритмів (програм) їхньої обробки на *електронних обчислювальних машинах.* Визначаються своїм синтаксисом і семантикою, які встановлюють вигляд виразів для запису *програм ЦОМ* та їхнє операційне значення. Теор. основу М. п. становлять *алгоритмічні мови.* Виникнення і розвиток М. п. пов'язані з розвитком *цифрових обчислювальних машин* та з поширенням їхньої сфери застосування. Першими М. п. стали *мови машинні.* Мови універсальних ЦОМ алгоритмічно повні, тобто дають засоби для описування будь-яких мислимих *алгоритмів* (враховуючи скінченну швидкість і об'єм пам'яті). Проте описування алгоритму на них утруднюється необхідністю надмірної деталізації його окремих кроків. Тому виникла необхідність автоматизації *програмування* на ЦОМ шляхом створення М. п., зручних для формалізації задач і процесів їх розв'язування, та методів побудови відповідних мовних *процесорів* — систем, які забезпечують виконання на ЦОМ програм, написаних на цих мовах,— *трансляторів,* інтерпретаторів тощо.

Сучасні М. п. поділяються на три основні види: машинно-, процедурно- і проблемно-орієнтовані (пакети програм). Описування процесів обробки даних машинно-орієнтованими М. п. пов'язане з труднощами, спричиненими їх малою наочністю. Ці мови найпоширеніші, їх застосовують звичайно у системному програмуванні. Кожна процедурно-орієнтована М. п. визначає певне коло типових (елементарних) *процедур,* з яких такою мовою можна складати алгоритми. Здебільшого ці мови мають кожна свою спеціалізацію, тобто націлюються на описування алгоритмів певного класу (див. *АЛГОЛ, КОБОЛ, ФОРТРАН* та ін.). Окремий клас процедурно-орієнтованих мов становлять мови для обслуговування інформаційно-довідкових систем; ці мови включають засоби для задавання запитів до системи та алгоритмів формулювання відповідей на них. Використання процедурно-орієнтованих мов для розв'язування задач, що виходять за межі їхньої орієнтації, пов'язане зі значними труднощами. Ця обставина та необхідність проведення дедалі складніших обчислень привели до створення процедурно-орієнтованих мов широкого призначення — універсальних М. п., таких як ПЛ-1, СИМУЛА-67, АЛГОЛ-68. Проблемно-орієнтовані М. п. призначаються для автоматизованого розв'язування задач вузького класу. Засновані на цих М. п. системи надають користувачам великих переваг за рахунок підбору бібліотечних (завантажувальних) модулів. Прикладами цих М. п. є мови різних пакетів прикладних програм (див. *Програм пакети*), мови запитів інформаційно-пошукових систем та ін. У деяких з них користувачі звільнені від необхідності складання програм; для розв'язування тієї чи іншої задачі необхідно сформулювати певним чином лише її умову та початкові дані.

Сучас. етап використання М. п. характеризується переходом до діалогових систем, які забезпечують оперативність програмування. М. п. подібних систем (на відміну від процедурно-орієнтованих) включають відповіді («репліки») машини, тобто мовні засоби, за допомогою яких ЕОМ інформує про хід виконання дорученого їй завдання і повідомляє користувача про ситуації, що вимагають його втручання. Діалогові системи надають можливість користувачеві автономно оперувати даними і програмами (введення, виведення, корекція, виконання програми частинами тощо).

Літ.: Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; КОБОЛ. (Программированное учебное пособие). К., 1978; Халилов А. И., Ющенко А. А., АЛГОЛ-60. К., 1979; ФОРТРАН (Программированное учебное пособие). К., 1976.

К. Л. Ющенко.

МО́ВИ СВІ́ТУ — мови сучасних і давніх народів земної кулі. Всього налічують понад 2500 М. с. (за ін. даними — до 5000, точну цифру встановити важко, бо відмінності між різними мовами і діалектами тієї самої мови досить умовні). Найпоширеніші М. с.: китайська, англійська, російська, іспанська, гінді й урду, індонезійська, арабська, бенгальська, португальська, японська, німецька, французька, італійська, панджабі, українська та ін. За спорідненістю (див. *Генеалогічна класифікація мов, Класифікація мов*) М. с. об'єднують у *сім'ї мов.* Найбільш вивченою є індоєвропейська сім'я (див. *Індоєвропейські мови*). Окрему її групу становлять *індійські мови* (індоарійські). В історії розвитку цих мов розрізняють давньоінд. період — мова вед і санскрит, середньоіндійський — палі й пракрити та новоіндійський — сучасні мови гінді й близька до неї урду, бенгальська, маратхі, панджабі, гуджаратська, орія, синдхі, непальська, сингальська та ін. Генетично найближчими до інд. мов є *іранські мови,* серед яких розрізняють давньоіранські — давньоперську, авестійську, скіфську мови; середньоіранські — середньоперську (пехлеві), парф'янську, согдійську, хорезмійську тощо, й новоіранські — перську (фарсі), таджицьку, пушту (афганську), курдську, осетинську, памірські та ін. мови. Починаючи з 1-го тис. до н. е. відомі пам'ятки індоєвроп. мов у Європі, зокрема вимерлих *італьських мов,* до яких належать фалісська, оскська, умбрська, латинська та ін. мови. З місцевих різновидів лат. мови (нар. латині) розвинулися *романські мови,* до яких належать іспанська, португальська, французька, каталанська, провансальська, італійська, сардінська, реторомансьські, румунська, молдавська та ін. До італьських мов близькі *кельтські мови,* які становлять окрему групу індоєвроп. сім'ї. Вони включають сучасні бретонську, валлійську (уельську), ірландську, гельську, менкську, а також вимерлі галльську й корнуельську (корнську) мови. Групою індоєвроп. сім'ї є *германські мови.* Сучасні герм. мови поділяють на підгрупи: північногерманську (або скандінавську), до якої відносять шведську, норвезьку, датську, ісландську й фарерську мови, а також західногерманську, куди належать англійська, німецька, нідерландська (голландська), фризька, ідиш та африкаанс мови. Мови колишньої східногерманської підгрупи (готська та ін.) вимерли.

Близькими між собою є групи індоєвроп. мов — балтійська і слов'янська. До *балтійських мов* належать сучасні латиська й литовська, а також вимерлі — прусська та ін. мови. До *слов'янських мов* належать східнослов'янські — російська, українська та білоруська; західнослов'янські — польська, чеська, словацька, лужицькі й мертва полабська мова; південнослов'янські — болгарська, македонська, сербохорватська, словенська, а також старослов'янська. Окремі групи індоєвроп. сім'ї становлять грецька, вірменська й албанська мови. Давніми індоєвропейськими є *хетто-лувійські мови, тохарські мови,* фрігійська, фракійська, іллірійська та ін. До *семіто-хамітських мов* (так традиційно наз. афразійську, або афроазіатську, сім'ю мов)

належать *семітські мови* (вимерлі аккадська, еблаїт, давньоханаанська, давньоєврейська, давньоарамейська, ефіопська та ін. мови, а також сучасні — іврит, арабська, амхарська, тигринья та ін. мови), берберо-лівійські, чадські (з них найпоширеніша — хауса), кушитські (сомалі, галла та ін.), давно вимерла *єгипетська мова*, продовженням якої була *коптська мова*. У складі *фінно-угорських мов* виділяють, з одного боку, *угорські мови* (угорська, хантийська і мансійська мови), а з другого — чотири підгрупи: пермську (удмуртська, комі-зирянська й комі-перм'яцька мови), волзьку (марійська й мордовські мови), прибалтійсько-фінську (фінська, естонська, карельська та ін.), саамську. Існують і ін. класифікації. Фінно-угорські мови об'єднують з *самодійськими мовами* (ненецька, енецька, селькупська, нганасанська мови) в уральську сім'ю (див. *Уральські мови*), всередині якої виявлено особливо тісні зв'язки між угорськими й самодійськими мовами. До уральських мов близька юкагірська мова. До *тюркських мов* належать турецька, азербайджанська, узбецька, туркменська, татарська, казахська, киргизька, чуваська, башкирська, каракалпацька, якутська та багато ін. сучасних, а також ряд мертвих мов. До сучас. *монгольських мов* входять бурятська, власне монгольська, близькі між собою калмицька й ойратська та ін. *Тунгусо-маньчжурськими мовами* є маньчжурська, евенкійська, близька до неї евенська, та ін. мови. Деякі вчені об'єднують тюркські, монгольські й тунгусо-маньчжурські мови в алтайську мовну сім'ю, а інші заперечують спорідненість цих мов і вважають, що вони становлять не сім'ю, а *мовний союз*. Уральські мови іноді об'єднують разом з алтайськими в ширшу урало-алтайську сім'ю. Ще остаточно не з'ясовано місце серед М. с. японської мови (й спорідненої з нею рюкюської); деякі вчені включають її (як і корейську) до складу алтайських мов. До *дравідійських мов* належать мови телугу, тамільська, ка́нада, малаялам, тулу, гонді та ін.; з ними споріднена еламська мова. За ностратичною гіпотезою (див. *Ностратичні мови*), індоєвропейські, семіто-хамітські, картвельські, уральські, алтайські, дравідійські мови становлять широку, т. з. ностратичну, сім'ю мов.

До картвельських (південнокавказьких) мов належать грузинська, занська (або мегрело-чанська) й сванська мови. До північнокавказьких мов входять три групи: абхазько-адигська, нахська й дагестанська. До абхазько-адигської групи належать абхазька, абазинська, адигейська, кабардинська й убихська мови; до на́хської — чеченська, інгушська та бацбійська; до *дагестанських мов* належать аварська, андійська, каратинська, лакська, даргинська, лезгинська та ін. Нахські й дагестанські мови іноді об'єднують у нахсько-дагестанську групу. Деякі вчені припускають існування генетичної спорідненості між кавказькими мовами і об'єднують їх у т. з. кавказьку (іберійсько-кавказьку) сім'ю [див. *Кавказькі (іберійсько-кавказькі) мови*], але це не доведено. За найновішими дослідженнями, з пн.-кавказькими мовами споріднені єнісейські (сучасна кетська та ряд мертвих мов Сибіру) і деякі мови Сх. Азії. Залишається неясним відношення цих мов до *баскської мови* та мови бурушаскі, яка має деякі спільні риси з єнісейськими. До китайсько-тібетської сім'ї мов (див. *Китайсько-тібетські мови*) належать китайська, тібето-бірманські мови (тібетська, бірманська, вимерла тангутська, качинська), а також гімалайські, неварські та ін. мови. За деякими класифікаціями вважають окремою сім'єю *австроазіатські мови*, куди входять мови мон-кхмер, палаунг-ва, в'єтнамська, малаккські мови, мунда, мяо-яо та ін. *Малайсько-полінезійські мови* (австронезійські) багато вчених вважає сім'єю; в її складі традиційно виділяють 4 групи (чи гілки): *індонезійські мови, меланезійські мови, полінезійські мови, мікронезійські мови*. Припускають, що існує спорідненість між австроазіатськими, тайськими й малайсько-полінезійськими мовами. Особливе місце серед мов Азії займають різні за походженням *палеоазіатські мови*. До них належать чукотська, коряцька, ітельменська, які становлять окрему чукотсько-камчатську групу, а також нівхська та ін. Ескімоську й алеутську мови виділяють в окрему ескімосько-алеутську сім'ю. Палеоазіатські мови, як і айнська мова, що вимирає, мають риси, спільні з деякими індіанськими мовами Пн. Америки. Однією сім'єю є *австралійські мови* — мови племен гарадьєрі, нариньєрі, мудура, аранда, вадюг та ін. Встановлено, що існує спорідненість індо-тихоокеанських (в т. ч. багатьох *папуаських мов*) з андаманськими мовами. Остаточно не розроблено класифікацію мов корінного населення Африки. Найчисленнішою є нігеро-кордофанська, або конго-кордофанська, сім'я (див. *Нігеро-кордофанські мови*). До цієї сім'ї входять мови манде, ква, банту (з них найпоширеніша — суахілі), гур та ін. групи мов. У складі *ніло-сахарських мов*, що їх за деякими класифікаціями об'єднують у сім'ю, виділяють здебільшого 6 груп. До цих мов належать мови сонгаї, маба, фур, сахарські, шарі-нільські, кома та багато ін. Особливе місце серед мов народів Африки займають койсанські, готтентотські та деякі ін. Малодослідженими мовами, генетичні зв'язки яких остаточно не з'ясовано, є *індіанські мови* Америки. Існує кілька класифікацій індіанських мов, за якими їх об'єднують у сім'ї. За однією з класифікацій виділяють такі найбільші сім'ї: на-дене (яку зіставляють з деякими мовами Сх. Азії), алгонкіно-мосанську, пенуті, хока-сіу, ацтеко-тано, чибча, отоманзьку, тупі-гуарані та ін. Найпоширенішою з сучас. індіанських мов є мови кечуа, ацтекська, гуарана та ін.

Значна кількість М. с. відома лише з пам'яток, що дійшли до нас, багато мов зникло без сліду. Класифікація мов народів Пд.-Сх. Азії, Африки й Америки детально не розроблена і не загальновизнана. Тому картина мовної історії людства, яку дає сучасна наука, досить приблизна. Див. також статті про окремі мови, а також розділ «Населення» в статтях про держави. Карту мов світу див. на окремому аркуші між с. 80—81.

Літ.: Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Атлас народов мира. М., 1964; Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967; Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68; Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков, ч. 1—2. М., 1971—76; Языки Азии и Африки, кн. 1—3. М., 1976—79.

Вяч. Вс. Іванов.

МО́ВЛЕННЯ — функціонування *мови* в процесах вираження й обміну думок, конкретна форма існування мови як особливого виду суспільної *діяльності*. Безпосередніми виявами М. є його різноманітні акти в усній (звуковій) і писемній реалізації. У лінгвістичній теорії поняття М. протиставляється абстрактному поняттю мови як системи засобів вираження, прийнятих у даному мовному колективі, і конкретному, найзагальнішому поняттю мови як одного з найхарактерніших виявів сусп. буття. Власне М., розраховане на передачу інформації ін. людям з метою впливу на їхню *поведінку* й діяльність, відбувається або у вигляді сприйманої органами слуху усної артикуляції *знаків мовних* (яка може бути зафіксована й відтворена за допомогою звукозаписувальних пристроїв), або у вигляді умовного відображення цих знаків на письмі (писемне М.). Писемне М. відрізняється від усного більшою організованістю, ретельнішим добором лексики, складнішим і чіткішим граматичним оформленням, неможливістю безпосереднього застосування інтонації, міміки й жестів, якими супроводиться усне М. Розрізняють М. монологічне й діалогічне (див. *Діалог, Монолог*). Поряд з власне М. (т. з. зовн. М.) виділяють *внутрішнє мовлення*, розраховане на постановку й розв'язання в *свідомості* мовця різноманітних пізнавальних завдань. Внутр. М. здійснюється на основі зовнішнього, але без звукового чи писемного виявлення, лише у формі розумових дій з уявленнями про слова звукового М., а також з конкретними уявленнями про предмети і явища дійсності. Внутр. М. слід відрізняти від внутр. промовляння (М. «про себе», зокрема у випадках беззвучного повторення відомого тексту, пригадування минулого висловлювання тощо) і внутр. програмування М. (вироблення плану наступного М.). Крім комунікативної й пізнавальної функцій, М. виконує й деякі інші, зокрема поетичну. Окремим видом М. є читання. М. кожної людини має індивідуальні особливості, хоч осн. елементи мови — її словниковий склад і граматична будова — є суспільними й не залежать від індивіда. М. нерозривно пов'язане з *мисленням* людини, з її свідомістю.

Могар:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — суцвіття; *3* — плід.

Могильник.

Думки не лише виявляються в М., але в ньому формуються й існують. Завдяки М. і на його основі можливе узагальнене абстрактне відображення дійсності, абстрактно-логічне поняттєве мислення, яке виходить за межі індивідуального й перетворюється на суспільний продукт. Не менш важливу роль відіграє М. у вияві й функціонуванні ін. сторін психіки людини, її *відчуттів, сприймань, пам'яті, уяви, емоцій, волі,* в розвитку самосвідомості. З психологічної і фізіол. точок зору М.— одна з вищих психічних функцій людини, друга сигнальна система. Це складний умовнорефлекторний динамічний процес, що здійснюється за допомогою *голосового апарата*. М. пов'язане з роботою всієї *кори великих півкуль головного мозку*. Проте окремі ділянки кори відіграють у М. специфічну роль. Так, у слуховому сприйманні мови бере участь задній відділ верхньої вискової звивини лівої півкулі — центр Верніке; у задній частині третьої лобної звивини лівої півкулі міститься руховий центр мови — центр Брока; виділяють і центр письма, читання та ін. У психологічній л-рі є різні погляди на суть і функції М. Одні дослідники (О. Дітріх, К. Яберг, К. Фосслер) приписують М. функції вираження й комунікації; інші (Б. *Кроче,* К. Бюлер) вважають М. засобом емоційного вираження, звернення і повідомлення, треті (А. Марті, П. Вегенер)— засобом впливу. Рад. психологи виділяють у М. функції спілкування, або комунікативну, означення, або сигніфікативну, вираження, або експресивну, і функцію впливу. Про розлади М. див. *Алалія, Афазія, Дизартрія, Дислалія, Німота.*

Літ.: Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. М., 1956; Жинкин Н. И. Механизмы речи. М., 1958; Раєвський О. М. Мовлення та його розвиток у дітей. В кн.: Радянська психологічна наука за 40 років. К., 1958; Синиця І. О. Психологія писемної мови учнів 5—8 класів. К., 1965; Баєв Б. Ф. Психологія внутрішнього мовлення. К., 1966; Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М., 1969; Синиця І. О. Психологія усного мовлення учнів 4—8 класів. К., 1974; Леонтьев А. А. Основы теории речевой деятельности. М., 1974.

О. С. Мельничук, Л. М. Проколієнко.

МО́ВНИЙ СОЮЗ — спільність генетично споріднених і неспоріднених мов, яка характеризується специфічними структурно-типологічними ознаками, набутими внаслідок тривалих *мовних контактів* за певних геогр. і істор. обставин. Напр., у балканському М. с., до складу якого входять болг., македонська, частково сербохорватська, рум., алб. та новогрец. мови, розвинувся ряд подібних рис (т. з. балканізмів). Розрізняють інтенсивні й екстенсивні М. с. Дослідження М. с. має важливе значення для з'ясування ролі *конвергенції* в утворенні сучасних і стародавніх лінгвістичних *ареалів*.

Літ.: Георгиев В. К вопросу о балканском языковом союзе. В кн.: Новое в лингвистике, в. 6. М., 1972.

Й. Ф. Андерш.

МО́ВНІ КОНТА́КТИ — форма міжмовних відносин, за якої дві або кілька мов стають учасниками однієї спільної лінгвістичної ситуації, коли ними постійно користуються в спілкуванні окремі індивіди або мовні групи. З М. к. пов'язане виникнення *двомовності* (рідше — багатомовності). Наслідком М. к. є взаємодія мов, яка спричинює конкретні зміни в одній мові під впливом іншої — т. з. інтерференцію, а далі *конвергенцію* мов. М. к. можуть бути прямими або опосередкованими, епізодичними або постійними, природними (виникають в умовах безпосередньої комунікації носіїв різних мов) або штучними (напр., у навчальній обстановці). Теорія М. к. входить до складу *інтерлінгвістики.*

Літ.: Жлуктенко Ю. О.Мовні контакти. К., 1966; Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. К., 1974; Вайнрайх У. Языковые контакты. Пер. с англ. К., 1979.

Ю. О. Жлуктенко.

МОВОЗНА́ВСТВА ІНСТИТУ́Т імені О. О. Потебні АН УРСР — наук.-дослідна установа в Києві, центр досліджень у галузі *мовознавства* на Україні. Створений 1921 на базі Правописно-термінологічної комісії АН УРСР і Термінологічної комісії Укр. наук. т-ва в Києві (під назвою Ін-т укр. наук. мови). У 1930 на базі цього ін-ту й мовознавчих закладів, що працювали при істор.-філол. відділі АН УРСР та ін., було створено Ін-т мовознавства. У 1945 Ін-тові надано ім'я О. О. *Потебні.* У складі ін-ту 7 відділів, одна група й лабораторія. Осн. наук. напрями роботи: теорія й методологія рад. мовознавства, ленінська теорія нац.-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві, рос. мова як засіб міжнар. і міжнац. спілкування, взаємодія і взаємозбагачення мов народів СРСР, дослідження структури й системи укр., рос. та ін. слов'янських, а також романських і герм. мов, критика антимарксистських ідей і концепцій у сучас. зарубіж. мовознавстві тощо. В Ін-ті працювали М. Я. *Калинович,* Л. А. *Булаховський,* Є. К. *Тимченко,* О. Н. *Синявський,* І. М. *Кириченко,* М. К. *Грунський* та ін. Очолювали його в різний час А. Ю. *Кримський,* М. Я. Калинович, Л. А. Булаховський та ін., з 1961 директор — І. К. *Білодід.* Ін-т видав ряд праць: «Українсько-російський словник» (т. 1—6, 1953—63); «Русско-украинский словарь» (т. 1—3, 1968; Держ. премія УРСР, 1971), «Словник української мови» (т.1—11, 1970—80), «Сучасна українська літературна мова» (т. 1—5, 1969—73), «Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР» (К., 1976), «Мова. Людина. Суспільство» (1977). Видано зібрання праць Л. А. Булаховського (т. 1—4, 1975—80). Виходить журнал «*Мовознавство*» і щоп'ятирічник «Культура слова». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

Літ.: Інститут мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР. К., 1975.

Й. Ф. Андерш.

МОВОЗНА́ВСТВО, лінгвістика — наука про *мову,* про функції та універсальні характеристики мови, про її структуру й історичний розвиток. М. складається з багатьох галузей і розділів. Розділ М.— *семасіологія* вивчає значення мовних величин. *Фонетика* й *фонологія* розглядають звукову будову мови. *Лексикологія* й *фразеологія* досліджують словесний матеріал мови. *Словотвір* — це розділ М., предметом якого є способи творення *слів* та їхня продуктивність. *Словозміну* й закономірності поєднання слів у *речення* й *словосполучення* розглядає *граматика* (*морфологія* й *синтаксис*). Усередині кожної галузі М. можуть існувати менші спец. відгалуження. Так, у межах лексикології є *ономастика,* що, в свою чергу, поділяється на *топоніміку, антропоніміку* та ін. Тер. диференціацію мови вивчає *діалектологія.* У кожному з цих розділів досліджується сучасний стан мови або її істор. розвиток (див. *Діахронія, Синхронія*). Взаємодію мов, теорію і практику створення допоміжних міжнар. мов, а також проблеми перекладу з однієї мови на іншу досліджують *інтерлінгвістика* й перекладознавство.

М. як наука має велике значення не тільки при вивченні рідної та іноз. мов, для розроблення *термінології,* у наук. коментуванні мовних текстів, *машинному перекладі,* вона дає і теор. висновки для розв'язання проблеми взаємовідношення матеріального й ідеального, для правильного розуміння суспільної свідомості і самої людини як суспільної істоти. Проблема взаємозв'язку мови й мислення, мовних і логічних величин вивчається одночасно М. і *філософією.* Осн. види лінгвістичних методів — описовий (зіставний, конфронтативний, контрастивний, типологічний), історичний (порівняльно-історичний, компаративний) і нормативно-стилістичний. У М. є й спец. прийоми дослідження — це спостереження мовних фактів, мовний експеримент, лінгвістичне моделювання й лінгвістична інтерпретація.

М. виникло на межі філософії й *філології.* Мовознавчі проблеми розробляли ще в Старод. Індії (граматичний трактат *Панині,* 5—4 ст. до н. е., та ін.). У Старод. Греції мову вивчали і в зв'язку з *логікою,* і з погляду її граматичної будови (праці *Платона* й *Арістотеля,* «Граматика» Діонісія Фракійця, бл. 100 до н. е., та ін.). Певний внесок у розвиток М. зробили *александрійська школа* та пергамська. Грец. мовознавчі традиції розвивались у дослідженні лат. мови (праці М. Т. Варрона, Е. Доната, Прісціана та ін.). Пізніше предметом наукового описування стали арабська мова (граматичні школи в Басрі, Куфі та Багдаді), давньоєврейська, арамейська (праці андалузьких філологів 9—12 ст.) й тюркські (праця Махмуда Кашгарського). Філологічні науки розвивалися й на Далекому Сході, зокрема в Китаї та Японії. В епоху Відродження інтерес до культур. спадщини античного світу зумовив розвиток класичної філології. Поряд з цим починається вивчення й нових європ. мов (А. Арно і К. Лансло

«Загальна й раціональна граматика», 1660,— т. з. граматика Пор-Рояля). Застосування порівняльної методики й принципу історизму поклало початок *порівняльно-історичному мовознавству*, яке досягло великих успіхів у вивченні *спорідненості мов*, розробці питань *генеалогічної класифікації мов*, у вивченні істор. розвитку споріднених мов, *сімей мов* (передусім індоєвропейської), у реконструкції давнього стану мов тощо. Великий внесок у розвиток цього напряму в М. зробили Ф. *Бопп*, Р. К. *Раск*, Я. *Грімм*, А. Ф. *Потт*, А. *Шлейхер*, Ф. *Діц*, Й. *Добровський*, О. Х. *Востоков*, Ф. *Міклошич* та ін. Основи заг. мовознавства, розуміння мови як «діяльності» й «продукту діяльності», вчення про зовн. й внутр. форми мови, типологічну класифікацію мов та ін. проблеми розробляв В. *Гумбольдт*. Його ідеї великою мірою позначилися на багатьох напрямах М. 19—20 ст. У серед. 19 ст. А. Шлейхер зробив спробу застосувати в М. біол. теорії. На критиці лінгвістичного натуралізму сформувалася школа молодограматиків — А. Лескін, К. *Бругман*, Г. Остгоф, Б. Дельбрюк, Г. Пауль та ін., яка звертала осн. увагу на вивчення живих мов. *Молодограматизм* багато дав для розвитку порівняльно-істор. мовознавства. У 19 ст. остаточно склалися осн. галузі індоєвропеїстики — елліністика, романістика, *германістика, слов'янознавство*, балтистика, кельтологія та ін. Принципи порівняльно-істор. методу, розроблені для індоєвроп. мов, було перенесено на вивчення неіндоєвроп. мов. Так сформувалися семітологія, *тюркологія*, фінно-угрологія, *африканістика* та ін. У розвитку М. поч. 20 ст. визначну роль відіграли праці Ф. де *Соссюра*, передусім «Курс загальної лінгвістики» (1916). Він створив *знакову теорію мови*, розробляв проблеми синхронії й діахронії, *внутрішньої лінгвістики, зовнішньої лінгвістики* та ін. Ідеї Ф. де Соссюра знайшли розвиток у школах (напрямах) лінгвістичного *структуралізму*: Празька лінгвістична школа (центром її був *Празький лінгвістичний гурток*), *женевська школа, глосематика, дескриптивна лінгвістика*. Паралельно до структуралістських течій розвивалися ін. концепції й напрями в М.: психологічний напрям (праці Г. Штейнталя, В. М. Вундта, до цього напряму примикав О. О. *Потебня*), *неолінгвістика* та ін. З поширенням матеріалістичного світогляду розвинулися експериментальна фонетика й *лінгвістична географія*. Пізніше в М. виникли нові напрями й галузі — *психолінгвістика, соціолінгвістика, етнолінгвістика*, семіотична лінгвістика, трансформаційна лінгвістика та ін. У сучас. зарубіжному М. поряд з матеріалістичними лінгвістичними теоріями поширені теорії, що грунтуються на ідеалістичних засадах (теорія мовної відносності, неогумбольдтіанство тощо).

У розвитку слов'ян. М. визначну роль відіграла праця М. В. Ломоносова «Російська граматика» (1755, опубл. 1757). Глибокі мовознавчі дослідження провели О. Х. Востоков, Ф. І. *Буслаєв*, І. О. *Бодуен де Куртене*, М. В. *Крушевський*, П. Ф. *Фортунатов*, О. О. *Шахматов*, В. О. *Богородицький*, Л. В. *Щерба*, О. М. *Пєшковський*, В. В. *Виноградов* та ін. Значний внесок у розвиток М. зробили укр. мовознавці О. П. *Павловський*, М. О. *Максимович*, П. Г. *Житецький*, О. О. Потебня, Д. М. *Овсянико-Куликовський*, Й. *Левицький*, І. С. *Свєнціцький*, К. П. *Михальчук*, Є. *Желехівський*, Є. К. *Тимченко*, А. Ю. *Кримський* та ін.

Рад. М. спирається на марксистсько-ленінський метод пізнання — діалектичний та істор. матеріалізм. Воно виходить з визнання заг. зв'язку розвитку мови з розвитком людського суспільства, який, проте, не може безпосередньо відбиватись у всіх елементах мовної структури. Протягом певного часу успішний розвиток рад. М. гальмувало т. з. нове вчення про мову (див. *Яфетична теорія*). Незважаючи на це, рад. мовознавці досягли визначних успіхів у дослідженні старописемних мов і *молодописемних мов*, для яких було розроблено графічні системи, створено їхні *літературні мови*. Рад. М. належить заслуга в опрацюванні історії літературних мов і в розробці багатьох проблем заг. М. Найважливішим теоретичним питанням, над яким працюють радянські мовознавці, є проблема закономірності розвитку *національних мов* у період переходу від соціалізму до комунізму, а також вивчення функції *російської мови* як мови міжнац. спілкування СРСР та як однієї з світових мов. Швидко розвивається прикладне мовознавство, зокрема такі його напрями, як створення *інформаційних мов*, машинне реферування, машинний переклад та ін. У розвитку рад. М. чимало заслуг належить укр. мовознавцям М. Я. *Калиновичу*, М. К. *Грунському*, Л. А. *Булаховському*, І. К. *Білодідові*, О. С. *Мельничуку*, П. П. *Плющеві*, В. М. *Русанівському*, А. О. *Білецькому*, Л. Л. Гумецькій, Г. П. *Їжакевич*, І. І. Коваликові, Ю. О. Жлуктенку, С. П. Бевзенкові та ін. На Україні проблеми М. розробляють *Мовознавства інститут* ім. О. О. Потебні АН УРСР, *Суспільних наук інститут* АН УРСР (Львів), мовознавчі кафедри університетів та педагогічних інститутів. Виходить журн. «*Мовознавство*».

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 19. Енгельс Ф. Франкський період; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 29. Філософські зошити; Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968; Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970; Філософські питання мовознавства. К., 1972; Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973; Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1—2. М., 1960; Новое в лингвистике, в. 1—8. М., 1960—78; Новое в зарубежной лингвистике, в. 9. М., 1980; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977. К., 1980; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства, серія 2. В кн.: Булаховський Л. А. Вибрані праці, т. 1. К., 1975; Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1974; Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975; Питання теорії мови в сучасному зарубіжному мовознавстві. К., 1976; Виноградов В. В. История русских лингвистических учений. М., 1978; Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. Пер. с нем. М., 1980; История лингвистических учений. Л., 1980; Березин Ф. М. История советского языкознания. М., 1981; Философские основы зарубежных направлений в языкознании. М., 1977; Сепир Э. Язык. Пер. с англ. М.—Л., 1934; Вандриес Ж. Язык. Пер. с франц. М., 1937; Общее языкознание. Библиографический указатель литературы. М., 1965.

А. О. Білецький, С. В. Семчинський.

«МОВОЗНА́ВСТВО» — науково-теоретичний журнал, орган Відділення літератури, мови й мистецтвознавства АН УРСР. Виходить з 1967 в Києві, 6 разів на рік. Висвітлює осн. напрями сучас. *мовознавства*, друкує статті про соціальну природу *мови*, зв'язок мови з *мисленням*, про *мовні контакти*, про взаємозв'язок і взаємозбагачення укр., російської, а також ін. мов соціалістичних націй та ін. матеріали. Журнал публікує архівні документи, пам'ятки, статті з історії лінгвістичної думки, матеріали про вітчизн. та зарубіжних мовознавців, інформацію про наук. життя в СРСР і за кордоном.

В. М. Калюжна.

МОВСЕ́С ХОРЕНАЦЇ (Мойсей Хоренський; рр. н. і см. невід.) — вірм. історіограф 5 — поч. 6 ст. Прозваний батьком вірм. історії. Навчався в Александрії (Єгипет). Учень *Месропа Маштоца*. Автор «Історії Вірменії» — першої систематичної історії вірм. народу (з найдавніших часів до 428). Написана на основі вірм., а також сірійських, грец. та ін. зарубіжних джерел, пам'яток нар. творчості. Її перекладено багатьма мовами світу.

Б. О. Мовчан.

МОВЧА́Н Борис Олексійович (н. 9.I 1928, с. Макіївка, тепер Носівського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. вчений у галузі фізичного металознавства і металургії, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1964. Після закінчення (1951) Київ. ун-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з питань взаємозв'язку між кристалічною структурою і мех. властивостями металів (сплавів), теорії кристалізації і міжкристалітного руйнування литих сплавів, жароміцності, вакуумної конденсації, електроннопроменевої плавки й електроннопроменевого випаровування металевих і неметалевих матеріалів у вакуумі. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора. Державна премія УРСР, 1974.

Є. Х. Мовчан.

П. Ф. Мовчун. Статуя до пам'ятника Т. Г. Шевченкові в місті Золотоноші Черкаської області. 1976.

МОВЧА́Н Василь Архипович [1 (14).I 1903, с. Неморож, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 2.VII 1964, Київ] — укр. рад. іхтіолог-рибовод, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1955). Член КПРС з 1927. Закінчив Київ. ветеринарно-зоотех. ін-т (1929). У 1930—41 — директор Н.-д. ін-ту ставкового рибного г-ва в Києві, з 1945 — професор Київ. ун-ту. Праці присвячені теор. питанням іхтіології та ставкового рибництва, вивченню закономірностей росту риб, впливу на них умов існування тощо. М. запропонував ефективний метод комплексної інтенсифікації росту риб. Державна премія СРСР. 1949.

МОВЧА́Н Єгор Хомич [19.IV (I.V) 1898, с. Велика Писарівка, тепер смт Сум. обл.— 22.III 1968, Київ] — укр. рад. кобзар. У дитинстві осліп від віспи. Кобзарського мистецтва вчився у *С. Пасюги*. В дожовтневий час у репертуарі М. були думи («Невільницький плач», «Про вдову і трьох синів», «Про самарських братів»), істор., побутові й жартівливі пісні. За рад. часу репертуар М. збагатився думою «Хто ж той сокіл, товариші», його власними піснями й думами («Великий Жовтень», «Першотравнева», «Про мир» та ін.). Виступав 1939 на Республ. нараді кобзарів та лірників, 1955 — на Всесоюзній нараді з вивчення епосу сх. слов'ян, 1958 — на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві. У Великій Писарівці 1978 М. встановлено пам'ятник.

Літ.: Рильський М. Т., Лавров Ф. І. Кобзар Єгор Мовчан. К., 1958; Правдюк А. А. Кобзарь Егор Мовчан. М., 1966; Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.

М. П. Полотай.

МОВЧУ́Н Петро Феодосійович (н. 6.IX 1925, с. Біличі, тепер у складі Києва) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1975). В 1944—50 навчався в Київ. худож. ін-ті в М. *Лисенка*. Твори: «В. Бєлінський» (1951), «В. І. Ленін» (1960); портрети — М. Салтикова-Щедріна (1952), Т. Шевченка (1962), І. Франка (1964), Д. Менделєєва (1967); пам'ятники — Т. Шевченкові в м. Новій Одесі Микол. обл. (1967), воїнам-водіям і Героям Рад. Союзу В. Рябку, В. Сафроновій, І. Кустову в м. Брянську (1967—68, в співавт.), Марку Вовчкові в смт Немирові Вінн. обл. (1971), В. І. Леніну в м. Гадячі Полтав. обл. (1980) та ін. Станкові твори М. зберігаються в ДТГ, ДМУОМ. Держ. премія СРСР, 1952.

МОГА́БІ — гірський масив у центр. частині *Головного пасма Кримських гір*, на Зх. від Ялти. Має конусовидну форму, складений вапняками. Схили М. вкриті лісами з сосни кримської.

О. В. Єна.

МОГАДІ́ШО, Могадішу — столиця *Сомалі*, адм. ц. обл. Бенадір. Порт на узбережжі Індійського ок., вузол автомоб. шляхів, міжнар. аеропорт. Понад 300 тис. ж. (1977). Засн. на межі 9 і 10 ст. З 17 ст.— під владою Оману, з 19 ст.— Занзібару. З 1905 — адм. ц. колонії Італійське Сомалі. Під час 2-ї світової війни 1939—45 захоплений англійцями. В 1950—60 — адм. ц. італ. підопічної тер. Сомалі. З 1960 — столиця незалежної Сомалійської Республіки (з 1969 — Сомалійська Демократична Республіка). Невелика судноверф, підприємства деревообр., шкіряно-взут. і харч. (у т. ч. з-д по переробці молока, збудований з допомогою СРСР) пром-сті. Нац. ун-т Сомалі. Коледжі по вивченню ісламу, індустр. та ін., школа мореплавства і ри-

Могадішо. В центральній частині міста.

бальства. Геологічна служба, Інститут вакцин і сироваток та ін. наукові заклади. Бібліотека Національного університету, Нац. бібліотека. Нац. музей.

МОГА́Р, мишій італійський (Setaria italica mocharicum) — однорічна трав'яниста рослина роду *мишій* родини злакових. Утворює кущ з 2—7 добре облистнених стебел заввишки 80—150 см. Суцвіття — колосоподібна волоть до 25 см завдовжки. Зернівки дрібніші, ніж у проса, видовжені. Дико росте в Азії. В культурі поширу країнах з субтропіч. і помірним кліматом; в СРСР його вирощують переважно на Україні (у пд. і пд.-сх. районах), у Молдавії, на Пн. Кавказі, в Закавказзі, Казахстані, Поволжі. Сіють на сіно, зелений корм, силос і зерно. 100 кг сіна містять 55—57 корм. од. і 5,5 кг перетравного протеїну, а 100 кг зеленої маси відповідно — 16 і 1,4.

Урожай сіна 40—50 ц/га і більше, зерна — 15—20 ц/га. На Україні поширені сорти: Дніпропетровський 11, Дніпропетровський 15, Дніпропетровський 31. Іл. с. 58.

МОГИ́ЛА Петро Симеонович [31.XII 1596 (10.I 1597), Молдавія — 1 (11).I 1647, Київ] — політ., церковний і осв. діяч України, митрополит Київський і Галицький (з 1632). Батько його був господарем (князем) спочатку Валахії (1601 — 07), згодом — Молдавії (1607—09). Освіту здобув у *Львівській братській школі*, слухав лекції у ряді зх.-європ. ун-тів. У 1627 М. обрано Києво-Печерським архімандритом. Був виразником інтересів укр. магнатсько-шляхет. верхівки, тому в політ. питаннях орієнтувався на угоду з Польщею, але виступав проти унії православної церкви з католицькою. Добився у польс. короля легального становища на Україні православної церкви поряд з уніатською, а також передачі їй уніатами *Софійського собору, Видубицького монастиря* та ін. церков. Реставрував Софійський собор і Києво-Печерський монастир. В 30-х рр. 17 ст. з ініціативи М. почалися розкопки *Десятинної церкви* в Києві. Дбав про розвиток *Києво-Печерської друкарні*. В 1631 відкрив *лаврську школу*, яка 1632 була об'єднана з *Київською братською школою* і 1633 дістала назву Києво-Могилянська колегія (з 1701 — *Київська академія*). В 1634 відкрив філіал цієї колегії у Вінниці, а 1636 створив лат. колегію в Кременці. За ініціативою М. було засновано Слов'яно-греко-латинську академію в м. Яссах (1640). Сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування у Валахії й Молдавії. М.— автор ряду книг: «Євангеліє учительне» (1616), «Анфологіон» (1636), «Євхологіон» (1646), численних полемічних проповідей та ін.

Літ.: Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., 1958; Махновець Л. Є. Українські письменники. Біобібліографічний словник. т. 1. К., 1960; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970.

М. П. Ніжинський.

МОГИ́ЛА — 1) Поховальна яма. 2) Місце поховання, насип на місці поховання. 3) На Україні нар. назва давніх курганних поховань (див. *Курган*). Відомі «*Козацькі могили*» — місце поховання укр. козаків, які полягли в *Берестецькій битві 1651*. 4) На Україні нар. назва природного горба овальної або округлої форми, складеного кристалічними (напр., *Бельмак-Могила, Корсак-Могила,* Савур-Могила та ін.) або осадовими (*Кам'яна Могила*) породами.

МОГИ́ЛА-ГОНЧАРИ́ХА — одна з вершин Приазовської височини, в межах Донец. обл. УРСР. Розташована у пн.-сх. частині височини, на вододілі басейнів Азовського м. і Дніпра. Вис. 277 м. М.-Г.— *останець*, складений кристалічними гірськими породами. Схили вкриті степовою трав'янистою рослинністю.

Л. Б. Поліщук.

МОГИ́ЛА-МЕЧЕ́ТНА — найвища точка *Донецького кряжа*, в межах Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на Головному вододілі кряжа, між річками басейнів Азовського м. і Сіверського Дінця. Вис. 367 м. М.-М. — *останець*, складений осадочними породами кам.-вуг. системи. На схилах — степова рослинність, зарості чагарників.

Л. Б. Поліщук.

МОГИЛІ́В-ПОДІ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ селян і солдатів у Могилівському пов. Подільської губ. проти австро-нім. окупантів. Повстання селян почалося вночі проти 14.VIII. Повстанці на визволеній ними території проголошували Рад. владу. До повсталих селян приєднався 20-й австр. полк, що складався в основному з мобілізованих селян Сх. Галичини і дислокувався в Могилеві-Подільському. Однак повстання солдатів після 20-годинного бою було придушено. Частина солдатів влилася до сел. загонів, які відступили в Ямпільський пов., де разом з місц. повстанцями продовжували збройну боротьбу.

МОГИЛІ́В - ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Дністрі. Залізнична станція, пристань. Засн. 1595

Могилів-Подільський. Дзвіниця. 18 ст.

під назвою Могилів на загарбаній шляхет. Польщею території. Влітку 1648, визволений від польс.-шляхет. загарбників сел.-козац. військом, став полковим містом *Могилівського полку*. В 1649 ввійшов до складу *Брацлавського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто відійшло до шляхет. Польщі. В 1664 і 1671 його визволяли козаки на чолі з І. *Сірком*. З 1672 — під владою Туреччини. В 1699 місто знову відійшло до Польщі. В 1743 йому надано *магдебурзьке право*. Трудящі міста брали участь у *Коліївщині* 1768. З 1793 Могилів у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено 24.XII 1917 (6.I 1918). Під час австро-нім. окупації в місті вибухнуло повстання (див. *Могилів-Подільське повстання 1918*). У 1923 місто офіційно названо М.-П. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації М.-П. (19.VII 1941—19.III 1944) в місті діяла підпільна парт. орг-ція, в районі — партизан. загони.

У місті — маш.-буд., приладобуд., рем.-мех., маслоробний, консервний, виноробний, хлібний, пивобезалкогольних напоїв з-ди; швейна, нетканих матеріалів, побутової хімії ф-ки, комбінат побутового обслуговування. Монтажний та рад. торгівлі технікуми, мед. уч-ще, 8 заг.-осв., музична та спорт. школи; 10 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; турбаза «Дністер». Будинок культури, 12 клубів, кінотеатр, 21 б-ка, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: Миколаївська церква (1757), собор (19 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну, М. В. Гоголю (1872). В місті жили рос. письменник Г. О. *Мачтет* (в 70-х рр. 19 ст.), польс. поет Ю. *Словацький* (у 20-х рр. 19 ст.), укр. письменники М. П. *Старицький* (у 80-х рр. 19 ст.), Олена *Пчілка* (1920—24); тут народився академік АН УРСР М. К. *Гудзій*.

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 90,2 тис. чол. (1980). В районі — 94 населені пункти, підпорядковані 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Могилів-Подільський*. М.-П. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, пісковики, вапняки, гравій, глини, мергель, пісок, крейда. Річки — *Дністер* (на пд. межі району) та його притоки — *Лядова, Немія, Мурафа*. Грунти темно-сірі й сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Район лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, клен, берест, в'яз, граб, осика, береза) займають бл. 7% території. В межах району — держ. заказники: Бронницький, Грабарківський та Вендичанська Дубина. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Могилів-Подільський. У районі — вендичанські комбінат хлібопродуктів та цукр. з-д, Моївський цукр. з-д, Ізраїлівський вапновий з-д (с. Грабарівка), Сулятицьке кар'єроуправління (с. Юрківці). Районний комбінат побутового обслуговування (Могилів-Подільський). Землеробство району зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 119,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 109,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, горох, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, соняшник, тютюн, овочеві. Садівництво, виноградарство. Скотарство, вівчарство, бджільництво, рибництво, шовківництво. У районі — 28 колгоспів, 6 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Могилів-Подільський, Сулятицька, Ізраїлівка, Вендичани. Автомоб. шляхів — 644 км, у т. ч. з твердим покриттям — 574 км. Річкова пристань на Дністрі. У районі — 66 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Мазурівка); 103 лік. заклади, у т. ч. 11 лікарень. 6 палаців культури, 24 будинки культури, 62 клуби, кінотеатр, 81 кіноустановка, 90 б-к. Архіт. пам'ятки: скельний монастир (11 ст.) у с. Лядовій, залишки фортеці (17 ст.) в с. Озаринцях, церква (тепер музей, 1-а пол. 19 ст., за проектом художника В. А. *Тропініна*) в с. Кукавці. В с. Гонтівці (кол. с. Серби) — пам'ятник одному з керівників *Коліївщини* — І. *Гонті*, якого тут було страчено. В с. Борщівцях М.-П. р. народився укр. фольклорист і етнограф А. І. *Дімінський*, у с. Яришеві — польс. зоолог В. *Дзедушицький*. У М.-П. р. видається газ. «Наддністрянська правда» (з 1917). *А. Г. Ткачук.*

МОГИЛІВСЬКИЙ ПОЛК, Подільський, або Придністровський полк — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений улітку 1648. До складу М. п. входила пд. частина тер. теперішньої Вінн. обл. Адм. центром М. п. було м. Могилів (тепер Могилів-Подільський Вінн. обл.). В 1649 М. п. було розформовано, а його територію приєднано до *Брацлавського полку*. В 1657 відновлено під назвою Подільського полку. За *Андрусівським перемир'ям 1667* тер. полку відійшла до шляхет. Польщі. В 1672 в зв'язку з загарбанням Поділля тур. агресорами Подільський полк ліквідовано, козаків переселено на Пн. Київщину. Козаки М. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, нар. повстанні 1664—65 під проводом В. *Дрозденка*.

Літ.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

МОГИЛЬНИК, орел-могильник (Aquila heliaca) — птах род. *яструбових*. Довж. тіла 726—835 мм, маса до 3 кг, розмах крил до 2 м. Оперення темно-буре, часто з білими плямами на плечах, на голові світла «шапочка»; молоді птахи бурі з білими поздовжніми пістрявинами. Поширений у Пд. Європі, Азії, Пд.-Зх. Африці. В СРСР — у лісостеп. і степ. зонах, частково в пустелі, на Сх. до оз. Байкал; в УРСР — рідкісний птах у Лісостепу, є в Криму. Селиться в лісах поблизу відкритих просторів. М. часто можна побачити на курганах-могильниках (звідси й назва). Гнізда влаштовує на деревах. Кладку з 2—3 яєць насиджують самець і самка 43 доби. Живиться в осн. дрібними ссавцями, рідше — птахами, падлом. Іл. с. 58.

МОГИЛЬНИК — місце багатьох могил і поховань. М. Стародавнього Сходу та античного світу звичайно називають *некрополями*, християнські — *кладовищами*. Перші М. з'явилися в епоху *мезоліту*. Розрізняють М. курганні (див. *Курган*) і М. без збережених насипів, т. з. грунтові. За обрядом поховання поділяються на М. з трупопокладеннями і М. з трупоспаленнями. На тер. України відомо багато М. різного типу. Поширені, зокрема, ранньослов'ян. грунтові М. з трупоспаленнями в археології свого часу дістали назву *полів поховань*.

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Антін Любич (3.III 1811, с. Підгірки, тепер Калуського р-ну Івано-Фр. обл.— 13.VIII 1873, с. Яблунька, тепер Богородчанського р-ну цієї ж обл.) — укр. поет. Закінчив духовну семінарію у Львові (1840). Літ. діяльність почав 1838. Осн. твори: балада «Русин вояк» (1849), у якій показано картини рекрутчини, поема «Скит Манявський» (1854) — переспів нар. переказів про заснування Манявського монастиря. Відстоював нар. мову в л-рі (вірш «Рідна мова»), певною мірою продовжуючи діяльність «*Руської трійці*».

Тв.: [Вірші]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965. *Ф. П. Погребенник.*

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Іван (1777—1831) — культурно-осв. і церковний діяч на зх.-укр. землях. Був каноніком, виконував одночасно обов'язки наглядача шкіл Перемишльської єпархії, сприяв поширенню укр. нар. шкіл. Автор першої в Галичині граматики укр. мови (1829), яка востаннє була видана 1910. В наук. розвідці «Відомості о руськом язиці» (1829) спростував погляди деяких польс. учених, що не визнавали самостійності укр. мови. Заснував перше в Галичині культурно-осв. т-во (1816).

Тв.: Філологічні праці, т. 5. Львів, 1910.

Літ.: Головацький Я. Ф. Розправа о язиці южноруском і його наріччях. Львів, 1849.

МОГИЛЬОВ — місто, центр Могильов. обл. БРСР, райцентр. Розташований на берегах Дніпра. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, пристань. 300 тис. ж. (1980). Перша згадка про М. належить до

П. С. Могила.

А. Л. Могильницький.

1267. До серед. 14 ст. входив до Вітебського князівства, потім відійшов до Литви, з 1569 — у складі Речі Посполитої. В 1561 М. надано *магдебурзьке право*. В 1595 місто зайняв загін повсталих козаків на чолі з С. *Наливайком*. У 1606—10 відбулося повстання міськ. бідноти і ремісників. З 1772 М.— у складі Росії. В 1773—78 і з 1802 — губернський центр. Могильов.орг-цію РСДРП створено 1904. В серпні 1917 М.— вогнище контрреволюції (див. *Корніловщина*). Рад. владу встановлено 18.XI (1.XII) 1917. З 1938 — обл. центр. На поч. Великої Вітчизн. війни з 1 ло 26.VII 1941 тривала оборона міста від нім.-фашист. військ. У період окупації в М. діяли підпільні групи. М. нагороджено орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (1980). Сучасний М.— важливий центр хім. пром-сті (виробниче об'єднання «Хімволокно» ім. В. І. Леніна), металообробки, машинобудування, в т. ч. приладобудування (з-ди: «Строммашина», автомоб. ім. С. М. Кірова, «Електродвигун», ліфтобудівний, з-д пристроїв для підготовки первинної інформації); металургійний з-д ім. О. Ф. Мясникова. Розвинута харч. (м'ясота хлібокондитерський комбінати, мол., пивоварний і винобродний з-ди) та легка (комбінат шовкових тканин, стрічкоткацька, швейна, трикотажна і взут. ф-ки, шкіряний з-д) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, деревообробка. 2 ТЕЦ. У М.— маш.-буд., технологічний і педагогічний інститути, 9 середніх спеціальних навчальних закладів. Театри: драм. та ляльок; краєзнавчий музей.

МОГИЛЬОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі БРСР. Утворена 15.I 1938. Площа 29,0 тис. км². Нас. 1254 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — білоруси, живуть також росіяни, євреї, українці, поляки та ін. Міськ. нас.— 57%. Ділиться на 20 районів, має 13 міст і 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Могильов*. М. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

Поверхня області переважно рівнинна (вис. 150—200 м). На Пн. Сх. — Оршансько-Могильовська, на Пд. Зх.— Центральноберезинська рівнини. Поширені невисокі моренні горби. Корисні копалини: торф, глини, крейда, вапняки, доломіти, піски; в районі Могильова і Бобруйська — мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —6,6, —8,2°, липня +17,8, +18°. Річна кількість опадів 550—650 мм. Найбільші ріки: *Дніпро* (довжина у межах області 202 км), Сож, Березина, Птич. Багато озер (Витода, Чорне, Неропля). Грунти переважно дерново-підзолисті, є і торфово-болотні. Під лісами — 31% тер. області, переважають хвойні породи (сосна, ялина), ростуть також дуб, ясен, клен, береза, осика, граб та ін. Болота займають бл. 7% території.

В нар.-госп. комплексі республіки М. о. виділяється високорозвинутою пром-стю і механізованим с. г. На М. о. припадає 100% загальноресп. виробн. відцентрових насосів, пасажирських ліфтів, 87% електродвигунів, 62% цементу і жорстких шкір, 60% хім. волокна. Електроенергія надходить з ТЕЦ (Могильов, Бобруйськ, Кричев), діє Осиповицька ГЕС. На місц. торфі працює ряд торфопідприємств. Провідне місце в економіці області посідають машинобудування, металообробка та хім. пром-сть. Найбільші пром. підприємства цих галузей — у Могильові: об'єднання «Хімволокно» ім. В. І. Леніна; з-ди — ліфтобуд., автомоб. ім. С. М. Кірова (скрепери, самоскидні поїзди для підземних робіт), «Електродвигун», «Строммашина» (устаткування для рулонно-покрівельного, азбоцем. та керамічного виробн.), металург. ім. О. Ф. Мясникова (сталевий лист, водопровідні труби); у Бобруйську — об'єднання «Бобруйськшина», «Бобруйськферммаш». Розвивається деревообр. (фанера, меблі, папір, деревноволокнисті плити, етиловий спирт, вуглекислота) та буд. матеріалів пром-сть. Легка пром-сть представлена швейною, шкіряною, текст., харчова — мол., м'ясною, маслоробною, кондитерською, консервною та ін. галузями. В області — 11 льонозаводів. Головні пром. центри: Могильов, *Бобруйськ*, Осиповичі, Кричев та ін. Провідні галузі с. г.— землеробство (переважно льонарство) і тваринництво мол.-м'ясного напряму. Область розташована в зоні надмірного зволоження. Осушених земель 197,3 тис. га, у т. ч. використовується в с.-г. виробн. 190,6 (1978). Крім льону, вирощують також зернові (жито, ячмінь, овес, пшеницю), картоплю, овочі і кормові культури. Є плодово-ягідні насадження. Розводять велику рогату худобу, свиней та овець. Птахівництво. Осн. вид транспорту — залізничний (гол. лінії: Ленінград — Одеса, Орша — Унеча, Бахмач — Бобруйськ — Мінськ — Вільнюс, Кричев — Могильов — Осиповичі — Барановичі). Гол. автомоб. магістралі: Ленінград — Одеса, Могильов — Мінськ, Могильов — Бобруйськ. Судноплавство по Дніпру, Березині. У Могильові — аеропорт. Тер. області проходить нафтопровід Унеча — Полоцьк. У М. о.— маш.-буд., технологічний і пед. ін-ти (Могильов), с.-г. академія у м. Горках, 17 серед. спец. навч. закладів, філіал фізико-технологічного ін-ту АН БРСР та філіал Ін-ту фізики АН БРСР. Театри: драм. та ляльок у Могильові та театр драми і комедії в Бобруйську; 9 музеїв (у т. ч. краєзнавчі в Могильові, Бобруйську і Кричеві; Музей рад.-польс. бойової співдружності в с. Леніно, художній музей ім. В. К. *Бялиницького-Бірулі* в с-щі Бєлиничах).

МОГИЛЬЧЕНКО Григорій Сергійович [17(29).XII 1900, с. Катеринівка, тепер Лозівського р-ну Харків. обл.— 18.VIII 1976, там же] — новатор с.-г. виробн., двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1949. З 1929 і до останніх днів життя очолював колгосп ім. Орджонікідзе Лозівського р-ну Харків. обл. Під керівництвом М. колгосп став зразковим інтенсивним г-вом, в 1967 нагороджений орденом Леніна. М.— делегат XXI, XXII і XXIV з'їздів КПРС та XXV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 3—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МОГИЛЬЩИК (Necrophorus) — рід жуків род. *мертвоїдових*. Тіло (довж. 15—30 мм) чорного кольору, на надкрилах (у більшості видів) 2 оранжеві смуги. Має добре розвинені органи нюху, що допомагає М. на далекій віддалі відшукувати їжу (трупи тварин). Яйця відкладає на трупи дрібних тварин, яких попередньо закопує, вигрібаючи з-під них землю (звідси й назва). М. поширений переважно в країнах із помірним кліматом; в СРСР — 27 видів, у т. ч. в УРСР — 10, з них найвідоміший — N. investigator. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

МОГІКАНИ — індіанське плем'я в Пн. Америці. До 17 ст. М. (бл. 3 тис. чол.) жили в долині р. Гудзону. Говорили *алгонкінськими мовами*. Внаслідок європ. колонізації (18 ст.) більшість М. було винищено. Ті, які залишилися (бл. 300 чол.), були поселені в резервації Стокбрідж (шт. Віскон-

сін). Чисельність разом з індіанським племенем мунсі — бл. 600 чол. Говорять англ. мовою. За релігією — християни. Переносно М.— останні представники якої-небудь людської групи.

МОГОЛИСТА́Н, Могулістан, Моголістанське ханство — феод. держава, заснована в 40-х рр. 14 ст. нащадком *Чінгісхана* Тоглук-Тімуром після розпаду Джагатайського улусу (див. *Джагатай*). Включав Сх. Туркестан, Семиріччя, частину Пд. Сибіру. З 1360—61 до 1363 до М. входив *Мавераннахр*. Наступники Тоглук-Тімура володіли лише Сх. Туркестаном (до 70-х рр. 16 ст.). Іноді в л-рі термін «Моголистан» ідентичний Сх. Туркестану.

«МОГУ́ЧА КУ́ЧКА» — творча співдружність рос. композиторів М. *Балакірєва*, О. *Бородіна*, М. *Римського-Корсакова*, М. *Мусоргського*, Ц. *Кюї*, яка склалася в кін. 50 — на поч. 60-х рр. 19 ст. Її ідеологами були М. Балакірєв і В. *Стасов*. Ідейно-естетичні позиції членів «М. к.» формувалися під впливом революц. демократів. Спадкоємці М. *Глинки* й О. *Даргомижського*, учасники «М. к.» розвивали їхні худож. принципи. Значну увагу вони (зокрема Мусоргський) приділяли зображенню життя знедоленого селянства; у творчості широко використовували фольклор. Найвищі мистецькі досягнення «кучкистів» виявилися в оперному жанрі («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського; «Князь Ігор» Бородіна; «Псковитянка», «Садко», «Снігуронька», «Царева наречена», «Золотий півник» Римського-Корсакова) й симф., переважно програмній, музиці (симфонії Бородіна, Балакірєва, симф. твори Римського-Корсакова). Учасники «М. к.» залишили високохудожні зразки хорової й сольної вокальної творчості; крім рос., розробляли також чес., польс., ісп., груз., вірм., араб. та ін. нар. мелодії. Значну увагу приділяли укр. тематиці (опера «Сорочинський ярмарок», симф. картина «Ніч на Лисій горі», солоспіви «Гопак» і «На Дніпрі» Мусоргського; опери «Майська ніч» та «Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова). Члени «М. к.» пропагували зх.-європ. класику. Вони мали великий вплив на становлення й розвиток нац. муз. культур народів Росії. Під керівництвом Римського-Корсакова вдосконалювали свою майстерність композитори України — М. Лисенко, Я. Степовий, Ф. Якименко; Вірменії — О. Спендіаров; Грузії — М. Баланчивадзе; Естонії — М. Саар; Латвії — Я. Вітол та ін.

Літ.: Стасов В. В. Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1952; Римский-Корсаков Н. А. Летопись моей музыкальной жизни. М., 1955; Лисенко М. Про народну пісню і про народність в музиці. К., 1955; Єфремова Л. Мусоргський і Україна. К., 1958; Гордеева Е. М. Могучая ку́чка. М., 1966.

М. М. Гордійчук.

МО́ДА (франц. mode, від лат. modus — міра, спосіб, образ) — 1) Нетривале панування певного смаку в будь-якій сфері життя або культури. На відміну від поняття *стилю* М. характеризується короткочасними змінами зовн. форм побутових предметів, худож. творів, одягу. 2) Нестійка популярність, що швидко минає.

МО́ДА в статистиці, модальна величина — величина ознаки, яка найчастіше спостерігається в статистичній сукупності або варіаційному ряду. В ряду розподілу — це величина ознаки, що має найбільшу частоту.

М. застосовують для визначення величини найпоширенішої ознаки. Її використовують в сукупностях великої чисельності. Якщо величини ознак у ряду розподілу задано у вигляді інтервалів, то спочатку знаходять модальний інтервал, тобто інтервал, який має найбільшу частоту, а потім — наближене значення модальної величини ознаки за формулою:

$$M_0 = x_0 + i \times \frac{f_m - f_{m-1}}{(f_m - f_{m-1}) + (f_m - f_{m+1})},$$

де x_0 — нижня межа модального інтервалу; i — величина модального інтервалу; f_{m-1} — частота інтервалу, що передує модальному; f_m — частота модального інтервалу; f_{m+1} — частота інтервалу, що йде за модальним. Використовують також графічний метод визначення моди.

МОДА́ЛЬНА ЛО́ГІКА — розділ *логіки*, в якому досліджуються відношення «дійсності», «необхідності», «можливості», «випадковості» тощо, які називають *модальностями*, шляхом побудови особливого виду числень. Виникнення М. л. відносять до 20-х рр. 20 ст. Її осн. представники — К. І. Льюїс, Я. *Лукасевич*, Р. *Карнап* та ін. В М. л., крім висловлювань, які містять стандартні пропозиційні числення (числення висловлювань), розглядають твердження з модальними операторами (символами) □ (необхідно) і ◇ (можливо). Ідею інтерпретації модальних висловлювань розвинув Г. В. *Лейбніц*. Складні гносеологічні та онтологічні проблеми виникають у теорії квантифікації (зведення якісних характеристик до кількісних) модальних висловлювань, де необхідно якимось чином ототожнювати об'єкти, властивості та відношення різного порядку. Дослідження в М. л. значною мірою розширили можливості логіки як науки. Формальні засоби М. л. успішно використовуються при розробці проблем логіки норм, оцінок, дій, епістемічної логіки, логіки доведення, логіки запитань, логіки вірогідності тощо.

Літ.: Фейс Р. Модальная логика. М., 1974; Слинин Я. А. Современная модальная логика. Л., 1976; Костюк В. Н. Элементы модальной логики. К., 1978.

А. Т. Ішмуратов.

МОДА́ЛЬНІ СЛОВА́ — група слів, за допомогою яких виражається *модальність*. Передають суб'єктивну оцінку висловлювання, його істинність (справді, звичайно, безсумнівно, правда) або можливість, сумнів у його реальності (можливо, очевидно, ймовірно, здається). У реченні М. с. часто бувають *вставними словами*.

МОДА́ЛЬНІСТЬ (від лат. modus — міра, спосіб) — поняття філософії, логіки й лінгвістики, яке виражає оцінку дійсності або оцінку змісту висловлювання чи *судження* по відношенню до дійсності. Існуюче явище може бути необхідним або випадковим; ситуація, яка описується висловлюванням, може вважатися дійсною або недійсною, можливою або неможливою, бажаною або небажаною. Модальні висловлювання становлять предмет дослідження *модальної логіки*. У мовознавстві — граматична (синтаксична) категорія, яка виражає характер відношення змісту речення до дійсності. Розрізняють М. об'єктивну — відношення повідомлюваного до певного плану дійсності (повідомлюване мислиться як реальне чи нереальне — можливе, зумовлене, бажане, необхідне тощо) і суб'єктивну — ставлення мовця до повідомлюваного — його оцінка висловленого (експресивна оцінка, підкреслення, впевненість чи невпевненість, ймовірність чи достовірність та ін.). М. виражається різними мовними засобами: граматичними, зокрема формами *способу* дієслова; лексичними — *модальними словами* та модальними *частками* (так, ні, не, мов); *інтонацією*, що може передавати впевненість, сумнів, підсилення тощо; порядком слів.

А. Т. Ішмуратов (М. у логіці), *І. К. Кучеренко* (М. у мовознавстві).

МОДЕ́ЛІ в біології. Застосовуються при дослідженнях біологічних систем на різних рівнях організації: від молекулярного до популяційно-біоценотичного (див. *Популяція*, *Біоценоз*). За допомогою М. можна пояснити спостережувані явища, передбачити поведінку об'єкта в певних умовах. М., що їх використовують у біології, можуть бути матем., імітаційними та фізико-хім. Математичні М. являють собою рівняння, які описують досліджуваний процес або явище; при створенні їх в осн. використовують методи *математичної статистики* й мову *диференціальних рівнянь*. Приклад матем. М. фізіол. явищ — М. *збудження* нервового волокна, розроблена англ. вченими А. *Ходжкіним* і А. *Хакслі*. Імітаційні М.— логіко-матем. уявлення системи, запрограмованої для рішення на електронній обчислювальній машині (ЕОМ). Створено велику кількість імітаційних М. *нейронів* і нервових сіток, що відтворюють окремі функції *нервової системи*. Особливий інтерес становлять імітаційні М., у яких структура або інтенсивність зв'язків між елементами змінюється в результаті *навчання*. Такі М. застосовуються для моделювання *умовних рефлексів*, розпізнавання образів, процесів навчання. Фізико-хімічні М. відтворюють фіз. або хім. засобами деякі властивості біол. структур, функцій, процесів (найбільшого успіху досягнуто в моделюванні фіз.-хім. умов існування живих організмів або їхніх органів і клітин). Напр., М. *мембран біологічних* дають змогу досліджувати процеси *мембранного транспорту* і вплив на нього різних факторів. Створення й використання М. ві-

Г. С. Могильченко.

діграє важливу роль у розвитку теор. біології; М. екологічних систем, що створюються останнім часом, мають велике нар.-госп. значення.

Літ.: Позин Н. В. Моделирование нейронных структур. М., 1970; Смолянинов В. В. Математические модели биологических тканей. М., 1980; Моделирование в биологии. Пер. с англ. М., 1963.

Б. Я. П'ятигорський.

МОДЕ́ЛІ в мовознавстві — 1) Теорія або аналог до оригіналу, реальної мови. Такий тип М. загальний і відповідає цьому поняттю в ін. науках. М. відображає об'єкт пізнання, що не підлягає безпосередньому спостереженню, і дає змогу шляхом дослідження зробити висновки про істотні якості та співвідношення елементів об'єкта. Сучас. теорії М. вважають доведеними лише тоді, коли на їх підставі можна вивести нову систему правил, сформулювати нові закономірності, властивості, що не відбиваються безпосередньо. Великого значення М. надає *структурна лінгвістика,* яка використовує логіко-матем. засоби. Сучас. лінгвістичні дослідження неможливі без визначення вихідної теорії, або М. 2) Структурний елемент мови (фонологічні, морфологічні, синтаксичні й семантичні М.). Цей тип М. стосується не об'єкта мови, а *метамови* як засобу описування мовних явищ. У синтаксисі, напр., розрізняють п'ять типів М. *речень*. Найпростішими серед них є структурні (формальні) М., утворені за ознакою наявності *членів речення* та порядку їх, а також ядерні М.— прості речення, які лежать в основі всіх речень певної мови, структура яких пояснює структуру ін. речень.

Л. І. Прокопова.

МОДЕ́ЛІ ПРИРО́ДНИХ КО́МПЛЕКСІВ — моделі, які відображають будову, властивості, функціонування *природно-територіальних комплексів* і використовуються для одержання нової інформації, у т. ч. географічного прогнозування. На відміну від моделей окремих природних компонентів і процесів М. п. к. спрямовані на дослідження механізму генетичної цілісності, взаємодії та взаємозв'язків природних компонентів і є обов'язковим елементом їхнього *системного аналізу*. При геогр. дослідженнях використовують понятійні, графічні, картографічні, логіко-математичні, фіз. та ін. М. п. к. (описи, карти, схеми, формули).

Понятійна (словесно-ілюстративна) модель — традиційний опис геогр. комплексу. Всі ін. М. п. к. створюються за відповідними правилами, що базуються на теоретичних положеннях, які відображають подібність природних комплексів їхнім моделям (див. *Моделювання, Моделювання географічне*). Останні як власне М. п. к. і являють собою наук. абстракцію, одержану в результаті формалізації, змістової *генералізації* тощо. М. п. к. відображають оригінал у спрощеному вигляді, роблять його доступнішим для розуміння і вивчення. При цьому дотримуються правил ізоморфізму щодо властивостей, які є предметом дослідження, і гомоморфізму відносно комплексу в цілому (див. *Ізоморфізм і гомоморфізм*). При геогр. дослідженнях значного поширення набули картографічні М. п. к. (див. *Картографічне моделювання*), які відображають просторову, зокрема морфологічну, ландшафтну структуру комплексів. Менш поширені динамічні моделі, що розкривають їхнє функціонування. Розроблення таких моделей потребує спец. стаціонарних і напівстаціонарних спостережень. Ефективними є тематичні серії (системи) М. п. к., які дають можливість показати різні аспекти будови й функціонування комплексів, а також проаналізувати їхні зв'язки, розглядаючи різні моделі (зокрема, картографічні і логіко-математичні) одного й того ж комплексу. М. п. к. є невід'ємною частиною теоретичних досліджень, одним із засобів розв'язання прикладних геогр. задач. Складність моделювання природних комплексів зумовлена великою кількістю складових компонентів та взаємозв'язків між ними, а також їхньою різнорідністю.

Літ.: Беляев В. И. Управление природной средой. К., 1973; Арманд Д. Л. Наука о ландшафте (Основы теории и логико-математические методы). Л., 1975; Сочава В. Б. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск, 1978.

Г. І. Швебс.

МОДЕЛЮВА́ННЯ — непрямий, опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання (безпосереднє вивчення яких з певних причин неможливе, ускладнене чи недоцільне) шляхом дослідження їхніх *моделей*. Як специфічний пізнавальний прийом, своєрідна форма відображення об'єктивної дійсності виникло в античному світі одночасно з появою наук. пізнання. Наук. основи М. почали закладатися з виникненням точного *природознавства* — в епоху *Відродження*. Перший етап його наук. розвитку пов'язаний з генезисом і становленням теорії *подібності* (Г. *Галілей*, І. *Ньютон* та ін.). В епоху *науково-технічного прогресу* М. фактично перетворилося на загальнонаук. метод пізнання, стало ефективним теор. і експериментальним засобом дослідження складних процесів і явищ дійсності (див., напр., *Моделювання географічне, Моделювання економічних процесів, Моделювання математичне, Моделювання психіки, Моделювання соціальне, Моделювання статистичне*). Розвитку М. особливо сприяла поява *кібернетики* і *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ). Моделюванню, модельному, зокрема модельно-кібернетичному експериментові, належить важлива роль у верифікації наук. *гіпотез*, побудові і розвитку *теорій*. М., широко застосовуючи абстрагування та *ідеалізацію*, дає змогу виділяти (а потім відтворювати в моделях і досліджувати) саме ті параметри, характеристики чи властивості модельованих об'єктів, які безпосередньо підлягають пізнанню. Метод М. надзвичайно розширює можливості наук. пізнання, оскільки дозволяє наочніше уявляти досліджувані явища, «наближувати» їх, змінювати реальний режим їх протікання, усувати шкідливий вплив супровідних сторонніх факторів тощо. Структура процесу М. включає такі осн. етапи: постановку проблеми, побудову (вибір) моделі, її дослідження, *екстраполяцію* одержаних результатів на оригінал. Теор. основою М. є теорія фіз. подібності, що служить основою фіз. М., при якому модель і оригінал мають однакову фіз. природу; теорія фіз. аналогії, що становить основу предметно-матем. М., коли модель і оригінал відрізняються матеріальним субстратом, але мають еквівалентний матем. опис; теорія *ізоморфізму і гомоморфізму* систем, що лежить в основі знакового М., яке зводиться до оперування знаковими моделями (формулами, знаками тощо) за певними фіксованими системами закінчених правил. Особливо важливу роль у наук. пізнанні відіграє такий вид знакового М., як логіко-математичне, зокрема інформаційне М., що здійснюється засобами *математики, математичної логіки* і кібернетики. В практиці наук. пізнання зустрічається також мислене М., яке полягає в мисленому оперуванні чуттєво-наочними образами, умоглядними конструкціями, схемами, системами *суджень* тощо. Наведена класифікація, звичайно, досить умовна. Класифікація М. може здійснюватися і за ін. критеріями чи принципами.

Літ.: Новик И. Б. О моделировании сложных систем (Философский очерк). М., 1965; Штофф В. А. Моделирование и философия. М.—Л., 1966; Морозов К. Е. Математическое моделирование в научном познании. М., 1969; Уемов А. И. Логические основы метода моделирования. М., 1971; Мороз О. Я. Логіко-гносеологічний аналіз принципів кібернетичного моделювання. К., 1972; Растригин Л. А., Марков В. А. Кибернетические модели познания. Рига, 1976.

О. Я. Мороз.

МОДЕЛЮВА́ННЯ в образотворчому мистецтві — відтворення об'ємно-пластичних і просторових властивостей предметного світу за допомогою *світлотіні* (в живописі та графіці) або відповідної пластики тривимірних форм (у скульптурі). М. відіграє значну роль в образному розв'язанні твору, допомагає типізації, узагальненню, виявленню найістотнішого в образі.

МОДЕЛЮВА́ННЯ В ЕНЕРГЕ́ТИЦІ ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т АН УРСР, Інститут проблем моделювання в енергетиці АН УРСР (ІПМЕ). Організований 1981 в Києві на базі Сектора електроніки і моделювання *Електродинаміки інституту* АН УРСР. До складу ІПМЕ входять 14 відділів та дослідне виробництво. Осн. напрями наук. роботи: дослідження фундаментальних проблем електроенергетики і теор. електротехніки; вивчення швидкоплинних процесів в енергетиці і передаванні енергії; розробка методів моделювання та застосування засобів обчислювальної техніки в енергетиці. Ін-т видає журнал «Электронное моделирование» (орган відділень фіз.-тех. проблем енергетики

АН СРСР і АН УРСР), збірник «Гибридные вычислительные машины и комплексы»; має аспірантуру.

МОДЕЛЮВА́ННЯ ГЕОГРАФІ́ЧНЕ — дослідження географічних об'єктів або процесів з використанням *моделей*. М. г. спрямоване на вивчення будови (структури), а також розвитку (динаміки, функціонування) *географічної оболонки* та окремих її компонентів. Основний методологічний принцип М. г.— *системний підхід*. М. г. застосовують переважно разом з іншими методами, зокрема експериментом і спостереженням. При М. г. у більшості випадків ставиться таке заг. дослідницьке завдання: показати, як характер просторової організації компонентів, особливості функціонування їх формують цілісні геогр. утворення — природні й соціально-екон. комплекси різного типу і масштабу (див. *Виробничо-територіальні комплекси, Природно-територіальний комплекс*). Результати, одержані в ході дослідження геогр. моделей, переносять на реальність на основі попереднього обгрунтування їхньої адекватності оригіналу. Останнє здійснюють на підставі логічних висновків, *гіпотез* чи теорії досліджуваних явищ, що уточнюють ідею подібності, пов'язану з формалізованою процедурою М. г. На початкових стадіях М. г. здійснюється на рівні «модельних уявлень» — мислене, уявне моделювання. У фіз. географії, зокрема в гідрології, застосовують фіз. і предметно-матем. моделювання, напр. моделі ріки, каналу тощо. Найпоширеніше *картографічне моделювання*. При теор. дослідженнях дедалі ширше застосовують матем. моделювання, тобто геогр. явища й процеси представляють у вигляді логіко-матем. схем, рівнянь, *алгоритмів*. Воно є основою машинного моделювання — чисельного (з використанням ЕОМ) або імітаційного (на аналогових машинах). М. г. може бути детермінованим (з строго однозначними висновками) або стохастичним, коли результат його полягає у імовірності появи тих чи ін. подій. М. г. спрямоване на розв'язання певних теор., методичних чи прикладних питань геогр. науки. Мета його визначає вибір матем. апарату і напрям змістової *інтерпретації* результатів. Див. також *Моделювання, Моделі природних комплексів*.

Літ.: Модели в географии. М., 1971; География и математика. Тарту, 1974; Харвей Д. Научное объяснение в географии. М., 1974; Математические методы в географии. Казань, 1976.

О. Г. Топчієв, Г. І. Швебс.

МОДЕЛЮВА́ННЯ ЕКОНОМІ́ЧНИХ ПРОЦЕ́СІВ — метод дослідження екон. об'єктів за їхніми *моделями*. Здійснюється за допомогою знакових та матеріальних систем, що відображають властивості, зв'язки, відношення об'єктів та економічних явищ.

В економіці *моделювання* застосовують як метод пізнання та добору господарських рішень. М. е. п. дає можливість уникнути небажаного експериментування з реальними екон. об'єктами. В процесі *управління народним господарством* використовують моделі прогнозування, перспективного і *поточного планування* та оперативного регулювання. В М. е. п. широко застосовують знакові моделі. Матеріальні моделі (по суті вони не фізичні, оскільки не мають однієї і тієї ж природи, що й об'єкт) для об'єктів екон. природи створюються на предметних аналогах типу електронно-обчислювальних машин. Використання такої техніки для моделювання екон. процесів насамперед пов'язане з *моделюванням математичним*. Знакові моделі екон. процесів будуються за допомогою слів, речень, малюнків, схем, діаграм, картограм, циклограм, графіків, креслеників, графів (див. *Графів теорія*), окремих формул, функціональних залежностей, рівнянь та нерівностей тощо. Серед моделей знакових систем екон. процесів найважливішими вважаються матем. моделі, в яких за допомогою цифрових і функціональних співвідношень відображаються осн. властивості екон. процесу. Моделі в економіці почали використовувати з 2-ї пол. 18 ст. «Економічна таблиця» Ф. Кене стала першою числовою моделлю процесу *відтворення*, як його уявляв автор. Іншим прикладом таких моделей є схеми простого і розширеного відтворення, створені К. Марксом та розвинуті В. І. Леніним. Вони стали теор. основою, зокрема, *балансу міжгалузевого* та *балансового методу* моделювання в цілому. Для моделювання екон. процесів поряд з балансовим методом широко застосовують оптимізаційні методи (див. *Оптимальне планування*), для яких розробляють моделі екстремального (максимального або мінімального) типу. Розробку екстремальних моделей екон. процесів, в яких враховується лінійний взаємозв'язок між змінними, вперше виконав рад. учений Л. В. *Канторович*. Згодом розробка моделей такого типу була узагальнена терміном «лінійне програмування» (див. *Лінійна функція*), який запровадив у своїх працях амер. вчений Т. Купманс. Поряд з лінійними моделями екон. процесів широко відомі нелінійні та стохастичні (ймовірні) моделі, в яких між змінними моделі відображається відповідно нелінійний взаємозв'язок і взаємозв'язок, пов'язаний з невизначеністю. За допомогою матем. моделей досліджують проблеми розвитку світової економіки, нар. г-ва, окремих галузей та регіонів, нар.-госп. комплексів, *територіально-виробничих комплексів*, виробничо-госп. комплексів, пром. та виробничих об'єднань тощо, для яких створюють моделі виробничого типу, транспортні, виробничо-транспортні та ін. Процес моделювання в економіці має ряд послідовних стадій. На першій стадії в заг. вигляді ставиться мета моделювання. На другій стадії виділяють об'єкт (процес). Для третьої стадії характерне виявлення внутр. властивостей та внутр. і зовн. зв'язків процесу, що моделюється. Це дає можливість сформулювати найважливіші обмеження для матем. моделі і конкретизувати мету її розробки, а також визначити в разі потреби критерій оптимальності. На четвертій стадії проводиться матем. постановка економічної задачі, для розв'язання якої застосовують один з методів матем. програмування з використанням електронно-обчислювальної техніки. Розробка екстремальних моделей та застосування їх в екон. теорії та практиці народно-господарського управління дають основу для оптимального функціонування економіки в цілому та її окремих ланок.

Див. також *Моделювання статистичне*.

Літ.: Канторович Л. В. Экономический расчёт наилучшего использования ресурсов. М., 1960; Лурье А. Л. Экономический анализ моделей планирования социалистического хозяйства. М., 1973; Юдин Д. Б., Юдина А. Д. Экстремальные модели в экономике. М., 1979; Войцеховский В. Б. Моделирование и оптимизация развития производства. К., 1980.

Див. також *літ.* до ст. *Моделювання статистичне*.

В. М. Гевець.

МОДЕЛЮВА́ННЯ МАТЕМАТИ́ЧНЕ — метод дослідження процесів (чи явищ) шляхом побудови системи математичних співвідношень (математичних моделей), що описують їх. При М. м. використовують заг. закони природознавства, спец. закони конкретних наук, результати спостережень та експериментів, імітаційне *моделювання* за допомогою *обчислювальних машин* тощо. М. м. здійснюється засобами математики та логіки з використанням, як правило, *електронних обчислювальних машин*, зокрема *аналогових обчислювальних машин* і *цифрових обчислювальних машин*. Знання матем. моделей дає змогу передбачити розвиток процесу, розрахувати його характеристики, керувати цим процесом, проектувати системи з бажаними характеристиками тощо.

Б. М. Бублик.

МОДЕЛЮВА́ННЯ ПСИХІКИ — метод наук. пізнання психічних процесів і властивостей на основі створення та вивчення їхніх моделей. Грунтується на здатності людського розуму абстрагувати схожі ознаки чи властивості різних за природою об'єктів і встановлювати певні відношення між ними. М. п. здійснюється як щодо складних цілісних психіч. структур (*характеру, темпераменту*), так і щодо окремих феноменів психіки, окремих її процесів (сприймання, увага, *мислення, пам'ять* тощо). М. п. набуло значного поширення починаючи з 40—50-х рр. Цьому особливо сприяло виникнення *кібернетики* та ін. суміжних галузей наук, де застосовується логіко-математичне моделювання, ЕОМ. М. п. стало основою інтеграції засобів психології, нейрофізіології, кібернетики, лінгвістики та ін. наук для ефективного дослідження психіч. феноменів. По суті сучас. М. п.— нова галузь дослідження, що сформувалася на стику ряду наук. Потужний поштовх М. п. дали проблеми штучного інтелекту, моделювання процесів сприймання та ін. За допомогою цього методу вдається

Модерн.
Камін, виконаний за ескізами М. О. Врубеля. Початок 20 ст.
Цирк Крутикова в Києві. Архітектор Е. П. Брадтман. 1903. Не зберігся.

моделювати мозкові структури, що лежать в основі психічного, досліджувати структуру психічних процесів і властивостей, насамперед тих, які з огляду на свою складність мало піддаються вивченню ін. сучас. методами. Є спроби моделювати творчу діяльність людини, інтуїтивні, евристичні акти (див. *Евристика*). Моделювання дає змогу поглиблювати пізнання досліджуваних явищ психічної діяльності і відіграє важливу роль у верифікації наук. гіпотез та побудові психологічних теорій.

В. І. Войтко.

МОДЕЛЮВА́ННЯ СОЦІА́ЛЬНЕ — науковий метод опосередкованого пізнання соціальних процесів і явищ шляхом створення і дослідження їхніх *моделей*. Здійснюється на основі тих самих заг. принципів, що й *моделювання* в цілому. Водночас М. с. властиві специфічні особливості, зумовлені характером соціальних феноменів, перш за все надзвичайною складністю їх (на відміну від природи, де панують стихійні, сліпі сили, у суспільстві діють люди, наділені розумом, свідомістю, відносною свободою дій), швидкоплинністю, неповторністю конкретних ситуацій тощо. М. с. відрізняється високим рівнем абстрагування та *ідеалізації*. При М. с. використовується великий арсенал теор. і тех. засобів методу моделювання. Успішне впровадження М. с. стало можливим завдяки досягненням *кібернетики*, яка сприяє інтенсивному проникненню в сусп. науки логіко-матем. методів, формалізації і алгоритмізації (див. *Алгоритм*) соціальних процесів, застосуванню *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ). Як специфічний, непрямий метод пізнання соціальної дійсності М. с. застосовується тоді, коли використання прямих, традиційних методів дослідження нераціональне або неможливе. Цим визначаються як його переваги, так і обмеження. Переваги М. с. полягають насамперед у тому, що воно дає змогу «програвати» на ЕОМ довільні моделі досліджуваних явищ, багато разів імітувати їх у різних штучно створюваних умовах, спостерігати їх протікання у змінюваних часових режимах, розглядати одиничні явища як масові, прогнозувати розвиток соціальних процесів, відбираючи оптимальні в певному відношенні варіанти і відкидаючи неможливі в соціальній дійсності чи небажані. М. с. відкриває можливості здійснення соціального експерименту, зближує за характером дослідження соціальні науки з природничими. М. с.— важливий засіб соціального прогнозування і управління.

О. Я. Мороз.

МОДЕЛЮВА́ННЯ СТАТИСТИ́ЧНЕ — метод дослідження складних систем за допомогою математичної *моделі* процесу функціонування системи у вигляді *алгоритму*. Алгоритм дає можливість по заданих значеннях параметрів системи і початкових умовах за допомогою арифметичних і логічних операцій у тій послідовності елементарних актів, яка характерна для процесу, що моделюється, обчислити середні характеристики цієї системи. При М. с. враховують певну структуру системи, її залежність від зовн. середовища, стан системи в часі, участь випадкових факторів у її функціонуванні, статистичний взаємозв'язок складових частин системи. М. с. є основою для побудови імітаційних моделей. При М. с. спочатку змістовно описують всю систему, статистично досліджують її, складають формалізовану схему, будують моделі, потім алгоритм і досліджують модель, оцінюють результати дослідження та впроваджують їх. Методами М. с. вивчають найскладніші економічні, соціальні, демографічні та ін. процеси і явища.

Див. також *Моделювання економічних процесів, Моделювання математичне.*

Літ.: Бусленко Н. П. Метод статистического моделирования. М., 1970; Ермаков С. М., Михайлов Г. А. Курс статистического моделирования. М., 1976; Бакаев А. А., Костина Н. И., Яровицкий Н. В. Имитационные модели в экономике. К., 1978.

О. Д. Шарапов.

МОДЕ́ЛЬ (франц. modèle, від лат. modulus — міра, мірило, зразок) — 1) У широкому розумінні — предмет, явище, система (опис, схема, знак, графік, план, макет, форма тощо), що за певних умов виступають у значенні замінника чи представника якогось іншого предмета, явища чи системи. 2) Наук. поняття, пов'язане з методом *моделювання*. В цьому значенні М.— речова, знакова або уявна (мислена) система, що відтворює, імітує чи відображає принципи внутр. організації або функціонування, певні властивості, ознаки чи характеристики об'єкта дослідження (оригіналу), безпосереднє вивчення якого неможливе, ускладнене або недоцільне, і може замінити цей об'єкт у пізнавальному процесі з метою одержання нових знань про нього. Т. ч., відношення «модель — оригінал» не природне, а зумовлене процесом пізнання, і питання про їхнє співвідношення, ступінь подібності, адекватності є одним з найважливіших і найскладніших у процесі застосування М. у наук. пізнанні. Спрощене, однобічне розуміння М. як тотожної оригіналу або як такої, що має мало спільного з ним, не тільки спричиняє хибні наук. результати, а й є джерелом серйозних помилок методологічного характеру, призводить до філос. *заблуджень*, особливо при моделюванні процесів мислення, інтелектуальної діяльності людини (див. *Штучний інтелект*). Лише у значенні певної аналогії з оригіналом при чіткому визначенні їх подібності і відмінності М. виступає ефективним засобом наук. дослідження. Тому явно чи не зовсім явно побудова (вибір) М. об'єкта пізнання грунтується на теоріях фіз. подібності, фіз. аналогії або *ізоморфізму і гомоморфізму* систем. Класифікація наук. М. може здійснюватись на основі різних принципів, критеріїв чи ознак. Так, за фіз. природою М. поділяються на фізичні, що мають ідентичну з оригіналом природу; предметно-математичні, природа яких відмінна від природи оригіналу, однак матем. формалізми, що їх описують, еквівалентні; знакові — формули, схеми, графіки та ін.; уявні (мислені) — умоглядні конструкції, чуттєво-наочні образи тощо. Останнім часом у ролі М., моделюючих систем дедалі ширше використовуються *електронні обчислювальні машини* (ЕОМ). Посідаючи істотне місце в арсеналі засобів наук. пізнання, М. відіграють велику роль в дослідженні складних і різноманітних процесів та явищ *мега-, макро- і мікросвіту*.

О. Я. Мороз.

МОДЕ́ЛЬНИЙ КОМПЛЕ́КТ — набір пристроїв, за допомогою яких в *ливарній формі* створюють зовнішні контури і внутрішні порожнини відливки. Осн. частинами М. к. є *ливарна модель*, моделі елементів *ливникової системи*, дерев'яні або металеві стрижневі скриньки (в них виготовляють ливарні стрижні, що відтворюють внутр. порожнини відливки) і модельна плита, на якій встановлюють ливарну модель (звичайно її половину). Склад М. к. залежить від технології, за якою виготовляють ливарну форму.

МО́ДЕНА (Módena) Густаво (13.II 1803, Венеція — 20.II 1861, Турін) — італ. актор, театральний педагог. Н. в акторській сім'ї. Здобув юрид. освіту в Падуанському ун-ті. Брав участь у Болонському повстанні 1831, був тісно пов'язаний з підпільною революц. орг-цією «*Молода Італія*» та її керівником Дж. *Мадзіні*. Перебуваючи під впливом ідей діячів *Рисорджименто*, М. прагнув перетворити театр. мист. на зброю в боротьбі за свободу й незалежність Італії. З 1824 працював у різних антрепренерів, був організатором власних труп. Ролі: Адельгіз («Адельгіз» Мандзоні), Брут, Саул, Філіпп (однойменні твори Альф'єрі), Магомет («Магомет» Вольтера). Серед учнів М.— А. *Рісторі*, Е. *Россі*, Т. *Сальвіні*.

МО́ДЕНА — місто на Пн. Італії, в обл. Емілія-Романья, адм. ц. провінції Модена. Вузол з-ць і автошляхів. 175 тис. ж. (1974). В давнину — етруське місто, з 183 до н. е.— рим. колонія (Мутіна). В 1167 М. ввійшла до *Ломбардської ліги*. В 12 ст. здобула права *комуни*. З 1598 до 1860 (з перервою) — центр однойменного герцогства. В роки 2-ї світової війни під час окупації Італії нім.-фашист. військами 1943—45 в пров. М. розгорнувся Рух Опору, силами якого М. було визволено у квітні 1945. У М.— виробництво спорт. автомобілів, автобусів, тракторів, с.-г. і друкарських машин, електротех. і залізнич. устаткування тощо. Підприємства хім., цем., шкіряно-взут., тютюнової та харч. пром-сті. Ун-т (з 12 ст.). Академія л-ри і мистецтва (засн. 1680), військ. академія. Музей з колекцією стародавніх манускриптів, геогр. карт, муз. інструментів; худож. музей. Архіт. пам'ятки 11—17 ст.

МОДЕРА́ТО (італ. moderato, букв.— помірно) — помірний темп у музиці. Термін «модерато», в поєднанні з ін. муз. терміном, що визначає рух, надає йому зна-

чення помірності (напр., алегро модерато).

МОДЕ́РН (франц. moderne — новітній, сучасний) — умовна назва стильового напряму в європейському та амер. мистецтві (переважно в архітектурі й декоративно-ужитковому мистецтві) кін. 19 — поч. 20 ст. В різних країнах був відомий також як «нове мистецтво» (Art Nouveau), «Югенд-стиль» (Jugendstil), стиль *Сецесіону* (Sezessionstil). М. виник в умовах кризи бурж. культури як один з видів неоромантичного протесту проти антиестетичності бурж. способу життя. *Еклектизму* 19 ст. М. протиставив єдність, органічність і свободу розвитку стилізованих природних форм. М. в образотворчому мистецтві притаманні естетика *символізму* з відтінком містики, спроба передати драматизм становища людини в буржуазному суспільстві. Для графіки характерні витонченість ліній, динамізм композиції.

Основні риси М.— в архітектурі: асиметрія планів й експресивність композиції, використання параболи та ін. криволінійних обрисів у віконних і дверних отворах, металевих карнизах і огорожах. Творам М. притаманні пишність декоративної символічної орнаментики й скульптури (жіноча голова, стилізоване волосся, рослини, квіти, лінія «удар бича», худож. використання металу, бетону й кераміки, фактури кольору матеріалів). Осн. суперечність М.— між теорією, що претендувала на зміну суті архітектури, й практикою, що виявилася переважно у формотворчості. Розрізняють ранній (1890—1907) і пізній (1907—10-і рр. 20 ст.) періоди М.; графічний та ін. різновиди М., що вплинули на творчі напрями (*неокласицизм*, зокрема, неоукраїнський напрям) і відіграли значну роль у формуванні сучас. арх-ри 20 ст. Джерела М. беруть початок від *прерафаелітів* (Великобританія, художники У. Морріс, У. Блейк, О. Бердслі). В Зх. Європі в поширенні М. відіграли роль об'єднання художників ряду країн — «сецесіони». Поширився в Австрії (арх. О. Вагнер, Й. Ольбріх, художник Е. *Мунк*), Бельгії (арх. В. Орта, Г. ван де Велде), Німеччині (арх. А. Мессель, Г. Матезіус, художник Ф. Штук), Іспанії (арх. А. *Гауді*).

В Росії цікаві твори в стилі М. створили арх. Ф. Шехтель у Москві (особняк, 1900; Ярославський вокзал, 1902; готель «Метрополь», 1898—1902), а також арх. Ф. *Лідваль*, Л. Лекушев, І. Іванов-Шіц та ін. М. своєрідно виявився в живописі М. *Врубеля*, а також майстрів «*Мира искусства*» О. *Бенуа*, Л. Бакста, К. *Сомова*, частково в творчості укр. художника Г. *Нарбута*, в творах ужиткового мистецтва майстерень у *Абрамцеві* й Талашкіні. Найзначніші твори М. на Україні: готель «Великий Московський» в Одесі (1901, арх. Л. Влодек), особняк з химерами (1902—03, арх. В. *Городецький*) і цирк (1903, арх. Е. Брадтман; не зберігся) у Києві, вокзал у Ковелі (1907, арх. О. *Вербицький*), Волзько-Камський банк у Харкові (1908, арх. О. *Бекетов*).

Літ.: Кириченко Е. И. Русская архитектура 1830 — 1910-х годов. М., 1978; Ясиевич В. Е. У истоков архитектуры XX века. «Строительство и архитектура», 1975, № 10; Русская художественная культура конца XIX — начала XX века (1895—1907), кн. 2. М., 1969.

М. М. Соколов, В. Є. Ясієвич.

МОДЕРНІЗА́ЦІЯ (франц. modernisation, від moderne — новітній, сучасний) — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, зміна (відповідно до новітніх вимог і норм) устаткування, виробничих процесів, машин.

МОДЕРНІ́ЗМ (франц. modernisme, від moderne — новітній, сучасний) — основний напрям буржуазного мистецтва доби імперіалізму, що характеризується розривом з ідейними і художніми принципами класичного мистецтва. В М. відображується криза буржуазної свідомості. Йому властива особлива концепція особи та її буття, зумовлена, в своїй кінцевій меті, основною суперечністю капіталізму—між суспільним характером виробництва й приватним способом присвоєння, внаслідок чого виникає загальна відчуженість людини від людини, людини від суспільства, підкорення соціальної сутності особистості її фізичному існуванню. М. пройшов своєрідну еволюцію художнього відношення до дійсності, що виявляється в постійній зміні моделей сучасності й постійному запереченні попередньої системи знаків мови мистецтва. Від зародження М. й аж до 30-х рр. 20 ст. він відображав дрібнобурж., обивательський протест розчарованої інтелігенції проти перетворення її на найманих робітників, проти поширення принципів товарного виробництва на духовні цінності. М., що охопив усі види худож. творчості, найяскравіше виявився в образотворчому мист., зокрема, в *експресіонізмі, футуризмі, дадаїзмі, кубізмі, сюрреалізмі*. Художники-модерністи Е. Кірхнер, Д. Енсор, Е. *Мунк*, Е. Нольде, В. *Кандінський*, П. Клеє, О. *Кокошка*, частково Ж. *Брак*, Ф. Пікабія, К. *Малевич* та ін. проповідували, в різних модифікаціях, інтуїтивізм та автоматизм у творчому процесі, використання фізичних властивостей геометричних фігур і кольору в формі, відмови від ілюзії простору, деформацію предметів у зображенні, символізм і суб'єктивізм у змісті.

Поняттям «модернізм» характеризують і різні течії бурж. нереалістичної л-ри, починаючи з крайніх форм натуралізму і кінчаючи багатьма різноманітними напрямами і школами — футуризм (Ф. Т. Марінетті), експресіонізм (Е. Кірхнер, В. Газенклевер, Л. Франк), «*потік свідомості*» (М. Пруст, Дж. Джойс), «*антироман*» (А. Камю, Н. Саррот), *театр абсурду* (С. Беккет, Е. Йонеску) та ін. Раннім етапом М. в л-рі було *декадентство*. При всій відмінності цих напрямів усіх їх об'єднує відхід від реалізму, суб'єктивістські і формалістичні тенденції, в тій чи іншій мірі ослаблення гуманістичних і демократичних традицій світової л-ри. В укр. л-рі під прапором М. на поч. 20 ст. виступали М. *Вороний*, В. *Пачовський*. В сучас. формах М., від елітарних [*абстрактного мистецтва, супрематизму, оп-арту, «ленд-арту», кінетичного мистецтва, мінімального мистецтва*, «боді-арту» («тілесного мистецтва»)] до «масових» (*поп-арту*, мистецтва жахів, *хепенінгу* тощо), заперечуються соціальні функції мист., які демократизують і революціонізують як свідомість людини, так і самі сусп. відносини. М. в його крайніх правих проявах властива пропаганда вседозволеності, аморалізму, споживацького ставлення до життя. Одна з течій М.— *авангардизм*, що висуває на перший план негативний, анархістський бік бурж. свідомості, має два обличчя. З одного боку, це ультраліві течії, з другого — «правий радикалізм». Прояви модерністського мистецтва антибурж. спрямування («контркультура», «лівий авангард»), як правило, не характерні й досить швидко сприймають осн. ідейні настанови правлячого класу. Це не виключає можливості появи в рамках М. окремих прогресивних явищ і діяльності деяких демократично настроєних художників.

Бурж. естетика вважає М. закономірним явищем, виразом одвічної абсурдності людського існування (*екзистенціалізм*), проявом порочної натури людини (*фрейдизм*), образним втіленням дегуманізації життя («*філософія життя*»). Послідовні захисники реалістичних принципів у мист. (П. Лафарг, Ф. Мерінг, Г. В. Плеханов) піддали критиці М. ще в період його зародження. На Україні з критикою М. виступали І. Франко, Леся Українка, М. Лисенко, М. Мурашко. Сучасна марксистсько-ленінська естетика й мистецтвознавство вбачають у М. відображення загальної кризи капіталізму, відзначаючи суперечливий і навіть прогресивний характер деяких його проявів у мистецтві.

Літ.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973; Куликова И. С. Философия и искусство модернизма. М., 1980.

В. П. Михальов.

Г. Модена.

МОДЕРНІ́ЗМ у релігії — спроби церковників осучаснити віровчення, культ, організацію, форми діяльності церкви, пристосувати їх до існуючих соціальних, політичних і екон. умов з метою виправдання *релігії* і зміцнення її впливу на віруючих. У такому широкому розумінні М. супроводить релігію протягом усієї її історії. У вузькому розумінні — як течія у *теології* — з'являється в 2-й пол. 19 ст. в *католицизмі, протестантизмі, ісламі, іудаїзмі*. М. тією чи ін. мірою характерний для більшості реліг. орг-цій. Він не змінює сутності релігії, а лише очищає її від архаїзмів, робить гнучкішою. М. здебільшого обмежується підчисткою, оновлюванням, пристосуванням релігії до тих чи ін. умов. Найчастіше М. проявляється не як самостійна богословсько-церк. течія, а в переплетенні з традиційним богослов'ям. Консервативна частина духівництва завжди виступала про-

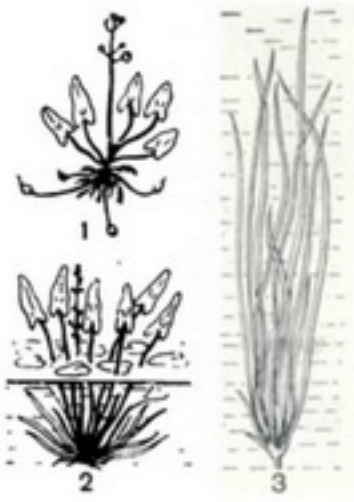

Модифікації. Зміни листків стрілолиста під впливом умов навколишнього середовища: 1 — наземна рослина; 2 — частково занурена у воду; 3 — повністю занурена у воду.

ти М. *Ватікан* тривалий час засуджував М. як «синтез усіх єресей». І нині, незважаючи на проголошений 2-м Ватіканським собором (1962—65) курс на «оновлення», в католицизмі існує сильне крило прихильників традиційного богослов'я. У протестантизмі М. протистоять течії фундаменталізму, який вимагає беззастережного визнання «священого писання» як фундаменту віри, і неоортодоксії, що пропагує повернення до ортодоксального протестантизму часів його виникнення. Прихильники М. є в усіх релігіях, зокрема на Україні в православ'ї, католицизмі, іудаїзмі, у *баптистів, адвентистів, п'ятидесятників, єговістів.* Реліг. М. не однорідний. Відмінності соціально-політ. та історико-культур. умов існування різних його течій позначаються на доктринах М. Однак усім течіям М. притаманні спроби погодити віровчення з даними науки, зобразити релігію основою цивілізації і розвитку суспільства, вдосконалити орг. структуру церкви, активізувати її культову і місіонерську діяльність. Проте М. не спроможний стримати об'єктивний процес занепаду релігії і формування масового атеїзму під впливом соціального і *науково-технічного прогресу.*

Літ.: Ідейна криза релігії і релігійний модернізм. К., 1974; Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. К., 1977; Новиков М. П. Тупики православного модернизма. М., 1979; Религия в век научно-технической революции. М., 1979.

О. С. Онищенко.

МОДЕ́СТОВ Василь Іванович [24.I (5.II) 1839, Валдайський пов. Новгородської губ.— 13 (26).II 1907, Рим] — рос. історик античності, філолог, професор (з 1868). Закінчив історико-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1860). Викладав у Новоросійському ун-ті в Одесі (1865—67, 1889—93), в Казанському (1867—68), Київ. (1869—78) і Петерб. (1886—89) ун-тах. Довго жив у Римі, вивчаючи археологію Італії. Осн. праці: «Римська писемність у період царів» (1868), «Таціт і його твори. Історико-літературне дослідження» (1864), «Вступ до римської історії» (ч. 1—2, 1902—09). Написав також ряд праць з історії Німеччини, Франції, Італії кінця 19 ст.

МОДЖЕЄ́ВСЬКА (Modrzejewska) Ґелена (12.X 1840, Краків — 8.IV 1909, Ньюпорт, Каліфорнія, США, похована в Кракові) — польс. актриса. Сценічну діяльність почала 1861 в польс. мандрівній трупі К. Лобойка в Сх. Галичині. Виступала в польс. театрах у Львові (1862—63), Чернівцях (1863—65), Кракові (1865—69), Варшаві (1869—76). В 1876 переїхала до США, де до1907 виступала у складі власної трупи англ. мовою. Періодично гастролювала в Польщі й Великобританії. Ролі: Марія Стюарт («Марія Стюарт» Словацького), Пракседа («Карпатські верховинці» Коженьовського), Марія («Варшав'янка» Виспянського), Офелія, леді Макбет, Клеопатра («Гамлет», «Макбет», «Антоній і Клеопатра» Шекспіра), Марія Стюарт (однойменна п'єса Шіллера), Адрієнна Лекуврер (однойменна п'єса Скріба й Легуве), Магда («Магда» Зудермана), Нора («Нора» Ібсена).

Р. Я. Пилипчук.

МОДЖУ́З Мірза Алі (Мовджуз; 29.III 1873, Шебустар, Пд. Азербайджан — 25.IX 1934, Шахруд, Іран) — азерб. поет. Перші вірші опублікував у Туреччині, куди переїхав 1889. Повернувся на батьківщину 1905. Писав сатиричні твори, спрямовані проти деспотизму іран. шахів, реліг. фанатиків і колоніальної політики зх.-європ. імперіалістів. Пропагував ідеї волелюбства, освіти, науки, екон. і культур. прогресу. Оспівував В. І. Леніна («Ленін»), Велику Жовтн. соціалістич. революцію («Нарешті», «В Нахічевані Радянська влада» та ін.).

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. Баку, 1956.

МОДЗАЛЕ́ВСЬКИЙ Вадим Львович [28.III (9.IV) 1882, Тбілісі — 3.VIII 1920, Київ] — укр. історик бурж.-ліберального напряму. Н. в сім'ї урядовця. В 1902 закінчив Миколаївське інженерне училище. Служив військ. інженером у Києві. В 1906 ув'язнений у *Косому капонірі* за співробітництво в нелегальній газеті Київської військ. орг-ції РСДРП «*Голос солдата*». Після звільнення — вихователь у 1-му Кадетському корпусі в Петербурзі (1907—11), директор земського музею старожитностей у Чернігові і керуючий справами Черніг. губернської архівної комісії (1911—18). М.— автор «Малоросійського родословника» (т. 1—4, 1908—14), праць «Гути на Чернігівщині» (1926), «Актові книги Полтавського городового уряду XVII ст.» (в. 1—3, 1912—14), «Актова книга Стародубського городового уряду 1693 року» (1914). Був послідовником О. М. *Лазаревського.*

МОДИЛЕ́ВСЬКИЙ Яків Самійлович [16 (28).I 1883, Київ — 8.III 1968, там же]— укр. рад. цитолог і ембріолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Мюнхенський (1907) і Київ. (1908) ун-ти. З 1922 працював у системі АН УРСР (з 1931 — в Ін-ті ботаніки), 1920—49 також викладав у Київ. ун-ті, Київ. пед. ін-ті та ін. учбових закладах. Праці — з питань ембріології покритонасінних рослин, цитоембріології хлібних злаків, *гібридизації, поліплоїдії,* історії вітчизн. ембріології вищих рослин.

МОДИФІКА́ТОРИ (від лат. modifico — розмірюю, встановлюю міру) — речовини, що їх вводять при *модифікуванні* в розплавлені метали (сплави). Розрізняють М., що створюють в металі (сплаві) додаткові центри *кристалізації* (інокулятори), впливаючи на її перебіг, і М., які запобігають росту зерна (інгібітори). Модифікаторами чавунів та сталей служать магній, літій, кремній, рідкісноземельні елементи і їхні сплави, феробор, фероцерій, феровanадій (див. *Феросплави*) та деякі хім. сполуки (напр., окис церію, нітрид ванадію). М., що їх додають у чавуни, поділяють на графітизуючі (напр., силікокальцій, *лігатура* кремній — марганець — цирконій), що сприяють *графітизації*, стабілізуючі (лігатури хром — марганець — кремній, ферохром — кремній тощо), які протидіють їй, і комплексні. Для *магнію сплавів* і *міді сплавів* використовують цирконій, титан, ванадій, бор, спільну добавку титану і бору, для *алюмінію сплавів* — титан, бор, ніобій, рідкісноземельні елементи і цирконій. М. вводять у ківш або в струмінь металу, що його випускають з печі, а також безпосередньо в ливарну форму.

МОДИФІКА́ЦІЇ в біології — неспадкові фенотипні (див. *Фенотип*) відмінності, спричинювані факторами зовнішнього середовища, в однакових за генетичною структурою організмів. У всіх генетично подібних особин, що зазнали того самого впливу середовища (зміни т-ри, вологості, умов живлення тощо), виникають однакові М. Вони виявляються пропорційно силі й часу впливу модифікуючого фактора. Найчастіше М. являють собою корисну пристосовну (адаптивну) реакцію організму на вплив факторів зовнішнього середовища, які неодноразово зустрічались протягом тривалої *еволюції* даного виду. М., що виникають у відповідь на вплив факторів, які не зустрічалися раніше у процесі еволюції виду, не мають адаптивного характеру. Діапазон модифікаційної мінливості організму, що виникла внаслідок дії того чи іншого фактора, визначений генотипно (див. *Генотип*) і наз. його *нормою реакції*, яка виробляється в процесі *добору природного.* М. часто мають зворотний характер і можуть поступово зникати протягом життя особини після припинення дії факторів, що їх спричинили. Вивчення М. має велике значення для розуміння закономірностей еволюції організмів, а також для с. г. і медицини, оскільки знання закономірностей їхнього виникнення дає змогу створити умови, сприятливі для максимального вияву визначених генотипом корисних ознак.

В. А. Труханов.

МОДИФІКА́ЦІЯ (лат. modificatio — встановлення міри, визначення розміру) — видозміна, перетворення, поява нових ознак, властивостей; модифікації — якісно відмінні стани або різновиди чого-небудь. Див. *Модифікації в біології.*

МОДИФІКО́ВАНА СТАЛЬ — сталь, що її піддано *модифікуванню.* До модифікованих належать гол. чин. сталі конструкційні (див. *Конструкційні матеріали*), *інструментальні сталі, жароміцні сталі* і *нержавіючі сталі.* У М. с. значна *рідкотекучість,* мала *усадка,* велика густина, поліпшені макро- і мікроструктура (див. *Структура металу*) та мех. властивості, вона містить незначну кількість шкідливих домішок. З М. с. виготовляють деталі машин і механізмів, штампові і різальні інструменти тощо.

МОДИФІКО́ВАНИЙ ЧАВУ́Н — чавун, що його піддано *модифікуванню.* До модифікованих належать *високоміцні чавуни, ковкі чавуни* (їх обробляють, щоб скоротити тривалість *відпалу*), деякі *жаростійкі чавуни, сірі чавуни* і чавуни антифрикційні (див. *Ан-*

Модрина європейська: *1* — гілка з довгими і вкороченими пагонами; *2* — гілка з чоловічими (*а*) і жіночими (*б*) шишечками; *3* — шишка.

тифрикційні матеріали). Відливками з М. ч. іноді замінюють сталеві відливки і поковки. При одержанні М. ч., поряд з модифікуванням, застосовують *легування*, додають в *шихту* сталевий брухт тощо. З М. ч. виготовляють вироби підвищеної міцності, а також вироби, що зазнають значних навантажень: колінчасті вали, деталі турбін та ін.

МОДИФІКУВА́ННЯ металів — уведення в розплавлені метали (сплави) *модифікаторів* (звичайно не більше десятих часток процента), які, майже не змінюючи хімічний склад, поліпшують їхні механічні та деякі ін. властивості. Впливаючи на процес *кристалізації*, М. сприяє подрібненню первинної *структури металів*, зміні форми, розмірів і розподілу *неметалевих включень* або графіту (в чавуні). Крім того, М. дає змогу створювати нові антикорозійні (див. *Антикорозійні покриття*), високоміцні (див. *Високоміцний чавун* з кулястим графітом) і жароміцні матеріали (див. *Жароміцні сплави*), одержувати спец. сталі й чавуни (див. *Модифікована сталь, Модифікований чавун*). Ефекту, подібного до М., досягають (з метою економії дефіцитних модифікаторів) при ультразвуковій обробці, накладенні електромагн. поля та ін. фіз. діяннях на рідкі метали (сплави).

К. І. Ващенко.

МОДІЛЬЯ́НІ (Modigliani) Амедео (12.VII 1884, Ліворно — 25.I 1920, Париж) — італ. живописець і скульптор. Навчався в АМ у Флоренції. З 1906 жив у Парижі. На творчість М. справили вплив А. де Тулуз-Лотрек, П. *Сезанн* і П. *Пікассо*. Писав портрети (А. Ахматової, 1911; «Сільський хлопець», «Вікторія», обидва — 1917; «Портрет Х. Сутіна», 1917—18; «Жіночий портрет», 1918; «Портрет поета Блеза Сандрара», 1919; два останні — в Музеї образотворч. мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві; та ін.). Твори М. відзначаються гостротою психологічної характеристики, пластичною виразністю експресивної форми.

Літ.: Виленкин В. Я. Амедео Модильяни. М., 1970.

МОДРИ́НА (Larix) — рід рослин родини соснових. Великі однодомні дерева заввишки до 50 м, з м'якою хвоєю, що обпадає на зиму. Має довгі і вкорочені пагони. Макроспорангії та мікроспорангії зібрані у невеликі, яйцевидно-довгасті, циліндричні або кулясті шишки. Насіння дрібне, крилате, достигає восени того ж року. М.— дуже світлолюбна, морозостійка і швидкоростуча порода. Найкраще росте на зволожених структурних грунтах з доброю аерацією. Живе до 500 (іноді 900) років. Понад 20 видів, поширених в Америці, Європі й Азії. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — два: М. польська (L. polonica) і М. європейська, або опадаюча (L. decidua), — обидва в Карпатах. В СРСР (в Зх. і Сх. Сибіру) найбільші площі займають М. сибірська (L. sibirica) і М. даурська (L. dahurica). Деревина М. має велике червоно-буре смолисте ядро, вона міцна, стійка проти гниття; використовують її у гідротех. спорудах, суднобудуванні тощо. З кори добувають *дубильні речовини* й фарби для тканин, з хвої — цінні ефірні олії. Підсочуванням з М. одержують високоякісну *живицю*. М. вирощують і як декоративні рослини.

С. М. Стойко.

МО́ДУЛІ ПРУ́ЖНОСТІ — величини (модуль), що характеризують пружні властивості матеріалу. Ці величини визначають, користуючись даними вимірювань пружних *деформацій* при статичних випробуваннях або результатами відповідних динамічних випробувань. При малих деформаціях, коли діє *Гука закон*, М. п. є коефіцієнтами пропорційності між напруженнями й спричиненими ними деформаціями. При *розтягу-стиску* нормальному напруженню відповідає модуль E поздовжньої *пружності* (*Юнга модуль*) — відношення величини нормального напруження до відносного подовження. Напруженому стану чистого *зсуву* відповідає модуль зсуву G, що дорівнює відношенню дотичного напруження до величини кута зсуву. Об'ємний модуль пружності K характеризує спроможність матеріалу чинити опір зміні об'єму, яка не супроводиться зміною форми. Він являє собою відношення серед. значення гол. напружень до величини об'ємної деформації. М. п. пов'язані між собою співвідношеннями: $G = E/2(1 + \mu)$ і $K = E/3(1-2\mu)$, де μ — коеф. Пуассона (у більшості металевих матеріалів він близький до 0,3). В однорідному ізотропному (див. *Ізотропія*) тілі М. п. однакові в усіх напрямах, в анізотропному (див. *Анізотропія*) тілі — різні в різних напрямах. Якщо в матеріалі анізотропного тіла немає симетрії відносно пружних властивостей, кількість М. п. у нього становить 21. При наявності симетрії ця кількість менша. Значення М. п. для одного й того самого матеріалу не є постійними, вони залежать від його складу, попередньої обробки, т-ри та ін. чинників.

І. Є. Прокопович.

МОДУЛЯ́ТОР — 1) У радіотехніці — пристрій для *модуляції* електромагнітних коливань у відповідності з керуючими сигналами — передаваними повідомленнями. До найпоширеніших належать М. для амплітудної, частотної та імпульсної модуляції. М. для амплітудної модуляції являє собою *підсилювач* високочастотних електричних коливань, у якого під дією керуючих сигналів змінюється коефіцієнт підсилення. В М. для частотної модуляції застосовують елемент (*варикап, вариконд, транзистор* тощо), у якого під впливом керуючих сигналів змінюється реактивний опір (див. *Електричний опір*), внаслідок чого стає іншою частота генератора, з яким з'єднано цей елемент, і, отже, відбувається модуляція. М. для імпульсної модуляції має механічний (наприклад, телеграфний *ключ*) або електронний комутуючий елемент (*тиратрон, тиристор*, транзистор тощо), що створює імпульси, різні за амплітудою, тривалістю та частотою. Є також М. для фазової модуляції, в якому використовують помножувачі і *перетворювачі частоти* та електр. кола, що змінюють фазу. 2) В оптиці — пристрій для модуляції електромагнітного випромінювання світлового діапазону, що його генерує *лазер* або ін. *джерело світла*; один із засобів *оптичного зв'язку*. Осн. частиною такого М. є елемент, що змінює свої оптичні властивості під дією змінюваного керуючими сигналами магн. або електр. поля (див. *Електрооптичні явища*).

Л. В. Зирін.

МОДУЛЯ́ЦІЯ (лат. modulatio — розмірність, ритмічність) — зміна в часі за певним законом параметрів (характеристик) регулярного фізичного процесу. М. відбувається внаслідок зовн. діяння. Прикладами М. є: зміна за певним законом амплітуди, частоти або фази вихідного *гармонічного коливання* для внесення в коливний процес відповідної інформації; зміна в часі й просторі інтенсивності електронного потоку в *електронопроменевій трубці* для формування на люмінесцентному екрані зображення; зміна густини або швидкості електронного потоку в *лампах електронних* або *клістронах*. Див. також *Модуляція світла, Модулятор*.

О. Г. Влох.

МОДУЛЯ́ЦІЯ в музиці — перехід з однієї тональності в іншу; один з важливих засобів художньої виразності. Основні ознаки М.: спорідненість тональностей (М. першого, другого й третього ступенів), спосіб переходу певного *акорду* в нову тональність (М. діатонічна, мелодико-хроматична та енгармонічна). Відрізняють М. завершену від модуляційного відхилення. Мелодичне модулювання було властиве одноголосій нар. муз. творчості ще в давні часи. Спосіб модулювання в укр. муз. фольклорі полягає в переміщенні опорних тонів *ладу* (т. з. змінний лад), а також у зміні ладу при збереженні тональності (т. з. ладова М.). В профес. музиці різноманітні засоби М. розвивалися в процесі істор. розвитку *гармонії*. Прийоми М. значною мірою зумовлюють стиль композитора.

Літ.: Золочевський В. Н. Про модуляцію. К., 1972.

В. Д. Кирейко.

МОДУЛЯ́ЦІЯ СВІ́ТЛА — зміна за певним законом (*модуляція*) параметрів електромагнітних хвиль оптичного діапазону (видимого світла, інфрачервоного та ультрафіолетового проміння). Залежно від змінюваних параметрів хвилі розрізняють амплітудну, частотну, фазову та поляризаційну М. с. При цьому М. с., яка відбувається в самому джерелі світла, наз. внутрішньою, а така, яка здійснюється за допомогою спец. пристроїв (т. з. модуляторів світла),— зовнішньою. Внутр. М. с. здійснюють, напр., змінюючи за певним законом напругу і струм живлення штучних джерел світла. Застосування в *лазері* внутр. модуляції, здійснюваної за допомогою елементів, розташованих у його резонаторі, дозволяє одержати короткотривалі імпульси світла надзвичайно великої інтенсивності. В основі різноманітних методів зовн. М. с. ле-

Г. Моджеєвська.

А. Модільяні. Жінка з народу. Колекція А. Хаммера. США.

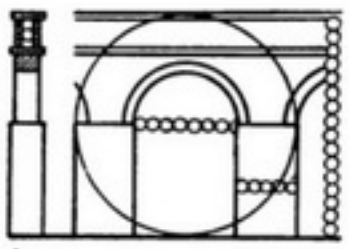

1

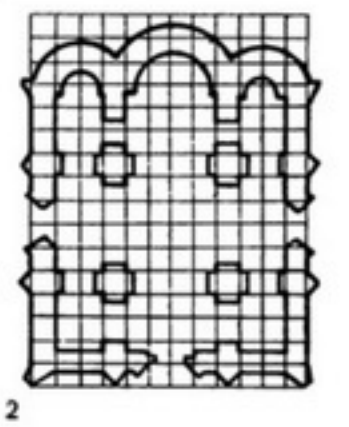

2

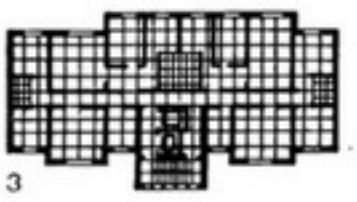

3

Модуль в архітектурі.
1. Римський акведук — модуль перерізу водогону.
2. Давньоруський храм — модуль товщини стіни.
3. Типова житлова секція — модульна сітка 120 × 120 см.

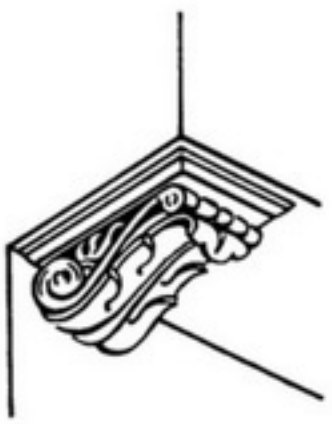

Модульйон.

Мойва:
1 — самка; 2 — самець.

жать фіз. процеси, які впливають на проходження світла крізь середовище. Найпростішим модулятором світла є мех. пристрій, що дозволяє кереривати світловий потік на певні інтервали часу. В складніших модуляторах використовують явища, які зумовлюють зміну *фазової швидкості* світла (заломлення показників), зокрема *електрооптичні явища, магнітооптичні явища* та акустооптичні явища. М. с. застосовують у квантовій електроніці, оптоелектроніці, обчислювальній техніці, світлолокації, телепроекційних системах тощо.

Літ.: Мустель Е. Р., Парыгин Н. В. Методы модуляции и сканирования света. М., 1970. *О. Г. Влох.*

МО́ДУЛЬ (від лат. modulus — міра) в архітектурі та будівництві — умовна одиниця виміру, прийнята для всіх частин будівлі або комплексу. В давні часи за М. обирався важливий елемент конструктивної системи, який визначав її основні співвідношення, що забезпечували міцність. В античних стояко-балкових конструкціях (див. *Архітектурні ордери*) М. звичайно був радіус чи діаметр *колони,* в стінових структурах — сторона підкупольного квадрата тощо. Для дрібних деталей, які виготовляються з штучних матеріалів (цегли, плитки, брусків), М. міг бути їхній розмір. Модульна розмірність, за основу якої вважали елемент конструкції, була зручною в умовах різних мір довжини. Розвиток будівельної техніки й науки, запровадження метричної системи мір привело до прийняття чисельного М. В СРСР М. дорівнює 100 мм. Застосування М. сприяє визначенню кратних відношень між частинами споруди й закономірній їхній єдності, що має виробниче й естетичне значення (див. *Пропорції* в пластичних мистецтвах). Принципи модульної розмірності є основою для типізації й стандартизації в архітектурі. *О. О. Тіц.*

МО́ДУЛЬ у математиці — 1) М. *комплексного числа* $z = a + bi$ є число $|z| = \sqrt{a^2 + b^2}$. Якщо z подано в тригонометричній формі $z = r(\cos\varphi + i\sin\varphi)$, то $|z| = r$. М. дійсного числа часто наз. *абсолютною величиною* цього числа. 2) М. переходу від системи *логарифмів* при основі a до системи логарифмів при основі b є число $M = 1/\log_a b$ ($\log_a x = M \cdot \log_b x$). 3) М. порівняння — всяка сукупність чисел, що разом з будь-якими двома числами містить їх різницю і суму. В теорії чисел кажуть, що a порівняне з b за М. m [$a \equiv b \pmod m$], якщо $a - b$ ділиться на m, тобто належить до М. порівняння чисел, кратних m.

МО́ДУЛЬ у техніці — 1) Назва важливого коефіцієнта або величини (напр., *модуль пружності, Юнга модуль,* М. зубчастого зачеплення). 2) Уніфікований функціональний вузол (або частина складного кола) радіоелектронної апаратури, який складається із взаємозамінюваного набору деталей і призначений для самостійної дії у приладі або апараті. М. бувають плоскі, об'ємні та об'ємно-площинні. Див. також *Мікромодуль.* 3) Вживана в іноз. літературі назва складових частин космічного корабля (напр., основний, або орбітальний, та місячний, або посадочний, М. амер. космічного корабля «Аполлон»). 4) Метрична величина, що її додержують при оформленні книги.

МОДУЛЬЙО́Н, модільйон (італ. modiglióne) — архітектурна деталь типу кронштейна, яка підтримує виносну плиту, що увінчує карниз, частіше в ордерній архітектурі (див. *Архітектурні ордери*). Іноді М. відіграє лише декоративну роль.

МО́ДУС (лат. modus — міра, спосіб, образ) — у домарксистській філософії термін, який означав властивість предмета, притаманну йому лише в деяких станах, на відміну від *атрибуту.* У формальній логіці М. називають різновиди *силогізму.* Термін використовується і в міжнар. праві (див., напр., *Модус вівенді*).

МО́ДУС ВІВЕ́НДІ (лат. modus vivendi — спосіб життя, існування) — у *міжнародному праві* й дипломатичній практиці тимчасова, звичайно короткострокова угода, укладена, коли за існуючих обставин немає умов для підписання *договору міжнародного.*

МО́ЕМ (Maugham) Уїльям Сомерсет (25.I 1874, Париж — 16.XII 1965, Сен-Жан-Кап-Ферра, Франція) — англ. письменник. Писав п'єси («Коло», 1921; «Шеппі», 1933), есе («Підводячи підсумки», 1938), оповідання. У кращих соціально-психологічних романах зображував моральне виховання молодого героя («Тягар пристрастей людських», 1915; «На жалі бритви», 1944), порушував проблеми мистецтва («Місяць і мідний шеляг», 1919; «Радощі життя, або Сімейна таємниця», 1930; «Театр», 1937), викривав жорстокість колонізаторів (зб. оповідань «Тремтіння листя», 1921, та ін.). Непослідовність М. виявляється в тому, що іронічний об'єктивізм його соціальних характеристик часом межує зі скептицизмом в оцінках проблем людського буття («Різдвяні канікули», 1939).

Тв.: Укр. перекл.— Лицедії. К., 1967; На жалі бритви. К., 1970; Радощі життя, або Сімейна таємниця. К., 1970; Рос. перекл.— Подводя итоги. М., 1957; Бремя страстей человеческих. М., 1959; Дождь. Рассказы. М., 1964; Луна и грош. М., 1980.

Літ.: Владавська І. Цей «загадковий» Сомерсет Моем. «Всесвіт», 1974, № 2. *Н. Ю. Жлуктенко.*

МОЖ, Мжа — річка в межах Харків. обл. УРСР, права притока Сіверського Дінця (бас. Дону). Довж. 74 км, площа бас. 1810 км². Живлення переважно снігове й грунтове. Використовують для зрошування. На М.— м. *Валки,* при впадінні в Сіверський Донець — м. *Готвальд.*

МОЖА́ЙСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Москві, на якій поблизу М. споруджено Можайське водосховище. Залізнична станція. Місто вперше згадується в Никонівському літописі під 1231. В 1303 увійшов до складу Моск. князівства. В 20-х рр. 17 ст. воєвода Д. М. *Пожарський* спорудив у М. кам. кремль. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в районі М. відбувалися бої в ході *Московської битви 1941—42.* Підприємства харч. пром-сті (м'ясокомбінат, мол. з-д та ін.), поліграф. комбінат, швейна ф-ка. Поблизу М.— медико-інструм. завод.

МОЖА́ЙСЬКИЙ Олександр Федорович [9 (21).III 1825, м. Роченсальм, тепер м. Котка, Фінляндія — 20.III (1.IV) 1890, Петербург] — рос. винахідник у галузі літальних апаратів, важчих за повітря; один з основоположників *авіації.* Після закінчення (1841) Морського кадетського корпусу служив у військово-морському флоті (1841—62, 1879—82), у цивільних відомствах (1862—79). Протягом багатьох років вивчав польоти птахів, повітр. зміїв, моделей літальних апаратів, діяння повітр. гвинтів; виконав важливі теоретичні дослідження, пов'язані з створенням літальних апаратів. В 1869—76 М. неодноразово приїжджав у с. Вороновицю (тепер смт Вінницької області), де працював над моделлю майбутнього літака. 3.XI 1881 одержав привілей (за заявкою від 4.VI 1880) на винайдений ним «повітролітальний снаряд» (літак-*моноплан*), що мав усі осн. частини сучас. літака. Влітку 1882 літальний апарат з двома паровими машинами було побудовано, однак виконати самостійний політ на ньому не вдалось. Ім'я М. присвоєно Ленінградській військово-повітряній інженерній академії.

Літ.: Александр Фёдорович Можайский — создатель первого самолета. Сборник документов. М., 1955; Шавров В. Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. М., 1978.

МОЖЛИ́ВИХ ПЕРЕМІ́ЩЕНЬ ПРИ́НЦИП — загальна (необхідна й достатня) умова рівноваги механічної системи з ідеальними в'язями (див. *В'язі механічні*). Можливими, або віртуальними, переміщеннями наз. нескінченно малі переміщення, що їх можуть здійснювати точки мех. системи з положення, яке вони займають у даний момент часу, не порушуючи накладених на систему в'язей. М. п. п. стверджує, що система з ідеальними в'язями буде перебувати в рівновазі тоді і тільки тоді, коли сума елементарних робіт δA активних сил на будь-якому її можливому переміщенні або дорівнює нулеві (для двосторонніх в'язей), або від'ємна (для односторонніх): $\delta A = \sum_{i=1}^{n} \vec{F}_i \delta\vec{r}_i \leqslant 0$, де $\vec{F}_i$ — рівнодійна активних сил, прикладених до i-ї точки, $\delta\vec{r}_i$ — можливе переміщення цієї точки. М. п. п. застосовують при вивченні умов рівноваги складних мех. систем (машин, механізмів і т. д.), а також у статиці деформівних (твердих і рідких) тіл.

Б. Н. Фрадлин.

МОЖЛИ́ВІСТЬ І ДІЙСНІ́СТЬ — філософські категорії, що відображають діалектичний характер розвитку, *взаємозв'язок* між двома послідовними етапами становлення й формами буття будь-якого явища. Можливість — зу-

мовлена певною закономірністю об'єктивна тенденція виникнення явища, його потенціальне буття. Дійсністю називають реалізовану можливість, актуальне буття. Розрізняють можливості формальні й реальні, абстрактні й конкретні. Формальна — це можливість, що відповідає вимогам формально-логічної несуперечливості і визначена безвідносно до об'єктивних умов її реалізації. Реальна можливість має підстави в об'єктивних умовах, завдяки яким вона може реалізуватися.

Абстрактна й конкретна можливості розрізняються за ступенем визрівання умов їх реалізації (або за ступенем конкретності визначення цих умов, якщо йдеться про пізнання можливостей). В міру створення (або відкриття) відповідних умов абстрактна можливість перетворюється на конкретну. Будь-яка можливість має певний ступінь імовірності реалізації. Можливість, для реалізації якої є всі достатні умови, перетворюється на дійсність. Перетворення можливості на дійсність пов'язане з діалектикою *необхідності і випадковості*. В кожній наявній ситуації існує певний набір реальних, у т. ч. протилежних, можливостей, реалізація однієї з яких означає усунення інших. На «протиборство» і характер реалізації можливостей накладають відбиток умови, які є зовнішніми й випадковими щодо внутрішньо необхідних тенденцій. Тому дійсність завжди являє собою діалектичну єдність *зовнішнього і внутрішнього, сутності і явища*, необхідного і випадкового. У сфері сусп. розвитку й підкорення природи перетворення можливості на дійсність опосередковується свідомим вибором і діяльністю людей. Люди можуть не тільки свідомо нейтралізувати небажані й реалізувати бажані об'єктивні можливості, а й цілеспрямовано створювати нові можливості. *О. І. Яценко.*

МОЗАЗА́ВРОВІ (Mosasauridae)— родина вимерлих великих (до 12 м завдовжки) морських ящірок ряду *лускатих*. Мали видовжені голову і тулуб, перетворені на ластоподібні органи кінцівки, довгий хвіст, сильні щелепи з гострими зубами. Живилися М., мабуть, рибою, молюсками, *голкошкірими*. Рештки М. відомі з крейдових відкладів усіх материків, за винятком Австралії. М. існували також у пізньокрейдових морях на тер. України.

МОЗА́ЇКА (франц. mosaïque, італ. mosáico, від лат. musivum, букв. присвячене музам; грец. μοῦσα — муза) — сюжетні або орнаментальні композиції, виконані з природних каменів, *смальти*, керамічних плиток. М.— давня техніка виконання настінних панно, оздоблення підлог; широко застосовується в декоративно-ужитковому мистецтві. М. набирають з шматочків каменю або смальти одного розміру та керамічних плиток, каменю або смальти різного розміру. Іноді застосовуються плитки, що вирізають за шаблонами. Камені, смальту, кераміку в інтер'єрі викладають на розчині цементу або в'язкішої маси (суміші цементу з олією), а також на відкритих поверхнях будівель; камені, гальку, кераміку, метал — на масі асфальту. Для М. створюють ескіз, після чого збільшують малюнок до натурального розміру, т. з. *картону*, й набирають на ньому малюнок. Існує два методи виконання М.: прямий і зворотний набори. При прямому наборі матеріали безпосередньо укладають за малюнком в

М. А. Стороженко. Київська академія. Мозаїка в Інституті теоретичної фізики АН УРСР у Києві. 1969—72.

нанесений на площину розчин. До прямого набору відносять цементні плити з попередньо набраними фрагментами. Плити закріплюються на площині, створюючи завершену композицію. При зворотному наборі смальту, камені, кераміку наклеюють лицьовим боком за малюнком на папір або тонку тканину, потім зворотним боком так, щоб папір або тканина були зверху, фрагменти закріплюються на розчині цементу. Тканину або папір знімають, і панно відповідає картону. М. відома з 3-го тис. до н.е., особливої довершеності досягла у 1—4 ст. в Стародавньому Римі (Неаполі, Римі та ін.; див. *Еллініcтична культура*). В період феодалізму високою худож. довершеністю відзначалися М. Візантії (храм св. Софії у Константинополі), Франції, Німеччині, Іспанії, Серед. та Малої Азії. У 16 ст. розвинулася «флорентінська» М., виконувана з натуральних каменів, плиток для панно, в оздобленні меблів і прикрас. На території Київ. Русі було створено видатні пам'ятки М.: мозаїчна підлога в *Десятинній церкві* (10 ст.), настінні М. в Софійському та Михайлівському Золотоверхому соборах (11—12 ст.) у Києві, Спаській церкві (12 ст.) у Переяславі-Хмельницькому (тут були майстерні по виготовленню смальти; є припущення, що в них виготовляли смальту для оздоблення Софійського собору). Відродження мистецтва М. в Росії пов'язане з діяльністю М. Ломоносова, який удосконалив техніку виготовлення смальти й створив панно «Полтавська баталія» та ін. Великого розвитку набуло мистецтво М. за рад. часів. В 30—40-х рр. художники О. Дейнека, П. Корін, О. Мизін, А. Мильников створили мозаїчні панно для станцій метрополітену ім. В. І. Леніна, Палацу з'їздів, в 60—70-х рр. створено М. на будинку кіноконцертного залу «Октябрь» (А. Васнецов, М. Андронов, В. Ельконін), всі — у Москві; у вестибюлі Музею історії космонавтики в Калузі (А. Васнецов), на будинках Палацу культури профспілок у Тбілісі (З. Церетелі), науково-дослід. ін-ту буд. матеріалів (Е. Мікаелян). На Україні в галузі М., починаючи з 30-х рр., працювали А. Таран, Г. Довженко та ін. Ряд значних творів виконано укр. митцями в цій галузі. Шукаючи нові форми, художники сполучають М. з *рельєфом* (адміністратив. будинок у Ворошиловграді, художники І. Литовченко, В. Прядко; на фасаді Будинку одружень в Олександрії Кіровоград. обл.; на станції метро «Більшовик» у Києві — І. Литовченко, М. Литовченко, В. Прядко; в залі Слави музею «Молодої гвардії» у Краснодоні — В. Зарецький, В. Смирнов; у санаторії у Миргороді — С. Кириченко, Н. Клейн; Ін-ті теоретичної фізики АН УРСР — І. Марчук, М. Стороженко; Палаці піонерів і школярів — А. Рибачук, В. Мельниченко; Українському музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 — група під керівництвом С. Кириченка, три останні — в Києві). Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Лазарев В. Н. История византийской живописи, т. 1—2. М., 1947—48; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978; Попова Л. І. Український радянський монументальний живопис. К., 1973.

Л. Є. Жоголь.

Мозазавр. Відтворений вигляд (Tylosaurus dyspelor).

У. С. Моем.

О. Ф. Можайський.

МОЗАЇ́ЧНА ЕВОЛЮ́ЦІЯ — один із напрямів *еволюції* організмів, при якому різні органи й частини тіла розвиваються незалежно й нерівномірно, досягаючи при цьому неоднакового рівня розвитку і спеціалізації. Термін «мозаїчна еволюція» запропонував англійський вчений Г. де Беєр (1954). М. е. властива різним групам організмів, але найбільш виявлений характер має у спеціалізованих форм. При М. е. у зв'язку з пристосуванням до спец. умов існування організація одних органів різко спрощується, других — значно ускладнюється, а третіх — істотно не змінюється, наслідком чого є *гетеробатмія*.

Б. Г. Новиков.

МОЗАЇ́ЧНІ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н — група вірусних хвороб рослин, що характеризуються строкатим (мозаїчним) забарвленням листків, іноді плодів, стебла та ін. органів рослин, утворенням світлих нерівних плям, які чергуються з зеленими здоровими частинами листка. Нерідко М. х. р. спричинюють деформацію і зморшкуватість листків. М. х. р. дуже поширені і завдають великої шкоди зерновим, бобовим, технічним, овочевим, плодовим, декоративним і лісовим культурам. Серед М. х. р.— мозаїка тютюну, помідорів, картоплі, гороху, буряків, хмелю, огірків, малини, вишні, яблуні,

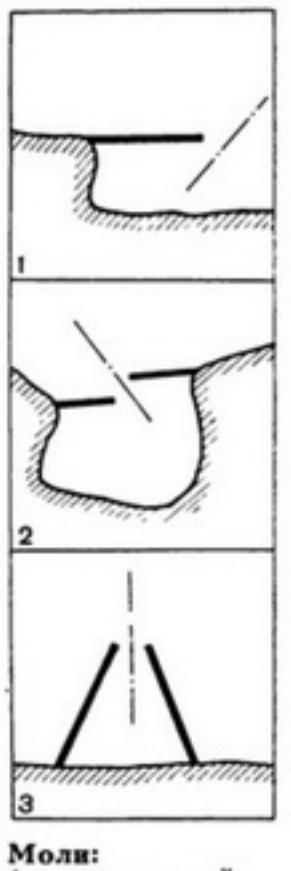

Моли:
1 — поодинокий;
2 — парні;
3 — такі, що сходяться.

смугаста мозаїка картоплі, пшениці, штрихувата мозаїка ячменю, жовта мозаїка квасолі, кільцева мозаїка груші та ін. Збудниками М. х. р. є віруси різної форми діаметром від 12 до 25 і завдовжки від 130 до 700 мкм. Передаються вони механічним шляхом або за допомогою комах, мають широкий діапазон пристосувань до різних природних умов. Про заходи боротьби див. *Вірусні хвороби рослин.*

Літ.: Шелудько Ю. М. Фітовірусологія. К., 1970; Пересыпкин В. Ф. Болезни зерновых культур. М., 1979.

В. Ф. Пересипкін.

МОЗАЛЄ́ВСЬКИЙ Олександр Євтихійович [1808 — 7 (19).VI 1851, с. Устьянськ Єнісейської губ.] — декабрист. Н. в поміщицькій сім'ї. Служив прапорщиком у Черніг. полку, розквартированому в м. Василькові. Був прихильником знищення самодержавства і встановлення в Росії респ. ладу. Брав участь у підготовці *Чернігівського полку повстання.* Посланий С. І. *Муравйовим-Апостолом* до Києва для розповсюдження революц. відозви, М. був заарештований. Засуджений до страти, яку замінено довічною каторгою.

Герб Мозамбіку.

МОЗАМБІК

Площа — 783 тис. км²

Населення — 9,9 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Мапуту

МОЗАМБІК, Народна Республіка Мозамбік — держава на Пд. Сх. Африки. На Сх. омивається водами Індійського ок.

В адм. відношенні поділяється на 10 провінцій.

Державний лад. М.— республіка. Глава д-ви і уряду — президент, якого призначає ЦК Партії ФРЕЛІМО. Найвищий законодавчий орган—Нар. збори (226 депутатів, що їх обирають на 5 років нар. збори провінцій), очолювані президентом.

Природа. Пн. частина країни зайнята плато вис. 500—1800 м з окремими останцевими горами, сх. і пд. — рівниною, обмеженою з Зх. гірським масивом Іньянга (г. Бінга, 2436 м — найвища точка М.). На Пд.— вулканічні гори Лебомбо. Поклади вугілля, уранових і заліз. руд, азбесту, фосфоритів, слюди, золота, рідкісних металів, бокситів. Клімат на Пн. екваторіальний мусонний, на Пд.— тропічний. Середня річна кількість опадів 750—1000 мм, на узбережжі — до 1500 мм. Річкова сітка густа, найбільші ріки — *Замбезі* і *Лімпопо.* Поширені червоно-бурі й коричнево-червоні грунти. В рослинному покриві переважають *савани,* на Пн.— тропічне рідколісся, на узбережжі — місцями мангрові зарості. Великий нац. парк Горонгоза.

Населення. Понад 98% нас. становлять народи мовної сім'ї *банту* — макуа, малаві, маконде, *суахілі,* тсонга, *машона, зулу, свазі* та ін. Пересічна густота нас. — понад 12 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Офіц. мова — португальська. Міське населення становить 8%. Найбільші міста: *Мапуту, Бейра.*

Історія. В кін. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. на тер. М. склалися ранньокласові держ. утворення, найзначнішим з яких була д-ва *Мономотапа.* В 1498 тер. М. відвідала експедиція Васко да *Гами.* З 16 ст. почалася колонізація тер. М. португальцями. В 1629 Мономотапа визнала себе васалом Португалії. В 1752 володіння Португалії на сх.-афр. узбережжі було перетворено на колонію М. Колонізацію внутр. районів М. було завершено лише на поч. 20 ст. Населення М. вело постійну нац.-визвольну боротьбу. В 1964 в М. почалися збройні виступи проти колонізаторів, які очолила нац.-патріотична орг-ція — Фронт визволення М. (ФРЕЛІМО, засн. 1962). За роки боротьби збройні сили ФРЕЛІМО визволили і контролювали значну частину тер. М. Після ліквідації фашист. режиму в Португалії (1974) португ. уряд визнав право М. на самовизначення і незалежність. 25.VI 1975 було проголошено незалежність М. В 1975 встановлено дипломатичні відносини між М. і СРСР. Уряд М. проводить лінію на зміцнення нац. суверенітету країни, її політ. і екон. незалежності. Проголошена мета— створення в країні суспільства, вільного від експлуатації людини людиною. На міжнар. арені уряд М. проводить антиімперіалістичну, антиколоніальну політику, виступає за встановлення рівноправних відносин з усіма д-вами, розвиток співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1976 між М. і СРСР підписано угоду про наук. і культур. співробітництво, 1977 — договір про дружбу і співробітництво. З 1975 М.— член ООН.

М. С. Хмельницький.

Мапуту. Площа Героїв революції.

Політичні партії. Партія ФРЕЛІМО, засн. 1977 на базі нац.-патріотичної орг-ції Фронт визволення М. (ФРЕЛІМО), утвореної 1962. З 1977 — правляча і єдина партія в країні. Ідеологічною основою її проголошено наук. соціалізм.

Господарство. М.— економічно слаборозвинута агр. країна, г-во якої довгий час перебувало в повній колоніальній залежності від Португалії. Після проголошення незалежності й переходу країни на некапіталістичний шлях розвитку землю і мінеральні ресурси оголошено заг.-нар. власністю. Націоналізовані найбільші приватні банки, окремі гірничодобувні компанії. Встановлено держ. контроль над діяльністю найбільших підприємств пром-сті й транспорту. На селі створено держгоспи, виробничі кооперативи. Значну допомогу М. в розвитку нац. економіки надає СРСР. Екон. труднощі змушують уряд також залучати в країну іноз. капіталовкладення. Основа економіки — с. г. (зайнято 70% самодіяльного населення), створюється бл. 45% валового нац. продукту і бл. 80% вартості експорту. Під с.-г. угіддями—60% тер. країни. Експортне значення мають (збір, тис. т, 1978): горіхи кеш'ю —90, бавовна-сирець — 80,2, цукр. тростина — 2700 (1977), чай — 16,8, сизаль — 16,7, банани. Для внутр. споживання вирощують маніок, просо, кукурудзу, рис, пшеницю, арахіс. Розвиток тваринництва ускладнюється поширенням мухи цеце. Поголів'я (тис., 1977): великої рогатої худоби — 1350, овець і кіз — 445, свиней — 185. На узбережжі — морський промисел (вилов риби і ракоподібних). У лісах — заготівля деревини. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. В промисловості зайнято 3% самодіяльного населення. Добувають вугілля, боксити, мідну і берилієву руди. З галузей обробної пром-сті відносно розвинуті нафтопереробна (великий з-д у Мапуту, працює на довізній сировині) і переробка с.-г. продукції (ф-ки по обробці горіхів кеш'ю, цукр. з-ди, млини та ін.). У 1976 вироблено (тис. т): нафтопродуктів — 307, цукру-сирцю — 232 (1978). Невеликі підприємства цементної, текстильної і швейної, деревообр., харч., тютюнової пром-сті. Вироблено електроенергії 7680 млн. кВт · год (1978). Довжина (тис. км, 1977): з-ць — 3,8, автошляхів — 39,2, у т. ч. асфальтованих — понад 4 (1978). Осн. мор. порти — Мапуту і Бейра. В Мапуту і Бейрі — міжнар. аеропорти. Осн. статті експорту — горіхи кеш'ю, бавовна-волокно, цукор-сирець, чай, деревина і лісоматеріали та ін.; імпорту — машини і устаткування, нафта, чорні й кольорові метали, трансп. засоби, продовольство. Гол. торг. партнери: Португалія, ПАР, США. Розвиваються зовн.-торг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грошова одиниця— метикал.

А. Г. Кокієв.

Медичне обслуговування. В 1971 було 11 041 лікарняне ліжко (1,3 ліжка на 1 тис. ж.); мед. допо-

могу подавали 510 лікарів (1 лікар на 16 680 тис. ж.), 16 зубних лікарів, 140 фармацевтів. У М. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На час проголошення незалежності (1975) понад 90% нас. М. становили неписьменні. Після 1975 всі навч. заклади перейшли у відання держави, навчання на всіх ступенях стало безплатним. Здійснюється широка

На ріці Лімпопо.

кампанія по ліквідації неписьменності. З 1977 строк навчання в загальноосв. школі 10 років: 5 у поч. школі і 5 — у середній. Кількість учнів поч. шкіл збільшилася з 690 тис. 1975/76 навч. р. до 1,4 млн. 1978/79. У серед. навч. закладах налічувалося 103 тис. учнів (1977/78). У Мапуту є ун-т ім. Е. Мондлане (засн. 1962; 1977/78 — 1,3 тис. студентів), при ньому — науковий центр. Працює центр. парт. школа ФРЕЛІМО (засн. 1975). Наук. установи: Ін-т наук. досліджень (засн. 1955), Ін-т бавовни (засн. 1962), Гірничогеол. служба (засн. 1930), метеоастр. обсерваторія (засн. 1907), ін-т гігієни (засн. 1955), усі — в Мапуту. Б-ки: Нац. (засн. 1961), Ін-ту ім. Е. Мондлане, Муніципальна й публічна робітнича (усі — в Мапуту); музеї революції і Нац. музей історії — там же.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В М. 1979 виходили 3 щоденні газети заг. тиражем 47 тис. примірників і кілька ін. періодичних видань. Усі органи преси перебувають під контролем д-ви і Партії ФРЕЛІМО. Осн. видання: щоденні газети — «Нотісіаш» («Новини», з 1926) — урядова, «Нотісіаш да Бейра» («Новини Бейри», з 1915), щотижневі журнали — «Вож да революсау» («Голос революції», з 1973) — орган ЦК Партії ФРЕЛІМО, «Темпу» («Час», з 1977); всі — португ. мовою. Інформ. агентство М. засн. 1976. Радіо М.— урядова радіостанція, засн. 1975, веде передачі португальською і місц. мовами.

На плантації агави.
В одному з цехів текстильної фабрики в Мапуту.

Література М. розвивається переважно португ. мовою. В кін. 19—на поч. 20 ст. в М. виникло кілька газет і журналів. Найважливішим з них був тижневик антиколоніального спрямування «У браду афрікану» («Заклик Африки»), засн. 1918 основоположниками мозамбікської л-ри братами Жуаном та Жозе Албазіні і Е. Діашем. Перші значні художні твори — зб. оповідань Ж. Албазіні «Книга смутку» (1925) і вірші Р. де Нороньї (1909—43) — порушували тему протесту проти колоніалізму, тему пробудження самосвідомості народів Африки. Після 2-ї світової війни ці традиції продовжували в прозі Ж. Діаш, в поезії — Ж. Кравейрінья, діяч визвольного руху М. душ Сантуш, перша мозамбікська поетеса Ноемія ді Соза. З молодих поетів найвідоміші — Р. Ногар, С. Вієйра; з прозаїків — Л. Бернарду Онвана. Деякі вірші Н. ді Сози перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1980, № 3).

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура і мистецтво. Нар. житла М. традиційні для афр. поселень. У великих містах — будівлі сучас. архітектури. Серед видів декор.-ужиткового мист. найпоширеніші різьблення на дереві, плетіння, виготовлення калебасів (посуду з калебасового дерева або гарбуза).

Музика М.— це поєднання двох осн. типів: сх.-африканської на Пн. і т. з. зімбабвійсько-мозамбікської музики в ін. частинах країни. Збереглися давні ритуальні танці (у народу маконде), поширені оркестри ксилофонів тимбіла (в народу чопі). Муз. інструменти: барабани нгома, ндзумба, нкомане та ін.; ксилофони мохамбі; флейта кситиримба; роги, муз. луки. Після 1975 розвиваються нові форми муз. життя, муз. освіта. Нац. музику популяризують радіо й телебачення, Нац. ін-т книги і грамплатівок. З 1970 в М. почалося виробн. повнометражних фільмів. У 1975 створено Нац. ін-т кіно, який випускає фільми (серед них — «Двадцять п'ять», реж. Жозе Селсу і Селсу Лукаш, «Спогад про Муедо», реж. Р. Герра та ін.).

Літ.: Гагант Г. Е. Мозамбик. М., 1974; Гладкий Ю. Н. Африка: проблемы регионального развития. Л., 1979; Исаева А. Н. Экономика Мозамбика накануне независимости. М., 1976; Ряузова Е. А. Португалоязычные литературы Африки. М., 1972.

МОЗАМБІ́КСЬКА ПРОТО́КА — протока між Африкою та о. Мадагаскар. Довж. бл. 1670 км, шир. до 925 км, глиб. понад 3000 м. У протоці — ряд островів (Коморські, Європа). Гол. порти: Мозамбік, Бейра (Мозамбік), Мадзунга (Мадагаскар).

МОЗГОВИ́Й Василь Федотович (н. 2. II 1929, с. Данине, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) — новатор у вугільній пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1961. Працюючи з 1951 вибійником, машиністом вуг. комбайна, бригадиром механізованої комплексної бригади, вибійником шахти ім. К. А. Румянцева (Донец. обл.), досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістич. зобов'язань. Бригада шахтарів, очолювана М., виступила ініціатором соціалістич. змагання за широке впровадження і освоєння нової техніки на крутоспадних вуг. пластах. Делегат XXIV з'їзду КПРС, XXIII та XXV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями.

О. Г. Кандала.

МОЗГОВИ́Й Іван Олексійович (н. 27.IX 1927, с. Новомихайлівка, тепер Мар'їнського р-ну Донец. обл.) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1951. Після закінчення 1953 Херсон. с.-г. ін-ту працював агрономом радгоспу. В 1953—55 — другий секретар Херсонського обкому комсомолу, 1955—62 — секретар ЦК ЛКСМ України. З 1962 — другий секретар Закарпатського обкому партії. У 1966 обраний першим секретарем Ровенського, 1972 — першим секретарем Херсонського обкомів Компартії України. З березня по травень 1980 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З травня 1980 — секретар ЦК Компартії України. В 1976 — 81—член Центр. Ревізійної Комісії КПРС. З 1981 — член ЦК КПРС. З 1966 — член ЦК Компартії України. З квітня 1980 — кандидат у члени Політбюро, з травня 1980 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

В. Ф. Мозговий.

І. О. Мозговий.

МО́ЗЕР (Moser) Лукас (рр. н. і см. невід.) — нім. живописець 1-ї пол. 15 ст., представник мистецтва, перехідного від *готики* до *Відродження*. Родом з Вейльдер-Штадта (Вюртемберг). Працював у Швабії. Серед творів — вівтар св. Магдалини (1431) у церкві в Тіфенбронне (Баден). Іл. с. 75.

МО́ЗЖУ́ХІН Іван Ілліч (1888, Пенза — 18.I 1939, Париж) — рос. кіноактор. Навчався на юридичному ф-ті Моск. ун-ту. Залишивши навчання, вступив до драм. трупи в м. Черкасах. Протягом трьох років грав на провінційній сцені. З 1910 почав зніматися в кіно (фільми «Крейцерова соната», «Оборона Севастополя», «Будиночок у Коломні»). Найбільшого творчого успіху досяг у фільмах реж. Я. *Протазанова* («Пікова дама», «Отець Сергій»). В 1920 емігрував у Францію, де знімався у фільмах «Дитя карнавалу», «Дім таємниць», «Кін» та ін.

МО́ЗИР — місто обласного підпорядкування Гомельської обл. БРСР. Розташований на правому березі р. *Прип'яті*. Річковий порт,

О. О. Мойсеєнко.

П. О. Мойсеєнко.

І. О. Мойсеєв.

О. М. Мокій.

залізнична станція. 75 тис. ж. (1980). Важливий центр маш.-буд. (з-ди: меліоративних машин, кабельний, авторем. та ін.), деревообр. (деревообробний та меблевий комбінати) та хім. (нафтопереробний з-д) пром-сті. Розвинута легка (трикотажна, швейна, худож. виробів ф-ки) та харч. пром-сть. У М. — пед. ін-т, політехнікум, мед. і муз. уч-ща. Меморіальний комплекс «Курган Слави». Поблизу М. проходить нафтопровід «Дружба». Перші відомості про М. датовані 1155, місто — з 1795.

МОЗИ́РЯ Лук'ян (Лукаш; р. н. невід.— п. 1652) — корсунський полковник. Брав участь у битвах під Корсунем (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651). Був послом у Польщі (1648) і Росії (1651). Після підписання *Білоцерківського договору 1651* М. керував виступом селян і козаків, невдоволених поверненням польс.-шляхет. військ на Лівобережну Україну. М. було страчено за наказом Б. Хмельницького, оскільки М. підтримував М. *Гладкого,* який намагався обійняти посаду гетьмана.

МОЗКОВІ́ ОБОЛО́НКИ — сполучнотканинні оболонки, що оточують головний та спинний мозок у хребетних тварин і людини. У дорослих ссавців і людини розрізняють три М. о. Т в е р д а (зовн.) М. о. вистилає порожнину черепа, спускається в стовбурний канал, вкриває *спинний мозок* і закінчується у вигляді сліпого мішка. В ділянці спинного мозку тверда М. о. представлена двома листками (зовн.— *окістям* і внутр.), розділеними т. з. епідуральним простором, заповненим жировою клітковиною і венозними сплетіннями. В порожнині черепа вона складається з двох шарів. Від внутр. шару відходять кілька відростків (найміцніший — серповидний). В місцях розщеплення шарів утворюються венозні синуси, або пазухи, куди відтікає кров з *головного мозку* і частково з вен обличчя та черепа. П а в у т и н н а М. о.— тонка напівпрозора мембрана, яка нещільно прилягає до твердої оболонки. В порожнині черепа вона прилягає до поверхні закруток *кори великих півкуль головного мозку* і утворює т. з. цистерни, а в ділянці спинного мозку щільно з'єднується з внутр. листком твердої оболонки. С у д и н н а М. о. щільно прилягає до поверхні мозку, входячи в борозни, супроводить кровоносні судини, що живлять мозок. Між судин. і павутинною М. о. утворюється підпавутинний простір. Він сполучається зі шлуночками головного мозку і заповнений *спинномозковою рідиною.* В ділянці кори гол. мозку павутинна й судинна М. о. зростаються і мають спільну назву — м'яка М. о. Про запальні процеси М. о. див. *Арахноїдит, Менінгіт.*

МО́ЗЛІ (Moseley) Генрі Гвін Джефріс (23.XI 1887, Уеймут — 10. VIII 1915, Галліполі, тепер Геліболу, Туреччина) — англ. фізик. Після закінчення Оксфордського ун-ту (1910) працював у Манчестерському ун-ті під керівництвом Е. *Резерфорда.* Дослідження з β- і γ-спектроскопії та спектроскопії рентгенівського проміння. Установив (1913) зв'язок між частотою характеристичних ліній рентгенівського проміння і атомним номером випромінюючого хім. елемента (див. *Мозлі закон*). Загинув під час першої світової війни.

МО́ЗЛІ ЗАКО́Н — закон, який пов'язує частоту спектральних ліній характеристичного *рентгенівського проміння* з порядковим номером випромінюючого хімічного елемента. Експериментально встановив 1913 Г. *Мозлі.* За М. з., квадратний корінь з частоти ν лінії характеристичного випромінювання елемента пропорційний його атомному номеру Z : $\sqrt{\nu/R} = a(Z - \sigma)$, де R — *Рідберга стала,* σ — т. з. стала екранування, яка слабко зростає зі збільшенням Z, a — стала, величина якої залежить від *квантових чисел* оболонок, між якими відбувається енергетичний перехід. М. з. став незаперечним підтвердженням правильності розміщення елементів у *періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва.* Мав велике значення для доведення того, що порядковий номер, а не атомна вага визначає хім. індивідуальність атома.

МО́ЗОК — 1) Центральний відділ *нервової системи* у людини й тварин, що забезпечує найдосконаліші форми регулювання життєвих функцій організму і його зв'язки з середовищем. У б е з х р е б е т н и х т в а р и н М. наз. скупчення нервових клітин — вузли (*гангліїї*), сполучені поздовжніми й поперечними перемичками. У кільчастих червів, молюсків і членистоногих вони утворюють черевний ланцюжок (т. з. черевний М.). У багатьох із них особливо розвинений передній відділ ланцюжка — т. з. головний М., що складається з підглоткового і надглоткового вузлів. У деяких молюсків і комах надглотковий вузол складається з т. з. первинного, вторинного і третинного М. У х р е б е т н и х т в а р и н і л ю д и н и є *головний* і *спинний мозок.* На певних етапах еволюційн. розвитку тварин головний М. диференціюється на передній, середній і задній, або ромбовидний, М. У процесі дальшого розвитку передній М. диференціюється на кінцевий і *проміжний мозок,* а ромбовидний — на задній і *довгастий мозок.* У ряду хребетних особливого розвитку набуває кінцевий М. (великі півкулі). У ссавців, у т. ч. в людини, як центр координації та контролю всієї діяльності організму формується *кора великих півкуль головного мозку.* Ниж. поверхня кінцевого М. спереду закінчується двома нюховими луковицями. В проміжному М. формуються т. з. зорові горби і 2 придатки: верхній — *епіфіз* і нижній— *гіпофіз. Середній мозок* добре розвинений у нижчих хребетних. У вищих хребетних в ньому з'являються утвори у вигляді чотирьох горбків, зв'язаних з органами зору, слуху й рівноваги. Задній М. у риб, земноводних, плазунів і птахів представлений *мозочком*; у ссавців, крім того, в нижньому відділі заднього М. виникає утвір — т. з. вароліїв міст. Довгастий М. в усіх тварин побудований однотипно; безпосереднім його продовженням є спинний М. М. хребетних вкритий *мозковими оболонками,* простори між якими, як і порожнини М., заповнені *спинномозковою рідиною.*

2) Тканина (*кістковий мозок*), що заповнює порожнини кісток у хребетних тварин і людини.

О. С. Генченко.

МОЗОЛЕНО́ГІ (Tylopoda) — ряд *ссавців.* Тіло (довж. від 120 см до 3,6 м, маса 45—690 кг) незграбне, шия довга, голова відносно невелика. Волосяний покрив високий, густий і м'який. На кінцівках та на грудях — шкірні мозолі. Ряд включає 1 родину — верблюдових (Camelidae) з двома родами: *верблюд* і *лама.* Поширений в Пд. Америці та в Центр. Азії (пустеля Гобі). Тримаються групами, живляться різними рослинами. Самка після 360—440 днів вагітності народжує 1 (рідше 2) маля. Тривалість життя 15—45 років. М. мають госп. значення (використовуються як в'ючні тварини, дають шерсть, м'ясо, шкури). Викопні М. відомі з верх. еоцену Пн. Америки.

МОЗО́ЛЬ — 1) У л ю д и н и — обмежене потовщення роговєго шару *шкіри,* яке виникає під впливом тривалого тиску або тертя. М. часто утворюються на руках при фіз. праці й на ногах (на підошвах, пальцях і в міжпальцьових складках стоп), коли носять незручне, неправильно підібране взуття. М. нерідко є болючими і утруднюють ходіння; у тріщини, що з'являються на їхній поверхні, можуть потрапляти мікроби і викликати *бешиху, флегмони* та ін. Л і к у в а н н я: місцеві ванночки, мозольний пластир тощо. 2) У т в а р и н — утвори різної структури. У вузьконосих мавп М. є в ділянці сідничної поверхні, у великих людиноподібних мавп — на тильному боці середніх фаланг пальців кисті; у верблюдів — на зап'ястках, ліктях, колінах, грудях і (в усіх *мозоленогих*) на нижній поверхні стопи; у жаб (шлюбні М.) — шорсткі утвори на передніх кінцівках.

МО́ЗОЧОК — відділ *головного мозку* хребетних тварин і людини, який бере участь у координації рухів та збереженні пози, тонусу і рівноваги тіла. У людини М. міститься під потиличними частками великих півкуль мозку над *довгастим мозком,* у задній черепній ямці. Складається з двох півкуль, з'єднаних т. з. черв'яком. Сіра речовина утворює поверхневий шар М.— його кору, а також парні ядра, розташовані в білій речовині. М. з'єднується з частинами *центральної нервової системи,* що лежать вище та нижче, за допомогою трьох пар ніжок. Нервові зв'язки М. з спинним і головним мозком зумовлюють його роль у здійсненні високої координації довільних рухів тіла. Крім того, в мозочку міститься один з головних центрів *вегетативної нервової системи.*

МОЇ́ССІ (Moissi) Александр (Сандро; 2.IV 1880, Трієст — 23.III

1935. Лугано) — нім. актор. За походженням албанець. Навчався у Віденській консерваторії. З 1898 почав виступати в «*Бургтеатрі*» (Відень). З 1904 працював в театрі під керівництвом М. *Рейнгардта*, 1905 — 33 — в Нім. театрі «Коммершпіле» (обидва — в Берліні). Ролі: Едіп («Цар Едіп» Софокла), Гамлет, Ромео («Гамлет», «Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Освальд («Привиди» Ібсена), Франц Моор («Розбійники» Шіллера), Мефістофель («Фауст» Гете). Ролі в п'єсах А. Чехова, Л. Толстого, Б. Шоу, М. А. Стріндберга та ін. У 1912 гастролював у Росії (зокрема, в Києві), 1924 і 1925 в СРСР. В 1933 після приходу фашистів до влади емігрував в Австрію.

Літ.: Клюев В. Моисси. В кн.: Труд актёра, в. 4. М., 1959.

І. П. Нестеровська.

МО́ЙВА (Mallotus villosus) — морська, зграйна риба родини корюшкових. Довж. тіла до 22 см, маса до 17 г. Живе у відкритому морі у верхньому шарі води. До берегів підпливає лише під час *нересту*. Живиться ракоподібними. Статева зрілість настає на 2—3-му році життя. Плодючість 6—40 тис. ікринок. Нерест весною і влітку на піщаних грунтах; ікра дрібна, донна. 2 підвиди: М. атлантична (M. v. villosus) і М. тихоокеанська (M. v. socialis); поширені в Пн. Атлантиці, Пн. Льодовитому ок., а також у Берінговому, Охотському і Японському морях. Об'єкт промислу. Іл. с. 70.

МОЙИНКУ́М — піщана пустеля в межах Каз. РСР. Розташована між хребтами Каратау і Киргизьким та пониззям р. Чу, на вис. від 300 м (на Пн.) до 700 м (на Пд. Сх.). Являє собою розчленовані піщані масиви, подекуди — *бархани*, напівзарослі рослинністю. Опадів до 200 мм на рік. Великі запаси підземних вод, є озера. Поширені злакові луки, степи, зарості астрагалу, піщаної акації, саксаулу. Тваринництво, подекуди — землеробство.

МО́ЙРИ [Мойра; Μοῖρα (множ.), Μοῖρα (одн.)] — у грец. міфології три богині долі, дочки *Зевса* й *Феміди*. Їм було підвладне людське життя. Уявляли М. здебільшого бабусями. Перша з них — Клото пряде нитку життя, друга — Лахесіс визначає людську долю, а третя — Атропа (Неминуча) обриває нитку життя. М. були невблаганними, не підкорялися навіть богам. У рим. міфології їм відповідали *парки*.

МОЙСЕ́ЄНКО Овсій Овсійович [н. 15 (28).VIII 1916, с. Уваровичі, тепер Буда-Кошельовського р-ну Гом. обл. БРСР] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1970), дійсний член АМ СРСР (з 1973). В 1936—47 навчався в АМ у Ленінграді. Автор батальних картин, пейзажів, портретів, монументальних панно [«Генерал Доватор», 1947; «За владу Рад», 1950; «На новобудови», 1951; «Партизани», 1952; «Перша Кінна», 1957, Сум. худож. музей; «Червоні прийшли», 1961; «Товариші», 1963—64; «Матері. Сестри» («Російські жінки»), 1967; «Перемога», 1970—72]. Твори М. зберігаються в ДТГ, ДРМ. З 1958 викладає в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1963 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1974.

Літ.: Кривенко И. А. Евсей Евсеевич Моисеенко. Л., 1960.

МОЙСЄ́ЄНКО Петро Онисимович (1852, с. Обиденне Сичовського пов. Смол. губ.— 30.XI 1923, Харків, похований в Орєхово-Зуєві Моск. обл.) — один з перших рос. робітників-революціонерів. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сел. сім'ї. За професією ткач. У 1874 приїхав до Петербурга, де брав участь у робітн. гуртках. Учасник *Казанської демонстрації 1876*. Член «*Північного союзу російських робітників*» (1878). Працював в Орєхово-Зуєві (1883—85; один з організаторів *Морозовського страйку 1885*), Ростові-на-Дону (1893—94), Донбасі (з 1899), Баку (1909—10), Горлівці (з 1912). М.—один з керівників *Горлівсько-Щербинівського страйку 1916*. Кореспондент газ. «*Правда*». Не раз був на засланні. В 1917—18 — на рад. роботі в Баку і на Пн. Кавказі. Учасник громадян. війни 1918—20. З 1922 працював у *Істпарті* в Харкові. Написав «Спогади. 1873—1923» (1924, перевидано 1966).

Літ.: Мальцев М. І. Людина революційного подвигу. К., 1978.

МОЙСЄ́ЄНКО (Моїсеєнко) Федір Петрович [11 (22).XI 1754, Лебедин, тепер Сум. обл.— 13 (24). XI 1781, місце см. невідоме] — перший укр. учений-мінералог. Закінчив гімназію і ун-т при Петерб. АН (1775). Навчався у Фрейберзькій гірничій академії в Саксонії (1776—79). З 1780 — викладач Берг-колегії у Петербурзі, яка пізніше була реорганізована на Гірничий ін-т. Наук. праці — з *мінералогії*. Розробив класифікацію мінералів, що містять олово, вказав на деякі розшукові ознаки *олов'яних руд*. Уперше висловив припущення про наявність олова на Уралі й у Сибіру. М. (разом з М. В. Ломоносовим) вважають основоположником динамічного напряму в мінералогії.

МОЙСЕ́Й — за біблійною легендою, пророк, який у давні часи (ймовірно, в 13 ст. до н. е.) очолив ізраїльські племена і визволив їх з т. з. єгипетського полону. Здійснивши ряд чудес, М. нібито вивів євр. народ з Єгипту й після 40 років блукань по Сінайській пустелі й тяжких випробувань привів до «землі обітованої» — Палестини. За легендою, М. реформував віру, одержав від бога скрижалі (кам'яні дошки) з «10 заповідями», є автором П'ятикнижжя — перших п'яти книг *Старого завіту*. Істор. дослідженнями доведено міфічність особи М. Образ М. як борця за свободу народу використано в світовій літературі, зокрема в укр. (поема І. Франка «Мойсей» та ін.), в образотворчому мистецтві (напр., «Мойсей» Мікеланджело).

МОЙСЕ́ЄВ Ігор Олександрович [н. 8 (21).I 1906, Київ] — рос. рад. артист балету та балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1976). В 1924 закінчив Моск. хореографічне уч-ще. В 1924—39 — соліст балету Великого театру СРСР, тут поставив кілька балетів. Один з основоположників рад. сценічного нар. танцю. В 1937 створив *Ансамбль народного танцю СРСР*, відтоді — його худож. керівник. Постановки: танцювальні програми — «Танці народів СРСР» (1937—38), «Танці слов'янських народів» (1945), «Мир і дружба» (1953); жанрові хореографічні сцени — «Картинки минулого», рос. сюїта «Пори року», укр. сюїта «Веснянки»; композиції — «Партизани», «Призовники», «Старовинна міська кадриль», «Арагонська хота», «Дорога до танцю», «Половецькі танки» та ін. М.— автор теор. досліджень з питань хореографії й нар. танцю. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1947, 1952. Ленінська премія, 1967.

А. О. Березова.

МО́КВИН — колишня (до 1962) назва смт *Першотравневого* Ровен. обл. УРСР.

МОКІЄ́ВСЬКА Людмила Георгіївна (1896, Чернігів — 9.III 1919) — учасниця громадянської війни на Україні. Н. в сім'ї революціонера-народника. В 1913—17 навчалася в Психоневрологічному ін-ті в Петербурзі, брала участь у революц. русі. В листопаді 1917 відряджена Петроградським Військ.-революц. к-том на Україну. Учасниця встановлення Рад. влади в Катеринославі. З лютого 1918 — комісар, потім — командир бронепоїзда, що брав участь у боях проти австро-нім. окупантів на Україні, у придушенні контрреволюц. заколоту в Ярославлі, обороні Царицина (тепер м. Волгоград). Загинула в бою проти денікінців поблизу ст. Дебальцеве.

МОКІ́Й Олена Михайлівна (н. 7.III 1940, с. Зубряче Леського пов., тепер Краківського воєводства ПНР) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістичної Праці (1976). З 1958 — буряковод, а з 1961 — ланкова Бучацького радгоспу-технікуму Бучацького р-ну Тернопільської обл. Ланка, яку очолює М., вирощує високі сталі врожаї (в середньому щорічно збирає за останні 5 років понад 600 ц цукр. буряків з кожного із 60 га плантації). Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями.

М. С. Федик.

МОКО́Ш, Макош — у східнослов'ян. міфології поганське жіно-

Л. Мозер. Відпочинок святих. Фрагмент вівтаря св. Магдалини в церкві в Тіфенбронні. 1431.

Мойра й гігант. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

О. О. Мойсеєнко. Червоні прийшли. 1961. Державний Російський музей у Ленінграді.

А. Ю. Мокренко.

А. М. Мокрицький. Автопортрет. Фрагмент. 1840. Державний Російський музей у Ленінграді.

А. М. Мокрицький. Портрет невідомої. 1853. ДМУОМ у Києві.

Портрет Є. П. Гребінки. 1840. Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя.

че божество плодючості й води, покровителька породіль, жіночої праці й дівочої долі. Згадується в «Повісті временних літ» поряд з *Перуном*, *Велесом* та ін. поганськими богами. Іноді М. ототожнюють з *Мареною*. За князювання Володимира Святославича ідол М. стояв у Києві на горбі поблизу князівського терема.

МО́КРА ВОЛНОВА́ХА — річка у Донец. обл. УРСР, права притока *Кальміусу* (бас. Азовського м.). Бере початок на пн.-сх. схилах Приазовської височини. Довжина 63 км, площа бас. 909 км². На М. В. споруджено два водосховища. Використовують для зрошування.

МО́КРА КАЛИ́ГІРКА — селище міського типу Катеринопільського р-ну Черкас. обл. УРСР, за 20 км від залізничної ст. Шпола. 2,5 тис. ж. (1980). У селищі — з-д прод. товарів, філіал Катеринопільського хлібокомбінату, мол. цех Тальнівського молочноконсервного комбінату, виробниче спеціалізоване відділення Катеринопільської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, лікарня. Будинок культури, бібліотека. Відома з поч. 18 ст.

МО́КРА МОСКО́ВКА — річка в Запоріз. обл. УРСР, ліва притока Дніпра, в який впадає у межах м. Запоріжжя. Довж. 62 км, площа бас. 475 км². Живлення переважно снігове й грунтове. На М. М. споруджено 9 ставків; використовують для зрошування.

МО́КРА СУРА́ — річка у Дніпроп. обл. УРСР, права притока *Дніпра* (впадає у Дніпровське водосховище). Довж. 138 км, площа бас. 2830 км². Бере початок на Придніпровській височині. Живлення переважно дощове і снігове. Влітку подекуди пересихає. На М. С.— водосховище, ставки. Використовують для зрошування, риборозведення. У бас. М. С., біля смт Криничок, виявлено сарматське курганне поховання (2 ст. до н. е.).

МОКРЕНЕ́ЦЬ Григорій Федорович, молодший (1755, Чернігів — 1804, Рязань) — вітчизн. лікар. Після навчання в Черніг. колегіумі вступив до Моск. госпітальної мед. школи (1770). Учасник боротьби з чумою в Москві (1770—71). З 1773 — помічник лікаря у військ. частинах, потім навчався в Петерб. мед. школі і 1777 став лікарем. За наук. працю «Про переломи черепа» (1785) йому присвоєно звання штаб-лікаря. З 1787 — викладач хірургії Московської медико-хірургічної школи. З 1800 — інспектор (керівник) Рязан. губернської лікарської управи.

М. К. Бородій.

МОКРЕ́НКО Анатолій Юрійович (н. 22.I 1933, с. Терни, тепер смт Недригайлівського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1974. В 1956 закінчив Київ. політех. ін-т, 1963 — Київ. консерваторію (в О. *Гродзинського*), 1963—68 — соліст її оперної студії. З 1968 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Микола, Остап («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Щорс («Полководець» Лятошинського), Максим, Гаральд («Арсенал», «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди), Перелесник («Лісова пісня» Кирейка), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Грязной («Царева наречена» Римського-Корсакова), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Ескамільо («Кармен» Бізе), ді Луна («Трубадур» Верді), Скарпіа («Тоска» Пуччіні). Знявся у телефільмі «Лючія ді Ламмермур» (1980). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1967. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

МОКРЕЦЕ́ВІ (Heleidae, синонім Ceratopogonidae) — род. комах ряду *двокрилих*. Довж. тіла 1—4 мм. Крила у спокійному стані складені плоско над черевцем. Розвиток *личинок* і *лялечок* відбувається у вологому грунті або в мулі. Зимують у фазі личинки, дорослі з'являються в квітні. Самки багатьох видів живляться кров'ю ссавців (у т. ч. й людини), плазунів та земноводних, самці всіх видів — солодкими соками рослин. Бл. 900 кровосисних видів, поширених у Пд. і Пн. півкулях від Лісотундри до тропіків включно; в СРСР — понад 130 видів, у т. ч. на Україні — понад 60. М. є переносниками збудників деяких хвороб людини (напр., у тропіках — філяріозу) й тварин (*онхоцеркозу* коней). Заходи захисту та боротьби: захисні сітки Павловського, застосування *репелентів*, осушувальна *меліорація* місцевості.

Г. В. Бошко.

МО́КРИЙ ЄЛА́НЧИК, Мокрий Яланчик — річка в Донец. обл. УРСР і Ростов. обл. РРФСР, впадає в Таганрозьку затоку Азовського м. Довж. 105 км, площа бас. 1390 км². Живлення переважно снігове й грунтове. Використовують для зрошування і водопостачання.

МОКРИ́ЦІ — підряд рівноногих ракоподібних. Те саме, що й *стоноги*.

МОКРИ́ЦЬКИЙ Аполлон Миколайович (12.VIII 1810, м. Пирятин, тепер Полтав. обл.— 8 або 9.III 1870, Москва) — укр. і рос. живописець, акад. петерб. АМ (з 1849). Малювання навчався в Ніжинському ліцеї у К. *Павлова*. В 1830 виїхав до Петербурга, де став вільнослухачем АМ і пансіонером Т-ва заохочування художників; був учнем О. *Венеціанова* та К. *Брюллова*. З 1840 працював на Україні, пізніше поїхав до Італії. Твори: портрети — лікаря П. Пузино та його дружини Є. Пузино (обидва — 1835, ДРМ), письменника Є. Гребінки (1840, Ніжинський краєзнавчий музей), «Автопортрет» (1840, ДРМ), «Портрет невідомого», «Портрет невідомої» (1853, ДМУОМ); картини — «Італійка кидає квіти на карнавалі» (1845), «Італійський пейзаж» (1847, ДРМ). В 1851—70 М.— професор Моск. уч-ща живопису, скульптури та архітектури. М. був другом Т. Шевченка. Брав активну участь у викупі поета з кріпацтва.

Тв.: Дневник художника А. Н. Мокрицкого. М., 1975.

МО́КРІ ЯЛИ́ — річка в Донец. обл. УРСР, ліва притока Вовчої (бас. Дніпра). Довж. 147 км, площа бас. 2660 км². Бере початок на Приазовській височині. Живлення переважно снігове. На М. Я. споруджено водосховище. Використовують для зрошування.

МОКРІ́ЄВ Юрій Олексійович [н. 1 (14).IV 1901, м. Новомиргород, тепер Кіровогр. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1961. Літ. діяльність почав 1930 як драматург. Окремими виданнями вийшли п'єси М. «Реп'яхи» (1930), «Союз відважних» (1935), «Жита цвітуть» (1939), «Скрипка гуцула» (1940), «Журавлі летять» (1943), «Мати» (1945), «Зорі над копрами» (1949), «Королева тюльпанів» (1968), «Три гополі» (1972), зб. гумореск «Веселий салют» (1945), «Карась у сметані» (1948), «Сто колючок в боки» (1961), трилогія «Плавні палають» (ч. 1—3, 1959—79), книга спогадів «Таке близьке...» (1974), та ін. За сценаріями М. поставлено фільми «Рейд» (1932), «Весела змова» (1957), «Долина синіх скель» (1958).

Тв.: П'єси. К., 1959; А мимо пролітають поїзди. К., 1975; Рос. перекл. — Плавни пылают. М., 1963.

В. Х. Косян.

МОКРІ́ЄВИЧ Самійло (рр. н. і см. невід.) — укр. поет кінця 17 ст. Видав книгу «Виноград домовитом благим насажденный...» (1697), у якій силабічними віршами переказав зміст окремих сюжетів Старого і Нового завітів. У книзі зустрічаються й автобіографічні моменти.

МОКРОТИ́ННЯ — патологічні виділення (продукт надмірної активності слизових залоз) із дихальних шляхів при кашлі. Те саме, що й *харкотиння*.

МОКРОУ́СОВ Борис Андрійович [14 (27).II 1909, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 27.III 1968, Москва] — російський радянський композитор, заслужений діяч мист. Чув. АРСР (з 1962). В 1936 закінчив Моск. консерваторію (клас композиції М. *Мясковського*). Твори: опера «Чапаєв» (пост. 1942; 2-а ред. «Чапай», 1961), оперета «Троянда вітрів» (пост. 1947), симф., камерно-інструм. твори, музика для театру й кіно («Весілля з приданим», 1953), пісні (в т. ч. «Заветный камень», «Хороши весной в саду цветочки», «Песня о родной земле», «Одинокая гармонь»). Держ. премія СРСР, 1948.

МОКРОУ́СОВ Олексій Васильович [справж. ім'я та по батькові — Хома Матвійович; 9 (21).VI 1887, с. Понирі, тепер Золотухінського р-ну Курської обл.— 28.X 1959, Сімферополь] — один з керівників партизанського руху в Криму в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, полковник. Член КПРС з 1928. Учасник революції 1905—07 в Донбасі. В жовтні 1917 — член Севастопольської Ради військ. і робітн. депутатів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. В березні 1918 — нач. обласного штабу Червоної Армії в Криму, з серпня 1919 — командир бригади, учасник боїв проти денікінців. З липня 1920 — команд. Крим. повстанською армією в тилу врангелівців. У 1937 брав участь у нац.-революц.

війні в Іспанії. В 1941—42 — один з керівників партизанського руху в Криму. В 1943—46 — командир гвард. стріл. полку. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *Літ.:* П'ятков Г. І. Олексій Васильович Мокроусов. Сімферополь, 1971.

МОКРЯ́К Марко Ісайович (1884, м. Новоукраїнка, тепер Кіровогр. обл.— 26.X 1919, біля ст. Комаричі, тепер Брян. обл.) — герой громадянської війни. Н. в сім'ї селянина-наймита. Учасник 1-ї світової війни, унтер-офіцер. Як командир Червоної Армії уславився на фронтах громадян. війни, зокрема на Пд. фронті. Загинув у бою з денікінцями. Посмертно нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. М. встановлено пам'ятник на його батьківщині.

МОКУ́ЛЬСЬКИЙ Стефан Стефанович [26.VII (7.VIII) 1896, Тбілісі — 25.I 1960, Москва] — рос. рад. театрознавець і літературознавець, професор, доктор філологічних наук (з 1937). Член КПРС з 1940. В 1918 закінчив філол. ф-т Київ. ун-ту. В 1919 М. разом з Л. *Собіновим*, К. *Марджанішвілі*, Г. Крижицьким входив до складу Всеукр. театр. комітету (Київ). В 1923—42 в Ленінграді викладав в ун-ті й театр. ін-ті, 1943—60 у Москві працював у Держ. ін-ті театр. мистецтва (1943—48 — його директор, 1952—60 — зав. кафедрою), Інституті мист. АН СРСР, був гол. редактором «Театральной энциклопедии». Серед найвизначніших праць М.— двотомна «Історія західноєвропейського театру», монографії про творчість Мольєра (1953), Буало, Корнеля (обидві — 1956). Укр. мовою вийшла праця М. «Вольтер і „Орлеанська діва"» (в кн. Вольтер. «Орлеанська діва». К.—Х., 1937).

МО́КША — етнографічна група *мордви*.

МОЛ (франц. môle, італ. mòlo, від лат. moles — маса, насип) — споруда у вигляді вузької стінки, що примикає до берега й захищає портову *акваторію* від хвиль; вид *огороджувальних споруд*. Розміщують залежно від форми берега й дна, напряму вітрів і течій, сполучаючи в разі потреби з *хвилеломами*. Розрізняють М.: вертикального, укісного та комбінованого типів; гравітаційні (масивні) та пальові; залізобетонні, кам'яні й дерев'яні. На гол. частині М., що виступає у море, встановлюють портовий сигнальний вогонь або *маяк*. На деяких М. є причальні та перевантажувальні пристрої. Іл. с. 71.

МОЛАМ'Я́ЙН, Моулмейн — місто на Пд. Бірми, адм. ц. обл. Тенассерім. Порт на березі зат. Моутама Андаманського м., залізнична станція. 172 тис. ж. (1973). Суднорем. майстерні, невеликі підприємства текст., лісопильної, рисоочисної пром-сті. Кустарні промисли.

МОЛА́СИ (франц. mollasses, від лат. mollis — м'який) — потужні товщі уламкових гірських порід, що утворилися в передгірних і міжгірних прогинах. Складаються гол. чин. з пісковиків, конгломератів, алевролітів, глин, іноді з проверстками вапняків і мергелів. Утворення М. відбувається на заключній стадії розвитку *геосинкліналі*. На Україні М. відкладалися в міоцені (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*) у *Передкарпатському прогині* та в *Закарпатському прогині*. З М. пов'язані родовища викопного вугілля, нафти й газу, кам. і калійної солей, гіпсу, мідистих пісковиків та ін. корисних копалин.

МОЛДАВА́НИ (самоназва — молдовень) — нація, основне населення Молд. РСР. Живуть також в УРСР, РРФСР, Каз. РСР, Груз. РСР, за межами СРСР — в Румунії. Чисельність М. в СРСР — 2968 тис. чол. (1979, перепис), у т. ч. в Молд. РСР — 2526 тис., в УРСР — 294 тис. чол. Мова — молдавська (див. *Молдавська мова*). Віруючі М.— православні. В етногенезі М. виділяють два етапи: формування східнороманської етнічної спільності — волохів і формування молдавської народності. Волохи сформувалися на тер. Балканського п-ова і Карпат на основі фракійських племен *гетів* і *даків*, які зазнали романізації, а з 6 ст. були під впливом слов'ян. Молд. народність склалася в 14 ст. з волохів у сх. передгір'ях Карпат. В її формуванні значну роль відіграли сх. слов'яни. У той час утворилося і *Молдавське князівство*. На поч. 20 ст. в складі Росії М. сформувалися в бурж. націю. За роки Рад. влади молд. народ досяг великих успіхів у своєму політ., екон. і культур. розвитку. В ході соціалістичного будівництва М. сформувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. Значна частина М. працює в пром-сті. Осн. заняття М.-селян — землеробство, тваринництво, виноградарство. Впорядковано міста і села, старі житла замінюються сучасними, при будівництві яких використовують елементи і форми нац. архітектури. Нац. одяг витісняється сучасним міським одягом. Розвинулись нац. л-ра, мистецтво, пісенна й танцювальна творчість. Про історію, економіку і культуру М. див. *Молдавська РСР*.

Літ.: Народы Европейской части СССР, ч. 2. М., 1964; Мохов Н. А. Формирование молдавского народа и образование молдавского государства. Кишинёв, 1969; Молдаване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. Кишинёв, 1977.

В. С. Зеленчук.

МОЛДА́ВСЬКА МО́ВА — мова *молдаван*. Належить до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в СРСР понад 2,7 млн. чол. (1979, перепис). Внаслідок багатовікових тісних контактів молдаван із слов'янами в сучасній М. м. є багато слов'ян. елементів (передусім у лексиці та словотворі). Характерні фонетичні риси: наявність специфічних нелабіалізованих «э» та «ы», висхідних і низхідних *дифтонгів*. За типологією М. м. флективна (з елементами аналітизму). Граматичних родів три: чоловічий, жіночий і обопільний, широко вживаються артиклі (характерною є постпозиція означеного артикля), замість інфінітива часто вживається кон'юнктив. Літ. М. м. почала складатись у 16—17 ст., остаточно сформувалась у 19 ст. До 19 ст. для М. м. використовували письмо на основі *кирилиці*, сучас. алфавіт — на основі російського. Про л-ру М. м. див. *Молдавська РСР*, розділ Література.

Літ.: Восточнославяно-молдавские языковые взаимоотношения, т. 1—2. Кишинёв, 1961—67; Корлэтяну Н. Г. Лимба молдовеняскэ литерарэ, контемпоранэ, в. 1—2. Кишинэу, 1969—70. Филоложия советикэ молдовеняскэ. Кишинэу, 1974.

МОЛДА́ВСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Молдавія (Молдова).

Загальні відомості. Молд. РСР утворена 12.X 1924 спочатку як авт. республіка у складі УРСР, 2.VIII 1940, після возз'єднання *Бессарабії* з СРСР, була перетворена на Молд. РСР. Розташована на крайньому Пд. Зх. Європ. частини СРСР. На Пн. Сх. та Пд. межує з УРСР, на Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з Румунією. В республіці — 37 районів, 21 місто та 44 с-ща міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 80 — 81.

Державний лад. Молд. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Молд. РСР прийнято 15.IV 1978 позачерговою 8-ю сесією Верховної Ради Молд. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Верховна Рада Молд. РСР, що обирається населенням на 5 років. Верховній Раді Молд. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Молд. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює, в межах, передбачених Конституцією Молд. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Молд. РСР. Верховна Рада Молд. РСР утворює Уряд Молд. РСР — Раду Міністрів Молд. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки, відповідальний перед нею і їй підзвітний. Місцевими органами державної влади в районах, містах, селищах і сільських населених пунктах Молд. РСР є відповідні Ради народних депутатів, що обираються населенням на 2,5 року. У виборах до всіх Рад народних депутатів Молд. РСР беруть участь громадяни СРСР, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Молд. РСР, який обирається Верховною Радою Молд. РСР строком на 5 років.

Природа. Поверхня республіки — погорбована рівнина, яку перетинають численні долини річок та балки. В центр. частині підноситься Центральномолдавська височина, найбільш піднятою й розчленованою ділянкою якої є *Кодри* (вис. до 429 м, г. Баланешти). Вздовж правого берега Дністра

Герб Молдавської РСР.

МОЛДАВСЬКА РСР

Площа — 33,7 тис. км²

Населення — 3968 тис. чол. (на 1.I 1980)

Столиця — м. Кишинів

простягається Придністровська височина (вис. до 347 м., г. Ведень). На Пн.— Молдавське плато з переважними висотами 240—320 м, на Зх. якого — розчленовані вапнякові пасма (товтри), та Пн.-Молдавська рівнина. На Пд.— Нижньодністровська та Пд.-Молдавська рівнини. В межах останньої виділяється Тігецька височина завишки до 300 м.

Серед корисних копалин найбільше промислове значення мають буд. матеріали (вапняки, гіпс, мергель, граніт, глини, трепел, піски тощо), є поклади нафти, газу та бурого вугілля, джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний, з відносно теплою зимою та тривалим жарким літом. Пересічна т-ра січня від —3 до —5° (абсолютний мінімум —36°), липня — від +19,5 до +22° (максимум +41°). Річна кількість опадів від 400 мм на Пд. Зх. до 560 мм на Пн., максимум їх влітку. Часто бувають грози з градом. У республіці створено службу протиградового захисту с.-г. угідь. Вегетаційний період до 200 днів. М. має розвинуту річкову сітку, проте більшість річок маловодні, влітку міліють. Гол. ріка — *Дністер* (довж. в межах М. 657 км) з притоками Реут, Бик, Ботна та ін. Друга за значенням ріка М.— *Прут* (довж. в межах М. 695 км) з притоками Чугур, Кам'янка, Ларга та ін. В долинах Дністра та Пруту — невеликі озера (Белеу, Ротунда, Руптура та ін.). Створено 53 водосховища (Дубоссарське, Гідігіцьке, Костештське та ін.) та понад 1600 ставків, що використовуються для зрошування. У грунтовому покриві переважають родючі чорноземи, що поширені на 75% зем. угідь республіки. Бл. 10% тер. М. зайнято бурими та сірими лісовими грунтами, в заплавах річок — алювіально-лучні грунти. Природна рослинність М. багата (1900 видів), представлена в основному двома типами — лісовим і степовим. Ліси займають понад 8% площі М. (переважає дуб, є ясен, граб, клен, бук, липа та ін.). Проводяться значні роботи щодо відновлення й розведення лісів та поліпшення їхнього породного складу. Степова рослинність збереглася на окремих ділянках, переважно на крутих схилах. У зв'язку з розвитком грунтової та яружної *ерозії* на значних площах впроваджується протиерозійна агротехніка. Фауна республіки нараховує бл. 13 тис. видів, найбільш характерні: козуля, дика свиня, вовк, борсук, ласка, горностай та ін.; понад 70 видів птахів: жайворонки, дрозди, сіра гуска, яструби, кулики та ін.; з гризунів — заєць, ховрахи, миші тощо. Реакліматизовано благородного оленя, завезено лань, плямистого оленя, фазана, з риб пром. значення мають короп, товстолобик, білий амур. На тер. М.— заповідник *Кодри,* ряд об'єктів (типові природні ландшафти, ділянки лісу, парки тощо) взято під держ. охорону. *В. Ю. Прока.*

Населення. Осн. населення — *молдавани* (64%; 1979, перепис). В М. живуть також українці, росіяни, гагаузи, євреї, болгари, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 117,7 чол. на 1 км² (на 1.I 1980). Міське населення становить 40% (1980). Найбільші міста: *Кишинів, Тирасполь, Бєльці, Бендери.*

Історія. На тер. М. поселення людей відомі з періоду раннього *палеоліту.* Неолітичні пам'ятки *буго-дністровської культури* свідчать про зародження тут землеробства й скотарства. Значного розвитку на тер. М. в серед. 4 — на поч. 2-го тис. до н. е. досягла *трипільська культура.* З 4 ст. до н. е. на тер. М. жили фракійські племена — *гети* й *даки,* які в 2—1 ст. до н. е. створили племінні союзи. В 2—3 ст. н. е. на тер. Дакії, завойованої римлянами, гетів і даків було романізовано. В 2—4 ст. в межиріччі Дністра і Пруту жили племена *черняхівської культури.* В кін. 5—7 ст. тер. М. інтенсивно заселяли слов'ян. племена. В результаті контактів слов'ян з романізованим населенням у Карпато-Дунайських землях сформувалась етнічна спільність волохів, найближчих предків молдаван. До 9 ст. в основному відбувся розпад патріархально-родового ладу, формувалися феод. відносини. Протягом 10—11 ст. частина тер. М. періодично входила до складу Давньорус. д-ви. В 12—14 ст. волохи заселили тер. Сх. Прикарпаття. Їхні контакти зі сх. слов'янами відіграли вирішальну роль у формуванні молд. народності. З серед. 13 ст. пд.-сх. частина тер. М. була під владою монголо-татар. На поч. 14 ст. пд.-зх. частина М. перебувала під владою угор. феодалів. У 1359 виникло самостійне *Молдавське князівство,* до якого в 2-й пол. 14 ст. входила вся територія розселення молд. народності на Сх. від Карпат до Дністра. В 16—18 ст. молдавани інтенсивно заселяли лівобережні райони Дністра. В 2-й пол. 15 ст. виник молд.-рос. військово-політ. союз, спрямований проти агресії польс. феодалів. З серед. 15 ст. над М. нависла загроза османського завоювання. В 1487 *Стефан Великий* змушений був погодитися на сплату данини Туреччині. В 1-й пол. 16 ст. встановилося тур. іго. Широкого розмаху набула нац.-визвольна боротьба молд. народу проти тур. завойовників. Боротьбу молд. народу за незалежність підтримували рос. і укр. народи. В 16—17 ст. проти тур. загарбників у М. здійснювали численні походи *запорізькі козаки* під проводом *Івана Підкови,* Г. *Лободи,* С. *Наливайка* та ін. Молдавани брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54.* В 1656 М. вперше звернулася до Росії з проханням про прийняття в рос. підданство. Спробу добитися визволення з допомогою Росії зробив 1711 Д. *Кантемір.* М. було визволено від османського іга в результаті рос.-тур. воєн 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*), у яких молдавани брали активну участь на боці рос. армії. В ході їх рос. війська тричі (1739, 1770—74 і 1788—91) визволяли М. Але через суперництво європ. д-в М. за мирними договорами поверталася Туреччині. В 1775 Туреччина віддала Австрії пн. частину Молд. князівства. *Кючук-Кайнарджійський мир 1774* привів до ослаблення тур. гніту в М. і встановлення тут протекторату Росії. За *Ясським мирним договором 1791* до Росії було приєднано частину лівобережжя молд. Придністров'я, за 2-м поділом Речі Посполитої — ін. її частину. За *Бухарестським мирним договором 1812* сх. землі Молд. князівства (між Прутом і Дністром), що дістали назву Бессарабської обл. (з 1873 — губернія, див. *Бессарабія*), були приєднані до Росії. Адм. центром області стало м. Кишинів. Тер. Молд. князівства на Зх. від р. Пруту залишилась у складі Османської імперії, а 1859 об'єдналася з Валахією, створивши Румунську д-ву. Населення Бессарабії позбавилось османського гніту, припинилися руйнівні наскоки тур. і тат. орд. Почалося піднесення економіки. За 1812—1912 чисельність населення Бессарабії зросла з 240 тис. до 2,5 млн. чол. В 1868 в Бессарабії було проведено сел. реформу. Вона прискорила розвиток капіталістичних відносин у краї, як і в усій країні. М. розвивалася переважно як агр. район Рос. д-ви, торг. центрами стали міста Кишинів, Бєльці та ін. В післяреформений період проходило формування пролетаріату і багатонац. буржуазії. Сформувалася молд. бурж. нація. Революц. рух у М. розвивався як частина загальнорос. революц. руху. В Кишиневі діяли орг-ції т-в *декабристів* — «*Союзу благоденства*» і *Південного товариства декабристів,* розгорнули діяльність декабристи М. Ф. *Орлов,* В. Ф. *Раєвський,* О. П. *Юшневський* та ін., сюди не раз приїздив П. І. *Пестель.* У 1820—23 в місті відбував заслання О. С. Пушкін. У серед. 70-х рр. в М. виникли народницькі гуртки. Перші виступи робітників відбулися на поч. 70-х рр. В кін. 19 ст. в Кишиневі створено перші марксист. гуртки, що 1900 об'єдналися в Кишинівську с.-д. групу. З квітня 1901 до березня 1902 діяла Кишинівська іскрівська підпільна друкарня. В кін. 1902 в Кишиневі було створено к-т РСДРП; згодом к-ти виникли і в ін. містах. Трудящі М. брали активну участь у революції 1905—07 в Росії. Після перемоги Лютн. революції 1917 в М., як і в усій країні, встановилося *двовладдя.* Поряд з органами бурж. Тимчасового уряду виникли Ради робітничих депутатів. Бурж. націоналісти створили свій контрреволюц. орган — «*Сфатул-Церій*» («Раду країни»). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в центр. районах Росії активізувалася боротьба за владу Рад і в М. В грудні в Кишиневі було створено самостійну більшовицьку орг-цію. Спираючися на створений для боротьби проти контрреволюції Революц. штаб рад. військ Бессарабського району і Фронтвідділ *Румчероду,* що переїхав до Кишинева з Одеси, Кишинівська та ін. Ради почали діяти як органи держ. влади. 1 (14).I 1918 на тер. М. перемогла Рад. влада. Однак ще в грудні 1917 війська бурж.-поміщицької Руму-

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (1940=1)

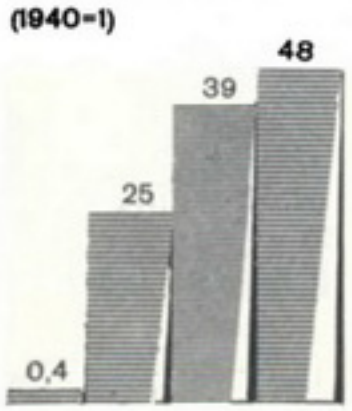

нії при сприянні країн *Антанти* і з допомогою зрадницького «Сфатул-Церію» вторглися до Бессарабії, почавши інтервенцію проти Країни Рад. До серед. березня вони зайняли всю Бессарабію. Встановився 22-річний окупаційний режим. В лівобережних районах М. 1918—19 господарювали австронім. окупанти, петлюрівці, війська Антанти, денікінці. В лютому 1920 тут було остаточно встановлено Рад. владу. 12.X 1924 було створено Молд. АРСР у складі УРСР. До серед. 30-х рр. у Молд. АРСР, як і в усій країні, було побудовано соціалізм. В окупованій бурж.-поміщицькою Румунією Бессарабії трудящі краю під керівництвом комуністів самовіддано боролися проти окупантів (див. *Хотинське повстання 1919, Татарбунарське повстання 1924*). Рад. уряд вів наполегливу боротьбу за визволення окупованої частини М. і постійно шукав шляхів мирного розв'язання питання про Бессарабію. Обмін нотами 26—28.VI 1940 між урядами Рад. Союзу і бурж.-поміщицької Румунії привів до мирного розв'язання питання про Бессарабію. Тут було відновлено органи Рад. влади. 2.VIII 1940 7-а сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про утворення Молд. РСР, куди ввійшли 6 повітів Бессарабії та 6 районів Молд. АРСР. У визволених районах відновилися соціалістичні перетворення — націоналізація землі, банків, транспорту, пром. підприємств, почалося створення колгоспів, МТС. Дальше здійснення цих заходів було перервано віроломним нападом фашист. Німеччини на СРСР. З перших днів Великої Вітчизн. війни М. стала ареною воєн. дій. Окупація республіки нім.-рум. загарбниками тривала 3 роки. Протягом цього періоду трудящі М. не припиняли боротьби проти окупантів — діяли підпільно-патріотичні групи, партизанські загони. Визволення М. почалося навесні 1944, завершилось у серпні внаслідок здійснення *Ясько-Кишинівської операції 1944*. Сотні тисяч жителів республіки билися в рядах Рад. Армії, 85 тис. з них було нагороджено орденами й медалями, 16 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За короткий час трудящі М. ліквідували тяжкі наслідки війни. В правобережних районах М. було проведено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г., здійснено культур. революцію. Разом з усім рад. народом трудящі М. під керівництвом Комуністичної партії побудували розвинуте соціалістичне суспільство. Змінилася класова структура суспільства. Молд. народ консолідувався в соціалістичну націю. Нинішня Рад. М.— республіка з високорозвинутою пром-стю, великим механізованим с. г., передовою культурою. Республіку нагороджено орденами Леніна (1958), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

Д. М. Драгнєв, В. І. Царанов.

Комуністична партія Молдавії. В 1924 з утворенням у складі УРСР Молд. АРСР було створено Молд. обл. парт. орг-цію КП(б)У. Після визволення 1940 Правобережної Молдавії (Бессарабії) і утворення Молд. РСР ЦК ВКП(б) 14.VIII 1940 перетворив Молд. обл. парт. орг-цію на Комуністичну партію (більшовиків) Молдавії — КП(б) Молдавії. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.I 1981 налічувала 163 902 члени і кандидати у члени партії. Черговий, XV з'їзд відбувся 22—24.I 1981. Перший секретар ЦК Компартії Молдавії — С. К. Гроссу (з 1980).

ЛКСМ Молдавії у січні 1925 оформлено як обл. комсомольську орг-цію Молд. АРСР, у березні 1941 — як ЛКСМ Молдавії. На 1.I 1980 в її лавах було 564 012 комсомольців.

Профспілки Молдавії на 1.I 1980 налічували 1 936 925 чол.

Народне господарство. М.— індустр.-агр. республіка. Нар. г-во М. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Виділяється розвинутою харч. пром-стю та швидкими темпами зростання машинобудування й металообробки. Серед галузей с. г. розвинуті виноградарство, садівництво, овочівництво, тютюнництво та ін. В 1979 у валовому сусп. продукті М. на пром-сть припадало 57,3%, с. г.— 24,1%, буд-во — 9,1%, транспорт і зв'язок — 2,4%. Капіталовкладення в нар. г-во М. 1979 становили 1471 млн. крб. (1940 — 9 млн. крб., 1965 — 587 млн. крб.). Продуктивність праці 1979 зросла проти 1965 в пром-сті в 1,57 раза, в с. г.— в 1,7, в будівництві — в 1,4 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—79 в 1,6 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання за 1971—79 зросли на 90%, роздрібний товарооборот — на 80%. За цей час введено в дію 13,3 млн. м² заг. (корисної) житл. площі. Промисловість. Обсяг валової пром. продукції М. 1979 збільшився порівняно з 1940 в 48 раз. За вартістю валової продукції 1-е місце посідають галузі харчової, 2-е — важкої і 3-є — легкої пром-сті. Електроенергетика республіки представлена Молд. ДРЕС, Дубоссарською ГЕС, Кишинівською і Бєльцькою ТЕЦ та ін. На харч. пром-сть припадає 50% вартості валової пром. продукції республіки. Загальносоюзне значення мають виноробна (Кишинів, Калараш, Тирасполь, Бєльці, Комрат та ін.), плодоовочеконсервна (Тирасполь, Красне, Кантемір, Кишинів, Кагул, Унгени та ін.), цукр. (Біруїнца, Глодяни, Фрунзе, Дрокія, Калінінськ, Ленінський), олійницька (Бєльцький олійно-жировий комбінат — один з найбільших в країні, Атакський і Бендерський олійно-екстракційні з-ди), тютюнова (Кишинів, Дубоссари, Оргєєв, Шолданешти, Флорешти та ін.), ефіроолійницька (олії з троянд, лаванди, шавлії і м'яти) галузі пром-сті. Розвинуті також м'ясна (Кишинів, Бєльці, Бендери, Чадир-Лунга), кондитерсько-макаронна, маслосироробна, борошномельно-круп'яна та ін. галузі харч. пром-сті. Машинобудування і металообробка спеціалізуються на випуску машин, апаратів і приладів, виготовлення яких не потребує великої кількості металу (малогабаритні садово-виноградникові трактори, с.-г. машини, електродвигуни, холодильники, трансформатори, деревообробні верстати, лічильні машини і т. д.— Кишинів, Тирасполь, Бєльці, Бендери, Рибниця, Єдинці та ін.). Успішно розвивається хім. (штучна шкіра та гумотех. вироби, лаки, фарби — Кишинів, Тирасполь), мікробіологічна (Бєльці, Унгени), буд. матеріалів (Рибниця, Бєльці, Кишинів, Бендери, Кагул, Тирасполь — виробн. цементу, шиферу, гіпсу, залізобетонних виробів), лісова і деревообр. (Кишинів, Бєльці, Тирасполь, Бендери, Оргєєв та ін.), склоробна (Кишинів, Тирасполь, Флорешти) пром-сть. Серед галузей легкої пром-сті розвинуті бавовняна (Тирасполь, Бендери), трикотажна (Рибниця, Кишинів), шовкова (Бендери), взуттєва (Кишинів, Бендери), хутрова (Бєльці), швейна (Кишинів, Тирасполь, Сороки) і килимарство (Кишинів, Унгени, Комрат).

Сільське господарство. М.— великий виробник плодів, винограду, овочів, тютюну, а також кукурудзи (зерна). Заг. обсяг с.-г. продукції М. 1979 зріс проти 1913 в 6,1 раза. В кін. 1979 в республіці було 417 колгоспів і 336 радгоспів. С.-г. угіддя 1979 становили понад 76% заг. зем. площі, з них орні землі — 69,2%. У най-

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1979
Вся посівна площа	2057,1	1847
Зернові культури	1672,2	889
в т. ч. озима пшениця	447,0	409
кукурудза на зерно	841,6	307
Технічні культури	261,4	374
в т. ч. цукрові буряки (фабричні)	4,4	109
тютюн	4,9	67
Картопля	28,8	40
Овочі	10,8	69*
Кормові культури	75,6	462

* Без площі посіву й посадок овочів на насіння.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1975	1979
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,02	7,6	13,7	14,2
Електричні машини великі	шт.	—	371	870	1682
Насоси відцентрові	тис. шт.	—	61,3	75,1	86,2
Трактори	» »	—	7,6	8,4	9,9
Пральні машини	» »	—	185,9	223,2	241,5
Холодильники	» »	—	162,7	204,7	280,4
Білизняний трикотаж	млн. шт.	—	24,0	44,7	47,8
Верхній трикотаж	» »	0,1	5,7	7,7	8,1
Взуття шкіряне	млн. пар	0,1	13,0	13,0	16,4
Цукор-пісок	тис. т	11,8	356,5	395,1	376,5
М'ясо	» »	5,6	106,2	161,5	162,3
Олія	» »	14,0	154,7	147,5	93,2
Консерви	млн. ум. банок	48,5	945,7	1273,2	1452,1
Вино виноградне	млн. дал	1,3	24,8	23,0	21,8

І. Д. Вієру. Балада про землю. Права частина триптиха. 1970. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

посушливіших пд. районах зрошуються землі, площа яких 1979 становила 206,5 тис. га. Велике значення в рослинництві мають високотоварні галузі — виноградарство (розвинуте в центр. і пд. районах; вирощують столові й винні сорти) і плодівництво (в Придністров'ї, на Пн. і в центр. районах; в основному насіннячкові породи — яблуня, груша, айва, а також кісточкові — слива, абрикос, черешня, вишня). В 1979 площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці становила 114 тис. га (1940 — 61 тис. га), виноградників — відповідно 185 і 105. Осн. зернові культури — озима пшениця і кукурудза, технічні — соняшник, цукр. буряки і тютюн.

Тютюн вирощують в основному в пн. і центр. районах. Серед ефіроолійних культур — казанлицька і кримська троянди, мускатна шавлія, м'ята, лаванда й герань. Овочівництво розвинуте на плавневих і поливних землях Придністров'я і Припруття.

Тваринництво М. спеціалізоване на розведенні великої рогатої худоби і свиней. Майже в усіх районах республіки створено великі механізовані міжколг. тваринницькі комплекси. Поголів'я (тис., 1.I 1980): великої рогатої худоби — 1150 (у т. ч. корів — 429), свиней — 2079, овець і кіз — 1226. Розвинуте птахівництво. В 1979 було вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 271 тис. т, молока — 1200 тис. т, яєць — 880 млн. шт., вовни — 2,6 тис. т. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., 1979): тракторів (фіз. одиниць) — 50,0, зернозбиральних комбайнів — 3,8. У республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1979 в М. створено 221 міжгосп. підприємство і орг-ція, в т. ч. будівельних — 34, тваринницьких — 40.

Транспорт. У міжресп. перевезеннях 72% припадає на залізничний транспорт. Довжина з-ць заг. користування на кін. 1979 становила 1,11 тис. км. Гол. залізничні лінії: Роздільна — Тирасполь — Бендери — Кишинів — Унгени — Бєльці — Окниця — Чернівці, Бєльці — Рибниця — Слобідка, Бендери — Бессарабка — Рені. Осн. роль у внутрішньоресп. перевезеннях відіграє автомоб. транспорт. Довжина автошляхів (кін. 1979) — 10,4 тис. км, в т. ч. 8,9 тис. км з твердим покриттям. Гол. шосейні дороги: Одеса — Тирасполь — Бендери — Кишинів — Бєльці — Ліпкани — Чернівці, Кишинів — Котовськ — Комрат — Болград та ін. Судноплавство по Дністру. Авіалінії сполучають міста й селища М., а також Кишинів з великими центрами СРСР. Газопровод Шебелинка — Дніпропетровськ — Одеса — Кишинів. У Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року в М. на одинадцяту п'ятирічку передбачено: збільшити виробн. пром. продукції на 30—33%. Забезпечити дальший розвиток агропром. комплексу. Завершити буд-во з-ду кольорових телевізорів і Резінського цем. з-ду. Збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 20—22%. Забезпечити середньорічне виробн. зерна в кількості 3,6—3,8 млн. т, цукр. буряків — 4,1—4,2 млн. т, насіння соняшнику — 310—320 тис. т, плодів і ягід — 1,4—1,6 млн. т, овочів — 1,3—1,4 млн. т, винограду — 1,5—1,6 млн. т, м'яса (в забійній вазі) — не менш як 300—310 тис. т, молока — 1250—1350 тис. т. Ввести в експлуатацію 120 тис. га зрошуваних земель. *В. Ю. Прока.*

Охорона здоров'я. В 1979 в М. налічувалося 46,9 тис. лікарняних ліжок (118,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 12 тис. лікарів усіх спеціальностей (30,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 36,3 тис. осіб серед. мед. персоналу. Жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій — 222. Мед. кадри готують Кишинівський мед. ін-т і 7 мед. уч-щ. Курорти М.— Кагул (клімато-бальнеологічний), Кодри (бальнеологічний).

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1914/15 навч. р. у М. (в сучас. межах) налічувалося 1314 загальноосв. шкіл, у т. ч. 26 гімназій і реальних уч-щ. У поч. школах навчалося лише 20% дітей шкільного віку. Серед. школи були недоступні для дітей трудящих, вищих навч. закладів не існувало. Неписьменність серед населення Бессарабії сягала 85%. Сучас. М.— республіка суцільної письменності. В 1979/80 навч. р. у М. функціонувало 1,8 тис. загальноосв. шкіл (742,8 тис. учнів), 50 серед. спец. навч. закладів (59,4 тис. учнів), 8 вищих навч. закладів (50,5 тис. студентів). Вузи: *Кишинівський університет* імені В. І. Леніна, політех., с.-г., мистецтв, пед. ін-ти — у Кишиневі, Тираспольський пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка, Бєльцький пед. ін-т ім. А. Руссо. В 1979 профес.-тех. уч-ща М. підготували 27,5 тис. кваліфікованих робітників.

Провідний наук. центр республіки — *Академія наук Молдавської РСР* (19 н.-д. установ; 46 академіків і членів-кореспондентів, 962 наук. працівники, у т. ч. 74 доктори і 586 кандидатів наук); працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Молдавії, Молд. н.-д. ін-т грунтознавства й агрохімії, Всесоюзний н.-д. ін-т біол. методів захисту рослин, Молд. н.-д. ін-т садівництва, виноградарства і виноробства, Всесоюзний н.-д. ін-т неруйнуючих методів контролю, н.-д. ін-ти харчової пром-сті, електроприладобудування, наук.-тех. інформації і техніко-екон. досліджень та ін. Усього в М. налічується (1979) 8,3 тис. наук. працівників, зокрема 240 докторів і 3,4 тис. кандидатів наук. Серед позашкільних закладів — 69 палаців та будинків піонерів і школярів, 25 станцій юних техніків, 11 — юних натуралістів, 7 — екскурсійно-туристських станцій, дит. і юнацькі спорт. школи тощо. В республіці — 2 тис. масових б-к (фонд — 23,5 млн. одиниць зберігання), 1,8 тис. клубних закладів, 1,8 тис. кіноустановок з платним показом, 48 музеїв (історії Комуністичної партії Молдавії та його філіал — Музей Кишинівської підпільної друкарні ленінської газ. «Искра», істор.-краєзнавчий, Держ. худож. музей Молд. РСР, меморіальний музей Г. І. Котовського та С. Лазо, Літ. музей, Будинок-музей О. С. Пушкіна, всі — у Кишиневі, історико-краєзнавчі в Тирасполі, Кагулі, Будинок-музей Г. І. Котовського в м. Котовську, картинна галерея в Бендерах та ін.), 7 театрів, філармонія, у Кишиневі — зал органної музики.

Преса, радіомовлення, телебачення. В М. працюють 7 вид-в: вид-во ЦК Компартії Молдавії, «Література артістіке» («Художня література»), «Луміна» («Світло»), «Картя Молдовеняске» («Молдавська книга»), «Штіінца» («Наука»), «Тімпул» («Час»), Головна редакція Молд. Рад. Енциклопедії. В 1979 в республіці видано 1431 назву книг і брошур тиражем 13,2 млн. прим., зокрема 538 назв молд. мовою тиражем 6,2 млн. прим.; 43 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 36,6 млн. прим.; 163 газети разовим тиражем 1943 тис. прим. Друковані органи ЦК Компартії Молдавії — газ. «Култура» («Культура», молд. мовою), журн. «Комуністул Молдовей» («Комуніст Молдавії», молд. і рос. мовами). Друковані органи ЦК Компартії Молдавії, Верховної Ради і Ради Міністрів Молд. РСР — газети «Молдова Сочіалісте» («Соціалістична Молдавія») і «Советская Молдавия». В Кишиневі міститься інформ. агентство Молд. РСР — АТЕМ. Перші радіопередачі почалися 1930 у Тирасполі. З 1958 в Кишиневі працює телецентр. Респ. радіомовлення і телебачення ведуть передачі молд. і рос. мовами по 3 радіо- і 2 телепрограмах.

Література. Писемна л-ра в М. виникла на основі багатої усної нар. творчості, яка бере початок з глибокої давнини. Перші пам'ятки писемності з'явилися в М. на межі 9—10 ст. церк.-слов'ян. (середньоболгарською) мовою, яка до 17 ст. була офіц. мовою церкви й д-ви, а також літ. мовою («Житіє святого Іоанна Нового», анонімні літописи 15—16 ст., літописи Макарія, Євфімія, Азарія в 16 ст. та ін.). Перша молд. книга — «Казання» митрополита Варлаама видана 1643. У 17 ст. з'явилися відомі молд. літописці Г. Уреке, М. Костін, Й. Некулче та ін., у творах яких багато згадок і про істор. події на Україні. Вершина

Л. І. Дубиновський. Молодість. Частина трилогії «Батьки і діти». Дерево. 1957. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1979
Зернові культури	1810	2798
в т. ч. пшениця	343	1288
кукурудза на зерно	1150	1165
Цукрові буряки (фабричні)	119	2807
Тютюн	5	93
Картопля	147	335
Овочі	98	1227
Виноград	403	1377
Фрукти і ягоди	177	929

МОВИ НАРОДІВ СВІТУ

на захід від Грінвіча
0°
на схід від Грінвіча
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
Північний тропік
Екватор
Південний тропік
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
МОРЕ БОФОРТА
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
АРАВІЙСЬКЕ МОРЕ
КОРАЛОВЕ МОРЕ
ТАСМАНОВЕ МОРЕ
Ванкувер
Оттава
Чікаго
Нью-Йорк
Вашінгтон
Лос-Анджелес
Х'юстон
Бермудські о-ви
Гавана
Мехіко
Гватемала
Манагуа
Сан-Хосе
Панама
Санто-Домінго
Джорджтаун
Богота
Кіто
Ліма
Ресіфі
Салвадор
Бразиліа
Ріо-де-Жанейро
Сан-Паулу
Асунсьйон
Парагвай
Монтевідео
Буенос-Айрес
Сантьяго
о. Пасхи
Лісабон
Мадрид
Рабат
Алжір
Туніс
Тріполі
Каїр
Дублін
Лондон
Париж
Берлін
Прага
Варшава
Київ
Мінськ
Москва
Рига
Таллінн
Осло
Стокгольм
Рейк'явік
о. Гренландія
Мурманськ
Санкт-Петербург
Ленінград
Свердловськ
Новосибірськ
Іркутськ
Якутськ
Тіксі
Норильськ
Лена
Амур
Хабаровськ
Владивосток
Петропавловськ-Камчатський
Алеутські о-ви
Юкон
Анкоридж
Уелен
Нома
Ухта
Печора
Обь
Єнісей
Ангара
Ангара
Ангара

МОЛДАВСЬКА РСР

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1: 2 500 000

25 0 25 50 км

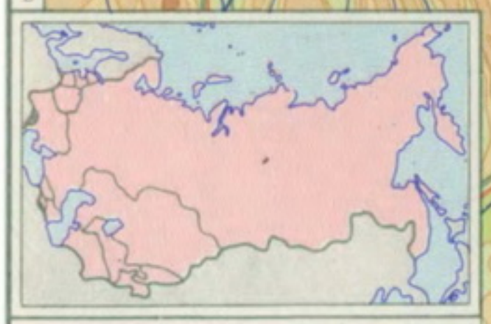

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

- Вапняки
- Цементна сировина

1 Хмельницька обл.

МАСШТАБ 1: 2 000 000

20 0 20 40 км

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

глибше 0 100 200 300 500 вище

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Виноробна

Видобування

- (в) вапняків
- (ц) цементної сировини

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Технічні (цукрові буряки, соняшник, тютюн) і зернові (пшениця, кукурудза) культури; м'ясо-молочне тваринництво, свинарство
- Виноградарство, садівництво, технічні культури (соняшник, тютюн), молочно-м'ясне тваринництво, вівчарство, птахівництво
- Овочівництво, садівництво, зернові культури (пшениця, кукурудза), соняшник; м'ясо-молочне тваринництво
- Виноградарство, садівництво, зернові культури (пшениця, кукурудза), соняшник; молочне-м'ясне тваринництво, вівчарство, свинарство, птахівництво

розвитку молд. культури 18 ст.— творчість Д. *Кантеміра* — вченого-енциклопедиста, письменника-гуманіста, політ. і держ. діяча. В кін. 18 ст. зародилася молд. лірична поезія (Й. Контакузіно, М. Міло та ін.). Серед молд. письменників 1-ї пол. 19 ст. виділяються А. *Хиждеу*, К. Конакі, К. Стаматі, Г. *Асакі*; в серед. 19 ст.— А. *Доніч*, К. *Негруці*, А. *Руссо*, В. *Александрі*, Б. П. *Хашдеу*. В розвитку молд. л-ри 2-ї пол. 19 ст. значну роль відіграли Й. *Крянге*, М. *Емінеску*; в останній чверті 19 ст.— В. *Кресеску*, З. *Арборе-Раллі* та ін. На початку 20 ст. виступили поети О. Матеєвич, Т. Роман. Після утворення Молд. АРСР (1924) у складі УРСР вийшли твори перших молд. рад. письменників Д. Мілева, Н. Маркова, Л. *Корняну*, І. Канни, Л. Барського, М. Андрієску, Н. Кабака та ін. В тяжких умовах буржуазно-поміщицького гніту (до 1940) прийшлося жити й працювати групі письменників Бессарабії — Є. *Букову*, А. *Лупану*, Б. *Істру*, Л. *Деляну*, Г. *Менюку*, Д. Вєтрову, Г. Адаму, Вєрі Панфіл та ін. Утворення Молд. РСР (1940) відкрило широкі можливості для розвитку молд. л-ри. В роки Великої Вітчизн. війни молд. літератори присвятили свої твори боротьбі за перемогу над нім.-фашист. загарбниками (Є. Буков, Б. Істру, А. Лупан, Г. Менюк, П. *Крученюк*, Л. Деляну та ін.). Післявоєнний період характеризується новим піднесенням молдавської літератури (твори прозаїків Й. К. Чобану, Я. Кутковецького, А. Липкана, Анни Лупан, Й. *Друце*, Й. Канни, В. Бешляче; поетів Є. Букова, А. Лупана, Б. Істру, Г. Менюка, В. Рошки, Ф. Пономаря, П. Крученюка, П. *Дарієнка*, Й. Балцана, П. Задніпру, А. Бусуйока; драматургів Л. Корняну, Л. Деляну, Г. Маларчука, І. Подоляну та ін.). Плідною є також творчість письменників О. Даміан, В. Василаке, Р. Лунгу, Л. Даміана, Г. Вієру, П. Боцу, Е. Лотяну, О. Чиботару, В. Телеуке, Д. Матковськи, С. С. Вангелі та ін. В галузі перекладу працюють І. Крецу, П. Старостін, О. Козмеску, Ю. Баржанський та ін.; критики і літературознавства — В. Коробан, С. Чиботару, Й. Вартічан, К. Попович, Х. Корбу, М. Чимпой та ін.

Багатовікову історію мають молд.-укр. літ. зв'язки. В укр. думах та істор. піснях оспівуються молдавани — побратими українців по боротьбі з тур. поневолювачами, польс. шляхтою. Молд. теми й мотиви є в творах І. Котляревського, Т. Шевченка, С. Руданського, Ю. Федьковича, М. Кропивницького, особливо у творчості М. Коцюбинського, який жив у Молдавії. В 1873—85 в Кишиневі працював І. Нечуй-Левицький. У творах молд. літераторів також багато місця приділено Україні. А. Хиждеу був першим дослідником життя і творчості Г. Сковороди. П. Хашдеу в творі «Йон-воєвода Лютий» (1865) писав про братерську допомогу українських козаків молд. народові. Цій же темі присвятив багато сторінок Г. Асакі. Життям укр. народу і його фольклором цікавився К. Стаматі-Чуря, який на матеріалі укр. нар. пісень та переказів написав оповідання «Лісова квітонька». Творча співдружність молд. і укр. літераторів зміцніла в роки Рад. влади. До 1940 письменницька орг-ція Молд. АРСР входила до складу СП України. Братні почуття молдаван до укр. народу не раз висловлювали молд. письменники. Образи України, її народу зустрічаються в творах П. Крученюка, П. Дарієнка, А. Рошки, П. Задніпру та ін. Молд. мовою перекладено твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та укр. рад. письменників. У перекладі укр. мовою вийшли збірки творів молд. письменників «Молдавія» (1953), «Весняні кодри» (1973), «Молдавська радянська поезія» (1975), твори Й. Крянге, М. Емінеску, І. К. Чобану, Є. Букова, Й. Друце, Г. Менюка, С. Шляху, С. Вангеля, О. Маріната, П. Дарієнка.

Архітектура. На тер. М. розкопано рештки поселень трипільської культури, які належать до 3 — поч. 2-го тис. до н. е., пам'ятки культури *фракійців* (з 9 ст. до н. е.), черняхівської культури (2—4 ст. н. е.), слов'ян. племен (з 6 ст. н. е.). З 10—11 ст. слов'ян. міста мали деревоземляні й кам'яно-земляні укріплення. З серед. 14 ст. інтенсивно розвивається молд. архітектура. Навколо міст зводилися оборонні мури, фортеці з могутніми баштами й арковими в'їздами (фортеця в Сороках, 1543; у Бендерах, закладена 1538, арх. Сінан, перебудова у 16—20 ст.). В культовій архітектурі 14—18 ст. виникають місц. типи православного храму з елементами готичної та візантійської архітектури, з оригінальною системою перекриттів — 2 яруси арок, які підтримують барабан з куполом (церкви Успіння в монастирі Капріяни, серед. 16 ст.; в монастирі Рудь, 1774). На кін. 18 ст. склався тип міськ. й сільс. будинку — здебільшого 3-частинного, нерідко з виносним ганком. Тур. владарювання призвело до зруйнування багатьох архіт. пам'яток. Від 16—17 ст. збереглися печерні монастирі (в Сахарні, Жабці) й церкви (в с. Бутучени). Після приєднання Бессарабії до Росії (1812) зводяться споруди в стилі *класицизму* (кафедральний собор у Кишиневі, 1830—35, арх. А. Мельников; колона в пам'ять битви при Кагулі, 1845, арх. Ф. Боффо; монастир Циганешти, 1846; Грецька церква в Кишиневі, кін. 19 ст., арх. А. Бернардацці). Під час окупації Бессарабії Румунією будували гол. чин. особняки в стилі *модерн*. У Молд. АРСР активно проводилася реконструкція міст. У 40—50-х рр. зводили багатоповерхові пром. та житл. споруди, в архітектурі яких використано елементи класицизму й нар. буд-ва, кераміку, різьблення на камені та ін. З 60-х рр. просторові рішення стають більш живописними, в будовах широко застосовують лоджії, балкони. Серед громад. споруд: залізнич. вокзал (1948, арх. Л. Чуприн), будинок АН Молд. РСР (1951, арх. В. Меднек та О. Веденкін), будинок Уряду Молд. РСР (1964) і палац «Октомбріє» (1974, обидва — арх. С. Фрідлін), будинок ЦК КП Молд. РСР (1976, арх. О. Черданцев), Будинок політосвіти (1975, арх. Б. Вайсбейн, О. Киреєв), Органний зал (1978, реконструкція арх. Ю. Леонченко), готель «Інтурист» (1978, арх. А. Горбунцов та В. Шалашнов), усі — в Кишиневі, річковий вокзал (1977, арх. Киреєв) в Бендерах. Збудовано ряд меморіальних комплексів, присвячених героям Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1945 засн. Спілку архітекторів Молд. РСР в Кишиневі.

В. П. Меднек.

Образотворче мистецтво. На тер. М. знайдено твори мист. часів пізнього палеоліту («жезл» з рогу) й неоліту (орнаментована кераміка). Різноманітна кераміка трипільської культури — посудини з живописним декором, фігурки людей і тварин. До 2—1-го тис. до н. е. належать металеві прикраси і зброя, бронзові фігурки. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. великого розвитку досягло виробництво керамічного посуду, ювелірних прикрас з дорогоцінних металів. З поширенням давньорус. культури пов'язаний розквіт різьблення на камені й кістці. В 13—14 ст. на декор.-ужиткове мист. мала вплив Візантія та мусульм. Схід. У 15—16 ст. рукописи оздоблювали мініатюрами. В церкві Успіння в Каушанах збереглися розписи 18 ст., в т. ч. портрети титарів, з кін. 18 — поч. 19 ст.— ікони. У 19 ст. з'являється світське мистецтво, зокрема портретний живопис (художник І. Краус, серед. 19 ст.). В 1887 в Кишиневі було засн. Рисувальну школу. В кін. 19 — на поч. 20 ст. почали організовувати худож. виставки. В той час під впливом *передвижників* працювали В. Окушко, Є. Малешевська; розвивалися різні види образотворчого мист. (живописець А. Фойницький, графік Є. Мерега). На мист. окупованої Бессарабії (1918—40) позначилися модерністичні впливи, однак провідні майстри працювали в реалістичних традиціях (живописець М. Гамбурд, скульптор О. Пламадяла, графік Ш. Коган). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 художники створювали патріотичні полотна, скульптури, плакати тощо. В повоєнний час митці М. у своїх творах відображають соціалістичні перетворення республіки, її історичне минуле. Серед відомих молдавських митців: живописці В. Руссу-Чобану, М. Греку, І. Вієру, К. Китайка, Г. Саїнчук; скульптори *Л. Дубиновський*, К. Кобизєва; графіки І. *Богдеско*, *Л. Григорашенко* та ін. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мист.: різьблення на камені, кераміка, вишивання, килимарство тощо. У 1945 створено Спілку художників Молд. РСР. Між творчими спілками України й Молдавії існують традиц. зв'язки. Багато художників Молдавії закінчили спец. навч. заклади в Києві та Львові; між Кишиневом, Києвом та Одесою часто проводиться обмін худож. виставками.

М. Я. Лівшиць.

Н. М. Сажина. Цирк. Шамот. 1968. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

М. Гамбурд. Лікнеп. 1947. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

Килим. 30-і роки 20 ст. Артіль імені Г. І. Котовського

І. Т. Богдеско. З ілюстрацій до балади В. Александрі «Міоріца». 1966.

Музика. Молд. муз. культура сформувалася на основі самобутнього нац. фольклору. Будучи переважно одноголосим (у районах, що межують з Україною, існує двоголосий спів), муз. фольклор Молдавії ладово різноманітний (в основному діатонічні лади). Пісні трудові, обрядові, ліричні, епічні, революційні та ін. Найпоширеніший жанр нар. музики — *дойна*. Нар. танці (*жок, молдовеняска,* хора та ін.) темпераментні, барвисті, ритмічно різноманітні. Поряд з носіями сел. фольклору, відомі профес. виконавці нар. музики — леутари. Муз. інструменти: струнні — кобза, цимбали; язичкові — дримба (*варган*); духові — флуєр і кавал (мала й велика пастушачі сопілки), чимпой (*волинка*), бучум (*трембіта*) та ін. Здавна популярна скрипка. В 19 ст. з'явилися перші зразки композиторської творчості — діяльність Г. Музическу (Музиченко), К. Мікулі, Е. Кауделли, Ч. Порумбеску. В Кишиневі було створено муз. т-во «Гармонія» (1880), відділення Рос. муз. т-ва (1889), відкрито приватні муз. школи, муз. уч-ще (1900). Справжнього розквіту молд. музика досягла в роки Рад. влади. Було створено широку мережу муз. навч. закладів, виконавські колективи, концертні й творчі орг-ції — хорову капелу «Дойна» (1930), симф. оркестр (1935), філармонію і консерваторію (1940). Молд. композитори розвивають усі жанри муз. творчості. В післявоєнні роки було написано опери «Грозован» (1956) та «Ауреліа» (1959) Д. Гершфельда, «Серце Домніки» (1960, 3-я ред. — «Героїчна балада», 1970) О. Стирчі, «Гліра» Г. Няги (1974), «Революцією покликаний» (1970) та «Дракон» (1976) Е. Лазарєва, опера-казка «Коза з трьома козенятами» (1967) та радіоопера «Голуби в косу лінійку» (1974) З. Ткач; балети: «Світанок» (1960) та «Перехрестя» (1977) В. Загорського, «Зламаний меч» (1960) та «Антоній і Клеопатра» (1965) Е. Лазарєва, «Андрієш» (1979) З. Ткач. Симфонії створили Л. Гуров, С. Лобель, В. Поляков, Г. Няга, П. Рівіліс, І. Маковей, Б. Дубоссарський; інструм. концерти — Шт. Няга, С. Лобель, В. Поляков, З. Ткач, Г. Няга, В. Бітків. Широко відома пісенна творчість і музика до кінофільмів Є. Доги. Серед виконавців: диригенти — нар. арт. СРСР Т. Гуртовий, Д. Гоя, А. Самоїле, А. Гершфельд; співаки — нар. артисти СРСР Т. Альошина, М. *Бієшу*, Л. Єрофеєва, Т. *Чебан*; артисти балету — нар. артисти Молд. РСР В. Пшенична, С. Мокану, І. Фурніка, П. Андрейченко, Т. Усач, М. Кафтанат та ін.; керівники оркестрів нар. музики — скрипалі нар. арт. СРСР С. Лункевич, засл. арт. Молд. РСР В. Негруца. В республіці працюють Молд. театр опери та балету (1957), філармонія, при ній — симф. оркестр, акад. хорова капела «Дойна», акад. ансамбль нар. танцю Молд. РСР «Жок» (1945), оркестр молд. нар. інструментів «Флуєраш» (1946). При Комітеті по телебаченню і радіомовленню Молд. РСР працюють естрадно-симф. оркестр (1964), хор (1966), струнний квартет (1966), ансамбль нар. музики «Фольклор» (1968). Спілку композиторів Молд. РСР засн. 1940. В Молдавії працювали укр. рад. диригенти К. Пігров і О. Климов, балетмейстер Г. Клоков. Багатьом укр. рад. композиторам, зокрема Л. Ревуцькому, К. Данькевичу, В. Гомоляці, належать обробки молд. нар. пісень. У Молд. РСР гастролюють укр. рад. виконавські колективи, на Україні — молдавські, зокрема ансамбль нар. танцю Молд. РСР «Жок», акад. хорова капела «Дойна», оркестр молд. нар. інструментів «Флуєраш»; виступала М. Бієшу. *Ю М. Ткач*

Молдавський народний танець хора у виконанні Державного академічного ансамблю народного танцю Молдавської РСР «Жок».

Театр. Елементи театр. мист. були вже в старовинних нар. обрядах (колінде — коляда, хеїтул — нар. новорічне привітання та ін.), іграх. Популярними були видовища — ірозій (іроди), виступи силачів, акробатів (пехлівань, соїтар), ляльководів (пепушар) та самобутній гайдуцький театр. У період феодалізму з театр. виставами виступали придворні та *мандрівні трупи*. У 1816 під керівництвом письменника і просвітителя Г. *Асакі* було здійснено першу виставу молд. мовою. Важливу роль у становленні молдавськ. театру відіграли драматурги В. *Александрі*, К. *Негруці*, А. *Руссо*, М. *Когелнічану* та ін. Після приєднання Бессарабії до Росії в Кишиневі виступали різні трупи рос., укр., франц. та ін. мовами. Розквіт нац. театр. мистецтва почався після встановлення в М. Рад. влади. На основі драм. гуртків 1927 в м. Балті було створено муз.-драм. трупу (згодом — драм. студія; з 1930 — в Тирасполі, з 1932 — в Одесі). Випускники цієї студії склали ядро Молд. драм. театру, організованого 1933 в Тирасполі (тепер Молд. академічний муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна в Кишиневі). В М. працюють також Респ. рос. драм. театр ім. А. П. Чехова (засн. 1934 в Тирасполі, з 1940 — в Кишиневі), респ. театр «Лучаферул» (засн. 1960), театр ляльок «Лікурич» (засн. 1945), обидва — в Кишиневі; Бєльцький молд. муз.-драм. театр ім. В. Александрі (засн. 1957), Тираспольський російський театр (засн. 1970). Театри ставлять п'єси молд. драматургів — А. Лупана, Л. Корняну, Е. Букова, укр. авторів — Т. Шевченка («Назар Стодоля»), І. Котляревського («Наталка Полтавка»), за твором О. Кобилянської («Дівчина щастя шукала»), О. Корнійчука, О. Левади, М. Зарудного, твори класичної світової драматургії. Серед діячів театру — нар. артисти СРСР Д. *Дарієнко*, Н. *Массальська*, Є. Ureke, К. Штирбу; нар. артисти Молд. РСР М. Апостолов, П. Баракчі, Т. Грузин, К. Казимірова, К. Константинов, А. Плацинда, Ю. Соколов, В. Герлак, В. Купча, І. Волонтір, В. Бурхарт, В. Ізбещук, Є. Тодарашку, І. Шкуря та ін. Кадри для театрів готує Ін-т мистецтв ім. Г. Музическу в Кишиневі. *Л М Чемортан*

Кіно. Перші кінознімання на тер. Молд. РСР проводили режисери Київської кінофабрики, з 1928 укр. кіножурнал «Кінонеділя» вміщував сюжети, присвячені Молдавії. З 1940 в Кишиневі працював постійний кінокореспондентський пункт, перетворений 1952 на кіностудію хронікальних фільмів (з 1957 — кіностудія «Молдова-фільм»). У розвитку молд. кіно брали активну участь кінодіячі братніх республік: О. Улицька, Л. Проскуров, В. Дербеньов, В. Лисенко та ін. В 1955 поставлено перший молд. худож. фільм — «Молдавські наспіви» (реж. А. Золотницький, укр. кінооператори П. *Тодоровський* та Р. *Василевський*). Серед фільмів, створених на кіностудії «Молдова-фільм»: «Отаман Кодр» (1958, оператор В. Дербеньов), «Останній місяць осені» (1965, реж. В. Дербеньов, призи міжнар. кінофестивалів), «Сергій Лазо» (1967, реж. А. Гордон), «Звинувачуються у вбивстві» (1969, реж. Б. Волчек), «Лаутари» (1971, реж. Е. Лотяну, призи міжнар. кінофестивалів), «Дмитро Кантемір» (1973, реж. В. Іовіце й В. Калашников), «Довгота дня» (1974), «Коли поряд чоловік» (1978; обидва — реж. В. Гажіу). Серед акторів молд. кіно: Д. Дарієнко, М. Волонтір, К. Тирцеу, С. Тома, М. Сагайдак, Г. Григоріу. Спілка кінематографістів Молд. РСР засн. 1962. Іл. див. на окремому арк., с. 432—433 *В Д Андон*

Лит.: Природа и хозяйство Молдавии. Кишинев, 1977; Лассе Г. Ф. Климат Молдавской ССР. Л., 1978; Почвы Молдавии и их использование в условиях интенсивного земледелия. Кишинев, 1978; Геологическое строение и минеральные ресурсы Молдавской ССР Кишинев, 1976; Прока В. Е. Географическое районирование и территориальная организация хозяйства Молдавской ССР. Кишинев, 1977; Украина и Молдавия. М., 1972; История Молдавской ССР, т. 1—2. Кишинев, 1965—68; Иванов Ю. Г. Революционное движение в Молдавии (с 1895 по февраль 1917 г.) Кишинев, 1980; Победа Советской власти в Молдавии. М., 1978; Мохов Н. А. Очерки истории формирования молдавского народа. Кишинев, 1978; История народного хозяйства Молдавской ССР 1959—1975 гг Кишинев, 1978; Чиботару С. С. Формирование социалистического реализма в молдавской литературе. 1917—1941. М., 1974; Очерк истории молдавской советской литературы. М., 1963; Очерки молдавско-русско-украинских литературных связей. Кишинев, 1978; Молдавско-русско-украинские литературные связи второй половины XIX в. Кишинев, 1979; Савка П. Х. Молдавско-русско-украинские литературные связи. Указатель литературы. Кишинев, 1973; Этнография и искусство Молдавии. Кишинев, 1972; Молдаване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. Кишинев, 1977; Искусство Мол-

давской ССР. Л., 1972; Роднин К. Д., Понятовский И. И. Памятники молдавской архитектуры XIV—XIX вв. Кишинев, 1960; Роднин К. Д. Изобразительное искусство Молдавской ССР. М., 1971; Гольцов Д. Д., Лівшиц М. Я., Тома Л. А. Художники Молдавії. К., 1979; Лившиц М. Я. Декоративно-прикладное искусство Молдавии. Кишинев, 1980; История музыки народов СССР, т. 1—5. М., 1970—74; Музыкальная культура Молдавской ССР. М., 1978; Прилепов Д. И. Молдавский театр. М., 1967; Голубева Э. С. Из истории балета в Молдавии. Кишинев, 1979; Андон В. Д. Актеры молдавского кино, в. 1—2. Кишинев, 1974—79; Молдавская ССР. Энциклопедический справочник. Кишинев, 1979.

МОЛДА́ВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Молдавська земля, Волоська земля, Волощина — феод. держава на Пд. Сх. Європи, що виникла в серед. 14 ст. в долині р. Молдови як васал Угорщини.

В 1359 здобуло незалежність. Столиця — Байя, згодом Сучава, з 2-ї пол. 16 ст.— Ясси. У 2-й пол. 14 ст. розширило свої володіння, приєднавши пд. землі *Галицько-Волинського князівства*. З поч. 16 ст. потрапило в залежність від Туреччини, що тривала понад 300 років. Між М. к., Росією і Україною існували постійні екон. і політ. зв'язки. Ведучи визвольну боротьбу проти тур. панування, молд. народ часто виступав разом з *запорізькими козаками* (в антитур. війні 1574, де брали участь українські козаки під проводом І. *Свирговського*, в походах *Івана Підкови* 1577, С. *Наливайка* 1594, 1595). Спільним був і ряд антифеод. виступів молд. і укр. селян (*Мухи повстання 1490—92*, рухи гайдуків і *опришків* у Карпатах). Особливо активними були культурні взаємини. Староукр. мовою написано частину молд. грамот 14—16 ст., які є спільними пам'ятками укр. і молд. культур. За допомогою Києво-Могилянської колегії в Яссах відкрито Слов'яно-греколат. академію (1640), обладнано першу друкарню (1641). Діячем культури молд. і укр. народів був П. С. *Могила*. Взаємини між М. к. і Україною широко відображені у фольклорі та л-рах обох народів. Панування турків у М. к. ослабилося внаслідок рос.-тур. воєн 18 — поч. 19 ст. За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* Австрія захопила пн. частину тер. М. к.— Буковину (крім Хотинського пов.). За *Бухарестським мирним договором 1812* до складу Росії ввійшла *Бессарабія*. Решта земель М. к. 1859 об'єдналася з *Валахією* в єдину державу (з 1861 — Румунія). Див. також *Молдавська РСР*, розділ Історія.

МОЛДА́ВСЬКІ ПОХО́ДИ Б. ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО 1650 І 1652— походи селянсько-козацького війська під проводом Б. Хмельницького проти союзниці шляхет. Польщі — феод. Молдавії. Відбувалися в період *визвольної війни українського народу 1648—54*. В серпні 1650 в похід виступило 70-тис. сел.-козацьке військо, в складі якого були загони крим. татар. Передові полки під командуванням Д. *Нечая* оволоділи столицею Молдавії — Яссами. В кінці вересня 1650 було укладено угоду, за якою Молдавія вступала в союз з Україною. Для зміцнення союзу молд. господар В. *Лупу* мав видати заміж свою дочку Руксанду за сина гетьмана — Т. *Хмельницького*. Внаслідок цього договору польс. уряд втрачав союзника, а Україна забезпечувала свій лівий фланг на випадок відновлення війни з Польщею. Але після невдачі, яка спіткала сел.-козац. військо в *Берестецькій битві 1651*, В. Лупу відмовився від своїх зобов'язань. У зв'язку з цим Б. Хмельницький організував весною 1652 2-й похід у Молдавію. Розгромивши польс.-шляхет. військо в *Батозькій битві 1652*, сел.-козац. військо вступило в Молдавію. В. Лупу змушений був прийняти умови Б. Хмельницького. Молд. походи сел.-козац. війська сприяли політ. і екон. зближенню України з Молдавією і мали великий вплив на розвиток нац.-визвольного руху молд. народу.

МОЛДОБАСА́НОВ Калий (н. 28. IX 1929, с. Терек, тепер Ак-Талінського р-ну Нарин. обл. Кирг. РСР) — кирг. рад. диригент і композитор, нар. арт. СРСР (з 1979). В 1954 закінчив Моск. консерваторію. З 1954 — диригент (1965 — 72 — гол. диригент) Кирг. театру опери та балету, з 1979 — на пед. роботі в Кирг. ін-ті мистецтв; голова Правління Спілки композиторів Киргизії. За його участю поставлено: опери «Манас» Власова, Малдибаєва і Фере (1966), «Невідомий солдат» Молчанова (1967), «Отелло» Верді (1968), «Борис Годунов» Мусоргського (1972); балет «Асель» Власова (1967). Твори: балет «Куйручун» (1960, в співавт.), балет-ораторія «Материнське поле» (1974), кантати, оркестрові твори, камерно-інструм. ансамблі, романси, пісні. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1976.

МОЛДО́ВА —1) Історична область на Пд. Сх. Європи між Дунаєм і Карпатами. Заселена ще з епохи *палеоліту*. В 7—6 ст. до н. е. тут жили фракійські (гето-даки) та скіфські племена. В 106—271 тер. М. входила до складу рим. провінції Дакія. З 3 ст. зазнавала навали *готів*, *гуннів* та ін. племен. У 6 ст. тут осіли слов'яни, які взяли участь в етногенезі молд. народу. В 10—11 ст. М. частково входила до складу Київської Русі, а потім — Галицького і Галицько-Волинського князівств. У середині 14 ст. на цих землях утворилася феод. д-ва *Молдавське князівство*. 2) Те саме, що і Молдавія. Див. *Молдавська РСР*. 3) Історична область в СРР.

МОЛДОВЕНЯ́СКА (букв.— молдавська) — молд. нар. масовий парний танець. Муз. розмір 2/4. Темп швидкий. Осн. хореографічна фігура — замкнене коло (чергується з ін. фігурами — маленькими колами тощо).

МО́ЛЕВІ, молі — група метеликів. Включають бл. 30 родин, з яких найбільшої шкоди завдають справжні молі (Tineidae), молі-мінери (Gracilariidae), вийчастокрилі (Gelechiidae), *горностаєві молі* та ін. Передні крила (розмах 2—15 мм) однотонні, з крапчастим або поперечно-смугастим малюнком, задні — з бахромою з волосків. Гусениця (довж. 2—14 мм) зелена або жовта, живе у павутинних гніздах або чохликах, живиться їжею рослинного чи тваринного походження. 2000 видів, поширені всесвітньо; в СРСР — бл. 600, у т. ч. в УРСР — бл. 300, серед них комірна (Nemapogon granellus) і хлібна (Haplotinea ditella) молі ушкоджують усі види зерна і продукти його переробки; шубна (Tinea pellionella), одежна (Tineola biselliella), килимова (Trichophaga tapetzella) ушкоджують вовняний одяг, хутра та ін.; стеблова міль (Ochsenheimeria taurella) — озимі злаки. Викопні М. відомі з палеогенових відкладів.

З. С. Гершензон.

МОЛЕ́КУЛА (новолат. molecula, зменшувальне від лат. moles — маса) — найменша частинка даної речовини, яка зберігає всі її основні хімічні властивості і здатна самостійно існувати. М. складається з однакових (проста речовина) або різних (складна речовина, або хім. сполуки) атомів, з'єднаних між собою *хімічними зв'язками* (див. *Валентність*). Кількість атомів у М. може бути від двох (напр., М. водню, кисню, оксиду азоту та ін.) до сотень тисяч (макромолекулярні сполуки: поліетилен, каучук, целюлоза, білки). Через малі розміри М. не видно неозброєним оком і в оптичний мікроскоп. Напр., діаметр М. води дорівнює бл. 3Å. Найбільші М. можна побачити в *електронний мікроскоп* (мал.). Існування М. підтверджується явищами *дифузії* і *броунівського руху*, великою стисливістю газів, *дифракцією* рентгенівських променів і електронів та ін. властивостями речовини. Склад М., просторове розташування атомів у ній і послідовність зв'язків між ними, а також характер взаємного впливу атомів наз. хімічною будовою. Теорію хім. будови органічних сполук створив (1861) О. М. *Бутлеров*, підтвердили Ф. А. *Кекуле*, В. В. *Марковников* та ін. Про будову М. роблять висновки на підставі хім. перетворень (хім. реакцій) даної речовини, за сукупністю її фіз. властивостей. Геом. форма М. однозначно визначається довжинами хім. зв'язків і кутами між ними (див. *Конформаційний аналіз*, *Стереохімія*). Напр., у М. води довжина кожного зв'язку О—Н дорівнює 0,9584 Å, валентний кут Н—О—Н становить 104°27′. Просторова будова М. може бути лінійною, плоскою і об'ємною. Напр., у М. ацетилену Н—С≡С—Н всі атоми лежать на одній прямій. У плоскій М. бензолу C_6H_6 атоми вуглецю розташовані у вершинах правильного шестикутника і кожний з них зв'язаний з атомом водню; всі валентні кути в цій М. дорівнюють 120°. М. метану CH_4 має форму *тетраедра*, в центрі якого є атом вуглецю, а в кожній з чотирьох вершин зв'язаний з ним атом водню; величина валентних кутів Н—С—Н = 109°28′. М. пентакарбонілу заліза $Fe(CO)_5$ має конфігурацію тригональної *дипіраміди*, в якій довжини зв'язків Fe — C дорівнюють 1,84 та 1,80 Å. Енергію утворення М. з атомів можна виз-

К. Молдобасанов.

Молеві:
1 — міль одежна;
2 — міль стеблова;
3 — міль килимова.

Молекула. Поверхня кристала під електронним мікроскопом (світлі місця — великі молекули у вузлах кристалічної гратки).

начити експериментально з термохім. і спектральних даних. Міцність хім. зв'язку (енергія його розриву або утворення) становить кілька сот кДж/моль. Атоми в М. постійно здійснюють коливальні рухи, а М. в цілому — поступальний і обертальний рухи. Тип теплового руху М. залежить від *агрегатного стану речовини*. Утворення хім. зв'язків відбувається за рахунок електр. сил взаємодії електронів і ядер. Природу цих сил розглядає *квантова хімія*. Взаємодію М. з електромагнітним випромінюванням досліджують методами *молекулярної спектроскопії, лазерної спектроскопії, рентгеноскопії* та ін. Походження *спектрів молекулярних* (ультрафіолетових, видимих, інфрачервоних тощо) пов'язане з існуванням дискретних енерг. станів (рівнів) М., між якими можливі переходи. Кожному переходові в спектрі відповідає певна смуга (лінія) з частотою $\nu = E/h$, де E — енергія переходу, h — стала Планка. Хім. властивості М. виявляються при хім. реакціях і визначаються її складом та будовою, характером середовища та ін. умовами, наявністю каталізатора тощо (див. *Міжмолекулярна взаємодія*). З'ясування зв'язку між хім. і фіз. властивостями М. і її хім. будовою є одним з важливих завдань хімії. Див. також *Молекулярна фізика*.

Літ.: Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1. М., 1969; Татевский В. М. Строение молекул. М., 1977; Минкин В. И., Симкин Б. Я., Миняев Р. М. Теория строения молекул (электронные оболочки). М., 1979; Харгиттаи М., Харгиттаи И. Геометрия молекул координационных соединений в парообразной фазе. Пер. с англ. М., 1976.

В. В. Скопенко, М. Ю. Корнилов.

МОЛЕКУЛЯ́РНА БІОЛО́ГІЯ — наука, що досліджує основні процеси життєдіяльності на субклітинному та молекулярному рівнях. М. б. вивчає механізми таких біол. явищ, як *спадковість, мінливість*, ріст і розвиток, *біосинтез* білків, ферментативний *каталіз*, перетворення енергії, *мембранний транспорт* та ін. прояви життя, міру їх зумовленості структурою, функціональною активністю та взаємодією біологічно важливих молекул, в першу чергу двох класів *біополімерів* — білків та *нуклеїнових кислот*. Об'єктами М. б. є також субклітинні *органели* (клітинні *ядра, хромосоми, рибосоми, мітохондрії, мембрани біологічні* та ін.) та системи, що перебувають на межі живої та неживої природи — *віруси*, у т. ч. *бактеріофаги*. В становленні М. б. велика роль належить успіхам *біохімії, біоорганічної хімії, біофізики, генетики, молекулярної фізики*, хімії полімерів та ін. наук. Так, досягнення біохімії нуклеїнових к-т дали змогу розкрити молекулярні механізми ряду явищ генетики, у т. ч. збереження та передавання *генетичної інформації*. Однією з найважливіших складових частин М. б. є *молекулярна генетика*. В свою чергу, без ідей та методів генетики важко уявити швидкий і такий плодотворний розвиток чисто біохім. досліджень в галузі М. б. Вичленення М. б. з класичної біохімії багато в чому зумовлене її зв'язком з фізикою, а також специфікою нових методичних підходів до досліджень. Після встановлення тримірної структури ряду білків (про четвертинну структуру говорять у тому випадку, коли молекули взаємодіють одна з одною у вигляді т. з. субодиниць) були сформульовані уявлення про різні рівні просторової організації *макромолекул*. Строго детермінована просторова структура біополімерів є основою виконання ними специфічних біол. функцій. Принцип підходу до вивчення сутності живого, що грунтується на уявленнях про різні рівні просторової орг-ції макромолекул, є найхарактернішою рисою М. б. Термін «молекулярна біологія» запропонував англ. вчений У. Астбері. Датою виникнення М. б. як сформованої науки прийнято вважати 1953, коли Ф. *Крік* та Дж. *Уотсон* у Кембріджі (Великобританія) на основі даних біохімії та *рентгеноструктурного аналізу* запропонували модель тримірної структури *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Ця модель, що дістала назву подвійної спіралі Уотсона—Кріка, є наочним прикладом того, як просторова структура визначає біол. функції макромолекули, зокрема ДНК як матеріального носія генетичної інформації. Дальші досягнення М. б. сприяли пізнанню корінних закономірностей живої природи. Зокрема, слід відзначити розкриття молекулярної природи *гена*, встановлення *генетичного коду*, структури і біол. функцій ДНК та всіх видів РНК (*рибонуклеїнових кислот*), розкриття принципу матричного синтезу та дослідження всіх етапів механізму біосинтезу білків на рибосомах, відкриття зворотної *транскрипції*, ізолювання окремих генів, хім. і ферментативний синтез їх поза клітиною, перенесення генів з одного організму в інший, розкриття структури вірусів і механізмів їх *реплікації*, визначення функціональної ролі тримірної структури в дії *ферментів*, виявлення явища «самозбирання» біол. структур різної складності, з'ясування ряду осн. принципів регулювання біол. функцій і процесів. Перед М. б. поряд з теор. проблемами стоять важливі практичні завдання, у т. ч. з'ясування молекулярних основ пухлинного росту, пошук шляхів подолання *спадкових хвороб*. Особливої уваги заслуговує генна інженерія (див. *Генетична інженерія*). Посиленому розвитку М.б. і молекулярної генетики в СРСР, використанню їхніх досягнень в нар. г-ві сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, прийнята 1974, а постанова 1981 накреслила перспективи подальшого розвитку цих галузей. Провідними наук. установами в галузі М. б. в СРСР є ряд ін-тів системи АН СРСР (Ін-т молекулярної біології, Ін-т біоорганічної хімії, Ін-т білка, відділи М. б. в ін-тах Сибірського відділення АН СРСР), Ін-т молекулярної біології і генетики АН УРСР та ін. В становленні та розвитку М. б. в СРСР значну роль відіграли праці таких вчених, як О. О. Баєв, А. М. Білозерський, О. О. Брауштейн, С. М. Гершензон, Д. Г. Кнорре, О. С. Спірін, В. О. Енгельгардт.

Літ.: Молекулярные основы биосинтеза белков. М., 1971; Бреслер С. Е. Молекулярная биология. Л., 1973; Ингрэм В. Биосинтез макромолекул. Пер. с англ. М., 1966.

Г. В. Єльська.

МОЛЕКУЛЯ́РНА ГЕНЕ́ТИКА — розділ *генетики* і *молекулярної біології*, що вивчає молекулярні основи *спадковості* й *мінливості* живих організмів і *вірусів*. М. г. виділилась у самостійний напрям в 40-х рр. 20 ст. у зв'язку з впровадженням у біологію нових фіз., хім. і кібернетичних методів, що дали змогу глибше й точніше, ніж раніше, дослідити будову й функції генетичного апарата вірусів і клітин. Одне з гол. досягнень М. г.— з'ясування хім. природи *гена*. В 1944 амер. вчений О. Т. Евері (Ейвері) зі співробітниками вперше показав, що спадкові ознаки одного *штаму* бактерій можуть бути передані іншому, генетично відмінному штаму шляхом введення в його клітини *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК), виділеної з першого штаму. З часом таку трансформацію за допомогою ДНК було здійснено ін. вченими у ін. бактерій і деяких багатоклітинних організмів (квіткові рослини, дрозофіла). Так, було встановлено, що гени складаються з ДНК, а у РНК-вмісних вірусів — з *рибонуклеїнової кислоти* (РНК). З'ясування генетичної ролі нуклеїнових к-т стало поштовхом до всебічного вивчення їх. В 1953 амер. вчений Дж. *Уотсон* і англ.— Ф. *Крік* розшифрували структуру молекули ДНК. Пізніше було показано, що принципово так само побудовані й молекули РНК, тільки вони здебільшого складаються не з двох, а з однієї полінуклеотидної нитки. Згодом було показано, що різні гени відрізняються як числом пар *нуклеотидів* (у РНК-вмісних вірусів — окремих нуклеотидів), що входять до них, так і суворо визначеною для кожного гена послідовністю нуклеотидів, у якій закодована *генетична інформація*. М. г. з'ясувала тонку структуру генів. Визначено, що ген складається з десятків і сотень ділянок — *сайтів*, здатних незалежно мутувати (див. *Мутації*) і рекомбінувати (див. *Рекомбінація*). Межею подрібнюваності гена є одна пара нуклеотидів (у РНК-вмісних вірусів — один нуклеотид). Дані про хім. природу і тонку будову генів дали змогу розробити методи їх виділення і штучного синтезу поза організмом. Вперше невеликий ген був синтезований 1968 амер. вченим Г. Г. *Корана;* потім у ряді ін. лабораторій, в т. ч. в СРСР, за допомогою *ферментів* було синтезовано більші гени. Таким чином, М. г. з'ясувала в принципі, як записана і зберігається в молекулах нуклеїнових к-т генетична інформація. Визначення структури молекул ДНК відкрило можливості для дослідження молекулярних механізмів її *біосинтезу — реплікації*, що лежить в основі передачі генетичної інформа-

ції від клітини до клітини і від покоління до покоління. Показано, що біосинтез ДНК має матричний характер [необхідна наявність готової молекули ДНК, на якій, як на шаблоні (матриці), синтезуються нові тотожні їй молекули ДНК] і що здійснюється він особливими білками, серед яких гол. роль відіграють т. з. ДНК-полімерази.

М. г. багато дала для розуміння того, як ген визначає ту чи ін. ознаку організму, тобто як відбувається реалізація генетичної інформації. Було з'ясовано, яким чином гени зумовлюють хім. структуру білків, специфічних для даного організму. Зіставлення хім. структури ДНК та білків привело до концепції *генетичного коду*. Його принципові основи було розшифровано 1962 Ф. Кріком зі співробітниками. Виявилось, що кожна трійка нуклеотидів у ланцюгу ДНК (триплет, *кодон*) визначає, яка саме *амінокислота* займе дане місце в молекулі ДНК, що синтезується. Наступні праці дали змогу з'ясувати нуклеотидний склад усіх триплетів, що кодують амінокислоти. Ці праці відіграли визначну роль у з'ясуванні молекулярного механізму біосинтезу білків. В результаті встановлено, що передача генетичної інформації відбувається за схемою ДНК → РНК → білок (див. *Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці). Проте, як було відкрито 1970 амер. вченими Г. *Теміном* і Д. *Балтімором*, при репродукції деяких пухлинотвірних вірусів тварин генетична інформація передається від РНК вірусу до ДНК — т. з. зворотна транскрипція. Пізніше її було виявлено і в деяких здорових клітинах.

М. г. багато в чому сприяла розкриттю генетичного регулювання біосинтезу білків. Установлено, що можливість і інтенсивність біосинтезу кожного білка визначаються особливими регуляторними білками, які здатні пригнічувати або активувати його біосинтез. Регуляторні білки є продуктами не того гена, що кодує даний білок, а ін. генів.

М. г. поглибила розуміння мутаційного процесу. Було показано, що мутації являють собою або заміни окремих нуклеотидів, або їх вставки чи випадіння в молекулі ДНК і виникають як внаслідок випадкових помилок при реплікації ДНК, так і в результаті ушкоджуючого нуклеїнові к-ти діяння різних фіз. і хім. агентів — *мутагенів*; але не всі ушкодження ДНК, спричинювані мутагенами, реалізуються у вигляді мутацій — значна частина їх виправляється (явище *репарації*) особливими ферментами.

Методами М. г. з'ясовано осн. механізми *кросинговеру*. Показано, що кросинговер — це складний ферментативний процес, при якому відбуваються розриви молекул ДНК і возз'єднання ділянок, що утворилися, в новому порядку. М. г. своїми відкриттями зробила великий вплив на багато біол. наук. Вона стала основою, на якій виросла молекулярна біологія, сприяла розвитку біохімії, біофізики, цитології, мікробіології, вірусології, біології розвитку, відкрила нові підходи до розуміння походження життя на Землі. Досягнення М. г. обіцяють у майбутньому важливі практичні перспективи для медицини, с. г. і пром. мікробіології. Деякі з цих перспектив уже реалізуються в роботах з *генетичної інженерії*.

Літ.: Пехов А. П. Введение в молекулярную генетику. М., 1973; Стент Г. Молекулярная генетика. Пер. с англ. М., 1974; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978.

С. М. Гершензон.

МОЛЕКУЛЯ́РНА МА́СА — маса *молекули*, виражена в умовних атомних одиницях. Дорівнює сумі *атомних мас* усіх атомів, що входять у дану молекулу. За М. м. часто беруть середню масу молекули з урахуванням ізотопного складу всіх елементів, що утворюють хімічну сполуку. Для високомол. сполу́к (полімерів) М. м.— серед. маса молекули даного *гомологічного ряду* і досягає 5—100 тис. і більше а. о. м. Як одиницю вимірювання М. м. спочатку запропонували масу атома водню — найлегшого елемента, а потім — $^1/_{16}$ частину маси атома кисню. Оскільки природний кисень являє собою суміш 99,975% ізотопу ^{16}O, 0,037% — ^{17}O і 0,204% — ^{18}O, було введено дві шкали — фізичну, в якій за одиницю взято $^1/_{16}$ маси ізотопу ^{16}O, і хімічну — $^1/_{16}$ середньої маси атома природного кисню. У новій (єдиній) шкалі за одиницю взято $^1/_{12}$ маси атома ізотопу ^{12}C, тому вона наз. вуглецевою. Поняття М. м. застосовують до речовин, які перебувають у газоподібному стані або в розчині; для твердих речовин — тільки тоді, коли вони мають мол. кристалічну структуру. М. м.— одна з найбільш фундаментальних характеристик речовини. Вона входить до складу багатьох рівнянь і співвідношень, які виражають зв'язок між різними фіз.-хім. величинами. М. м. лежить в основі визначення молярних величин — молярної маси, об'єму, *концентрації*, *теплоємності*, *електропровідності*, теплоти реакції тощо; використовується у всіх стехіометричних розрахунках (див. *Стехіометрія*). Найпоширеніші методи вимірювання М. м.: за густиною і тиском газу; *кріоскопія* і *ебуліоскопія*— для розчинів нелетких речовин; осмометрія, світлорозсіяння, ультрацентрифугування, *віскозиметрія* —для високомол. сполук.

М. В. Артеменко.

МОЛЕКУЛЯ́РНА О́ПТИКА — розділ *оптики*, який вивчає закономірності поширення світла в речовині залежно від її молекулярної будови. Зокрема, з цієї точки зору М. о. розглядає явища поглинання, дисперсії, розсіяння, заломлення і відбивання світла в різних середовищах, *оптичну активність*, а також оптичні явища, пов'язані з дією на середовище зовн. електр. і магн. полів (див. *Електрооптичні явища*, *Магнітооптичні явища*), тощо. М. о. тісно пов'язана з *молекулярною спектроскопією*. Методи М. о. широко застосовують при визначенні структурних параметрів речовини в різних агрегатних станах, а також при розв'язуванні аналітичних задач з технології виробництва високомол. сполук та ін. матеріалів.

МОЛЕКУЛЯ́РНА СПЕКТРОСКОПІ́Я — розділ *спектроскопії*, який вивчає *спектри молекулярні*, а також енергетичні стани молекул і молекулярних іонів. Відповідно до видів руху в молекулі (електронного, коливального та обертального) розрізняють електронну, коливальну та обертальну М. с. Вивчення електронних спектрів дає можливість одержувати відомості про електронні оболонки молекул, визначати збуджені рівні та їхні характеристики, встановлювати природу *хімічних зв'язків*. Коливальні та обертальні спектри дають змогу судити про просторове розташування атомів у молекулі, структуру її рівноважного стану, енергію дисоціації, а також обчислювати моменти інерції молекул, довжини хім. зв'язків тощо. Див. також *Лазерна спектроскопія*.

Літ.: Ельяшевич М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962.

І. І. Конділенко.

МОЛЕКУЛЯ́РНА ФІ́ЗИКА — розділ *фізики*, який вивчає фіз. властивості речовин в різних агрегатних станах. Охоплює такі чотири групи питань: 1) будова речовини в газоподібному, рідкому і твердому (кристалічному та аморфному) станах, сили *міжмолекулярної взаємодії*, характер теплового руху частинок; 2) фіз. властивості речовини в стані *термодинамічної рівноваги* (стисливість, теплове розширення, теплоємність, поверхневий натяг і т. д.), залежність цих властивостей від т-ри і тиску, а також їх зв'язок з будовою речовини і силами міжмол. взаємодії; 3) кінетичні властивості речовини (в'язкість, теплопровідність, дифузія і т. д.), їх залежність від зовн. умов, зв'язок з будовою речовини і силами міжмол. взаємодії; 4) *фазові переходи* (випаровування, конденсація, плавлення, кристалізація і т. п.), вплив на них зовн. умов, мол. механізм цих процесів. При розгляді перелічених питань М. ф. спирається на *термодинаміку* і *статистичну фізику*. Основи М. ф. були закладені в працях П. С. *Лапласа*, Дж. К. *Максвелла*, Л. *Больцмана*, Дж. У *Гіббса*, М. *Смолуховського*, Я. Д. *Ван дер Ваальса* та ін. Велику роль у становленні й розвитку М. ф. відіграв *періодичний закон Д. І. Менделєєва*, який стверджує зв'язок між фіз. і хім. властивостями речовини, з одного боку, та зв'язок цих властивостей з мол. будовою речовини, з другого. В сучас. вигляді М. ф. сформувалася в 30-х рр. 20 ст. Істотний внесок у її розвиток зробили вітчизн. вчені Я. І. *Френкель*, А. Ф. *Йоффе*, П. Л. *Капіца*, Л. Д. *Ландау*, М. М. *Боголюбов*, Л. Ф. *Верещагін*, І. К. *Кікоїн*, Б. В. Дерягін та ін. М. ф. тісно пов'язана з *хімією*, *біологією*, теплотехнікою та багатьма ін. науками. На стику М. ф. з цими науками виникли нові наук. напрями: фізика *полімерів*, *молекулярна біологія*, *молекулярна генетика*, теплофізика тощо. В УРСР дослідження з

М. ф. проводяться в ін-тах фізико-технічному (Харків), фізико-технічному низьких т-р, технічної теплофізики АН УРСР, а також Київському, Харківському, Одеському, Львівському ун-тах.
Літ.: Кикоин А. К., Кикоин И. К. Молекулярная физика. М., 1976; Постников В. С. Физика и химия твёрдого состояния. М., 1978; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1979; Физика простых жидкостей, ч. 1—2. Пер. с англ. М., 1971—73; Адамсон А. Физическая химия поверхностей. Пер. с англ. М., 1979.

О. З. Голик.

МОЛЕКУЛЯ́РНИЙ ГЕНЕРА́ТОР — квантовий генератор з робочою речовиною у вигляді пучка молекул, який пролітає крізь об'ємний резонатор (див. *Квантові генератори і підсилювачі*). В М. г. використовують пучки молекул, що мають електр. дипольний момент (див. *Диполь електричний*). Стан робочої речовини, при якому більше молекул перебуває на вищому енерг. рівні, ніж на нижчому,— т. з. інверсію населеностей рівнів, одержують електростатичним сортуванням молекул вихідного пучка в неоднорідному полі (напр., у квадрупольному конденсаторі; див. *Квадруполь*). Електростатичне сортування грунтується на тому, що дипольні молекули в неоднорідному електр. полі відхиляються від прямолінійного шляху по-різному залежно від їхньої енергії. В резонатор М. г. попадають лише молекули, що перебувають на вищому енерг. рівні; генерація електромагн. проміння відбувається внаслідок стимульованих квантових переходів молекул у стан з нижчою енергією. М. г. на молекулах аміаку NH_3, створені 1954 М. Г. *Басовим* і О. М. *Прохоровим* (СРСР) та незалежно від них Ч. *Таунсом*, Дж. Гордоном і Х. Цейгером (США), були першими квантовими генераторами. Завдяки високій стабільності частоти коливань М. г. застосовують як стандарти надвисоких частот.
Літ.: Ораевский А. Н. Молекулярные генераторы. М., 1964.

С. М. Рябченко.

МОЛЕКУЛЯ́РНОЇ БІОЛО́ГІЇ І ГЕНЕ́ТИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Засн. 1973 на базі сектора АН УРСР тієї ж назви, організованого 1968. До складу ін-ту (1980) входять 15 наук. відділів і 4 лабораторії. Ін-т розробляє проблеми: «Дослідження структури й функції білків і нуклеїнових кислот», «Дослідження закономірностей спадковості й мінливості організмів, розробка методів керування процесами передачі та реалізації генетичної інформації». З ін-том пов'язана діяльність С. М. *Гершензона*, В. П. *Зосимовича* та ін. Ін-т видає журн. «*Цитология и генетика*».

Г. Х. Мацука.

МОЛЕ́НЦЬКИЙ Антон Матвійович (справж. прізв.— Найбок; 1843, м. Золочів, тепер Львів. обл.— 1874, Львів) — укр. актор і режисер. Сценічну діяльність почав 1864 в польс.-укр. трупі К. Лобойка в Галичині. В 1864—67 грав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1869 — 71 очолював цей театр). У 1868 — 69 і 1872 — 73 керував власними мандрівними трупами. Ролі: Возний, Финтик («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Війт («Підгіряни» Гушалевича), Мандатор («Верховинці» Коженьовського). Вистави: «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя.

Р. Я. Пилипчук.

МОЛЕСКІ́Н (англ. moleskin, від mole — кріт і skin — шкіра) — густа міцна бавовняна тканина підсиленого сатинового *переплетення ниток*. Відзначається гладенькою гляНсуватою поверхнею лицьового боку, що її створюють переважно нитки *піткання*. Піддаючи М. *ворсуванню*, одержують молескінсукно. З М. шиють робочий, спортивний і спец. одяг, виготовляють верхню частину взуття тощо. Найгустіші сорти М. іноді наз. «чортовою шкірою».

МОЛЕШО́ТТ (Moleschott) Якоб (9.VIII 1822, Гертогенбос, Нідерланди — 20.V 1893, Рим) — нім. фізіолог і філософ, представник *вульгарного матеріалізму*. Розглядав мислення як фізіол. перетворення мозкової речовини, вважав, що свідомість людини залежить від якості харчування, зробивши з цього антинаук. висновок про неповноцінність мислення робітників через недостатнє харчування. Справив певний вплив на деяких італ. учених, зокрема на Ч. *Ломброзо*. Гол. твори: «Кругообіг життя» (1852), «Фізіологічні ескізи» (1863). Погляди М. різко критикували Л. *Фейєрбах*, К. Маркс і Ф. Енгельс.

МОЛИ́ТВА — звертання до бога, до надприродних сил з проханням про дарування блага і відвернення зла. М.— невід'ємна частина всіх реліг. культів, обов'язковий атрибут обрядів, богослужінь, церк. свят. М. склалася на основі первісних магічних *замовлянь* і заклинань, пов'язаних з вірою в магічну силу слова, за допомогою якого нібито можна впливати на надприродні сили (див. також *Магія*). М. завжди використовувалась і використовується церковниками як засіб впливу на віруючих з метою поглиблення і закріплення реліг. уявлень.

МОЛІБДА́ТИ — солі молібдатної кислоти H_2MoO_4. Відомі нормальні або середні М. і полімолібдати. Нормальні М. лужних металів та магнію добре розчинні у воді, інші — малорозчинні. Серед розчинних М. найбільше значення має Na_2MoO_4, що його застосовують для виробн. лаків, фарб, як *мікродобриво*. При підкислюванні розчину нормальні М. переходять у полімолібдати. З них найважливішим є парамолібдат амонію $(NH_4)_6Mo_7O_{24} \cdot xH_2O$, який використовують в аналітич. хімії і для одержання MoO_3.

МОЛІБДЕ́Н (Molybdaenum; від грец. μόλυβδος — свинець), Mo — хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 42, ат. м. 95,94. Природний М.— суміш 7 стабільних ізотопів з масовими числами 92, 94—98 і 100, серед яких найпоширеніший ^{98}Mo (23,75%). Відкрив М. 1778 швед. хімік К. Шеєле. М.— рідкісний елемент, вміст його в земній корі $1{,}5 \cdot 10^{-4}$%, трапляється переважно як мінерал *молібденіт*, а також у формі молібдатів (див. *Молібденові руди*). М.— тугоплавкий пластичний сріблястий метал; густ. 10 200 кг/м³, $t_{пл}$ 2620° С, $t_{кип}$ 4627° С. На повітрі при звичайній т-рі М. стійкий. Окислюється при т-рі, вищій за 400° С, даючи оксид MoO_3. М. взаємодіє з галогенами (з йодом при t бл. 1000° С), з сіркою. Реагує з вуглецем, вуглеводнями, моноксидом вуглецю при т-рі, вищій 1000° С, утворюючи дуже твердий карбід Mo_2C. На холоді слабо взаємодіє з соляною та сірчаною к-тами. Добре розчиняється в азотній к-ті та сумішах з нею. Одержують М. окисленням молібденіту і наступним відновленням MoO_3 воднем. Застосовують у виробн. легованих сталей, феромолібдену тощо (див. *Молібдену сплави*); М.— важливий конструкційний матеріал електровакуумної, ракетної, авіац. техніки, ядерної енергетики. Див. також *Молібдати, Молібденування*. М. в організмі рослин, тварин і людини наявний у дуже малих кількостях. Як *мікроелемент* бере участь переважно в *азотистому обміні*. Нестача М. у грунті спричинює деякі хвороби рослин та їх загибель. Надмірна кількість М. в кормі тварин зумовлює хронічні молібденові *токсикози*. У людини надлишок М. може призвести до порушення *обміну речовин* та виникнення різних захворювань.

В. Л. Павлов
(М.— хімічний елемент).

МОЛІБДЕНІ́Т (від грец. μόλυβδος — свинець) — мінерал класу сульфідів. MoS_2. *Сингонія* гексагональна. Густ. 4,7—5,0. Твердість 1—1,5. Колір голубувато-сірий. Блиск металевий. Найбільші родовища М.— в США і Мексиці. В СРСР є на Кавказі, у Сх. Сибіру, на Далекому Сході, в Забайкаллі, Серед. Азії, на Україні (*Український щит*, Донбас). Молібденіт одержують і штучно. М. — важливий мінерал *молібденових руд*.

МОЛІБДЕ́НОВІ ДО́БРИВА — *мікродобрива*, які містять *молібден* у доступній для рослини формі. Як М. д. використовують молібдат амонію, або молібденовокислий амоній, молібденовокислий натрій, а також таке *комплексне добриво*, як молібденовий суперфосфат та ін. Застосовують М. д. для передпосівного намочування або обпудрювання насіння. М. д. підвищують врожай, поліпшують його якість — збільшують вміст білка і каротину. Ефективні М. д. гол. чин. на кислих грунтах.

МОЛІБДЕ́НОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом молібдену в кількостях, при яких молібден економічно доцільно вилучати за сучасного стану розвитку виробництва. Відомо багато мінералів з істотним вмістом молібдену. Осн. з них — *молібденіт* (містить 60% молібдену). Великі родовища М. р.— в США і Мексиці; в Рад. Союзі — в РРФСР, Вірменії, Казахстані, Узбекистані.

МОЛІБДЕ́НУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *молібдену*. Відзначаються *жароміцністю*, високими *модулями пружності* і зсуву, відносно малим коеф. термічного розширення, значною *корозійною стійкістю* в рідких лужних металах, їхній парі та в повітрі. Добре піддаються обробці різанням, порівняно малорозчинні в мінеральних к-тах. Осн. вадами М. с. є низькі *пластичність* і *жаростійкість*. Жароміцність і пластичність сплавів підвищують введенням титану, цирконію, ніобію, вольфраму, ренію та ін. елементів. Додаючи рідкісноземельні елементи, очищають сплави від кисню. *Захисні покриття* дають змогу експлуатувати вироби з М. с. при т-рі 1200—2000° С в повітрі або ін. окислювальних середовищах. З М. с. виготовляють частини ракет та ін. літальних апаратів, деталі і вузли турбін тощо. *В. М. Мінаков.*

МОЛІБДЕНУВА́ННЯ — дифузійне насичення поверхні металевих виробів *молібденом* або нанесення на них покриттів з чистого молібдену. При дифузійному М. (див. *Дифузія*) вдаються звичайно до газофазного способу (з використанням, напр., порошків молібдену або феромолібдену, до яких добавлено галоїдні *промотори*) або способу рідкофазному (напр., *електролізом* розплавленого молібденокислого натрію). Нанесення покриттів (завтовшки звичайно 20—200 мкм) полягає гол. чин. у напиленні розплавленого металу газовим струменем, в осадженні металу з газової фази (напр., відновленням воднем *галогенідів* молібдену) або у випаровуванні металу, нагрітого пучком прискорених електронів, з наступною його конденсацією на поверхні. Молібденуванням поліпшують антифрикційні властивості виробів з сплавів титану, підвищують жаростійкість (після *алітування* і *силіціювання*) виробів із сплавів ніобію, танталу, вольфраму і ренію, збільшують міцність і стійкість у рідкому літії виробів з нержавіючої сталі. Крім того, молібденуванням створюють проміжний підшар, що дає змогу посилювати зчеплення з матеріалом основи карбідних, оксидних та ін. напилених покриттів. До М. вдаються в електро- і радіотехніці, електроніці, ядерній техніці, ракетобудуванні тощо.

МОЛІ́НІЯ (Molinia) — рід рослин родини *злакових*. Трав'янисті багаторічники з довгими міцними мотузковидними коренями, утворюють густі дернини. Стебла майже безлисті, прямостоячі з дуже вкороченими нижніми і видовженими верхніми міжвузлями. Листки лінійні, плоскі, жорсткі. Суцвіття — довга стиснена вузька волоть. Колоски ланцетні, 2—5-квіткові. Плід — зернівка. Понад 10 видів, поширених у помірних країнах Пн. півкулі. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — два. Найпоширеніша М. голуба (M. coerulea), росте по всій Україні на болотах, вогких луках, у лісах. Кормова рослина (в молодому віці), має декоративні форми; з коренів виготовляють щітки. *А. П. Лебеда.*

МОЛЛАМУ́РТ Аллаберди Ходжаніяз-огли (1879, с-ще Серахсі, тепер Марійської обл. Туркм. РСР — 1930) — туркм. рад. поет. Один із зачинателів туркм. рад. поезії. В ранніх творах викривав феодалів і баїв. Після Великого Жовтня оспівував рад. лад («Більшовик», «Славний Жовтень», «Свобода» та ін.), виступав проти пережитків минулого («Неписаний закон темного минулого»), на захист прав жінок. Один із перших у туркм. л-рі оспівав образ В. І. Леніна («Ленін», «Туркменистану ти дорогий» та ін.). Художник-самоук, М. ілюстрував сатиричний журнал «Токмак», в якому друкував свої вірші.

МОЛЛАНЕПЕ́С Кадирберди-огли (бл. 1810, поблизу Серахса, Іран — 1862) — туркм. поет. Писав любовну й громадян. лірику. Автор ліричної поеми «Я прийшов» і дастану «Зохре і Тахір», який можна вважати літ. обробкою нар. варіанту. М. був також музикантом, співцем-імпровізатором. *Тв.:* Рос. перекл.— Сказание о Зохре и Тахире. М., 1960; Лирика. Ашхабад. 1963.

МО́ЛНАР (Molnár) Ференц (12.I 1878, Будапешт — 2.IV 1952, Нью-Йорк) — угор. письменник. З 1940 жив у Нью-Йорку. Збірки оповідань «Голодне місто» (1901), «Розкрадачі вугілля» (1918), романи «Таємниця Арувімського лісу» (1917), «Андор» (1918) позначені співчуттям до знедолених. Успіх М. принесли комедії, в яких висміювались звичаї і мораль бурж. суспільства («Пан захисник», 1902; «Охоронець», 1910; «Вовк», 1912; «Гра в замку», 1926; «Олімпія», 1928), зображувались мешканці міських нетрів («Ліліом», 1910; «Любов небесна і земна», 1922; «Скляні черевики», 1924). Твори М. перекладалися укр. мовою («Олімпія», «Ліліом» тощо), ставилися в театрах (Ужгород, Львів).

Тв.: Рос. перекл.— Комедии. М., 1967. *Л. І. Барабан.*

«МО́ЛНИЯ» — назва серії рад. *штучних супутників Землі* (ШСЗ), призначених для ретрансляції телевізійних програм, а також для далекого телефонного, телеграфного і фототелеграфного радіозв'язку. Входять до складу системи далекого космічного радіозв'язку «*Орбита*». Створено кілька типів ШСЗ «М.», усі вони виконані на основі однакових конструктивних принципів і мають бортові ретранслятори (з гостронапрямленими антенами), системи енергоживлення (з хім. джерелами струму і сонячними батареями), системи орієнтації, стабілізації і терморегулювання, бортові командні комплекси, рушійні установки. Перший ШСЗ «М.-1» був виведений на орбіту 23.IV 1965. З 24.XI 1971 провадяться також запуски ШСЗ «М.-2» (мал.), а з 21.XI 1974 — і «М.-3». Супутники «М.-1», «М.-2» і «М.-3» виводять на витягнуті еліптичні орбіти з *апогеєм*, розташованим над Пн. півкулею. Параметри орбіт: вис. *перигея* 435—683 км, вис. апогея 37 970—40 900 км, нахил до площини екватора 62,4—65,6°, період обертання бл. 12 год. При русі по такій орбіті один ШСЗ «М.» забезпечує неперервний зв'язок на території СРСР та ін. країн Пн. півкулі протягом 6—8 год, а система з трьох-чотирьох супутників — цілодобово. Бортові ретранслятори ШСЗ «М.-1» працюють у дециметровому діапазоні радіохвиль, а «М.-2» і «М.-3» — у сантиметровому. Відповідно до програми по дальшому вдосконаленню систем зв'язку з використанням ШСЗ 29.VII 1974 запущено експериментальний супутник «М.-1С», який виведено на майже геостаціонарну орбіту з параметрами: вис. 35 850 км, нахил 0° 4′, період обертання 1 439 хв. На 1.I 1980 запущено 75 ШСЗ «М.», які забезпечують регулярний зв'язок і прийом телевізійних програм на території СРСР та ін. країн.

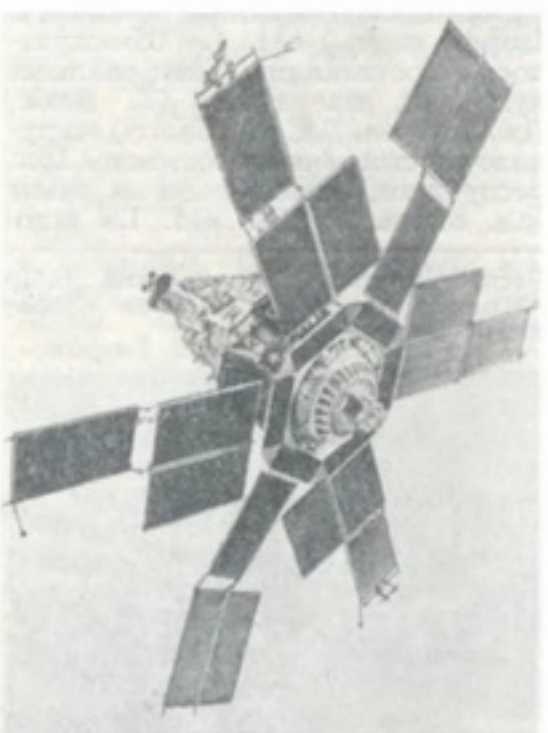

Штучний супутник Землі «Молния-2».

В. Д. Перов.

«МОЛОДА́ БЕ́ЛЬГІЯ» («La Jeune Belgique») — літ. об'єднання 80—90-х рр. 19 ст. в Бельгії. В 1881—97 видавала журнал під тією ж назвою. До «М. Б.» входили: Е. *Верхарн*, М. *Валлер*, Ж. *Роденбах*, Ж. Екаут, К. *Лемоньє*, М. *Метерлінк* (всього 14 чол.), які виступали за самобутність бельг. л-ри. Заслуга об'єднання полягала в згуртуванні літ. сил Бельгії, в пробудженні інтересу до нац. л-ри.

«МОЛОДА́ ГВА́РДІЯ» — підпільна комсомольська організація, що діяла у вересні 1942 — січні 1943 в м. Краснодоні Ворошиловгр. обл. та навколишніх селищах під час нім.-фашист. окупації. «М. г.» була створена і вела боротьбу проти ворога під керівництвом Краснодон. парт. підпілля, яке очолював П. П. *Лютиков*. Після окупації в липні 1942 Краснодона в місті та с-щах Первомайське й Сімейкине з допомогою комуністів-підпільників почали створюватися антифашист. молодіжні групи. Вони розповсюджували листівки, збирали зброю. 30.IX на орг. зборах представників цих груп було створено підпільну орг-цію «М. г.». До її штабу ввійшли І. В. *Туркенич* (командир), О. В. *Кошовий* (комісар), У. М. *Громова*, І. О. *Земнухов*, В. І. Лєвашов, В. Й. *Третякевич*, С. Г.

Тюленін, Л. Г. *Шевцова*. У грудні 1942 орг-ція налічувала 92 чол. (серед них 15 комуністів); 22 молодогвардійці вступили до комсомолу під час окупації. «М. г.» поділялася на окремі групи (п'ятірки), мала радіоприймачі, підпільну друкарню, зброю, вибухівку. Підпільники вели антигітлерівську пропаганду серед населення. «М. г.» випустила і розповсюдила 5 тис. листівок 30 назв; напередодні 25-ї річниці Великої

Меморіальний комплекс «Молода гвардія» в місті Краснодоні. Архітектори В. Г. Смирнов і Г. Г. Головченко, інженер О. С. Кошелєва. 1970. На передньому плані — пам'ятник «Клятва». Скульптори В. І. Агібалов, В. І. Мухін і В. Х. Федченко, архітектор О. О. Сидоренко. 1954

Жовтн. соціалістич. революції молодогвардійці вивісили в місті 8 червоних прапорів. Підпільники здійснювали диверсії на підприємствах міста, зривали плани окупантів по ремонту шахтного устаткування і видобуванню вугілля, не раз виводили з ладу водо- і енергопостачання. Групи молодогвардійців здійснили ряд бойових операцій: знищили кілька ворожих автомашин зі зброєю та боєприпасами, визволили з табору 70 рад. військовополонених, спалили біржу праці. На поч. січня 1943 фашистам удалося натрапити на слід патріотів і вчинити масові арешти. Але й у фашист. катівнях герої продовжували боротьбу, мужньо витримали тортури на допитах. 15, 16 і 31.I 1943 фашисти розстріляли і скинули в шурф шахти № 5 71 чол.; 5 чол. розстріляли в Гримучому лісі поблизу м. Ровеньки (серед них О. В. Кошового), 4 чол.— в ін. районах. У. М. Громовій, І. О. Земнухову, О. В. Кошовому, С. Г. Тюленіну й Л. Г. Шевцовій посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 3 учасників «М. г.» нагороджено орденом Червоного Прапора, 36 — орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, 6 — орденом Червоної Зірки, 66 — медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня. У 1944 відкрито *Краснодонський музей «Молода гвардія»*. Героїзм «М. г.» широко відображено в л-рі й мистецтві. В центрі Краснодона споруджено пам'ятник «Клятва», такий самий пам'ятник відкрито і в Ленінграді. Молодогвардійцям присвячено роман О. О. Фадєєва «Молода гвардія», фільм режисера С. А. Герасимова, оперу Ю. С. Мейтуса, багато творів образотворчого мистецтва. На честь героїв названо нове місто Ворошиловградської області (*Молодогвардійськ*), радгоспи, колгоспи, кораблі.

Літ.: Молодая гвардия. Документы и воспоминания о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации. (Июль 1942 — февраль 1943 г.). Донецк, 1973. *А. Г. Никитенко.*

«МОЛОДА́ ГВА́РДІЯ» — республіканський піонерський табір ЦК ЛКСМУ. Засн. 1924 в Лузанівці (Одеса). У 1924 Рос. т-во Червоного Хреста організувало на березі Чорного м. табір для голодуючих дітей Поволжя. У 1925 табір передано Одес. губкому комсомолу. В 1935 на базі двох піонертаборів було створено респ. дитячий санаторій «Український Артек», який 10.I 1956 став респ. піонерським табором «М. г.». З 1959 функціонує протягом цілого року. За зміну відпочиває 1500 піонерів з Рад. Союзу, а також зарубіж. країн. З 2.XI 1960 «М. г.» — республіканський піонерський табір ЦК ЛКСМУ. В таборі постійно діють восьмирічна школа, піонерські дружини «Сонячна» і «Зоряна», а влітку ще й «Морська». Працюють різноманітні гуртки, проводяться спартакіади, військово-спортивні естафети, респ. збори тимурівців, юних прикордонників, юних друзів Рад. Армії, зміни юних техніків, натуралістів, респ. фінали змагань школярів «Старти надій» та ін. Тут є музей підпільної комсомольської орг-ції *«Молода гвардія»* (з 1961). В таборі відбулися 6, 7 і 8-й (1972, 1974, 1976) респ. піонерські збори, зльоти, зльот активістів трудових об'єднань старшокласників.

Літ.: Есть лагерь у Черного моря. М., 1979.

«МОЛОДА́ ЄВРО́ПА» — таємне міжнародне об'єднання революційно-демократичних організацій (1834—36), метою яких було встановлення респ. ладу в країнах Європи (див., зокрема, *«Молода Італія»*, *«Молода Польща»*). Створена Дж. *Мадзіні* у Швейцарії.

«МОЛОДА́ ІРЛА́НДІЯ» (англ. «Young Ireland») — угруповання ірл. бурж.-демократичної інтелігенції. Сформувалася всередині Асоціації рипілерів (від англ. repeal — розрив; засн. 1840), з 1842 згуртувалася навколо дублінського щотижневика «Нейшн» («Нація») і виділилася в самостійну орг-цію. Ліберальне крило (Ч. Даффі та ін.) «М. І.» обмежувалося пропагандою національної культури, ліве крило (Т. Девіс, Дж. Мітчел, Дж. Ф. Лалор) виступало за створення незалежної Ірл. республіки, за задоволення вимог ірл. селян. У 1846 «М. І.» відокремилася від рипілерів і в січні 1847 створила партію Ірл. конфедерація, що очолила ліве крило нац.-визвольного руху. В зв'язку з поразкою ірл. повстання 1848 і пов'язаними з цим репресіями «М. І.» припинила свою діяльність.

С. В. Толстов.

«МОЛОДА́ ІТА́ЛІЯ» («Gióvine Italia») — таємна революц. організація італ. еміграції. Засн. в липні 1831 Дж. *Мадзіні* в Марселі. Входила до *«Молодої Європи»*. Програма «Молодої Італії» передбачала революц. визволення Італії від австр. панування та створення незалежної єдиної Італійської республіки. Головну революц. силу вбачала в народі, проте при цьому повністю ігнорувала інтереси селянства. Практична діяльність «М. І.» звелася до організації змов, які незмінно закінчувалися невдачею. В 1834 тимчасово припинила діяльність. Була відновлена Дж. Мадзіні навесні 1840. Напередодні *революції 1848—49 в Італії* «М. І.» була реорганізована на «Італ. нац. асоціацію», яка заявила про відмову від гасла республіки.

«МОЛОДА́ МУ́ЗА» — літературне угруповання укр. письменників-декадентів. Виникла 1906 у Львові під впливом зх.-європ. модерністських течій, проіснувала до 1909. «Молодомузівці» (О. Луцький, П. Карманський, В. Пачовський, Б. Лепкий, С. Твердохліб, частково М. Яцків) проповідували аполітизм, безідейність, «чисте мистецтво», втечу від злободенності у світ емоцій, містичні настрої, культ підсвідомого. Група видавала журн. «Світ» (1906), випустила ряд збірок і альманахів. Реакційність теор. тверджень творчості декадентів викрив І. Франко у статтях «Маніфест „Молодої музи"» (1907) та «Привезено зілля з трьох гір на весілля» (1907), що спричинило розпад «М. м.». Частина «молодомузівців», переборовши свої помилкові погляди й хитання, стала на шлях реалізму і згодом була прийнята до Спілки письменників України (М. Яцків, П. Карманський, В. Пачовський та ін.). *Ф. П. Погребенник.*

«МОЛОДА́ НІМЕ́ЧЧИНА» (Junges Deutschland») — літ. рух, що виник на поч. 30-х рр. 19 ст. Під цією назвою відома група прогресивних письменників (Л. Берне, Л. *Вінбарг*, К. *Гуцков* та ін.), які обстоювали активну громадську роль мистецтва, вважали, що л-рі необхідні соціальна критика й актуальні теми. У виданнях «М. Н.» друкувався молодий Ф. Енгельс. На поч. 40-х рр. перестала існувати.

МО́ЛОДА ПА́РТІЯ «НАРО́ДНОЇ ВО́ЛІ» — революц. організація народників поч. 80-х рр. 19 ст. Опозиція, що виникла 1882—83 в рядах *«Народної волі»*, в січні 1884 сформувалась як самостійна орг-ція — М. п. «Н. в.». Її групи діяли в Петербурзі, Москві, Києві, Ростові-на-Дону, Тарту. Вона була пов'язана з народницькими групами Казані, Саратова, Харкова, Одеси, Луганська і деяких ін. міст. Члени орг-ції створили друкарні в Петербурзі, Києві, Тарту, видавали прокламації, го-

Республіканський піонерський табір **«Молода гвардія»**. Корпус «Зоряний». Одеса. 1977.

тували друкований орган «Народна боротьба». «Молоді» вважали за необхідне зосереджувати увагу на пропаганді соціалізму серед робітників, хоч і не розуміли істор. ролі пролетаріату. Вони були, зокрема, пов'язані з *Благоєва групою*. В березні і листопаді 1884 багато членів М. п. «Н. в.» було заарештовано. В червні 1884 було досягнуто угоди про об'єднання М. п. «Н. в.» з «Народною волею». Частина членів орг-ції, яка не визнала об'єднання, злилася з групою Д. Благоєва, деякі продовжували працювати самостійно.

«МОЛОДА́ ПО́ЛЬЩА» («Młoda Polska») — революційна організація польс. демократич. еміграції 1834—36. Засн. в Берні як федеративна частина *«Молодої Європи»*. Програма «М. П.» передбачала відновлення Польщі як незалежної бурж.-демократичної республіки в межах 1772. У зверненні до укр. народу «М. П.» проголошувала рівні права укр. народу з польським. Ідеолог і керівник «М. П.» — Й. *Лелевель*.

«МОЛОДА́ ПО́ЛЬЩА» («Młoda Polska») — умовна назва періоду в розвитку польської літератури і пластичних мистецтв 1890—1918. Естетична програма представників «М. П.», сформульована в статтях А. Гурського, С. Пшибишевського, З. Пшесмицького, була суперечливою. З одного боку, вона відображала містичні й елітарні настрої частини творчої інтелігенції, з другого — індивідуалістичний протест проти капіталістичного ладу, бурж. культури. «М. П.» об'єднувала явища різного ідейно-естетичного спрямування — від декадентських до реалістичних. У рамках «М. П.» розглядають і творчість таких видатних письменників-реалістів, як С. Жеромський, В. Реймонт, В. Оркан, а також С. Виспянський, Я. Каспрович, К. Тетмайєр та ін. «М. П.» об'єднувала художників, які виступили проти консервативних напрямів. Ці майстри шукали нові виражальні засоби. Деякі живописці працювали в традиціях *імпресіонізму* (Ю. Панкевич, Л. Вичулковський, Я. Станіславський), інші — *символізму* (Ф. Рушиць, Я. Мальчевський) та *модерну* (С. Виспянський, Ю. Мегоффер, В. Войткевич). Серед скульпторів «М. П.» — К. Лящка, В. Шимановський, К. Дуніковський. Для архітектури часів «М. П.» характерне використання нар. мотивів (т. з. стиль Закопане, арх. С. Віткевич) і стилю модерн (арх. Т. Стриєнський, Ф. Мончинський). Представники «М. П.» виступали за розвиток декоративно-ужиткового мистецтва. Композитори поч. 20 ст. М. Карлович, Г. Фітельберг, К. Шимановський, Л. Ружицький, А. Шелюто, які належали до «М. П.», ставили своїм завданням розвивати нац. муз. культуру, використовуючи муз. фольклор і кращі досягнення вітчизн. й зарубіжної класики.

«МОЛОДА́ УКРАЇ́НА» — назва укр. журналів, що виходили протягом 1900—26 у Львові і Києві. 1) Перший на Україні щомісячний молодіжний громадсько-політ. і літ.-осв. журнал нац.-демократич. характеру. Виходив у Львові 1900—03 за ред. М. Залітача, А. Крушельницького, Я. Стефановича та ін. Переважно з вузько-нац. позицій виступав за політ. й соціальну свободу України, возз'єднання всіх укр. земель в одній незалежній демократичній державі, проти ополячування й понімечування західноукраїнських земель, за розвиток укр. шкіл. У журналі друкувалися твори Лесі Українки, Леся Мартовича, М. Яцківа, С. Чарнецького, С. Яричевського, В. Щурата, В. Пачовського та ін.; переклади творів А. Чехова й М. Горького. «М. У.» переслідувалася цісарською цензурою. Вийшло 33 номери.
2) Громадсько-політ. журнал демократич. напряму для укр. студентської молоді та учнів старших класів гімназій. Виходив 1905 у Львові. Робив спроби в популярній формі подавати теор. основи наук. соціалізму, радив читачам знайомитися з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, виступав за соціальне й нац. визволення укр. народу, за відкриття укр. ун-ту, поширення укр. шкіл в Галичині. Вітав бурж.-демократич. революцію в Росії 1905—07. Вийшло 4 номери.
3) Журнал осв.-демократич. характеру для дітей молодшого і старшого віку. Виходив у Києві 1906, 1908—12 та 1914 як щомісячний літ. і загальноосв. додаток до журн. *«Рідний край»* за ред. Олени Пчілки. З 1914 виходив у Гадячі Полтав. губ. Журн. друкував твори Т. Шевченка, С. Руданського, Лесі Українки та ін., переклади з рос. і зарубіж. л-р. Вийшло 64 номери.
4) Щомісячний осв. журнал нац.-демократич. напряму для студентської молоді. Виходив 1910 у Львові за ред. М. Вітошинського та В. Лотоцького. Журнал виступав за відкриття укр. ун-ту у Львові, висвітлював життя зх.-укр. шкіл. Вийшло 7 номерів.
5) Літературно-осв. журнал бурж.-націоналістич. спрямування для шкільної молоді. Виходив 1923—26 у Львові один-два рази на місяць з додатком для дошкільнят «Світ дитини».

В. П. Лета.

«МОЛОДА́Я РОССИ́Я» — прокламація, одне з найреволюційніших видань 60-х рр. 19 ст. в Росії. Написана П. Г. *Заїчневським* у тюрмі, надрукована в травні 1862 в таємній друкарні в Рязанській губернії. Поширювалась у Петербурзі, Москві та в провінції. В прокламації розвинуто ідеї рос. різновиду *бланкізму*. Закликала до повалення монархії шляхом революції, яку здійснить інтелігенція та армія. В прокламації висувався лозунг встановлення в Росії федеративної республіки, проголошувалося право націй на самовизначення. «М. Р.» вела полеміку з *«Колоколом»* і *«Великоруссом»*, вважаючи їхню позицію ліберальною.

«МОЛОДЕ́ СЕЛО́» — щотижнева газета селянської молоді, орган ЦК КСМ України. Видавалося в Харкові 1920—23 укр. мовою. Почало виходити 7.IV 1920 як окрема сторінка газ. *«Селянська біднота»*. З 8.VI 1921 друкувалося як окрема сторінка газ. *«Селянська правда»*, з 7.XI 1922 — як додаток до неї. Останній номер «М. с.» вийшов 7.IV 1923.

МОЛОДЕ́ЧНО — місто обласного підпорядкування Мінської обл. БРСР, райцентр. Розташоване на р. Уші (прит. Вілії). Залізнична ст. 74 тис. ж. (1980). З-ди: металоконструкцій, напівпровідникових вентилів, верстатобуд., металовиробів і залізобетонних виробів. Харч. пром-сть представлена м'ясним і виноконсервним комбінатами, кондитерською ф-кою, мол. з-дом; легка — швейними та взуттєвою ф-ками. Виробн. меблів, муз. інструментів, худож. виробів та підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. В місті — політехнікум, обліково-плановий технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей. Вперше згадується 1388, місто — з 1940.

«МОЛОДИ́Й БІЛЬШОВИ́К» — літ.-художній, суспільно-політ. і науково-популярний журнал для сільської молоді. Виходив щомісяця 1925—26 у Харкові як орган ЦК ЛКСМ України, 1926—33 — двічі на місяць у Києві як орган ЦК ЛКСМ України і Київ. окружкому ЛКСМ України. В 1933 вийшло 8 номерів. «М. б.» знайомив молодь з важливими подіями в країні й за рубежем, друкував переклади творів рос. і білорус. письменників, подавав допомогу письменникам-початківцям, вміщуючи статті й консультації з питань літ. творчості. В журналі була рубрика «Поезія молодих».

«МОЛОДИ́Й БІЛЬШОВИ́К» — щомісячний літературно-художній і суспільно-політ. журнал. У 1927—37 виходив під назвою «Молодняк» і до № 6 1936 був органом ЦК ЛКСМУ, потім — ЦК ЛКСМУ і правління Спілки рад. письменників України. Видавався 1927—34 в Харкові, з 1935 — в Києві. З № 8 1937 журнал став виходити під назвою «М. б.». У ньому друкувалися твори укр. рад. письменників. Журнал публікував переклади творів рос. л-ри і л-р народів СРСР, а також творів іноз. письменників. У 1941 вийшло 5 номерів журналу. З поч. Великої Вітчизн. війни видання «М. б.» було припинено. З 1944 виходить під назвою *«Дніпро»*.

«МОЛОДИ́Й СПАРТА́К» — підпільний журнал ЦК *Комуністичної Спілки Молоді Західної України*. Виходив нерегулярно з серпня 1931 до лютого 1934 у Львові (1933 — під назвою «Спартак»). У 1932—33 видавався укр. і польс. мовами. Всього вийшло 7 номерів. «М. С.» закликав трудящу молодь до боротьби проти фашизму, викривав антинар. характер польс. і укр. націоналістич. орг-цій. На сторінках журналу висвітлювалася революційна боротьба трудящих, у т. ч. робітн. молоді, за соціальне й нац. визволення.

«МОЛОДИ́Й ТЕА́ТР» — товариство укр. акторів у Києві (1916—19). Заснований з молоді, що закінчила *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. Фундаторами театру були Л. *Курбас*, С. К. *Бондарчук*, С. *Мануйлович*,

Молодило руське. Загальний вигляд рослини та плід.

П. *Самійленко*, М. *Терещенко*, Й. *Шевченко*, В. Васильєв та ін. Пізніше до «М. т.» вступили Г. *Юра*, О. *Ватуля*, В. *Василько*, П. *Долина*, Ф. *Лопатинський*, С. *Семдор*, В. *Калин*, Р. *Нещадименко*, О. *Юра-Юрський*, художник А. *Петрицький* та ін. Перший прилюдний виступ «М. т.» відбувся в березні 1917. Колектив показав символічну картину «Революційний рух» (серед дійових осіб — декабристи, розкутий Прометей). «М. т.» виступав проти *натуралізму*, побутовізму та етнографізму в театр. мистецтві, висунув гасло «революції в театрі». Одним з першочергових завдань «М. т.» ставив виховання укр. актора нового типу, озброєного художніми прийомами театр. систем різних епох і народів. З цією метою ставилися різні за стильовим розв'язанням спектаклі. Серед вистав «М. т.» — реалістичні («У пущі» Лесі Українки), умовно-реалістичні («Цар Едіп» Софокла), романтичні («Йола» Жулавського), гротескові («Горе брехунові» Гільпарцера), символічні (драм. етюди «Осінь», «Танець життя», «При світлі ватри» Олеся, «Затоплений дзвін» Гауптмана), психологічні («Лікар Керженцев» Андрєєва, «Кандіда» Шоу). Театр реконструював старовинний укр. *вертеп*, здійснив вистави за інсценізованими поезіями Т. Шевченка — «Іван Гус», «Великий льох», «І небо невмите...», «Не спалося, а ніч як море...», «У неділеньку та ранесенько» та ін. При «М. т.» діяла драм. студія, в якій навчалися Л. *Болобан*, Г. *Ігнатович*, В. Маслюченко, Л. Предславич, П. *Нятко*, О. *Швачко*, М. Склярова, Л. Липківський та ін. Студійці брали участь у виставах «М. т.», поставили дитячу оперу «Коза-дереза» М. Лисенка. 15.III 1919 «М. т.» націоналізовано й перейменовано в Перший театр Київ. Ради робітн. депутатів, а в квітні того ж року приєднано до *Першого театру Української Радянської Республіки* імені Шевченка. В січні 1920 на базі акторських труп колишнього «М. т.» засновано Новий драматичний театр ім. І. Франка (тепер — *Київський український драматичний театр* імені І. Франка) і «*Кийдрамте*».

Літ.: Лесь Курбас. Спогади сучасників. К., 1969; Самійленко П. Незабутні дні горінь. К., 1970; Стеценко Л. На світанку. «Мистецтво», 1967, № 3.

МОЛОДИ́К — 1) Нар. назва молодого Місяця — новомісяччя (див. *Фази Місяця*). 2) Молодики, пахолки, хлоп'ята, джури, новики — новоприйняті козаки *Запорізької Січі* в 16—17 ст. Виконували обов'язки зброєносців, слуг козац. старшини та заможної верхівки укр. козацтва, не мали права брати участі в *козацьких радах*. Після трирічного перебування на Січі М. записували в число товаришів — повноправних козаків. За часів *Нової Січі* М. називали козаків-наймитів, які працювали в г-вах заможних козаків — *зимівниках*, на рибних промислах, чумакували тощо. 3) Народна назва молодої неодруженої людини.

«МОЛОДИ́К» — укр. літературно-художній та історико-науковий альманах (1843—44). Видавав І. *Бецький* при допомозі Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, В. Каразіна. Три книги вийшло в Харкові, четверта — в Петербурзі. В альманасі надруковано твори укр. і рос. письменників — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Є. Гребінки, О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, майбутніх петрашевців О. Пальма, С. Дурова та ін., переклади з нім., англ., польс. і чес. л-р, а також фольклорні й етногр. матеріали (В. Даля, О. Бодянського та ін.), документи й розвідки з історії освіти і культури України й зокрема Києва (М. Костомарова, В. Каразіна, М. Берлинського та ін.). Альманах відіграв прогресивну роль в історії укр. культури. В. Бєлінський, позитивно оцінюючи видання, критикував консервативні тенденції у творах А. Метлинського, М. Костомарова та інших. *П. М. Федченко.*

МОЛОДИ́ЛО (Sempervivum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини товстолистих. Листки чергові, м'ясисті, соковиті, зібрані на неплідних пагонах у густі, майже кулясті прикореневі розетки. Неплідні пагони вкриті черговими довгасто-яйцевидними листками. Квітки 6—20-членні, правильні, двостатеві, жовтуваті, рожеві або пурпурові в щитковидно-волотистих суцвіттях. Плід — листянка. Бл. 30 видів, поширених переважно в Серед. і Пд. Європі. Ростуть здебільшого в горах — на скелях, рідше — на пісках. В СРСР — 11 видів, гол. чин. на Кавказі, з них в УРСР — 4. Найчастіше зустрічається М. р у с ь к е (S. ruthenicum) в соснових лісах, на пісках, скелях; на Поліссі — зрідка, в Лісостепу і в пн. частині Степу — частіше. Деякі види вирощують як декоративні.

МОЛОДІ́ РОБІТНИ́КИ — особи, направлені на роботу після закінчення загальноосвітніх шкіл, професійно-тех. і тех. училищ і курсів, а також особи, які пройшли навчання безпосередньо на виробництві. Працю молоді, в т. ч. М. р., регулюють розд. 9 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, відповідні розділи кодексів законів про працю (в УРСР — гл. 13 КЗпП УРСР). Для всіх підприємств і орг-цій встановлюється броня (від 0,5 до 10% заг. чисельності робітників) прийняття молоді (молодшої за 18 років) на роботу і на виробниче навчання. Для М. р. не встановлюється випробувальний строк при прийомі на роботу; за погодженням з ФЗМК М. р. можуть затверджуватися знижені норми виробітку, для них встановлено і ряд ін. пільг. М. р., які закінчили проф.-тех. і тех. училища, зобов'язані відпрацювати на підприємстві, куди їх направлено на роботу відповідно до плану розподілу, 2—3 роки (залежно від типу навчального закладу). Адміністрації підприємств заборонено звільняти, переводити М. р. на ін. роботу, не зв'язану з набутою ними спеціальністю і кваліфікацією, знижувати їм кваліфікаційні розряди, присвоєні після закінчення навчання. Питання щодо преміювання М. р., розподілу для них житла і місць у гуртожитках, *охорони праці*, *звільнення з роботи* тощо розглядаються за участю представника комітету комсомолу відповідних підприємств, організацій. *О. І. Процевський.*

МОЛОДІ́ СПЕЦІАЛІ́СТИ — особи, які закінчили вищі та середні спец. навчальні заклади з відривом від виробництва і направлені, відповідно до плану розподілу, на роботу за спеціальністю і згідно з кваліфікацією, яку вони здобули в навчальному закладі. За положенням про персональний розподіл М. с., затвердженим наказом міністра вищої і серед. спец. освіти СРСР від 18.III 1968, та ін. нормативними актами, М. с. зобов'язані після закінчення навчання відпрацювати в місці призначення не менше як 3 роки (крім тих спеціалістів, для яких встановлено ін. строки роботи). Керівникам підприємств і орг-цій заборонено приймати на роботу М. с. до закінчення 3-річного строку після навчання без документа відповідного м-ва або довідки навчального закладу про право самостійного *трудовлаштування*. М. с., яких відрядили на навчання підприємства, орг-ції чи установи, направляються на роботу, як правило, на ці підприємства, в орг-ції. З часу видачі направлення на М. с. повністю поширюється *законодавство про працю* і *соціальне страхування*. Так, М. с., що їх направляють на роботу в ін. місцевість, мають право на *гарантії та компенсації трудові*, зокрема, в зв'язку з переїздом. Для М. с. не встановлюється випробування при прийнятті на роботу; протягом перших 3 років роботи вони не підлягають *атестації*; керівникам підприємств заборонено використовувати М. с. в апараті управління, а також переміщати їх на роботу, не пов'язану зі спеціальністю, звільняти з роботи без дозволу міністерства. *О. І. Процевський.*

МОЛОДІ́ЖНА ПЕЧЕ́РА — карстова печера-шахта в Крим. обл. УРСР, на *Головному пасмі Кримських гір*, у районі *Карабі-яйли*. Розташована у верхньоюрських вапняках вздовж розлому. Глиб. 260 м. Починається колодязем завглибшки 50 м, за яким є ще кілька вертикальних шахт глиб. 60, 90, 20 і 30 м. Стіни їхні вкриті *каррами*. У шахті відслонюються давні карстові порожнини, заповнені глиною з кристалами *ісландського шпату*. Пам'ятка природи.

В. М. Дублянський.

МОЛОДІ́ЖНЕ — селище міського типу Долинського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташоване на р. Березівці (бас. Пд. Бугу), за 10 км від залізнич. ст. Долинська. 2,4 тис. ж. (1980). У М.— цукр. з-д. Середня школа, лікарня. Будинок культури, бібліотека. Утворене 1960.

МОЛОДІ́ЖНЕ — селище міського типу Сімферопольського р-ну Крим. обл. УРСР, за 6 км від Сімферополя. 6,8 тис. ж. (1980). У селищі — Крим. с.-г. ін-т, середня школа, поліклініка, 2 будинки культури, б-ка. Засн. 1929.

«МОЛОДНЯ́К» — літ. організація комсомольських письменників України. Засн. 1926 у Харкові. До орг-ції увійшла літ. молодь Харкова й Києва, що належала до «*Плугу*» і «*Гарту*»; згодом філії «М.» утворилися в Донецьку, Миколаєві, Запоріжжі, Дніпропетровську та ін. містах. Очолив «М.» та 1927—31 був редактором однойменного журналу поет П. Усенко. «М.» спільно з ВУСПП вів боротьбу проти ворожих і занепадницько-міщанських проявів в укр. л-рі, відстоював єднання укр. рад. письменників з письменниками братніх народів СРСР, виступав за об'єднання пролет. та революц. письменників. Поділяючи загалом ідейно-худож. настанови *РАПП* і *ВУСПП*, «М.» припускався окремих ідейно-творчих помилок. Активними учасниками орг-ції були О. Донченко, М. Шеремет, Б. Коваленко, Т. Масенко, І. Ковтун (Ю. Вухналь), В. Кузьмич, О. Кундзіч. А. Клоччя, Я. Гримайло, І. Гончаренко, Є. Фомін, О. Корнійчук, Л. Первомайський та ін. «М.» припинив діяльність 1932 у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій». Більшість учасників «М.» увійшла до Спілки рад. письменників України.

С. А. Крижанівський.

«МОЛОДНЯ́К» — літературно-мистецький та громадсько-політ. журнал, орган ЦК ЛКСМУ, з 1936 — ЦК ЛКСМУ та правління Спілки рад. письменників України. В 1927—34 виходив у Харкові, 1935—37 — у Києві. Осн. завданням журналу було виховання молодих творчих кадрів, які під проводом Комуністичної партії боролись за ідейність, партійність і народність, реалізм та високу художність укр. рад. л-ри й мистецтва. З 1937 журнал мав назву «*Молодий більшовик*».

С. А. Крижанівський.

МОЛОДОАФГА́НЦІ — учасники нац.-патріотичного руху в Афганістані, що виник під впливом революції 1905—07 в Росії. Виступали за нац. незалежність, обмеження влади *еміра*, розширення світської освіти, розвиток нац. економіки. В 1919 М. на чолі з Аманулою (див. *Аманулла-хан*) прийшли до влади. 28.II 1919 Аманулла-хан проголосив незалежність країни від англ. колоніалізму, встановив 1919 дипломатичні відносини з Рад. Росією, уклав з нею договори 1921 і 1926 (див. *Радянсько-афганські документи*). М. провели ряд прогресивних реформ (1919—28). Внаслідок повстання уряд М. 1929 було скинуто.

МОЛОДО́ВЕ — село Сокирянського р-ну Чернів. обл., на околиці якого, на правому березі Дністра, виявлено групу палеолітичних стоянок (найвідоміші багатошарові стоянки Молодове I та Молодове V). Стоянку Молодове I виявлено в 20-х рр. 20 ст., досліджувалась 1955—61, 1963 та 1974—80. При розкопках відкрито залишки 9 різночасних поселень: 5 поселень *мустьєрської культури*, 3 пізньопалеолітичні та 1 часів *мезоліту*. В шарі мустьєрського часу відкрито залишки спорудженого з кісток мамонтів житла типу яранги (найдавнішого з досі відомих), яке датують, за радіовуглецевим методом, часом понад 44 тис. років тому. Знайдено найдавніші предмети палеолітичного мистецтва, зокрема лопатку мамонта з гравіруванням, слідами живопису та вигравіруваною фігурою тварини. Стоянка Молодове V відкрита 1948, досліджувалась 1951, 1953—58, 1960—62, 1964. Виявлено залишки 20 різночасних поселень з рештками житл. споруд мустьєрського та пізньопалеолітичного часу, знайдено численні вироби з кременю, кістки та рогу тощо. Археол. матеріали з стоянок М. дають можливість простежити розвиток людської культури від мустьєрського до ранньомезолітичного часу включно.

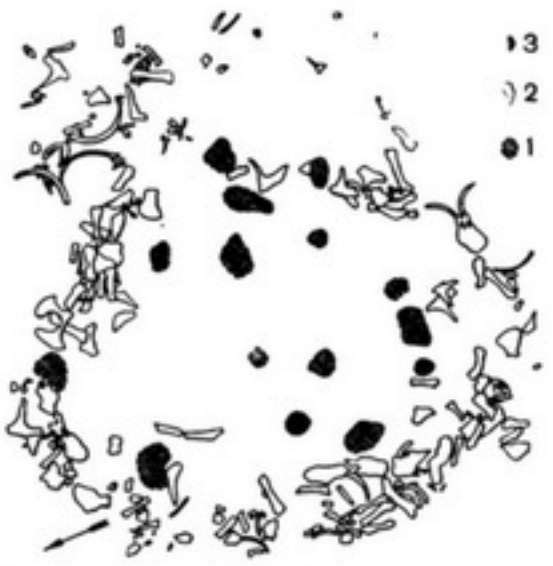

Залишки житла мустьєрського часу: 1 — кострища; 2 — кістки; 3 — зуби мамонта.

Літ.: Черниш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V. К., 1961; Черныш А. П. Палеолит и мезолит Приднестровья. М., 1973; Черниш О. П. До питання про час виникнення мистецтва. «Вісник АН УРСР», 1979, в. 8.

О. П. Черниш.

МОЛОДОГВАРДІ́ЙСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді, за 3 км від залізнич. ст. Сімейкіне Нове. Будівництво міста почалось 1955 в зв'язку з спорудженням кам.-вугільних шахт. У 1959 селище названо на честь підпільної комсомольської орг-ції «*Молода гвардія*» Молодогвардійським. З 1961 М.— місто. У М.— 4 кам.-вуг. шахти, центр. збагачувальна ф-ка, з-д «Буддеталь», виробниче об'єднання «Ворошиловграднерудпром». 4 заг.-осв. та музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща; лікарняний комплекс. Палац культури, 9 бібліотек.

МОЛОДОГЕГЕЛЬЯ́НСТВО, лівогегельянство — ідеалістична течія, яка виникла в 30—40-х рр. 19 ст. в Німеччині внаслідок розкладу гегелівської філософської школи (див. *Гегельянство*). Представниками М. були Б. *Бауер*, Д. *Штраус*, М. *Штірнер* та ін. До гуртка молодогегельянців деякий час входили Л. *Фейєрбах*, молоді К. Маркс і Ф. Енгельс, але вони пішли по шляху матеріалістичної критики філософії Г. В. Ф. *Гегеля*. На відміну від старогегельянців, які робили з гегелівської філософії найконсервативніші висновки, М. намагалося використати її для обгрунтування прагнення радикальної буржуазії до ліквідації феодалізму. Молодогегельянці критикували релігію, але не виходили при цьому за межі ідеалізму. Вони пропагували культ «критично мислячих осіб», применшуючи роль нар. мас в історії. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях «*Святе сімейство*» і «*Німецька ідеологія*» піддали М. нищівній критиці.

МОЛОДОГРАМАТИ́ЗМ, неограматизм — напрям у мовознавстві 19 ст. Назва походить від слова «молодограматики» — назви групи нім. мовознавців; до її складу входили К. *Бругман*, Б. *Дельбрюк*, А. Лескін, Г. Остгоф, Г. *Пауль*. Концепцій М. дотримувалися К. Вернер (Данія), М. Бреаль (Франція), Ф. де *Соссюр* (Швейцарія), У. Д. Уїтні (США). В Росії близькими до М. були П. Ф. *Фортунатов* і О. О. *Шахматов*. Осн. завданням *мовознавства* представники М. вважали вивчення живих мов, а не реконструкцію *прамови*. Вони відкинули метафізичний натуралізм А. *Шлейхера*, М. Мюллера та ін., що розглядали мову як організм, розвиток якого нібито відбувається за законами природи. М. зібрали й опрацювали великий фактичний матеріал з багатьох мов, розробили методику мовного аналізу. Послідовники М. висунули положення про єдність мови протягом її істор. розвитку. Але мова при цьому не розглядалася як цілісна система, а вивчалася однобічно — переважно *фонетика* й *морфологія*. Хибними в М. були й теза про непохитність *фонетичних законів*, перебільшення ролі *аналогії*. Незважаючи на хибність деяких теор. положень М., його представники зробили значний внесок у *порівняльно-історичне мовознавство*. На поч. 20 ст. М. перестав бути осн. напрямом у мовознавстві.

Літ.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. М., 1964; Пауль Г. Принципы истории языка. Пер. с нем. М., 1960.

Ф. О. Нікітіна.

«МОЛОДО́Й РАБО́ЧИЙ» — щотижнева газета, орган ЦК і Харків. к-ту КСМ України. Виходив у Харкові 1921—24 рос. мовою. Перший номер вийшов 10.VI 1921. Газета відіграла важливу роль у зміцненні комсомольських орг-цій, у вихованні молоді в дусі комунізму, у згуртуванні її навколо Комуністичної партії. 26.I 1924 перейменована на «Молодой ленинец». 22.IX 1925 видання газети було припинено.

МОЛОДОЛАТИШІ — учасники нац.-ліберального, реформістського руху в Латвії в 50—60-х рр. 19 ст. Виражали погляди латис. буржуазії, що зароджувалася. Виступали проти залишків кріпосництва, засилля нім. баронів, за капіталістичний розвиток Латвії, за політ. та екон. орієнтацію на Росію. Засновниками та ідейними керівниками руху були публіцист К. М. Валдемар, поет Ю. А. *Алунан*, фольклорист К. Ю. Барон та ін. Друкованим органом М. була «Петербургас авізес» («Петербурзька газета»; видавалась 1862—65 у Петербурзі). Діяльність М.

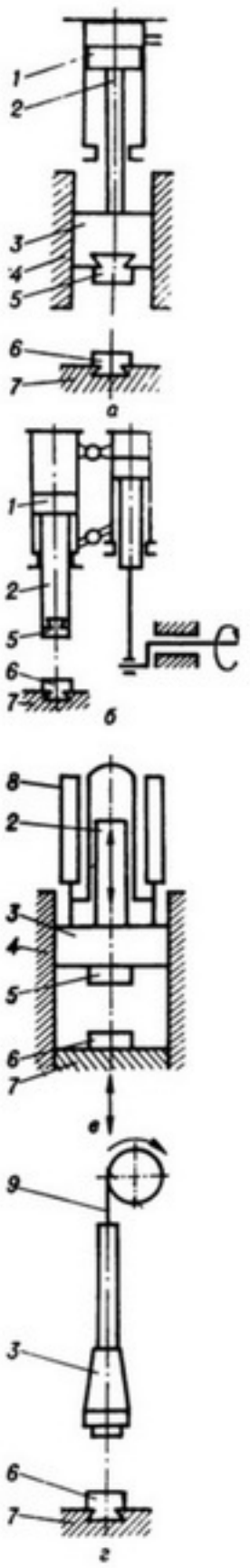

Молоти (схеми дії): *а* — пароповітряний; *б* — пневматичний; *в* — гідравлічний; *г* — механічний з гнучким зв'язком; *1* — поршень; *2* — шток; *3* — баба; *4* — напрямні пристрої станини; *5* — верхній бойок (або штамп); *6* — нижній бойок (або штамп); *7* — шабот; *8* — гідроциліндр; *9* — пас.

В. О. Молодцов.

О. Г. Молодчий.

сприяла розвиткові латис. культури, зміцненню зв'язків з рос. народом. Загострення класових суперечностей призвело до розшарування руху М. (70-і рр.). Осн. частина його учасників перейшла на націонал-шовіністичні, решта — на бурж.-демократичні позиції.

МОЛОДОПИСЕ́МНІ МО́ВИ — термін, поширений у рад. *мовознавстві* щодо мов, писемність у яких з'явилася порівняно недавно. За рад. часу внаслідок здійснення ленінської нац. політики Комуністичної партії Рад. Союзу бл. 50 раніше безписемних народів одержали власну писемність. Серед М. м.— абазинська, аварська, адигейська, алтайська, інгушська, кабардинська, коряцька, лезгинська, мансійська, хантийська, чукотська та ін.

Алфавіти мов цих народів тепер базуються на рос. алфавіті. М. м. стали мовами навчання в школах, ними видається художня, суспільно-політ. і наук. л-ра, газети, ведуться радіо- й телепередачі, здійснюється масово-політична й культур.-осв. робота серед населення тощо. М. м. з'являються після звільнення від колоніалізму в Африці (йоруба, сомалі, чокве та ін.), а також в Океанії й Америці.

Літ.: Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68; Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968.

М. А. Жовтобрюх.

МОЛОДОТУРЕ́ЦЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1908 — перша бурж. революція в Туреччині (*Османській імперії*). Почалася під впливом революції 1905—07 в Росії. Метою М. р. було знищення деспотичного режиму султана *Абдул-Гаміда II*, визволення країни від імперіалістич. залежності, відновлення дії конституції 1876 і створення бурж. парламентарної імперії. Активну роль у революції відігравала бурж. інтелігенція, зокрема офіцерство. Керувала революцією орг-ція «Єднання і прогрес» (засн. 1889). Наляканий рядом повстань у військових частинах, особливо в розташованих у *Македонії*, Абдул-Гамід II погодився відновити конституцію та скликати парламент. У квітні 1909 феодально-клерикальна і компрадорська опозиція при підтримці імперіалістичних держав вчинила контрреволюц. заколот і на короткий час поновила самодержавство Абдул-Гаміда II. Після придушення заколоту парламент 27.IV 1909 скинув Абдул-Гаміда II і обрав новим султаном Мехмеда V. Боячись дальшого розвитку революції, молодотур. буржуазія прагнула лише зміцнити свою владу. Бурж. реформи, по суті, не були здійснені. Об'єктивно прогресивні тенденції тур. бурж. націоналізму (тюркизму) було підмінено шовіністичною ідеологією *пантюркізму*. В 1910—11 М. р. фактично зазнала поразки. З 1913, після здійсненого Енвер-пашею держ. перевороту, конституція і парламент втратили своє значення. Нерозв'язані М. р. завдання становили істор. спадщину для нового етапу тур. бурж. революц. руху (див. *Кемалістська революція*).

О. І. Ганусець.

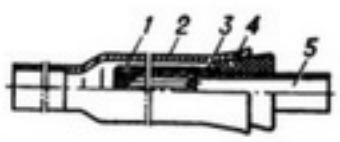

Молокоочисник:
1 — фільтрувальний елемент; *2* — корпус молокоочисника; *3* — затискувальне кільце; *4* — гумова ущільнювальна втулка; *5* — патрубок.

МОЛОДОТУ́РКИ — учасники бурж.-революц. руху в *Османській імперії* в кін. 19 — на поч. 20 ст., завданням якого була заміна султанського самодержавства конституц. ладом. У вузькому розумінні — члени орг-ції «Єднання і прогрес», що очолювала *Молодотурецьку революцію 1908*.

МОЛОДОФІ́ННИ — представники націоналістичної ліберально-бурж. течії у Великому князівстві Фінляндському (80-і рр. 19 ст.— 1918). В період наступу рос. царизму на автономію Фінляндії М. дотримувалися в основному тактики пасивного опору, прагнули до встановлення контактів з радикальними бурж. рухами Скандинавії. В 1902 М. разом із шведською нар. партією утворили т. з. Партію фін. конституціоналістів. У 1918 в результаті розколу ліберальне крило М. утворило респ. Нац. прогресивну партію, а меншість М. ввійшла до монархічної Нац. коаліційної партії.

МОЛОДОЧЕ́ХИ (офіц. назва — Національна вільнодумна партія)— бурж.- ліберальна політ. партія Чехії. Засн. 25.XII 1874. Програма М. передбачала перетворення Австро-Угорщини на триєдину Австро-Угорсько-Чеську імперію, автономію чес. земель, бурж.-демократичні свободи. В серед. 90-х рр. М. від опозиції щодо уряду *Габсбургів* перейшли до його підтримки, що призвело до зменшення їхнього політ. впливу в чес. землях. Прогабсбурзька політика М. відображена в новій програмі партії, прийнятій 1907. В 1918 М. ввійшли до складу партії Чеська держ.-правова демократія.

МОЛО́ДЦОВ Володимир Олександрович (підпільне прізв.— Бадаєв; 5.VI 1911, м. Сасово, тепер Рязан. обл.— 30.VI 1942) — учасник Одеського антифашистського підпілля під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1930. Н. в сім'ї залізничника. Працював на шахтах Підмосков'я, на керівній госп. роботі, в органах держ. безпеки. Восени 1941 залишений для підпільної роботи в окупованій фашистами Одесі. Очолював диверсійно-розвідувальний загін, що базувався в одес. катакомбах у районі с. Нерубайського (тепер Біляївського р-ну). Загін налічував 65 чол. і складався з двох груп — підземної (в катакомбах) і міської. В лютому 1942 фашисти схопили М. та 16 бійців його загону і після тортур розстріляли.

МОЛО́ДЧИЙ Олександр Гнатович (н. 27.VI 1920, Луганськ) — рад. військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1962), двічі Герой Рад. Союзу (1941, 1942). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, заст. командира ескадрильї гвард. авіаполку в складі бомбардувальної авіації далекосяжної дії. Здійснив 311 бойових вильотів. Після війни — на командній роботі у ВПС Рад. Армії. В 1959 закінчив Академію Генштабу. З 1965 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Літ.: Булкин С. П. Александр Игнатьевич Молодчий. Донецк, 1974.

«МО́ЛОДЬ» — книжкове видавництво ЦК ЛКСМ України. Засн. 1923 у Харкові під назвою «Молодий робітник» на базі сектору преси ЦК КСМ України, що видавав книги і брошури з 1920. У 1930—41 наз. «Молодий більшовик». З 1934 — у Києві. В 1945 поновлює роботу як Держ. вид-во дит. та юнацької л-ри України, з 1948 — вид-во ЦК ЛКСМ України «М.». Видає суспільно-політ., худож.-документальну л-ру й публіцистику для юнацтва, сучас. поезію, прозу, а також перекладну л-ру. Постійно ведуться серії: «Шкільна бібліотека», «Джерело», «Компас», «Уславлені імена», «Герої, роки, звершення», «Перша книжка молодого автора». У вид-ві вийшли книги «Ленін» (перший зб-к спогадів про В. І. Леніна, що вийшов за його життя; 1923), «Як гартувалася сталь» М. Островського (вперше укр. мовою, 1934), «Молодість» О. Бойченка (перша публікація; 1946), «Прапороносці» О. Гончара (1946), твори П. Тичини, М. Рильського, О. Довженка, А. Головка, П. Панча, А. Малишка, М. Бажана, П. Усенка, Л. Первомайського, П. Воронька, П. Загребельного, Д. Павличка, Б. Олійника, І. Драча, В. Коротича. Протягом 1969—78 у серії «Молода поезія країни» видано 16 антологій творів молодих поетів республік СРСР. Вид-во нагороджено орденом «Знак Пошани» (1973).

В. П. Прокопенко.

«МО́ЛОДЬ УКРАЇНИ» — газета, орган ЦК ЛКСМУ. Видається в Києві 5 раз на тиждень укр. мовою. Почала виходити 4.XII 1925 в Харкові під назвою «Комсомолець України» як орган ЦК ЛКСМУ. З 1926 — орган ЦК і Харків. окружного к-ту ЛКСМУ. В 1934—41 видавалася в Києві; орган ЦК і Київ. обл. к-ту ЛКСМУ. Знову почала видаватися з 10.X 1943 в Харкові під тепер. назвою як орган ЦК і Харків. обл. к-ту ЛКСМУ; з кін. 1943 видається в Києві, спочатку як орган ЦК і Київ. к-ту ЛКСМУ, з 1953 — орган ЦК ЛКСМУ. В 1946 «М. У.» нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, 1964 — орденом Трудового Червоного Прапора, 1975 — орденом Дружби народів.

МОЛО́ЗИВО — секрет, виділюваний *молочними залозами* людини і ссавців у перші дні після родів (пологів). М.—густа жовтувата рідина, має солодкувато-солонуватий смак і специфічний запах. Порівняно із звичайним *молоком* М. містить більше сухої речовини, білків (переважно альбуміну й глобуліну), мінеральних солей, вітамінів A, D та ін. В М. є також велика кількість імунних тіл (див. *Імунітет*), антитоксинів, ферментів, які полегшують боротьбу організму з хвороботворними мікробами. Годівля ним новонародженого забезпечує поступову заміну утробного живлення плоду речовинами, що надходять з їжею. М. стимулює діяльність шлунково-кишкового тракту. Протягом 3—10 днів М. поступово змінюється, наближаючись до складу звичайного молока.

МОЛОКА́Н (Mulgedium) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Листки сидячі, чергові, глибоко виїмчасто-надрізані. Кошики зібрані у волотеві суцвіття; квітки блакитні або сині. Плід — сім'янка, на верхівці має чубок із волосків (летючку). Бл. 25 видів, поширених у Європі, помірній зоні Азії та в Пн. Америці. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — один: М. татарський (M. tataricum, син. Lactuca tatarica) — багаторічна трав'яниста рослина заввишки до 90 см, злісний бур'ян посівів у степовій зоні. Всі частини рослини містять молочний сік (звідси й назва). Заходи боротьби: глибока зяблева оранка, обробка рослин *гербіцидами*.

МОЛОКА́НИ, духовні християни — християнська релігійна секта. Виникла в 2-й пол. 18 ст. в Тамб. губ. і поширилася в ряді ін. районів країни. Походження назви «молокани», за однією версією, пов'язане з місцем оселення їх на річці Молочній, за другою — з тим, що члени секти п'ють у піст молоко, за третьою — з тим, що сектанти називали своє віровчення «молоком духовним». М. не визнають *таїнств* християнської церкви, обрядів, молитов тощо. Джерелом віровчення вважають *Біблію*, яку тлумачать алегорично. М відкидають необхідність духівництва й чернецтва, оскільки вважають, що віруючий може безпосередньо звертатись до бога. М. жили окремими громадами, в яких «духовні наставники» нещадно експлуатували рядових «братів». На поч. 20 ст. багато М. перейшло до баптистів і євангелістів (див. *Євангельські християни*). В СРСР існують лише невеликі групи М.— в Грузії, Вірменії, на Пд. України, в деяких місцевостях РРФСР (Ставр. край, Тамб. обл. тощо).

МОЛОКО́ — секрет *молочних залоз* ссавців і людини, що виробляється в період *лактації* і фізіологічно призначений для годівлі малят. В перші дні після родів (пологів) виділяється *молозиво*, яке поступово перетворюється на звичайне молоко.

Жіноче М.— це біла з жовтуватим відтінком висококалорійна (65—70 ккал/100 г) рідина лужної реакції (pH 6,9—7,5). До його складу входять усі речовини, необхідні для росту дитини (в %): вода — 86—87, молочний цукор — понад 6, білки (казеїн, альбуміни, глобуліни) — до 1, жир — до 4, а також мінеральні речовини (солі K, Na, Ca, Mg, Fe, Cl, S, P) і вітаміни (A, B, C і D).

М. с.-г. тварин — високопоживний легкозасвоюваний організмом продукт, широко використовується в харчуванні людей; осн. сировина *молочної промисловості*. З М. виготовляють масло, сир, сметану, вершки, кефір, ряжанку, ацидофілін, консерви, морозиво, *кумис, молочні відвійки* та ін. Найбільше одержують М. від корів, менше — від кіз, овець, кобил та ін. М.— складна колоїдна рідина, в яку входить понад 100 компонентів: вода, білки, жир, молочний цукор (*лактоза*), мінеральні речовини (в т. ч. мікроелементи), вітаміни, ферменти, *гормони*, імунні тіла тощо (табл.). Склад і властивості М. залежать від виду і породи тварин, їх годівлі, умов утримання, віку, здоров'я, періоду лактації та ін. Білки М. складаються переважно з казеїну, альбуміну, глобуліну тощо. Під діянням кислот і ферментів вони зсідаються, на чому і грунтується виробн. сиру й молочнокислих продуктів. Білки засвоюються на 75—100%. Свіжовидоєне М. має бактерицидні властивості (див. *Бактерицидність*).

МО́ЛОКОВ Василь Сергійович [н. 1 (13).II 1895, с. Ірининське, тепер с. Молоково Ленінського р-ну Моск. обл.] — рад. льотчик, генерал-майор авіації (1940), один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. З 1918 — авіамеханік, з 1921 — льотчик. У 1929 закінчив курси вдосконалення при Військ.-повітр. академії ім. М. Є. Жуковського. З 1931 — льотчик цивільного повітр. флоту. В 1934 — учасник рятування *челюскінців*. У 1937 брав участь в експедиції на Пн. полюс. З 1938 — нач. Гол. управління цивільного повітр. флоту. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. д-зією нічних бомбардувальників на Зх. і 3-му Білорус. фронтах. З 1947 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МОЛОКООЧИ́СНИК — пристрій, головною частиною якого є фільтр, призначений для очищення *молока* від мех. домішок тощо. Найпростіший М.— цідилка періодичної дії. Вона працює внаслідок гідростатич. тиску стовпа молока, яке фільтрується. Краще очищають молоко закриті молочні фільтри, що працюють при розрідженні, утворюваному вакуумним насосом. Їх використовують у *доїльних установках*. Фільтри встановлюють на молочному шлангзі доїльного апарата, в кінці магістрального молокопроводу при вході у повітророзділювач, вакуумний охолодник чи танк. Найдоцільніше очищати молоко в *очисниках-охолодниках молока*.

МО́ЛОСТОВА Ірина Олександрівна (н. 29.I 1929, Москва) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1958. В 1952 закінчила Моск. ін-т театрального мистецтва ім. А. В. Луначарського. У 1952—58 та 1978—80 працювала в Київ рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (вистави — «Весна в Москві» Гусєва, «Цокотуха» Барагашвілі, «Вишневий сад» Чехова, «Сподіватися» Ю. Щербака, «Сині коні на червоній траві» Шатрова), 1956—78 і з 1980 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (опери — «Богема» Пуччіні, «Приборкання непокірної» Шебаліна, «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича, «Євгеній Онєгін» П. Чайковського). Разом з В. Лапокнишем поставила фільм-оперу «Наймичка» за Т. Шевченком. З 1968 — викладач Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого (з 1976 — професор).

МО́ЛОТ — 1) Машина ударної дії для обробки металевих заготовок тиском. Складається з ударних частин (поршня, штока, баби); масивної основи — шабота, що сприймає удар; *станини*; *привода* і механізму керування. Створено також безшаботні М.— з двома бабами, які рухаються назустріч одна одній з однаковою швидкістю. Розрізняють М. для *кування* (кувальні М.) і об'ємного або листового *штампування* (штампувальні М.). За видом привода М. (іл. с. 91) поділяють на пароповітряні, пневматичні, гідравлічні, механічні та ін. Є М. дії простої (з вільно падаючими ударними частинами) та подвійної (їхні ударні частини додатково розганяють). Швидкість руху ударних частин М. звичайно 3—6, у високошвидкісних М.— до 30 м/с. М.— один з осн. засобів *ковальсько-штампувального виробництва*. 2) Будівельна машина, якою забивають в грунт *палі*, шпунти тощо; різновид *палебійного устаткування*. Розрізняють молоти: ударної та вібраційної (див. *Вібромолот*) дії; пароповітряні (одно- і двобічної дії), дизельні, або дизель-молоти (штангові, трубчасті), та механічні (з приводом від *лебідки*). Частота ударів (за хвилину) М.: пароповітряних однобічної дії — 10—45, двобічної дії — 100—500, дизельних — 50—60. М. застосовують у мостобудуванні, гідротехнічному, дорожньому, пром. та ін. будівництві.

«МО́ЛОТ» — укр. літ.-громадський збірник революційно-демократич. напряму. Видали «М.» 1878 у Львові М. Павлик та І. Франко. Див. також *«Громадський друг»*.

«МО́ЛОТ» — газета, орган Полтав. к-ту РСДРП(б). Виходив у жовтні — листопаді 1917 в Полтаві раз на два тижні рос. мовою. Перший номер вийшов 19.X 1917. Всього було видано 4 номери. «М.» широко висвітлював боротьбу трудящих Полтавщини за владу Рад, об'єднував їх навколо більшовицької партії. У № 2 (1.XI 1917) «М.» надрукував ленінські *Декрет про мир, Декрет про землю*. Випуск «М.» було припинено у зв'язку з переходом Полтав. к-ту РСДРП(б) у підпілля під час загарбання влади на Україні бурж.-націоналістичною контрреволюцією.

МОЛОТА́РКА — машина для обмолоту с.-г. культур. Будувати М. почали в 17 ст. В Росії 1655 пер-

В. С. Молоков.

І. О. Молостова.

Склад (%) і калорійність (ккал/кг) молока тварин

Тварини	Вода	Жир	Білок		Молочний цукор	Мінеральні речовини	Калорійність
			загальний	у т. ч. альбумін і глобулін			
Корова	87,5	3,8	3,3	0,6	4,7	0,70	713
Вівця	82,1	6,7	5,8	0,8	4,6	0,82	1082
Коза	86,6	4,1	3,8	0,7	4,6	0,85	758
Буйволиця	82,7	7,9	4,3	0,5	4,3	0,80	1050
Кобила	90	1	2	1	6,7	0,30	497
Верблюдиця	85,4	5,5	3,5	0,9	4,9	0,70	797
Самка оленя	67,3	18,5	10,3	—	2,9	1,40	2725
Свиня	84	4,8	7,2	—	3,1	1,10	872
Кролиця	69,4	10,5	13,5	2	2	2,6	1700

Молочай лозяний: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — ціатій; *3* — плід.

Молочарня для ферми на 200—400 корів: *А* — молокозливна; *Б* — мийна; *В* — відділення для зберігання чистого посуду; *Г* — котельня; *Д* — службове відділення; *Е* — лабораторія; *Ж* — компресорна з вакуум-насосною. *1* — вакуум-провід; *2* — вакуум-насос; *3* — очисник-охолодник; *4* — приймальний бак для молока; *5* — танк для зберігання молока; *6* — пропарювач фляг; *7* — устаткування для миття апаратури і фляг; *8* — стелажі для фляг.

ший молотильний пристрій зробили майстри Андрій Терентьєв і Мусій Крик. В кінці 18 ст. у Шотландії було сконструйовано обертовий молотильний барабан з тригранними билами. У першій половині 19 ст. почали виробляти молотильні апарати з зубовими барабанами і зубчастими деками (підбарабанням). Цей механічний вузол став основою для конструювання М., а потім і комбайнів з зубовим барабаном. До появи *зернозбиральних комбайнів* М. була основною машиною для виділення насіння із колосків, волотей, початків чи кошиків с.-г. культур. Тепер пром-сть серійно випускає зернові М. лише спец. призначення, до яких належать: кукурудзяна М. МПК-12 для обмолоту сухих початків кукурудзи на фураж; продуктивність 12 т/год; коноплемолотарка МЛК-4,5 А (див. *Коноплезбиральні машини*); *льономолотарка*. Малосерійним випуском пром-сть СРСР поставляє М. зернові МГПУ-300 і МГПУ-500 для обмолоту пучків зернових, зернобобових, круп'яних культур і соняшнику в селекційних сортовипробувальних установах і г-вах.

С. О. Карпенко.

МО́ЛОТ-РИ́БА звичайна (Sphyrna zygaena) — риба родини молотоголових акул класу *хрящових риб*. Довж. тіла до 6 м, маса до 450 кг. Голова схожа на молот (звідси й назва) з великими бічними виростами, на яких містяться очі. М.-р. живиться рибою і безхребетними тваринами. Живородяща. В самки одночасно може розвиватися до 40 ембріонів. Малят народжує в кінці літа — восени. Поширена в теплих водах океанів. Великі особини небезпечні для людей. З печінки М.-р. одержують жир. Пром. значення невелике.

МОЛОТЬБА́, обмолот — процес виділення насіння або плодів з колосся, волотей, стручків, початків, головок, кошиків с.-г. рослин; одна із завершальних операцій на *збиранні врожаю* зернових, зернобобових, олійних та ін. культур. Для М. використовують *молотарки, зернозбиральні комбайни*, ін. комбайни та спеціальні до них пристрої. При М. насіння засмічується, тому його додатково очищають, сортують на *зерноочисних машинах, сортувалках, зерноочисно-сушильних комплексах*.

В. С. Гапоненко.

МОЛО́Х (фінікійське молек — цар, володар) — 1) Божество у західносемітських племен. У жертву М. приносили людей (переважно дітей), спалюючи їх живцем. На думку деяких дослідників, М. наз. сам ритуал жертовного спалювання дітей. Особливо поширився культ М. в Карфагені (туди його занесли фінікійці). Про це свідчать тисячі урн з попелом спалених дітей і численні написи. Смисл і значення цього ритуалу й досі не зовсім з'ясовано. 2) Переносно М.— страшна, ненажерлива сила, що безнастанно вимагає людських жертв (напр. М. війни).

МО́ЛО́Х (Moloch horridus) — ящірка род. *агамових*, єдиний вид роду молох. Тіло (довж. 18—22 см) вкрите щитками, кожний з яких має шип; на голові та шиї є ще по два великі шипи у вигляді рогів. Ноги міцні, пальці короткі з довгими кігтями. Забарвлення каштаново-руде з оранжевими смугами, може змінюватися залежно від освітлення й т-ри зовн. середовища. Поширений лише в піщаних пустелях більшої частини Австралії. Живиться мурашками. Розмножується, відкладаючи яйця.

МОЛОЧА́Й (Euphorbia) — рід рослин родини молочайних. Багато- і однорічні трави (переважно в помірних широтах) або дерево- і кактусоподібні рослини (в тропіках). Листки здебільшого чергові, цілісні. Квітки одностатеві, у невеликих простих суцвіттях (т. з. ціатіях), зібраних у більш-менш складні зонтикоподібні суцвіття. Плід — «тригорішок», розпадається на 3 однонасінні горішки. Бл. 2000 видів, поширених на всій земній кулі, переважно в тропічних, субтропічних і помірних зонах. В СРСР — бл. 170 видів, з них в УРСР — 41. Всі поширені на Україні види містять отруйний молочний сік (звідки й назва), у якому є невелика кількість каучуку і смоли. Свіжі рослини М. худоба не їсть, а домішки їх у сіні отруйні, особливо для молодих тварин. Як бур'ян у посівах с.-г. культур найбільше поширений М. лозяний (E. virgata)— багаторічна рослина з прямостоячим стеблом заввишки 40—80 см, росте скрізь на Україні. Заходи боротьби. Виснажують кореневу систему М., часто підрізуючи її під час обробітку ґрунту, застосовують *гербіциди* тощо. Деякі М. застосовують у ветеринарії як подразнювальне, а в нар. медицині — як проносне і глистогінне та при хворобах шлунка й нирок. Деякі види М. вирощують як декоративні.

І. В. Веселовський.

МОЛОЧА́НСЬК — місто Запоріз. обл. УРСР, підпорядковане Токмацькій міськраді, на р. Молочній. Залізнична станція. Виник 1803 як поселення нім. колоністів Гальбштадт (Півміста). В 1915 перейменовано на М. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. У місті — меблевий та молочноконсервний комбінати, асфальтобетонний, гренажний і пивоварний з-ди, ливарно-мех. цех Токмацького з-ду металогосп. товарів, держ. плем. станція, елеватор, підприємства побутового обслуговування. 5 заг.-осв. шкіл, сільс. профес.-тех. уч-ще; 2 лікарні, поліклініка, дит. санаторій. 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

МОЛОЧА́РНЯ — комплекс об'єднаних за технолог. ознаками приміщень, призначених для збирання, первинної обробки й переробки *молока*. Найпростішу М. влаштовують у прибудові до *корівника*. Вона складається з вакуум-насосного і молокозливного приміщень. На великих фермах М. розміщують в окремих будівлях. Розрізняють 3 осн. типи М. Є М., де провадиться лише збір молока, яке потім транспортують на загальнофермські М. або молокозаводи. В ін. М. провадять збір і первинну обробку молока. Вони розраховані на обслуговування 1—2 корівників. На загальнофермських М. приймають молоко, яке доставляють з усіх корівників або сусідніх ферм; тут його очищають, охолоджують, піддають *сепарації, пастеризації*, тимчасово зберігають та ін. Такі М. створюють на великих фермах, які реалізують молоко або молочні продукти в готовому для вживання вигляді.

МОЛО́ЧКО — *сперма* риб. Має молочно-білий колір (звідси назва). *Сперматозоїди* в М. нерухомі. М. містять повноцінні тваринні *білки*. Зокрема з М. осетрових, лососевих та ін. риб добувають білки — *протаміни*. Іноді М. наз. сім'яники риб.

МОЛО́ЧНА, Токмак — річка у Запоріз. обл. УРСР. Бере початок на пд.-зх. схилах Приазовської височини, впадає в Молочний лиман Азовського м. Довж. 197 км, площа бас. 3450 км². Живлення переважно снігове. На М. споруджено три водосховища та ставки. Використовують для тех. водопостачання, зрошування, риборозведення. На М.— міста *Токмак, Молочанськ, Мелітополь*.

МОЛО́ЧНА КИСЛОТА́, α-оксипропіонова кислота — одноосновна оксикарбонова кислота $CH_3CH(OH)COOH$. М. к. — безбарвні кристали, легко розчинні у воді. Існують оптично активні ізомери (див. *Антиподи оптичні*): *D*-М. к. і *L*-М. к. з $t_{пл}$ 25—26° С, а також оптично неактивна М. к. з $t_{пл}$ 18° С. М. к.— важливий проміжний продукт *обміну речовин* у тваринних, рослинних і мікроорганізмах. Утворюється в процесі *бродіння* цукристих речовин під впливом бактерій *молочнокислого бродіння*, напр. при скисанні молока, квашенні капусти, силосуванні кормів тощо. Застосовують М. к. та її солі в харч., текст. і шкіряній пром-сті, у медицині тощо.

МОЛО́ЧНА КУ́ХНЯ — медичний заклад, що забезпечує немовлят (див. *Грудна дитина*), а також хворих дітей у віці до 3 років спеціально виготовленими продуктами харчування: простими, спеціальними та лікувально-харчувальними сумішами (див. *Молочні суміші*), різними стравами для підгодовування тощо. Продукти дит. харчування М. к. виготовляють і видають за рецептом лікаря-педіатра, який враховує фізіол. потреби організму дитини в осн. інгредієнтах їжі, стан її здоров'я і особливості розвитку. До послуг М. к. звертаються найчастіше при відсутності або нестачі материнського молока, або коли дитина погано його переносить, а також у випадках захворювань, що потребують призначення спец. *дієти*. При М. к. функціонують пункти по збиранню грудного молока.

МОЛО́ЧНА ПЛІ́СЕНЬ (Geotrichum candidum) — мікроскопічний гриб з групи *незавершених грибів*. На поверхні багатьох кисломолочних продуктів, огіркового розсолу утворює пухнасті сріблясто-білі колонії; спричинює появу білих нальотів на слизовій оболонці порожнини рота, гол. чин. у немовлят.

МОЛО́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої випускають молочні продукти. Охоплює маслосироробну, сироробну, молочноконсервну галузі, виробн. продукції з незбираного молока. В Росії пром. виробництво молочних продуктів виникло у 2-й пол. 19 ст. У 1913 було перероблено 2,3 млн. т молока і виготовлено 129 тис. т тваринного масла, 7,9 тис. т сиру. Наприкінці 19 ст. виникла нова галузь М. п.— виробництво продукції з незбираного молока. Незважаючи на значні масштаби маслоробства в країні в тех. відношенні воно було дуже відсталим і мало мануфактурний характер. В СРСР М. п. набула широкого розвитку. В 30-х рр. в результаті здійснення індустріалізації країни і колективізації с. г. було створено умови для організації держ. закупівель і пром. переробки молока. Сучасна М. п. налічує сотні механізованих молокопереробних підприємств.

На Україні пром. виробн. тваринного масла й сиру виникло на поч. 20 ст. В 1913 тут діяло 96 дрібних молокопереробних підприємств. За роки Рад. влади М. п. республіки по суті створено заново. Поряд з реконструкцією на новій тех. базі діючих підприємств М. п. республіки споруджувалися нові механізовані маслоробні з-ди, підприємства для виробн. продукції з незбираного молока, мол. комбінати, створювалась широка мережа мол. з-дів. Було освоєно виробн. мол. консервів; швидкими темпами розвивалося сироваріння. Інтенсивне буд-во високомеханізованих підприємств М. п. в республіці розгорнулося у післявоєнні роки. Тепер в усіх пром. центрах республіки діють міські молочні з-ди. В с.-г. районах споруджують здебільшого з-ди по випуску тваринного масла, сиру, молочних консервів та сухого молока. Найбільші підприємства по виробн. продукції з незбираного молока: київські, дніпропетровські, донецькі, харківські, одеські та львівські міські молочні з-ди, Красноокнянський (Одес. обл.), Ковельський (Волин. обл.), Чортківський (Терноп. обл.) сироробні заводи.

Всього республіка випускає продукцію М. п. майже 180 найменувань. Швидко розвивається виробн. продукції дит. харчування, фасованої молочної продукції. В М. п. поширилися кооперування й комбінування молокопереробних підприємств з підприємствами ін. галузей пром-сті, а також спеціалізоване машинобудування. Проблеми розвитку М. п. на Україні розробляють *М'ясної і молочної промисловості український науково-дослідний інститут, Укрдіпром'ясомолпром*. Див. також *Масло вершкове, Молоко, Сир*.

А. С. Головіна.

МОЛО́ЧНА СТИ́ГЛІСТЬ — початкова фаза достигання зерна, під час якої зернівка ще зелена, наповнена густою біло-молочною рідиною. Див. *Стиглість насіння*.

МОЛО́ЧНЕ ДЕ́РЕВО, коров'яче дерево (Brosimum galactodendron) — дерево родини шовковицевих. Вис. до 30—35 м. Листки цілісні. Квітки різностатеві, дуже редуковані, без оцвітини. Росте в тропіках Пд. Америки. Культивують у тропічній Азії. Містить солодкуватий і терпкий на смак молочний сік, що його місц. населення вживає в їжу. При кип'ятінні соку утворюється жовтувато-біла маса, яка містить віск. Деревина М. д. дуже важка (питома вага 1,2), бурого кольору з чорними смугами; йде на виготовлення коштовних виробів.

МОЛО́ЧНИЙ ЛИМА́Н, Молочне озеро — солоний лиман на Пд. Зх. Запоріз. обл. УРСР. Утворився внаслідок затоплення мор. водою пониззя р. *Молочної*. Від Азовського м. відокремлений піщаним пересипом завширшки до 500 м. Довж. 32 км, шир. до 8 км, переважні глибини 1,5—2 м, найбільша — до 9 м. До лиману впадають річки Тащенак, Молочна, Джекельня. Грязі та ропу використовують з лік. метою (Кирилівський курорт).

МОЛО́ЧНИЙ СЕПАРА́ТОР — див. *Сепаратор молочний*.

МОЛО́ЧНИЙ ЦУ́КОР — те саме, що й *лактоза*.

МОЛО́ЧНИЙ ШЛЯХ, Чумацький Шлях — світла туманна смуга, яку спостерігають на *зоряному небі* в ясні безмісячні ночі; проекція на *небесну сферу* плоскої підсистеми *Галактики* (для спостерігача з Землі). М. ш. складається з величезної кількості слабких зір, які для неозброєного ока зливаються в суцільну смугу, що охоплює все зоряне небо. В напрямі до центра Галактики (сузір'я Стрільця та Скорпіона) М. Ш. широкий та яскравий, у протилежному (сузір'я Персея та Візничого) — вузький і менш яскравий. У багатьох місцях М. Ш. спостерігаються темні плями, що зумовлено поглинанням світла хмарами *космічного пилу*. Між сузір'ями Орла та Центавра смуга поглинаючої речовини (за якою міститься ядро Галактики) поділяє М. Ш. на дві гілки.

МОЛО́ЧНИКИ, молочні судини — окремі клітини та ланцюжки клітин, що злилися і містять *латекс*. Характерні для деяких видів рослин родин молочаєвих, складноцвітих та ін. Стінки М. відзначаються високою еластичністю; складаються з *клітковини* і не підлягають *здерев'янінню*. М. поділяють на членисті і нечленисті. Членисті М. утворюються з поздовжніх рядів окремих видовжених клітин в результаті розчинення перегородок, що знаходяться між ними. Нечленисті М. формуються в результаті галуження й розростання особливих клітин *зародка*. М. звичайно утворюють систему, яка пронизує тіло рослин. Існує думка, що М. виконують ряд функцій, найважливіші з яких, мабуть, провідна, запасальна та екскреторна.

МОЛО́ЧНІ ВІДВІ́ЙКИ — знежирене *молоко*, яке одержують після видалення з нього *вершків* на *сепараторі молочному*. Склад М. в. залежить від складу незбираного молока та ступеня його знежирення. Середній хім. склад М. в. з молока корови (в %): води 90,9, протеїну 3,3, молочного цукру 4,8, жиру 0,3, золи 0,7. Загальна поживність 1 кг М. в. становить 0,2 корм. од. В 1 кг М. в. міститься 31 г перетравного протеїну, 1,2 г кальцію, 1,1 г фосфору і 1 мг каротину. М. в. використовують для виготовлення харч. продуктів (сухого і згущеного молока, простокваші, ацидофіліну, кефіру, *кумису*, сиру тощо) та годівлі с.-г. тварин.

В. Ю. Міцик.

МОЛО́ЧНІ ЗА́ЛОЗИ — парні органи ссавців і людини, які виробляють молоко в самок тварин і в жінок у період вигодовування малят і немовлят (див. *Лактація*). У процесі *еволюції* М. з. виникли з *потових залоз*. У самців тварин і в чоловіків М. з. рудиментарні (див. *Рудиментарні органи*). М. з. *однопрохідних* мають трубчасту будову, *плацентних* — гроновидну. У *сумчастих* від 2 до 26, у плацентних від 2 до 22 М. з., розташованих на різних ділянках черевного боку тіла. М. з. людини розташовані на грудях між 3-м і 6-м ребрами. Формуються з настанням статевої зрілості, повного розвитку досягають під час *вагітності* і в період *вигодовування дитини*. М. з. складаються із залозистої тканини, вкритої *фасцією*, товстим шаром жиру і тонкою шкірою ззовні. В центрі М. з. міститься сосок з пігментованою ділянкою шкіри. Залозиста тканина розділена на 15—20 часток, орієнтованих радіально відносно соска. Всередині кожної частки проходить вивідна протока, яка перед входом у сосок утворює молочну пазуху, що відкривається на поверхні соска 10—15 молочними порами. Кількість жирової клітковини після закінчення вигодовування зростає. З настанням *клімаксу* М. з. зазнають атрофічних (див. *Атрофія*) змін. Захворювання М. з., що найчастіше зустрічаються,— *гіперплазія, фіброаденома, рак*, в період вигодовування — *мастит*.

М. П. Черенько.

МОЛО́ЧНІ СУ́МІШІ — різні види їжі з молока тварин, які застосовуються для догодовування і штучного вигодовування немовлят (див. *Вигодовування дитини*). Звичайно такі суміші виготовляють *молочні кухні* або підприємства харч. пром-сті. М. с. поділяють на 3 осн. групи: прості, кислі і складні (калорійні). Прості суміші одержують розведенням коров'ячого молока у певній пропорції водою (суміші № 1, № 2, № 3) або 5—10-процент. відварами крупів (суміші А,Б,В) — рисо-

Молох. Камінь. 1-е тисячоліття до н. е.

Молох.

Молот-риба звичайна.

Виробництво основних видів продукції молочної промисловості СРСР

Продукція	1965		1979	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Продукція з незбираного молока в перерахунку на молоко, млн. т	11,7	2,2	25,0	4,7
Масло тваринне, тис. т	1072	281	1325	348
Сир жирний (включаючи бринзу), тис. т	310	50	701	151
Консерви молочні, млн. умовних банок	707	185	1398	334

Мольберт, за яким працював Т. Г. Шевченко.

вих, вівсяних, гречаних і перлових, або з борошна цих крупів. Відвари підвищують секрецію травних залоз, зменшують бродіння вуглеводів тощо. Кислі М. с. — це найчастіше кефір та його розведення (звичайно відварами). Залежно від розведення розрізняють Б- і В-кефір. Використовують також ацидофільні молочнокислі продукти: кисле молоко, ряжанку, біолакт та ін. В молочнокислих продуктах вищий вміст вітамінів А, Д і групи В, а також речовин, які пригнічують розвиток гнильної мікрофлори в кишечнику. До складних (калорійних) М. с. відносять «іонітне молоко», суміші «Малюк», «Малятко», «Віталакт» та ін. Всі вони за своїм складом максимально наближені до жіночого молока. Застосовують для штучного вигодовування дітей, що страждають ексудативним діатезом, гіпотрофією, диспепсією, *анемією* та ін. захворюваннями.

МОЛОЧНОКИ́СЛЕ БРОДІ́ННЯ — процес зброджування вуглеводів *молочнокислими бактеріями* з утворенням переважно *молочної кислоти*. М. б. знаходить застосування у харч. пром-сті при виготовленні молочнокислих продуктів, одержанні молочної кислоти з оцукреного *крохмалю*, а також при квашенні овочів і *силосуванні* кормів. Див. також *Бродіння*.

МОЛОЧНОКИ́СЛІ БАКТЕ́РІЇ (Lactobacterium) — група *бактерій*, які мають здатність спричинювати *молочнокисле бродіння*. М. б.— *анаероби*, нерухомі, не утворюють *спор*, грампозитивні (див. *Грама метод*), не мають *пігментів*, характеризуються високою спиртостійкістю. Мають форму *коків* (напр., Streptococcus lactis) або паличок (Lactobacillus plantarum). Дуже поширені в природі: у філосфері й *ризосфері* рослин, кишковому тракті людини й тварин, рослинних рештках, що бродять, тощо. М. б. відіграють важливу роль у нар. г-ві (застосовуються для виготовлення кисломолочних продуктів, при *силосуванні* кормів, квашенні овочів, фруктів тощо). Деякі М. б. можуть шкодити спиртовому виробн., зменшуючи вихід спирту. Окремі види М. б. спричинюють псування вина, пива та ін. напоїв.

Є. І. Квасников.

МОЛО́ШНИКОВ Ігор Іванович (н. 16.VIII 1927, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1965. В 1950 закінчив Харків. театр. ін-т, де навчався в О. *Крамова*. В 1949—51 й 1957—60 працював у Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна, з 1960 — в Донец. укр. муз.-драм. театрі ім. Артема. Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Воєвода («Свіччине весілля» Кочерги), Т. Г. Шевченко («Марина» Зарудного), Шабельський («Іванов» Чехова), Лестер («Дженні Герхардт» за Драйзером), Пан майор («Дами й гусари» Фредро) та ін.

Мольва звичайна.

МОЛУ́ККСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів у *Малайському архіпелазі*, частина території Індонезії. Пл. 83,7 тис. км². Рельєф гірський, макс. вис. до 3019 м (о. Серам), часто бувають землетруси, є діючі вулкани (бл. 10). Родовища олова, золота, нафти. Клімат вологий, екваторіальний. Поширені вічнозелені ліси (пальми, фікуси, бамбук, деревоподібні папороті). З тварин характерні сумчасті, кажани, казуари, райські птахи, крокодили, удави та ін. Плантації кокосової й сагової пальм, гвоздичного дерева, перцю тощо. Гол. місто — Амбон (о. Амбон).

МОЛЧА́НОВ Ігор Миколайович (н. 3.IX 1929, Тула) — укр. рад. математик, доктор фізико-математичних наук (з 1971), професор (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив (1957) Миколаївський пед. ін-т. У 1953—59 був на комсомольській роботі (м. Миколаїв). З 1959 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Праці М. стосуються розробки і створення чисельного програмного забезпечення ЕОМ, розробки і теор. обгрунтування *чисельних методів* розв'язування прикладних задач, пов'язаних з розрахунком на міцність елементів вузлів і конструкцій. Держ. премія СРСР, 1968.

МОЛЧА́НОВ Павло Степанович [н. 1 (14).III 1902, с. Івольськ, тепер Буда-Кошелевського р-ну Гом. обл. БРСР] — білорус. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1949). Член КПРС з 1945. В 1920—21 працював учителем на Чернігівщині, де організував хор і драм. гурток, грав в укр. п'єсах. У 1922—26 навчався в Білорус. драм. студії (Москва). Профес. діяльність почав 1926 у Білорус. 2-му держ. театрі у Вітебску (тепер театр ім. Я. Коласа). З 1951 — в театрі ім. Я. Купали (Мінськ). Ролі: Кутас («Приймаки» Купали), Дарвідошка («В пущах Полісся» Коласа), Колиберов («Вибачайте, будь ласка» Макайонка), Самосад («Крила» Корнійчука), Гамлет («Гамлет» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна в п'єсах Погодіна («Людина з рушницею», вперше на білорус. сцені), Зоріна, Каплера. Нагороджений 3 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

МОЛЧА́НОВ Порфирій Устинович [12 (24).II 1863, Харків — 13.IV 1945, Одеса] — укр. рад. композитор і педагог. У 1887 закінчив Петерб. консерваторію (класи композиції М. *Римського-Корсакова* та А. *Лядова*). З 1888 викладав муз.-теор. дисципліни в муз. класах, (згодом — муз. уч-ще) в Одесі. З 1926 — професор Одес. муз.-драм. інституту (з 1934 — консерваторія). Твори: 2 симфонії, скерцо для симф. оркестру, кантата, струнний секстет та ін. Відредагував клавір опери «Катерина» М. Аркаса (1891).

МОЛЧАНО́ВСЬКИЙ Никандр Васильович [1858, с. Лозувата Балтського пов. Подільської губ. — 4 (17).XII 1906, Київ] — укр. бурж.-ліберальний історик. Навчався на істор.-філологічному ф-ті Київ. ун-ту (закінчив 1884). В 1879 за участь у студентському русі був виключений з ун-ту і засланий на 2,5 роки до Вятської губ. Автор праць «Нарис відомостей про Подільську землю до 1434 року» (1885), «Київське міське управління в 1786 р.» («Киевская старина», 1889, № 5—7) та ін. В 1898—99 працював у Шведському держ. архіві над документами з історії України 17 ст., які опублікував в «*Архиве Юго-Западной России*».

В. Г. Сарбей.

МОЛЧАНО́ВСЬКИЙ Степан Федорович (бл. 1860, Чернігівщина — р. і місце см. невід.) — укр. і рос. співак (бас). У 1885 закінчив Петерб. консерваторію. Працював в оперних театрах Тбілісі, Казані, Харкова (1891—92). Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мефістофель («Фауст» Гуно). Брав участь у Шевченківських ювілейних концертах.

І. М. Лисенко.

МОЛЮ́СКИ, м'якуни (Mollusca) — тип безхребетних тварин. Тіло (довж. від 1 мм до 20 м) двобічно-симетричне, не сегментоване (у черевоногих спірально закручене, у примітивних М. збереглися певні ознаки *метамерії*), поділяється на голову (крім двостулкових М.), тулуб і ногу. Тулуб вкриває мантія (див. *Мантія* в біології). Між нею і тілом міститься мантійна порожнина, в якій розташовані зябра, відкриваються анальний, видільні та статеві отвори. Мантія виділяє речовину, що утворює раковину, яка буває суцільною, двостулковою або з 8 поперечних пластинок; у деяких М. раковина відсутня. Нога — м'язовий виріст черевної стінки тіла, служить для пересування. У прикріплених та малорухливих М. нога рудиментарна чи її немає. У переважної більшості М. у глотці є тертка (радула), — спец. апарат для захоплювання та подрібнення їжі (водоростей тощо). *Кровоносна система* незамкнена; серце складається з шлуночка, 1—2 (іноді 4) передсердь, міститься у навколосерцевій сумці (перикардії), що являє собою залишок целома. Органами дихання найчастіше є двопір'ясті первинні зябра (ктенідії) та їх модифікації, у багатьох — легені або вторинні (адаптивні) зябра. Органи виділення — нирки, що за будовою нагадують *метанефридії*. Центральна нервова система у примітивних форм складається з навкологлоткового кільця і двох пар поздовжніх стовбурів, у більш високоорганізованих М. на стовбурах формується 3—5 пар нервових вузлів (*гангліїв*), у головоногих та вищих черевоногих М. внаслідок концентрації гангліїв утворився складний головний мозок. Органи чуттів (очі, щупальця, *статоцисти*, осфрадії — органи хім. чуття) добре розвинені. М. роздільностатеві, є й гермафродити. Розмноження статеве. Розвиток з *метаморфозом* (личинки — *трохофора, велігер*), рідше — прямий. Тип М. об'єднує 7 класів: *панцирні молюски, борозенчасточереві молюски, моноплакофори, черевоногі молюски, лопатоногі молюски, двостулкові молюски, головоногі молюски*; включає бл. 130 тис. видів, з них в СРСР бл.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

МАСШТАБ 1:11 000 000

110 0 110 220 км

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

нижче 500 1000 1500 2000 3000 4000 вище

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Металообробка
- Авторемонтна
- Вовномийна
- Камвольно-суконна
- Овчинно-шубна

Потужність електростанцій (тис. кВт)

- від 24 до 50
- від 12 до 24
- від 3 до 6

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Високогірні (альпійські) літні пасовища
- Гірсько-степові й частково гірсько-лісові цілорічні пасовища
- Степові цілорічні пасовища
- Напівпустельні й пустельні цілорічні пасовища
- Маловикористовувані пасовища гірсько-тайгового поясу
- Головні райони неполивного землеробства (посіви пшениці)
- Осередки поливного землеробства (переважно овочівництво)
- Верблюди

МАСШТАБ 1:18 000 000

180 0 180 360 км

НІГЕРІЯ

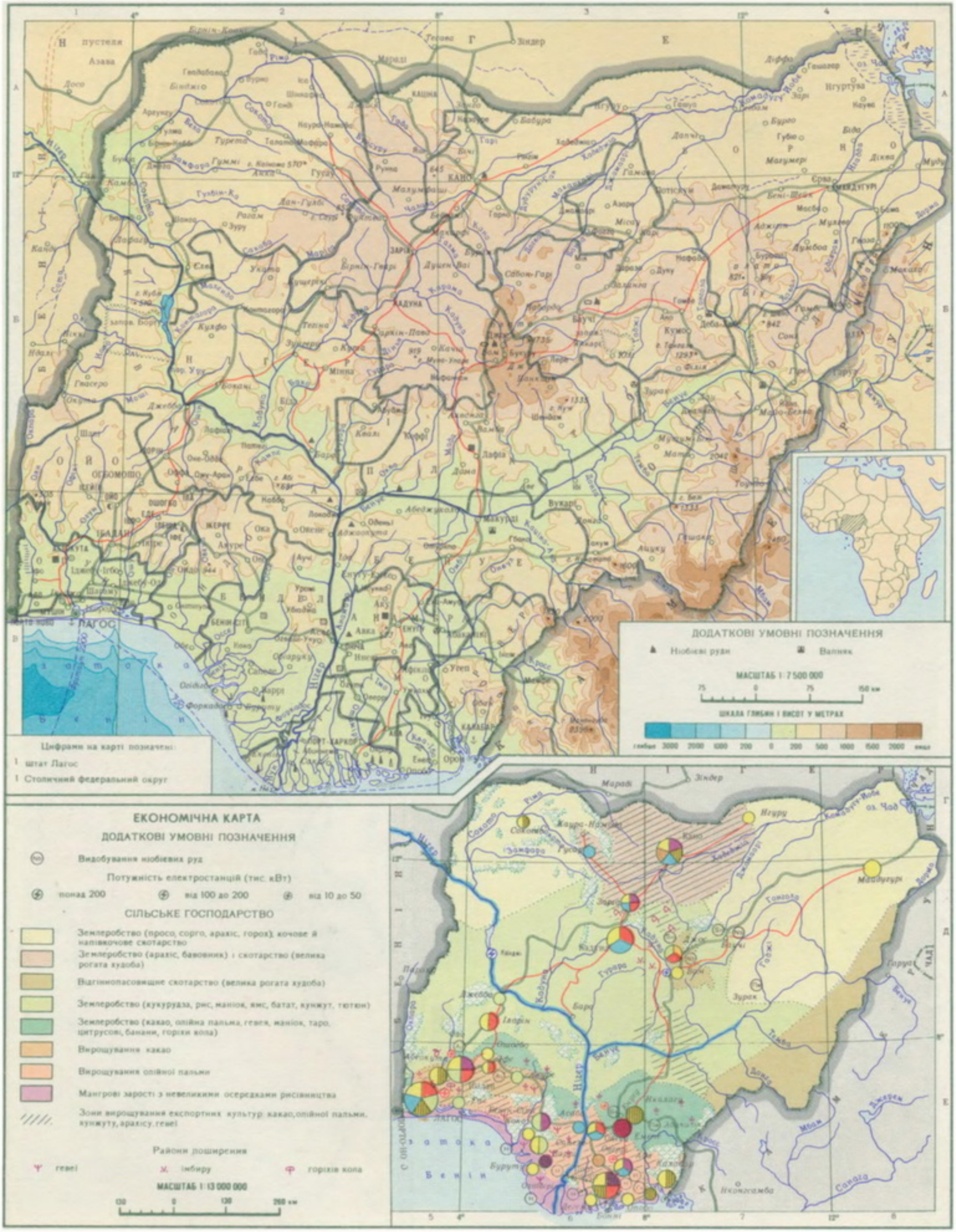
ЛАГОС
Цифрами на карті позначені:
1 штат Лагос
1 Столичний федеральний округ
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
Нюбієві руди
Вапняк
МАСШТАБ 1: 7 500 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
Видобування нюбієвих руд
Потужність електростанцій (тис. кВт)
понад 200
від 100 до 200
від 10 до 50
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Землеробство (просо, сорго, арахіс, горох); кочове й напівкочове скотарство
Землеробство (арахіс, бавовник) і скотарство (велика рогата худоба)
Відгінне пасовищне скотарство (велика рогата худоба)
Землеробство (кукурудза, рис, маніок, ямс, батат, кунжут, тютюн)
Землеробство (какао, олійна пальма, гевея, маніок, таро, цитрусові, банани, горіхи кола)
Вирощування какао
Вирощування олійної пальми
Мангрові зарості з невеликими осередками рисівництва
Зони вирощування експортних культур: какао, олійної пальми, кунжуту, арахісу, гевеї
Райони поширення
гевеї
імбиру
горіхів кола
МАСШТАБ 1: 13 000 000

1750, у т. ч. на Україні — понад 360. Більшість М. живе в морських і солонуватих водах, порівняно небагато видів черевоногих і двостулкових М.— у прісних, значна кількість (легеневі М.) пристосувалася до життя на суходолі. М. є важливим джерелом харчування багатьох водних, зокрема пром. тварин (риб, птахів, ссавців). Багато М. (напр., *кальмари, мідії, устриці, гребінці,* равлик садовий) — їстівні, деяких (*беззубок*, жабурниць) використовують для підгодівлі с.-г. тварин. Перлівниць, особливо морських, добувають заради *перлів*. Промисл. М. розводять у спец. мор. г-вах (див. *Аквакультура*). З раковин багатьох М. виготовляють гудзики та ін. перламутрові вироби. Раковини деяких М. (напр., *рапани*) широко використовують як прикраси і сувеніри. Шкідниками с.-г. рослин є слимаки та деякі ін. представники легеневих М. *Деревоточці морські* (з молюсків, напр., *тередо*) пошкоджують підводні дерев'яні споруди та дерев'яні днища суден (див. *Обростання*). Багато М. є проміжними хазяями *гельмінтів*. У викопному стані М. відомі з кембрію. Предками М. вважають стародавніх малочленистих кільчастих червів з неповною метамерією тіла. Іл. див. до окремих статей за їхніми назвами.

Літ.: Лихарев М. М., Раммельмейер Е. С. Наземные молюски фауны СССР. М.—Л., 1952; Путь А. Л. До пізнання фауни прісноводних молюсків Української РСР. «Труди Інституту зоології АН УРСР», 1957, т. 14; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975. *О. П. Маркевич.*

МОЛЮХІ́В БУГО́Р — поселення первісної людини, виявлене 1955 в урочищі Молюхів Бугор (звідси назва) біля с. Новоселиці Чигиринського р-ну Черкас. обл. Культурні залишки залягають трьома шарами. Нижній культурний шар належить до *дніпро-донецької культури* часів *неоліту*, два верхні — до епохи міді-бронзи. В шарі раннього періоду епохи міді-бронзи виявлено залишки напівземлянкового житла, уламки посуду (орнаментовані гостродонні горщики з вінцями), знайдено рогову мотику та ніж з ікла дикого кабана, кістки диких і свійських тварин (бика й коня). Поселення належало скотарському населенню, яке співіснувало з племенами *трипільської культури*.

МОЛЯ́ВКО Григорій Іванович [н. 10 (23).I 1901, с. Алтинівка, тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1959). Член КПРС з 1948. Після закінчення Київ. ін-ту нар. освіти (1926) був учителем. З 1932 працював у Ін-ті геол. наук АН УРСР (1955—69 — зав. відділом), 1951—54 і 1969—71 — у Київ. ун-ті. Осн. праці з *стратиграфії* неогенових і антропогенових (четвертинних) відкладів України, палеогеографії України, історії геол. науки. Держ. премія УРСР, 1976. *В. В. Пермяков.*

МОЛЯ́ЛЬНІСТЬ РО́ЗЧИНУ — *концентрація* розчину, виражена кількістю *молів* розчиненої речовини в 1 кг розчинника. Розмірність моль/кг. Напр., при розчиненні 1 моля сахарози в 1 кг води одержують 1 *m* (одномоляльний) водний розчин сахарози. Поняття М. р. використовується в багатьох фіз.-хім. законах і застосовується при різних розрахунках.

МОЛЯ́РНІСТЬ РО́ЗЧИНУ — *концентрація* розчину, виражена кількістю *молів* розчиненої речовини, що міститься у 1 л розчину. Розмірність моль/л. Напр., для приготування 2 М (двомолярного) розчину сахарози необхідно розчинити 2 молі її у такій кількості води, щоб заг. об'єм розчину досяг 1 л. Застосовують М. р. у кількісному аналізі в об'ємних методах визначення речовин.

МОЛЬ (Mohl) Гуго (8.IV 1805, Штутгарт — 1.IV 1872, Тюбінген)— нім. ботанік. Професор ун-тів у Берні (1832—35) і Тюбінгені (1835—72). Осн. дослідження присвячені *цитології*. Запровадив (1844—46) у ботаніці поняття *протоплазми* та висловив думку про її роль у житті клітин; одним з перших спостерігав розвиток судин рослин з клітин; описав прямий поділ клітин та розвиток клітинних оболонок, виникнення й форму *продихів*, будову багатьох органів рослин, запропонував класифікацію *тканин* рослин.

МОЛЬ — одиниця кількості речовини у системі, яка містить стільки ж структурних елементів (молекул, атомів, іонів, електронів та ін. частинок або груп частинок), скільки атомів міститься у 0,012 кг вуглецю ^{12}C; тобто дорівнює *Авогадро числу*. М.— одна з осн. одиниць кількості речовини в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Можна застосовувати кратні (кмоль) і дольні (ммоль, мкмоль) одиниці моля. Одиницю М. широко використовують у хімії, мол. фізиці. *М. В. Артеменко.*

МОЛЬБЕ́РТ (від нім. Malbrett) — дерев'яний верстат для *живопису*, на якому встановлюється підрамок з полотном, картон тощо. Найпоширеніші — переносні складані триніжні й стаціонарні вертикальні М., закріплені на горизонтальній основі.

МО́ЛЬВА, морська щука (Molva) — рід риб родини *тріскових*. Зовні дуже схожі на *минь*. В роді 2 види, поширені у водах Пн.-Зх. Атлантики. Хижаки, живляться переважно рибою. В СРСР, у зх. частині Баренцового моря, поширена М. звичайна (M. molva). Довж. тіла до 1,75 м, маса до 25 кг. Статевої зрілості досягає у 8—10 років. Нерест у березні — червні; ікра дрібна, плаваюча. Об'єкт промислу.

МОЛЬЄ́Р (Molière; справж. ім'я та прізв.— Жан Батіст Поклен; 15.I 1622, Париж — 17.II 1673, там же) — франц. драматург і актор. У 1643 заснував «Блискучий театр», після банкрутства якого (1645) став актором, а з 1650 — керівником провінційного мандрівного театру. Створені М. фарси й комедії «Навіжений...» та «Знегоди кохання» (обидві вид. 1663) принесли трупі популярність. П'єсою «Кумедні манірниці» (1660) виступив проти феод.-аристократичного суспільства. Цю тему продовжив у «Школі чоловіків» (1661) і «Школі жінок» (1663). Сатирична тенденція виявилася в комедії-балеті «Надокучливі» (1661), п'єсах на любовні й міфологічні теми «Принцеса Елідська» (1664) та ін. Вершина творчості М.— комедії «Тартюф...» (три редакції — 1664, 1666, 1669, вид. 1669), де він викривав реакц. роль релігії і створив образ лицеміра-святенника. Найреалістичніша з його комедій «Дон Жуан, або Кам'яний гість» (1665, вид. 1683) — пройнята вільнодумством сатира на розбещеність та самоуправство знаті. Інтелектуальна, т. з. висока, комедія «Мізантроп» (1667) — історія боротьби чесної, безкомпромісної людини проти суспільства, побудованого на егоїзмі та облуді. В останній період творчості гол. об'єктом його сатири стає буржуазія («Жорж Данден», 1669; «Міщанин-шляхтич», 1671; «Хворий, та й годі», 1674). Осн. принципом естетики М. була правдивість та наслідування природи. Поєднуючи традиції нар. театру з передовими гуманістичними ідеями, використавши досягнення *класицизму*, М. створив новий тип комедії, що проклала шлях реалістичному театру. Укр. мовою твори М. перекладали В. Самійленко, М. Рильський та ін. Комедії «Тартюф», «Скупий», «Міщанин-шляхтич», «Витівки Скапена», «Хворий, та й годі», «Кумедні манірниці», «Лікар мимоволі» було поставлено на сцені укр. театрів.

Тв.: Укр. перекл.— Комедії. К., 1958; Комедії. К., 1970; Лікар не по своїй волі. «Всесвіт», 1978, № 4; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, т. 1—4. М., 1965—67; Комедии. М., 1978.

Літ.: Мокульский С. Мольер. Проблемы творчества. Л., 1935; Модестова Н. Творчість Мольєра. В кн.: Мольєр Ж. Б. Комедії. К., 1958; Булгаков М. Жизнь господина де Мольера. М., 1962; Бояджиев Г. Мольер. М., 1967; Бояджиев Г. Мольер на советской сцене. М., 1971. *Н. О. Модестова.*

МО́ЛЬНАР (Molnár) Михайло (н. 4.XI 1930, с. Велика Чингава, тепер Боржавське Виноградівського району Закарп. обл.) — чес. і словац. літературознавець. Досліджує укр.-чес.-словац. літ. зв'язки. Упорядкував і написав вступну статтю до зб. «Словаки і українці» (1965), упорядник збірника публікацій (у співавт.) «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками» (1957). У кн. «Україна в піснях» (1954) опублікував (з нотами) 21 пісню на слова Т. Шевченка. Автор книг «Тарас Шевченко у чехів та словаків» (1961), «Зустрічі культур» (1980). М. належать вступна стаття і коментарі (разом з М. *Неврлим*) до двотомника творів Т. Шевченка словац. мовою (1959—62).

Тв.: Тарас Шевченко у чехів та словаків. Пряшів, 1961; Зустрічі культур. Прага, 1980

МО́ЛЬТКЕ (Молодший; Moltke) Гельмут Йоганн Людвіг (25.V 1848, Герсдорф, Мекленбург — 18.VI 1916, Берлін) — нім. військ. діяч, генерал-полковник, граф. Племінник Г. К. Б. *Мольтке* Старшого. З 1906 — нач. Генштабу. Активний учасник розв'язання 1-ї світової війни, при підготовці якої поклав в основу плану

І. І. Молошников.

П. С. Молчанов.

Мольєр.

М. С. Момот.

війни задум свого попередника — А. *Шліфена*: розгром франц. армії гол. силами та оборона в Сх. Пруссії, а потім завдання удару по Росії. На поч. 1-ї світової війни — нач. штабу Ставки і одночасно нач. Генштабу (фактично головнокомандуючий). Після поразки нім. військ у битві на *Марні* (Пн. Франція) у вересні 1914 усунутий з посади.

МО́ЛЬТКЕ (Старший; Moltke) Гельмут Карл Бернгард (26.X 1800, Пархім, Мекленбург — 24.IV 1891, Берлін) — прусський і нім. військ. діяч, граф (1870), генерал-фельдмаршал (1871). З 1822 — у прусській армії. В 1858—88 — нач. прусського (з 1871 — імперського) Генштабу, фактично головнокомандуючий під час воєн проти Данії, Австрії і Франції (див. *Австро-прусська війна 1866, Франко-прусська війна 1870—71*). У своїх працях проводив ідеї про неминучість воєн, про необхідність раптового нападу і блискавичного розгрому ворога шляхом оточення. Один з ідеологів нім. *мілітаризму*.

МОМБА́СА — місто на Пд. Кенії. Розташована на невеликому прибережному острові в Індійському ок. З материком сполучена 2 дамбами і мостом. Гол. порт країни, залізнична станція; поблизу М., на материку,— аеропорт. 351 тис. ж. (1976). Підприємства металообр., цем. і текст. пром-сті. Металург. та нафтопереробний з-ди. Виробн. олії, обробка кави. Мор. курорт.

МОМЕ́НТ (від лат. momentum — рушійна сила, поштовх; мить) — 1) Дуже короткий проміжок часу, мить. 2) Певний проміжок часу, етап у розвитку чого-небудь. 3) Обставина, окремий бік якогось явища. Див. *Момент* як математичне поняття, *Момент імпульсу, Момент опору, Момент сили*.

МОМЕ́НТ як математичне поняття — числова характеристика, що відіграє важливу роль у механіці і теорії імовірностей. М. k-го порядку виражається формулою $\mu_k = m_1 \cdot r_1^k + m_2 \cdot r_2^k + \ldots = \sum_i m_i r_i^k$ $(k = 0, 1, 2, \ldots)$. У механіці величина r_i — віддаль точки $M_i(x_i, y_i, z_i)$ з масою m_i від деякої точки, прямої або площини. М. 1-го порядку наз. статичним М., 2-го порядку — *моментом інерції*. Для *випадкових величин* величини r_i — значення випадкової величини X, які зображуються абсцисами x_i точок осі OX, а маси m_i — їхні *імовірності* p_i; μ_k — *математичне сподівання* величини X^k. М. 2-го порядку відносно точки μ_1 є *дисперсія* $\sum_i p_i (x_i - \mu_1)^2$. При неперервному *розподілі випадкової величини* X суми замінюються інтегралами. Так, $\mu_k = \int_{-\infty}^{\infty} x^k f(x)\,dx$, де $f(x)$ — густина розподілу.

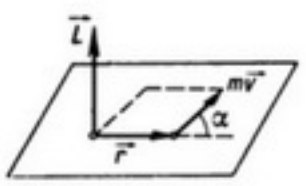

Момент імпульсу.

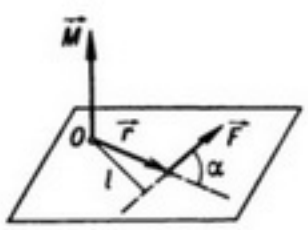

Момент сили.

МОМЕ́НТ ІМПУЛЬСУ, момент кількості руху — динамічна характеристика тіла або системи тіл. Розрізняють М. і. відносно полюса (точки) і М. і. відносно осі. М. і. $\vec{L}$ *матеріальної точки* відносно полюса O дорівнює векторному добутку радіус-вектора $\vec{r}$, проведеного з полюса O до матеріальної точки, на вектор *імпульсу* $m\vec{v}$ цієї точки (m — її маса, $\vec{v}$ — швидкість): $\vec{L} = \vec{r} \times m\vec{v}$. Вектор $\vec{L}$ перпендикулярний до площини, яка проходить через $\vec{r}$ і $m\vec{v}$, і напрямлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{r}$ до $m\vec{v}$ буде спостерігатися проти годинникової стрілки (мал.). М. і. системи n матеріальних точок відносно полюса наз. вектор, рівний геом. сумі М. і. всіх цих точок відносно того ж полюса: $\vec{L} = \sum_{i=1}^{n} \vec{r}_i \times m_i\vec{v}_i$. Для тіла такий М. і. дорівнює: $\vec{L} = \int \vec{r} \times \vec{v}dm = \int \vec{r} \times \vec{v}\rho dV$, де $\vec{r}$, $\vec{v}$ і ρ — відповідно радіус-вектор, швидкість і густина малого елемента тіла з масою dm і об'ємом dV. М. і. системи матеріальних точок (тіла) відносно осі a наз. скалярна величина L_a, яка дорівнює проекції на вісь a вектора М. і. системи відносно будь-якого полюса, що належить цій осі. При обертанні тіла навколо осі a з кутовою швидкістю $\vec{\omega}$ $L_a = J_a\omega$, де J_a — *момент інерції* тіла відносно осі a. Похідна по часу від М. і. $\vec{L}$ мех. системи відносно будь-якого нерухомого полюса дорівнює сумі моментів $\vec{M}$ відносно цього полюса всіх зовн. сил (див. *Момент сили*), прикладених до системи: $\frac{d\vec{L}}{dt} = \vec{M}$. М. і. замкнутої системи в процесі її руху не змінюється (закон збереження М. і.). В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) М. і. вимірюють у кг · м²/с.

МОМЕ́НТ ІНЕ́РЦІЇ — фізична величина, яка характеризує розподіл *мас* у тілі і є мірою його інертності (поряд з масою) в обертальному русі. Розрізняють осьовий та відцентровий М. і. О с ь о в и й М. і. *матеріальної точки* відносно заданої осі чисельно дорівнює добутку маси m цієї точки на квадрат її віддалі h від осі: $J = mh^2$. М. і. системи n матеріальних точок відносно осі a дорівнює сумі М. і. всіх цих точок (відносно a): $J_a = \sum_{i=1}^{n} m_i h_i^2$. М. і. тіла відносно осей прямокутної системи координат визначаються:

$$J_x = \int (y^2 + z^2)\,dm = \int (y^2 + z^2)\rho dV,$$

$$J_y = \int (x^2 + z^2)\,dm = \int (x^2 + z^2)\rho dV,$$

$$J_z = \int (x^2 + y^2)\,dm = \int (x^2 + y^2)\rho dV,$$

де m, ρ і V — маса, густина і об'єм тіла; x, y, z — координати малого елемента тіла з масою dm і об'ємом dV. Осьовий М. і. є мірою інертності тіла при його обертанні навколо осі. Між М. і. тіла відносно довільної осі a і М. і. цього ж тіла відносно осі a', яка паралельна a і проходить через *центр мас* тіла, існує співвідношення $J_a = J_{a'} + md^2$, де d — віддаль між осями. В і д ц е н т р о в и м и М. і. відносно прямокутної системи координат наз. величини

$$J_{xy} = \int xydm, \quad J_{xz} = \int xzdm$$

і $J_{yz} = \int yzdm$.

вони характеризують несиметричність розподілу мас відносно осі обертання, а також визначають дію обертового тіла на підшипники цієї осі. М. і. тіла відносно будь-якої осі a, яка проходить через початок прямокутної системи координат O, пов'язаний з М. і. відносно осей цієї системи співвідношенням $J_a = J_x\cos^2\alpha + J_y\cos^2\beta + J_z\cos^2\gamma - 2J_{xy}\cos\alpha\cdot\cos\beta - 2J_{xz}\cos\alpha\cdot\cos\gamma - 2J_{yz}\cos\beta\times\cos\gamma$, де α, β і γ — кути, що їх утворює вісь a відповідно з осями Ox, Oy і Oz. Вісь Ox наз. гол. віссю інерції, якщо J_{xy} і J_{xz} одночасно дорівнюють нулю. Через кожну точку тіла можна провести 3 взаємно перпендикулярні гол. осі інерції Ox', Oy' і Oz' так, що $J_a = J_1\cos^2\alpha' + J_2\cos^2\beta' + J_3\cos^2\gamma'$, де α', β' і γ' — кути, утворені віссю a відповідно з Ox', Oy' і Oz', а J_1, J_2, J_3 — М. і. тіла відносно цих осей — т. з. головні М. і. Знаючи гол. осі інерції тіла і М. і. відносно них, можно визначити його М. і. відносно будь-якої осі. Гол. М. і. тіл знаходять або розрахунком (для однорідних тіл правильної геом. форми), або з досліду (за значенням кінетичної енергії обертового тіла, періоду коливань фіз. *маятника* тощо). В *опорі матеріалів* для характеристики жорсткості тіла в даному поперечному перерізі запроваджують поняття про осьовий, полярний та відцентровий М. і. площі F цього перерізу, які визначаються відповідно формулами:

$$I_x = \int y^2dF, \quad I_y = \int x^2dF;$$

$$I_p = I_x + I_y; \quad I_{xy} = \int xydF.$$

У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) М. і. вимірюють у кг · м² (м⁴ — в опорі матеріалів).

МОМЕ́НТ КІ́ЛЬКОСТІ РУ́ХУ — те саме, що й *момент імпульсу*.

МОМЕ́НТ О́ПОРУ — геометрична величина, що характеризує опірність тіла (стрижня, балки, вала) напруженням залежно від форми і розмірів його поперечного перерізу. Дає змогу визначати величини найбільших нормальних (при *згині*) і дотичних (при *крученні*) напружень. М. о. при згині (W_z) становить $W_z = \frac{I_z}{y_{\text{макс}}}$, де I_z — осьовий *момент інерції* поперечного перерізу тіла відносно нейтральної осі z; $y_{\text{макс}}$ — віддаль до нейтральної осі найвіддаленішої точки контура перерізу. Найбільший М. о. при крученні (по-

лярний момент опору W_p) круглого поперечного перерізу дорівнює $W_o = \frac{I_p}{r}$, де I_p — полярний момент інерції поперечного перерізу тіла; r — радіус поперечного перерізу. Розмірність М. о. — (довжина)^3. Поняттям «М. о.» користуються в буд. механіці, опорі матеріалів. *Г. В. Ісаханов.*

МОМЕ́НТ СИ́ЛИ — механічна величина, яка характеризує зовн. діяння на тіло (або систему тіл) і визначає зміну обертального руху цього тіла. Розрізняють М. с. відносно полюса (точки) і М. с. відносно осі. М. с. в і д н о с н о п о л ю с а O наз. вектор $\vec{M}$, який дорівнює векторному добутку радіус-вектора $\vec{r}$, проведеного з O в точку прикладання сили, на вектор сили $\vec{F}$: $\vec{M} = \vec{r} \times \vec{F}$. Вектор $\vec{M}$ перпендикулярний до площини, яка проходить через $\vec{r}$ і $\vec{F}$, і напрямлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{r}$ до $\vec{F}$ буде спостерігатися проти годинникової стрілки (мал.). Числове значення М. с. знаходять за формулою: $M = F \quad l$, де l — т. з. плече сили $\vec{F}$, яке дорівнює віддалі від O до лінії прикладання сили; $l = r \cdot \sin\alpha$, де α — кут між $\vec{r}$ і $\vec{F}$. М. с. в і д н о с н о о с і a наз. скалярна величина M_a, яка дорівнює проекції на цю вісь вектора $\vec{M}$ відносно будь-якої її точки (величина M_a не залежить від положення полюса на осі). М. с. відносно осей прямокутної системи координат визначаються співвідношеннями: $M_x = yF_z - zF_y$, $M_y = zF_x - xF_z$, $M_z = xF_y - yF_x$, де F_x, F_y, F_z — проекції $\vec{F}$ на відповідні осі, x, y, z — координати точки прикладання сили $\vec{F}$. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) М. с. вимірюють в Н м.

МО́ММЗЕН (Mommsen) Теодор (30.XI 1817, Гардінг — 1.XI 1903, Шарлоттенбург) — нім. історик. Професор в ун-тах Лейпціга (з 1848), Цюріха (з 1852), Бреслау (Вроцлав; з 1854), Берліна (з 1858). Під час революції 1848—49 в Німеччині примкнув до лівого крила нім. буржуазії. Депутат ландтагу (1863—66 і 1873—79) і рейхстагу (1881—84) від партії прогресистів. Спеціаліст з історії та права Старод. Риму. Автор праць «Римська історія» (доведена до 46 до н. е.; рос. переклад —ч. 1—2, 1858—61, т.1—3, 5, 1936—49), «Римське державне право» (т. 1—3, 1871—87), «Римське кримінальне право» (1899). Нобелівська премія, 1902.

МО́МОТ Іван Дем'янович [10 (23).II 1905, м. Валки, тепер Харків. обл.— 27.V 1931, Харків] — укр. рад. літературознавець. Учився в Харкові на курсах журналістів (1925). Був на видавничій роботі. Належав до літ. орг-ції «*Молодняк*». З 1925 друкував статті про творчість письменників-молодняківців у газетах і журналах «Червоний юнак», «Комсомолець України», «Молодий більшовик», «*Молодняк*», «*Плужанин*». *Тв.:* Літературний комсомол. Х., 1927. *І. М. Лисенко.*

МО́МОТ Микола Семенович (н. 6.XI 1932, с. Гродівка, тепер смт Красноармійського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1976). В 1965 закінчив Ленінгр. консерваторію. В 1965—66 — соліст Ленконцерту, 1966—69 — Центрального ансамблю пісні й танцю групи рад. військ у НДР. З 1969 — в Донец. театрі опери та балету. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Гаральд («Ярослав Мудрий» Мейтуса), Герман («Пікова дама» Чайковського), Шеньє («Андре Шеньє» Джордано). *Т. І. Бірченко.*

МОНА́ДА [від грец. μονάς (μονάδος) — одиниця, проста сутність] — в ряді філософських систем найпростіша, неподільна єдність, першоначало, основа явищ. Учення про М. називають монадологією. Термін «монада» вживався у філос. системах *піфагореїзму*, Дж. *Бруно*, *Миколи Кузанського*, а у Г. В. *Лейбніца* став основним поняттям філософії. В сучас. бурж. філос. л-рі термін «монада» майже не трапляється, але близькі до нього за змістом поняття («субстанціальний діяч», «особистість»), що позначають динамічні духовні «істоти», які нібито становлять «живе» буття, вживаються у вченнях *персоналізму* та *інтуїтивізму*.

МОНА́КО, Князівство Монако — держава в Пд. Європі, на узбережжі Середземного м. На суходолі межує з Францією. У складі населення (1979) — 15,6 тис. франц. і бл. 4 тис. італ. громадян; монегасків (підданих М.) — бл. 5 тис. Офіц. мова — французька.

В адм. відношенні поділяється на 3 адм. округи — три з'єднані між собою міста (*Монако*, *Монте-Карло* і Кондамін).

Державний лад. М.— конституційна монархія (князівство); перебуває під протекторатом Франції. Діючу конституцію прийнято 1962. Глава д-ви — князь. Законодавчу владу здійснюють князь і однопалатна Нац. рада (18 депутатів), яка обирається населенням строком на 5 років, виконавчу — Урядова рада, очолювана держ. міністром (цей пост згідно з договором з Францією посідає франц. громадянин).

Природа. М. розташоване у передгір'ях *Альп*. Займає частину *Лазурового берега*. Клімат середземноморський, м'який. Пересічна т-ра січня +8°, липня +22°. Рослинність субтропічна (зарості кам'яного дуба, карликової пальми, *маквіс*).

Історія. В 10—1 ст. до н. е. на тер. сучасного М. існували спочатку фінікійська, згодом — грец. колонії. В 1 ст. до н. е. ця територія підпала під владу Риму, згодом нею оволоділи *араби*. З 11 ст. М.— володіння Генуї. З 1346 — князівство під протекторатом Генуї, 1524—1641 — під владою Іспанії, з 1641 — під протекторатом Франції. В 1793—1814 М.— у складі Франції. В 1814 князівство було відновлено (до 1848 — під протекторатом *Сардінського королівства*). В 1861 князь М. продав Франції права на міста Ментону та Рокбрюн і погодився на франц. протекторат. У 1865 між Францією та М. укладено митний союз. З 1918 М.— під протекторатом Франції, але має (з її згоди) свою дипломатичну службу. Осн. політ. партія М.— Нац. демократичний союз. *В. С. Білецький.*

Господарство. Одним із джерел прибутку д-ви є обслуговування іноз. туристів, відвідувачів курортів та грального будинків (найбільший — у Монте-Карло), а також випуск поштових марок. У зв'язку з широким розповсюдженням туризму і в ін. країнах економіка Монако (яке продовжує залишатись одним з світових туристичних центрів) перебудовується також на розвиток пром-сті. Створено підприємства точного машинобудування, електронної, хім.-фарм., буд., текст. і харчової пром-сті; по виробництву фаянсу, майоліки, виготовленню сувенірів. У пром-сті й торгівлі зайнято бл. 80% самодіяльного населення. На невеликих ділянках вирощують виноград, маслини, інжир, цитрусові. Завдяки пільговій системі оподаткування в М. зареєстровано 50 банків і бл. 800 нац. та іноз. компаній. Осн. статті експорту — електронне устаткування, трикот. вироби, кераміка, вино та ін. Грошова одиниця — франц. *франк*. *А. П. Ревенко.*

Культура. Система освіти в М. схожа з французькою. Викладання — франц. мовою за програмою франц. школи. Поряд з держ. існують і приватні навч. заклади. В 1975/76 навч. р. у держ. поч. та середніх школах налічувалося 3,5 тис. учнів, у приватних — 1,3 тис. Вищих навч. закладів немає. В м. Монте-Карло — наук. центр М. (засн. 1960), у м. Монако — Академія музики (засн. 1934), центр океанографічних досліджень — Океанографічний музей (засн. 1899). При князівському палаці М. є архів та б-ка, в яких зберігаються документи з 13 ст. і грошові знаки з 1640. Б-ка М. (засн. 1909), б-ка при Океанографічному музеї. Нац. музей М., Музей доістор. антропології. В М. міститься одна з найпотужніших у Європі середньохвильових радіостанцій — «Монте-Карло».

Герб Монако.

МОНАКО

Площа — 1,9 км²

Населення — понад 25 тис. чол. (1979)

Столиця — м. Монако

Монашка: метелик і гусениця.

У столиці М. збереглися житлові квартали й терасні сади 16—18 ст., князівський палац (16—19 ст.), який включає фрагменти фортеці 13—14 ст., капела Ла Мізерікорд (1639—46), псевдоготичний собор Непорочного зачаття (1874—98, арх. Ш. Ленорман). У Монте-Карло — Оперний театр (1878—79, франц. арх. Ш. Гарньє). У містах М.— численні вілли (2—3-поверхові, з плескатими дахами). Тепер міста забудовуються багатоповерховими готелями сучасної архітектури.

МОНА́КО — столиця держави Монако. Розташоване на скельному виступі Приморських Альп, на березі Середземного м. Бл. 2 тис. ж. (1980). Один з курортів Лазурового берега. У М.— Океанографічний музей (засн. 1899), Академія музики, Міжнар. гідрографічне бюро, б-ка Океанографічного музею. Музей доістор. антропології. Архіт. пам'ятки 13—19 ст. (палац князя, собор та ін.).

МОНА́РХІЯ (грец. μοναρχία — єдиновладдя) — форма правління в експлуататорських державах, за якої найвища державна влада цілком або частково зосереджена в руках одноособового глави д-ви (царя, імператора, короля, фараона, султана тощо). В рабовласницьких д-вах, переважно в країнах Сходу, М. часто набували форм *деспотії, теократії*. Розрізняють М. абсолютні (див. *Абсолютизм*), станові, що характерні для феод. д-ви, та конституційні (обмежені), властиві гол. чин. *буржуазним державам* з монархічною формою правління. М. існує і досі у Великобританії, Японії, Непалі та деяких ін. країнах.

МОНАСТИРИ́СЬКА — місто Тернопільської обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Коропці (притоці Дністра), за 19 км від залізнич. ст. Бучач. Найраніші згадки про М. є в документах 1454. До 18 ст. М. перебували під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) місто захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 70-х рр. 19 ст. в М. вели соціалістичну пропаганду серед селян М. І. *Павлик* і Г. І. *Павлик*. У 1919 М. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 М. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті — тютюново-ферментаційний комбінат, швейне об'єднання, заводоуправління буд. матеріалів, комбікормовий з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, 2 лісництва, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр. 4 бібліотеки.

МОНАСТИРИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1966. Площа 0,6 тис. км². Нас. 40,2 тис. чол. (1980). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих міській і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Монастириська*.

М. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини — вапняки, глини. Річки — *Дністер* та його притоки Золота Липа і Коропець. Грунти чорноземні й сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба, береза) займають 13,8 тис. га. Найбільші підприємства: монастириські тютюново-ферментаційний комбінат, швейне об'єднання, заводоуправління буд. матеріалів, Ковалівський спиртовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Монастириська) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 36,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, тютюн, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство. У М. р.— 13 колгоспів, міжгосп. об'єднання по виробн. яловичини та продуктів птахівництва, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 218 км, у т. ч. з твердим покриттям — 199 км. У районі — 46 заг.-осв. та музична школи; 45 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 16 будинків культури, 36 клубів, 47 кіноустановок, кінотеатр. 45 б-к, 2 музеї (меморіально-етногр. В. М. *Гнатюка* в с. Велесневі, де він народився, та історико-краєзнавчий в с. Коропці). В с. Коржовій М. р. народився укр. актор К. О. *Підвисоцький*. У М. р. видається газ. «Ленінський промінь» (з 1941).

М. Г Павлишен.

МОНАСТИРИ́ЩЕ — слов'янське городище 8—10 ст. в урочищі Монастирище (звідси й назва) в м. Ромнах (тепер Сум. обл.) на березі р. Ромену. Відкрите 1901, досліджувалося 1906 і 1924. Розкопано залишки 5 жител-напівземлянок з глинобитними печами, керамічної майстерні та госп. ями. В напівземлянках знайдено ліпний і кружальний глиняний посуд, оздоблений заглибленим орнаментом, біконічні прясельця, кістяні проколки, залізні ножі й долітце, а також підвіски-амулети із зубів тварин, зокрема ведмедя, кістки свійських і диких тварин. М. було невеликим укріпленим поселенням сх.-слов'ян. племені *сіверян*. Аналогічні поселення в археол. науці дістали назву *роменських городищ*.

Літ.: Макаренко М. О. Городище «Монастирище». В кн.: Науковий збірник за рік 1924. К., 1925.

МОНАСТИРИ́ЩЕ — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр, за 6 км від залізнич. ст. Монастирище. 5,8 тис. ж. (1980). Вперше згадується в літописах у 2-й пол. 16 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації М. (23.VII 1941—10.III 1944) в районі діяли підпільний райком партії, партизан. загін. У селищі — маш.-буд. (котлобудування), асфальтовий, обозобудівний, спиртовий і прод. товарів з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. і музична школи, вечірнє відділення Харків. маш.-буд. технікуму, тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей.

МОНАСТИРИ́ЩЕНСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 43,3 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Монастирище*. М. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, пісок, глина. Найбільша річка — *Гірський Тікич* (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, липа, акація) займають 2,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства — монастирищенські маш.-буд., спиртовий, прод. товарів і обозобуд.,

Князівство **Монако**.

Цибулівський цукр. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Монастирище). Землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 54,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У М. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Монастирище, Івахни. Автомоб. шляхів — 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 184 км. У районі — 31 заг.-осв. та музична школи, тех. уч-ще, вечірнє відділення Харків. маш.-буд. технікуму; 28 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 44 клубні установи, кінотеатр, 41 кіноустановка, 41 б-ка. У с. Летичівці М. р. народилися укр. рад. композитор П. О. *Козицький* та укр. рад. актор А. І. *Бондар-Білгородський*. У М. р. видається газ. «Зоря» (з 1930).

Б. Г. Капустянський.

МОНАСТИРІ́ (від грец. μοναστήριον — келія самітника) — в ряді релігій основна форма організації *чернецтва*, чернечі громади, які володіють побутовими і культовими приміщеннями та ін. власністю і керуються єдиними правилами (статутом), що проголошують аскетичний спосіб життя. В *буддизмі* виникли в 6—5 ст. до н. е., в *християнстві* — в 3—4 ст. н. е., в *ісламі* — в 8—9 ст. Спочатку ченцями були представники зубожілих верств населення. Згодом панівне становище в М. посіли вихідці з привілейованих кіл, а М. перетворились на великих феод. власників, на жорстоких експлуататорів навколишніх селян, які часто потрапляли до них у кріпосну залежність. М. наживалися також на реліг. забобонах, були розсадниками реліг. фанатизму і святенництва, оплотом феод. ладу. Водночас М. брали активну участь у загарбницькій колоніальній політиці правлячих кіл (див. *Місіонерство*). Особливо відзначалися цим створювані в католицьких М. *духовно-лицарські ордени* та ін. чернечі ордени. Так, після *Брестської унії 1596* для насильницького насаджування *католицизму* на укр., білоруських і лит. землях було створено понад 150 монастирів *василіан*. В Київ. Русі М. (православні) з'явилися після *хрещення Русі* 988—989. Найдавніші і найбільші православні М. — *Києво-Печерська лавра, Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир, Олександро-Невська лавра, Троїце-Сергієва лавра*, Києво-Софійський М., *Почаївська лавра, Видубицький монастир* та ін. За феодалізму окремі М. сприяли поширенню культури. В них створювалися літописи, виникали школи (див., зокрема, *Київська братська школа, Лаврська школа*), друкарні (напр., *Києво-Печерська друкарня*). В 19—20 ст. М. остаточно стали оплотом мракобісся та реакції. Вони не тільки насаджували містицизм і реліг. світогляд, а й вели боротьбу проти революційно-визвольного руху. Нині в СРСР залишилося декілька православних М., які є суто реліг. орг-ціями. В капіталістичних країнах М. є осередками *клерикалізму*.

І. І. Мигович.

МОНА́ХОВ Володимир Васильович (н. 30.IX 1922, ст. Довгинцеве, тепер Дніпроп. обл.) — рос. рад. кінооператор і режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1964). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1952 закінчив ВДІК. Зняв фільми: «Висота» (1957), «Доля людини» (1959), «Оптимістична трагедія» (1963). Як режисер поставив картини: «Непрошена любов» (1965), «Про дива людські» (1968), «Нежданий гість» (1972). Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Ленінська премія, 1960.

МОНАЦИ́Т (від грец. μονάζω — відокремлююсь) — мінерал класу фосфатів. (Ce, La) [PO_4]. Містить домішки ThO_2. *Сингонія* моноклінна. Густ. 5,0—5,3. Твердість 5,5—6,0. Колір червонувато-бурий, червоний, рідше зелений. Блиск скляний. М.— *акцесорний мінерал* гранітів і пегматитів. Радіоактивний. Родовища М. є в США, Шрі-Ланці, Бразилії, Індії, Індонезії, Австралії, на Мадагаскарі. Використовують як руду *церію* і *торію*.

МОНА́ШКА, черниця (Ocneria monacha) — метелик род. *хвилянкових*. Шкідник хвойних дерев, рідше дуба, берези, бука. Передні крила (розмах до 60 мм) білі з чорними зубчастими поперечними смугами, задні — сірі. Гусениця жовто-сіра з червоними та синіми бородавками, густо вкрита волосками. Поширена М. в Європі й Азії, в СРСР — в лісовій і лісостеповій зонах, на Кавказі, Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході, на Україні — на Поліссі, в Лісостепу, в Криму. Літають метелики в червні — серпні. Самка відкладає за сезон до 300 яєць. Зимує сформована гусінь. М. при масовому розмноженні майже повністю об'їдає хвою.

Заходи боротьби див. *Кільчастий шовкопряд*.

МОНБЕЛЬЯ́РДСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напряму продуктивності. Виведена у Франції 1883 схрещуванням місцевої ельзаської (оберлан) худоби з швейцарськими сименталами. Поширена в сх. частині Франції на кордоні з Швейцарією. Одна з високопродуктивних франц. порід. Масть червоно-ряба і темно-полово-ряба. Худоба М. п. нагадує симентальську, але у неї більш розвинені молочні статі. Жива маса корів 650—750 кг, бугаїв 900—1100 кг; середньорічний надій понад 4000 кг молока жирністю 3,64%. Молоко використовують гол. чин. для виготовлення сиру. Поряд з високою молочною продуктивністю худоба характеризується і добрими м'ясними якостями. Бугайці на інтенсивній відгодівлі дають по 1500 і більше грамів середньодобового приросту. В СРСР, у т. ч. на Україну, худобу М. п. завозили 1972—76. Бугаїв використовують на держ. *станціях по племінній роботі і штучному осіменінню* тварин для підвищення молочності худоби *симентальської породи*.

М. В. Зубець.

Корова монбельярдської породи.

МОНБЛА́Н — гірський масив у Зх. Альпах, на кордоні між Францією, Італією та Швейцарією. Простягається з Пд. Зх. на Пн. Сх. на 50 км. Вис. до 4807 м (найвищий у Зх. Європі). На М.— бл. 30 льодовиків, заг. площа зледеніння — 277 км². Через М. споруджено автодорожній тунель завдовжки 11,6 км з Франції до Італії. Центр альпінізму. На М.— астр. та метеорологічна обсерваторії. У 1873 на М. загинув рос. мандрівник О. *Федченко*. Першим на М. зійшов швейцарець Ж. Балмат (1768).

Монблан.

МОНГО́, монго-нкундо — народ у Республіці Заїр, який формується з багатьох племінних груп. Переважна більшість М. живе в тропічних лісах в закруті р. Конго (Заїр), частина — в містах. Чисельність — 4,5 млн. чол. (1977, оцінка). Мова належить до *нігерокордофанських мов*; деякими діалектами мови М. існує писемність. За релігією більшість М.— християни (католики), зберігаються також родоплемінні культи. Основне заняття монго — землеробство, частина працює на плантаціях.

МОНГО́ЛИ (самоназва — монгол) — у широкому розумінні назва всіх народів, які говорять *монгольськими мовами* [монголи МНР і КНР, баоань, дунсян, ту (монгори), даури, моголи Афганістану, буряти, калмики; заг. чисельність 4,8 млн. чол., 1978]; у вузькому розумінні — власне М., які живуть у МНР і КНР. Віруючі М.— буддисти (ламаїсти). Монг. етнічна спільність склалася на тер. *Монголії* і Пн.-Сх. Китаю на основі давнього аборигенного населення. Монголи МНР — соціалістична нація. Чисельність — 1,47 млн. чол. (1978). Осн. ядро нації — халха, з якими практично злилися дариганга, хотогойти, сартули, узумчини, хорчини, чахари та ін. етнографічні групи. Консолідуються навколо халха і зх. М., які зберігають відмінності в мові й культурі: дербети, баїти, захчини, ольоти, торгути. Після перемоги *Монгольської народної революції 1921* М., минувши капіталізм, стали на шлях будівництва соціалістичного суспільства.

Створено умови для розвитку економіки, і культури, виникли нац. робітн. клас та інтелігенція. Про історію, г-во, культуру М. див. *Монгольська Народна Республіка.* Монголи К Н Р. На тер. КНР розселено кілька монг. народностей (переважно в авт. районах — Внутрішній Монголії і Сіньцзян-Уйгурському). Розмовляють різними діалектами пд., зх. і сх. груп монг. мов. Заг. чисельність — 2,4 млн. чол. (1978). З кін. 50 — поч. 60-х рр. кит. влада проводить щодо М., як і ін. нац. меншостей, політику дискримінації і насильницької асиміляції. Осн. заняття М. в КНР — скотарство, частково — землеробство.
Літ.: Викторова Л. Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. М., 1980.

МОНГО́ЛІЯ — історична область у Центр. Азії. Згадується в істор. джерелах з 8 ст. До 13 ст. М.— один з монг. *улусів*. З 13 ст. М.— ранньофеод. д-ва. Здійснені нею в 13 ст. завойовницькі походи привели до утворення Монг. феод. імперії (див. *Чінгісхан, Золота орда).* В 15—17 ст. М.— сукупність феод. володінь. У 15 ст. поділилася на Східну і Західну, в 16 ст.— на Північну і Південну. В 17 — на поч. 20 ст. М., перебуваючи під владою маньчжурської династії, поділилася на *Монголію Внутрішню* і М. Зовнішню. На тер. Зовн. М. в результаті *Монгольської народної революції 1921* виникла незалежна монг. нар. д-ва, 1924 створено *Монгольську Народну Республіку* (МНР). Внутр. М.— в складі КНР.

МОНГО́ЛІЯ ВНУ́ТРІШНЯ — автономний район на Пн. Китаю. Пл. майже 1,4 млн. км². Нас. бл. 14 млн. чол. (1979, оцінка). Адм. ц.— м. Хух-Хото. Поверхня М. В.— плато заввишки бл. 1000 м, на Сх.— хр. Великий Хінган. Поклади кам. вугілля, заліз. руди, кольорових металів. Переважає степова рослинність. Тер. М. В. у минулому займали пд.-монг. князівства, що 1636 підпали під владу *маньчжурів,* які в подальшому встановили своє панування в Китаї. В складі Китаю ця територія здобула назву М. В. У 1931—45 значну частину М. В. окупували япон. імперіалісти, 1945 її визволила Рад. Армія разом з військами МНР та місц. партизанськими загонами. 1.V 1947 було створено авт. район М. В. В 70-х рр. площу М. В. було різко скорочено, 1979 відновлено в межах 1969.

Сучас. кит. керівництво проводить щодо корінного населення М. В., як і щодо місц. населення ін. нац. районів Китаю, великодержавну, асиміляторську політику. Осн. галузь економіки — с. г. Вирощують гол. чин. посухостійку пшеницю, гаолян, просо; з технічних — сою, соняшник, коноплі, кунжут, льон-довгунець, цукр. буряки. У М. В. зосереджено бл. 10% поголів'я худоби країни (велика рогата худоба, вівці, кози, верблюди та ін.). Розвинуті гірничодобувна, металургійна, маш.-буд. (у м. Баотоу з допомогою СРСР збудовано металург. комбінат і з-д по виробн. металург. устаткування), хім., текст., деревообр., харч. (у т. ч. цукрова) галузі пром-сті. Гол. пром. центри: Баотоу, Хух-Хото, Цзінін.

М. В. Фурманов (географія), *Ю. В. Чудодєєв* (історія).

МОНГОЛО́ЇДНА РА́СА, азіатсько-американська раса — одна з великих рас людства (див. *Раси людини*). Охоплює корінне населення Пн., Центр., Сх., Пд.-Сх. Азії, Пн. та Пд. Америки. Ознаками М. р. є жовтувата шкіра, плескувате обличчя з дуже випнутими вилицями, наявність *епікантуса,* жорстке чорне пряме волосся, слабий розвиток волосся на обличчі. Всередині великої М. р. виділяють кілька рас: північноазіатську (*монголи, якути, буряти, евени, евенки*), арктичну (*чукчі, ескімоси*), далекосхідну (*китайці,* за винятком південних), південноазіатську (більшість народів Пд. Китаю, Індокитаю, Бірми, Індонезії, Філіппін) і американську (*індіанці*). Комплекс типових ознак М. р. чітко виявлений вже в палеоантропологічних знахідках часів мезоліту. На тер. України представники народів М. р. відомі з часів Київ. Русі (половці), монголо-татарської навали (татари).

В. Д. Дяченко.

МОНГО́ЛО-ТАТА́РСЬКЕ ЇГО — панування монг.-тат. ханів над рус. землями в 13—15 ст., встановлене ними в результаті завойовницьких походів на Русь. Монг.-тат. орди вперше вторглися на Русь 1223, коли вони на р. *Калці* завдали поразки об'єднаному війську рус. князів і половців. У 1236 військо завойовників на чолі з ханом *Батиєм* вдерлось у Сх. Європу. Незважаючи на героїчний опір населення і військ окремих князівств, які діяли розрізнено через феод. роздробленість Русі, монголо-татари протягом 1237—38 спустошили багато міст Пн.-Сх. Русі, 1239—40 захопили Переяслав, Чернігів і Київ, пройшли через Волинську і Галицьку землі, вдерлися в Польщу, Закарпатську Русь, Угорщину та Чехію. Виснажені війною і опором населення Русі, зазнавши в липні 1241 поразки від чес. військ у Моравії, монголо-татари 1242 повернули в пониззя Волги, де заснували д-ву *Золоту орду.*

Формально М.-т. і. на Русі було встановлено 1243, коли кн. *Ярослав Всеволодович,* батько *Олександра Невського,* одержав від монголо-татар *ярлик* на Велике князівство Владимирське і був визнаний старшим серед рус. князів. Рус. князівства до поч. 60-х рр. 13 ст. перебували у васальній залежності від великих монг. ханів, а потім — від ханів Золотої орди. Завойовники зберегли місц. князівську адміністрацію. Населення було обкладене тяжкою *даниною* та численними повинностями. Від данини звільнялося лише духівництво, яке завойовники намагалися використати для зміцнення своєї влади. Побори знекровлювали економіку Русі, затримували розвиток товарно-грошових відносин. У рус. землі призначалися чиновники — *баскаки* з військ. загонами. Вони збирали данину, контролювали діяльність князів. Завойовники гальмували процес держ. об'єднання рус. земель, штучно підтримували феод. роздробленість Русі, сіяли розбрат між князями. Особливо тяжким М.-т. і. було для народних мас, які зазнавали подвійного гніту: від своїх і монг.-тат. феодалів. Як зазначав К. Маркс у праці «Секретна дипломатія XVIII століття», «ігo не тільки гнітило, воно ображало душу народу, який став його жертвою». Результатом героїчної боротьби народних мас Русі та інших народів Східної Європи було поступове ослаблення М.-т. і. Повстання — в Новгороді 1259, в Ростові 1289 і 1320, в Твері 1293 і 1327 — привели до ліквідації системи баскацтва. Проти М.-т. і. виступав також галицько-волинський кн. *Данило Галицький.*

Право збирати данину на користь хана — «вихід» — з усіх рус. князівств було передано моск. кн. *Івану I* (князював 1325—40). Скориставшись з ослаблення Золотої орди і використавши прагнення сх.-слов. населення визволитися від М.-т. і., *Велике князівство Литовське* в 14 ст. захопило всі білорус. землі, більшу частину укр. земель (Чернігово-Сіверщину, Сх. Волинь, Поділля і Київщину з Переяславщиною) і частину рос. території (Брянськ та ін. міста), Польща захопила Зх. Волинь і Галицькі землі. Молд. князівство приєднало до себе Пн. Буковину.

Найбільшу роль у боротьбі проти М.-т. і. відіграло *Московське велике князівство.* Великий князь московський *Дмитрій Донський* (князював 1359—89) 1378 на р. Вожі розбив золотоординські каральні загони.

У *Куликовській битві 1380* об'єднані рус. сили під його командуванням за участю укр. і білорус. загонів вщент розгромили монг.-тат. військо на чолі з *Мамаєм,* що поклало початок визволенню Пн.-Сх. Русі від монг.-тат. завойовників. Після походу *Тохтамиша* і захоплення 1382 Москви Русь змушена була знову визнати владу хана і сплачувати данину. Однак уже починаючи з князювання *Василія I* М.-т. і. на Русі мало номінальний характер, данина виплачувалася нерегулярно. Вирішальне значення в створенні умов для ліквідації М.-т. і. мало політ. об'єднання рус. земель навколо Москви. Русь остаточно визволилася від М.-т. і. 1480. М.-т. і. мало глибоко негативні наслідки для Русі, затримало більш ніж на два століття її екон., політ. і культур. розвиток.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Насонов А. Н. Монголы и Русь. М.—Л., 1940; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. М.—Л., 1950; Каргалов В. В. Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига. «Вопросы истории», 1969, № 2—4.

А. А. Вовк.

МОНГО́ЛЬСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Академія наук МНР — вищий наук. центр країни. Засн. 1921 як Комітет наук. Реорганізований в академію 1961. Має три відділення: суспільних наук, що об'єднує ін-ти економіки, історії, мови й л-ри, філософії, соціології та права, а також відділи схо-

дознавства і наук. інформації; біології та наук про Землю — ін-ти ботаніки, заг. та експериментальної біології, географії та мерзлотознавства, біологічно активних речовин; фізико-матем. і хім. наук — ін-ти математики, фізики, хімії. М. а. н. видає квартальник «Вісті АН МНР» та ін. наук. видання. Підтримує творчі контакти з академіями наук зарубіжних країн, насамперед соціалістичних (СРСР, ЧССР, УНР та ін.).

А. В. Санцевич.

МОНГО́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *монголів*. Належить до *монгольських мов*. Сформувалась М. м. у 14—16 ст. Характерні риси: наявність довгих і коротких голосних, *сингармонізм, аглютинація*, відсутність категорії роду, препозиція підмета й означення та ін. Нац. М. м. почала складатись на основі халхаського діалекту після перемоги Монг. народної революції 1921. Для М. м. використовується *монгольське письмо*. Про літературу М. м. див. *Монгольська Народна Республіка*, розділ Література.

Літ.: Санжеев Г. Д. Современный монгольский язык. М., 1960.

І. О. Дяченко.

МОНГО́ЛЬСЬКА НАРО́ДНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1921 — антиімперіалістична, антифеодальна революція, здійснена *аратами* під керівництвом *Монгольської народно-революційної партії* (МНРП). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Монголії, яка була окупована кит. мілітаристами і рос. білогвардійцями, розгорнувся нац.-визвольний рух. Ленінський *Декрет про мир*, звернення Рад. уряду до монг. народу і уряду Зовн. Монголії (1919), в якому підтверджувалося скасування всіх нерівноправних договорів і угод, що стосувалися Монголії, мали благотворний вплив на зростання класової свідомості монг. трудящих. Вирішальним фактором в організації нар. виступів стало утворення МНРП (організаційно оформилася 1921; до 1925 наз. Монг. нар. партія). І з'їзд МНРП (1921) взяв курс на збройне повстання, визволення країни від іноз. поневолювачів, на встановлення нар. влади. З'їзд проголосив союз трудящих Монголії з робітн. класом Росії неодмінною умовою перемоги монг. революції. Тоді ж було створено Тимчасовий нар. уряд. Партизанські загони, що виникли в лютому 1921, об'єднано в Монг. нар. армію (МНА), головнокомандуючим і нач. штабу якої став Д. *Сухе-Батор*. 18.III частини МНА визволили від кит. мілітаристів м. Маймачен (сучас. Алтан-Булак). Тимчасовий нар. уряд звернувся (квітень 1921) до уряду РРФСР з проханням про допомогу для боротьби проти білогвардійських банд барона Р. Ф. Унгерна фон Штернберга. Внаслідок спільних дій МНА і частин Червоної Армії білогвардійців було розгромлено. 10.VII 1921 сформовано постійний Нар. уряд Монголії. В результаті перемоги М. н. р. в країні було встановлено нар. владу. Монг. народу відкрився шлях до будівництва соціалізму і комунізму, минаючи капіталізм.

Літ.: Ширендыб Б. Народная революция в Монголии и образование Монгольской Народной Республики (1921—1924). М., 1956; Кунгуров Г., Сороковиков И. Аратская революция. Иркутск, 1957; Хейфец А. Н. Советская дипломатия и народы Востока. 1921—1927. М., 1968.

І. Ф. Черников.

МОНГО́ЛЬСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА, МНР — держава в Центральній Азії. Межує з СРСР і Китаєм.

В адм. відношенні поділяється на 18 аймаків; міста Улан-Батор і Дархан виділені в окремі адм. одиниці. Карти див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Державний лад. МНР — соціалістична д-ва. Діючу конституцію прийнято 1960. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатний Великий народний хурал (ВНХ), що обирається населенням строком на 4 роки. В період між сесіями ВНХ його повноваження здійснює обирана ним Президія — постійно діючий орган ВНХ. Найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. управління — Рада Міністрів (уряд), яку утворює Великий нар. хурал. Місц. органами держ. влади в аймаках, містах та ін. адм.-тер. одиницях є хурали депутатів, які обираються населенням строком на 3 роки.

Природа. Зх. і пн. частини країни гористі — хребти Монгольський Алтай вис. до 4362 м (г. Мунх-Хайрхан-Ула), Гобійський Алтай, Хентей та ін., нагір'я Хангай, розділені широкими долинами й улоговинами, найбільші з них — Улоговина Великих Озер. На Пд. і Пд. Сх.— високі (до 1500 м) степові й напівпустельні рівнини, які поступово переходять у пустелю *Гобі*. Місцями вони перетинаються середньовисокими горами (вулканічна область Дариганга та ін.). Рельєф сх. частини Монголії переважно рівнинний. Поклади кам. вугілля, заліз., мідних, молібденових і вольфрамових руд, фосфоритів, золота, олова, цинку, гіпсу, азбесту, плавикового шпату та інших корисних копалин. Клімат сухий, різко континентальний, з великими сезонними й добовими коливаннями температури повітря. Пересічна т-ра січня на Пн. —35° (мінімальна до —50°), на Пд. —10°; липня — від +18 до +26° (максимальна до +40°). Середньорічна кількість опадів на Пн. до 300 мм, на крайньому Пд. і Пд. Зх.— менш як 100 мм, в горах — до 500 мм. Опади випадають гол. чин. влітку. В горах Монгольського Алтаю трапляються льодовики. Річкова сітка пн. районів порівняно густа, але річки маловодні; найбільші з них — Селенга, Керулен і Онон, у пд. районах річок з постійним водотоком майже немає. Найбільші озера: Убсу-Нур, Хяргас-Нур (солоні), Хубсугул і Хара-Ус-Нур. Судноплавні пониззя рр. Орхону і Селенги, а також озеро Хубсугул.

Поширені гол. чин. каштанові і бурі грунти. В пн. і пн.-сх. районах переважають злаково-різнотравні степи, на Пд. і Пд. Сх.— пустелі й напівпустелі (ковилі, солянки, саксаул). В горах — лісостепові ландшафти; на крайній Пн. трапляються ділянки хвойної тайги.

Населення. Понад 90% нас. становлять *монголи*. Живуть також казахи, китайці та ін. Пересічна густота нас.— 1 чол. на 1 км² (1980, оцінка). Міське населення становить 51% (1979). Найбільші міста: *Улан-Батор, Дархан, Чойбалсан, Кобдо*.

Історія. Людські поселення на тер. МНР відомі з часів *палеоліту*. Першими ранньофеод. союзами племен на тер. МНР були союз протомонг. племен хунну (3 ст. до н. е.— 1 ст. н. е.) і племен сянбі (1 ст. н. е.). В 4—10 ст. тер. МНР входила до Жужанського, Тюркського, Уйгурського і Киргизького каганатів, у 10—12 ст.— до імперії *кіданів* — Великий Ляо. На поч. 13 ст. відбулось об'єднання численних монг. племен під владою одного з нойонів (представника феод. верхівки, що народжувалася) — Темучина, якого 1206 на великому курултаї (з'їзді) було проголошено великим ханом — *Чінгісханом*. Створена в інтересах великих феодалів, військ.-феод. д-ва Чінгісхана стала на шлях загарбницьких воєн. На серед. 13 ст. під її владою опинилися Пн. Китай і Тангутська д-ва, Серед. Азія і Закавказзя, тер. Ірану. Було встановлено *монголо-татарське іго* на Русі. Створена внаслідок завоювань Монг. феод. імперія, не маючи єдиної екон. основи, в останній чверті 14 ст. розпалася. Істотну роль у цьому відіграла *Куликовська битва 1380*, яка поклала початок повалennю монголо-тат. іга на Русі. В кін. 16 — на поч. 17 ст. посилилася експансія *маньчжурів*.

У 1636 пл. монг. нойони визнали владу правителя маньчжурів Абахая. В зв'язку з цим Пд. Монголія стала називатися *Монголією Внутрішньою* на відміну від Зовнішньої (так маньчжури назвали пн. частину Монголії — тер. сучас. МНР). В 1691 нойони Внутр. і Зовн. Монголії визнали себе підлеглими дин. *Цін* (утворена маньчжурами після загарбання ними Китаю). Перебування Монголії під владою цінського Китаю загальмувало розвиток продуктивних сил, призвело до занепаду економіки. Монг. народ опинився на грані вимирання. Після перетворення Китаю на напівколонію, що почалося з серед. 19 ст., для експансії капіталістичних д-в було відкрито й Монголію. В країну проникав також рос. купецький капітал, діяльність якого було легалізовано рос.-кит. договорами 1860 і 1881. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Монголія стала об'єктом міжімперіалістичної боротьби на Далекому Сході (Японії, Росії, США, Великобританії, Німеччини). З 2-ї пол. 19 ст. у Монголії розгорнувся антиколоніальний рух, який на поч. 20 ст. під впливом рос. революції 1905—07 набув широкого розмаху. В пд.-зх. частині Кобдоської округи Зовн. Монголії нац.-визвольний рух очолив *Аюші*. Проте в масштабах усієї країни керівництво боротьбою було в руках нойонів. У 1911 було оголошено про утворення незалежної монг. д-ви на чолі з богдо-гегеном (світський та лу-

Герб Монгольської Народної Республіки.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 1565 тис. км²

Населення — понад 1,68 млн. чол. (кінець 1980, оцінка)

Столиця — м. Улан-Батор

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Сенгецохіо. Портрет художника Шарава. Гуаш. 1962. Музей мистецтва народів Сходу. Москва.

Небожитель з символом щастя. Деталь настінного розпису в монастирі Ердені-дзу. Кінець 16 — початок 17 ст.

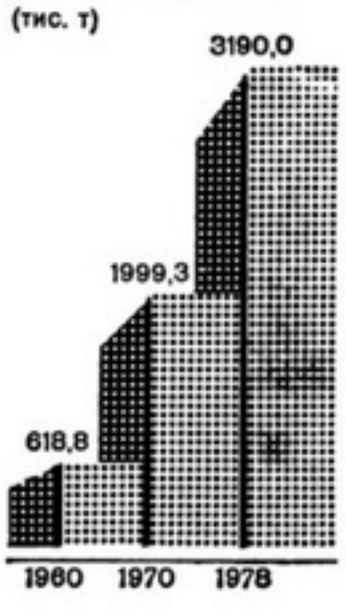

ховний правитель). У 1912 між царським урядом Росії і урядом богдо-гегена було укладено угоду, за якою царська Росія в обмін на надання займу одержувала виключні права в Монголії, які фактично перетворювали її на сферу впливу Росії. В 1915 монг. уряд змушений був погодитися на визнання Зовн. Монголії авт. територією Китаю.

Велика Жовтн. соціалістич. революція і утворення Рад. д-ви відкрили реальні перспективи революц. оновлення Монголії. Країна Рад анулювала всі нерівноправні договори та угоди царської Росії, що стосувалися Монголії. Рад. уряд звернувся (серпень 1919) до монг. народу та уряду Зовн. М. з пропозицією встановити дипломатичні відносини. Проте уряд богдо-гегена не відповів на це звернення. Він погодився на введення в країну військ кит. мілітаристів (1918), на ліквідацію автономії (листопад 1919), надав підтримку япон. ставленикові білогвардійському барону Р. Ф. Унгерну фон Штернбергу. За цих умов революц. сили Монголії почали підготовку антиімперіалістичної та антифеод. революції (див. *Монгольська народна революція 1921*). Білогвардійські банди Унгерна окупували Монголію і встановили режим військ. диктатури. У березні 1921 в Кяхті відбувся I з'їзд Монг. нар. партії (з 1925 — Монгольська народно-революційна партія, МНРП), який націлив нар. маси на боротьбу за соціальне і нац. визволення. Було створено Тимчасовий нар. уряд, а також штаб Монг. народної армії, головнокомандуючим якої став Д. *Сухе-Батор*. У результаті спільних дій Монгольської народної армії і частин Червоної Армії, які на прохання Тимчас. нар. уряду прийшли на допомогу, білогвардійські банди Унгерна було розгромлено. 10.VII 1921 ЦК МНРП ухвалив рішення про передачу центр. влади нар. урядові. В Монголії перемогла революція. Розширювалися зв'язки Монголії з Рад. Росією. 5.XI 1921 в Москві було підписано рад.-монг. угоду про взаємне дипломатичне визнання і встановлення дружніх відносин (див. *Радянсько-монгольські документи*). Після перемоги нар. революції ген. лінією МНРП стала боротьба за забезпечення поступового переходу країни від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм. У період загальнодемократичного етапу революції (1921—40) монг. народ, спираючись на допомогу СРСР, ліквідував політ. і екон. підвалини феодалізму, здійснив демократизацію сусп. життя. Нар. д-ва приступила до створення пром-сті. В країні розгорнулася культур. революція, було ліквідовано засилля ламаїстської церкви. Виник робітн. клас, з'явилася нар. інтелігенція. 26.XI 1924 в Монголії було ліквідовано монархію і проголошено Монгольську Народну Республіку. В 1934 укладено радянсько-монгольську угоду про взаємну допомогу в разі нападу на одну з сторін, яку було закріплено 1936 протоколом про взаємну допомогу. Відповідно до цих зобов'язань СРСР допоміг МНР захистити свою незалежність від япон. агресорів, які вчинили 1939 напад у районі р. *Халхін-Гол*. З поч. 40-х рр. МНР приступила до створення основ соціалізму. Під час 2-ї світової війни 1939—45 монг. народ, МНРП і уряд МНР зайняли послідовно інтернаціоналістську позицію підтримки справедливої справи народів СРСР, подавши їм як моральну, так і значну матеріальну допомогу. В 1945 МНР взяла участь у розгромі військ імперіаліст. Японії. В післявоєнний період МНР при техніко-екон. сприянні СРСР та ін. соціалістичних країн досягла значних успіхів у соціалістичному будівництві. З 1962 М.— член *Ради Економічної Взаємодопомоги*. В 1966 в ході переговорів на найвищому рівні було підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, який замінив аналогічний договір 1946. В 1974 між СРСР і МНР підписано угоду про екон. співробітництво, 1976 — документи з питань дальшого розширення і поглиблення рад.-монг. співробітництва. Про дальший розвиток і зміцнення дружби монг. і рад. народів свідчить спільний космічний політ у березні 1981 на орбітальному н.-д. комплексі «Салют-6» — «Союз Т-4» — «Союз-39» рад. космонавтів і громадянина МНР Ж. Гуррагчі. Зовн. політика МНР грунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. МНР послідовно бореться за зміцнення єдності і співробітництва соціалістичних країн, за дальшу розрядку міжнар. напруженості, за зміцнення миру і безпеки в Азії на основі спільних зусиль азіат. країн. З 1961 МНР — член ООН. *І. Ф. Черников.*

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Монгольська народно-революційна партія,* організаційно оформилася 1921. Професійні спілки МНР, засн. 1927. Входять до ВФП. Монгольська революційна спілка молоді, створена 1921. Входить у ВФДМ.

Народне господарство. До перемоги нар. революції Монголія була відсталою агр.-феод. країною з переважанням кочового тваринництва. За роки нар. влади, внаслідок корінних соціально-екон. перетворень, всебічного братерського співробітництва з СРСР та ін. соціалістич. країнами, вона перетворилася на соціалістич. агр.-індустр. д-ву, що швидко розвивається. Суспільне виробн. характеризується високими й стабільними темпами росту: обсяг валової пром. продукції 1978 збільшився проти 1960 в 4,7 раза, с. г.— в 1,4 раза, капіталовкладень — у 6,4 раза. Головна особливість сучас. етапу екон. розвитку полягає в дальшій індустріалізації країни і підвищенні ефективності виробн. Поряд з традиційною галуззю економіки — тваринництвом швидко розвиваються пром-сть, буд-во, транспорт і зв'язок. У 1978 в структурі нац. доходу пром-сть становила 27,3%, с. г.— 19,5%, транспорт і зв'язок — 10,3%. Динамічний розвиток економіки сприяє підвищенню матеріального добробуту трудящих. За період з 1960 по 1978 нац. доход збільшився в 2,1 раза, реальні доходи трудящих — у 3 рази, житл. фонд — у 3,5 раза. Народногосподарський комплекс країни формується з урахуванням розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*. Профіль спеціалізації МНР в системі країн — членів РЕВ визначає продукція харч. і легкої промсті, яка переробляє в основному тваринницьку сировину. Зміцненню матеріально-тех. бази нар. г-ва країни великою мірою сприяє Рад. Союз, з допомогою якого споруджено і будується ряд великих підприємств, у т. ч. ТЕЦ в Улан-Баторі, Дархані і Чойбалсані, вугільні шахти і кар'єри Шарин-Гол, Налайха, Адун-Чулун, авторем. з-д, деревообр. і домобуд. комбінати в Улан-Баторі, м'ясокомбінати і вовномийні ф-ки, спільний радянсько-монг. гірничо-збагачувальний комбінат «Ерденет» та ін., ведуться геологорозвідувальні роботи, освоюються цілинні землі.

Сільське господарство має важливе значення в економіці МНР. В ньому зайнято понад 41% працездатного населення (1978). Існують дві форми с.-г. підприємств: держгоспи, в яких зосереджено 81% усіх посівних площ, і кооперативні сільгосп. об'єднання, в яких зосереджено 75% заг. поголів'я худоби. Бл. 80% валової с.-г. продукції дає тваринництво м'ясо-вовнового і м'ясо-мол. напрямів. За поголів'ям худоби і виробн. тваринницької продукції на душу населення МНР посідає одне з перших місць у світі. Провідна галузь тваринництва — вівчарство. Розводять також велику рогату худобу, коней, кіз, верблюдів. У кін. 1978 налічувалося 24 млн. голів худоби. В приміських районах створено свинарські й птахівницькі г-ва. Є ферми хутрового звірівництва. Розвивається рослинництво. Посівні площі збільшилися з 265 тис. га 1960 до 697 тис. га 1979. За період 1976—79 освоєно 260 тис. га цілинних земель. У 1979 с. г. МНР поставлено 22,8 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні) і 2,4 тис. комбайнів. Вирощують (збір, тис. т, 1978): зернові — понад 320, картоплю — 49,9, овочі — 25,2, кормові культури — 135,5.

Промисловість. У МНР створено багатогалузеву пром-сть, яка значною мірою є базою для тех. реконструкції нар. г-ва, основою підвищення продуктивності праці, зростання матеріального добробуту трудящих. Важливою особливістю соціалістич. індустріалізації країни є те, що вона спочатку базувалася на розвиткові галузей харч. та легкої пром-сті. В 40—60-х рр. поряд з цими галузями почала розвиватися важка пром-сть. Переважають підприємства малої і серед. потужності. Бл. 50% обсягу пром. виробн. припадає на легку (гол. чин. шкіряне, взуттєве, шубне, килимове, швейне виробн.) і харч. пром-сть. Осн. центри — Улан-Батор, Улегей, Чойбалсан, Сухе-Батор, Дархан. З галузей

важкої пром-сті найрозвинутіші електроенергетична, паливна, гірничодобувна. Гірничодобувна пром-сть представлена підприємствами по добуванню і збагаченню руд кольорових (у т. ч. вольфраму й флюориту) і благородних металів, серед них — найбільший в Азії мідно-молібденовий гірничозбагачувальний комбінат «Ерденет» (потужність 16 млн. т руди на рік), перша черга якого достроково стала до ладу 1978, друга — 1980. Осн. значення для паливноенерг. бази МНР має вугілля, більша частина якого добувається на вуг. розрізі Шарин-Гол поблизу Дархана та шахті Налайха поблизу Улан-Батора. Електроенергія виробляється на ТЕЦ (1,2 млрд. кВт · год, 1978), найбільші з яких Улан-Баторська, Дарханська й Чойбалсанська. Значного розвитку набули виробн. буд. матеріалів (збірного залізобетону, цементу, цегли, вапна, туфу та ін.) й лісова пром-сть (щорічно заготовляють 600—800 тис. м³ деревини, гол. чин. у пн. районах країни). Деревообр. комбінати працюють у Сухе-Баторі, Тосон-ценгелі, Улан-Баторі. Металообр. пром-сть представлена авторемонтним, механічним, по ремонту буд. машин і механізмів з-дами в Улан-Баторі, авторем. майстернями в Кобдо, Чойбалсані та ін. Підприємства біохім., скляної, фарфорової, поліграф. пром-сті.

Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний, питома вага його в заг. вантажообороті МНР — 67,7% (1978). Довжина (км, 1978): залізниць — понад 1400, автошляхів — 75 тис., у т. ч. з твердим покриттям — бл. 47 тис., внутр. водних шляхів — 397. В Улан-Баторі — міжнар. аеропорт.

Зовнішні економічні зв'язки здійснюються гол. чин. з соціалістич. країнами (понад 90% зовнішньоторг. обороту МНР, у т. ч. бл. 80% — з СРСР). Осн. статті експорту — продукція тваринництва, а також гірничорудної, легкої, буд. матеріалів і харч. пром-сті; імпорту — машини і устаткування, паливо, мінеральна сировина, товари широкого вжитку. Грош. одиниця — *тугрик*. За курсом Держбанку СРСР 100 тугриків = 22,5 крб. (травень 1981).

А. С. Філіпенко.

Охорона здоров'я. В 1978 було 16,4 тис. лікарняних ліжок (103 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3,3 тис. лікарів усіх спеціальностей (20,9 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готує Монг. держ. мед. ін-т. В МНР — держ. система охорони здоров'я, усе населення забезпечується безплатною мед. допомогою. Відомі сучас. здравниці «Худжірт», «Жанчівлін», «Гурванур», «Отгон Тенгер».

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. МНР — країна суцільної письменності з високим рівнем освіти. Завершується заг. 8-річна освіта (від 8 до 16 років). Згідно з директивами XVII з'їзду МНРП (1976) розпочато перехід до заг. повної серед. 10-річної освіти. Всі види навчання безплатні. В 1978/79 навч. р. у М. було 570 загальноосв. початкових і серед. шкіл (350 тис. учнів), 61 серед. спец. навч. заклад і технікум (36,6 тис. учнів), у вищих навч. закладах — 19,8 тис. студентів. Вузи: Монг. ун-т ім. Чойбалсана (засн. з допомогою СРСР 1942), при якому працює політех. ін-т, засн. 1969 з допомогою ЮНЕСКО, пед. (засн. 1951), с.-г. (засн. 1958), мед. (засн. 1961) ін-ти, всі — в Улан-Баторі, там же міститься Вища парт. школа при ЦК МНРП і Вища військ. школа ім. Сухе-Батора. В Улан-Баторі працює *Монгольська академія наук* з мережею н.-д. ін-тів. У 1978 в М. налічувалася 41 н.-д. установа. В країні — 612 б-к і 387 клубів і будинків культури. Найбільші б-ки: Держ. публічна б-ка, б-ка АН МНР і університетська, усі — в Улан-Баторі. Музеї: Держ. центр. музей МНР, Музей історії релігії, Центр. музей Революції, Музей В. І. Леніна, Музей Сухе-Батора і Чойбалсана, Музей історії і реконструкції Улан-Батора, образотворчих мистецтв, Будинок-музей монг. поета Д. Нацагдоржа, всі — в Улан-Баторі. В усіх центрах аймаків є краєзнавчі музеї, в Алтан-Булаку — Музей Революції.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в МНР виходило понад 70 газет і журналів заг. тиражем понад 1200 тис. примірників. Осн. газети: «*Унен*» («Правда», з 1920) — щоденна, орган ЦК МНРП і Ради Міністрів МНР; «Худулмур» («Праця», з 1930), виходить тричі на тиждень; «Залучудин унен» («Молодіжна правда», з 1924), виходить тричі на тиждень. Осн. журнали: «Намин амьдрал» («Партійне життя», з 1923) — орган ЦК МНРП, «Монголин емегтейчуд» («Монгольські жінки», з 1925), «Монгол улс» («Монголія», з 1956, виходить монг., рос. і англ. мовами). Монг. телеграфне агентство — *МОНЦАМЕ*, засн. 1957. Радіомовлення — з 1934 (ведеться монг., рос., кит., англ., франц. і казах. мовами), телебачення — з 1967. Радіомовленням та телебаченням керує Держ. к-т Ради Міністрів МНР по інформації, радіомовленню і телебаченню.

Література. Зародження монг. л-ри припадає на 1-у пол. 13 ст. Найзначніша стародавня істор. й літ. пам'ятка «Потаємна оповість монголів» (1240) містить значну кількість фольклорних матеріалів. У середньовічних монг. літописах («Алтан товчо» Лувсанданзана, 17 ст., та ін.) збереглося немало зразків літ. творчості. На поч. 18 ст. записано й видано епічну оповість про Гесер-хана. В л-рі 19 — поч. 20 ст. поряд з панівною феод.-ламаїстською ідеологією почали з'являтися демократичні тенденції. Світська тематика переважала у віршах Х. Сандага, Б. Гелегбалсана, в прозі В. Інжінаша та ін. У поезіях Гулрансаа, Хішігбата лунав заклик до боротьби за свободу.

Після перемоги нар. революції 1921 виникла нова л-ра. В лавах партизанських загонів народжувалася революц. поезія (пісні «Шіве Кяхта», «Червоний прапор», «Інтернаціонал»). Одним з основоположників нової л-ри був Д. *Нацагдорж*. У своїх поезіях він прославляв батьківщину, волелюбних аратів, які піднялися проти феод.-ламаїстської сваволі й стали на шлях будівництва нового життя. Зароджувалася сучасна реалістична проза. З'явилися повісті «Знехтувана дівчина» (1929) Ц. *Дамдінсурена*, оповідання Д. Нацагдоржа. З історико-революц. п'єсами виступив С. Буяннемех. Широку популярність здобула драма Д. Нацагдоржа «Біля трьох пагорбів» (1934).

Особливого розквіту л-ра досягла після 2-ї світової війни. Вона збагатилася новими жанрами. Значні поетичні твори написали Д. Сенгее, Ц. Гайтав, Ч. Чімід, Ч. Лхамсурен, Б. Явуухулан, М. *Цедендорж*, Д. Тарва, Д. Пуревдорж та ін., новели й повісті — Д. Сенгее, Ц. Уламбаяр, С. *Удвал*, С. Ердене, Д. Мягмар та ін. Створено й розвивається жанр роману. Цьому сприяв вихід твору Ч. Лодойдамби «На Алтаї» (1949), істор. трилогії Б. Рінчена «Світанок у степу» (1951—55), історико-революц. романів Д. Намдага, Ч. Лодойдамби, Л. *Тудева*, С. Дашдендева, романів про сьогоднішній день країни Ч. Чіміда, Н. Банзрагча, Ц. Цеденжава, Л. Тудева, Д. Гарми та ін. Чільне місце в драматургії посідають п'єси Е. Оюун, Б. Бааста, Л. Вангана, Д. Намдага та ін., в яких автори порушують актуальні проблеми будівництва соціалістич. суспільства, нових соціальних відносин.

У МНР перекладається багато творів л-ри народів СРСР, зокрема українського. Ще в 30-х рр. 20 ст. там почали перекладати твори Т. Шевченка (Х. *Перлее*). З перекладами творів укр. поета виступали Ж. Намсрай, О. Жігмідготов, Б. Цедендамба, Д. Сенгее, Д. *Гомбожав*, М. Цедендорж та ін. Вийшли окремі твори І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, О. Гончара, І. Драча та ін. В 1971 в перекладі укр. мовою видано зб. «Поезія Народної Монголії», куди ввійшли вірші 30 поетів, зокрема Д. Нацагдоржа, Б. Ахтаана, Д. Тарви, Д. Цевегміда, Ч. Чіміда та ін.

І. О. Дяченко.

Архітектура. На тер. М. від періоду уйгурського каганату (8—9 ст.) збереглися руїни столиці Орду-Балик (згодом — Хара-Балгас) з чітким плануванням, оборонними спорудами, будинками, храмами; від періоду кіданів (10—12 ст.) — залишки давнього міста Барс-Хот I з буддійським храмом і пагодами; від часів утворення монг. феод. д-ви (поч. 13 ст.) — залишки палацу хана Угедея в Каракорумі. В 16 — на поч. 20 ст. осн. типом житла була повстяна юрта на дерев'яному каркасі. З кін. 16 ст. ведеться буд-во монастирів і храмів, в основу яких лягла композиція юрти,— круглих, пізніше прямокутних, а з серед. 17 ст.— квадратних у плані. Поширилися цегляні будівлі кит. типу і кам'яні тібет. типу (в монастир. ансамблях Улан-Батора, в Ердені-дзу і Амур-Баясхулантухіте). Збереглися храми мішаного типу — монголо-кит., тібетсько-кит., тібетсько-монгольського (монастирі Да-Хуре і Гандан в Улан-

Буддійське божество Тара «зелена». Бронза. Друга половина 17 ст. Музей образотворчих мистецтв Монгольської Народної Республіки. Улан-Батор.

Скульптура з каменю. Близько 8 ст. Увер Хангайський аймак.

Автопортрет скульптора Йондьонгегена. Позолочена бронза. 17 — початок 18 ст. Музей історії релігії. Улан-Батор.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ПАРТІЯ

З'їзди Монгольської народно-революційної партії *

I (МНП)	1 — 3.III	1921, Кяхта
II (МНП)	18.VII — 18.VIII	1923
III (МНП)	4 — 31.VIII	1924
IV (МНП)	23.IX — 2.X	1925
V	26.IX — 4.X	1926
VI	22.IX — 5.X	1927
VII	23.X — 11.XII	1928
VIII	21.II — 3.IV	1930
IX	28.IX — 5.X	1934
X	20.III — 5.IV	1940
XI	8—23.XII	1947
XII	19—24.XI	1954
XIII	17—22.III	1958
XIV	3—7.VII	1961
XV	7—11.VI	1966
XVI	7—11.VI	1971
XVII	14—18.VI	1976
XVIII	26—30.V	1981

*Всі з'їзди, за винятком I, відбулися в Улан-Баторі.

Баторі). З утворенням МНР (1924) з допомогою СРСР розгорнулися цивільне і пром. буд-во, реконструкція старих (Улан-Батор) і створення нових (Дархан, Налайха, Сайн-Шанд) міст з регулярним плануванням, споруджуються великі житл. й громад. будівлі з урахуванням місц. кліматичних умов (Будинок уряду, 50—60-і рр., арх. Чімід, М. Щепетильников, В. Павлов; Музей В. І. Леніна в Улан-Баторі, 1975, арх. Г. Лувсандорж; Музей Революції в Алтан-Булаці, 1974, за участю рад. архітекторів). В 70-х рр. реконструйовано багато архіт. пам'яток (монг. комплекс Амар-Балхулантутих, фортеця Херлен-Барс, палац Цецен-хана).

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист., знайдені на тер. М., належать до доби бронзи (зображення тварин на скелях, мідні й бронзові ножі). З початку залізного віку на виробах з бронзи відтворювали скіфські мотиви *«звіриного стилю»*. З кін. 1 ст. до н. е.— поч. 1 ст. н. е. в похованнях гуннської знаті знаходили тканини, килими з повсті тощо. В часи Тюркського каганату (6—8 ст.) виготовляли кінську збрую, зброю, які оздоблювали рослинним орнаментом. У той час була поширена меморіальна скульптура (фігури з каменю, стели). З часів Уйгурського каганату (745—840) дійшли рельєфи на кам. стелах, керамічні вироби. Під час розкопок м. Барс-Хот I (10—12 ст.) знайдено глиняні статуї, створені під впливом *буддизму*. В 16—20 ст. розвивалися живопис (настінні розписи й живопис на полотні з буддійськими сюжетами), храмова скульптура (скульптор Дзанабазар, 2-а пол. 17 ст.). Наприкінці 19 ст. розвинувся світський живопис. Після утворення МНР (1924) реформаторами нац. живопису виступили Шарав і Манібадар. Серед сучас. митців: живописці Ядамсурен, Сенгецохіо, Дамдінсурен, Чойдог, Гава, Д. Амгалан, О. Мягмар та ін.; скульптори Чоймбол, Жамба. В декор.-ужитковому мист. поширені карбування, різьблення, вишивка, фарфор тощо.

Музика. Монг. нар. музика (виділяються 3 різновиди — пісні, епічні сказання, інструм. музика) грунтується на *пентатоніці*. Носії муз. культури — дуучі (співаки-солісти), улігерчі (нар. співці), хурчі, хогжимчі (виконавці на нар. інструментах). Муз. інструменти: струнні смичкові — моринхур, хучир; струнні ударні — йоочин (рід цимбал), духові — лімба (рід флейти) та ін. Професс. муз. мист. зародилось і розвивається в роки нар. влади (пісні нар. композиторів У. Лубсан-хурчі, М. Дугаржави та ін.). В 40—50-х рр. монг. виконавські і композиторські кадри готувалися в СРСР та ін. соціалістич. країнах. Серед сучас. монг. композиторів — С. Гончік-сумла, Б. Дамдінсурен, Д. Лувсаншарав, Е. Чойдог, Л. Мурдорж; виконавців: співаки — нар. арт. МНР Д. Пуревдорж, засл. арт. МНР Г. Хайдав; солісти балету — засл. арт. МНР Т. Туул, О. Ганбатор, балетмейстер засл. діяч мист. МНР Б. Жам'яндагва; диригенти — нар. арт. МНР Ж. Чулун, засл. арт. МНР Ц. Намсрайжав. В Улан-Баторі діють Держ. театр опери та балету (1942—63 — муз.-драм. театр), Держ. філармонія (1972), оркестри нар. інструментів, ансамбль пісні і танцю Монг. нар. армії, нар. ансамбль пісні і танцю МНР (1950, не раз виступав в СРСР), Держ. симф. оркестр (1957), муз.-хореографічне уч-ще. Спілка композиторів МНР — з 1964.

Театр. Джерела театр. мист. М.— в глибокій давнині у формах нар. видовищ, у яких є елементи театралізації,— танець бієлег, побутові обряди, що супроводили весілля, народження дитини, свята врожаю тощо. Пізніше театралізовані елементи цих обрядів увійшли в містеріальний театр — цам, що виник у 17 ст. в зв'язку з поширенням у Центр. Азії буддизму, та в світський придворний театр. У 30-х рр. 19 ст. в Тушетуханівському аймаку поставлено першу публічну виставу «Місячна зозуля». Після перемоги нар. революції (1924) в МНР розвивається худож. самодіяльність. У 20-х рр. в Улан-Баторі було створено муз.-драм. гуртки, з яких пізніше виникли профес. театри. В 1930 в Улан-Баторі відкрилася театр. студія, в 1931 на її базі було створено Центр. держ. монг. театр. У 1942 його реорганізовано в Держ. муз.-драм. театр, який 1963 розділився на Держ. театр опери та балету й Держ. театр драми ім. Д. Нацагдоржа. В репертуарі драм. театру — п'єси монг. драматургів (Д. Нацагдоржа, С. Буяниемеха, Ш. Аюуша, Д. Намдага, Ч. Ойдова та ін.), твори рад. драматургів (зокрема, укр.— О. Корнійчука, В. Минка), рос. та європ. класики. В Улан-Баторі працюють також Центр. дитячий театр (з 1950), Театр ляльок (з 1948), муз.-драм. театри є в аймачних центрах Улегеї, Кобдо, Улангомі, Чойбалсані.

Кіно. Виробн. фільмів у М. почалося 1935, коли з допомогою рад. спеціалістів в Улан-Баторі було створено студію «Монголкіно». В 1938 вийшов перший худож. фільм «Шлях Норжми» (реж. Т. Нацагдорж, Л. Шеффер). На поч. 40-х рр. було створено спільні рад.-монг. картини: «Його звуть Сухе-Батор» (1942, реж. О. Зархі, Й. Хейфіц), «Степові витязі» (1945, реж. Ю. Тарич). В 1947 починається випуск кіноперіодики. Найбільших успіхів кіно МНР досягає у висвітленні історико-революц. теми («Посланець народу», 1959; «Повінь», 1966; «Суворий ранок», 1969, всі — реж. Д. Жігжід), а також у зображенні подій на Халхін-Голі («Син солдата», 1966, реж. Ц. Церендорж; «Оповідання про війну», 1970, реж. Ж. Бунтар і Н. Нямдаваа; «Слухайте на тому боці», 1971, реж. Б. Єрмолаєв і Б. Сумхуу, спільне рад.-монг. виробн.). Серед ін. фільмів: «Зустріч» (1974, реж. Н. Нямдаваа), «Супутниця життя» (1975, реж. Б. Сумхуу), «За перевалом перевал» (1977, реж. Ж. Бунтар), «За людину» (1978, реж. Д. Жігжід), «Небо прояснюється» (1979, реж. Р. Доржпалам). Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

М. М. Черненко.

Літ.: Ленін В. І. Розмова з делегацією Монгольської Народної Республіки. 5 листопада 1921 р. Повне зібрання творів, т. 44; XVII съезд Монгольской народно-революционной партии. М., 1977; Цеденбал Ю. Избранные статьи и речи. 1962—1973 гг. М., 1974; История Монгольской Народной Республики. М., 1967; Великий Октябрь и Монголия. М., 1977; Бира Ш. Монгольская историография (XIII—XVII вв.). М., 1978; Матвеева Г. С. Создание материально-технической базы социализма в МНР. М., 1978; Гербова А. А., Шурубович А. В. Развитие промышленности МНР на современном этапе. М., 1978; Рощин С. К. Развитие социалистических производственных отношений в Монгольской Народной Республике. М., 1979; Баврин Е. П. Монгольская Народная Республика: уверенная поступь. М., 1980; Монгольская Народная Республика. Справочник. М., 1976; Балдаев Р. Л. Народное образование в Монгольской Народной Республике. М., 1971; Герасимович Л. К. Литература Монгольской Народной Республики 1921—1964 годов. Л., 1965; Михайлов Г. И., Яцковская К. Н. Монгольская литература. М., 1969; Книга братства. М.— Улан-Батор, 1971; Майдар Д. Архитектура и градостроительство Монголии. М., 1971; Ломакина И. И. Изобразительное искусство социалистической Монголии. Улан-Батор, 1970; Смирнов Б. Ф. Музыка Народной Монголии. М., 1975; Черненко М. М. Кино Монголии. М., 1976.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ПАРТІЯ

(МНРП). В 1919 в м. Урга (нині Улан-Батор) в умовах окупації Монголії кит. мілітаристами Д. *Сухе-Батор* і Х. *Чойбалсан* створили два нелегальні революц. гуртки. 23.VI 1920 ці гуртки об'єдналися, утворивши Монг. нар. партію (МНП). Організаційно МНП оформилася на I з'їзді 1.III 1921 в м. Кяхті. З'їзд прийняв програму партії, в якій визначив її завдання: боротьба за ліквідацію імперіалістичного гніту, завоювання нац. незалежності, встановлення нар. влади, демократизація сусп. життя країни. В 1921 МНП як співчуваюча партія вступила до Комінтерну. Під її керівництвом перемогла *Монгольська народна революція 1921*. III з'їзд МНП (1924) визначив генеральну лінію партії — розвиток Монголії по некапіталістичному шляху, до соціалізму, спираючись на інтернаціональну допомогу СРСР. У 1924 було проголошено Монгольську Нар. Республіку. IV з'їзд МНП (1925) прийняв другу програму партії, що визначила її конкретні завдання в справі будівництва соціалізму: завоювання екон. незалежності країни, ліквідація класу феодалів, обмеження й витіснення капіталістичних елементів з економіки, наступ на позиції ламаїстської церкви. З'їзд перейменував партію на МНРП. X з'їзд (1940) прийняв третю програму МНРП, в якій намітив осн. завдання партії по створенню основ соціалізму. В період 2-ї світ. війни МНРП очолювала всенар. рух по наданню допомоги радянському народові в боротьбі проти фашистської Німеччини, під її керівництвом МНР брала участь у розгромі японського мілітаризму. В післявоєнні роки під керівництвом МНРП монг. народ досяг значних успіхів у соціалістичному будівництві. XV з'їзд МНРП (1966) прийняв четверту

програму, в якій визначив ген. лінію партії в період завершення будівництва соціалізму. XVIII з'їзд МНРП (1981) прийняв «Основні напрями розвитку народного господарства і культури МНР на 1981—1985 роки», вніс зміни до статуту партії. Під керівництвом МНРП працюють професійні спілки МНР (ств. 1927) і Монг. революц. спілка молоді (ств. 1921). МНРП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність — понад 76 тис. чол. (1981). Ген. секретар ЦК — Ю. *Цеденбал* (1940—54 та з 1981; 1958 — 81 — перший секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Унен*», політ. і теор.— щоміс. журн. «Намин амьдрал» («Партійне життя», з 1923) та ін.

Літ.: Цеденбал Ю. Избранные статьи и речи. 1962—1973 гг. М., 1974; Очерки истории Монгольской народно-революционной партии. Пер. с монг. М., 1971. *В. В. Седнєв.*

МОНГО́ЛЬСЬКЕ ПИСЬМО́ — письмо, яке використовують народи, що говорять *монгольськими мовами*. Давнє М. п. *монголи* запозичили в *уйгурів* на поч. 13 ст. і пристосували до особливостей своєї мови. Знаки його поліфонічні (багато з них передають 2—3 фонеми), пишуться згори вниз і справа наліво. Тепер це М. п. наз. старим письмом. Ним користуються в авт. р-ні Внутр. Монголія (КНР), у МНР його застосовують у спец. наук. виданнях. Існували й ін. варіанти М. п., які не дістали широкого розповсюдження. У МНР протягом 1941—45 впроваджено новий алфавіт, створений на слов'яно-кириличній графічній основі. *І. О. Дяченко.*

МОНГО́ЛЬСЬКІ МО́ВИ — мови монг. народів (див. *Монголи*), що утворилися в 14—16 ст. у зв'язку з розпадом імперії *Чінгісхана* та його наступників. Сформувалися на основі діалектів монг. племен. Серед М. м. розрізняють пн.-монгольські (власне *монгольська мова, бурятська мова, калмицька мова,* ойратська), характерною рисою яких є *сингармонізм* (сингармонічні мови), пд.-східні (баоанська, дагурська, дунсянська, монгорська), яким не властивий сингармонізм (несингармонічні М. м.), і проміжні (давньомонг. писемна мова й могольська мова). Писемними з сучас. М. м. є монгольська, бурятська й калмицька.

Літ.: Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков, т. 1—2. М., 1953—64. *І. О. Дяченко.*

«МОНД» («Le Monde» — «Весь світ») — франц. щоденна вечірня газета. Засн. 19.XII 1944. Відображає погляди кіл держ.-монополістичного капіталу і бурж. інтелігенції. Одна з найвпливовіших та найінформованіших газет. Близька до МЗС Франції. Виходить у Парижі.

МО́НДОК Іван Ілліч (21.V 1893—8.XII 1941) — діяч комуністичного руху на Закарпатті. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Руські Грабовець (тепер Сх. Словаччина, ЧССР) в сім'ї сільс. вчителя. Учасник боротьби за Рад. владу в Астрахані . В 1917—18 — у Червоній гвардії. В 1918 брав участь у роботі Угор. комуністичної секції при ЦК РКП(б) у Москві. Активний учасник революц. боротьби в Угорщині й на Закарпатті 1918—19. У 1920 — один з організаторів *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі,* потім редактор її друк. органу газ. «Правда». У 1920—29 — секретар Закарп. крайкому КПЧ. У 1923—29 — член ЦК КПЧ. У 1924—29 був депутатом чехосл. парламенту від КПЧ. На VI конгресі Комінтерну обраний членом Міжнар. контрольної комісії Виконкому Комінтерну. У 1930 за рішенням ЦК КПЧ виїхав до СРСР. Навчався у ВУАМЛІНІ.

М. П. Якименко.

МО́НДРІАН (Mondrian, Mondriaan) Піт (власне — Пітер Корнеліс; 7.III 1872, Амерсфорт, поблизу Утрехта — 1.II 1944, Нью-Йорк) — нідерл. живописець. У 1892—97 навчався в АМ в Амстердамі. Працював у Парижі, Лондоні, з 1940 — в Нью-Йорку. На творчості М. позначився *кубізм,* «неопластицизм» (один із різновидів *абстрактного мистецтва*). Твори: «Млин на березі річки» (1900), «Червоне дерево» (1909—10), «Композиція в червоному, жовтому й синьому» (1921), «Нью-Йорк» (1942) та ін.

Літ.: Рейнгардт Л. Абстракционизм. В кн.: Модернизм. М., 1973.

МОНЕ́ (Monet) Клод Оскар (14.II 1840, Париж — 6.XII 1926, Живерні, Нормандія) — франц.

К. Моне. Бульвар Капуцинок у Парижі. 1873. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

живописець, один із засновників *імпресіонізму*. В 1858—59 навчався в Е. Будена в Гаврі, 1859—60 — в академії Сюїса, 1862—63 — в майстерні Ш. Глейра в Парижі. В своїх ранніх творах розвивав традиції *барбізонської школи* («Сніданок на траві», 1866, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві). Пізніше малював пейзажі, в яких тонко передавав різноманітні стани природи, її мінливість, світлоповітряне середовище («Враження. Схід сонця», «Бульвар Капуцинок у Парижі», обидва — 1873; «Стіжки сіна», 1890—91; «Руанський собор», 1893—95; та ін.). В останні роки художник захопився експериментами в розкладанні кольорів («Туман у Лондоні», 1903, ДЕ; серія панно «Латаття», 1914—22). Більшість творів зберігається в музеях Франції. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Імпресіонізм,* т. 4, с. 120—121.

Літ.: Моне Клод. Альбом. М., 1974.

МОНЕ́ТА (лат. moneta) — грошовий знак, виготовлений з металу (золота, срібла, міді або сплавів) встановлених законом ваги і форми, що використовується як засіб обігу та платежу. Перші М. з'явилися в малоазійській д-ві *Лідії* на поч. 7 ст. до н. е. Великого розвитку монетна справа набула в античному світі — Греції та особливо в Римі, де було створено перший у світі *монетний двір* при храмі Юнони-Монети (звідси й термін «монета»). Монетна справа поширилася і в ін. країни. На Русі М. власного карбування давньоруських князів з'явилися наприкінці 10 ст.; проте в той час поряд з давньорус. М. в грош. обігу країни перебували араб. та візант. монети.

Кожна країна має свою монетну систему. Д-ва встановлює назву М., її вагу й форму. В усіх країнах для здійснення дрібних платежів карбують лише неповноцінні *білонні монети.*

Першу рад. М. було викарбовано 1921. Розмінні М., що перебувають нині в обігу, карбують з 1.I 1961: мельхіорові (сплав нікелю з міддю) вартістю в 1 крб., 50, 20, 15, 10 коп. і бронзові вартістю в 5, 3, 2 і 1 коп. У 1965 було випущено ювілейний карбованець до 20-річчя перемоги над Німеччиною, 1967 — ювілейну серію до 50-річчя Рад. влади (М. вартістю в 1 крб., 50, 20, 15 і 10 коп.), 1970 — ювілейний карбованець до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 1977 — ювілейний карбованець до XXII Олімпійських ігор у Москві. Наука, що вивчає М., наз. *нумізматикою.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 464—465.

К. Моне.

МОНЕТА́РНА ТЕО́РІЯ — один з сучасних напрямів бурж. *політичної економії,* який в механізмі функціонування капіталістичної економіки надає вирішального значення грошовому регулюванню. М. т. виникла в 60-х рр. 20 ст. Її прихильники М. Фрідмен, Г. Хаберлер (США), О. Файт (ФРН), Ж. Рюєфф (Франція) та ін. абсолютизують гроші як автономний і визначальний фактор стимулювання госп. активності; всі екон. явища та процеси пояснюють змінами в грош. сфері. Зокрема, причини *інфляції* та ін. порушень процесу *відтворення* вбачають не в природі капіталізму, а в недостатньо обґрунтованій емісійній політиці. Серед форм державно-монополістичного регулювання економіки прихильники М. т. віддають значну перевагу забезпеченню «здорової» *конкуренції* і сталої кон'юнктури за допомогою грош.-кредитного механізму. Їхні практичні рекомендації спрямовані переважно на регулювання грошової маси залежно від стану кон'юнктури ринку. М. т. грунтується на бурж. міновій концепції, суперечить трудовій теорії *вартості* і наук. теорії *грошей,* має апологетичний характер. Її ідеї не раз використовувалися для розробки урядових програм, зокрема в США, по оздоровленню капіталістичної економіки, проте це не усунуло інфляцію, *безробіття, економічні кризи.* *М. І. Савлук.*

МОНЕ́ТНИЙ ДВІР — держ. підприємство, що карбує металеві монети, виготовляє ордени, медалі та ін. держ. знаки. Перший М. д. у Росії засновано в Москві 1534.

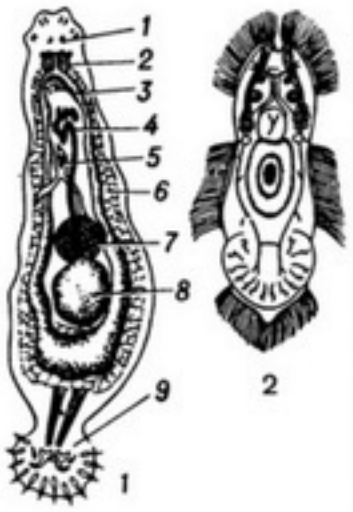

Моногенетичні присисні:
1 — Dactylogyrus vastator (будова статевозрілої особини: *1* — очі; *2* — глотка; *3* — кишечник; *4* — копулятивний апарат; *5* — матка з яйцем; *6* — жовточники; *7* — яєчник; *8* — сім'яник; *9* — прикріпний диск); 2 — личинка.

У 1724 М. д. відкрито у Петербурзі (з 1876 був єдиним у країні). В Рад. Союзі є два М. д.— Ленінградський (кол. Петербурзький) і Московський (засн. 1942). Ленінградський М. д. карбує розмінну монету зразка 1961, Московський виготовляє ордени й медалі СРСР та ін. знаки, вироби з дорогоцінних металів.

МОНЕ́ТНИЙ ПАРИТЕ́Т — 1) Законодавчо встановлений вміст валютного металу в *монеті*. 2) Співвідношення грошових одиниць різних країн відповідно до кількості законодавчо встановленого в монетах чистого золота (срібла). Навколо М. п. коливається *валютний курс*. Після скасування *золотого стандарту* валютні курси визначають на основі офіційних золотих паритетів, що їх законодавчо встановлюють відповідно до номінального золотого вмісту *валют*. В умовах обігу нерозмінних банкнот поняття «монетний паритет» втратило своє значення.

МОНЖ (Monge) Гаспар (10.V 1746, Бон, деп. Кот-д'Ор — 28.VII 1818, Париж) — франц. математик і громадський діяч, чл. Паризької АН (з 1780). Один з засновників Політех. і Вищої нормальної шкіл. Створив заг. методи проекційного креслення та його основу — *нарисну геометрію*. Багато його праць присвячено *диференціальній геометрії*. М. належать також дослідження з матем. аналізу, хімії, оптики, метеорології та практичної механіки. Під час Великої франц. революції М. був членом комісії по встановленню системи мір і ваги, займав різні посади в уряді.

МО́НИ, талаїн — народ, який живе на півдні Бірми (560 тис. чол.; тут і нижче оцінка на 1978) і на Пд. Зх. Таїланду (110 тис. чол.); до Таїланду М. переселилися з Бірми у 18 ст. Мова належить до мон-кхмерської групи мов; є писемність (бере початок з 6 ст. н. е.). За релігією — буддисти. Їхня давня культура мала значний вплив на культуру *бірманців*, які асимілювали більшість М. Осн. заняття — поливне рисосіяння; розвинуті ремесла.

МОНІЄЗІО́ЗИ — гельмінтозні хвороби жуйних тварин. Збудники — *стьожкові черви* роду моніезія, завдовжки від 60 см до 10 м, які паразитують в кишечнику тварин. У процесі розвитку моніезії мають проміжних хазяїв — грунтових кліщів орибатид. Тварини заражаються, проковтуючи разом з травою кліщів, уражених личинками паразитів. В умовах України зараження починається у квітні — травні. У хворих тварин настають розлади травлення і приступи колік, вони худнуть. Часто спостерігається масовий падіж молодняка. Заходи боротьби: лікувальна і профілактична *дегельмінтизація* тварин, зміна і переорювання зараженях *пасовищ*.

МОНІ́ЗМ (від грец. μόνος — один, єдиний) — протилежний *дуалізмові* і *плюралізмові* філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала — *матерії* (матеріалістичний М.) або *духу* (ідеалістичний М.). Типовий зразок ідеалістичного М.— вчення Г. В. Ф. *Гегеля*, за яким єдиним началом усього існуючого є *абсолютна ідея*. Найпослідовніший матеріалістичний М.— М. марксистсько-ленінської філософії, яка, відкривши заг. закони розвитку природи, суспільства і мислення, вперше в історії філософії з позицій матеріалізму пояснила процеси і явища сусп. життя.

МОНІТО́Р (англ. monitor, від лат. monitor — той, що контролює) — клас низькобортних броньованих кораблів з малою осадкою, які призначалися для завдання артилерійських ударів по берегових об'єктах, військах, для знищення кораблів противника. Вперше збудований у пн. штатах у період *громадянської війни в США 1861—65*. Потужні М. мали водотоннажність до 8 тис. т; озброєння: 2 гармати калібру 381 мм, 8 гармат— 102 мм, 2 гармати — 76 мм та 2 гармати — 40 мм, товщину броні до 330 мм, швидкість до 26 км/г. Після 2-ї світової війни з розвитком авіації та ракетно-ядерної зброї будівництво мор. і річкових М. у всіх країнах припинилося.

МОНІТО́Р — те саме, що й *відеоконтрольний пристрій*.

МОНКРЕТЬЄ́Н (Montchrétien, Montchrestien) Антуан де (бл. 1575, Фалез, деп. Кальвадос — 8.X 1621, Турай, деп. Орн) — французький економіст. Перший запровадив термін «політична економія». В праці «Трактат політичної економії» (1615) відобразив екон. політику буржуазії, що складалася як клас, в дусі *меркантилізму*. Гол. мета виробн., за М.,— торгівля. Він виділив третій стан суспільства, який займається виробн. і торгівлею, поставивши вище за всіх купців. Виступав за розвиток торгівлі, але вимагав обмежити діяльність іноз. купецтва. Співчував нар. масам, які були під феод. гнітом.

МОНМУССО́ (Monmousseau) Гастон (17.I 1883, Люїн, деп. Ендр і Луара — 11.VII 1960, Париж) — діяч французького робітничого руху, письменник. Н. в селянській сім'ї. З 1910 — робітник-залізничник. У 1920—21 — генеральний секретар Федерації залізничників, 1921—22 — генеральний секретар Об'єднання профспілок Паризького р-ну. Один із засновників і ген. секретар Унітарної заг. конфедерації праці (1922—36). Беззмінний (з 1922) директор профспілкової газ. «Ві уврієр» («Робітниче життя»). В 1922 зустрічався в Москві з В. І. Леніним. Член Французької КП (ФКП) з 1925. Під час нім.-фашистської окупації Франції (1940—44) — один з керівників *Руху Опору*. В 1945—60 — секретар *Загальної конфедерації праці*. Не раз зазнавав репресій. У 1926—45, 1956—60 — член ЦК ФКП, 1932—45 — Політбюро ЦК ФКП. В 1936—39 — депутат парламенту. Автор прозових творів (зб. вибраних тв.— «Торбина Гастона Монмуссо», 1963).

МОНО́ (Monod) Жак Люсьєн (9. II 1910, Париж — 1976, Ніцца) — франц. біохімік і мікробіолог. Член ряду закордонних АН. З 1959 — проф. Париз. ун-ту, з 1967 — проф. Колеж де Франс. З 1971 — директор Пастерівського ін-ту в Парижі. Один із авторів гіпотез перенесення генетичної інформації з *дезоксирибонуклеїнової кислоти* на *рибосоми* та механізму генетичної регуляції синтезу білка в бактеріальних клітинах (концепція оперона). Нобелівська премія, 1965 (разом з Ф. *Жакобом* та А. *Львовим*).

МОНО ... (від грец. μόνος — один, єдиний) — частина складних слів, що означає «один», «одно...», «єдино...» (*моногамія, монокліналь*).

МОНОГА́МІЯ (від *моно...* і грец. γάμος — шлюб), одношлюбність — форма шлюбу і сім'ї, міцний союз чоловіка і жінки. Виникнувши з *парного шлюбу* в епоху розкладу первісного суспільства, М. стала згодом панівною формою *шлюбу*.

МОНОГА́МІЯ у тварин — такі відносини між статями, коли самець протягом більш або менш тривалого часу (один або кілька сезонів, а то й усе життя) спарюється з тією самою самкою і звичайно бере участь у турботах про потомство. М. властива багатьом птахам і ссавцям. М. спостерігається також у тих тварин, зокрема комах, особини обох статей яких (або тільки самець) незабаром після першого спарювання гинуть. Див. також *Полігамія* в біології.

МОНОГЕНЕ́ТИЧНІ ПРИ́СИСНІ, багатоустки, моногенеї (Monogenoidea) — клас *плоских червів*. Здебільшого ектопаразити (паразитують на зябрах, плавцях або шкірі риб), рідше — ендопаразити (зустрічаються в сечовому міхурі та ін. органах амфібій і рептилій); живляться епітеліальними клітинами, виділенням залоз і кров'ю тварини-хазяїна. Тіло М. п. (довж. 1—40 мм) сплощене, листкоподібне, видовжене, іноді майже округле. На передньому і задньому кінцях тіла є спец. органи прикріплення. Кровоносної системи немає. Видільна система представлена *протонефридіями*. Центр. нервова система складається з парного головного ганглія (вузла) і трьох пар поздовжніх стовбурів. Гермафродити. Розвиток відбувається без зміни хазяїв та без *чергування поколінь*. Відомо понад 2500 видів М. п., з них в УРСР — бл. 70. Клас поділяють на 2 підкласи: нижчі М. п. (Polyonchoinea) і вищі М. п. (Oligonchoinea). Деякі М. п. (напр., Dactylogyrus vastator) іноді завдають великої шкоди ставковому г-ву, призводячи до загибелі молоді коропа.

В. П. Коваль.

МОНОГЕНІ́ЗМ (від грец. μονογενής — єдинорідний) — вчення в *антропології* про монофілітичний (див. *Монофілія*) розвиток людства. Суть М.— в твердженні, що *раси людини* кровно споріднені між собою і походять від спільних предків. М. підтверджується численними антропологічними фактами, зокрема тим, що в усіх без винятку мішаних шлюбах (між представниками різних рас) народжуються плодючі нащадки. Протилежним М. є *полігенізм*.

МОНОГРА́МА (від *моно...* і грец. γράμμα — письмовий знак, літера) — одна або кілька початкових лі-

тер (наприклад, імені чи прізвища), з'єднаних в один знак або переплетених у вигляді візерунка. Відома з перших століть н. е., її вміщують на медалях, посуді, екслібрисах, ювелірних виробах, одязі тощо. У вигляді М. буває авторський підпис на мистецькому творі.

МОНОДА́КНА (Monodacna) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 34 мм) округлоовальна, опукла, з широкими радіальними ребрами на зовн. поверхні. У кожній стулці — по одному головному замковому зубу. У роді — 3 сучас. види, поширені в Каспійському м., в лиманах Чорного й Азовського морів, з них в УРСР — 2 види: М. кольорова (M. colorata) і М. чорноморська (M. pontica). У викопному стані М. відома починаючи з пліоцену (лиманні відклади Причорномор'я).

МОНО́ДІЯ (грец. μονῳδία — пісня одного співака) — 1) У Стародавній Греції — спів сольний або в супроводі інструменту. 2) Вид сольного співу з інструментальним супроводом, який склався в Італії в 16 ст. й сприяв виникненню нових форм і жанрів (*речитатив, арія, опера, кантата* тощо). 3) У широкому розумінні — будь-який одноголосий спів з інструментальним супроводом або без нього.

Л. З. Мазепа.

МОНО́ЕДР (від *моно...* і грец. ἕδρα — основа, грань) — проста кристалографічна форма мінералів, що має лише одну грань. У кристалах буває тільки в комбінаціях з ін. простими формами. Трапляється в усіх *сингоніях*, крім кубічної.

МОНОКАРПІ́ЧНІ РОСЛИ́НИ (від *моно...* і грец. καρπός — плід) — рослини, які цвітуть і плодоносять раз у житті. Після плодоношення М. р. гинуть. До них належать всі однорічні (льон, коноплі, жито, пшениця тощо) і дворічні (капуста, буряк, морква та ін.) рослини, з багаторічних — деякі агави, бамбуки, пальми, ферули тощо.

МОНОКЛІНА́ЛЬ (від *моно...* і грец. κλίνω — нахиляю) — форма залягання верств гірських порід на великих територіях з пологим нахилом в один бік. М. характерні для структур осадочного покриву *платформ*. Часто М. є одним з крил великих платформених структур — *антекліз* і *синекліз* з нахилом верств 0,1—3,0°. На Україні прикладом М. є пн. борт *Причорноморської западини*. М. наз. і невеликі частини крил складчастих структур.

І. Н. Сулимов.

МОНОКЛІ́ННА СИНГОНІ́Я — кристалографічна *сингонія*, що об'єднує три види симетрії: діедричний осьовий (має вісь симетрії 2-го порядку), діедричний безосьовий (з однією площиною симетрії), призматичний (з віссю симетрії 2-го порядку, площиною симетрії та центром інверсії). Кристали М. с. мають багато поодиноких і симетрично-рівних напрямів, кожен елемент симетрії є лише в одному числі. Кристалографічні константи М. с.: $a \neq b \neq c$; $\beta \neq 90°$, $\alpha = \gamma = 90°$. Прості форми М. с. відкриті, не замикаються у просторі: *моноедр* (одна грань), *діедр* (дві грані, що перетинаються), пінакоїд (дві паралельні грані) та ромбічна *призма*. Всі вони не утворюють замкнених многогранників, а трапляються в комбінаціях. Кристали М. с. оптично двоосьові, деякі з них оптично активні. У М. с. кристалізується бл. 30% мінералів (*ортоклаз, мусковіт, рогова обманка, гіпс* та деякі інші).

Т. М. Агафонова.

МОНОКО́РМ — продукт із однієї або кількох частин кормових рослин одного виду. Його можна доповняти різними добавками або *premіксами*, щоб забезпечити потребу тварин у поживних речовинах. Маса кормових рослин у М. повинна становити не менш як 90% сухої речовини. Готують М. найчастіше із *зернових культур*. М.— однорідна суміш у розсипному, брикетованому або гранульованому вигляді. Роздавання М. легше механізувати, ніж багатокомпонентні *кормові раціони*, тому його використовують переважно на *тваринницьких комплексах*.

М. І. Коробко.

МОНОКУЛЬТУ́РА — беззмінне вирощування однієї с.-г. культури на тому самому полі або ділянці протягом багатьох років. Значне зменшення врожаїв за М. пояснюється тим, що на полях посилено розмножуються специфічні шкідники й поширюються хвороби, збільшується кількість бур'янів, пристосованих до умов розвитку вирощуваної рослини, однобічно використовуються поживні речовини й волога грунту. Значно погіршуються й фіз.-хім. та мікробіол. властивості грунту, зменшуються запаси органічних речовин, розвивається *ерозія грунту*. Велике зниження врожайності, до якого призводить М., дістало назву *грунтовтоми*. З підвищенням культури *землеробства* М. втратила значення. Див. також *Сівозміна*.

В. О. Пастушенко.

МОНОЛІ́Т (грец. μονόλιθος — висічений з одного каменю, зроблений з однієї брили) — 1) Суцільна кам'яна брила. 2) Споруда або її частина, висічені з суцільного каменю чи зведені з бетону. 3) Зразок грунту або гірської породи, висічений одним великим непорушеним куском.

МОНОЛІ́ТНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, виготовлені як єдине ціле (*моноліт*) безпосередньо на місці зведення будинку або споруди. До монолітних належать переважно бетонні (див. *Бетонні вироби і конструкції*) і *залізобетонні конструкції*. Монолітними роблять (застосовуючи *опалубку*), напр., масивні *фундаменти* під колони та енергетичне або технологічне устаткування, *балки, колони*, стіни, аркові і склепінчасті *покриття* з тонкостінних *оболонок*, ребристі й безбалкові *перекриття*, деякі багатоповерхові будинки, *градирні*, баштові *копри, водонапірні башти*, резервуари, *силосні споруди*, димові труби, басейни. Конструкціями такого типу є унікальні залізобетонні споруди (напр., телевізійні вежі, ядерні реактори), деякі гідротех. споруди тощо. М. к. застосовують в разі нестандартності і малої повторюваності елементів будинків і споруд, при великих навантаженнях, при зведенні будинків і споруд в сейсмічних районах тощо.

МОНОЛО́Г (від *моно...* і грец. λόγος — слово, мова) — в літературному (переважно драматичному) творі, виставі, кінофільмі звернення персонажа до самого себе або до оточуючих його дійових осіб, відособлене від реплік інших персонажів. М. вимагає від актора великої майстерності. Через М. розкривається духовне життя персонажа, складність його характеру. К. *Станіславський* і В. *Немирович-Данченко*, виходячи з вимоги безперервності сценічної дії й життя актора в образі, висунули, крім того, поняття т. з. внутрішнього М. (див. *Станіславського система*). Внутрішній М. у фільмі — один із засобів посилення кінематографічної виразності, коли актор грає мовчки, а за кадром чути його голос. На естраді монологом наз. самостійний номер розмовного жанру, що його виконує один актор.

Г. Монж.

МОНОМЕ́РИ (від *моно...* і грец. μέρος — частина, частка) — речовини, *молекули* яких здатні вступати в реакцію (*полімеризації* або *поліконденсації*) між собою або з молекулами ін. речовин, утворюючи *полімери*. У молекули полімеризаційних М., як правило, входять групи з *кратним зв'язком* (*ненасичені вуглеводні, альдегіди, нітрили* тощо) або циклічні угруповання (напр., *лактами, лактони*). Внаслідок розкриття груп з кратним зв'язком або циклічних угруповань М. сполучаються між собою. Мономерами для поліконденсації можуть бути сполуки, що містять у молекулі мінімум дві реакційноздатні групи (напр., *карбонові кислоти, амінокислоти*). Якщо реакційноздатних груп дві, то одержують лінійні полімери, якщо більше — сітчасті й розгалужені полімери.

Ю. П. Гетьманчук.

Г. Монмуссо.

МОНОМЕТАЛІ́ЗМ (від *моно...* й *метали*) — грошова система, за якої на відміну від *біметалізму* один метал є *загальним еквівалентом* і основою *грошового обігу*. М. може бути мідним, срібним або золотим. За М. в обігу перебувають не лише золоті або срібні монети, які є основою обігу, а й монети з ін. металів, а також кредитні гроші (банкноти) й *гроші паперові*. Всі вони вільно розмінюються на золото. З розвитком капіталізму *грошовою системою* стає золотий М., перехід до якого почався з кінця 19 ст.

МОНОМОТА́ПА (правильніше Мвене Мутапа) — раннє держ. утворення на тер. Африки в межиріччі Замбезі — Лімпопо. Соціально-екон. структура М. склалася на основі культури *Зімбабве*. Найвищого розквіту досягла в 14—15 ст. В М. при наявності сильної політ. влади верховних вождів з'явилися зародки держ. апарату, характерні для *військової демократії*. Значного розвитку досягли землеробство, металургія залі-

Моноплан Ан-72.

за, керамічне виробн., монументальне кам. будівництво, торг. зв'язки. В 1693 М., ослаблена в результаті міжусобних воєн та боротьби з португ. колонізаторами, була завойована племенами розві.

МОНОНУКЛЕО́З ІНФЕКЦІ́ЙНИЙ, залозиста гарячка, лімфоцитарна ангіна, моноцитарна ангіна, хвороба Філатова — гостре інфекційне захворювання, що спричинюється вірусом, який уражає переважно лімфатичну тканину. Передається М. і. гол. чин. повітряно-крапельним шляхом, спостерігається найчастіше у дітей і осіб молодшого віку. За перебігом захворювання розрізняють тяжку, середню, легку, рецидивуючу і хроніч. форми М. і. Симптоми: *ангіна,* збільшення і болісність *лімфатичних вузлів* (особливо задньошийних і підщелепних) та селезінки, гарячка, ураження печінки, рідше — легень, серця, нервової системи, шлунково-кишкового тракту. В крові — помірний *лейкоцитоз* (збільшений вміст лімфоцитів, моноцитів), наявність плазматичних клітин та атипових мононуклеарів. Лікування: симптоматичне (вітаміни, десенсибілізуючі засоби), при тяжких формах — *кортикостероїди, антибіотики. А. Ф. Романова.*

МОНОПЛАКОФО́РИ (Monoplacophora) — клас морських глибоководних безхребетних типу *молюсків.* Представлені переважно викопними формами. Бл. 60 видів, у т. ч. 6 сучас., об'єднаних в 1 ряд — неопіліна (Neopilina), з них найвідоміший вид — N. galatheae, вперше описаний 1957. Раковина М. (діаметр до 3 см) схожа на раковину морського *блюдечка*; цим М. нагадують *черевоногих молюсків,* до яких їх раніше й відносили. Тіло М. складається з голови, тулуба і ноги. Є мантія, борозенчаста мантійна порожнина, первинні зябра (ктенідії), тертка (радула) тощо. За будовою багатьох органів, центральної нервової системи, мускулатури М. наближаються до *панцирних молюсків.* М. мають й інші примітивні риси: спинний відділ *вторинної порожнини тіла,* метамерне розміщення і збільшене число окремих органів (напр., 1—8 пар м'язів-ретракторів ноги, 5—6 пар ктенідіїв тощо). Викопні М. відомі з відкладів кембрію, силуру і девону.

О. П. Маркевич.

МОНОПЛА́Н (від *моно...* й лат. planum — площина) — літак або планер з однією несучою поверхнею *(крилом).* М. (мал.) поділяють: за розміщенням крила відносно *фюзеляжу* — на низько-, середньо- і високоплани; за кріпленням крила до фюзеляжу — на вільнонесучі, підкісні і розтяжкові. Вільнонесучий М.— осн. тип сучасних літаків.

МОНОПО́ДІЙ [від *моно...* і грец. πούς (ποδός) — нога] — один із типів *галуження* у рослин (моноподіальне).

МОНОПО́ЛІЇ КАПІТАЛІСТИ́ЧНІ — великі підприємства, фірми та об'єднання (союзи) капіталістів, що зосереджують значну частину виробництва та збуту тієї чи іншої продукції і панують на ринку з метою вилучення *монопольного надприбутку.* Виникнення монополій — закономірний результат *концентрації виробництва* і *концентрації капіталу.* Розвиток капіталістичних монополій пов'язаний з новою роллю банків та ін. фінанс. ін-тів і з т. з. *системою участі.* Панування монополій — перша ознака, гол. екон. риса *імперіалізму.* «Імперіалізм є монополістична стадія капіталізму» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, стор. 362). Заміна вільної *конкуренції* монополіями становить екон. основу монополістичного капіталізму. Період *загальної кризи капіталізму* характеризується дальшим зростанням М. к. Проте воно відбувається нерівномірно. Це зумовлює велику різницю в ступені монополізації окремих галузей г-ва. В міру зростання екон. могутності монополій посилюється їхній вплив на держ. апарат, відбувається переплетення монополій з бурж. д-вою, дедалі більше розвивається *державно-монополістичний капіталізм.* М. к. виступають у різних формах, основні з них — *картель, синдикат, трест, концерн.* За імперіалізму виникли й поширюються *міжнародні монополії і транснаціональні монополії.* Зростання М. к. в усіх формах і видах призводить до посилення ними експлуатації робітн. класу і пограбування трудящих мас як імперіалістичних країн, так і економічно слаборозвинутих країн, вкрай загострює осн. суперечність капіталізму — суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів, посилює паразитизм і загнивання капіталізму. М. к., пов'язані з воєнним бізнесом, наживаються на гонці озброєнь, штовхають д-ву на проведення реакційної внутрішньої і агресивної зовн. політики (див. *Воєнно-промисловий комплекс*).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 28. Зошити з імперіалізму; Колыбанов В. А. Основные признаки империализма. К., 1972; Капиталистическая интенсификация производства: тенденции и противоречия. К., 1978; Современные международные монополии. М., 1978; Иванов И. Д. Современные монополии и конкуренция. М., 1980.

В. А. Колибанов.

МОНОПОЛІСТИ́ЧНІ ОБ'Є́ДНАННЯ В ДОРЕВОЛЮЦІ́ЙНІЙ РОСІЇ — великі об'єднання капіталістів, що виникли на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу; панували в окремих галузях промисловості в період імперіалізму. Монополістичні тенденції в дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, виявилися у 80-х рр. 19 ст. Проте визначальну роль в економіці країни вони почали відігравати після екон. кризи 1900—03. Осн. формою монополій були *синдикати,* частково поширилися *картелі.* До 1914 в Росії діяло 150—200 торг.-пром. синдикатських і картельних угод. Вони охоплювали 65—70% виробн. пром. продукції. Хоч в цілому Росія відставала від розвинутих капіталістичних країн за рівнем розвитку пром-сті, ступінь монополізації провідних галузей важкої індустрії тут був досить високий. Одним з перших великих монополістичних об'єднань Росії був синдикат цукрозаводчиків, утворений 1887. Виникли й діяли такі великі монополії як «Продвугілля», що зосередило 60% видобутку вугілля Донбасу (1912), «Продаруд» — понад 80% видобутку руди позазаводських рудників, «Продвагон» — понад 90% виробн. вагонів, «Продамет» — 80—95% металевих виробів тощо. Більшість провідних монополістичних об'єднань Росії концентрувалася на Україні. Деякі з них виникли з ініціативи укр. буржуазії (напр., синдикат цукрозаводчиків) і, як правило, в процесі розвитку «зрощувалися» з столичними банками, перетворюючись на загальнорос. монополії. На поч. 2-го десятиліття 20 ст. в Росії виникають монополістичні об'єднання банків. Проникнення банківського капіталу в пром-сть та ін. галузі призводило до утворення вищих форм *монополій капіталістичних — трестів* і *концернів* (напр., «Русуд — Наваль», «Брати Нобель», «Російська нафтова генеральна корпорація» тощо). Початок і розгортання 1-ї світової війни спричинилися до дальшого розвитку монополістичних об'єднань в Росії. За визначенням В. І. Леніна, «війна подесятерила їх число, роль і значення» (Повне зібр. тв., т. 34, с. 181). Виникли нові великі концерни Путілова — Стахєєва, Батоліна, Второва, братів Рябушинських. Особливо розвинулись монополістичні об'єднання, пов'язані з воєнним виробн. М. о. в д. Р. було ліквідовано в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, в ході націоналізації пром-сті і банків 1917—18.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Воєнна програма пролетарської революції; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Март — октябрь 1917 г. Документы и материалы, ч. 1—2. М., 1957; Лившин Я. Монополии в экономике России. М., 1961; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2. К., 1962; Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. К., 1975.

Т. І. Дерев'янкін.

«МОНОПОЛІСТИ́ЧНОЇ КОНКУРЕ́НЦІЇ ТЕО́РІЯ» — сучасна бурж. концепція щодо проблем реалізації в умовах конкурентної боротьби *монополій.* За цією концепцією, на ринку відбувається внутрігалузева *конкуренція* торг.-пром. монополій і окремих фірм як продавців і покупців, переплітаються елементи вільної конкуренції і монополій, які ведуть боротьбу за надвисокий *монопольний надприбуток.* За «М. к. т.», в основі *ціноутворення* лежать повні конкурентні витрати виробництва. Зовні виходить, нібито не виробництво, а ринок формує ціни товарів і прибуток капіталістів. Цим затушовується процес дійсного створення *вартості* і *додаткової вартості,* експлуатація трудящих. «М. к. т.» поширилася з кін. 20-х рр. 20 ст.

Осн. положення її сформулював Е. *Чемберлін* (США), послідовники її — Н. Калдор (Великобританія), Дж. Нейман, У. Баумол, У. Фелнер (США) та ін. Виходячи з абсолютизації сфери обігу, представники «М. к. т.» свідомо маскують дійсні джерела монополістичних прибутків, намагаються довести, нібито монополії служать інтересам суспільства.

М. М. Кирієнко.

МОНОПО́ЛІЯ (грец. μονοπωλία — право виключного продажу) — виключне право на володіння будь-чим або здійснення якихось заходів (напр., *валютна монополія*); характерне для *імперіалізму* панування в певній галузі *трестів, концернів, синдикатів* тощо (див. *Монополії капіталістичні*), які зосереджують під своїм контролем значну частину виробництва і збуту тієї чи іншої продукції і панують на ринку з метою вилучення *монопольного надприбутку;* зосередження будь-чого в розпорядженні держави, організації, фірми тощо (напр., *монополія зовнішньої торгівлі*).

МОНОПО́ЛІЯ ЗО́ВНІШНЬОЇ ТОРГІ́ВЛІ — виключне право держави на здійснення спеціальними органами зовнішньоторговельних операцій; один з принципів *економічної політики* соціалістичної держави. В СРСР М. з. т. почала запроваджуватися з перших років Рад. влади декретом «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» (1918). Метою встановлення М. з. т. є захист планомірно організованої соціалістичної економіки від стихійних коливань капіталістичного ринку, раціональне використання нац. багатства, концентрація зовнішньоторг. доходів у руках загальнонародної д-ви, розвиток соціалістичної економіки. Організаційно М. з. т. в СРСР здійснюють Рада Міністрів СРСР, М-во зовн. торгівлі СРСР, у складі якого створено спеціалізовані об'єднання та організовано торг. представництва в зарубіжних країнах, і Держ. к-т Ради Міністрів СРСР по зовн. екон. зв'язках. Широку участь у розширенні торг. контактів із зарубіж. країнами беруть громад. орг-ції, серед яких важливу роль відіграє *Торговельно-промислова палата СРСР*. Зовнішньоторг. монополія органічно входить у систему соціалістичних зовнішньоекон. відносин і відіграє значну роль у сусп. відтворенні. Див. також *Зовнішньоторговельні об'єднання* всесоюзні, *Зовнішньоторговельні організації СРСР, Зовнішні економічні зв'язки СРСР.*

О. М. Розинко.

МОНОПО́ЛЬ МАГНІ́ТНИЙ (від *моно...* і грец. πόλος — полюс), монополь Дірака — гіпотетична частинка з позитивним або негативним магнітним зарядом. Гіпотезу про існування М. м. висловив 1931 П. А. М. *Дірак*. Вона спирається на властивість часткової симетрії *Максвелла рівнянь* відносно перестановки місцями векторів електр. і магн. індукції. Ця симетрія була б повною, коли б у природі крім електр. зарядів (електр. монополів) існували й М. м. Із законів *квантової механіки* випливає, що теорія руху М. м. з магн. зарядом μ у полі, створеному електр. зарядом *e*, буде несуперечливою, якщо виконується умова: $e\mu = {}^1/_2\, n\hbar c$, де $\hbar$ — *Планка стала*, c — *швидкість світла*, n — додатне або від'ємне ціле число. Незважаючи на експеримент. пошуки, М. м. не виявлено.

П. І. Фомін.

МОНОПО́ЛЬНА РЕ́НТА — див. *Земельна рента.*

МОНОПО́ЛЬНА ЦІНА́ — специфічна форма ринкової *ціни* товару, яка відхиляється від *вартості* та *ціни виробництва* внаслідок монопольного становища на ринку продавця або покупця і забезпечує одержання *монопольного надприбутку*. Переростання капіталізму в імперіалізм і виникнення монополій призводять до того, що ціна виробн. поступається місцем М. ц., яку встановлюють монополістичні об'єднання і підприємства в результаті монопольного панування в сфері виробн. і обігу. Існують монопольно-високі ціни, за якими монополії реалізують свої товари, і монопольно-низькі, за якими монополії скуповують сировину й ін. товари у немонополізованих виробників. Монопольно-високі ціни включають *витрати виробництва* і монопольний прибуток. Монопольно-низькі ціни встановлюються нижче вартості й інколи навіть не покривають витрат виробн. немонополізованих виробників. Монополії за допомогою д-ви встановлюють ціни різними методами, зокрема встановленням прямого контролю над цінами, тарифною податковою політикою, держ. закупівлями. В умовах *державно-монополістичного капіталізму* функції встановлення М. ц. починає виконувати д-ва, яка забезпечує монополіям високі прибутки, що призводить до посилення експлуатації трудящих.

Ф. М. Протас.

МОНОПО́ЛЬНИЙ НАДПРИБУ́ТОК — специфічна форма *прибутку*, який одержують *монополії капіталістичні* внаслідок встановлення їхнього панування в одній або кількох галузях економіки; є надлишком над середньою *нормою прибутку*. Забезпечує одержання М. н. *монопольна ціна*. Джерелом М. н. є *додаткова вартість* монополістичних підприємств, перерозподіл додаткової вартості немонополізованих підприємств на користь монополій, пограбування дрібних виробників шляхом встановлення «ножиць цін», тобто встановлення монопольно-високих цін на пром. товари і монопольно-низьких цін на с.-г. продукцію, експлуатація народів ін. країн, особливо економічно слаборозвинутих, внаслідок *нееквівалентного обміну* з ними, *мілітаризація капіталістичної економіки* тощо. Одержання М. н. є однією з форм прояву *основного економічного закону капіталізму*. Гонитва за М. н. породжує жорстоку конкурентну боротьбу між монополістичними об'єднаннями, призводить до ще більшого загострення антагонізмів в усій капіталістичній системі. Див. також *Надприбуток*.

Ф. М. Протас.

МОНОРЕ́ЙКОВА ДОРО́ГА — підйомно-транспортна споруда з однією рейкою-балкою (монорейкою), по якій переміщуються пасажирські вагони або вантажні вагонетки. Розрізняють М. д. навісні й підвісні (див. *Підвісна дорога*); з рейкою-балкою на *естакаді* або на окремих масивних опорах. У навісних М. д. (мал.) рухомий склад (переважно моторні вагони з причепами або без них), спираючись на ходові візки, ру-

хається над рейкою-балкою. У підвісних М. д. підвішений до ходових візків рухомий склад переміщується під рейкою-балкою (колію таких М. д. роблять закритою — всередині порожнистої несучої балки — або відкритою). Місткість вагонів — 60—120 чоловік, швидкість руху — переважно до 100 км/год. Вантажопідйомність вагонеток— 0,5—2, іноді 5 т, швидкість їхнього руху — 2—4 км/год. М. д.— засіб позавуличного *міського транспорту*, приміського і *промислового транспорту*. Відзначається безпекою руху, високою енерг. економічністю, відносно низькою металоємністю, незалежністю траси від рельєфу й умов планування вуличної мережі. Застосування М. д. доцільне для трансп. зв'язку великих міст з аеропортами, містами-супутниками, місцями відпочинку тощо. Перспективними є високошвидкісні (швидкість руху вагонів до 500 км/год) пасажирські М. д. на повітр. подушці або з магн. *підвіскою*. М. д. діють у м. Вупперталі (ФРН, 13 км, 1902), Токіо (до аеропорту Ханеда, 15 км, 1964). Їх зводять у парках, на виставках тощо.

Я. В. Хом'як.

МОНОРИ́М (франц. monorime, від грец. μόνος — один і франц. rime — рима) — вірш або частина його з однозвучною римою. М. був особливо поширений у давній східній поезії. М. Бажан переклав поему Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» чотирирядцями з М. Моноримічні фрагменти є у вірші А. Малишка «Пісенька про Джона». Традиція укр. М. має джерелом нар. думи.

МОНОСАХАРИ́ДИ, прості вуглеводи — органічні речовини звичайно з загальною формулою $C_nH_{2n}O_n$ (де $n = 3$ або не набагато більше). Містять гідроксильну та альдегідну (альдози) або кетонну (кетози) групи. За кількістю атомів вуглецю М. поділяють на тріози, тетрози, пентози і т. п. Найбільше значення з М. мають *гексози* (*глюкоза, галактоза, фруктоза*) та пентози (арабіноза, ксилоза, *рибоза*). М.— кристалічні речовини, добре розчинні у воді, солодкі на смак. Поширені в рослинних і тваринних організмах як у вільному стані, так і в складі *глікоз-*

а

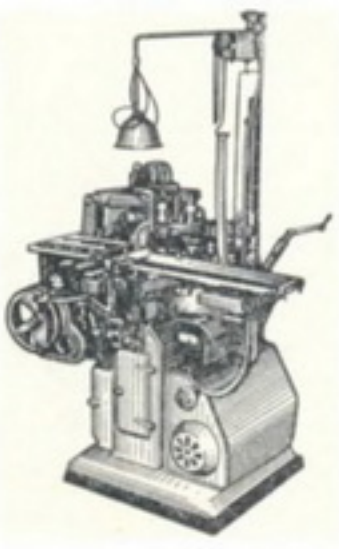

б

Монотип:
а — складально-програмуючий апарат;
б — відливний рядкоскладальний автомат.

зидів, олігомерів та полімерів, а також деяких біополімерів. У вільному стані відіграють важливу роль в обміні речовин, беручи участь у процесах *дихання, бродіння* та синтезу складніших вуглеводів. М. та їхні похідні використовують в харч. пром-сті й медицині.

МОНОСО́МІЯ (від *моно...* і грец. σῶμα — тіло) — відсутність в організмі або клітині в диплоїдному хромосомному наборі однієї *хромосоми.* Таку клітину або організм наз. моносоміком. М. виникає гол. чином внаслідок порушень під час розходження гомологічних (парних) хромосом при *мейозі* (найчастіше) або *мітозі.* Моносоміки широко використовуються у селекційній роботі. М.— причина деяких *хромосомних хвороб.* Див. також *Хромосомні перебудови.*

МОНОТЕЇ́ЗМ (від *моно...* і грец. θεός — бог) — система реліг. вірувань, яка полягає в поклонінні єдиному богові, на відміну від *політеїзму* — багатобожжя. Монотеїстичні уявлення про єдиного бога вперше виникли з утворенням д-в і появою культу земних деспотів і царів. Розкриваючи соціальну основу М., Ф. Енгельс писав: «Єдиний бог ніколи не міг би появитись без єдиного царя, ... єдність бога, який контролює численні явища природи..., є тільки відображенням єдиного східного деспота...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 54). Більшість сучас. релігій (*християнство, іслам, буддизм, іудаїзм*) монотеїстичні. Проте в жодній з них М. не проведений послідовно до кінця і поєднується з політеїзмом, зокрема в християнстві — з віруванням у пророків, бога-отця, бога-сина, богоматір, святих тощо.

МОНОТИ́П (від *моно...* і грец. τύπος — відбиток) — буквовідливна машина, на якій рядки тексту складають і відливають з окремих *літер* і *пробільних матеріалів;* тип *складальної машини.* В М. (мал.) є складально-програмуючий апарат з клавіатурою і відливний рядкоскладальний автомат. При натискуванні на клавіші текст фіксується у вигляді комбінованих отворів на рухомій паперовій стрічці, одночасно визначаються проміжки між словами. У рядкоскладальному автоматі, куди надходить паперова стрічка, з її допомогою відливаються літери і пробільні матеріали, з яких формуються рядки певного формату. Продуктивність такого автомата 180 літер за хвилину. М. створив (1897) Т. Ланстон (США). В СРСР М. виготовляє Ленінградський з-д поліграфічних машин. М. поступово замінюють *фотоскладальними машинами.*

Т. О. Стародуб.

МОНОТИ́ПІЯ (від *моно...* і грец. τύπος — відбиток) — вид друкованої *графіки.* Фарби одного чи кількох кольорів від руки накладають на рівну поверхню металевої дошки; на друкарському верстаті дістають один якісний відбиток М. (звідси назва цієї техніки), а інколи — декілька. М. дозволяє домогтися особливої прозорості й ніжності тонів. Її іноді застосовують у сполученні з ін. техніками (*офортом* тощо). Техніка М. відома з 17 ст., набула поширення в кінці 19 ст. В Росії техніку М. застосовувала О. Кругликова, на Україні до М. зверталися М. *Глущенко,* М. *Дерегус,* Ю. *Кратохвиля-Відимська,* О. *Пащенко* та ін.

МОНОТО́ННА ФУ́НКЦІЯ (від грец. μονότονος — однотонний) — функція дійсної змінної, визначена на інтервалі (a, b), прирости якої $\Delta f(x) = f(x + \Delta x) - f(x)$ при $\Delta x > 0$ [$x \in (a, b)$, $x + \Delta x \in (a, b)$] не міняють знака. Якщо $\Delta f(x) \geqslant 0$, М. ф. наз. неспадною (при $\Delta f(x) > 0$ — зростаючою), якщо $\Delta f(x) \leqslant 0$ — незростаючою (при $\Delta f(x) < 0$ — спадною). Умова монотонності може виконуватись як для всієї області визначення функції, так і для деякої її частини. Напр., функція $y = x^3$ є зростаючою, функція $y = \log_a x$ при $0 < a < 1$ — спадною у всій області визначення, функція $y = x^2$ є зростаючою при $x > 0$ і спадною при $x < 0$. Див. також *Зростання і спадання функції.*

МОНОФА́ГІЯ (від *моно...* і грец. φάγος — пожирач) — вузькоспеціалізоване живлення тварин єдиним видом їжі; крайній ступінь *стенофагії.* Характерна для комах, які живляться одним видом рослин (багато видів земляних блішок, філоксера виноградна та ін. тлі, деякі жуки-короїди тощо), вузькоспецифічних *паразитів,* пристосованих до одного виду хазяїна, і т. ін. У хребетних тварин М. зустрічається рідко: напр. деякі види амер. колібрі, живляться *нектаром* орнітофільних (див. *Орнітофілія*) рослин певного виду.

МОНОФІЛІ́Я (від *моно...* і грец. φῦλον — рід, плем'я), монофілетичний розвиток — вчення про походження органічного світу від єдиної предкової групи близькоспоріднених організмів. Щодо окремих груп організмів М.— походження від однієї предкової групи близькоспоріднених організмів. З уявлень про монофілетичне походження організмів виходить сучас. *еволюційне вчення.* Вихідною при монофілетичному розвитку є не окрема пара особин, а *популяція.* Прикладом монофілетичного розвитку може бути походження численних порід свійських ссавців і птахів. Усі сучас. численні та різко відмінні між собою породи голубів виникли від дикого голуба сизого. Графічно монофілетичний розвиток зображують у вигляді *родовідного дерева.* Переконливі докази на користь монофілетичного характеру еволюційного процесу дають *ембріологія, порівняльна анатомія, палеонтологія* та ін. Численні палеонтологічні знахідки дали змогу точно відтворити безперервні ряди форм, що беруть початок від малодиференційованих спільних предків. Такі ряди відновлено для парнокопитних, носорогів, слонів та ін. Поняттям, протилежним М., є *поліфілія.* Відносно людини див. *Моногенізм.*

Б. Г. Новиков.

МОНОФІСИ́ТСТВО (від *моно...* і грец. φύσις — природа, єство) — одна з течій *християнства,* основою віровчення якої є догма про єдину (божественну) природу Ісуса Христа, а не подвійну — божественну і людську. Засн. в 5 ст. константинопольським архімандритом Євтихієм під час боротьби проти *несторіанства.* Ефеський собор 449 визнав М. правовірним, але Халкідонський собор 451 проголосив його *єрессю,* внаслідок чого християнство поділилося на халкідонські й нехалкідонські (монофіситські) церкви. М. найбільш поширилося у сх. провінціях Візантії в 5—6 ст. і стало реліг.-політ. основою сепаратистських тенденцій, реліг. формою протесту нар. мас проти гніту Римської імперії й офіц. християнської церкви. М. втратило політ. значення після завоювання в 7 ст. сх. провінцій Візантії арабами. Нині М. дотримується більшість віруючих вірмен (див. *Вірменська апостольська церква*), яковіти Бл. Сходу й Пд. Індії, а також християнське населення Ефіопії.

О. С. Онищенко.

МОНОХРОМАТИ́ЧНЕ СВІ́ТЛО [від *моно...* і грец. χρῶμα (χρώματος) — колір] — видиме електромагнітне проміння однієї певної й строго постійної частоти ν_0. Походження терміна пов'язане з тим, що зміна частоти світлових променів сприймається людиною як зміна їх кольору (див. *Світло*). Означення «монохроматичний» вживають і відносно електромагн. проміння ін. діапазонів (ультрафіолетового, інфрачервоного, рентгенівського), хоч ніякого відчуття кольору воно не дає. Строго М. с. в природі не існує. Теор. аналіз показує, що випромінювання строго монохроматичних хвиль має відбуватися нескінченно довго. Будь-яке ж реальне випромінювання обмежене в часі й охоплює деякий інтервал частот $\Delta\nu$. Якщо відношення $\Delta\nu/\nu_0$ дуже мале, проміння наз. квазімонохроматичним. Джерелами проміння, близького до монохроматичного, є квантові генератори (див. *Квантові генератори і підсилювачі*). Для одержання квазімонохроматичного світла з немонохроматичного застосовують *монохроматори.*

МОНОХРОМА́ТОР в оптиці — прилад для виділення вузького інтервалу довжин хвиль (або частот) із складного спектра оптичного випромінювання (див. також *Монохроматичне світло*). У М. (мал.) світло, пройшовши крізь вхідну щілину *1*, попадає в об'єк-

Монпельє. Центральна частина міста.

тив-коліматор (лінзовий або дзеркальний) *2*, який формує пучок паралельних променів і спрямовує його на диспергуючий елемент *3* (див. *Дисперсія світла*). Після проходження диспергуючого елемента промені з різним значенням довжини хвилі λ поширюються під різними кутами, і в фокальній площині об'єктива *4* утворюється спектр—сукупність просторово рознесених зображень вхідної щілини у променях з різним λ. Вихідна щілина *5* пропускає лише певну невелику ділянку $\Delta\lambda$ цього спектра. При цьому із М. виходить випромінювання не однієї довжини хвилі λ_0, а деякого вузького інтервалу довжин хвиль $\lambda_0 \pm \frac{\Delta\lambda}{2}$.

Вибір λ_0 здійснюється поворотом диспергуючого елемента. Розроблено різноманітні конструкції М., в яких диспергуючими елементами можуть бути *призми оптичні* або *дифракційні гратки*. Для різних спектральних областей призми і лінзові об'єктиви (як коліматорні, так і фокусуючі) М. виготовляють із скла, кварцу, флюориту тощо. Для зменшення шкідливого впливу розсіяного світла, утвореного гол. чином внаслідок відбивання від оптичних деталей М., створені т. з. подвійні М., що складаються з двох простих М., в яких вихідна щілина першого служить вхідною для другого. М. є найважливішою складовою частиною багатьох *спектральних приладів*, які застосовуються в різних галузях науки і техніки.

Літ.: Топорец А. С. Монохроматоры. М., 1955; Зайдель А. Н., Островская Г. В., Островский Ю. И. Техника и практика спектроскопии. М., 1976.

С. Г. Шевель.

МОНОХРО́МІЯ (від *моно...* і грец. χρῶμα — колір) — одноколірність. В образотворчому й декоративно-ужитковому мист. монохромними називають твори, написані одним кольором і його відтінками. Існує окремий вид декоративного живопису — *гризайль*, що цілком базується на монохромії.

МОНОЦЕНТРИ́ЗМ (від *моно...* і лат. centrum — осереддя, центр) — вчення про походження людини сучас. типу (Homo sapiens) і людських рас в одній області земної кулі від однієї форми стародавньої людини (див. *Антропогенез, Моногенізм*). На позиціях М. стоїть більшість рад. антропологів. Протилежним М. є *поліцентризм*.

МОНОЦИ́ТИ (від *моно...* і грец. κύτος — вмістище, тут — клітина) — одна з форм білокрівців — *агранулоцитів*. Утворюються з клітин-попередників *кісткового мозку*. Мають бобовидну форму, ядро, слабкобазофільну (див. *Базофіли*) *цитоплазму*. М. здатні до *фагоцитозу*. При локалізації М. у різних органах вони перетворюються на *макрофаги*. В крові здорової людини М. становлять 4—6% заг. кількості *лейкоцитів*, їхній діаметр 12—20 мкм.

МОНПЕЛЬЄ́ — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Ерo. Розташоване на р. Лез, поблизу узбережжя Ліонської зат. Середземного м. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 191 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд., електротех., хім. (виробн. добрив), швейної і харч. пром-сті. Значний центр виноробства і виноторгівлі. Ун-т (засн. 1289). Вища фарм. школа. Худож. музей Фабра. Обсерваторія. Бот. сад (засн. 1593). Архіт. пам'ятки 14—18 ст. М. виник у 8 ст.

МОНРЕА́ЛЬ — місто на Пд. Сх. Канади, в пров. Квебек. Розташований на р. Св. Лаврентія при впадінні в неї р. Оттави. Вузол з-ць і

автомоб. шляхів, найбільший порт Канади, доступний для мор. суден. 2,8 млн. ж. (1976, з передмістями). Поблизу міста — великий аеропорт Дорваль. Гол. торг.-фінанс. і пром. центр країни. Значного розвитку набули машинобудування (заг., авіа-, судно-, дизеле- і вагонобудування), металообр., нафтопереробна, хім. пром-сть. Підприємства кольорової металургії, меблевої, шкіряно-взут., текст., швейної, поліграф. і харч. галузей. У М.— ун-ти Мак-Гілла, Монреальський (засн. 1876) і Джорджа Уїльямса; консерваторія. Публічна б-ка М., б-ка Монреальського ун-ту та красних мистецтв. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. Місто засн. 1642. У 1967 в М. відбулася Всесвітня виставка, 1976 — XXI Олімпійські ігри.

МОНРО́ ДОКТРИ́НА — декларація принципів зовнішньої політики США. Проголошена 2.XII 1823 у формі послання президента США Дж. Монро конгресу в зв'язку з загрозою інтервенції в Лат. Америку з боку європ. д-в — членів *Священного союзу* для відновлення панування Іспанії в її колишніх колоніях. М. д. декларувала принцип взаємного невтручання країн амер. і європ. континентів у внутр. справи один одного (звідси принцип «Америка для американців», що на практиці означав «Америка для США»). Разом з тим М. д. мала експансіоністський характер. Так, під прапором М. д. США в ході *Американо-мексіканської війни 1846—48* відторгнули понад половину мекс. території. Особливо реакційного характеру М. д. набула в епоху імперіалізму, коли США здійснили інтервенцію на Кубу, Гаїті, в Мексіку, Колумбію, Панаму, Домініканську Республіку. В обстановці загальної кризи капіталізму, реакційні кола США використовують М. д. для боротьби проти зростаючого нац.-визвольного руху в країнах Лат. Америки (див., зокрема, *Карибська криза 1962*).

Н. Н. Маркіна.

МОНРО́ВІЯ — столиця Ліберії. Гол. політ. і екон. центр країни. Розташована на узбережжі Атлантичного ок., в гирлі р. Сент-Пол. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення (за 80 км від М., у Робертсфілді). 180 тис. ж. (1976). Підприємства деревообр., буд. матеріалів, текст., харч. пром-сті; нафтопереробний з-д. Держ. ун-т Ліберії (засн. 1951). Держ. публічна б-ка, б-ка Держ. ун-ту. М. засн. 1822.

МОНСТЕ́РА (Monstera) — рід рослин родини *ароїдних*. Багаторічні вічнозелені *ліани* з довгими повітряними коренями, з яких одні служать для прикріплення до опори, інші вкорінюються. Листки великі, шкірясті, спочатку цілісні, з розвитком М. глибоко перисторозсічені, з довгими міцними черешками. Квітки двостатеві, зібрані в початок з покривалом. Плід — ягода. Бл. 50 видів, поширених у лісах тропіч. Америки. Деякі види в СРСР вирощують як декоративні кімнатні та оранжерейні рослини. Найвідоміша М. п р и є м н а (M. deliciosa), яку в побуті наз. філодендроном, із стеблом до 12 м завдовжки і до 10 см у діаметрі. Початки до 25 см завдовжки, запашні, на батьківщині вживаються в їжу.

МОНТА́Ж (франц. montage, букв. — підйом, піднімання) — 1) Добір (складання) і з'єднання частин (елементів) у єдине ціле. 2) М. будівельних конструкцій — зведення (складання) будинків і споруд з елементів (конструкцій) заводського виготовлення; осн. напрям *індустріалізації* будівництва. М. складається з операцій транспортних, підготовчих і власне монтажних. До транспортних операцій належать перевезення елементів та розміщення їх на складах (в разі потреби), до підготовчих — укрупнювальне складання і попе-

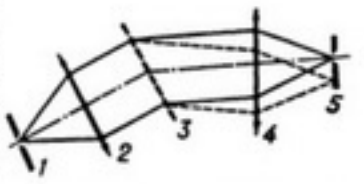

Схема **монохроматора.**

Монреаль. Панорама міста.

В. Л. Монтгомері.

К. Дж. А. Монтеверді.

реднє оснащування конструкцій частинами монтажних пристосувань та пристроїв. Власне М. полягає у встановленні елементів у проектне положення, тимчасовому закріпленні їх, вивірянні точності встановлення та остаточному закріпленні (напр., зварюванням, бетонуванням). Розрізняють М. окремими елементами, М. укрупненими, або монтажними, *блоками* конструкцій (див. *Повнозбірне будівництво*) і М. всієї споруди (її складають на землі, після чого встановлюють у проектне положення). Деякі багатоповерхові будинки різного типу і призначення зводять *підйому поверхів методом*. При М. споруд з *листових конструкцій* застосовують рулонування. М. виконують з трансп. засобів, із складальних стендів або з проміжним розміщенням елементів на приоб'єктних складах. Для монтажних операцій використовують *підйомні крани, домкрати, лебідки, поліспасти, талі,* блоки, а також монтажні пристосування та пристрої (*кондуктори, риштування,* захвати, траверси тощо). Застосовують потокові методи буд-ва (див. *Потокове виробництво*), забезпечують безперервність та рівномірність монтажних робіт, а також можливість поєднання М. буд. конструкцій з ін. буд. процесами і з М. технологічного устаткування. 3) М. технологічного устаткування — складання, встановлення у проектне положення і налагодження технологічного устаткування з приєднанням до нього належних тех. засобів і комунікацій. Виконується переважно в процесі буд-ва нових, розширення і реконструкції діючих підприємств. В СРСР М. проводять, як правило, спеціалізовані організації, рідше — заводи, що постачають устаткування. 4) М. радіоелектронної апаратури — складання апаратури з електронних і радіотех. елементів, електроізолюючих деталей, несучих конструкцій і з'єднувальних проводів. Розрізняють М. на *шасі* і друкований М.— на друкованих *платах* (див. також *Друкована схема*). Друкований М. дає змогу зменшувати габарити і масу апаратури, підвищувати її надійність. *Г. П. Кривобороденко*
(М. будівельних конструкцій).

МОНТА́Ж у кіно — творчий і водночас технічний процес; інтерпретація знятого кіноматеріалу шляхом з'єднання окремих *кадрів* фільму. Один із найважливіших і найвпливовіших засобів кінематографічної виразності й драматургічної побудови. Кінокадри об'єднуються у великі й малі групи, монтажні фрази й цілі епізоди, між кадрами встановлюються смислові, зображальні, масштабно-просторові, динамічні та звукові співвідношення. Серед видів худож. М.— паралельний (чергування кількох дій, що відбуваються одночасно в різних місцях), асоціативний (реальна дія поєднується з уявною, суб'єктивними образами). Розвиток М., оцінка якого на різних етапах історії кіномистецтва змінювалась (див., зокрема, *«Німе» кіно*), пов'язаний з творчою практикою й теор. узагальненнями зарубіжних (Д. У. *Гріффіт*) і вітчизн. (С. *Ейзенштейн*, В. *Пудовкін*, О. *Довженко*, Дз. *Вертов*, Г. і С. *Васильєви*) кінорежисерів. Прийоми кінематографічного М. мають вплив на телебачення, окремі твори худож. л-ри й образотворчого мист., на експозиції виставок. Як тех. процес М. проводиться на *кіностудіях* у спец. цехах.

МОНТА́ЛЕ (Montale) Еудженіо (н. 12.X 1896, Генуя) — італ. поет і критик. У 20 — 1-й пол. 40-х рр. належав до герметизму — літ. течії, характерними рисами якої були настрої тривоги, смутку, трагізму і водночас — неприйняття фашизму. Поезія М. відзначається насиченістю образів і складністю змісту. Автор збірок «Кістки сепії» (1925), «„Дім митника" та інші вірші» (1932), «Обставини» (1939), «Фіністерре» (1943). Прояви герметизму значною мірою долав у творах повоєнного часу (зб-ки «„Буря" та інші вірші», 1956; «Сатура», 1972; «Зошит за чотири роки», 1977). Виступав як літ. і муз. критик. Нобелівська премія, 1975.

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. «Иностранная литература», 1976, № 7.
Д. С. Наливайко

МОНТА́НА — штат на Пн. Зх. США. Площа 381,1 тис. км². Нас. 735 тис. чол. (1974). Адм. ц.— м. Геліна. Рельєф гористий. На Зх.— хребти Скелястих гір, на Сх.— Плато Прерій. Осн. річка — *Міссурі*. Поширені хвойні ліси. На тер. М. розташовані нац. парк Глейшер та частина *Єллоустонського національного парку*. Гол. галузь пром-сті — гірничодобувна. Видобувають мідну, хромітову, свинцеву, цинкову, марганцеву й уранову руди, нафту, газ, золото, срібло. Обробна пром-сть представлена підприємствами по виплавці міді, свинцю, цинку, алюмінію, по виробн. цукру і борошна. В лісах — заготівля деревини. Гол. пром. центри — Анаконда, Біллінгс і Грейт-Фолс. Гол. с.-г. культури — пшениця і цукр. буряки. Тваринництво переважно мол. напряму. Розвинутий туризм.

МОНТА́НЬ-ПЕЛЕ́ — діючий вулкан у *Вест-Індії*, у групі Малих Антільських о-вів (на о. *Мартініка*). Вис. 1397 м. У 1902 відбулося катастрофічне виверження М.-П., під час якого загинуло м. Сен-П'єр (26 тис. чол.). Виверження меншої сили відбулися 1929—32.

МОНТАНЬЯ́РИ (франц. montagnards, від montagne — гора) — ліва течія *Конвенту* під час *Великої французької революції*. Див. *Гора*.

МО́НТВІЛА Вітаутас Миколасович [19.II (4.III) 1902, Чікаго — 19.VII 1941] — лит. рад. поет. З 1906 жив у Литві. У 1929—31 за антифашист. діяльність був ув'язнений. Друкуватися почав 1923. У збірках «Ночі без нічлігу» (1933), «На широку землю» (1940) виступав як поборник прав трудящих. За Рад. влади оспівував вільне життя лит. народу. Окремі поезії присвятив В. І. Леніну («Леніну», «Дайна про Леніна»). Вірші М. пройняті почуттям рад. патріотизму (зб. «Вінок Радянській Литві», вид. 1946). Розстріляний гітлерівцями під Каунасом.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1956; Свет ваш не погас. М., 1959; Стихи. М., 1962: Туда, где солнце. Вильнюс, 1965.

МОНТГО́МЕРІ (Аламейнський; Montgomery of Alamein) Бернард Лоу (17.XI 1887, Лондон — 25.III 1976, там же) — англ. військ. діяч, фельдмаршал (1944), віконт (1946). Учасник 1-ї світової війни 1914—18. Під час 2-ї світової війни 1939—45 з 1942 М.— командуючий 8-ю англ. армією в Пн. Африці, що завдала поразки італо-нім. військам (див. *Ель-Аламейнська операція 1942*). З 1944 — командуючий союзними арміями, що висадилися у Франції і діяли в Нормандії, Бельгії та Пн. Німеччині. Нагороджений орденами «Перемога» та Суворова 1-го ступеня. З 1945 — головнокомандуючий брит. окупаційними військами в Німеччині. З 1946 — на різних військ. посадах, зокрема 1951—58 — 1-й заст. головнокоманд. збройними силами НАТО.

МОНТЕВЕ́РДІ (Monteverdi; Монтеверде) Клаудіо Джованні Антоніо (хрещений 15.V 1567, Кремона — 29.XI 1643, Венеція) — італ. композитор. Один з основоположників жанру опери, видатний майстер *мадригалу*. В 1590—1612 — музикант, співак, капельмейстер у капелі герцогів Гонзага в Мантуї. З 1613 керував капелою собору Сан-Марко у Венеції. Засновник реалістичної муз. драми. Твори: 8 опер (у т. ч. «Орфей», 1607; «Повернення Улісса на батьківщину», 1640; «Коронація Поппеї», 1642), балет, 8 збірників мадригалів (1587—1638), духовна музика.

Літ.: Конен В. Д. Клаудио Монтеверди. М., 1971.

МОНТЕВІДЕ́О — столиця Уругваю, адм. ц. департаменту Монтевідео. М. розташоване на березі зат. Ла-Плата Атлантичного ок. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, найбільший мор. порт країни, аеропорт міжнар. значення Карраско. 1,2 млн. ж. (1976). Засн. ісп. завойовниками 1726. В 1777 окуповане Португалією, в лютому — липні 1807 — Великобританією, 1816—28 — у складі Бразилії. З серпня 1828 — столиця незалежного Уругваю. В 1843—51 обложене аргент.

військами; в обороні М. до 1848 брав участь Дж. *Гарібальді*. З поч. 20 ст. М.— центр робітн. руху. Після 2-ї світової війни М.— арена широких класових битв і антиімперіалістичних виступів.

М.— гол. торг.-фінанс., пром. і культур. центр країни. Розвинута харчова (у т. ч. м'ясохолодобойна, м'ясоконсервна, олійна, борошномельна), текст. і шкіряно-взут. пром-сть. Підприємства металург., металообр., електротех., нафтопе-

Монтевідео. В центрі міста.

реробної, хім., цем. і паперової галузей. У місті зосереджені численні філіали іноз. монополій і банків. М.— база норв., англ. та япон. риболовних і китобійних флотилій, що ведуть промисел у Антарктиці. Респ. ун-т (засн. 1849) та Ун-т праці. Нац. академія л-ри, Нац. інженерна академія, Ін-т географії і історії та ін. наук. заклади. 10 б-к, у т. ч. Нац. б-ка, Нац. б-ка конгресу. Музеї: Нац. історичний, природничої історії, пед., Нац. красних мистецтв та ін. Численні театри і театр. зали. Кліматичний мор. курорт.

МОНТЕ́ГО-БЕЙ — місто на Пн. Зх. Ямайки. Порт на Атлантичному узбережжі, з-цею сполучений з м. *Кінгстоном*, аеропорт міжнар. значення. 42,8 тис. ж. (1970). Підприємства харчосмакової (гол. чин. цукрової) пром-сті. Вивіз цукру, кави, бананів. Курорт, центр туризму.

МО́НТЕГЮ (Montagu) Айвор (н. 23.IV 1904, Лондон) — англ. громадський діяч, публіцист. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1931. Закінчив Кембріджський ун-т (1925). В 1932—33 і 1937—47 співробітничав у ЦО КПВ газеті «Дейлі уоркер» («Щоденна робітнича газета»). В 1944—47 — член Виконкому КПВ. Після 2-ї світової війни 1939—45 — учасник Руху прихильників миру. В 1948—67 — секретар, з 1969 — член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1959.

МО́НТЕГЮ (Montague) Уїльям Пепперелл (24.XI 1873, Челсі, Массачусетс — 1.VIII 1953, Нью-Йорк) — амер. філософ-ідеаліст, представник *неореалізму*. Професор Колумбійського ун-ту (з 1920). Один з авторів «Програми і першої платформи шести реалістів» (1910) і збірника «Новий реалізм» (1912). В дусі неореалізму претендував на подолання протилежності матеріалізму й ідеалізму, створивши концепцію анімістичного матеріалізму, або «гілопсихізму», згідно з якою матерія і психіка становлять дві різні форми енергії. Прагнув поєднати онтологічний *плюралізм* (розглядав дійсність як суму речей, об'єктів, незалежних від свідомості) і гносеологічний *монізм* (спираючись на т. з. теорію іманентності, за якою відмінність між свідомістю і речами є лише функціональною). Звідси теза про безпосереднє «входження» речей у свідомість. Суперечності своєї неореалістичної концепції М. намагався подолати за допомогою елементів *персоналізму* й *неотомізму*.

МОНТЕ́ДІСОН (Montedison) — фінансово-монополістична група в Італії. Почала формуватися в кін. 19 ст. Центром групи є компанія «Монтедісон С. П. А.» (сучас. назва — з 1971). У складі групи бл. 400 фірм, які функціонують в різних капіталістичних країнах. Активи групи зосереджено в хім., нафтохім. і текст. пром-сті. Гол. фірми, які вона контролює: «Формталія», «Карлоебра груп», «Мотефебр», «Станда», «Тешімонт». Група М. підписала 1973 і 1980 угоди про співробітництво з рад. зовнішньоторг. організаціями.

С. В. Пятенко.

МОНТЕ́ЙРУ ЛУБА́ТУ (Monteiro Lobato) Жозе Бенту (18.IV 1883, Таубате — 4.VII 1948, Сан-Паулу) — браз. письменник, журналіст, видавець. У збірках оповідань «Урупес» (1918), «Мертві міста» (1919), «Негритянка» (1920) реалістично змалював сільське життя. З серед. 20-х рр. працював як журналіст, займався видавничою діяльністю, приділяючи багато уваги л-рі для дітей. У публіцистичних творах виступав за нац. незалежність економіки й культури (кн. «Нафтовий скандал», 1936). Спадщина М. Л.— важливий фактор формування нац. браз. л-ри.

Тв.: Рос. перекл.— Сказки тётушки Настасии. М., 1958; Орден Жёлтого Дятла. М., 1961.

В. С. Харитонов.

МО́НТЕ-КА́РЛО — місто в Монако, розташоване на *Лазуровому березі* Середземного м. Бл. 10 тис. ж. Курорт, один з центрів міжнар. туризму. У М.-К.— Оперний театр, нац. музей красних мистецтв. Відоме гральним будинком (казіно).

МО́НТЕ-КА́РЛО МЕ́ТОД, метод статистичних випробувань — метод наближених обчислень, в якому використовують деяке джерело випадкових величин (напр., в ЕОМ— датчик випадкових чисел); один з методів *моделювання математичного*. Шукану величину *a* подають у вигляді *математичного сподівання* функції *f* від випадкових величин. Одержуючи за допомогою датчика випадкових чисел деяку кількість реалізацій (значень) цих випадкових величин, обчислюють відповідні значення *f*, а потім *a* оцінюють їхнім *арифметичним середнім*. М.-К. м. застосовується для обчислювання інтегралів, розв'язування диференціальних рівнянь, дослідження характеристик реальних систем (у фізиці, техніці, економіці, біології, *операции дослідженні*), що їх описують *випадкові процеси*. Назва походить від м. Монте-Карло.

М. Коваленко.

МОНТЕ́ЛІУС (Montelius) Оскар (9.IX 1843, Стокгольм — 4.XI 1921, там же) — швед. археолог. Розробив типологічний метод в археології, заснований на класифікації знарядь праці, зброї, посуду, прикрас за матеріалом, способом обробки, розвитком форми і орнаменту. На основі цього М. створив одну з хронологічних класифікацій *неоліту, бронзового віку* і раннього *залізного віку* Європи. Метод М., за допомогою якого встановлюють відносну й абсолютну хронологію археол. пам'яток (див. *Археологічне датування*), застосовується і сучас. археологами.

МОНТЕ́НЬ (Montaigne) Мішель де (28.II 1533, замок Монтень, поблизу Бордо — 13.IX 1592, там же) — франц. філософ і письменник. За філос. поглядами був попередником Вольтера, Ф. Бекона. Характерною рисою філософії М. був *скептицизм* як спосіб критики середньовічної *схоластики*, церк. авторитетів. М. був непримиренним ворогом реліг. *фанатизму, аскетизму* і святенництва, хоч і визнавав існування бога. Він спростовував церк. вчення про безсмертя душі, стверджував залежність свідомості від тіла, вірив у пізнаванність природи, відстоював наук. метод пізнання, що спирається на факти. М. проголошував ідею природної рівності людей, ідеалізував природний стан людства в первісний період історії. М.— прихильник абс. монархії, хоч і критикував хиби її законодавства. Йому належать важливі пед. ідеї про необхідність поєднання розумової освіти з фіз. вихованням, про зв'язок освіти з життям.

Тв.: Опыты, кн. 1—3. М., 1979.

А. Монтегю.

М. Монтень.

Ш. Л. Монтеск'є.

МОНТЕРРЕ́Й — місто на Пн. Мексіки, адм. ц. штату Нуево-Леон. Вузол з-ць і автошляхів. 1,1 млн. ж. (1976). М.— другий за значенням (після Мехіко) пром. центр країни. Найрозвинутіші чорна та кольорова металургія. Підприємства металообр., маш.-буд. (автоскладання), електротех., хім., цем., текст., склоробної, керамічної, бавовноочисної, харч., зокрема тютюнової та пивоварної, галузей. Ун-т, Ін-т технологічних досліджень. У районі міста — поклади свинцю, срібла, золота. М. засн. 1546.

МОНТЕСК'Є (Montesquien) Шарль Луї (де Секонда, барон де ла Бред і де М.; 18.I 1689, Лабред, побл. Бордо — 10.II 1755, Париж) — франц. філософ-просвітитель, письменник, учасник створення «Енциклопедії» (див. *Енциклопедисти*). Закінчив католицький колеж (1705), вивчав право в Бордо і Парижі. В 1714 — радник, з 1716 — віце-президент парламенту Бордо. За філос. поглядами М.— деїст (див. *Деїзм*), хоч і тяжів до матеріалізму. За богом визнавав лише створення і охорону світу. Природа, на думку М., підпорядковується своїм власним об'єктивним законам. Людина

Монумент, встановлений на автомагістралі Одеса — Київ, біля в'їзду в село Дачне Біляївського району Одеської області. Архітектор А. Родіонов. 1967.

А. А. Монферран. Олександрівська колона на Двірцевій площі в Ленінграді. 1830—34.

являє собою частину природи, її вищий витвір. У теорії пізнання був прихильником матеріалістичного *сенсуалізму* і *раціоналізму*. Незважаючи на визнання необхідності віри в бога, піддав критиці гол. догми християнства, паразитизм церковнослужителів, реліг. фанатизм. Один з фундаторів *географічної школи* в соціології. Вважав, ніби природне середовище, особливо клімат, справляє вирішальний вплив на сусп. розвиток. Прибічник теорій *природного права* і *«суспільного договору»*, критикував теологічне тлумачення істор. процесу, реліг. *провіденціалізм*. М. захищав ідею закономірного розвитку сусп. життя, хоч і не зміг вийти за межі ідеалістичного розуміння історії, вважаючи гол. рушійною силою соціального прогресу діяльність законодавців. Політ. ідеалом М. була конституційна «освічена» монархія. Свої ідеї М. виклав насамперед у книзі «Про дух законів» (1748). Популярність М. як письменникові приніс його соціально-філос. роман «Перські листи» (1721), що являє собою гостру сатиру на абсолютистську Францію. З ін. творів М. відомі «Діалог Сіли та Євкрата» (1722) і «Кнідський храм» (1725). Ідейна спадщина Монтеск'є відіграла значну роль в ідеологічній підготовці Великої французької революції.

Тв.: Персидские письма. М., 1956. *Літ.:* Баскин М. П. Шарль Луи Монтескье — выдающийся французский мыслитель XVIII века. М., 1955.

І. П. Головаха.

МОНТЕССО́РІ (Montessori) Марія (31.VIII 1870, К'яравалле, поблизу Анкони — 6.V 1952, Нордвейк-ан-Зе, Нідерланди) — італ. педагог. У 1896 закінчила Рим. ун-т (одна з перших жінок, яка одержала ступінь доктора медицини). Автор поширеної в бурж. країнах методики виховання дітей у дошкільних закладах («будинках дитини») і поч. школах. Пед. система М. — різновидність теорії *вільного виховання* й *сенсуалізму* в педагогіці. В системі М. багато суперечностей. Експеримент. дані про фіз. і психіч. розвиток уживаються з містикою й реліг. вихованням. Вона помилково вважала, що процес розвитку особистості не залежить від суспільства.

Тв.: Рос. перекл.— Метод научной педагогики, применяемый к детскому воспитанию в «домах ребёнка». М., 1920; Самовоспитание и самообучение в начальной школе. М., 1922.

МОНТЕСУ́МА, Моктесума. 1) М. (1390 — бл. 1469) — вождь *ацтеків*. Очолив союз індіанських племен Центр. Мексіки з центром у м. *Теночтітлан* (сучас. м. Мехіко). 2) М. (1466—1520) — правитель ацтеків з 1503. З приходом іспанців у Теночтітлан М. був захоплений у полон Е. *Кортесом*; убитий повсталими індіанцями за те, що закликав підкоритися іспанцям.

МОНТМОРИЛОНІ́Т (від назви м. Монморійон у Франції) — мінерал класу *силікатів*. (Ca, Na) $(Mg, Fe)_2$ $(OH)_2$ $[Si_4O_{10}] \cdot n\ H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2. Тв. 1—2. Колір білий з сіруватим, буруватим і червонуватим відтінками, зелений. Блиск матовий. М.— породоутворюючий мінерал бентонітових глин (див. *Бентоніти*). Монтморилоніт одержують і штучно. Використовують у нафтовій, текстильній, миловарній, косметичній, гумовій, паперовій, керамічній та ін. галузях промисловості.

МОНТРЕ́ КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1936. Скликана за пропозицією Туреччини для перегляду конвенції про режим чорноморських проток, прийнятої на *Лозаннській конференції 1922—23*. Проходила 22.VI—21.VII в м. Монтре (Швейцарія) за участю СРСР, Туреччини, Великобританії, Франції, Болгарії, Румунії, Греції, Югославії, Австрії та Японії. Завдяки твердій позиції СРСР М. к. ухвалила нову конвенцію, яка брала до уваги інтереси чорноморських д-в: було визнано їхнє особливе становище — пропуск у мирний час військ. кораблів через протоки без обмежень; прохід військ. кораблів нечорноморських країн у мирний час обмежувався класом і тоннажем, установлювався порядок і терміни попередження тур. уряду про передбачуваний прохід військ. кораблів. Під час війни, в якій Туреччина не брала участі, протоки мали бути закритими для військ. кораблів воюючих д-в; при участі Туреччини у війні їй надавалося право дозволяти і забороняти прохід через протоки будь-яких військ. кораблів; за торг. суднами зберігалася свобода проходу через протоки як у мирний, так і у воєнний час; було ліквідовано комісію з питань проток, передбачену Лозаннською конвенцією, а її функції покладалися на тур. уряд. Туреччина набула також права терміново демілітаризувати зону проток. Конвенція укладалася на 20 років з автом. подовженням за умови, якщо не буде її *денонсації* за два роки до закінчення встановленого терміну; вступила в силу 9.XI 1936. В 1938 до неї приєдналася Італія.

Н. Н. Завойська.

МОНТСЕРРА́Т — володіння Великобританії у Вест-Індії, на острові тієї ж назви в Карибському м. Пл. 101 км². Нас. 13,3 тис. чол. (1975), переважно негри. Адм. ц.— м. Плімут. Поверхня острова гориста, заввишки до 915 м. Клімат тропічний, пасатний. Острів відкрив 1493 Х. *Колумб*. З 1783 — колонія Великобританії. В 1959—62 — у складі Вест-Індської федерації. З 1974 — член *Карибського співтовариства*. Політичні партії, профспілки: Прогресивна демократична партія, Лейбористська партія Монтсеррату, Прогресивна робітнича партія, Народний визвольний рух, Об'єднана спілка робітників Монтсеррату, Спілка моряків і портових робітників Монтсеррату. Осн. заняття населення — землеробство; вирощують бавовник, цукр. тростину, цитрусові, банани, батат, овочі. Невеликі підприємства по очистці бавовнику, по виробн. цукру, рому і консервів. Кустарні промисли. Іноз. туризм. Довжина автомобільних шляхів понад 260 км. Морський порт — Плімут.

МОНУМЕ́НТ (лат. monumentum, від moneo — нагадую) — архітектурна або скульптурна споруда значних розмірів на честь визначної події або особи; пам'ятник. М. створюють з тривких матеріалів: граніту, мармуру, бронзи тощо. Див. *Монументальне мистецтво, Монументальна пропаганда*.

МОНУМЕНТА́ЛЬНА ПРОПАГА́НДА — система держ. заходів Рад. уряду, спрямованих на розвиток монументального мистецтва й використання його для пропаганди ідей комунізму. М. п. здійснювалася на основі підписаного В. І. Леніним декрету Раднаркому РРФСР від 12. IV 1918 «Про пам'ятники Республіки» (інша назва — «Про зняття пам'ятників, споруджених на честь царів та їхніх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської Соціалістичної Революції»). За цим декретом у Москві, Петрограді та ін. містах було споруджено створені рад. скульпторами М. Андрєєвим, Т. Залькалном, С. Коненковим, М. Манізером, О. Матвєєвим, С. Меркуровим, В. Мухіною, В. Синайським, І. Шадром, Л. Шервудом та ін. монументи на честь значних революц. подій та пам'ятники видатним діячам революції і культури: К. Марксу, Ф. Енгельсу, О. М. Радіщеву, О. І. Герцену, М. Г. Чернишевському, М. О. Добролюбову, Т. Г. Шевченкові (в Москві — роботи скульптора С. Волнухіна, в Петрограді — роботи художника Я. Тільберга). Декретом було передбачено також встановлення пам'ятника Г. С. Сковороді в Москві. М. п. здійснювалася і в ін. братніх республіках, зокрема на Україні. На виконання ленінського декрету Раднарком УРСР прийняв 7.V 1919 декрет «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам». У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Ромнах, Лохвиці, Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ) та ін. містах 1918—22 встановлено монументи на честь Великої Жовтн. соціалістичної революції та її героїв, пам'ятники К. Марксу, Ф. Енгельсу, В. І. Леніну, К. Лібкнехту, Р. Люксембург, Т. Г. Шевченкові, Г. С. Сковороді та ін. У їх створенні взяли участь скульптори Ф. Балавенський, Л. Блох, М. Гельман, І. Кавалерідзе, Б. Кратко, Г. Нерода, А. Страхов, Г. Теннер, Й. Чайков, арх. О. Сокол та ін. Характерною особливістю М. п. на Україні є те, що вона включала в себе й монументальне малярство. В 1918—22 тут створено перші в рад. мистецтві монументальні розписи: в Києві — в червоноармійських (т. з. Луцьких) казармах (автори: М. Бойчук з учнями — Т. Бойчуком, І. Падалкою, О. Павленко, В. Седляром та ін.; М. Струнников з групою учнів), у районних комсомольських клубах на Подолі та Шулявці (автор З. Толкачов); у Харкові — в Центр. гарнізонному червоноармійському клубі (автор В. Єрмилов), у газетному залі будинку УкРОСТА (автор О. Хвостенко-Хвостов) та

ін. Більшість творів М. п. за умов громадян. війни було виконано з нетривких матеріалів, і вони, за невеликими винятками, не збереглися. М. п., в основі якої лежать провідні принципи ленінського вчення про партійність і народність мистецтва, мала величезне значення для розвитку не лише монументального, а й усього рад. образотворчого мистецтва. Див. також *Монументальне мистецтво, Настінні розписи.*

Літ.: Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978; За ленінським планом. Монументальна пропаганда на Україні в перші роки Радянської влади. 1918—1922. К., 1969.

Л. В. Владич.

МОНУМЕНТА́ЛЬНЕ МИСТЕ́ЦТВО — вид образотворчого мистецтва, розрахований на масове сприйняття в ансамблі з архітектурою чи природним оточенням. М. м. — це архітектурні та скульптурні *монументи* й *пам'ятники* на площах і вулицях, *настінні розписи* в екстер'єрах та інтер'єрах громад. споруд. Образотворчо-тематичні твори М. м. втілюють і пропагують провідні соціальні й філос. ідеї часу, увічнюють пам'ять видатних діячів або значні істор. події. Сюжетно-орнаментальні та орнаментальні твори М. м., які становлять його окремий різновид — монументально-декоративне мистецтво, служать оздобленню, естетичному збагаченню ансамблів і споруд. Взаємодіючи з архітектурою (див. *Синтез мистецтв*), твори М. м. виявляють і конкретизують ідейний зміст споруди, ансамблю, архітектурно організованого середовища, нерідко стають їхнім ідейно-змістовим центром. Величезна сила впливу М. м. здавна забезпечила йому поширення в світі. В класовому суспільстві, за експлуататорського ладу, М. м. має суперечливий характер, бо виражає панівну ідеологію правлячих класів і лише в періоди загального суспільного піднесення втілює передові гуманістичні ідеї і має загальнонародне значення (М. м. античності, доби *Відродження*). За капіталізму монументальне мистецтво перебуває в занепаді; стає прогресивним тільки тоді, коли зближується з демократичними визвольними ідеями, служить боротьбі проти імперіалізму, фашизму, колоніалізму (сучас. монументальне малярство Мексіки, розписи комуністичних муніципалітетів у містах Італії, Франції). Соціалізм відкрив найширші можливості для розквіту М. м. В СРСР воно розвивається за розробленим В. І. Леніним планом *монументальної пропаганди* й, виражаючи загальнонародні інтереси, служить вихованню трудящих у дусі ідей комунізму. Успішно розвивається М. м. в країнах соціалістичної співдружності.

Джерела М. м. сягають первісного суспільства (*менгіри,* культові статуї, *наскельні зображення,* в яких виражено тогочасні уявлення людини про могутність сил природи, відбито її трудові навички). В рабовласницькому суспільстві М. м. своїми статичністю, монументальністю, масштабами утверджувало ідеї непорушності соціального ладу, обожнення особи владаря (піраміди, сфінкси, статуї стінопис в Старод. Єгипті), в правдивих формах втілювало віру в красу, гідність людини, гармонію її внутр. і зовн. образу (архітектурно-скульптурні ансамблі Старод. Греції). За доби середньовіччя скульптурне й живописне (*вітражі*) оздоблення готичних храмів (собори в Реймсі, Шартрі тощо) виражали ідеї феод. суспільної та реліг. ієрархії, систему реліг.-догматичного світогляду, але разом з тим і громадську активність трудових верств населення міст, загальне духовне піднесення, гуманізм (доба Високого Відродження в Італії).

У Київській Русі значного розвитку набули монументальні споруди 11—12 ст. (Софія Київська та ін.), монументальний живопис (фрески й мозаїки в храмах Києва, Новгорода та ін. міст). Піднесення громадської нац. самосвідомості в епоху рос. *класицизму* (2-а пол. 18—1-а третина 19 ст.) живило творчість Ф. Щедріна, І. Мартоса, В. Демут-Малиновського. На Україні М. м. переживало піднесення в 2-й пол. 17—1-й пол. 18 ст. (розписи церкви св. Юра в Дрогобичі, Троїцької надбрамної церкви в Києво-Печерській лаврі та ін.). Риси радянського М. м.— висока громадянськість, реалізм, різноманітність і національна своєрідність. Див. *Архітектура, Декоративне мистецтво.*

Літ.: Лобановський Б. Б. Мозаїка і фреска. К., 1966; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978.

Л. В. Владич.

МОНУМЕНТА́ЛЬНО - ДЕКОРАТИ́ВНЕ МИСТЕ́ЦТВО — те саме, що й *монументальне мистецтво;* термін, який вживають для визначення того напряму монументального мистецтва, в якому переважає декоративне начало.

МОНФЕРРА́Н (Montferrand) Август Августович [Огюст Рікар де Монферран; 24.I 1786, Шайо, Франція — 28.VI (10.VII) 1858, Петербург] — рос. архітектор, декоратор і рисувальник, представник пізнього *класицизму*. За походженням француз. Навчався в Політех. школі та в арх. Ш. *Персьє* і П. Фонтена в Парижі. З 1816 працював у Росії. Роботи: *Ісаакіївський собор* (1818—58), Олександрівська колона (1830—34), будинок Лобанова-Ростовського (1817—20), оздоблення Фельдмаршальського, Петровського та буд-во Круглого залів *Зимового палацу* (1827 — поч. 30-х рр. 19 ст.), перебудова будинку Гагаріної (тепер Будинок композиторів; 40-і рр. 19 ст.).

МОНЦА́МЕ — телеграфне агентство МНР. Засн. 1957. Входить до складу Держ. к-ту Ради Міністрів МНР з інформації, радіомовлення і телебачення. Має угоди з агентствами ін. соціалістичних країн. Видає газ. «Новости Монголии» рос. і кит. мовами. Міститься в Улан-Баторі.

МОНЦОНІ́Т (від назви гори Монцоні в Італії) — щільна, грубозерниста магматична гірська порода, що складається переважно з калієвого *польового шпату* та основного *плагіоклазу*. Містить до 35% кольорових мінералів — *авгіту, амфіболу, біотиту* тощо. М. є в багатьох районах Рад. Союзу — в РРФСР (на Уралі і в Прибайкаллі), на Україні (в межах *Українського щита*). Використовують як будівельний матеріал.

МОНЧЕГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Мурм. обл. РРФСР. Розташований на оз. Імандра. Залізнична станція. 53 тис. ж. (1980). Провідне підприємство — комбінат «Північнонікель» (виробн. нікелю, кобальту, міді, сірчаної кислоти). Харч., деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Вечірній ф-т Ленінгр. гірничого ін-ту. Політех. та фіз. культури технікуми. Виник 1937 у зв'язку з розробкою родовища мідно-нікелевих руд.

МОНЮ́ШКО (Moniuszko) Станіслав (5.V 1819, Убель, поблизу Мінська — 4. VI 1872, Варшава) — польс. композитор, диригент, педагог, муз.-громадський діяч. Один з основоположників польс. класичної музики. Музики навчався 1827—40 приватно. В 1840—58 М. жив у Вільні, служив органістом у костьолі, давав уроки фортепіано й композиції (серед його учнів — Ц. *Кюї*); з 1850 — диригент в оперному театрі, провадив муз.-освітню діяльність. Перша опера-водевіль «Нічліг в Апеннінах» (пост. у Львові, 1841). У Вільно створив ін. муз.-драм. твори, кантати «Мільда», «Ніола», увертюру «Казка» («Зимова казка»); тут вийшли перші випуски камерно-вокальних зб.— «Домашні пісенники» (зб. 1—6 видано 1844—59, 7—12 — посмертно). В 1842, 1849 та 1856 відвідав Петербург, де познайомився з М. Глинкою, О. Даргомижським, О. Сєровим. З 1858 працював у Варшаві, був диригентом Великого театру (тут 1858 відбулася прем'єра його кращої опери «Галька»); з 1864 — професор Муз. ін-ту. Музика М. позначена яскравим нац. колоритом, ліричністю. У творчій спадщині М.— 17 опер, у т. ч. «Плотар», 1858, «Графиня», 1860, «Слово честі», 1861, «Зачарований замок» («Страшний двір»), 1865, а також балети, водевілі, бл. 400 романсів і пісень, кантати, симф., камерні, і фп. твори тощо. У вокальній лірициі М. широко використано мелодійні й ритмічні особливості нар. пісень і танців (польс., білорус., укр., зокрема в пісні «Козак»). У 1870 оперу «Галька» поставлено в Петербурзі, 1874 — в Києві. Серед уславлених виконавиць партії Гальки були й укр. співачки — С. Крушельницька, О. Петляш, М. Литвиненко-Вольгемут і З. Гайдай, партії Йонтека — О. Мишуга, В. Микиша.

Портрет с. 119.

Літ.: Поляков А. Станіслав Монюшко. К., 1950; Станислав Монюшко. Сборник статей. М.—Л., 1952; Рудзинский В. Монюшко. Пер. с польс. М., 1960.

М. П. Загайкевич.

МООНЗУ́НДСЬКИЙ АРХІПЕЛА́Г, Західно-Естонський архіпелаг — група островів у Балтійському м., входять до складу Ест. РСР. Об'єднує понад 500 островів (найбільші — Сааремаа, Хійумаа, Муху, Вормсі). Заг. площа 4 тис. км². Поверхня переважно рівнинна, заввишки до 54 м. Поширені

Монументальна пропаганда. Я. Х. Тільберг. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Петрограді. 1918.

Монументальна пропаганда. О. Т. Матвєєв. Пам'ятник К. Марксу в Петрограді. 1918.

Д. С. Моор. Плакат «Ти записався добровольцем?». 1920.

луки, подекуди ліси, по берегах — *дюни*. Рибальство, землеробство, тваринництво. Гол. місто — Кінгісепп (на о. Сааремаа).

МОО́Р (справж. прізв.— Орлов) Дмитро Стахійович [22.X (13.XI) 1883, Новочеркаськ — 24.X 1946, Москва] — рос. рад. графік, засл. діяч мист. РРФСР (з 1932). Член Комуністичної партії з 1940. В 1908—17 співробітничав у журн. «Будильник». В роки громадян. війни 1918—20 виступив з плакатами («Радянська ріпка», 1919; «Ти записався добровольцем?», 1920). Пізніше виконував плакати («Допоможи!», 1921—22; «Ти чим допоміг фронту?», 1941), сатиричні малюнки для газ. «Правда» (з 1920), журн. «Крокодил» (з 1922); іл. до творів А. Барбюса, В. Маяковського, Г. Гейне та ін. У 1922—30 викладав у ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі. В М. навчалися *Кукрінікси*, А. *Каневський* та ін.

Літ.: Халаминский Ю. Я. Д. Моор. М., 1961.

МОПАССА́Н (Maupassant) Гі (повне ім'я — Анрі Рене Альбер Гі) де (5.VIII 1850, замок Міроме поблизу с-ща Турвіль-сюр-Арк — 6.VII 1893, Париж) — франц. письменник. В роки франко-прусської війни 1870—71 був солдатом. У 70-х рр.— урядовець у різних міністерствах. Популярність здобув новелою «Пампушка» (1880). Новели М., яких налічується понад 300, відзначаються широтою охоплення сусп. життя тогочасної Франції, драматичною насиченістю сюжету, психологічною виразністю, часто іронічним або сатиричним забарвленням в зображенні життя буржуазії, міщанства, вищого світу. Гуманістичні своїм пафосом новели присвячені життю трудящих, селян, декласованих елементів суспільства. М.— майстер пейзажу, видатний стиліст. Новелістика М. мала значний вплив на розвиток цього жанру в світовій л-рі. У романі «Життя» (1883), високо оціненому Л. Толстим, занепад дворянства розкрито через сумну долю жінки з поміщицької родини. В соціально-сатиричному романі «Любий друг» (1885) викривав бурж. суспільство доби імперіалізму. В романі «Монт-Оріоль» (1886) викрив буржуа-ділка, який використав організацію нового курорту для наживи. Автор романів «П'єр і Жан» (1888), «Сильніша за смерть» (1889), «Наше серце» (1890). Писав есе, статті, книги про подорожі. Останні три роки життя тяжко хворів. Прихильником таланту М. був І. Франко, який підготував збірку його новел «Дика пані» (1899). Укр. мовою твори М. перекладали Марко Вовчок, В. Щурат, О. Маковей, І. Рильський. За рад. часу в укр. перекладах видано більшість творів Мопассана.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—10. Х.—К., 1927—30; Твори, т. 1—8. К., 1969—72; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, т. 1—12. М., 1958; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1954; Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1977.

Літ.: Данилин Ю. И. Жизнь и творчество Мопассана. М., 1968; Лану А. Любий друг Мопассан. Пер. з франц. К., 1971; Гресько М. М. Твори Гі де Мопассана на Україні. Бібліографічний покажчик... Львів, 1960.

К. О. Шахова.

Мопед «Верховина-6».

МОПЕ́Д [від *мо*(*тоцикл*) і (*вело*)*пед*] — легкий малопотужний мотоцикл з педальним (як у велосипеда) ланцюговим приводом заднього колеса або тільки з ланцюговим приводом. В СРСР на М. встановлено двигуни внутр. згоряння робочим об'ємом до 49,8 см³, потужність двигуна — до 1,84 кВт. Швидкість руху таких М. (мал.) — до 50 км/год, виготовляють їх на з-дах Львова, Риги і Пензи.

МОР (Mohr) Крістіан Отто (8.X 1835, Вессельбурен, Гольштейн — 3.X 1918, Дрезден) — нім. вчений у галузі буд. механіки і опору матеріалів. Закінчив Політех. ін-т у Ганновері. З 1868 викладав у Штутгартському, з 1873 — у Дрезденському політех. ін-тах. Створив одну з теорій міцності (теорія міцності Мора), графічні методи визначення напружень при складному напруженому стані (коло Мора), теорію розрахунку статично невизначуваних систем методом сил. Вперше застосував розрахунок конструкцій на невигідне завантаження, користуючись лініями впливу. Розробив також метод розрахунку нерозрізних балок за допомогою рівнянь трьох моментів, графічний метод побудови *пружної лінії* в простих і нерозрізних балках.

МОР (More) Томас (7.II 1478, Лондон — 6.VII 1535, там же) — англ. мислитель-гуманіст, політ. діяч, один із засновників *утопічного соціалізму*. В 1492—94 навчався в Оксфордському ун-ті. Був головою палати громад (1523—29), канцлером Англії (1529—32). Відстоював *католицизм*. За відмову присягнути королю як верховному главі англіканської церкви був ув'язнений у *Тауері* і страчений. Гол. твір М.— «Утопія», в якому піддано гострій критиці жорстоку експлуатацію трудящих і змальовано ідеальний сусп. устрій фантастичного о-ва Утопія. Гол. соціально-екон. і політ. принципами життя на о-ві проголошувалися відсутність приватної власності, заг. участь у виробничій діяльності, розподіл за потребами, свобода і рівність усіх громадян, демократизм управління тощо. Незважаючи на істор. обмеженість М. (збереження в Утопії рабства, релігії, патріархальних відносин, ідеалізація середньовічної ручної праці, засудження нар. рухів тощо), він передбачив деякі риси майбутнього комуністичного суспільства. Ідеї М. справили значний вплив на розвиток соціалістичних учень пізнішого часу.

Тв.: Рос. перекл.— Утопия. М., 1978.

Літ.: Политические учения: история и современность. М., 1976.

В. О. Курганський.

МО́РА ВАЛЬВЕ́РДЕ (Mora Valverde) Мануель (н. 27.VIII 1909, Сан-Хосе) — діяч комуністичного руху Коста-Ріки. Н. в робітн. сім'ї. Адвокат. У 20—30-х рр. керував демократичним молодіжним і студентським рухом. Один із засновників *Партії Народний авангард Коста-Ріки* (ПНА, 1931; до 1943 — КП Коста-Ріки). Був одним із керівників збройної боротьби демократичних сил країни під час громадян. війни 1948. Після перемоги реакції висланий до Мексіки. В 1950 повернувся на батьківщину. Не раз зазнавав арештів. У 1949—57 — голова ПНА, 1962—66 — перший секретар ЦК ПНА, 1948—49, 1957—62 та з 1966 — ген. секретар ЦК ПНА. У 1934—48 і 1970—74 — депутат парламенту. Нагороджений орденом Дружби народів.

МОРА́ВІА (Moravia) Альберто (справж. прізв.— Пінкерле; н. 28. XI 1907, Рим) — італ. письменник. Популярність М. приніс його перший роман «Байдужі» (1929), в якому реалістично змальовано духовну й моральну спустошеність італ. суспільства періоду фашист. диктатури. Належав до антифашист. опозиції, зазнав переслідувань. У творах повоєнного часу правдиво показав життя бурж. Італії, його соціальні контрасти. Автор романів «Римлянка» (1947), «Презирство» (1954). «Чочара» (1957) тощо, збірок «Римські оповідання» (1954), «Нові римські оповідання» (1959), «Рай» (1970). Враження про відвідання 1966 Рад. Союзу описав у статтях і нарисах.

Тв.: Укр. перекл.— Римські оповідання. К., 1974; [Оповідання]. «Всесвіт», 1978, № 2; Рос. перекл.— Римские рассказы. М., 1956—57; Чочара. М., 1958; Римлянка.— Презрение.— Рассказы. М., 1978.

Д. С. Наливайко.

МОРА́ВІЯ — історична область у ЧССР. Бл. 400 до н. е. була заселена *кельтами*, на поч. нової ери — *германцями*, з серед. 1-го тис.— слов'янами (моравanами та ін.). В 623—658 М.— в складі князівства *Само*, в 9 — на поч. 10 ст.— *Великоморавської держави*, з 1029 — давньочес. д-ви. З 1182 М.— маркграфство в складі «*Священної Римської імперії*», з 1197 підкорялося чес. князю (королеві). В 1-й пол. 15 ст. моравські селяни і городяни брали участь у *гуситському революційному русі*. З 1526 М.— під владою *Габсбургів*. З 1918 М.— в складі Чехословацької республіки. В 1938—45 М. окупована фашист. Німеччиною. У квітні — травні 1945 визволена Рад. Армією. За конституцією 1969 М.— в складі Чеської Соціалістичної Республіки ЧССР.

МОРА́ВСЬКІ БРАТИ́ — релігійна секта в Чехії, що виникла в серед. 15 ст. Див. *Чеські брати*.

МОРАЛІТЕ́ (франц. moralité, від лат. moralis — моральний) — жанр повчальної драми в середньовічному театрі Зх. Європи. Виник з *містерії*. Був поширений у 15—16 ст. Дійовими особами в М. виступали алегоричні постаті — персоніфікації абстрактних понять, людських чеснот і вад (Віра, Любов, Справедливість, Розум, Війна, Смерть, Скнарість тощо). У кожній п'єсі вони чітко поділялися на позитивних (добро) та негативних (зло) і вели між собою боротьбу за душу людини. Перемагало завжди добро. Незважаючи на релігійно-моралізаторський зміст М., в них було багато реалістичних елементів, особливо у відтворенні різноманітних людських пристрастей. М. широко

використовувала *шкільна драма* в Зх. Європі та на Україні у 18 ст.

МОРА́ЛЬ (лат. moralis — моральний, від mores — звичаї) — суспільний інститут, одна з форм сусп. свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. М. також виконує пізнавальну, оціночну, виховну функції. Предмет спеціального вивчення *етики*. Складовими частинами М. є: моральна *діяльність* (вчинки, поведінка людини); моральні відносини; моральна свідомість. Норми і принципи М., моральні *ідеали*, почуття становлять систему М., яка визначає життєву позицію певної соціальної спільності (класу, *групи соціальної*), індивіда, орієнтує їх у світі цінностей. Специфікою М. є те, що вона, на відміну від таких форм сусп. регулювання, як екон., правова, адм. тощо, які спираються на спец. установи, силу держ. примусу (*право*), базується на силі переконання, *громадської думки*, традицій, моральних авторитетів. М.— істор. категорія. Її вимоги, норми, принципи, ідеали визначаються панівними сусп.-політ. відносинами, *суспільно-економічною формацією*. У класово антагоністичному суспільстві М. має класовий характер. Інтереси й потреби антагоністичних класів, різних соціальних груп визначають їхнє уявлення про *добро і зло, обов'язок, щастя, справедливість і несправедливість* та ін. етичні цінності. Ф. Енгельс відзначав, що не тільки кожний клас, а й кожна професія мають свою власну М. (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 285). Проте класовий характер М. поєднується з наявністю в ній елементів загальнолюдського. Це— найпростіші елементарні норми М., осн. правила людського співжиття (співчуття, дружелюбність, ввічливість тощо), деякі заг. морально-психологічні почуття (сором, вдячність та ін.), логічні форми моральної свідомості. При цьому загальнолюдське завжди проявляється через класове. Міра наближення класової М. до загальнолюдської (моральний прогрес) свідчить про ступінь істор. прогресивності класу. Марксизм-ленінізм довів, що саме М. робітн. класу «представляє інтереси майбутнього» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Тв., т. 20, с. 90), найбільше відображає загальнолюдські інтереси. Пролетарська, комуністична за своєю сутністю, М.— найвищий етап морального прогресу людства. Вона надає моральним нормам справді гуманістичного змісту. Соціалізм породив якісно новий тип моральних зв'язків, заснованих на принципах *гуманізму, колективізму*, пролет. солідарності, соціалістичного *інтернаціоналізму*. Найвищим критерієм нової М., гол. орієнтиром діяльності людей у соціалістичному суспільстві є відданість справі комунізму. Для *розвинутого соціалістичного суспільства* характерні зростання моральної зрілості людей, зміцнення колективістських відносин; принципи і норми М. робітн. класу стають загальнонародними, роль моральних засад як важливого компонента суб'єктивного фактора в житті суспільства значно зростає, підвищується рівень індивідуальної та колективної моральної відповідальності, підвищується моральна культура суспільства (див. *Моральний кодекс будівника комунізму*). З подальшим удосконаленням зрілого соціалізму, його переростанням у комунізм відбувається становлення загальнолюдської, комуністичної М., правове регулювання поступово заміниться моральним.

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленин В. И. О коммунистической нравственности. М., 1965; Брежнєв Л. І. Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974; Щербицкий В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974; Надольний І. Ф. Людина і мораль. К., 1972; Мораль развитого социализма. М., 1976; Анисимов С. Ф. Мораль и поведение. М., 1979; Горбатова Л. С. Моральні принципи соціалістичного суспільства. К., 1979. *В. С. Пазенок.*

МОРА́ЛЬНЕ ВИХОВА́ННЯ — один з найважливіших видів *виховання*, полягає у цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття і формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології. На відміну від бурж. суспільства, де культивуються принципи бурж. моралі, М. в. в соціалістичному суспільстві є складовою частиною заг. системи *комуністичного виховання* і спрямоване на систематичне й планомірне формування, засвоєння рад. людьми норм комуністичної моралі, якостей комуністичної поведінки (див. *Мораль*). М. в. починається в *сім'ї*, продовжується у *дошкільних закладах, загальноосвітніх школах*, пізніше — у вузах та ін. навч. закладах. В СРСР М. в. молодого покоління здійснюється відповідно до настанови В. І. Леніна: «Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 294). В розвинутому соціалістичному суспільстві М. в. підростаючого покоління і дорослого населення здійснюється в процесі праці на благо соціалістичної Батьківщини (див. *Трудове виховання*), активної участі в будівництві комунізму, в сусп.-політич. діяльності, під впливом ідеологічної, політико-виховної роботи КПРС, держ. і громад. орг-цій, засобів масової інформації, худож. л-ри, мистецтва тощо. В умовах розвинутого соціалізму в основу виховання комуністичної моралі покладено принципи, сформульовані у *моральному кодексі будівника комунізму*. Осн. методами М. в. є переконання, привчання, заохочення та ін. В рад. педагогіці принципи М. в. розробляли М. І. Калінін, Н. К. Крупська, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський та ін.

Літ.: Надольний І. Ф. Людина і мораль. Соціологічні проблеми формування моралі і особи соціалістичного суспільства. К., 1972; Строительство коммунизма и формирование личности. К., 1976; Кондратюк О. П. Розвиток соціалістичної теорії морального виховання молоді. К., 1977.

М. Д. Василевський.

МОРА́ЛЬНЕ ЗНО́ШУВАННЯ — економічна категорія, що характеризує конструктивне старіння і знецінення машин, устаткування та ін. основних *засобів виробництва* в результаті впровадження досконаліших на основі *науково-технічного прогресу*. М. з. проявляється у двох формах. Перша пов'язана з втратою осн. фондами частини їхньої вартості в результаті підвищення *продуктивності праці* у галузях, які їх виробляють. Ця форма не викликає необхідності заміни функціонуючого устаткування новим, тому що тех. рівень діючого і нового устаткування лишається одним і тим самим. Друга форма М. з. пов'язана з виникненням нової, більш продуктивної і екон. техніки. Це призводить до того, що існуюча техніка, яка фізично цілком придатна до експлуатації (див. *Фізичне зношування*), застаріває, починає гальмувати зростання продуктивності праці. В різних сусп.-екон. формаціях М. з. проявляється по-різному. За капіталізму М. з. *основного капіталу* відбувається стихійно внаслідок капіталістичної *конкуренції*, гонитви капіталістів за найвищим прибутком, що призводить до загострення антагоністичних суперечностей. Масового характеру М. з. набуває в період *економічних криз* надвиробництва. За соціалізму М. з. осн. фондів враховується в планомірному регулюванні розвитку сусп. *виробництва* на базі тех. прогресу. Систематична своєчасна заміна застарілого устаткування більш продуктивним здійснюється в плановому порядку і є необхідною умовою зростання продуктивності праці, ефективності сусп. виробн. та поліпшення на цій основі матеріального добробуту трудящих. Фізичне і М. з. враховують, визначаючи строки функціонування *основних фондів*, норми *амортизації*.

І. О. Гріненко.

МОРА́ЛЬНЕ СТИМУЛЮВА́ННЯ ПРА́ЦІ — форми й засоби морального заохочення, залучення людей до суспільно корисної праці, підвищення *продуктивності праці* та *якості роботи*, що існують поряд *з матеріальним стимулюванням праці*.

Широке застосування М. с. п. стало можливим лише в соціалістич. суспільстві з ліквідацією приватної власності на засоби виробн., експлуатації людини людиною, де особисті інтереси працівників збігаються з інтересами всього суспільства. В основі нового, свідомого ставлення до праці в умовах соціалізму лежить розуміння трудящими того, що зростання *добробуту*, гармонійний розвиток особи безпосередньо залежать від рівня розвитку *народного господарства* країни в цілому, ефективності *виробництва* на кожному окремому підприємстві, кожному робочому місці. М. с. п. базується на врахуванні сусп. значущості праці, громад. визнанні трудових заслуг. Розвиток моральних стимулів передбачає комуністичне виховання трудящих, зміцнення свідомої дисципліни. В СРСР найвищим визнанням трудових успіхів і моральним стимулом є при-

С. Монюшко.

Гі де Мопассан.

Т. Мор.

своєння звання Героя Соціалістичної Праці, присудження Ленінських і Держ. премій. Самовіддану працю трудящих заохочують також нагородженням орденами і медалями, нагрудними знаками, присвоєнням почесних звань (див. *Звання почесні в СРСР*). Передові колективи трудящих, крім орденів, нагороджують також пам'ятними прапорами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Існують також і респ. форми й засоби М. с. п. На Україні, зокрема, нагороджують Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, присвоюють *звання почесні УРСР*, вручають пам'ятні прапори ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради, перехідні Червоні прапори; присвоюють звання кращих по професії, визначають переможців у *соціалістичному змаганні*.

До М. с. п. належать занесення прізвищ кращих працівників на Дошку пошани, до Книги пошани, нагородження грамотами, перехідними вимпелами, присвоєння звання ударника комуністичної праці, оголошення подяки. Ефективним засобом морального стимулювання творчого ставлення до праці є залучення кращих працівників до участі в управлінні д-вою, виробн. і громад. орг-ціями шляхом обрання до Верховної Ради СРСР, респ. і місц. Рад нар. депутатів, до парт., профспілкових, комсомольських к-тів. Зростання морального задоволення працею забезпечується також високим рівнем організації виробн. і праці, неухильним підвищенням змістовності праці, створенням найсприятливіших умов для всебічного прояву творчих здібностей рад. людини на благо всього суспільства. Існуючі дві форми стимулювання праці доповнюють одна одну, тісно переплітаються, створюючи найсприятливіші умови для залучення людей до високоефективної творчої праці, перетворення її на першу життєву потребу кожної рад. людини. Див. також *Рух за комуністичне ставлення до праці*.

В. М. Данюк.

МОРА́ЛЬНИЙ КО́ДЕКС БУДІВНИКА́ КОМУНІ́ЗМУ — сукупність основних принципів *моральності*, які визначають сутність комуністичного ставлення особи до суспільства, однієї людини до іншої і до самої себе, моральних основ взаємовідносин між націями і народами. М. к. б. к. в концентрованому вигляді охоплює моральні *ідеали*, вироблені трудящими в їхній боротьбі проти експлуатації і гноблення, вимоги пролет. *моралі*, правила соціалістичного співжиття, народжені практикою створення нового суспільства. Він відображає сутність моральної культури, особливості моральних відносин і моральної свідомості суспільства, що будує комунізм, *соціально-політичну й ідейну єдність радянського суспільства*, проголошує вищий принцип комуністичної моралі — відданість справі комунізму. М. к. б. к. характеризується справжнім гуманізмом. Поряд з принципами сумлінної праці на благо суспільства, піклування про сусп. власність, виконання громад. обов'язку він містить вимоги зміцнення *колективізму* й товариської взаємодопомоги, взаємоповаги, піклування про виховання дітей. Гуманізм М. к. б. к. виразно виступає і в положеннях, які характеризують моральні якості громадянина розвинутого соціалістичного суспільства — чесність і правдивість, моральну чистоту, простоту і скромність у громад. та особистому житті. М. к. б. к., закріплений у *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, має інтернац. значення. Він проголошує як високу моральну цінність братську солідарність з ін. соціалістич. країнами, з трудящими всього світу, непримиренність до ворогів комунізму, справи миру і прогресу. М. к. б. к. чужий догматизмові й декларативності, він постійно збагачується новим змістом, визначає напрям дальшого морального прогресу суспільства й особи, створює основу реальної програми морального виховання широких мас.

В. С. Паєнок.

МОРА́ЛЬНІСТЬ — 1) Етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом *моралі*. 2) Характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. Розрізняючи ці поняття, Г. В. Ф. *Гегель* визначав мораль як сферу суб'єктивних уявлень людини про *добро і зло* та ін. етичні цінності, мотиви поведінки, цілі і наміри, а М.— як практичні звичаї і нрави, об'єктивовану мораль. Як сутність моралі, М., на думку Гегеля, має вищий смисл, бо означає здатність людини творити добро не за зовн. примусом, а в силу внутр. свідомості та добровільності, а тому збігається з моральною свободою особи. Поняття «мораль» і «моральність» розрізняють і деякі рад. вчені. Одні вбачають відмінність між ними в способі регуляції поведінки: мораль — за допомогою зовнішніх щодо індивіда засобів (контроль, примус, *громадська думка*), М.— в силу внутр. моральних переконань. Інші вважають, що мораль— специфічна форма духовного відображення сусп. буття й діяльності людей (гносеологічний підхід), а М.— функціонування певного виду сусп. відносин (соціологічний аспект). Третя точка зору розрізняє мораль, моральну свідомість, моральні норми та М.— втілення їх у життя. Сенс цього підходу в тому, що він методологічно пояснює діалектику перетворення духовного (моральна свідомість) на практичне (моральна поведінка) через моральне виховання, освіту і навчання. Цей аспект поняття правомірно наголошує на тому, що М. є сфера відносин людей, прояву їхньої цілеспрямованої активності. В умовах розвинутого соціалізму саме на моральне виховання покладається важливе завдання формування активної життєвої позиції та високих моральних якостей особи — будівника комунізму. «В основі комуністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання»,— відзначав В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 41, с. 298).

МОРА́ЛЬНО-ПОЛІТИ́ЧНА ЄДНІСТЬ РАДЯ́НСЬКОГО НАРО́ДУ — див. *Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*.

МОРА́НТЕ (Morante) Ельза (н. 18.VIII 1912, Рим) — італ. письменниця. Дружина А. *Моравіа*. Літ. діяльність почала перед 2-ю світовою війною збірками новел і казок. У романі «Обман і ворожіння» (1948) подано історію трьох поколінь жінок з дрібнобурж. родини. В романі «Острів Артура» (1957) зображення соціального середовища поєднується з поглибленим психологізмом. Автор поетичних збірок «Світ, врятований дітьми» (1968) та ін. Найзначніший твір М.— роман «Історія» (1974) — правдива розповідь про життя простих людей Італії під час 2-ї світової війни та в повоєнні роки.

Д. С. Наливайко.

МОРАТО́РІЙ (від лат. moratorius — той, що затримує, уповільнює) — відстрочка виконання *зобов'язань*, встановлена держ. органами на певний час, у зв'язку з настанням надзвичайних подій чи обставин — війни, *непереборної сили* тощо. З М., зокрема, пов'язане зупинення перебігу строків *позовної давності*. В СРСР М. встановлюється *Радою Міністрів СРСР* або Радою Міністрів союзної республіки. М. встановлюється і в міжнародних відносинах.

МОРАЧЕ́ВСЬКИЙ (Moraczewski) Вацлав Даміан (27.XI 1867, Варшава — 13.IX 1950, Львів) — польс. і укр. рад. хімік, ветеринарний лікар, засл. діяч науки УРСР (з 1941). З 20-х рр. жив у Львові, довгий час працював у Львів. ветеринарному ін-ті. Автор понад 180 праць з питань органічної хімії та фізіології тварин. Виявляв інтерес до укр. культури, популяризував творчість Т. Шевченка, І. Франка, особливо — В. Стефаника, про якого написав кілька статей і спогади. Перекладав новели В. Стефаника, листувався з ним. Колекціонував твори мистецтва.

Тв.: Укр. перекл.— Василь Стефаник. В кн.: Василь Стефаник у критиці та спогадах. К., 1970.

Ф. П. Погребенник.

МОРГ (польс. morga) — одиниця земельної площі. Відомий з 16 ст. у феод. Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях. У Польщі найпоширеніші були: М. старий коронний (0,5985 га), новопольський (0,5602 га). В 1919 запроваджено М., що дорівнював 0,5599 га. В Литві М. дорівнював 0,7123 га. М. до 1939 застосовувався і на Зх. Україні.

МОРГ (франц. morgue) — спеціально обладнане приміщення для прийому, судовомедичного дослідження, розтинання та видачі трупів для захоронення. Влаштовують при лікарнях, клініках, при бюро *судовомедичної експертизи*, кафедрах патологічної анатомії і

судової експертизи медичних інститутів.

МО́РГАН (Morgan) Льюїс Генрі (21.XI 1818, Орора, шт. Нью-Йорк — 17.XII 1881, Рочестер, шт. Нью-Йорк) — амер. етнограф, археолог, історик первісного суспільства, член Нац. АН США (з 1875). За освітою юрист. Осн. праці: «Ліга ірокезів» (1851), «Стародавнє суспільство...» (1877; рос. переклад, **2-е** вид.— 1934), «Будівлі й домашнє життя американських тубільців» (1881; рос. переклад — 1934). Центр. місце в концепції М.— положення про *рід* як осн. ланку первісного суспільства, про еволюцію сім'ї та шлюбу, про розвиток власності. М. розробив також наук. періодизацію первісної історії, поділивши її на періоди *дикості* та *варварства*. Дослідження М. високо оцінили К. Маркс і Ф. Енгельс.

Літ.: Маркс К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество». В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 9. М., 1941; Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1976; Косвен М. О. Л. Г. Морган. Жизнь и учение. Л., 1935; Семёнов Ю. И. Учение Моргана, марксизм и современная этнография. «Советская этнография», 1964, № 4.

МО́РГАН (Morgan) Томас Хант (25.IX 1866, Лексінгтон, Кентуккі — 4. XII 1945, Пасадена, Каліфорнія) — американський зоолог, член Нац. АН США (її президент у 1927—31), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1923), почесний член АН СРСР (з 1932), член Лондон. королівського т-ва (з 1919). Закінчив ун-т Кентуккі (1886) та ун-т Дж. Гопкінса в Балтіморі (1891). Професор Жіночого коледжу в Брін-Морі (1891—1904) та Колумбійського ун-ту в Нью-Йорку (1904—28); керівник біол. лабораторії в Каліфорнійському технологічному ін-ті в Пасадені (1928—45). Проводячи дослідження мутацій у дрозофіли, експериментально обгрунтував (разом з Г. *Меллером*, А. *Стертевантом* та К. Бріджесом) уявлення про матеріальних носіїв *спадковості* (корпускулярна природа генетичного матеріалу, лінійне розташування *генів* у *хромосомах*), яке було покладено в основу *хромосомної теорії спадковості*. Встановив разом із співробітниками закономірності *зчеплення генів* та *кросинговеру*. Нобелівська премія, 1933. *В. А. Труханов.*

МОРГАНАТИ́ЧНИЙ ШЛЮБ (лат. matrimonium ad morganaticam) — нерівнорідний шлюб, за яким дружина не користується становими привілеями чоловіка (і навпаки). Приклад М. ш.— шлюб особи царського роду з жінкою не царського роду. М. ш. не дає права престолонаслідування ні дружині, ні дітям.

МО́РГАНИ (Morgan) — одна з найстаріших і найбільших фінансово-монополістичних груп США і всього капіталістичного світу. М. представляють велику коаліцію банківських і пром. монополій. Група почала створюватися в серед. 19 ст. Дж. С. Морганом та його сином Дж. П. Морганом-старшим, які нажили велике багатство під час громадян. війни в США 1861—65. На рубежі 19 і 20 ст. М. зайняли провідні позиції в ряді галузей обробної промсті, транспорту і особливо в банківській справі. Бл. половини активів групи (1979) зосереджено в кредитно-фінанс. сфері. Основою групи є два комерційні банки— «Морган гаранті траст компані» і «Банкерс траст», що входять у десятку надвеликих банків США. Важливу роль відіграє також інвестиційний банк «Морган Стенлі енд К°». Серед компаній, що перебувають під контролем групи М.,— найбільший електротех. концерн «Дженерал електрік» (виробляє військове, пром. і побутове електроустаткування), нафтогазова компанія «Сіті сервіс», провідний виробник прохолодних напоїв «Кока-Кола компані» та ін. У сфері впливу групи перебувають також концерн «Інтернейшенал бізнес машин» (найбільший у капіталістич. світі виробник електронно-обчислювальних машин), «Юнайтед Стейтс Стіл корпорейшен» (найбільша металург. монополія), корпорація «Дженерал моторс» та багато ін. Група М. має великий вплив на політ. життя США, відіграє значну роль у проведенні політики «холодної війни».

С. В. П'ятенко.

МОРГАНІ́ДА (від імені амер. біолога Т. Х. *Моргана*) — одиниця відносної віддалі між *генами*, що визначається частотою *кросинговеру*. Відповідає частоті кросинговеру в 1%. Назву М. прийнято лише в рад. генетичній л-рі. Застосовується при складанні *генетичних карт хромосом*.

МОРГА́ҐНІ (Morgagni) Джованні Баттіста (25.II 1682, Форлі — 5.XII 1771, Падуя) — італ. лікар і анатом, професор Болонського (з 1706) і Падуанського (з 1711) ун-тів, іноз. почесний член Петерб. АН (з 1739). В результаті численних спостережень і на основі фактичного матеріалу, одержаного ним при розтині трупів тварин і людей, опублікував (1761) працю «Про місцезнаходження і причини хвороб, виявлених анатомом», у якій заклав основи патологічної анатомії як самостійної мед. науки. Ім'ям М. названо анатомічні утвори, вперше описані ним. Автор ряду праць з фізіології та археології.

МОРГІЛЕ́ВСЬКИЙ Іполит Владиславович (12.IX 1889, с. Радовка, тепер Абдулінського р-ну Оренб. обл.— 7.XII 1942, Київ) — історик архітектури, чл.-кор. Академії архітектури СРСР (з 1941). В 1917 закінчив Київ. політех. ін-т. Розробив методику архіт. досліджень давньорус. споруд. Вивчав пам'ятки архітектури Давньої Русі та Кавказу. Осн. праці: «Київська Софія в світлі нових спостережень» (у кн.: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках». К., 1926); «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями»; «Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові» (обидві — в кн. «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928). М. викладав у київських ін-тах — архітектурному, художньому та інженерно-будівельному, з 1923 — професор.

Літ.: Асеев Ю. С. Ипполит Владиславович Моргилевский. «Строительство и архитектура», 1980, № 8.

Ю. С. Асєєв.

МОРГУ́ЛІС Наум Давидович [1 (14).V 1904, Летичів, тепер райцентр Хмельн. обл.— 1.IX 1976, Київ] — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). В 1929—61 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, з 1932 водночас викладав у Київ. ун-ті (з 1952 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці — з фізики високого і надвисокого вакууму, емісійної електроніки, фізики плазми. Спільно з укр. фізиком П. М. Марчуком запропонував 1949 метод прямого перетворення теплової енергії на електричну за допомогою термоелектронних діодів, наповнених парою цезію.

МОРГУ́Н Федір Трохимович (н. 12.V 1924, с. Новоолександрівка на Донеччині) — парт. і держ. діяч УРСР, письменник, Герой Соціалістичної Праці (1976), кандидат с.-г. наук. Член КПРС з 1952. Н. у сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1949 Дніпроп. с.-г. ін-ту працював за фахом на Полтавщині. З 1954 — в Каз. РСР на освоєнні цілинних земель. Працював директором радгоспу, першим секретарем Ленінградського райкому партії Кокчетавської обл., нач. Кокчетавського обл. управління заготівель, першим заст. голови Павлодар. облвиконкому, другим секретарем Павлодарського обкому партії, першим заст. голови Цілинного крайвиконкому, нач. крайового управління с. г. У 1965—69 — на роботі в апараті ЦК КПРС. З 1969 — перший заст. Голови Ради Міністрів Кирг. РСР. З 1973 — перший секретар Полтав. обкому Компартії України. З 1976 — кандидат, член ЦК КПРС. З 1976 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Автор книг «Думи про цілину» (1969), «Хліб і люди» (1964), «Господарі хлібних ланів», «Поле без плуга» (1980), «Розкажи, поле...» (1981). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Л. Г. Морган.

В. С. Моргуненко

МОРГУНЕ́НКО Володимир Степанович [29.IX (12.X) 1905, с. Катеринка, тепер Первомайського р-ну Микол. обл.— 28.II 1943] — рад. підпільник періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1958). В 1927 працював учителем історії, з 1937 — директором школи в с. Кримці (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.). М. був членом Первомайського райкому ЛКСМУ. За тимчасової окупації села фашист. загарбниками М. за дорученням парт. підпілля створив підпільну комсомольську орг-цію «*Партизанська іскра*», безпосередньо керував її діяльністю і брав особисту участь у багатьох диверсійних операціях проти ворога. Був заарештований фашистами і після катувань розстріляний на околиці с. Кримки.

МОРДВА́ — нація, корінне населення Морд. АРСР. Живуть також у Саратовській, Пензенській, Ульяновській, Горьковській, Оренб., Куйбишев. областях, Тат.

М. Д. Мордвинов.

Д. Л. Мордовець.

АРСР, Чув. АРСР і Башк. АРСР, у Сибіру, Серед. Азії і на Далекому Сході. Заг. чисельність — 1192 тис. чол. (1979, перепис). Віруючі М.— православні. М. поділяється на 2 осн. етногр. групи: ерзю і мокшу, які зберігають деякі особливості в матеріальній культурі, нар. творчості. Ерзянська і мокшанська мови становлять окрему групу фінно-угорських мов (див. *Мордовські мови*). Майже все морд. населення говорить і рос. мовою. Серед М. виділялися ще 2 дрібніші етногр. групи: терюхани і *каратаї*. Морд. племена — автохтонне населення межиріччя Оки і серед. Волги. З розвитком феод. відносин почалася консолідація морд. племен у народність. За рад. часу морд. народ дістав автономію, склалася морд. соціалістична нація. Виникла нац. інтелігенція. Про г-во, історію і культуру М. див. *Мордовська АРСР*.

МОРДВИ́НОВ Аркадій Григорович [справж. прізв.— Мордвишев; 15 (27). I 1896, с. Журавлиха, тепер Починковського р-ну Горьк. обл. — 23. VII 1964, Москва] — рос. рад. архітектор. Член КПРС з 1919. В 1930 закінчив інж.-буд. ф-т Московського військ. тех. уч-ща. Член *ВОПРА* (1929—32). Президент Академії архітектури СРСР (1950—55). Ініціатор потоково-швидкісного буд-ва житл. будинків у Москві (на вул. Горького, 1937—39; на Великій Калузькій, тепер початок Ленінського проспекту,1939—40). Серед ін. робіт М.—готель «Україна» (у співавт., 1957), планування й забудова центр. частини р-ну Нові Черьомушки (в співавт., 1956—65) в Москві. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1949.

МОРДВИ́НОВ Микола Дмитрович [2 (15). II 1901, м. Ядрін, тепер Чув. АРСР — 26. I 1966, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1949). В 1925 вступив до студії під керівництвом Ю. *Завадського* (Москва), 1927 реорганізованої в Театр-студію. З 1936 грав у театрі ім. М. Горького в Ростові-на-Дону, 1940—66 — в Моск. театрі ім. Мосради. Ролі: Мурзавецький («Вовки та вівці» О. Островського), Арбенін («Маскарад» Лермонтова, грав цю роль також у кіно), Яровий («Любов Ярова» Треньова), Ваграм («Ваграмова ніч» Первомайського), генерал Огнєв («Фронт» Корнійчука), Отелло («Отелло» Шекспіра) та ін. Серед ролей у кіно — Богдан Хмельницький (1941), Котовський (1943) в однойменних фільмах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1951. Ленінська премія, 1965.

Літ.: Образцова А. Николай Дмитриевич Мордвинов. М., 1950.

І. П. Нестеровська.

МОРДВИ́НОВ Микола Семенович [17 (28). IV 1754, с. Покровське Новгородської губ.— 30.III (11. IV) 1845. Петербург] — рос. держ. і громадський діяч, граф (з 1834). Президент *Вільного економічного товариства* (1823—40). Служив на флоті, з 1799 — адмірал, з 1802 — мор. міністр. За екон. поглядами — дворянський ліберал, вважав можливим проведення бурж. екон. перетворень в умовах самодержавства і кріпацтва. Виступав за створення в Росії розвинутої пром-сті. Важливу роль у здійсненні своєї програми відводив дворянству, був прихильником поступової ліквідації кріпосного права шляхом викупу селянами особистої свободи без землі за високу ціну. Ряд праць присвячений питанням держ. бюджету, грош. обігу, кредиту тощо. М.— єдиний з членів Верховного кримінального суду, який відмовився підписати смертний вирок декабристам, хоч не поділяв їхніх поглядів.

МОРДЕНІ́Т (від назви населеного пункту Морден у Канаді) — мінерал класу *силікатів*, належить до групи *цеолітів*. $Na_2Ca[AlSi_5O_{12}]_4 \cdot 12H_2O$. *Сингонія* ромбічна. Твердість 5,5. Густ. 2,08—2,15. Колір білий, жовтуватий, блідо-рожевий, зеленувато-сірий. Блиск скляний. В СРСР великі родовища М. є на Україні (в Кримських горах та на Закарпатті); за кордоном — в Японії, США, Болгарії, Угорщині, ЧССР, на Кубі. М. одержують і штучно. Застосовують як адсорбент (див. *Адсорбція*) при осушуванні газів, очистці питної та стічних вод; використовують як сировину для одержання цементу, у тваринництві (як добавку до корму) тощо.

В. А. Супричов.

МОРДЕ́НТ (італ. mordènte від mòrdere — кусати) — мелодійна прикраса, вид *мелізму*. Швидке послідовне виконання трьох нот: головної, допоміжної (на ступінь вище або нижче) і знову головної.

МО́РДІНОВ Микола Єгорович [літ. псевд.— Амма Аччигийа; н. 24.XII 1905 (6.I 1906), Нижньоамгінський насліг, тепер Алексеєвського р-ну Якут. АРСР] — якут. рад. письменник, нар. письменник Якут. АРСР (з 1966). Друкуватися почав 1927. Перша зб. оповідань — «Ніж колодочки не ріже» (1934). Автор повістей «На відпочинку» (1937), «Образа» (1939), «Друзі» (1947), «Лихоліття» (1961—62), поеми «Думи на площі» (1932), віршів, п'єс «Розрив павутиння» (1936), «Широкою дорогою» (1964) та ін. Зб. нарисів «Війна» (1942) і новел «На ходу» (1944) — про події Великої Вітчизн. війни. Роман «Весняна пора» (1944) — про боротьбу якут. народу за встановлення Рад. влади в Якутії. На укр. матеріалі написані оповідання «Привіт» (1937), «Похвала», «Професор» (обидва — 1940), «Дівчина-красуня» (1941), п'єса «Батьківщина» (1943), окремі епізоди роману «Весняна пора». Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Весняна пора. К., 1957; Рос. перекл.— Повести. М., 1960; Беда. М., 1972; Друзья-товарищи. Якутск, 1976.

Г. М. Васильєв.

МО́РДКІН Михайло Михайлович (21.XII 1880—15.VII 1944) — рос. артист балету, балетмейстер і педагог. Після закінчення 1899 Моск. театр. уч-ща працював 1900—18 солістом балету в моск. Великому театрі. В 1918—22 працював у Києві, де поставив танц. номери у виставах «*Молодого театру*» (1918) та в *Театрі Української Радянської Республіки* ім. Леніна («Фуенте овехуна» Лопе де Вега), був гол. балетмейстером «*Музичної драми*» (1919), в якій здійснив балет «Азіаде» Гютеля (в ролі Шейха — Л. *Курбас*). В 1923 виїхав за кордон, з 1924 — в США, де мав власну балетну трупу.

П. І. Тернюк.

МОРДО́ВЕЦЬ (Мордовцев) Данило Лукич [7 (19).XII 1830, слобода Данилівка, тепер смт Волгогр. обл.— 10(23).VI 1905, Кисловодськ, похований у Ростові-на-Дону] — укр. і рос. письменник, історик. Походив із старовинного козацького роду. Закінчив Петерб. ун-т (1854). Працював у Саратові та Петербурзі редактором, цензором, статистиком. У 1886 вийшов у відставку. Ще студентом переклав віршами укр. мовою «*Краледворський рукопис*». В романтич. поемі «Козаки і море» (1854, опубл. 1859) розробляв тему істор. минулого України. В оповіданнях «Старці» (1855, опубл. 1886), «Дзвонар» та «Солдатка» (обидва — 1859) відобразив життя укр. села. В 50—70-х рр. співробітничав у демократич. журналах «Русское слово», «*Отечественные записки*», «Дело». Істор. праці «Самозванці і понизова вольниця» (1867), «Гайдамаччина» (1870), «Політичні рухи російського народу» (т. 1—2, 1871), «Напередодні волі» (1872, опубл. 1889) присвячені нар. рухам. У романі «Знамення часу» (1869) відбито настрої демократичної інтелігенції, зародження народництва. В гостро полемічній статті «За крашанку — писанка П. Ол. Кулішеві» (1882) виступив проти Куліша, який намагався заперечити роль нар. мас в історії, фальсифікувати істор. твори Т. Шевченка. Але в цій статті, як і в ряді інших, виявились і консервативні тенденції, прояви ідеалізації істор. минулого України. Користувались популярністю численні істор. романи М., написані рос. мовою: «Дванадцятий рік» (1879), «Соловецьке сидіння» (1880), «Господар Великий Новгород» (1882). Кращі з творів М., присвячених минулому України, розкривають єдність інтересів та спільність істор. долі укр. і рос. народів («Сагайдачний», 1882; «Великий розкол», 1881; «Палій», 1902, укр. мовою). М. двічі (1883 і 1886) був на Україні (Харків, Київ). Враження від поїздок відтворив у нарисах «Під небом України», «За що ж?». Залишив спогади про зустрічі з Т. Шевченком 1859 («З минулого й пережитого», 1902), М. Драгомановим, М. Костомаровим. Написав рецензію на «Кобзар» Т. Шевченка (1860), статтю «Роковини Шевченка в Петербурзі» (1886), організував у Петербурзі видання творів укр. письменників, виступав на захист українського театру від нападок реакційної преси.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—50. СПБ, 1901—02; Твори, т. 1—2. К., 1958.

В. Г. Бєляєв.

МОРДО́ВСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Мордовія — в складі РРФСР. Утворена 20.XII 1934. Розташована в Європ. частині СРСР, у Поволжі. Поділяється на 21 район, має 7 міст та 17 с-щ міськ. типу.

Природа. За характером рельєфу М. поділяється на дві частини: східну, зайняту *Приволзькою височиною* (вис. до 337 м), та західну, що лежить у межах рівнинної

Річка Мокша.

Оксько-Донської низовини. Корисні копалини: буд. сировина (мергель, крейда та ін.) і торф. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —12°, липня +19,8°. Опадів 450—525 мм на рік, бувають посухи. Найбільші річки: Мокша та *Сура* (бас. Волги). Багато невеликих озер, найбільші — Інерка та Інорка. Грунти в пн.-зх. частині переважно підзолисті, в центр. та сх.— вилуговані чорноземи та сірі лісові. М. розташована в межах лісостепової зони. Під лісом — 26,7% території (сосна, дуб, липа, береза, осика, ялина). На тер. М.— Мордов. держ. заповідник ім. П. Г. Смідовича.

С. П. Євдокимов.

Населення. Корінне населення — *мордва*. Живуть також росіяни, татари, українці та ін. Пересічна густота нас.— 37,5 на 1 км² (1980). Міське населення становить 47% (1979, перепис). Найбільше місто — *Саранськ*.

Історія. Археол. знахідки свідчать про заселення тер. Мордов. АРСР з епохи *неоліту*. Перша писемна згадка про племена з заг. етнічною назвою мордва датується 6 ст. н. е. Монголо-тат. іго (13—15 ст.) загальмувало екон. і політ. розвиток краю. В 13 ст. тер. М. входила до складу Рязан. і Нижегородського князівств. Разом з рос. народом мордва брала участь у боротьбі проти монголо-татар, у т. ч. в *Куликовській битві 1380*. В 1552, після падіння *Казанського ханства*, М. добровільно увійшла до складу Рос. д-ви. Це сприяло розвиткові краю. Мордовський народ брав участь у *народному ополченні 1611—12*, у селянських війнах під проводом І. І. *Болотникова* (1606—07), С. Т. *Разіна* (1667—71), О. І. *Пугачова* (1773—75). В період *Вітчизняної війни 1812* в ряді населених пунктів М. було організовано полки нар. ополчення. Після *селянської реформи 1861* в М. посилилося класове розшарування селянства. Розвивалася місц. пром-сть. У серед. 19 ст. у мордов. селах почали відкривати школи. У поширенні шкільної освіти в М. велику роль відіграв І. М. *Ульянов* — батько В. І. Леніна. На поч. 20 ст. у Саранську та ін. населених пунктах організовано революц. гуртки. Трудящі М. взяли активну участь у революції 1905—07. Після Лютн. революції 1917 в М. виникли Ради. В кін. 1917 у ряді міст М. створено більшовицькі орг-ції. Після перемоги Великого Жовтня в краї протягом листопада 1917 — березня 1918 було встановлено Рад. владу. В 1928 у складі Середньоволзького краю РРФСР утворено Мордов. округ, 10.I 1930 його перетворено на Мордов. а. о., 20.XII 1934 — на Мордов. АРСР. У роки довоєн. п'ятирічок мордов. народ при підтримці рос. та ін. народів СРСР досяг значних успіхів у розвитку пром-сті, с. г., здійснив культур. революцію. Мордовський народ консолідувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в М. було розміщено підприємства, евакуйовані із зх. областей СРСР. Десятки тисяч жителів М. билися на фронтах війни, понад 75 тис. нагороджено орденами й медалями, 103 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В післявоєн. час М. досягла значних успіхів у розвиткові економіки й культури. Трудящі республіки в умовах розвинутого соціалістичного суспільства разом з усіма народами СРСР беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. Республіку нагороджено орденом Леніна (1965), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1980).

А. І. Брижинський, М. Ф. Жиганов.

Народне господарство. За роки соціалістичного буд-ва М. перетворилася на індустр.-агр. республіку з багатогалузевою пром-стю та розвинутим с. г. У 1979 виробн. пром. продукції зросло проти 1965 у 3,8 раза. Провідні галузі пром-сті — машинобудування та металообробка. Осн. продукція — електролампи (27% загальносоюзного виробн.), напівпровідникові прилади, екскаватори (бл. 21%), автосамоскиди та ін. Електроенергія надходить з теплових електростанцій (Алексєєвська, Ромодановська та ТЕЦ у Саранську). В 1979 вироблено 856 млн. кВт · год електроенергії. Розвивається чавуноливарне виробн., хім. пром-сть. Підприємства пром-сті буд. матеріалів випускають цемент, азбоцементні та залізобетонні вироби, стінові матеріали та ін. Дальшого розвитку набула лісопильна та деревообр. пром-сть (меблева). Харч. пром-сть представлена м'ясною, молочною, консервною, спиртовою, крохмале-патоковою, цукр. та іншими галузями, що переробляють в основному місц. сировину, легка — коноплеобробною, текстильною, швейною та ін. Гол. пром. центри: Саранськ, Рузаєвка, Ковилкіно. В с. г. провідне місце посідає мол.-м'ясне тваринництво, зернове г-во, вирощування картоплі. В 1978 в М. було 79 радгоспів та 274 колгоспи. Посівна площа всіх с.-г. культур становила 1224 тис. га. Вирощують зернові (пшеницю, ячмінь, жито), кормові культури, картоплю, соняшник, махорку, коноплі, цукр. буряки, овочі. Поголів'я (тис., 1980): великої рогатої худоби — 631,3, свиней — 313,6, овець і кіз — 458,0. Птахівництво, бджільництво та рибне г-во. В М.— 22 тваринницькі комплекси (1978). Заг. довжина з-ць — 543 км. Тер. М. з Зх. на Сх. перетинає електрифікована з-ця Москва — Куйбишев. У сх. частині проходять залізничні магістралі Горький — Пенза, Красний Вузол — Казань. Довж. автошляхів — понад 8,6 тис. км. У Саранську — аеропорт. Територією М. проходить газопровід Саратов — Горький.

С. П. Євдокимов.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції мордов. народ не мав своєї писемності, шкіл і л-ри рідною мовою. В 1917 письменних було 11,1% серед чоловіків і 1,5% серед жінок. Рад. Мордовія — республіка високорозвинутої соціалістичної культури. В 1978/79 навч. р. у республіці налічувалося 1041 загальноосв. школа (181,7 тис. учнів), 22 серед. спец. навч. заклади (18,8 тис. учнів), 38 серед. профес.-тех. уч-щ (14,9 тис. учнів), два вищі навч. заклади — *Мордовський університет* імені М. П. Огарьова (з філіалом у м. Рузаєвці) і Мордов. пед. ін-т імені М. Є. Євсев'єва, а також філіал Моск. кооперативного ін-ту, усі — в Саранську; в усіх вузах — 21,7 тис. студентів. У М. працюють Всесоюзний н.-д. проектно-констр. технолог. ін-т джерел світла ім. О. М. Лодигіна, н.-д. проектно-констр. технолог. ін-т силової напівпровідникової техніки, н.-д. ін-т мови, л-ри, історії й економіки при Раді Міністрів Мордов.

МОРДОВСЬКА АРСР

Площа — 26,2 тис. км²

Населення — 984 тис. чол. (1980)

Столиця — м. Саранськ

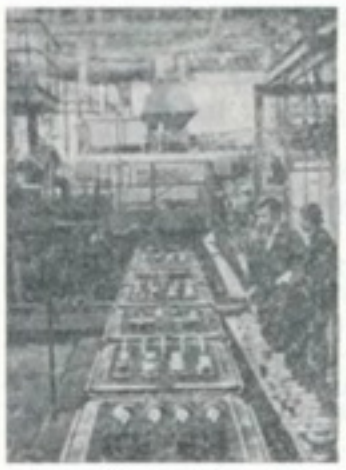

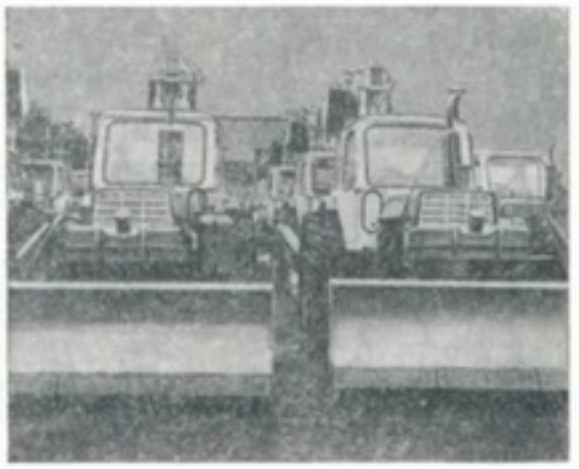

Автоматична лінія на Саранському заводі «Центролив» імені 50-річчя ВЛКСМ.

Продукція Саранського екскаваторного заводу.

С. Д. Ерзя. Жіночий портрет. Квебрахо. 1940.

В. Д. Ілюхін. Портрет доярки О. Г. Чевтайкіної з колгоспу «40 років Жовтня». 1971.

АРСР, Мордов. с.-г. дослідна станція, Мордов. заповідник ім. П. Г. Смідовича та ін. наук. установи й проектні орг-ції. В республіці — 600 масових б-к (7,4 млн. одиниць зберігання), 800 клубних закладів, 872 кіноустановки, 3 театри, філармонія, 12 музеїв, серед яких — Мордов. респ. музей образотворчих мистецтв, респ. краєзнавчий (має філіали у Рузаєвці та Темникові) — у Саранську, краєзнавчий музей у Краснослободську та ін. У 1977 в республіці видано 179 назв книг і брошур, у т. ч. мокша-мордовською, ерзя-мордовською мовами, тиражем 1542,6 тис. прим., 4 журнали річним тиражем 351 тис. прим., 38 газет разовим тиражем 271 тис. прим. Виходять респ. газети «Мокшень правда» («Мокшанська правда»), «Ерзянь правда» («Ерзянська правда»), «Советская Мордовия», «Молодой ленинец», літ. журнали «Сятко» («Іскра») ерзя-мордовською мовою та «Мокша» мокша-мордовською. В Саранську працює Мордов. книжкове вид-во, Держ. комітет Мордов. АРСР по телебаченню й радіомовленню. Передачі мордов. телебачення і радіо ведуться трьома мовами — ерзя-мордовською, мокша-мордовською й російською. Телецентр — у м. Саранську.

До Великої Жовтн. соціалістичної революції розвивалася гол. чин. усна нар. творчість. Відомими оповідачами билин були Ю. Кривошеєва, Т. Беззубова. Морд. писемна л-ра виникла лише після встановлення Рад. влади. Розрізняють дві форми літературної мови — ерзянську і мокшанську (див. *Мордовські мови*). Зачинателі морд. рад. л-ри — З. Дорофеєв, Я. Григошин, Ф. Чесноков, Ф. Бездольний. Спочатку переважали малі поетич. форми, а в серед. 30-х рр. з'являються поеми, драми, повісті, романи (прозаїки О. Лук'янов, Т. Раптанов, Т. Кірдяшкін; поети А. Куторкін, М. *Безбородов*, І. Кривошеєв, Н. *Еркай*; драматурги К. Петрова, П. Кирилов та ін.). У роки Великої Вітчизн. війни мордов. письменники виступали з патріотичними творами (О. Малькін, М. Бебан, І. Прончатов та ін.). У перше повоєнне десятиліття з'явилися твори С. Вечканова, І. Девіна, І. Антонова, І. Чигодайкіна, А. Щеглова та ін.; в 60—70-х рр.— К. Абрамова, О. Мартинова, Л. Макулова, А. Інчина, П. Прохорова, М. Сайгіна, С. Ларіонова, Г. Меркушкіна, В. Радіна та ін. Сучас. мордов. л-ра представлена іменами молодих письменників: Р. Кінякіна, А. Тяпаєва, А. Ескіна, І. Калинкіна, П. Черняєва, А. Брижинського та ін. Між народами і л-рами Мордовії та України існує давня дружба. Україні присвятили свої твори О. Мартинов, І. Девін, М. Кавкайнін, С. Платонов, І. Осьмухін та ін. На мордов. мови перекладено твори Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Корнійчука, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри, П. Воронька та ін.; на укр. мову — Н. Еркая, О. Мартинова, Я. Пінясова, І. Чигодайкіна, І. Калинкіна та ін. Відділення Спілки письменників СРСР — з 1934.

Саранськ. Театральна площа.

На тер. М. знайдено залишки укріплених поселень епохи раннього заліза (Ош-Пандо в долині р. Сури), могильники 7—11 ст. (Шокшинський, поблизу с. Шокша; Кельгинський у с. Зарубкіно). Мордов. нар. житло подібне до російського, деталі житл. будинків (фронтони, наличники та ін.) оздоблено барельєфним або ажурним різьбленням з геом. і рослинним орнаментом. З 17 ст. будували міста, споруджували будинки й церкви за типом російських. В рад. час міста забудовують за ген. планами, проводять великі роботи з реконструкції старої частини Саранська й створюють нові райони, зводять житл., громад. та адм. будівлі (Будинок Рад, 1940, арх. І. Меєрзон; Будинок Спілок, 1957, арх. С. Левков; обидва — в Саранську).

На тер. М. знайдено кераміку доби бронзи. З часів раннього заліза збереглися бронзові нагрудні бляхи, підвіски тощо. Сучас. мистецтво М. розвинулося під впливом рос. художників (живописець Ф. Сичков). З поч. 20 ст. відомі твори скульптора С. Ерзі. Серед митців М.— живописці І. Абрамов, В. Березін, Д. Хримов, В. Ілюхін, Є. Ноздрін, В. Бєднов, П. Рябов, скульптор М. Нефедов. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мистецтва (різьблення, вишивання тощо). В 1935 засн. Спілку художників Мордов. АРСР. Нар. пісні (землеробські, ліричні, епічні та ін.) багатоголосі, засн. на *пентатоніці*. Інструм. нар. музика включає виконання нар. пісень і танц. награшів. Муз. інструменти: тростинна сопілка (нуді, нюді, нудей), саморобна скрипка (карзе), пила; пізніше увійшли в ужиток гармонь, балалайка, гітара, баян. З 30-х рр. 20 ст. розвивається профес. муз. культура. Серед мордов. композиторів: Л. Кирюков, Л. Воїнов, Г. Вдовін, Г. Сураєв-Корольов; виконавців: співаки — нар. арт. РРФСР Р. Безпалова, засл. арт. РРФСР М. Антонова, Д. Єремєєв, нар. арт. Мордов. АРСР В. Кіушкін, Є. Охотіна та ін.; диригент засл. діяч мист. РРФСР П. Ємець; виконавець нар. пісень засл. арт. РРФСР І. Яушев, балетмейстер засл. діяч мист. Мордов. АРСР Є. Осмоловський; танцюристи — засл. арт. Мордов. АРСР Т. Градусова, В. Кирюшкін, В. Учватов та ін. В республіці працюють Театр муз. комедії (з 1969; 1937—48 — Театр опери та балету), Ансамбль пісні і танцю «Умарина», муз. уч-ще ім. Л. Кирюкова, Будинок нар. творчості, при якому — нар. ансамбль пісні і танцю «Келу», мережа муз. шкіл. Об'єднання композиторів Мордов. АРСР (з 1955).

До великої Жовтн. соціалістич. революції профес. театру в М. не було. В перші роки Рад. влади виникають самодіяльні драм. гуртки. В 1930 в Саранську було створено Мордов. муз.-драм. студію, яку 1932 реорганізовано в Мордов. держ. драм. театр. З 1959 театр функціонував як музично-драматичний, 1969 реорганізований в драматичний. В репертуарі — п'єси рос., мордов. та укр. («Платон Кречет» О. Корнійчука) рад. драматургів, класичні твори. В Саранську працює театр ляльок (з 1935). У 1947 створено відділення Всеросійського театр. т-ва.

М. М. Сусарєва (література).

Літ.: Природная и социально-экономическая характеристика районов Мордовской АССР. Саранск, 1978; Воронин И. Д. Достопримечательности Мордовии. Саранск, 1967; Очерки истории Мордовской АССР, т. 1—2. Саранск, 1955—61; История Мордовской АССР, т. 1. Саранск, 1979; Мордовия. Этапы большого пути (1917—1977 гг.). Саранск, 1978; История мордовской советской литературы, т. 1—3. Саранск, 1968—74; Кузнецова А. Г. Писатели Советской Мордовии. Биобиблиографический справочник. Саранск, 1970; Народные певцы и композиторы Мордовии. Саранск,1975; Пашутина О. В. Искус-

Збирання зернових. Свинокомплекс у радгоспі імені 50-річчя ВЛКСМ Чамзинського району.

ство Мордовии. Биобиблиографический справочник. Саранск, 1973; Горина Г. С. Художники Мордовии. Библиографический справочник. Саранск, 1974.

МОРДО́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. П. Огарьова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1957 у м. Саранську на базі пед. ін-ту, організованого 1931. У 1970 присвоєно ім'я М. П. Огарьова. В складі ун-ту (1980): 16 ф-тів — історико-геогр., юрид., філол., іноз. мов, матем., фіз., хім., біол., електроніки й автоматики, світлотехніки й джерел світла, інженерно-будівельний, екон., економіки с. г., механізації с. г., с.-г., мед.; вечірнє, підготовче й заочне відділення; філіал у м. Рузаєвці; аспірантура. М. у. є гол. вузом М-ва з наук.-тех. програм «Чорнозем'я» та «Людина і світло». Працюють три галузеві лабораторії, ін-т сусп. професій, обчислювальний центр, бот. сад, біостанція, навч.-дослідне г-во, б-ка (фонд — 1,2 млн. одиниць зберігання). В 1979/80 навч. р.— понад 17,5 тис. студентів; зокрема на денному відділенні — 7,5 тис. Ун-т видає збірники наук. праць тощо. З часу засн. у М. у. підготовлено 32 тис. спеціалістів (1980).

В. Н. Теребов.

МОРДО́ВСЬКІ МО́ВИ — мови народу *мордва* — мокша-мордовська (мокшанська) й ерзя-мордовська (ерзянська). Належать до *фінно-угорських мов*. Говорить ними понад 865 тис. чол. (1979, перепис). У М. м. є багато діалектів. За типологією М. м.— *аглютинативні мови*. В значенні *прийменників* вживаються *післяйменники*. Іменникові властиві категорії числа, відмінка (є понад 10 відмінків), категорії роду немає; у дієсловах 7 способів, 2 дієвідміни. Найдавніші писемні пам'ятки — з кін. 17 ст. Сучас. алфавіт М. м. — на рос. графічній основі. Про л-ру М. м. див. *Мордовська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Грамматика мордовских (мокшанского и эрзянского) языков, ч. 1. Саранск, 1962; Серебренников Б. А. Историческая морфология мордовских языков. М., 1967.

В. І. Щанкіна.

МОРДЮКО́ВА Нонна (Ноябрина) Вікторівна (н. 25.XI 1925, станиця Костянтинівська, тепер райцентр Костянтинівка Донец. обл.) — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1974). В 1950 закінчила ВДІК. В кіно знімається з 1948. Ролі: Уляна Громова («Молода гвардія», 1949), Стеша («Чужа рідня», 1956), Саша Потапова («Проста історія», 1960), Доня Трубникова («Голова», 1965), Білотілова («Одруження Бальзамінова», 1965), Федосья Угрюмова («Російське поле», 1972), Антоніна Каширіна («Воротття немає», 1974), Матрьона («Трясовина», 1978). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

МО́РЕ — частина *Світового океану*, яка більш-менш відособлена від нього суходолом, підводним підвищенням чи групою островів і відрізняється від відкритого океану фізико-географічними особливостями, гол. чин. гідрологічним режимом. Залежно від ступеня відособлення та режиму М. поділяють на внутрішні (середземні та напівзамкнені), окраїнні й міжострівні. Більшість сучасних М. мають молодий геол. вік: всі вони визначилися у межах, близьких до сучасних, у палеоген-неогеновий час і набули остаточних обрисів в антропогені (див. *Геохронологія*). На земній кулі є бл. 60 водойм, які названо морями. Окремі М. наз. затоками (Мексіканська, Гудзонова, Перська). Відкриті частини океанів або великі озера іноді наз. морями (Саргасове, Каспійське). У зв'язку з тим, що водообмін між М. та відкритим океаном певною мірою обмежений, його гідрометеорологічний режим формується під значним впливом материкового стоку, опадів та випаровування. В окремих М. спостерігаються підвищена солоність води (у Червоному м. до 41,5‰), значні коливання т-ри води по сезонах, більша континентальність клімату порівняно з відкритим океаном. Органічний світ М. має велику кількість своєрідних форм (див. *Ендеміки*), що пов'язано з різноманітністю умов його розвитку. М. мають велике екон. значення. По М. пролягають важливі трансп. шляхи, їхній органічний світ є значним джерелом харчування. В М.— великі поклади хім. сировини і корисних копалин (розчинені у воді, відклади мор. дна тощо). Інтенсивне використання біологічних ресурсів М. призвело до значного вичерпання їх, а забруднення М. пром. відходами, нафтопродуктами та отрутохімікатами, особливо поблизу узбережжя Пн. Америки та Зх. Європи, набуло значних масштабів. Тому питання *охорони навколишнього середовища*, зокрема М., відіграють важливу роль у міжнар. співробітництві по створенню правових та орг. основ *охорони природи*. Про М., що омивають тер. УРСР, див. статті *Азовське море*, *Чорне море*. Див. також табл. морів у статтях *Атлантичний океан*, *Індійський океан*, *Тихий океан*, *Північний Льодовитий океан*.

М. П. Булгаков, В. С. Латун.

МОРЕЛЛІ (Morelly; 1769, Вітрі-ле-Франсуа — р. см. невід.) — франц. утопічний комуніст 18 ст. Осн. твір — «Кодекс природи, або Істинний дух її законів» (1755). Спираючись на теорію *природного права*, М. доводив, що капіталістичний сусп. лад, заснований на приватній власності, не відповідає «кодексу природи» і природному стану людини. На думку М., внаслідок помилок законодавців, які всупереч законам природи встановили приватну власність, сучас. йому світ на противагу первісному суспільству став нерозумним і його треба замінити комуністичним суспільством. Перехід до нового ладу можна здійснити шляхом видання законів, які б скасували приватну власність, соціальну нерівність, експлуатацію, гарантували право на працю. М. уявляв комуністичне суспільство як централізовану в масштабах країни госп. комуну з сусп. власністю, планомірним розвитком виробництва і рівним розподілом благ, сусп. вихованням дітей. В цьому суспільстві не буде класів і соціальних відмінностей, усі працюватимуть і житимуть в цілком однакових умовах. У вченні М. досить сильні ідеї *зрівняльного комунізму*. Вчення М. мало утопічний характер. Воно справило вплив на формування поглядів Г. *Бабефа*, Ш. *Фур'є*, Е. *Кабе* та ін.

А. Г. Слюсаренко.

МОРЕ́ЛОС (Морелос-і-Павон; Morelos y Pavón) Хосе Марія (30. IX 1765, Вальядолід, тепер Морелія — 22.XII 1815, Мехіко) — нац. герой Мексіки, керівник визвольної війни мекс. народу проти ісп. колонізаторів (1811—15). Священик. З початком нар. повстання в Мексіці (1810) М. приєднався до повстанської армії М. *Ідальго*. Після його загибелі (1811) очолив боротьбу за незалежність. У 1812—13 повстанці під керівництвом М. здобули ряд перемог над ісп. військами. Нац. конгрес, що зібрався 1813 з ініціативи М., проголосив декларацію про незалежність Мексіки від Іспанії, в основу якої було покладено написаний М. програмний документ під назвою «Почуття нації», що передбачав встановлення незалежності, здійснення ідеї нар. суверенітету, скасування рабства та ін. Конгрес призначив М. генералісимусом. Однак до кінця 1815 іспанці за допомогою місц. поміщиків розгромили повстанців. М. було взято в полон і страчено.

Н. М. Маркіна.

МОРЕ́НА (франц. moraine) — скупчення несортованих уламків гірських порід, які переносяться або відкладені льодовиками. М. складаються з валунів, пісків, супісків, суглинків і глин. Розрізняють М. переміщувані (натиску, донна, внутр., бокова) і відкладені (кінцева, основна). Внаслідок нагромадження М. утворюються моренні пасма, горби тощо. На Україні давні моренні відклади відомі, зокрема, в пн. частині *Волинської височини* та в межах *Поліської низовини*.

МОРЕ́НО (Moreno) Джекоб (Якоб) Леві (20.V 1892, Бухарест — 14. V 1974, Бікон, шт. Нью-Йорк) — соціальний психолог і психіатр, засновник *соціометрії*. Закінчив Віденський ун-т, де вивчав філософію і медицину. Працював у психіатричних клініках і ін-тах Австрії й США (з 1927). Фундатор ін-ту соціометрії й психодрами (1940), засновник міжнар. журн. «Соціометрія» й «Психотерапія». В 1951—66 — професор Нью-Йоркського ун-ту. Осн. увагу приділяв вивченню міжособових психологічних відносин людей у т. з. малих групах. Під соціометрією М. розумів не лише експериментальні методи дослідження малих груп, а й висунуту ним спекулятивну загальносоціологічну теорію, за якою взаємини людей у малих групах є вирішальним фактором сусп. розвитку. Засіб розв'язання соціальних проблем вбачав не в соціально-екон. перетвореннях суспільства, а в «соціометричній революції», яка нібито упорядковує психологічні взаємини людей. Ідеалістична соціально-філос. доктрина М. є утопічною, оскільки ігнорує об'єктивний характер антагонізмів капіталістичного суспіль-

Н. В. Мордюкова.

Мордовська АРСР. Л. С. Трембачевська-Шаніна. Обід у полі. Ліногравюра. 1966.

Мордовська АРСР. В. А. Беднов. Білять полотно. 1967.

Моринці.
Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Скульптори О. П. Олійник і М. К. Вронський, архітектор О. І. Заваров. 1956. Меморіальний камінь на місці хати, де народився Т. Г. Шевченко.

ства. Експериментальні методи, запропоновані М., набули значного поширення в соціальній психології й психіатрії.

А. М. Феоктистов.

МОРЕПЛА́ВНА АСТРОНО́МІЯ — розділ *практичної астрономії*, що вивчає і розробляє методи визначення *координат географічних* місця корабля та поправки компаса у відкритому морі за спостереженнями небесних світил і навігаційних *штучних супутників Землі*. Орієнтування по небесних світилах відоме з глибокої давнини. Початок розвитку М. а. як наук. дисципліни припадає на 15 ст. Висоти світил над лінією видимого *горизонту* вимірюють *секстантом*, а *всесвітній час* відмічають по хронометру. За цими даними знаходять місцеположення корабля. Поправку компаса визначають, порівнюючи компасний *пеленг* на світило з азимутом цього світила, обчисленим за астр. спостереженнями.

Л. Ф. Чернів.

МОРЕТРУ́С — різкі коливання поверхні води в морях та океанах під час *землетрусів*, що їхні епіцентри містяться на мор. дні. Див. також *Цунамі*.

МОРЕХІ́ДНІ ЯКО́СТІ судна — сукупність якостей, що зумовлюють безпеку плавання судна в будь-яких умовах погоди і стану моря. Осн. М. я. є: *остійність*, *плавучість*, здатність розвивати задану швидкість при мінім. потужності гол. двигуна (ходкість), а також залишатись на плаву при пошкодженні корпуса (незатоплюваність) та рухатися заданим курсом, швидко реагуючи на зміну положення керма (керованість). Залежать М. я. гол. чин. від лінійних розмірів судна і співвідношень між ними, від форми *обводів судна*, розподілу мас за довжиною і висотою.

МО́РЖ (Odobaenus) — рід водяних ссавців род. моржових, ряду *ластоногих*. Єдиний вид роду й родини — морж (O. rosmarus), представлений трьома підвидами; поширений в Пн. Льодовитому ок. і пн. частині Атлантичного і Тихого океанів. Довж. тіла 3—4,5 м, маса 800—1000 (іноді 2000) кг. Самці й самки мають великі *бивні*. Шкіра груба з товстим шаром підшкірного жиру. М. тримаються стадами. Живляться донними тваринами, переважно молюсками. Самка раз на рік у квітні — червні після 11—12 міс. вагітності народжує 1 маля. Статевозрілими стають у 4—7-річному віці. Тривалість життя до 40 років. Чисельність М. невелика. В Рад. Союзі полювання на М. (тихоокеанський підвид — O. r. divergens) дозволено лише жителям Чукотки (добувають м'ясо, жир, шкури, бивні використовують для худож. виробів). Лаптєвський підвид (O. r. laptevi) включений до *Червоної книги* СРСР.

МО́РЗЕ (Morse) Семюел Фінлі Бріз (27.IV 1791, Чарлстаун, шт. Массачусетс — 2.IV 1872, Нью-Йорк) — амер. художник і винахідник у галузі *телеграфії*. Один із засновників і перший президент (1826—45) Нац. академії малюнка у Нью-Йорку. Винайшов (1837) електромагн. *телеграфний апарат*, розробив (1838) для нього код, названий його ім'ям (див. *Код телеграфний*). Вдосконалені ним апарати були встановлені 1844 на першій амер. комерційній телеграфній лінії між Вашінгтоном і Балтімором.

МО́РИНЦІ — село, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташовані за 35 км на Пн. від залізничної станції Звенигородка. М. — давнє поселення, про що свідчать залишки оборонних валів часів Ярослава Мудрого. В кін. 18 ст. М. належали Г. О. Потьомкіну, згодом — Енгельгардтам. В М. нар. Т. Г. Шевченко, бував тут 1843, 1845 і 1859. Під час революції 1905—07 в селі відбувалися селянські заворушення. Тепер у М.— колгосп «Батьківщина Шевченка». На місці, де стояла хата, в якій нар. Шевченко, 1956 споруджено пам'ятник поетові, а 1964 встановлено меморіальний камінь. При серед. школі створено кімнату-музей поета, його ім'ям названо одну з вулиць села. Пам'ятники: борцям, розстріляним нім. загарбниками 1918, і воїнам, які загинули 1944 в боях за визволення села від нім.-фашист. окупантів.

МОРИ́СКИ (ісп. moriscos, від moro — мавр) — мусульманське населення Гранади, яке залишилося після *реконкісти*, формально прийнявши нав'язане йому в кінці 15 — на поч. 16 ст. християнство, але потай продовжуючи сповідувати іслам. М. зазнали жорстоких переслідувань з боку *інквізиції*. В 1609—10 М. було вигнано з Іспанії. Більшість М. переселилася до Пн. Африки (Марокко, Алжір, Пн. Туніс). Вигнання М., які були вмілими ремісниками і землеробами, негативно позначилося на економіці Іспанії.

МОРІА́К (Mauriac) Франсуа (11.X 1885, Бордо — 1.IX 1970, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1933). Літ. творчість почав як поет. У романах «Поцілунок прокаженому» (1922), «Зло» (1924), «Тереза Декейру» (1927), «Гніздо гадюк» (1932), «Дорога в нікуди» (1939), «Фарисейка» (1941) та ін. критика капіталістичного суспільства поєднується з морально-реліг. проблемами. Учасник Руху Опору. В 1943 під псевд. Форез видав зб. антифашист. статей «Чорний зошит». Автор п'єс «Лихий поплутав» (1948), «Вогонь на землі» (1950), публіцистичних нарисів і політ. роздумів «Блокноти» (1952—70), істор. дослідження «Де Голль» (1964), романів «Мавпочка» (1951), «Ягнятко» (1954), «Підліток минулих часів» (1969). У працях з естетики «Роман» (1928), «Внутрішні мемуари» (1959), «Нові внутрішні мемуари» (1965) виступав за реалістичне мистецтво (з християнських позицій), проти модернізму. Нобелівська премія, 1952.

Тв.: Укр. перекл.— Тереза Декейру. К., 1967; Гадючник.— Дорога в нікуди. К., 1980; Рос. перекл.— Дорога в никуда. М., 1957; Клубок змей. М., 1957; Тереза Дескейру.— Фарисейка. — Мартышка. — Подросток былых времён. М., 1971.

Літ.: Кирнозе З. И. Франсуа Мориак. М., 1970.

В. І. Пащенко.

МОРІО́Н — мінерал класу *силікатів*, напівпрозорий, часто майже непрозорий різновид *кварцу* чорного або темно-коричневого кольору. Родовища М. відомі в Канаді, США, Бразилії, на о. Мадагаскар. У Рад. Союзі — в РРФСР (на Уралі, в Забайкаллі), в Казахстані, на Україні (в межах *Українського щита*). На Волині знайдено кристал М. довжиною 2,7 м і 1,5 м у поперечнику, вага його 10 т. Застосовують в оптиці, радіотехніці; використовують у ювелірній справі.

В. А. Супричов.

МО́РІЦ (Móricz) Жігмонд (2.VII 1879, Тісачече, тепер Саболч-Сатмар. обл., УНР — 4.IX 1942, Будапешт) — угорський письменник, один із найвидатніших реалістів угорської літератури. Популярність здобув оповіданням «Сім крейцерів» (1909) і однойменною збіркою оповідань (1909). В романах «Золото в бруді», «У божому закутку» (обидва — 1911), «Троянда в росі» (1912), «Круглий Ферко» (1913), «Смолоскип» (1917) показав життя селянства, звичаї угор. провінції, боротьбу прогресивно мислячого інтелігента з бездуховністю міщанського існування. В період Угор. Рад. республіки 1919 співробітничав у революц. пресі. Найзначніші твори — роман «Будь чесним до самої смерті» (1920) — історія життя бідного хлопця; істор. трилогія «Трансільванія» (закінч. 1935), романи «До самого світанку» (1924), «Панська учта» (1927), «Родичі» (1930). Автор роману «Сирітка» (1941), дилогії «Рожа Шандор сідає на коня» (1941), «Рожа Шандор супить брови» (1942), збірок оповідань, п'єс.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання. Ужгород, 1954; Будь чесним до самої смерті. К., 1979; Родичі. К., 1979; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1958; Пьесы. М., 1962; Жужанна в Клагенфурте. М., 1970.

Літ.: Мегела І. Співець народної надії. «Всесвіт», 1979, № 7.

К. О. Шахова.

МО́РІЦ ОРА́НСЬКИЙ [Нассауський; Maurits van Oranje (Nassau); 14.XI 1567, Ділленбург — 23.IV 1625, Гаага] — держ. діяч і полководець Республіки Сполучених провінцій (сучас. Нідерланди). Син *Вільгельма I Оранського*. Статгаудер (правитель) з 1585 провінцій Голландія, Зеландія і Зх. Фрісландія, з 1590 також Утрехта і Оверейсела, з 1591 — Гелдерна, з 1621 — Гронінгена. З 1590 — головнокомандуючий. Під керівництвом М. О. в 90-х рр. 16 ст. було завершено визволення республіки від ісп. колонізаторів. Проводив політику державної централізації та зміцнення особистої влади.

МО́РІЦСАЛА — заповідник на Пн. Зх. Латв. РСР. Розташований на о. Моріца і в зх. частині оз. Усмас. Пл. бл. 0,9 тис. га. Створений 1912 для охорони ландшафтних комплексів і окремих видів мисливських тварин. Поширені ліси (дуб, ясен, липа, береза, сосна); подекуди — луки. На озері багато водоплавних птахів, нерестовища риб. Серед птахів рідкісними є скопа, сіра сова, тетерев'ятник.

О. К. Ющенко.

МО́РКВА (Daucus) — рід трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Дво-, рідше одно- або багаторічні жорстковолосисті рослини. Листки перисторозсічені. Квітки дрібні, білі. Плід — двосім'янка. Бл. 60 видів, пошир. у середземноморських країнах та в Африці, Австралії, Америці. В СРСР, у т. ч. й на Україні, всюди як бур'ян росте М. д и к а (D. carota) — дворічна рослина з грубим дерев'янистим білуватим коренем. У культурі — М. п о с і в н а (D. sativus), вирощується як овочева й кормова рослина майже по всій земній кулі. В 1-й рік утворює розетку листків і коренеплід, на 2-й — розетку листків, квіткові стебла й насіння. Коренеплід м'ясистий, з 2 шарів: ніжного зовнішнього й грубого за будовою — внутрішнього; забарвлення червоне (середземноморський підвид), біле й жовте (афганський підвид). Коренеплід М. столової містить в серед. (%): води — 88,8, азотистих речовин — 1,1, жиру — 0,2, вуглеводів — 9,2, золи — 0,7, значну кількість *каротину*, *вітамінів* (B_1, B_2, B_6, PP, C, E, K), солей заліза тощо. Споживають М. свіжою, вареною; тваринам згодовують свіжою або у вигляді *силосу*. Сік з інтенсивно забарвлених коренеплодів містить до 25 мг% каротину, його застосовують як лікувальний засіб. Урожай М. досягає 300—400 ц/га. Районовані (1981) сорти М. на Україні: Бирючекутська 415, Вітамінна 6, Нантська харківська, Нантська 4, Шантане сквирська, Шантане 2461.

Літ.: Білецький П. М. Овочівництво. К., 1970; Потапенко М. Т. Червона морква і використання її на кормові цілі. К., 1965.

П. М. Білецький.

МОРМО́НИ (англ. Mormons, самоназва «Latter-day Saints» — «Святі наших днів») — члени релігійної секти, створеної в США 1830. Її засновник Д. Сміт видав містичний твір «Книгу Мормона», проголосивши її новим «одкровенням» Христа, записаним «пророком» Мормоном, який нібито жив в Америці в 4 ст. «Книга Мормона» і *Біблія* — гол. джерела віровчення М. Реліг. погляди М. являють собою еклектичну суміш елементів *християнства, ісламу, буддизму*, давньорим. і давньогрец. релігій та ін. М. проголошують віру в християнську *трійцю*, спокутну жертву Христа, в «царство небесне», майбутнє покарання людей за гріхи. З *таїнств* визнають *хрещення* і покаяння. Нині, крім США, громади М. існують у Канаді, Мексіці. М. ведуть активну місіонерську діяльність у країнах Америки, Зх. Європи, Пд. Африки, в Японії, Австралії тощо.

«МО́РНІНГ СТАР» («Morning Star» — «Ранкова зірка») — щоденна прогресивна газета Великобританії. Заснована 1.I 1930 в Лондоні. До 25.IV 1966 виходила під назвою «Дейлі уоркер» («Щоденна робітнича газета») як ЦО КП Великобританії. Видається в Лондоні.

МО́РО (від ісп. moro — мавр) — група народів (сулу, самаль, магінданао, ланао, або маронао, якани та ін.), які живуть на архіпелазі Сулу і о-вах Мінданао, Палаван, Басілан (Філіппіни). Заг. чисельність — 2,1 млн. чол. (1978, оцінка). Мови М. належать до *малайсько-полінезійських мов*. Релігія — іслам. У кін. 19 ст. М. завоювали іспанці. Осн. заняття — землеробство, рибальство, ремесла, мореплавство і торгівля. За осн. елементами культури М. близькі до малайських народів Індонезії і Малайзії.

МОРОДУ́НКА (Xenus cinereus) — птах род. *сивкових*. Довж. тіла до 27 см, маса до 76 г. Забарвлення сірувато-буре з білим і чорним. Дзьоб довгий, тонкий, загнутий догори. Гніздиться лише в СРСР (зустрічається по берегах водойм лісової і лісотундрової зон); в УРСР гніздиться по р. Прип'яті. Зимує в Африці, Пд.-Сх. Азії й Австралії, живе невеликими колоніями. М. властива *моногамія*. Гніздо — ямка в грунті без підстилки. Кладку з 4 коричнево-жовтих з темно-бурими плямами яєць в кінці травня насиджує самка. Живиться переважно водяними безхребетними.

МОРО́З Анатолій Трохимович (н. 30.I 1928, хутір Запсілля, тепер село Кременчуцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1952). Працював на видавничій роботі, з 1979 — секретар Спілки письменників України. Автор повістей «25 сторінок однієї любові» (1960), «Троє і одна» (1963), «Легке завдання» (1976) та ін.; романів «Чужа кохана» (1966), «Товариші» (1978), «Четверо на шляху» (1980), зб. оповідань «Ліда» (1968), літ.-критичної праці «Про народність у літературі» (1958).

МОРО́З Данило Костянтинович [літ. псевд.— Д. Костянтинович, Д. Недоля; 11 (23). VIII 1841, с. Сахнівка, тепер Ленінівка Менського р-ну Чернігів. обл.— 1894] — укр. письменник. Закінчив Київ. ун-т. Для недільних шкіл на Україні видав підручник «Арифметика» (1862), в журн. «*Основа*» опублікував оповідання «Безталанна» (1862), на якому позначився вплив творчості Марка Вовчка. Видав комедію «Був кінь, та з'їздився» (1864) і драму «Неспарована пара» (1885).

Тв.: Безталанна. В кн.: Антологія українського оповідання, т. 1. К., 1960.

МОРО́З Захар Петрович [30.X (12.XI) 1904, м. Немирів, тепер смт Вінн. обл.— 29.VI 1958, Київ] — укр. рад. літературознавець і драматург. Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ін-т червоної професури у Києві (1937). Викладав у вузах, з 1947 був наук. співробітником Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор праць з історії укр. драматургії, п'єс («Звичайна дівчина», «Чудодійна сила», «Моряк і чорнобурка» та ін.).

Тв.: П'єси. К., 1959; Проблема конфлікту в драматургії. Нариси з історії української реалістичної драми другої половини XIX ст. К., 1961; В боротьбі за реалізм. К., 1966; На позиціях народності, т. 1—2. К., 1971.

МОРО́З, морозиха, айстра верболиста (Aster salicifolius) — вид рослин з роду *айстра*. Багаторічники майже з голими стеблами. Листки лінійно-ланцетні, вузькі. Квітки блідо-лілові або блідо-блакитні, зібрані у кошики. Походить з Пн. Америки. На Україні вирощують як декоративну рослину; в пн.-зх. частині УРСР зустрічається здичавіло. Цвіте до пізньої осені, не боїться заморозків (звідси й назва).

МОРОЗЕ́НКО Нестор (Мрозовицький Станіслав; р. н. невід.— п. 1649) — корсунський наказний полковник. Походив з укр. шляхти. Влітку 1648 на чолі повстанського загону разом із загонами М. *Кривоноса*, І. *Ганжі* та ін. брав участь у визволенні Поділля. Відзначився в *Пилявецькій битві 1648*. В 1649 очолював козац. кінноту. Загинув під час *Збаразької облоги 1649*.

МОРО́ЗИВО — освіжаючий десертний продукт, виготовлений з молока, вершків, масла, цукру, плодів або ягід та ін. харчової сировини. Осн. видами М. є: молочне, вершкове, пломбір і фруктово-ягідне. В процесі виробн. М. з сировини спочатку готують суміш, яку піддають *пастеризації* і гомогенізації, створюючи (подрібнюванням частинок жиру) однорідну масу. Охолоджену суміш збивають і заморожують в спец. апаратах, одержуючи «м'яке» М. (в ньому до 60% води перетворено на дрібні кристалики льоду), яке потім розфасовують і знову заморожують в холодильних камерах або різних охолодних апаратах, де воно твердне.

МОРО́ЗІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1783—85 — антифеод. повстання селян с. Морозівки Остерського пов. Київ. намісництва (тепер Баришівського р-ну Київ. обл.) проти кріпосницького гніту. Кріпаки в листопаді 1782 під час ревізії (перепису) подали до Київ. казенної палати скаргу на своїх поміщиків. Селяни протестували проти насильницького закріпачення і вимагали запису їх до стану *державних селян*, до якого раніше належали. Спроба Остерського нижнього суду примусити селян підкоритися поміщикам не мала наслідків. 12 (23).VI 1783 в село прибули карателі, які заарештували 4 активних учасників руху і почали грабувати населення. Обурені селяни вигнали з села карателів, звільнили заарештованих, заарештували поміщиків і відправили їх у Київ. Але під Києвом 18 повстанців, які конвоювали поміщиків, було заарештовано. В село знову прибув загін карателів, якому селяни вчинили збройний опір. Побоюючись розгортання сел. руху, Київ. казенна палата 1785 змушена була перевести морозівців на становище держ. селян.

Літ.: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

МОРО́ЗНЕ ВИВІ́ТРЮВАННЯ — руйнування гірських порід внаслідок їхнього розтріскування під впливом періодичного замерзання й танення води, яка міститься в тріщинах і порах гірської породи. Див. також *Вивітрювання*.

МОРО́ЗОВ Володимир Іванович (н. 4.III 1940, м. Красноводськ

Морж.

Морква сорту Нантська харківська: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — коренеплід; *4* — плід.

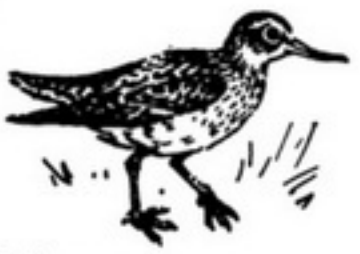

Мородунка.

Г. Ф. Морозов.

Моровобу Х. Пралі. Ксилографія. 1681.

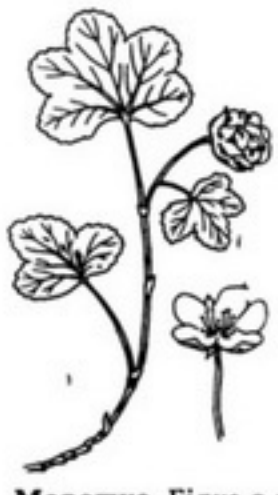

Морошка. Гілка з листками й плодом та квітка.

Морська авіація. Сучасний радянський протичовновий літак.

Туркм. РСР) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту з веслування на байдарках (з 1964). Член КПРС з 1974. Олімпійський чемпіон (1964, 1972 з веслування на четвірці, 1968 — на двійці з О. *Шапаренком*). Чемпіон світу (1966, 1970, 1971), чемпіон Європи (1967, 1969). Багаторазовий чемпіон СРСР (1962—73) у гонках одиночок, двійок і четвірок на різних дистанціях. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медаллю.

МОРО́ЗОВ Георгій Федорович [7 (19).I 1867, Петербург — 9.V 1920, Сімферополь] — російський лісівник, ботанік і географ. В 1893 закінчив Петерб. лісовий ін-т, у 1901—17 там же професор. У 1918—20 — професор Таврій. ун-ту у Сімферополі. Редактор «Лесного журнала» (1904—18). М. створив перше в світі єдине цілісне вчення про *ліс* і типи лісу, розробив багато методів та прийомів степового лісорозведення. Своє вчення про ліс М. побудував на базі еволюційного вчення про розвиток живого світу і генетичного вчення про грунт В. В. *Докучаєва*.

МОРО́ЗОВ Микола Олександрович [25.VI (7.VII) 1854, Борок, тепер Некоузького р-ну Яросл. обл. — 30.VII 1946, там же] — рос. революціонер-народник, учений, письменник, почесний член АН СРСР (з 1932). Син поміщика і кріпачки. В 1874 ввійшов до моск. гуртка *чайковців*, брав участь у «*ходінні в народ*». У 1875 був заарештований, засуджений за «*процесом 193-х*». Після звільнення 1878 вступив до орг-ції «*Земля і воля*». З 1879 — член Виконавчого к-ту «*Народної волі*». В 1880 в Лондоні познайомився з К. Марксом. У 1881 при поверненні в Росію М. був заарештований і засуджений на довічну каторгу. Відбував покарання в Петропавловській, потім у Шліссельбурзькій фортецях. Звільнений 1905, присвятив себе наук.-пед. діяльності. Висловив думки про складну будову атома, взаємну перетворюваність атомів, можливість одержання ядерної енергії, про існування інертних елементів тощо. М.— автор революц. поезій, а також праць з історії релігії та культури. Після перемоги Великого Жовтня і до кінця свого життя очолював Природничонаук. ін-т ім. П. Ф. Лесгафта в Ленінграді. Ім'ям М. названі мала планета-астероїд Морозовія, кратер на зворотному боці Місяця. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Повести моей жизни. Мемуары. т. 1—2. М., 1965.

Літ.: Внучков Б. С. Узник Шлиссельбурга. Ярославль, 1969; Жданов С. М. М. О. Морозов. К., 1971.

А. М. Катренко.

МОРО́ЗОВ Олександр Олександрович [16 (29).X 1904, Бежиця, тепер у складі м. Брянська — 14.VI 1979] — радянський конструктор танків, генерал-майор-інженер (1945), доктор тех. наук (з 1972), двічі Герой Соціалістичної Праці (1942, 1974). Член КПРС з 1943. Після закінчення машинобудівного технікуму (1930) — на конструкторській роботі. З 1940 — гол. конструктор. Брав участь у розробці танків Т-24 (1930), БТ-2 (1931), БТ-5 (1932), БТ-7 (1935), БТ-7М (1939). М. разом з М. І. *Кошкіним*, М. О. Кучеренком очолював розробку танка Т-34 (1940). Після війни під керівництвом М. створено ряд нових типів танків та ін. бронетанк. техніки. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1948. Ленінська премія, 1967.

МОРО́ЗОВ Павлик (Павло Трохимович; 14.XI 1918, с. Герасимовка, тепер Тавдинського р-ну Свердл. обл.— 3.IX 1932) — піонер, учасник боротьби з куркульством під час колективізації с. г. Н. в бідній сел. сім'ї. На загальних зборах жителів села М. виказав куркулів, які ховали і нищили зерно. М. разом з своїм молодшим братом був по-звірячому вбитий ними у лісі. Ім'я М. присвоєно колгоспові в с. Герасимовці, багатьом палацам піонерів, школам, б-кам. М. відкрито пам'ятники у Москві (1948), у с. Герасимовці (1954), Свердловську (1957).

МОРО́ЗОВА Анастасія Іванівна [н. 29.XII 1906 (11.I 1907), с-ще Сулін, тепер м. Красний Сулін Ростов. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1946. Навчалася в Моск. театр. ін-ті ім. А. В. Луначарського. В 1924—33 працювала в Робітничо-колгоспному театрі на Донбасі, 1933—36 — у Вінн. драм. театрі ім. Третього вирішального, з 1936 — в Житомир. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса (з 1944 — в Запоріжжі). Ролі: Анна («Украдене щастя» Франка), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Оксана, Ага Щука, Варвара («Загибель ескадри», «Калиновий гай», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Васса («Васса Желєзнова» М. Горького), Лауренсія («Овеча криниця» Лопе де Вега) та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МОРОЗО́ВСЬКИЙ СТРАЙК 1885 — страйк робітників текстильної фабрики Морозова в містечку Нікольському (тепер у межах м. Орєхово-Зуєва Моск. обл.). Причина М. с.— різке погіршення екон. становища ткачів: зниження заробітної плати, систематичні штрафи та ін. Керівники — робітники П. О. *Мойсеєнко*, В. С. Волков, Л. І. Іванов. М. с. почався 7 (19).I, в ньому брало участь бл. 8 тис. чол. М. с. було придушено тільки 17 (29).I. В листопаді 1923 в Орєхово-Зуєві встановлено пам'ятник на честь учасників страйку.

МОРОЗОСТІ́ЙКІСТЬ будівельних матеріалів — властивість насичених водою матеріалів протистояти руйнівній дії багаторазового попеременного заморожування й відтавання. Залежить переважно від *густини* й *пористості* матеріалів. Показником М. (маркою) є число циклів заморожування (у холодильній камері при т-рі не вище —15° С) і відтавання (у воді при т-рі 15—20° С) до втрати матеріалом не більше 5% маси і зниження міцності на стиск не більше як на 25%. М. значною мірою визначає довговічність огороджувальних конструкцій будинків і споруд, гідротех. споруд, дорожніх покриттів тощо.

МОРОЗОСТІ́ЙКІСТЬ РОСЛИ́Н — здатність рослин витримувати періоди з від'ємними температурами. Формується в ході *філогенезу* та *онтогенезу*. М. р. неоднакова у різних видів рослин і може відрізнятися навіть у різних сортів того самого виду рослин. Визначається М. р. насамперед спадковими особливостями рослин. М. р. зумовлюється певними фіз.-хім. процесами в клітинах, що ведуть до нагромадження в зимуючих частинах рослин цукрів, *ліпідів* та ін. захисних речовин. Крім того, білкові речовини рослин, частково гідролізуючись, перетворюються на *амінокислоти*, які при дії від'ємних т-р меншою мірою піддаються денатурації (див. *Денатурація білків*). Велике значення для підвищення М. р. мають підготовка їх до зими (див. *Загартовування рослин*), грунтово-кліматичні умови, застосування певних агротехнічних заходів тощо. Див. також *Зимостійкість рослин*.

МОРОНІ — столиця Коморських Островів. Порт на зх. узбережжі о-ва Гранд-Комор у Мозамбіцькій прот. Індійського ок. 16,3 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини.

МОРОНО́БУ Хісікава (бл. 1618, с. Хода провінції Ава — бл. 1694) — япон. графік і живописець, засновник школи *Укійо-е*. Автор книг-альбомів, зокрема «Осакських історій» (1668), «100 зображень жінок цього тлінного світу» (1681), а також естампів із зображенням сцен нар. побуту.

МОРО́ШКА (Rubus chamaemorus) — багаторічна трав'яниста рослина родини *розових*. Кореневище довге, розгалужене. Надземні стебла однорічні, прямостоячі, до 25—30 см заввишки, біля основи вкриті нечисленними лусковидними листками. Стеблові листки нирковидні, лопатеві, темно-зелені. Квітки одностатеві, одиночні, верхівкові. Плід — збірна кістянка. Поширена в пн. частині Євразії та Пн. Америки (на торфових болотах, у моховій тундрі). В УРСР зрідка зустрічається на Зх. Поліссі. Плоди їстівні; містять цукри, лимонну та яблучну к-ти, вітамін С. Використовують для виготовлення варення, наливок. Добрий медонос.

МО́РРІС (Morris) Уїльям (24.III 1834, Уолтемстоу, Ессекс — 3.X 1896, Лондон) — англ. письменник, художник, громад. діяч. Перші твори — зб. поезій «Захист Гіневри» (1858), цикл поем «Життя й смерть Ясона» (1867) та ін. В 1861 організував художнє т-во по відновленню середньовічних ремесел. У 80-х рр. брав участь в англ. робітн. русі. Один із засновників Соціалістичної ліги (1884). Осн. твори — «Гімни для соціалістів» (1884—85), поема «Пілігрими надії» (1886), істор. повість «Сон про Джона Болла» (1888), соціально-утопічний роман «Вісті нізвідки...» (1891), статті «Комунізм» (1893), «Як я став соціалістом» (1896).

Тв.: Рос. перекл.— Вести ниотку-

ТЕЧІЇ ТА ТЕМПЕРАТУРА ВОДИ НА ПОВЕРХНІ СВІТОВОГО ОКЕАНУ (ЛІТО В ПІВНІЧНІЙ ПІВКУЛІ)

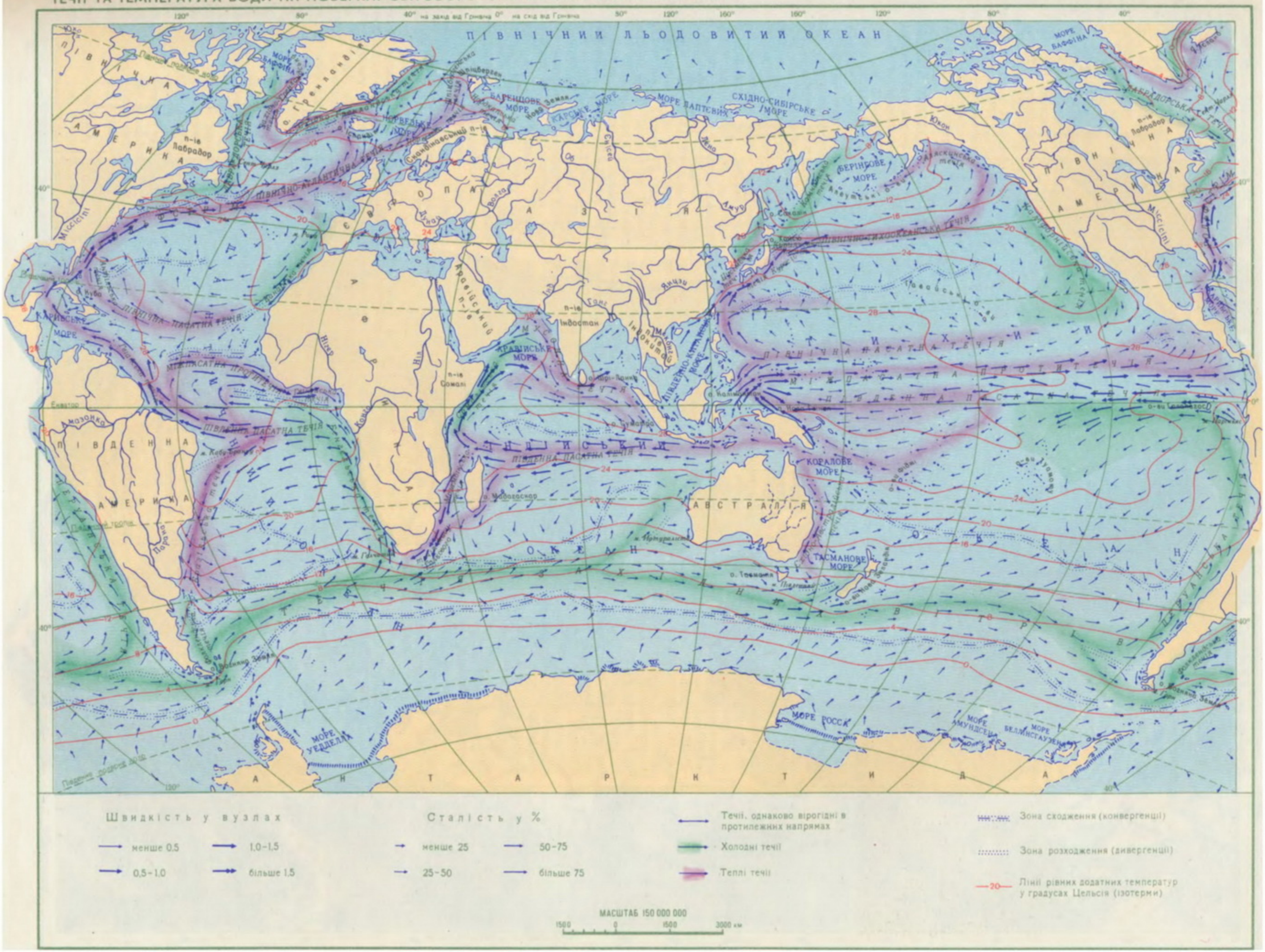

ТЕЧІЇ ТА ТЕМПЕРАТУРА ВОДИ НА ПОВЕРХНІ СВІТОВОГО ОКЕАНУ (ЗИМА В ПІВНІЧНІЙ ПІВКУЛІ)

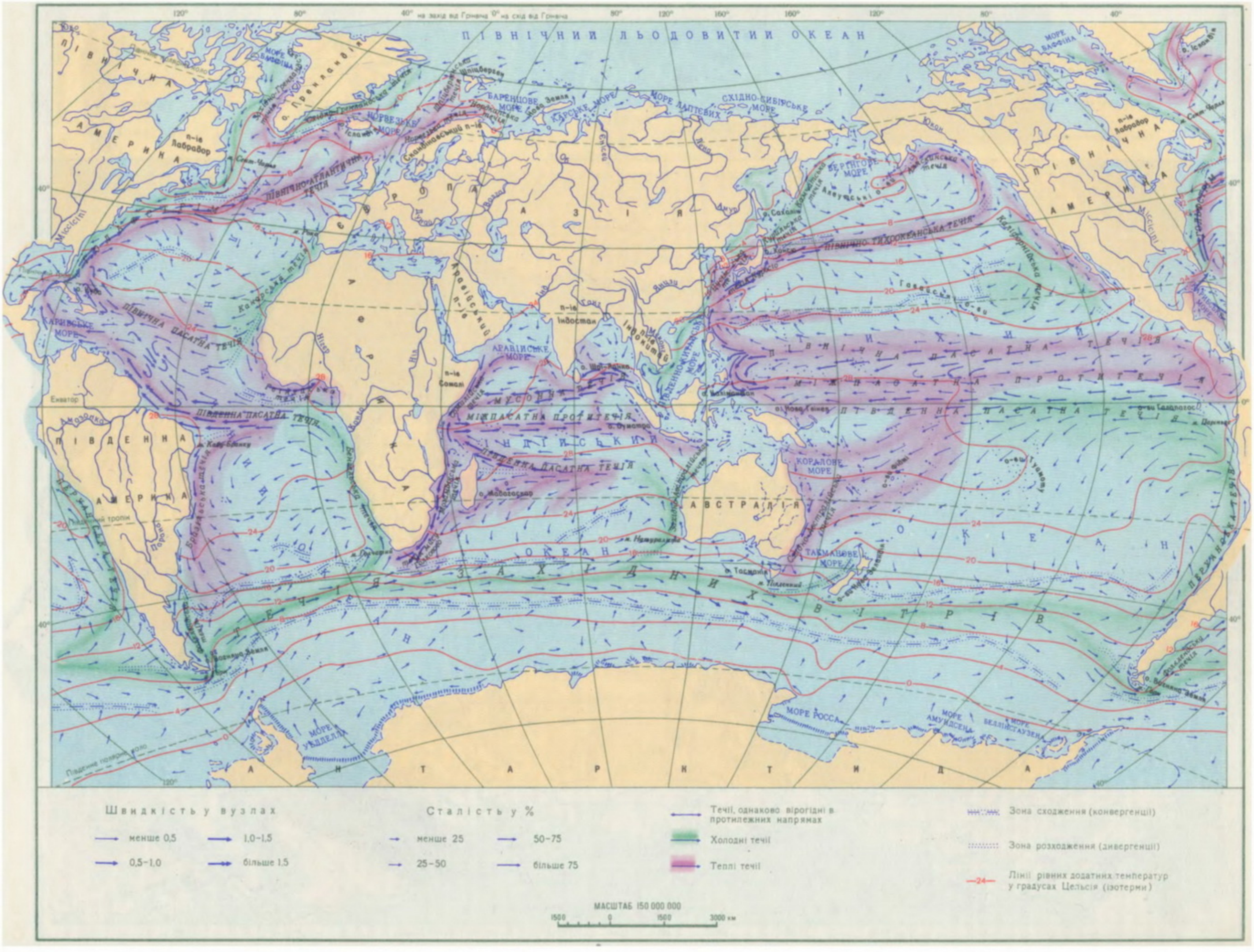

да, или Эпоха спокойствия. М., 1962; Искусство и жизнь. М., 1973.
Літ.: Українка Л. Утопія в белетристиці. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977. *Д. С. Яхонтова.*

МОРСЬКА́ Марія Іванівна (справж. прізв.— П'єткевич-Фессінг; 1895, м. Остропіль, тепер с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.— 28.XI 1932) — укр. рад. драм. актриса. В 1919—21 — актриса Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка в Києві. В 1921 разом з чоловіком О. *Загаровим* виїхала до Львова, де працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* (до 1923). В 1923—25 — в укр. театрах Ужгорода та Подебрадах (тепер ЧССР). Ролі: Анна Андріївна («Ревізор» М. Гоголя), Доріна («Тартюф» Мольєра), в п'єсах Ібсена, Гауптмана, Шніцлера та ін.

МОРСЬКА́ АВІА́ЦІЯ — авіація Військово-Морського Флоту, рід сил флоту, призначений для знищення сил флоту противника, його транспортних засобів, прикриття корабельних угруповань, а також для ведення повітряної розвідки. Бойові завдання виконує самостійно й у взаємодії з ін. родами сил флоту, з'єднаннями (частинами). В різних країнах М. а. поділяється на ракетоносну, протичовнову, винищувальну, штурмову, розвідувальну та допоміжного призначення. В Росії М. а. з'явилася напередодні 1-ї світової війни. Рад. М. а. була створена 1918. За роки Великої Вітчизн. війни 259 авіаторів М. а. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, 5 льотчиків — звання двічі Героя Рад. Союзу. Сучас. М. а. здатна виконувати оперативно-стратегічні завдання.

МОРСЬКА́ АРБІТРА́ЖНА КОМІ́СІЯ — один з постійно діючих *третейських судів* при *Торгово-промисловій палаті СРСР*. Створена 1930. Положення про М. а. к. затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР 9.X 1980. Її діяльність, як і *Зовнішньоторговельної арбітражної комісії*, спрямована на зміцнення торг. відносин між рад. орг-ціями та іноземними фірмами. Розв'язує на громадських засадах шляхом арбітражного розгляду спори, що виникають у галузі *морського права*, зокрема: спори про винагороду за надання суднами одне одному допомоги і врятування на морі; спори щодо фрахтування морських суден, здійснення морського риболовного промислу тощо. М. а. к. розглядає такі ж спори, що виникають у зв'язку з плаванням морських і річкових суден по *міжнародних ріках*. М. а. к. складається з 25 членів, що затверджуються на чотири роки Президією Торг.-пром. палати. Розгляд справи починається при наявності письмової угоди сторін про передання спору до М. а. к. З числа членів Комісії сторони обирають одного, двох або трьох арбітрів. На покриття витрат М. а. к. з сторін стягується збір у межах 2% від спірної суми.
Н. П. Лещенко.

МОРСЬКА́ ГО́ЛКА — назва кількох родів риб родини іглицевих. Тіло видовжене (до 45 см), вкрите кістковими щитками. Рило трубкоподібне, з маленьким ротом. Черевних плавців немає, хвостовий — дуже малий, спинний — один. На хвості або черевці у самця є виводкова камера, де виношується ікра, відкладена туди самкою. Живиться донними ракоподібними і молоддю риб. Поширені гол. чин. в морях тропічних і помірних поясів; в СРСР—у Чорному, Каспійському, Балтійському і Японському морях. У Чорному морі поширені М. г. щоката (Syngnathus nigrolineatus) і чор-

Морська голка чорноморська довгорила: 1 — самка; 2 — самець.

номорська довгорила (Syngnathus typhle argentatus). Пром. значення не мають.

МОРСЬКА́ КАПУ́СТА — 1) Промислова назва деяких *ламінарієвих водоростей*, що їх вживають у їжу і застосовують у медицині. Особливо цінується ламінарія японська, яка росте біля берегів пн. частини Японського м., пд. узбереж Сахаліну й Курильських о-вів, має розміри: 5—35 см завширшки і 2—6 (іноді 12) м завдовжки. М. к. утворює зарості з *біомасою* 5—10 кг/м² і більше. У сухій М. к. 5—20% білка, 1—3% жиру, 6—12% харчових вуглеводів, 0,1—0,6% йоду, мікроелементи. Ламінарію цукристу використовують у медицині як проносний засіб. 2) Квіткова рослина. Те саме, що й *катран* приморський. Іл. с. 130.

МОРСЬКА́ КОРО́ВА (Hydrodamalis) — рід вимерлих ссавців ряду *сиреноподібних*. Включає єдиний вид — морська, або Стеллерова, корова (H. gigas, синонім H. stelleri). Описана 1741 Г. Стеллером — учасником експедиції В. Й. *Берінга*. Тіло М. к. було масивне, веретеноподібне (довж. до 9 м, маса до 4 т), шкіра товста, гола, коричневого кольору; передні кінцівки — ласти, задніх не було, хвостовий плавець великий, дволопатевий, зубів не мали (їхню функцію виконували рогові пластинки). Живилися в основному водоростями. Жили стадами на мілководді біля Командорських о-вів. В результаті хижацького полювання заради шкіри, жиру і м'яса М. к. до 1765—68 були повністю винищені. Іл. с. 130.

МОРСЬКА́ ПІХО́ТА — рід сил Військ.-Морського Флоту, призначений і спеціально підготовлений для ведення бойових дій у складі морських десантів, а також для оборони баз, портів і виконання ін. завдань. Вперше М. п. була створена в Англії 1664. В Росії виникла 1705. М. п. широко використовували воюючі країни під час 1-ї і 2-ї світових воєн. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. М. п. уславилась у боях на Балт. і Чорному морях (зокрема при обороні Одеси, Севастополя, Новоросійська), на Тихому океані. Десятки тисяч мор. піхотинців нагороджено орденами і медалями, 122 з них присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

МОРСЬКА́ СВИ́НКА — ссавець род. кавієвих ряду гризунів. Те саме, що й *кавія*.

МОРСЬКА́ СВИНЯ́ (Phocoena) — ряд ссавців род. *дельфінових*. 4 види, поширені у прибережній зоні Пн. Атлантики і в пн. частині Тихого ок. У водах СРСР — 1 вид — М. с. звичайна (Ph. phocoena) з трьома підвидами (деякі автори вважають їх окремими видами): чорноморським, або *пихтуном*, північноатлантичним (Біле, Баренцове, Балтійське моря) і тихоокеанським. Довж. тіла до 1,8 м, маса до 90 кг. Тримаються невеликими групами, живляться переважно донною рибою. Самка в травні — червні після 7—10-місячної вагітності народжує 1 маля. В СРСР з 1965 промисел М. с. заборонено. Іл. с. 130.

МОРСЬКА́ СИГНАЛІЗА́ЦІЯ — система сигналів, якими передають повідомлення з берега на судна, з суден на берег або між суднами, підвищуючи тим самим безпеку мореплавства, сприяючи *судноводінню*. Розрізняють М. с. видиму, звукову, за допомогою радіотех. пристроїв та гідроакустичну (див. *Гідроакустика*). До засобів видимої М. с. належать сигнальні вогні (суднові, берегові), фігури (кулі, конуси тощо) і прапорці, прапорні семафори і піротех. пристрої (напр., сигнальні ракети). Сигнали звукової М. с. подають *наутофонами*, свистками, сиренами, судновими дзвонами, пострілами тощо. Засобами радіотехнічної і гідроакустичної М. с. повідомлення передають у вигляді умовних сигналів, користуючись спец. таблицями. Виділяють сигнали (міжнародні, напр. SOS), що ними сповіщають про біду. Їх передають усіма засобами М. с., використовуючи тільки за прямим призначенням. В Росії перший збірник морських сигналів видано 1710.
М. І. Бусько.

МОРСЬКА́ ТРАВА́ — рід рослин родини камкових. Те саме, що й *камка*.

МОРСЬКА́ ХВОРО́БА — хворобливий стан, що виникає у людини під час хитавиці на морі. М. х. пов'язана в основному з подразненням *вестибулярного апарата*, розташованого у внутр. вусі. Найбільш схильні до М. х. збудливі особи, що страждають на неврастенію, найчастіше жінки. М. х. виявляється зблідненням шкіри, пітливістю, зміною дихання, пульсу, появою нудоти, блюванням, запамороченням, *депресією*. Особам, схильним до М. х., рекомендується на кораблі вибирати місце поблизу центру, їм необхідні свіже повітря, лежаче положення, аерон. Не схильні до М. х. лише 6—8% людей.

МОРСЬКА́ ЦИБУ́ЛЯ (Urginea maritima) — багаторічна трав'яниста (цибулинна) рослина родини *лілійних*. Дико росте по берегах Середземного моря, на Канарських о-вах, у Пн. Африці. Суцвіття — багатоквіткова китиця на довгому квітконосі (стрілці). Квітки зеленувато-білі. Листки видовженоовальні, розвиваються навесні і до часу цвітіння рослини відмирають. Плід — коробочка. Розрізняють М. ц. з білими і червони-

М. О. Морозов.

О. О. Морозов.

Павлик Морозов.

А. І. Морозова.

Морська капуста — ламінарія цукриста.

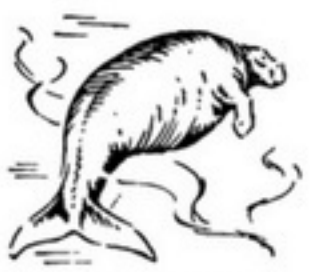

Морська корова.

Морська свиня звичайна.

Морська цибуля. Рослина й суцвіття.

Морська ящірка.

ми цибулинами. Цибулини М. ц. містять глікозиди, сапоніни та ін. речовини. Препарати з М. ц. стимулюють серцево-судинну систему, підсилюють сечовиділення. Червона цибулина і препарати з неї — ефективний засіб боротьби з гризунами, але майже не шкідливі для ін. ссавців і птахів. В СРСР М. ц. культивують на Чорноморському узбережжі Кавказу. М. ц. вирощують і як декоративну рослину.

МОРСЬКА́ Я́ЩІРКА, морська ігуана (Amblyrhynchus cristatus) — ящірка род. *ігуанових*. Тіло (довж. до 140 см, маса до 12 кг) вкрите лускою, вздовж спини і хвоста є гребінь із загострених лусок; забарвлення темно-буре, оливкове або чорне з нечіткими плямами. Ноги порівняно короткі, пальці з'єднані короткими плавальними перетинками. М. я. поширені на Черепашачих о-вах (див. *Галапагос*). Живуть групами на скелястих берегах, добре пірнають і плавають за допомогою змієвидних рухів хвоста. Єдина сучас. ящірка, що здобуває їжу (мор. водорості) у воді. М. я.— полігами (див. *Полігамія* в біології). У період розмноження самка відкладає 1—3 яйця у ямку в піску.

МОРСЬКЕ́ БЛЮДЕ́ЧКО — рід черевоногих молюсків. Те саме, що й *блюдечко*.

МОРСЬКЕ́ ПРА́ВО — 1) Національне морське право — в СРСР сукупність встановлених д-вою правових норм, що регулюють сусп. відносини в сфері торговельного мореплавства. Ці відносини виникають у зв'язку з перевезенням вантажів, пасажирів, багажу та пошти морським транспортом (див. *Морського перевезення договір*). М. п. не є самостійною галуззю права. Воно об'єднує норми цивільного, адм. та ін. галузей права. Джерелами рад. М. п. є Конституція СРСР, *Кодекс торговельного мореплавства СРСР*, відповідні постанови Ради Міністрів СРСР, правила та інструкції м-ва мор. флоту СРСР, а також норми *міжнародного приватного права*, які регулюють міжнар. майнові відносини безпосередніх користувачів мор. просторів — орг-цій та громадян різних д-в. Включає норми, що стосуються мор. перевезень вантажів, фрахтування суден за *тайм-чартером* тощо, які містяться в нац. законодавстві, *договорах міжнародних* та міжнар. звичаях. 2) Міжнародне морське право — система принципів і норм міжнародного права, які визначають правове становище морських просторів і регламентують відносини між д-вами в процесі різних видів мореплавства, експлуатації ресурсів та ін. видів використання морів і *Світового океану* в мирний і воєнний час. Джерелами міжнар. М. п. є міжнар. договори і звичаї, зокрема Женевські конвенції з морського права 1958. З 1973 на 3-й *Конференції ООН з морського права* розробляється нова конвенція з М. п., що охоплює всі осн. питання міжнар. морського права. *О. Ф. Висоцький.*

МОРСЬКИ́Й А́ТЛАС — унікальне видання, у якому узагальнено матеріали дослідження *Світового океану*. Створений в СРСР. Складається з трьох томів. 1-й том (вийшов 1950) містить навігаційно-геогр. карти, на яких суходіл та море відображено з однаковим ступенем докладності. 2-й том (1953) — фізико-геогр., відображає взаємодію Світового океану та ін. компонентів *географічної оболонки* Землі. 3-й том складається з 1-ї (1958) і 2-ї (1963) частин і висвітлює військ.-мор. історію від античних до наших часів. Воєнно-істор. події подано у взаємозв'язку з екон. та політ. умовами. До 1-ї частини дано опис карт (1959). Авторський колектив М. а. відзначено Держ. премією СРСР, 1951. *М. О. Корольова.*

МОРСЬКИ́Й ВОКЗА́Л — комплекс споруд для обслуговування пасажирів морських міжнародних і внутрішніх ліній, виконання вантажних, поштових і багажних операцій у морських *портах*. Розрізняють М. в. (іл.): пасажирські й вантажопасажирські, кінцеві й проміжні, з пірсовою (див. *Пірс*) або причальною системою швартування суден. До морських вокзалів (особливо до вантажопасажирських) підходять розгалужені залізничні колії й автомоб. шляхи; значна протяжність причальної лінії дає змогу одночасно обслуговувати кілька суден. В будинку М. в. (найчастіше дво- або триповерховому) є приміщення: операційні, для чекання й відпочинку пасажирів, службові та ін. Склади вантажопасажирських М. в. розміщують на першому поверсі — на рівні *причальних споруд*, операційні та ін. приміщення — на другому і третьому поверхах. У таких М. в. застосовують спец. посадочні пристрої, зокрема підйомно-поворотні й телескопічні *трапи*. В СРСР найбільші М. в.— у Ленінграді, Ризі, Баку, Владивостоці, зокрема в УРСР — в Одесі, Севастополі, Ялті, Ізмаїлі. *П. Р. Дубинський.*

Морський вокзал в Одесі. 1968.

МОРСЬКИ́Й ГІДРОФІЗИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в галузі фіз. *океанографії*. Створений 1948 у Москві в системі АН СРСР, 1961 переданий АН УРСР (1963 перебазований до Севастополя). Ін-т включає (1980) 13 відділів, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробництвом, три відділення: експериментальне в смт Кацівелі Кримської області, гідроакустики та екології й економіки Світового океану в Одесі. Ін-ту підпорядковано також *Сектор географії* АН УРСР. Ін-т має н.-д. флот у складі двох великотоннажних океанографічних суден «Михайло Ломоносов» і «Академік Вернадський», експедиційних суден малого радіуса дії «Ай-Тодор», «Муксун», «Кібернетика», які здійснюють регулярні рейси за різними наук. програмами дослідження *Світового океану*. Гол. наук. напрями: теоретичні й експериментальні дослідження великомасштабної циркуляції вод Світового ок.; вивчення процесів взаємодії океану й атмосфери; розроблення теоретичних основ вивчення поверхневих і внутр. хвиль, принципів і методів супутникової океанології; дослідження океанічної турбулентності. Ін-т є гол. організацією з ряду міжвідомчих та міжнар. програм океанографічних досліджень; з 1976 керує створенням н.-д. центру з океанографії та геліофізики в Гвінеї. В ін-ті працювали відомі рад. вчені—акад. АН СРСР В. В. *Шулейкін*, акад. АН УРСР А. Г. *Колесников* та ін. Ін-т видає періодичний зб. «Морские гидрофизические исследования».

Б. О. Нелєпо.

МОРСЬКИ́Й ЗА́ЄЦЬ — науково неточна назва тюленя *лахтака*.

МОРСЬКИ́Й ЙОРЖ, скорпена (Scorpaena) — рід риб родини скорпенових. Довж. тіла до 30 см. Голова велика, з шипами. В променях спинного плавця містяться отруйні залози, уколи цими променями дуже болісні. Живиться дрібною рибою і ракоподібними. Ікра плаваюча. Живе М. й. в прибережній зоні теплих морів. В СРСР у Чорному морі 2 види; найпошир. М. й. чорноморський, або скорпена звичайна (S. porcus). Пром. значення невелике. Іл. с. 132.

МОРСЬКИ́Й КАРА́СЬ, ласкир (Diplodus annularis) — риба родини спарових ряду *окунеподібних*. Тіло (довж. до 33 см) високе, стиснене з боків. Спинний плавець довгий. Зуби великі, розміщені в 2—3 ряди. Забарвлення тіла сріблясте з темними поперечними смугами. Прибережна риба. Живиться молюсками і ракоподібними. Нерест влітку, ікра плаваюча. Поширений гол. чин. в Атлантич. океані, Середземному, Чорному і Азовському морях. Пром. значення невелике. Іл. с. 132.

МОРСЬКИ́Й КІТ — побутова назва риби родини хвостоколів. Те саме, що й *хвостокол*.

МОРСЬКИ́Й КЛІ́МАТ — клімат океанів, великих морів і частин суходолу, які перебувають під впливом сформованих над океанами та морями *повітряних мас*. Для М. к. характерні незначні (порівняно з внутр. частинами материків) добові та річні коливання т-ри повітря, тепліша зима і прохолодніше літо, значна вологість повітря, хмарність і відносно велика кількість опадів. Типовий М. к. характерний для ряду країн Зх. Європи.

МОРСЬКИ́Й КО́НИК (Hippocampus) — рід риб родини іглицевих. Тіло (довж. до 12 см) стиснене з боків, вкрите суцільним панцирем з кісткових щитків. Спинний плавець високий, грудні — малі, інших немає. Хвіст перетворився

на орган хапання, яким М. к. причіплюється до водяних рослин. Живиться *планктоном*. В період нересту (червень — липень) в хвостовій частині самця утворюється виводкова камера, в якій він виношує ікру, відкладену самкою. Живе в теплих морях; в СРСР 2 види: М. к. чорноморський (H. guttulatus microstephanus) і М. к. японський (H. japonicus). Пром. значення не має. Іл. с. 132.

МОРСЬКИ́Й КО́ТИК північний — водяний ссавець род. вухатих тюленів ряду ластоногих. Див. *Котик*.

МОРСЬКИ́Й ЛЕВ — збірна назва ластоногих з родів: *сивуч*, каліфорнійський М. л. (Zalophus), південний М. л. (Otaria), новозеландський М. л. (Phocarctos), австралійський М. л. (Neophoca), що належать до родини *вухатих тюленів*.

МОРСЬКИ́Й О́КУНЬ (Sebastes) — рід риб родини скорпенових. За будовою тіла і біологією дуже схожий на *морського йоржа*. Живородящий і надзвичайно плодючий — самка навесні викидає до 2 млн. личинок довж. 4—6 мм. В році — 3 види, поширені в водах Пн. Атлантики. Найпошир. М. о. звичайний (S. marinus). В СРСР трапляється в Баренцовому морі. Тіло довж. до 84 см, маса до 9 кг, яскраво-червоного кольору, вкрите дрібною лускою. В колючих променях спинного і анального плавців є отруйні залози, укол цими променями дуже болісний. Живиться ракоподібними і рибою. Цінна пром. риба. Іл. с. 132.

МОРСЬКИ́Й ПРОТЕ́СТ — заява капітана судна про подію, що мала місце в період плавання або стоянки судна і може призвести до пред'явлення судновласникові майнових вимог. М. п. передбачено нормами *Кодексу торговельного мореплавства СРСР*. Протест має бути заявлений нотаріусові не пізніше 24 годин з моменту приходу в порт, а під час перебування судна в порту — не пізніше 24 год. з моменту події. Нотаріус складає акт про М. п., один примірник якого видають капітанові або уповноваженій ним особі, а про подію негайно повідомляють управління порту. Акт про М. п. використовують як доказ при встановленні роду *аварії* у морському праві, що має значення для визначення збитків.

МОРСЬКИ́Й САЛА́Т — їстівні морські водорості. Здебільшого — представники *червоних водоростей* роду порфіра — т. з. червоний М. с. і *зелених водоростей* з роду *ульва* — зелений М. с. Використовують у сирому вигляді — для приготування салатів, а також вареними — як приправу до страв. Порфіру споживають, крім того, замість хліба, тому її іноді називають ще «водяним хлібом». Водорості М. с. ростуть у різних морях СРСР, в т. ч. і в радянській частині Чорного моря.

Н. В. Кондратьєва.

МОРСЬКИ́Й СЛОН — науково неточна назва тюленя *міроунги*.

МОРСЬКИ́Й ТРА́НСПОРТ — один з основних видів транспорту, що перевозить вантажі та пасажирів спеціальними морськими суднами по океанах і морях. М. т. широко використовують для міжнар. та внутр. перевезень (див. *Каботаж*). М. т. Рад. Союзу — складова частина *Єдиної транспортної системи СРСР*. Він включає судна різних видів і призначень, *морські лінії* й порти, судноремонтні підприємства та суднопідйомне устаткування, засоби зв'язку й електрорадіонавігації тощо. М. т. має ряд тех.-екон. переваг порівняно

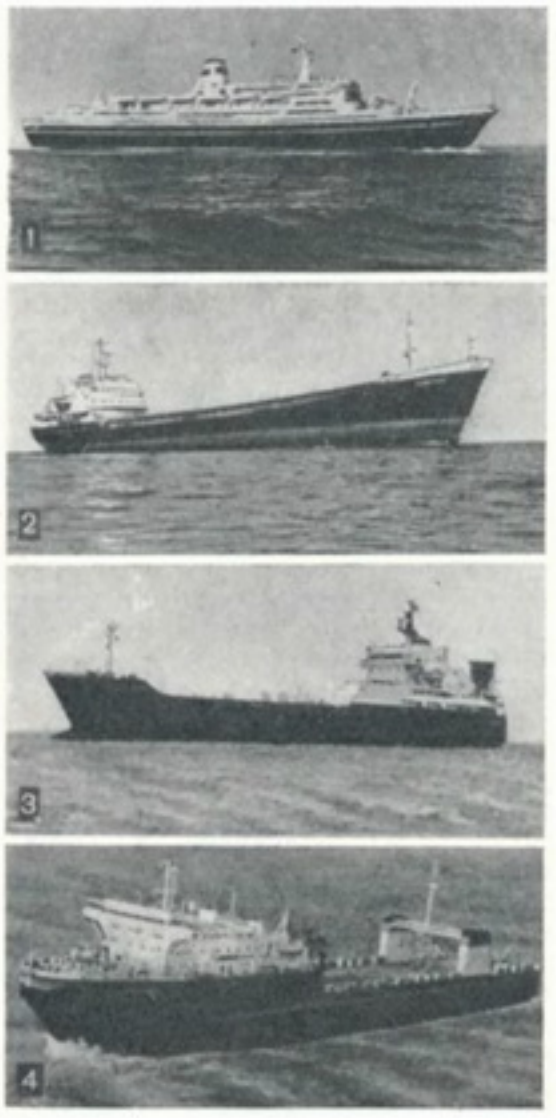

Морський транспорт.
1. Теплохід «Тарас Шевченко».
2. Рудовоз «Запоріжжя».
3. Ролерне судно «Академік Губер».
4. Ліхтеровоз «Герої Шипки».

з ін. видами транспорту: відносно менші затрати праці на здійснення перевезень, використання природного шляху необмеженої пропускної здатності, порівняно висока провізна спроможність рухомого складу, менші питомі затрати енергії й палива, відносно низька собівартість перевезень. У заг. обсязі вантажообороту СРСР частка М. т. становить 14,2% (1979). М. т. був відомий у давніх країнах ще задовго до нашої ери.

Значний розвиток мореплавання мало в Київській Русі. В Росії, в т. ч. на Україні, М. т. почав розвиватися з кінця 17 ст. У 18 ст. розвиткові його на Чорному морі сприяло буд-во морських портів — Херсона (1778), Севастополя (1784), Одеси (1794). В 19 ст. вітрильний флот був витіснений паровим. За роки Рад. влади М. т. країни удосконалювався разом із зростанням пром. виробн., розширенням міжнар. торгівлі. Велике значення має М. т. у розвитку зовн. торгівлі СРСР. Він виконує (1980) 60% зовн.-торг. перевезень. Судна М. т. СРСР здійснюють рейси у 1500 портів 120 країн світу. М. т. також відіграє велику роль у внутр. перевезеннях, особливо в районах Півночі і Далекого Сходу, де він є осн. видом транспорту.

В 1979 вантажооборот М. т. СРСР становив 851,1 млрд. т·км (1913—20,3), пасажирооборот — 2,5 млрд. пасажиро-кілометрів (1913 — 1,0). М. т. країни налічує понад 1700 суден (заг. вантажопідйомність 18 млн. т) усіх видів. Це, зокрема, *танкери*, контейнеровози, судна з горизонтальним способом вантажних операцій, унікальні агломератовози, *пороми*, ліхтеровози. На УРСР припадає (1979) 21,4 % вантажообороту морського транспорту Радянського Союзу. Через осн. порти України — *Іллічівський морський порт, Одеський морський порт, Ждановський морський порт, Херсонський річковий порт, Ізмаїльський морський порт*, порт Рені — здійснюється значна частина мор. перевезень СРСР, а також зовн.-торг. зв'язки більш ніж з 80 країнами світу. Чорне й Азовське моря через Дніпро, Пд. Буг, Дністер та Дон зв'язані з внутр. районами країни, тому М. т. відіграє значну роль у зв'язках УРСР з ін. союзними республіками, а через Дунай — з європ. країнами. На тер. України містяться управління трьох пароплавств: *Чорноморського морського пароплавства, Азовського морського пароплавства* та *Радянського Дунайського пароплавства*. В заг. обсязі вантажообороту Укр. РСР частка М. т. становить 23,3% (1979).

СРСР бере активну участь у роботі *Міжурядової морської консультативної організації* (ІМКО). Серед ін. соціалістичних країн найбільший сучас. флот мають Польща (813 суден; валова місткість 3580 тис. рег. т), Югославія (478; 2407), Румунія (286; 1797), НДР (453; 1552).

В. С. Єфремов.

МОРСЬКИ́Й ЧОРТ, лофіус (Lophius piscatorius) — риба родини вудильщикових надряду *костистих риб*. Тіло (довж. до 1,5 м, маса 20 кг) голе, плоске, з численними шкірястими відростками; голова велика, займає майже 2/3 довжини тіла. Великий рот з рядом гострих зубів. У першому спинному плавці є 3 ізольовані промені, перший з них з шкірястою лопат-

Дані про склад морського флоту СРСР за Реєстром СРСР на 1.VII 1980 (судна валовою місткістю 100 реєстрових т і вище)

Типи суден	Кількість одиниць	Валова місткість, реєстрових т
Пасажирські та вантажо-пасажирські	233	656 157
Суховантажні	2327	10 297 058
Нафтоналивні та газовози	483	5 190 022
Службово-допоміжні	823	478 281
Промислові	2794	4 665 658
Технічні	416	360 699
Інші	384	549 054
Всього:	7460	22 196 929

Основні показники роботи морського вантажного транспорту УРСР

Роки	Вантажооборот, млрд. тонно-миль	Перевезено вантажів, млн. т	Середня дальність перевезень 1 т вантажу, миль
1960	16,6	19,8	836
1970	93,0	38,2	2434
1975	104,0	45,9	2267
1979	98,4	49,8	1977

Основні показники роботи морського пасажирського транспорту УРСР

Роки	Пасажирооборот, млн. пасажиро-миль	Перевезено пасажирів, млн.
1960	247,2	13,7
1970	418,9	19,8
1975	572,7	28,7
1979	715,7	29,3

Кількість та валова місткість суден морського флоту ряду країн світу за Реєстром Ллойда на 1.VII 1979 (судна валовою місткістю 100 реєстрових т і вище)

Флаг країни	Кількість суден	Валова місткість, тис. реєстрових т
Японія	9981	39 993
Греція	3827	37 353
Великобританія	3211	27 951
Норвегія	2531	22 349
США	5088	17 542
Франція	1247	11 946
Італія	1711	11 695
ФРН	1926	8563
Іспанія	2773	8314
Індія	601	5854

тю на кінці служить для приманювання здобичі. Хижак, живиться рибою. Нерест весною, ікра плаваюча. Поширений у помірнотеплих водах океанів, у Балтійському, Баренцовому, Чорному і Середземному морях. Пром. значення не має.

МОРСЬКИ́Й ЯЗИ́К (Solea) — рід риб ряду камбалоподібних. Тіло видовжене, листовидне, вкрите дрібною лускою. Очі на правому боці голови, верхня щелепа виступає вперед. У роді 1 вид — М. я. звичайний (S. solea). Довж. тіла до 60 см, маса до 4 кг. Живиться безхребетними і дрібною рибою. Ікра плаваюча. Нерест весною і влітку. Поширений вздовж узбережжя Європи; в СРСР М. я. зустрічається в Чорному морі та у водах Пд. Примор'я. Пром. значення невелике.

Морський йорж чорноморський.

МОРСЬКІ́ АНЕМО́НИ — науково неточна назва морських кишковопорожнинних тварин — *актиній*.

МОРСЬКІ́ БУТО́НИ — те саме, що й *бластоїдеї*.

Морський окунь звичайний.

МОРСЬКІ́ ВІ́ДКЛАДИ — геологічні відклади, що утворюються на дні сучасних морів і океанів та морських басейнів минулих геологічних епох. Склад М. в. залежить гол. чин. від кліматичних умов, геол. будови і рельєфу прилеглого суходолу, глибини басейну та рельєфу мор. дна, донних течій, т-ри і солоності води. За походженням розрізняють такі групи М. в.: *теригенні відклади* (галька, гравій, піски, глини, мули); біогенні — складаються з решток мор. організмів і продуктів їхньої життєдіяльності (органогенні вапняки, крейда, діатоміти тощо); *хемогенні відклади* (гіпси, доломіти, кам. сіль, залізомарганцеві конкреції тощо); вулканогенні (з продуктів виверження надводних і підводних *вулканів*); полігенні (утворилися внаслідок діяння багатьох факторів — червона океанічна глина). Залежно від глибин, на яких утворюються М. в., виділяють *літоральні відклади, неритові відклади, батіальні відклади* та *абісальні відклади*. М. в. на земній кулі відомі з архею (див. *Архейська ера і група*), вони становлять понад 90% *осадочних гірських порід* земної кори. На Україні поширені різні за віком товщі М. в.— від архейських до кайнозойських включно. З М. в. пов'язані поклади заліза, марганцю, фосфоритів, кам. і калійної солей, нафти та ін. корисних копалин.

В. О. Міщенко.

Морський коник чорноморський

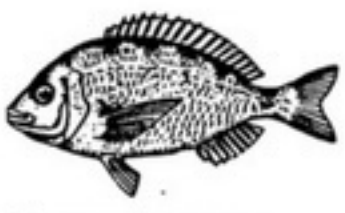

Морський карась.

МОРСЬКІ́ ЖО́ЛУДІ (Balanomorpha) — надродина *вусоногих ракоподібних*. Тіло (діаметр 0,3—11 см, вис. 0,4 — 26 см) має форму зрізаного конуса, вкрите раковиною з вапняковими пластинками, що зрослися між собою. 2 родини, які об'єднують понад 250 видів, поширених в усіх морях та солонуватих гирлах річок, в СРСР — бл. 25 видів, у т. ч. в УРСР (у Чорному та Азовському морях) — 3: Balanus eburneus, B. improvisus і Chthamalus stellatus. М. ж. ведуть сидячий спосіб життя. Живляться дрібними планктонними організмами. Гермафродити. Часто масами оселяються на підводних предметах, зокрема днищах суден (див. *Обростання*). Окремі види оселяються на шкірі деяких мор. тварин (акул, китів). Плаваючі личинки (*науплiуси*) М. ж. є кормом планктоноїдних риб. Викопні М. ж. відомі з еоцену.

Морський чорт.

МОРСЬКІ́ ЗІРКИ́ (Asteroidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло (діаметр від 1 см до 1 м) являє собою диск, від якого відходять промені (звичайно їх 5, у деяких до 50), часто нагадує зірку (звідки й назва). Забарвлення яскраве. Скелет складається з вапнистих пластинок. Ротовий отвір—на нижньому боці тіла, мішковидний шлунок може вивертатись назовні й обгортати здобич. М. з. роздільностатеві, розвиток з *метаморфозом*, личинки — біпінарія, брахіолярія. Деяким видам властиве *живородіння*. Понад 1700 видів, поширених у водах з високою солоністю, в морях СРСР — понад 150 видів. М. з.— донні малорухливі тварини, живуть на різних глибинах, живляться дрібними мор. тваринами (молюсками, рибою, кораловими поліпами). Деякі завдають шкоди, спустошуючи устрицеві та мідієві банки, об'їдаючи рибу, пійману сітками: окремі (напр., терновий вінець) знищують рифоутворюючі корали. Викопні М. з. відомі з силуру.

МОРСЬКІ́ ЗМІЇ (Hydrophiidae) — родина отруйних змій, пристосованих до життя у воді. Тіло (довж. до 2,7 м) сплющене з боків, особливо задня частина, що переходить у веслоподібний хвіст. Голова маленька, на слизовій оболонці рота є сітка кровоносних судин (має значення для газообміну під час перебування під водою), парні отруйні зуби розміщені на передньому кінці верхньощелепної кістки. 16 родів (49 видів), поширених у тропічних морях Тихого та Індійського океанів. В СРСР був виявлений один екземпляр М. з.— пеламіда двоколірна, викинутий на берег на Пд. від Владивостока. Живляться М. з. рибою та головоногими молюсками, яких заздалегідь вбивають отрутою. Більшість М. з. народжує живих малят. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії*.

В. І. Таращук.

МОРСЬКІ́ ЇЖАКИ́ (Echinoidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло (діаметром 1—30 см) переважно кулясте, трохи сплюснуте з полюсів, зовні (крім ротового поля) вкрите панциром з вапнистих пластинок, на яких стирчать тверді рухливі голки (органи захисту, частково руху). На нижньому боці тіла розміщений рот, у багатьох видів його оточують т. з. зуби, що є частиною жувального апарата — арістотелевого ліхтаря. *Амбулакральна система*, кровоносна та нервова системи радіального типу. Органи дихання — гол. чин. шкірні зябра. Донні тварини. Живляться водоростями, *детритом*, дрібними тваринами. Роздільностатеві, Вільноплаваюча личинка (ехіноплутеус; див. *Плутеус*) двобічно-симетрична. Клас поділяють на 2 підкласи: правильні М. ї. (Regularia) та неправильні М. ї. (Irregularia), які об'єднують понад 800 видів, поширю. переважно в теплих морях. В СРСР — бл. 40 видів, на Україні немає. У викопному стані (бл. 2500 видів) відомі з нижнього силуру. Ікра деяких М. ї. їстівна. Іл. с. 134.

МОРСЬКІ́ КАЧЕЧКИ́, лепадоморфи (Lepadomorpha) — надродина *вусоногих ракоподібних*. Тіло складається з широкого головного відділу (довж. 0,6—6 см) і видовженого стебельця (довж. 0,3—80 см), за допомогою якого М. к. прикріплюються до підводних предметів або водяних тварин (напр., види родів Temnapsis, Octolasmis живуть на зябрах або тілі великих ракоподібних, Alepas — на медузах). 3 родини, що об'єднують бл. 350 видів, поширених у теплих морях, з них в морях СРСР — бл. 20; на Україні немає. М. к. є одним з осн. компонентів *обростання* суден та гідротехнічних споруд; деякі (напр., Mitella pollicepes) — їстівні; окремих використовують для виготовлення мінеральних добрив.

О. П. Маркевич.

МОРСЬКІ́ ЛІ́ЛІЇ, криноїдеї (Crinoidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Зовні нагадують квітку. Тіло (вис. із стебельцем до 2,5 м) складається з чашечки і п'яти розгалужених променів (т. з. рук) з рухливими членистими відростками — пінулами, мають стебельце (стебельчасті М. л.) або вусики (безстебельчасті М. л.), якими тварина прикріплюється до субстрату. Ротовий і анальний отвори містяться на верхній поверхні чашечки, амбулакральні ніжки (див. *Амбулакральна система*) виконують функції захвату їжі, дихання і чуття дотику. Живуть на глибинах від 10 до 9700 м, ведуть переважно прикріплений спосіб життя. Живляться планктонними організмами. Роздільностатеві. Розвиток з плаваючою личинкою. Бл. 700 сучас. видів, поширю. переважно в теплих морях, в СРСР — 8 видів, на Україні М. л. немає. Викопні види (понад 5000) відомі починаючи з кембрію.

МОРСЬКІ́ ЛІ́НІЇ — заздалегідь встановлені маршрути та основні пункти навантаження (розвантаження) морських суден, що їх використовують для перевезення вантажів (пасажирів) між певними портами зарубіж. країн відповідно до укладених угод та визначеного розкладу (напр., Новоросійськ — Іскандерун, Жданов — порти Італії, Іллічівськ — порти Індонезії тощо). Робота флоту на зазначених регулярних лініях наз. лінійним судноплавством на відміну від іншого виду — трампового судноплавства, де перевезення здійснюють на основі одноразових договорів між портами різних країн.

В. С. Єфремов.

МОРСЬКІ́ МИ́ШІ — родина риб ряду окунеподібних. Те саме, що й *лірові*.

МОРСЬКІ́ ПАВУКИ́ (Pantopoda) — клас безхребетних тварин типу *членистоногих*. Довж. тіла від 0,8 мм до 6 см, розмах ніг до 50 см. Зовні дуже схожі на *павукоподібних*. 1-а пара кінцівок —

хеліцери — клішневидна, служить для захоплювання їжі; 2 і 3-я пари — для дотику; наступні чотири пари, зрідка 5—7 пар—ходильні ноги. М. п.— морські донні тварини, трапляються на різних глибинах (до 7500 м). Живляться дрібними тваринами (м'якими тканинами кишковопорожнинних, молюсків, голкошкірих). Клас об'єднує бл. 500 видів, що трапляються у морях усіх частин світу, крім Антарктиди, в т. ч. в Чорному м.— 7 видів; біля берегів Криму відомий Tanystylum conirostre. Іл. с. 134. *О. П. Маркевич.*

МОРСЬКІ ПЕ́РА (Pennatularia)— ряд морських тварин класу *коралових поліпів*. Утворюють нерозгалужені, досить великі (напр., у Umbellula encrinus вис. до 2,6 м), яскраво забарвлені, часто здатні до світіння колонії. Багато видів зовн. виглядом нагадують пташине перо (звідси назва). Донні тварини. Ведуть прикріплений спосіб життя. Роздільностатеві. Розмножуються відкладаючи яйця, деяким властиве живородіння. Бл. 300 видів, поширені переважно у тропічних, субтропічних і помірних водах; в СРСР у далекосхідних морях — 6 видів, у пн. морях — 4 види. Іл. с. 136.

МОРСЬКІ ПУХИРІ — клас вимерлих морських тварин типу *голкошкірих*, те саме, що й *цистоїдеї*.

МОРСЬКІ ТЕ́ЧІЇ, океанічні течії — переміщення значних мас води в морях і океанах. Утворюються під впливом дії вітру, припливоутворювальних сил Місяця й Сонця, внаслідок нерівномірного розподілу сонячної радіації, опадів та випаровування. На формування й напрям М. т. значний вплив справляє відхиляюча сила обертання Землі. М. т. розрізняють за походженням (вітрові, припливно-відпливні, течії, що виникають внаслідок неоднакової щільності води на різних ділянках водної поверхні, та ін.), положенням (поверхневі, підповерхневі, проміжні, глибинні, придонні), фіз.-хім. особливостями (теплі, холодні, солоні, опріснені тощо). Як правило, найбільші, тривалий час існуючі, М. т. формуються під впливом дії кількох факторів. Потужні поверхневі течії *Світового океану* утворюють системи замкнутих антициклональних круговоротів: у Пн. півкулі рухаються за стрілкою годинника, у Пд.— у зворотному напрямі (див. *Коріоліса сила*). Осн. круговороти Атлантичного й Тихого океанів та пд. частини Індійського ок. у заг. рисах подібні між собою; на течії пн. частини Індійського ок. значний вплив справляють *мусони*. Найбільші М. т.: *Гольфстрім, Північно-Атлантична течія, Антільська течія,* Канарська, Бразільська, Бенгельська — в Атлантичному ок.; *Куросіо,* Пн.-Тихоокеанська, *Каліфорнійська течія, Східно-Австралійська течія* — у Тихому ок. Серед постійних М. т. добре виявлені також *Північна Пасатна течія, Південна Пасатна течія* та *Західних Вітрів течія*.

М. т. відіграють велику роль у процесах водообміну Світового ок., а також переносу й обміну енергією між елементами системи океан — атмосфера — материк. М. т. досліджують за допомогою різних методів, напр. для адекватного описання їх проводять довгострокові інструментальні (за допомогою самописців, поплавців, буйкових станцій тощо) вимірювання вектора швидкості М. т. та ін. характеристик на різних глибинах у багатьох точках Світового ок. На Україні М. т. вивчає Мор. гідрофіз. ін-т АН УРСР, вчені якого, зокрема, відкрили й дослідили підповерхневу *Ломоносова течію* в Атлантичному океані. Карту див. на окремому аркуші с. 128—129.

Літ.: Шулейкин В. В. Физика моря. М., 1968; Каменкович В. М. Основы динамики океана. Л., 1973; Саркисян А. С. Численный анализ и прогноз морских течений. Л., 1977; Морские гидрофизические исследования, в. 4. Севастополь, 1979.

М. П. Булгаков, В. С. Латун.

МОРСЬКІ ЧЕРЕПА́ХИ (Chelonioidea) — ряд *черепах*, пристосованих до життя в морі. Найбільші представники понад 1 м завдовжки, важать до 450 кг. Спинний щит закруглений спереду й трохи загострений ззаду, кінцівки перетворені на ласти й не втягуються під панцир. Ряд включає 1 рід — власне М. ч. (Chelonidae), що об'єднує 4 роди з 4 сучас. видами, поширеними в тропічних і субтропічних водах Атлантичного, Індійського й Тихого океанів, є в Середземному м. Все життя проводять у воді, на суходіл виходять лише для розмноження. Живляться водоростями та рибою. Самка відкладає за сезон до 400 яєць. Яйця і м'ясо М. ч. (зокрема, зеленої, або супової, черепахи) вживають у їжу, з рогових пластинок панцира (гол. чин. *бісси*) виготовляють дрібні вироби. Викопні М. ч. відомі починаючи з крейдових відкладів. Іл. с. 134, а також на окремому аркуші до ст. *Плазуни.* *В. І. Таращук.*

МОРСЬКО́ГО ПЕРЕВЕ́ЗЕННЯ ДО́ГОВІР — договір, на підставі якого здійснюється перевезення морськими шляхами вантажів, пасажирів тощо. До М. п. д. належать: договір морського перевезення вантажів, що укладається на різних умовах (див., зокрема, *Фрахт, Чартер*), договір морського перевезення пасажирів, договір фрахтування судна на певний час (*тайм-чартер, тайм-шит*), договір морського буксирування. Порядок укладення та зміст М. п. д., права та обов'язки сторін, їхню відповідальність за невиконання або неналежне виконання його регламентує Кодекс торговельного мореплавства СРСР. М. п. д. застосовується на *внутрішніх морях* при каботажному плаванні (див. *Каботаж*) і в закордонному плаванні.

МОРСЬКО́Й Гаврило Олексійович [справж. прізв.— Янчевецький; 1862, Черніг. губ.— 26.XII 1914 (8.I 1915), Петербург] — рос. співак (тенор). Хлопчиком співав у київ. митрополичому хорі. Закінчив співацькі класи Придворної співацької капели (одержав звання регента) і Петерб. консерваторію (1889, її професор — з 1907). Був солістом Одес. (1889—92), Київ. (1892—93, 1894—95), Харків. (1893—94) опер, Маріїнського театру (Петербург, 1895—1907). Партії: Герман, Ленський («Пікова дама», «Євгеній Онєгін» Чайковського), Левко («Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова), Лоенгрін (однойменна опера Вагнера). Влаштовував концерти укр. музики в Петербурзі. Автор романсів на тексти Шевченка («У гаю, гаю вітру немає» та ін.).

І. М. Лисенко.

МОРТИ́РА (голл. mortier, від лат. mortarium — ступа) — артилерійська гармата великого калібру з коротким стволом. Застосовували її для ведення навісного вогню, руйнування особливо міцних споруд. Відомі з 15 ст. Спочатку М. були гладкоствольні, потім нарізні. В 1-й світовій війні застосовувалися М. калібру 152—420 мм (дальність стріляння до 14 км). Під час 2-ї світової війни М. застосовували рідко, їхню роль виконували *міномети, гаубиці*. Іл. с. 135.

Морський язик звичайний.

МОРТІЛЬЄ́ (Mortillet) Габрієль де (29.VIII 1821, Мелан — 25.IX 1898, Сен-Жермен-ан-Ле)— франц. археолог. Учасник *революції 1848 у Франції*. В 1868—85 — співробітник і керівник відділу доістор. старожитностей у Сен-Жерменському музеї. М. розробив хронологічну схему етапів розвитку палеолітичних культур, що застосовується до цього часу, але із значними уточненнями і змінами.

МО́РТОН (Morton) Артур Леслі (н. 4.VII 1903, Генгрейв, графство Суффолк) — англ. історик, літературознавець і публіцист. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1929. Закінчив Кембріджський ун-т. Один з керівників групи істориків-марксистів при КПВ. Осн. праці: «Історія Англії» (1937; рос. переклад 1950), «Англійська утопія» (1952; рос. переклад 1956), «Історія англійського робітничого руху. 1770—1920» (1956; рос. переклад 1959), «Соціалізм в Англії» (1963), зб. «Справа Британії» (1966; рос. переклад «От Мэлори до Элиота», 1970).

МОРТУ́К (Eremopyrum) — рід рослин родини *злакових*. Невисокі трав'янисті однорічники з колінчастими стеблами. Суцвіття — густий, яйцевидно-еліптичний колос. Колоски 3—6-квіткові, одиночні, сидячі, стиснені з боків. Плід — зернівка. Бл. 10 видів, поширених переважно в Пд. Європі, Перед. і Серед. Азії. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — два: М. пшеничний (E. triticeum), росте в Степу, зрідка в Лісостепу на солонцях, у степах, на сухих схилах і як бур'ян біля доріг; М. східний (E. orientale), росте в полинових степах, на пісках, сухих схилах у пд. частині Степу та в Донецькому лісостепу. М.— цінні ранньовесняні кормові рослини. *Л. П. Лебеда.*

МО́РТЬЄ (Mortier) Едуар Адольф (13.II 1768, Като-Камбрезі — 28.VII 1835, Париж) — франц. військ. діяч, маршал Франції (1804), герцог Тревізький (1808). З 1791 — в армії. У війнах 1805—07 проти Австрії та Пруссії командував корпусом, 1812—13, зокрема під час походу на Росію,— т. з. Молодою

Морські зірки:
1 — Asterias rubens;
2 — Crossaster papposus;
3 — Ceratomaster granularis.

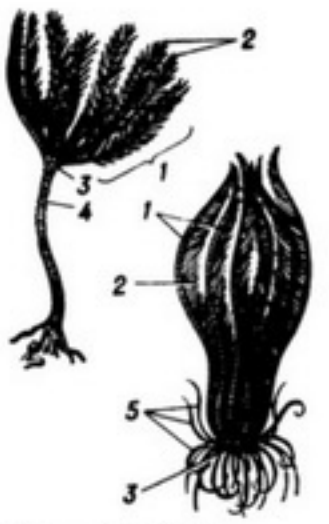

Морські лілії: стебельчаста Bothryocrinus decadactylus (викопна) та безстебельчаста Heliometra glacialis (*1* — руки; *2*— пінули; *3* — чашечка; *4*— стебельце; *5* — вусики).

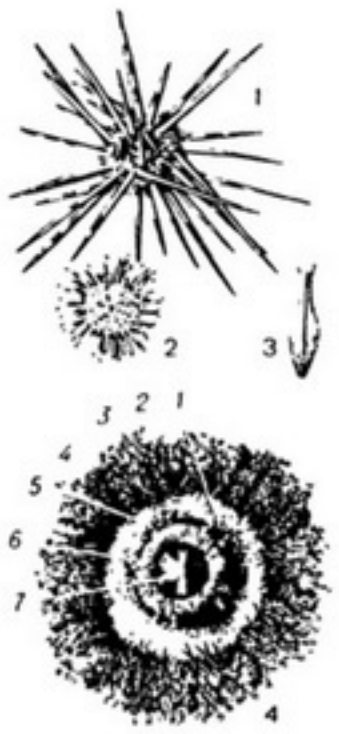

Морські їжаки:
1 — Acanthocidaris maculicollis; 2 — Arbacia spatuligera; 3 — Echinosigra paradoxa; 4 — ротове поле морського їжака Strongylocentrotus droebachiensis (*1* — шкіра ротового поля; *2* — амбулакральні ніжки; *3* — голки; *4* — зябра; *5* — ротові амбулакральні ніжки; *6* — навколоротовий валик; *7* — ротовий отвір, видно зуби аристотелевого ліхтаря).

Морський павук Nymphon rubrum.

Морські черепахи. Зелена, або супова, черепаха.

гвардією. В 1812 — військ. губернатор окупованої наполеонівською армією Москви. В 1814 підписав акт про капітуляцію Парижа і перейшов на бік *Бурбонів*, став пером Франції. В період «*Ста днів*» приєднався до Наполеона. В 1830—31 — посол у Росії. В 1834—35 — військ. міністр Франції. Убитий під час замаху на *Луї Філіппа*.

МОРУА́ (Maurois) Андре (справж. ім'я та прізв.— Еміль Ерцог; 26. VII 1885, Ельбеф, деп. Приморська Сена — 9.X 1967, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1938). В романах «Бернар Кене» (1926), «Родинне коло» (1932), «Обітована земля» (1945), збірках новел «Завжди трапляється несподіване» (1943) й «Обід під каштанами» (1951) показав життя різних верств бурж. суспільства. Автор літ. есе, спогадів, істор. праць. Популярність здобув біогр. романами «Аріель, або Життя Шеллі» (1923), «Вольтер» (1935), «Шатобріан» (1938), «Лелія, або Життя Жорж Занд» (1952), «Три Дюма» (1957), «В пошуках Марселя Пруста» та ін. Твори М. мають гуманістичне спрямування.

Тв.: Укр. перекл.— Олімпіо, або Життя Віктора Гюго. К., 1974; Байрон. «Вітчизна», 1975, № 8—11; 1976, № 1, 3—6; Прометей, або Життя Бальзака. К., 1977; Тургенєв. «Всесвіт», 1977, № 9; Рос. перекл.— Жизнь Александра Флеминга. М., 1964; Фиалки по средам. М., 1964; Превратности любви.— Семейный круг. М., 1966; Литературные портреты. М., 1971.

Літ.: Наркирьер Ф. С. Андре Моруа. М., 1974; Лещинская Г. И. Андре Моруа. Библиографический указатель. М. 1977.

В. І. Пащенко.

МО́РУЛА (від лат. morum — ягода шовковиці) — одна із стадій розвитку *зародка* багатоклітинних тварин, що виникає внаслідок *дроблення яйцеклітини;* передує стадії *бластули*. Зародок на цій стадії складається з великої кількості клітин і нагадує суплідля (ягоду) шовковичного дерева.

МО́РУ-МАНГБЕ́ТУ — група споріднених народів (мору, маді, лугбара, келіко, лого, авукайя, мангбету та ін.), які живуть гол. чин. у Заїрі, а також в Уганді і на Пд. Судану. Говорять мовами мору-мангбету, що належать до *нілo-сахарських мов*. Заг. чисельність — 1,6 млн. чол. (1978, оцінка). Переважна більшість М.-м. зберігає давні традиційні вірування, незначна частина — християни (католики). Осн. заняття — землеробство, в деяких районах — скотарство. Розвинуті ремесла.

МО́РФА (від грец. μορφή — вигляд, форма) — дрібна внутрішньовидова таксономічна категорія, сукупність особин, які відрізняються всередині *виду* або його окремої *популяції* певними фенотипними (див. *Фенотип*) ознаками. Відмітні ознаки М. не завжди є спадковими. Розрізняють морфологічні, екологічні, географічні та ін. М. Морфологічною М. є, напр., рудоволосі в популяції білої людини. Екологічні М. виникають внаслідок життя в різних умовах середовища (напр., озерні й річкові форми деяких риб, весняні та осінні форми деяких комах тощо). Геогр. М.— результат життя в певній частині *ареалу* даного виду. Види й популяції, що мають М., наз. поліморфними.

О. П. Криштaль.

МОРФЕ́Й (Μορφεύς) — 1) У грец. міфології бог сну і сновидінь, син *Гіпноса*. Зображували його здебільшого крилатим. 2) Переносно М.— стан сну; «перебувати в обіймах Морфея» — спати.

МОРФЕ́МА (від грец. μορφή — вигляд, форма) — найменша неподільна значуща частина *слова*. До М. відносять *корінь слова* й *афікси* (*префікс, суфікс, інфікс* та *закінчення*), а в деяких мовах — ще й певні службові слова. Значення М. виявляється при зіставленні різних слів або різних форм того самого слова. Так, при відмінюванні слова, напр., «заливк-а» «заливк-и», «заливк-ою») виявляються його граматичні значення називного, родового, орудного відмінків однини іменників жіночого роду. Єдність М. не порушується модифікаціями в її звуковому оформленні. Так, корінь у формах «рук-а», «руц-і», «руч-к-а» вважається тотожним, бо представлений різновидами даної М., т. зв. морфами. Морфи однієї М. наз. аломорфами.

К. К. Трофимович.

МО́РФІ (Morphy) Пол Чарлз (22.VI 1837, Новий Орлеан — 10.VII 1884, там же) — найсильніший шахіст світу середини 19 ст. (офіційного титулу чемпіона світу тоді не існувало). В 1857 здобув перемогу на 1-му Амер. шаховому конгресі, 1858 й 1859 виграв матчі у ряду найкращих шахістів Європи.

МО́РФІЛЛ (Morfill) Уїльям Річард (17.XI 1834, Мейдстоун, графство Кент — 9.XI 1909, Оксфорд) — англ. славіст, член Брит. академії (з 1903) та ряду зарубіжних академій і т-в. Вивчав мови, л-ру й історію слов'ян, зокрема росіян. Багато подорожував по слов'ян. країнах. Бував у Києві і Львові. З 1870 викладав слов'ян. л-ри, з 1889 — рос. та ін. слов'ян. мови в Оксфорд. ун-ті. З 1900 до 1909 очолював першу славістичну кафедру в Великобританії. Автор граматик рос. (1889) та ряду ін. слов'ян. мов, історії слов'ян. л-р (1883), праць з історії Росії і Польщі, численних статей до «Британської енциклопедії». Вивчав україністику, листувався й особисто зустрічався з М. Драгомановим (1892). У трьох статтях про Т. Шевченка подав перший життєпис укр. поета англ. мовою. Переклав деякі його твори. Про Україну писав також у працях про Росію і Польщу.

Р. П. Зорівчак.

МОРФІ́Н, $C_{17}H_{19}O_3N$ — алкалоїд *опію*. Належить до групи *знеболювальних засобів,* має невелику снотворну дію, спричинює стан *ейфорії,* пригнічує дихальний, кашльовий та блювотний центри, збуджує центри блукаючих та окорухових нервів. У мед. практиці застосовують гідрохлорид М. як знеболювальний засіб, при підготовці до операції та в післяопераційному періоді; іноді М. призначають при деяких видах задишки, пов'язаних із серцевою недостатністю. При тривалому застосуванні М. може розвинутися *наркоманія*.

МОРФОГЕНЕ́З (від грец. μορφη — вигляд, форма і γένεσις — походження), формоутворення — 1) В біології — процес виникнення й розвитку органів, систем і частин тіла організмів як в індивідуальному (див. *Онтогенез*), так і в історичному, або еволюційному, розвитку (див. *Філогенез*). Див. також *Гаметогенез, Гістогенез, Органогенез, Зародковий розвиток* тварин і людини. 2) В геології — походження й історія розвитку форм земної поверхні. Зумовлений взаємодією *ендогенних процесів* та *екзогенних процесів*. Послідовність зміни рельєфу встановлюють на основі палеогеогр. (див. *Палеогеографія*) аналізу, за допомогою якого виявляють умови формування, генезис і вік як окремих форм, так і типів рельєфу. Встановлення морфогенезу є одним з гол. завдань *геоморфології*.

МОРФОГРА́ФІЯ (від грец. μορφή — вигляд, форма і γράφω — пишу, описую) — розділ геоморфології, що описує та класифікує форми рельєфу земної поверхні й систематизує їх за зовнішніми ознаками, незалежно від походження, віку та розвитку рельєфу. Морфографічний аналіз, що включає складання схем морфографічних типів рельєфу, схем орогідрографії тощо,— початкова і важлива ступінь геоморфологічного вивчення території.

МОРФО́ЗИ (від грец. μόρφωσις — образ, вигляд) — неспадкові зміни організму, спричинені впливом зовнішніх факторів (високої т-ри, радіації, хім. речовин тощо), виникають внаслідок порушення дії *генів*. На відміну від *модифікацій* не мають пристосовного значення (напр., вирізка на крилі) й іноді імітують *мутації*. Див. також *Фенокопія*.

МОРФОЛОГІ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ — *класифікація мов* за деякими спільними ознаками їхньої граматичної будови. Осн. її принципи — формальна змінність чи незмінність при сполученні в текстах семантичних відтинків — морфем і слів. Запровадив М. к. м. А. Сміт, удосконалювали А. В. *Шлегель*, В. *Гумбольдт* та ін. З розвитком лінгвістичної *типології* на її основі виникла *типологічна класифікація мов*.

А. О. Білецький.

МОРФОЛО́ГІЯ (від грец. μορφή — вигляд, форма і λόγος — вчення) — розділ *граматики,* граматичне вчення про *слово*. У М. вивчаються різні аспекти будови слова з погляду залежності його значення від тих *морфем,* що складають слово. Осн. поняттями у М. є граматична форма, граматичне значення і *граматична категорія,* а також частини мови. Граматична форма слова — це конкретне слово як носій його граматичного змісту, тобто системи властивих йому граматичних значень. Важливим завданням М. є вивчення форм слів, уживаних у *контексті* в зв'язках з ін. словами, і змін, що в них відбуваються внаслідок функціонування їх у реченні, тобто *словозміни*. Словозміна — це система граматичних форм слів, виражених *закінченнями*. Слово-

зміну інколи наз. М. у вузькому значенні слова.

У М. вивчається будова (морфемний склад) слів та утворення властивих мові типів їх — *словотвір*. об'єктом дослідження якого є способи утворення слів за допомогою поєднання морфем. Проте питання про місце словотвору залишається не розв'язаним. Те, що він служить для утворення нових слів, які поповнюють *словниковий склад мови,* дало деяким ученим підставу вважати його розділом *лексикології*. Інші вважають його окремим розділом *мовознавства,* проміжним між лексикологією і граматикою. А віднесення його до М. пояснюється тим, що система словотвору нерозривно зв'язана з системою власне морфологічних форм слів. Новоутворені слова набувають форм існуючих у мові слів з властивими їм граматичними значеннями і характерними особливостями словозміни, відповідно до чого диференціюються словотворчі засоби. Граматичні значення — це різноманітні значення граматичних форм, виражені різними мовними засобами. У них відображаються реально існуючі особливості предметів і явищ, позначених словами, напр. кількісні (у значенні числа), а також існуючі між ними різні відношення, напр. значення відмінкових форм. Граматична категорія — це узагальнене поняття, в змісті якого об'єднується ряд споріднених співвідносних граматичних значень. Напр., категорія *числа* об'єднує значення *однини* й *множини,* категорія *часу дієслова* — граматичні значення минулого, теперішнього і майбутнього часів тощо. Граматичні категорії і способи вираження їх у різних мовах неоднакові. На основі спільності в значенні і в характерних формальних ознаках у мові виділяються великі класи слів, які наз. частинами мови. У М. вивчаються особливості граматичних категорій, властивих частинам мови, способи їх вираження, особливості словозміни та словотвору частин мови. Див. також *Синтаксис*.

Літ.: Виноградов В. В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). М., 1972; Курс сучасної української літературної мови, т. 1. К., 1951; Грамматика русского языка, т. 1. М., 1960; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. 1. К., 1965; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969.

І. К. Кучеренко.

МОРФОЛО́ГІЯ ЛЮДИ́НИ — вчення про форму, будову й мінливість тіла людини у зв'язку з його розвитком та життєдіяльністю. М. л. включає *анатомію* (описову, топографічну, функціональну, еволюційну, патологічну), *ембріологію, гістологію, цитологію* і тісно пов'язана з *морфологією тварин*. З часу сформування *антропології* як самостійної науки багато які питання М. л. ввійшли до її складу.

М. л. як один з найважливіших розділів антропології вивчає статеві, вікові, територіальні та ін. варіації шкірного покриву (пігментації, рельєфу шкіри долонь і підошов — дерматогліфіка) та його придатків (гол. чин. волосяного покриву), розмірів, пропорцій тіла та маси його окремих компонентів (зокрема, *головного мозку*), форми і розмірів черепа та кісток посткраніального скелета, об'єму мозкової коробки, форми м'яких тканин обличчя (складок верх. повіки, носа, губ, вушних раковин). М. л. як розділ антропології, на відміну від деяких розділів описової й топологічної анатомії, *судової медицини, гігієни дітей і підлітків,* вивчає тіло людини в часі (вікові та епохальні зміни), просторі (територіальні, локальні та ін. особливості) і з урахуванням впливу формотворних факторів (кліматичних, геогр. і соціально-екон. умов тощо) і користується спец. методиками (*антропометрії,* одонтології, системою балів для описових ознак) із залученням методів математичного і *генетичного аналізу*. Вона взаємопов'язана з *антропогенезом* та етнічною антропологією, а також з різними галузями *медицини,* з *генетикою людини* та пластичною анатомією. Антропометричні дані використовують для обгрунтування стандартів одягу, взуття, розмірної типології меблів тощо.

Літ.: Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Свиридов А. И. Анатомия человека. К., 1976; Харрисон Дж. [и др.]. Биология человека. Пер. с англ. М., 1979.

Є. І. Данилова.

МОРФОЛО́ГІЯ РОСЛИ́Н — наука, що вивчає зовнішню і внутрішню будову рослин і закономірності їх формоутворення в процесі індивідуального (*онтогенез*) та історичного (*філогенез*) розвитку, один з розділів *ботаніки*. З М. р. виділились *анатомія рослин, ембріологія рослин, цитологія* рослин і *гістологія* рослин. М. р. вивчає морфологічну різноманітність рослин, закономірності змін їхньої заг. структури і структури окремих органів під впливом зовн. і внутр. факторів, а також різні відхилення від норми в будові тих або ін. органів (див. *Тератологія*). Осн. методи М. р.: описовий, історичний (філогенетичний), порівняльний, експериментальний. Відомості про будову рослин наводяться вже в працях давньогрец. і давньорим. учених — *Теофраста, Плінія* Старшого та ін. До 19 ст. М. р. формувалась як описова наука. К. *Лінней* у «Філософії ботаніки» (1751) підсумував наявні на той час відомості про будову рослин. Термін «морфологія» запровадив у науку Й. В. *Гете* (1817). В 1-й пол. 19 ст. розвиваються уявлення про єдність органів та їхній *метаморфоз* (О. П. *Декандоль*). У розвитку порівняльної М. р. значну роль відіграли нім. ботаніки А. Браун і К. Шімпер, які створили вчення про матем. закономірності *листкорозміщення*. В 1-й пол. 19 ст. було закладено основи онтогенетичного (М. *Шлейден*) і філогенетичного (нім. ботанік В. Гофмейстер) напрямів М. р.

У розвитку онтогенетичного напряму М. р. значну роль відіграли праці нім. ботаніка А. Ейхлера, рос.— М. М. Кауфмана, С. І. Ростовцева, Б. М. Козо-Полянського. Великий вплив на розвиток М. р. зробило *еволюційне вчення* Ч. *Дарвіна*. Еволюційна, або філогенетична, М. р. набула дальшого розвитку в працях рос. ботаніків І. Д. Чистякова, І. М. *Горожанкіна,* В. І. Беляєва, В. М. *Арнольді* та ін., які довели *гомологію* органів розмноження різних груп рослин. Ін. напрям в еволюційній М. р. базувався на вивченні викопних рослин (англ. ботанік Ф. Боуер, нім.— Г. Потоньє, В. Цімерман, франц.— О. Ліньє) й далі розвинувся в працях рад. ботаніків К. І. Мейєра, А. Л. *Тахтаджяна* та ін. У 1890 К. А. *Тімірязєв* запропонував термін «експериментальна морфологія», основи якої було закладено працями М. Ф. *Леваковського* (1871). В цьому напрямі працювали австр. учений Ю. Візнер, нім.— К. Гебель, К. Клебс, чес. — Б. Нємець, Р. Досталь, голл.— Ф. Вент, англ.— К. Уордлоу, рос. і укр. ботаніки М. П. Кренке, М. Г. *Холодний* та ін. В розробці однієї з осн. проблем екологічної М. р., що зародилася в кін. 19 — на поч. 20 ст. в Данії (її основоположники — Е. Вармінг, К. Раункієр),— вивченні *життєвих форм* рослин активну участь брали рад. вчений І. Г. Серебряков і його послідовники. М. р. тісно пов'язана з *палеоботанікою, систематикою* рослин, *екологією* рослин, *фізіологією рослин, лісівництвом, рослинництвом*. На Україні проблеми М. р. розробляються в Ін-ті ботаніки АН УРСР, на кафедрах вищих навч. закладів, у *ботанічних садах*. Наук. праці з М. р. публікує «*Український ботанічний журнал*».

Літ.: Серебряков И. Г. Морфология вегетативных органов высших растений. М., 1952; Тахтаджян А. Л. Основы эволюционной морфологии покрытосеменных. М.— Л., 1964; Курсанов Л. И. [и др.]. Ботаника, т. 1. М., 1966; Ботаника. Анатомия и морфология растений. М., 1978; Имс А. Морфология цветковых растений. Пер. с англ. М., 1964.

О. В. Брайон.

МОРФОЛО́ГІЯ ТВАРИ́Н — наука, що вивчає зовнішню і внутрішню будову тварин та закономірності їхнього формоутворення в процесі індивідуального (*онтогенез*) і історичного, або еволюційного (*філогенез*), розвитку. Включає *анатомію* (у т. ч. порівняльну й топографічну), *ембріологію, гістологію,* частково *цитологію* (цитоморфологію), *остеологію, конхіологію*.

МОРФОНОЛО́ГІЯ (від *морфологія* і *фонологія*) — лінгвістична дисципліна, яка вивчає використання фонологічних засобів мови для побудови *морфем* і *слів*. Предметом М. є теорія морфонологічних чергувань, яка вивчає співвідношення між різними, частково фонологічно нетотожними морфами тієї самої морфеми (напр., «ног-» і «ноз-» при відмінюванні слова «нога»), а також теорія фонологічної будови морфем (вона визначає допустимі комбінації *фонем* у різних типах морфем). При описуванні мови на рівні *синхронії* необхідно розрізняти морфонологічні й фонетичні чергування. Перші не зумовлені сучас. фонетичними процесами, а другі — зумовлені

А. Моруа.

У. Р. Морфілл.

Морфей. Бюст роботи Ф. П. Толстого. Теракота. 1822. Державний Російський музей у Ленінграді.

Мортира 280 мм зразка 1939. СРСР.

МОРФОСКУЛЬПТУРА

О. Г. Мосін.

К. С. Москаленко.

Морські пера:
1 — Pennatula phosphorea; 2 — Umbellula encrinus.

[напр., у чергуванні аломорф «пис-» і «пиш-» кінцевий **с** є характерним для неозначеної форми дієслова («писати»), а **ш** — для форм теперішнього часу («пишу», «пишуть»), тоді як у фонетичному чергуванні у формах слова «круча», «кручу», «кручею», «на кручі» твердість **ч** зумовлена наступними голосними **а, у, е**, а м'якість **ч** — голосним **і**].

Літ.: Бромлей С. В. Морфонология и грамматика. В кн.: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. М., 1974; Чурганова В. Г. Очерк русской морфонологии. М., 1973. *К. К. Трофимович.*

МОРФОСКУЛЬПТУ́РА (від грец. μορφή — вигляд, форма і лат. sculptura — різьба, ліплення) — порівняно невеликі форми рельєфу земної поверхні, у виникненні яких головна роль належить *екзогенним процесам*. До М. відносять річкові долини, балки, яри, форми рельєфу, походження яких пов'язане з *карстом*, діяльністю *льодовиків* тощо.

МОРФОСТРУКТУ́РА (від грец. μορφή—вигляд, форма і лат. structura — будова) — великі нерівності рельєфу континентів або дна океанів, у виникненні яких при взаємодії внутрішніх і зовнішніх сил Землі головна роль належить *ендогенним процесам*. До М. відносять низовини, рівнини, плато, гірські кряжі, улоговини тощо.

МОРФОТЕКТУ́РА (від грец. μορφή — вигляд, форма і лат. tectura — покриття) — найбільші елементи рельєфу Землі. Те саме, що й *геотектура*.

МОРФОФІЗІОЛОГІ́ЧНИЙ ПРОГРЕ́С — те саме, що й *ароморфоз*.

МО́РШИН — селище міського типу Львів. обл. УРСР, підпорядковане Стрийській міськраді. Розташований у передгір'ї Карпат на р. Бережниці (прит. Дністра). Залізнична станція. 7,5 тис. ж. (1980). Заг.-осв. та музична школи, лікарня, Палац культури, кінотеатр, бібліотека.

М.— бальнеологічний (переважно питний) курорт. У М. є чотири джерела (хлоридно-сульфатно-натрієво-магнієве, хлоридно-натрієве, сульфатно-хлоридне, кальцієво-натрієве), вода яких використовується для пиття й ванн. Торф'яна грязь, озокерит. Показання: захворювання органів травлення, хронічні захворювання суглобів, периферичної нервової системи. Санаторії, ванний будинок, питні бювети, торфоозокеритолікарня. Курорт функціонує цілий рік.

МОСАШВІ́ЛІ Ілo Онисимович (7.I 1896, с. Чаргалі, тепер Душетського р-ну Груз. РСР — 4.VIII 1954, Тбілісі) — груз. рад. письменник. Навчався в Харків. ун-ті (1914—17). Друкуватися почав 1916. Вірші «Гамборська ніч» (1927), «В Білорусії» (1935—36), «Ось вона, Москва» (1944) — про успіхи соціалістич. будівництва. Автор п'єс: «Начальник станції» (1947), «Потоплене каміння» (1949; Держ. премія СРСР, 1951), «Його зоря» (1950), «Шлях у майбутнє» (1953). Писав вірші для дітей, кіносценарії, оповідання й нариси. Україні присвятив вірш «Ти, Україно. мати сива». Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Потоплене каміння. К., 1952; [Поезії]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Рос. перекл.— Избранное. Тбилиси, 1957: Стихи. Тбилиси, 1967.

МО́СІ — народ у Зх. Африці, становить понад 50% населення Верхньої Вольти. Живуть також на Пн. Гани. Заг. чисельність — 5,4 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — море, належить до групи нігер-конго. Більшість М. зберігає давні традиційні вірування, частина — християни і мусульмани. Осн. заняття М.— землеробство, займаються також тваринництвом.

МО́СІН Олександр Григорович (16.X 1871, с. Шестірня, тепер Широківського р-ну Дніпроп. обл.— 9.IX 1929, Київ) — укр. рад. співак (тенор), засл. арт. Республіки (з 1928). В 1897 закінчив Моск. консерваторію. Співав на оперних сценах Петербурга (Народний дім, 1903—05, 1910—16), Києва (1905—08), Москви (Великий театр, 1908—10), Тбілісі (1923—25). В 1925—26 — соліст Харків., 1926—29 — Київ. театрів опери та балету (одночасно співав і в Одес. опері). Партії: Герман («Пікова дама» Чайковського), Князь («Русалка» Даргомижського), Вакула («Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова), Хлопуша («Орлиний бунт» Пащенка), Отелло («Отелло» Верді), Микола («Різдвяна ніч» Лисенка).

МО́СІН Сергій Іванович [2 (14).IV 1849, с. Рамонь, тепер смт Рамонського р-ну Ворон. обл.— 26.I (8.II) 1902, Сестрорєцьк] — рос. конструктор стрілецької зброї, генерал-майор (1900). Після закінчення Михайловської арт. академії (1875) працював на Тульському збройовому з-ді. В 1890 створив 7,62-мм магазинну п'ятизарядну гвинтівку, яка з 1891 була на озброєнні рос. і рад. армій (застосовувалась під час громадян. війни, з деякими удосконаленнями — у Великій Вітчизн. війні 1941—45). В 1894—1902 М.— нач. Сестрорєцького збройового з-ду. В Тулі 1958 М. встановлено пам'ятник.

МОСКАЛЕ́НКО Кирило Семенович [н. 28.IV (11.V) 1902, с. Гришине, тепер Красноармійського р-ну Донец. обл.] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1978), Герой ЧССР (1969). Член КПРС з 1926. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1939 закінчив Арт. академію ім. Ф. Е. Дзержинського. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 38-ю, 1-ю танк., 1-ю гвард., 40-ю арміями. Війська, очолювані М., брали участь у визволенні тер. України, Чехословаччини і Польщі. З 1948 — команд. військами ППО Моск. військ. округу, з 1953 — військами Моск. військ. округу, 1960—62 — головнокоманд. ракетними військами стратегічного призначення й заст. міністра оборони СРСР. З 1962 — гол. інспектор М-ва оборони і заст. міністра оборони СРСР. З 1956 — член ЦК КПРС. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: На Юго-Западном направлении. 1941—1943. Воспоминания командарма, кн. 1—2. М., 1979.

МОСКАЛЬО́В Митрофан Миколайович [2 (14).I 1873, Єлець, тепер Липец. обл. РРФСР — 20.VIII 1940, Київ] — укр. рад. хірург та уролог, доктор мед. наук (з 1913). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1902). У 1911 працював при цьому ж ун-ті, 1921—31 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту, а з 1932 — консультант лік. закладів Києва. Праці присвячені питанням хірургічного лікування туберкульозу легень. М. довів відсутність специфічного збудника пієлонефриту.

МОСКВА́ — ріка в РРФСР, у межах Моск. і Смол. областей, ліва притока Оки (бас. Волги). Довж. 502 км, площа бас. 17,6 тис. км². Бере початок на Московській височині. У серед. течії протікає через м. Москву. Живлення мішане з переважанням снігового. Замерзає в листопаді — грудні, скресає у березні — квітні. Гол. притоки: Руза, Істра, Яуза (ліві), Пахра, Сєвєрка (праві). Стік М. зарегульовано водосховищами (Можайське, Рузьке, Озернінське, Істринське) й греблями. *Каналом імені Москви* сполучена з Волгою. Нижче каналу судноплавна. Використовують для водопостачання. На М., крім Москви, — міста: Можайськ, Звенигород, Воскресенськ, Коломна.

МОСКВА́ — столиця СРСР і РРФСР, центр Моск. обл. Місто-герой. М.— найважливіший у країні та один з найбільших у світі політ., пром., наук. і культур. центрів. Територія — 878,7 км². Межі міста встановлено по Моск. кільцевій автомоб. дорозі (1961). В адм. відношенні М. поділяється на 31 район; як окремий район включає м. Зеленоград.

Природа. М. розташована в центрі Європ. частини СРСР, на Руській рівнині, в межиріччі Оки і Волги. Найбільш підвищену, пд.-зх. частину міста займає Теплостанська височина (заввишки до 253 м), на Пн. Зх.— пд. схили Моск. ви-

Кутузовський проспект.

сочини, сх. і пд.-сх. частини міста — в межах *Мещорської низовини*. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —10,2°, липня +18,1°. Опадів 540—650 мм на рік. Територією міста протікає р. *Москва*, яка впадає в *Оку* і сполучена *каналом імені Москви* з Волгою; притоки Москви — Яуза та Сетунь (в межах міста). У М. — бл. 500 відкритих водойм заг. площею понад 80,0 га. М. розташована в зоні мішаних лісів, значна частина міськ. тер. під зеленими насадженнями. В місті — бл. 100 парків, більше 700 скверів, понад 100 бульварів.

Історія. Археол. розкопки свідчать про існування людини на тер. сучас. М. ще за *неоліту*. В 11—13 ст. тут були поселення *в'ятичів*. У кін. 11 ст. на Боровицькому пагорбі в гирлі р. Неглинної вже існувало невелике місто, захищене валом з частоколом і ровом. Перша згадка в літописі про М. як володіння кн. *Юрія Долгорукого* датується 1147. У 12—13 ст. М.— у складі *Владимиро-Суздальського князівства*. Взимку 1237—38 її захопили і спалили монголо-татари. З 2-ї пол. 13 ст.— центр удільного Моск. князівства, з 14 ст.— *Московського великого князівства*. З часу князювання *Івана I* навколо М. почався процес об'єднання Русі, зосередження її сил для боротьби за визволення від *монголо-татарського іга*. В М. формувалися рус. війська, які на чолі з кн. *Дмитрієм Донським* здобули перемогу над монголо-татарами в Куликовській битві 1380. За великого кн. *Івана III* з кін. 15 ст. М. стала столицею *Російської централізованої держави*. В 1485—95 споруджено нині існуючі стіни й башти Кремля (див. *Кремль Московський*). Зростання політ. значення М. супроводилося перетворенням її на важливий екон. і культур. центр Росії. В 1610 М. захопили польс.-лит. інтервенти, від яких місто було визволено *народним ополченням 1611—12*. В 17 ст. в М. загострилася антифеод. боротьба (див. *Московське повстання 1648*, *Московське повстання 1662*, *Московське повстання 1682*, *Стрілецьке повстання 1698*). В 1712, за *Петра I*, столицю було перенесено до Петербурга, але М. залишалася столичним містом, важливим екон., політ. і культур. осередком. У 18 ст. відбулися виступи ремісників і робітних людей моск. мануфактур, стався «чумний бунт» 1771. Значні заворушення трудящих мас М. відбувалися під час *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. З 1708 М.— губ. центр. З початком *Вітчизняної війни 1812* М. стала організатором загальнорос. опору ворогові. Після *Бородінської битви 1812* за рішенням військ. ради в Філях (тепер у межах М.) рос. армія 2 (14).IX залишила М. Інтервенти завдали значних руйнувань місту, почалися пожежі, що охопили всю М. 11 (23).X 1812 рос. війська ввійшли в М. В 2-й пол. 19 ст. М. стала другим після Петербурга пром. містом Рос. імперії, значним осередком легкої, особливо текст. пром-сті, гол. залізничним вузлом країни. М. тісно пов'язана з рухом революц. народників, відіграла важливу роль у поширенні марксизму в Росії. Перші гуртки марксистського напряму виникли в М. у 80-х рр. 19 ст. Під впливом В. І. Леніна марксистські гуртки об'єдналися 1894 в *московський «Робітничий союз»*, у кін. 1897 — в моск. «Союз боротьби за визволення робітничого класу», навесні 1898 — в Моск. к-т РСДРП. Важливу роль відіграла М. в революції 1905—07 в Росії. Моск. робітники почали *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*. В листопаді 1905 в місті виникла Рада робітничих депутатів. Грудневе повстання в М. (див. *Грудневі збройні повстання 1905*) було найвищим етапом першої рос. революції. В період нового революц. піднесення (1910—14) розгорнувся широкий політ. рух моск. робітників. Лютн. революція 1917 слідом за Петроградом перемогла в М., в місті встановилося *двовладдя*. В березні було обрано Раду робітничих депутатів і Раду солдатських депутатів. У жовтні 1917 слідом за збройним повстанням у Петрограді на боротьбу проти буржуазії піднялися моск. робітники. В результаті 7-денних боїв на 3 (16).XI Рад. влада перемогла в М. Почалася нова епоха в розвитку М. 11.III 1918 в М. з Петрограда переїхав Рад. уряд на чолі з В. І. Леніним. М. стала столицею РРФСР. Трудящі міста ліквідували *лівоесерівський заколот 1918*. Починаючи з VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919), в Москві проходили всі з'їзди Комуністичної партії Рад. Союзу. 10.V 1919 тут відбувся перший масовий *комуністичний суботник* (див. *«Великий почин»*). Під час громадян. війни і воєн. інтервенції 1918—20 М. була центром, звідки партія, уряд, В. І. Ленін здійснювали керівництво боротьбою проти білогвардійців та іноз. інтервентів. У М., в зв'язку з *австро-німецькою окупацією України 1918*, відбулися I (липень 1918) і II (жовтень 1918) з'їзди КП(б)У. 30.XII 1922 в М. на 1-му з'їзді Рад СРСР було проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. М. стала столицею СРСР. У М. на з'їздах і конференціях Комуністичної партії, Всесоюзних з'їздах Рад, сесіях Верховної Ради СРСР було прийнято важливі рішення, що визначили весь хід розвитку Рад. Союзу на шляху соціалізму. В М. було проголошено *Комуністичний Інтернаціонал*, проходили його конгреси. З М. тісно пов'язана діяльність В. І. Леніна. Він приїздив у М. 1893—95, 1897, 1900 і 1906. В М. і під М. пройшли останні роки життя В. І. Леніна.

За роки соціалістичного будівництва в М. створено багатогалузеву пром-сть. М. перетворилася на місто машинобудування і металообробки. В 1940 пром-сть міста дала продукції в 21 раз більше, ніж 1913, і майже в 2 рази більше, ніж пром-сть всієї дореволюц. Росії. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 ЦК Комуністичної партії, Рад. уряд, ДКО і Ставка Верховного Головнокомандування керували з М. бойовими діями на фронтах і роботою в тилу. В М. було сформовано 16 дивізій народного ополчення.

В результаті *Московської битви 1941—42* нім.-фашист. війська зазнали великої поразки. 1.V 1944 встановлено медаль «За оборону Москви». 24.VI 1945 в М. відбувся *Парад Перемоги*. В 1947 встановлено медаль «В пам'ять 800-річчя Москви». Москвичі стали передовим загоном рад. народу у відбудові й дальшому розвитку нар. г-ва в післявоєнні роки. На XXIV з'їзді КПРС (1971) було поставлено завдання перетворити М. на зразкове комуністичне місто. М.— політ. центр Рад. Союзу. Тут містяться ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР і Ради Міністрів СРСР, РРФСР. М.—також значний міжнар. політ. і громад. центр. Тут відбуваються міжнар. Наради представників комуністичних і робітн. партій, зустрічі керівників цих партій, міжнар. форуми (1957 в М. проходив 6-й *Всесвітній фестиваль молоді та студентів*, 1973 — *Всесвітній конгрес миролюбних сил*), наук. конгреси і з'їзди, міжнар. художні конкурси. В 1980 в М. відбулися XXII *Олімпійські ігри*. М. нагороджено орденами Леніна (1947), Жовтневої Революції (1967). В 1965 їй присвоєно звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

М. І. Кузнецов.

Народне господарство. М.— центр найбільшого в країні Центрального екон. району. Для пром. комплексу М. характерні значні масштаби (бл. 5% пром. продукції СРСР), різноманітність (поєднання численних галузей важкої та легкої пром-сті, випуск різного устаткування і широкого асортименту товарів нар. споживання), тісна взаємодія виробн. з наукою та проектно-конструкторською діяльністю. Широкого розвитку набули виробничі й наук.-виробничі об'єднання. Валова продукція пром-сті 1978 зросла проти 1913 в 223 рази, проти 1940 — в 11 раз.

Провідне місце в пром-сті М. посідають машинобудування і металообробка (бл. 50% пром.-виробничих фондів М. та бл. 60% заг. кількості пром.-виробничого персоналу), в т. ч. автомобілебудування, верстатобудування, електротехніка, радіоелектроніка, приладобудування, виробн. засобів

Пам'ятник В. І. Леніну перед Електромеханічним заводом імені Володимира Ілліча. Скульптор С. Д. Меркуров. Бронза, граніт. 1947.

Населення

Рік	Кількість жителів. тис.
14 ст.	30—40
1784	217
1811	275
1871	602
1897	1039
1912	1618
1917	2017
1926	2026
1939	4542
1959	6053
1961	6323
1970	7077
1980	8099

Вид на Великий Москворецький міст і готель «Росія».

автоматизації та обчислювальної техніки. Більшість підприємств цих галузей є головними: *Московський автомобільний завод* імені І. О. Лихачова, *московський верстатобудівний завод «Красный пролетарий»* імені О. І. Єфремова; з-ди: Перший Держ. підшипниковий, автомобільний ім. Ленінського комсомолу, електромех. ім. Володимира Ілліча, електромашинобудівний «Динамо» ім. С. М. Кірова, приладобудівний «Манометр», «Фрезер» ім. М. І. Калініна та ін. Металург. підприємства (з-д «Серп и молот», комбінат твердих сплавів, трубний з-д) постачають свою продукцію маш.-буд. виробництву. Розвивається хімічна (виготовлення гумотехнічних виробів, барвників, плівки, виробів з пластмас, лаків, парфюмерії; заводи: Дорогомиловський, Дербеньовський, «Каучук») пром-сть. Створено нафтопереробну (з-д у Капотні) та нафтохім. галузі. Поряд з важкою індустрією розвивається легка пром-сть: виробн. бавовняних, вовняних (бавовняний комбінат «Трёхгорная мануфактура» ім. Ф. Е. Дзержинського, Перша ситцевибивна ф-ка, Краснохолмський камвольний комбінат) і шовкових тканин (шовкові комбінати «Красная роза» ім. Рози Люксембург, ім. Я. М. Свердлова, ім. П. П. Щербакова). Найбільшого розвитку серед галузей легкої пром-сті набула швейна (об'єднання «Большевичка» та ін.). Створено також взут. пром-сть (ф-ки: «Буревестник», «Парижская коммуна», ім. В. П. Капранова). Харч. пром-сть орієнтована гол. чин. на задоволення потреб міста, є підприємства і всесоюзного значення, серед них — кондитерські ф-ки ім. П. А. Бабаєва, «Красный Октябрь», «Большевик». Значна пром-сть буд. матеріалів, особливо виробн. залізобетонних конструкцій. Електроенергія до М. надходить з Єдиної електроенерг. системи Європ. частини СРСР. М.— значний залізничний вузол країни: 11 з-ць зв'язують столицю з усіма районами Рад. Союзу та з багатьма зарубіжними країнами. Докорінно реконструйовано водні шляхи, створено водосховища, греблі, канал ім. Москви. З побудовою Волго-Балтійського водного шляху та Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна М. стала річковим портом 5 морів. Всього в місті 3 річкові порти — Західний, Північний і Південний. У М. сходяться найважливіші автомагістралі (навколо міста — кільцева автомоб. дорога) і трубопроводи країни. 4 аеропорти — Внуково, Шереметьєво, Домодєдово, Биково. У внутрішніх міських перевезеннях велику роль відіграє *Московський метрополітен* імені В. І. Леніна.

Г. М. Лаппо.

Вид на Калінінський міст і Смоленську набережну.

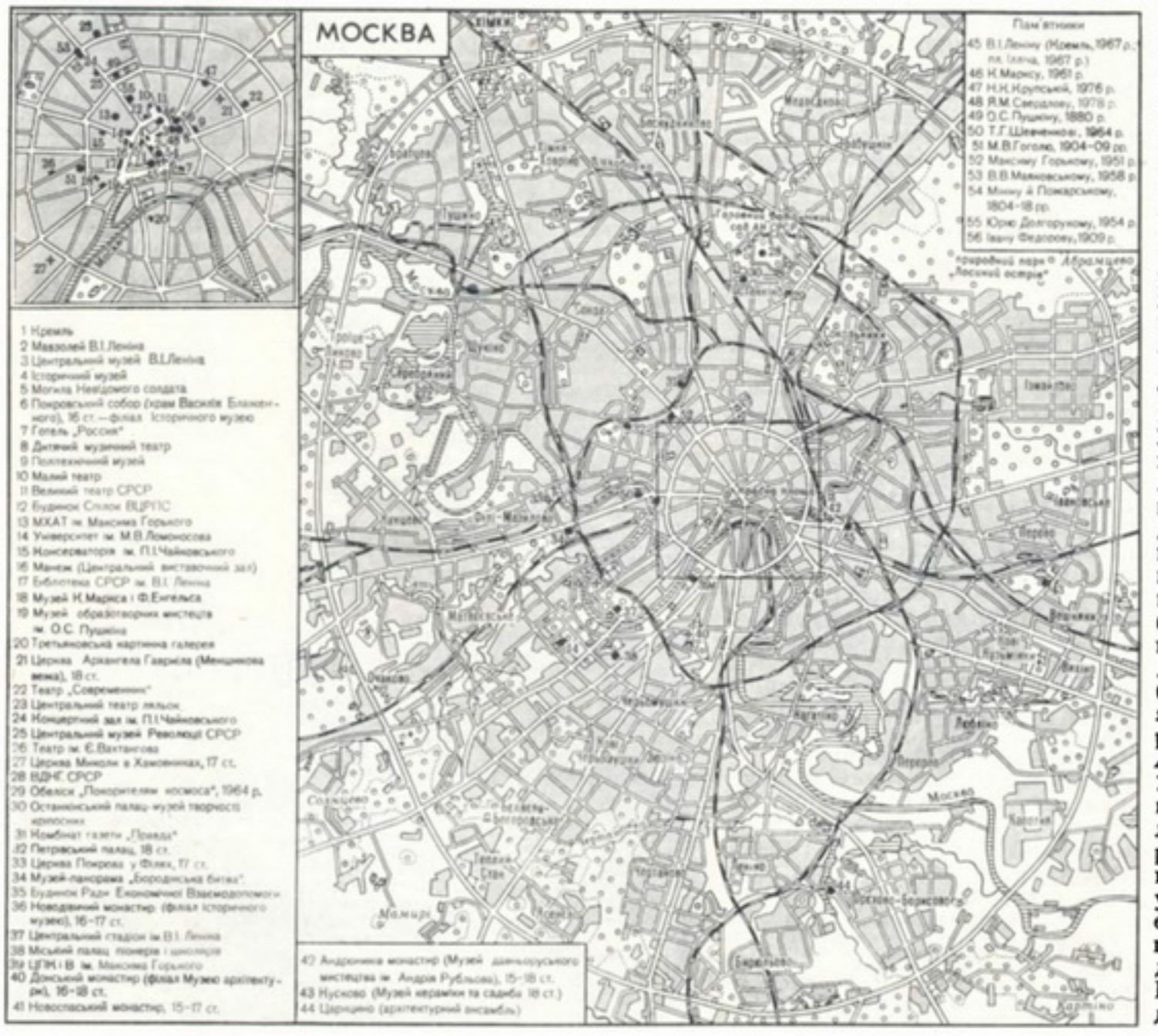

Охорона здоров'я. Перші 2 лікарні було створено в М. у серед. 17 ст. В 1707 відкрито перший у країні військ. госпіталь (тепер Головний військ. госпіталь ім. М. М. Бурденка), при якому було організовано госпітальну школу. В 1755 організов. мед. ф-т Моск. ун-ту. В 18 ст. створено кілька лікарень, дит. будинків. У 19 ст. сформувалася моск. лікарняна школа (М. Я. *Мудров*, С. П. *Боткін*, У. Є. Дядьковський, Г. І. Сокольський, Г. А. *Захар'їн*, О. О. Остроумов). Однак кваліфікована мед. допомога була недоступна для трудівників. На 1913 у М. налічувалося 60 лікарняних закладів на 11,1 тис. ліжок, 29 амбулаторій і 14 пологових будинків на 700 ліжок. Усього в М. працювало 2,3 тис. лікарів (1 лікар на 714 ж.) і 0,9 тис. осіб серед. мед. персоналу. В травні 1918 керування охороною здоров'я було централізовано. В 1940 налічувалося 190 мед. закладів з 36,6 тис. ліжок (3,4 ліжка на 1 тис. ж.). Кількість лікарів досягла 18,2 тис. (1 лікар на 240 ж.), кількість осіб серед. мед. персоналу— 29,4 тис. На 1979 кількість лікарняних закладів досягла 256 з більш як 118 тис. ліжок (бл. 15 ліжок на 1 тис. ж.). Мед. допомогу подавали 90,3 тис. лікарів (1 лікар на 89 ж.) і 171,1 тис. осіб серед. мед. персоналу. Кількість пологових будинків на 1978 досягла 23 (на 5,7 тис. ліжок), амбулаторно-поліклініч. закладів — понад 900, дит. дошкільних закладів — 2647 (на 381,2 тис. місць), у т. ч. дит. ясел, які входять у мережу охорони здоров'я. В М. 1944 створено *Академію медичних наук СРСР*. У 1978 в мережі АМН і в підпорядкуванні союзному й респ. МОЗ було 74 НДІ і самостійні н.-д. лабораторії, Центр. ін-т удосконалення лікарів, 3 мед. ін-ти й 30 мед. уч-щ. Споруджений і став до експлуатації комплекс Онкологічного центру АМН СРСР, Кардіологічний центр АМН СРСР. В М. — єдиний у світі науково-дослідний інститут гігієни дітей і

підлітків, найбільший у Європі центр *гіпербаричної оксигенації* (насичення організму киснем під тиском) Ін-ту клінічної та експериментальної хірургії. В М. виходять 53 мед. союзні й республіканські журнали. М.—центр міжнародних мед. зв'язків з Всесвітньою організацією охорони здоров'я. В мережі місц. охорони здоров'я (1978) — 67 санаторіїв. Крім того, в М. і Підмосков'ї функціонують санаторії та будинки відпочинку Моск. тер. ради. Серед курортних місцевостей Підмосков'я найбільш відомі Дорохово, Звенигород, Михайловське, Тишково. Місц. джерела мінеральних вод (Дороховська, Московська та ін.).

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Перші школи виникли в 16 ст. при монастирях. У 1687 відкрито *Слов'яно-греко-латинську академію*. На поч. 18 ст. виникли спец. навч. заклади: 1701 — Школа матем. і навігацьких наук, 1712 — інженерна. В 1755 в М. засн. перший у Росії ун-т (див. *Московський державний університет* імені М. В. Ломоносова). В 1-й пол. 19 ст. відкрито 12 парафіяльних (1-річних) і 3 повітові (2-річні) уч-ща, при деяких фабриках — 2-річні поч. уч-ща. В 1804 засн. Практичну комерційну академію та Комерційне уч-ще, 1848 — Лазаревський ін-т сх. мов, 1822 — Землеробська школа, 1824 — Кадетський корпус, 1830 — Тех. уч-ще. Правом на освіту в серед. навч. закладах (гімназіях, реальних і комерційних уч-щах) користувалися діти забезпечених верств населення. В 1865 створено Петровську землеробську і лісову академію, 1872 — Вищі жіночі курси, 1907 — Комерційний ін-т та ін. В 1914/15 навч. р. в місті було 752 загальноосв. школи усіх видів (140,2 тис. учнів), 150 серед. спец. навч. закладів (42,9 тис. учнів), 20 вузів (33,9 тис. студентів). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції систему нар. освіти почали перебудовувати на соціалістичних принципах. Було відкрито широкий доступ у вищі навч. заклади дітям робітників і селян, для їхньої підготовки організовано робітн. ф-ти. В денних загальноосв. школах збільшувалася кількість учнів. У 1939/40 навч. р. працювало 689 загальноосв. шкіл (618,8 тис. учнів), 1940/41 навч. р.— 116 технікумів і уч-щ (40,2 тис. учнів), у вузах навчалося 95 тис. студентів. У 1978/79 навч. р. в М. налічувалося 1033 загальноосв. школи (736,4 тис. учнів), 69 дит. муз. шкіл, 68 вечірніх муз. шкіл для дітей і дорослих, 140 серед. спец. навч. закладів (215,9 тис. учнів), 113 серед. професс.-тех. уч-щ (66,1 тис. учнів), 75 вищих навч. закладів (понад 632 тис. студентів). Найбільші вузи: Моск. ун-т ім. М. В. Ломоносова, *Московське вище технічне училище* імені М. Е. Баумана, ін-ти — енергетичний, гірничий, авіац., архіт., всесоюзні заочні машинобудівний, текстильної та легкої пром-сті, інженерно-буд., юрид., пед. ім. В. І. Леніна, три мед. ін-ти, Всесоюзний ін-т кінематографії (ВДІК), Ін-т сталі й сплавів, Консерваторія ім. П. І. Чайковського, С.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва, Літ. ін-т ім. О. М. Горького тощо. З 1934 в М. перебуває *Академія наук СРСР* та 79 її н.-д. установ, зокрема ін-ти прикладної математики, фіз. проблем ім. С. І. Вавилова, математичний ім. В. А. Стеклова, радіотехніки й електроніки, хім. фізики, біохімії ім. О. М. Баха, фізики Землі ім. О. Ю. Шмідта.

Петровський палац. Архітектор М. Ф. Казаков. 1776—96.

історії СРСР, заг. історії, рос. мови, світової л-ри ім. М. Горького тощо. Працюють *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, галузеві академії — *Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна* імені В. І. Леніна, Академія мед. наук СРСР, *Академія педагогічних наук СРСР*, Академія мистецтв СРСР з наук. установами, що входять до академій. Численні галузеві н.-д. ін-ти: Всесоюзний електротех. ім. В. І. Леніна, атомної енергії ім. І. В. Курчатова, експериментальної і теор. фізики, Центральний аерогідродинамічний ім. М. Є. Жуковського; багато наук.-виробничих об'єднань — всього 700 н.-д. установ (1978), у т. ч. бл. 400 н.-д. ін-тів, їхніх філіалів та відділень, у яких працюють 220 тис. наук. робітників (понад 600 академіків і чл.-кор., більш як 10 тис. докторів наук, бл. 70 тис. кандидатів наук). У М.— понад 4 тис. б-к (фонд — 339 млн. одиниць зберігання), понад 2 тис. тех. б-к; найбільші б-ки: *Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна* (фонд — понад 29 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека медична центральна наукова, Бібліотека наукова педагогічна* імені К. Д. Ушинського, *Бібліотека науково-технічна публічна СРСР, Бібліотека політехнічна центральна, Бібліотека всесоюзна іноземної літератури* тощо; 30 професс. театрів, 306 клубних закладів; 493 кіноустановки, в т. ч. 120 кінотеатрів (кінотеатри «Россия», «Октябрь», «Мир» та ін.); 66 музеїв (з філіалами), найвідоміші з них — *Музей Революції СРСР, Центральний музей В. І. Леніна,* Музей К. Маркса і Ф. Енгельса, *Історичний музей,* Політех. музей, *Третьяковська галерея, Музей образотворчих мистецтв* імені О. С. Пушкіна, *Оружейна палата, Музей мистецтва народів Сходу,* Музей-панорама «Бородінська битва», музеї письменників О. Пушкіна, М. Островського, Л. Толстого, М. Горького. В. Маяковського тощо. Функціонують 39 палаців і будинків піонерів і школярів, 6 станцій юних техніків, 2 екскурсійно-туристські станції, міський клуб юних автомобілістів, клуб юних моряків, річковиків і полярників, 14 дит. парків.

Г. О. Бухвалов.

Преса, радіомовлення, телебачення. В М. зосереджено 71 вид-во, 120 поліграфічних підприємств, зокрема центр. книжкові вид-ва, респ. вид-ва РРФСР, редакції всесоюзних газет і респ. газет РРФСР, більшості журналів з усіх галузей науки, техніки, культури, інформ. агентства — *Телеграфне агентство Радянського Союзу* і *Агентство преси Новини*. Вид-ва: Політвидав, «Наука», «Детская литература», «Художественная литература», «Прогресс», «Просвещение», «Советский писатель», «Современник», «*Советская энциклопедия*», міські — «Московский рабочий», «Московская правда». Поряд з центр. газетами («*Правда*», «*Известия*», «*Комсомольская правда*», «*Труд*», «Сельская жизнь», «Советская культура» та ін.) виходять міські — «Московская правда» і «Вечерняя Москва», міська і обласна — «Московский комсомолец» та ін., усього 37 назв. Центр. журнали: «*Коммунист*», «Октябрь», «*Дружба народов*», «*Новый мир*», «Вопросы литературы», «Наука и жизнь», «Техника — молодёжи» та ін. Моск. письменницька орг-ція разом із Спілкою письменників РРФСР випускає журн. «Москва», Виконком Мосради видає журн. «Строительство и архитектура Москвы» та ін. З 1924 в М. ведуться регулярні радіопередачі. Центр. внутрісоюзне радіо працює за чотирма програмами. Телебачення з 1939. З 1967 ведуться кольорові передачі. Центр. телебачення працює за чотирма програмами. Телецентри — на Шаболовці та в Останкіно.

Г. О. Бухвалов.

Література. М. належить велика роль у створенні й розвитку рос. л-ри, яка бере свій початок у 14—15 ст. з літописних зводів («Троїцький літопис», бл. 1423, та ін.). У 16 ст. з'явилася публіцистична л-ра (алегоричні повісті І. Пересвєтова, послання Івана Грозного). В 17 ст. у л-рі М. великого поширення набула сатира на пануючу верхівку («Повість про Єрша Єршовича», «Сказання про Курку і про Лисицю»), духівництво («Повість про бражника» та ін.), суддів («Шемякин суд»). У кін. 17 — на поч. 18 ст. в л-рі посилився інтерес до світського життя (твори С. Полоцького). З М. пов'язана діяльність рос. письменників 18 ст. В. Тредіаковського, А. Кантеміра, М. Ломоносова, О. Сумарокова, М. Хераскова, Г. Державіна, М. Новикова, Д. Фонвізіна, І. Дмитрієва, І. Крилова, О. Радищева. З М. пов'язана на поч. 19 ст. літ. та видавнича діяльність М. Карамзіна і В. Жуковського. В 1811 засновано при Моск. ун-ті Т-во любителів рос. словесності. В М. деякий час жили й працювали поети Д. Давидов, К. Батюшков, П. Вяземський, О. Пушкін, Є. Баратинський, В. Тютчев, М. Лермонтов, М. Не-

Цар-дзвін. Скульптори І. Ф. та М. І. Маторіни. 1733—35.

Архангельський собор у Кремлі. Архітектор Алевіз Фрязін Новий. 1505—08.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптори М. Я. Грицюк, Ю. Л. Синькевич, А. С. Фуженко. Бронза, граніт. 1964.

красов, В. Брюсов та ін.; прозаїки С. Аксаков, В. Даль, М. Гоголь, І. Гончаров, О. Герцен, І. Тургенєв, Ф. Достоєвський, М. Салтиков-Щедрін, Л. Толстой, В. Короленко, А. Чехов, О. Купрін, І. Бунін та ін.; драматурги О. Грибоєдов, О. Сухово-Кобилін, О. Островський; критики М. Надєждін, В. Бєлінський.

На початку 20 ст. в М. з'явилися твори, що відображали революційну боротьбу пролетаріату і поклали початок пролетарській літературі. Подіям революції 1905—07 в М. присвятили свої твори М. Горький, О. Серафимович, В. Вересаєв. У роки між двома революціями велику роль у розвитку літературно-громадської думки відіграла марксистська літературна критика, більшовицька преса, зокрема діяльність в М. публіциста-більшовика В. Воровського.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції М. стає центром літ.-худож. життя всієї країни. Тут відбуваються з'їзди письменників, містяться керівні органи Спілок письменників СРСР і РРФСР, працює Московська письменницька організація.

За Рад. влади в М. жили й працювали В. Маяковський, С. Єсенін, О. Толстой, О. Фадєєв, М. Островський, І. Еренбург, О. Твардовський, В. Шишков, Л. Соболєв, К. Федін, К. Симонов, М. Тихонов та ін.

Між М. і Україною літ. зв'язки встановилися в 16—17 ст. (діяльність в М. укр. вчених А. *Корецького-Сатановського* і *Єпіфанія Славинецького* та ін.). Вони зміцніли після 1654. Багато українських діячів прибуло до М. у 2-й пол. 17 ст. (Л. *Баранович*, І. *Гізель* та ін.). Не раз бував у М. Т. Шевченко (1843, 1844, 1845, 1858 і 1859). На поч. 19 ст. в університеті та ін. навч. закладах М. працювали українські вчені М. *Максимович*, О. *Бодянський*, з 1896 — Д. *Яворницький*, з 1898 — А. *Кримський* та ін. В М. друкувалися укр. фольклорні й оригінальні твори: «Малоросійські пісні» (1827), зібрані М. Максимовичем, «Малоросійські повісті...» (1834, 1837) Г. Квітки-Основ'яненка, «Наські українські казки» (1835), «Про народну поезію слов'янських племен» (1837) О. Бодянського, «Українська граматика» (1861) І. Деркачова тощо. Революція 1905—07 сприяла появі в М. укр. періодичних видань (літ.-громад. журнали «Зоря», 1906; «Украинская жизнь», 1912—17, тощо). У зв'язку з 50-річчям з дня смерті Т. Шевченка (1911) у М. вийшов українською і російською мовами «Збірник, присвячений пам'яті Тараса Григоровича Шевченка» (1912).

За рад. часу ще тісніше налагодилися літ. зв'язки між М. і Україною. В М. надруковано мовою оригіналу і в перекладах багато творів укр. письменників. Тут містилися вид-ва «Село і місто», а в роки Великої Вітчизн. війни — «Укрвидав» та ін. вид-ва і редакції укр. періодичних видань, а також творчі орг-ції. В М. постійно працює книжковий магазин «Українська книга». Урочисто відзначаються в М. ювілеї широковідомих укр. письменників. Успіхи укр. рад. л-ри вже 1929 демонструвалися в М. під час Тижня укр. л-ри, а починаючи з 1936— під час Декад і днів українського мистецтва і літератури.

Укр. письменники часто приїздять до М., виступають там на творчих вечорах, беруть активну участь у наук. сесіях і засіданнях з питань л-ри. Образ М. втілено в багатьох творах українських радянських письменників, зокрема в поезіях М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини, М. Бажана та ін.

М. М. Зозуля.

Архітектура. В 12 ст. біля злиття Москви-ріки та р. Неглинної виникла фортеця (з 1331—Кремль; див. *Кремль Московський*). Поряд з Кремлем — центр. площа міста — *Красна площа* (з 15 ст.), на якій — *Василія Блаженного храм*. На основі шляхів, що розходилися від Кремля, і трьох поясів міськ. укріплень (Китай-города, Білого міста та Земляного міста, 16 ст.), склалася радіально-кільцева планувальна система М. В 14—16 ст. у М. було споруджено укріплені монастирі (Андроників монастир, Симонів, засн. 1379; Новоспаський, засн. 1462; Донський монастир, Новодівичий монастир, 16—17 ст.). У 16 ст. будували стовпоподібні шатрові церкви (Вознесіння в *Коломенському*, 1532), монументальні п'ятиверхі храми (церква Усікновіння глави Іоанна Предтечі в Дьяковському, 1547). У 17 ст. велося велике кам. буд-во культових і цивільних споруд із складним силуетом і пишним білокам'яним різьбленням, візерунчастим цегляним муруванням, кольоровими кахлями, у «візерунковому» та наришкінському стилях [церкви Николи в Хамовниках, 1679—82; Воскресіння в Кадашах, 1687 — 1713; Покрови у Філях, 1693—94; житл. будинки (палати) Волкових у Великому Харитоньєвському пров., кін. 17 ст.; Троєкурових у Георгіївському пров., 1696]. У 1734—39 для врегулювання дальшого буд-ва арх. І. *Мічуріним* та А. Мордвиновим було складено перший план М. У 1-й пол. 18 ст. в спорудах М. традиційні давні форми поєднуються з ордерними деталями стилю *барокко* (церква Архангела Гавриїла, Меншикова башта, 1704—07, арх. І. *Зарудний*). У 2-й пол. 18 ст. споруджувалися великі громад. будівлі, дворянські міські садиби в стилі класицизму (Пашков будинок, тепер один з корпусів Бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, 1784—86, арх. В. *Баженов*; Голицинська лікарня, тепер корпус 1-ї міськ. лікарні, 1797—1801; будинок Демидова, тепер Ін-т інженерів геодезії, аерофотознімання і картографії, 1779—91, обидва — арх. М. *Казаков;* Будинок для прочан, тепер Ін-т швидкої допомоги ім. М. В. Скліфосовського, 1792—1807, арх. Є. Назаров, Дж. *Кваренгі* та ін.). Після пожежі 1812 М. забудували на основі перспективного плану і проектів «Комісії для будівництва в Москві» (1813—43, один із керівників — арх. О. *Бове*). Формуються ансамблі Красної і Театральної (тепер Свердлова) площ, бульвари Садового й Бульварного кільця, зводяться монументальні громад. споруди (Великий театр, арх. О. Бове; Московський університет, стара будівля, 1786—93, арх. М. Казаков, перебудовано 1817—19, арх. Д. *Жилярді*; Тріумфальні ворота, 1827—34, арх. О. Бове; Удовиний будинок, тепер Ін-т удосконалення лікарів, 1809—11, арх. І. Жилярді, перебудований 1818, арх. Д. Жилярді; Провіантські склади, 1829—31, арх. В. Стасов, Ф. Шестаков) та житл. будинки за «візерунковим» проектом. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. з'явилися нові типи будівель (прибуткові будинки, торговельні фірми, банки, вокзали тощо), в архітектурі яких переважає еклектика й *модерн* (Казанський вокзал, 1914—26, 1941, арх. А. Щусєв; гол. фасад Третьяковської картинної галереї, 1902, за рис. В. Васнецова; Худож. театр і Ярославський вокзал, обидва — 1902, арх. Ф. Шехтель). Докорінна перебудова М. на основі нових принципів містобудування почалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1918—25 було розроблено план «Нова Москва» (колектив архітекторів під керівництвом Щусєва). В 20-х рр. збудовано комплекси житл. будинків для трудящих і громад. будівлі, для яких характерні прості об'єми, раціональність планувальних і конструктивних рішень (радіобашта, 1921, інж. В. Шухов; будинок газ. «Известия», 1925—27, арх. Г. Бархін; Центр. статистичне управління СРСР, 1929—36, арх. Ле *Корбюзьє*, за участю арх. М. Коллі; Планетарій, 1928, арх. М. Барщ, М. Синявський; Палац культури автозаводу ім. І. А. Лихачова, 1930—34, арх. брати Весніни). В 1924—30 на Красній площі споруджено *Мавзолей В. І. Леніна* (архітектор Щусєв).

Будинок Ігумнова. Архітектор М. І. Позднєв. 1889—93.

Тронний зал Теремного палацу в Кремлі. 1635—36.

За генеральним планом реконструкції міста 1935 (арх. В. Семенов, С. Чернишов та ін.) зберігалася істор. радіально-кільцева структура міста, передбачалася реконструкція і створення нових районів і магістралей. Серед громад. споруд того часу — готель «Москва» (1-а черга — 1935, арх. Щусєв та ін., 2-а — 1977, арх. А. Борецький та ін.), будинок Держплану СРСР (1932—36, арх. О. Лангман), нові корпуси Б-ки СРСР ім. В. І. Леніна (1928—58, арх. В. Щуко і В. Гельфрейх), Академія ім. М. В. Фрунзе (1937, арх. Л. Руднєв і В. Мунц). У 1935—39 стали до дії перші черги метрополітену, 1932—37 збудовано *канал імені Москви* (арх. А. Рухлядєв, В. Кринський, інж. В. Перлін та ін.). У 40—50-х рр. тривало буд-во метрополітену, реконструювали бульвари і сквери, створювали нові житл. райони (в Ізмайлові, на Жовтневому полі), споруджували висотні будинки (ун-т на Ленінських горах, 1949—53; М-во закорд. справ, 1948—52; арх. Гельфрейх, М. Мінкус; готель «Україна», 1957, арх. А. Мордвинов та ін.). З 1955 створюються великі житл. райони (Нові Черемушки, Хімки-Ховріно, Тропарьово), нові проспекти (Комсомольський, 1958—65, арх. Мордвинов та ін.; Калініна, 1964—69, арх. М. Посохін, А. Мндоянц та ін.), зводяться громад. споруди — *Кремлівський Палац з'їздів,* Палац піонерів та школярів ім. 40-річчя піонерської організації, телецентр в Останкіно (башта — 1967, інж. М. Нікітін, Б. Злобін, арх. Д. Бурдін та ін., будинок — 1968, арх. Л. Баталов та ін.), будинок РЕВ (1969, арх. Посохін, Мндоянц, Свірський), готель «Росія» (1970, арх. Д. Чечулін та ін.), нове приміщення МХАТу, 1972, арх. В. Кубасов та ін., будинок Держ. картинної галереї СРСР (1-а черга, 1978, арх. Ю. Шевердяєв та ін.), новий учбовий корпус Муз.-пед. ін-ту ім. Гнесіних (1978), Міжнар. виставочний комплекс (1980) та ін. В 1976—80 проведено великі роботи по спорудженню об'єктів XXII Олімпійських ігор і Олімпійського селища (керівники авторського колективу арх. Є. Стамо та В. Костенко). У 1971 було затверджено ген. план розвитку М., розрахований на 25—30 років (арх. М. Посохін, Н. Уллас та ін.), за яким передбачено дальшу реконструкцію центру міста, створення нових житлових і промислових районів, архітектурних ансамблів.

В М. споруджено численні пам'ятники, в т. ч. Мініну і Пожарському (1804—18, скульптор І. Мартос), О. С. Пушкіну (1880, скульптор О. Опекушин); М. В. Гоголю (скульптори — М. Андрєєв, 1904—09, М. Томський — 1952), Ф. М. Достоєвському (1911 — 13, скульптор С. Меркуров), К. А. Тімірязєву (1923, скульптор Меркуров), Максиму Горькому (1951, скульптори І. Шадр, В. Мухіна та ін.), Юрію Долгорукому (1954, скульптор С. Орлов та ін.), В. В. Маяковському (1958, скульптор О. Кибальников), К. Марксу (1961, скульптор Л. Кербель), Т. Г. Шевченкові (1964, скульптори Ю. Синькевич, М. Грицюк, А. Фуженко), обеліск «Підкорювачам космосу» (1964, арх. М. Барщ, О. Колчин, скульптор А. Файдиш-Крандієвський), М. Ю. Лермонтову (1965, скульптор І. Бродський), В. І. Леніну в Кремлі (1967, скульптор В. Пінчук), В. І. Леніну на пл. Ілліча (1967, скульптор Г. Йокубоніс), меморіал «Могила Невідомого солдата» (1967, арх. Д. Бурдін і В. Климов, скульптор Томський), Г. Димитрову (1972, скульптор Вл. Цигаль), Л. М. Толстому (1972, скульптор О. Портянко), О. О. Фадєєву (1973, скульптор В. Федоров), Н. К. Крупській (1976, скульптори К. Бєлашова та О. Бєлашов), Ф. Енгельсу (1976, скульптор І. Козловський), Я. М. Свердлову (1978, скульптор Р. Амбарцумян), М. І. Калініну (1978, скульптор Б. Дюжев) та ін. В М. працює найстаріший в СРСР навч. та наук. заклад у галузі архітектури — Моск. архітектурний інститут (з 1866). В 1932 організовано Спілку архітекторів СРСР.

М. В. Баранов.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист., знайдені на тер. М., належать до часів неоліту (глиняний орнаментований посуд). З часів бронзового віку до нас дійшли вироби з кераміки, міді й бронзи (посуд, намисто, сережки тощо). Образотворче мист. М. почало розвиватися з кін. 14 — поч. 15 ст. Високого рівня досяг монументальний живопис (А. *Рубльов,* Д. Чорний). У той час розвинулася книжкова мініатюра й ужиткове мист., особливо ювелірна справа, худож. шитво, різьблення на дереві та камені тощо. В кін. 15 ст. в М. працював художник *Діонісій* з синами Володимиром і Феодосієм. В іконах і фресках 16 ст. поряд з релігійними мали місце й світські сюжети (розписи Золотої і *Грановитої палат* Кремля). Тоді ж, разом з книгодрукуванням, з'явилася гравюра на дереві. В 17 ст. худож. центром М. стала *Оружейна палата,* з якою пов'язана творчість живописців С. Ушакова, І. Безміна, І. Салтикова, гравера А. Трухменського. Наприкінці 17 ст. в Оружейній палаті працювали укр. гравери Л. *Тарасевич* та І. *Щирський,* запрошені з Києва. У 18 — на поч. 19 ст. у М. творили живописці І. Нікітін, Ф. Рокотов, В. Тропінін, скульптори Ф. Шубін, І. Мартос, гравери М. Махаєв, О. Зубов та ін. В 30—40-х рр. 19 ст. в М. було створено Уч-ще живопису, скульптури та архітектури, яке відіграло велику роль у розвитку рос. демократичного мист. Художники, які вчилися і викладали в уч-щі, стали засновниками (В. Перов) й активними учасниками Т-ва *передвижників* (В. Маковський, І. Прянишников, А. Саврасов та ін.). Уч-ще виховало багатьох укр. художників, деякі з них згодом тут викладали (А. *Мокрицький,* К. *Трутовський,* С. *Світославський*). В останній чверті 19 — на поч. 20 ст. в М. працювали видатні живописці В. Суриков, В. та А. Васнецови, І. Левітан, В. Полєнов, В. Сєров, С. та К. Коровіни, М. Врубель та ін. В 1903 в М. було створено Спілку рос. художників, яка об'єднала майстрів реалістичного напряму, членами її були й укр. художники (О. *Мурашко* та ін.). В 1911 в М. організовано першу Шевченківську виставку, присвячену 50-річчю з дня смерті великого поета і художника. Після Жовтн. соціалістич. революції М. відіграла провідну роль у розвитку рад. образотворчого мист. За ленінським планом *монументальної пропаганди* споруджено пам'ятники видатним діячам революції й культури (роботи скульпторів М. Андрєєва, С. Коненкова та ін.); серед них — пам'ятник Т. Г. Шевченкові (скульптор С. Волнухін). У 1922 в Москві створено *АХРР,* на виставках якої експонували свої роботи укр. художники С. *Прохоров,* М. *Самокиш* та ін. Починаючи з 1929 в М. влаштовуються виставки укр. образотворчого мист. [укр. гравюри і малюнка, 1929; укр. нар. мист., 1936; Українська ювілейна виставка, 1937; «Радянська Україна», 1960; до 125-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка, 1964; до 300-річчя (1954) і 325-річчя (1979) возз'єднання України з Росією; творів художників Закарпаття, Львова, 1980; окремих майстрів: Т. Яблонської, 1959, С. Шишка, 1976, О. Шовкуненка, 1980, та ін.]. В М. містяться Державна *Третьяковська галерея,* де поряд з творами рос. художників і провідних майстрів рад. образотворчого мист. експонуються твори укр. художників К. Костанді, С. Світославського, В. Касіяна, О. Шовкуненка, С. Григор'єва, Т. Яблонської та ін.; *Музей образотворчих мистецтв* ім. О. С. Пушкіна, Державні музеї Московського Кремля, *Музей мистецтва народів Сходу* та ін. В Москві — *Академія мистецтв СРСР,* Худож. ін-т ім. В. І. Сурикова, Вище худож.-пром. уч-ще (кол. Строгановське). З радянських художників, які працювали в Москві, — живописці А. Архипов, С. Герасимов, І. Грабар, О. Дейнека, М. Касаткін, П. Кончаловський, П. Корін, М. Нестеров, Ю. Пименов, В. Попков, К. Юон, скульптори М. Андрєєв, К. Бєлашова, Є. Вучетич, С. Коненков, С. Лебедєва, М. Манізер, В. Мухіна, І. Шадр, графіки О. Кравченко, Б. Пророков, В. Фаворський та ін. В М. містяться видавництва «Искусство», «Советский художник», редакції журналів «Искусство», «Творчество», «Декоративное искусство СССР» та ін. В 1957 засновано Спілку художників СРСР.

А. А. Гайдук.

Музика. Здавна серед населення М. побутували нар. пісні (істор., ліричні, сатиричні та ін.) і танці, гра на муз. інструментах. У 15 ст. з'явилися збірки церк. співів — «обіход»; було створено хор государевих півчих дяків (1703 переведений до Петербурга). В 17 ст. до складу царського хору входило чимало укр. співаків — майстрів багатоголосого співу. Укр. хоровий спів поширився тут під назвою партесного. Його теор. основи було викладено укр. композитором і педагогом М. *Ділецьким,*

Пам'ятник Л. М. Толстому в сквері на Дівочому полі. Скульптор О. М. Портянко. Граніт. 1972.

Пам'ятник Я. М. Свердлову. Скульптор Р. Є. Амбарцумян. Бронза, граніт. 1978.

Педагогічна бібліотека імені К. Д. Ушинського (колишня садиба Демидових). 18—19 ст.

який працював у М. з кін. 70-х рр. 17 ст., у трактаті «Мусікійська граматика». У 80-х рр. 18 ст. регентом і капельмейстером капели моск. генерал-губернатора був укр. композитор, хоровий диригент і співак А. *Ведель*. З України до М. було виписано також композитора і хорового диригента С. *Пекалицького*. Значне місце посідала музика (хор, інструм. ансамбль) у виставах придворного театру (засн. 1672). В 1776 засн. перший постійний театр (з 1780 у спец. збудованому приміщенні — Петровський театр), на сцені якого ставилися майже всі рос. (зокрема, «Мельник — чаклун, обманщик і сват» М. Соколовського) та зарубіжні опери 18 ст. Високохудожніми були вистави кріпацьких театрів П. М. Волконського та М. П. Шереметєва, які містилися поблизу М. В кін. 18 ст. М. стала одним з центрів вітчизн. муз. культури (інтенсивне концертне життя, перші друковані нотні видання). На поч. 19 ст. у М. було бл. 10 тис. музикантів. У 1-й пол. 19 ст. вели активну творчу діяльність композитори О. Аляб'єв, О. Варламов, О. Гурильов, О. Верстовський. У 2-й пол. 19 ст. тут працювали П. Чайковський, С. Рахманінов, О. Скрябін, С. Танєєв, А. Аренський; серед оперних співаків виступали С. *Гулак-Артемовський*, Й. *Петров* — українці за походженням. У 1860 почалася діяльність Моск. відділення Рос. муз. т-ва, яке з 1862 провадило загальнодоступні (т. з. народні) концерти. В 1866 відкрито *Московську консерваторію*. Значну роль у розвитку рос. оперного мист. відіграли моск. приватна рос. опера С. Мамонтова (1885—87, 1895—1904) і оперний театр Зиміна (1904—24), в якому, зокрема, співали українці І. *Алчевський* та М. *Донець*, у М. вчився і працював вокальний педагог Г. *Алчевський*. У Великому театрі працювали диригенти С. Рахманінов, В. Сук, Е. Купер; співаки Ф. Шаляпін, А. Неждановa, Л. Собінов; режисери П. Мельников, В. Лосський та ін. Під час першої рос. революції 1905—07 в різних районах М. для широких кіл населення було відкрито муз. школи, 1906 почала роботу Нар. консерваторія. За роки Рад. влади М. стала одним з центрів світової муз. культури. З М. пов'язані імена рад. композиторів О. Александрова, С. Василенка, Р. Глієра, М. Гнесіна, І. Дунаєвського, М. Іпполитова-Іванова, М. Мясковського, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, Д. Шостаковича та багатьох ін.; диригентів О. Гаука, М. Голованова, О. Мелік-Пашаєва, С. Самосуда, хорового диригента О. Юрлова; співаків Н. Обухової, В. Барсової, С. Лемешева, М. Михайлова, О. Пирогова; артистів балету О. Лепешинської, Г. Уланової та багатьох ін. У М. працюють: *Великий театр СРСР*, Муз. театр ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка, Моск. камерний муз. театр, Моск. театр оперети, Дит. муз. театр; кілька концертних залів, у т. ч. Великий і Малий зали Моск. консерваторії, Моск. філармонія; Держ. оркестр СРСР, Великий симф. та симф. оркестри Всесоюзного радіо і Центр. телебачення, Оркестр рос. нар. інструментів ім. М. П. Осипова; Держ. акад. рос. хор СРСР, Рос. нар. хор ім. Пятницького, Ансамбль народного танцю СРСР, Ансамбль пісні і танцю Рад. Армії; камерні оркестри і ансамблі, естрадні колективи; дит. худож. колективи; Моск. консерваторія ім. П. І. Чайковського, Муз.-пед. ін-т ім. Гнесіних, мережа муз. уч-щ та шкіл; Спілка композиторів СРСР; вид-ва «Музыка» та «Советский композитор»; видаються журнали «Советская музыка» і «Музыкальная жизнь». Серед майстрів Великого театру СРСР — вихідці з України та вихованці укр. консерваторій і театрів — К. Держинська, А. Іванов, І. Козловський, О. Кривченя, Н. Шпіллер, Г. Неллєп, П. Норцов, І. Масленникова, Л. Масленникова, Г. Олійниченко, В. Борисенко, Б. Руденко, Ю. Гуляєв та ін. У М. не раз гастролювали Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, Донец. театр опери та балету, виступали видатні укр. співаки і музиканти.

Театр розвивався з поч. 17 ст., першими акторами були *скоморохи*. В 1672 відкрито придворний театр (трупа І. Грегорі), 1702—публічний, 1757 — Університетський, який поклав початок рос. профес. театру в М. У спорудженому 1780 міськ. публічному (Петровському) театрі поряд з оперними ставились і драм. вистави. В 1-й пол. 18 ст. існував *шкільний театр*, у 2-й пол. 18 ст.— *кріпацький театр*, з 1806 засновуються імператорські (казенні) театри. В 1824 відкрито *Малий театр*, у трупі якого були М. Щепкін, П. Мочалов, Г. Федотова, М. Єрмолова, П., М. та О. Садовські, О. Южин. Після 1882 відкрилися приватні театри, один з кращих — Ф. Корша. В 1898 К. Станіславський та В. Немирович-Данченко заснували Московський художній загальнодоступний театр (пізніше МХАТ—*Московський художній академічний театр* імені М. Горького), в якому працювали І. Москвін, В. Качалов, О. Кніппер-Чехова, Л. Леонідов, М. Тарханов, М. Хмельов. В М. проходили гастролі відомих петерб. та провінційних акторів, а також акторів зх.-європ. театрів (Дузе, Сарра Бернар, Сальвіні, Россі, Режан). У 1885 було збудовано «Інтернаціональний театр», або театр «Парадіз». З поч. 20-х рр. 20 ст. організовано загальнодоступні драм. театри в нар. будинках. У 1913 відкрито 1-у студію МХТ, 1916 — 2-у, 1914 — Камерний театр, театр ім. В. Ф. Комісаржевської.

За рад. часу в М. було відкрито театри: Театр РРФСР 1-й (1920, в 1926—38 — ім. В. Мейєрхольда), Театр Революції (1922, пізніше — Театр ім. В. Маяковського), Театр МГСПС (1923, згодом театр ім. Московської Ради), 3-я студія МХАТ (1921, з 1926 — Театр ім.Є. Вахтангова), Театр Транспорту (1938, тепер театр ім. М. Гоголя), театри для дітей, національні театри (циганський «Ромен», єврейський, латиський «Скатуве»). В роки Великої Вітчизн. війни моск. театри брали активну участь у обслуговуванні фронту, чотири з них (ім. Є. Вахтангова, МХАТ, Малий театр, ім. Московської Ради) поставили «Фронт» О. Корнійчука. Разом з військами 1-го Українського фронту працівники Театру ім. Є. Вахтангова входили у визволені міста — Київ, Харків, Суми, Чернівці, Львів — і давали в них свої вистави. В повоєнний час у М. працюють академічні театри (Малий, МХАТ, *Вахтангова імені театр*, ім. В. Маяковського, ім. Московської Ради), Центр. театр Рад. Армії — ЦТРА (з 1930), Театр сатири (з 1924), «Современник», «Ромен», Театр драми і комедії на Таганці, ім. Ленінського комсомолу, ім. М. Гоголя, ім. О. Пушкіна, ім. К. Станіславського, ім. М. Єрмолової, Театр на Малій Бронній, Центр. театр ляльок, театри для дітей, Театр міміки і жесту, Театр гіней, Театр кіноактора та ін. В М. жили й працювали провідні митці сцени: Б. Равенських, Л. Варпаховський, О. Яблочкіна, В. Пашенна, М. Астангов, А. Тарасова, О. Остужев, Б. Щукін, Б. Бабочкін, М. Мордвинов, В. Марецька, М. Охлопков, Ю. Завадський, Р. Симонов, О. Попов, С. Міхоелс, Л. Добржанська, М. Гриценко та ін. Давні творчі зв'язки існують між театр. мистецтвом М. та України. В серед. 19 ст. М. Щепкін грав на сцені Малого театру в п'єсах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, тут же в 70-х рр. йшла п'єса Т. Шевченка «Назар Стодоля». В М. гастролювали трупи М. Старицького (1886—87), М. Кропивницького (1887, відбулося перше знайомство з п'єсами І. Карпенка-Карого), М. Садовського (1894, у бенефіс М. Заньковецької було поставлено «Талан» М. Старицького, де показано тогочасний укр. театр). У 1930 в Першій Всесоюзній олімпіаді мистецтв народів СРСР у М. взяли участь театри з України (*Харківський Червонозаводський російський драматичний театр* і *харківський театр «Весёлый пролетарий»*), 1932 в Першій Всесоюзній олімпіаді самодіяльного мист.— 15 укр. колективів. У 1932 в Москві відкрився Держ. укр. театр РРФСР. У 1932 в масовому нар. святкуванні «Українська сюїта» брали участь колективи худож. самодіяльності й майстри укр. сцени А. Бучма, Л. Гаккебуш. Театри були учасниками декад укр. л-ри і мист. у Москві 1936, 1951 і 1960. На ювілейному вечорі, присвяченому 125-річчю Малого театру (1949), А. Бучма і Г. Юра виконали драм. етюд В. Чаговця «Зустріч», у якому відтворили образи Шевченка і Щепкіна. В М. періодично гастролювали Київський театр ім. І. Франка (з 1926), Харківський ім. Т. Шевченка (з 1939), Львівський ім. М. Заньковецької (з 1936), Київський ім. Лесі Українки (з 1948), а також Одеський театр ім. Жовтневої революції, Вінницький ім. М. Садовського, Тернопільський ім. Т. Шевченка, Запорізький ім. М. Щорса, Донецький обласний з м. Жданова. В моск. театрах поставлено п'єси укр. драматургів:

О. Корнійчука — в МХАТі, Малому театрі, ім. Є. Вахтангова, Театрі на Малій Бронній; І. Микитенка — в МХАТі 2-му, Театрі ім. О. Пушкіна; Ю. Яновського, О. Левади — в Театрі ім. В. Маяковського; Я. Галана, М. Зарудного — в Театр. ім. Московської Ради; О. Коломійця — в Театрі ім. М. Гоголя; І. Кочерги, Р. Феденьова — в ЦТРА. М. також один з центрів міжнар. театр. культури. В М. сконцентровано відомі театр. учбові заклади: Держ. ін-т театр. мист., Театр. уч-ще ім. Щукіна, Школа-студія ім. В. Немировича-Данченка та ін. З 1944 працює Ін-т історії мист., наук. організаторську роботу веде Всеросійське театр. т-во. В М. видаються театр. журнали — «Театр» (з 1937) і «Театральная жизнь» (з 1958). *І. М. Давидова.*

Кіно. В 1907—08 в М. кінопідприємець О. *Ханжонков* заснував першу в Росії кінофабрику, де працювали режисери П. *Чардинін*, Е. Бауер, Л. *Кулешов*, актори І. *Мозжухін*, В. *Холодна*, В. Полонський, режисер лялькового кіно В. Старевич та ін., які зробили значний внесок у розвиток рос. кіно. В 1922 в М. було створено «Держкіно», з 1926 — «Радкіно», на базі цих установ організовано кіностудію, яка 1935 одержала назву «*Мосфільм*» (нове приміщення споруджено 1927—30). На цій студії працювали видатні рад. режисери С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, О. Довженко; було поставлено фільми: «Веселі хлоп'ята» (1934, реж. Г. Александров), «Аероград» (1935, реж. О. Довженко), «Ми з Кронштадта» (1936, сценарій В. Вишневського, реж. Ю. Дзиган), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939; обидва — сценарій О. Каплера, реж. М. Ромм), «Олександр Невський» (1938, реж. С. Ейзенштейн), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. Чухрай), «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Комуніст» (1958, сценарій Є. Габриловича, реж. Ю. Райзман), «Голова» (1965, реж. О. Салтиков), «Визволення» (1970—71, реж. Ю. Озеров), «Сходження» (1978, реж. Л. Шепітько), «Осінній марафон» (1979, реж. Г. Данелія) та ін. В М. також працюють *Центральна кіностудія дитячих і юнацьких фільмів* імені М. Горького, *Центральна студія документальних фільмів*, «*Центрнаукфільм*», «Союзмультфільм». Серед худож. навч. закладів М.— Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (ВДІК), у якому викладали й укр. режисери О. Довженко та І. Савченко. З 1959 в М. проводиться міжнар. кінофестиваль. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Літ.: Ленин о Москве. М., 1975; Ленинские декреты о Москве. М., 1978; Очерки истории Московской организации КПСС, кн. 1. М., 1979; Саушкин Ю. Г. Москва. М., 1964; География Москвы и Подмосковья. М., 1975; История Москвы, т. 1—6. М., 1952—59; История Москвы. Краткий очерк. М., 1980; История Москвы в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период. 1941—1965. М., 1967; Андреев П. П., Буков К. І. Москва — місто-герой. К., 1971; Москва — город-герой. М., 1978; Сытин П. В. История планировки и застройки Москвы, т. 1—3. М., 1950—72; Иконников А. В. Каменная летопись Москвы. М., 1978; Музыка в камне. Архитектурные сокровища Москвы. М., 1981; МХАТ і українська театральна культура. К., 1949; Дурилін С. М. Творча єдність. К., 1957; Богуславська З. Драматург і театр. П'єси О. Корнійчука на сценах московських театрів. К., 1961; Москва в цифрах. 1917—1977 гг. Статистический сборник. М., 1977; Москва. Энциклопедия. М., 1980; Москва. Архитектурный путеводитель. М., 1960; Москва и Подмосковье. Справочник-путеводитель. М., 1979; Курлат Ф. Л., Соколовский Ю. Е. С путеводителем по Москве. М., 1980; Мячин И. К. [та ін.]. Москва-80. Олимпийский путеводитель. М., 1980; История Москвы. С древнейших времен до наших дней. Указатель литературы. М., 1974—76.

МОСКВІН Андрій Миколайович [1 (14).II 1901, Царське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.— 28.II 1961, Ленінград] — рос. рад. кінооператор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935). Більшість картин знімав з режисерами Г. *Козінцевим* і Л. *Трауберґом*. Серед фільмів — «С. В. Д.» (1927), «Новий Вавілон» (1929), кінотрилогія — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937) і «Виборзька сторона» (1939, разом з Г. Філатовим), «Іван Грозний» (1-а серія — 1945, 2-а — 1959, разом з Е. *Тіссе*; цей фільм поклав початок естетичного освоєння кольору в кіно), «Овід» (1955), «Дама з собачкою» (1960, разом з Д. Месхієвим). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1946, 1948.

МОСКВІН Іван Михайлович [6 (18).VI 1874, Москва — 16.II 1946, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). В 1896 закінчив муз.-драм. уч-ще Моск. філармонічного т-ва (педагог — В. *Немирович-Данченко*). З 1898 працював у Моск. худож. театрі (з 1943 — директор). Ролі: цар Федір («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Єпіходов («Вишневий сад» Чехова), Лука («На дні» М. Горького), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Горностаєв («Любов Ярова» Треньова), Хлинов і Прибитков («Гаряче серце» і «Остання жертва» О. Островського), Іван Горлов («Фронт» Корнійчука), Гай Лігарій («Юлій Цезар» Шекспіра) та ін. З 1919 знімався в кіно (фільми «Полікушка»], «Колезький реєстратор», «Чини та люди», «Хірургія» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

Тв.: Москвин И. Статьи и материалы. М., 1948.
Літ.: Волков Н. Иван Михайлович Москвин. М.—Л., 1948.

І. П. Нестеровська.

МОСКВІНА Неля Трохимівна (н. 26.XII 1937, Київ) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1977). В 1966 закінчила Київ. консерваторію. Відтоді разом з Н. *Павленко* та В. *Третяковою* — в складі тріо бандуристок Київ. філармонії. В репертуарі — укр. нар. пісні, твори рад. композиторів.

«МОСКВОФІЛИ» — суспільно-політ. течія в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., що об'єднувала частину духівництва, консервативної інтелігенції і сільської буржуазії, які орієнтувалися на реакц. сили царської Росії. Виникло на грунті одвічного прагнення трудящих зх.-укр. земель возз'єднатися з рос. народом. Однак всупереч демократичним силам Галичини, які вбачали шлях до визволення свого народу в розвитку рос. визвольного руху, лідери «москвофільства», пропагуючи «єдину, неділиму російську народність» (до неї вони зараховували й всіх українців), вислужувалися перед рос. царизмом. Водночас вони намагалися здобути прихильність польс. шляхти, австр. пануючих верств.

У «М.» були свої установи і товариства, вони видавали газети і журнали, публікували давні акти, літописи, етнографічні матеріали, бібліографічні праці, твори російських письменників. Проте осн. напрямом їхніх видань була боротьба проти передової сусп. думки і революц. руху. Ідеологи «М.» пропагували реакційні ідеї рос. слов'янофілів О. С. *Хом'якова* і К. С. *Аксакова*. «М.» заперечували право укр. народу на нац. існування, намагалися запровадити штучне «*язичіє*» (суміш старослов'янської, рос., укр., почасти польс. мов). Проти реакційної суті «М.» виступали М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко, М. І. Павлик та ін. рос. і укр. прогресивні діячі. В. І. Ленін у статті «Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію?» дав нищівну оцінку «М.», вказавши, що їхня антинародна діяльність субсидувалась царським урядом (див. Повне зібр. тв., т. 26, с. 257, 258). «М.» вороже зустріли перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 20—30-х рр. 20 ст. «М.» вели боротьбу проти комуністичного і революц.-визвольного руху трудящих зх.-укр. земель. В 20-х рр. 20 ст. від москвофільської течії відокремилася група, яка 1926 остаточно порвала з «москвофільством» і під впливом КПЗУ перейшла на соціалістичну платформу «*Сельробу*».

І. М. Москвін.

Н. Т. Москвіна.

МОСКІТИ (Phlebotomidae) — родина кровосисних комах ряду *двокрилих*. Тіло (довж. 1,3—3,5 мм) вкрите волосками. Самки живляться кров'ю людини, свійських та диких ссавців, птахів, іноді плазунів і земноводних; самці — соками рослин і *детритом*. Розвиток з повним перетворенням. Зимують личинки в льохах, норах гризунів, приміщеннях для свійських тварин, у смітних ямах тощо, живляться органічними речовинами, що розкладаються. М.— переносники вірусу москітної гарячки (папатачі гарячка) та *лейшманіозів*. Бл. 500 видів, пошир. на всіх материках, переважна більшість — у тропіч. і субтропіч. зонах. В СРСР (Серед. Азія, Кавказ, Пд. Європ. частини) — бл. 30 видів, зокрема в УРСР — 7, у т. ч. Phlebotomus papatasi, Ph. chinensis та ін. Заходи боротьби. Знищення дорослих М. та їх личинок за допомогою *інсектицидів*, ліквідація місць виплоду (замазування щілин, ніш гризунів тощо); для захисту застосовують *репеленти*.

Г. В. Бошко.

Москіти: Москіт Phlebotomus papatasi.

МОСКОВЕ́ЦЬ Семен Микитович [3 (16).I 1900, с. Санжарівка, тепер с. Полтавка Запоріз. обл.— 24.IX 1971, Київ] — укр. рад. вірусолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Закінчив Київ. ун-т (1929). З 1960 — зав. відділом і заст. директора (1962—71 — директор) Ін-ту мікробіології і вірусології АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню вірусних хвороб с.-г. рослин, шляхів їх поширення, розробці методів боротьби з ними. М. виявив збудників ряду хвороб бавовнику; досліджував віруси, їхні біол. та антигенні (див. *Антигени*) властивості, взаємодію вірусів і клітин.

МОСКО́ВСЬКА БИ́ТВА 1941—42 — одна з вирішальних битв Великої Вітчизняної і 2-ї світової воєн; поділялась на оборонні (30.IX—5.XII 1941) та наступальні (5.XII 1941—20.IV 1942) операції, проведені рад. військами з метою оборони Москви і розгрому наступаючої на неї нім.-фашист. групи армій «Центр». У М. б. брали участь війська Західного (команд.— генерал-полковник І. С. *Конєв*, з 10.X — генерал армії Г. К. *Жуков*), Резервного (до 10.X, команд.— Маршал Рад. Союзу С. М. *Будьонний*), Брянського (до 10.X, команд.— генерал-полковник А. І. *Єременко*, з 18.XII — генерал-полковник Я. Т. *Черевиченко*), Калінінського (з 17.X, команд.— генерал-полковник І. С. Конєв) і правого крила Пд.-Зх. фронтів. У складі групи армій «Центр» було зосереджено 74,5 д-зії (1800 тис. чол.), 1700 танків, понад 14 тис. гармат і мінометів, 1390 літаків. Рад. війська поступалися ворогові в кількості військ в 1,4, в гарматах і мінометах — у 1,8, в танках — у 1,7, в літаках — у 2 рази. 30.IX нім.-фашист. війська перейшли в наступ проти лівого крила Брян., а 2.X — Резервного і Зх. фронтів. Маючи на гол. напрямах перевагу, ворог прорвав оборону рад. військ на ряді ділянок фронту. Над Москвою нависла безпосередня загроза. 10.X війська Зх. і Резервного фронтів було об'єднано в Зх. фронт, 17.X з військ правого крила Зх. фронту сформовано Калінін. фронт. Ціною героїчних зусиль (див., зокрема, *Панфіловці*) Рад. Армія при підтримці народного ополчення (було сформовано 16 д-зій) зупинила наступ нім.-фашист. військ на рубежі на Пд. від Волоколамського водосховища — Дмитров — Яхрома — Красна Поляна (за 27 км від Москви) — на Сх. від Істри — на Зх. від Кубінки — Наро-Фомінськ — на Зх. від Серпухова — на Сх. від Алексіна — Тула і знекровила противника. В тилу ворога рішуче діяли партизани. 5—6.XII рад. війська перейшли в контрнаступ, а 7—10.I 1942 розгорнули заг. наступ на всьому фронті. В січні — квітні 1942 війська Зх., Калінін., Брян. та Пн.-Зх. (команд.— генерал-лейтенант П. О. *Курочкін*) фронтів завдали поразки противникові, розгромивши 11 танк., 4 моторизовані, 23 піхотні д-зії, і відкинули його на 100—250 км, визволивши при цьому міста Калінін, Калугу, Клин, Істру, Волоколамськ, Наро-Фомінськ, Боровськ, Можайськ. У М. б. вперше було здобуто велику перемогу над нім.-фашист. армією і розвіяно міф про її непереможність, зірвано план «*блискавичної війни*» і досягнуто рішучого повороту подій на користь СРСР, що мало великий вплив на дальший хід війни. Москві 1965 присвоєно почесне звання «Місто-герой».

Б. І. Святишенко.

Військовий парад 7.XI 1941 у Москві.

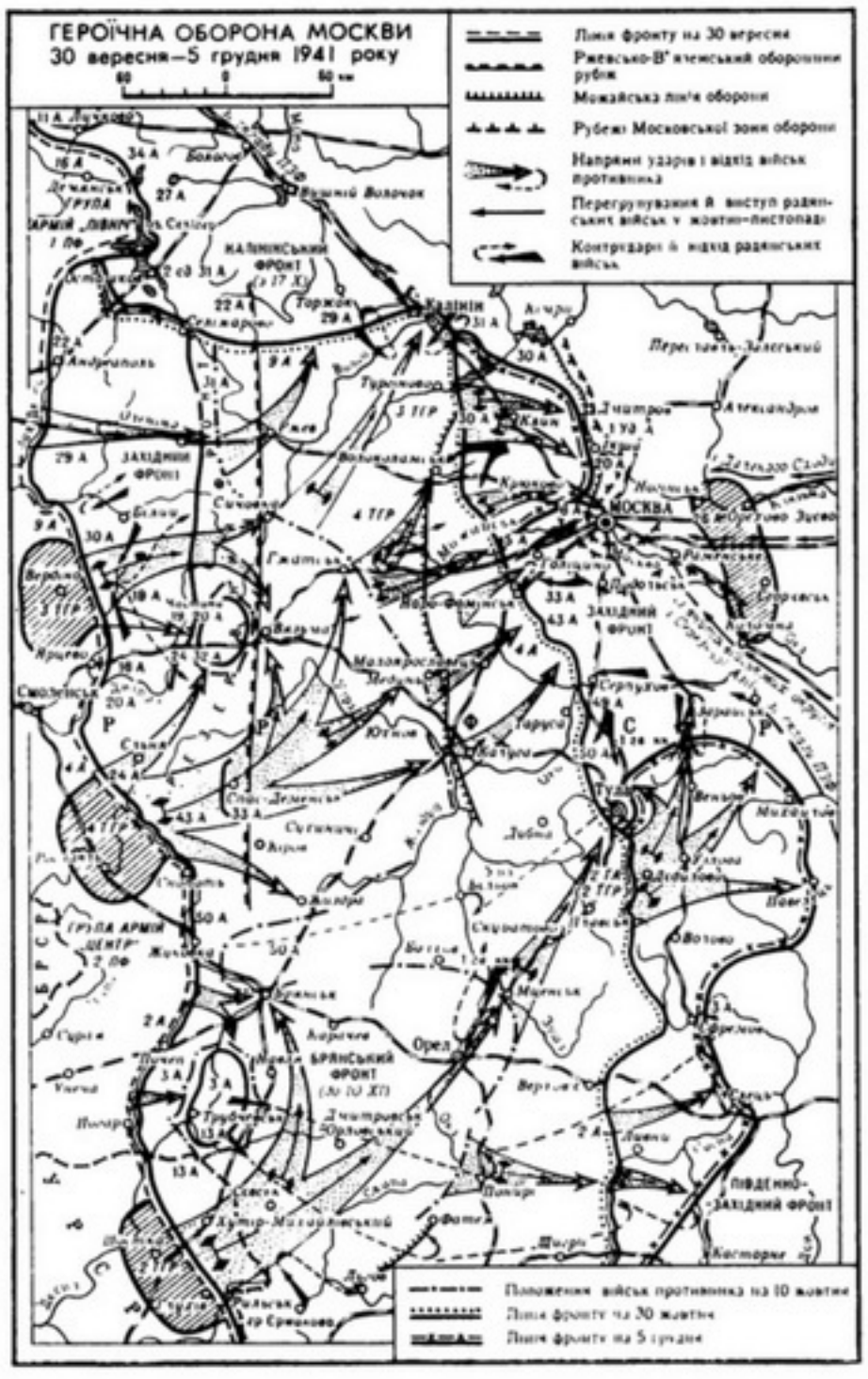

МОСКО́ВСЬКА БІ́ЛА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КАЧО́К — птиця м'ясного напряму продуктивності. Виведена в радгоспі «Птичное» Моск. обл. відтворювальним схрещуванням *пекінської породи качок* і хакі-кемпбел. Оперення біле. Качки скороспілі, мають широкий і глибокий тулуб, ноги короткі оранжево-червоного кольору. Жива маса селезнів 3,5—4 кг, качок — 3—3,5 кг. Несучість 100—120 яєць на рік. Молодняк у 2-місячному віці досягає 2 кг і більше. М'ясо ніжне, соковите. Розводять цих качок у прибалтійських республіках, Моск., Тул., Костром., Бєлгород. областях, Узб. РСР. Іл. с. 147.

МОСКО́ВСЬКА КОМПА́НІЯ, Російська компанія — англ. торговельна компанія, що дістала 1554 від свого уряду право монопольної торгівлі з Рос. державою. Прагнучи до розширення зв'язків з країнами Зх. Європи, *Іван IV* надав М. к. право вільного пересування і безмитної торгівлі з Рос. д-вою, а 1569 — право транзитної торгівлі по волзькому шляху з країнами Сходу. М. к. прагнула монопольно заволодіти рос. ринком. Припинила діяльність після 1649, коли рос. уряд вислав з Росії її агентів та ін. англійців у зв'язку зі стратою англійського короля *Карла I*.

МОСКО́ВСЬКА КОНСЕРВАТО́РІЯ імені П. І. Чайковського — музичний навч. заклад системи М-ва культури СРСР, всесоюзний науково-методичний центр музичної освіти і музикознавства. Засн. 1866 Рос. муз. т-вом за ініціативою М. Рубінштейна (1866—81 — її директор). У дореволюційний час у М. к. склалися творчі й пед. школи — П. Чайковського, С. Танєєва, А. Аренського (композиція і теорія музики), М. Рубінштейна, В. Сафонова, К. Ігумнова, О. Гольденвейзера (фортепіано), Ф. Лауба, І. Гржималі (скрипка), В. Фітценгагена (віолончель), О. Александрової-Кочетової (спів); у рад. час — М. Мясковського, Ю. Шапоріна, Г. Нейгауза, О. Брандукова, Д. Ойстраха, С. Козолупова, С. Розанова, С. Фейнберга, Л. Оборіна, С. Кусевицького, Ю. Янкелевича. М. к. закінчили С. Танєєв, С. Рахманінов, О. Скрябін, А. Нежданова, Р. Глієр, М. Голованов, Н. Обухова, В. Барсова, С. Лемешев, А. Хачатурян, Т. Хренников, Д. Кабалевський, Л. Оборін, С. Ріхтер, Л. Коган та багато ін. видатних діячів вітчизн. муз. культури. В складі М. к.: ф-ти — теоретико-композиторський (музикознавче й композиторське відділення), вокальний (диригентсько-хорове та вокальне відділення), фп., оркестровий (струнне й духове від-

1

2

3

4

5

6

До ст. **Москва.**

1. Вид центральної частини міста.

2. Центральний музей Революції СРСР.

3. Будинок Московської міської Ради народних депутатів. 1782. Архітектор М. Ф. Казаков. Перебудова. Середина 40-х рр. 20 ст. Арх. Д. М. Чечулін.

4. Пам'ятник В. І. Леніну в Кремлі. 1967. Скульптор В. Б. Пінчук, арх. С. Б. Сперанський.

5. Проспект Калініна. 1964–69. Арх. М. В. Посохін, А. А. Мндоянц та ін.

6. Будинок Рад РРФСР. 1968–79. Арх. Д. М. Чечулін та ін.

7. Панорама міста.

8. Обеліск «Підкорювачам космосу». 1964. Скульптор О. П. Файдиш-Крандієвський, арх. М. О. Барш та О. М. Колчин.

7

8

1

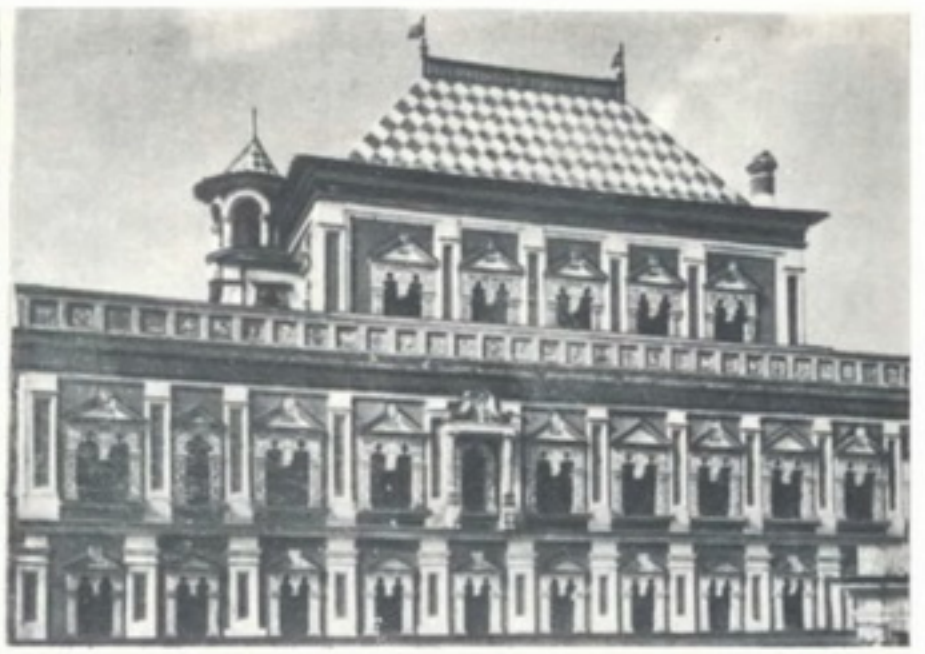

2

3

4

5

6

7

8

До ст. **Москва.**

1. Великий Кремлівський палац. 1839–49. Арх. К. О. Тон та ін.
2. Теремний палац у Кремлі. 1635–36. Будівничі А. Константинов, Т. Шарутін, Л. Ушаков і Б. Огурцов.
3. Церква Николи в Хамовниках. 1679–82.
4. Третьяковська галерея. 1902. За рисунком художника В. М. Васнецова.
5. Будинок колишньої Опікунської ради (тепер — будинок Президії АМН СРСР). 1823–26. Арх. Д. І. Жілярді і А. Г. Григор'єв.
6. Новодівичий монастир. 16–17 ст.
7. Пам'ятник О. С. Пушкіну. 1880. Скульптор О. М. Опекушин, арх. П. С. Богомолов.
8. Панорама «Бородінська битва». 1962. Арх. С. І. Кучанов та ін.
9. Станція метро «Київська» на Арбатсько-Покровській лінії. 1953. Арх. Л. В. Лільє та ін.
10. Спортивний комплекс «Олімпійський». 1980. Керівник проекту — арх. М. В. Посохін.

9

10

ділення, оперно-симф. диригування), підвищення кваліфікації викладачів муз. вузів; аспірантура, асистентура-стажування, оперна студія (з 1934), муз. уч-ще зі школою-семирічкою, центр. муз. школа-десятирічка, кабінет по вивченню нар. музики (з 1937); фонотека, б-ка (бл. 700 тис. одиниць зберігання), проблемна лабораторія (з 1978). В 30—50-х рр. у М. к. працювали нац. муз. студії (узб., туркм., тадж., кирг., казах., тат., башк., бурят-монг., пд.-осетинська), в яких навчалися відомі рад. композитори. М. к. закінчило чимало укр. артистів і муз. теоретиків, зокрема Г. Любомирський та Л. Спасокукоцький. Тут працювали укр. музикознавець і фольклорист К. Квітка, композитор Б. Лятошинський. З Україною пов'язані життя і творчість професорів М. к. Б. Яворського, С. Богатирьова, Ф. Блуменфельда, Е. Гілельса, Р. Глієра, Г. Нейгауза, Д. Ойстраха. В 1940 М. к. присвоєно ім'я П. І. Чайковського. Консерваторію нагороджено 2 орденами Леніна (1946, 1966).

МОСКО́ВСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922 по скороченню озброєнь. Проходила 2—12.XII за участю представників РРФСР (ініціатор конференції), Польщі, Фінляндії, Латвії, Литви та Естонії. Запропонована Рад. урядом конкретна програма роззброєння передбачала пропорційне скорочення збройних сил, обмеження військ. бюджетів, розпуск усіх іррегулярних військ. формувань, створення нейтральних прикордонних зон. Проте через обструкціоністську позицію Польщі та прибалтійських д-в М. к. закінчилася безрезультатно. *М. В. Оснач.*

МОСКО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 14.I 1929. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Площа 46 тис. км². Нас. 6410 тис. чол. (1980, без м. Москви). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас.— 75%. В області — 39 районів, 71 місто, 74 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Москва*. М. о. нагороджено 3 орденами Леніна (1934, 1956, 1966). Рельєф області рівнинний з чергуванням погорбованих височин та низовин. На Пн.— Верхньоволзька низовина, що переходить у Московську височину (вис. 270—310 м) з Клинсько-Дмитровським пасмом. На Сх.— *Мещорська низовина,* на крайньому Пд.— відроги *Середньоросійської височини*. Корисні копалини: фосфорити, торф, глини, піски, трепел. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —10, —11°, липня +17, +18°. Опадів 450—650 мм на рік. Ріки належать до бас. Волги. Найбільші — *Ока* з прит. *Клязьма, Москва,* Дубна та ін. У північній частині області— судноплавний *канал імені Москви*. На його трасі — великі водосховища (Учинське, Клязьминське та ін.). Переважають дерново-підзолисті грунти, в пд. районах — сірі лісові й опідзолені чорноземи, на Верхньоволзькій і Мещорській низовинах — підзолисто-глейові й болотні. В заплавах рік — алювіальні грунти. М. о. розташована в *мішаних лісів зоні*. Під лісом бл. 40% її території. У пн. частині переважають хвойні (ялинові), в центр.—мішані, в пд.— широколистяні, на Мещорській низовині — соснові ліси, на крайньому Пд. подекуди збереглися *діброви*. В межах М. о.— Приокско-Терасний заповідник. М. о.— найрозвинутіша частина провідного в СРСР Центр. екон. району з високорозвинутою багатогалузевою пром-стю (машинобудування, хім., текст., буд. матеріалів пром-сть) і інтенсивним с. г. приміськ. типу. Складний нар.-госп. комплекс М. о. тісно пов'язаний з пром. комплексом Москви. Енерг. г-во М. о. базується на довізному паливі (донец. і підмосковному вугіллі, мазуті, природному газі), а також на місц. торфі. Електроенергія надходить також з ін. районів; є ряд теплових електростанцій (Каширська, Шатурська, Люберецька). Електростанції Москви, М. о. і прилеглих областей об'єднані в систему «Мосенерго». Машинобудування і металообробка представлені верстатобуд., виробн. устаткування для чорної металургії, енергетики, буд-ва, транспорту, с. г., текст. та ін. галузей (Коломна, Дмитров, Єгор'євськ, Люберці, Подольськ, Климовськ, Раменське, Митищі, Електросталь). Значного розвитку набула електроніка, приладобуд., оптико-мех. пром-сть. Металургія тісно пов'язана з машинобудуванням, використовує вторинну сировину (дає якісний металевий прокат і литво). Хім. пром-сть базується на довізній сировині і спеціалізується на виробн. мінеральних добрив (Воскресенськ), засобів захисту рослин (Щолково), пластмас (Орєхово-Зуєво), штучного волокна (Клин, Серпухов).

Текстильна пром-сть представлена бавовняною, вовняною, шовковою галузями, виробн. тех. тканин (Орєхово-Зуєво, Ногінськ, Павловський Посад, Єгор'євськ та ін.). За обсягом її продукції М. о. посідає одне з провідних місць у країні. Розвинуті також трикотажне, швейне, взут. виробн. Загальносоюзне значення мають скляна (Клин, Солнечногорськ), фарфоро-фаянсова, деревообр. пром-сть. Розвивається буд. матеріалів пром-сть. Харч. пром-сть розміщена в усіх районах області. На базі старовинних нар. промислів розвинуте виробн. худож. кераміки (с. Гжель), розпис дерев'яних

шкатулок (с. Федоскіно) та металевих підносів (с. Жостово), виготовлення дитячих іграшок (Загорськ), муз. щипкових інструментів, скляних ялинкових іграшок тощо.

С. г.— приміськ. типу з переважним розвитком мол.-м'ясного тваринництва, картоплярства та овочівництва. Створено с.-г. комплекси пром. типу: теплично-парникові комбінати, м'ясовідгодівельні комплекси, птахофабрики. Землеробство зосереджене в пд. та зх. районах області. Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, жито, овес), картоплю, овочі, кормові культури (багаторічні та однорічні трави, кукурудза тощо). Садівництво, особливо навколо Москви. У тваринництві переважає мол. скотарство та свинарство.

Тер. М. о. перетинають 11 залізнич. магістралей, які входять до складу найбільшого в СРСР Моск. залізнич. вузла. Заг. довжина з-ць 2724 км (1978), вони майже повністю електрифіковані. В області — густа сітка (11,9 тис. км) автошляхів, у т. ч. ряд магістралей союзного значення. Судноплавство по ріках Оці, Москві й каналу ім. Москви. Природний газ надходить по магістральних газопроводах з України, Пн. Кавказу, Середньої Азії та Поволжя. На тер. М. о. розміщені аеропорти Домодєдово, Внуково, Шереметьєво, Биково.

В М. о.— *Об'єднаний інститут ядерних досліджень* (Дубна), комплекс біол. ін-тів (Пущино) та ін. наукові установи. 9 вузів, 103 серед. спец. навч. заклади. 26 музеїв, у т. ч. Будинки-музеї В. І. Леніна в *Горках Ленінських*, Калінінграді (с. Костіно), Подольську, Музей героїв-панфіловців у с. Нелідово, Меморіальний музей Зої Космодем'янської у с. Петрищево, Загорський історико-худож. музей-заповідник, Серпуховський історико-худож. музей, музеї-садиби *Архангельське*, Мураново — садиба Ф. І. Тютчева, *Абрамцево*, Будинок-музей П. І. Чайковського в Клину, літ. музей-заповідник А. П. Чехова у с. Меліхово, воєн.-істор. музей-заповідник у с. Бородіно та ін.; 11 краєзнавчих. 6 театрів, у т. ч. 5 — у Москві, драм. театр — у Ногінську. Навколо Москви — лісопарковий пояс, де розміщені санаторії та будинки відпочинку. численні турбази, пансіонати.

Літ.: Природа города Москвы и Подмосковья. М.—Л., 1947; Ильин М. А. Подмосковье. М., 1974; Барышев А. Д. Подмосковье — край новостроек. М., 1976. *Г. М. Лаппо.*

МОСКО́ВСЬКА ПОРО́ДА ІНДИ́КІВ — свійська птиця, виведена в радгоспі «Берёзки» Моск. обл. схрещуванням місцевих білих голл. і амер. белтсвільських білих індиків (1946—59). Оперення сніжно-біле. М'ясні якості добре виявлені, тулуб глибокий, груди широкі й випуклі, м'язи ніг розвинуті. Жива маса індиків 12—15 кг, індичок — 6—7 кг. Індиченята (*бройлери*) у 110—120-денному віці досягають 4 кг. Несучість 90—100 яєць на рік. Маса яйця 84—90 г. Виводимість 80—90%. Індики скороспілі, пристосовані до пасовищного утримання. Розводять у Моск. обл., Сибіру, на Україні.

МОСКО́ВСЬКА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КУРЕ́Й — птиця яйце-м'ясного напряму продуктивності. Виведена схрещуванням орловських курей з бурими *леггорнами* і *нью-гемпшірами*. Оперення чорне з жовтими пір'їнами на шиї. Кури мають масивний тулуб; груди широкі й глибокі, шия коротка товста, гребінь листовидний, ноги міцні. Жива маса півнів 3,5—3,7 кг, курок — 2,4 — 2,7 кг. Несучість 160—230 яєць на рік. Маса яйця 56—63 г. Крім Братцевської птахофабрики, цих курей розводять в ін. господарствах Московської області. Для одержання *бройлерів* М. п. г. к. схрещують з *корнішами*.

МОСКО́ВСЬКЕ ВЕЛИ́КЕ КНЯЗІ́ВСТВО — феод. держава в Пн.-Сх. Русі. Утворилося бл. серед. 14 ст. в результаті зростання Моск. князівства, яке виділилося в 2-й пол. 13 ст. як уділ Владимиро-Суздальского князівства. За князювання Данила Олександровича (1276—1303) Моск. князівство стало незалежним, а на поч. 14 ст. майже вдвоє розширило свою територію за рахунок приєднання Коломни (1301), Переяславля-Залєського (1302), Можайська (1303). Використовуючи зростаючі матеріальні сили, спираючись на дрібних і серед. феодалів і на верхи міськ. населення, моск. князі розгорнули боротьбу за політ. зверхність у рус. землях, за об'єднання їх у єдину д-ву. Вміла політика *Івана I* (1325—40) забезпечила Моск. князівству тривалий перепочинок від монг. вторгнень, що сприяло його госп. і культурному піднесенню. Завдяки зростанню могутності М. в. к. кн. *Дмитрій Донський* (1359—89) у боротьбі проти суздальсько-нижегор. князя закріпив велике князювання за Москвою і почав відкриту боротьбу проти *монголо-татарського іга*. Перемога об'єднаних загальнорус. сил над військами *Золотої орди* в *Куликовській битві 1380* закріпила провідне становище М. в. к. серед рус. земель. Дальше зміцнення великокнязівської влади відбулося за *Василія II* (1425—62), який у ході тривалої феод. війни в 2-й чверті 15 ст. придушив опір феод. опозиції удільних князів. На цей час тер. М. в. к. становила 430 тис. км², населення — бл. 3 млн. чол. В 2-й пол. 15 ст. М. в. к. стало ядром *Російської централізованої держави*. Московський великий князь *Іван III* (1462—1505) називав себе великим князем і «государем всієї Русі».

А. А. Вовк.

МОСКО́ВСЬКЕ ВИ́ЩЕ ТЕХНІ́ЧНЕ УЧИ́ЛИЩЕ імені М. Е. Баумана (МВТУ) — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти СРСР. Засн. 1830 як реміснице уч-ще (з 1868 — Імператорське тех. уч-ще з мех. і хіміко-технологічним ф-тами, з 1917 — МВТУ з ф-тами: механічним, хіміко-технологічним, електротехнічним, інженерно-будівельним і аеродинамічним). Аеродинамічна лабораторія МВТУ стала (1918) основою Центр. аерогідродинамічного ін-ту (ЦАГІ). У 1924 до складу уч-ща ввійшов Ін-т цивільних інженерів. У 1930 на базі ф-тів МВТУ створено авіаційний, механіко-машинобудівний і енергетичний ін-ти, академії хім. захисту й інженерно-будівельна, Вище інженерно-буд. уч-ще (згодом Моск. інженерно-буд. ін-т). У 1932 уч-щу присвоєно ім'я М. Е. *Баумана*. У складі МВТУ (1980)—

5 денних (профілюючих) ф-тів (механізації й автоматизації машинобудівного виробн., конструкторсько-механічний, приладобудівний, машинобудівний, енергомашинобудівний), вечірній ф-т, загальнотех. і підготовче відділення, Н.-д. ін-т проблем машинобудування; є аспірантура, відділення при деяких з-дах. Філіал у м. Калузі. Фонд б-ки налічує (1980) 2 млн. одиниць зберігання. В уч-щі працювали С. І. *Вавилов*, М. Є. *Жуковський*, П. П. *Лазарєв*, О. І. *Некрасов*, В. П. *Нікітін*, М. С. *Стрєлецький*, К. К. *Хрєнов*, О. І. *Цєликов*, С. О. *Чаплигін*, О. П. Гавриленко, В. Г. Гриневецький, К. А. Круг та ін. вчені. Вихованцями уч-ща були В. В. *Воровський*, Ф. А. Сергєєв (*Артем*), Д. Ф. *Устинов*, В. Е. *Димшиць*, Б. Л. *Ванников*. Серед випускників уч-ща вчені В. П. *Бармін*, А. А. *Бочвар*, В. І. *Дикушин*, М. А. *Доллежаль*. М. М. *Дубинін*, С. Т. *Кишкін*, В. Я. *Климов*, І. Л. *Кнунянц*, С. П. *Корольов*, В. О. *Котельников*, В. С. *Кулебакін*, С. О. *Лебедєв*, О. О. *Мікулін*, М. О. *Пилюгін*, Б. С. *Стєчкін*, А. М. *Туполєв*, Є. О. *Чудаков*, В. В. *Шулейкін*, В. Г. *Шухов*, Б. М. *Юр'єв*, льотчики-космонавти О. С. *Єлисєєв*, О. Г. *Макаров*, Г. М. *Стрекалов*, К. П. *Феоктистов*. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила 24,5 тис. За час існування в уч-щі підготовлено понад 80 тис. спеціалістів. МВТУ нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1933), Леніна (1955) і Жовтневої Революції (1980).

Г. О. Ніколаєв.

МОСКО́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1648, «Соляний бунт». Було викликане невдоволенням тяглого населення (див. *Тягло*) політикою рос. уряду, який замінив, з метою поповнення держ. скарбниці, всі прямі податки одним — на сіль, що викликало її подорожчання в кілька разів. Хоча податок незабаром було скасовано, але попередні недоїмки збиралися за три останні роки зразу. Повстання, в якому брали участь *посадські люди, дворові люди,* стрільці, почалося 1 (11).VI. Наступного дня повстанці прорвалися до Кремля. Було розгромлено деякі боярські й купецькі двори, вбито бояр, причетних до запровадження соляного податку. Цар пішов на деякі поступки. Указом 12 (22).VI було відкладено збирання недоїмок. Стрільцям видали подвійну платню. Розколовши таким чином ряди повсталих, уряд жорстоко розправився з ними, вжив заходів для зміцнення своїх позицій (див., зокрема, *Соборне уложення 1649*). М. п. викликало виступи в ряді ін. міст країни (Козлов, Воронеж, Курськ, Томськ, Нарим та ін.).

МОСКО́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1662, «Мідний бунт» — антифеод. виступ, викликаний погіршенням становища народних мас. Тривалі війни Росії з Польщею і Швецією, недороди призвели до спустошення держ. скарбниці. Щоб поповнити її, уряд випускав (з 1654) мідні гроші, що прирівнювалися до вартості срібних. Внаслідок цього знецінилися гроші, розквітли спекуляція, виготовлення фальшивої монети. Повстання відбулося і 25.VII (4.VIII). Повстанців налічувалося 9—10 тис. чол.— *посадських людей,* солдатів, стрільців, *холопів,* селян. М. п. жорстоко придушили царські війська — бл. 1 тис. повстанців було вбито, кілька тисяч заарештовано й заслано. Але під його впливом уряд 1663 скасував мідні гроші.

МОСКО́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1682, «Хованщина» (за іменем кн. І. А. Хованського, керівника руху стрільців) — антифеод. виступ, викликаний посиленням кріпосницького гніту, зростанням зловживань боярсько-дворянської адміністрації. Учасники М. п. — стрільці і солдати Москви, яких підтримала частина жителів міста і його околиць, зокрема *холопи.* Тривало з кінця квітня — початку травня до осені. Приводом до повстання стала боротьба за владу між близькими до трону боярами, що почалася після смерті царя *Федора Олексійовича.* 15 (26).V стрільці і солдати, зайнявши Кремль, розправилися з боярами, звинуваченими в зловживаннях. Це змусило правлячу верхівку задовольнити осн. вимоги повсталих. Було розширено права і привілеї моск. стрільців. 26.V (5.VI) з чолобитною до уряду (регентом при малолітніх царях Івані V і *Петрі I* була їхня сестра *Софія Олексіївна*) звернулися холопи, які вимагали ліквідації своєї залежності, але уряд за допомогою стрільців жорстоко розправився з ними. Зібравши ополчення дворян, уряд у вересні розправився і зі стрільцями. М. п. викликало численні відгуки в ряді міст і сіл європ. Росії та Сибіру.

Московська біла породна група качок.

Московська порода індиків.

Московська породна група курей.

МОСКО́ВСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д імені І. О. Лихачова (ЗІЛ) — головне підприємство (з 1971) виробничого об'єднання автомобільної пром-сті СРСР. До складу об'єднання входять ще 9 спеціалізованих з-дів, розташованих у Москві та ін. містах країни. Випускає вантажні автомобілі (ЗІЛ-130, ЗІЛ-131) та легкові автомобілі вищого класу (ЗІЛ-114, ЗІЛ-117), побутові електрохолодильники, двигуни, запасні частини до автомобілів, спеціальне й нестандартне устаткування, а також всі види оснащення для власних потреб. М. а. з. засн. 1916. До Великого Жовтня на з-ді збирали автомобілі з імпортних деталей. У 1918 з-д було націоналізовано. До 1924 підприємство освоювало виробн. автомоб. двигунів, ремонтувало автомобілі, проводило підготовку до випуску вантажних машин. 7 листопада 1924 перші 10 півторатонних автомобілів АМО-Ф-15 пройшли на чолі колони демонстрантів по Красній площі у Москві. З 1924 підприємство випустило значну кількість різних моделей вантажних (ЗІС-5, ЗІС-6, ЗІС-150, ЗІС-151, ЗІЛ-157 та ЗІЛ-164), легкових (ЗІС-101, ЗІС-110) автомобілів та автобусів (ЗІС-8, ЗІС-16, ЗІС-154, ЗІЛ-155, ЗІЛ-158). У 1956 заводу присвоєно ім'я І. О. Лихачова. На з-ді здійснено кілька тех. реконструкцій. На підприємстві працюють сотні автоматичних ліній, усі осн. агрегати автомобілів збираються на конвейєрах. М. а. з. нагороджено 3 орденами Леніна (1942, 1949, 1971) та орденом Трудового Червоного Прапора (1944).

МОСКО́ВСЬКИЙ ВЕРСТАТОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д «КРА́СНЫЙ ПРОЛЕТА́РИЙ» імені О. І. Єфремова. Засн. 1857 підприємцями братами Бромлей. Виготовляв верстати, двигуни, насоси, лісопилки та ін. Робітники заводу брали активну участь у революц. русі, не раз страйкували, боролися на барикадах під час Грудневого повстання 1905. У жовтневі дні 1917 червоногвардійці з-ду брали участь у боях проти юнкерів, пізніше на фронтах громадян. війни. В 1918 з-д було націоналізовано. В 1922 йому присвоєно назву «Красный пролетарий». В роки першої п'ятирічки підприємство докорінно реконструйовано. В 1932 почато випуск нової моделі токарного верстата «ДІП». З 1934 з-д спеціалізовано на випуску металорізальних верстатів. У 1945 вперше в світовій практиці верстатобудування на з-ді впроваджено потокове виробн. верстатів. Осн. продукція (1981): універсальні токарні й прецизійні верстати, верстати з числовим програмним керуванням, вертикальні багатошпиндельні напівавтомати, спец. верстати різних моделей. На з-ді використовується електронно-обчислювальна техніка, діє 50 потокових ліній. Значна кількість верстатів експортується у 70 країн світу. В 1951 підприємству присвоєно ім'я О. І. Єфремова. З 1977

М. в. з. «К. п.» — гол. підприємство Моск. верстатобудівного виробничого об'єднання «Красный пролетарий». Нагороджений орденом Леніна (1939), орденами Трудового Червоного Прапора (1957) і Жовтневої Революції (1971).

В. П. Федотьєв.

МОСКО́ВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — пізній вік середньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. На тер. України відклади М. я. (гол. чин. вапняки, пісковики, аргіліти, алевроліти з пластами, лінзами і проверстками кам. вугілля) поширені в Донбасі й *Дніпровсько-Донецькій западині*. Потужність їх до 3000 м. З відкладами М. я. пов'язані поклади кам. вугілля, нафти і газу. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

МОСКО́ВСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. В. Ломоносова (МДУ) — найбільший вуз СРСР, один з провідних центрів світової науки. Засн. з ініціативи і за планом М. В. Ломоносова 1755 у складі філос., юрид., мед. ф-тів і гімназії для майбутніх студентів. При вузі були засн. т-ва історії й старожитностей російських (1804), дослідників природи (1805), любителів рос. красного письменства (1811). В ун-ті в різний час навчалися декабристи, революц. демократи, видатні діячі Комуністич. партії і Рад. держави, відомі діячі культури й науки. Революц. гуртки, організовані при ун-ті, відіграли велику роль у розвитку революц.-демократич. руху в країні. В 1905 створено в ун-ті с.-д. орг-цію. В зв'язку з подіями 1905—07 В. І. Ленін назвав цей ун-т революційним університетом (див. Повне зібр. творів, т. 11, с. 358). З метою придушення революц. руху царський уряд не раз закривав навч. заклад. Ун-т завжди був значним наук. центром. Створені тут наук.-пед. школи відіграли велику роль у становленні й розвитку рос. і рад. науки.

У 1979/80 навч. р. у складі ун-ту було 17 ф-тів: механіко-матем., обчислювальної математики й кібернетики, фіз., хім., біол., грунтознавства, геогр., геол., істор., філол., філос., психології, юрид., екон., журналістики, підвищення кваліфікації викладачів вузів і підготовчий для іноз. громадян; аспірантура; навчалося понад 28 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — понад 21 тис., 2,5 тис. іноземних студентів з 105 країн; працювало 120 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР і академій наук союзних республік, бл. тисячі докторів наук і професорів, бл. 4,5 тис. кандидатів наук, 23 Герої Соціалістич. Праці. При ун-ті працюють: ін-т країн Азії і Африки, ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук; н.-д. ін-ти ядерної фізики, механіки, Астр. ін-т ім. П. К. Штернберга, антропології; музеї — зоол., антропології, землезнавства; обчислювальний центр, наук.-методичний центр рос. мови; т-ва: дослідників природи і Моск. матем. (засн. 1867); обсерваторії, бот. сад. У наук. б-ці (засн. 1756) — понад 6 млн. одиниць зберігання. Ун-т має вид-во (друкарню засн. 1756; протягом 1756—1909 ун-т видавав газ. «Московские ведомости»), виходять журнали: «Вестник Московского университета», «Бюллетень Московского общества испытателей природы», «Жизнь Земли», «Антропология», «Славянская филология» та ін. З часу заснування ун-т підготував бл. 200 тис. спеціалістів, зокрема бл. 140 тис. за роки Рад. влади. Ун-т є членом Міжнародної асоціації університетів. М. у. завжди був тісно пов'язаний з передовими діячами української культури. Багато професорів ун-ту працювало в різні роки на Україні: К. О. Андрєєв, Ф. О. Бредіхін, В. В. Марковников, І. М. Сєченов, М. В. Скліфосовський, М. О. Умов та ін. Першим ректором Київ. ун-ту (1834—36) був М. О. Максимович— професор М. у. Вихованець Харків. ун-ту М. М. Ковалевський працював професором М. у. (1877—88). Ректор М. у. (1818—26) А. А. Антонський-Прокопович приділяв багато уваги підготовці фахівців з українців, засн. у Москві колонію укр. студентів. Проф. О. М. Бодянський регулярно друкував у виданнях ун-ту матеріали з історії України. Членами наук. т-в при М. у. були укр. письменники і вчені (Марко Вовчок, О. О. Потебня, І. І. Срезневський та ін.). До 1953 М. л. у. займав ряд будинків, споруджених М. Ф. Казаковим (гол. будинок 1786—93, перебудований 1817—19 після пожежі Д. І. Жілярді), Є. Д. Тюріним та ін. У 1949—70 на Ленінських горах споруджено ансамбль-комплекс нових будинків ун-ту. Автори комплексу — архітектори Л. В. Рудлєв, С. Є. Чернишов, П. В. Абросимов, О. Ф. Хряков, інженер В. М. Насонов та ін.

В 1940 ун-ту присвоєно ім'я М. В. Ломоносова. М. д. у. нагороджено орденом Леніна (1940), орденом Трудового Червоного Прапора (1955), орденом Жовтневої Революції (1980), за допомогу у підготовці спеціалістів і за проведення спільних досліджень — орденом «Прапор праці» НДР, орденом «Народна Республіка Болгарія» 1-го ступеня, орденом Дружби (СРР), орденом «Заслуги Польської Народної Республіки», орденом Сухе Батора (МНР) і золотою медаллю Я. А. Коменського (ЧССР).

Літ.: Московский университет за пятьдесят лет Советской власти. М., 1967; Летопись Московского университета. М., 1979; Московскому университету — 225 лет. М., 1979; Наука в Московском университете, в 1—3. М., 1976—78.

Г. О. Бухвалов.

Головний корпус Московського державного університету імені М. В. Ломоносова.

МОСКО́ВСЬКИЙ ДОГОВІ́Р 1963, Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою — міжнародний договір, підписаний у Москві 5.VIII першими його учасниками — урядами СРСР, США й Великобританії; набрав чинності 10.X 1963. Учасниками договору є понад 120 д-в (1981), у т. ч. УРСР. Кожний з учасників договору узяв на себе зобов'язання забороняти, відвертати і не провадити випробувальні та всі інші ядерні вибухи в місцях, які входять до трьох зазначених у договорі сфер і перебувають під його юрисдикцією або контролем. Укладення М. д. 1963 є наслідком миролюбного зовнішньополіт. курсу СРСР, його наполегливої боротьби за *роззброєння*. В 1975 СРСР виступив з договірною ініціативою і вніс в ООН проект Договору про повну й загальну заборону випробувань ядерної зброї.

МОСКО́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1970—див. *Радянського Союзу — ФРН договір 1970*.

МОСКО́ВСЬКИЙ МЕТРОПОЛІТЕ́Н імені В. І. Леніна. Буд-во почато 1932. Перші лінії заг. протяжністю 11,6 км з 13 станціями і всім комплексом споруд збудовано за 3 роки і здано в експлуатацію 15.V 1935. Добовий пасажирооборот становив 177 тис. чол., або 2% загальноміськ. пасажирських перевезень. Розвиток мережі М. м. щодо міськ. забудови здійснюється за діаметрально-кільцевою схемою, яка передбачає напрям усіх ліній з одного кінця міста в інший через центр. частину міста. В 1979 заг. протяжність ліній М. м. дорівнювала 184 км, середньодобовий пасажирооборот становив 6,2 млн. чол., або 41,1% загальноміськ. перевезень. Щоденно по лініях М. м. пропускається 6462 поїзди. М. м. налічує 114 станцій, розташованих у різних кінцях міста. Найменший інтервал між поїздами в години «пік» — 80 с, найвища швидкість — до 90 км/год. На лініях курсують 6-ти й 7-вагонні поїзди. М. м.— складне тех. г-во, оснащене сучас. устаткуванням із широким застосуванням автоматики й телемеханіки. Архітектура та оздоблення станцій М. м. відтворюють історичне й революц. минуле рад. народу, розквіт економіки, науки і культури Рад. Союзу. За якістю споруд, тех. оснащеністю, експлуатаційними характеристиками та комфортабельністю М. м. значно перевищує зарубіжні метрополітени. За протяжністю ліній він займає 4-е місце в світі (після метрополітенів Нью-Йорка, Лондона, Парижа). Відповідно до Ген. плану розвитку Москви, прийнятого 1971 і розрахованого на 25—30 років, протяжність мережі М. м. намічено довести до 320 км. В 1955 М. м. присвоєно ім'я В. І. Леніна. Нагороджений орденом Леніна (1947).

Ю. В. Сенюшкін.

МОСКО́ВСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ БАНК — акціонерний комерційний банк в Лондоні. Створений у жовтні 1919; у січні 1932 до нього перейшли справи Банку для рос. торгівлі, відомого під назвою «Аркос бенкінг корпорейшен». Акціонерами банку є Держбанк СРСР, Зовнішторгбанк СРСР, ряд зовнішньоторг. об'єднань тощо. Оплачений акц. капітал М. н. б. на 1.I 1981 — 57 млн. фунтів стерлінгів. Осн. функція М. н. б.— ведення міжнар. розрахунків СРСР та ін. соціалістичних д-в з банками Великобританії та ряду ін. капіталістичних країн. Крім того, банк надає кредити орг-ціям і фірмам, що проводять через нього розрахунки, і здійснює касове обслуговування рад. зовнішньоторг. орг-цій у Великобританії. М. н. б. підтримує кореспондентські відносини з банками багатьох країн, у т. ч. з банками всіх соціалістичних країн і з великими банками Великобританії, США, Франції, ФРН тощо. Активно співробітничає з банками країн, що розвиваються. Має два відділення — в Бейруті й Сінгапурі, представництво — в Москві.

МОСКО́ВСЬКИЙ «РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ» — перша с.-д. орг-ція московського пролетаріату. Створена 1894 на базі с.-д. гуртків, що виникли в Москві у 80-х рр. 19 ст. У вересні 1893 оформилася марксист. група для пропаганди серед робітників. У квітні 1894 група скликала нелег. збори представників с.-д. робітн. гуртків, на яких було утворено Центр. робітн. гурток. У 1895 на першій нелег. маївці Моск. с.-д. орг-ція прийняла назву «Робітничий союз». М. «Р. с.» перебував під впливом В. І. Леніна. Заг. чисельність членів М. «Р. с.» досягала 2000 чол. У 1896—97 керував робітн. страйками. В кін. 1897 на його основі виник моск. «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

МОСКО́ВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ АКАДЕМІ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. Горького (МХАТ). Засн. 1898 К. С. *Станіславським* і В. І. *Немировичем-Данченком* як Моск. художній загальнодоступний театр (перша вистава — «Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого). Ядром трупи стали вихованці драм. відділу Музично-драматичного уч-ща Моск. філармонічного товариства (О. *Кніппер-Чехова*, І. *Москвін*, В. *Мейєрхольд*) і учасники аматорських вистав (М. Ліліна, М. *Андрєєва*). Пізніше в трупу прийшли В. *Качалов*, Л. *Леонідов*. Вирішальна роль в успішному народженні нового театру належить драматургії А. Чехова («Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Іванов», «Вишневий сад») та М. Горького («Міщани», «На дні», «Діти сонця»), яка відображала настрої передової демократичної інтелігенції й відтоді стала провідною в репертуарі театру. Значне місце в театрі посідала вітчизняна та зарубіжна класика: «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського, «Живий труп» Л. Толстого, «Юлій Цезар» Шекспіра та ін. Переборюючи захоплення *натуралізмом* і *символізмом*, театр ще в дожовтневі часи підніс на високий рівень вітчизняне сценічне мистецтво, вдосконалив його, запровадив у творчу практику *Станіславського систему*. Після Великого Жовтня поряд з виставами драм Чехова, Горького, ін. творів класичної спадщини — «Мертві душі» за М. Гоголем, «Гаряче серце» О. Островського, «Воскресіння» та «Анна Кареніна» за Л. Толстим, на сцені театру ставилися п'єси рад. драматургів: «Пугачовщина» та «Любов Ярова» Треньова, «Бронепоїзд 14-69» В. Іванова, «Страх» Афіногенова, «Дні Турбіних» Булгакова, «Кремлівські куранти», «Третя патетична» Погодіна, «Платон Кречет», «Фронт», «Над Дніпром» Корнійчука. Серед кращих вистав 60—80-х рр.— «Єгор Буличов», «Останні» Горького, «Іванов», «Чайка» Чехова, «Брати Карамазови», «Село Степанчиково» за Достоєвським, «Милий брехун» Кітлі, «Сталевари» Бокарева (Держ. премія СРСР, 1970), «Соло для годинника з боєм» Заградника, «Засідання парткому», «Зворотний зв'язок» Гельмана, «Старий новий рік», «Валентин і Валентина» Рощина та ін.

В театрі працювали засл. арт. РРФСР М. *Баталов*, нар. артисти СРСР Б. *Добронравов*, А. *Тарасова*, М. *Тарханов*, О. *Андровська*, К. *Єланська*, Ф. *Шевченко*, М. *Кедров*, О. *Грибов*, Б. *Ліванов*, В. *Топорков*, М. *Хмельов*, В. *Станицин*, М. *Яншин*, А. *Кторов*, П. *Массальський*. В трупі театру (1981) — нар. артисти СРСР М. *Болдуман*, А. *Георгієвська*, А. *Зуєва*, Б. Петкер, О. *Попов*, М. *Прудкін*, Б. *Смирнов*, А. *Степанова*, І. *Смоктуновський*, О. *Єфремов* (з 1970 — гол. режисер) та ін. Театр мав значний вплив на розвиток укр. рад. сценічного мистецтва. В театрах і театр. навчальних закладах України працювали його вихованці — О. *Загаров*, І. Чужой, К. *Хохлов*, Б. Вершилов. Театр не раз виступав на Україні (вперше 1912). При театрі є школа-студія ім. В. І. Немировича-Данченка (з 1943). В 1920 МХТ став академічним, 1932 йому присвоєно ім'я М. Горького. Нагороджений орденами Леніна (1937), Трудового Червоного Прапора (1938), Жовтневої Революції (1978).

Літ.: Московский художественный театр в советскую эпоху. Материалы и документы. М., 1974; МХАТ і українська театральна культура. К., 1949; Московский художественный театр. М., 1978. *А. В. Кеслер.*

МОСКО́ВСЬКИЙ ЧАС — *декретний час* другого годинного поясу (див. *Поясний час*), що в ньому розташована Москва. Випереджає *всесвітній час* на 3 год. За М. ч. на всій території СРСР складається розклад руху поїздів, літаків, пароплавів тощо. Див. також *Час*.

МОСКО́ВСЬКІ НАРА́ДИ (1941, 1943, 1945) — переговори представників СРСР, США, Великобританії з окремих питань політики і співробітництва трьох держав під час *другої світової війни 1939—45* і в післявоєнний період. На М. н. 1941 (29.IX—1.X) підписано протокол про взаємні поставки з 1.X 1941 по 30.VI 1942. М. н. 1943 (19—30.X) прийняла «Декларацію чотирьох держав з питань загальної безпеки» (підписав також Китай), що передбачала ведення війни проти країн фашист. блоку до повної їх поразки і беззастережної капітуляції, а також заходи щодо встановлення заг. миру в післявоєнний період; «Декларацію про Італію», що визначила спільні дії до повного знищення в країні фашизму і встановлення демократичного режиму; «Декларацію про Австрію», що проголосила *аншлюс* недійсним і водночас вказала на відповідальність Австрії за участь у війні на боці гітлерівської Німеччини; «Декларацію про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства», яка стала правовою основою для покарання воєнних злочинців. М. н. 1943 прийняла рішення про створення Європ. консультативної комісії в Лондоні для координації дій урядів трьох д-в. М. н. 1945 (16—26.XII) розв'язала ряд питань організації післявоєнного миру в Європі і на Далекому Сході, погодила процедуру підготовки і укладення мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією (див. *Паризькі мирні договори 1947*) і досягла угоди про створення Далекосхідної комісії і Союзної ради для Японії. В післявоєн. час рішення М. н. були порушені США, яких підтримали Великобританія і Франція. *А. К. Мартиненко.*

МОСКО́ВСЬКІ ПЕРЕГОВО́РИ 1939. Проходили в квітні — серпні між СРСР, Великобританією і Францією, в обстановці загрози війни в Європі, що посилювалася з боку гітлерівської Німеччини (див. *Мюнхенська угода 1938*). За цих обставин Радянський уряд виступив з пропозицією про негайне скликання наради представників заінтересованих європейських держав і Туреччини для обговорення заходів щодо відвернення агресії. Англ. уряд, відхиливши пропозицію Рад. уряду, зі свого боку, запропонував СРСР дати односторонні гарантії сусіднім з ним д-вам Сх. Європи, виконуючи які, СРСР опинився б у стані війни з Німеччиною. Рад. уряд, вказавши на необхідність взаємності зобов'язань трьох д-в, вніс 17.IV нову пропозицію про укладення троїстої англо-франко-рад. угоди про взаємодопомогу і воєнні конвенції, яка й стала осн. питанням М. п. Рад. уряд домагався укладення конкретної угоди про форми і розміри допомоги, що подавалась д-вами одна одній і гарантувалась д-вам на випадок нападу агресора. Однак небажання англо-франц. урядів укласти троїсту угоду на основі рівності і взаємності підтверджувалося затягуванням з їхнього боку М. п. Одночасно з М. п. англ. уряд вів таємні переговори з Німеччиною про поділ сфер впливу (див. *Лондонські переговори 1939*). Привівши М. п. в безвихідь, правлячі кола Великобританії і Франції заохотили гітлерівську Німеч-

Будинок Головної сцени **Московського художнього академічного театру** імені М. Горького (проїзд Художнього театру).

В. І. Моссаковський.

чину на розв'язування *другої світової війни 1939—45.*

А. К. Мартиненко.

МОСКО́ВСЬКІ СТАТТІ 1665 — договірні умови між козацькою старшиною і царським урядом, які були підписані 11.X в Москві гетьманом І. *Брюховецьким.* Підтверджуючи права та привілеї козац. старшини, встановлені *Березневими статтями 1654* і *Переяславськими статтями 1659,* М. с. значно обмежували політ. автономію Лівобережної України й посилювали її адм. і фінанс. залежність від царського уряду. За М. с. українські землі оголошувалися володіннями рос. монархів. Збільшувалися гарнізони рос. військ у Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині. Крім того, рос. гарнізони розміщувалися в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Острі, Каневі та ін. містах, а також у *Кодаку* на Запорізькій Січі. Було розширено права рос. воєвод. Вони зосереджували в своїх руках ряд військ.-поліцейських і фінанс. функцій (збирання з населення податей, хліба на утримання рос. військ тощо). Погоджуючись на певне обмеження політ. автономії, козац. старшина сподівалася за допомогою рос. царизму зміцнити своє панівне становище. М. с. свідчили про єдність класових інтересів укр. і рос. феодалів.

МОСКО́ВЧЕНКО Володимир Петрович [16 (29).IV 1909, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 17.I 1970, Донецьк] — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1943. В 1931 закінчив Київ. худож. ін-т. У 1934—41 працював у Донец. укр. драм. театрі ім. Артема, де оформив вистави: «Дівчата нашої країни» Микитенка (1934), «Платон Кречет» О. Корнійчука (1935), «Кремлівські куранти» М. Погодіна (1941). З 1946 працював у Донец. театрі опери та балету, де оформив вистави: «Мазепа» П. Чайковського, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (обидві — 1951), «Тихий Дон» І. Дзержинського (1956). В 1965 М. розписав фойє Палацу культури Ясинівського коксохім. з-ду в Макіївці Донец. області. Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки.

МО́СПИНЕ (до 1938 — село Махорівка) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Пролетарській райраді м. Донецька. Розташоване на р. Грузькій (бас. Кальміусу). Залізнична станція. Виникло 1800. Рад. владу встановлено в кінці 1917. З 1938 — місто з сучас. назвою. У місті — кам.-вуг. шахта, центр. збагачувальна ф-ка, рем.-мех., мол. та хлібний заводи, птахофабрика. 6 загальноосвітніх шкіл, лікарня, поліклініка, Палац культури, 3 клуби, 3 бібліотеки.

МОССАКО́ВСЬКИЙ Володимир Іванович (н. 27.VIII 1919, м. Мелітополь Запоріз. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1959. Закінчив (1950) Дніпропетровський ун-т, де й працює (з 1964 — ректор). Осн. праці — з контактних задач теорії пружності, теорії оболонок. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1970.

МОССАКО́ВСЬКИЙ Євген Михайлович [12 (24).II 1839, с. Боровичі, тепер Маневицького р-ну Волин. обл.— бл. 1884] — укр. революц. демократ. Н. в сім'ї священика. В 1859 вступив на істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. В 1860 зблизився з членами *Харківсько-Київського таємного товариства.* Брав участь в організації *недільних шкіл.* У грудні 1860 в Київ. військ. училищі, де М. був викладачем, організував революц. гурток, який розповсюджував нелегальні видання *Вільної російської друкарні,* заборонені цензурою твори Т. Г. Шевченка, М. О. Некрасова та ін. В кін. 1861 групу було розгромлено, М. заарештовано і 1862 вислано в Харків під нагляд поліції.

МО́СТАР — місто на Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Боснія і Герцеговина. Розташований у долині р. Неретви. Залізнична станція. 62 тис. ж. (1974). Підприємства авіабуд., текст. і харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. В районі М.— добування бокситів, бурого вугілля, лігнітів. Засн. у 15 ст. Міст і мечеть 16 ст. Один з центрів боротьби проти турецького (16—19 ст.) і австро-угорського (кін. 19 ст. — 1918) гніту.

МОСТВА́, Льва — ріка у Ровен. обл. УРСР і Брест. обл. БРСР, ліва притока Ствиги (бас. Прип'яті). Довж. 159 км, площа бас. 2400 км². Живлення мішане, переважно снігове й дощове. Долина М. заболочена. М. частково зарегульована. є водоприймачем осушувальних систем.

МОСТИ́НСЬКИЙ Василь Андрійович [2.I (14.I) 1870, м. Сінне, тепер Вітебської обл. БРСР — 1.IV (14.IV) 1913] — український вчений в галузі вет. фармакології, біохімії і зоогігієни. Закінчив Харків. вет. ін-т (1897), з 1907 — професор цього ін-ту. Наукові праці — з питань зоогігієни, фармакології, біохімії. Автор першого вітчизн. посібника з рецептури «Основи рецептури для ветеринарних лікарів, студентів і фельдшерів» (1908). Переклав російською мовою «Компендіум фармакології для ветеринарних лікарів» проф. О. Регенбогена (1907) і «Основи гігієни молока» проф. Єнсена (1909).

МОСТИ́СЬКА — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Січні (бас. Вісли), за 4 км від залізнич. ст. Мостиська-І. Вперше згадуються в документах 1392. В 1404 М. надано *магдебурзьке право.* Після 1-го поділу Польщі (1772) М. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), в 1918 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті—з-д «Електрон» —філіал львів. виробн. об'єднання «Електрон», хлібокомбінат, маслоцех Городоцького мол. з-ду, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

МОСТИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 69,0 тис. чол. (1980). У районі — 116 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Мостиська.* Поверхня пн. частини району рівнинна, пд.— погорбована (Прикарпаття). Корисні копалини: природний газ, нафта. Найбільша річка — *Вишня* (бас. Вісли). Грунти дерново-підзолисті.

чорноземні. Ліси (сосна, дуб, вільха, липа, граб) займають 12,6 тис. га. Найбільші підприємства: мостиські з-д «Електрон»—філіал львів. виробничого об'єднання «Електрон» і хлібокомбінат, Судововишнянське заводоуправління буд. матеріалів та Хідновицький газопромисел. Комбінат побутового обслуговування (Мостиська), 7 будинків побуту. В с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму та вирощування льону, цукр. буряків, пшениці, жита і ячменю. Площа с.-г. угідь 1979 становила 56,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,1 тис. га. Гол. галузі тваринництва — скотарство, вівчарство, свинарство. У М. р.— 16 колгоспів, 3 радгоспи, у т. ч. один спеціалізується на вирощуванні лікар. рослин (м'ята, валеріана, ромашка, подорожник та ін.), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Мостиська-І, Мостиська-ІІ, Судова Вишня, Хоросниця. Автомоб. шляхів — 569 км, у т. ч. з твердим покриттям — 402 км. У районі — 62 заг.-осв. і музична школи, зоовет. технікум (м. Судова Вишня) і с.-г. бухгалтерського обліку (с. Крукеничі); 66 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 8 будинків культури, 87 клубів, 2 кінотеатри, 81 б-ка, істор.-краєзнавчий музей (Судова Вишня). У м. Судовій Вишні народилися укр. живописець І. *Бродлакович* та укр. письменник І. *Вишенський.* У М. р. видається газ. «Соціалістичний шлях» (з 1939).

В. Ф. Очеретяний.

МОСТОВИ́Й Савелій Іванович [6 (19).X 1916, с. Карпилівка, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 27.VII 1974, Київ] — укр. рад. отоларинголог, доктор мед. наук (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. мед. ін-т 1941. З 1946 працював у Київ. ін-ті удосконалення лікарів на кафедрі отоларингології (з 1966 — зав.

кафедрою). Осн. праці присвячені питанням діагностики і лікування *раку* гортані, перихондритам гортані, склеромі, лікуванню гострих *отитів* та *мастоїдитів*, використанню хім. препаратів для лікування отоларингологічних онкологічних захворювань. Нагороджений орденом Вітчизняної Війни 1-го ступеня, 2 ін. орденами, медалями. *О. І. Циганов.*

МОСТОВИ́Й ПЕРЕВАНТА́ЖУВАЧ, перевантажувальний міст — *підйомний кран* мостового типу, яким перевантажують масові сип-

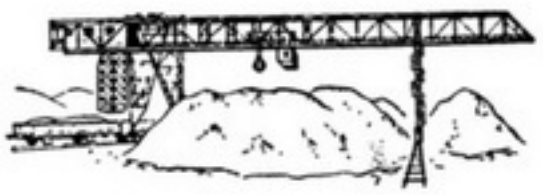

кі вантажі. М. п. (мал.) складається з консольної мостової *ферми* і двох опор. Вздовж ферми пересувається візок або стріловий кран з вантажозахватним пристроєм (*грейфером*, гаком, іноді *електромагнітом*); у опор є ходові візки, що переміщуються по рейках. Створено також М. п., одна опора яких повертається, а друга переміщується по коловій колії. Деякі кранові М. п. обладнують стрічковими *конвейєрами*. Вантажопідйомність М. п. 5—30 т, швидкість переміщення 10—30 м/хв, довжина прогонів до 120 м. М. п. використовують на рудних подвір'ях металург. заводів, паливних складах електростанцій, залізничних станціях, у портах тощо.

МОСТОВИ́Й ПЕРЕХІ́Д — сукупність інженерних споруд, що їх зводять в місцях, де шлях перетинає річкову долину. До складу М. п. входять: власне *міст*, насипи (або *естакади*) підходів до нього (у межах затоплення заплави), *регуляційні споруди* (гол. чин. *дамби*) і *берегоукріпні споруди*.

МОСТОВЩИ́НА, мостівщина, мостове — 1) Феод. повинність, яка існувала на Русі з 11 ст. («Статут Ярослава про мости»). Населення міст і сіл було зобов'язано безплатно будувати й ремонтувати дороги і мости або сплачувати «мостові гроші». На Західній і Правобережній Україні М. називалася шарварком. На Зх. Україні скасовано *селянською реформою 1848*. На Правобережній Україні М. було замінено т. з. будівельними днями, запровадженими *інвентарними правилами 1847—48*. На Слобідській і Лівобережній Україні М. скасовано *селянською реформою 1861*. 2) Мито з возів і товарів, яке збирали держава або феодали (в їхніх вотчинах і маєтках) за переїзд через міст. Служилих людей, гінців та іноземців було звільнено від сплати М. В Рос. імперії, у т. ч. на Слобідській і Лівобережній Україні, скасовано законом 1754 про ліквідацію внутр. мит, на Правобережній Україні — 1793, у Сх. Галичині — в 40-х рр. 19 ст.

МОСУ́Л — місто на Пн. Іраку, адм. ц. мухафази (губернаторства) Найнава. Розташований на р. Тігрі. Вузол автошляхів, залізнична станція. 857 тис. ж. (1975). Невеликі підприємства металообр., буд. матеріалів (поблизу міста — цем. і асфальтовий з-ди), текст., шкіряно-взут. і харч. пром-сті. Поблизу М.— добування нафти, розробка сірки. Центр торгівлі зерном, фруктами та худобою. Ун-т (засн. 1967). Публічна б-ка. Музей. Архіт. пам'ятки 10—13 ст. Засн. у 6 ст. поблизу руїн стародавньої *Ніневії* (за деякими даними, М. був її передмістям). У середні віки був значним торг. і ремісничим центром.

«МОСФІ́ЛЬМ» — кіностудія художніх фільмів у Москві, найбільша в СРСР і одна з найбільших у світі. Засн. 1924 як «Союзкіно», 1935 перейменована на «Мосфільм». Значний внесок у розвиток рад. кіномист. зробили режисери, які працювали на «М.»: О. Довженко, С. Ейзенштейн, М. Калатозов, О. Птушко, В. Пудовкін, І. Пир'єв, М. Ромм, В. Шукшин. З «М.» пов'язана діяльність (1981) режисерів Г. Александрова, С. Бондарчука, Г. Данелії, Ю. Дзигана, О. Зархі, Ю. Озерова, Ю. Райзмана, Г. Рошаля, Ю. Солнцевої, А. Тарковського, Г. Чухрая, С. Юткевича та ін. Серед фільмів, які здобули широке визнання — «Веселі хлоп'ята» (1934, реж. Г. Александров), «Аероград» (1935, реж. О. Довженко), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939, обидва — реж. М. Ромм), «Олександр Невський» (1938), «Іван Грозний» (1944—45, обидва — реж. С. Ейзенштейн), «Повість про справжню людину» (1948, реж. О. Столпер), «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Комуніст» (1958, реж. Ю. Райзман), «Дев'ять днів одного року» (1962, реж. М. Ромм), «Голова» (1965, реж. О. Салтиков), «Калина червона» (1974, реж. В. Шукшин) та ін. Фільми студії, удостоєні Ленінської премії: «Поема про море» (1959, сценарій О. Довженка, реж. Ю. Солнцева), «Доля людини» (1960, реж. С. Бондарчук), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. Чухрай), «Визволення» (1970—71, реж. Ю. Озеров). Бл. 50 фільмів відзначено Держ. преміями СРСР та РРФСР; понад 100 нагороджено преміями на міжнар. та всесоюзних кінофестивалях. «М.» здійснює постановки спільно з студіями братніх рад. республік і зарубіжними. В співдружності з кінематографістами України створено фільми «Аероград» (1935), «Трактористи» (1939). З 1945 при «М.» працює Театр-студія кіноактора. Кіностудію нагороджено орденами Леніна (1939) і Жовтневої Революції (1974). *О. Б. Шупик.*

МОСЦЕПА́НОВ Максим (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 2-ї пол. 18 ст. У 1763—65 навчався в А. *Квасова*, 1766 — в Петербурзі у В. *Баженова*, з яким потім переїхав до Москви. В 1773 повернувся на Україну й оселився в м. Коропі (тепер смт Черніг. обл.). Ймовірно, М. був автором палацу в с. Вишеньках Черніг. обл. (1887). У 90-х рр. 18 ст. працював над добудуванням Троїцької церкви й дзвіниці в м. Глухові, спорудження яких почав А. Квасов.

МОСЯ́ЖНИЦТВО (від польс. mosiądz, чес. mosaz, словац. mosadz — жовта мідь, латунь) — різновид художньої обробки міді, а також латуні. Мосяжні вироби знаходили ще в єгипетських, етруських, кельтських, фінських і слов'янських похованнях. Перші відомості про М. на тер. України пов'язані з *трипільською культурою*. Високого рівня М. досягло в *Київській Русі*. З 17 ст. найбільшого розвитку набуло у Сх. Карпатах. Нар. майстри за допомогою примітивної техніки відливали з латуні та оздоблювали карбуванням, гравіруванням і металевою інкрустацією різні предмети домашнього вжитку (ножі, кресала, лускоріхи), жіночі прикраси, убрання, гуцульські топірці, за формою споріднені з стародавньою зброєю. Складну декоративну форму мали предмети кінської збруї — стремена, пряжки, бляхи. В гуцульському жіночому костюмі виділялися «згарди» — своєрідні намиста, які складалися з плоских кружечків або частіше хрестів дуже багатого і складного силуету і застібалися за допомогою двох парних дисків — «чепраг». До гуцульського чоловічого костюма належала «табівка» — сумка для дрібних речей, оздоблена мідними гудзиками або металевими таблицями, розетками. Широкий ремінь, на якому її носили, прикрашався круглими пацьорками. Ювелірною майстерністю відзначалось оздоблення «путилівських» люльок. Художня цінність виробів карпатського М. зумовлена строгою чистотою й оригінальністю їхнього стилю, органічним поєднанням декору з формою та призначенням речі.

Головними центрами М. були села Річки, Брустурів, Путила. Серед майстрів: Л., Н. та Д. *Дудчаки*, М. Медвідчук, Ф. Якиб'юк, І. Кищук, В. *Девдюк* та ін. За рад. часу М. продовжується у тих формах, які відповідають вимогам сучас. побуту. В худож.-пром. об'єднаннях виробляються топірці, персні, одягові прикраси.

Літ.: Суха Л. Художні металеві вироби українців Східних Карпат дру-

Мосяжництво. Зразки українських мосяжних виробів: 1. Замок для дверей. Залізо. Гравірування. 16—17 ст. 2. Шаплик. Мідь. Карбування, гравірування. 18 ст. 3. М. Медвідчук. Пряжка (чепрага). Латунь. Гравірування. 19 ст. 4. Топірець. Латунь, дерево. Карбування, гравірування. 1-а половина 19 ст.; палиця жіноча. Дерево. Інкрустація латунню та оловом. Кінець 19 ст. 5. Ф. Якиб'юк. Табівка (сумка). Латунь, шкіра. Орнаментація накладна, частково карбована. Кінець 19 ст. 6. Д. Дудчак. Ніж. Метал. Карбування. Кінець 19 ст. 7. Д. Дудчак. Люлька. Гравірування. 2-а половина 19 ст.

МОТАЛЬНА МАШИНА

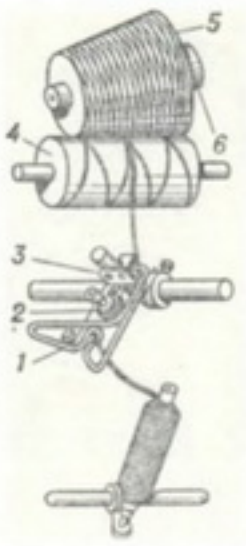

Мотальна машина: *1* — напрямний пристрій; *2* — натяжний пристрій; *3* — очищувальний пристрій; *4* — мотальний барабанчик; *5* — паковка; *6* — патрон, надітий на веретено.

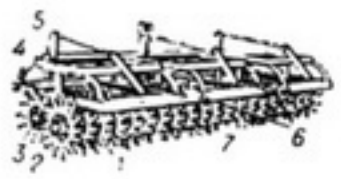

Мотика обертова: *1* — рама; *2* — задній вал; *3* — передній вал; *4* — голчасті диски; *5* — площадка для балласту; *6* — секції голчастих дисків; *7* — секція мотики.

Мотовоз.

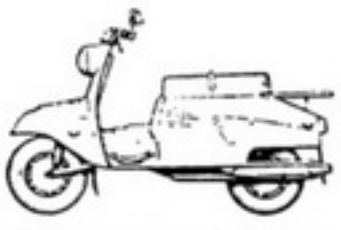

Мотороллер «Тулица».

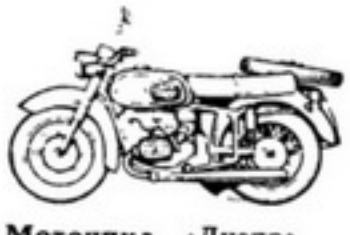

Мотоцикл «Днепр» МТ10-36.

гої половини XIX—XX ст. К., 1959.

П. М. Жолтовський.

МОТА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, що перемотує пряжу (і нитки) на котушку, шпулю, бобіну або ін. паковку, форма якої зручна для виконання наступних виробничих операцій. До того ж при перемотуванні пряжа очищається від дрібного сміття, ліквідуються потовщення та ін. дефекти. В М. м. (мал.) є *веретено* з паковкою, на яку мотальний барабанчик намотує пряжу. Мотальну машину застосовують у ткацькому, трикотажному і скручувальному виробництвах.

МОТЕ́ЛЬ (англ. motel, скор. від motorist's hotel — готельдля автотуристів) — готель, призначений для обслуговування автотуристів. В М. (мал.) є житл. корпус, *гараж,* намети або відкриті стоянки для автомобілів, станція техніч. обслуговування, *автозаправна станція,* тех. (котельна, трансформаторна підстанція) і госп. споруди, налагоджено побутове обслуговування туристів. В УРСР до найбільших належать М. «Пролісок» (Київ), «Дружба» (Харків) і «Дельфін» (Одеса).

МО́ТЕС (Mothes) Курт (н. 3.XI 1900, Плауен) — нім. біохімік (НДР), член Нім. АН у Берліні, президент Нім. академії природодослідників «Леопольдіна» в Галле (1954—74), іноз. чл. АН СРСР та Лондонського королівського т-ва (з 1971). Закінчив Лейпцігський ун-т (1925). Проф. Кенігсберзького ун-ту (1935—45) та ун-ту в Галле (з 1950). Зав. відділом біохімії Ін-ту по вивченню культурних рослин в Гатерслебені (1949—57), директор Ін-ту ботаніки ун-ту в Галле (1958—60) та Ін-ту біохімії рослин Нім. АН (1958—65) також у Галле. Осн. праці — з біохімії *алкалоїдів,* азотистого обміну, а також регуляторів росту рослин, у т. ч. *цитокінінів.*

МОТИ́В (франц. motif, від лат. moveo — рухаю) у м у з и ц і — найменша музична побудова (послідовність звуків, в якій сконцентровані найхарактерніші особливості муз. теми). Складається з кількох нот, об'єднаних здебільшого одним метроритмічним наголосом. У побутовому розумінні — мелодія, наспів, награш.

МОТИВА́ЦІЇ (спонуки) в б і о л о г і ї — збудження *центральної нервової системи,* що викликають у людини і тварин акти поведінки, спрямовані на самозбереження (добування їжі, уникнення нападу ворогів тощо) або на продовження роду. Іноді вони не мають чітко виявленого пристосовного значення (у випадку дослідницької поведінки, ігрової діяльності та ін.). Такі акти поведінки можуть мати характер *інстинктів* або виробляться внаслідок нагромадження досвіду (див. *Умовні рефлекси*). Розрізняють М. індивідуальні, пов'язані із задоволенням насущних потреб особини, і групові, що виявляються при взаємовідносинах індивідуумів у процесі розмноження, при зграйовому або колоніальному способі життя. Джерелом М. можуть бути як зовн. впливи, так і стан організму (гормональний баланс тощо). Локалізація в центр. нервовій системі структур, що реалізують різні М., досліджена ще недостатньо. Істотну роль при виявленні найпростіших М. (голоду, статевого потягу та ін.) у ссавців, у т. ч. людини, відіграє *гіпоталамус.* Звідси мотиваційне збудження спрямовується у лімбічну систему і *кору великих півкуль головного мозку,* які організують запуск механізмів відповідної поведінки. Більша частина М. вищого типу у людини забезпечується нервовим субстратом лобних часток переднього мозку.

Літ.: Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. М., 1971; Судаков К. В. Биологические мотивации. М., 1971; Дельгадо Х. Мозг и сознание. Пер. с англ. М., 1971; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975.

МОТИ́ВИ у п с и х о л о г і ї — спонукальні причини дій і вчинків людини. Породжуються особистими і суспільними *потребами* й залежно від них бувають первинними (природними) і вторинними (матеріальними й духовними). М. можуть виявлятись у формі *почуття, уявлення, поняття, ідеї, ідеалу, мрії.* Мотивація буває простою і складною, більш і менш усвідомленою. Проте, на відміну від *фрейдизму,* рад. психологія не розриває свідомих і підсвідомих спонук діяльності і наголошує на провідній ролі перших. Виховання у молоді сталих, ідейно наснажених М. і трудової діяльності є одним із гол. завдань *комуністичного виховання* підростаючого покоління.

Літ.: Алексєєва М. І. Мотиви навчання учнів. К., 1974; Москвичов С. Г. Проблемы мотивации в психологических исследованиях. К., 1975.

О. Т. Губко.

МОТИ́КА Ярослав Миколайович (н. 10.I 1943, с. Староміщина, тепер Підволочиського р-ну Тернопол. обл.) — укр. рад. скульптор. У 1960—66 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мист. Твори: «Т. Г. Шевченко на засланні» (1964), «Юність», «Думи», «Материнство» (всі — 1966), монумент на братській могилі рад. воїнів «Мати-Батьківщина» в с. Яблунівці Стрийського р-ну Львів. обл. (1967), пам'ятник на могилі рад. воїнів у с. Семигинові Стрийського р-ну Львів. обл. (1968), «В. І. Ленін» (1970), портрет художника Л. Левицького (1978—79), композиція «Спортивна юність» (1979) та ін. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

МОТИ́КА ОБЕРТО́ВА — знаряддя для руйнування грунтової кірки на посівах зернових і техніч. культур, знищення бур'янів при *обробітку грунту.* В СРСР, зокрема на Україні, використовують М. о. (мал.), що складається з кількох секцій голчастих дисків, які, обертаючись на осі, проколюють грунт, знищують бур'яни і кірку, що утворюється на поверхні грунту після дощу або *поливу.* М. о. можна застосовувати і для закриття вологи в агрегаті з шлейф-бороною (див. *Борона*) та легкою бороною. Агрегатують М. о. з тракторами класу 0,6 т.

Г. І. Якименко.

Мотель «Пролісок» у Києві.

МОТИ́ЛЬ — 1) Народна назва багатьох видів дорослих комах з ряду *метеликів,* яким властиве масове розмноження. 2) Народна назва деяких дорослих комах з родин довгоніжкових, товкунчикових, *дзвінцевих* та личинок цих комах. 3) Личинки комарів роду дзвінець (Tendipes). Тіло (довж. 2—3 см) яскраво-червоного кольору. Живуть у мулі неглибоких озер і ставків. Живляться органічними речовинами, що розкладаються, та дрібними рослинними й тваринними організмами. Цінний корм для риб. Використовується як жива при вудінні риби і як корм для акваріумних риб.

МОТОВИ́ЛО (ім'я, рр. н. і см. невід.) — укр. письменник-полеміст кін. 16 ст., аріанин (див. *Аріанство*). За дорученням князя К. *Острозького* написав на захист православ'я працю (назва її невідома), спрямовану проти книги єзуїта П. Скарги «Про єдність церкви божої під одним пастирем» (1577).

МОТОВО́З — локомотив (*тепловоз*) з карбюраторним або дизельним *двигуном внутрішнього згоряння* невеликої (до 220 кВт) потужності. Рух від двигуна до ведучих коліс М. (мал.) передається найчастіше за допомогою *коробки передач* або *гідравлічної передачі.* М. застосовують для маневрових робіт на залізницях, як трансп. засіб на пром. підприємствах, в кар'єрах тощо.

МОТОНО́БУ Кано (1476—1559) — япон. живописець. Разом зі своїм батьком Кано Масанобу заснував живописну школу *Кано.* М. розписував ширми, створював сувої з зображенням пейзажів, квітів, птахів, сцен з буддійських легенд. Більшість творів М. зберігається в монастирях Кіото.

МОТОРО́ЛЕР (нім. Motorroller, від Motor — двигун і rollen — котити) — мотоцикл з колесами малих розмірів, призначений для пересування по шляхах з твердим покриттям. Порівняно із звичайним *мотоциклом* у водія М. комфортабельніші умови. В СРСР на М. (мал.) встановлено двигуни внутр. згоряння робочим об'ємом до 199 см³, потужність двигуна — до 10,3 кВт. Швидкість руху таких М.— до 97 км/год.

МОТОСТРІЛЕ́ЦЬКІ ВІЙСЬКА́ — рід сухопутних військ у Збройних Силах СРСР, призначений для ведення бойових дій самостійно і разом з іншими родами та спец. військами. Перед Великою Вітчизн. війною 1941—45 почався процес моторизації *піхоти* і насичення її автом. стрілецькою зброєю, артилерією на мех. тязі, інженерною технікою, засобами зв'язку. З'я-

вилися перші моторизовані й мотострілецькі підрозділи, частини, з'єднання. Найменування М. в. як роду військ було запроваджено 1963. Сучас. М. в. оснащені ракетними комплексами, танками, бронетранспортерами, бойовими машинами піхоти, різноманітною артилерією, мінометами, протитанковими керованими ракетами, ефективними засобами розвідки та керування. Мотострілецькі частини (підрозділи) входять також до складу *танкових військ* та *морської піхоти*. М. в. здатні швидко здійснювати маневр, прориває оборону противника, навально розвивати наступ, захоплювати рубежі і об'єкти, створювати стійку оборону. В збройних силах США, Великобританії, ФРН та ін. д-в М. в. іменуються піхотою, мотопіхотними військами.

МОТОЦИ́КЛ (від лат. motor — рушій і грец. κύκλος — коло, колесо) — дво- або триколісна (з причіпною коляскою) самохідна машина, призначена для пересування по шляхах різного профілю. Розрізняють М. дорожні, спортивні і спеціальні (вантажні, патрульні тощо). Вперше М. почали застосовувати у деяких країнах Зх. Європи наприкінці 19 ст. В СРСР серійне виробн. М. було налагоджено (1933) на з-дах Ленінграда й Іжевська. На вітчизн. М. (мал.) встановлено карбюраторні двигуни внутр. згоряння робочим об'ємом понад 49,8 см³, потужність двигуна — до 26,5 кВт. Швидкість руху таких М.— до 140 км/год. В УРСР М. випускає *Київський мотоциклетний завод*. Різновидом М. є *моторолер*. Див. також *Мопед*.

МОТОЦИКЛЕ́ТНИЙ СПОРТ, мотоспорт — різні види змагань на *мотоциклах,* що проводяться на спец. трасах, шляхах, поза шляхами і для кожного класу мотоциклів окремо. Включає шосейні лінійні гонки; шосейні кільцеві гонки по замкненій кільцевій трасі завдовжки від 1,5 до 5 км; мотокрос — гонки по пересіченій місцевості; мотоциклетне багатоборство — багатоденні змагання по шляхах і бездоріжжю з дотриманням графіка руху й додатковими швидкісними гонками; трекові гонки (спідвей) на гаровій або льодовій доріжках стадіону; іподромні гонки; фігурне водіння — на площадці з штучними перешкодами; заїзди на встановлення рекордів на трасах, що дають змогу розвинути макс. швидкість для даного класу мотоциклів; мотобол — командна гра на мотоциклах з м'ячем та ін. Перші змагання, в яких брали участь мотоциклісти, відбулися 1895 за маршрутом Париж — Бордо — Париж; в Росії перші офіційні мотогонки — 1898 (під Петербургом); в СРСР перші всесоюзні змагання з М. с. (іподромні гонки) — 1924. З 1949 розігруються чемпіонати світу з шосейно-кільцевих гонок; з 1957 — з мотокросу; з 1949 — з трекових гонок на гаровій доріжці, а з 1966 — на льодовій доріжці; з 1913 — з багатоборства. У 1904 засновано Міжнар. мотоциклетну федерацію (ФІМ), до якої 1956 вступив Центр. автомотоклуб СРСР. В 1960 створено Федерацію автомотоспорту СРСР, в 1962 — самостійну Федерацію М. с. Кращі рад. спортсмени з М. с.: В. Арбеков (чемпіон світу з мотокросу, 1965), Г. Кадиров (6-разовий чемпіон світу в гонках на льодовій доріжці; 1966, 1968, 1969, 1971—73), Г. Мойсеєв (3-разовий чемпіон світу з мотокросу; 1974, 1977—78). Команда СРСР виграла Крос націй (1968), була багаторазовим чемпіоном Європи. М. с. входить до програми Всесоюзної спартакіади ДТСААФ з військовотех. видів спорту.

МОТРО́НИНСЬКИЙ ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — один з осередків антиуніатського руху на Правобережній Україні в 17—18 ст. Засн. 1568 в Мотронинському лісі поблизу Чигирина (тепер місто Черкас. обл.). Зважаючи на вплив монастиря на місцеве населення, польс.-шляхет. уряд змушений був підтвердити за ним право на володіння окремими селами та надати монастирю ряд привілеїв. Антиуніатська діяльність М. Т. м. особливо посилилася 1753—68, коли ігуменом його був М. К. *Значко-Яворський*. Навесні 1768 у монастир вступив послушником М. *Залізняк,* який у *Холодному Яру* поблизу М. Т. м. почав підготовку антифеод. повстання (див. *Коліївщина*). Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) М. Т. м. перетворився на осередок релігійно-монархічної пропаганди. В 20-х рр. 20 ст. монастир було закрито. Троїцька церква (1801) М. Т. м. є пам'яткою архітектури.

МОТТ (Mott) Невілл Френсіс (н. 30.IX 1905, Лідс) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1936). Закінчив Кембріджський ун-т (1927). У 1933—54 — професор Брістольського ун-ту, 1954—71 — директор Кавендішської лабораторії. Осн. праці — з квантової механіки і фізики твердого тіла. Передбачив поляризацію електронів при їх розсіянні атомами (1929), розробив теорію внутр. конверсії (1932), запровадив поняття про екситон слабкого зв'язку (екситон Ваннье — Мотта, 1938). Пояснив явище випрямлення струму на енерг. бар'єрі електронів провідності (теорія Мотта — Шотткі), запропонував теорію термоерс металів, створив теорію електропровідності невпорядкованих систем. Нобелівська премія, 1977.

МО́ТТЕЛЬСОН (Mottelson) Бенжамін (Бен) Рей (н. 9.VII 1926, Чікаго) — дат. фізик амер. походження. В 1947 закінчив ун-т Пердью (шт. Індіана). В 1951 переїхав до Данії. В 1953—57 працював у Європ. центрі ядерних досліджень (ЦЕРН), з 1957 — професор Ін-ту теор. ядерної фізики в Копенгагені. Осн. праці — з ядерної фізики. Спільно з О. *Бором* розробив колективну модель ядра. Нобелівська премія, 1975.

МОФЕ́ТИ (італ. mofète) — виділення вуглекислого газу з невеликих каналів і тріщин на схилах та біля підніжжя вулканів, один з видів *фумарол*. Крім вуглекислого газу, М. в невеликій кількості містять азот, водень, метан, водяну пару. Т-ра газів до 100°. Наявність М. свідчить про припинення виверження вулкана та перехід його в стадію затухання. Улоговини, в яких є М., наз. долинами смерті, тому що тварини, потрапляючи туди, задихаються внаслідок великої концентрації вуглекислого газу.

МОХА́ВЕ — пустеля у Пн. Америці, в межах США (штат Каліфорнія). Пл. бл. 30 тис. км². Поверхня — піщана рівнина з окремими гірськими масивами (до 3506 м), розчленована улоговинами. Клімат різко континентальний. Опадів 45—150 мм на рік. Є тимчасові водотоки, невеликі солоні озера. Рослинність збіднена (кактуси, чагарники). У межах М.— *Долина Смерті*. У пд. частині — заповідник Джошуа-Трі.

МОХЕ́НДЖО-ДА́РО — руїни міста 3—2-го тис. до н. е. в Пакистані. Розкопками 20—30-х рр. 20 ст. встановлено, що місто було центром ремесла і торгівлі. Відкрито залишки дво- і триповерхових цегляних будинків заможного населення, плетених, обмазаних глиною халуп бідноти, громад. будівель. В місті були каналізація та система водопостачання. Розкопки в М.-Д. підтвердили, що Стародавня Індія поряд з Єгиптом і Месопотамією була одним з найдавніших осередків цивілізації.

МОХИ́, листостеблові мохи, бріопсиди (Bryopsida, або Musci) — клас спорових рослин відділу *мохоподібних*. Багаторічні, рідше однорічні рослини, здебільшого дрібні, від 1 мм до кількох см висоти, рідко більше як 40 см. Гаметофор — стебловий пагін (стебло) вкритий листковидними виростами, т. з. листками (філоїдами), прямостоячий, або лежачий, сланкий, простий чи з нитчастими в основі розгалуженими *ризоїдами* (відсутні у сфагнових мохів). Листки сидячі, різноманітні за формою і анатомічною будовою, з жилкою або без неї. Статеві органи (*антеридії* і *архегонії*) звичайно розміщені групами на верхівці стебла або бічних пагонів, оточені покривними листками. Поширені М. всюди на земній кулі, зростають переважно на вологих місцях, на різних субстратах, певні представники їх домінують у рослинному покриві особливо тундри, на болотах, у лісах. Суцільний моховий покрив зумовлює водоохоронне значення його в житті лісу, місцями спричинює заболочування місцевості. Мохи є піонерами в заселенні відкритих та порушених місцевиростань, відіграють роль у *грунтоутворювальному процесі*. Відомо бл. 14 500 видів М., в СРСР—понад 1150, у т. ч. в УРСР — бл. 590 видів. В межах класу мохів розрізняють три підкласи: *сфагнові мохи,* андреєві мохи (Andreaeidae) та брієві мохи (Bryidae). *Г. Ф. Бачуріна.*

МОХІЕДДІ́Н Халед (н. 17.VIII 1922, Каїр) — єгип. політ. і громадський діяч, журналіст. У 1951 закінчив Каїрський ун-т. Брав участь у липневій революції 1952 в Єгипті. В 1956—59 — гол. редактор газ. «Аль-Масаа» («Вечір»), 1964—65 очолював вид-во «Ахбар аль-Яум». Обирався до парламен-

Х. Мохіеддін.

Я. М. Мотика. Мати-Батьківщина. Пам'ятник на братській могилі радянським воїнам в селі Яблунівці Стрийського району Львівської області Камінь. 1967.

Ю. П. Мохор. Плакат «1 вересня!». 1972.

ту 1957, 1964, 1969. В 1968—71 — член ЦК Араб. соціалістичного союзу. З 1958 — генеральний секретар єгип. Нац. ради миру, член *Всесвітньої Ради Миру* (з 1964 — член її Президії). Автор книги «Рух за мир. Мета, методи» (1969). Золота медаль Миру ім. Жоліо-Кюрі, 1965. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970.

МОХОВИКИ — група трубчастих грибів роду Boletus. Поверхня шапинки суха, бархатиста, іноді клейка, ніжка без кільця. У хвойних і листяних лісах найбільш поширений М. зелений, або решітка (B. subtomentosus), та М. тріщинуватий (B. chrysenteron); в листяних і мішаних лісах поширений М. різнобарвний (B. versicolor), що відрізняється від двох згаданих, які мають оливкувато-коричневу шапинку, пурпуровим або вишневим її забарвленням. М. жовто-бурий (B. variegatus) росте у соснових лісах, має світло-жовту шапинку, яка часом темніє, стає жовто-бурою. М.— їстівні гриби, при сушінні чорніють. М. жовто-бурий маринують. *І. О. Дудка.*

МОХОВИ́НКА (Sagina) — рід рослин родини гвоздикових. Одно- або багаторічні трави, ростуть здебільшого дернинками. Листки вузьколінійні, при основі зрослі. Квітки дрібні, одиночні, пазушні або в суцвіттях, на довгих квітконіжках. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, поширених переважно в Пн. півкулі, в горах Пд. Африки, Пд. Америки і на о-ві Нова Гвінея. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 4. Найпоширеніші: М. вузлувата (S. nodosa) і М. лежача (S. procumbens) ростуть на вологих луках, галявинах, біля берегів, на піщаних місцях, вздовж доріг.

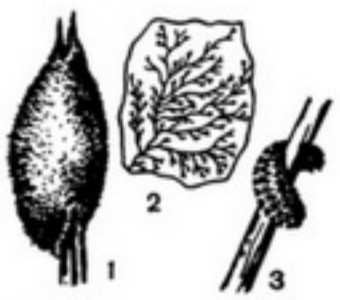

Мохуватки: 1 — клубчаста; 2 — повзуча; 3 — гребінчаста.

МОХОПОДІ́БНІ, бріофіти (Bryophyta) — відділ *вищих рослин*. Осн. життєва форма, вегетативне тіло М.— *гаметофіт* має вигляд *слані*, т. з. талому (у антоцеротових і деяких печіночників) або простого чи розгалуженого облисненого пагона, т. з. стебла, позбавленого коріння, з простою внутр. будовою, без розвиненої провідної системи. Талом з нижнього боку, а стебло здебільшого в основі (крім сфагнових мохів) вкриті *ризоїдами*. Статеві органи— *антеридії й архегонії*. Після запліднення яйцеклітини дводжгутиковим сперматозоїдом всередині архегонія виникає зародок — *зигота*, з якої розвивається спорогон (стадія *спорофіта*). Він залишається з'єднаним з гаметофітом і по суті є споротвірним спороносним органом. Осн. частина спорогона — коробочка, в ній з спорогенної тканини після редукційного поділу клітин (див. *Мейоз*) утворюються одноклітинні спори, а в деяких (*печіночні мохи*) одночасно й особливі стерильні пружинки — елатери, що сприяють розпушуванню маси спор і висіюванню їх. Достигла коробочка відкривається кришечкою, рідше — поздовжніми розривами, щілинами. З проростанням спори виникає багатоклітинний передросток — *протонема*, яка, розвиваючись, дає початок таломному чи листостебловим гаметофітам. Крім розмноження спорами, М. властиве й вегетативне — підземними пагонами, відокремленими частинами гаметофіта і за допомогою особливих органів — *виводкових брунькок*, тілець, ниток, бульбочок пагонів та ін.

М. — давня група рослин, рештки яких відомі з карбону. Це дозволяє припустити можливу появу їх ще в девонський період. Походження М. здебільшого пов'язують з *водоростями*. Є думки про можливе виникнення їх від однієї з найдавніших груп рослин — *псилофітів*. М. поширені по всій земній кулі, переважно в помірних і холодних зонах Пн. півкулі, в тропічних районах, гол. чин. у горах. Ростуть у різних екологічних умовах, на різноманітному субстраті, створюючи суцільний покрив, особливо на болотах, а також у лісах певних типів. Відомо бл. 25 000 видів М. За особливостями гаметофіта і спорофіта в межах відділу М. розрізняють три класи: антоцеротові (Anthocerotopsida), печіночні мохи і *мохи*, або листостеблові мохи.

Літ.: Лазаренко А. С. Определитель лиственных мхов Украины. К., 1955; Зеров Д. К. Флора печіночних і сфагнових мохів України. К., 1964; Шуляков Р. Н. Печеночные мхи. Морфология, филогения, классификация. Л., 1975; Отдел моховидные (Bryophyta). В кн.: Жизнь растений, т. 4. М., 1978; Бачурина А. Ф., Партыка Л. Я. Печеночники и мхи Украины и смежных территорий. К., 1979.

Г. Ф. Бачуріна.

Моховинка лежача. Загальний вигляд рослини та квітка.

МО́ХОР Юрій Павлович (н. 20.III 1922, Київ) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1976). В 1955 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у В. *Касіяна*. Автор плакатів: «Комунізм — це молодість світу, і його будувать молодим» (1959), «Слався, Вкраїно Радянська» (1967), серії «Шість орденів ВЛКСМ» (1968), «Ленін — творець першої в світі соціалістичної держави» (1969), всі — в співавт. з О. *Терентьєвим;* «Сьогодні рекорд — завтра норма» (1973), «КПРС» (1979), «Заради життя на землі» (1980). Респ. премія ім. В. І. Касіяна, 1980.

МОХОРО́ВИЧИЧА ПОВЕ́РХНЯ — поверхня, по якій проводять межу між *земною корою* і *верхньою мантією* Землі. Названа на честь югосл. сейсмолога М. Мохоровичича (1857—1936), який встановив цю межу на підставі стрибкоподібного зростання швидкості *сейсмічних хвиль* при проходженні через неї. Швидкість поздовжніх сейсмічних хвиль зростає від 6,7—7,4 км/с (у «базальтовому» шарі земної кори) до 7,8—8,3 км/с (у підкоровому субстраті), поперечних — відповідно від 3,7 до 4,7 км/с. Щільність гірських порід на М. п. збільшується від 2,8—2,9 до 3,2—3,3 г/см³. Вважають, що М. п. розмежовує шари порід з різним хім. складом. Глибина залягання цієї поверхні під океанами — від 5 до 10 км, під континентами — від 30 до 75 км. У деяких районах земної кулі М. п. виділяється нечітко. Природа її ще недостатньо вивчена. *Є. І. Антонюк.*

МОХУ́ВАТКИ (Bryozoa) — клас безхребетних водних тварин типу *щупальцевих*. Ведуть прикріплений спосіб життя, утворюють колонії розміром від кількох мм до десятків см (довж. окремої особини до 1 мм). Оселяються на підводних предметах, дещо нагадують мох (звідки й назва). Живляться одноклітинними водоростями, найпростішими. Гермафродити. Розмноження статеве та нестатеве (*пупкуванням*). Розвиток з *метаморфозом*. Поширені в морях і прісних водоймах усіх материків. Понад 4000 видів. В СРСР — бл. 500 видів, у т. ч. на Україні — понад 20, з них найпоширеніші прісноводні М.: клубчаста (Plumatella fungosa), повзуча (P. repens) та гребінчаста (Cristatella mucedo). М. важливий компонент *бентосу*. Прісноводні форми іноді пошкоджують водопровідні споруди, закупорюючи і засмічуючи їх. Викопні види (бл. 5000) відомі починаючи з силуру. *Б. М. Мазурмович.*

МОЦА́К Григорій Іванович (н. 6.VI 1928, с. Котлярка, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1963. З 1947 працює на шахтах Донец. і Ворошиловгр. областей робітником очисного вибою, прохідником, наваловибійником, бригадиром очисного вибою. М.— один з ініціаторів Всесоюзного соціалістичного змагання за ефективне використання гірничої техніки та високопродуктивну працю. Делегат XXIV—XXVI з'їздів Компартії України, був обраний членом її ЦК (1976). Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медаллю. *О. М. Семененко.*

МО́ЦАРТ (Mozart) Вольфганг Амадей (27.I 1756, Зальцбург — 5.XII 1791, Відень) — австр. композитор, представник *віденської класичної школи*. Музики навчався у свого батька — скрипаля і композитора Леопольда Моцарта. З 4 років грав на клавесині, а з 5—6 почав складати музику й концертувати. З 1762 гастролював у Німеччині, Австрії, Франції, Англії, Швейцарії. Виступав як клавесиніст, скрипаль, співак, органіст і диригент. У 1769—77 — концертмейстер, 1779—81 — органіст при дворі зальцбурзького князя — архієпископа. У 1769—74 тричі відвідав Італію, був обраний членом Філармонічної академії в Болоньї (вивчав композицію у Дж. *Мартіні*). В 1781 оселився у Відні. В 1787 дістав посаду камерного музиканта при дворі імператора Йосифа II. Постійні злидні, напружена творча робота, приватні уроки підірвали здоров'я М. На 36-му році життя він помер і був похований у спільній могилі (до цього часу не знайденій. На віден. кладовищі встановлено пам'ятник. М.).

Творчість М.— одна з вершин європ. музики 18 ст. Для зрілих творів композитора, в яких переважають світлі настрої, характерні яскравий мелодизм, барвиста гармонія, темброве багатство оркестровки, завершене відчуття форми. Творча спадщина М.

(понад 600 творів) охоплює всі жанри й форми музики: 16 опер (у т. ч. «Викрадення з Сералю», 1782; «Весілля Фігаро», 1786; «Дон Жуан», 1787; «Так поводяться всі жінки», 1790; «Чарівна флейта», 1791); церковна музика, «Реквієм» (завершений учнем М. композитором Ф. К. Зюсмайром); бл. 50 симфоній [найзначніші 3 останні (1788) — мі бемоль мажор, соль мінор та до мажор]; концерти — 23 фп., 7 скрипкових, 4 валторнові, 2 флейтові та ін.; оркестрові твори (дивертисменти, серенади, марші, танці); камерні твори — 7 струнних квінтетів, 23 квартети; тріо, дуети тощо; для скрипки і фортепіано — 34 сонати, варіації; для фортепіано — 18 сонат, фантазії, фуги, варіації; сольні пісні, вокальні ансамблі. Образ М. втілив О. Пушкін у трагедії «Моцарт і Сальєрі», П. Чайковський створив оркестрову сюїту «Моцартіана». Музику М. високо цінував Т. Шевченко, називав його «великим представителем слышимой гармонии». В 1880 в Зальцбурзі створено міжнар. заклад Моцартеум — наук. центр моцартознавства; в будинку, де народився М., відкрито меморіальний музей.

Літ.: Берлянд-Чёрная Е. С. Моцарт. М., 1956; Кремнев Б. Вольфганг Амадей Моцарт. М., 1958; Чёрная Е. С. Моцарт. Жизнь и творчество М., 1966; Чечерин Г. В. Моцарт. Л., 1973; Вейс Д. Возвышенное и земное. Пер. с англ. М., 1970; Аберт Г. В. А. Моцарт. Пер. с нем. М., 1980.

Л. З. Мазепа.

МО́ЦАРТ (Mozart) Франц Ксавер Вольфганг (26.VII 1791, Відень — 29.VII 1844, Карлсбад, тепер Карлові Вари, ЧССР)— австр. піаніст, композитор, диригент і муз. педагог. Молодший син В. А. *Моцарта*. Фортепіано й композицію вивчав у Відні та Львові. В 1808—19 й 1822—38 жив у Львові, був приватним учителем музики, в 1826—29 очолював засноване ним муз. т-во св. Цецілії, хор та ін-т співу. Виступав на Україні (зокрема, в Житомирі й Києві), гастролював у країнах Європи. З 1838 жив у Відні. З 1841 — почесний капельмейстер зальцбурзького Моцартеума (з 1880 — міжнар. центр моцартознавства). Автор 2 кантат, 2 фп. концертів, симф., камерно-інструм. і вокальних творів.

Літ.: Колбін Д. «Львівський» Моцарт. «Музика», 1972, № 4.

Л. З. Мазепа.

МОЦЗИ́ (Мо Ді; 479—400 до н. е.) — давньокит. філософ і політ. діяч, засновник школи моїстів. Н. в царстві Лу. Центральними в творчості М. є суспільно-політ. та етичні проблеми. Захищаючи інтереси трудових верств — ремісників і землеробів, М. різко засуджував рабство, розкіш і паразитизм панівних класів, свавілля й несправедливість кит. правителів. Виступаючи проти увічнення поділу людей на «шляхетних» і «низьких», багатих і бідних, М. піддав різкій критиці етичні принципи *конфуціанства*. Шляхом до поліпшення сусп. життя М. вважав утвердження у відносинах між людьми принципу «загальної любові і взаємної вигоди», що нібито може принести мир і братерство всім верствам суспільства. Незважаючи на утопічний характер, сусп.-політ. вчення М. було прогресивним. У філос. поглядах М., особливо в теорії пізнання, мали місце матеріалістичні тенденції. Вперше в кит. філософії М. висунув категорію причини (гу), принципи класифікації (лей) і три критерії оцінки істинності знань. Учення М. та його послідовників викладено в кн. «Моцзи», яка в завершеному вигляді склалася в кін. 3 — на поч. 2 ст. до н. е.

МОЦІО́Н [від лат. motio (motionis) — рух] — прогулянка з метою відпочинку або для виконання лікувального режиму. Як лікувальна процедура призначається точно дозовано щодо часу та за спец. маршрутами.

МОЦІО́Н ТВАРИ́Н — госп. захід, що передбачає перебування і рух тварин на свіжому повітрі. Має велике гігієніч. значення для організму і є обов'язковим при стійловому *утриманні сільськогосподарських тварин,* особливо для вагітних маток, високопродуктивних тварин, плідників і молодняка. М. т. активізує процеси травлення, дихання, кровообіг, засвоєння поживних речовин, статеву потенцію, сприяє підвищенню *надоїв* і жирності молока, приросту живої маси, несучості птиці, запобігає розвитку захворювань тощо. М. т. буває пасивним (тварин випускають на вигульні двори, в загони) і активним (тварин примушують проходити певну відаль з відповідною швидкістю).

В. М. Хрящевський.

МОЧА́ЛОВ Павло Степанович [3 (15).XI 1800, Москва — 16 (28). III 1848, там же] — російський актор. Народився в сім'ї акторів-кріпаків. В 1817 дебютував на сцені Моск. імператорського театру (з 1824 — *Малий театр*) у ролі Полініка («Едіп у Афінах» В. Озерова). Серед ін. ролей — Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Гамлет, Отелло, Річард III, король Лір, Коріолан (у однойменних трагедіях Шекспіра), Дон Карлос, Карл Моор («Дон Карлос», «Розбійники» Шіллера). Творчість М. була тісно пов'язана з передовими тогочасними суспільно-політичними ідеями. М. створив образи бунтарів проти соціальної несправедливості й пригнічення людини. Не раз гастролював на Україні (1838 з трупою Л. *Млотковського* — у Києві; грав у Харкові, Одесі).

Літ.: Дмитриев Ю. Мочалов — актер-романтик. М., 1961; Беньяш Р. М. Павел Мочалов. Л., 1976; Алперс Б. В. Театр Мочалова и Щепкина. М., 1979.

МОЧА́ЛЬСЬКИЙ Дмитро Костянтинович [н. 2 (15).II 1908, Петербург] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1980), дійсний член АМ СРСР (з 1973). В 1929—36 навчався в АМ у Ленінграді. Твори: картини «Перемога. Берлін, 1945 рік» (1947), «Після демонстрації» (1949), серія «Люди цілини» (1957). З 1937 викладає в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова (з 1950 — професор). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Іл. с. 156.

Літ.: Глобачева С. И. Дмитрий Константинович Мочальский. Л., 1962.

МОЧУ́ЛЬСЬКИЙ Василь Миколайович [1 (13).I 1856, с. Стрюкове, тепер Миколаївського р-ну Одеської обл.— 21.I 1920, Одеса] — рос. та укр. історик л-ри, професор. Дослідник рос. л-ри й журналістики. Вивчав рос.-укр. літ. зв'язки («До історії малоруського наріччя», 1894; «Малоросійські та петербурзькі повісті М. В. Гоголя», 1902; «Відношення південноросійської схоластики XVII ст. до псевдокласицизму XVIII ст.», 1904).

С. І. Білокінь.

МОЧУ́ЛЬСЬКИЙ Михайло Михайлович (13.XI 1875, м. Миколаїв, тепер Львів. обл.— 14.II 1940, Львів) — укр. літературознавець, критик, перекладач. Закінчив Львів. ун-т (1898), працював юристом. Вивчав творчість Т. Шевченка, І. Манжури, І. Франка, поетів «української школи» в польс. л-рі (С. Гощинський, Б. Залєський, А. Мальчевський та ін.). Перекладав твори В. Стефаника польс. мовою (зб. «Кленові листки», 1904). Писав статті з укр. етнографії, художні твори. Праці М. цінні гол. чином фактичним матеріалом.

Тв.: Іван Франко. Львів, 1938; Погруддя з бронзи. Микола Цертелев і Іван Манджура. Львів, 1938.

Ф. П. Погребенник.

МОЧУТКО́ВСЬКИЙ Йосип Йосипович [1845, Херсон. губ.— 23.V (5.VI) 1903] — укр. інфекціоніст, невропатолог, бальнеолог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1869). У 1870—93 працював в Одес. міській лікарні; 1877 захистив докторську дисертацію на тему «Матеріали для патології і терапії поворотного тифу». З 1893 — консультант і професор невропатології в Клінічному ін-ті удосконалення лікарів у Петербурзі. Під час епідемії поворотного тифу 1873—76 М., наслідуючи приклад Г. М. *Мінха,* прищепив собі кров хворого і, завдяки цьому дослідові, встановив роль кровосисних комах у передачі хвороби. Ряд праць присвячено проблемам бальнеології та нервовим хворобам.

С. М. Старченко.

МОШИ́НСЬКИЙ (Moszyński) Казімеж (5.III 1887, Варшава — 30.III 1959, Краків) — польс. етнограф. З 1926 — професор Краківського ун-ту. Перший почав планомірне порівняльно-етнограф. вивчення матеріальної і духовної культури слов'ян. народів. Значну увагу приділяв етнографії українців, рос.-польс. етнічним зв'язкам. Осн. праці: «Обряди, вірування і народні перекази з околиць Бережан» (1913), «Східне Полісся» (1928), «Народна культура слов'ян» (т. 1—2, 1929—39), «Людина. Вступ до загальної етнографії і етнології» (1958).

МО́ШКИ (Simuliidae) — родина комах підряду довговусих ряду *двокрилих*. Довж. тіла 2—6 мм. Самки більшості видів — кровососи. Понад 1000 видів, поширених всесвітньо; в СРСР — 400 видів, зокрема на Україні — понад 20, у т. ч. М. срібляста (Simulium argyreatum). Укуси М. виснажують тварин і людину, знижують працездатність. Вони є також специфіч. переносниками збудників деяких гельмінтозних хвороб свійських тварин (напр., онхоцеркозу,

Г. І. Моцак.

В. А. Моцарт.

П. С. Мочалов.

Д. К. Мочальський.

Д. К. Мочальський. Молодожони-цілинники. 1959—61. Державний Російський музей у Ленінграді.

філярюзу), іноді передають збудників інфекційних хвороб (напр., туляремії). У викопному стані М. відомі починаючи з юри. Заходи боротьби див. у ст. *Гнус.*

Г. В Бошко.

МО́ШНА (Mošna) Індржіх (1.VIII 1837. Прага — 6.V 1911, там же) — чес. актор. Один з основоположників нац. реалістичної акторської школи. В 1856—59 виступав, гастролюючи з пересувною трупою, в Австрії. З 1860 грав у чес. провінційних театрах, з 1864 — актор Тимчасового театру в Празі, з 1883 — Нац. театру. Ролі: Шванди («Волинщик із Стракониць» Тила), Дивишек, Грушка («Батько», «Войнарка» Їрасека), Бобчинський («Ревізор» Гоголя), Расплюєв («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Гробокоп («Гамлет» Шекспіра) та ін.

МОШНІ́ВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1862 — виступ селян містечка Мошни (тепер село Черкаського р-ну Черкас. обл.) і навколишніх сіл проти запровадження *уставних грамот*. Згідно з уставною грамотою селяни мали повернути поміщиці 1076 дес. землі і виплачувати щорічно 26 тис. крб. оброку. 14 (26).III в Мошни з'їхалося кількасот селян, які зажадали, щоб їм повернули уставну грамоту. Оскільки волосний старшина відмовив їм у цьому, селяни його заарештували. Для придушення виступу в село прибули 3 роти солдатів. 46 учасників виступу було висічено різками, 21 віддано до суду. Події в Мошнах викликали заворушення в 16 навколишніх селах.

Літ.: Крестьянское движение в России в 1861—1869 гг. Сборник документов. М., 1964; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959.

М. Н. Лещенко.

МОШУ́РІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1826 — антифеод. виступ селян с. Мошурова (тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.). Почалося в квітні. Очолив виступ О. *Семенов,* солдат Дніпровського піх. полку, розташованого на Уманщині. Він видавав себе за флігель-ад'ютанта царя, нібито присланого ним для арешту всіх поміщиків Київ. губ. Семенов оголосив по селах «царську грамоту» про скасування панщини і звільнення селян з-під влади поміщиків. Рух охопив кілька сіл Уманського пов.; селяни відмовлялися виконувати панщину, заарештовували поміщиків, посесорів. Царський уряд жорстоко придушив М. с. з. 150 учасників його було притягнуто до судової відповідальності. Семенова засуджено до смертної кари, яку замінено покаранням канчуками й засланням на каторгу; найактивніших учасників виступу — до заслання в Сибір на каторжні роботи, решту — до тюремного ув'язнення на різні строки. Учасників виступу, молодших за 30 років, за наказом Миколи I було віддано в солдати.

Літ.: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов. М., 1961.

МО́ЩИЧ Петро Степанович (н. 27.IV 1928, с. Волосате Кросненського воєводства, Польща) — укр. радянський педіатр, професор (з 1968). Член КПРС з 1974. В 1952 закінчив медичний ф-т Ужгородського ун-ту. З 1956 працює на кафедрі госпітальної педіатрії Київ. мед. ін-ту (з 1971 — зав. кафедрою). З 1973 — гол. педіатр М-ва охорони здоров'я УРСР. Праці М. присвячені питанням ревматизму, туберкульозного менінгіту, хроніч. тонзиліту, дизентерії, вірусного гепатиту, менінгококової інфекції, коклюшу та ін. інфекційним захворюванням. Держ. премія УРСР, 1979.

МО́ЩІ — останки «святих», предмет релігійного поклоніння (*реліквії*) в *католицизмі* і *православ'ї*. Церква приписує М. «нетлінність» та «чудодійну силу». Культ М. виник у 3 ст., був відкинутий у Візантії іконоборцями (див. *Іконоборство*), відновлений 7-м Вселенським собором 787. На Русі поклоніння М. з'явилося з 11 ст. і особливо пропагувалося *Києво-Печерською лаврою.* Церковники широко використовували «святі» М. як знаряддя духовного одурманювання мас та джерело прибутків.

МПЛА — ПА́РТІЯ ПРА́ЦІ (МПЛА — ПП). Створена 4—10.XII 1977 на I з'їзді *Народного руху за визволення Анголи* (МПЛА) на основі його політ. організації. Організатором і керівником МПЛА і МПЛА — ПП був А. *Нето.* З'їзд перетворив МПЛА на МПЛА — ПП, прийняв її програму і статут, у яких висунув завдання будівництва незалежної, нар.-демократичної Анголи, ліквідації засилля іноз. капіталу, створення передумов для побудови соціалізму. В 1978 було прийнято доповнення до конституційного закону країни, які законодавчо закріпили керівну роль МПЛА — ПП у державі й суспільстві.

За конституційним законом, голова партії — одночасно президент республіки. I, позачерговий з'їзд МПЛА — ПП (грудень 1980) підтвердив, що гол. метою ангольської революції є створення в країні матеріально-тех. бази будівництва основ соціалізму, відмітив необхідність зміцнення керівної ролі партії в житті суспільства, її ідейної і політ. єдності на принципах наук. соціалізму. Під керівництвом МПЛА — ПП працюють Нац. спілка трудящих Анголи (засн. 1954), Молодь МПЛА та ін. масові орг-ції. Чисельність партії — понад 31 тис. чол. (1980). Голова — Ж. Е. душ *Сантуш* (з 1979). Друк. орган — щоденна газ. «Жорнал ді Ангола» («Газета Анголи»), що є одночасно органом уряду.

В. Н. Денисов.

МРАВІ́НСЬКИЙ Євген Олександрович [н. 22.V (4.VI) 1903, Петербург] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1973). В 1931 закінчив Ленінгр. консерваторію (класи диригування О. Гаука та М. *Малька*). В 1932—38 — диригент Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. З 1938 — гол. диригент симф. оркестру Ленінгр. філармонії. В 1936—37 та з 1961 — викладач Ленінгр. консерваторії (з 1963 — професор). М.— один з визначних майстрів сучас. диригентського мистецтва. В його репертуарі: симфонії Л. Бетховена, Г. Берліоза, П. Чайковського, О. Бородіна, А. Брукнера, Г. Малера, рад. композиторів — Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, Б. Лятошинського та ін. Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1961.

Літ.: Фомин В. Оркестром дирижирует Мравинский. Л., 1976.

Г. О. Радченко.

МРА́ЗЕК (Mrazec) Людовік [17. VII 1867 (місце народження невідоме) — 9.VI 1944, Бухарест] — рум. геолог, член Рум. АН (з 1905). З 1894 — професор Бухарестського ун-ту. Організатор і директор (1906—28) Рум. геол. ін-ту. В 1932—35 — президент Рум. АН. Провадив геол. дослідження в Альпах, на Уралі, Добруджі й Карпатах; вивчав нафт. родовища Румунії. Осн. праці—з тектоніки, мінералогії, петрографії; сформулював поняття *діапіризму*. Значну увагу приділяв вивченню геол. будови та історії формування Сх. Карпат, у т. ч. і тер. *Карпат Українських.*

МРЕВЛІШВІ́ЛІ Маквала Олександрівна [н. 14 (27).II 1909, Тбілісі] — груз. рад. поетеса. Член КПРС з 1950. Дочка художника О. Р. *Мревлішвілі.* Друкуватися почала 1940. Автор багатьох творів для дітей (збірки «Добрий ранок», 1949; «Кіклі-кіклі», 1957; «В серці Картлі», 1972, та ін.). Збірки поезій «Лірика» (1940), «Життя моє» (1958) сповнені віри в перемогу миру над силами війни. Декілька поезій присвятила Україні («В Миргороді», «Київ», «Золоті ворота»). Переклала груз. мовою ряд творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Т. Шевченкові присвятила вірші «Біля Дніпра», «Тарасові Шевченку» (обидва — 1939), «В музеї Шевченка», «В Каневі», «На ювілей Шевченка» (всі — 1958). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— В Каневі.— В музеї Шевченка. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Зелені фіранки. К., 1968.

Р. Ш. Чилачава.

МРЕВЛІШВІ́ЛІ Михайло Миколайович [6 (19).VIII 1904, м. Они, Зх. Грузія — 1.III 1980, с. Іскалто Телавського р-ну Груз. РСР] — груз. рад. письменник, засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1961). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав на поч. 20-х рр. Перший роман — «Інон» (1926). Автор оповідань «Страх» (1934), «Кинджал із золотою насічкою» (1944), «Майстер Йона» (1952); повісті «Вогнище Харателі» (1947; однойменна п'єса, 1954); п'єс «Доля поета» (1949), «В тіні старого дуба», «Лавина» (обидві — 1956), «Палкий мрійник» (1957), «Мучеництво цариці» (1968), роману «Небезпечний поворот» (1964), присвячених життю сучасної Грузії, рад. молоді. Виступав з критичними статтями, нарисами. Нагороджe-

ний орденом «Знак Пошани», медалями. *Р. Ш. Чилачава.*

МРЕВЛІШВІЛІ Олександр Романович [3 (15).VIII 1866, Мцхета — 25.XII 1933, Тбілісі] — груз. рад. живописець. В 1884—90 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. Полєнова, 1898—1901 — в академії Жюльєна в Парижі. Твори: «Біля сільської канцелярії» (1899), «Низький тин» (1901), «Збір податків» (1900-і рр.), «У вихідний день»

О. Р. Мревлішвілі. Низький тин. 1901. Музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

(1931) та ін. Автор малюнка «Життя селянина» (1905). Твори М. зберігаються в Музеї мист. Груз. РСР у Тбілісі.

Літ.: Урушадзе И. Александр Романозович Мревлишвили. М., 1954.

МРІЯ — створюваний творчою уявою образ бажаного як можливого в майбутньому розвитку подій, звершень чи надбань. М. пов'язана з проекціями людиною свого буття в майбутнє, в можливий та бажаний збіг сприятливих обставин, з уявною реалізацією життєвих планів, очікувань і сподівань. М.— важлива категорія духовного життя людини. Вона є своєрідною формою відтворювання важливих для життя реальних і абстрактних можливостей, прихованих у майбутньому. В. І. Ленін високо цінував розрізнення Д. І. Писарєвим мрії як поштовху до дії і «пустого мріяння» (див. Повне зібр. тв., т. 29, с. 312). М. стає поштовхом до успішної дії, коли вона відображає реальні можливості, закономірний хід подій. А для цього уява, фантазія повинні керуватися раціональним мисленням, правильним світорозумінням. *В. І. Шинкарук.*

МСТИСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ (1.VI 1076—14.IV 1132) — давньоруський князь, старший син *Володимира Мономаха* і *Гіти Гарольдівни*. В 1088—93 і 1095—1117 князював у Новгородській, 1093—95 — у Ростовській і Смоленській землях. У 1117—25 — князь білгородський і співправитель Володимира Мономаха у Києві. З 19.V 1125 до кінця життя — великий князь київський. Мстислав Володимирович — учасник військ. походів на *половців* 1093, 1107, 1111. В 1129 йому вдалося «загнати» половецькі орди за Дон і Волгу.

МСТИСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ Хоробрий (р. н. невід.— п. 1036) — князь тмутараканський і чернігівський, син великого київ. князя *Володимира Святославича*. В 988 отримав від батька в уділ *Тмутараканське князівство*. Вів боротьбу проти *хозарів* (1016), 1022 підкорив *касогів*, перемігши в двобої їхнього князя Редедю. В 1024, скориставшися з відсутності свого брата *Ярослава Мудрого* в Києві, намагався захопити великокнязівський престол, але кияни не прийняли його. В *Лиственській битві 1024* розбив військо Ярослава й став незалежним від Києва князем Чернігівської землі. В 1031, допомагаючи Ярославові повернути *Червенські міста*, здійснив похід у Польщу. В Тмутаракані М. В. збудував кам'яну церкву, в Чернігові заклав собор Спаса (там його й поховано).

МСТИСЛА́В МСТИСЛА́ВИЧ Удалий (р. н. невід.— п. 1228) — давньоруський князь. Князював 1193 в Трипіллі, 1203 і 1227—28 у Торчеську, 1209 у Торопці, 1210—15 і 1216—18 у Новгороді, 1219—27 у Галичі. В 1193 і 1203 здійснив успішні походи проти *половців*. З ініціативи М. М. 1223 було організовано похід руських удільних князів проти монголо-татар, під час якого в битві на р. *Калці* він командував авангардом руських військ. М. М. воював також проти польс. і угор. феодалів, вів міжусобну боротьбу з *Данилом Галицьким*.

МСТИСЛА́ВЕЦЬ Петро Тимофійович (Тимофієв; р. н. невід., можливо м. Мстиславль, тепер Могильов. обл. БРСР — бл. 1580) — вітчизн. друкар, соратник першодрукаря І. *Федорова*. У 1564 разом з ним надрукував «*Апостол*», 1565 — два видання Часовника, 1569 у Заблудові (Білорусія) — Учительне євангеліє. В 1569 М. переїхав у Вільнюс, де влаштував друкарню на кошти купців Мамоничів. Тут надрукував Євангеліє (1574—75), до якого додав свій життєпис, Псалтир (1676) і Часовник (недатований). У 1576 М. розірвав стосунки з Мамоничами, яким, за вироком суду, було передано надруковані М. книжки, а обладнання залишено друкареві. Друкарський матеріал М. зустрічається в острозьких виданнях кін. 16 — поч. 17 ст., завдяки цьому стало можливим висунути гіпотезу про те, що М. працював в *Острозькій друкарні*.

Літ.: Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Анушкин А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975.

МСТИСЛА́ВСЬКИЙ Сергій Дмитрович [справж. прізв.— Масловський; 23.VIII (4.IX) 1876, Москва — 22.IV 1943, Іркутськ] — рос. рад. письменник. Брав участь у революц. русі, зокрема 1919 — на підпільній роботі в Києві під час денікінщини, працював на відповідальних посадах в органах Рад. влади РРФСР і УРСР. Друкуватися почав 1900. Романи «На крові» (1927), «Партіонці» (1932), «Напередодні. 1917 рік» (1937) — з історії революц. руху в Росії; «Дах світу» (1925), «Чорний Магома» (1932) — про життя народів Середньої Азії і Кавказу. Найзначніший твір — роман «Грак, птах весняний» (1937; під наз. «Бауман», 1936).

Тв.: Укр. перекл.— Грак, птах весняний. К., 1958.

МСТЬО́РСЬКА МІНІАТЮ́РА — один із видів рос. нар. мініатюрного підлакового живопису, гол. чин. на виробах з папʼє-маше (див. *Лаки художні*). Цей промисел виник у селищі Мстьора (тепер смт Вязниковського р-ну Владимир. обл.), де існував стародавній осередок *іконопису* та народного художнього ремесла. В 1923 в Мстьорі було організовано артіль «Древнерусская народная живопись», 1931 її живописний цех перетворено на артіль «Пролетарское искусство» (з 1960 — ф-ка), яка виготовляє розписні скриньки, пудрениці тощо. Для М. м. (розписи переважно на побутові, фольклорні, істор. та літ. сюжети) характерні живописна мʼякість колориту, глибина пейзажних фонів, тонкість обрамлюючого візерунка. Провідні майстри М. м.: Н. Кликов, О. Котягін, В. Овчинников, Є. Юрін, І. Фомичов, Ф. Шилов, І. Балакін, В. Корсакова та ін.

Літ.: Лаковая миниатюра Мстеры. Л., 1972.

МТС — див. *Машинно-тракторна станція*.

МУА́ВР (Moivre) Абрахам де (26.V 1667, Вітрі-ле-Франсуа — 27.XI 1754, Лондон) — англ. математик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1697), іноз. чл. Берлін. і Паризької АН. За походженням француз. М. знайшов правила піднесення до *n*-го степеня і добування кореня *n*-го степеня з *комплексних чисел* (див. *Муавра формула*), досліджував степеневі *ряди*, незалежно від Дж. *Стірлінга* одержав формулу для обчислення *n*! (див. *Стірлінга формула*). В теорії імовірностей довів окремий випадок т. з. теореми Лапласа.

МУА́ВРА ФО́РМУЛА — формула для знаходження *n*-го степеня *комплексного числа* в тригонометричній формі. Якщо $z = r(\cos\varphi + i\sin\varphi)$, то за М. ф. $z^n = r^n(\cos n\varphi + i\sin n\varphi)$. Якщо n — дробове число, то М. ф. дає змогу обчислювати *корінь* з комплексного числа. М. ф. одержав 1707 А. *Муавр*, сучас. вигляду їй надав 1748 Л. *Ейлер*.

МУА́Р, муаре (франц. moire, moiré) — 1) Густа шовкова або напівшовкова тканина з хвилеподібними полисками, що переливається (на світлі) різними відтінками. З М. шиють плаття, виготовляють стрічки тощо. 2) Папір з тисненим візерунком на поверхні. 3) Побічний візерунок (темні і світлі смуги, що чергуються) на друкарському відбитку. Виникає через неправильне положення *растра* при виготовленні *кліше* або офсетних форм, якими відтворюють напівтонові зображення в дві і більше фарб.

І. Мошна.

Б. О. Мравінський.

Мстьорська мініатюра. Л. Фомічев. Скринька «Літній вечір». Папʼє-маше, мініатюрний живопис. 1959.

МУАССА́Н (Moissan) Фердінанд Фредерік Анрі (28.IX 1852, Париж — 20.II 1907, там же) — франц. хімік, член франц. АН (з 1891), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1904). Вперше добув вільний фтор (1886) і вивчив властивості фтору та його сполук. Сконструював електродугову піч, в якій одержав карбіди кальцію, калію, натрію та ін. Електротермічним способом виділив у чистому вигляді молібден, вольфрам тощо. Нобелівська премія, 1906.

МУГА́БЕ Роберт Габріель (н. 1925, с-ще Кутама, біля Солсбері) — держ. і політ. діяч Зімбабве. Н. в сел. сім'ї. В 1954 закінчив ун-т у Форт-Гейрі (ПАР). З 1963 — генеральний секретар, з 1976 — президент партії Афр. нац. союз Зімбабве (ЗАНУ). З 1976 разом з президентом Союзу афр. народу Зімбабве (ЗАПУ) Дж. Нкомо очолив Патріотичний фронт Зімбабве, що об'єднав обидва союзи і розгорнув боротьбу за незалежність країни. Після перемоги ЗАНУ на виборах 1980 М. — прем'єр-міністр і міністр оборони Зімбабве.

МУГА́М — 1) Лад у азерб. нар. музиці. Гами М. включають малі, великі, збільшені секунди, що розміщуються в різноманітних варіантах. Кожен М. (їх понад 70) має свою систему підпорядкування ступенів і певну назву — раст, шур, сегях та ін. 2) Жанр азерб. нар. й професійної музики, вокально-інструментальна циклічна п'єса, яка витримана в одному з ладів-М. і має відповідну назву (раст, шур тощо).

МУГОДЖА́РИ — гори в Каз. РСР, у межах Актюбинської обл. Простягаються з Пн. на Пд. на 200 км, шир. до 30 км, двома паралельними пасмами, відокремленими Алабаською улоговиною. Вис. до 657 м (г. Великий Боктибай). Родовища хромітів, міді, нікелю, кобальту, фосфоритів, кам'яного вугілля тощо. Ріки, що починаються у М., належать до бас. Каспійського м. (Емба, Ор), частина (прит. р. Іргізу) губиться у пісках. Поширені степи, є зарості чагарників. Район тваринництва.

МУДРО́В Матвій Якович [23.III (3.IV) 1776, Вологда — 8 (20).VII 1831, Петербург] — рос. лікар, один з засновників рос. клінічної школи. В 1800 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1809 — професор цього ун-ту і директор клініч. ін-ту, 1813—17 — професор Моск. медико-хірургічної академії. Вперше в Росії запровадив методику наук. опитування хворого і складання історії хвороби, розробив схему клінічного дослідження пацієнтів. Зазначав, що лікувати слід не хворобу, а хворого. М.— один з основоположників *гігієни військової*. Брав безпосередню участь у боротьбі проти епідемій холери (1830—31), помер від холери.

МУЕДЗИ́Н (тур. müezzin, з араб.) — в *ісламі* служитель при мечеті, який з мінарета в певний час закликає мусульман до молитви.

МУЖИ́ЛІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1906 — антиурядовий виступ с.-г. робітників с. Мужилова (тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. Жителі села Мужилова 7.V оголосили страйк, вимагаючи збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня і поділу поміщицьких пасовищ. Поміщик найняв штрейкбрехерів, які під охороною жандармів вийшли в поле. Але селяни й батраки (бл. 800 чол.) вигнали штрейкбрехерів і жандармів. Мужилівці розіслали своїх представників у сусідні села, щоб умовити селян не йти до поміщика на роботу. Для придушення страйку 12.V в повіт було направлено військо. 13 активних учасників виступу було заарештовано. До суду притягнуто 76 учасників заворушення, яких засудили до різних строків тюремного ув'язнення.

МУЖИЛО́ВСЬКИЙ Андрій (Андрій із Слуцька; рр. н. та см. невід.) — укр. письменник-полеміст 1-ї третини 17 ст. Був православним священиком у м. Слуцьку (Білорусія), з 1631 — ієромонах Києво-Печерського монастиря. Тісно співробітничав з гуртком київ. культур.-осв. діячів-антиуніатів. Написав спрямований проти уніатської церкви «Отпис на лист унитов...» (1616). В 1629 видав полемічний твір «Антидот, или возраженіе на книгу Апологія, написанную ієромонахом Мелетієм Смотрицким..», в якій засуджував перехід в унію М. *Смотрицького*, пояснюючи це прагненням до наживи. *В. П. Колосова.*

МУЖИЛО́ВСЬКИЙ Силуян Андрійович (рр. н. і см. невід.) — укр. дипломат, полковник, учасник нар.-визвольної війни 1648—54. Один з найближчих радників Б. Хмельницького. Був першим послом Б. Хмельницького до рос. уряду в січні — березні 1649. В квітні — травні 1653 М. разом з К. Д. *Бурляєм* очолив укр. посольство до Москви, переговори якого з рос. урядом сприяли здійсненню возз'єднання України з Росією. М. брав участь у переговорах з Литвою і Кримським ханством. Востаннє М. згадується в документах 1657.

«МУЗАГЕ́Т» — літературно-мистецьке угруповання (від лат. слів, що означають «водій муз»). Виникло 1919 в Києві і об'єднувало письменників та митців переважно естетсько-символістського напряму. Плутаність ідейно-творчих позицій визначили нежиттєвість угруповання: воно проіснувало менше року. Більшість членів угруповання згодом перейшла на позиції соціалістичного реалізму. Вийшов один номер журн. «Музагет» (1919, № 1—3), в передмові до якого редакція декларувала неприйняття революц. дійсності, ремствувала на умови життя, нібито шкідливі для творчості. У журналі, поруч з символістськими віршами Я. Савченка, Д. Загула, О. Слісаренка, В. Ярошенка та статтями критика Ю. Меженка, в яких обстоювалася аполітичність мистецтва, опубліковано поезії П. Тичини «Плуг», «Міжпланетні інтервали», статті і рецензії П. Филиповича, П. Тичини й В. Кобилянського, що критикували твори символістів; вміщено розділ бібліографії та хроніку мистецького життя Рад. України. *С. А. Крижанівський.*

МУЗА́ЄВ Нурдін Джамалдинович [н. 2 (15).X 1913, аул Белгатой, тепер Шалінського р-ну Чеч.-Інгуш. АРСР] — чеченський рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Теми творів М.— соціалістичне будівництво, дружба народів. Збірки віршів «Крок на вірному шляху» (1933), «Голос серця» (1939), «Вибрані вірші і поеми» (1956), «Дзюрчання струмочка» (1968), роман у віршах «Говорить Селім» (1957). Автор романів «Похід мужніх» (1960), «Сила мрії» (1971) — про сучас. робітн. клас Чеч.-Інгушетії; п'єс «Паросток нашої епохи» (1934), «Асет» (1937), «Колгоспне свято» (пост. 1948), комедії «Вусач Мірза» (1940) та ін.; повістей, оповідань, нарисів, фейлетонів. Дослідження «Чеченська література на шляхах соціалістичного реалізму» (1963). Перекладач творів Т. Шевченка. Написав пісню про дружбу укр. та чеч.-інгуш. народів — «Привіт Україні».

Тв.: Рос. перекл.— Говорит Селим. М., 1958; Горсть земли. М., 1960; Продолжение песни. М., 1967; Сила мечты. Грозный, 1976.

Х. В. Туркаєв.

МУЗЕЄЗНА́ВСТВО, музеологія — одна з допоміжних історичних дисциплін, що вивчає історію розвитку *музеїв* та теорію й методику музейної справи. М. виникло в 2-й пол. 19 ст. Рад. М. розробляє питання організації наук. комплектування, облікової, охоронної, експозиційної, науково-осв. та дослідної роботи музеїв; висвітлює шляхи розвитку музеїв різних профілів; узагальнює досвід роботи музеїв і сприяє дальшому розвиткові музейного будівництва. Досягненням рад. М. є розробка комплексно-тематич. принципу побудови експозицій та наукового опрацювання основ комплектування й експонування. До М. входять теорія музейної справи, історія музейної справи, музеєзнавча історіографія і джерелознавство, наук. методика всіх сторін діяльності музеїв. М. пов'язане з усіма сусп., природничими й тех. науками. Воно сприяє формуванню світогляду, допомагає в боротьбі на ідеологіч. фронті. Питання М. на Україні розробляють наук.-методич. відділ М. при *Історичному музеї УРСР* (Київ) та кафедра археології і М. істор. ф-ту Київ. університету.

Літ.: Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970; Основы советского музееведения. М., 1955; Мезенцева Г. Г. Музеи Украины. К., 1959; История музейного дела в СССР, в. 1. М., 1957; Очерки истории музейного дела в СССР, в. 6, 7. М., 1968—71; Музейное дело в СССР. М., 1968—73; Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство. К., 1980.

Г. Г. Мезенцева.

МУЗЕ́Ї (грец. μουσεῖον — святилище муз) — н.-д. і наук.-осв. заклади, які збирають, вивчають, зберігають і популяризують пам'ятки природничої історії, матеріальної і духовної культури — першоджерела знань про розвиток природи й людського суспільства. Осн. форма діяльності М.— *експозиція,* виставка. М. бувають дослідницько-науково-освітні (біль-

шість М.), дослідницькі (наук. лабораторії при н.-д. ін-тах) і навчальні. За профілем М. поділяють на істор., краєзнавчі, худож., меморіальні та ін. (див. *Історичні музеї, Краєзнавчі музеї, Літературні музеї, Меморіальні музеї, Музей-заповідник, Музичні музеї, Художні музеї* та ін.). Попередниками сучас. М. в СРСР можна вважати цінні колекції книг, худож. виробів тощо, які зберігалися в храмах *Київської Русі — Десятинній церкві, Софійському соборі* (обидва — в Києві) та ін. Першими М. в Росії були *Оружейна палата* в Москві (перетворена на установу музейного типу в 17 ст.) та створена 1714 *Кунсткамера* в Петербурзі (як М. відкрита 1719). Інтенсивно М. почали розвиватися в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Всього на Україні в дореволюц. час було 36 різних М. За рад. часу в УРСР створено велику мережу цих установ. Провідне місце посідають Київський та Львівський філіали *Центрального музею В. І. Леніна*. Відомими є Історичний музей УРСР, Меморіальний комплекс «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45», Київський музей українського образотворчого мистецтва, Київський музей російського мистецтва, Київський музей західного та східного мистецтва, Київський музей Т. Г. Шевченка, Музей історичних коштовностей УРСР, Києво-Печерський істор.-культурний заповідник, Книги і книгодрукування музей УРСР, усі — у Києві, Музей історії Полтавської битви у Полтаві, Харківський художній музей, Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького, Львівська картинна галерея, Херсонеський історико-археологіч. заповідник у Севастополі, Феодосійська картинна галерея імені І. К. Айвазовського, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини, М.-заповідник Асканія Нова (Херсон. обл.) та ін. (див. окремі статті). У 1980 в УРСР працювало бл. 180 державних, 310 *народних музеїв* та понад 5 тис.— на громадських засадах. М. сприяють комуністичному вихованню трудящих. Наук.-інформаційна та науково-дослідницька діяльність М. включає видання документальних публікацій, наук. каталогів, монографій, оглядів музейних колекцій тощо. 11-а Генеральна конференція Міжнар. ради музеїв прийняла рішення проводити щороку 18 травня, починаючи з 1978, Міжнар. день музеїв. Відомості про М. див. також у статтях про країни, про рад. союзні та автономні республіки, їх столиці, про області, райони та ін. адм. центри УРСР.

Літ. див. до ст. *Музеєзнавство.*

С. М. Чайковський.

МУЗЕ́Й ІМПРЕСІОНІ́ЗМУ в Парижі (галерея Же де Пом) — одне з найбільших у світі зібрань франц. живопису 1860—1910-х рр. Засн. 1920, адміністративно підпорядкований *Лувру*. В М. і. експонуються твори попередників *імпресіонізму* та імпресіоністів (Е. Будена, Е. Мане, Е. Дега, К. Моне, А. Сіслея, О. Ренуара), а також нео- і постімпресіоністів (Ж. Сера, П. Сезанна, В. ван Гога, П. Гогена, А. Тулуз-Лотрека та ін.).

МУЗЕ́Й ІСТОРИ́ЧНИХ КОШТО́ВНОСТЕЙ УРСР. Відкритий в Києві 1969 як філіал *Історичного музею УРСР*. Міститься в т. з. Ковнірівському корпусі *Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Експозиція музею — зібрання творів мистецтва різних епох з дорогоцінних металів, здебільшого оздоблених коштовним камінням (діамантами, смарагдами, рубінами тощо). Серед них — художні вироби скіфо-античного часу (6 ст. до н. е.— 3 ст. н. е., в т. ч. шедеври світового значення — срібна ваза з *Гайманової могили*, пекторалі з *Товстої могили*, золота гривна з *Нагайчинського кургану*), вироби слов'ян. і давньорус. майстрів 6—12 ст., твори укр. золотарів 16—19 ст. та російських ювелірів 17—20 ст., а також нумізматичний матеріал 5 ст. до н. е.— 20 ст. н. е. У фондах музею зберігається бл. 130 тис. предметів (1980).

О. Д. Ганіна.

МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ ВЕЛИ́КОЇ ВІТЧИ́ЗНЯ́НОЇ ВІЙНИ́ 1941—45 у Києві — див. *Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45*.

МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ КО́РСУНЬ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКОЇ БИ́ТВИ. Засновано 1945. Міститься у палаці 18 ст. В музеї зібрано понад 30 тис.

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви в місті Корсуні-Шевченківському.

експонатів, з них понад 4 тис.— в експозиції. Матеріали розповідають про *Корсунь-Шевченківську операцію 1944*. Серед експонатів — вітчизн. зброя і бойова техніка, нагороди героїв боїв, фотографії, фронтові газети, картини на батальні теми, діорама завершення розгрому ворожих військ у цій битві 17.II 1944. Філіали музею — в містах Звенигородці, Лисянці, Городищі, в с. Моринцях Звенигородського району.

Літ.: Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы. Путеводитель. Днепропетровск, 1976.

М. П. Гупало.

Музей історії Полтавської битви.

МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ ПОЛТА́ВСЬКОЇ БИ́ТВИ. Відкритий 1950 на місці *Полтавської битви 1709*. В музеї — понад 4 тисячі експонатів, у т. ч. в експозиції — бл. 1 тисячі. Серед них: зразки тогочасної зброї, документи 17 — поч. 18 ст., діорама «Полтавська битва 27 червня 1709 р.».

На території поля битви і в Полтаві є 21 істор.-архіт. пам'ятка Полтавської битви. Видано нариси «250 років перемоги під Полтавою» (1960), фотоальбом «Полтавська битва» (1960).

Літ.: Музей истории Полтавской битвы. Путеводитель. Х., 1979.

С. М. Нємчин.

МУЗЕ́Й МИСТЕ́ЦТВА НАРО́ДІВ СХО́ДУ в Москві — зібрання давнього й сучасного образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва країн Близького, Середнього й Далекого Сходу, народів рад. республік Середньої Азії, Закавказзя та ін. Засн. 1918. У відділі Близького та Серед. Сходу представлено пам'ятки мист. Індії, Ірану, Туреччини, Бірми, Індонезії, арабських країн та країн Пд.-Сх. Азії. У відділі Далекого Сходу зберігаються пам'ятки мист. Китаю, Японії, В'єтнаму, Кореї, Монголії та Тібету. Широко експонується мистецтво Радянського Сходу.

МУЗЕ́Й ОБРАЗОТВО́РЧИХ МИСТЕ́ЦТВ імені О. С. Пушкіна в Москві — один з найбільших музеїв в СРСР, де зберігаються пам'ятки образотворчого та ужиткового мистецтва з найдавніших часів до наших днів. Засн. 1912. Виник на базі «Кабінету красних мистецтв» Моск. ун-ту. В 1937 музею надано ім'я О. С. Пушкіна. Музей має відділи давнього Сходу (Єгипет, країни Передньої Азії), Старод. Греції (в т. ч. грец. колоній Пн. Причорномор'я), Старод. Риму, Візантії, країн Зх. Європи (Італія, Голландія, Франція, Англія та ін.), Америки, країн соціалістичної співдружності (Угорщини, Польщі, Болгарії та ін.). Тут представлено твори: Рембрандта, П. П. Рубенса, Ж. Л. Давіда, П. Сезанна, П. Гогена, А. Матісса, П. Пікассо та ін. В музеї — одне з найбільших зібрань графіки, збірка зліпків з античної скульптури й скульптури доби *Відродження*, бібліотека, реставраційна майстерня. Будинок музею споруджено 1898—1912 за проектом арх. Р. Клейна. Іл. с. 160.

МУЗЕ́Й РЕВОЛЮ́ЦІЇ СРСР, Центральний музей революції СРСР — найбільше зібрання пам'яток, що відображають історію революц. руху в Росії, перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та успіхи соціалістичного і комуністичного будівництва. Створений 1924 в Москві, з 1968 — Центральний. В музеї на 1980 зібрано понад 1 млн. одиниць зберігання. Серед них: істор. документи, перші видання творів основоположників марксизму-ленінізму, підпільні більшовицькі видання, листівки і газети часів громадян. війни та іноз. інтервенції, матеріали періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45, колекція прапорів, плакатів, зброя, ордени, речі видатних діячів КПРС і

Я. Л. Музика. Дружба. Гравюра на дереві. 1958.

Рад. д-ви. Музей має унікальне зібрання книг з історії революц. руху в Росії і соціалістич. будівництва в СРСР. Фонд музею з історії міжнар. революц. робітн. та комуністич. руху містить матеріали більш як 40 мовами з 130 країн світу. В музеї представлено картини, скульптуру, графіку на істор.-революц. теми. Експозиція музею, розміщена в 50 залах, подана в істор.-хронологічному порядку. Філіали музею в Москві: «Червона Пресня», «Підпільна друкарня ЦК РСДРП 1905—1906 рр.», «Музей-квартира Г. М. Кржижановського», філіал у Ленінграді — Держ. музей Великої Жовтневої соціалістич. революції. Музей нагороджено орденами Леніна (1967). Жовтневої Революції (1974).

О. С. Хануков.

МУЗЕ́Й-ЗАПОВІ́ДНИК — науково-дослідний і культурно-осв. заклад, сховище пам'яток природничої історії, матеріальної й духовної культури, до складу якого, крім експозицій, входять архітектурні або історичні пам'ятки, що містяться на території заповідника. Є М.-з. істор.-худож., істор.-архіт., істор.-культурні, воєнно-істор., а також комплексні. На Україні 1980 функціонували *Києво-Печерський історико-культурний заповідник,* істор.-культур. заповідник на о. Хортиця (м. Запоріжжя), *Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник, Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка,* архіт.-істор. заповідник *Софійський собор* у Києві з філіалами у Чернігові та смт Судаку Крим. обл., *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»* (Кіровогр. обл.), істор.-архіт. заповідник у м. Переяславі-Хмельницькому, істор.-археол. заповідник у м. Севастополі, М.-з. *Асканія Нова* (Херсон. обл.), М.-з. «Олеський замок» (м. Буськ Львів. обл.), заповідник-музей М. В. Гоголя (с. Гоголеве Полтав. обл.), М.-з. *«Козацькі могили»* (с. Пляшева Червоноармійського р-ну Ровен. обл.).

С. М. Чайковський.

МУЗЕ́ЙНИЙ ФОНД СРСР — сукупність пам'яток природничої історії, матеріальної й духовної культури в країні (незалежно від часу їхнього походження), які мають наукове, політ., істор. або художнє значення. Положення про М. ф. СРСР затверджено М-вом культури СРСР 1965. До складу М. ф. СРСР входять пам'ятки, що перебувають у віданні *музеїв,* у т. ч. *народних музеїв,* постійно діючих виставок, наук. установ, навч. закладів, підприємств та ін. Порядок комплектування, обліку, збереження, використання пам'яток М. ф. СРСР встановлено М-вом культури СРСР. У 1981 М.ф. СРСР налічував понад 50 млн. одиниць зберігання; осн. М. ф. УРСР (без нар. музеїв) — бл. 5 млн. одиниць зберігання.

МУЗЕОЛО́ГІЯ (від *музеї* і грец. λόγος — вчення) — одна із допоміжних дисциплін, що вивчає історію розвитку музеїв, теорію й методику музейної справи. Див. *Музеєзнавство.*

МУ́ЗИ (Μοῦσαι) — 1) У грец. міфології богині-покровительки поезії, мистецтв і наук, дочки *Зевса* й *Мнемозіни.* Імена дев'яти М. уперше наз. в «Теогонії» Гесіода (7 ст. до н. е.). *Кліо* пізніше почали вшановувати як М. історії, Евтерпу — ліричної поезії, *Талію* — комедії, *Мельпомену* — трагедії, *Терпсіхору* — танців, Ерато — любовної лірики, Полігімнію — гімнів, Уранію — астрономії, *Калліопу* — епічної поезії. Улюбленими місцями перебування М. вважали гори *Парнас* і Гелікон. Покровителем М. був *Аполлон.* Імена деяких М. згодом почали вживатись як синоніми різних видів мистецтва. Образи М. відтворено в античному й зх.-європ. мист. (С. Боттічеллі, Я. Тінторетто, Дж. Тьєполо та ін.). 2) Переносно «М.» — натхнення.

Музи. Деталь грецького саркофага. Лувр. Париж.

МУЗИ́КА Ярослава Львівна (10.I 1898, с. Залісці, тепер Шумського р-ну Терноп. обл.— 24.XI 1973, Львів) — укр. рад. живописець і графік. Художню освіту здобула в Парижі (1935). Твори: живописні — «Старий з бородою» (1923), «Княгиня Ольга» (1925), «Гуцул з люлькою» (1928), «Жіночий портрет» (1933); портрети М. Рудницького (1936) й М. Федюка (1964); натюрморти; живопис на склі — «Коза-дереза», «Пастушка», «Анна Ярославна» (всі — 1965—68); графічні серії — «Тварини» (1932—65), «Природа» (1958—61), «Мати» (1958—65), «Шевченкові» (1961—64), «Переміська легенда» (1966), «Символи Г. Сковороди» (1969), «Сон про митців» (1970); екслібриси; кольорові емалі — «Народні повір'я» (1965—66); мозаїка «Зустріч Довбуша з Дзвінкою» (1962).

Літ.: Ярослава Музика. Каталог виставки. Львів. 1968.

МУ́ЗИКА (грец. μουσική, букв.— мистецтво муз) — вид мистецтва, який відображає дійсність у художніх звукових образах. М.— специфічний різновид творчої діяльності й спілкування людей. Вона відображає почуття, думки, діалектичні процеси внутрішнього світу людини, їх становлення, розвиток, взаємодію. Змістом М. є втілений в муз. образах ідейно-худож. задум композитора, результат емоційного відображення, перетворення й естетичної оцінки явищ об'єктивної дійсності в свідомості музиканта. М. не може, як слово, виражати конкретні поняття і наочно, як *образотворче мистецтво,* зображувати зміст. Їй властиві розвиток, перетворення і зіткнення узагальнених образів-емоцій, що в людській свідомості може асоціюватися з динамікою соціальних і психологічних процесів, явищ природи. Образні системи М. дають змогу втілювати поняття, що визначають соціальні і філософські ідеї. Для конкретизації ідей своїх творів композитори вдаються до синтезу М. із словом (вокальна та програмна інструм. М.; див. *Програмна музика*), сценічною дією, танцем, зображенням (муз.-сценічні жанри, *кіномузика*). Однією з визначальних рис М. як мистецтва самовираження є возвеличення й оспівування позитивного, прекрасного в людині. М. має велике пізнавальне, виховне, організуюче значення в житті суспільства. Як важливий засіб духовного виховання людини М. формує естетичні смаки та ідеали, розвиває емоційну чутливість, відчуття прекрасного. Вона здатна збуджувати співпереживання, впливати на сферу почуттів, інтелект людини, скеровувати її поведінку. М. брали на своє озброєння всі соціальні системи і рухи.

Офіційним символом держави є *гімн державний.* Величезне значення для зростання революц. свідомості мас мали, зокрема, такі революц. пісні як *«Інтернаціонал», «Заповіт», «Варшавянка»* та ін. Бойовий дух рад. народу в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 підносила пісня «Священна війна» О. Александрова. Найвидатніші муз. звершення пов'язані з передовими гуманістичними ідеями епохи і загальнолюдськими ідеалами.

Втіленням ідейно-емоційного змісту М. є *музична форма* — система засобів муз. виразності. Протягом віків у М. виробилися певні закони горизонтальної і вертикальної організації звукового матеріалу (на них грунтується т. з. муз. драматургія твору), які роблять можливим безліч комбінацій у повторності, видозміні і контрастному зіставленні різних засобів муз. виразності (див. *Мелодія, Гармонія* в музиці, *Фактура, Лад* у музиці, *Ритм, Метр* у музиці, *Тембр, Темп* у музиці, *Регістр, Динаміка* в музиці, *Структура, Композиція, Тональність*). Історично складалися типові муз. форми, зокрема, в європ. М.— період, двочастинна, тричастинна форми, *варіації, рондо, сонатна форма, фуга* та ін. Типові муз. форми є і в муз. культурах ін. континентів. Муз. діяльність має три осн. різновиди — творчість, виконавство й сприйняття. Якщо компонування й виконання відбуваються одночасно, це — *імпровізація.*

Один із залів **Музею образотворчих мистецтв** імені О. С. Пушкіна в Москві.

М. може бути диференційована за різними ознаками: за авторством — М. народна (див. *Народна творчість*), самодіяльна, професіональна; за характером змісту — лірична, епічна, драматична, героїчна, трагічна, комічна тощо; т. з. серйозна і *легка музика*; за виконавським призначенням — М. вокальна та інструментальна; в ін. аспекті—сольна, ансамблева (див. *Ансамбль*), оркестрова, хорова, мішана, *камерна музика, симфонічна музика,* механічна, яку виконують механічні та *електромузичні інструменти*; за синтезом з ін. видами мист. та зі словом — М. театральна, хореографічна, кіномузика, М. програмна інструментальна, а також *мелодекламація*; за життєвими функціями — М. прикладна (див. *Музичне оформлення*), побутова, обрядова (для культових і світських обрядів), що об'єднує жанри — пісенний (*гімн,* колискова, *серенада* і т. д.), танцювальний (*менует, вальс, гопак, козачок* і т. п.), маршовий (стройовий, церемоніальний і жало́бний *марші*); за кількістю голосів — одноголоса М. (див. *Монодія, Одноголосся, Унісон*) і багатоголоса (див. *Поліфонія, Гомофонія*); за системою ладо-гармонічного мислення — тональна і атональна музика; за стилями (історичним, регіональним, національним, груповим, індивідуальним). У рамках осн. різновидів М. історично склалися муз. *жанри*: вокальні й вокально-інструментальні — пісня (лірична, жартівлива, трудова, масова, історична, революційна, військова тощо), *дума, романс*; хорові твори (поема, сюїта, фантазія, *кантата, ораторія*), *опера* (т. з. серйозна, комічна, епічна, героїчна, нар. муз. драма тощо), *оперета, музична комедія, мюзикл*; інструментальні — *танець,* марш, *елегія, ноктюрн, скерцо, увертюра, сюїта, соната, симфонія,* симфонічна поема, *рапсодія*, фантазія тощо. М. є предметом дослідження окремої галузі мистецтвознавства — *музикознавства.*

М. виникла як наслідування голосів природи, невід'ємний елемент трудової діяльності людини, культових обрядів, розваг, військ. походів тощо і була пов'язана з ритмікою праці, танцю, поезії. Про це свідчать літ., живописні й архіт. пам'ятки стародавніх цивілізацій Індії, Китаю, Єгипту, Вавілону, Греції та ін. Поступово відбувалося виділення М. як окремого виду мистецтва. У *Греції* Стародавній муз. культура (на базі розвитку осн. тенденцій якої зародилася європ. профес. М.) досягла значного рівня, удосконалювались муз. інструменти (*авлос, арфа, ліра* та ін.), розвивалося профес. виконавство на них (див. *Рапсоди, Аеди*), з'явилися муз. твори, призначені тільки для слухання, розвивалися пісенні й танц. жанри, зароджувалися системи письмової фіксації М. (хоч осн. формою її зберігання й поширення залишалася усна), а також муз.-естетичні й теор. вчення і системи. За середньовіччя зх.-європ. М. розвивалася як профес. церковна (одноголосий григоріанський хорал), а також світська (її творцями і виконавцями були *барди, скальди, трубадури. трувери, мінезингери*) і народна (багатоголоса вокальна й інструментальна; нар. професіонали — сказителі, жонглери, *міми, менестрелі, шпільмани*), які впливали на культову. Творчість поєднувалась з виконавством (як правило в одній особі). Існувала невменна система запису музики за допомогою рисок, крапок, ком та ін., яка лише приблизно вказувала напрям мелодичної лінії. Винайдена в 11 ст. Гвідо д'Ареццо лінійна нотація дала можливість точно фіксувати висоту тонів. Пізніше її не раз вдосконалювали (див. *Ноти, Нотне письмо*).

В епоху *Відродження* (14—16 ст.) розвивалися світська М., інструментальне (*лютня, віола*) й побутове вокальне музикування (*мадригал*). Масові соціальні, нац. і реліг. рухи породили власний культово-пісенний репертуар — *гуситські пісні* (Чехія), лютеранський хорал (*Реформація* і Селянська війна 16 ст. у Німеччині), гугенотський псалом (Франція). У профес. М. досягло вершини хорове багатоголосся *a капела* (поліфонія строгого стилю) в жанрах *меси,* мотету світської багатоголосої пісні, з використанням складних імітаційних форм (*канон*). Сформувалися композиторські школи: англійська (Дж. Данстейбл. 15 ст.), нідерландська (Жоскен Депре, О. Лассо, 15—16 ст.), римська (Палестріна), венеціанська (А. та Дж. Габрієлі), французька (К. Жанекен, К. Гудімель), німецька (Г. Ізаак, Л. Гаслер).

В 17 — 1-й пол. 18 ст. інтенсивно розвивалася світська М., великі вокально-інструментальні форми — опера (Італія — К. Монтеверді, А. Скарлатті; Франція — Ж. Б. Люллі, Ж. Ф. Рамо; Англія — Г. Перселл), ораторія (Г. Ф. Гендель), кантата (Й. С. Бах); інструм. жанри — оркестровий і сольний *концерт* (А. Кореллі, А. Вівальді, Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель), камерний ансамбль, одночастинна соната (А. Кореллі, Д. Скарлатті); М. для *органа* (Дж. Фрескобальді, Бах, Гендель), *клавесина* (Англія — У. Берд, Г. Перселл, Франція — Ф. Куперен, Рамо). Сюїта об'єднувала побутові танці епохи; відокремлювався як самостійний жанр *балет*. У цей час утворилися оперні театри, філармонічні (концертні) т-ва, було запроваджено нотодрукування; розвивалася музична освіта, з'явилися *консерваторії,* удосконалювався інструментарій (*скрипка, віолончель, фортепіано*). Досягла розквіту поліфонія вільного стилю (Й. С. Бах), утверджувався гомофонно-гармоніч. склад. рівномірно темперований стрій, кристалізувались гармонічні функції (див. *Мажор, Мінор*). В серед. 18 — на поч. 19 ст. на європ. М. позначився вплив ідей Просвітительства і Великої франц. революції, яка породила нову масово-побутову М. (марші, героїчні пісні, у т. ч. «*Марсельєзу*», М. для масових і революц. свят). Яскравими представниками цієї епохи в М. були К. В. Глюк і композитори *віденської класичної школи* (Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Л. Бетховен), у творчості яких утвердилися класичні типи симфонії, сонати, камерно-інструм. ансамблю, а також сонатна форма, формувався новий діалектичний метод муз. мислення— симфонізм. На основі нар. муз. творчості і органічного засвоєння досягнень профес. М. в 19 ст. сформувалися нац. муз. школи — польська (Ф. Шопен. С. Монюшко), чеська (Б. Сметана, А. Дворжак), угорська (Ф. Еркель, Ф. Ліст), норвезька (Е. Гріг), іспанська (І. Альбеніс, Е. Гранадос), фінська (Я. Сібеліус). Утверджувався *романтизм* (К. М. Вебер, Ф. Шуберт, Ф. Мендельсон, Р. Шуман, Г. Берліоз), розвивалися різні жанри опери (Дж. Мейєрбер, Дж. Россіні, В. Белліні, Г. Доніцетті, Р. Вагнер, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Ж. Массне), програмна інструментальна М. (Ф. Ліст, Е. Гріг), інструм. мініатюра (*прелюдія,* музичний момент, експромт і т. п.), симфонія (Й. Брамс, А. Брукнер), балет (Л. Деліб), формувалася оперета (Ж. Оффенбах, Ш. Лекок, Й. Штраус-син, Ф. Легар, І. Кальман), розважальна, естрадна М. У творчості ряду зх.-європ. композиторів (Верді, Бізе, Вольф та ін.) посилилися тенденції реалізму. В кін. 19—на поч. 20 ст. завершився розвиток романтич. симфонії (Г. Малер, Р. Штраус), зародилися *імпресіонізм, модернізм* (К. Дебюссі, М. Равель), *експресіонізм* (А. Шенберг, А. Берг), *веризм* (П. Масканьї, Р. Леонкавалло, Дж. Пуччіні). Велике значення для фіксації і поширення муз. творів мав винахід звукозапису, розвиток радіомовлення і телебачення. У 20 ст. в М. поряд з реалістичними напрямами розвиваються течії, які виникли внаслідок кризи бурж. культури, посилення тенденцій дрібнобурж. *індивідуалізму, космополітизму* й елітарності, зокрема різні види *авангардизму,* конкретна М., сонористика, алеаторика (див. також *Абстрактне мистецтво, Атональна музика, Електронна музика, Додекафонія, Неокласицизм*). Демократична муз. культура зх.-європ. країн представлена діяльністю багатьох музикантів, які боролися за утвердження гуманістичних ідеалів і народності мист. (Угорщина — Б. Барток, З. Кодай; Франція — А. Онеггер, Ф. Пуленк, Д. Мійо; Німеччина — Г. Ейслер, К. Орф; Польща — К. Шимановський; Чехословаччина — Л. Яначек, Б. Мартіну; Румунія — Дж. Енеску; Англія — Б. Бріттен).

У 20 ст. відбуваються інтенсивний розвиток музичних культур країн, що розвиваються (в Азії, Африці, Лат. Америці), їхня взаємодія і зближення з культурами європейського типу. Див. розділи Музика в статтях про окремі країни світу). У муз. культурі *Київської Русі* бере початок М. рос., укр. і білорус. народів. Свідчення про розвинену муз. культуру Київської Русі є у фольклорі, старовинних літописних і худож. пам'ятках. У нар. побуті було поширене мистецтво *скоморохів*. М. супроводи-

ла нар. обряди й свята, військ. походи. При князівських дворах були співаки й виконавці-інструменталісти. Зображення музикантів (фрески *Софійського собору* в Києві), які грають на духових, лютнеподібних інструментах, арфі, своєрідному органі, тарілках, дають змогу зробити висновок про жанрову різноманітність тогочасної М. З прийняттям і поширенням християнства розвивався церк. спів (школа співу при Києво-Печерській лаврі), з'явилися рукописні співацькі книги з умовним записом наспівів. У 13 ст. після монголо-татарської навали муз. культура Київ. Русі занепала. Після визволення від монголотат. іга на Русі розвивалася нар. і профес. (знаменний, в т. ч. київський, розспів) М., існувала система нотації (*крюки*), функціонували великі муз. колективи («хор государевих півчих дяків», 16 ст.). У 17 ст. в Росії створювались інструм. капели, М. звучала у придворному театрі в Москві, формувалася композиторська школа багатоголосого хорового письма (В. Титов).

У 17—18 ст. найважливішими жанрами в творчості російських композиторів були партесний концерт (М. Калашников, Ф. Редриков, М. Бавикін) і різновиди *канта*. В 30-х рр. 18 ст. в Петербурзі створено придворну італ. оперу, 1763 — Придворну співацьку капелу. В серед. 18 ст. у Москві і Петербурзі було відкрито публічні оперні театри (1776 — Великий театр); опери (зокрема, твори М. Соколовського, В. Пашкевича, Є. Фоміна, Д. Бортнянського) ставили і в *кріпацьких театрах*. Поширилося домашнє музикування, інструментальна М. (І. Хондошкін, Й. Козловський). З'явилися перші збірки нар. пісень В. Трутовського, М. Львова, І. Прача. В 19 ст. тривав розвиток різних жанрів інструм. і вокальної М. (О. Аляб'єв, О. Гурильов, О. Варламов, Мих. Вієльгорський), а також опери (О. Верстовський, К. Кавос). Формувалася нац. муз. школа. Основоположником рос. класичної музики став М. Глинка, а найвидатнішими представниками — О. Даргомижський, члени «*Могучої кучки*» (М. Балакірєв, О. Бородін, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, Ц. Кюї), а також П. Чайковський. Їхні традиції розвивали С. Танєєв, О. Глазунов, А. Лядов, С. Рахманінов, О. Скрябін, І. Стравінський. Під впливом рос. муз. культури відбувалося становлення нац. муз. класичних шкіл у Грузії (З. Паліашвілі), Вірменії (Комітас, О. Спендіаров), Азербайджані (У. Гаджибеков), Литві (М. Чюрльоніс), Латвії (Я. Вітол), Естонії (А. Капп), що, як і російська, спиралися на демократичні тенденції й фольклорні джерела, на реалістичне відображення дійсності. Етнічна єдність російського, українського і білоруського народів, спільність їхніх фольклорних джерел благотворно вплинули на розвиток муз. культури цих народів.

У 15—16 ст. на Україні виник своєрідний вид укр. нар. героїчного епосу — думи, розвивалося *кобзарське мистецтво* (див. також *Кобзарі*), інструм. музикування (див. *Бандура, Бандуристи, Ліроники, Троїста музика*). В 17 ст. одноголосий знаменний розспів змінився багатоголосим *партесним співом* (школи при православних братствах у Львові, Києві, Луцьку, Острозі та ін. містах), теоретиком якого був укр. композитор М. *Ділецький*. Мистецтво партесного співу підняли на високий рівень видатні діячі рос. і укр. муз. культури А. Ведель, М. Березовський, Д. Бортнянський у своїх хорових концертах. Розвивалася музична освіта. В Києво-Могилянській колегії (з 1701 — академія) вивчали нотну грамоту, хоровий спів, пізніше — інструм. музику; існували хор і оркестр, відбувалися вистави *шкільного театру, вертепу*, які супроводила М. У 1738 засновано *Глухівську співацьку школу*. Світську М. культивували в містах (*музикантські цехи на Україні, оркестри* — т. з. капелії; при *Київській міській капелії* існувала *Київська музична школа*). Оркестри були у гетьманів М. Корсака, Д. Апостола, І. Брюховецького, К. Розумовського. Серед відомих укр. музикантів 18 ст. — Т. Білоградський, П. Бережанський, С. Давидов, Г. Любисток, М. Полторацький, Г. Рачинський, В. Трутовський. Зародилась і поширювалась пісня-романс літ. походження (на слова Г. Сковороди, С. Климовського, М. Петренка). Під впливом рос. М. сформувалася укр. муз. школа, яка грунтувалась на укр. нар. пісні. Вечірні гуртові імпровізовані співи сільс. молоді, т. з. «вулиця», лягли в основу творів багатьох укр. композиторів. У 18—19 ст. були написані твори І. Вітковського, А. Галенковського, О. Лизогуба, Г. Рачинського, П. Селецького, П. Сокальського. Зародилась укр. нац. опера («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, 1863).

На Західній Україні розвиток муз. жанрів обмежувався переважно хоровою і камерно-вокальною творчістю (композитори М. Вербицький, І. Лаврівський, І. Воробкевич, А. Вахнянин, В. Матюк). Відсутність на Зх. Україні муз.-концертних організацій і нац. муз. театрів змушувала укр. митців, зокрема видатних співаків С. Крушельницьку, О. Мишугу, М. Менцінського, виступати на зарубіжних оперних сценах. Основоположником укр. класичної М. став М. Лисенко. Його сучасники й послідовники — М. Калачевський, В. Сокальський, П. Ніщинський, М. Аркас, Б. Підгорецький, І. Рачинський, П. Сениця, Г. Козаченко. Традиції Лисенка розвивали М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий, О. Нижанківський, Д. Січинський, Г. Топольницький, Я. Лопатинський, С. Людкевич, В. Барвінський. Велике значення мало заснування 1903 *Вищого музичного інституту* ім. М. Лисенка у Львові, відкриття консерваторій в ін. містах України (див. *Музична освіта*).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розквітла багатонац. демократична муз. культура рад. народів. Рад. влада створила необхідні умови для творчої діяльності композиторів, виконавців, музикознавців, виконавських колективів, муз. театрів, філармоній, муз. видавництв і навч. закладів. Ідейно-естетичну основу рад. М. становлять принципи *партійності* і *народності мистецтва*, метод соціалістичного реалізму (див. розділи Музика в статтях про окремі республіки СРСР). Профес. композитори об'єднані в *Спілку композиторів СРСР*, зокрема укр.— в *Спілку композиторів України*. У скарбницю багатонац. рад. муз. культури значний внесок зробили Б. Асаф'єв, Р. Глієр, М. Мясковський, Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Д. Кабалевський, Т. Хрєнников, Г. Свиридов, Ю. Шапорін, Р. Щедрін, укр. рад. композитори — Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, С. Людкевич, В. Косенко, П. Козицький, М. Вериківський, Г. Верьовка, В. Верховинець, М. Коляда, М. Скорульський, Г. Жуковський, В. Барвінський, К. Данькевич, Г. Майборода, П. Майборода, А. Штогаренко, А. Філіпенко, П. Гайдамака, Ю. Мейтус, М. Колесса, В. Кирейко, І. Шамо, О. Білаш, В. Губаренко та ін., а також композитори братніх республік — Кара-Караєв, Н. Жиганов, О. Тактакішвілі, А. Бабаджанян, Б. Дварионас та ін. Музичній освіті й муз. вихованню мас, зокрема на Україні, сприяють телебачення і радіомовлення, *музичні журнали*, вид-во «*Музична Україна*», *Музичне товариство УРСР*. В поширенні муз. культури значну роль відіграє *художня самодіяльність* трудящих. Див. також статті про композиторів, муз. театри, виконавські колективи, консерваторії, *музичні школи* і розділи Музика, Мистецтвознавство, Народна творчість у томі Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Літ.: Грубер Р. И. История музыкальной культуры, т. 1—2. М.— Л., 1941—59; История русской музыки, т. 1—3. М., 1957—60; Грінченко М. Вибране. К., 1959; Боровик М. Музичні форми та жанри. К., 1962; Архімович Л., Каришева Т., Шеффер Т., Шреєр-Ткаченко О. Нариси з історії української музики, ч. 1—2. К., 1964; Ляшенко І. Музика в житті людини. К., 1967; Історія української дожовтневої музики. К., 1969; Сохор А. Музыка как вид искусства. М., 1970; История музыки народов СССР, т. 1—5. М., 1970—74; Павлишин С. С. Зарубежная музыка XX века. Пути развития. К., 1980; Шреєр-Ткаченко О. Я. Історія української музики, ч. 1. К., 1980. Див. також *літ. до ст. Музична форма, Музичні інструменти, Музикознавство*.

А. Й. Кос-Анатольський.

«МУЗИКА» — укр. рад. музичний журнал. Засн. 1923 в Києві як орган *Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича*. Виходив 1923—25 (щомісяця, Київ; 1926 виходила «Українська музична газета»), 1927 (раз на 2 місяці, Київ, Харків), 1928—30 — під назвою «Музика — масам» і 1931 — «Музика мас» (щомісяця, Харків). У 1933—34 і 1936—41 видавався в Києві (раз на 2 місяці) під назвою «Радянська музика» як орган Оргбюро *Спілки композиторів України*. З 1970 «М.» виходить у Києві (раз на 2 місяці)

як орган М-ва культури УРСР, Спілки композиторів України, *Музичного товариства УРСР*. Висвітлює питання муз. естетики, історії та теорії музики, муз. педагогіки, критики тощо; вміщує статті з критикою бурж.-естет. концепцій муз. мистецтва, публікує бібліографію, нотографію, хроніку муз. життя, нові твори українських радянських композиторів. У журналі співробітничали К. Квітка, М. Грінченко, П. Козицький, М. Вериківський та ін.

Е. Н. Яворський.

«МУ́ЗИКА МАС» — укр. рад. музичний журнал, що виходив 1931 у Харкові. Одна з назв журналу «*Музика*».

«МУ́ЗИКА — МА́САМ» — укр. рад. музичний журнал, що виходив 1928—30 у Харкові. Одна з назв журналу «*Музика*».

МУЗИКА́НТСЬКІ ЦЕХИ́ НА УКРАЇ́НІ — професійні об'єднання нар. музикантів на Україні в 16 — серед. 19 ст. Існували поряд з ін. *цехами*, про що свідчать писемні джерела, нар. пісні (зокрема, пісня «Про Купер'яна», записана М. Лисенком). Найдавніші М. ц. («братства») утворені в Кам'янці-Подільському (1578) і Львові (1580), пізніше — в усіх більших містах Сх. і Зх. України. Кожний муз. цех (об'єднував скрипалів, цимбалістів, бубнярів, бандуристів та ін.) мав свій статут, який затверджувався міським магістратом, цехові значки, печатку й певну емблему (напр., емблемою *Київського музикантського цеху* була квітка крокусу). Статут муз. цеху визначав права та обов'язки членів-братчиків, які обирали з-поміж себе старшого братчика— цехмайстра. Вступаючи до цеху, музикант повинен був сплачувати вступний внесок «не більше, як талер»; за свою роботу брати помірну плату. Порушника правил виключали з «братства» за рішенням зборів цеховиків, які скликав цехмайстер. Братчики мали право виступати в містах і навколишніх селах, «у дворах міщанських», в «шинкових домах», на весіллях, похоронах тощо. Репертуар складався з побутових танців, маршів, пісень. Найактивніша діяльність М. ц. припадає на 17—18 ст. З появою міських оркестрів і кріпацьких інструм. капел роль М. ц. у побуті укр. міст зменшилася. Проте вони мали певне значення для розвитку нар. інструм. музики, становлення характерних для України форм муз. побуту міст і особливостей нар. інструм. ансамблів та їхнього репертуару.

Літ.: Назаревский А. А. К истории киевского музыкантского цеха. К., 1913.

О. Я. Шреєр-Ткаченко.

МУЗИКОЗНА́ВСТВО — наука про музику, одна з галузей *мистецтвознавства*. Поділяється на теорію музики, історію музики, музичну фольклористику. Теоретичне М. охоплює ряд дисциплін, відповідних осн. елементам музики — *гармонію, поліфонію, мелодику* (див. *Мелодія*), метроритміку (див. *Метр* у музиці, *Ритм*), *інструментовку*, вчення про муз. форми (див. *Музична форма*). З ним пов'язані науково-методичні дисципліни, що висвітлюють принципи муз. виконавства й педагогіки. Історія музики вивчає процес розвитку муз. культури, муз. мистецтва окремих народів, різних муз. жанрів залежно від соціально-екон. формацій, суспільного життя. Муз. критика аналізує явища сучас. муз. практики, знайомить з ними громадськість. Муз. фольклористика вивчає нар. муз. побут, нар. пісні, танці, інструментарій. Методологічні основи М. визначає муз. *естетика*. Відгалуженнями М., що стикаються з ін. видами наук, є муз. інструментознавство, *акустика музична*, муз. психологія й муз. соціологія. Зародки М. виникли в Старод. Єгипті, Китаї, Індії, Греції. Середньовіччя збагатило М. удосконаленим нотним письмом (реформа Гвідо д'Ареццо), теорією поліфонії. В добу Відродження започатковано розробку вчення про гармонію, мажоро-мінорну ладову систему. Важливу роль у розвитку муз. естетики відіграли франц. енциклопедисти (Д. Дідро, Ж. Л. д'Аламбер, Ж. Ж. Руссо). Як самостійна наука М. існує з 2-ї пол. 18 ст. Широкого розвитку воно набуло в 19 — на поч. 20 ст.: праці з теорії та історії музики А. В. Амброса і Г. Адлера (Австрія), Е. Курта (Швейцарія), Х. Рімана (Німеччина), З. Неєдлого (Чехословаччина). Засади реалізму й народності музики обстоювали рос. муз. критики і композитори О. Сєров, В. Стасов, Г. Ларош, П. Чайковський та ін. Фундаментальні дослідження з естетики, теорії та історії музики належать рад. музикознавцям Б. Асаф'єву, Л. Мазелю, В. Цуккерману, І. Келдишу, І. Белзі, С. Скребкову, Т. Ліхачовій, Ю. Тюліну та ін. Значний внесок у розвиток муз. фольклористики зробили слов'ян. вчені О. Кольберг, Ф. Кухач, Д. Христов, Л. Куба. На Україні початки теор. М. пов'язані з появою «Мусикійської граматики» М. *Ділецького* (17 ст.). З 19 ст. розвивалася муз. фольклористика (збірники М. *Максимовича*, М. *Маркевича*, А. *Єдлічки*, А. *Коціпінського*, праці М. *Лисенка*, П. *Сокальського*, на поч. 20 ст.— Ф. *Колесси*, С. *Людкевича*). В 20 — 30-х рр. 20 ст. значними в М. були фольклористичні й муз.-істор. дослідження К. *Квітки*, В. *Верховинця*, М. *Грінченка*, Д. *Ревуцького*, П. *Козицького*. В УРСР робота в галузі М. зосереджена в *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституті* імені М. Т. Рильського АН УРСР, вищих муз. закладах. Музикознавців готують у Київ., Одес., Львів. консерваторіях, Харків. інституті мистецтв та Донец. музично-педагогічному інституті.

Літ.: Грінченко М. Вибране. К., 1959; Довженко В. Д. Нариси з історії української радянської музики, т. 1—2. К., 1957—67; Гордійчук М. М. Українська радянська музика. К., 1957; Серов А. Н. Музыка, музыкальная наука, музыкальная педагогика. В кн.: Серов А. Н. Избранные статьи, т. 2. М.—Л., 1957; Глебов И. [Асафьев Б. В.]. Теория музыкально-исторического процесса, как основа музыкально-исторического знания. В кн.: Задачи и методы изучения искусств. Пг., 1924; Рыжкин И. Я., Мазель Л. А. Очерки по истории теоретического музыкознания, в. 1—2. М.—Л., 1934—39; Кремлев Ю. Русская мысль о музыке, т. 1—3. Л., 1954—60.

М. П. Загайкевич.

МУЗИЧЕ́НКО Іван Миколайович [28.VIII (10.IX) 1901, Ростов-на-Дону — 8.XII 1970, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Командував д-зією під час рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 6-ю армією Пд.-Зх. фронту. В серпні 1941 М. був тяжко поранений і потрапив до нім.-фашист. полону; визволений 1945. В 1945—47 — на командних посадах у Рад. Армії, закінчив Вищі академічні курси Вищої військ. академії. З 1947 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. нагородами.

МУЗИЧЕ́НКО Олександр Федорович (1878—1940) — укр. рад. педагог, методист. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. До 1917 викладав педагогіку в Ніжинському істор.-філологічному ін-ті, пізніше працював у навч. закладах Києва; у 20-х рр.— професор педагогіки в Київ. ін-ті нар. освіти, завідував трудовою школою в Києві. Відомий як методист початкової школи й автор праць з теорії та історії педагогіки «Що таке педагогіка і чому вона учить» (1912), «Філософсько-педагогічна думка і шкільна практика в сучасній Німеччині» (1909), «Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці» (1919), «Читання і культура слова в сучасній школі» (1930).

М. Д. Ярмаченко.

МУЗИЧЕ́СКУ (Musicescu) Гавриїл Вакулович [Музиченко; 20.III (1.IV) 1847, Ізмаїл, тепер Одес. обл.— 8 (21).XII 1903, Ясси, Румунія] — рум. і молд. композитор, хормейстер, музично-громадський діяч. За походженням українець. У 1866 закінчив Ясську консерваторію, вдосконалював майстерність у Придворній співацькій капелі та в консерваторії в Петербурзі. В 1872—1903 — професор консерваторії, 1876—1903 — керівник хору митрополії в Яссах. У репертуар хору ввів нар. пісні у власних чотириголосих обробках. Поклав початок рум. й молд. профес. хоровому мист. Автор хорових творів, романсів, пісень, обробок рум. і молд. нар. пісень, фп. перекладів нар. мелодій; гармонізував і переклав на сучас. нотацію старовинні церк. пісні. Ім'я М. присвоєно Кишинівському інститутові мистецтв.

МУЗИ́ЧКА Андрій Васильович [24.XI (6.XII) 1886, с. Доброводи, тепер Збаразького р-ну Терноп. обл.— 8.IX 1966, м. Семипалатинськ] — укр. рад. літературознавець. Викладав укр. л-ру в Одес. ін-ті нар. освіти, пізніше — рос. л-ру в Семипал. пед. ін-ті. Досліджував творчість Лесі Українки («Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість», 1925), І. Франка («Шляхи поетичної творчості Івана Франка», 1927), І. Карпенка-Карого («З творчості І. Тобілевича», 1927),

Г. Сковороди, Марка Черемшини та ін. *І. М. Лисенко.*

МУЗИ́ЧНА ДРА́МА — 1) Одна з ранніх назв *опери* в Італії (16—17 ст.). Вживалась поряд з терміном «опера» до 18 ст. 2) Поняття, що виникло у 2-й пол. 19 ст. для визначення творів, які відрізнялися від традиційної опери відсутністю поділу актів на окремі завершені номери, симфонічним розвитком, широким використанням *речитативу* тощо. Розвиток М. д. в 19 ст. пов'язаний з оперною творчістю Р. Вагнера (тетралогія «Перстень нібелунгів» та ін.) і рос. композиторів О. Даргомижського («Кам'яний гість»), М. Мусоргського («Борис Годунов», «Хованщина»). М. д. інколи називають твори оперного жанру з гострими драм. колізіями. 3) Драм. твір, в якому важлива роль у розвитку сюжету належить музиці. Зразки М. д. дають античний театр, театр Китаю, Індії, *літургійна драма* католицьких країн Європи.

З. І. Василенко.

«МУЗИ́ЧНА ДРА́МА» — перший укр. рад. оперний театр. Створений 1919 в Києві заходами Всеукраїнських муз. (голова Л. *Собінов*) і театр. (голова К. *Марджанішвілі*) комітетів, за активною участю С. *Бондарчука*, С. Бутовського і Леся *Курбаса*. На чолі «М. д.» стояли: гол. диригент композитор Я. *Степовий*, диригент М. Багриновський, гол. режисер М. Бонч-Томашевський, режисери Лесь Курбас, В. Гаєвський, гол. художник А. *Петрицький*, художник О. *Хвостенко-Хвостов*; гол. балетмейстер М. *Мордкін*. У творчому складі були: Л. Собінов, М. Литвиненко (М. *Литвиненко-Вольгемут*), О. *Петляш*, П. Цесевич, М. Скибицька та ін. Колектив театру підготував вистави: «Утоплена» М. Лисенка, «Азіаде» Гютеля, «Галька» С. Монюшка, «Тарас Бульба» М. Лисенка. Останні дві не показані глядачам, бо наприкінці серпня 1919 театр було закрито у зв'язку з тимчасовим захопленням Києва білогвардійцями. *П. І. Тернюк*

МУЗИ́ЧНА КОМЕ́ДІЯ — термін, що його застосовують до *оперети*, іноді до ін. музично-сценічних творів комедійного характеру (комічна опера, зінгшпіль тощо). Ряд театрів оперети в СРСР наз. театрами М. к. З появою звукового кінозапису М. к.— один з жанрів сучас. кіномистецтва.

МУЗИ́ЧНА ОСВІ́ТА — сукупність знань, умінь і навичок, необхідних для практичної музичної діяльності, а також процес їх засвоєння; система потрібних для цього навчальних осередків. М. о. зародилася ще до н. е. в старод. Китаї, Греції, Індії та ін. країнах. В епоху середньовіччя в більшості європ. країн М. о. перебувала під впливом католицької церкви. Розвиток муз. мистецтва, пов'язаного з нар. муз. творчістю (*трувери, мінезингери*), поширення світської музики, поява муз. театрів, оркестрів сприяли утворенню співочих т-в, музикантських цехів тощо. В 17 ст. в Італії виникли *консерваторії*. За часів *Київської Русі* існували співацькі школи в Києві, Владимирі й ін. містах. У 15—16 ст. в Росії була розгалужена мережа шкіл, де навчали «співу псалтирному». На Україні в 15—16 ст. осн. осередками М. о. були братства. *Братські школи* в Києві, Острозі, Львові та ін. містах готували кваліфікованих музикантів — регентів і співаків церк. хорів. Поширення багатоголосого хорового співу, перехід до 5-лінійної нотації спричинили докорінні зміни у методиці навчання музики. Свідченням цих змін і високого рівня тогочасної М. о. є трактат М. *Ділецького* «Мусикійська граматика» (1675). З 2-ї пол. 17 ст. центром М. о. стала *Київська академія*. В 1727 відкрився *Харківський колегіум* (при ньому 1770 — муз. класи), 1738 — *Переяславський колегіум* та *Глухівська співацька школа*, 1768 — *Київська музична школа* (з 1831 — *Київська міська капелія*). Певне значення для поширення М. о. мали *музикантські цехи на Україні*. В 1740 організовано класи оркестрових інструментів при петерб. Придворній співацькій капелі, що готувала хористів і хор. диригентів. Приватну муз. школу заснував у Москві Д. Кашин. У 1862 відкрито Петерб., 1866 — Моск. консерваторії. На Україні (2-а пол. 19 ст.) створено кілька муз. уч-щ Рос. муз. т-ва, зокрема у Києві (1868; див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра), Харкові (1883), Одесі (1897). З'явилися приватні муз. школи М. Тутковського, Г. Нейгауза (Київ), П. Столярського (Одеса), Л. Марека, К. Мікулі (Львів) та ін.; 1904 в Києві було відкрито *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка* (з 1918 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). На базі муз. уч-щ створено консерваторії в Києві і Одесі (1913), Харкові (1917). В 1838 *Галицьке музичне товариство* засн. у Львові муз. школу (з 1854 — консерваторія, з 1919 — консерваторія Польс. муз. т-ва), 1902 відкрито Львів. муз. ін-т А. Нементовської (з 1931 — консерваторія ім. К. Шимановського). При *Союзі співацьких і музичних товариств* 1903 засн. перший у Львові укр. навч. заклад — *Вищий музичний інститут*; 1912 у Львів. ун-ті відкрито кафедру музикознавства (1914 — Ін-т історії музики, з 1920 — Ін-т музикознавства).

Після Великої Жовтневої соціалістич. революції М. о. поставлено на службу соціалістичного будівництва, духовного збагачення трудящих. М. о. організовано відповідно до завдань комуністичного виховання мас, розвитку рад. муз. культури. Початкову М. о. надають муз. школи-семирічки, середню — муз. та муз.-пед. уч-ща й середні спеціальні муз. школи-десятирічки, вищу — консерваторії, муз.-пед. ін-ти, муз. факультети при пед. ін-тах та інститутах мистецтв, культури. Діє мережа початкової, середньої та вищої заочної і вечірньої форм М. о. В ряді муз. вузів і наук. центрів є аспірантура, здійснюється стажування працівників М. о. Значний внесок у розвиток М. о. в УРСР зробили *Київська консерваторія* імені П. І. Чайковського, *Львівська консерваторія* імені М. В. Лисенка, *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, *Харківський інститут мистецтв* імені І. П. Котляревського, *Донецький музично-педагогічний інститут*, *Київський інститут культури*. Див. також *Музичне виховання*.

О. Г. Костюк.

«МУЗИ́ЧНА УКРАЇ́НА» — респ. видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Засн. 1966 на базі муз. редакцій вид-ва «*Мистецтво*». Має 5 фахових редакцій: музикознавчої л-ри, рад. пісні та вокальної музики, інструм. музики, учбово-пед. видань, естетичного виховання дітей та юнацтва. Серед нотних видань: серії — «Українська симфонічна музика», «Перлини світової музики», «Симфонічна музика XX століття»; серія збірок для худож. самодіяльності «Музичні вечори» (виходять щомісяця); учбово-пед. серії — «Фортепіано», «Скрипка». Серед книжкових серій — «Творчі портрети українських композиторів», «Музикантові-педагогу», «Письменник і музика»; щорічник «Українське музикознавство». «М. У.» видає журн. «*Музика*».

Ю. П. Щериця.

МУЗИ́ЧНА ФО́РМА — в широкому розумінні — система засобів музичної виразності (*мелодія, гармонія, фактура, лад, тональність, ритм, метр, темп, тембр, регістр*, динамічні відтінки, композиційна будова тощо), що втілює в музичному творі його ідейно-емоційний зміст. Єдність змісту і форми — необхідна умова худож. досконалості муз. твору. У вузькому розумінні М. ф.— композиційна будова твору, його структура, схема. На базі викристалізованих в нар. творчості й розвинутих у профес. мистецтві осн. принципів формотворення (точної і неточної повторності, контрастності, мелодико-тематичної розробки, репризності, вільного розгортання) склалися типові муз. форми, кожна з яких має свої різновиди. Період — найменша М. ф., в якій викладена завершена муз. думка. Прості дво- і тричастинні форми складаються відповідно з 2 і 3 періодів. Варіаційна форма складається з теми й кількох її повторень у зміненому вигляді — *варіацій* (фінал з 2-го фп. тріо Б. Лятошинського). Рондо — форма, в якій гол. тема проводиться не менше 3 разів в осн. тональності, чергуючись з епізодами, побудованими на матеріалі гол. теми або на новому тематичному матеріалі. Сонатна форма — форма самостійного твору або частини сонатного циклу, побудована на тональному протиставленні, розвитку й тональному зближенні 2 і більше контрастуючих тем (увертюра-фантазія П. Чайковського «Ромео і Джульєтта»). Якщо великий твір складається з кількох частин, самостійних за формою, контрастуючих за характером і пов'язаних єдиним ідейно-худож. задумом, він наз. циклічним. Найважливіші циклічні форми інструм. музики— *сюїта* і сонатна циклічна форма. Сонатна циклічна М. ф. застосовується в камерній (*соната, тріо,*

квартет, квінтет) і симф. музиці (*симфонія*). Поширені сонатні цикли з 3 або 4 частин (2-а симфонія Л. Ревуцького, 2-й струнний квартет А. Філіпенка). Існують мішані М. ф., в яких поєднуються риси різних форм — сонатної і варіаційної, сонатної і сонати («Ісламей» Балакірєва, «Прелюди» Ліста). Окрему групу становлять поліфонічні форми (*канон, фуга*, поліфонічні варіації; див. також *Поліфонія*).

Літ.: Асафьев Б. В. [Игорь Глебов]. Музыкальная форма как процесс, кн. 1—2. Л., 1971; Способин И. В. Музыкальная форма. М., 1972; Мазель Л. Строение музыкальных произведений. М., 1979. *Н. І. Матусевич.*

МУЗИ́ЧНЕ ВИХОВА́ННЯ — процес цілеспрямованого пізнання музики, розвиток музично-естетичних смаків людини, збагачення її музичної культури та здібностей. Розвиває любов до музики, вдосконалює здатність розуміти муз. мистецтво, співпереживати, сприймати його з естетичною насолодою. Засобами М. в. є *музична освіта*, практична муз. діяльність, слухання музики. М. в.— предмет наук. дослідження. В справі М. в. провідна роль належить пед. процесові в загальноосвітніх школах, велике значення має вплив середовища, муз. оточення в сім'ї. Масове М. в. здійснюється радіо й телебаченням, пресою, позашкільними аматорськими муз. колективами, університетами культури, гуртками любителів музики та ін. Питаннями М. в. займаються наукові центри Академії пед. наук СРСР (Ін-т худож. виховання, Москва), н.-д. ін-ти педагогіки (зокрема, н.-д. ін-т педагогіки М-ва освіти УРСР), комісії по музично-естетичному вихованню дітей та юнацтва при Спілці композиторів СРСР та при спілках композиторів союзних республік. Проблеми М. в. розглядаються Міжнародним т-вом з муз. виховання.

Літ.: Сохор А. Н. Воспитательная роль музыки. Л., 1975; Белобородова В. К., Рогина Г. С., Алиев Ю. Б. Музыкальное восприятие школьников. М., 1975. *О. Г. Костюк.*

МУЗИ́ЧНЕ ОФО́РМЛЕННЯ — музичний супровід драм. вистави, кінофільму, радіо- і телепостановки та ін. Існує 2 види М. о.— компіляція (використання фрагментів з існуючих муз. творів) і створення спец. музики. Див. також *Кіномузика*.

МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ІМЕНІ М. Д. ЛЕОНТО́ВИЧА, Всеукраїнське музичне товариство імені М. Д. Леонтовича — перша укр. радянська музично-громадська організація. Створене 1922 в Києві на базі Комітету пам'яті Леонтовича з метою налагодження муз. життя на Україні, розвитку соціалістичної культури. Серед активних діячів т-ва були художник Ю. Михайлів (голова), композитори П. Козицький, М. Вериківський, М. Радзієвський, музикознавець М. Грінченко. В 1928 т-во було реорганізоване у *Всеукраїнське товариство революційних музикантів*.

МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ІМЕНІ М. ЛИ́СЕНКА. Створене 1908 у Львові на основі *Союзу співацьких і музичних товариств*. Осн. завдання т-ва — сприяти розвиткові укр. муз. культури на землях Зх. України. Утримувало *Вищий музичний інститут* імені М. Лисенка та його філіали в ін. містах Зх. України, влаштовувало концерти укр. виконавців, конкурси на кращі твори, займалось нотодрукуванням, пропагувало творчість укр., зокрема рад., композиторів. Серед діячів т-ва В. Барвінський, С. Людкевич, Н. Нижанківський, М. Колесса, Р. Сімович. Існувало до 1939. *Л. З. Мазепа.*

МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО УРСР — громадська організація, що об'єднує музикантів-професіоналів і аматорів. Засн. 1959 як Хорове т-во УРСР, з 1967 — Музично-хорове т-во УРСР, з 1975 — сучасна назва. Завдання т-ва — сприяти засобами муз. мистецтва розвиткові соціалістичної культури, самодіяльної худож. творчості. Форми роботи т-ва: організація муз. ф-тів у нар. ун-тах культури, муз. лекторіїв, лекцій-концертів у трудових колективах, семінарів для підвищення кваліфікації керівників самодіяльних колективів; влаштування конкурсів, фестивалів тощо. Т-во проводить роботу по естетичному вихованню дітей. Об'єднує (1980) 2703 первинні орг-ції (понад 93 160 індивідуальних і 1730 колективних членів). В різні роки т-во очолювали: композитор засл. діяч мист. УРСР П. Козицький (1959—60), нар. арт. УРСР С. Козак (1960—73); з 1973 голова правління — нар. арт. СРСР М. Кондратюк.

МУЗИ́ЧНИЙ МОМЕ́НТ — невелика інструментальна п'єса, близька за характером до *експромту*. В основі М. м. лежить певний поетичний образ. Класичні зразки М. м. створили Ф. Шуберт і С. Рахманінов.

МУЗИ́ЧНИЙ ФОНД СРСР — громадська організація при Спілці композиторів СРСР. Створена 1939 з метою сприяння творчій діяльності рад. композиторів і музикознавців — членів М. ф. СРСР і поліпшення їхніх матеріальних та побутових умов. Кошти М. ф. СРСР складаються з вступних і членських внесків його членів, відрахувань від прибутків вид-в, концертних, театральних та ін. установ, авторського гонорару за публічне виконання муз. творів, власних виробничих підприємств. М. ф. СРСР має свої житл. будинки, будинки творчості та відпочинку. Відділення М. ф. СРСР — в усіх союзних і автономних республіках та окремих містах. Керують діяльністю М. ф. СРСР та його відділеннями правління, які утворюються спілками композиторів СРСР, союзних і автономних республік. Укр. композиторів і музикознавців об'єднує Укр. відділення Музфонду СРСР, яке має відділ пропаганди та нотний прокатний фонд, Будинок творчості «Ворзель», виробничий комбінат і нотний магазин. *М. М. Жербін.*

МУЗИ́ЧНИХ ІНСТРУМЕ́НТІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *місцевої промисловості*, підприємства якої виробляють усі види *музичних інструментів*. У дореволюц. Росії перші підприємства по виробн. муз. інструментів виникли на поч. 19 ст. У 1913 діяло 57 переважно кустарних закладів. За роки Рад. влади в країні збудовано потужні ф-ки по випуску піаніно і роялів в РРФСР, на Україні, в Білорусії, Естонії, Грузії, Вірменії, духових інструментів — у Москві, Ленінграді, Києві, Енгельсі (Сарат. обл.) та численні підприємства по виробн. ін. муз. інструментів. У 1979 в країні вироблено 167 тис. шт. роялів та піаніно, 51,2 тис. шт. смичкових інструментів, 95,0 тис. шт. духових та 1827 тис. шт. щипкових інструментів. На Україні М. і. п. виникла в роки довоєнних п'ятирічок. У 1980 в республіці діяло 12 спеціалізованих підприємств по виробн. муз. інструментів, зокрема Київський дослідно-експериментальний з-д духових і ударних муз. інструментів, Житомирська ф-ка по виробн. баянів і гармоній, Одес. ф-ка — піаніно, смичкових інструментів, Черніг. ф-ка — піаніно і щипкових інструментів, Полтав. ф-ка — акордеонів і електроакордеонів, Ізяславська (Хмельн. обл.) ф-ка— гітар і щипкових інструментів, Львівська дослідно-експериментальна ф-ка — нар. інструментів, ф-ки баянів у м. Горлівці (Донец. обл.) та м. Кремінній (Ворошиловгр. обл.). Крім того, є 3 підприємства, де виробляють напівфабрикати для М. і. п. (Харків, Звенигородка, Чернігів). Найбільшою в країні та Європі є *Чернігівська фабрика музичних інструментів* імені П. П. Постишева. В 1979 в УРСР вироблено 27 тис. шт. роялів і піаніно, 100 тис. шт. гармоній, баянів і акордеонів. У республіці випускають також укр. нар. інструменти — бандури, цимбали та ін.

МУЗИ́ЧНІ ЖУРНА́ЛИ — періодичні видання, присвячені питанням муз. мистецтва. Публікують критичні статті, огляди, хроніку, рецензії на концерти, муз.-історичні й теор. дослідження, бібліографію, нотографію. Існують також спеціальні нотні журнали. Перші М. ж. з'явилися в 18 ст. у зх.-європ. країнах. У Росії першим М. ж. був нотний журнал «Музыкальные увеселения...» (Москва, 1774—75). Серед ін. М. ж.: петерб.— «Музыкальный и театральный вестник» (50-і рр. 19 ст.), «Музыкальный листок» (1872—73, 1876—77), «Русская музыкальная газета» (1894—1918), «Музыка и пение» (1894—1917), «Известия С.-Петербургского общества музыкальных собраний» (1896—1909), «Хоровое и регентское дело» (1909—1917); моск.— «Музыкальный труженик» (1906—10), «Оркестр» (1910—12), «Музыка» (1910—16). В рад. час у Москві видавалися М. ж.: «К новым берегам» (1923), «Современная музыка» (1924—29), «Музыкальное образование» (1925—30), «Пролетарский музыкант» (1929—32) та ін. З 1933 видається журн. «Советская музыка», з 1957 — «Музыкальная жизнь». Матеріали про муз.-сценічне мистецтво публікують журнали «Театр», «Театральная жизнь».

На Україні М. ж. почали виходити в 2-й пол. 19 ст. Вони видавалися в Одесі — «Детский музыкальный

мирок» (1887—88), «Сцена и музыка» (1903—05), «Музыкальное самообразование» (1906—07), «Южный музыкальный вестник» (1915—16); Єлизаветграді (тепер Кіровоград) — «Бюллетень театра и музыки» (1912), «Музыкально-литературный вестник» (1913—14). У 1923 в Києві засн. журнал «*Музика*», який в різний час виходив під назвами «Музика — масам», «Музика мас», «Радянська музика». Проблеми музики розглядалися на сторінках журналу «*Мистецтво*» (1954—70), висвітлюються у щорічнику «Українське музикознавство» (з 1960, обидва — Київ). Ряд міжнар. М. ж. видає *ЮНЕСКО*. Див. також *Мистецтвознавчі журнали*.

МУЗИ́ЧНІ ІНСТРУМЕ́НТИ — інструменти для відтворення ритмічно організованих, фіксованих за висотою звуків або чітко визначеного ритму, а також шумів, що застосовуються в музиці. М. і. прийнято поділяти на нар. і професійні. Проте цей поділ досить умовний, оскільки такі нар. інструменти, як бандура, баян, балалайка, домра та ін. використовуються і в профес. муз. виконавстві. До профес. відносять М. і., що входять до складу симф., духового й естрадного оркестрів, а також духові та струнні клавішні (орган, фортепіано, клавесин). В муз. практиці іноді використовують побутові предмети, що дають неорганізоване звучання або шум (напр., свисток, деркач, калатало), а також інструменти ужиткового призначення (натуральні дзвони, сирена). Осн. частиною М. і. є вібратор — джерело коливання (струна, мембрана, повітряний стовп тощо); його властивості визначають висоту звуку й мають вплив на *тембр*. Предмет, що спонукає вібратор коливатися, наз. генератором (смичок, палички, молоточки й ін.). Посилення звучання досягається за допомогою резонатора-ампліфікатора (резонаторний ящик, дека тощо). Деякі М. і. (гонг, тарілки) не потребують резонатора, оскільки сам вібратор коливається з відповідною силою. Детальна класифікація М. і. розроблена 1914 музикознавцями Е. Горнбостелем (Австрія) і К. Заксом (Німеччина). За прийнятою в СРСР системою, М. і. поділяються на 5 груп: струнні (хордофони), духові (аерофони), ударні — мембранні (мембранофони) та самозвучащі (ідіофони), електромузичні (електрофони), механічні.

С т р у н н і М. і. поділяються на підгрупи: щипкові, смичкові (фрикційні) й молоточково-ударні. На цих інструментах звук видобувається: на щипкових — щипком струни пальцем (арфа, гітара, лютня, укр. бандура й торбан, рос. гуслі), плектром (7-струнна гітара, мандоліна, банджо, домра), пером (клавесин); на смичкових — смичком (скрипка, альт, віолончель, контрабас, укр. басоля й гудок) або фрикційним колесом (укр. ліра); на молоточково-ударних — ударом по струні молоточком (піаніно, фортепіано) або паличками (цимбали).

Д у х о в і М. і. поділяються на мідні й дерев'яні. Хоч деякі з цієї групи (сучас. флейти, саксофони, сарюзофони) виробляють з металу, інші (кларнети, гобої) — іноді з пластмаси, вони належать до підгрупи дерев'яних. Джерелом звуку духових є повітряний стовп, коливання якого збуджується вдуванням повітря. Всі вони за способом вдування повітря і звуковидобування поділяються на: лабіальні, або флейтові, — флейти, най, окарини, укр. нар. денцівка, дводенцівка (або жаломіга), зубівка (або теленка), кувиці (або свиріль, флояра); язичкові — з вільним язичком (укр. нар. луска, дримба — язичковий ідіофон), одинарним язичком (кларнети, саксофони, укр. волинка) і подвійним (гобої, англ. ріжок, сарюзофон, фаготи, укр. сурма). До них за традицією відносять самозвучащі інструменти з язичком, що проскакує (акордеон, баян, усі ін. види гармонік, фісгармонія), мундштучні, або амбушюрні (валторна, корнет, рожки, або флюгельгорни, труба, тромбон, туба, укр. нар. лігава, ріг, трембіта), клавішні флейтово-язичкові (орган).

У д а р н и х мембранних М. і. джерелом звуку є туго натягнута перетинка (переважно — шкіра), по якій вдаряють рукою, паличками, або видобувають звук фрикційним способом. Поділяються вони на інструменти: з визначеною висотою звуку (литаври, укр. тулумбаси) й без неї (барабани — великий, малий і циліндричний, бубон, укр. нар. інструмент бугай); сюди відносять мірлітони — інструменти з мембраною, що надає особливого тембру й посилює чоловічий голос (укр. нар. гребінець, очеретяна цівка — очеретинка). В самозвучащих М. і. джерелом звуку є сам корпус, по якому вдаряють різноманітними предметами, або з якого видобувають звук фрикційним способом. Поділяються на інструменти з визначеною висотою звуку (металеві — дзвіночки, натуральні дзвони, трубчасті дзвони, металофон, вібрафон, тубафон, флексатон, челеста; дерев'яні — ксилофон, маримба, ксилоримба; скляні — пляшки, скляна гармоніка) й без неї (металеві — сафайль, бразільська пандейра, балабончики, бунчук, дзвіночки — альпійські, овечі, або карпатські, коров'ячий — тронка, різноманітні тарілки, гонги, тамтами, трикутник, ластра, укр. нар. брязкальця, підкова; дерев'яні — бич, клевес, кастаньєти, афр. дерев'яний барабан, маракаси, укр. нар. деркач, калатало).

М е х а н і ч н і М. і. відтворюють музику за допомогою заводного, рідше — електр. механізму, крутіння валу рукою (оркестріон, піанола, фонола, бальгармоніка). Деякі з них є одночасно духовими (шарманка) або самозвучащими (куранти). Див. також *Електромузичні інструменти, Оркестр, Оркестр українських народних інструментів, Оркестр народних інструментів* і статті про окремі муз. інструменти.

Літ.: Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Х., 1930; Рогаль-Левицкий Д. Р. Современный оркестр, т. 1—4. М., 1953—56; Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955; Рогаль-Левицкий Д. Р. Беседы об оркестре. М., 1961; Чулаки М. Инструменты симфонического оркестра. М., 1972; Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967; Вертков К., Благодатов Г., Язовицкая Э. Атлас музыкальных инструментов народов СССР. М., 1975; Закс К. Современные оркестровые музыкальные инструменты. Пер. с нем. М., 1932.

Л. З. Мазепа.

МУЗИ́ЧНІ КО́НКУРСИ. Змагання музикантів проводилися ще в Старод. Греції та Римі; в середні віки змагалися *трубадури, трувери, мінезингери, мейстерзингери*. В сучас. формі М. к. зародилися в 19 ст. (1803, Париж). Перший міжнар. конкурс (гітаристів) відбувся в Брюсселі 1856 з ініціативи й на кошти рос. гітариста М. Макарова. В 1890 в Петербурзі на кошти А. Рубінштейна проведено перший міжнар. конкурс піаністів і композиторів (проходив 1 раз на 5 років до 1910 в різних європ. столицях). У 20 ст. М. к. стали основною формою виявлення талантів. З 1957 в Женеві існує Федерація міжнар. М. к. Для кожного М. к. визначається програма змагання за турами, кількість і розмір премій, вік учасників тощо. Склад журі — інтернаціональний. Міжнар. М. к. мають здебільшого постійне місце проведення. Найзначніші з них — ім. П. І. Чайковського (Москва), ім. бельг. королеви Єлизавети (Брюссель), ім. М. Лонг — Ж. Тібо (Париж), ім. Ф. Шопена (Варшава), ім. Г. Венявського (Познань), молодих оперних співаків (Софія), ім. Дж. Енеску (Бухарест) та ін. Популярні міжнар. балетні конкурси і фестивалі.

В Росії М. к. влаштовувало Російське музичне товариство (з 1860), Петерб. т-во камерної музики (в 1877), приватні фірми, окремі особи. В СРСР проводяться держ. республіканські (перші — 1927, Москва; 1930, Харків), всесоюзні (перший — 1933, Москва) конкурси музикантів-виконавців (раз на 4 роки), вокалістів ім. М. Глинки (раз на 2 роки), диригентів (1 раз на 5 років); влаштовуються конкурси композиторів, майстрів естради, виконавців на оркестрових інструментах. На Україні раз на 4 роки проводиться Респ. конкурс музикантів-виконавців ім. М. В. Лисенка.

МУЗИ́ЧНІ МУЗЕ́Ї — установи, які збирають, зберігають, вивчають, експонують і пропагують істор. пам'ятки муз. культури. Типи М. м.: зібрання інструментів, рукописів, видань, образотворчих матеріалів; колекції (муз. інструментів тощо); меморіальні М. м., присвячені окремим музикантам. М. м. почали формуватися в епоху середньовіччя на основі зібрань церков та монастирів, а також приватних колекцій (колекція Ф. Медічі у Флоренції, 17 ст.). У 2-й пол. 19 ст. музеї муз. інструментів створено в Парижі, Брюсселі, Берліні, Лейпцігу, Відні, Лондоні, Празі, Будапешті, Нью-Йорку та ін. У Росії приватні колекції муз. інструментів існували з 18 ст. В 19 ст. було створено музеї муз. інструментів при Петерб. і Моск. консерва-

ріях, на поч. 20 ст.— Музей Придворного оркестру в Петербурзі. М. м. в СРСР — центри музосвітньої роботи різноманітних форм (екскурсії, лекції, цикли істор. концертів, вечори нар. музики, концерти звукозапису тощо). Найзначніші з них — Музей муз. культури ім. М. І. Глинки (Москва, 1943), зібрання муз. інструментів Ін-ту театру, музики й кінематографії (Ленінград, 1940), Колекція унікальних муз. інструментів у Москві (засн. 1919). Значні зібрання пам'яток муз. культури є в Театральному музеї ім. Бахрушина в Москві. Серед меморіальних М. м.— будинки-музеї Й. С. Баха в Ейзенаху, В. А. Моцарта в Зальцбурзі й Празі, Л. Бетховена в Бонні, Р. Шумана в Цвіккау, Ф. Шопена в м. Желязовій Волі, Ф. Ліста у Веймарі та Будапешті, Б. Сметани й А. Дворжака в Празі, будинки-музеї П. І. Чайковського в Клину й Воткінську, М. А. Римського-Корсакова в Тіхвіні, музей-квартира О. Скрябіна в Москві. На Україні працюють *Косенка В. С. кабінет-музей, Лисенка М. В. музей, Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва,* Центральний держ. архів-музей літератури і мистецтва УРСР (усі — в Києві), літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна й П. І. Чайковського (Кам'янка Черкас. обл.), меморіальні кімнати-музеї Лисенка (с. Гриньки Полтав. обл.) й М. Д. Леонтовича (м. Тульчин Вінн. обл.). М. м. існують при Великому театрі СРСР, Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова, Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка та ін.

МУЗИ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — об'єднання професіональних музикантів і аматорів музики. Перші об'єднання нар. музикантів, т. з. братства, або муз. цехи, виникли в середньовічних містах Європи, найдавніше — «Братство св. Миколи», 1288, у Відні (див. також *Київський музикантський цех, Музикантські цехи на Україні*). Перші М. т. (муз. академії) утворилися в 16 ст. в Італії. В Росії М. т. з'явилися в кін. 18 ст. (петерб. «Музичний клуб», 1772). В 1802 було засн. Петерб. філармонічне т-во, яке об'єднувало профес. музикантів (оркестрантів) і систематично влаштовувало концерти симф. й ораторіальної музики. В 1859 почало діяльність *Російське музичне товариство,* відділення якого були організовані в Москві та ін. великих містах, у т. ч. й на Україні — в Києві (1863; див. *Київське відділення Російського музичного товариства*), Харкові (1871), Одесі (1884) та ін. Ряд М. т. утворився в 19 ст. у Львові — «Музичне товариство св. Цецілії» (засн. 1826 Ф. К. В. *Моцартом*), *Галицьке музичне товариство* (1838), співацьке й муз. т-во «*Торбан*» (1870), муз.-хорове т-во «*Боян*» (1891). Згодом подібні т-ва існували в багатьох містах Галичини й Буковини і відіграли велику роль у розвитку укр. муз. культури. У Львові діяли також польс. М. т.— «Гармонія» (1875), «Лютня» (1881), «Луна» (1887) й ін. В 1903 укр. муз. діячі заснували *Союз співацьких і музичних товариств,* 1907 — *Музичне товариство імені М. Лисенка,* з яким тісно пов'язана діяльність Ф. *Колесси, С. Людкевича,* О. *Нижанківського,* А. *Вахнянина,* Д. *Січинського.* Т-ва «Боян» діяли також у Києві (1905) та Полтаві (бл. 1910). Організатором київ. «Бояна» був М. Лисенко, який 1908—12 очолював також «*Український клуб*». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції було створено громад. муз. організації — Асоціацію сучас. музики (1924—31, Москва, Ленінград), Об'єднання революційних композиторів і музичних діячів (1925—32) та ін.; на Україні — *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича* (1922—28), реорганізоване у *Всеукраїнське товариство революційних музикантів* (ВУТОРМ, 1928—31). В 1928—32 діяла *Асоціація пролетарських музикантів України* (АПМУ), що ідеологічно й організаційно була пов'язана з Рос. асоціацією пролетарських музикантів (1923—32). В 1932 на основі постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» створено *Спілку композиторів СРСР* і респ. спілки, зокрема *Спілку композиторів України.* В 1959 при Спілці композиторів України було організовано Хорове т-во УРСР, з 1967 — Музично-хорове т-во УРСР, з 1975 — *Музичне товариство УРСР.* При ньому з метою сприяти гармонійному розвиткові дітей та юнацтва 1978 відкрито клуб «Тоніка», що об'єднує хормейстерів дит. та юнацьких колективів і композиторів. Спілки композиторів і виконавців існують і в ін. країнах. З 1949 при *ЮНЕСКО* діє *Міжнародна музична рада.* *Б. М. Фільц.*

МУЗИ́ЧНІ ШКО́ЛИ — спеціальні музичні навч. заклади системи М-ва культури УРСР. Першу держ. рад. муз. школу відкрито 1924. Є денна і вечірня форми навчання. На 1980/81 навч. рік на Україні працює 1063 муз. школи, які надають муз. освіту з спеціальностей: фортепіано, баян, акордеон, скрипка, бандура, цимбали, арфа, домра, гітара, віолончель, контрабас, балалайка, духові та ударні інструменти. Діють 4 спеціалізовані муз. школи: Одес. муз. школа ім. П. Столярського (відкрито 1933), Київ. муз. школа-десятирічка ім. М. В. Лисенка (засн. 1934), Харків. середня муз. школа-інтернат, Львів. муз. школа-інтернат ім. С. А. Крушельницької (засн. 1939). Див. також *Музична освіта.*

МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНА ШКО́ЛА МИКО́ЛИ ЛИ́СЕНКА — спец. навчальний заклад, заснований М. В. Лисенком 1904 в Києві (з 1913 — імені М. В. Лисенка). Школа мала муз. і драм. відділи. У школі викладалися дисципліни: спеціальні (гра на фортепіано, скрипці, віолончелі й оркестрових інструментах, солоспів, композиція, симфонічне та хорове диригування, сценічна гра, декламація, режисура) і допоміжні (сольфеджіо, елементарна теорія музики, гармонія, інструментування, хоровий спів, оркестрова гра, камерний і оперний ансамблі, історія музики, історія драми, історія культури й літератури, психологія, естетика, міміка, фехтування, танці й гримування, італ. мова та ін.). Викладання велося за програмами в обсязі вищих навч. закладів — консерваторій та Моск. музично-драм. училища. До школи приймали дітей з 9 років — у клас фортепіано й скрипки, 11 — в клас віолончелі, 12 — арфи, 14 — контрабаса, 16 — духових інструментів. До класів співу, сценічного мист. й декламації приймали дівчат з 16, хлопців — з 17 років. У школі викладали висококваліфіковані педагоги: М. Лисенко (фортепіано), О. Вонсовська (скрипка), М. Зотова, О. *Муравйова,* О. *Мишуга* (сольний і оперний спів), Г. *Любомирський* (теорія музики і композиція), М. *Старицька,* Г. Гаєвський (сценічне мист.), В. *Перетц* (історія драми) та ін. Тут здобули освіту укр. композитори К. *Стеценко* й Л. *Ревуцький,* співак М. *Микиша*; актори Б. *Романицький, С. Мануйлович,* С. К. *Бондарчук,* О. *Ватуля*; режисер М. *Терещенко* та ін. діячі вітчизн. культури. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції школа була реорганізована в *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка.*

Літ.: Єсипенко Р. Музично-драматична школа Лисенка. «Український театр». 1980, № 4. *О. А. Правдюк.*

МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ІМЕНІ М. В. ЛИСЕНКА, Державний музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка — вищий мистецький навч. заклад. Засн. 1918 на базі *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка.* Серед його фундаторів і педагогів перших років були відомі діячі вітчизн. культури: композитори — К. *Стеценко,* М. *Леонтович,* П. *Козицький,* Д. *Ревуцький*; піаністи — Г. *Нейгауз,* Г. *Беклемішев*; викладачі співу — О. *Муравйова,* М. *Микиша*; хореограф і композитор В. *Верховинець;* режисери й актори — І. *Мар'яненко,* Л. *Курбас,* О. *Загаров,* Й. *Стадник,* М. *Старицька.* В 1925 до складу інституту ввійшли всі (крім виконавських) факультети консерваторії (яку було реорганізовано в муз. технікум), 1928 приєдналися і виконавські ф-ти. Ін-т готував митців-виконавців, педагогів і керівників профес. та самодіяльних мистецьких колективів. Мав ф-ти: педагогічний (з відділом профес. освіти й муз. виховання), диригентський (хоровий і симф. відділи; окремий відділ теорії та композиції), драматичний (з режисерським відділом). При ін-ті був робітфак. У різні роки в ін-ті викладали: композитори — В. *Косенко,* Г. *Любомирський,* Р. *Глієр,* Л. *Ревуцький,* Б. *Лятошинський,* В. *Золотарьов,* М. *Вериківський*; вокаліст Д. *Євтушенко,* піаніст К. *Михайлов,* музикознавець Б. *Яворський* та ін. Серед вихованців: співаки — нар. артисти СРСР З. *Гайдай,* І. *Козловський,* нар. арт. УРСР І. *Воликівська*; диригенти — нар. арт. СРСР Н. *Рахлін,* засл. діяч мист. УРСР О. *Климов*; хорові

МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

С. М. Муканов.

диригенти — нар. арт. СРСР О. *Міньківський*, нар. артисти УРСР М. *Тараканов*, Г. *Верьовка*, О. *Сорока*; артисти драм. театру — нар. артисти СРСР Д. *Антонович*, О. *Сердюк*, В. *Магар*, нар. артисти УРСР Б. *Тягно*, П. *Нятко*. В 1934 ін-т було поділено на самостійні вищі навч. заклади: *Київську консерваторію* імені П. І. Чайковського та *Київський інститут театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого.

І. Р. Піскун.

МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР Казахської РСР. Засн. 1936 в Харкові на базі *Харківського третього робітничо-селянського театру*. Худож. керівник театру — Д. І. *Козачківський*. Протягом 1937—38 театр гастролював у Каз. РСР. З 1938 — Казахстанський респ. укр. муз.-драм. театр з базою в м. Уральську. В творчому складі театру: худож. керівники Г. Зорін і Г. Квітко, художник В. Кулішов, балетмейстер А. Дальгейм, актори — С. *Коваль*, А. *Носачов*, П. Семернін, П. Борщ, І. Кутовий, В. Милорадович та ін. В репертуарі театру — «Юрко Довбуш» М. Старицького, «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда (муз. О. Рябова) та ін. Гастролював у Челябінську, Свердловську, Караганді, Петропавловську та ін. У 1941 театр припинив свою діяльність.

М. Г. Лабінський.

МУЗИЧУ́К Василь Опанасович (н. 8.I 1930, с. Стара Котельня, тепер Андрушівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. художник розпису на фарфорі, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. уч-ще ужиткового мистецтва (1949—54). Розпису навчався у П. *Глущенко*. З 1956 — художник Київ. експериментального кераміко-худож. заводу. Працює у співавт. з В. *Лапіним*. Серед робіт — розписи фарфорових ваз, виготовлених до видатних дат; декоративних ваз, розписаних у традиціях укр. нар. мист.: «Ранок» (1975), «Чарівні птахи» (1977) та ін. Твори М. експонувалися на Міжнар. (Лейпціг, 1978), всесоюзних та респ. виставках; зберігаються в музеях України.

МУ́ЗІЛЬ (Musil) Роберт (6.XI 1880, Клагенфурт — 15.IV 1942, Женева) — австр. письменник. Автор роману «Клопоти вихованця Терлеса» (1906), збірок новел «Об'єднання» (1911), «Три жінки» (1924), драми «Мрійники» (1921) та ін. Центр. тема творчості — відчуженість і самотність людини в бурж. суспільстві. Осн. твір — незакінчений роман «Людина без властивостей» (т. 1—3, 1930—43), де гостра соціальна сатира на монархічну Австрію передодня 1-ї світової війни поєднується з модерністськими концепціями.

Тв.: Рос. перекл.— Тонка. «Иностранная литература», 1970, № 3.

Н. М. Матузова.

В. О. Музичук. Ваза «Чарівні птахи». Фарфор. Київ. 1977.

МУЇСКИ — група індіанських племен мовної сім'ї чибча. Жили на високогірному плато в Сх. Кордільєрі на тер. сучас. Колумбії. М. були творцями однієї з давніх культур Америки. Основою г-ва було землеробство, високого розвитку досягли ремесла — ткацтво, гончарство, ювелірне мистецтво. Релігія — культ сил природи і предків. У 16 ст. в М. існувало кілька ранньокласових д-в (Богота, Тунха, Согамосо та ін.). Міжусобна боротьба між цими д-вами призвела до того, що М. не змогли чинити опір іспан. завойовникам, які 1536—41 оволоділи всією країною. Нащадки М. влилися до складу сучас. мішаного населення Колумбії.

Літ.: Созина С. А. Муиски — ещё одна цивилизация древней Америки. М., 1969.

МУКА́ННА (справж. ім'я — Хашім Ібн-Хакім; р.н. невід., Мерв — 783 або 785, фортеця Санам, поблизу м. Кеш) — вождь антифеод. і антираб. повстання 70—80-х рр. 8 ст. в *Мавераннахрі*. Повстання, відоме як рух «людей у білому одязі», було придушене арабами 783 (за ін. даними — 785). М., щоб не потрапити в полон, покінчив життя самогубством.

МУКА́НОВ Сабіт Муканович [9 (22). IV 1900, Таузарська волость Акмолінської губ., тепер радгосп ім. Муканова Джамбульського р-ну Пн.-Каз. обл.— 18.IV 1973, Алма-Ата] — каз. рад. письменник і громад. діяч, акад. АН Каз. РСР (з 1954). Член КПРС з 1920. Один з основоположників каз. рад. л-ри. Учасник громадян. війни 1918—20. Друкуватися почав 1922 як поет. Збірки віршів і поем «Батрак» (1926), «Сирітка» (1927), роман у віршах «Сулушаш» (1928), поеми «Білий ведмідь» (1935), «З висоти на висоту» (1965) та ін. Автор повістей і романів «Заблудлі» (1931, з 1959 — «Світла любов»), «Теміртас» (1935), «Загадковий стяг» (1940, з 1946 — «Ботагоз»), «Мої мектеби» (1940, з 1955 — трилогія «Школа життя»), «Сирдар'я» (1948), «Степові хвилі» (1957), «Метеор, що промайнув» (1967—70). П'єси, лібретто опер, нариси про колгоспи Одещини, про цілинників, наукові розвідки з історії каз. л-ри. Написав цикл віршів про Україну, нарис «Форт Шевченка» і статтю про укр. поета. Переклав поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Сир-Дар'я. К., 1957; Школа життя. К., 1960; Рос. перекл.— Стихи и поэмы. Алма-Ата, 1960; Сказание о современнике. Алма-Ата, 1962; Ботагоз. Алма-Ата, 1977.

Б. Іскаков.

МУКА́ЧЕВЕ — місто обласного підпорядкування Закарп. обл. УРСР, райцентр. Розташоване у передгір'ях Карпат, на р. Латориці (бас. Тиси). Залізнична станція. Вузол автошляхів. 74 тис. ж. (1980). У 10 ст. входило до складу *Київської Русі*. В 11 ст. М. захопили угор. феодали. В 1396 — 1414 містом володів подільський князь Ф. *Корятович*. У 1445 М. надано *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. М. входило до складу Трансільванського князівства. В кінці 17 ст. М. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). М.— один з осередків *Ракоці Ференца II руху 1703—11* проти австр. панування. Населення міста брало активну участь у бурж. *революції 1848—49 в Угорщині*. Під час соціалістичної революції в Угорщині 22.III 1919 в М. був створений *директоріум*, який узяв владу в свої руки. 28.IV 1919 рум. окупаційні війська повалили Рад. владу. В травні 1919 М. захопила бурж. Чехословаччина. В 1938—44 під час окупації Закарп. України хортистською Угорщиною в М. діяла підпільна комуністична орг-ція. В 1945 М. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. У післявоєнні роки М. виросло у значне пром. місто. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд. (з-ди: верстатобуд., «Мукачівприлад», комплектних лабораторій), деревообр. (меблевий комбінат, лижна ф-ка), легка (швейна та худож. виробів ф-ки, трикотажне об'єднання), харч. (м'ясний і хлібний комбінати, мол., пивоварний, плодоконсервний, соковий і винобродний з-ди) та буд. матеріалів (об'єднання «Закарпатзалізобетон», з-ди «Будкераміка» і керамічної плитки). Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. У М.— Закарп. лісова дослідна станція, Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації, кооп. технікум, радгосп-технікум, пед. і 4 профес.-тех. (у т. ч. 1 — сільське) уч-ща, 19 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи; 3 лікарні. Рос. драм. театр, Будинок культури, 2 кінотеатри, 19 б-к, відділ Закарп. краєзнавчого музею, 2 турбази.

Архіт. пам'ятки: замок «Паланок» (засн. в 14 ст., перебудовувався до 18 ст.), готична каплиця (14 ст.), барокковий, т. з. Білий будинок (серед. 17 ст.; перебудова 1746, арх. Б. Нейман), арсенал (тепер Історико-краєзнавчий музей ім. Т. Легоцького, 1624), ансамбль Микільського монастиря (собор, 1806; келії й службові приміщення 1772, всі — арх. Д. Рац), ратуша (тепер міськрада; 1904, арх. Я. Табула Молодший). Серед сучас. споруд — турбаза «Латориця» (1965, архітектори Є. Бавикіна і П. Жилицький), пед. уч-ще (1973, арх. Ю. Черничко). Пам'ятники: обеліск ополченцям революції 1846—49 (1901), воїнам Рад. Армії і закарпатським партизанам (1945, арх. О. Юсов), меморіал на честь визволення М. Рад. Армією (1970, скульптори К. Лозовий та М. Попович, арх. Д. Сяурусайтене). В М. народився угор. художник М. *Мункачі*.

Мукачеве. Замок «Паланок». 14—18 ст.

МУКА́ЧІВСЬКА УЧИ́ТЕЛЬСЬКА СЕМІНА́РІЯ — середній педагогічний навч. заклад на Закарпатті. Створена 1914 для підготовки вчителів нар. (початкових) шкіл. До М. у. с. приймали юнаків і дівчат з неповною серед. освітою.

Строк навчання тривав 4 роки. З 1914 по 1918 семінарія була угорською, з 1919 по 1939 викладання проводилось укр. та рос. мовами. За 1914—45 семінарія підготувала бл. 1000 вчителів. Після возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною 1945 замість М. у. с. було відкрито пед. училище.

МУКА́ЧІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — православний монастир у кінці 14 — середині 17 ст. в Мукачевому на Закарпатті. Засн. князем Ф. *Корятовичем*. Монастир володів значними маєтностями. В 1-й пол. 17 ст. М. м. був одним з осередків антиуніатської боротьби в краї. В зв'язку з запровадженням 1649 на Закарпатті унії (див. *Брестська унія 1596*) М. м. захопили уніати. Одним з протоігуменів М. м. був укр. церк. історик І. *Базилович*.

МУКА́ЧІВСЬКИЙ ПРИЛАДОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д, «Мукачівприлад». Розташований у м. Мукачевому Закарп. обл. Створений 1961. З-д спеціалізовано на випуску радіоелектронних приладів складних конструкцій для тепло-, електро- й радіовимірювань, регулювання й автом. керування. Підприємство виробляє також товари нар. споживання. На з-ді освоєно нові технологічні процеси, зокрема полімерне покриття деталей та виробів, електроерозійну обробку металів тощо; впроваджено автоматизовану систему управління виробництвом.

М. К. Дикань.

МУКА́ЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1944. Площа 1,0 тис. км². Нас. 103,2 тис. чол. (1980). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 33 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Мукачеве*. На Пн. району — відроги Вигорлат-Гутинського вулканічного хребта і передгір'я Карпат, на Пд. і Пд. Зх.— *Закарпатська низовина*. Корисні копалини: липарит, андезит, базальт, цегельно-черепичні й керамічні глини; джерела мінеральних вод. Гол. річка — *Латориця* (бас. Тиси). Грунти дернові опідзолені, дерново-глейові, бурі лісові, гірсько-лучні. Ліси (дуб, бук, граб, ялина) займають 33,1 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Мукачеве. У районі найбільші підприємства — верстатобуд. з-д (смт Кольчине), лісокомбінат (смт Чинадієве), плодоконсервний і соковий з-ди (Мукачеве). Районний комбінат побутового обслуговування (Мукачеве), 10 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— тваринництво м'ясо-мол. (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво) напряму, землеробство зернового напряму, виноградарство, садівництво та овочівництво. Площа с.-г. угідь 1980 становила 50,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 28,3 тис. га, садів і виноградників — 6,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, тютюн. У М. р.— 10 колгоспів, 7 радгоспів, птахофабрика, рибокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Мукачеве, Чинадієве, Кольчине, Баркасове, Страбичове. Автомоб. шляхів — 418 км (усі з твердим покриттям). Тер. району проходить траса нафтопроводу «Дружба», газопроводу «Братерство» та високовольтної лінії електропередач «Мир». У районі — 79 заг.-осв. і 2 муз. школи; 68 лікувальних закладів, у т. ч. 8 лікарень; санаторії «Синяк» (с. Синяк) і «Карпати» та будинок відпочинку «Берегвар» (смт Чинадієве). 29 будинків культури, 69 клубів, 4 кінотеатри, 90 кіноустановок, 97 б-к. У с. Іванівцях М. р. народився укр. рад. співак О. М. *Врабель*, у с. Зняцевому — укр. рад. поет Ю. А. *Гойда*, у с. Зубівці — укр. письменник у Чехословаччині Ф. В. *Іванчов*, у с. Великих Лучках — новатор с.-г. виробн. Г. М. *Ладані*. Архіт. пам'ятки: в с. Вільховиці — дерев'яна Миколаївська церква (18 ст.), в смт Чинадієвому — замок (14—15 ст.), костьол (15 ст.), мисливський замок (тепер гол. корпус санаторію «Карпати», 1890). У М. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1945).

В. Ф. Гецянин.

МУКДЕ́Н — одна з назв міста *Шеньяна* в Китаї.

МУКДЕ́НСЬКИЙ БІЙ 1905 — найбільша битва між рос. і япон. військами [6 (19).II— 25.II (10.III)] під час *російсько-японської війни 1904—05*. Япон. війська (270 тис. чол., 1062 гармати, 220 кулеметів) першими почали наступ з метою оточення і знищення 3 рос. маньчжурських армій (головнокоманд.— ген. О. М. Куропаткін, 293 тис. чол., 1494 гармати, 56 кулеметів). Вище рос. командування виявило пасивність, нездатність організувати чітке управління військами. В результаті дій япон. військ створилася безпосередня загроза оточення рос. армій під м. Мукденом (Шеньяном). Почавши відступ у винятково тяжких умовах, рос. війська до 8—11 (21—24). III відійшли на 175 км на Пн. від Мукдена, де й залишалися до кінця війни. Втрати рос. військ у М. б. становили 89 тис. чол., японських — 71 тис. чол. Поразка рос. армій у М. б. визначила результат війни на користь Японії (див. *Портсмутський мирний договір 1905*).

МУКІМІ́ Мухаммад Амін-ходжа (1.V 1851, Коканд — 25.V 1903, там же) — узб. поет-демократ. В сатиричних віршах М. виступав проти баїв, мулл, купців і чиновників («Землеміри», «Син ганьби», «Мінгбаші», «Подорожні нариси»), співчував простим трудівникам. Писав ліричні твори (газелі), багато з яких стали нар. піснями — «Далеко я», «Рання весна», «Не тільки я» та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Сатира та лірика. К., 1954; Рос. перекл.— Лирика и сатира. М., 1957; Избранные произведения. Л., 1972.

МУКЛЕ́ВИЧ Ромуальд Адамович [25.XI (7.XII) 1890—9.II 1938] — рад. військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в м. Супраслі (тепер ПНР). В 1907—09 — секретар Бєлостоцького, 1911 — Лодзинського к-тів РСДРП. У 1912 призваний на фронт. Учасник штурму Зимового палацу. В Рад. Армії з 1918. Член Петрогр. Ради та Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Учасник грома-дян. війни на Зх. фронті. З 1926 — нач. Військ.-Мор. Сил СРСР і член Реввійськради Республіки. У 1931—36 — інспектор Військ.-Мор. Сил РСЧА, нач. Гол. управління суднобудівної пром-сті. З 1936 — заст. наркома оборонної пром-сті СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

МУКО́ЇДИ (від лат. mucus — слиз і грец. εἶδος — вигляд) — застаріла назва складних білків, що входять до складу різних біол. об'єктів (*синовіальної рідини* суглобів, різних видів *сполучної тканини* тощо). За сучас. класифікацією М. наз. *мукополісахаридами*.

МУКОПОЛІСАХАРИ́ДИ (від лат. mucus — слиз і *полісахариди*) — високомолекулярні вуглевод-білкові комплекси, в яких вміст вуглеводної частини досягає 70—80%. М. значно різняться за складом, будовою, фізико-хім. та функціональними властивостями. Мол. м. різних М. коливається від кількох тис. до кількох мільйонів. Вуглеводна частина М. є звичайно лінійним *полімером*, що являє собою повторення ланки, яка складається з залишку N-ацетил- або N-сульфоаміноцукру та уронової к-ти. Найкраще вивчені кислі М., до складу яких входять також залишки сірчаної, оцтової або сіалових к-т. Осн. представниками М. є гіалуронова та хондроітинсірчана к-ти, кератосульфат, *гепарин*. М. поширені в організмі людини і тварин. Гіалуронова та хондроітинсірчана к-ти входять до складу осн. речовини сполучної тканини, хрящів, зв'язок, а також внутрішньосуглобових рідин. Гепарин є природним *антикоагулянтом*. Порушення обміну М. спричинюється до *колагенових хвороб, ревматизму*.

О. В. Стефанов.

МУКОПРОТЕЇ́ДИ (від лат. mucus — слиз і *протеїди*) — складні високомолекулярні природні речовини (*біополімери*), побудовані з неміцно зв'язаних вуглеводного та білкового компонентів. Різняться за вмістом білка, структурою та розмірами вуглеводної частини. Містяться в секреторних рідинах тварин і людини, в плазмі крові, еритроцитах, сечі, яйцях земновод-

М. А. Мукімі.

Мул (самка).

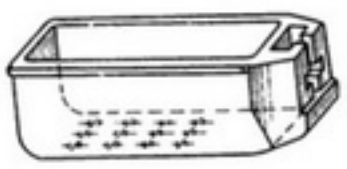

Мульда.

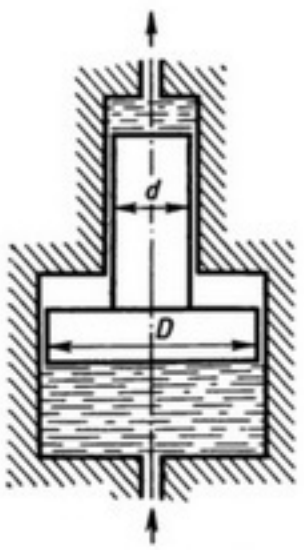

Гідравлічний **мультиплікатор:** *D* — діаметр поршня з боку низького тиску (від насоса); *d* — діаметр поршня з боку високого тиску (до робочого циліндра).

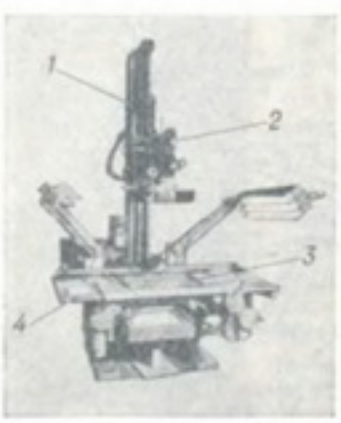

Мультиплікаційний верстат: *1* — станина; *2* — кінознімальний апарат; *3* — притискне скло; *4* — рухомий знімальний стіл.

них та безхребетних, в білку курячих яєць, клітинній оболонці мікроорганізмів. М. зумовлюють еластичність та проникність тканин, беруть участь в міжклітинних взаємодіях. Значна кількість М. має високу біол. активність, яка спричинює імунні (див. *Імунітет*) властивості організмів. *Біосинтез* М. відбувається за участю *рибосом* та *Гольджі комплексу*. Замість «мукопротеїди» часто вживають термін *глікопротеїди*.

Літ.: Гликопротеины. т. 1—2. Пер. с англ. М., 1969.

МУКОРМІКО́З, фікомікоз — інфекційна хвороба тварин і людини. Збудники — *мукорові гриби*. Зараження відбувається через дихальні органи, травний тракт, ушкоджену шкіру. Перебіг хвороби хронічний. Тварини худнуть, абортують, в ушкоджених місцях виникають виразки, лімфатич. вузли на шиї набрякають з наступним гнійним витіканням. Діагноз встановлюють на основі мікологіч., патологоанатоміч. і гістологіч. досліджень та біопроби. Лікування не розроблене. Хворих тварин ізолюють. Шкірну форму лікують хірургіч. шляхом. Профілактика — не згодовувати запліснявілих кормів.

МУКО́РОВІ ГРИБИ́, мукоральні гриби (Mucorales) — порядок грибів, що належать до класу *зигоміцетів*. *Грибниця* добре розвинена, переважно неклітинної будови. Органи нестатевого розмноження — спорангії з спорангіоспорами. Статевий процес — зигогамія (зливається вміст двох однакових нерухливих багатоядерних клітин). Відомо бл. 350 видів (44 роди), що об'єднані в 8 родин. М. г. дуже поширені у природі, зокрема в грунті, беруть активну участь в розкладанні й мінералізації органічних решток. Розвиваються як *сапрофіти* на харч. продуктах, кормах для худоби, овочах та фруктах при зберіганні їх, спричинюючи їхнє псування. Відомі М. г.—збудники *мікозів* людини і тварин, хвороб вищих рослин, в т. ч. с.-г. культур. *І. О. Дудка.*

МУКРАНІ́ ПОВСТА́ННЯ 1871—72 — повстання араб. і кабільських племен Алжіру проти франц. колоніального панування. Було викликано загарбанням франц. колоніальною владою земель корінного населення, відправкою у Францію алжірських солдатів та ін. Почалося в окрузі Мерджана. Повстання очолили правитель цієї округи Сі аль-Хадж Мухаммед Мукрані, а після його смерті — його брат Ахмед Бу Мезарг. Повстанці (гол. чин. селяни і кочовики) оволоділи майже всією сх. частиною Алжіру. Роз'єднаність повстанців привела до розгрому їх осн. сил у липні 1871. В січні 1872 було ліквідовано останні вогнища повстання.

МУ́КША — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 56 км, площа бас. 336 км². Тече *Подільською височиною* серед крутих берегів, у пониззі глибина долини досягає 80 м. Живлення снігове і дощове. Риборозведення.

МУЛ (лат. mulus) — свійська тварина; *гібрид* коня (кобили) й осла. М. неплідні, лише в кількох випадках зареєстровано одержання приплоду. М. невибагливі до кормів і утримання, менш сприйнятливі до хвороб, ніж коні, витривалі, відзначаються великою силою, довговічністю (живуть до 30—40 років); їх використовують в запрягу і як в'ючних тварин. У віці 1—2 міс. М.-самців каструють, бо інакше вони стають дуже вперті й злі. М. розводять в Азії, Африці, Пн. і Пд. Америці, Пд. Європі, в СРСР — у Закавказзі, Серед. Азії. Гібрид від ослиці і *жеребця* наз. лошаком. Він менший і слабкіший від мула.

МУЛ — тонкозернистий, насичений водою осадок водоймищ. З М. в результаті *діагенезу* утворюються *осадочні гірські породи*. Складається М. з продуктів руйнування гірських порід (теригенний, глинистий, вапнистий М.) і мікроскопічних черепашок або скелетних решток мор. організмів (глобігериновий, діатомовий, радіолярієвий М. та ін.). Деякі М. застосовують як добриво, у медицині — для грязелікування. Див. також *Морські відклади*.

МУЛА́ТИ (ісп. mulato, одн., від араб. муваллад— нечистокровний араб) — нащадки від змішаних шлюбів негрів з представниками *європеоїдної раси*. М. становлять значну частину населення багатьох країн Лат. Америки, а також деяких країн Африки (особливо ПАР).

МУЛЕ́Н (Moulin) Жан (20.VI 1899, Безьє — 8.VII 1943, район Франкфурта-на-Майні) — герой франц. *Руху Опору*. В 1940 — префект деп. Ер і Луар (усунутий з посади урядом «*Віші*»). В 1941 приєднався до руху «*Вільна Франція*» в Лондоні. З січня 1942 — представник Франц. нац. к-ту (ФНК) у пд. зоні Франції, з лютого 1943 — генеральний представник ФНК на всій тер. Франції. М.— один з засновників Нац. ради Опору (створена 27.V 1943) та її 1-й голова. 21.VI 1943 заарештований гестапо і закатований. У 1964 прах М. перенесено до Пантеону. В Шартрі (адм. ц. деп. Ер і Луар) М. встановлено пам'ятник.

МУЛІНЕ́ (від франц. mouliner — сукати шовк) — бавовняні або віскозні штапельні скручені *нитки* для вишивання і тонкого рукоділля. Буває біле і пофарбоване. Випускають М. у мотках.

МУЛЛА́ (від араб. маула — пан, володар) — служитель релігійного культу в *ісламі*.

МУ́ЛОВА МУ́ХА — рід мух род. дзюрчалкових. Те саме, що й *бджоловидка*.

МУ́ЛОВА РИ́БА — риба ряду кісткових ганоїдів. Те саме, що й *амія*.

МУЛТА́Н — місто в центральн. частині Пакистану, в пров. Пенджаб. Вузол з-ць і автошляхів. 544 тис. ж. (1972). Найрозвинутіша текст., особливо бавовняна, пром-сть. Окремі підприємства хім., скляної, харч. галузей. Кустарні промисли. Старовинний центр худож. ремесел — виготовлення глазурованих плиток і кераміки, виробів з шкіри, килимів. Архіт. пам'ятки 12—14 ст. Заснування М. відносять до 4 ст. до н. е.

МУЛЯ́Ж (франц. moulage, від mouler — формувати) — точне відтворення (з гіпсу, воску, пап'є-маше) якого-небудь предмета, що служить гол. чином наочним посібником. Найчастіше М. розфарбовують. У скульптурі М. іноді називають зліпок з обличчя померлого (див. *Маска*).

МУ́ЛЬДА (нім. Mulde, букв.— корито) в геології — форма залягання верств гірських порід *земної кори* у вигляді чаші або коритоподібного прогину. М. мають круглу або овальну, дуже видовжену форму. Розрізняють успадковані М., пов'язані з давнішими, підстелюючими структурами, та накладені, що лежать з різким неузгодженням на більш давніх структурах. Крім того, виділяють М. просідання, в яких прогин виповнений молодшими геол. відкладами (напр., у зоні соляних куполів *Дніпровсько-Донецької западини*). Нерідко термін «мульда» застосовують як синонім *синкліналі*. *І. Н. Сулимов.*

МУ́ЛЬДА в металургії — 1) Сталева коробка, з якої шихтові (вихідні) матеріали вивантажують *завалювальною машиною* у сталеплавильні агрегати. Місткість М. (мал.) 0,25—3,3 м³. 2) Металева горизонтальна форма (*виливниця*), в яку на *розливних машинах* заливають чавун, щоб одержати зливок.

МУЛЬТАТУ́ЛІ (Multatuli; справж. ім'я та прізв.— Едуард Дауес Деккер; 2.III 1820, Амстердам — 19.II 1887, Нідер-Інгельгайм, тепер Інгельгайм, ФРН) — нідерланд. письменник, публіцист, критик. З 1838 служив чиновником колоніальної адміністрації Нідерландської Індії (Індонезії). Захищав інтереси пригноблених індонезійців, і за це 1856 був увільнений від служби. В автобіогр. романі «Макс Хавелаар, або Кавові аукціони Нідерландського торговельного товариства» (1860) таврував рабство. В епістолярному романі «Любовні листи» (1861) та в публіцистичних «творах у справі Хавелаара» (як назвав їх сам М.) викриття колоніалізму переростає в критику капіталістичного суспільства в цілому. В монументальному творі «Ідеї» (т. 1—7, 1862—77) М., світогляд якого склався під впливом просвітительства та утопічного соціалізму, обстоював провідну роль л-ри й мистецтва у вихованні народу. Окремі оповідання М. перекладено укр. мовою.

Тв.: Укр. перекл.— Саїд та Адінда. Х., 1927; Під чужим ярмом. Х., 1929; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1949; Макс Хавелаар или Кофейные аукционы Нидерландского торгового общества. М., 1959.

Літ.: Ошис В. В. Мультатули. Библиографический указатель. М., 1971.

А. А. Розанова.

МУЛЬТИВАЛЕ́НТ [від лат. multum — багато і valens (valentis) — сильний] — об'єднання більш ніж двох кон'югуючих *хромосом*. М. спостерігається переважно в анеуплоїдних (див. *Анеуплоїдія*) та поліплоїдних (див. *Поліплоїдія*) організмів. Утворення М. спричинює появу організмів з порушеннями в *каріотипі* та статевих

клітин зі зниженою життєздатністю. Див. також *Бівалент*.

МУЛЬТИВІБРА́ТОР [від лат. multum — багато і vibro — коливаю(сь)] — генератор релаксаційних (несинусоїдальних) електричних коливань, що відзначаються майже прямокутною формою; один із засобів *імпульсної техніки*. Найчастіше складається з двох *транзисторів* або двох *ламп електронних*, з'єднаних таким чином, що вони по черзі пропускають електр. струм, генеруючи тим самим електр. коливання. В М. коливання виникають самодовільно (режим самозбудження) або (при запуску) під впливом імпульсів від зовн. джерела. Крім імпульсної техніки, М. застосовують в автоматиці, вимірювальній і обчислювальній техніці, радіолокації тощо.

МУЛЬТИПЛЕ́ТНІСТЬ (від лат. multiplex — багатократний) — число, яке визначає кількість енергетичних рівнів *терму спектрального* атома або молекули. М. дорівнює $2S + 1$ при $L \geqslant S$ або $2L + 1$ при $L < S$ (S і L відповідно спінове і орбітальне *квантові числа*), тобто кількості значень квантового числа повного моменту J (J набуває значень $L + S$, $L + S - 1$, ..., $|L - S|$). Залежно від значення $\varkappa = 2S + 1$ розрізняють сингулентні ($\varkappa = 1$), дублетні ($\varkappa = 2$), триплетні ($\varkappa = 3$) і т. д. терми. Сукупність спектральних ліній, яка виникає при переходах (дозволених *добору правилами*) між рівнями двох мультиплетних термів, наз. м у л ь т и п л е т о м. При цьому мультиплет, що виникає при переходах між рівнями двох дублетних термів, наз. дублетом, двох триплетних — триплетом і т. д.; кількість ліній у мультиплеті звичайно перевищує М. термів.

МУЛЬТИПЛІКА́ТОР (лат. multiplicator — збільшувач, посилювач) — 1) У т е х н і ц і — пристрій, що посилює дію механізму або машини. В гідравлічних пресах М. (мал.) підвищує тиск рідини, переміщуваної насосом в робочі циліндри під час робочого ходу; в мех. передачах машин і вимірювальних приладів дає змогу підвищувати швидкість обертання, збільшувати переміщення ланок. Конструкції М. різноманітні і залежать від призначення цих пристроїв. Найпростішим М. є *ланцюгова передача* у велосипеді. 2) В е к о н о м і ц і — коефіцієнт, що показує залежність змін прибутку від зміни *інвестицій* (див. *Мультиплікатора теорії*).

МУЛЬТИПЛІКА́ТОРА ТЕО́РІЯ (від лат. multiplicator, тут — множник) — бурж. концепція, основана на використанні принципу *мультиплікатора* — коефіцієнта (К — множник), застосовуваного в сучас. бурж. *макроекономіці*, який показує, у скільки разів збільшується приріст доходу при даному прирості *інвестицій*, тобто $\Delta Y = K\Delta I$, де ΔY і ΔI відповідно приріст доходу і приріст інвестицій. Величина мультиплікатора залежить від розмірів «граничної схильності до споживання» (С) і відповідно «граничної схильності до заощадження» (S): $K = \frac{1}{1 - c} = \frac{1}{S}$. Отже, чим більша частина додаткового доходу населення піде на споживання (відповідно меншу частину буде заощаджено), тим більший мультиплікатор. Принцип мультиплікатора вперше застосував Р. Ф. Кан (Великобританія, 1931) в період світової екон. кризи, коли вкрай загострилась проблема *безробіття*. Він показав, що початкове збільшення інвестицій створює «первинну» зайнятість у даному виробн., а збільшення витрат додаткових робітників забезпечує «повторну» зайнятість у галузях, що виробляють споживчі товари. Співвідношення між заг. і первинним збільшенням зайнятості і є «мультиплікатор зайнятості». Принцип мультиплікатора в заг. вигляді характеризує посилений вплив інвестицій на доход. Його досліджували Дж. М. *Кейнс*, А. *Хансен*, П. *Семюелсон*, Ф. Маклуп та ін. Принцип мультиплікатора в поєднанні з принципом акселератора (див. *Акселератора теорія*) увійшов у моделі екон. зростання (див. *«Економічного зростання теорії»*). Модель мультиплікатора відображає деякі реальні залежності між зайнятістю, нагромадженням, споживанням і нац. доходом в умовах диспропорційного, кризового розвитку капіталістичної економіки. Вона припускає наявність невикористаних виробничих потужностей і вільної робочої сили, тобто безробіття. Однак автори М. т. абстрагуються від аналізу капіталістичних *виробничих відносин*, законів капіталістичного *відтворення*, дійсних причин *капіталістичного циклу*. Суб'єктивно-психологічний підхід до екон. явищ, висування на перший план не виробн., а споживання, обмін і розподіл — осн. методологічні хиби цієї концепції. Вона не враховує, де відбувається первинне збільшення зайнятості і доходу — в галузях, що виробляють засоби виробн. чи предмети споживання, в *інфраструктурі* чи у воєнному виробн. М. т. виправдовує навіть мілітаризацію як благо для капіталістичної економіки. Як знаряддя антикризового регулювання вона неспроможна.

В. М. Мазур.

МУЛЬТИПЛІКАЦІ́ЙНЕ КІНО́, мультиплікація (лат. multiplicatio — множення; збільшення) — вид кіномистецтва, що відображує дійсність за допомогою знятих на плівку малюнків (мальоване кіно, графічна мультиплікація) або фотографій об'ємних предметів (лялькове кіно, скульптурне кіно, об'ємна мультиплікація). Кожне зображення мальованих або об'ємних предметів відповідає певній фазі руху, внаслідок чого в процесі проекціювання послідовно розташованих численних зображень створюється ілюзія руху. Відомо багато спроб створення докінематографічної мультиплікації («Оптичний театр» Е. Рено, 1892, в якому діяли «світлові пантоміми, що рухаються» тощо). М. к. в сучас. його вигляді було винайдено 1905—12 (Іспанія, США, Франція). В Росії виникло 1911 (художник В. Старевич). Велике значення для розвитку М. к. особливо в другій пол. 20—30-х рр. мала творчість У. *Діснея*. Перші рад. мультфільми зроблено в Москві 1923—24 (художники О. Бушкін та О. Іванов під керівництвом Дз. Вертова). В 1936 було створено студію «Союзмультфільм»; серед її режисерів — І. Іванов-Вано, Л. Атаманов, М. Цехановський, М. Пащенко та ін. В 2-й пол. 50-х рр. значно розширився жанровий і стильовий діапазон М. к., з'явилися нові засоби худож. виразності. Найвідомішими представниками т. з. нової мультиплікації стали режисери Й. *Попеску-Гопо* (Румунія), Т. Динов (Болгарія), В. Міміца та ін. представники «загребської школи» (Югославія), І. *Трнка*, К. *Земан* (Чехословаччина). В СРСР виникли нові осередки мультиплікаційного виробн.; рад. М. к. стало багатонаціональним. Серед його майстрів — Ф. Хитрук, Б. Степанцев, Р. Качанов, В. Котьоночкін, Ю. Норштейн (РРФСР), Е. Туганов, Х. Парс (Естонія), А. Буровс (Латвія), В. Бахтадзе, А. Хінтибідзе (Грузія), А. Хайдаров (Казахстан).

Укр. рад. М. к. було започатковане В. *Левандовським* 1927 (перший фільм — «Казка про солом'яного бичка»). При центр. лабораторії ВУФКУ існував мультиплікаційний кабінет. В 1934 при Київ. кінофабриці засновано відділ худож. мультиплікації (фільми — «Тук-Тук і його приятель Жук» режисерів-художників С. *Гуєцького*, Є. Горбача та «Лісова угода» І. *Лазарчука*). В 1959 було створено Творче Об'єднання худож. мультиплікації на Київ. студії науково-популярних фільмів (перші фільми — «Пригоди Перця», реж. І. *Гурвич* та І. Лазарчук; «Веснянка», реж. Н. Василенко, обидва — 1961). Серед майстрів укр. М. к.— І. Лазарчук, («Життя навпіл» та ін.), І. Гурвич («Як жінки чоловіків продавали» та ін.), Н. Василенко («Маруся Богуславка» та ін.), А. Грачова («Ведмедик і той, що в лісі живе» та ін.), В. Дахно («Як козаки куліш варили» та ін.), Є. Сивокінь («Людина і слово»), Д. Черкаський («Чарівник Ох», «Пригоди капітана Врунгеля» — перший укр. багатосерійний телевізійний мультфільм, та ін.). Серед художників М. к.— Г. Уманський, Е. Кирич, Р. Сахалтуєв, М. Чурилов. Укр. мультиплікатори працюють у різних жанрах, використовують багаті традиції укр. нар. декор. мистецтва, фольклору, класичної л-ри. Багато укр. мультфільмів нагороджено на всесоюз. та міжнарод. кінофестивалях.

Літ.: Мультипликационный фильм. М., 1936; Гинзбург С. Рисованный и кукольный фильм. М., 1957; Крижанівський Б. М. Мальоване кіно України. К., 1968; Асенин С. Волшебники экрана. М., 1974; Художники советского мультфильма. Альбом. М., 1978; Мультипанорама. Збірник. К., 1979; Крижанівський Б. Мистецтво мультиплікації. К., 1981.

Б. М. Крижанівський.

МУЛЬТИПЛІКАЦІ́ЙНИЙ ВЕРСТА́Т, мультверстат — верстат, на якому покадрово знімають

Мультатулі.

Мультиплікаційне кіно. Кадри з фільмів «Пароплав „Уіллі"». Режисер У. Дісней 1928; «Ну, постривай!». Режисер В. Котьоночкін. 1976; «Як козаки наречених визволяли». Режисер В. Дахно. 1973.

Ж. Муне-Сюллі.

Е. Мунк.

Е. Мунк. Дівчата на мосту. Близько 1901. Національна галерея. Осло.

мультиплікаційні малюнки, заголовні написи і фотографії у фільмах. Найпростіший М. в. (мал. с. 170) складається з *кінознімального апарата,* що переміщується по вертикальній *станині,* рухомого знімального стола, на якому фотографії або в кілька шарів малюнки чи написи (звичайно на прозорому матеріалі) фіксують установочними штифтами і притискним склом, та освітлювальних приладів. Є М. в. з приставками для покадрової рирпроекції (див. *Рирпроекції метод*) і покадрової фронтпроекції (див. *Фронтпроекції метод*).

МУЛЬТИПО́ЛЬ (від лат. multum — багато і грец. πόλος — полюс), мультипольний момент — величина, що характеризує систему, яка створює статичне або змінне електромагнітне поле, і визначає поведінку цього поля на великих віддалях r від системи. Якщо *потенціал* поля з ростом віддалі спадає за законом $1/r^{l+1}$ (l — додатне ціле число), то систему характеризують 2^l-полем або М. l-го порядку. Поля М. різних порядків відрізняються не лише законом спадання, а й характером кутової залежності. М. l-го порядку є тензором з $2l + 1$ незалежними компонентами. Розрізняють електр. і магн. М. (створені ними поля мають різну *парність стану*). Електр. М. при $l = 0$ є повним електр. зарядом, при $l = 1$ — електр. дипольним моментом, при $= 2$ — електр. квадрупольним моментом і т. д. Статичне поле системи електр. зарядів на великій віддалі можна подати як суму полів точкового заряду, диполя, квадруполя і т. д. Оскільки в природі магн. зарядів не існує, магн. М. при $l = 0$ завжди дорівнює 0. Див. також *Мультипольне випромінювання.* *О. Г. Ситенко.*

МУЛЬТИПО́ЛЬНЕ ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — електромагнітне випромінювання системи електричних зарядів, зумовлене зміною її електричних або магнітних *мультиполів.* На великих віддалях від системи рухомих зарядів поле М. в. можна подати у вигляді суперпозиції (суми) полів випромінювання електр. і магн. *диполів, квадруполів* і т. д. Амплітуда поля випромінювання для будь-якого мультиполя спадає за законом $1/r$, де r — віддаль до випромінюючої системи. Ймовірність М. в. W_l визначається матричним елементом мультиполя. Оскільки $W_l \sim \left(\frac{R}{\lambda}\right)^{2l}$, де R — розміри випромінюючої системи, l — порядок мультиполя, λ — довжина хвилі М. в., то при $R \ll \lambda$ випромінювання відбувається з найменшим значенням l. Напр., в атомах має місце практично лише дипольне випромінювання. У випадку, коли для даного стану дипольний перехід заборонений *добору правилами,* відбувається квадрупольне випромінювання, якщо заборонений і квадрупольний перехід — відбувається октупольне випромінювання і т. д. *О. Г. Ситенко.*

МУЛЬТИПРОГРАМУВА́ННЯ (від лат. multum — багато і *програма*) — спосіб організації і використання *цифрової обчислювальної машини* для сумісного виконання кількох *програм ЦОМ* з метою підвищення продуктивності *обчислювальної системи.* В однопроцесорній обчислювальній системі М., як правило, досягається розподілом часу *процесора* (обчислювача) на малі порції (кванти) і поданням їх у певному порядку програмам користувачів, які працюють за індивідуальними пультами; велика швидкість обчислювача створює при цьому у користувачів ілюзію особистого контакту з машиною. Мультипроцесорні системи, які включають ряд центральних обчислювачів, можуть одночасно виконувати кілька програм у режимі мультиобробки або паралельно (в синхронному чи асинхронному режимах) ряд відгалужень однієї програми. *А. В. Анисимов.*

МУЛЬЧУВА́ННЯ (англ. mulching) — вкривання поверхні ґрунту між с.-г. рослинами різними матеріалами (мульчею — соло́м'яною січкою, перегноєм, торфовою потертю, мульчпапером тощо). Застосовують М. у боротьбі з бур'янами для захисту ґрунту від пересихання і перегрівання. М. посилює процес *нітрифікації.*

МУ́МІЯ (араб., перс.) — труп людини або тварини, збережений від розкладу штучним способом або внаслідок діяння природних чинників. З виникненням уявлень про загробне життя і безсмертя душі та прагненням у зв'язку з цим зберегти тіло після смерті давні єгиптяни та ін. народи винайшли способи штучного консервування трупів (див. *Бальзамування*). Найдавніша з відомих М.— мумія єгип. цариці Хетепхерес (3-є тис. до н. е.). Звичайно муміфікація трупа трапляється в жарких країнах, але відомі випадки природної муміфікації і в місцевостях помірного клімату (напр., у печерах *Києво-Печерської лаври*). На тер. СРСР М. були виявлені також при розкопках *Пазирикських курганів* на Алтаї.

МУ́НГУ — розмінна монета Монгольської Народної Республіки, дорівнює 1/100 *тугрика.*

МУ́НДА — група народів Індії (власне М., сантали, хо, кхаріа, корку, бірхори, бхуміджі та ін.), які живуть переважно на Пд. штату Біхар і в штатах Орісса і Зх. Бенгалія. Заг. чисельність — 7,6 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мунда мовами; більшість користується також мовами навколишніх народів — хінді, бенгалі, орія та ін. В релігії М. анімістичні вірування (див. *Анімізм*) змішані з індуїстськими (див. *Індуїзм*). М.— нащадки найдавнішого населення Індії, яке дравіди відтіснили в гірські лісові райони Центр. Індії. В деяких народів М. зберігаються пережитки родоплемінного ладу. Осн. заняття М. — землеробство, ремесла. Частина М. працює в гірничорудній і металургійній промисловості.

«МУ́НДО ОБРЕ́РО» («Mundo Obrero» — «Робітничий світ») — щотижнева газета, ЦО *Комуністичної партії Іспанії.* Заснована 14.XI 1931. В 1939—77 виходила нелегально. Видається в Мадріді.

МУНЕ́-СЮЛЛІ́ (Mounet-Sully) Жан (27.II 1841, Бержерак — 1.III 1916, Париж) — франц. актор. У 1868 закінчив Паризьку консерваторію. Сценічну діяльність почав у театрі «Одеон», з 1872 грав у театрі «*Комеді Франсез*». Серед ролей — Нерон («Британнік» Расіна), Едіп («Цар Едіп» Софокла), Гамлет («Гамлет» Шекспіра), Рюї Блаз («Рюї Блаз» Гюго). Гастролював за кордоном, зокрема в Росії (1894 та 1899: виступав у Києві). Автор мемуарів.

МУ́НІ (Mooney) Том (1883, Чікаго — 6.III 1942, Сан-Франціско) — учасник робітн. руху США. За фахом ливарник. З 1907 — член Соціалістичної партії США. Був присутній на Копенгагенському конгресі *Інтернаціоналу 2-го* (1910). Брав активну участь у профспілковій орг-ції «*Індустріальні робітники світу*». В 1916 заарештований за фальшивим звинуваченням в організації вибуху бомби під час мілітаристської демонстрації в Сан-Франціско (22.VII 1916). Незважаючи на непричетність до даної акції, М. був засуджений 1917 до страти. Проте під тиском руху протесту, що розгорнувся в США, смертний вирок було замінено 1918 довічним ув'язненням. У 1939 нова хвиля протестів змусила американську владу звільнити Муні.

МУНІЦИПАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. municipium — місто з правом самоврядування) — примусове безоплатне вилучення у приватних осіб нерухомого *майна* і передача його у відання органів місцевого самоврядування. В Рад. країні, у т. ч. в УРСР, здійснювалася як один із засобів експропріації капіталістичної приватної власності, гол. чин. щодо будівель, протягом 1918—24. За постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР 1926 скасовано поділ майна на муніципалізоване і націоналізоване (див. *Націоналізація*). У чинному рад. законодавстві термін «муніципалізація» не вживається.

МУНІЦИПАЛІТЕ́Т (нім. Munizipalität, від лат. municipium — місто з правом самоврядування) — в бурж. державах виборні органи *місцевого самоврядування* і місц. управління. Обираються населенням відповідних адм.-тер. одиниць. Як правило, М. складаються з виборної колегії, очолюваної мером, бургомістром та ін., і виконавчого апарату (чиновників). У період імперіалізму М. усе більше втрачає самостійність у вирішенні місц. справ. Водночас М. як виборний орган є одним з важливих інститутів бурж. демократії. В зв'язку з цим робітн. клас, компартії бурж. країн ведуть постійну боротьбу за використання М. в інтересах трудящих.

МУНК (Munk) Анджей (16.X 1921, Краків — 20.IX 1961, поблизу Освенціма) — польс. кінорежисер. В 1951 закінчив Держ. вищу школу кінематографії і театр. мистецтва (Лодзь). З 1949 — оператор та режисер кінохроніки (фільми «Недільний ранок», «Прогулянка по Старому місту»), з 1955 — в худож. кіно. Поставив фільми: «Людина на рейках» (1957), «Героїка» (1958), «Косооке щастя» (1960, в рад. прокаті — «Шість перетворень Яна Пишика»).

«Пасажирка» (завершений 1963 В. Лесевичем). Загинув у автомобільній катастрофі. Фільми М. нагороджені на міжнар. кінофестивалях. У Польщі встановлена премія ім. А. Мунка за кращий режисерський дебют.

МУНК (Munch) Едвард (12.XII 1863, Летен — 23.I 1944, Екелі, поблизу Осло) — норв. живописець і графік. У 1881—86 навчався в Хрістіанії (тепер Осло) в Королівській школі рисування. Довгий час жив у Франції. На творчість М. вплинули *постімпресіонізм*, стиль *модерн*. Його вважають попередником *експресіонізму*. Твори: «Хвора дівчинка» (1885—86), «Сестра художника» (1892), «Крик» (1893), «Портрет Ібсена в Гранкафе» (бл. 1898), «Дівчата на мосту» (бл. 1901), «Робітники прибирають сніг» (1910) та ін.

Літ.: Стенерсен Р. Эдвард Мунк. Пер. с норв. М., 1972.

МУ́НКАЧІ (Munkácsy), Міхай (власне — Ліб; 20.II 1844, Мункач, тепер м. Мукачеве Закарп. обл.— 1.V 1900, Енденіх, поблизу Бонна, Німеччина) — угор. живописець. У 1862—63 навчався в художника Е. Самоші, 1865 — у віденській, 1866—68 — мюнхенській АМ, 1868—69 — в Дюссельдорфі у Л. Кнауса. В 1872 М. переїхав до Парижа, де створив свої жанрові, соціально загострені картини з життя угор. народу («Камера смертника», 1870; «Нічні бродяги», «Дівчина з хмизом», обидві — 1873), картини, присвячені революц. подіям 1846—49 («Бій під Ішагесом», 1867; «Жінки скубуть корпію», 1871), портрети («Ласло Паал», бл. 1876—77; «Ф. Ліст», 1886), пейзажі («Курний шлях», 1881). Серед творів останніх років — «Вмираючий Моцарт» (1888), «Страйк» (1895). Полотна М. пройняті суворою правдою, їм властиві глибокий драматизм, що особливо підкреслюється контрастністю темних і світлих фарб, та гострота психологіч. характеристики образів. Картини М. зберігаються в Угор. нац. галереї, Закарп. худож. музеї в Ужгороді. Творчість М. мала значний вплив на розвиток реалістич. живопису в Угорщині.

Літ.: Алешина Л. С. Михай Мункачи. М., 1960. *І. М. Блюміна.*

МУНЬЄ́ (Mounier) Емманюель (1.IV 1905, Гренобль — 22.III 1950, Шатне-Малабрі, біля Парижа) — франц. філософ-ідеаліст, засновник сучас. франц. *персоналізму*. Основу філософії М. становить вчення про людську особистість як «вищу духовну сутність». Він різко розмежовував поняття «індивід» (як ізольоване людське «Я», занурене в свій внутр. світ і не здатне до самовдосконалення) від поняття «особистість», справжній зміст якого, за М., полягає в постійному прагненні до «надлюдського світу абсолютних цінностей». Критикуючи обмеженість егоїстичних інтересів індивіда в бурж. суспільстві, М. вбачав покликання особистості в духовній діяльності, спрямованій на моральне оновлення суспільства за принципами «божественного натхнення». В закликах до потойбічних, містичних ідеалів він у своєрідній формі повторював заповіді *християнства* про шляхи морального самовдосконалювання людини. М. викривав дегуманізуючу сутність капіталізму, але як бурж. теоретик виступав проти марксистського вчення про соціалістичну революцію, протиставляючи їй утопічну ідею «персоналістської та общинної духовної революції». Прогресивний аспект поглядів М.— засудження фашизму і колоніалізму, виступи на захист заг. миру. Персоналізм М. являв собою спробу на основі бурж.-ліберального світогляду еклектично синтезувати ідеї християнства й *екзистенціалізму* та деякі положення марксизму.

Літ.: Табачковський В. Г. Криза буржуазного раціоналізму та проблема людської особистості. К., 1974; Вдовина И. С. Французский персонализм. М., 1977. *В. О. Курганський.*

МУР (Mooge) Генрі (н. 30.VII 1898, Каслфорд, Йоркшір) — англ. скульптор. У 1921—25 навчався в Королівському коледжі мист. в Лондоні. На творчості М. позначився вплив примітивного мистецтва і скульптури *проторенесансу*. Серед творів — «Три стоячі постаті» (1947—48, Баттерсі-парк, Лондон), «Сімейна група» (1948—49, школа Барклі, Стівенедж), «Лежача постать» (1957—58, будинок ЮНЕСКО, Париж), «Лежача мати і дитина» (1961, Центр мистецтв, Міннеаполіс) та ін. Іл. див. також на окремому аркуші, до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449. Іл. с. 174.

МУР (Mooge) Джордж Едуард (4.XI 1873, Лондон — 24.X 1958, Кембрідж) — англ. філософ-ідеаліст, засновник т. з. «реалістичного» напряму в сучас. бурж. філософії (див. *Неореалізм* у філософії). Закінчив Кембріджський ун-т (1892), в якому згодом викладав філософію (1925—39). Гол. редактор (1921—47) міжнар. філос. журналу «Майнд» («Розум»), на сторінках якого 1903 в статті «Спростування ідеалізму» започаткував «реалістичну» філософію. Визначаючи свідомість як спільне у відчуттях, а об'єкт — як те, що відрізняє одне відчуття від іншого, М. прагнув звести відмінність між матерією і свідомістю до відмінностей «усередині» реальності. Проте «реалізм» М. насправді є ідеалізмом, оскільки «реальність» у тлумаченні М. тотожна відчуттям. Велику увагу М. приділив аналізові звичайної мови; його ідеї покладено в основу *лінгвістичної філософії*. *І. В. Бичко.*

МУР (Mooge) Станфорд (н. 4.IX 1913, Чікаго) — американський біохімік, член Нац. АН США та Амер. академії наук і мистецтв. Закінчив (1935) ун-т Вандербілта. З 1952 — професор Рокфеллерівського ін-ту мед. досліджень (Нью-Йорк). Осн. наук. праці — з питань хімії ряду *білків*. Встановив первинну структуру ферменту *рибонуклеази*; розробляв хроматографічні методи хім. аналізу білків; сконструював амінокислотний аналізатор. Нобелівська премія, 1972 (разом з К. *Анфінсеном* та У. Стайном).

МУР (Mooge) Томас (28.V 1779, Дублін — 25.II 1852, Лондон) — англ. поет ірл. походження. В романтичній поемі «Лалла Рук» (1817) та «Ірландських мелодіях» (1807—34) оспівував нац.-визвольну боротьбу ірл. народу. До рос. розділу циклу віршів «Пісні народів» (1818—27) включив відому пісню «Вечірній дзвін» (рос. переклад І. *Козлова*). Проти політ. реакції спрямовані «Байки для Священного союзу» (1823). Досліджував життя і творчість Дж. Г. Байрона і Р. Б. Шерідана.

Тв.: Укр. перекл. — Тебе забути? В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978.

МУРА́ВІН Лев Давидович [23.X (5.XI) 1906, м. Бєлгород — 25.XI 1974, Москва] — укр. рад. скульптор, засл. діяч мистецтва УРСР (з 1943). В 1929 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в Л. *Блох*. Твори: пам'ятник Ф. Дзержинському в Штерівці (тепер Ворошиловгр. обл., 1932—33, у співавт. з Я. *Ражбою*), пам'ятник 61-му комунарові в Миколаєві (1935—36), скульпт. групи для павільйону СРСР на Міжнар. виставці в Нью-Йорку (1938—39), пам'ятник П. Осипенко в м. Осипенко (1941), всі — у співавт. з М. *Лисенком*, статуя «О. Пушкін» (1935), портрети академіків О. Богомольця (1945), О. Палладіна (1946), «Леся Українка» (1947, встановлено в Луцьку 1964), «Ванда Василевська» (1949); композиція «М. Лермонтов» (1973); пам'ятник В. І. Леніну біля Старобешівської ДРЕС (1969—70). В 1940 викладав у Харків. худож. ін-ті, 1943—49 — в Київ. худож. ін-ті; з 1951 працював у Москві.

МУРАВЙО́В Артамон Захарович [1794—4 (16).XI 1846, с. Мала Розводна Ірк. губ.] — декабрист, полковник. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закордонних походів рос. армії 1813—14. З кін. 1817 — член *«Союзу порятунку»*, потім — *«Союзу благоденства»* і *Південного товариства декабристів*. Прихильник рішучих революц. дій. Однак пізніше, будучи командиром Охтирського гусарського полку (з 1824), відмовився підтримати *Чернігівського полку повстання*. В 1826 М. заарештовано в Бердичеві. Засуджено до страти, яку замінено 20 роками каторги. Відбував її в Сибіру. З 1839 — на поселенні в Ірк. губернії.

МУРАВЙО́В Володимир Павлович [3 (15).VI 1885, м. Херсон — 23.V 1963, Київ] — укр. рад. фітопатолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ун-т (1910). У 1950—53 — директор Ін-ту ентомології та фітопатології АН УРСР. Праці присвячені вивченню хвороб с.-г. рослин, питанням селекції, міжсортової гібридизації, підвищення стійкості рослин до захворювань, зберігання цукрових буряків тощо. М. дослідив ряд хвороб цукрових буряків, розробив заходи боротьби з ними, вніс вклад у розробку методики виведення стійких до хвороб сортів с.-г. культур.

МУРАВЙО́В Микита Михайлович [19 (30).VII 1796, Москва — 28.IV (10.V) 1843, слобода Уриковська, тепер с. Урик Іркутського р-ну Ірк. обл.] — декабрист, капітан гвардії (1825). Навчався

М. Мункачі.

М. Мункачі. Дівчина з хмизом. 1873. Угорська національна галерея. Будапешт.

Л. Д. Муравін. Портрет академіка О. О. Богомольця. Бронза. 1945 Академія наук УРСР.

Мик. М. Муравйов.

С. І. Муравйов-Апостол.

Г. Мур. Мати й дитина. Камінь. 1943—44.

в Моск. ун-ті. З 1813 — на військ. службі. Один із засновників «*Союзу порятунку*», «*Союзу благоденства*», *Північного товариства декабристів*, член директорії *Південного товариства декабристів*. Автор проекту конституції майбутньої рос. д-ви, обстоював ідею конституційної монархії. Заарештований 23.XII 1825 (4.I 1826). Засуджений до страти, яку було замінено 20 роками каторги. Відбував каторгу в Нерчинських рудниках. У 1835 переведений на поселення в Ірк. губернію.

Літ.: Дружинин Н. М. Декабрист Никита Муравьев. М., 1933.

МУРАВЙОВ Михайло Микитович [25.X (5.XI) 1757, Смоленськ — 29.VII (10.VIII) 1807, Петербург] — рос. письменник, громад. діяч. З 1803 — товариш міністра нар. освіти, попечитель Моск. ун-ту. Сприяв організації при ун-ті наук. т-в, бот. саду, виданню газет і журналів. М.— представник *сентименталізму*, попередник М. *Карамзіна*. Збірки «Байки у віршах» (1773), «Слово похвальне М. В. Ломоносову» (1774), «Оди» (1775), повість «Мешканець з околиць» (1790, надрук. 1810) та ін. У 80—90-х рр. написав перші рос. балади, передромантичну повість «Оскольд».

МУРАВЙОВ Михайло Миколайович [1 (12).X 1796, Москва — 29.VIII (10.IX) 1866, Петербург] — рос. держ. діяч, генерал від інфантерії (1863). Учасник Вітчизняної війни 1812. Брав участь у декабристському русі, 1821 відійшов від нього. Заарештований у справі *декабристів* (1825), але виправданий. З 1826 — вітебський віцегубернатор. Брав участь у придушенні *польського повстання 1830—31* на тер. Білорусії. З 1850 — член Держ. ради. В 1857—61 — міністр держ. маєтностей. Призначений генерал-губернатором Пн.-Зх. краю, М. за жорстокість у придушенні *польського повстання 1863—64* дістав титул графа, а в народі — прізвисько «вішателя».

МУРАВЙОВА Олена Олександрівна [22.V (3.VI) 1867, Москва — 11.III 1939, Київ] — укр. і рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано) й педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1938). Співу навчалася приватно, в 1886 — в Моск. консерваторії. З кін. 80-х рр. співала в оперній трупі А. Церетелі та в рос.-італ. опері І. Труффі. З 1901 викладала спів у Катеринославському муз. уч-щі, Моск. школі Буніної, з 1906 — в Муз.-драм. школі М. В. Лисенка, Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка, Київ. консерваторії (з 1920 — професор). Серед учнів М.— І. *Козловський*, З. *Гайдай*, Л. *Руденко*, Н. Захарченко.

МУРАВЙОВ-АПО́СТОЛ Іван Матвійович [1770, Москва — 12 (24).III 1851, Петербург] — рос. письменник-просвітитель, перекладач, дипломат, акад. Рос. АН (з 1811). Батько декабристів Сергія, Матвія та Іполита. Н. в сім'ї військового; мати М.-А.— дочка гетьмана Лівобережної України Д. П. *Апостола*. З 1784 служив у колегії іноз. справ, 1796—1805 перебував на дипломатичній службі за кордоном. Після відставки (1806) жив у с. *Хомутці* (тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.), займався наук. і літ. діяльністю: перекладав твори зарубіжних письменників, написав «Подорож по Тавріді в 1820 році» (1823) — одну з перших наук. праць з історії та географії Криму. З 1826 до кін. 40-х рр. жив у Франції.

Літ.: Кузьменко А. Ю. Іван Матвійович Муравйов-Апостол. К., 1964.

МУРАВЙОВ-АПОСТОЛ Іполит Іванович [1806, Петербург — 3 (15). І 1826, с. Ковалівка, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.] — декабрист, прапорщик. Син І. М. *Муравйова-Апостола*. Брат С. І. і М. І. Муравйових-Апостолів. У 1821 вступив до *Північного товариства декабристів*. 13 (25).XII 1825 відряджений Пн. т-вом на Україну, щоб повідомити керівників *Південного товариства декабристів* про початок повстання в Петербурзі й домовитися про спільні дії. Разом з братами брав участь у *Чернігівського полку повстанні*. Поранений у бою з каральним загоном. Щоб не потрапити до рук карателів, застрелився.

МУРАВЙОВ-АПО́СТОЛ Матвій Іванович [25.IV (6.V) 1793, Петербург — 21.II (5.III) 1886, Москва] — декабрист, підполковник у відставці (з 1823). Син І. М. *Муравйова-Апостола*. Брат І. І. і С. І. Муравйових-Апостолів. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закорд. походів рос. армії 1813—14. Один із засновників «*Союзу порятунку*», член «*Союзу благоденства*» і *Південного товариства декабристів*, представником якого був у Петербурзі (травень 1823 — серпень 1824); вів переговори про об'єднання Пд. і Пн. т-в. Учасник *Чернігівського полку повстання*. Заарештований у січні 1826 і засуджений до страти, яку було замінено 20-річною каторгою; (пізніше скорочено до 15 років) після відбуття її жив на поселенні. Амністований 1856.

МУРАВЙОВ-АПО́СТОЛ Сергій Іванович [28.IX (9.X) 1796, Петербург — 13 (25).VII 1826, там же] — декабрист, підполковник, один з керівників декабристського руху на Україні. Син І. М. *Муравйова-Апостола*, брат І. І. та М. І. Муравйових-Апостолів. Після закінчення 1811 Петерб. ін-ту інженерів шляхів служив в армії. Брав участь у Вітчизняній війні 1812 і закорд. походах рос. армії 1813—14. З 1815 служив у Семенівському полку, після повстання якого переведений 1820 на Україну в Черніг. полк. Один із засновників «*Союзу порятунку*», член корінної управи «*Союзу благоденства*». Прийнятий 1822 П. І. *Пестелем* у Пд. т-во декабристів, М.-А. разом з М. П. *Бестужевим-Рюміним* очолив *Васильківську управу* Пд. т-ва (1823), встановив (1823) зв'язок з польс. «*Патріотичним товариством*», організував приєднання *Товариства об'єднаних слов'ян* до Пд. т-ва (1825). Брав участь (1822—25) у з'їздах, нарадах декабристів у Києві, Кам'янці. Підтримував респ. ідеї «*Руської правди*» *П. І. Пестеля*, вів антимонархічну, антикріпосницьку агітацію серед солдатів, висунув ряд планів збройного повстання в армії. Разом з М. П. Бестужевим-Рюміним склав революц. прокламацію «Катехізис» і розповсюджував її серед населення. Організував і очолив *Чернігівського полку повстання*. Повішений у Петербурзі разом з ін. керівниками повстання декабристів.

Літ.: Лисенко М. М. Повстання Чернігівського полку. К., 1956; Медведская Л. А. Сергей Иванович Муравьев-Апостол. М., 1970.

М. М. Лисенко.

МУРА́ВСЬКИЙ Митрофан Данилович (1838, с. Горлівка Богодухівського пов. Харків. губ.— листопад 1879) — укр. революц. діяч, народник. З дворян. Навчався в Харків. (1854—58) і Київському (1859—60) ун-тах. У 1856 був у числі засновників *Харківсько-Київського таємного товариства*, разом з ін. членами т-ва 1860 заарештований у Києві. Висланий у Бірськ (тепер місто Башк. АРСР), потім до Оренбурга, М. продовжував революц. пропаганду. Вдруге був заарештований у вересні і 1863 засуджений до 8 років каторги, яку відбував у Нерчинську Читин. обл. В 1868 вийшов на поселення в Оренб. губ. В 1874 заарештований за революц. пропаганду. Судився за «*процесом 193-х*» і засуджений до 10 років каторги. Помер у Новоборисоглібському централі (Тамб. губернія).

Г. І. Марахов.

МУРА́ВСЬКИЙ Павло Іванович [н. 17 (30).VII 1914, с. Дмитрашківка, тепер Піщанського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1955. В 1941 закінчив Київ. консерваторію (клас Г. *Таранова*). Був диригентом вокального ансамблю Укр. радіо, худож. керівником і гол. диригентом Ансамблю пісні й танцю Пн. Тихоокеанської флотилії (1944—46), капел «Трембіта» (1948—64), «Думка» (1964—69; 1941 та 1946—48 — її диригент). В 1949—55 — викладач Львів., з 1969 — Київ. консерваторій (з 1971 — професор). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

Р. А. Радченко.

МУРА́ВСЬКИЙ ШЛЯХ — один із головних шляхів 16 — поч. 18 ст., яким користувалися кримські й ногайські татари для нападів на Лівобережну і Слобідську Україну та на пд. частину тер. Рос. держави. Починався від Перекопу, йшов на Пн. між верхів'ями річок Молочних Вод і Кінських Вод, перетинав річки Вовчі Води, Самару й Оріль. Далі проходив поблизу міст Валок і Охтирки. Між верхів'ями річок Сіверського Дінця, Осколу, Ворскли й Псла М. ш. з'єднувався з *Ізюмським шляхом*, а під м. Ливнами — з *Кальміуським шляхом* і йшов до м. Тули. Після збудування оборонної *Бєлгородської лінії* для захисту пд. кордонів Рос. держави на поч. 18 ст. М. ш. перетворився на торг. шлях.

МУРАДЕ́ЛІ Вано Ілліч [24.III (6.IV) 1908, м. Горі, тепер у Груз. РСР — 14.VIII 1970, Томськ, похований в Москві] — радянський композитор, народний артист СРСР (з 1968). Член КПРС з 1942. В 1931 закінчив Тбіліську консерваторію. В 1942—44 — начальник

і худож. керівник Центрального ансамблю Військово-Морського Флоту СРСР. Твори: опери — «Велика дружба» (1947, 2-а ред. 1960), «Жовтень» (1962); оперети — «Дівчина з блакитними очима» (1966), «Москва — Париж — Москва» (1968); симфонії, пісні (в т. ч. «Гімн Москві», «Гімн Міжнародної спілки студентів», «Партія — наш рульовий», «Пісня борців за мир», «Бухенвальдський дзвін»), музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951.

МУРА́ДОВА Баріят Солтан Меджидівна [н. 3 (16).I 1914, Петровськ-Порт, тепер Махачкала] — кумицька радянська актриса, нар. арт. СРСР (з 1960). Сценічну діяльність починала в худож. самодіяльності. В 1930 закінчила муз.-драм. технікум і була прийнята до трупи Кумицького муз.-драм. театру ім. А. П. Салаватова в Махачкалі. Серед ролей — Сусан («Намус» Ширванзаде), Кистаман («Червоні партизани» Салаватова), Джумайсат («Молла Насретдін» Курбанова), Шакерхан («Під деревом» Рустамова), Живка («Пані міністерша» Нушича). Виконавиця нар. пісень. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МУРА́ДОВА Сона (н. 31.XII 1914, аул Херрік-кала, тепер Геок-Тепинського р-ну Туркм. РСР) — туркм. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1940. З 1934 — актриса Туркм. театру драми ім. Малланепеса (1955—60 — його директор). Ролі: Акнабат («Вирішальний крок» Кербабаєва), Біке («Сім'я Аллана» Мухтарова), Джеулан («Аязхан» Ахманова), Ашура («Горянка» Гамзатова), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Кабаниха («Гроза» О. Островського), Емілія («Отелло» Шекспіра). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

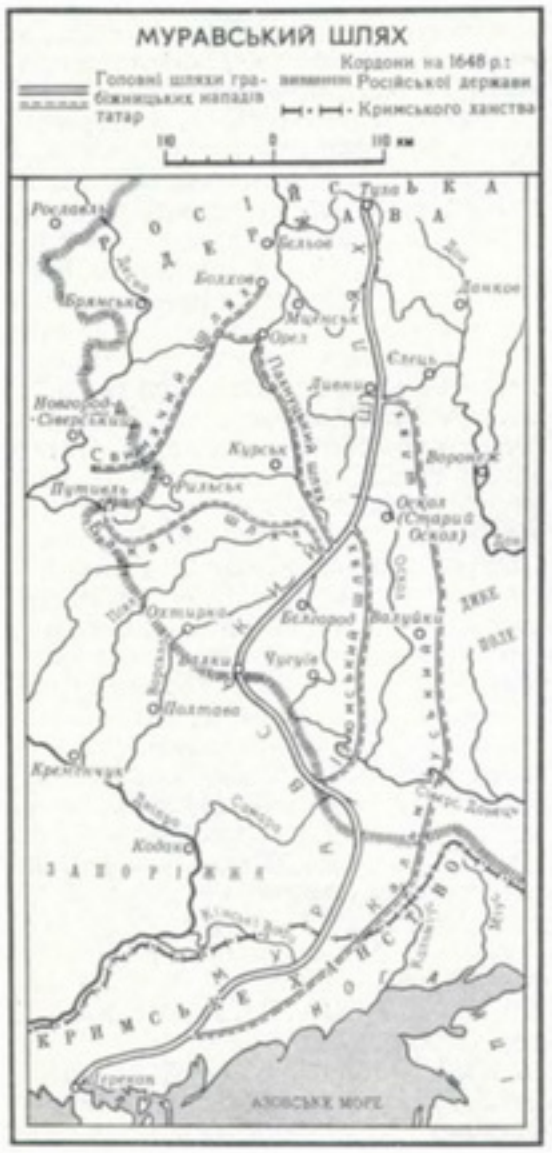

МУРА́ТАЛІ КУРЕНКЕ́ЄВ (26.V 1860, Талди-Булат, на Іссик-Кулі — 12.I 1949, с. Чон-Кемін Кеміньського р-ну Кирг. РСР) — кирг. рад. народний композитор, нар. арт. Кирг. РСР (з 1939). Основоположник кирг. рад. музики, виконавець на нац. нар. інструментах (кияк, комуз, чоор). Навчався в свого батька — відомого кирг. нар. музиканта Куренкея (1826—1907). Був солістом Кирг. філармонії. Автор бл. 80 творів, серед яких — кюї (нар. інструм. п'єси) «Шингрема», «Кер толгоо», «Киз Кербез», «Кок сандал» та ін. Мелодії М. використовували рад. композитори (А. Малдибаєв, М. Раухвергер та ін.). Нагороджений орденом Леніна.

МУРА́ТОВ Ігор Леонтійович [15 (28).VII 1912, Харків — 29.III 1973, там же] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Трудову діяльність почав 1930 на заводі. Закінчив Харків. ун-т (1939). У довоєнних збірках віршів та поемах («Комсо-графік», 1933; «Загибель синьої птиці», 1934; «Важкий прогін», 1935; «Остап Горбань», 1938, та ін.) показав духовний світ будівників соціалізму, романтику трудових буднів. Подвигові рад. народу у Великій Вітчизн. війні, його трудовим звершенням присвячені збірки віршів і поем «Поетичні трилогії» (1946), «Повість про щастя» (1948), «Лірика» (1954), «Осінні сурми» (1964), «Розчахнута брама» (1967), «Жовтневі мажори» (1970) та ін. М.— автор повістей і романів: «Буковинська повість» (1951, Держ. премія СРСР, 1952), «Жила на світі вдова» (1960), «Свіже повітря для матері» (1962), «У сорочці народжений» (1964), «Саксаганські портрети» (1974). Виступав як драматург (п'єси «Остання хмарина», 1959, «Земля моїх правнуків», 1969, та ін.) і публіцист. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 177.

Тв.: Вибрані поезії, т. 1—2. К., 1972; Поезії. К., 1980; Рос. перекл.— Исповедь на вершине. М., 1973; Стихотворения. М., 1975.

М. Ф. Гетьманець.

МУРА́ТОВ Федір Спиридонович (н. 29.IV 1921, с. Витязєво, тепер Анапського р-ну Краснодар. краю) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістич. Праці (1965). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1954 голова ордена Трудового Червоного Прапора колгоспу ім. Петровського Охтирського р-ну Сум. обл. Колгосп, який очолює М., перетворився на високорентабельне зразкове г-во. М.— делегат XXIII з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 177.

В. К. Савченко.

МУРА́ФА — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 163 км, площа бас. 2440 км². Тече *Подільською височиною*. Живлення переважно снігове й дощове. ГЕС. Воду М. використовують для водопостачання і зрошування. Риборозведення.

МУРАХОЇ́ДОВІ (Myrmecophagidae) — родина ссавців ряду *неповнозубих*. Довж. тіла 15—120 см, маса від 350 г до 25 кг. Волосяний покрив від сірого до золотисто-бурого кольорів з чорними смугами або плямами. Передні кінцівки з міцними гачкоподібними кігтями на 2-му і 3-му пальцях. Морда трубкоподібна, зубів немає, язик (довжина до 60 см) червоподібний, за допомогою якого М. здобувають їжу — мурашок, термітів та їхніх личинок. Живуть М. у тропічних лісах або саванах Центр. і Пд. Америки. Самка раз на рік народжує 1 маля. В родині 3 роди, у кожному по 1 виду: мурахоїд велетенський, або трипалий (Myrmecophaga tridactyla); тамандуа, або чотирипалий мурахоїд (Tamandua tetradactyla); карликовий, або двопалий мурахоїд (Cyclopes didactylus). М. часто утримують у зоопарках. Іл. с. 176.

МУРАЦА́Н Григор [справж. прізв. — Тер-Ованісян; 1 (13).XII 1854, Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а.о. Азерб. РСР — 12 (25). IX 1908] — вірм. письменник. Почав писати у 80-х рр. Повісті «Ноїв ворон» (1899), «Апостол» (1902) — про злиденне життя вірм. селянства. В оповіданні «Багатії розважаються» та романі «Центр освіти» (1892) показав звичаї і побут міськ-

П. І. Муравський.

В. І. Мураделі.

Б. Мурадова.

С. Мурадова.

М. К. Муравов.

Мурахоїдові. Мурахоїд велетенський.

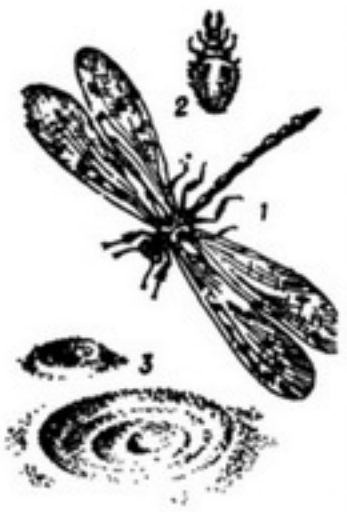

Мурашиволевові. Мурашиний лев Myrmeleon formicarius: *1* — доросла комаха; *2* — личинка; *3* — ямки-пастки в піску.

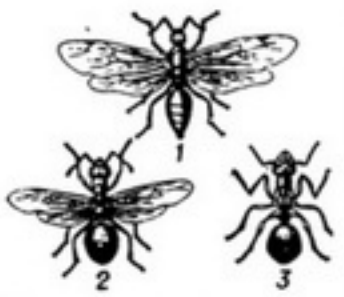

Мурашкові. Мурашка лісова руда: *1* — самець; *2* — самка; *3* — робоча мурашка

кої буржуазії. Автор істор. роману «Геворг Марзпетуні» (1896, надрук. 1912) — з життя Вірменії 10 ст. та істор. п'єси «Рузан» (пост. 1882, вид. 1900).

Тв.: Рос. перекл.— Ноев ворон. М., 1961; Геворг Марзпетуни. М., 1963; Каждодневные беседы. Ереван. 1968.

МУРАШИ́НА КИСЛОТА́, HCOOH — найпростіша одноосновна *карбонова кислота*. Безбарвна рідина з різким запахом; густ. 1220 кг/м³, $t_{кип}$ 100,8° С; $t_{пл}$ 8,25° С. Змішується у всіх співвідношеннях з водою, ефіром, спиртом; при попаданні на шкіру спричинює опіки. Сильний відновник. М. к. утворює солі (форміати), ефіри, легко окислюється; від діяння концентрованої сірчаної к-ти розкладається на оксид вуглецю і воду. Міститься в кропиві, хвої соснового дерева, їдких виділеннях бджіл і мурашок (з яких вперше виділено М. к., звідси назва). У пром-сті М. к. одержують гол. чин., діючи оксидом вуглецю на їдкий натр, а потім за допомогою H_2SO_4 виділяють чисту к-ту. Застосовують у хім., текст., харч. пром-сті, у медицині тощо.

МУРАШИ́НИЙ АЛЬДЕГІ́Д — те саме, що й *формальдегід*.

МУРАШИНОЛЕ́ВОВІ, мурашині леви (Myrmeleonidae) — родина комах ряду *сітчастокрилих*. Довж. тіла до 7,5 см, розмах до 17 см. Дорослі комахи зовні схожі на *бабок*, проте вусики у М. значно коротші, а кінчики крил загострені. В спокійному стані крила складають дахоподібно. М. зустрічаються в сухих піщаних місцях. Хижаки (полюють на дрібних комах). Личинки риють в піску ямки-пастки, в які ловлять звичайно мурашок. В родині 300 родів, що об'єднують бл. 1200 видів, поширених в жарких і помірних поясах. В СРСР — бл. 15 видів. На Україні поширені кілька видів, з яких найвідоміший мурашиний лев звичайний (Myrmeleon formicarius).

МУРА́ШКА — річка у Вінн. обл. УРСР, права притока *Мурафи* (бас. Дністра). Довж. 68 км, площа бас. 444 км². Тече *Подільською височиною*. Долина глибока (подекуди до 80 м), з крутими схилами. Живлення снігове і дощове. Використовують для с.-г. водопостачання. Риборозведення.

МУРА́ШКО Микола Іванович [8 (20).V 1844, Глухів, тепер Сум. обл.— 9 (22).IX 1909, Київ] — укр. живописець і педагог. У 1863—68 навчався в петерб. АМ. З 1868 жив і працював у Києві. В 1875 заснував приватну худож. школу, яка увійшла в історію укр. мист. під назвою *Київської рисувальної школи* (1875—1901). Школа відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мист. і худож. освіти на Україні. Як худож. критик та історик мист. М. послідовно й наполегливо пропагував мист. *передвижників*, обстоював принципи ідейного мист., виступав проти декадентства й формалізму. М. — автор книги «Спогади старого вчителя», у якій зібрано його враження про закордонні подорожі (відвідав Німеччину, Італію, Францію. Польщу), зв'язки з петербурзькою АМ, укр., рос., зокрема довголітні дружні зв'язки з І. Рєпіним, і зарубіж. митцями, про систему виховання у Київ. рисувальній школі, її історію і діяльність. Твори: пейзажі — «Мотив околиць Києва» (1879), «Осінь», «Дніпро», «Над Дніпром» (80—90-і рр. 19 ст., ДМУОМ), «Крим» (1892); портрети — М. Ге (1906), Т. Шевченка (1864—67), Петра Могили (1868), два останні — літографія. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

Тв.: Воспоминания старого учителя, в. 1—3. К., 1907—09; Спогади старого вчителя. К., 1964. *Л. Г. Членова.*

МУРА́ШКО Олександр Олександрович [26.VIII (7.IX) 1875, Київ — 14.VI 1919, там же] — укр. живописець. Перші художні навики здобув у іконописній майстерні свого батька О. І. Мурашка. Деякий час відвідував *Київську рисувальну школу* М. І. Мурашка. В 1894—1900 навчався в петерб. АМ у І. Ю. *Рєпіна*. В 1901 учився в Мюнхені у А. *Ажбе*, удосконалював також свою майстерність в Парижі. Працював у галузі портретного й жанрового живопису. На ранніх творах М. відчутний вплив його вчителя. Вони відзначаються своєрідною композиційною побудовою, впевненим рисунком, стриманою кольоровою гамою, тонкою психологічною характеристикою (портрети — М. Петрова, 1898; Г. Цисса, кін. 90-х рр. 19 ст.; М. Нестерова, 1900; картина «Похорон кошового», 1900). В 1902—04 як пенсіонер АМ перебував у Парижі й створив цикл картин — «У кафе» (1902), «Парижанка» (1902), «На вулицях Парижа» й «Біля кафе» (1902—03), які сповнені життєвих спостережень і яким властива гострота характеристик, багатство колористичного ладу. Пошуки монументальної живописно-узагальненої худож. форми знайшли відображення у ряді портретів, які відзначаються виразністю силуету, глибиною психологічної характеристики портретованих [«Дівчина в червоному капелюсі», 1902—03; «Старий вчитель» (портрет М. І. Мурашка), портрет О. Нестерової, 1900; «За кроснами. Портрет О. А. Іпраховоїъ», 1905; портрет Яна Станіславського, 1906]. В пізніших творах посилюється інтерес художника до передачі *плеру*, світлоповітряного середовища; це яскраво виявилося в його жанрових картинах. Розробляючи сюжети з народного життя, М. декоративною звучністю і мажорністю кольорової гами стверджує життєрадісність і цілісність народного характеру, поетичну красу людини і природи («Карусель», 1906; «Неділя», 1909; «Недільний день», 1911; «Селянська родина», 1913; «Праля», 1914, та ін.). В останні роки життя М. досягає ще більшої кольорової звучності й сміливості живописних пошуків, які поєднуються з міцним пластичним об'ємним ліпленням форми («Портрет старої жінки», 1916; «Жінка з настурціями», 1918; «Продавщиці квітів», 1917, не закінчена). Велике місце у творчості М. належить графічним портретам, виконаним вуглем, сангіною і пастеллю (К. Мукалової, 1910; професора Воскобойникова, художниці Л. Ковалевської, 1914, та ін.). Картини М. зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї, Одес. худож. музеї та ін. Творчість М. здобула широке визнання, його твори експонувалися на міжнар. виставках в Мюнхені, Берліні, Відні, Венеції, Римі, Амстердамі та ін. Художник підтримував тісні зв'язки з діячами рос. мистецтва, брав участь в організації «Нового товариства художників», де виставляв свої твори в 1904—07, з 1911 експонувався на виставках «Спілки російських художників», з 1915 став експонентом, а з 1916 — членом Т-ва *передвижників*, у цьому ж році був одним з організаторів Т-ва київських художників. Викладав у Київ. худож. уч-щі (1907—12), з 1913 — у власній студії. З 1917 — професор Укр. АМ. Після встановлення на Україні Рад. влади активно включився в діяльність худож. організацій та Наркомосу УРСР. Трагічно загинув. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177, а також до ст. *Історичний жанр*, т. 4, с. 400—401.

Літ.: Шпаков А. Олександр Олександрович Мурашко. К., 1959; Виставка творів Олександра Олександровича Мурашка. Каталог. К., 1966; Олександр Мурашко. Альбом. К., 1981. *Л. Г. Членова*

МУРА́ШКОВІ (Formicoidea) — надродина гуртосімейних комах ряду *перетинчастокрилих*. Довж. тіла робочої мурашки 0,8—30 мм, самки більші. Черевце з'єднується з грудьми тонким рухомим стебельцем; мають отруйну залозу, що виробляє *мурашину кислоту*. Відомо бл. 6000 видів, поширених всесвітньо. В СРСР — бл. 300, у т. ч. на Україні — понад 70. Живуть М. у гніздах (мурашниках) колоніями, які звичайно складаються з безкрилих робочих мурашок (недорозвинені самки), плідних безкрилих самок (т. з. цариць) і з тимчасово крилатих самок і самців (див. *Поліморфізм*); після шлюбного польоту самці гинуть, а запліднені самки втрачають крила і утворюють нові колонії. Розвиток з повним перетворенням. Живляться М. рослинною і тваринною їжею. Для деяких рослиноїдних М. характерний тісний зв'язок з певними видами рослин (див. *Мірмекофільні рослини*). Серед М. є шкідники садових, лісових та баштанних культур (напр., кампонотус червоногрудий — Camponotus herculeanus). Деякі види (хатня мурашка — Monomorium pharaonis та ін.) пошкоджують харч. продукти. Хижі М., напр. мурашка лісова темно-бура (Formica fusca), мурашка лісова руда (F. rufa), відіграють значну роль у лісових *біоценозах* як регулятори чисельності шкідливих комах. Їх часто використовують для біологічної боротьби (штучно розселюють колонії М.). У багатьох країнах, у т. ч. в СРСР корисних М. охороняють.

МУРГА́Б — ріка в Афганістані й СРСР (Туркм. РСР). Бере початок у горах Афганістану. Довж. 978 км, площа бас. 46,9 тис. км². Тече вузькою долиною, нижче розширюється й губиться в пісках

До ст. **Мурашко О. О.**

1. Натюрморт. 1912. Приватна збірка. Київ.
2. Селянська родина. 1914.
3. Портрет дівчини в червоному капелюсі. 1902—03.
4. Паризьке кафе. 1903. Харківський художній музей. **2** і **3** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1

2

3

4

1

2

3

4

До ст. **Мурашко М. І.**

1. Над Дніпром. 80—90-і роки 19 ст.
2. На лузі.
3. Портрет М. М. Ге. 1906.
4. Український пейзаж. 1896. Сімферопольський художній музей.

1, 2, 3, — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

пустелі *Каракуми*. Гол. притоки: Абікайсор (права), Кашан, Кушка (ліві). Живлення переважно снігове. В ниж. течії споруджено кілька водосховищ. М. сполучений з Амудар'єю *Каракумським каналом* імені В. І. Леніна. Використовують для зрошування. Долина М.— район поливного землеробства, садівництва, вівчарства. На М.— міста: Байрам-Алі, *Мари*; археол. пам'ятки (давнє місто *Мерв* та ін.).

МУРГУЛЕ́СКУ (Murgulescu) Іліє (н. 27.I 1902, Корну, повіт Долж)— рум. хімік, громад. і держ. діяч, акад. Академії наук СРР (з 1952), іноз. член АН СРСР (з 1966). Член ЦК РКП (з 1969). У 1960—63 — міністр освіти і культури та віце-президент Академії наук СРР, 1963 — 66 — її президент. Осн. праці присвячені проблемам фіз. і аналітичної хімії. Держ. премія СРР, 1963.

МУРЕ́НА (Muraena helena) — риба родини муренових. Тіло (довж. до 1,5 м, маса до 6 кг) голе, видовжене, вугроподібне. Спина жовта з темними плямами. Грудних плавців немає. На щелепах є численні гострі зуби. М. живиться ракоподібними, головоногими молюсками і дрібною рибою. Поширена в Середземному морі, прилеглій частині Атлантичного океану і в Індійському океані. Об'єкт місцевого промислу. Іл. с. 178.

МУРЗА́ (тюрк., від перс. мірза — володар) — титул феод. знаті в Астраханському, Казанському, Касимовському, Кримському і Сибірському ханствах та в Ногайській орді.

МУРЗА́Й Галина Миколаївна (н. 4.VIII 1943, с. Лантратівка, тепер Троїцького р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1978). Була учасницею худож. самодіяльності. З 1968 — солістка Ворошиловгр. обл. філармонії. Виконує укр. й рос. нар. пісні, твори рад. композиторів. Портрет с. 178.

МУРЗА́К-КОБА́ — мезолітична стоянка, що належить до *тарденуазької культури*, на лівому березі р. Чорної в Криму. Досліджувалася 1936 і 1938. При розкопках знайдено багато кам'яних знарядь (*скребачки*, різці, ножовидні пластинки, геометричні *мікроліти*), вироби з кістки та рогу (гарпуни, шила, проколки, лощила), кістки тварин. Інтерес становить поховання чоловіка та жінки. В жіночому кістяку бракувало останніх фаланг обох мізинців, очевидно ампутованих з ритуальною метою.

МУРЗЕ́НКО Володимир Григорович (н. 26.IV 1937, с. Провалля, тепер Свердловського р-ну Ворошиловгр. обл.) — новатор виробництва у вугільній пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1973. З 1959 працював на шахті «Червоний партизан» м. Свердловська Ворошиловгр. обл. робітником, з 1972 — бригадир бригади робітників очисного вибою; виступив ініціатором Всесоюзного соціалістичного змагання та патріотичних починів за ефективне використання гірничої техніки і високопродуктивну працю в лаві. В 1963 закінчив Кадіївський гірничий технікум, 1980 — Вищу партійну школу при ЦК Компартії України. Делегат XXV і XXVI з'їздів КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Портрет с. 179.

О. М. Семененко.

МУ́РІ (Muhri) Франц (н. 21.X 1924, Штайрегг, земля Штірія) — діяч австр. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї шахтаря. Трудову діяльність почав з 15 років. Під час нім.-фашист. окупації Австрії (1938—45) брав участь у діяльності молодіжної антифашист. групи в м. Граці. З 1945 — член КП Австрії (КПА). Після визволення країни працював у Центр. парт. школі КПА, обирався секретарем ряду райкомів партії. В 1959—61 — секретар Штірійської орг-ції КПА. В 1954—61 — канд. у члени ЦК, з 1961 — член ЦК і Політбюро ЦК КПА. З травня 1965 — голова КПА. З 1970 — також член Секретаріату ЦК КПА. Нагороджений орденом Дружби народів.

МУРІ́ЛЬЙО (Murillo) Бартоломе Естебан (хрещений 1.I 1618, Севілья — 3.IV 1682, Рим) — іспан. живописець. Жив і навчався в Севільї. Твори: цикл картин для монастиря францисканців у Севільї (1645—46), «Св. сімейство» (1645—50), «Різдво богоматері» (1655), «Відпочинок на шляху до Єгипту» (1665—70), «Звільнення св. Петра з в'язниці», «Архангел Рафаїл з єпископом Ф. Домонте» (бл. 1680). Крім релігійних композицій, М. малював жанрові картини («Хлопчик з собакою», «Хлопчики з фруктами»), портрети. Картини М. зберігаються в Прадо в Мадріді, ДЕ, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві. М.— один із засновників (1660) і перший президент Севільської АМ. Іл. с. 179, а також на окремому аркуші до ст. *Іспанія*, т. 4, с. 448—449.

Літ.: Левина И. М. Картины Мурильо в Эрмитаже. Л., 1969.

МУ́РМАНСЬК (до 1917 — Романов-на-Мурмані) — місто, центр Мурм. обл. РРФСР. Розташований на сх. узбережжі Кольської зат. Баренцового м. Важливий незамерзаючий порт, залізнична станція. 388 тис. ж. (1980). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 21.IX (4.X) 1916 у зв'язку з будівництвом Мурманської з-ці і порту. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1921 — губернський центр, з 1938 — обл. центр. М. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

М.— центр рибодобувної та рибопереробної пром-сті країни. Потужна база пром. океанічного рибальства, приймально-трансп. та атомного криголамного флотів. Серед пром. підприємств: об'єднання «Мурманрибпром» та «Мурманська судноверф»; рибообробний, домобуд. і тарний комбінати. База тралового флоту. Виробн. знарядь лову. Харч. та буд. матеріалів пром-сть. У М.—Полярний н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії ім. М. М. Книповича, Вище інженерне мор. уч-ще, пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Театри: драм., ляльок та Червонопрапорного Північного флоту; краєзнавчий і військ.-мор. музеї.

МУ́РМАНСЬКА О́БЛАСТЬ — область у складі РРФСР. Утворена 28.V 1938. Розташована на Пн. Зх. Європ. частини СРСР, за Північним полярним колом. На Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з Норвегією та Фінляндією. Площа 144,9 тис. км². Нас. 987 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси, саами, ненці й комі. Міськ. нас.— 89%. Поділяється на 4 райони, має 11 міст і 23 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Мурманськ*. У 1966 М. о. нагороджено орденом Леніна. М. о. займає *Кольський півострів* та прилеглу до нього частину материка. Омивається водами Білого моря та Баренцового моря, води якого біля Кольського п-ова не замерзають завдяки впливу *Північно-Атлантичної течії*. Поверхня дуже розчленована. В центр. частині підносяться *Хібіни* (вис. до 1191 м, г. Часначорр) і Ловозерські Тундри (вис. до 1120 м). На Сх. від них лежить пасмо Кейви. Корисні копалини: апатито-нефелінові, мідно-нікелеві й залізні руди, кіаніти, кобальт, слюди, керамічна та буд. сировина, а також дорогоцінне каміння. Клімат помірно холодний. Пересічна т-ра січня від —8 до —18°, липня від +8 до +14°. Опадів від 350 мм до 1000 мм (у гірських районах) на рік. Ріки належать до бас. Баренцового і Білого морів, порожисті, багаті на гідроенергію. Найважливіші з них: Поной, Варзуга, Стрельна, Тулома, Кола, Воронья. Найбільші озера: *Імандра*, Умбозеро, Ловозеро, Ковдозеро. Грунти переважно підзолисті й тундрові. Понад 30% тер. області займають ліси (сосна, ялина, береза), 37% — заболочених земель. У М. о.— Лапландський заповідник і *Кандалакшський заповідник*. У нар.-госп. комплексі республіки М. о. виділяється розвинутою гірничодобувною, хімічною та рибною пром-стю. Електроенергетика базується на довізних нафтопродуктах, вугіллі й місц. гідроенергоресурсах. На річках — каскади ГЕС. У М. о.— перша в СРСР припливна дослідна електростанція — Кислогубська ПЕС, а також Кіровська ДРЕС і Кольська АЕС. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням апатито-нефелінових (у Хібінах), мідно-нікелевих (у Печенгському р-ні та Мончегорську) руд, а також заліз. руди (біля Оленегорська і Ковдора) для Череповецького металург. з-ду Волог. обл. Підприємства кольорової та чорної металургії: комбінати «Сєвєронікель» у Мончегорську і «Печенганікель» у с-щі Нікелі, гірничозбагачувальні комбінати у Ковдорі та Оленегорську, алюм. з-д у Кандалакші. Найбільше підприємство хім. пром-сті — гірничохім. об'єднання «Апатит» у Кіровську. Продукція комбінату — апатитовий концентрат надходить на підприємства країни, а також експортується за кордон. Рибна пром-сть представлена потужним риболовецьким флотом, рибокомбінатами і

І. Л. Муратов.

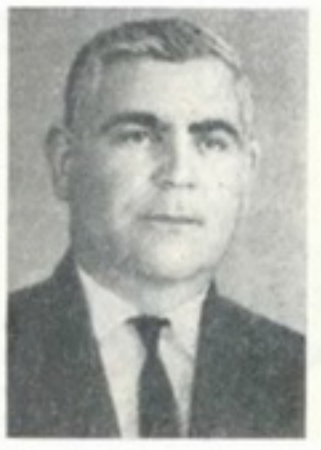

Ф. С. Муратов.

М. І. Мурашко.

О. О. Мурашко. Автопортрет. Фрагмент. 1918. ДМУОМ у Києві.

Г. М. Мурзай.

рибозаводами в Мурманську, Кандалакші та ін. Рибну пром-сть обслуговують суднорем., підприємства по виробн. рибопромислового устаткування й тари. Розвинута лісова, деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Гол. галузь с. г.— тваринництво (мол. скотарство, свинарство, птахівництво, оленярство). Землеробство створене за роки Рад. влади. Вирощують морозостійкі й скоростиглі сорти картоплі, овочів, кормових культур. Поблизу міст розвивається парникове г-во. Хутрове звірівництво. Гол. залізнична магістраль — Петрозаводськ — Кандалакша — Мурманськ. Велике значення має мор. (гол. порт — Мурманськ), автомоб. і повітр. транспорт. У М. о.— Полярний н.-д. ін-т морського рибного г-ва і океанографії ім. М. М. Книповича; вище інженерне мор. уч-ще, пед. і-нт (Мурманськ), 8 серед. спец. навч. закладів. Кольський філіал АН СРСР ім. С. М. Кірова (Апатити), що включає 5 н.-д. ін-тів, найпівнічніший у світі Полярно-альп. бот. сад та ін. наук. установи. Театри: драм., Червонопрапорного Північного флоту і ляльковий (Мурманськ); музеї: краєзнавчий і військ.-мор. (Мурманськ), Будинок-музей С. М. Кірова (Кіровськ).

МУРО́ВАНІ КУРИ́ЛІВЦІ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Жвані (прит. Дністра), за 21 км від залізнич. ст. Котюжани. 5,9 тис. ж. (1980). Вперше згадуються 1493. Рад. владу проголошено в лютому 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (17.VII 1941 — 25.III 1944) в М. К. діяла підпільна антифашист. орг-ція, в районі — партизанський загін. З 1956 М. К.—с-ще міськ. типу. У селищі — плодоконсервний, хлібний, комбікормовий, мінеральної води «Регіна» з-ди, філіал калинівського швейного об'єднання «Подолянка», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки: ансамбль палацу — палац (тепер школа-інтернат, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Класицизм*, т. 5, с. 96—97), арсенал, оранжереї (18—19 ст.); заїжджі двори (19 ст.).

МУРОВАНОКУРИЛОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 45.6 тис. чол.

(1980). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований селищній і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Муровані Курилівці*. М. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, вапняки, пісковики, цегельні глини. Є джерела мінеральних вод. Річки: Жван, *Лядова, Немия* (бас. Дністра). Грунти переважно сірі й світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, клен, липа, береза) займають понад 12 тис. га. У районі переважають підприємства по переробці с.-г. сировини (Вищеольчедаївський цукр., мурованокуриловецькі плодоконсервний, хлібний, комбікормовий та мінеральної води «Регіна» з-ди). Комбінат побутового обслуговування (Муровані Курилівці). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1979 становила 67,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 59,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки, тютюн, овочеві, картопля. Садівництво. Свинарство, скотарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво. У М. р.— 19 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Котюжани і Немерче. Автомоб. шляхів — 372 км, у т. ч. з твердим покриттям — 296 км. У районі — 38 заг.-осв. і музична школи, профес.-тех. уч-ще; 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 29 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 47 б-к. У с. Попелюхах М. р. народився академік АН УРСР Д. А. *Дудко*. У М. р. видається газ. «Маяк комунізму» (з 1931).

П. А. Боднар.

МУ́РОМ — місто обласного підпорядкування Влад. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі Оки. Вузол з-ць, річковий порт. 116 тис. ж. (1980). У М.— машинобудування (виробн. тепловозів, холодильників тощо, а також продукції радіопромисловості), деревообр. і легка (льонопрядильно-ткацька) пром-сть. Філіал Владимир. політех. ін-ту, 3 серед. спец. навч. заклади. Краєзнавчий музей, меморіальний Будинок-музей акад. живопису І. С. Куликова, який тут жив і працював. Пам'ятки архітектури 16—19 ст. М. вперше згадується в літописі під 862.

МУРОРА́Н — місто в Японії, на о. Хоккайдо, адм. ц. округу Ібурі. Порт на Тихому ок., залізнична станція. 167 тис. ж. (1973). Значний центр металург. пром-сті, підприємства маш.-буд., нафтопереробної, хім. і деревообр. пром-сті. судноверф. Риболовна база. Поблизу М. — видобування вугілля.

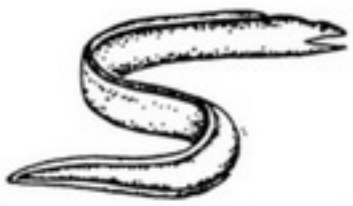

Мурена.

МУ́РРЕЙ, Маррі — ріка на Пд. Сх. Австралії. Бере початок в Австралійських Альпах, впадає в зат. Александрина Індійського ок. Довж. 2570 км, площа бас. 1160 тис. км². Гол. притоки — Дарлінг, Маррамбіджі (праві). Живлення переважно дощове й снігове. Пересічна річна витрата води 470 м³/с. Взимку дуже міліє. Судноплавна до м. Олбері, наявність підводного *бару* в гирлі М. перешкоджає пароплавному сполученню з мор. портами. На М. споруджено водосховища, ГЕС. Використовують для зрошування і водопостачання. Рибальство, у водосховищах — розведення риби.

МУ́РСІЯ — історична область на Пд. Сх. Іспанії, біля узбережжя Середземного м. Центр — м. Мурсія. Тер. М. на поч. 8 ст. завоювали *араби*, які утворили на ній адм.-тер. одиницю Тодмір. З поч. 10 ст. провінція М.— в *Кордовському халіфаті*. З 1031 М.— емірат. З 1091 М.— в складі д-ви *Альморавідів*, потім *Альмохадів*. У 1248 (або 1243) її відвоювала *Кастілія* (остаточно приєднана до Кастілії після придушення повстання *мавpів* 1264—66).

МУ́РСІЯ — місто на Пд. Сх. Іспанії, центр істор. обл. Мурсія

і пров. Мурсія. Розташована в пониззі р. Сегури. Вузол з-ць і автошляхів. 248 тис. ж. (1971). Гол. галузь пром-сті — шовкова (натуральний шовк). Виробн. мотоциклів, устаткування для консервної пром-сті, скла, бавовняних тканин, плодоовоч. консервів, вин. Ун-т. Архіт. пам'ятки 13—18 ст.

МУ́РЧІСОН (Мерчісон; Murchison) Родерік Імпі (19.II 1792, Таррадейл, Шотландія — 22.X 1871, Лондон) — англ. геолог, член Королів. т-ва (з 1826), член Петерб. АН (з 1845). Слухав лекції з природознавства в Едінбурзі. З 1831 — президент Лондонського геол. т-ва. З 1855 — директор геол. музею в Лондоні і директор геол. служби Великобританії. З 1871 — професор Едінбурзького ун-ту. Вивчав геол. будову Брит. островів та Альп, провадив геол. дослідження в Європ. частині Росії, у т. ч. на Україні, на Уралі. В складі палеозою (див. *Палеозойська ера і група*) виділив силурійську, девонську (разом з англ. геологом А. Седжвіком) та пермську системи. На честь М. встановлено медаль, яку щорічно присуджує Лондонське геол. т-во за видатні роботи з геології.

МУСА́ ДЖАЛІ́ЛЬ (1906 — 44) — тат. рад. поет. Див. *Джаліль* М.

«МУСАВА́Т» («Рівність») — контрреволюційна бурж.-націоналістична партія в Азербайджані. Виникла 1911 в Баку. Прийняла ідеологію *панісламізму* і *пантюркізму*, виступала за створення під егідою Туреччини єдиної мусульманської д-ви, яка включала б і Азербайджан. Гол. друкований орган — газ. «Істіглал» («Незалежність»). Під час громадян. війни в Росії — одна з осн. контрреволюц. сил в Азербайджані. В березні 1918 мусаватисти вчинили заколот, але були розгромлені бакинським пролетаріатом. Восени влада в Азербайджані формально перейшла до уряду мусаватистів (створений на поч. травня 1918 на тер. Грузії), фактично ж установилася тур. військ. диктатура, а в листопаді — влада англ. інтервентів. Контрреволюц. мусаватистський режим було повалено повсталим народом у квітні 1920. Після встановлення Рад. влади в Азербайджані «М.» припинила існування.

МУСІЄ́НКО Іван Данилович (н. 15.I 1919, с. Терешківка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.)—новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1949 — голова ордена Леніна колгоспу ім. Леніна Білопільського р-ну Сум. обл. Колгосп, очолюваний М., став високорентабельним зразковим г-вом. М.— делегат XXII з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *В. К. Савченко.*

МУСІЄ́НКО Олекса Григорович (н. 25.II 1935, с. Велика Павлівка Зіньківського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1958. Закінчив Київ. ун-т (1957). Друкується з 1955. Автор повістей «Перевал» (1975), «Спалах» (1976), новел, нарисів, наук. розвідок на істор. теми. У співавт. з І. Головченком написав тетралогію — романи «Золоті ворота» (1962), «Чорне сонце» (1966), «Білий морок» (1970), «Голубий берег» (1978), в яких відображено оборону Києва в перші місяці Великої Вітчизн. війни, героїчні подвиги київ. підпільників. *В. Х. Косян.*

МУСІ́ЙКО Олександр Самсонович [17 (30).VIII 1903, с. Мусійки, тепер Решетилівського р-ну Полтав. обл. — 30.X 1980, Одеса] — укр. рад. рослинник-селекціонер, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1938. В 1927 закінчив Полтавський с.-г. ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941 — 45. В 1939 — 41 і з 1945 працював у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті в Одесі (з 1958 до 1971 — директор). Праці з біології, селекції і насінництва с.-г. культур. М. вивів гібрид кукурудзи Одеський 27 МВ, Одеський 50 М, сорти кукурудзи Одеська 10, Кремениста скороспіла, сорт гречки Одеська, сорт озимого жита Одеське 1 та ін. Делегат XXII з'їзду КПРС, XX і XXI з'їздів Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1963. *О. О. Созінов.*

МУ́СІН-ПУ́ШКІН Аполлос Аполлосович [17 (28).II 1760—18 (30).IV 1805, Грузія] — рос. учений і держ. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1796). Перший в Росії досліджував хімію і технологію платини і паладію; добув хлороплатинати магнію, барію і натрію (1797). Розробив спосіб одержання ковкої платини з її амальгами, досліджував сплави платини з ін. металами, відкрив хромовий галун. Організував і керував експедиціями по вивченню корисних копалин Кавказу. Брав участь у переговорах про приєднання Грузії до Росії.

МУ́СІН-ПУ́ШКІН Олексій Іванович [16 (27).III 1744—1 (13).II 1817, Петербург] — російський історик, археограф і колекціонер, член Російської АН (з 1789); граф. В 1794—99— президент Академії мистецтв. Відкрив і опублікував *Лаврентіївський літопис*, список *«Руської правди»*, *«Слово о полку Ігоревім»*, *«Большому чертежу книгу»* та ряд ін. писемних літ. та істор. джерел 12—17 ст. Частина колекції літ. пам'яток, зібраних М.-П., загинула під час моск. пожежі 1812. Автор «Історичного дослідження про розташування давнього Російського Тмутараканського князівства» (1794) та ін. праць.

МУСКА́Т (франц. muscat, від лат. muscus — мускус) — десертне *вино*, що його виготовляють з мускатних сортів білого, рожевого або чорного винограду. Містить спирт (12—16 об.%) і цукор (16—30%). Відзначається специфічним ароматом і смаком. В СРСР кращі М. (напр., білий Червоного каменя, білий Лівадія, білий десертний) виготовляють на винзаводах Кримської області.

МУСКА́ТИ — група сортів винограду з сильним характерним (т. з. мускатним) ароматом ягід. До М. відносять сорти: М. білий (ладанний), М. рожевий (червоний), М. гамбурзький, М. угорський та М. чорний. Розводять їх в СРСР, у т. ч. на Україні, в Молд. РСР, республіках Серед. Азії, Закавказзі та пд. районах Рос. Федерації. В СРСР схрещуванням сортів Катта-курган і М. олександрійський виведено новий сорт — М. узбекистанський, який відзначається доброю якістю ягід і високою урожайністю. З ягід М. білого, рожевого та чорного виготовляють найкращі десертні вина. Ягоди М. олександрійського, угорського, гамбурзького використовують також свіжими. М. вирощують в Італії, Франції, Іспанії, Португалії, ФРН, Румунії, Угорщині, Болгарії та ін.

МУСКА́ТНИК, мускатне дерево (Myristica) — рід рослин родини мускатникових. Вічнозелені дводомні дерева і кущі. Квітки одностатеві в китице- або зонтиковидних суцвіттях. Плід кістянковидний, однонасінний, м'ясистий. До 100—120 видів, пошир. гол. чин. в Азії і Полінезії, деякі ростуть у Пд. Америці та Африці. Найвідоміший М. звичайний, або мускатне дерево (M. fragrans), до 18 м заввишки з темно-зеленими, дуже запашними листками, плід жовтий, до 7 см у діаметрі з м'ясистим *оплоднем*, має сильний запах та пекучо-пряний смак. М. дико росте на Молуккських о-вах; широко культивують у багатьох тропічних країнах. Насіння М., або «мускатний горіх», використовують як пряноші і для одержання ефірної олії, яку застосовують у парфюмерії. Іл. с. 180.

МУСКОВІ́Т (англ. muscovite, від Muscovy — Московська держава) — мінерал класу *силікатів*. $KAl_2(OH)_2[AlSi_3O_{10}]$. *Сингонія* частіше моноклінна. Густ. 2,83. Твердість 2,0—3,0. Безбарвний, нерідко з жовтуватим, сіруватим, зеленуватим або червонуватим відтінками. Блиск скляний. Виділяють кілька різновидів М.: френгіт (з підвищеним вмістом SiO_2), фуксит (яскраво-зелений М., що містить хром), феримусковіт (містить до 13% оксиду заліза), *серицит* та ін. М.— породоутворюючий мінерал гранітних *пегматитів*, *грейзенів* і *кристалічних сланців*. У Рад. Союзі родовища М. є в РРФСР (в Сх. Сибіру, на Уралі, Кольському п-ові); за рубежем — в Індії, Мадагаскарі, Канаді, США, Бразилії. М. одержують і штучно. Використовують в електротехніці (як ізоляційний матеріал), для виробництва фарб, керамічних виробів, у будівництві тощо. *В. А. Супричов.*

МУСКО́ГИ — група близьких за мовою індіанських племен: крики, чокто, чикасо, мобіле, начези, аппалачі, тимуква. До колонізації жили на Пд. Сході Пн. Америки. Осн. заняттями їх були мотичне землеробство, мисливство і збиральництво. В 18 ст. на тер. М. зіткнулися інтереси Іспанії, Франції та Англії. Колонізатори винищили ряд племен М. Ті, які залишилися, були насильно виселені з Пд. Сх. на Зх., в Оклахому. Сучас. М. (40 тис. чол.; 1978) сильно метисовані; за релігією

В. Г. Мурзенко.

І. Д. Мусієнко.

Б. Е. Мурільйо. Автопортрет. Фрагмент. 1675.

Б. Е. Мурільйо. Хлопчик з собакою. 50-і роки 17 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

М. П. Мусоргський.

Г. М. Мусрепов.

належать до християн. Зайняті переважно в с. г., частина М.— дрібні ремісники, робітники, наймити.

МУ́СКУЛИ (від лат. musculus — м'яз, букв.— маленька миша, мишеня) — те саме, що й *м'язи*.

МУ́СКУС (лат. muscus, від санскр. мушкас — мошонка, яєчко) — пахуча речовина тваринного або рослинного походження. Тваринний М.— продукт виділення *мускусних залоз*. Добувають гол. чин. із залоз *кабарги*. Рослинний М. міститься в корінні дягелю лікарського, ферули, плодах гібіску та ін. Пахуча основа тваринного М.— макроциклічні *кетони*, рослинного М.— макроциклічні *лактони*. М. використовують у парфюмерній пром-сті. Замість М. застосовують також синтетичні речовини з інтенсивним запахом природного мускусу.

МУ́СКУСНІ ЗА́ЛОЗИ — шкірні *залози*, що виділяють *мускус*, запах якого приваблює особини ін. статі. Розвинені у самців крокодилів і гатерії (на нижній щелепі та по боках *клоаки*), деяких черепах (в зоні з'єднання спинного і черевного щитів) і змій (в ділянці клоаки), деяких ссавців — кабарги, бобра, вівцебика (в паховій ділянці), вихухолі (на хвості).

МУСЛІ́Н (франц. mousse, з італ. mussolina) — бавовняна або шовкова тканина полотняного *переплетення ниток*. Бавовняний М. виробляють з *міткалю*, що його піддають *вибілюванню* й т. з. м'якій обробці. З такого М. шиють гол. чин. білизну. Шовковий М. виробляють з однониткового натурального шовку підвищеного скручування. З нього виготовляють плаття, театральні костюми тощо.

МУСО́НИ (франц. moussons, від араб. маусім — пора року) — сталий сезонний перенос повітряних мас над поверхнею материків і океанів, що змінює свій напрям на протилежний залежно від пори року. Одночасно змінюється і суха погода на хмарну, дощову, або навпаки. Причиною виникнення М. є неоднакове нагрівання материків і океанів. Переміщення повітря відбувається від охолоджених районів, де атм. тиск більший, до нагрітих, де він менший (див. *Циклон, Антициклон*). Розрізняють М. тропічні, або екваторіальні, і позатропічні. Тропічні М. спостерігаються у пн. частині Індійського ок., на Пд. Азії, в екваторіальній Африці, на Пн. Австралії. Позатропічні М. характерні також для Далекого Сходу СРСР, Пн. Сх. Китаю, Корейського п-ова. Під впливом дії М. в океанах виникають мусонні течії.

МУ́СОРГСЬКИЙ Модест Петрович [9 (21).III 1839, с. Карєво, тепер Куньїнського р-ну Псков. обл.— 16 (28).III 1881, Петербург] — рос. композитор, учасник «*Могучої кучки*». Музики вчився з 6 років. В 1852—56 навчався в Школі гвардійських підпрапорщиків у Петербурзі, одночасно брав уроки у піаніста А. Герке. В 1856—57 познайомився з О. Даргомижським, В. Стасовим, М. Балакірєвим, які відіграли вирішальну роль у муз. розвитку М., становленні його творчих принципів. В 1858 залишив військ. службу й повністю присвятив себе музиці. Творчість композитора визначають яскравий нац. колорит, пісенність, інтонаційна близькість муз. мови до розмовної, глибокий психологізм муз. образів, багатство гармонічних засобів і фактури, жанрова самобутність драматургічного розвитку форми. Спадщину М. становлять вокальні, муз.-драм., інструм. (переважно програмні) твори. Актуальність і соціальна загостреність притаманні пісням і романсам, створеним у 60-х рр. на слова М. Некрасова («Калістрат», «Колискова Єрьомоньці»), О. Островського («Сину, спи, селянський сину»), на власні тексти («Сирітка», «Семінарист») та ін. Вершиною камерно-вокальної творчості М. є цикли «Дитяча» (1868—72), «Без сонця» (1874), «Пісні і танці смерті» (1875—77). Серед інструм. творів М. особливим багатством звукових барв відзначаються симф. картина «Ніч на Лисій горі» (1867), в якій використано укр. нар. мелодії, і сюїта для фп. «Картинки з виставки» (1874). Найвеличнішими творами М. є опери «Борис Годунов» (за однойменною трагедією О. Пушкіна, 1869, 2-а ред. 1872; ред. М. Римського-Корсакова — 1896, Д. Шостаковича — 1959) і «Хованщина» (лібретто М., 1872—80; завершена М. Римським-Корсаковим 1883, ред. Д. Шостаковича — 1959). «Борис Годунов» — новий тип істор. опери, в якій дію сконцентровано навколо гол. конфлікту — між царською владою і народом. Психологічна драма Годунова з реалістичною глибиною розкрита на тлі драми народної. У широких, сповнених динамізму й могутності масових сценах, народ виступає активною діючою силою. Народною музичною драмою назвав М. «Хованщину», в якій відтворено епоху стрілецьких бунтів 17 ст. М. належать опери «Саламбо» (1863—66, незакінчена), «Одруження» — на текст комедії М. Гоголя (1868, завершена М. Іполитовим-Івановим 1931) і «Сорочинський ярмарок» (за М. Гоголем, 1874—80, завершена Ц. Кюї 1916; ред. В. Шебаліна 1931), в якій правдиво відтворено картини укр. побуту. Влучність і майстерність комедійних характеристик поєднуються з витонченістю пісенно-мелодичного матеріалу, засн. на укр. нар. мелодіях («Ой чумаче, дочумакувався», «Зелений барвінок» та ін.). М. перший з рос. композиторів звернувся до творчості Т. Шевченка, з яким був особисто знайомий. На тексти уривків з Шевченкових «Гайдамаків» 1866 написав пісні «Гопак» («Ой гоп-гопака») та «Дніпро» («Пісня Яреми»; цей варіант не зберігся; 2-а ред.— «На Дніпрі», 1879), вірш «Утоптала стежечку» використав у пісні Хіврі в опері «Сорочинський ярмарок». У 1879 М. подорожував з Д. *Леоновою* по Україні (Полтава, Єлизаветград, Херсон, Одеса), Криму (Севастополь, Ялта), знайомився з історією, фольклором, побутом і життям народу. Опери М. на Україні вперше поставлено в Києві (1892 — «Хованщина», 1902 — «Борис Годунов») та Харкові (1925 — «Сорочинський ярмарок»).

Тв.: Литературное наследие, кн. 1—2. М., 1971—72.

Літ.: Зноско-Боровський О. М. П. Мусоргський. К., 1949; Єфремова Л. Мусоргський і Україна. К., 1958; Хубов Г. Мусоргский. М., 1969; Гордійчук М. Шевченко і російська музика. В кн.: Гордійчук М. На музичних дорогах. К., 1973; Шлифштейн С. Мусоргский. Художник. Время. Судьба. М., 1975.

МУСРЕ́ПОВ Габіт Махмудович [н. 9 (22).III 1902, аул Жанажол, тепер Джамбульського р-ну Пн.-Каз. обл.] — каз. рад. письменник, громад. діяч, акад. АН Каз. РСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1927. Друкуватися почав 1927. Автор повістей «У вирі» (1928), «Перші кроки» (1932), «Один раз—і на все життя» (1967), циклу новел «Мужність матері» (1934); романів «Солдат з Казахстану» (1945) — про події Великої Вітчизн. війни, «Пробуджений край» (1953)— про формування казах. робітничого класу; «Це його сліди» (1962), «Улпан її ім'я» (1974) та ін. Лібретто опери «Киз-Жібек» (1934), п'єси «Амангельди» (1936), «Кози-Корпеш і Баян-Слу» (1939), «Ахан-Сере і Актокти» (1942, 2-га ред.— «Трагедія поета», 1958), кіносценарії. Збірники літературознавчих праць і критичних статей «Обов'язок художника» (1970), нарисів і публіцистичних статей «Сліди часу» (1977). Перекладач п'єс О. Корнійчука і Я. Галана. Присвятив статті Т. Шевченкові. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Пробуджений край. К., 1961; Рос. перекл.— Однажды — и на всю жизнь. Алма-Ата, 1968.

Б. Іскаков.

МУССІНА́К (Moussinac) Леон (19.I 1890, Міжен, деп. Йонна — 10.III 1964, Париж) — франц. письменник, режисер, кіно- і театрознавець. Член Франц. компартії з 1924. Учасник Руху Опору. В 1921—32 — оглядач відділу кіно в газ. «Юманіте». В квітні 1940 був кинутий до тюрми, потім потрапив до концтабору, де створив автобіогр. книгу «Пліт „Медузи". Щоденник політв'язня. 1940—1941» (1945). Автор збірок віршів «Розв'язаний шарф» (1920), «Нечисті вірші» (1945), сатиричної антибурж. п'єси-фарсу «Батько Липень» (1927; разом з П. *Вайяном-Кутюр'є*), романів «Стрімголов» (1931), «Нотатки Е. Ж. Кудерка. Соляні статуї» (1947). Справа Н. Сакко і Б. Ванцетті (див. *Сакко-Ванцетті процес*), боротьба прогресивних сил за їхнє визволення — в центрі роману «Заборонена демонстрація» (1935). Книги з історії і теорії кіно й театру: «Народження кінематографа» (1925), «Радянське кіно» (1928), «Сергій Ейзенштейн» (1964) тощо. В написаній з приводу смерті О. Довженка статті «До найвищого в житті» (1956) називав його найвидатнішим майстром укр. кіномистецтва.

Тв.: Укр. перекл.— Стрімголов. Х., 1935; Рос. перекл.— Очертя голову. Л., 1934; Избранное. М., 1981.

В. І. Пащенко.

МУССО́ (Musso) Мановар (12.VIII 1898, с. Пагу, Сх. Ява — 31.X 1948,

Мускатник запашний. Гілка з плодами та плід у розрізі.

поблизу м. Мадіун, пров. Сх. Ява) — діяч індонез. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. Закінчив учительську семінарію. У зв'язку з сел. повстанням на Зх. Яві (1920) заарештований і засуджений до 3 років каторги. В 1923 вступив до КП Індонезії (КПІ). В 1923—25 — член ЦК КПІ, керівник профспілки поштових робітників. З 1925 — в еміграції. Був членом ВККІ та Викон. бюро Профінтерну (з 1928). В 1935 нелегально повернувся в Індонезію, керував відновленням у підпіллі центр. керівництва партії. В 1936 знову емігрував. У 1948 повернувся на батьківщину, у вересні обраний ген. секретарем ЦК КПІ. Вбитий під час спровокованих реакцією у вересні — жовтні 1948 збройних сутичок у районі Мадіуну.

МУССОЛІ́НІ (Mussolini) Беніто (29.VII 1883—28.IV 1945) — глава італ. фашистів, фашистський диктатор Італії 1922—43. В 1929 підписав *Латеранські угоди* з Ватіканом. Уряд М. проводив агресивну зовн. політику (див., зокрема, *Італо-ефіопські війни*), разом з гітлерівською Німеччиною підтримав фашист. заколот ген. *Франко* в Іспанії, розв'язав *другу світову війну 1939—45*. Розгром фашизму привів до падіння диктатури М. (25.VII 1943). В 1943—45 М. очолив маріонетковий уряд в окупованій гітлерівцями Пн. Італії. В 1945 М. був захоплений італ. партизанами і за вироком військ. трибуналу К-ту нац. визволення Пн. Італії повішений.

МУСТА́НГ (англ. mustang, ісп. mustango) — здичавілий нащадок *коня свійського*, завезеного у Пн. Америку європейцями. У 18—19 ст. чисельність М. досягла 4 млн. Жителі прерій полювали на М. заради м'яса, шкури і відловлювали для приручення. Чисельність М. в наш час зменшилась до кількох десятків тисяч.

В. І. Крижанівський.

МУСТА́ФІН Габіден [н. 16 (29).XI 1902, місцевість Сартюбе, тепер Тельманський р-н Караганд. обл.] —казах. рад. письменник, громад. діяч, чл.-кор. АН Каз. РСР (з 1958). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1927. Перша зб. оповідань — «Єр Шойин» (1929). В оповіданнях і нарисах 30-х рр. показав зміни в житті та свідомості казах. народу. Романи «Життя або смерть» (1940), «Караганда» (1952) — про робітн. клас; «Шиганак» (1945) і повість «Мільйонер» (1948) — про героїку колг. праці. В романі «Після бурі» (1960) відобразив соціалістичні перетворення в казах. аулі. Автор автобіогр. роману «Очевидець» (ч. 1., 1963), зб. літ. і критичних статей «Плин думки» (1977). Т. Шевченкові присвятив працю «Великий Кобзар» (1964). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Караганда. К., 1956; Рос. перекл.— Караганда. М., 1953; Шиганак. Алма-Ата, 1957; После бури. М., 1963; Очевидец. М., 1967; Миллионер. Алма-Ата, 1975. *Б. Ісхаков.*

МУ́СТЕЛЬ Евальд Рудольфович [н. 21.V (3.VI) 1911, Севастополь] — рад. астроном, чл.-кор. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1964. Закінчив (1935) Моск. ун-т. У 1935—51 працював у Держ. астрономічному ін-ті ім. П. К. Штернберга та в Моск. ун-ті (з 1944 — професор), 1946 — 60 — в *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР, з 1957 — в Астр. раді АН СРСР (з 1963 — голова). Віце-президент *Міжнародного астрономічного союзу* (1970—76). Осн. наук. праці стосуються проблем фізики Сонця, зоряних атмосфер, *нових зір, наднових зір,* а також проблем сонячних корпускулярних потоків і їхнього впливу на магнітосферу й атмосферу Землі. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

МУСТЬЄ́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів *палеоліту*. Поширена в Європі, Азії та Африці. Виділена в 60-х рр. 19 ст. Назва походить від печерної стоянки Ле-Мустьє в Пд.-Зх. Франції. Розглядається тепер як заключна пора (епоха) раннього палеоліту. Інколи виділяється в окрему епоху — середній палеоліт. Для М. к. характерні кам. знаряддя (*гостроконечники* і *скребла*). Носії М. к. жили в умовах первісно-общинного ладу, полювали на мамонтів, носорогів, печерних ведмедів, зубрів та ін. тварин і займалися *збиральництвом*. Жили в природних печерах, споруджували заслони і примітивні житла в річкових долинах. За часів М. к. було винайдено спосіб добування *вогню*. Носіями М. к. вважають т. з. *палеоантропів*. Дослідження останніх років, проте, свідчать, що тоді вже існували й люди сучас. фізичного типу. Пам'ятки М. к. є на тер. СРСР — у Серед. Азії (*Тешик-Таш*) і на Кавказі (Ільська і Ахштирська стоянки), на Волзі (Волгоградська стоянка). На Україні відомі пам'ятки М. к.: Молодовські стоянки (див. *Молодове*), *Антонівські стоянки* на Донеччині та *Кіїк-Коба, Чокурча, Старосіллівська стоянка, Шайтан-Коба* і *Заскальнинські стоянки* в Криму та ін. М. к. датується часом бл. 100 (150)—40 (35) тис. років тому.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Замятнин С. Н. Очерки по палеолиту. М.—Л., 1961; Мустьєрська епоха. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

І. Г. Шовкопляс.

МУСУЛЬМА́НСТВО (від перс. мусульман, араб. муслім — покірний богові, відданий ісламові) — одна з трьох (поряд з *буддизмом* і *християнством*) світових релігій. Див. *Іслам*.

МУСХЕЛІШВІ́ЛІ Микола Іванович [4 (16).II 1891, Тбілісі — 15.VII 1976, там же] — рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1939) і АН Груз. РСР (з 1941), президент (1941—72) і почесний президент (з 1972) АН Груз. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1945). Член КПРС з 1940. Закінчив (1914) Петерб. ун-т. З 1920 працював у Тбіліському ун-ті (з 1922 — професор), з 1941 — директор Матем. ін-ту ім. А. М. Размадзе АН Груз. РСР. Осн. наук. праці — в галузі теорії пружності, інтегральних рівнянь, граничних задач; одним з перших почав застосовувати теорію функцій комплексної змінної до задач теорії пружності. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1972.

О. І. Бородін.

МУТАГЕНЕ́З — процес виникнення спадкових змін — *мутацій*. Умовно розрізняють природний, або спонтанний, М., що виникає під впливом факторів зовн. середовища і фізіолого-біохім. змін у живому організмі, та штучний, або експериментальний, М., спричинюваний різними фіз. і хім. факторами — *мутагенами*. М. порушує самовідтворення осн. керуючих систем організмів і *вірусів* (*нуклеїнових кислот, хромосом, генів*). М. та його проблеми досліджуються на рівні молекул нуклеїнових кислот (у мікроорганізмів і вірусів) і на рівні хромосом (у вищих організмів). М. відбувається при таких пошкодженнях генетичного матеріалу, як порушення вуглеводно-фосфатного кістяка молекул нуклеїнових к-т (випадіння, вставка, хім. модифікація окремих *нуклеотидів*); зшивка між азотистими основами та між молекулами нуклеїнових к-т і білків. Штучний М. залежить від дози або концентрації мутагена, тривалості дії та наявності модифікуючих факторів. Він може виникнути як відразу після діяння мутагенів, так і через деякий час, іноді через кілька клітинних поколінь (уповільнений М.). Більшість мутагенів підвищують частоту мутацій однаково для всіх генів. Ряд хім. речовин можуть вибірково збільшувати частоту М. у мікроорганізмів і вірусів, а нуклеїнові к-ти і самі віруси — у багатоклітинних організмів (специфічність М.). Механізм дії різних мутагенів не однаковий. Відомі речовини (антимутагени), що пригнічують природний М. і дію мутагенів.

Ю. М. Александров.

МУТАГЕ́НИ — фізичні та хімічні фактори, що спричинюють спадкові зміни (*мутації*). До фіз. М. відносять різні види випромінювання (ультрафіолетове випромінювання, рентгенівські промені, гамма-випромінювання та ін.), нейтрони, низькі та високі т-ри; до хім.— різні хім. сполуки (напр., алкілуючі сполуки, аналоги азотистих основ, акридинові барвники та ін.), *віруси*. Чутливість організмів до дії М. різна, залежить від типу і дози М., фізіол. стану організму та багатьох зовн. факторів. М. можуть діяти на генетично важливі структури клітини (*гени, хромосоми* та ін.) безпосередньо або через кілька ступенів попередніх змін. Дія деяких М. може спричинитися до виникнення в *цитоплазмі* речовин, що самі діють як хім. М. Мутагени використовують у *селекції* с.-г. рослин і корисних мікроорганізмів з метою одержання мутацій, які є матеріалом для *добору штучного*. Див. також *Мутагенез*.

МУТАЛІ́ЄВ Хаджі-Бекір Шаухалович (20.VI 1910, с-ще Екажево, тепер Назранівського р-ну Чеч.-Інг. АРСР — 11.IX 1964, Грозний)

М. Муссо.

М. І. Мусхелішвілі.

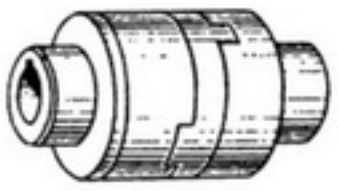

Жорстка рухома кулачково-дискова **муфта.**

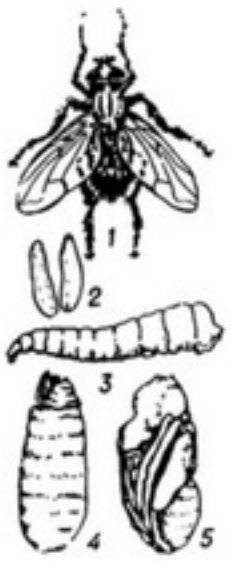

Муха кімнатна:
1 — комаха; *2* — яйця; *3* — личинка; *4* — пупарій; *5* — лялечка, вийнята з пупарія.

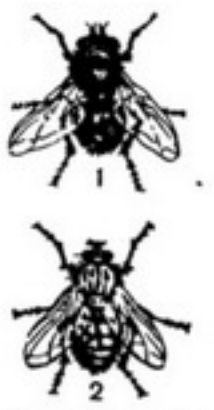

М'ясні мухи:
1 — синя м'ясна муха; 2 — сіра м'ясна муха.

— інгушський рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1928. Автор зб. віршів «Ми йдемо» (1934), «Батьківщина» (1935), «Не забудемо» (1944), «Суворий день» (1960), зб. повістей і оповідань «У друзів» (1960), «Перші дні» (1961); п'єс «Культармійці», «Око за око, зуб за зуб» (обидві — 1930). У своїх творах М. показав соціалістичні перетворення в нашій країні, події громадян. і Великої Вітчизн. воєн, дружбу народів. Писав і для дітей. У перекладі М. видано зб. поезій Т. Шевченка (1940).

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1971; Горение. М., 1971; Первые дни. Грозный, 1976.

Х. В. Туркаев.

МУТАНА́ББІ (аль-Мутанаббі) Абу-т-Тайіб Ахмед Ібн-аль-Хусейн (915, Куфа — вересень 965, Рахт) — араб. поет. Автор багатьох касид і уривків у жанрах панегірика, сатири тощо. Доробок його за часом написання ділять на 5 частин: «Шамійат», «Сейфійат», «Кяфурійат», «Амідійат», «Адудійат». Виступав як патріот і оновлювач середньовічної араб. поезії. Спадщина М. мала великий вплив на розвиток араб. і перс. л-ри. Його творчість досліджував А. Кримський.

Ю. М. Кочубей.

МУТА́ЦІЇ (лат. mutatio — зміна) — стійкі дискретні (переривчасті) зміни генетичного апарату, що виникають раптово і впливають на ознаки й властивості організмів та *вірусів*; успадковуються поколіннями клітин або нащадками. Термін запровадив Г. *Де Фріз* 1901. Розрізняють М. спонтанні (природні) й індуковані (штучні), викликані діянням різних *мутагенів*. За характером змін у генетичному апараті М. поділяють на геномні, хромосомні й точкові, або генні. Геномні М. пов'язані зі зміною числа повних наборів *хромосом*, що виявляється в явищах *поліплоїдії* й *гаплоїдії*, або окремих хромосом у диплоїдному наборі (див. *Анеуплоїдія*). Хромосомні М.— структурні зміни хромосом, що виникають внаслідок переміщення або випадіння окремих частин хромосом. До них належать *транслокації*, транспозиції (переміщення в хромосомах з місця на місце маленьких відрізків *дезоксирибонуклеїнової кислоти* — ДНК), *інверсії*, *делеції*, *дуплікації*. Всі ці типи хромосомних М. інакше наз. *аберраціями хромосом*.

Точкові М.— результат зміни молекулярної структури ДНК або *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) або цитологічно непомітних хромосомних мікроаберацій, що легко виявляються за допомогою біохімічного чи *гібридологічного аналізу*. Відомі також М. *генів*, локалізовані не у хромосомах, а в деяких *органелах* цитоплазми (в *мітохондріях*, *пластидах* та ін.; див. *Спадковість цитоплазматична*). Генні М. становлять переважну більшість усіх М. і за характером виявлення бувають домінантними, напівдомінантними та рецесивними (див. *Домінантність*, *Рецесивність*). М. гена нормального, або дикого, типу наз. прямою; повернення мутантного гена до дикого типу — зворотною М. (див. *Реверсія*). Молекулярною основою генних М. є зміни порядку чергування *нуклеотидів* у молекулі ДНК або РНК (у РНК-вмісних вірусів), які виникають внаслідок *транзицій* або *трансверсій*, випадіння або вставки однієї пари чи групи пар азотистих основ нуклеїнової кислоти. Умовно М. класифікують за *фенотипом*, напр. морфологічні, фізіол., біохім. За ступенем фенотипного виявлення М. можуть бути різко виявлені (великі М.) або представлені у вигляді незначних відхилень від відповідної форми (малі М.). За впливом на життєдіяльність і плодючість М. поділяють на шкідливі (летальні, напівлетальні й стерильні), корисні та нейтральні. Корисні М. виникають порівняно рідко, вони поліпшують властивості та якості організмів, тому мають велике значення (як матеріал для *добору природного* й *добору штучного*) в *еволюції* та *селекції*. У *багатоклітинних організмів* М. можуть виникати в клітинах різних тканин і на будь-якій стадії розвитку. М., що виникли в статевих клітинах, наз. генеративними, в клітинах тканин і органів — соматичними. Частоти виникнення М. точно визначені для багатьох видів рослин, тварин і мікроорганізмів. Вони виявилися близькими і становлять у середньому від 10^{-5} до 10^{-6} (тобто одна з 100 000 або одна з 1 000 000 *гамет* несе нововиниклу в певному *локусі* М.). Частота виникнення М. залежить від *генотипу* організму, від його внутр. факторів — фізіол. стану, фази розвитку, статі, віку та ін. На частоту М. можуть впливати як абіотичні (екстремальна т-ра, вологість, тиск, іонізуюче випромінювання, хім. агенти), так і біотичні (віруси) фактори. Частоту М. підвищують т. з. гени-мутатори. Оскільки причиною багатьох *спадкових хвороб* і *виродливостей* у людини є М., важливим завданням є захист людини від дії мутагенів. Профілактика вірусних інфекцій має значення для захисту потомства від мутагенної дії вірусів. Іл. на окрем. арк., с. 448—449.

Літ.: Общая генетика. (Мутагенез. Мутации). М., 1969; Гершензон С. М., Александров Ю. Н., Малюта С. С. Мутагенное действие ДНК и вирусов у дрозофилы. К., 1975; Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Ауэрбах Ш. Проблемы мутагенеза. Пер. с англ. М., 1978.

Ю. М. Александров.

МУТАЦІ́ЙНА ТЕО́РІЯ — теорія мінливості й еволюції, створена Г. *Де Фрізом*. В своїй теорії Де Фріз вірно охарактеризував *мутації* як раптові стрибкоподібні, цілком стійкі зміни окремих властивостей організму, а також деякі особливості мутаційного процесу, проте він помилково стверджував, що мутації відразу, без переходів спричинюють утворення завершених форм — елементарних *видів*. Заперечуючи роль умов зовн. середовища у виникненні мутацій, він протиставляв свою теорію дарвінівській теорії *добору природного*. Правильне розуміння ролі мутацій в еволюції сформувалося в 20-х рр. 20 ст. у працях С. С. *Четверикова*, Дж. *Холдейна* та ін. засновників еволюційної генетики.

Ю. М. Александров.

МУТАЦІ́ЙНИЙ ВАНТА́Ж — спектр шкідливих *мутацій* в *популяції*. Створюється за рахунок безперервного виникнення мутацій. Пристосованість частини популяції, що несе М. в., до навколишнього середовища менша, ніж особин з оптимальним *генотипом*. М. в. у різних популяціях різний і змінюється по роках. Вплив М. в. істотний у тих популяціях, в яких дія *добору природного* послаблена (напр., в популяціях людини нагромадження шкідливих мутацій спричинює появу різних дефектів розвитку та *спадкових хвороб*), оскільки добір створює системи генів-модифікаторів, які гасять шкідливий ефект мутацій, що виникли.

Ю. М. Александров.

МУТАЦІОНІ́ЗМ — антидарвіністична концепція у біології щодо *еволюції* органічного світу. Основоположником М. є Г. *Де Фріз* — автор *мутаційної теорії* еволюції. Згідно з М. спадкові зміни виникають стрибкоподібно під впливом внутр. імпульсів і незалежно від зовн. умов. Такі раптові спадкові зміни, або *мутації*, за Де Фрізом, виникають в особливі рідкісні «мутаційні періоди» і спричинюють утворення нових елементарних видів, які відразу виявляються незмінними і замкненими в собі формами. Отже, Де Фріз виключає будь-яку роль у *видоутворенні* боротьби за існування та *добору природного*, а значення його зводить лише до знищення невдалих форм. Див. також *Автогенез*, *Преадаптація*.

Б. Г. Новиков.

МУТО́ВКА — група органів рослин, кільцеподібно розміщених щодо осьового органа. Те саме, що й *кільце*.

МУТУАЛІ́ЗМ (від лат. mutuus — взаємний) — один із видів співжиття організмів, при якому кожний з них приносить іншому певну користь (напр., рак-самітник і актинія); форма *симбіозу*.

МУ́ФЕЛЬ (нім. Muffel) — замкнена камера (або посудина), куди вміщують, захищаючи від діяння пічних газів, вироби або сировину при нагріванні чи випалюванні у печах. В разі *безокислювального нагріву* М. заповнюють захисним газом. Виготовляють М. з вогнетривких матеріалів або жароміцної сталі.

МУФЛО́Н (Ovis ammon musimon) — жуйна парнокопитна тварина роду *вівця*; підвид *архара* (деякі зоологи вважають М. окремим видом). Представлений багатьма різновидностями. Типова форма М. поширена в горах Корсіки, Сардинії і Кіпру; акліматизована в Європі, в СРСР — у Кримському заповіднику та в заповіднику *Асканія-Нова*. На території СРСР (Закавказзя, гори Алтаю та Серед. Азії) зустрічаються також ін. різновидності М. (група закавказької вівці, група туркменської вівці, група памірської вівці). Довж. тіла до 75 см, маса — до 40 кг. Волосяний покрив в основному темно-коричневий. Роги відносно не-

великі, самки бувають і комолі. Живиться М. рослинами. *Гін* в осінньо-зимовий період. Тривалість вагітності бл. 5 міс. У виплоді 1—2 ягнят. М.— предок *вівці свійської*. У викопному стані відомий з антропогенових відкладів Європи й Пн. Азії. Перебуває під охороною.

МУ́ФТА (від нім. Muffe) в техніці — пристрій, що постійно або тимчасово з'єднує між собою *вали, труби,* сталеві *кабелі* чи ін. циліндричні деталі (вироби). М., якою з'єднують вали, передає обертовий рух і обертальні моменти з одного вала на інший або з вала на вільно розміщену на ньому деталь (напр., зубчасте колесо). До того ж, така М. компенсує невеликі монтажні відхилення, роз'єднує вали, запобігає виходу з ладу машини в аварійному режимі тощо. Розрізняють М. (мал.): жорсткі некомпенсуючі, або глухі,— з жорстким з'єднанням деталей; жорсткі компенсуючі (напр., деякі зубчасті) — з невеликим взаємним зміщенням з'єднуваних деталей; жорсткі рухомі (напр., кулачково-дискові) — зі значним взаємним зміщенням з'єднуваних деталей; пружні, що зменшують коливання і динамічні навантаження (деякі — з незначним зміщенням з'єднуваних деталей). Є М. керовані, або зчіпні (напр., фрикційні — з використанням тертя) — зі з'єднанням і роз'єднанням деталей під час дії машини; самокеровані, або автоматичні, кінцеві, стопорні та ін.

МУ́ФТІЙ (араб. муфті, від афта— висловлювати думку) — в *ісламі* вища духовна особа, якій надано право розв'язувати релігійно-юрид. питання, давати роз'яснення щодо застосування *шаріату*.

МУ́ХА КІМНА́ТНА (Musca domestica) — комаха род. *мух справжніх*. Довж. тіла 6—8 мм, забарвлення темно-сіре. Личинки білі, безногі, розвиваються в екскремнетах, а також в органіч. рештках, що розкладаються. Поширена всесвітньо. В умовах України за літо дає 4—5 поколінь (іноді більше); в теплих приміщеннях може розмножуватись і взимку. М. к.— пасивний переносник збудників бактеріальних, протозойних і гельмінтозних хвороб людини і свійських тварин (тифів, дизентерії, дифтерії, аскаридозу тощо). Заходи боротьби — див. *Дезинсекція*.

МУХАММЕ́Д (Мохаммед, Магомет; бл. 570, Мекка, тепер Саудівська Аравія — 8.VI 632, Медіна, там же) — арабський реліг. і політ. діяч, засновник *ісламу*. Вшановується мусульманами як найвищий «пророк» і «посланець бога» — *аллаха* на землі, що нібито передав через нього віруючим «священну книгу» — *Коран*. Вірогідних біографічних даних про М. немає. За переказами, був пастухом, прикажчиком, потім багатим купцем. У 610 почав проповідувати іслам, 622 внаслідок реліг. чвар здійснив *гіджру* (переселення) з Мекки до Ясріба (згодом дістало назву Медіна— «місто пророка»), де очолив мусульм. громаду. В 630—31 на чолі мусульм. війська оволодів Меккою, а пізніше й значною частиною ін. районів Аравії. Став главою нової ісламської теократичної д-ви. Гробниця М. стала другою після *Кааби* в Мецці святинею ісламу.

МУХА́ММЕД Азіз (н. 1.VII 1924, с. Бер-Кот, поблизу м. Ербіль) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху Іраку. Н. в бідній сел. сім'ї. З юнацьких років брав участь у робітн. і нац.-визвольному русі. В 1945 вступив до Іракської КП (ІКП). В 1948 заарештований і засуджений до 15 років ув'язнення та 5 років заслання. Звільнений після Липневої революції 1958. З 1958 — член ЦК, з 1959 — член Політбюро ЦК ІКП. З 1964 — 1-й секретар ЦК ІКП.

МУХА́ММЕД Алі Насер (н. 1939, Дафія) — держ. і політ. діяч Народної Демократичної Республіки Ємен, бригадний генерал (1978). Н. в сел. сім'ї. З 1963 — член Нац. фронту окупованого Пд. Ємену (з 1967 — Нац. фронт, НФ). Після утворення пд.-ємен-ської д-ви (1967) обіймав ряд відповідальних адм. посад. У 1969—71 — міністр оборони. З 1971 — член, з 1978 — голова Президентської ради НДРЙ. З 1971 — прем'єр-міністр. З 1978 — член Політбюро ЦК, з 1980 — генеральний секретар ЦК Ємен-ської соціалістичної партії. З 1980 — голова Президії Верховної нар. ради НДРЙ. Нагороджений орденом Дружби народів.

МУХА́ММЕД АЛІ́ (Мехмет Алі; 1769, м. Кавала, Македонія — 2.VIII 1849, Александрія) — правитель Єгипту 1805—49. За походженням албанець, яничар. Спираючись на мусульманське духівництво Каїра, захопив владу в Єгипті. Владу тур. султана визнавав формально. Заснував династію, що правила до липневої революції 1952. Реорганізував управління країною, створив регулярну армію, зосередив всі землі в руках д-ви, провів ряд заходів, спрямованих на розвиток пром-сті і с. г. Вів завойовницькі війни в Аравії, Сх. Судані, Мореї, а також проти *Османської імперії*.

МУХА́НОВ Петро Олександрович [7 (18).I 1799 —19.II (3.III) 1854, Іркутськ] — декабрист, штабс-капітан. Член «*Союзу благоденства*» (з 1818). В 1823—25 в Києві був ад'ютантом командуючого 4-м піхотним корпусом, зокрема 1823—24 — ад'ютантом М. М. *Раєвського*. В Києві зблизився з членами *Південного товариства декабристів*. За дорученням К. Ф. Рилєєва пропагував альманах «*Полярная звезда*»; поет присвятив М. баладу «Смерть Єрмака». Після поразки повстання 14 (26).XII 1825, перебуваючи в Москві, закликав декабристів до рішучіших дій, зголошувався на царевбивство. В 1826 засуджений до 12 років каторги (скорочено до 8 років). Відбував покарання в казематах Свеаборга і Виборга, потім — у Нерчинських рудниках. У 1832 М. переведено на поселення. *Т. Б. Слюдикова.*

МУХА́ТОВ Велі [Велімухамед; н. 22.IV (5.V) 1916, аул Багір, тепер Ашхабадського р-ну Туркм. РСР] — туркм. рад. композитор і громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1941 закінчив Туркм. студію при Моск. консерваторії, 1951 — Моск. консерваторію (клас С. *Василенка*). М.— один з основоположників туркм. профес. музики. В його творчості виявилися характерні особливості туркм. фольклору, обробленого М. на основі сучас. композиторської техніки; нац. колорит поєднується з профес. майстерністю. Автор Держ. гімну Туркм. РСР (1946). Твори: опери «Поет і суддя» (1947), «Зохре і Тахир» (1953), обидві — у співавторстві; «Кривавий водорозділ» (1967), балет «Біла бавовна» (1945, в співавт. з О. Зноско-Боровським), симф. твори — «Туркменська сюїта» (1950), симф. поема «Моя Батьківщина» (1951), вокально-симф. поема «Оповідь про комуніста», «Пісня про Леніна» (обидві — 1970), симфонія «Пам'яті Махтумкулі» (1974); кантати; твори для оркестру нар. інструментів, хорові і сольні пісні (понад 150), музика до вистав і кінофільмів. З 1972 — пед. діяльність. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

В. Мухатов.

МУ́ХИ, коротковусі двокрилі (Brachycera) — підряд комах ряду *двокрилих*. Довж. тіла 15—28 мм. Вусики короткі, тричленикові, ротовий апарат у вигляді хоботка, крила перетинчасті, на кінці лапок по 2 присоски. Бл. 70 родин, представники яких поширені в усіх частинах світу. До М. належать *мухи справжні, оводи, гедзеві, кровососкові, злакові мушки, тахіни, мінуючі мушки, м'ясні мухи* та ін.

МУ́ХИ ПОВСТА́ННЯ 1490—92 — антифеод. повстання селян Галицької землі проти кріпосницького гноблення, нац. і реліг. утисків польс. феодалів. Почалося 1490 в Коломийському пов. на *Покутті*. Очолив його селянин Муха, який із загоном укр. і молд. повстанців прийшов з Пн. Буковини. Повсталих селян підтримувала значна частина дрібної укр. шляхти, невдоволеної пануванням польс. феодалів. Муха сформував 9—10-тисячне військо. Повстанці здобули Снятин, Коломию і Галич. Визволивши від польс. феодалів Галицьку землю, військо вирушило на Львів. Успіхи повстанців занепокоїли польс. уряд. За наказом короля *Казимира IV* було створено ополчення польс. шляхти *Руського воєводства*. Об'єднані сили шляхет. ополчення, королівського війська та найманих загонів Тевтонського ордену завдали поразки повстанцям під Рогатином (тепер місто Івано-Фр. обл.). Муха з невеликим загоном відступив до Пн. Буковини. Але повстанський рух не припинився. В 1491 його очолив А. Боруля. За деякими даними, під цим ім'ям виступав Муха. В 1492 Муха знову зробив спробу підняти повстання на Покутті, але укр. шляхта видала його польс. феодалам. Помер Муха в ув'язненні у Кракові. М. п. було одним з перших великих антифеод. повстань укр. селян.

Літ.: Грабовецький В. В. Селянське повстання на Прикарпатті під прово-

В. І. Мухін. Хлібороби. Фрагмент композиції. Тонований цемент. 1966.

Є. Й. Мухін.

Мучниця звичайна. Гілка з плодами.

дом Мухи 1490—1492 років. Львів, 1979. *В. В. Грабовецький.*

МУ́ХИ СПРА́ВЖНІ (Muscidae) — родина комах ряду *двокрилих*. Тіло (довж. 2—15 мм) темного, рідше жовтого, синього або зеленого кольорів, вкрите волосками або щетинками. Дорослі М. с. живляться соками квітів, харч. продуктами людини, екскрементами, речовинами, що розкладаються, тощо; окремі види — хижаки і кровососи. Личинки багатьох видів живляться тканинами рослин, у т. ч. культурних, деяких — гниючими рослинними і тваринними рештками; личинки окремих видів — хижаки (поїдають личинок різних комах, у т. ч. мух) або паразити саранових, жалячих перетинчастокрилих і навіть людини. Бл. 3000 видів, поширених по всьому світу, крім Крайньої Півночі і Антарктиди; в СРСР — бл. 800, з них в УРСР — 48. М. с. (напр., *муха кімнатна*) поширюють патогенних мікробів, яйця гельмінтів; кровососні види (напр., *жигалка осіння*) — збудників сибірки, туляремії та ін. хвороб. Деякі М. с. є проміжними хазяями окремих паразитич. червів. Заходи боротьби — див. *Дезинсекція*. *Г. В. Бошко.*

МУ́ХІН Віктор Іванович (28.IX 1914, с. Зайцеве, тепер Донец. обл.— 9.II 1977, Ворошиловград) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). В 1931—32 навчався в Харків. худож. ін-ті у Л. *Блох*, 1938 закінчив Київський художній інститут, де навчався в Ж. *Діндо* й Л. *Шервуда*. Твори: пам'ятники — В. І. Леніну в м. Красному Лучі Донецької обл. (1944), радянським воїнам на братських могилах у Ворошиловграді (1944) і Кадіївці (1946), молодогвардійцям у Краснодоні (1954, в співавт.), героям Біловодського повстання 1918 в смт Біловодську Ворошиловгр. обл. (1968—69); станкові — «В. І. Ленін з робітником» (1967), монумент «Україна — визволителям» у смт Міловому Міловського р-ну Ворошиловгр. обл. (1972, у співавт.) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973. Іл. див. також до статей *Ворошиловградська область*, т. 2, с. 397 і *Краснодон*, т. 5, с. 479.

МУ́ХІН Єфрем Йосипович [26.I (6.II) 1766, Чугуїв, тепер Харків. обл.—січ. 1850, с. Кольцово, тепер Смол. обл.] — рос. лікар-хірург, анатом, фізіолог, гігієніст, судовий медик. Вчився в Харків. духовному колегіумі та *Єлизаветградській медико-хірургічній школі*. Професор Моск. медико-хірургічної академії (1808—18) і Моск. ун-ту (1813—35). М.— пропагандист і організатор *вакцинації* в Росії, один з основоположників анатомофізіол. напряму в медицині; розробляв питання з травматології, запровадив у мед. практику масаж, *гальванізацію*, брав участь у боротьбі з епідемією холери в Москві (1830). Автор посібників з хірургії (1806) та анатомії (1813—15). М. був обраний почесним членом Харків. університету.

МУ́ХІНА Віра Гнатівна [19.VI (1.VII) 1889, Рига — 6.X 1953, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1943), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1907—12 навчалася в Москві в К. *Юона* та І. Машкова, 1912—14 — в Парижі в Е. А. *Бурделя*. Брала участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*, в конкурсі на проект пам'ятника Т. Шевченкові для Харкова (1930). Твори: «Полум'я революції» (1922—23), «Селянка» (1927), група «Робітник і колгоспниця» для павільйону СРСР на Всесвітній виставці в Парижі (1935—37, тепер перед пн. входом ВДНГ у Москві), група «Хліб» (1939), «Партизанка» (1942), композиція «Вимагаємо миру!» (у співавт., 1950), пам'ятник П. Чайковському в Москві (у співавт., відкритий 1954); портрети (акад. О. Крилова, 1945; О. Довженка, 1946—47, та ін.). Твори М. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мистецтва та ін. музеях. Ім'я Мухіної присвоєно Ленінгр. вищому худож.-промисловому учщу. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1951, 1952. Іл. див. також до ст. *Бюст*, т. 2, с. 40.

Літ.: Суздалев П. К. Вера Мухина. М., 1971.

МУХОЛО́ВКОВІ (Muscicapidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 9—30 см, маса до 30 г. Дзьоб широкий і невисокий, при основі його є щетинкоподібні пера, ніздрі розміщені ближче до розрізу рота. Ноги відносно короткі. Забарвлення різноманітне, у тропіч. видів — здебільшого яскраве. Зустрічаються в лісах, рідше в чагарникових або культурних ландшафтах. Моногами. Кладку з 2—10 яєць насиджують протягом 12—20 днів. Пташенята вилітають з гнізда на 14—20-й день. Живляться М. комахами (здебільшого *мухами*) та ін. безхребетними, ягодами. 398 видів, поширених у Старому Світі майже повсюдно, в СРСР — 15 видів, з них на Україні — 4: мухоловка сіра (Muscicapa striata), строката мухоловка (Ficedula hypoleuca), білошийка (F. albicollis) і мала мухоловка (Siphia parva).

Л. О. Смогоржевський.

МУХОМО́Р (Amanita) — рід шапинкових грибів родини мухоморових. Плодове тіло у молодих М. замкнене в загальне покривало, яке потім розривається, залишаючись лише при основі ніжки (у вигляді чашечковидної плівки) і на шапинці (у вигляді білих клаптиків). Після розриву часткового покривала, що вкриває шапинку зісподу, у верхній частині ніжки залишається кільце. Найчастіше зустрічаються М. червоний (A. muscaria) з цегляно-червоною різних відтінків, жовто-червоною, червоно-оранжевою шапинкою, М. пантерний (A. pantherina) з буро-коричневою, іноді з легким рудуватим відтінком, сірувато-коричневою або бурою шапинкою, *бліда поганка* та ін. Ростуть М. в лісах; плодові тіла утворюють у липні — жовтні. Більшість М.— отруйні гриби. Настій М. червоного та деяких ін. у солодкій воді чи молоці застосовують для винищення мух (звідки і назва). Іл. див. на окремому аркуші, т. 3, с. 400—401.

МУХТА́Р Аскад (н. 23.XII 1920, Фергана) — узб. рад. письменник. Член КПРС з 1954. Друкуватися почав 1935. М. перший в узб. л-рі порушив тему робітн. класу: поема «Сталевар» (1947), збірки віршів «Мої співгромадяни» (1949), нарисів і оповідань «Місто сталі» (1950), повість «Там, де зливаються ріки» (1950), роман «Народження» (1961). Автор романів «Сестри» (1954), «Каракалпацька повість» (1958), «Час у моїй долі» (1961), «Чинара» (1969), повістей «Немов у бурях спокій є» (1978), «Звивисті вулички Бухари», п'єси «Самандар» (1975), літ.-критичних статей. Перекладач творів Т. Шевченка, О. Корнійчука. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Сестри. К., 1969; Рос. перекл.— Там, где сливаются реки. Ташкент, 1951; Каракалпакская повесть. М., 1960; Время. Стихи М., 1969.

З. У. Умарбекова.

МУХТА́Р Махмуд (10.V 1891, с. Тунбара, поблизу м. Махаллаель-Кубра — 27.III 1934, Каїр) — єгип. скульптор, засновник нац. скульптурної школи 20 ст. З 1908 навчався в Худож. ін-ті в Каїрі, на поч. 20 ст.— в Школі красних мист. у Парижі. На творчості М. позначився вплив О. *Родена*. Твори: монумент «Пробудження Єгипту» в Каїрі (1919—28), станкова серія із зображенням селян («Селянка», 1928; «Хамсін», 1929, та ін.). Іл. див. на окремому аркуші до статті *Арабська Рес. публіка Єгипет*, т. 1, с. 224—225.

Літ.: Ковтунович О. Махмуд Мухтар. М., 1971.

МУХТА́РОВ Гусейн (н. 11.VII 1914, Мешхед, Іран) — туркменський рад. драматург. Член КПРС з 1950. Друкуватися почав 1941. Автор п'єс: «Честь сім'ї» (1946; Державна премія СРСР, 1951), «Веселий гість» (1954), «Тридцяті роки» (1958), «Хто злочинець?» (1963), «В'єтнамка» (1970), «Бен шик у вогні» (1971), «Красуня» (1972), «Я одружуюся з бабусею» (1979) та ін. П'єси М. ставляться на сцені укр. театрів (у Києві, Львові, Тернополі). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Честь сім'ї. К., 1953; Чортове плем'я. К., 1971; Красуня. В кн.: Голоси Туркменії. К., 1978. *І. М. Давидова.*

МУЦИ́НИ (від лат. mucus — слиз) — вуглевод-білкові сполуки з групи *глікопротеїдів*. Виділяються епітеліальними клітинами слизових оболонок дихальних, травних, сечостатевих шляхів, а також підщелепних та під'язикових слинних залоз людини і тварин. Зумовлюють в'язкість і тягучість виділень слизових залоз (напр., слинних). Стійкі до дії *протеолітичних ферментів*. Відіграють захисну роль в організмі (напр., послаблюють ступінь подразливості слизової оболонки шлунково-

кишкового тракту хім. та мех. чинниками, пригнічують *гемаглютинацію*, спричинювану вірусом грипу).

МУ́ЦІЙ СЦЕВО́ЛА Гай (Gaius Mucius Scaevola) — легендарний герой у Стародавньому Римі. Див. *Сцевола* Гай Муцій.

МУ́ЧНИК Леонід Овсійович (17. XII 1896, Одеса — 8.I 1966, там же) — укр. рад. живописець. У 1911—14 навчався в Одес. худож. уч-щі в К. *Костанді* та Г. *Ладиженського,* 1926 закінчив Одес. худож. ін-т. Твори: «Підвіз провіанту до броненосця „Потьомкін"» (1934, ДМУОМ), «Повстання на крейсері „Очаков"» (1937, Харків. худож. музей), «Ми ще повернемося!» (1944—47), «Потьомкінці виносять на берег тіло вбитого Г. Вакуленчука» (1947—57), обидва — в Одес. худож. музеї; морські краєвиди.

Л. О. Мучник. Підвіз провіанту до броненосця «Потьомкін». 1934. ДМУОМ у Києві.

МУЧНИ́ЦЯ ЗВИЧА́ЙНА, ведмеже вушко (Arctostaphylos uva-ursi) — невеликий вічнозелений напівсланкий кущик родини вересових. Стебло лежаче розгалужене. Листки шкірясті, довгасто-оберненояйцевидні. Квітки двостатеві, блідо-рожеві, у небагатоквіткових китицях на верхівках гілок. Плід — кістянкоподібний. Поширений у Пн. і Серед. Європі (на Пд.— лише в горах), в Сибіру, на Далекому Сході і в Пн. Америці. В УРСР росте розсіяно на Поліссі. В листках М. з. містяться глікозид арбутин і *дубильні речовини*. Листки використовують в медицині. Потребує охорони і відновлення.

МУШИ́НСЬКИЙ Антон Олександрович (н. 22.I 1919, Бершадь, тепер місто Вінницької обл.) — новатор виробництва в цукровій промисловості, слюсар-наладчик, Герой Соціалістичної Праці (1971). В 1933—47 працював слюсарем на цукр. з-дах Київ., Черкас. та Житомир. областей; 1947 — слюсарем-наладчиком Степанівського цукр. з-ду Вінн. обл. З 1980 — на пенсії. За час роботи на з-ді вніс багато цінних раціоналізаторських пропозицій, запровадив у виробн. найновіші досягнення науки і передового досвіду. Наставник молоді. Депутат Верховної Ради УРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. *Ю. С. Жугін.*

МУШКЕ́Т (ісп. mosquete, від лат. musca — муха) — ручна вогнепальна зброя з гнотовим затвором. М. з'явився в 20-х рр. 16 ст. в Іспанії, потім в ін. країнах Зх. Європи та в Росії. Мали калібр до 23 мм, вагу 8—10 кг, куля важила 50 г і пробивала лицарські *лати,* далекобійність — до 250 м. Для зручності стрільби з М. застосовували сошки (підпори) типу *алебарди*. В 16—17 ст. М. були на озброєнні і в запоріз. козаків. У кінці 17 ст. М. були замінені кремінними рушницями. Іл. с. 186.

МУШКЕТЕ́РИ (франц. mousquetaires, від mousquet — мушкет) — з поч. 16 ст. в європ. арміях різновид піхоти, озброєної *мушкетами*. У Франції підрозділи королівських М. формувалися виключно з дворян. Хоч у кінці 17 ст. мушкет був замінений кремінною рушницею, назва «мушкетери» за традицією в багатьох арміях, в т. ч. в Росії, існувала до поч. 19 ст. Іл. с. 186.

МУШКЕ́ТИК Юрій Михайлович (н. 21.III 1929, с. Вертіївка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1953). Почав друкуватися 1952. Перші твори — істор. повість «Семен Палій» (1954) і роман «Гайдамаки» (1957). Важливі суспільні, морально-етичні проблеми сучасності висвітлюються в романах «Крапля крові» (1964; Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1965), «Жорстоке милосердя» (1972), «Біла тінь» (1974), «Позиція» (1978; Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980), повістях «Біль», «Суд над Сенекою», «Старий у задумі» (всі — 1978). Автор п'єс «Вернися в дім свій» (1977), «Поки живу — люблю» (1978), літ.-критичного нарису «Анатолій Шиян» (1960). Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани».

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1979; Рос. перекл.— Жестокое милосердие.— Белая тень. М., 1978. *Г. О. Бандура.*

МУШКЕ́ТОВ Іван Васильович [9 (21).I 1850, станиця Алексєєвська, тепер Алексєєвського р-ну Волгогр. обл. РРФСР — 10 (23).I 1902, Петербург] — рос. геолог і географ. Закінчив Петерб. гірничий ін-т (1872). З 1882 працював у *Геологічному комітеті,* викладав в Інституті шляхів та в інших вузах. Проводив геол. дослідження на Пд. Уралі, в Серед. Азії, на Кавказі; відкрив три нові мінерали, кілька родовищ корисних копалин. Один з авторів першої геол. карти Туркестану (1884), автор грунтовної праці «Туркестан» (т. 1—2, 1886—1906). М. дав першу наук. схему геол. будови і рельєфу Серед. Азії. Велику увагу приділяв вивченню тектонічних, сейсмічних і геоморфологічних процесів. М.— один з перших дослідників гірського зледеніння. Вивчав *зсуви* району Одеси і солоні озера Криму. Опублікував посібник з геології — «Фізична геологія» (1 і 2 частини, 1888—91). На честь М. названо гору на Вітімському плоскогір'ї, льодовик на Тянь-Шані та ін. Портрет с. 186.

МУШМУЛА́ (Mespilus) — рід рослин родини розових. 1 вид — М. звичайна (M. germanica). Листопадне дерево або кущ 3—6 м заввишки. Листки ланцетні або яйцевидні. Квітки одиночні, великі, білі. Плід кістянковидний, округлий, з твердим м'якушем. Плоди М. містять цукри, яблучну к-ту, вітамін С, їх споживають свіжими й солять, виготовляють пастилу, вино. М. дико росте на Кавказі, в Криму, Туркменії, на Балканському п-ові, в Малій Азії. М. звичайну вирощують у пд. р-нах СРСР, в окремих країнах Європи і США. Часто М. наз. *японську мушмулу*.

МУШФІ́К Мікаїл (справж. прізв. — Ісмаїл-заде; 5.VI 1908, Баку — 1939) — азерб. рад. поет. Друкуватися почав 1926. Перша зб. віршів — «Вітри» (1930). Автор поем «Гая», «Мій друг», «Дядько Джабі», «Пастух» та ін., зб. поезій «Перше травня», «Голоси дня» (обидві — 1932), «Скеля» (1935) та ін. Оспівував успіхи рад. будівництва, героїчну працю бакинських нафтовиків, перемогу колг. ладу, дружбу народів. Т. Шевченкові присвятив вірш «З'їзд» (1932), перекладав його твори.

МУШФІКІ́ (Мулло Мушфікі) Абдурахман (1525, Бухара — 1588, там же) — тадж. поет-сатирик. Жив у Бухарі й Самарканді, був придворним поетом. Залишив диван — збірку сатиричних віршів, збірки газелей і касид, поеми «Квітник Ірема», «Поема про вино» та ін. У деяких віршах, епіграмах, анекдотах викривав феод. порядки, засуджував жорстокість емірів і ханів, зажерливість баїв і купців, нечесність мулл і алхіміків. Увійшов у тадж. фольклор як позитивний герой нар. анекдотів.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Стихотворения и поэмы. М., 1973.

МУЮНКУ́М — піщана пустеля в межах Казахської РСР. Див. *Мойинкум*.

МХІТАРЯ́Н Арташес Мелконович [н. 1 (14).VIII 1912, м. Діліжан, тепер Вірм. РСР] — укр. рад. вчений у галузі гідроаеромеханіки, доктор тех. наук (з 1953), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1944. Закінчив (1940) Моск. інженерно-буд. ін-т, працював у спец. будівельно-монтажних управліннях. У 1946—61 викладав у Вірменському с.-г., Куйбишевському гідротех. і Київ. політех. ін-тах. З 1961 — у Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації. Осн. праці — з проблем електрогазодинаміки, струменевих течій, пограничного шару на несучих поверхнях літальних апаратів, фільтрації води в земляних спорудах. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

МЦХЕ́ТА — місто Груз. РСР, райцентр. Розташована на р. Курі при впадінні в неї річки Арагві, на Військово-Груз. дорозі. Залізнична станція. Стародавнє місто. Засн. в 2-й пол. 1-го тис. до н. е. До кін. 5 ст. н. е.— столиця сх.-груз. д-ви Картлі (Іберії). За середньовіччя М.— торг.-ремісничий та реліг. центр (резиденція глави груз. церкви — католікоса). Сучасна М.— значний культур. і пром. центр. У місті — меблева, трикотажна ф-ки, кераміч., виноробний, консерв. з-ди. Історико-архітектурний музей-заповідник. Поблизу М.— храм *Джварі*. Земо-Авчальська ГЕС ім. В. І. Леніна (ЗАГЕС; 1927, арх. О. Кальгін, К. Леонтьєв, М. Мачаваріані) з пам'ятником В. І. Леніну (1927, скульптор І. Шадр). Археол. розкопки 70-х рр. 19 ст. і 1937 виявили в М. за-

В. Г. Мухіна.

В. Г. Мухіна. Робітник і колгоспниця. Хромонікелева сталь. 1937. Статую встановлено на ВДНГ у Москві

А. О. Мушинський.

Ю. М. Мушкетик.

І. В. Мушкетов.

Український козак з **мушкетом.** З герба Запорізького війська

лишки укріплених резиденцій, міськ. кварталів, могильники (напр., *Самтаврський могильник*). На правому березі р. Кури розкопками відкрито руїни акрополя Армазціхе (2-а пол. 1-го тис. до н. е.— поч. 1-го тис. н. е.). В Армазісхеві, вище за течією Кури, знайдено руїни палацового комплексу, лазню (2—3 ст.) й некрополь (перші ст. н. е.). Серед середньовічних пам'яток — комплекс монастиря Самтавро з кафедральним собором *Светіцховелі*.

МЧЕ́ДЛОВ-ПЕТРОСЯ́Н Отар Петрович (н. 3.X 1918, Тифліс) — рад. вчений у галузі фізичної хімії і технології неорганіч. будівельних матеріалів, чл.-кор. АН Груз. РСР (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1979), засл. винахідник УРСР (з 1965). Член КПРС з 1975. Після закінчення Груз. політех. ін-ту (1940) викладав у ньому. Працював у Ін-ті металу й гірничої справи АН Груз. РСР (1947—52), Харків. ін-ті інженерів залізнич. транспорту (1952—76). З 1976 — у Харків. інженерно-буд. ін-ті, водночас (з 1964) — в ін-ті «Південдіпроцемент» (Харків). Осн. праці — з термодинаміки силікатів, теорії випалу цементного клінкеру, тверднення цементу, фізико-хім. основ технології бетону.

МЮЗА́М (Mühsam) Ерік (6.IV 1878, Берлін — 11.VII 1934, концтабір Оранієнбург) — нім. поет, драматург, публіцист. Перша зб. віршів — «Пустеля» (1904). До 1914 в сатиричних творах висміював бурж. суспільство, але захоплювався ідеями анархізму. Під час 1-ї світової війни виступав як антимілітарист. У 1919 брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Баварії, за що був ув'язнений (1919—25). У збірках віршів «Палаюча земля» (1920), «Революція», «Тривога» (1925), в п'єсах «Іуда» (1920), «Державний інтерес» (1929), «Погода для всіх» (1930) таврував капіталізм, фашизм, закликав до революції. Страчений гітлерівцями.

Тв.: Укр. перекл.— Юда. Х., 1923; Рос. перекл.— Земля в огне. М., 1925.

Літ.: Павлова Н. С. Творчество Эриха Мюзама. М., 1965. *Н. М. Матузова.*

МЮ́ЗИКЛ (англ. musical — музичний) — музично-сценічний твір комедійного характеру, що поєднує виражальні засоби муз., драм. і хореографічного мистецтва. Близький до *музичної комедії, оперети*. М. виник у кін. 19 — на поч. 20 ст. в США. Серед авторів М.— Дж. Гершвін, Р. Роджерс, А. Берлайн, К. Портер, Ф. Лоу, Л. Бернстайн. У 60—70-х рр. до М. звертаються й рад., зокрема укр. композитори — В. Ільїн, Ж. і Л. Колодуби, О. Красотов, М. Скорик та ін. *Л. З. Мазепа.*

МЮ́ЗИК-ХОЛ (англ. music-hall — концертний зал) — вид естрадного театру, в якому виконуються концертні програми й естрадні огляди (ревю). На поч. 18 ст. М.-х. називались вистави в англ. тавернах, де використовувалися прийоми *фарсу, буфонади, гротеску*. М.-х. поширені в багатьох країнах Європи та Америки. У їхніх виставах поєднуються естрадні, циркові, балетні та муз. номери. Велика увага в них звертається на пишність і виразність декорацій, на наявність значної кількості виконавців. На поч. 60-х рр. були створені Моск., Ленінгр., Київ. (див. *Київський мюзик-хол*) та ін. мюзик-холи.

Мушкетери російської армії: 1 — рядовий мушкетерської роти гвардійського полку. Початок 2-ї половини 18 ст.; 2 — рядовий мушкетерського полку. Кінець 18 ст.

МЮ́ЛЛЕР (Müller) Йоганн — нім. астроном і математик. Див. *Регіомонтан*.

МЮ́ЛЛЕР (Müller) Фріц (31.III 1821, Віндішгольцгаузен, поблизу Ерфурта — 21.V 1897, Блуменау, Бразілія) — німецький зоолог. Закінчив Берлінський (1844) і Грейфсвальдський (1849) ун-ти. В 1852—97 — у Бразілії; з 1856 — професор ряду навчальн. закладів. Праці присвячені проблемам *ембріології* та *екології* безхребетних тварин. Розвинув багато положень вчення Ч. *Дарвіна*. Один з авторів *біогенетичного закону*.

МЮЛУ́З — місто на Сх. Франції, в Ельзасі. Порт на каналі Рона — Рейн. Вузол з-ць і автошляхів. 116 тис. ж. (1975). Провідні галузі пром-сті — текст. і маш.-буд. Підприємства електротех., текст., маш.-буд., паперової та хім. (виробн. фарб) пром-сті. Поблизу М.— добування калійної солі.

МЮ́ННІХ (Münnich) Ференц (16. XI 1886, с. Шерегейеш, обл. Фейєр — 29.XI 1967, Будапешт) — діяч угор. комуністичного руху, держ. діяч УНР. Н. в сім'ї ветеринара. В 1910 закінчив юрид. ф-т Клужського ун-ту. Призваний 1914 під час 1-ї світ. війни до австро-угор. армії, 1915 потрапив у рос. полон. У 1917 в Томську вступив до РСДРП(б). Брав участь у Великій Жовтн. соціалістичній революції та громадян. війні в Росії. В 1918 повернувся до Угорщини. Один із засновників КП Угорщини (1918; з 1948 — УСРП) та організаторів Червоної Армії в *Угорській Радянській республіці 1919*. Після падіння республіки емігрував. З 1922 — в СРСР на відповідальній господарській роботі. Брав участь у нац.-революц. війні исп. народу 1936—39, командуючи 11-ю Інтернац. бригадою. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після визволення Угорщини (1945) повернувся на батьківщину. В 1950—56 — на дипломатичній роботі. Під час *контрреволюційного заколоту в Угорщині 1956* взяв участь у створенні Угор. революц. робітн.-сел. уряду. З 1956 — заст., з 1957 — 1-й заст. голови Ради Міністрів. У 1956—58 — одночасно міністр збройних сил і внутр. справ. У 1958—61 — голова Ради Міністрів. У 1961—65— держ. міністр. З 1956 — член ЦК, 1956—65 — Політбюро ЦК УСРП. Нагороджений 2 орденами Леніна.

МЮ́НСТЕР — місто на Зх. ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт на каналі Дортмунд — Емс. 264 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша харч. (у т. ч. мол., пивоварна, винобробна) і текст. пром-сть. Підприємства с.-г. машинобудування, хім., шкір. та металообр. пром-сті. Ун-т (з 1780). Музеї. Засн. 800.

МЮ́НСТЕРСЬКА КОМУ́НА (1534—35) — революц. нар. влада на чолі з *анабаптистами* в м. *Мюнстері*. Встановлена 23.II 1534 в результаті перемоги збройної боротьби городян проти князя-єпископа. На чолі М. к. стояли ідеологи анабаптистів, спочатку Я. Матіс, а після його загибелі *Іоанн Лейденський*. Анабаптисти проголосили Мюнстер «Новим Сіоном», центром «царства божого», під яким вони розуміли нове суспільство соціальної рівності. В умовах 16-місячної облоги міста військами феодалів влада анабаптистів здійснила ряд соціальнозрівняльних заходів: конфіскувала майно церков і монастирів, скасувала гроші та приватну власність на дорогоцінні метали, заборонила торгівлю, запровадила рівний розподіл продуктів споживання, зобов'язала всіх жителів працювати та брати участь в обороні міста. 25.VI 1535 М. к. розгромили феодали. Її керівників було страчено.

Т. П. Брянцева.

МЮ́НХЕН — місто на Пд. ФРН, адм. ц. землі Баварія. Розташований на р. Ізарі. Вузол з-ць, автошляхів і авіасполучень (2 аеропорти міжнар. значення). 1,3 млн. ж. (1978). Поселення на місці М. виникло в 8 ст. Права міста здобув 1158. З 13 ст. по 1871 М.— столиця герцогства *Баварія* (1618—48 окупований швед., 1701—14 — австр. військами). З 1871 — у складі Німецької імперії. В 1900—02 в М. жив В. І. Ленін (в ці роки тут видавалася «*Искра*»). В квітні 1919 в М. було проголошено *Баварську Радянську республіку*. В 1923 М.— центр фашист. путчу, пізніше — один із центрів фашист. реакції. Тут було укладено *Мюнхенську угоду 1938*. Після 2-ї світової війни входив до амер. зони окупації, з 1949 — у складі ФРН. М. — важливий екон. і культур. центр, в якому зосереджені пром. підприємства найбільших концернів країни. Провідні галузі пром-сті — електронна, електротех., приладобуд. та маш.-буд. (заг. і важке машинобудування, авіаракето- та моторобудування, виробн. автобусів, вантажних автомашин тощо).

Хім. пром-сть представлена виробн. хіміко-фарм. і гумових виробів, кінофотоплівки, штучних матеріалів. Підприємства паперової, поліграф., швейної, текст., харчосмакової (особливо пивоварної) галузей. Атомна пром-сть. Розвинуті ремесла. М.— один з гол. фінанс. і торг. центрів країни. В М. періодично проводять міжнародні ярмарки.

Серед архіт. пам'яток: церкви Фрауенкірхе (1466—92), Санкт-Міхаель-кірхе (1583—97), Театі-

Мюнхен. На одній з вулиць міста.

неркірхе (1663—1767); Стара ратуша (1470), будівлі резиденції баварських герцогів (16—19 ст.), палац Німфенбург (1663—1728), Пропілеї (1846—60), Нова ратуша (1867—1908), Нім. музей (1903—25). Ун-т ім. Людвіга Максиміліана (засн. 1472, з 1826 — у М.). Тех. ун-т, Баварська академія образотворчих мистецтв і вища школа музики. Баварська держ. б-ка. Численні музеї, у т. ч. Нім., Баварський нац., Гліптотека, театр., Стара і Нова пінакотеки та ін. Театри. Центр туризму.

МЮ́НХЕНСЬКА УГО́ДА 1938. Укладена 29.IX главами урядів Великобританії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє), фашист. Німеччини (А. Гітлер) і фашист. Італії (Б. Муссоліні) про розчленування Чехословаччини. М. у. стала кульмінацією політики потурання фашист. агресорам з боку зх. д-в напередодні *другої світової війни 1939—45* і спрямування міжнар. імперіалізмом фашист. агресії проти СРСР. Після *аншлюсу* Австрії (березень 1938) Німеччина, спираючись на профашист. судето-нім. партію, поставила вимогу перед чехосл. урядом надати повну автономію Судетській обл., що фактично означало б відмову Чехословаччини від суверенітету над Судетською обл. В ситуації, що склалася, Рад. уряд запропонував Чехословаччині (відповідно до рад.-чехосл. договору 1935 про взаємодопомогу) всебічну підтримку для збереження її тер. цілісності. 13.IX судетські фашисти вчинили проти чехословацького уряду збройний заколот, а коли заколот було придушено, Німеччина почала загрожувати Чехословаччині воєнною розправою. Зустріч Чемберлена з Гітлером (15. IX), що відбулася слідом за цим, англо-франц. ультиматум чехосл. урядові (19.IX) про негайне передання Німеччині ряду територій Чехословаччини і капітуляція чехосл. бурж. уряду Е. *Бенеша* (21.IX) повністю розчистили шлях до М. у. Наслідком М. у. було рішення про відторгнення від Чехословаччини на користь Німеччини Судетської обл. і задоволення тер. вимог Польщі (загарбання Тешінської Сілезії) й Угорщини (передання Угорщині *Закарпатської України*). 1.X гітлерівські війська окупували Судетську обл. М. у. прирекла всю Чехословаччину на загарбання Німеччиною (1939). Уряд СРСР заявив про невизнання розчленування Чехословаччини. В 1973 згідно з договором між ЧССР і ФРН про нормалізацію відносин М. у. було визнано недійсною. *Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.*

МЮ́НХЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Людвіга Максиміліана — один з найстаріших університетів Німеччини. Засн. 1472 в Інгольштадті; на поч. 19 ст. переведено до Ландсгута; з 1826 — у Мюнхені. У М. у. працювали Ю. *Лібіх*, Р. *Вільштеттер*, Р. *Кун* та ін. відомі учені. В складі ун-ту ф-ти: права і політ. економії, математики, фізики, хімії і фармацевтики, наук про Землю, медицини, два філос. (філософія й історія, філологія й культура), католицько-богословський та ін. При ун-ті — н.-д. ін-ти, астр. і геофіз. обсерваторії, бот. сад; у бібліотеці — понад 1 млн. томів.

МЮ́НЦЕР (Münzer) Леопольд Давидович (8.III 1901, Львів — червень 1943, там же) — польський і український піаніст і педагог. Гри на фортепіано навчався в Є. Лялевича в консерваторії Галицького музичного товариства у Львові, в Е. Штоєрмана і Е. Зауера у Відні. Дипломант 1-го Міжнар. конкурсу ім. Ф. Шопена (Варшава, 1927). З 1928 — викладач консерваторії Польс. муз. т-ва, з 1939 — професор держ. консерваторії у Львові. Гастролював у містах Європи, зокрема 1940—41 — в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Ростові, Одесі. Страчений нім. фашистами. *Л. З. Мазепа.*

МЮ́НЦЕР (Münzer, Müntzer) Томас (бл. 1490, м. Штольберг, Гарц — 27.V 1525, біля м. Мюльгаузена, Тюрінгія) — вождь селянсько-плебейського табору в *Селянській війні 1524—26* у Німеччині, ідеолог нар. течії в *Реформації*. Виступав проти догматів католицької церкви та її організації. В 1520—21 обгрунтував найрадикальніше вчення про характер і завдання Реформації, яку пов'язував з антифеод. рухом народу. За визначенням Ф. Енгельса, «подібно до того як релігійна філософія Мюнцера наближалась до атеїзму, його політична програма була близька до комунізму» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 353). В 1521 М. відвідав Чехію, опублікував там «Празький маніфест», в якому виклав свої революц. погляди. Політ. програма М. передбачала перехід влади до рук народу і встановлення «царства божого», під яким він розумів сусп. лад без класових відмінностей, приватної власності, експлуатації та без відособленої держ. влади князів. На поч. 1525 М. очолив революц. рух у Тюрінгії та утворений революц. уряд у м. Мюльгаузені, намагався перетворити Тюрінго-Саксонський р-н на оплот усієї війни. Проте 15.V 1525 в бою поблизу м. Франкенгаузена загін М. було розбито князівським військом. М. взято в полон і після катувань страчено. Портрет с. 188. *Т. П. Брянцева.*

МЮНШ (Münch) Шарль (26.IX 1891, Страсбург — 6.XI 1968, Річмонд, США) — франц. диригент і скрипаль. З 1932 жив у Парижі, де керував філармонічним оркестром (1935—38). У визволеному від нім.-фашист. окупації Парижі перший виконав «Пісню визволення» А. Онеггера та 7-у симфонію Д. Шостаковича. З 1946 — у США; в 1949—62 — керівник Бостон. оркестру. Гастролював як диригент; в СРСР — 1956 і 1965.

МЮО́НИ (стара назва — μ-мезони) — нестабільні *елементарні частинки* зі спіном 1/2, часом життя $2{,}2 \cdot 10^{-6}$ і масою, яка в 207,3 раза перевищує масу електрона; належать до *лептонів*. Вперше М. виявили 1936 в *космічному промінні* амер. фізики К. *Андерсон* і С. Неддермейєр. Існують позитивно заряджений (μ^+) і негативно заряджений (μ^-) М., які є *античастинками* один відносно одного. Від'ємний М. розпадається на електрон, мезонне нейтрино та електронне антинейтрино: $\mu^- \to e^- + \nu_\mu + \tilde{\nu}_e$, а додатний — на позитрон, мюонне антинейтрино та електронне нейтрино: $\mu^+ \to e^+ + \tilde{\nu}_\mu + \nu_e$. Осн. джерелом М. в космічному промінні й на *прискорювачах заряджених частинок* високих енергій є розпад π- і K-мезонів, які інтенсивно народжуються при зіткненні *адронів*, напр. протонів, з атомними ядрами. Див. також *Мюоній*.

МЮО́НІЙ (μ^+e^-, Mu) частинка, яка складається з позитивного *мюона* (μ^+) і електрона (e^-). Будова М. аналогічна будові *атома* водню, від якого М. відрізняється заміною протона на μ^+. Час життя М. $\tau = 2{,}2 \cdot 10^{-6}$ с визначається часом життя мюона.

МЮРА́Т (Murat) Йоахім (25.III 1767, Лабастід-Фортюньєр, тепер Лабастід-Мора, деп. Ло — 13.X 1815, Піццо, Калабрія) — франц. військ. діяч, сподвижник *Наполеона I*, маршал Франції (1804), король *Неаполітанського королівства* (1808—15). Учасник усіх наполеонівських воєн. У 1812 під час походу в Росію (див. *Вітчизняна війна 1812*) командував кав. корпусом. Після втечі Наполеона I з Росії командував франц. армією, що відступала. В 1814, щоб зберегти за собою неаполітанський престол, вступив у таємний союз з Австрією і Великобританією, зрадивши Наполеона I. Проте, не здобувши підтримки на *Віденському конгресі 1814—15*, під час «*Ста днів*» знову виступив на боці Наполеона I. Був розбитий австрійцями і втік на Корсіку. Прагнув повернути престол, але був схоплений, засуджений австр. військ. судом і розстріляний.

Е. Мюзам.

Ф. Мюнніх.

МЮ́РДАЛЬ (Myrdal) Гуннар Карл (н. 6.XII 1898, Густафс) — швед. економіст, громад. діяч. У 1923 закінчив Юрид. школу в Стокгольмі, продовжував освіту у Великобританії (1925—30). Доктор економічних наук (1927). 1930—31 — професор Ін-ту міжнар. відносин у Женеві. З 1931 — професор політичної економії і міжнародної економіки Стокгольмського ун-ту, 1945—47 — міністр торгівлі Швеції, 1947—57 — виконуючий секретар Екон. комісії ООН для Європи. Автор праць з питань міжнар. екон. відносин, які містять теор. обгрунтування та практичні рекомендації щодо зміцнення екон. зв'язків між розвинутими капіталістичними д-вами і країнами, що розвиваються, для збереження цих країн у рамках бурж. системи. М.— прихильник посилення екон. контактів з соціалістичними країнами. Нобелівська премія з економіки, 1974.

МЮРИ́Д (араб. мурід, букв.— той, хто бажає, прагне) — у мусульман-суфіїв послушник, послідовник і учень якогось релігійного наставника (мюршида) — *імама* або *шейха*.

МЮРИДИ́ЗМ (від *мюрид*) — релігійно-містична течія в *ісламі*, яка виникла в 14 ст. в Серед. Азії на грунті *суфізму*. В основу М. лягло вчення про тарикат — пізнання бога шляхом духовного

Т. Мюнцер.

вдосконалення. М. передбачав безоглядне служіння мюрида реліг. наставникові, фанатичну ненависть до іновірців. Ідеї М., поєднані з проповіддю *газавату*, були використані мусульм. духівництвом на Кавказі в 19 ст. для згуртування різноплемінних горців Дагестану і Чечні у збройній боротьбі проти експансії рос. царизму (див. *Кавказька війна 1817—64*). З розгромом у 2-й пол. 19 ст. *імамату* (мюридистської д-ви) М. втратив політ. значення.

МЮССЕ́ (Musset) Альфред де (11.XII 1810, Париж — 2.V 1857, там же) — франц. письменник-романтик, член Франц. академії (з 1852). В 1828—29 був близький до очолюваного В. Гюго прогресивного літ. гуртка «Сенакль» («Співдружність»).

Перший поетич. зб. «Іспанські й італійські повісті» (1830), спрямований проти консервативних романтиків, притаманні бунтарські тенденції. Драми «Андреа дель Сарто» (1833), «З коханням не жартують» (1834), поеми «Ролла» (1833), «Ночі» (1835—37) пройняті настроями скептицизму. В центрі поеми «Вуста й чаша» (1832), драми «Лоренцаччо» (1834) — образ бунтаря-одинака, який протестує проти лицемірства й пошлості бурж. світу. В романі «Сповідь сина віку» (1836) розкрив ідейну кризу свого покоління. Твори М. укр. мовою перекладали М. Рильський, В. Щурат, М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1960, № 12; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957; Исповедь сына века.— Новеллы. Л., 1970.

Літ.: Розанова А. Альфред де Мюссе — лірик і драматург. «Всесвіт», 1960, № 12; Тетеревникова А. Альфред де Мюссе. В кн.: Писатели Франции. М., 1964. *А. А. Розанова.*

М'язи (форма і напрям м'язових пучків): 1 — одноперистий; 2 — двоперистий; 3 — двоголовий; 4 — триголовий; 5 — двочеревцевий; 6 — коловий; 7 — прямий; 8 — поперечний.

МЯ́ГКИЙ Віктор Іванович (н. 28.IX 1918, Київ) — укр. рад. актор і режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1944. Закінчив студію при Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (1941), навчався в К. *Хохлова*. З 1938 — актор, з 1958 — директор цього театру; з 1963 — директор Одес. укр. муз.-драм. театру ім. Жовтневої революції, з 1971 — Одес. цирку, з 1978 — Одес. ТЮГу ім. М. Островського. Серед ролей: Скалозуб («Лихо з розуму» Грибоєдова), Обаб («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова), Макаров («Під золотим орлом» Я. Галана). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Ю. Г. Токарєв.

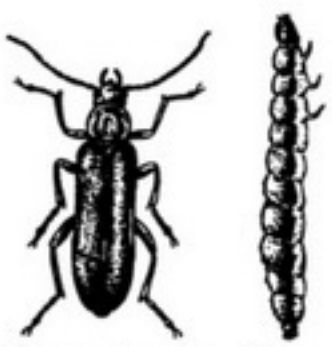

М'якотілкові. М'якотілка бура: жук і личинка.

МЯГКО́В Віталій Олексійович (н. 26.VIII 1936, Кіровабад Аз. РСР) — укр. рад. живописець, засл. діяч. мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1962. В 1960—66 навчався у Київ. художньому ін-ті у В. *Пузиркова*. Твори: «Патруль революції» (1967), «Народні традиції» (1969), «Проводи на полонину» (1972), «Після рейду» (1974), «Прапор Перемоги» (1975), «Трудові ритми» (1976), «Склодуви» (1977), «Перший радянський комендант м. Києва А. Полупанов» (1978), «Юність» (1978), «Жовтень» (1979 — 80). Нагороджений орденом Дружби народів.

М'ЯЗГА́ — 1) Відхід крохмального виробництва; корм для с.-г. тварин. Одержують після виділення крохмалю із бульб картоплі, зерна кукурудзи (майцена) і пшениці (клейковина). М. використовують свіжу, силосовану й сушену, рідше варену. Найбільше значення має картопляна М., яка містить (у %): протеїну — 0,5, клітковини — 0,7, води — 90,5. За поживністю 1 кг її дорівнює 0,13 корм. од. Добова норма свіжої М. (в кг): худобі на відгодівлі — до 30, дійним коровам — 15—20, свиням — 6—10; 2) Суміш роздавлених ягід винограду, підготовлена для наступної переробки у *виноробстві*.

М. І. Коробко.

М'ЯЗИ, мускули — органи тіла більшості тварин і людини, що здійснюють рухову функцію тіла в цілому і його окремих органів; входячи до складу інших органів, забезпечують їхню скоротливу функцію. М. утворені *м'язовою тканиною*, здатною до скорочення (див. *М'язове скорочення*). За будовою і функціональними ознаками розрізняють гладенькі та поперечносмугасті М. У хребетних тварин і людини гладенькі М. (вісцеральна мускулатура) входять до складу *нутрощів*, кровоносних та лімфатичних судин. Гладенькі М. іннервуються в основному *вегетативною нервовою системою*, скорочуються мимовільно, їх дія значною мірою автоматизована. Поперечносмугасті М. (соматична мускулатура) здебільшого є окремими органами в організмі хребетних тварин і людини. Кожний М. має м'язову і сухожильну частини. М'язова частина утворена пучками волокон, які зв'язані між собою прошарками *сполучної тканини*, багатої на судини і нерви, і утворюють пучки наростаючих порядків. Сполучнотканинні прошарки переходять в сухожильну частину М., за допомогою якої М. прикріплюються до кісток. Поперечносмугасті М. іннервуються *центральною нервовою системою*, скорочуються довільно. В організмі людини — понад 400 скелетних М.; назви їм дають відповідно до функції (згиначі, розгиначі, обертачі), форми (прямі, косі, колові М., *дельтовидний м'яз* та ін.), кількості головок (*двоголовий м'яз, триголовий м'яз* тощо), розташування (поверхневі, глибокі, зовн., внутр.) тощо. Розрізняють червоні і білі М. Червоні М. виконують здебільшого статичну роботу; вони скорочуються повільніше, ніж білі, але можуть працювати довше. У людини волокна червоних і білих М. звичайно перемішані. Роботу М. полегшують додаткові утвори — *фасції*, піхви *сухожилків*, слизові сумки тощо. У дорослих людей маса М. становить бл. 42% заг. маси тіла, у новонароджених — понад 20%, при старінні вона зменшується до 25—30%. Тренування М. (фіз. вправи, фіз. праця) сприяє пропорційному розвиткові М. і збільшенню їх маси. Див. також *М'язова система*. Іл. див. до ст. *Анатомія*, т. 1, с. 128—129.

К. І. Кульчицький.

М'ЯЗОВА́ СИСТЕ́МА — сукупність здатних до скорочення тканинних структур, що забезпечують у тварин та людини рух тіла, його частин та органів. Складається в основному з *м'язів* та допоміжних елементів (*фасцій, зв'язок* тощо). М'язи як окремі цілісні органи утворюються з поперечносмугастої *м'язової тканини*; в них містяться кровоносні і лімфатичні судини, чутливі і рухові нерви. Найпримітивніша М. с. у кишковопорожнинних тварин (напр., у гідри), у яких вона ще не відокремлена і являє собою лише особливі скоротливі м'язові відростки клітин *епітелію*. У більшості червів М. с. представлена гладенькими коловими, поздовжніми та косими м'язами, які відокремлені від епітелію і тісно зв'язані зі шкірою, утворюючи т. з. шкірно-мускульний мішок. М. с. членистоногих складається з поперечносмугастих м'язів, що прикріплені до зовнішнього скелета. Поперечносмугасті м'язи виникли внаслідок удосконалення гладеньких і здатні швидше й енергійніше скорочуватись. У хордових, починаючи з ланцетника, вся мускулатура за своїм походженням, розташуванням і функціями поділяється на парієтальну та вісцеральну. Парієтальна, або соматична (скелетна), мускулатура, що забезпечує рухи тіла і його окремих частин, утворена поперечносмугастими м'язами; в *онтогенезі* розвивається з міотомів (походять від серед. *зародкового листка*), розташованих по боках хорди. Вісцеральна мускулатура, що забезпечує діяльність внутр. органів (див. *Нутрощі*), утворена гладенькими м'язами; в онтогенезі розвивається з *мезенхіми*. У головохордових і круглоротих м'язова система складається з *міомерів*. М. с. вище організованих хребетних, починаючи з риб, диференціюється на м'язи голови, тулуба і кінцівок. Відбувається розподіл міомерів на *дорсальну* і *вентральну* мускулатуру. Найкраще розвинена М. с. у ссавців. В дорсальній мускулатурі виділяють групи м'язів, що забезпечують фіксацію хребта, його згинання і розгинання, бокові й обертальні рухи. Вентральна мускулатура в грудному відділі сприяє акту дихання, в черевному — виконує функцію че-

В. О. Мягков. Дзержинський у Києві. 1977.

ревного преса. Сильно розвинені м'язи кінцівок, у формуванні яких бере участь як дорсальна, так і вентральна мускулатура.

К. І. Кульчицький.

М'ЯЗОВА́ ТКАНИ́НА — тканина, що становить осн. масу *м'язів* і характеризується здатністю до скорочення. Розрізняють М. т. поперечносмугасту, гладеньку та з подвійною косою посмугованістю. Поперечносмугаста М. т. складається з багатоядерних м'язових волокон; поділяється на скелетну і серцеву; в *онтогенезі* розвивається з *мезодерми*; поперечна посмугованість її пов'язана з чергуванням в *міофібрилах* ділянок з різними фізико-хім. і оптичними властивостями. Гладенька М. т. складається з одноядерних веретеноподібних клітин; розвивається з *мезенхіми* (М. т. шкіри, стінок органів шлунково-кишкового тракту, сечостатевої системи, кровоносних судин) і *ектодерми* (М. т. слинних, потових та молочних залоз). М. т. з подвійною косою посмугованістю зустрічається рідко (у деяких червів і в м'язах-замикачах двостулкових молюсків); характерною особливістю цієї М. т. є повільне, але тривале (на кілька годин) скорочення. Див. також *М'язове скорочення*.

М'ЯЗОВЕ́ СКОРО́ЧЕННЯ — вкорочення *м'яза*, що відбувається під впливом *імпульсів нервових* і забезпечує виконання механічної роботи. В М. с. беруть участь білки м'язів — *міозин* і *актин*, що входять до складу *міофібрил*. Під час М. с. відбувається взаємодія цих білків; утворюється комплекс — актоміозин. Для М. с. необхідна енергія, яка виділяється під час взаємодії актоміозину з аденозинтрифосфорною к-тою (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). Крім того, встановлено, що М. с. відбувається лише при наявності в середовищі певної кількості іонів Ca^{+2}.

М'ЯКА́ ПШЕНИ́ЦЯ (Triticum vulgare, синонім Triticum aestivum) — вид *пшениці*, найпоширеніший на земній кулі.

МЯ́КЕЛІН (Mäkelin) Юр'є Есаяс Емануель (1.VI 1875, Тампере — 20.IX 1923, Хельсінкі) — діяч фінл. робітничого руху, один із засновників Робітничої партії Фінляндії (1899; з 1903 — С.-д. партія Фінляндії). В 1899—1917 — член її керівних органів. У 1900—17 — гол. редактор ряду робітн. газет. У 1905—06, 1908—10, 1914—17 — депутат фінл. парламенту. М.— автор «Червоного маніфесту» (листопад 1905), що містив осн. вимоги фінл. робітн. руху в період *революції 1905—07 в Росії* (встановлення демократичних свобод і справжньої автономії Фінляндії у складі Росії, скликання Установчих зборів та ін.). Після поразки Фінляндської революції 1918 засуджений до страти, яку було замінено довічним ув'язненням, 1922 — помилувано. В 1922 вступив до Компартії Фінляндії. В 1923 заарештований. У в'язниці заподіяв собі смерть.

М'ЯКИ́Й ЛАК — різновид *гравюри* (заглибленої). Назва походить від жирного м'якого лаку, який застосовується в процесі створення друкарської форми. На дошку, вкриту таким лаком, через тонкий папір олівцем наносять зображення. В місцях натиску олівця лак прилипає до паперу, оголюючи поверхню металевої дошки для наступного травлення. Технікою М. л. досягається факсимільна передача в *естампі* фактури олівцевого малюнка. Цю техніку застосовували й застосовують зарубіжні та вітчизняні майстри (на Україні — В. Касіян, О. Пащенко та ін.).

М'ЯКОТІ́ЛКОВІ (Cantharidae) — родина *жуків*. Довж. 5—15 мм. Покриви тіла та надкрила м'які (звідси й назва). Жуки живуть на рослинах, личинки і лялечки — у грунті або під корою. Хижаки (живляться гол. чин. комахами і кліщами). Личинки взимку у відлигу часто зустрічаються на снігу, відомі під назвою «сніжних черв'яків». Родина об'єднує бл. 4000 видів, поширених на всіх материках; в СРСР — бл. 700, у т. ч. на Україні — 103 види, з них найвідоміші: м'якотілка бура (Cantharis fusca) — незначний шкідник плодових культур, м'якотілка темна (C. obscura) та інші.

М'ЯКУНИ́ — тип безхребетних тварин. Те саме, що й *молюски*.

М'ЯКШЕННЯ в шкіряному і хутровому виробництві — короткочасна обробка шкури або напівфабрикату шкіри — голини (шкірного покриву без волосу, *епідермісу* і підшкірної клітковини) водними розчинами ферментів-пом'якшувачів. М. провадиться в обертових барабанах; т-ра процесу 36—38° С. Пом'якшувачами служать в осн. водні витяжки підшлункової залози великої рогатої худоби, тех. панкреатин і протосубтилін. У хутровому виробн. використовують також солодові розчини — продукти розкладу вівсяного та ячмінного борошна. Після М. лицьовий шар шкіри стає м'яким, пластичним і гладеньким; збільшується еластичність і тягучість шкіри.

МЯ́ННІК Едуард [30.XII 1905 (12.I 1906), Тарту — 30.I 1966, Таллін] — ест. рад. письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1921. Оповідання і повісті (зб. «Випробування сердець», 1946; «П'ятнадцять кроків», 1947, та ін.) — про героїзм рад. воїнів у роки Великої Вітчизн. війни, їхню моральну перевагу над ворогом. У романі «Сірий будинок» (1930) показав соціальні пороки бурж. суспільства; у зб. оповідань «За колючим дротом» (1954) — тяжке життя ест. трудящих за бурж. ладу. Етичні проблеми в житті сучасників відобразив у зб. оповідань «Люди на чаші терезів» (1959). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— За колючей проволокой. Таллин, 1956.

С. Г. Ісаков.

МЯО — народ, який живе переважно в Пд. Китаї п'ятьма ізольованими групами, кожна з яких має свою самоназву (гусу, му, монг, амої, гаме), частково — в країнах Пд.-Сх. Азії (В'єтнам, Лаос, Таїланд, Бірма), де вони наз. мео. Заг. чисельність — 4 млн. чол. (1975, оцінка). Мова належить до групи мяо-яо. За релігією — переважно шаманісти (див. *Шаманство*). Осн. заняття — землеробство, тваринництво, кустарні промисли.

МЯСКО́В Костянтин Олександрович (н. 15.VIII 1921, Полтава) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). В 1958 закінчив Київ. консерваторію (клас К. Ф. *Данькевича*). Твори: оперети «Браво, сеньйор Антоніо» (1976), «Балада про хлопчаків» (1979), кантати «Світанок над Африкою» (1963), «Донбас» (1966), «Прометей» (1971), «Робітнича слава» (1977), симф. сюїта «Червоні вітрила» (1968), увертюри для оркестру нар. інструментів (зокрема, «Святкова», 1972), концерти з оркестром — для баяна (1961, 1971), бандури (1976), балалайки (1977); інструм. ансамблі.

МЯСКО́ВСЬКИЙ (Miaskowski) Войцех (р. н. невід.— п. 1650) — польський дипломат, служив на Поділлі (з 1625) та у Львові (з 1637). В лютому 1649 разом з А. *Кисілем* входив до польської урядової комісії, що вела в Переяславі переговори з Б. Хмельницьким і козац. старшиною. Залишив щоденник з описом цих переговорів, який є цінним джерелом з дипломатичної історії визвольної війни укр. народу 1648—54. Щоденник М. вперше опублікував Ю. У. *Немцевич* (1822).

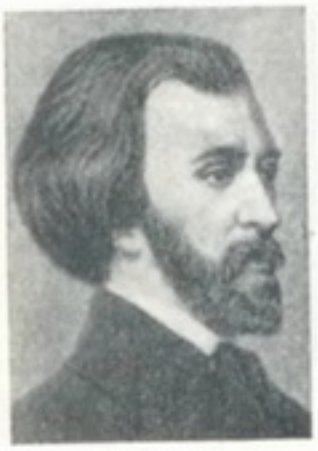

А. де Мюссе.

М. Я. Мясковський.

МЯСКО́ВСЬКИЙ Микола Якович [8 (20).IV 1881, Новогеоргієвськ, тепер Модлін, ПНР — 8.VIII 1950, Москва] — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1946). В 1911 закінчив Петерб. консерваторію (в А. *Лядова* й М. *Римського-Корсакова*). З 1921 — професор Моск. консерваторії (серед учнів — А. Хачатурян, Д. Кабалевський, В. Мураделі, А. Ешпай). М.— один з визначних симфоністів сучасності. Його творчості властиве глибоке осмислення тем і образів рад. дійсності й висока худож. майстерність у їх втіленні. Твори: 27 симфоній (у т. ч. 5-а, 1918, написана на мелодії західно-укр. колядок; 6-а, 1923; 16-а, 1936; 21-а, 1940; 27-а, 1950), 13 струнних квартетів (у т. ч. 9-й і 13-й), концерти з оркестром — для скрипки (1938), для віолончелі (1944); 9 сонат для фортепіано, 2 — для віолончелі, кантати, в т. ч. «Кіров з нами» (1942); романси (понад 100), масові пісні, хори та ін. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1946 (двічі), 1950, 1951.

Літ.: Ливанова Т. Н. Я. Мясковский. Творческий путь. М., 1953; Иконников А. Художник наших дней Н. Я. Мясковский. М., 1966.

М. К. Боровик.

М'ЯСНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової пром-сті, підприємства якої здійснюють заготівлю та забій худоби, птиці, кролів та виготовляють *м'ясо*, ковбасні вироби, м'ясні консерви, напівфабрикати (котлети, пельмені та ін. кулінарні вироби). Поряд з виробн. харч. продуктів М. п. випускає сухі тваринні корми, цінні мед. препарати (*інсулін, гепарин*,

М'ята перцева. Частина квітучої рослини та квітка.

О. Ф. Мясников.

Г. Г. Мясоєдов.

Г. Г. Мясоєдов. На шляху до знання. 1904. Полтавський художній музей.

ліпокаїн та ін.), а також амінокислоти та перо-пухові вироби. Асортимент продукції М. п. становить бл. 400 найменувань. У дореволюц. Росії перші комунальні бойні збудовано у 80-х рр. 19 ст. в Петербурзі та Москві. В 1913 в Росії вироблено 1,3 млн. т м'яса. В СРСР М. п.— високорозвинута галузь, що включає значну кількість великих механізованих підприємств. В 1979 в Рад. Союзі вироблено 9,6 млн. т м'яса, 3,1 млн. т ковбасних виробів, 1,2 млн. т м'ясних напівфабрикатів.

На тер. дореволюц. України підприємства по забою худоби і птиці та переробці м'яса працювали в Києві, Одесі, Харкові, Херсоні, Львові та ін. містах. У довоєнні роки в республіці було збудовано потужні м'ясокомбінати з холодильниками в Полтаві, Києві, Вінниці, Мелітополі, Кременчуці, Миколаєві, Дніпропетровську, Ворошиловграді та Одесі і птахокомбінати — в Козятині (Вінн. обл.), Первомайську (Микол. обл.), Бахмачі (Черніг. обл.). Докорінно реконструйовано діючі підприємства. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємствам м'ясної пром-сті СРСР заподіяно великих збитків. Так, на Україні було зруйновано майже всі м'ясокомбінати. Дуже потерпіло і тваринництво. В післявоєнні роки підприємства М. п. відбудовано на новій тех. базі. Широко розгорнулось нове буд-во, що велося за типовими проектами, для яких характерні комплексність споруд, механізація та конвейєризація технологічних процесів. Було збудовано потужні підприємства М. п. у великих пром. центрах. Найпотужніші підприємства галузі в УРСР: *Київський м'ясокомбінат, Вінницький м'ясокомбінат,* Дніпропетровський, Ворошиловградський, Одеський, Полтавський м'ясокомбінати. Крім держ. пром-сті, переробкою худоби децентралізованих заготівель займається споживча кооперація.

Широкого розвитку набуває виробн. пташиного м'яса, зокрема *бройлерів* на спеціалізованих птахофабриках М-ва радгоспів УРСР, які містяться поблизу пром. центрів республіки. В 1979 в республіці було вироблено 213,4 тис. т м'яса птиці (1965 — 32,1 тис. т). Виробн. м'яса (включаючи субпродукти 1-ї категорії) із сировини держ. ресурсів за 1981—85 порівняно з 1980 в країні зросте на 34%. Для М. п. важливе значення мають випереджаючі темпи розвитку холодильного й енергетичного господарства, повне використання відходів виробн. для випуску сухих білкових кормів. Розробкою наук. питань дальшого розвитку М. п. займаються Всесоюзний н.-д. ін-т м'ясної пром-сті (Москва), *М'ясної і молочної промисловості український науково-дослідний інститут,* Укр. держ. інститут по проектуванню м'ясної і молочної промисловості (Київ).

А. С. Головіна.

Виробництво основних видів продукції м'ясної промисловості УРСР

Продукція	1965	1970	1979
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії), тис. т	1107	1565	2223,2
Ковбасні вироби, тис. т	295,5	436,4	672,2
М'ясні консерви, млн. умовних банок	92,4	122,8	148,4

Хімічний склад м'яса (в %)

Показники	Яловичина	Телятина	Свинина	Баранина	Конина
Вода	55—69	68—70	49—58	48—65	74,27
Білки	16,2—19,5	19,1—19,4	13,5—16,4	12,8—18,6	21,71
Жири	11—28	5—12	25—27	16—37	2,55
Мінеральні речовини	0,8—1	1—1,3	0,7—0,9	0,8—0,9	1
Калорійність 100 г (в ккал•)	180—320	140—190	300—390	220—380	181,5

• 1 ккал = 4,19 кдж.

М'ЯСНЕ́ БО́РОШНО — білковий корм, який виготовляють розмелюванням висушених м'ясних обрізків, нутрощів, боєнських відходів, непридатного для харчування м'яса. Містить (за стандартом, у %): протеїну 54—64, жиру 12—18, золи 12—14. Вологість не більше як 10—12%. В 1 кг М. б. бл. 1 корм. од. Згодовують М. б. переважно птиці, свиням та ін. сільськогосподарським тваринам, збагачуючи *кормовий раціон* на *протеїн*. М'ясне борошно виробляють із м'яса морських тварин. Див. також *Китобійний промисел, Корми.*

МЯСНИКО́В (справж. прізв.— Мяснікян) Олександр Федорович [28.I (9.II) 1886, м. Нахічевань (тепер у складі м. Ростова-на-Дону) — 22.III 1925] — рад. держ. і парт. діяч, літератор. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в сім'ї дрібного торговця. В 1911 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В революц. русі з 1904. З 1917 — голова Пн.-Зх. обл. к-ту РСДРП(б), ком. Зх. фронтом, виконував обов'язки Верх. головнокомандуючого Збройними Силами Рад. республіки, ком. Поволзьким фронтом. На поч. 1919 — голова ЦВК Білорусії, Центр. бюро КП(б) Білорусії. В 1919—21 — військ. організатор при Моск. к-ті РКП(б), потім секретар Моск. к-ту РКП(б). В 1920 — нач. Політуправління Зх. фронту. З 1921 — Голова РНК Вірменії, перший секретар Закавказького крайкому партії, заст. Голови РНК ЗСФРР, член Реввійськради СРСР. На XII і XIII з'їздах обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б). Був членом Президії ЦВК СРСР. Автор ряду праць з теорії марксизму-ленінізму, історії революц. руху, а також з питань вірменської літератури. Загинув в авіац. катастрофі. Похований у Тбілісі.

М'ЯСНІ́ МУ́ХИ — спільна назва двокрилих комах 2 родин: мух каліфор, або синіх та зелених м'ясних мух (Calliphoridae) і сірих м'ясних мух (Sarcophagidae). Довж. тіла 4,5—18 мм. Забарвлення синє або зелене з металічним блиском та сіре з шаховим малюнком. Живляться гниючими речовинами, екскрементами та соками рослин. Відкладають яйця, бувають і живородящі. Личинки розвиваються в м'ясі, гниючих покидьках, трупах тварин, екскрементах тощо. Деякі види (напр., *вольфартова муха*) відкладають личинки у тканини живих тварин. Крім того, М. м. розповсюджують яйця гельмінтів, патогенні мікроби. М. м. поширені переважно в екваторіальних країнах Європи і Азії. В СРСР — 394 види (69 родів), у т. ч. на Україні — 33 види (15 родів), з них найвідоміші: муха синя м'ясна (Calliphora erythrocephala), муха зелена м'ясна (Lucilia sericata), муха сіра м'ясна (Sarcophaga carnaria). Заходи боротьби див. до статті *Дезинсекція*. Іл. с. 182.

Г. В. Бошко.

М'ЯСНО́Ї І МОЛО́ЧНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, Укрндім'ясомолпром — установа М-ва м'ясної і молочної промисловості СРСР. Створений 1959 у Києві на базі Укр. н.-д. лабораторії М-ва м'ясної і молочної пром-сті УРСР. У складі ін-ту (1980) 7 відділів, 17 н.-д. лабораторій, конструкторське бюро, експериментально-механічний і експериментально-технологічний з-ди. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: розробка прогресивної технології, машин і апаратів для механізації й автоматизації виробничих процесів; створення високоякісних біологічно повноцінних м'ясних і молочних продуктів; розробка, удосконалення й освоєння нових продуктів дитячого і дієтичного харчування; розробка для підприємств галузі нормативно-тех. документації.

Г. О. Єресько.

М'Я́СО — важливий продукт харчування; цілі або частини туш забійних їстівних тварин. Складається з м'язової, жирової, сполучної та ін. тканин. М. містить повноцінні білки, жири, азотисті екстрактивні речовини, мінеральні солі, вітаміни, ферменти тощо. Хім. склад (табл.) і харчова цінність М. залежать від співвідношення тканин, виду, віку, статі, породи і *вгодованості* тварини. Найціннішою в М. є м'язова тканина, до складу її білків входять необхідні для людини *амінокислоти*. Важливим показником якості М. є також *жири*. Тварини м'ясних порід дають цінне мармурове М., в якому жир рівномірно розподілений в товщі м'язів тонкими прошарками. Залежно від виду тварин розрізняють яловичину (М. великої рог. худоби), свинину, баранину, козлятину, конину тощо; за віком поділяють на М. молодняка і М. дорослих тварин, за вгодованістю — на категорії, за якістю (харч. цінність) — на сорти. У продаж М. надходить остигле, охолоджене в спец. камерах та заморожене до —6° і нижче. Свіжість і доброякісність М. встановлюють органолептично (за зовн. виглядом, запахом тощо) і хімікобактеріолог. дослідженням. Доброякісне М. має суху або трохи

вологу поверхню, рожевий колір без сірого або зеленуватого відтінку, пружну консистенцію, білу жирову тканину (для яловичини і конини допускається жовтуватий відтінок). На М., що надходить у продаж, залежно від виду і вгодованості тварин ставлять відповідне клеймо вет.-сан. огляду, яке свідчить про якість М. і його придатність для споживання. Див. також *Нагул тварин, Відгодівля сільськогосподарських тварин, М'ясна промисловість.*

МЯСОЄ́ДОВ Григорій Григорович [7 (19).IV 1834, с. Паньково, тепер Новодеревеньківського р-ну Орлов. обл.— 18 (31).XII 1911, Полтава] — рос. живописець. У 1856—62 навчався в петерб. АМ, 1863— 68 — пенсіонер у Німеччині, Італії, Франції. З 1870 — академік, з 1893 — дійсний член петерб. АМ. М.— один з організаторів і активних діячів Т-ва *передвижників*. У своїх побутових картинах показав безправне злиденне становище селянства пореформеної Росії («Земство обідає», 1872), оспівав красу і велич трудівника-селянина («Косарі», 1887). Ряд творів М. присвятив істор. та літ. темам («Читання маніфесту 19 лютого 1861 року», 1873; «Самоспалювачі», 1884). В серед. 90-х рр. М. оселився в Полтаві, де прожив бл. 20 років і створив жанрові картини («Портрет селянської дівчини», 1897; «Старий з книгою», 1902; «На шляху до знання», 1904, та ін.), пейзажі України («Скелі над морем», «Водоспад Учан-Су», «Дорога в лісі» та ін.). Твори М. зберігаються в ДТГ, Київському музеї російського мистецтва та Полтавському художньому музеї.

Літ.: Шувалова И. Н. Мясоедов. Л., 1971.

М'ЯСО-КІСТКОВЕ́ БО́РОШНО — білково-мінеральний корм. Виготовляється гол. чин. з відходів м'ясокомбінатів і боєнь. Сировину протягом кількох годин обробляють парою під тиском, потім висушують і подрібнюють. М.-к. б.— порошок сіро-бурого кольору із специфіч. запахом. Залежно від якості розрізняють 3 сорти М.-к. б. В борошні 1-го сорту (в %): протеїну не менше як 50, жиру — 11, золи — 28 (гол. чин. фосфорнокислого кальцію) і вологи не більш як 9. В 1 кг такого борошна бл. 0,8 корм. од. Згодовують М.-к. б. переважно свиням і птиці, збагачуючи *кормовий раціон* на протеїн; входить до складу *комбікормів*. Див. також *Корми*.

М. І. Коробко.

М'ЯСО-МОЛО́ЧНА І ХАРЧОВА́ КОНТРО́ЛЬНА СТА́НЦІЯ — держ. вет. установа в СРСР, що здійснює *ветеринарно-санітарний нагляд* за якістю харчових продуктів тваринного і рослинного походження, які продаються на колг. ринках (крім продуктів у держ. торг. мережі), та контроль за торгівлею живою худобою і птицею. Станція провадить *ветеринарно-санітарну експертизу* м'яса, молока, жиру, м'ясних виробів, риби, меду та ін. харч. (у т. ч. і рослинних) продуктів з метою недопущення до реалізації недоброякісних продуктів. На всі м'ясні продукти, що надходять на ринок, ставиться клеймо — знак вет. огляду, а на ін. продукти, визнані доброякісними, видається довідка про дозвіл на продаж. Недоброякісні продукти знешкоджуються, утилізуються або знищуються. Очолює станцію вет. лікар. Станція здійснює також нагляд за санітарним станом місць торгівлі на ринку.

М'ЯСТКІ́ВСЬКИЙ Андрій Пилипович (н. 14.I 1924, с. Соколівка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1962. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вінн. пед. ін-т (1964). Друкувати вірші почав з 1938. Окремими виданнями вийшли збірки поезій «Над Бугом-рікою» (1955), «Від землі» (1957), «Тятива» (1963), «Літо вповні» (1969) та ін. Романи «Жито на камені» (1960), «Місяць вересень» (1965), «Земля — не мачуха» (1974), повісті «Вирій» (1965), «Через вогонь», «Червоні черешні» (обидві — 1971), зб. новел «При світлі соняшників» (1967) та ін. відтворюють життя сучас. села. Автор віршів і оповідань для дітей. Перекладає твори румунських та молдавських письменників.

Тв.: Дорога через молодість. К., 1973; Ходімо по райдузі. К., 1974; Руки над колосками. К., 1976.

М'ЯТА (Mentha) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. Листки довгасто-еліптичні. Квітки дрібні, зібрані в густі кільчасті суцвіття, більшість — неплідні. Плід — горішок. Поширр. гол. чин. у помір. поясі Пн. півкулі. В СРСР — бл. 40 (за ін. джерелами — 22) видів, з них в УРСР — 10. Пром. значення має М. перцева, або холодна (M. piperita), — дуже кущиста ефіроолійна рослина гібридного походження, поширр. в культурі. З листків і суцвіть добувають ефірну олію (містить 45—65% *ментолу*), яку використовують у медицині, парфюмерії, конд. і лікеро-горілчаній пром-сті. Настойку і відвар з листя М. застосовують як болезаспокійливий засіб при шлункових захворюваннях; сухе листя — як пряноші при консервуванні овочів і виготовленні фруктового чаю. В УРСР (Київ., Полтав., Черніг., Сум. області) площа під М. перцевою становить 75—80% загальносоюзної. На Україні урожай М.— 6—13 ц/га. Найпоширеніший сорт М. перцевої — Прилуцька 6. М. споріднена (M. gentilis) та М. довголиста (M. longifolia) ростуть у Лісостепу на вологих місцях, засмічують посіви М. перцевої. Іл. с. 189.

С. О. Рєзникова.

Набережна Дніпра в Києві.

Н

Н — сімнадцята буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична літера, що походить з грецької. В сучас. укр. літ. мові цією буквою позначають сонорний носовий передньоязиковий приголосний звук, твердий (нива, закон) або м'який (ніж, день).

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *Н*
Давньо-єгипетська	
Синайська	
Фінікійська	
Давньо-грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	Н н *Н н*

НА ВІ́ЧНУ ПА́М'ЯТЬ КОТЛЯРЕ́ВСЬКОМУ» — укр. літературний збірник. Виданий 1904 у Києві з нагоди відкриття в Полтаві пам'ятника І. Котляревському (1903). У зб. взяли участь І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Карпенко-Карий, Панас Мирний, В. Стефаник, О. Маковей, Н. Кобринська, Т. Бордуляк та ін. До зб. додано «Бібліографічний покажчик видань Котляревського, творів та писань про нього», складений М. Комаровим. Художнє оформлення та ілюстрації Ф. Красицького, О. Сластіона. В. Корнієнка, Л. Позена.

НААПЕ́Т КУЧА́К — вірм. поет 16 ст. Див. *Кучак Наапет*.

НА́БЕРЕЖНА — споруда, що облямовує берег водойми, укріплюючи його та надаючи правильної (у плані і поперечному профілі) форми. Н. бувають у вигляді *підпірної стінки* або пальової чи шпунтової (див. *Шпунт*) конструкції. Є Н. (мал.) міські (по них переміщуються люди, трансп. засоби) і портові (до них безпосередньо причалюють судна на території порту). На міських Н. влаштовують *балюстради, парапети,* металеві гратки, їх обладнують сходами або похилими спусками до води. Н. наз. також міські проїзди (вулиці) вздовж берегів водойми.

НА́БЕРЕЖНІ ЧЕЛНИ́ — місто респ. підпорядкування Тат. АРСР. Розташовані на лівому березі Ками (прит. Волги), за 17 км від залізнич. ст. Кругле Поле, пристань. 319 тис. ж. (1980). Діляться на 2 міські райони. В місті — *Камське об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів*. Підприємства буд. індустрії, харч. та ін. галузей пром-сті. У Н. Ч.— Камський політех. ін-т, філіал Єлабузького пед. ін-ту, автомех. технікум, медичне і педагогічне училища, училище мистецтв. Поблизу міста будується Нижньокамська ГЕС (1981). Н. Ч. утворені 1930.

НАБІ́ЄВ Рахман (н. 5.X 1930, кишлак Шайхбурхан, тепер Ходжентського р-ну Ленінабадської обл. Тадж. РСР) — держ. і парт. діяч Тадж. РСР. Член КПРС з 1960. Н. у сел. сім'ї. В 1954 закінчив Ташкентський ін-т іригації та механізації с. г. В 1954—55 і 1956—

Обкладинка збірника **«На вічну пам'ять Котляревському».**

Р. Набієв.

58 — гол. інженер Іспісорської МТС, 1959—60 — директор Ходжентської РТС. У 1960—61 працював в апараті М-ва с. г. Тадж. РСР. У 1961—63 та 1964—71 — в апараті ЦК КП Таджикистану; 1963—64 — в апараті Середазбюро ЦК КПРС. У 1971—73 — міністр с. г. Тадж. РСР. З 1973 — Голова Ради Міністрів і міністр закорд. справ Тадж. РСР. З 1976 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами та медалями.

НАБЛИ́ЖЕНЕ ІНТЕГРУВА́ННЯ — розділ *обчислювальної математики*, в якому вивчаються методи наближеного обчислювання визначених інтегралів (див. *Інтегральне числення*). Нехай $f(x)$ — *функція*, неперервна на відрізку $[a, b]$; потрібно знайти її інтеграл $I(f) = \int_a^b f(x)\,dx$. Якщо для функції $f(x)$ відомі значення первісної $F(x)$ у точках a і b, то за формулою Ньютона — Лейбніца $I(f) = F(b) - F(a)$. Якщо ж значення $F(a)$ і $F(b)$ невідомі, то інтеграл обчислюють наближено; найчастіше для цього використовують *квадратурні формули*, напр.: формулу трапецій; формулу Сімпсона

$$I(f) \approx \frac{h}{3}\,[f_0 + f_{2n} + 4(f_1 + f_3 + \ldots + f_{2n-1}) + 2(f_2 + f_4 + \ldots + f_{2n-2})],$$

де $h = (b - a)/2n$, $f_i = f(a + ih)$, $i = 0, 1, \ldots, 2n$; формулу прямокутників

$$I(f) \approx h\,[f(\xi_0) + f(\xi_1) + \ldots + f(\xi_{n-1})],$$

де $h = (b - a)/n$, $\xi_i = a + \frac{2i+1}{2}\,h$, $i = 0, 1, \ldots, n - 1$, за допомогою яких можна обчислити інтеграл від будь-якої *неперервної функції* з якою завгодно точністю. Для *наближеного обчислювання* невизначених інтегралів їх подають як визначені із змінною верхньою межею інтегрування, після чого застосовують ті ж методи. *Кратні інтеграли* обчислюють як повторні, застосовуючи квадратурні формули, використовуючи *кубатурні формули* або за допомогою спец. методів (для інтегралів високої кратності).

Літ.: Крылов В. И. Приближённое вычисление интегралов. М., 1967; Никольский С. М. Квадратурные формулы. М., 1974; Соболев С. Л. Введение в теорию кубатурных формул. М., 1974; Бахвалов Н. С. Численные методы. М., 1975.

М. П. Слободенюк.

НАБЛИ́ЖЕНІ ОБЧИ́СЛЮВАННЯ — процес одержування наближених розв'язків різноманітних математичних задач, до яких приводить *моделювання математичне* реальних процесів та явищ. Найпоширенішими з цих задач є: розв'язування алгебр. і трансцендентних рівнянь, а також систем таких рівнянь; *наближення функцій*; *чисельне диференціювання* та *чисельне інтегрування*; чисельне розв'язування *диференціальних рівнянь* як звичайних, так і з частинними похідними тощо. Н. о. здійснюються за певними *алгоритмами*, які розробляються і вивчаються в теорії *чисельних методів*, що є складовою частиною *обчислювальної математики*. При цьому широко використовуються сучас. *електронні обчислювальні машини*. Алгоритми розв'язування задач, що найчастіше зустрічаються на практиці, входять у *математичне забезпечення ЕОМ*. В інженерних розрахунках часто використовуються *графічні обчислювання* та *номографія*. Щоб одержати розв'язок даної матем. задачі з заданою точністю, добирають відповідний чисельний метод, якщо такий вже існує, або будують новий у противному разі. При цьому треба, щоб чисельний метод був: економічним, тобто давав змогу знаходити шуканий розв'язок з необхідною точністю за мінімальну кількість арифметичних операцій; стійким щодо *похибок* заокруглень; універсальним, тобто щоб його можна було застосовувати не до однієї конкретної задачі, а до цілого класу задач. Розвиток сучас. *обчислювальної техніки* впливає на ці методи: переглядаються старі, створюються нові, більш пристосовані для реалізації на сучас. ЕОМ. Значні досягнення в космонавтиці, літакобудуванні, ядерній фізиці, астрономії, машинобудуванні та ін. галузях науки і техніки неможливо собі уявити без високорозвиненої обчислювальної математики і, зокрема, методів Н. о. Великий внесок у розвиток теорії Н. о. зробили радянські математики А. О. *Дородницин*, М. М. *Крилов*, Г. І. *Марчук*, О. А. *Самарський*, А. М. *Тихонов* та інші.

Літ.: Ляшко И. И., Макаров В. Л., Скоробогатько А. А. Методы вычислений. К., 1977; Самарский А. А. Теория разностных схем. М., 1977; Калиткин Н. Н. Численные методы. М., 1978.

В. Л. Макаров.

НАБЛИ́ЖЕННЯ ФУ́НКЦІЙ — один з розділів *функцій теорії*, присвячений питанням: наближеного подання окремих функцій дійсної чи комплексної змінної (або кількох таких змінних), а також найбільш важливих у математиці класів функцій за допомогою функцій простішої природи; одержання точних значень або оцінок *похибок*, що виникають при цьому. Найчастіше для такого подання функцій використовують алгебр. *многочлени* фіксованого степеня, раціональні дроби виду

$$R_{nm}(x) = P_n(x)/Q_m(x),$$

тригонометричні поліноми виду

$$T_n(x) = a_0/2 + \sum_{k=1}^{n} (a_k \cos kx + b_k \sin kx),$$

сплайни, цілі функції скінченного степеня тощо. Теорія Н. ф. включає: теорію найкращого наближення заданих функцій і класів функцій поліномами і способи утворення таких поліномів; питання *інтерполяції*, сплайн-апроксимації, конструктивної характеристики різних класів функцій; вона тісно пов'язана також з теорією *ланцюгових дробів*, питаннями підсумовування *рядів* різних типів тощо. Методи і особливо результати теорії Н. ф., використовують у процесі досліджень в більшості розділів математики, особливо в *обчислювальній математиці*.

Основоположниками теорії Н. ф. є П. Л. *Чебишов* та К. Т. В. *Вейєрштрасс*. Великий внесок у неї зробили Е. *Борель*, Б. *Секефальві-Надь*, Л. *Фейер*, рос. математик А. А. *Марков*, рад. математики С. Н. *Бернштейн*, А. М. *Колмогоров*, М. О. *Лаврентьєв*, С. М. *Нікольський* та ін.

Літ.: Тиман А. Ф. Теория приближения функций действительного переменного. М., 1960; Ахиезер Н. И. Лекции по теории аппроксимации. М., 1965; Корнейчук Н. П. Экстремальные задачи теории приближения. М., 1976; Дзядык В. К. Введение в теорию приближения функций полиномами. М., 1977; Никольский С. М. Приближение функций многих переменных и теоремы вложения. М., 1977; Сеге Г. Ортогональные многочлены. Пер. с англ. М., 1962.

В. К. Дзядик.

НАБО́ЙКІН Юрій Володимирович (н. 24.XI 1923, м. Богодухів, тепер райцентр Харків. обл.) — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1952 Харків. політех. ін-т. З 1960 працює у Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці — з квантової електроніки та мол. спектроскопії, зокрема розробки лазерів з перестроюваною частотою на основі складних органічних сполук, дослідження фотохромізму складних молекул, вивчення властивостей сильно збуджених мол. кристалів при низьких т-рах.

НА́БРЯК — надмірне скупчення рідини в тканинах організму. Найчастіше Н. спостерігається в шкірі, підшкірній клітковині, плевральній, черевній порожнинах, навколосерцевій сумці, мошонці тощо. Крізь судинні капіляри відбувається постійний обмін між *тканинною рідиною* та рідкою частиною крові. Коли в оточуючу тканину з судин виділяється велика кількість рідини, а зворотне всмоктування утруднене або зовсім припинилося, утворюється Н. Набряки поділяють на загальні, що характеризуються великими розмірами, поширеністю, іноді симетричністю; виникають при серцевій недостатності, деяких захворюваннях нирок, *цирозі печінки*, порушеннях *водно-сольового обміну* та ін. та місцеві, що виникають частіше під впливом стиснення якої-небудь венозної судини або внаслідок запального процесу (при *варикозному розширенні вен*, *тромбофлебіті*, травмах та ін.). Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, сечогінні засоби тощо. Н. у тварин за величиною бувають обмежені й дифузні (поширені на значній ділянці), а за характером виникнення — застійні (при захворюваннях серця і нирок), запальні (при запаленні), токсичні (внаслідок дії отруйних

Навага звичайна.

1
2

До ст. **Нарбут Г. І.**

1. Ілюстрація до поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Гуаш 1919
2. Обкладинка до журналу «Солнце труда». Туш, гуаш 1919.
3. Заставка. Туш 1912.
4. Заставка «Робітник» до журналу «Мистецтво». Туш 1919
5. Українська абетка. Туш, акварель 1917.

3

4
5

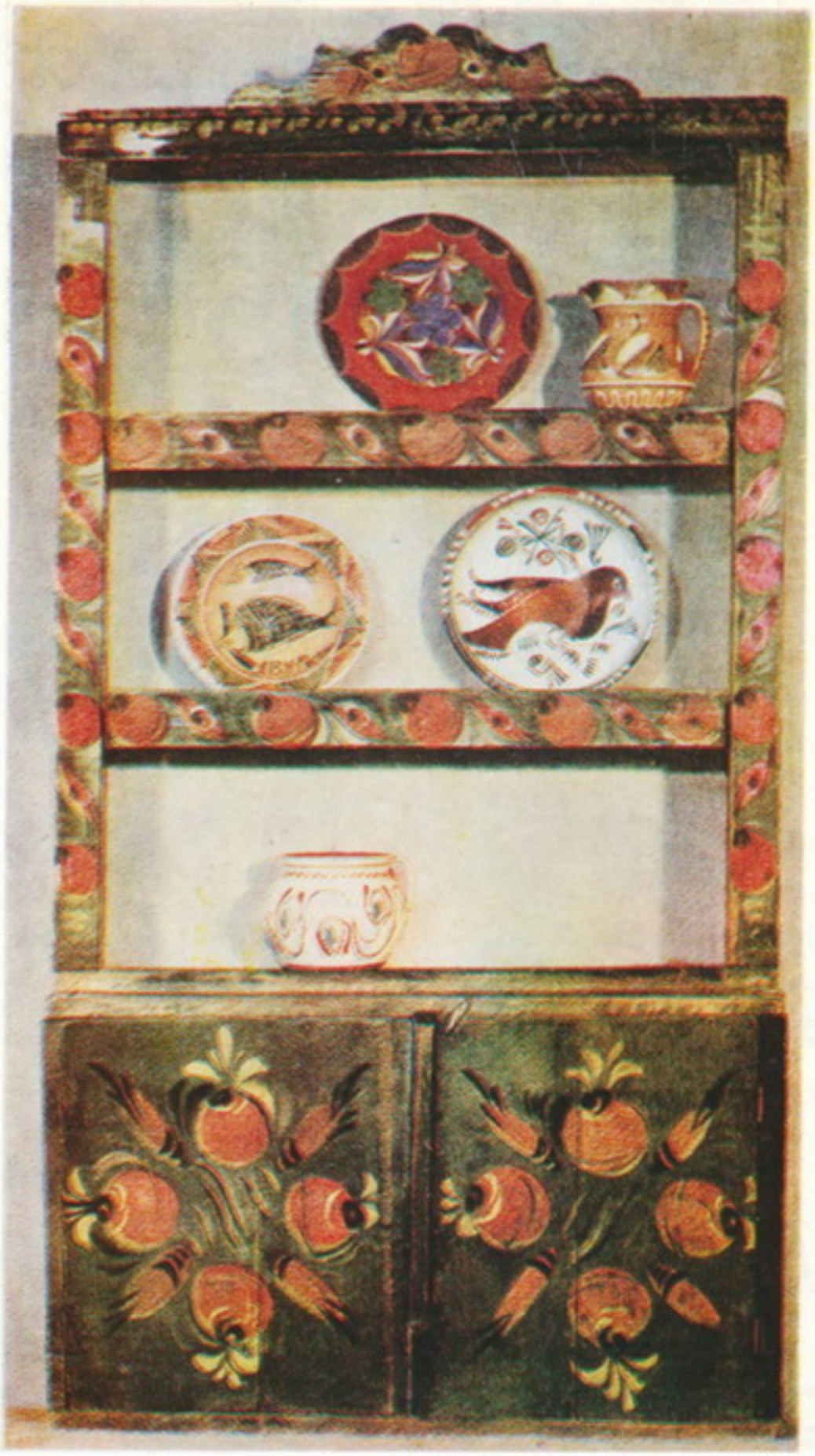

До ст. **Народна творчість.**

1. Скриня. 19 ст. Катеринославщина.
2. Олекса Бахматюк. Кахля. 1875. Місто Косів Івано-Франківської області.

3. М. К. Тимченко. Декоративна тарілка. «Два півники, два півники горох молотили». Фарфор. 1971. Київ.

4. Г. Ю. Герасимович. Рушники. Вишивка. 1970. Місто Косів Івано-Франківської області.

5. Мисник. 19 ст. Київська область.

6. Я. О. Гоменюк. «Рибалка». Папір, гуаш. 1970. Місто Умань Черкаської області.

речовин) та ін. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання. При запальних Н.— хірург. втручання, при застійних— *моціон тварин, дієта, масаж,* серцеві й сечогінні засоби.

Є. М. Забелло (Н. у тварин).

НАБУ́, Небо — у давньовавілонській та ассірійській міфології бог злаків, зростання, син *Мардука,* пізніше — бог мудрості й писемності. Іл. див. на окр. аркуші до ст. *Міфологія.*

НАБУ́ТІ ОЗНА́КИ — *модифікації,* що виникли під впливом зовнішнього середовища в процесі індивідуального розвитку організмів. У зміст терміна вкладалось уявлення про спрямованість змін організму в бік пристосування до умов навколишнього середовища, тому Н. о. називали благонабуттями. Довго точилася суперечка щодо можливості адекватної передачі нащадкам соматичних (тілесних) змін, набутих організмом протягом його індивідуального життя. Ретельними дослідженнями показано неуспадковуваність Н.о., що виникли внаслідок діяння незвичайної т-ри, умов освітленості й вологості, їжі тощо, а також при т. з. вегетативній *гібридизації*; показано неможливість успадковування *умовних рефлексів.* Так, було доведено необгрунтованість антидарвінівської концепції успадковування Н. о., за якою гол. рушійною силою *еволюції* є не *добір природний,* а пряме пристосування організмів до умов навколишнього середовища. Спростування успадковуваності Н. о. має велике практичне значення, оскільки стало ясно, що неможливо поліпшити спадкову природу рослин і тварин, змінюючи лише їхній *фенотип* (напр., шляхом доброї годівлі або використання добрив). Для переробки *генотипу* необхідні спец. генетичні прийоми, що грунтуються на одержанні сприятливих *мутацій* і закріпленні їх у нащадків. Термін «набуті ознаки» застарів і мало конкретний, оскільки про зміни, спричинені мутаціями, можна також говорити як про набуті ознаки.

Літ.: Бляхер Л. Я. Проблема наследования приобретённых признаков. М., 1971; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979.

Ю. М. Александров.

НАВА́ГА (Eleginus) — рід риб родини *тріскових.* Тіло (довж. до 30 см, маса до 700 г) помірно видовжене, вкрите дрібною лускою. На підборідді непарний вусик. Холодолюбні, прибережні, донні морські риби; заходять у пониззя річок. Статевої зрілості досягають у 2—4 роки. Ікру (6—210 тис. шт.) відкладають у грудні — січні. Живляться безхребетними та дрібною рибою. Відомо 2 види: Н. звичайна, або європейська (E. navaga), поширена від Білого моря до Обської губи; Н. далекосхідна, або вахня (E. gracilis), — в морях Далекого Сходу, зустрічається також вздовж узбережжя Пн. Америки. Цінна пром. риба.

НАВАНТА́ЖУВАЧ, навантажувальна машина — самохідна, причіпна або стаціонарна підйомно-транспортна машина, що захоплює, навантажує, переміщує і укладає в транспортні засоби, штабелі або відвали сипкі, грудкові чи поштучні вантажі. Розрізняють Н.: безперервної дії (самохідні *конвейєри* з самозавантаженням) і дії періодичної (напр., *автонавантажувачі*); універсальні і спеціальні (напр., *буряконавантажувачі, кормонавантажувачі*). Їх обладнують *грейферами, ковшами* та ін. вантажозахватними пристроями, вантажопідйомниками. Застосовують у буд-ві, гірничій промсті, комунальному і сільському г-ві тощо. Див. також *Розвантажувач.*

НАВА́РРА — середньовічна держава в районі Піренеїв, що існувала в 10—16 ст. У 8—9 ст. Н.— графство (перебувало під владою *арабів*), з 905 — королівство. В 1076—1134 Н. підкорялася *Арагону.*

В 1234—84 і 1328—1512 королівський престол Н. обіймали франц. графи, 1285—1328 — франц. королі. В 1512 більша частина Н. (Верхня Н.) була завойована *Фердінандом II* Арагонським і включена до складу Іспанії. Пн.-сх. частину Н. 1589 було приєднано до Франції у зв'язку з тим, що король Н. Генріх Наваррський став франц. королем (*Генріх IV*).

НАВА́ШИН Сергій Гаврилович [2 (14).XII 1857, с. Царевщина, тепер Балтайського р-ну Сарат. обл. — 10.XI 1930, Дєтське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.] — рад. біолог, акад. АН СРСР (з 1918), акад. АН УРСР (з 1924), засл. діяч науки РРФСР (з 1929). Після закінчення Моск. ун-ту (1881) працював у ньому ж та в Петровській с.-г. академії, з 1887 — викладачем Петерб. ун-ту. В 1894—1915 — професор Київ., а 1918—23 — Тбіліського ун-тів. У 1923—29 — директор Держ. біол. ін-ту ім. К. А. Тімірязєва в Москві. Осн. наук. праці в галузі ембріології та цитології рослин. Н. відкрив явище халазогамії — проходження пилкової трубки через основу (халазу) *насінного зачатка* в однопокривних рослин, *подвійне запліднення* у покритонасінних; заклав основи вчення про морфологію *хромосом* і їі таксономічне значення. Створив рос. школу цитоембріологів.

Тв.: Избранные труды. т. 1. М.—Л., 1951.

НАВВА́Б Мір Мохсун (1833, Шуша, тепер Нагірно-Карабах. а. о. — 1918, там же) — азерб. художник, каліграф, теоретик музики і поет. Твори: настінні розписи (не збереглися), портрет Тімура (1902), іл. до власних творів [«Море страждань» («Бахр-уль-Хезень»), 1864]. Автор трактату «Музичне мистецтво».

НАВЕРСТВУВА́ННЯ — залягання осадочних або метаморфічних гірських порід земної кори у вигляді шарів (*верств,* пластів), що відмежовуються один від одного майже паралельними площинами. Товщина окремих шарів від кількох міліметрів до кількох метрів. Розрізняють згідне та незгідне Н. Див. також *Залягання гірських порід.*

НАВ'Є (Navier) Луї Марі Анрі (15.II 1785, Діжон—23.VIII 1836, Париж) — франц. інженер і вчений у галузі будівельної механіки, опору матеріалів і теорії пружності, гідравліки й гідромеханіки; член франц. АН (з 1824). Закінчив (1808) паризьку Школу мостів і шляхів (з 1820 — її професор). З 1831 — професор Політех. школи. Н. вперше вивів рівняння зігнутої осі для прямого і кривого брусів при згині, дослідив згин прямокутної пластини, дав заг. рівняння рівноваги й руху пружного тіла. Розробив метод аналітичного розрахунку висячих мостів, вивів рівняння руху в'язкої нестисливої рідини (рівняння Нав'є — Стокса). Автор підручників з механіки, курсу опору матеріалів. Відомий також як мостобудівник.

С. Г. Навашин.

НА́ВИЧКИ — дії, складові частини яких у процесі формування стають автоматичними. При наявності Н. діяльність людини відбувається швидше і продуктивніше. Відповідно до видів дії розрізняють і види Н.: рухові, сенсорні (дії за сприйманням), інтелектуальні. Н. необхідні в усіх видах діяльності: навчальній, трудовій, ігровій тощо. Формуються в ході засвоєння дій, через *вправляння.* Н. людини мають системний характер. Різні елементи і сторони в Н. об'єднуються, розходяться, взаємно впливають, підкріплюють, гальмують, включають, поглинають або відштовхують один одного. Цю здатність їх позначають у спец. понятті ієрархії навичок.

І. Д. Бех.

НАВІГАЦІ́ЙНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади за допомогою яких визначають місцеположення і забезпечують переміщення судна в морі; один із засобів *навігації.* Розрізняють Н. п. автономні (вони діють, не приймаючи випромінювання від зовн. джерел) і неавтономні. До автономних Н. п. належать, напр., *компаси* і *пеленгатори* деяких типів, *гірокомпаси, ехолоти, лаги, секстанти,* до неавтономних — *радіокомпаси, радіопеленгатори* тощо. Крім того, є прилади, що без втручання людини підтримують постійним або змінюють *курс судна* (*авторульові*), прокладають на карті (див. *Автопрокладач*) і записують його (див. *Курсограф*). Авіа (аеро) навігаційними і навігаційно-пілотажними приладами є *авіакомпаси, авіасекстанти, автоштурмани, автопілоти, висотоміри,* вимірювачі швидкості та ін. Сукупність Н. п. на судні або літальному апараті становить їхнє навігаційне (навігаційно-пілотажне) устаткування.

Г. Г. Єрмолаєв.

НАВІГА́ЦІЯ (лат. navigatio — судноплавство, мореплавство) — 1) Судноплавство (річкове, озерне), мореплавство. 2) Період року (сезон), протягом якого, залежно від місцевих кліматичних умов, можливе судноплавство. Штучними заходами (напр., застосуванням *криголамів*) цей період іноді продовжують і навіть роблять цілорічним. 3) Осн. розділ науки *судноводіння,* пов'язаний з теоретичним обгрунтуванням і практичними прийомами водіння суден. Морська Н. виникла одночасно з мореплавством, під час якого перші судноводії (єгиптяни, фінікійці) орієнтувалися гол. чин. по бе-

І. М. Навізівський.

А. Навої.

регах (удень) та небесних світилах (уночі). Користуючись такими орієнтирами, мореплавці з деяких слов'ян. племен досягали країн Середземномор'я. Як наука Н. сформувалася в період поширення (2-а пол. 16 ст.) морських карт у нормальній рівнокутній циліндричній проекції Меркатора. В Росії перший посібник з морської Н. було створено 1703. Значний внесок у розробку основ цієї науки зробили Л. *Ейлер*, М. В. *Ломоносов*, С. І. Мордвинов та ін. Дальшого розвитку навігаційна наука набула у працях рад. учених М. А. Сакелларі, В. В. Каврайського, М. М. Матусевича та ін. Осн. задачі сучасної морської Н. полягають: у виборі безпечного і найвигіднішого шляху судна за відомостями, вміщеними у *лоціях* та ін. посібниках для плавання; у водінні судна по такому шляху з урахуванням впливу зовн. факторів на напрям і швидкість руху судна; у визначенні його місцеположення. Основними засобами морської Н. є навігаційні *карти*, що на них прокладено курс судна, та *навігаційні прилади*. Невідповідність справжнього шляху судна прокладеному на карті курсу (через дію вітру, течії, похибки приладів, *хитавицю судна* та ін.) усувають, спостерігаючи об'єкти з відомими координатами або приймаючи випромінювання від них (див. *Мореплавна астрономія*, *Обсервація* в навігації, *Радіонавігаційна система*), використовуючи також *інерціальні навігаційні системи* з *гіроскопічними пристроями*. Особливостями Н. на внутр. водних шляхах є часта зміна (переформування) *фарватеру*, коливання рівня води, наявність гідротех. споруд, перекатів тощо. Для безпеки судноплавства на цих шляхах використовують *бакени*, *маяки* та ін. засоби *обстави судноплавної*. Див. також *Біонавігація*, *Космічна навігація*, *Навігація повітряна*, *Радіонавігація*.

Літ.: Лесков М. М., Баранов Ю. К., Гаврюк М. И. Навигация. М., 1980.

Г. Г. Єрмолаєв.

НАВІГА́ЦІЯ ПОВІТРЯ́НА, аеронавігація — наука про теоретичні основи і практичні прийоми та засоби водіння *літальних апаратів*, виведення їх у задану точку простору (місцевості) в заданий час. Розв'язування задач Н. п. полягає у безперервному зіставлянні фактичних координат літального апарата з заданими, у відповідному корегуванні напряму його руху. Засобами для цього є польотні *карти*, *аеролоції*, авіа(аеро)навігаційні та навігаційно-пілотажні прилади. На перших літальних апаратах вдавались до візуального спостерігання земної поверхні. Згодом для навігаційних потреб почали застосовувати *авіакомпаси*, *авіасекстанти*, *автоштурмани*, *автопілоти*, *висотоміри*, вимірювачі повітряної або шляхової швидкості та ін. Набули поширення *радіомаяки*, *радіокомпаси*, *радіопеленгатори* та ін. пристрої і системи *радіонавігації*. До важливих засобів Н. п. належать *радіонавігаційні системи*, *інерціальні навігаційні системи*.

Ю. Ф. Буйновський.

НАВІЗІ́ВСЬКИЙ Іван Михайлович (29.IX 1888, с. Ворвулинці, тепер Заліщицького р-ну Терноп. обл.— 25.IV 1954) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді. Член Комуністичної партії Канади. Н. в сім'ї ремісника. Закінчив учительську семінарію. В 1908 емігрував до США, 1911 переїхав до Канади. Брав участь у створенні Компартії Канади (1922), тривалий час був членом її ЦК. Один із засновників *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* і *Робітничого запомогового товариства*. Учасник VI конгресу Комінтерну. В післявоєнні роки очолював Канадсько-Укр. видавничу спілку, що видавала укр. прогресивні газети.

НАВІСНА́ СИСТЕ́МА ТРА́КТОРА — обладнання роздільноагрегатного типу, призначене для приєднання до трактора с.-г. машин і керування ними з робочого місця тракториста. Н. с. т. розрахована на агрегатування з трактором *навісних сільськогосподарських машин і знарядь*, а також напівнавісних і гідрофікованих причіпних машин і знарядь. Перші навісні системи пром-сть СРСР почала випускати 1934 для навішування на трактор культиваторів і керування ними в районах зрошуваного бавовництва. Тепер в СРСР роздільноагрегатною Н. с. т. обладнують усі трактори всіх тягових класів, що забезпечує масове запровадження навісних, напівнавісних і гідрофікованих причіпних машин різного призначення. Н. с. т. являє собою поєднання гідравлічної системи з механізмом навішування машин. Гідравлічна система, її осн. частини розміщені в різних місцях трактора (мал.) у вигляді окремих агрегатів. Агрегати з'єднані між собою сталевими і гумовими маслопроводами. Сучасні гідросистеми мають додаткові гідромеханізми для збільшення зчіпної ваги трактора, силовий регулятор, що регулює глибину ходу робочих органів навісних знарядь та ін. За допомогою гідросистеми діють тягово-зчіпні пристрої колісних тракторів тощо. Робочий процес гідросистеми відбувається так. Шестеренний насос, що приводиться в рух від двигуна трактора, подає масло з бака по

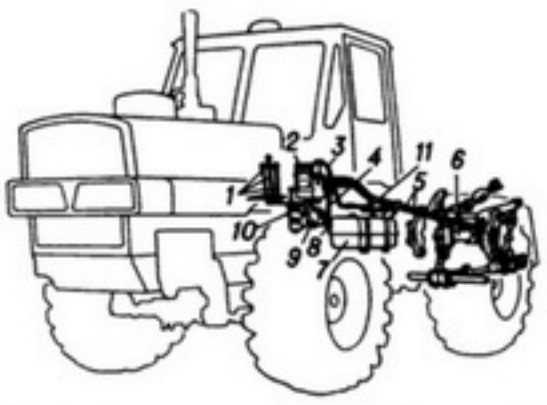

Навісна система трактора: *1* — важелі керування розподільником; *2* — розподільник; *3* — маслопровід від розподільника до бака; *4* — маслопровід від розподільника до насоса; *5* — маслопроводи від розподільника до основного циліндра; *6* — основний циліндр; *7* — масляний бак; *8* — маслопровід від масляного бака до насоса; *9* — шестеренчастий насос; *10* — механізм включення насоса; *11* — індикатор стану фільтра.

грубопроводу через золотниковий розподільник до силових циліндрів, де воно переміщує поршні, а разом з ними і штоки, з'єднані з навісним механізмом. За допомогою золотникового розподільника тракторист може змінювати напрям або припинити і знову поновлювати рух рідини до силових циліндрів. Механізм навішування машин — це важільно-шарнірний чотириланковий пристрій, за допомогою якого приєднують до трактора машини і забезпечують їм правильне положення під час роботи.

С. О. Карпенко.

НАВІСНІ́ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКІ МАШИ́НИ І ЗНАРЯ́ДДЯ — спеціальні с.-г. машини і знаряддя, які на відміну від причіпних для виконання робіт монтують (навішують) на корпусі трактора або самохідного шасі. Навісні агрегати порівняно з аналогічними *причіпними сільськогосподарськими машинами і знаряддями* значно ефективніші. Вони відзначаються високою маневреністю, набагато легші і продуктивніші за причіпні, керує Н. с. м. і з. тракторист за допомогою гідравлічної *навісної системи трактора* або шасі.

НАВІ́ТРЯНІ ОСТРОВИ́ — група вулканічних островів у Вест-Індії, у складі архіпелагу *Антільських островів* у Карибському м. Площа бл. 8 тис. км². Нас. 1,1 млн. чол. (1972). На найбільших з Н. о. — держави *Гренада*, *Домініка*, *Сент-Люсія*, *Сент-Вінсент і Гренадіни*; володіння Франції — *Гваделупа* та *Мартініка*; володіння Великобританії — *Антігуа*. Рельєф переважно гористий (найбільша вис. 1447 м, вулкан Дьяблотен на о. Домініка). Клімат тропічний. Вирощують цукр. тростину, цитрусові, бавовник, банани. Рибальство.

НАВІ́ЮВАННЯ, сугестія — в широкому розумінні — будь-який психічний вплив однієї людини на іншу (прохання, наказ, порада), внаслідок якого в людини, що зазнає Н., всупереч (а іноді й проти) її волі і свідомості виникають певні уявлення, судження, вчинки. У вужчому розумінні Н.— психічний вплив на людину, яка перебуває у стані *гіпнозу*. Об'єктом Н. може бути як окрема людина, так і групи людей. Психологічні механізми Н. значною мірою лежать у сфері *несвідомого* (див. також *Апперцепція*, *Установка* в психології). Н.— один із регуляторів взаємовідносин між людьми. Використовується в мед. практиці (*психотерапія*), в розв'язанні деяких питань навчання й виховання (див. *Гіпнопедія*). На акти Н. спираються дія реклами, поширення моди. Н. є осн. засобом формування віри й реліг. переконань, а також одним з психологічних механізмів появи конформізму (див. *Конформізм і негативізм*).

НАВКО́ЛИШНЄ СЕРЕДО́ВИЩЕ — середовище життя та діяльності людства. Складається з природного середовища (див. *Абіотичні фактори*, *Біотичні фактори*) і сукупності соціально-екон. факторів, характерних для даного етапу розвитку суспільства у його

взаємодії з природою. Людське суспільство в процесі госп. діяльності істотно змінило своє природне оточення: виведено культурну рослинність, значних перетворень зазнали річкові системи, споруджено водосховища, осушено великі площі заболочених земель тощо. Втручання людини в природні процеси супроводжується й негативними наслідками — скороченням площ лісів, зникненням багатьох видів рослин і тварин, посиленням *ерозії, дефляції,* забрудненням атмосфери, *Світового океану,* зменшенням запасів багатьох видів *мінеральних ресурсів*. Особливий вплив на умови життя людини має *урбанізація*. Забруднення Н. с. сприяє виникненню екологічної кризи (див. *Екологія, Екологія соціальна*), що особливо гостро проявляється у деяких капіталістичних країнах, особливо в США, Японії, ФРН. В СРСР та ін. соціалістичних країнах, в умовах планового г-ва, вживаються ефективні заходи щодо *охорони природи* й *раціонального природокористування*. Проте в сучас. умовах заходи щодо охорони Н. с. у рамках однієї країни недостатні. Ця проблема стала глобальною і має комплексний характер, вона включає політ., юридичні, екон., технологічні, геогр. та ін. аспекти. Заходи по оптимізації Н. с. передбачають раціональне використання *природних ресурсів, меліорацію* та створення *культурних ландшафтів,* а також часткове обмеження госп. використання до повного заповідання окремих найбільш цінних у наук. і природоохоронному відношенні територій. Необхідною передумовою поліпшення Н. с. є всебічне дослідження *природно-територіальних комплексів* і прогноз можливих змін їх внаслідок того чи ін. впливу. Для практичного розв'язання проблем оптимізації Н. с. велике значення має удосконалення технології виробн. (повна переробка відходів, оборотне водопостачання, нові джерела енергії тощо). У Рад. Союзі відповідно до Конституції СРСР здійснюється система заходів щодо охорони Н. с. і раціонального використання його елементів в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. СРСР виступає ініціатором міжнар. співробітництва в області *охорони навколишнього середовища*.

Часто під Н. с. розуміють лише навколишнє природне середовище, у такому значенні цим терміном користуються в міжнар. угодах, зокрема між країнами — членами РЕВ. *А. Г. Ісаченко.*

НАВОЇ Нізамеддін Мір Алішер (Алішер Навої; 9.II 1441, Герат — 3.I 1501, там же) — узб. поет, учений і держ. діяч. Був відомий як поет з 15 років. Учився в Гераті, Мешхеді і Самарканді. В 1469 став охоронцем печатки, згодом був призначений візирем і одержав титул еміра. Н.— співець свободи, великий гуманіст свого часу, противник середньовічної схоластики, деспотизму. Залишив бл. 30 збірок віршів, поем, прозових творів і наук. трактатів. Писав поетичні твори перською, публікуючи їх під прізвищем Фані, староузбецькою (джагатайською) і тадж. мовами. «Скарбниця думок» — звід віршів, зібраних і розміщених самим поетом 1498—99 хронографічно в чотирьох збірках — диванах. Поет залишив також «Диван Фані» — зб. віршів на фарсі. Вершина творчості Н.— «П'ятерицяь» складається з п'яти поем — «Неспокій праведних» (1483), «Лейлі і Меджнун» (1484), «Фархад і Шірін» (написана 1484), «Сім планет» (1484), «Іскандерів мур» (1485), в яких Н. оспівав любов до батьківщини, повагу до праці, боротьбу за справедливість і щастя народу. Автор філос. алегоричної поеми «Мова птахів» (1499), зб. афоризмів «Коханий сердець» (1500), наук. праці з теорії л-ри «Терези розмірів» (1494) та ін. Поему «Фархад і Шірін» укр. мовою переклав 1947 М. Бажан, окремі ліричні твори — М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— Фархад і Шірін. К., 1968; Газелі. «Вітчизна», 1948, № 5; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—10. Ташкент, 1968—70. *Літ.:* Султан И. Книга признаний Навои. Жизнь и творчество великого поэта со слов его самого и современников. Ташкент, 1979.

НАВОЇ (до 1958 — с-ще Керміне) — місто обласного підпорядкування Бухар. обл. Узб РСР. Розташоване в долині р. Зеравшан. Залізнична станція, аеропорт. 86 тис. ж. (1980). В місті — виробн. об'єднання «Навоїазот»; з-ди: цем., електрохім., бавовноочисний, хлібний та молочний. Комбінат хлібопродуктів. ДРЕС. Пром. технікум. Назване на честь А. *Навої*. Створення в пустельній місцевості нового міста Н. (буд-во почато 1958) з своєрідним архіт. обличчям, численними зеленими насадженнями, басейнами, фонтанами тощо є одним із значних досягнень рад. містобудування.

НАВРО́ЦЬКИЙ Борис Олексійович [14 (26).IV 1894, Київ — 10.II 1943] — укр. рад. літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1917). У 1934—35 — професор Моск. консерваторії, 1935 — 37 — Ростов. пед. ін-ту. Досліджував переважно творчість Т. Г. Шевченка: «Шевченко як прозаїк» (1925), «Проблеми Шевченкової поетики» (1926), «„Гайдамаки" Тараса Шевченка» (1928), «Проблематика Шевченкових повістей» (1930). Серед ін. праць — «Мова та поезія» (1925). Досліджував і питання теорії мистецтва. *І. М. Лисенко.*

НАВРО́ЦЬКИЙ Василь Корнійович [30.I (11.II) 1897, с. Дідне Бобруйського пов. Мінської губ., тепер Могильов. обл. БРСР — 6.X 1975, Харків] — укр. рад. гігієніст, акад. АМН СРСР (з 1960), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Закінчив Харків. мед. академію (1921), після чого працював сан. інспектором у Донбасі. В 1927—53 працював у Харків. н.-д. ін-ті гігієни праці та профзахворювань. В 1944—72 — професор, зав. кафедрою Укр. ін-ту вдосконалення лікарів (Харків). Н. вивчав питання гігієни праці в хім., вугільній, гірничорудній і металургійній пром-сті, експериментальної пром. токсикології, силікозу, впливу шкідливих факторів виробничого середовища невеликої інтенсивності на імунобіол. реактивність організму.

В. М. Макотченко.

НАВРО́ЦЬКИЙ Володимир Михайлович (18.XI 1847, с. Котузів, тепер Теребовлянського р-ну Тернопол. обл.— 1882) — укр. публіцист, економіст-статистик. У 1871 закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. З 1871 — фінанс. урядовець в м. Жешуві (тепер ПНР). З 1873 проводив статистико-екон. дослідження. В ряді статей («Реформи домового порядку», 1875; «Що нам коштує пропінація?», 1875; «Класові інтереси й інтереси народу», 1876, та ін.) показав тяжке екон. становище нар. мас Галичини. Н. не піднявся до наук. розуміння класів і класової боротьби, але бачив, що капіталістичне суспільство ділиться на експлуататорів і експлуатованих, вказав на антагонізми між ними. В своїх дослідженнях спирався на теор. концепції А. *Сміта,* Д. *Рікардо,* вчення *фізіократів*. Значний вплив на світогляд Н. мали рос. революціонери-демократи, твори Т. Г. Шевченка та ін.

В. К. Навроцький.

О. О. Навроцький.

НАВРО́ЦЬКИЙ Олександр Олександрович [28.VII (9.VIII) 1823, с. Антипівка, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.— 10 (22).X 1892, Темір-Хан-Шура, тепер м. Буйнакськ Даг. АРСР] — укр. громадський і культурний діяч революц.-демократичного напряму, поет і перекладач. Н. в сім'ї безмаєтних дворян. У 1847 закінчив філос. факультет Київ. ун-ту. Під впливом свого двоюрідного брата М. І. *Гулака* вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства,* в якому приєднався до революц.-демократичної частини т-ва, очолюваної Т. Г. Шевченком, прибічник федерації слов'ян. народів. У 1847 Н. заарештовано і заслано до В'ятки (тепер м. Кіров), де він відбув 6-місячне ув'язнення. Звільнений 1853 з-під поліцейського нагляду, Н. служив у держ. установах ряду міст, у т. ч. в Миколаєві. Перекладав укр. мовою твори класиків світової л-ри, зокрема «Іліаду», «Одіссею» Гомера, твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, А. Міцкевича та ін. В поетичній творчості і перекладацькій роботі Н. (публікації в журналах «*Основа*», «*Киевская старина*») визначне місце посідала істор. тематика — політ. події минулого, повстання нар. мас, захист батьківщини від іноземних загарбників тощо.

Г. Я. Сергієнко.

НАВУХОДОНО́СОР II—цар *Вавілонії* 605—562 до н. е. За правління Н. II Вавілонія досягла екон. і культур. розквіту. Навколо

Навчальні машини в автоматизованому класі.

Золотий браслет з **Навгайчинського кургану.**

Вавілона було споруджено могутні оборонні укріплення. Н.II проводив завойовницьку політику. В 605 до н. е. захопив Сірію і Палестину. В 601 до н. е. здійснив похід до кордонів Єгипту, 598 до н. е.— у Пн. Аравію. Двічі (597 і 587 до н. е.) захоплював Єрусалим, перетворив *Іудейське царство* на вавілонську провінцію.

НАВЧА́ЛЬНА МАШИ́НА — пристрій, призначений для реалізації навчальних програм, тобто учбового матеріалу, в якому описуються знання і навики, які потрібно засвоїти, а також способи їх формування. Н. м. (мал.) виконує такі функції: подає порції учбового матеріалу і контрольні завдання до них у тій послідовності, в якій учень повинен їх вивчити і виконати; визначає правильність виконання контрольних завдань, у ряді випадків указує характер допущених помилок; визначає послідовність проходження курсу залежно від досягнутих успіхів; забезпечує індивідуальну роботу в зручному для учня темпі, а часто також той чи ін. ступінь адаптації до індивідуальних особливостей учня (т. з. адаптивні Н. м.). Як Н. м. дедалі ширше застосовують універсальні *електронні обчислювальні машини* колективного користування, а також індивідуальні спеціалізовані *мікроЕОМ*. При цьому учні одержують також можливість використовувати для навчання обчислювальні та інформаційні можливості сучас. ЕОМ. Іл. с. 195. *О. М. Довгялло.*

НАВЧА́ЛЬНА ПРОГРА́МА — в системі *навчання* документ, що визначає зміст і обсяг знань, умінь та навичок, які необхідно засвоїти з кожного навч. предмета, а також зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання. Осн. принципи побудови Н. п.: відповідність змісту сучасним досягненням науки, техніки і культури, соціальним цілям виховання учнів і розвиткові їхніх творчих здібностей; наступність у вивченні матеріалів; взаємозв'язок між навч. предметами. Зміст *освіти,* що визначається Н. п., конкретизується в *підручниках, навчальних посібниках* і методичних вказівках. В СРСР діють держ. Н. п., єдині для навч. закладів і спеціальностей одного типу й профілю.

О. І. Пенішкевич.

НАВЧА́ЛЬНЕ КІНО́ — один із видів наук. кіно, використовується як допоміжний засіб у навч. процесі. Фільми Н. к. дозволяють побачити на екрані зображення багатьох недоступних візуальному спостереженню фіз., хім. і біол. процесів, роботу різних механізмів, природу й побут віддалених країн, роздивитися явища, які протікають дуже повільно (ріст рослини) або, навпаки, дуже швидко (рух блискавки) тощо. Застосування Н. к. значно прискорює і полегшує засвоєння навч. матеріалу, активізує увагу та пізнавальну діяльність. Як правило, фільми Н. к. мають короткий метраж і кожен з них присвячений одній невеликій темі. В СРСР навч. фільми створюються на студіях наук.-популяр. фільмів, зокрема на Україні — на *Київській кіностудії науково-популярних фільмів*. В М-ві освіти СРСР створено мережу фільмотек, через які школи одержують кінокартини. В Академії пед. наук СРСР та НДІ вищої школи працюють н.-д. лабораторії Н. к. і наук. телебачення.

Револьвер системи **Наган** зразка 1895

НАВЧА́ЛЬНИЙ ПРОЦЕ́С — система організації навч.-виховної діяльності, в основі якої — органічна єдність і взаємозв'язок викладання й *учіння*; спрямована на досягнення цілей *навчання* й *виховання*. Визначається навч. планами, *навчальними програмами,* а також планами виховної роботи відповідних навч. закладів, включає всі види обов'язкових навч. занять (*уроки, лекції, семінари,* лабораторні заняття, навч. і виробничу практику) і позакласної (позааудиторної) роботи учнів. Н. п. у кожному навч. закладі має спец. особливості й організується відповідно до його типу й профілю, до форми навчання (денної, вечірньої, заочної та ін.), а також до системи навчання (*класно-урочної системи навчання, курсової системи навчання* і *предметної системи навчання*), яка також встановлюється залежно від типу навч. закладу й форми навчання. Див. також статті *Середня школа, Професійно-технічна освіта, Середня спеціальна освіта, Вища освіта, Вечірня освіта, Заочна освіта.*

О. І. Пенішкевич.

НАВЧА́ЛЬНИЙ РІК — час, що відводиться для занять у навч. закладі, від їхнього початку до літніх канікул. В СРСР Н. р. у школах і серед. спец. навч. закладах починається 1.IX; у школах закінчується (включаючи проведення екзаменів і практики) в I—VII класах — 30.V, у VIII класі — 10.VI, в IX—X (XI) класах — 25.VI. За рішенням М-ва освіти СРСР у школах, де викладання проводиться не рос. мовою, Н. р. може бути продовжений, але не більше як на тиждень. Н. р. в школі поділяється на навч. чверті (перша — з 1.IX по 4.XI, друга — з 10.XI по 29.XII, третя — з 11.I по 23.III, четверта—з 1.IV до кінця Н. р.), а в серед. спец. навч. закладах та вузах — на *семестри*. З метою організації відпочинку учнів шкіл, збереження їхнього здоров'я встановлюються *канікули*: осінні з 5 по 9.XI, зимові — з 30.XII по 10.I, весняні — з 24 по 31.III, літні — з дня закінчення Н. р. по 31.VIII. В серед. спец. і вищих навч. закладах є зимові та літні канікули.

Д. І. Румянцева.

НАВЧА́ЛЬНІ ПОСІ́БНИКИ — предмети та матеріали, які використовують у процесі *навчання,* щоб забезпечити краще засвоєння учнями знань, умінь і навичок. До Н. п. належать *підручники,* словники, довідники, навч. карти, картини, таблиці, кінофільми, діафільми, прилади, моделі, макети тощо. Як натуральні посібники використовують овочі, фрукти, зоологічні препарати, гербарії, предмети техніки та ін. Н. п. поділяють на друковані, об'ємні, екранні й звукотехнічні. Екранні й звукотехнічні Н. п. разом з оснащенням для демонстрування, а також *навчальні машини* становлять *технічні засоби навчання.* Застосування Н. п. забезпечує *наочність* у навчанні, сприяє активізації пізнавальної діяльності, розвиткові самостійності учнів. Н. п. мають задовольняти пед. вимоги, відповідати віковим особливостям учнів, бути зручними для користування і безпечними для здоров'я. В СРСР їх випускають держ. навч.-педагогічні видавництва союзних республік і підприємства навч.-тех. промисловості.

Л. Л. Момот.

НАВЧА́ННЯ — цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини. Н.— процес двосторонній: діяльність учня — *учіння* і діяльність учителя — викладання. Н. виконує центр. функцію в розумовому розвитку й підготовці учнів до праці. В усіх видах пізнавальної і практичної навч. діяльності рад. школа спирається на всебічну активність учнів, на діалектичну єдність і взаємозв'язок відтворювальної і творчої діяльності, інтелекту, волі, емоцій і почуттів. Рад. педагогіка заперечує спрощений погляд на Н. як на звичайний акт передачі знань учням. Знаряддям мислення і практичної діяльності людини, її переконанням стають лише ті знання, що активно засвоєні, що є результатом не лише мислення, а й пізнавальної діяльності в цілому. Вчення марксистсько-ленінської філософії про *розвиток* дає змогу визначити внутр. рушійні сили процесу Н. як суперечність між пізнавальними і практичними завданнями, що висуваються самим ходом Н., і наявним рівнем знань, умінь і розумового розвитку школярів. Розвиткові творчої пізнавальної діяльності учнів сприяє *проблемне навчання*. В структурі навч. процесу виділяють такі його елементи (ланки): постановка проблеми й усвідомлення пізнавальних завдань; сприймання предметів і явищ, формування понять, спостережливості, уяви й мислення учнів; закріплення й систематизація знань, формування умінь і навичок; застосування знань, умінь і навичок; аналіз досягнень учнів, перевірка й оцінка їхніх знань, досягнутого рівня розумового розвитку.

Освіта (загальна, політехнічна, професійна тощо), розвиток і виховання людини — основні результати Н., яке починається з раннього дитячого віку і триває протягом усього життя людини як у вигляді організованої освіти (дитячий садок, школа, вуз, курси підвищення кваліфікації, політико-виховна робота тощо), так і шляхом *самоосвіти*. Мета, зміст освіти, форми організації й *методи навчання* визначаються соціально-екон. потребами, зумовленими характером сусп. відносин, політикою пануючих класів, станом розвитку засобів виробництва, науки й техніки, рівнем освіти і педагогіки, віковими особливостями учнів. Експлуататорські класи використовують Н. як засіб зміцнення свого панування. В соціалістичному суспільстві Н. поставлено на службу інтересів народу, підготовки всебічно освічених людей, здатних до фіз. і розумової праці, активної

участі у виробництві матеріальних і духовних цінностей комуністичного суспільства. Теорією Н. є *дидактика*. Осн. формою організації Н. в рад. серед. школі є *урок* (див. *Кабінетна система навчання*, *Класно-урочна система навчання*), у вищій школі — *лекції* й *семінари* (див. також *Курсова система навчання*). В СРСР Н. в школах ведеться рідною мовою учнів.

Літ.: Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний. М., 1975; Проблема единства обучения и воспитания. Л., 1978; Бабанский Ю. К. Об актуальных проблемах совершенствования обучения в общеобразовательной школе. «Советская педагогика», 1979, № 3. Див. також літ. до ст. *Дидактика*. *А. М. Алексюк.*

НАВЧЕ́ННЯ в етології — одне з осн. понять, що характеризує індивідуальне пристосування тварини до умов існування шляхом зміни природженої *поведінки*. Розрізняють облігатне (обов'язкове) Н., яке властиве всім особинам даного виду (напр., *відбиття в пам'яті*), і факультативне (необов'язкове), що стосується поведінки окремих особин відповідно до конкретних умов їхнього життя (напр., *навичка*, наслідування тощо).

НАВЧЕ́ННЯ, научіння, научування в психології — набуття людиною знань, умінь, *навичок* і нових форм *поведінки*. На відміну від педагогічного поняття *навчання*, термін «навчення» застосовується переважно в психології поведінки і охоплює широке коло процесів формування індивідуального досвіду. Н. має багаторівневий характер: рефлекторний рівень, який включає сенсорне, моторне й сенсорно-моторне Н.; когнітивний — Н. фактичним знанням, практичним операціям і діям; інтелектуальний — Н. теор. знанням і системам ідеальних операцій та дій. Істор. досвід людства передається окремим людям шляхом активного навчання, що становить одну з найважливіших функцій суспільства, яка покладається, зокрема, на школи та ін. пед. заклади. Н. здійснюється людьми, які живуть у певних соціальних умовах, а тому в змісті і спрямованості Н. слід розрізняти соціально-класовий і загальнолюдський моменти. *С. Д. Максименко.*

НАВ'Я́ЗЛИВІ СТА́НИ — хворобливий стан, який полягає в тому, що в свідомості людини всупереч її бажанню виникають настирливі спогади, страхи, потяги; нав'язливими бувають і дії. Хворий розуміє їх непотрібність і безглуздість, але позбавитися від них не може, тому подібні стани наз. нав'язливими. Н. с. бувають при *неврозах*, *психопатіях*, деяких психічних хворобах, а в легкій формі іноді й у здорових людей (напр., при перевтомі). Безпосередньою причиною розвитку Н. с. є психічна травма. У хворого нав'язливі думки можуть мати різний зміст, напр. безцільне рахування (кроків, сходинок); сумніви (чи виключив газ? чи зачинив двері?) тощо. Нав'язливі дії проявляються у формі нав'язливих ритуалів. Нав'язливі страхи супроводяться серцебиттям, пітливістю, нудотою, запамороченням, болями у животі тощо. Лікування: медикаментозне, психотерапія, загальнозміцнюючі засоби тощо.

НА́ГА — група споріднених гірських племен і народностей (ангамі, ао, сема, лхота та ін.), які населяють штати *Нага-Прадеш* і частково *Маніпур* і *Ассам* на Пн. Сх. Індії. Живуть також у прикордонних районах пн.-зх. Бірми. Заг. чисельність — понад 500 тис. чол. (1970, оцінка). Говорять мовами тібето-бірманської групи. У Н. збереглися давні анімістичні вірування (див. *Анімізм*). Заняття — землеробство, скотарство і рибальство.

НАГА́Ї Кафу (справж. ім'я — Сокіті; 3.XII 1879, Токіо — 30.IV 1959, Ітікава, префектура Тіба) — япон. письменник, член Япон. академії мист. Перший роман «Квіти пекла» (1902) написав під впливом франц. натуралізму, зокрема Е. Золя. В 1903—08 жив у США і Франції. Осн. тема творів зрілого періоду — життя столичного півсвіту. Автор романів «Ріка Суміда» (1909), «Змагання» (1916—17), «Сніг тане» (1921), «До і після сезону дощів» (1931). Під час 2-ї світової війни твори Н. були заборонені. Друкувався після 1946 («Орден». «Танцівниця»).

Б. П. Яценко.

НАГАЙЧИ́НСЬКИЙ КУРГА́Н — сарматський курган 1 ст. до н. е. біля смт Нижньогірського Крим. обл. Досліджений 1974. Розкопками відкрито багате жіноче поховання в розписному двосхилому дерев'яному саркофазі. Знайдено сарматський гончарний, алебастровий посуд, бронзове дзеркало, понад 570 високохудожніх прикрас із золота та коштовних каменів (заг. вагою понад 2 кг) сарматського, грецького і сх. походження. На голові жінки була діадема із золотих ланцюжків, на шиї масивна гривна, прикрашена грифонами, на руках і ногах — браслети з фігурками людей, на грудях — брошка. В ногах у шкатулці лежали золоті персні, флакон для пахощів, срібні ложечки, різноманітні намистини, фігурка дельфіна з гірського кришталю, оздоблена золотом.

Літ.: Щепинський А. О. Скарби сарматської знаті. «Вісник АН УРСР», 1977, № 10. *Є. В. Черненко.*

НАГА́Н — револьвер системи бельг. зброяра Л. Нагана калібру 7,62 мм. Н. сконструйовано наприкінці 19 ст. Мав семизарядний барабан, який одночасно служив магазином і патронником, дальність стрільби — до 100 м. Був на озброєнні багатьох армій, у т. ч. російської. В Рад. Армії Н. називався «револьвер зразка 1895». Перед Великою Вітчизн. війною замінений автом. *пістолетом*.

НАГА́НО — місто в Японії, адм. ц. префектури Нагано. Розташоване в центр. частині о. Хонсю. Вузол з-ць і автошляхів. 305 тис. ж. (1975). Підприємства верстато-інструм., деревообр., харч. пром-сті. Виготовлення муз. інструментів та виробів з натурального шовку. Один із реліг. центрів країни (храм Дзенколзі).

НАГАО́КА Хантаро (18.VIII 1865, Нагасакі — 11.XII 1950) — япон. фізик, іноз. член АН СРСР (з 1930). Після закінчення 1887 Токійського ун-ту до 1931 працював там же (з 1896 — професор), з 1931 — президент ун-ту в Осаці. Наук. праці з питань магнітострикції, спектроскопії, структури атома, матем. фізики, геофізики. В 1904 запропонував модель атома, за якою атом складається з позитивно зарядженого ядра, навколо якого обертається кільце, що складається із значної кількості електронів. Хоч модель Н. не звернула на себе уваги фізиків, її можна вважати попередницею планетарної моделі атома Е. *Резерфорда*.

НА́ГА-ПРА́ДЕШ, Нагаленд — штат на Пн. Сх. Індії. Площа 16,5 тис. км². Населення 0,5 млн. чол. (1971). Адм. ц.— м. Кохіма. Розташований в Ассамо-Бірманських горах. В рослинному покриві переважають тропічні ліси (до вис. 1000 м). Найменше населений штат країни. Основа г-ва — підсічно-вогневе землеробство. Вирощують переважно рис. Заготівлі лісу. Кустарні промисли (у т. ч. виробн. тканин).

Х. Нагаока.

НАГАСА́КІ — місто в Японії, адм. ц. префектури Нагасакі. Розташоване на Зх. о. Кюсю. Значний порт у зат. Нагасакі. 448 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування, особливо суднобудування, і судноремонт. Підприємства металург., нафтохім., лісопильної, текст., харч. (у т. ч. рибоконсервної) пром-сті. Важлива база мор. рибальства. Поблизу Н.— видобування вугілля. Ун-т. Під час 2-ї світової війни 9.VIII 1945 на місто було скинуто амер. атомну бомбу, від вибуху якої зруйновано частину міста і вбито та поранено бл. 75 тис. чол. У наступні роки від тяжких захворювань, пов'язаних з вибухом, загинуло ще бл. 100 тис. чол. Н. відоме з 12 ст. як рибальське селище. Архіт. пам'ятки 16—17 ст.

НА́ГЕЛЬ (Nagel) Отто (27.IX 1894, Берлін — 12.VII 1967, там же) — нім. живописець і графік, почесний член АМ СРСР (з 1958). Член Компартії Німеччини з 1919. Спеціальної худож. освіти не мав. У 1928 разом з Г. *Цілле* заснував сатиричний журн. «Ейленшпігель». У своїх картинах відтворював життя й боротьбу робітн. класу Німеччини: «Ювіляр» (1924); «Озброєні робітники» (1931); писав портрети (Б. Келлермана, автопортрет, обидва — 1949). Після створення НДР виконав картину «Будівельник-каменяр» (1953) та ін. Н.— один з організаторів (1950) і президент (1956—62) Німецької АМ у Берліні.

Літ.: Марченко Е. И. Отто Нагель. М., 1960.

НАГІ Мухаммед (27.I 1888, Александрія — 5.IV 1956, Каїр) — єгип. живописець і графік. У 1910—14 навчався в Школі красних мистецтв у Парижі. В 1931—32 працював у Ефіопії. В 1932 організував т-во «Ательє» в Александрії. Твори: картини — «Буйвіл і фелах», «Розлив Нілу»; монументальне панно «Відродження Єгипту» (в залі засідань Нац. асамблеї в Александрії). Був директором Худож. ін-ту (з 1937) та Музею сучас. мистецтва (з 1939) в Каїрі.

О. Нагель. Безробітний. 1920.

Є. В. Нагірний.

НАГІ́ДКИ, календула (Calendula) — рід трав'янистих і напівкущових рослин родини *складноцвітих*. Стебло прямостояче. Листки прості. Квітки оранжеві, жовті, зібрані в кошики. Плід — сім'янка. 20 видів, пошир. переважно в середземноморських країнах. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: Н. лікарські (C. officinalis) і Н. польові (C. arvensis). Н. лікарські поширені в культурі як лікарська й декоративна рослина. Походять з Центр. і Пд. Європи. Квітки використовують у медицині для виготовлення мазі та настойки, що їх застосовують як *протизапальний засіб*. Н. польові — невисокі (10—20 см) рослини з дрібними (0,7 см у діаметрі) кошиками. Зустрічаються як бур'ян у Хмельн. та Вінн. областях.

НАГІ́РНИЙ Василь Степанович [31.XII (11.I) 1848, с. Гірне, тепер Стрийського р-ну Львів. обл.— 25.II 1921, Львів] — укр. архітектор. У 1870—71 навчався в Тех. академії у Львові, 1871—75 — у Федеральній політех. школі в Швейцарії. Збудував у зх. областях України багато церковних, переважно мурованих споруд, у яких застосував неороманські архіт. форми та прийоми нар. дерев'яної архітектури (церкви в с. Тухлі, тепер Сколівського р-ну Львів. обл., 1895; в с. Лисичинцях, 1903, та с. Гнилицях, 1905; обидва тепер Підволочиського р-ну Тернопол. обл.). Після 1905 будував спільно з сином Є. В. *Нагірним*. У 1898 Н. разом з І. *Трушем* та Ю. *Панкевичем* утворив першу професійну орг-цію укр. художників Львова «Товариство для розвою руської штуки».

НАГІ́РНИЙ Євген Васильович [13 (25).VIII 1885, с. Рудне, тепер у складі Львова — 8.VI 1951, Львів] — укр. рад. архітектор. Син В. С. *Нагірного*. В 1912 закінчив архіт. ф-т політех. школи у Львові. До 1921 працював з батьком. Збудував у зх. областях України бл. 300 житл., громад. та культових споруд. Для творчості Н. характерне використання мотивів укр. *барокко* та нар. архітектури (церква в Стебнику, тепер місто Львів. обл., 1938). На спорудах пізнішого часу позначився вплив нової архітектури (будинок лікарні на вул. Пирогова у Львові, 1934). З 1946 викладав у вищих навч. закладах Львова.

НАГІ́РНО-КАРАБА́ХСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ — у складі Аз. РСР. Утворена 7.VII 1923. Розташована в сх. частині Малого Кавказу. Площа 4,4 тис. км². Нас. 162,6 тис. чол. (1980). Поділяється на 5 районів, має 2 міста та 6 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Степанакерт*.

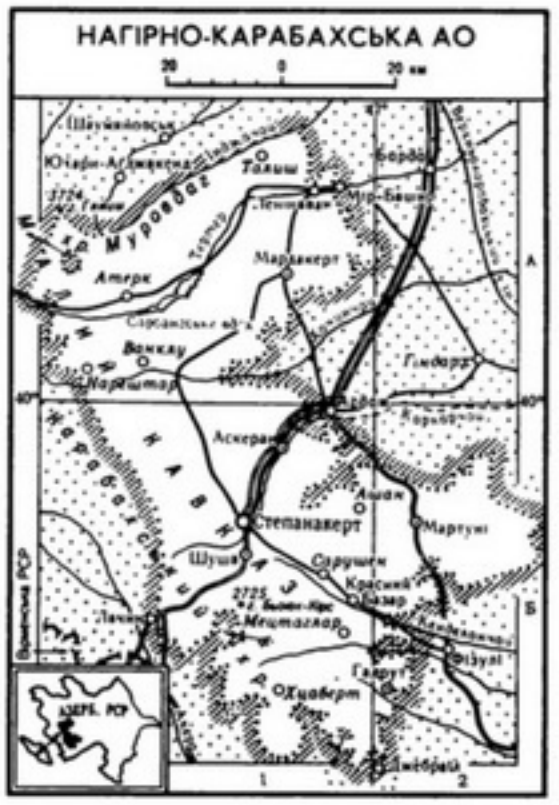

Природа. Рельєф Н.-К. а. о. гірський. На Пн. простягається хребет Муровдаг (заввишки до 3724 м, г. Гямиш), у центр. і пд.-зх. частинах — Карабахський хребет (заввишки до 2725 м). Корисні копалини: поліметалеві руди, літографський камінь, ісландський шпат, мармур, графіт, азбест та ін. Є також мінеральні джерела. Клімат на більшій частині території помірно теплий з сухою зимою. Пересічна т-ра січня в передгір'ях від +3 до —2°, у горах від —6 до —10°; липня відповідно від +25 до +20° та від +15 до +10°. Опадів 400—600 мм на рівнині та понад 800—850 мм у горах. Річки належать до бас. *Кури* (Тертер, Хачинчай, Каркарчай) і Араксу (Кенделанчай, Ішханчай), їх використовують для зрошування і як джерело електроенергії. На р. Тертер — Сарсангське водосховище та ГЕС. Передгірні частини області вкриті каштановими ґрунтами, вище — гірсько-каштановими та гірсько-лучними. В Н.-К. а. о. налічується бл. 2000 видів рослин. На рівнині — полинова та полиново-злакова напівпустельна, у передгір'ях — злакова та гірсько-ксерофітна рослинність, вище — широколистяні ліси (зокрема, дубово-грабові й букові), субальп. та альп. луки.

Населення. В Н.-К. а. о. живуть вірмени, азербайджанці, росіяни та ін. Пересічна густота населення — 36,6 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 44% (1979).

Історія. Тер. Н.-К. а. о. заселена людьми з епохи раннього *палеоліту*. В 1 ст. н. е. вона входила до складу *Албанії Кавказької* В 3—5 ст. тут розвинулися феод. відносини. Тер. області завойовували араби (поч. 8 ст.), турки-сельджуки (серед. 11 ст.), монголи (30-і рр. 13 ст.). У 17 — 1-й пол. 18 ст. Карабах став ареною безперервних воєн між Туреччиною та Іраном. В серед. 18 ст. створено Карабахське ханство, населення якого чинило героїчний опір іран. завойовникам. Ханство мало дружні стосунки з Росією. В 1805 було підписано договір про перехід його під владу Росії (див. *Російсько-іранські війни 18—19 століть*). Приєднання до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, відіграло позитивну роль в історії Карабаху. В 1822 Карабахське ханство було ліквідоване. Влітку 1905 в м. Шуші оформилась більшовицька група. В 1918—20 владу в краї захопили бурж. націоналісти (див. «*Мусавит*», «*Дашнакцутюн*»). Рад. владу встановлено на поч. травня 1920. 7.VII 1923 утворено Н.-К. а. о. За роки соціалістичного будівництва за допомогою рос. та ін. народів СРСР ліквідовано екон. і культур. відсталість краю. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Н.-К. а. о. разом з усім рад. народом боролися проти нім.-фашист. загарбників, самовіддано працювали в тилу. Бл. 15 тис. жителів області нагороджено орденами й медалями, з них 20 удостоєно звання Героя Рад. Союзу, а Н. Г. *Степанян* — двічі. В післявоєнні роки трудящі Н.-К. а. о. досягли нових успіхів у розвитку економіки й культури. Область нагороджено орденом Леніна (1967) і орденом Дружби народів (1972).

Господарство Н.-К. а. о. базується гол. чин. на переробці місц. сировини. Провідна галузь пром-сті — харчова. Представлена виноробними (Степанакерт, Гадрут, Мартуні, Мардакерт та ін.), маслосироробними, хлібними та ін. підприємствами. З галузей легкої пром-сті найрозвинутіші шовкова (шовковий комбінат), є також килимова, взут. і швейна ф-ки (Степанакерт). Значне місце в економіці області належить Степанакертському електротех. з-ду. Розвинута лісова та деревообр. (меблева ф-ка в Степанакерті, Мардакертський виробничий комбінат) і буд. матеріалів пром-сть (комбінат буд. матеріалів та асфальтобетонний з-д у Степанакерті). У м. Шуші — ф-ка східних муз. інструментів. Електроенергія надходить з Мадагізької та Мінгечаурської гідроелектростанцій. С. г. спеціалізується на виноградарстві, вирощуванні зернових культур, плодівництві, бавовництві в поєднанні з тваринництвом м'ясо-мол. та м'ясо-вовнового напряму. Н.-К. а. о.— один з гол. виноградарських і плодоягідних районів Аз. РСР (1980 зібрано 137,0 тис. т винограду). В посівах зернових переважають озима пшениця та ячмінь. Вирощують зернобобові, кукурудзу, бавовник (на зрошуваних землях), а також тютюн. Важливе значення має ви-

Нагірно-Карабахська автономна область.
1. Гірський краєвид.
2. Степанакерт. Площа В. І. Леніна.
3. Панорама міста Шуші

рощування шовковиці. Поголів'я (1980, тис.): великої рогатої худоби — 63,1, овець і кіз — 185,9, свиней — 66,3. Розвинуті птахівництво та шовківництво. Осн. вид транспорту — автомобільний, найважливіші шляхи: Євлах — Агдам — Степанакерт — Шуша — Лачин, Євлах — Мардакерт — Кельбаджар. Діє газопровід Євлах — Степанакерт. Авіац. сполучення з Баку, Єреваном, Нальчиком та ін. Гірсько-кліматичний курорт Шуша.

Культура. За роки Рад. влади ліквідовано неписьменність. У 1979/80 навч. р. в області було 188 заг.-осв. шкіл, 5 серед. спец. навч. закладів, 4 профес.-тех. уч-ща, пед. ін-т у Степанакерті. Працюють Степанакертська комплексна зональна станція, Карабахська наук.-експериментальна база Ін-ту генетики і селекції АН Аз. РСР у селищі Ленінаване, центр наук.-тех. інформації. В області налічується 200 масових б-к (фонд 1300 тис. одиниць зберігання), 237 будинків культури і клубів, 188 кінотеатрів і кіноустановок з платним показом, драм. театр імені М. Горького, два держ. худож. ансамблі, 8 музеїв (1980). Виходить обл. газ. «Совєтакан Карабах» («Радянський Карабах») вірм. мовою. Місцеві радіопередачі ведуться вірм., азерб. і рос. мовами. Ретранслюються програми Центр. і респ. телебачення. Найдавніші пам'ятки худож. культури відомі з серед. 3-го — серед. 2-го тис. до н. е. (вироби з бронзи, кераміка). В 19 — на поч. 20 ст. тут працювали художники Мір Мохсун *Навваб* і Уста Гамбар Карабачі. Поширені різні види декоративно-ужиткового мист.: килимарство, ткацтво, шитво золотом. На тер. Н.-К. а. о. з 5 ст. збереглися Амарський монастир (5 ст.), храм монастиря Гандзасар (13 ст.), залишки фортеці (т. з. замок Ібрагім-хана, 18 ст., в Шуші), житл. будинки (18—19 ст.). За рад. часу в містах (Степанакерт, Шуша) і селах споруджено багато житл., культурно-побутових та громад. будівель.

НАГІ́Р'Я — значні за площею ділянки земної поверхні з характерним поєднанням гірських масивів, плоскогір'їв, хребтів та долин, розташованих у цілому високо над рівнем моря (напр., *Вірменське нагір'я, Іранське нагір'я, Памір, Тібет*).

НА́ГЛЯД АДМІНІСТРАТИ́ВНИЙ — діяльність спеціальних органів держ. управління по здійсненню систематичного контролю за додержанням підприємствами, організаціями, установами, *службовими особами* та громадянами встановлених адміністративно-правових норм. Здійснюється гол. чин. органами внутр. справ, митними органами, держ. інспекціями (санітарною, ветеринарною) тощо. Н. а. стосується контролю за здійсненням правил певного виду (напр., правил торгівлі) з тим, щоб запобігти і покласти край порушенню їх, притягти винних до відповідальності. Він спрямований на забезпечення *громадського порядку*. Органи, які здійснюють Н. а., у випадках порушення відповідних правил застосовують встановлені *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення* заходи організаційно-виховного і примусового характеру, мають право здійснювати обстеження піднаглядних органів, вимагати від них необхідних відомостей і документів, дозволяти або забороняти ті чи ін. види діяльності, накладати *адміністративні стягнення* тощо. Н. а. регулюють також такі підзаконні акти, як Положення про паспортну систему СРСР від 28.VIII 1974. Деякі функції Н. а. покладено на громад. орг-ції: профспілки, народні дружини, громадських інспекторів.

І. М. Пахомов.

НАГЛЯДО́ВЕ ПРОВА́ДЖЕННЯ — надзвичайний порядок перегляду вироків, рішень та ін. актів суду. Див. *Перегляд у порядку судового нагляду*.

НАГНИ́БІДА Микола Львович [н. 7 (20).IX 1911, с. Попівка, тепер с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запоріз. обл.] — укр. рад. поет, засл. працівник культури БРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. Навчався в Харків. Комуністич. ін-ті журналістики, закінчив Київ. пед. ін-т (1946). Друкуватися почав 1930. Перша зб. поезій «Дніпровська весна» (1932) — про будівників Дніпрогесу. Вийшли зб. віршів Н. «Зерна» (1933), «Дніпроград» (1937), «Дорога на південь» (1940), «Здрастуй, Харків!» (1943), «Незабутнє» (1946), «Правий берег» (1948), «Гірські вершини» (1960), «Зерна граніту» (1963), «Жовтнева книга» (1967), «На полі битви» (1969), «Вам присвячую» (1975), «Благословенна будь» (1980) та ін., кілька збірок нарисів. Перекладає з білорус. та ін. мов братніх республік СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1961; Вибране, т. 1—2. К., 1971; День побачення. К., 1977; Висота. К., 1978; Дзвони Хатині. Колокола Хатыни. Званы Хатыні. К., 1979; Рос. перекл.— Избранное. М., 1981.

П. О. Сердюк.

НАГНІ́ЗДНІ ПТАХИ́ — група птахів, у яких період *зародкового розвитку* порівняно нетривалий, запас поживного *жовтка* обмежений; вони залишаються в гнізді, поки не почнуть літати. Пташенята Н. п. вилуплюються безпорадними, голими, сліпими, з несталою т-рою тіла; батьки їх годують і обігрівають. До Н. п. належать *горобцеподібні, дятлоподібні, зозулеподібні, пеліканоподібні, лелекоподібні* та ін. Деякі птахи, напр. *соколоподібні* і *совоподібні*, займають проміжне положення між Н. п. і *виводковими птахами:* їхні пташенята вкриті густим пухом, а у соколоподібних вони вилуплюються зрячими.

НАГНІТА́Ч — компресор, яким нагнітають повітря в циліндри *двигунів внутрішнього згоряння*, здійснюючи тим самим *наддув*. Приводиться в дію через *зубчасту передачу* від колінчастого вала двигунів або від газової турбіни, що використовує енергію вихлопних газів двигуна.

НА́ГОЛОС — виділення *складу* або *слова* силою голосу, висотою тону чи тривалістю. З погляду *фонетики* розрізняють Н. силовий, динамічний, або експіраторний (у чес. мові), музикальний, мелодичний, тонічний, або тоновий (у лит., кит. мовах), кількісний, довготний, або квантитативний (у новогрец., рос., укр. мовах). З погляду *морфонології* розрізняють Н. постійний, фіксований, або стійкий (в ест. мові — на першому складі, у франц. мові — на останньому, у польській — на передостанньому), і вільний, нефіксований (у рос., укр. мовах). Н. може бути рухомий, або змінний, і нерухомий, або сталий (пор. по́ле — поля́ і бере́за — бере́зи). Деякі слова, крім гол. Н., можуть мати ще й побічний (напр., у слові еле́ктромонта́ж). Розрізняють Н. складу, пов'язаний зі змінами сили звука або руху тону в середині складу (у в'єтнамській, кит., лит., швед. мовах), Н. слова — виділення фонетичними засобами одного зі складів у кількаскладовому слові, Н. фразовий, яким виділяють якесь слово в реченні. У межах фразового Н. розрізняють синтагматичний Н., що падає в *синтагмі* на останнє слово, *логічний наголос* та емфатичний — емоційне виділення слова в реченні для підсилення його виразності («Це чуде-е-сна річ!»). З погляду *фонології* Н. об'єднує звуки в слові або слова в реченні. За Н. можуть розрізнятися слова і форми слів (во́ди — води́, при́клад — прикла́д).

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979.

Н. І. Тоцька.

НАГО́ЛЬНА — річка у Ворошиловгр. та Донец. областях УРСР, ліва притока Міусу (бас. Азовського м.). Довж. 70 км, площа бас. 978 км². Бере початок на Донецькому кряжі. Живлення переважно снігове. На Н. споруджено 2 шлюзи-регулятори. Воду річки використовують для зрошування. В долині Н. досліджено кургани та поселення *бронзового віку* (кін. 2-го — поч. 1-го тис. до н. е.).

НАГО́ЛЬНИЙ КРЯЖ — пд.-сх. частина *Донецького кряжа*. Розташований в бас. р. Нагольної, у межах Ворошиловгр. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР. Від Головного вододілу відмежований денудаційним (див. *Денудація*) уступом. Складений дислокованими породами кам.-вуг. системи, гол. чин. пісковиками, вапняками і сланцями. Рельєф ускладнений пасмами та гривами з тривких щодо руйнування порід. Річкові долини і балки неглибокі, лише в місцях перетину щільних гірських порід урвисті. Виділяються відслонені ерозією куполоподібні підняття — куполи Грибоваха (222 м), Центральний, Дяківський. Є поклади хім. сировини, буд. матеріалів, прояви поліметалевого зруденіння.

І. М. Рослий.

НАГО́ЛЬНО-ТАРА́СІВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді. Розташована на р. Нагольній, за 12 км від залізнич. ст. Дар'ївка. 2,5 тис.

М. Л. Нагнибіда.

Є. В. Нагірний. Церква в Стебнику (тепер місто Львівської області). 1938.

Нагідки лікарські. Верхня частина квітучої рослини і плід.

ж. (1980). Населення селища працює в основному на підприємствах м. Ровеньок. Середня школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Селище виникло на поч. 18 ст.

НАГО́РНИЙ Олександр Васильович [29.VIII (10.IX) 1887, Харків — 11.V 1953, там же] — укр. рад. фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки (з 1943). Закінчив Харків. ун-т (1912), де й працював до кінця життя (з 1924 — професор). Праці Н. присвячені вивченню *газообміну* у комах, хім. властивостей *протоплазми,* явища *гістерезису* гідрофільних колоїдів, питанням вікової фізіології та біохімії. Вивчаючи проблему передчасного старіння з метою розробки відповідних запобіжних заходів, Н. підкреслював роль нервової системи в процесі старіння, а також значний вплив умов навколишнього середовища на *онтогенез* вищих тварин.

НАГОРО́ДИ ДЕРЖА́ВНІ СРСР — див. *Ордени СРСР, Медалі СРСР, Звання почесні в СРСР.*

НАГОРО́ДИ ДЕРЖА́ВНІ УРСР. Державними нагородами республіки є *звання почесні УРСР, Почесна Грамота Президії Верховної Ради УРСР* і *Грамота Президії Верховної Ради УРСР.* 7.V 1981 Указом Президії Верховної Ради УРСР затверджено «Положення про державні нагороди Української РСР», яке визначає: заг. положення; заслуги, успіхи, за які надаються Н. д. УРСР; порядок представлення до нагородження Н. д. УРСР; порядок вручення нагород; права і обов'язки нагороджених; позбавлення Н. д. УРСР; відповідальність за незаконні дії щодо Н. д. УРСР. Вид нагороди визначається характером і ступенем заслуг нагороджуваного. Н. д. УРСР удостоюються *громадяни СРСР,* підприємства, об'єднання, установи і орг-ції, військ. частини, р-ни, міста, селища і села УРСР та ін. союзних республік. Їх можуть бути удостоєні й особи, які не є громадянами СРСР. Клопотання про присвоєння чи нагородження тією чи іншою Н. д. УРСР порушується перед вищестоящим органом чи орг-цією, як правило, в *трудовому колективі,* де працює особа, яку представляють до нагороди; про нагородження підприємств, орг-цій тощо клопотання порушуються вищестоящими органами, щодо військ. частин — вищестоящим військ. командуванням. Удостоєним Н. д. УРСР вручаються відповідно посвідчення до почесного звання, грамота, а також знак, зразки яких затверджує Президія Верховної Ради УРСР. Позбавити держ. нагород УРСР може тільки Президія Верховної Ради УРСР у випадках: засудження нагородженого за тяжкий *злочин,* вчинення особою проступку, що порочить як нагороджену, позбавлення нагородженого громадянства СРСР. Носіння знаків до Н. д. УРСР особою, яка не має на те права, а так само привласнення їх або вчинення ін. незаконних дій щодо держ. нагород УРСР тягнуть за собою встановлену законодавством відповідальність. *Р. І. Гринчук.*

НАГОРЯ́НСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення лісостепових землеробсько-скотарських племен Серед. Придністров'я ранньоскіфського часу (кін. 7 — поч. 6 ст. до н. е.) поблизу с. Нагорян Кельменецького р-ну Чернів. обл. Досліджувалося 1950. Розкопками виявлено залишки трьох напівземлянок з відкритими вогнищами та печами-кам'янками. Знайдено знаряддя праці (мотики з рогу оленя й кременю, прясла), глиняний посуд (горщики з наліпним розчленованим валиком і проколами на вінцях, миски із загнутими краями, черпаки з високими ручками тощо) та кістки свійських тварин.

НАГО́Я — місто в Японії, адм. ц. префектури Айті. Розташована в центр. частині о. Хонсю, на узбережжі зат. Ісе, в дельті р. Кісо. Вузол з-ць і автошляхів, один з гол. портів країни. Понад 2 млн. ж. (1975). Значний екон., фінанс., торг. і культур. центр країни, екон. ядро індустр.-агр. району Токай. У Н. та містах-супутниках розвинуті машинобудування (автомобіле-, авіа-, електротех., точне, текст., суднобудування і судноремонт), металообробна пром-сть, чорна і кольорова металургія. Найбільший центр текст. пром-сті Японії. Підприємства хім., поліграф., фарфоро-керамічної (у т. ч. виробн. ізоляторів), меблевої, харч. та ін. галузей. Військ.-мор. та авіац. арсенали. Ун-т та ін. вузи. 2 музеї. Театри. Бот. сад, зоопарк. Метрополітен. Архіт. пам'ятки 8—17 ст.

НАГПУ́Р — місто в центр. частині Індії, у штаті Махараштра. Розташований на р. Наг. Вузол з-ць і автошляхів. 866,1 тис. ж. (1971). Провідна галузь пром-сті — бавовняна. Розвинута також керамічна, скляна, поліграф., хім. (шинний з-д) пром-сть, виробн. холодильників. Кустарне виготовлення тканин, гончарних, худож. та ін. виробів. У районі Н.— видобування марганцю. Ун-т (з 1923). Археол. музей. Н. засн. у 18 ст.

НАГРІ́В МЕТА́ЛУ — підвищення температури металу до рівня, нижчого за температуру його *плавлення.* До Н. м. вдаються перед *обробкою металів тиском,* щоб надати їм належної пластичності, а також при *термічній обробці* (зокрема, *хіміко-термічній обробці*) металів і *спіканні* металевих порошків, які під впливом т-ри змінюють свої мех., фіз. і хім. властивості. Для Н. м. використовують *нагрівальні печі* і *термічні печі.* Характеризують Н. м. т-рою нагріву, до якої мають бути нагріті вироби (або заготовки) перед надходженням з печі, і його швидкістю — зміною т-ри за одиницю часу. Т-ра нагріву і режим її зміни протягом певного часу залежать від виду металу і застосовуваної обробки. Швидкість нагріву, що її визначають переважно за зміною т-ри поверхні металу, зумовлюється конструкцією і тепловою потужністю печі, умовами зовн. теплопередачі і передачі тепла всередині виробів (заготовок), фіз. властивостями металів. Окислюванню і зневуглецьовуванню поверхні металу запобігають *безокислювальним нагрівом.* Н. м. автоматизують, регулюючи температурний режим, витрату палива і переміщення виробів (заготовок). Див. також *Електричний нагрів.* *В. Ф. Копитов.*

НАГРІВА́ЛЬНА ПІ́Ч — промислова піч, де вироби (заготовки) або матеріали нагрівають до т-ри, нижчої за т-ру їхнього *плавлення* (на відміну від *плавильної печі,* в якій матеріали плавлять). Розрізняють нагрівальні *електричні печі* (в т. ч. *високочастотні печі*) і *полуменеві печі*; печі періодичної дії (*камерні печі, обертові печі* та ін.) і безперервної дії (напр., *методичні печі*). Н. п. застосовують у кольоровій та чорній металургії, машинобудуванні.

НАГРІВА́ЛЬНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, що ними нагрівають речовину (матеріал) або середовище, що оточує їх. Розрізняють Н. п. теплогенеруючі, де згоряє паливо (газові плитки, паяльні лампи та ін.) або протікає електр. струм (напр., електр. паяльники, електроконвектори), і теплообмінні (*конвектори* деяких типів, *бойлери, повітронагрівники, радіатори* тощо), в яких циркулює *теплоносій* (див. також *Теплообмін*). Н. п. застосовують у різних галузях науки і техніки, у побуті. Див. також *Опалювальні прилади.*

НАГРОМА́ДЖЕННЯ КАПІТА́ЛУ — перетворення частини *додаткової вартості* на *капітал.* Здійснюється у формі розширеного капіталістичного *відтворення*; зумовлюється системою капіталістичних виробничих відносин, *основним економічним законом капіталізму.* В результаті розширеного відтворення капіталу капіталісти привласнюють все більшу масу додаткової вартості. В сучас. капіталістичному суспільстві з відповідною йому великою машинною індустрією Н. к. супроводиться зростанням *органічної будови капіталу* і внаслідок цього зменшенням маси живої праці, застосовуваної капіталом, порівняно з масою *засобів виробництва.* Все це прискорює витіснення робітників з виробн., створюючи на одному полюсі багатство, на другому — злидні, породжує резервну армію робітників або *перенаселення відносне* (див. *Безробіття*). Представники вульгарної політ. економії намагалися тлумачити Н. к. як наслідок «збереження» капіталістами доходу, їхнього «стримування» від споживання. Насправді факторами Н. к. є посилення експлуатації *робочої сили,* підвищення продуктивності сусп. праці (див. *Загальний закон капіталістичного нагромадження*). Процес Н. к. веде до розвитку продуктивних сил і водночас поглиблює антагоністичні суперечності між працею і капіталом, що призводить до *відносного й абсолютного погіршення становища пролетаріату.* *В. О. Ломакін.*

НАГУ́Л ТВАРИ́Н — дорощування і відгодівля на *пасовищах* великої рог. худоби, овець та ін. тварин, призначених для забою на м'ясо; найдешевший спосіб збільшення живої маси тварин та підвищення їх *вгодованості.* В СРСР Н. т. є одним з способів *відгодівлі сільськогосподарських*

тварин. Поширений в РРФСР, Казахстані, Киргизії та ін. р-нах з степовими пасовищами, в умовах України — на Поліссі, у гірськокарпатській зоні, в дніпровських заплавах та на культурних пасовищах з підгодівлею *концентрованими кормами*. Найкраще нагулюються тварини спеціалізованих м'ясних і м'ясо-сальних порід. При правильній організації Н. т. добові прирости живої маси тварин досягають 0,7—1 кг на голову великої рог. худоби, а за весь період нагулу — 80—120 кг і більше, овець — на 20—30%. Нагул дорослої худоби триває 3—4 міс., молодняка 4—5 міс., овець 2—3,5 міс. Успіх Н. т. залежить від забезпечення їх вдосталь кормами, водою, а також правильного формування гуртів і *отар*, організації праці тощо.

Літ.: Семак І. Л. Відгодівля і нагул великої рогатої худоби та овець. К., 1956; Мосолов М. І., Семак І. Л. Технологія інтенсивного вирощування та відгодівлі худоби. К., 1973; Скотарство. К., 1979.

В. М. Хрящевський.

НАДА́ННЯ ЖИТЛОВО́Ї ПЛО́ЩІ — забезпечення громадян житлом у будинках держ. і громадського *житлового фонду*. Відповідно до п. 5 ст. 9 *Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік* питання Н. ж. п. (поза межами компетенції СРСР) підлягають віданню союзної республіки. В УРСР регламентується ст. 278 ЦивК УРСР і Положенням про порядок Н. ж. п. в УРСР від 20.XII 1974. Житл. площа надається лише громадянам, які перебувають на квартирному обліку, крім випадків невідкладного відселення (в разі стихійного лиха, знесення будинків тощо), а також ін. випадків, передбачених законодавством. Громадяни, які перебувають на квартир. обліку, одержують житлові приміщення в порядку заг. черги, крім осіб, які мають право на переважне або першочергове забезпечення житлом: Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, особи, нагороджені орденами Слави, Трудової Слави або «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» усіх трьох ступенів; особи, які проживають у підвалах, а також в аварійних і ветхих будинках, що не підлягають ремонту; хворі на тяжкі форми деяких хронічних захворювань; інваліди Великої Вітчизн. війни, сім'ї військовослужбовців і партизанів, які загинули чи пропали безвісти під час війни, та прирівняні до них особи; сім'ї, що мають троє і більше дітей; сім'ї осіб, які загинули внаслідок нещасного випадку та ін. Житло надають не менше за середню забезпеченість житловою площею громадян у даному населеному пункті і не більше за 13,65 кв. м на одну особу, крім випадків, коли кімната (однокімнатна квартира), що надається, перевищує вказану норму. Єдиною правовою підставою для вселення в житлове приміщення, незалежно від належності будинку, є ордер, виданий виконкомом районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів. Службове житлове приміщення заселяється за спец. ордером, що видається виконкомом місц. Ради, який включив це приміщення в число службових.

М. О. Голодний.

НАДБА́ВКИ — 1) Н. (знижки) до оптових цін за якість — відхилення ціни від прейскурантної в зв'язку зі змінами споживчих властивостей виробів. Застосовують (на вимогу споживача) при відхиленні від базового виконання виробу, на яке встановлено *оптову ціну*, при зміні комплектації виробів, при відхиленні фактичної *якості продукції* від нормативної, зазначеної в прейскуранті (стандарті), при держ. атестації якості продукції тощо. Н. встановлюють для екон. стимулювання підприємств щодо підвищення якості продукції та усунення множинності цін у прейскурантах. Н. використовують для покриття економічно обгрунтованих додаткових витрат на підвищення якості продукції виробником. Знижки до цін встановлюють на морально застарілі вироби, що їх мають зняти з виробн., і на продукцію, яку тимчасово випускають (за дозволом органів стандартизації) з відхиленням від вимог стандартів. Н. і знижки до оптових цін за якість широко застосовують і в міжнар. торгівлі. 2) Н. до заробітної плати — в СРСР грошові виплати, що їх систематично нараховують робітникам і службовцям понад їхні основні ставки (оклади) у випадках, передбачених трудовим законодавством. Н. до заробітної плати виплачують кваліфікованим працівникам при присвоєнні їм певної категорії або класу, за роботу в районах Крайньої Півночі і місцевостях, прирівняних до них, за роботу на підприємствах і в орг-ціях, розміщених у пустелях, безводних та високогірних місцевостях тощо.

НАДБРІ́ВНІ ДУ́ГИ — потовщення лобної кістки над *орбітами* у багатьох ссавців, у т. ч. людини. У сучас. людини в ранньому дитинстві Н. д. немає, у жінок вони розвинені значно слабіше, ніж у чоловіків, що служить однією з ознак для визначення статі по черепу.

НАДБУДО́ВА — категорія *історичного матеріалізму*. Див. *Базис і надбудова*.

НАДВИРОБНИ́ЦТВО — лишок товарів порівняно з платоспроможним попитом на них. Існує в капіталістичних країнах під час *економічних криз*. Проявляється в переповненні ринку масами товарів, що не мають збуту, в падінні цін, закритті підприємств, внаслідок чого робітники втрачають свою роботу, поповнюючи ряди безробітних. Н. є не абсолютним, тому що лишаються незадоволеними елементарні потреби широких мас трудящих, а відносним, тобто лишком порівняно з *купівельною спроможністю* населення. Н. породжується осн. суперечністю капіталізму — суперечністю між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення.

НАДВИСОКОЧАСТО́ТНА ТЕРАПІ́Я — один з методів *фізіотерапії*. Див. *Ультрависокочастотна терапія*.

НАДВИСОКОЧАСТО́ТНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, що генерують, підсилюють або перетворюють надвисокочастотні (від 300 МГц до 300 ГГц) електромагнітні коливання. Розрізняють Н. п. активні, що збільшують енергію надвисокочастотних коливань, і пасивні. До активних Н. п. належать спеціальної конструкції *тріоди* (зокрема, *нувістори*) та ін. *лампи електронні*, що в них надвисокочастотна складова анодного струму спричинена зміною потенціалу керуючої сітки. Дія деяких активних Н. п. (*клістронів, ламп біжучої хвилі, ламп зворотної хвилі, магнетронів, платинотронів* та ін.) грунтується на взаємодії електронів, прискорених сталим електр. полем, зі змінним електричним полем системи надвисокочастотних *резонаторів* або спіральної сповільнюючої системи. Активними надвисокочастотними є також *напівпровідникові прилади* деяких типів, наприклад надвисокочастотні *діоди, транзистори*. Пасивні Н. п. — *атенюатори*, вимірювальні лінії та ін. Н. п. використовують гол. чин. в електроніці й радіотехніці.

Літ.: Кацман Ю. А., Гоголев Г. П., Генералов Е. И. Электронные и квантовые приборы сверхвысоких частот. Л., 1974; Федоров Н. Д. Электронные приборы СВЧ и квантовые приборы. М., 1979.

НАДВІ́РНА — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташована у передгір'ї Карпат, на р. Бистриці Надвірнянській (бас. Дністра). Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Засн. в кінці 16 ст. Після 1-го поділу Польщі (1772) Н. у складі Галичини захоплена Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицькою Польщею. З 20-х рр. в Н. діяла орг-ція КПЗУ. В 1939 Н. разом з усією Зх. Україною возз'єднано з УРСР. З того самого року Н.— місто. У Н.— *Надвірнянський нафтопереробний завод*, цегельний і мол. з-ди, нафтогазодобувне управління, лісокомбінат, харчосмакова ф-ка, комбінат побутового обслуговування тощо. Автотрансп. технікум, профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи; 7 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 2 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 2 б-ки, спорт. комплекс.

НАДВІ́РНІ КОЗАКИ́ — феодально залежні селяни, що служили в збройних загонах польс. і укр. *магнатів* на Україні в 16—18 ст. Для придушення сел. виступів магнати у своїх маєтках утримували власне, т. з. надвірне військо, сформоване переважно з селян-кріпаків, які за службу одержували платню, зем. наділи та звільнялися від виконання феод. повинностей. Магнати Вишневецькі, Острозькі, Заславські, Потоцькі та ін. мали по кілька тисяч чоловік надвірного війська. Під час сел.-козац. повстань кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольної боротьби 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст., гайдамацьких рухів 18 ст. чимало Н. к. переходило на бік повсталих нар. мас. Зокрема, сотник Н. к. князів Любомирських *Верлан* керував гайдамацьким повстанням

НАДВІРНЯНСЬКИЙ НАФТОПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД

Надгробок на могилі П. Г. Тичини на Байковому кладовищі в Києві. Скульптор В. З. Бородай, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Граніт. 1970.

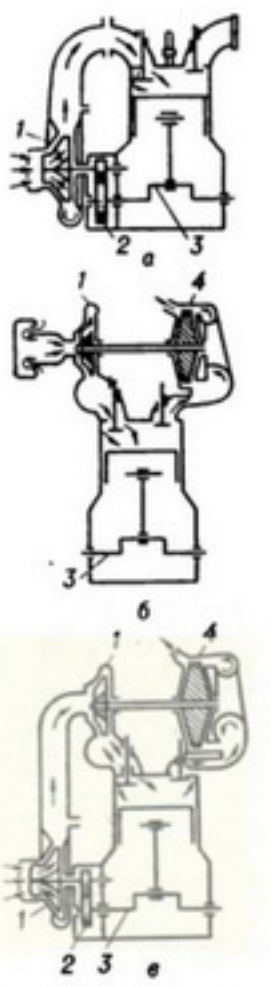

Агрегатний **наддув** двигунів: *а* — з приводним компресором; *б* — з турбокомпресором; *в* — з компресором і турбокомпресором; *1* — компресор; *2* — зубчаста передача; *3* — колінчастий вал; *4* — газова турбіна (стрілками показано напрям руху повітря).

1734, сотник надвірного війська Потоцьких І. *Гонта* разом з запорожцем М. *Залізняком* очолювали *Коліївщину* 1768 та ін. Загони Н. к. ліквідовано на Лівобережній Україні на початку нар.-визвольної війни 1648—54, на Правобережній Україні — після її возз'єднання 1793 з Росією, на Зх. Україні — після загарбання її 1772 Австрією.

НАДВІРНЯ́НСЬКИЙ НАФТОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство нафтопереробної пром-сті. Розташований у м. Надвірна Івано-Фр. обл. Засн. 1897 як нафтоперегінний сезонний з-д. Робітники підприємства брали активну участь у страйках. За роки Рад. влади Н. н. з. перетворився на високомеханізоване і автоматизоване підприємство. На з-ді діють сучасні установки первинної переробки нафти, термічного крекінгування сировини, виробництва нафтококсу, парафіну, синтетичних жирних к-т, каталітичного риформінгування бензинів. Всього виробляється нафтопродуктів і продуктів нафтохімії понад 20 видів. *Л. П. Буній.*

НАДВІРНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,9 тис. км². Нас. 100,7 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих міській, 3 селищним і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Надвірна*. Пн. частина району розташована у межах Прикарпаття, пд.— *Карпат Українських*. Корисні копалини: нафта, природний газ, сірка, буре вугілля, озокерит, калійна і кухонна солі, буд. матеріали. Є мінеральні джерела. Найбільші річки — *Прут* (бас. Дунаю) та *Бистриця Надвірнянська* (бас. Дністра). Грунти дерново-підзолисті, гірські (бурі лісові, переважно щебенюваті). Ліси (смерека, ялиця, бук, дуб, граб, береза) займають бл. 100 тис. га. В межах району Тавпишірківський, «Садки», Джурджійський, Бродулецький та Кливський держ. заказники. Найбільші підприємства району — *Надвірнянський нафтопереробний завод*, надвірнянське нафтогазодобувне управління, Надвірнянський та Ділятинський лісокомбінати, комбінат побутового обслуговування. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (жито, пшениця, ячмінь, овес) і тех. (льондовгунець) культур, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 29,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 13,3 тис. га. У Н. р.— 9 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Надвірна, Ділятин, Ланчин, Яремча, Ворохта. Автомоб. шляхів — 339 км (усі з твердим покриттям). У районі — 51 заг.-осв., 2 муз. і спорт. школи, автотрансп. технікум, профес.-тех. уч-ще; 49 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень; у курортній зоні м. *Яремчі* — санаторії, будинки відпочинку, пансіонати і турбази. 23 будинки культури, 18 клубів, 4 кінотеатри, 57 кіноустановок, 59 б-к. У с. Білих Ославах Н. р. народилася укр. рад. поетеса М. *Підгірянка*, у смт Ланчині — укр. рад. поет Ю. А. *Шкрумеляк*. У Н. р. видається газ. «Радянська Верховина» (з 1939). *А. М. Ромась.*

НАДГРО́БОК — твір скульптури або мала архітектурна форма, що встановлюється на могилі для увічнення пам'яті померлого. Н. відомі з давніх часів у різних країнах. Створюються у вигляді *стел, каплиць, мавзолеїв, обелісків, статуй, бюстів* тощо. На характер і форму Н. мають вплив соціальні та реліг. чинники, а також панівний худож. стиль. Н. часто виконують відомі скульптори й архітектори. Див. також статті *Гробниця, Монумент*.

НАДДА́ЧИНИ — учасники народницького руху, робітники, члени «*Південноросійського союзу робітників*». Брати Микола Борисович (н. 1852 — р. см. невід.), Сергій Борисович (1853—83). Н. в Севастополі в сім'ї міщанина. Микола Н. 1871, Сергій Н. 1872 переїхали до Одеси. В 1872 вступили до народницького робітн. гуртка. Разом з Є. Й. *Заславським* Н. брали участь у створенні «Південноросійського союзу робітників». Н. вели революц. пропаганду в Криму. В червні 1875 Микола Н. організував відділення «Союзу» в Ростові-на-Дону. В січні 1876 його було заарештовано. В жовтні 1877, відбувши тюремне ув'язнення, Микола Н. виїхав до Севастополя. В 1879 він перебував під слідством за революц. пропаганду, 1880 — за зберігання нелегальної л-ри. Дальша доля його невідома. Сергій Н. після тюремного ув'язнення оселився 1877 у Києві, організував на з-ді Донато народницький робітн. гурток, пізніше ввійшов до революц.-демократичного гуртка І. І. *Басова*. В 1879 був заарештований і засланий до Селенгинська (тепер Бурят. АРСР), де влітку 1883 покінчив життя самогубством.

«НАДДНІПРЯ́НСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Херсон. обкому Компартії України та обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Херсоні 6 раз на тиждень. Почала видаватись 1917 як орган Херсон. Ради робітн. і солдат. депутатів під назвою «Солдат и рабочий» (1917—18). Потім виходила під назвами «Херсонская правда» (1919), «Известия» (1919—21), «Херсонский коммунар» (1922—25), «Херсонський комунар» (1925), «Червоний селянин» (1925—28), «Рабочий» (1925—28). З 1.III 1928 замість газ. «Рабочий» і «Червоний селянин» було створено «Н. п.». Під час нім.-фашист. окупації Херсонщини 1941—44 не видавалася. З 1944 стала обл. газетою. В 1967 «Н. п.» нагороджено орденом «Знак Пошани», в 1977 — Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

НАДДНІПРЯ́НСЬКА УКРАЇ́НА, Наддніпрянщина — умовний термін, що вживався й інколи вживається в літературі для позначення території Правобережної та Лівобережної України.

НАДДНІПРЯ́НСЬКЕ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Дніпровській райраді м. Херсона, за 12 км від Херсона. 0,9 тис. ж. (1980). У селищі — Укр. н.-д. ін-т зрошуваного землеробства з дослідним г-вом, Херсон. зональна агрохім. лабораторія, будинок побуту. Восьмирічна школа, фельдшерський пункт, 2 б-ки. дендропарк. Засн. 1966.

НАДДНІСТРЯ́НСЬКИЙ ГО́ВІР, наддністрянські говірки — говір укр. мови. Належить до II пд.-зх. наріччя. Пошир. на більшій частині тер. Львівської, у пд. районах Тернопільської та пн.-зх. районах Івано-Фр. областей. Характерні риси: сильне укання (твури́ти, го́рлу, ти́ху), перехід наголошеного **а** після м'яких приголосних в **е** (д'е́кувати), пом'якшення (майже до шепелявості) приголосних **с, з, ц, дз** перед **і**, перед м'якими приголосними (зрідка й перед твердими) та в кінці слів (з'і́ле, ц'іна́, дз'у́ра, дес'), перехід **т в к** (ск'іна́), **д в г** (задньоязиковий проривний м'який; напр., г'іста́ти), наявність форми інфінітива на **-чи** (б'і́шчи, пичи́). Є своєрідна лексика (пудити — «лякати», ко́пнути — «штовхнути ногою» тощо).

М. М. Онишкевич.

НАДДОМІНА́НТНІСТЬ, наддомінування — окремий випадок переваги гетерозиготного (див. *Гетерозиготність*) стану *алелів* над гомозиготним (див. *Гомозиготність*), напр. АА⟨Аа⟩аа. При звичайному домінуванні (див. *Домінантність*) гетерозиготи Аа нічим не відрізняються від гомозигот АА або бувають за своїм *фенотипом* проміжними між АА і аа (проміжне успадковування). Н. виявляється у вищому рівні розвитку ознак і властивостей у гетерозигот і пристосованості їх до певних умов середовища. Вважають, що дія різноспрямованих і незалежних алелів дикого і мутантного (див. *Мутації*) типів у разі їх об'єднання в гетерозиготі набуває характеру спільного домінування. Н. можна пояснити також як *гетерозис*, що виникає при моногібридному *схрещуванні*.

Ю. М. Александров.

НАДДУ́В — 1) Н. у двигунах внутрішнього згоряння — заповнення циліндрів поршневих *двигунів внутрішнього згоряння* повітрям, тиск якого переви-

щує тиск навколишнього середовища. Є Н. агрегатний і безагрегатний. Для агрегатного Н. (мал.) використовують *компресори,* турбокомпресори або компресори разом з турбокомпресорами. Безагрегатний Н. буває динамічний (пов'язаний з коливальними явищами в трубопроводах), швидкісний (з використанням кінетичної енергії повітря, яке надходить у впускний пристрій) і рефрижераційний (зумовлений випаровуванням у повітрі, що надходить, горючої суміші з низькою т-рою кипіння і великою теплотою пароутворення). Н. дає змогу підвищувати потужність двигунів, не збільшуючи їхні масу і розміри, а також компенсувати зниження потужності в умовах високогір'я, зменшувати токсичність і димність відхідних газів. 2) Н. ємкостей (гол. чин. з рідким паливом) — штучне підвищення тиску газу в ємкостях, яке дає змогу збільшувати стійкість конструкцій, витісняти рідину з паливних баків, запобігати її кипінню в умовах розрідження та ін.

НАДЕ́ЖДІН Микола Іванович [5(17).X 1804, с. Нижній Бєлоомут, тепер с-ще Бєлоомут Луховицького р-ну Моск. обл.— 11 (23).I 1856, Петербург] — рос. критик, журналіст, історик і етнограф. З першими літ.-критичними статтями виступив 1828. З 1831 видавав журн. «Телескоп» з додатком газ. «Молва». В 1836 за опубл. «Філософічного листа» П. Чаадаєва журн. було закрито, а Н. заслано. Повернувся 1838. В 1838—42 жив в Одесі, очолював Одес. т-во історії і старожитностей, редагував «Одеський альманах». Н.— один із зачинателів рос. філос. естетики. Під впливом філософії Ф. *Шеллінга* розробляв ідеї діалектики. Досліджував розвиток мистецтва. Н. відіграв значну роль у формуванні естетичних принципів реалізму, виступив як попередник В. Бєлінського. З 1848 — голова відділу етнографії Рос. геогр. т-ва. Істор. погляди Н. відображені в статтях «Європеїзм і народність стосовно російської словесності» (1836), «Про історичні праці в Росії» (1837) та ін. У світогляді Н. суперечливо поєднувалися монархізм з ідеями демократизації суспільства.

Е. Г. Гайнцева.

НАДЕ́ЖДІН Олександр Іванович [19.VI (1.VII) 1858, с. Верхопенье, тепер Івнянського р-ну Бєлг. обл.— 6 (18).VI 1886, Франценбад, тепер Франтішкові-Лазне, ЧССР; похований у Києві] — вітчизняний фізик. Закінчив Київ. ун-т (1882). У 1882—86 викладав у 1-й Київ. жіночій гімназії. Наук. дослідження розпочав ще у студентські роки під керівництвом М. П. *Авенаріуса.* В 1886 захистив магістерську дисертацію «Етюди з порівняльної фізики», в якій зробив критичний аналіз попередніх робіт з властивостей рідин та пари і навів велику кількість одержаних ним самим експериментальних даних. У 1885 перший запропонував і застосував оригінальний спосіб визначення критичної т-ри рідин у непрозорих трубках.

НАДЕ́ЖДІНА Надія Сергіївна [21.V (3.VI) 1908, Вільно — 10.X 1979, Москва] — рос. рад. артистка балету, балетмейстер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1978). В 1918—24 навчалась у 2-й Держ. балетній школі в Петрограді. В 1925—34 — артистка балету Великого театру СРСР. Балетмейстерська діяльність — з 1941. В 1948—79 — організатор і худож. керівник хореографічного ансамблю «*Берёзка*». Н. створила хореографічні композиції, в яких опоетизувала образ рос. жінки: «Берізка», «Лебідонька», «Пряля», «Візерунки». Серед кращих постановок Н.— композиції «Російський фарфор», «Сибірська сюїта», «Ямщики», «Баламути». У 1959 Всесвітня Рада Миру нагородила Н. і керований нею ансамбль Золотою медаллю Миру ім. Жоліо Кюрі. Нагороджена орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

В. С. Мурза.

НАДЕ́ЖДІНСЬК — колишня (до 1939) назва м. *Сєрова* в Свердлов. обл. РРФСР.

НАДЕ́МСЬКИЙ Микола Захарійович (27.IX 1892, Київ — 27.XII 1937) — укр. рад. актор театру і кіно. Навчався в Київ. худож. уч-щі. В 1923—25 працював у театрі ім. І. Франка, 1925—26 — в Одес. театрі укр. драми. З 1926— актор Одес. кіностудії. Кращі театральні ролі: Дід з ціпком («97» М. Куліша), Режисер («За двома зайцями» М. Старицького, в сценічній редакції В. Василька), Маркіз («Мірандоліна» Гольдоні). Знявся у фільмах: «Черевички», «Беня Крик», «Ягідка кохання», «Бенефіс клоуна Жоржа», «Приємного апетиту» та ін. У фільмах О. Довженка зіграв ролі Діда і Генерала («Звенигора»), Чиновника («Арсенал»), діда Семена («Земля»).

НАДЕ́НЕНКО Федір Миколайович [13 (26).II 1902, Льгов, тепер Курської обл.— 2.XII 1963, Київ] — укр. рад. композитор. Закінчив у Києві Муз.-драм. школу М. В. Лисенка (1914) і консерваторію (1921, клас фортепіано і композиції Б. *Яворського*). Працював гол. концертмейстером в оперних театрах Києва (1926—35), Ленінграда (1935—37), був худож. керівником Київ. філармонії (1938—40), муз. редактором вид-ва «Мистецтво». Твори: для фортепіано (бл. 80), в т. ч. «Поема» (1953), «Танцювальна сюїта» (1959), «Акварелі» (1961); для хору й бандур — кантата (1948); хори — 2 оди Леніну (1952), цикли «Героїка праці» (1937), «Моя Батьківщина» (1950); для голосу з оркестром — «Корейська сюїта» (1950), романси (понад 100) на тексти Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, О. Пушкіна, М. Лермонтова та ін.; вокальні ансамблі, обробки нар. пісень.

НАДЖА́КОВ Георгій Стефанов (н. 26.XII 1896, Дупниця, тепер Станке-Димитров) — болг. фізик, акад. (з 1945) і віце-президент (1945—58) Болг. АН, іноземний член АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967). Член Болг. компартії з 1950. Закінчив Софійський ун-т (1920). У 1925—26 працював у Парижі під керівництвом П. *Ланжевена* і М. *Склодовської-Кюрі.* З 1927 — у Софійському ун-ті (з 1932 — професор, у 1947—52 — ректор), з 1947 — директор Фіз. ін-ту Болг. АН. Наук. праці з фізики діелектриків і напівпровідників, магнетизму і ядерної фізики. Відкрив (1937) явище фотоелектретного стану. Член Всесвітньої Ради Миру (1950), учасник Пагуошського руху (з 1956).

НАДЖМІ Каві Гібятович [справж. прізв.— Нежметдінов; 2 (15).XII 1901, с. Красний Остров, тепер Сєченовського р-ну Горьк. обл.— 24.III 1957, Казань] — тат. рад. письменник і громад. діяч. Член КПРС з 1919. Друкуватися почав 1919 як поет. В оповіданні «Жеребок» (1926) показав дружбу тат. і укр. народів у роки громадян. війни. Повісті «Прибережні вогнища» (1929) — про героїку громадян. війни; «Світла стежка», «Перша весна» (обидві — 1930) — про колективізацію в Татарії. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори (поеми «Хаят апа», 1941, «Фаріда», 1944). В історико-революц. романі «Весняні вітри» (1948, Держ. премія СРСР, 1951) показав формування тат. пролетаріату, боротьбу за встановлення Рад. влади в Татарії. Писав твори для дітей. Переклав тат. мовою оповідання І. Франка «Хліб». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1957; Весенние ветры. М., 1972; Укр. перекл.— Весняні вітри. К., 1972.

Р. К. Ганієва.

НАДЗВИЧА́ЙНА ДЕРЖА́ВНА КОМІ́СІЯ по встановленню і розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (НДК) — створена Указом Президії Верховної Ради СРСР 2.XI 1942 під час Великої Вітчизн. війни Радянського Союзу 1941—45. До складу комісії увійшло 10 чол. на чолі з М. М. *Шверником.* У міру визволення рад. території НДК через місц. комісії сприяння, своїх представників, місц. держ. органи і громадськість зібрала й перевірила дані і склала бл. 55 тис. актів і понад 250 тис. протоколів про звірства нім. загарбників і про заподіяні ними збитки СРСР, його громадянам, орг-ціям, установам тощо. Матеріальні втрати, яких завдали нім.-фашист. загарбники та їхні пособники Рад. Союзові, визначено НДК у сумі 679 млрд. крб. (у цінах 1941), в т. ч. по УРСР — 285 млрд. крб. У містах і селах України окупанти знищили понад 200 тис. будинків, залишивши без житла бл. 10 млн. чол. З УРСР до Німеччини на каторжні роботи було вивезено більше як 2 млн. чол. На тер. УРСР гітлерівці та їхні пособники вбили і закатували бл. 3 млн. 200 тис. мирного населення і понад 1 млн. 300 тис. військовополонених. Акти про руйнування і звірства, що їх вчинили нім.-фашист. загарбники в Києві, а також у Донецькій, Львівській та ін. обл.,

Н. С. Надеждіна.

М. З. Надемський.

Г. С. Наджаков.

К. Г. Наджмі.

було використано як незаперечні докази на *Нюрнберзькому процесі*. НДК припинила свою діяльність 1945 після закінчення війни.

НАДЗВИЧА́ЙНЕ ПОВНОВА́ЖНЕ ПОСО́ЛЬСТВО ЦВК Рад України і Народного Секретаріату України 1918 — урядова делегація Рад. України в складі М. О. Скрипника, Ю. М. Коцюбинського, М. Є. Врублевського. Надіслане 25.III 1918 в Москву для переговорів з урядом Рад. Росії про її взаємовідносини з Україною в зв'язку з підписанням *Брестського миру 1918* і початком окупації України австро-нім. військами. 3.IV на засіданні Раднаркому РРФСР під головуванням В. І. Леніна посольство виголосило декларацію про вимушений умовами Брестського миру розрив федеративних зв'язків з Рад. Росією і проголошення України самостійною Рад. республікою, не зв'язаною умовами Брестського договору щодо австро-нім. окупантів. Декларація заявляла, що укр. народ продовжуватиме боротьбу проти окупантів та укр. націоналістичної контрреволюції, за відновлення Рад. влади на Україні і братніх зв'язків з Рад. Росією. Раднарком РРФСР вітав уряд Рад. України і висловив упевненість у перемозі трудящих України над австро-нім. окупантами.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ БЮДЖЕ́Т — розпис доходів і видатків, що передбачається додатково до звичайного *бюджету державного*, але формально не входить до його складу. Н. б. характерні для бюджетних систем капіталістичних країн. Затверджуються в особливому порядку, що відрізняється від процесу затвердження звичайного бюджету. Звичайні бюджети складають і виконують з перебільшенням доходів над видатками, а великі дефіцити приховують у Н. б., де зазначають частину асигнувань на військ. цілі, погашення держ. боргу, буд-во стратегічних об'єктів тощо. У бюджеті Рад. д-ви поділ доходів і видатків на звичайні й надзвичайні було скасовано в жовтні 1918.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ВО́СЬМИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.XI—5.XII 1936 у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2016 делегатів з ухвальним голосом. Був скликаний для розгляду і затвердження проекту другої Конституції СРСР. Після обговорення проекту Конституції (доповідач — Й. В. Сталін) з'їзд схвалив його й прийняв за основу, обрав Редакційну комісію у складі 220 чол. для розгляду поправок і доповнень, внесених на з'їзді та під час всенар. обговорення проекту Конституції і для підготовки її остаточного тексту. 5.XII 1936 з'їзд одноголосно затвердив другу Конституцію СРСР, яка законодавчо закріпила перемогу в СРСР соціалістич. сусп. відносин і привела у відповідність з цим всю систему органів влади й управління, а також порядок виборів. З'їзд доручив ЦВК СРСР на основі Конституції розробити і затвердити Положення про вибори та встановити строк виборів до Верховної Ради СРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД СЕЛЯ́НСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ 1917 — з'їзд представників губернських, повітових, волосних *Рад селянських депутатів*, фронтових, армійських, корпусних і дивізійних селянських Рад і комітетів. Відбувся 10—25.XI (23.XI—8.XII) в Петрограді. Порядок денний: питання про владу та аграрне і продовольче питання. Правоесерівський виконком Рад сел. депутатів, передбачаючи, що більшість на з'їзді належатиме лівим есерам і більшовикам, намагався зірвати його, але ця спроба не вдалася. Праві есери залишили зал засідань. На з'їзді тричі виступав В. І. Ленін (в агр. питанні, з приводу заяви представника *Вікжелю* про його «нейтралітет» у дні революц. боротьби і з заключним словом в агр. питанні). Він підкреслив, що більшовики стоять за тверду владу робітників і селян, що союз робітників і селян є основою для угоди лівих есерів з більшовиками. З'їзд схвалив декрети, прийняті *Другим Всеросійським з'їздом Рад*, та політику Рад. уряду й висловився за об'єднання Рад сел. депутатів з *Радами робітничих і солдатських депутатів*. З'їзд позитивно вирішив питання про участь лівих есерів у Рад. уряді. З'їзд обрав тимчасовий Виконком Рад сел. депутатів (у кількості 108 членів), що злився 15 (28). XI 1917 з ВЦВК Рад робітн. і солдатських депутатів. Це значно полегшило об'єднання Рад на місцях.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ СТАН — тимчасовий особливий правовий режим у країні або в окремих її місцевостях, що запроваджується за надзвичайних умов (напр., під час війни). Полягає в передачі функцій держ. влади спеціально створеним або військ. органам, у розширенні повноважень органів управління тощо. Видами Н. с. є стан облоги, *воєнний стан* тощо. У капіталістич. д-вах приводом для запровадження Н. с. найчастіше є загострення класової боротьби.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ЧЕТВЕ́РТИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1918 — з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських і козачих депутатів, що відбувся 14—16.III 1918 у Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1204 делегати з ухвальним голосом, у т. ч. 795 більшовиків. З'їзд був скликаний для вирішення питання про ратифікацію мирного договору з Німеччиною (див. *Брестський мир 1918*). З доповіддю по цьому питанню виступив В. І. Ленін. Він обгрунтував необхідність негайної ратифікації мирного договору. 15.III з'їзд поіменним голосуванням прийняв більшістю голосів (784) написану В. І. Леніним резолюцію про ратифікацію договору. На з'їзді було оголошено декларацію Укр. ЦВК Рад робітн., сел. і солдат. депутатів і делегатів з'їзду від рад. орг-цій України, яка схвалювала ратифікацію мирного договору. З'їзд прийняв постанову про перенесення столиці РРФСР з Петрограда до Москви. Було також прийнято резолюцію, в якій підкреслювалося, що Рад. Росія не відступить від свого рішення покінчити з імперіалістичною війною. З'їзд обрав ВЦВК у складі 207 чол.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1937 — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 25—30.I 1937 в Києві. В роботі з'їзду взяло участь 1029 делегатів, з них 965 — з ухвальним голосом. З'їзд скликано для розгляду й затвердження проекту нової Конституції УРСР. Після всебічного обговорення проекту Конституції УРСР, доповідь про який зробив голова Конституційної комісії ЦВК УРСР П. П. Любченко, з'їзд 28.I схвалив його і прийняв за основу. З'їзд утворив Редакційну комісію в складі 160 чол., доручивши їй подати з'їздові остаточний текст Конституції з врахуванням поправок і доповнень, внесених під час всенародного обговорення і обговорення на з'їзді. З'їзд прийняв усі пропозиції комісії. 30.I 1937 з'їзд одноголосно затвердив нову Конституцію УРСР, складену на основі Конституції СРСР 1936. Окремою постановою з'їзд доручив ЦВК УРСР на основі нової Конституції республіки розробити й затвердити Положення про вибори та встановити строк виборів до Верховної Ради УРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах 1917—1937 гг., т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

М. М. Страхов.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ШО́СТИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1918 — з'їзд Рад робітн., сел., козачих і червоноармійських депутатів, що відбувся 6—9.XI у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 1296 делегатів (963 — з правом ухвального голосу), у т. ч. 1260 комуністів. Порядок денний: річниця революції; міжнар. становище; воєнне становище; будівництво Рад. влади в центрі: *комітети бідноти* та Ради на місцях; додержання революційної законності; вибори ВЦВК. З перших двох питань порядку денного доповідачем був В. І. Ленін (його обрали почесним головою з'їзду). Він дав глибокий аналіз осн. підсумків першого року Рад. влади й накреслив програму діяльності Рад. уряду. В резолюції «Про міжнародне становище» з'їзд відзначив консолідацію сил міжнар. буржуазії з метою придушення революц. руху, закликав до всебічного зміцнення Червоної Армії. З'їзд схвалив миролюбну зовн. політику Рад. уряду і прийняв звернення до урядів країн, які вели війну проти Рад. Росії, запропонував почати переговори про мир. З'їзд прийняв ряд привітань та постанов. У постанові про будівництво Рад. влади в центрі, про комбіди й Ради на місцях з'їзд визнав за необхідне ліквідувати к-ти бідноти, оскільки вони виконали поставлені перед ними завдання, і

провести повсюди перевибори повіт. та сільс. Рад. Постанова «Про революційну законність», проект якої написав В. І. Ленін, закликала до якнайсуворішого додержання законів, намітила шляхи дальшого зміцнення соціалістичної законності. З'їзд обрав ВЦВК у складі 207 членів і 39 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959; Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны, кн. 2. Советы в первый год пролетарской диктатуры. Октябрь 1917 г.— ноябрь 1918 г. М., 1967.

А. І. Рогожин.

НАДЗВИЧА́ЙНІ ЗБРО́ЙНІ СИ́ЛИ ООН — контингенти національних збройних сил держав — членів ООН, виділені ними в розпорядження *Ради Безпеки ООН* на підставі спеціальних угод. Згідно з *Статутом ООН* формуються Радою Безпеки не як постійна міжнар. армія, а як сила для усунення акту *агресії* або певної загрози миру. Статут ООН передбачає створення Військовоштабного к-ту, підпорядкованого Раді Безпеки, з метою надання їй допомоги у всіх питаннях, що стосуються використання Н. з. с. ООН. З вини зх. д-в передбачений Статутом механізм організації збройних сил ООН не створено. Тому всі випадки практичного застосування Н. з. с. ООН тією чи ін. мірою пов'язані з порушенням Статуту ООН. Зокрема, грубим порушенням Статуту ООН було прикриття прапором ООН амер. агресії в Кореї 1950—53. Країни соціалістичної співдружності виступають за додержання передбаченого Статутом ООН порядку проведення операцій з використанням Н. з. с. ООН. Питання про порядок застосування Н. з. с. ООН відповідно до Статуту ООН обговорюються в Спец. к-ті 33-х по операціях по підтримці миру.

В. С. Семенов.

НАДЗВИЧА́ЙНІ ПОДА́ТКИ — обов'язкові платежі в держ. бюджет, що їх сплачує населення, а також підприємства та деякі заклади, за надзвичайних обставин (війна, стихійне лихо тощо).

НАДИ́Р (араб. назір, від на́зара — дивитись на, бачити) — точка *небесної сфери*, протилежна *зеніту*.

НАДІ́Н Дмитро Пимонович (1907, с. Володимирівка, тепер Казанківського р-ну Микол. обл.— січень 1942) — укр. рад. письменник. Закінчив Микол. пед. ін-т. Працював журналістом, викладачем Одес. пед. ін-ту. В роки Великої Вітчизн. війни — на фронті, загинув у бою. Автор збірок поезій «На світанні» (1929), «Втручання поета» (1931), «Я був бійцем» (1958).

Тв.: Пісня бійця. Одеса, 1966; Прозорість. К., 1972.

Г. Г. Єжелов.

НАДІ́Й, удій — кількість *молока*, яке одержують від с.-г. тварин (корів, кіз, овець, кобил та ін.) за певний проміжок часу: за одне доїння, за добу, місяць, квартал, *лактацію*, рік або за весь час використання тварини (довічний надій). Н. залежить від виду тварини, породи, віку, періоду лактації, продуктивної здатності тварини, умов її годівлі й утримання тощо. Найвищі Н. дають кориви спеціалізованих молочних порід. Найбільший добовий Н. в СРСР одержано від корови *ярославської породи* — 82,1 кг молока, за лактацію (305 днів) від корови *чорно-рябої породи* одержано 17 517 кг молока жирністю 4,2%, а від корови *костромської породи* за весь час її використання надоїли 120 247 кг молока. Середній річний Н. на корову є показником виробничої діяльності молочної ферми. В передових г-вах України він становить 4—6 тис. кг молока.

НАДІ́ЙНІСТЬ ВИ́РОБІВ — властивість виробів виконувати задані функції, зберігаючи протягом певного часу і в певних межах значення встановлених експлуатаційних показників за відповідних умов експлуатації, тех. обслуговування, ремонту, зберігання і транспортування.

До осн. понять теорії надійності належать поняття відмови (повної або часткової втрати виробами експлуатаційних властивостей) та інтенсивності відмов. Залежно від призначення й умов експлуатації Н. в. включає (нарізно або у певному поєднанні): безвідмовність виробів (властивість зберігати деякий час працездатність), довговічність (див. *Довговічність виробів*), ремонтопридатність, а також здатність виробів зберігати експлуатаційні показники в процесі (і по закінченні) зберігання й транспортування. Показники Н. в. визначають здебільшого розрахунками, випробуваннями (визначальними, контрольними, прискореними, неруйнівними, зокрема з використанням даних, одержуваних методами *дефектоскопії* та *інтроскопії*), *моделюванням* на ЕОМ, статистичною обробкою даних про експлуатаційні відмови. Н. в. підвищують оптимальним використанням фіз.-хім. властивостей конструкційних матеріалів, конструктивними рішеннями (напр., методами резервування й надлишковості). Вдаються також до досконаліших способів виготовлення, складання, контролю і випробування виробів, забезпечують належні умови експлуатації, тех. обслуговування, ремонту, зберігання і транспортування виробів. Перспективними є: прогнозування відмов з урахуванням процесів пошкодження й руйнування, оцінка надійності за результатами випробувань малої кількості зразків. Н. в.— один з найважливіших показників *якості продукції*.

С. С. Городецький.

НАДІ́ЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІ́ННЯ — система селянського землекористування, встановлена *селянською реформою 1861*. «Положенням про селян, які вийшли з кріпосної залежності» від 19.II 1861 селянам надавалась у користування земля, яка після переведення їх на викуп ставала формально сел. власністю. Система Н. з. зберігала риси феод. агр. відносин. Селян. до сплати викупу позбавляли права купувати й продавати надільну землю, вони мали відбувати феод. повинність. Юрид. особою, якій відводилася надільна земля, була сільс. громада, кількість землі визначалась кількістю ревізьких душ, а також розміром встановленого наділу. З розвитком капіталізму зрівняльний принцип розподілу надільної землі втрачав своє значення, класове розшарування селянства проходило не тільки по орендній і купленій, але й по надільній землі. До 1917 на Україні у заможного селянства було в середньому на двір по 15,5 дес. надільної землі, у незаможних селян — лише по 3 дес. Всього у бідняків було (разом з купленою) бл. 3,2 дес. землі, у куркулів — 25 дес. у середньому на двір. Малоземелля вело до розвитку різних форм оренди. Найбідніше селянство через систему половинщини і відробітків потрапляло в нову напівкріпосницьку залежність від поміщика або змушене було здавати землю в оренду куркулям. Н. з. не спроможне було розв'язати зем. питання. Лише внаслідок *націоналізації землі* після Жовтня 1917 в країні вирішено проблему землекористування.

І. О. Гриненко.

НАДІ́Р-ШАХ Афшар (22.X 1688, Дерегез, Хорасан — 20.VI 1747, Хабушан, там же) — шах Ірану з 1736. Проводив централізаторську політику. Приєднав до Ірану (як провінції або васальні території) Вірменію, Азербайджан, Грузію, Дагестан, Афганістан, Белуджистан, Хівинське і Бухарське ханства. В 1737—39 здійснив похід у Пн. Індію і 1739 захопив Делі. Визвольна боротьба поневолених народів, сел. і міські повстання, міжусобні війни привели до розпаду імперії Н.-ш. ще за його життя. Н.-ш. було вбито внаслідок змови феодалів.

НАДІ́Я — одна з форм сприйняття майбутнього в духовному житті людини, де бажане, потрібне чи необхідне бачиться й очікується як реальність, що повинна здійснитися. На відміну від *мрії*, Н. сприймає майбутнє не тільки як можливе, а й як належне і необхідне. В Н. відображаються життєві інтереси, потреби й сподівання особи і суспільства, а також *класів суспільних* і *груп соціальних*. Тому зміст Н. завжди конкретно-історичний. В наук. світогляді Н. і *віра* базуються на знаннях, практичних переконаннях, наук. передбаченні майбутнього перебігу подій, на революц. перетворенні дійсності як засобу визволення від соціального гноблення. В системі реліг. світогляду Н.— ілюзорна мрія про врятування від соціальних злигоднів і страждань у потойбічному світі, яка спирається на сліпу віру в надприродні сили.

В. І. Шинкарук.

НАДЛИМА́НСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — скіфське городище (пл. 6600 м²) 4—3 ст. до н. е. на сх. березі Карагольської затоки Дністровського лиману біля с. Надлиманського Овідіопольського р-ну Одес. обл. Досліджувалося 1957, 1959 і в 60-х рр. Виявлено залишки глинобитних жител з кам. фундаментами і велику кількість зернових ям. Знайдено зернотерку та різні вироби ремісників. Тут жило місцеве скіфське населення, що займалося землеробством і ремеслами, підтримувало зв'яз-

ки з грец. містами (знайдено амфору, чорнолаковий посуд тощо).

НАДЛИШКО́ВА ДОДАТКО́ВА ВА́РТІСТЬ — див. *Додаткова вартість*.

НАДНИРКО́ВІ ЗА́ЛОЗИ — парний орган *внутрішньої секреції* у вищих хребетних тварин і людини. Н. з. містяться над верх. полюсами *нирок* і складаються із зовн. кіркового шару (кори), утвореного стероїдогенною (див. *Стероїди*) тканиною, і внутр. частини (мозкової речовини), яка утворена хромафінною (адреналовою) тканиною. Як відокремлені органи Н. з. виникли в процесі еволюції хребетних. У риб стероїдогенна і хромафінна тканини в ділянці нирок утворюють окремі скупчення, у земноводних такі скупчення прилягають одне до одного, зберігаючи самостійність, у деяких плазунів вони пронизують одне одного. В кірковому шарі Н. з. ссавців, у т. ч. людини, розрізняють клубочкову, пучкову і сітчасту зони, клітини яких виробляють гормони *кортикостероїди*. Секреція гормонів кори Н. з. (за винятком *альдостерону*) регулюється *адренокортикотропним гормоном*. Мозкова речовина Н. з. виділяє гормони *адреналін* і *норадреналін*. Гормони Н. з. відіграють велику роль у захисних і пристосовних реакціях організму. Підвищення чи зниження секреції гормонів Н. з. внаслідок пухлинних і інфекційних уражень Н. з., а також при порушенні регуляції функцій Н. з. з боку центр. нервової системи може призвести до захворювань (хвороба Іценка — Кушінга, *Аддісонова хвороба* тощо). *В. П. Комісаренко.*

НАДНОВІ ЗО́РІ — *змінні зорі*, блиск яких протягом кількох днів зростає у сотні мільйонів разів, а потім повільно спадає. Назва — за аналогією з назвою *нові зорі*, але відображає значно більші масштаби явища. У максимумі блиску світність Н. з. порівнянна з сумарною світністю всіх *зір* її *галактики* або навіть перевищує її. До поч. 80-х рр. 20 ст. в різних галактиках зареєстровано понад 500 Н. з. Останні спалахи Н. з. у нашій *Галактиці* спостерігались 1572 і 1604. Вважають, що причиною спалаху Н. з. є *колапс гравітаційний*, що призводить до вибуху з викидом речовини і утворення *нейтронної зорі*. Широко відома *Крабоподібна туманність* — залишок галактичної Н. з., спалах якої спостерігався у 1054.

Літ.: Шкловский И. С. Сверхновые звёзды и связанные с ними проблемы. М., 1976. *М. Я. Орлов.*

НА́ДОВБИ, надовбні — протитанкові загородження з деревини (діаметром не менш як 25 см), металевих балок, рейок, залізобетонних пірамід і каміння, що міцно вкопані у грунт на глибину до 2,5 м і виступають над поверхнею землі на 0,5—1,2 м вертикально або з нахилом 60—75° у бік очікуваної появи ворожих танків; установлюються в 3—5 рядів у шаховому порядку. Н., обплетені колючим дротом, є одночасно і протипіхотним загородженням. Застосовували їх під час 1-ї та 2-ї світових воєн. У сучас. умовах можуть використовуватися не тільки як протитанк. загородження, а й проти ін. рухомих засобів.

НАДОРБІТА́ЛЬНИЙ ВА́ЛИК — значне неперервне підвищення надперенісся, надорбітальної і носової частин лобної кістки у деяких ссавців. Характерний для *людиноподібних мавп, архантропів, палеоантропів, неандертальців*.

НАДПЛАСТИ́ЧНІСТЬ — властивість металів (сплавів) сильно і рівномірно пластично деформуватися, не руйнуючись, під впливом зовнішніх сил. Зумовлюється ультрадрібнозернистою мікроструктурою металів, що її одержують термічною і термомеханіч. обробкою, обробкою тиском, методами *порошкової металургії*. Надпластичне деформування не супроводиться *зміцненням* металів. Надпластичність спричинює велике відносне подовження металів, яке залежить від температури і швидкості деформування. Найчастіше Н. проявляється у поліморфних (див. *Поліморфізм*) металів (заліза, кобальту, титану, цирконію, урану, плутонію), притаманна за певних умов однофазним сплавам (напр., залізо — нікель), дво- і багатофазним евтектичним (див. *Евтектика*) сплавам (напр., *ніхрому*) тощо. Н. дає змогу одержувати вироби дуже складної форми з глибоким і тонким рельєфом, знижувати зусилля при обробці металів тиском, скорочувати втрати металу, зменшувати затрати праці та ін.

НАДПЛИ́ННІСТЬ, надтекучість — явище зникнення в'язкості (тертя) в рідкому *гелії* при *низьких температурах*. Відкрив 1938 П. Л. *Капіца*.

Рідкий ^{4}He — єдина в природі квантова бозе-рідина (див. *Квантова рідина*), яка при звичайному тиску не замерзає аж до т-ри абс. нуля. При т-рі $T_\lambda = 2{,}17$ К (т. з. ламбда-точка) в ^{4}He відбувається *фазовий перехід* 2-го роду, коли звичайний гелій (гелій-один, He I) переходить у стан з надплинною компонентою (гелій-два, He II), вміст якої зростає від 0 (при T_λ) до 100% (при $T = 0$ К). Гелій-два здатний без тертя просочуватися крізь капіляри і пори розміром до 10^{-7} см. Він утворює на стінках посудини, в якій міститься, плівку завтовшки 100 атомних шарів і перетікає по ній в ін. посудини, поки рівні не стануть однакові (мал.). Перехід гелію у стан Н. супроводиться різким зростанням ($\sim 10^6$) його *теплопровідності*. В He II можуть поширюватися з певною швидкістю незгасаючі коливання т-ри — т. з. д р у г и й з в у к. Вперше такі температурні хвилі виявив 1946 рад. фізик В. П. Пєшков. Н. в He II існує лише до певного критичного значення швидкості течії $v_к$, яке залежить від т-ри і радіуса капіляра (здебільшого $v_к \sim$ $\sim 0{,}5$ м/с). При швидкостях, що перевищують критичну, відбувається зрив Н., який супроводиться утворенням квантових вихрів і появою відмінної від нуля в'язкості. Феноменологічну теорію He II побудував 1941—46 Л. Д. *Ландау*, який передбачив вигляд спектра елементарних збуджень (*фононів* і *ротонів*) у He II. Великий внесок у виявлення мікроскопічної природи Н. зробили рад. вчені М. М. *Боголюбов*, С. Т. *Бєляєв*, Е. Л. Андронікашвілі, І. М. Халатников, Л. П. Пітаєвський та ін. В основі мікроскопічного розгляду Н. лежить уявлення про т. з. бозе—ейнштейнівську конденсацію атомів ^{4}He, тобто їх скупчення на найнижчому енерг. рівні. Такий бозе-конденсат являє собою макроскопічний когерентний стан квантової рідини, відокремлений від збуджених (некогерентних) станів певною забороненою зоною (енерг. щілиною). Тому при т-рах $T < T_\lambda$ і малих швидкостях течії $v < v_к$ конденсат ^{4}He не взаємодіє зі стінками капіляра і може рухатися як ціле без тертя. Легкий ізотоп гелію ^{3}He при $T <$ < 3 К є квантовою ферміридиною, яка при $T = 2{,}6 \cdot 10^{-3}$ К і підвищеному тиску переходить у надплинний стан. Н. ^{3}He аналогічна *надпровідності* електронів у металах і зумовлена спарюванням атомів ^{3}He. Проте, на відміну від електронних куперівських пар, енергетично вигідніше спарювання атомів ^{3}He не з протилежно направленими, а з паралельними спінами. Внаслідок цього структура і властивості надплинної фази ^{3}He складніші, ніж ^{4}He.

За сучас. теор. уявленнями, Н. може бути поширеним явищем у природі. Зокрема, вважають, що Н. властива речовині у важких атомних ядрах і нейтронних зорях (*пульсарах*).

Літ.: Капица П. Л. Сверхтекучесть гелия-II. «Успехи физических наук», 1967, т. 93, в. 3; Халатников И. М. Теория сверхтекучести. М., 1971; Растворы квантовых жидкостей He^3 — He^4. М., 1973; Кеезом В. Гелий. Пер. с англ. М., 1949. *І. М. Дмитренко, Е. А. Пашицький.*

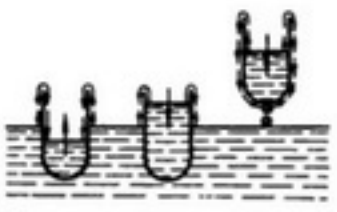

Надплинність. Рух плівки He II по стінках пробірки (стрілками показано напрям течії гелію в поверхневій плівці).

НАДПРИБУ́ТОК — надлишок *прибутку*, одержуваний капіталістичними підприємствами і монополіями понад середню *норму прибутку*. В пром-сті Н. одержують технічно передові підприємства, у яких внаслідок високої *органічної будови капіталу* рівень *витрат виробництва* нижчий від середньогалузевих. У сільс. г-ві Н. одержують в результаті більш сприятливих природних і трансп. умов та послідовного вкладення капіталу в землю (див. *Земельна рента*). На стадії домонополістичного капіталізму Н. мав тимчасовий характер. За імперіалізму, особливо на стадії *державно-монополістичного капіталізму*, Н. перетворюється на *монопольний надприбуток* і стає постійною рушійною силою і регулятором капіталістичного *виробництва*.

НАДПРОВІ́ДНИКИ — матеріали, що відзначаються *надпровідністю*. До Н. належать майже всі *чисті метали*, дво- і багатокомпонентні сплави (найпоширеніші — надпровідні *ніобію сплави*), *інтерметалеві сполуки*, сполуки металів з неметалами, деякі *напівпровідники* і *неорганічні полімери*. Н. використовують переважно при виготовленні надпровідних магн. систем для термоядерних реакторів, кріотурбогенераторів, магнітогідродинамічних генераторів, для

швидкісних поїздів на магн. *підвісці* тощо. Застосовуються також у виробн. надчутливих вимірювальних приладів (див. *Магнітометр*) і *резонаторів*. Вони перспективні при створенні надпровідних ліній електропередачі, надпровідних елементів електронних обчислювальних машин.

Літ.: Сверхпроводящие материалы. М., 1976; Физика микромира. М., 1980. *В. М. Пан.*

НАДПРОВІ́ДНІСТЬ — явище повного зникнення *електричного опору* R постійному струмові в деяких речовинах при *низьких температурах*. Відкрив 1911 Г. *Камерлінг-Оннес*. Відомо бл. 200 речовин, в яких спостерігається Н.,— *надпровідників*. Н. настає при охолодженні нижче за певну, характерну для даної речовини, т. з. критичну т-ру $T_к$. Величина $T_к$ відомих надпровідників лежить у межах від 0,001 до 23,5 К. При т-рах $T < T_к$ у слабкому магн. полі, напруженість H якого не перевищує певного (критичного) значення $H_к$, речовина є не тільки ідеальним провідником ($R = 0$), а й абс. діамагнетиком (див. *Діамагнетизм*). Магн. поле проникає в надпровідник на дуже малу ($\sim 10^{-6}$ см) глибину, і магн. *індукція* B в його об'ємі дорівнює нулю (т. з. явище Мейсснера). Величина $H_к$ залежить від форми надпровідника і зменшується з зростанням т-ри, спадаючи до нуля при $T = T_к$. У надпровідних сплавах існує два критичні поля — нижнє $H_{к1}$ і верхнє $H_{к2} > H_{к1}$. При $H < H_{к1}$ магн. поле повністю виштовхується з надпровідника ($B = 0$), а при $H > H_{к1}$ воно частково проникає в його об'єм ($B \neq 0$). При цьому Н. зберігається аж до $H = H_{к2}$ і зникає тільки при $H > H_{к2}$. Величина $H_{к2}$ деяких надпровідників у десятки й сотні разів перевищує $H_{к1}$ і досягає значень $\sim 10^6$ Е. Стан надпровідника при $H_{к1} < H < H_{к2}$ наз. змішаним, або фазою Шубникова. В змішаному стані надпровідника магн. поле проникає в його об'єм у вигляді окремих тонких ниток, оточених надпровідним струмом,— т. з. вихрів Абрикосова. Н. руйнується також при протіканні через надпровідник сильного електр. струму, густина якого перевищує певне (критичне) значення $j_к$. Створено надпровідники, $j_к$ яких досягає 10^7 А см². Н. є проявом квантових властивостей речовини в макроскопічних масштабах, наслідком якого є квантування магн. потоку в надпровідниках, квантова інтерференція струмів у надпровідниках, розділених тонким шаром діелектрика (т. з. ефект Джозефсона), та ін. квантові когерентні явища. В основі Н. лежить явище притягування між електронами провідності металу, яке виникає внаслідок їхньої взаємодії з коливаннями кристалічної гратки — *фононами*. Таке притягування приводить до утворення зв'язаних, т. з. куперівських електронних пар з подвоєним електр. зарядом $2e$ і нульовими сумарними імпульсом та спіном. Мікроскопічну теорію Н. побудували 1957 Дж. *Бардін*, Л. *Купер* і Дж. *Шріффер* (теорія БКШ). Значний внесок у вивчення природи Н. зробили рад. вчені М. М. *Боголюбов*, Л. Д. *Ландау*, В. Л. *Гінзбург*, О. О. Абрикосов, Л. П. Горьков та ін. Важливою проблемою сучас. фізики Н. є з'ясування можливості існування надпровідного стану речовини при високих (в т. ч. кімнатних) температурах.

Літ.: Кулик И. О., Янсон И. К. Эффекты Джозефсона в сверхпроводящих туннельных структурах. М., 1970; Проблема высокотемпературной сверхпроводимости. М., 1977; Линтон Э. Сверхпроводимость. Пер. с англ. М., 1971. *І. М. Дмитренко, Е. А. Пашицький.*

НАДРОДИ́НА — систематична категорія, що об'єднує в межах *ряду* філогенетично більш близькі *родини* тварин. Напр., Н. кашалотів (Physeteroidea) об'єднує род. кашалотових і род. дзьоборилових.

НАДРЯ́Д — систематична категорія, що об'єднує в межах *класу* філогенетично більш близькі *ряди* тварин. Напр., Н. хижаків об'єднує ряд хижих звірів і ряд ластоногих.

НАДСІМ'ЯДО́ЛЬНЕ КОЛІ́НО, епікотиль — частина стебла у проростків рослин між *сім'ядолями* й першими справжніми листками (перше *меживузля*). У одних рослин (квасоля, гарбуз) Н. к. разом з сім'ядолями виноситься на поверхню грунту, у інших (горох, слива, дуб) — сім'ядолі залишаються в грунті, а Н. к. випростовується і разом з *брунькою* і першими листками виходить на поверхню грунту.

НА́ДСОН Георгій Адамович (23.V 1867, Київ — 5.XII 1940) — рад. мікробіолог і ботанік, акад. АН СРСР (з 1929), засл. діяч науки РРФСР (з 1933). Після закінчення Петерб. ун-ту (1889) викладав у ньому. З 1897 — професор ботаніки Жіночого (тепер 1-го Ленінгр.) мед. ін-ту. Зав. ботаніко-мікробіол. лабораторією Держ. рентгенологічного та радіологічного ін-ту (1918—37), зав. Лабораторією мікробіології АН СРСР (1930—34), директор Ін-ту мікробіології АН СРСР (1934—38). Осн. наук. праці з питань штучного одержання *мутацій* під діянням іонізуючої радіації. Досліджував закономірності індукованої *мінливості* мікробів, експериментальне одержання їх нових стійких рас. Вивчав *пігменти* у зв'язку з з'ясуванням філогенетичних питань (висловив припущення про подібність рослинних і тваринних пігментів).

НА́ДСОН Семен Якович [14 (26). XII 1862, Петербург — 19 (31).I 1887, Ялта, похований у Петербурзі] — рос. поет. Навчався в київ. гімназії (1870—72). Закінчив Павловське військ. уч-ще. Друкуватися почав 1878. Співробітничав у журн. «*Отечественные записки*». Перша зб. «Вірші» (1885) пройнята громадян. мотивами. Вірші Н. сповнені ненавистю до тиранії і деспотизму самодержавства, прагненням до свободи і щастя, віри в світле майбутнє народу («Вперед», 1878, «Мить», 1880, «Якщо душно тобі...», 1880, «Друже мій, брате мій...» 1881, та ін.). Водночас деяким віршам Н. притаманні настрої песимізму, почуття приреченості і трагічної безвиході свого покоління («Скільки фраз брехливих», 1881, «Померла моя муза...», 1885, «Боляче тягнуться дні», 1886). Оспівував героїзм борців проти самодержавства («Пам'яті Ф. М. Достоєвського», 1881, «На могилі О. І. Герцена», 1886). Писав любовну і пейзажну лірику. Автор творів на істор. теми («З пітьми часів», 1882), незакінченої драми «Томас Мюнцер», п'єси «Царівна Софія», критичних статей. Жив у Києві (1864—72), Ялті (1886—87). У віршах «Прощай, туманна столице!», «Пишу вам з глушини українських полів» (обидва — 1885) та ін. оспівав укр. природу. Деякі поезії Н. покладені на музику рос. композиторами. Укр. мовою твори Н. перекладали М. Старицький, Леся Українка, П. Грабовський та ін.

Тв.: Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1962. *І. Д. Бажинов.*

Г. А. Надсон.

С. Я. Надсон.

НАДСЯ́НСЬКИЙ ГО́ВІР, надсянські говірки — говір укр. мови. Належить до її пд.-зх. наріччя. Поширений у верхів'ї р. Сян на крайньому Зх. Львів. обл. і деяких населених пунктах у районі Пшемисля — Ярослава (ПНР). Характерні риси: перехід **е** в **а** (гра́чка, чарво́ниї), **в** у функції прийменника й префікса переходить в **г, х** (г л'і́т'і, гмира́ти, хчи́ти), відсутність епентетичного **л** (ро́бју, спју), збереження давнього **і** (ї): (ко́мїн, запира́тї), в орудному відмінку однини іменників жіночого роду й узгоджених з ними прикметників, порядкових числівників та деяких займенників у пн. частині говорів — закінчення **-ом** (мо́јом ста́ром косо́м), а в південній — оў (мно́ў, старо́ў ба́боў), втрата особового закінчення у формі 2-ої особи наказового способу теперішнього часу дієслова (бер' — «бери», вос' — «візьми»). Є своєрідна лексика (халу́па — «хата», варца́би — «віконні рами» та ін.). *М. М. Онишкевич.*

НАДТВЕРДИ́Х МАТЕРІА́ЛІВ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1961 у Києві (з 1972 у складі Академії наук УРСР). Провідна установа в СРСР у галузі розробки і впровадження в нар. господарство надтвердих матеріалів, устаткування для виробництва таких матеріалів та інструментів на їхній основі. В складі ін-ту (1980) 20 відділів і лабораторій, спец. конструкторсько-технологічне бюро, дослідний з-д. Є аспірантура. Основні напрями роботи інституту: дослідження механізму утворення і росту кристалів алмазу та ін. надтвердих матеріалів; розробка устаткування для виробн. надтвердих матеріалів і високоефективного інструменту з них, а також прогрес. технологічних процесів мех. обробки; вивчення фізико-хімічних процесів взаємодії алмазу й кубічного нітриду бору з металами і іншими матеріалами при різних термодинамічних умовах. Інститут видає науково-теоретичний журнал «Сверхтвёрдые материалы». В 1963 інститут нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

М. В. Новиков.

І. Д. Назаренко.

НАДТВЕРДІ́ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, *твердість* яких перевищує твердість *корунду*. У Н. м. високі міцність на стиск і теплопровідність, низькі теплоємність і коеф. тертя, вони хімічно інертні. Розрізняють Н. м. природні (див. *Алмаз*) і синтетичні, одержувані штучно з 50-х рр. 20 ст. Найпоширенішими синтетичними Н. м. є *синтетичні алмази* і кубічний *нітрид* бору (боразон — в США, ельбор і кубоніт — в СРСР). В СРСР уперше в світі виготовлено (1962) белбор, ельбор-Р, гексаніт, ісміт (на основі кубічного нітриду бору), балас, карбонадо, дісміт, карбоніт, окмал та ін. (на основі алмазу), що являють собою щільні полікристалічні матеріали. Н. м. одержують: *кристалізацією* з розчинів вуглецю або нітриду бору в розплавлених металах, сплавах, неорганічних сполуках при високому статичному тискові; упорядкованим нарощуванням поверхні затравки (центру кристалізації) протягом тривалого часу при атмосферному або меншому тискові та високій т-рі. Н. м. утворюються також у процесі динамічного (миттєвого) навантаження на матеріал, що містить вуглець або гексагональний нітрид бору, та *конденсації* потоку іонізованої *плазми*. Н. м. використовують у вигляді порошків, паст і *суспензій*. Застосовують їх переважно у виробн. *абразивних інструментів, металорізальних інструментів,* гірничо-бурових і вимірювальних інструментів.

Літ.: Бакуль В. Н., Прихна А. И. Состав, структура и свойства кубического нитрида бора. «Синтетические алмазы», 1971, в. 1; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977; Эльбор в машиностроении. Л., 1978; Калашников Я. А. Проблема синтеза алмазов. «Природа», 1980, № 5.

М. В. Новиков.

НАДУРО́ЧНІ РОБО́ТИ — роботи, виконувані за розпорядженням адміністрації понад нормальну, встановлену для даної категорії працівників тривалість *робочого часу*. Н. р., згідно з ст. 27 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — ст. 62 КЗпП УРСР), як правило, не допускаються. Адміністрація може застосовувати Н. р. лише у виняткових випадках, передбачених законодавством Союзу РСР і законодавством союзних республік. До Н. р. забороняється залучати вагітних жінок і матерів, які годують груддю, а також жінок, що мають дітей віком до одного року, осіб, молодших за 18 років, робітників і службовців, що навчаються в загальноосв. і профес.-тех. училищах без відриву від виробництва, в дні занять. Жінки, які мають дітей віком від одного до восьми років, можуть залучатися до Н. р. лише за їхньою згодою, так само й інваліди (за умови, що це не суперечить мед. рекомендаціям). Н. р. можуть провадитись лише з дозволу ФЗМК і не повинні перевищувати для кожного працівника 4 годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік. Н. р., виконані особами з погодинною оплатою праці, оплачуються за перші дві години в полуторному розмірі, в наступний час — у подвійному розмірі годинної тарифної ставки присвоєного працівникові розряду, при відрядній — у розмірі, встановлюваному законодавством СРСР. Компенсація Н. р. відгулом не допускається. Право на оплату Н. р. мають лише працівники з нормованим робочим днем.

Є. О. Монастирський.

НАДШВИ́ДКІСНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — кінознімання з швидкістю (частотою) понад $4 \cdot 10^3$ кадрів на секунду. Здійснюють його, користуючись високочутливою (до кількох сотень одиниць ГОСТу) плівкою, що рівномірно переміщується або нерухома. При зніманні (на рухому плівку) з швидкістю до $4 \cdot 10^4$ кадр/с застосовують спосіб поділу кадру, або оптичної компенсації, при зніманні з швидкістю до 10^5 кадр/с — спосіб ультракоротких (з мінім. часом *експозиції*) видержок із застосуванням імпульсних *джерел світла* (див. *Високошвидкісне кінознімання*). Швидкості знімання (на нерухому плівку) до 10^6 кадр/с досягають способом іскрового освітлювання об'єкта, швидкості до 10^7 і 10^8 кадр/с — відповідно способами оптичної й електронно-оптичної комутації кадрів: зображення в кадрі утворюється променями світла, відбитими від обертового дзеркала через лінзи на нерухому плівку. Найбільші швидкості знімання (до 10^9 кадр/с) одержують, напр., растровим способом, за яким розкладене за допомогою *растра* оптичне зображення, створене *об'єктивом,* переміщують відносно нерухомої плівки, одержуючи на ній зображення у вигляді *розгортки оптичної*. Н. к. застосовують при досліджуванні швидкоплинних процесів і явищ (напр., ядерних реакцій, вибухів, поширення ударних хвиль), створенні учбових і наук.-популярних фільмів.

Б. О. Калашников.

НАЗАРЕ́ВСЬКИЙ Олександр Адріанович [30.XI (12.XII) 1887, м. Златопіль, тепер м. Новомиргород Кіровогр. обл.— 30.IX 1977, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1910). З 1914 до останніх років життя викладав у цьому ун-ті. В 1928—50 працював наук. співробітником в АН УРСР. Друкувався з 1907. Автор досліджень з історії української і російської літератур (зокрема, давніх), текстології, бібліографії, фольклористики, мистецтвознавства. Брав участь в текстологічній підготовці 10-томного видання творів Т. Шевченка.

Тв.: Библиография древнерусской повести. М.—Л., 1955; Очерки из области русской исторической повести начала XVII века. К., 1958; К истории русско-украинских литературных связей. К., 1963.

Літ.: Крекотень В. Пам'яті вченого-філолога. «Радянське літературознавство», 1978, № 3.

В. П. Колосова.

НАЗАРЕ́ЙЦІ (нім. Nazarener, за легендарним місцем народження Христа — Назаретом) — іронічна назва угруповання нім. і австр. художників «Союз св. Луки» (Lukasbund). Засн. 1809 у Відні. З 1810 художники Н.-Ф. Овербек, П. Корнеліус, В. Шадов, Ф. Фейт та ін. працювали в Римі в монастирі Сан-Ісідоро. Н. виступали проти пізнього *класицизму,* намагалися відродити реліг. мистецтво середньовіччя й Раннього *Відродження*. Їхні твори мали абстрактний, стилізаторський характер. Н. писали тематичні картини, виконували колективні розписи на біблійні теми (фрески в будинку Бартольді, 1816—17), створювали безпосередньо з натури портрети, пейзажі. На поч. 19 ст. більшість Н. повернулася на батьківщину.

Назарейці. Ф. Овербек. Брати продають Йосифа в рабство. Фреска з будинку Бартольді в Римі. 1816—17. Національна галерея. Берлін.

НАЗА́РЕНКО Василь Андрійович [н. 11 (24).VIII 1908, м. Чигирин, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. хімік-аналітик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Закінчив (1931) Одеський хіміко- фармацевтичний інститут. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1957 очолює відділ Лабораторій Ін-ту загальної і неорганічної хімії АН УРСР (з 1977—Фізико-хімічний інститут АН УРСР). Наук. праці присвячені аналітичній хімії рідкісних елементів, аналізу високочистих речовин та напівпровідникових матеріалів. Розробив методи контролю виробн. германію, аналізу чистих германію, ніобію, танталу, кремнію, індію, талію тощо. Розробив методи визначення хімізму аналітичних реакцій. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки і медалями. Держ. премія СРСР. 1952.

НАЗА́РЕНКО Іван Дмитрович [н. 3 (16).VIII 1909, с. Бірки, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — парт. і держ. діяч УРСР, укр. рад. філософ. Член КПРС з 1929. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Харків. електротех. ін-т (1935), вчився в Ін-ті червоної професури (1933—35), в Академії сусп. наук при ЦК ВКП(б) (1947—48). В 1936—41 — зав. кафедрою філософії ряду вузів Харкова. На поч. Великої Вітчизн. війни — комісар, згодом командир д-зії нар. ополчення. З 1942 — на парт. роботі, зокрема 1946—47, 1949—56 — секретар ЦК Компартії України, 1956—1974 — директор Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. На XVI—XIX, XXI—XXIV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. У 1950—56 — член Політбюро (1953—56 — Президії) ЦК Компартії України.

Депутат Верховної Ради СРСР 3 і 4-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—8-го скликань. Автор праць з філософії та історії партії. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Ленінська премія (1964) за монографію «Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка».

НАЗА́РОВ Іван Миколайович [30.V (12.VI) 1906, с. Кошелєво, тепер Кіржацького р-ну Влад. обл.— 30.VII 1957, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1944. Учень О. Є. *Фаворського*. Закінчив 1931 Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. У 1934—47 працював в ін-ті органічної хімії АН СРСР, 1947—57 — Моск. ін-ті тонкої хім. технології. Осн. наук. праці Н. присвячені хімії ацетилену та його похідних (особливо вінілацетилену). Завдяки дослідженням Н. вінілетилкарбінолів одержано клеї, різні фізіологічно активні сполуки (*промедол* тощо). Автор теор. праць з механізму реакцій циклізації, дієнового синтезу, полієнових перегрупувань тощо. Нагороджений 3 орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1942, 1946.

НАЗА́РОВО — місто крайового підпорядкування Краснояр. кр. РРФСР, райцентр. Розташоване на лівому березі р. Чулиму (прит. Обі). Залізнична станція. 55 тис. ж. (1980). Назаровська ДРЕС. З-ди: залізобетонних конструкцій, дробарно-сортувальний, цегельний, швейна і меблева ф-ки, мол.-консервний комбінат. Буд. та енерг. технікуми, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Поблизу Н.— розробка бурого вугілля (Назаровське родовище). Місто утворене 1961.

НАЗАРЯ́Н Степан Ісайович [15 (27).V 1812, Тбілісі — 27.IV (9.V) 1879, Москва] — вірм. просвітитель, історик літератури, сходознавець, педагог. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1840). З 1849—професор перської і араб. словесності Лазаревського ін-ту східних мов у Москві. Автор праць «Огляд Гайканської писемності з XIV століття до новітнього часу» (1846), «Абул Касем Фердаусі і Туський творець книги... Шах-Наме» (1849) та ін. У 50-х рр. очолив вірм. просв. рух. У 1858—64 видавав у Москві прогрес. журн. «Юсісапайл» («Північне сяйво»). Боровся проти кріпосництва, клерикалізму, за духовне відродження вірм. народу, але заперечував класову боротьбу. Виступав за нац. світську школу, за навчання рідною мовою, за заміну грабара (стародавньої вірм. мови) на нову літературну — ашхарабар, склав підручники з психології і вірм. мови. В філософії був прибічником *деїзму*.

НАЗИ́М ХІКМЕ́Т (1902—63) — тур. письменник. Див. *Хікмет Назим Ран*.

НА́ЗОР (Nazor) Владимир (30.V 1876, с. Постире, о. Брач — 19.VI 1949, Загреб) — хорв. письменник, громад. і політ. діяч. З 1942 — учасник нар.-визв. війни народів Югославії 1941—45. Перший голова Земальського антифашист. віча Нар. визволення Хорватії (з 1943), голова Президії Са́бору Нар. Республіки Хорватії (з 1945). Тематика поетичних збірок Н. різноманітна — від обробки слов'ян. фольклору й міфології («Слов'янські легенди», 1900), ліричної сповіді («Лірика», 1910; «Інтима», 1915), пошуків сенсу життя («Низка перлів», 1922) до соціально спрямованих поезій («Про брата Гавана і сестру Сиромаштину», 1931) і партизанської лірики («Пісні партизанки», 1944). Автор прозових творів — істор. романів «Криваві дні» (1908) та «Пастух Лода» (1938—39), збірок новел «Істранські оповідання» (1913), «Загребські новели» (1942) та ін., щоденників «З партизанами» (1945), партизанських повістей «Кур'єр Лода» і «Партизанка Мара» (обидві — 1946), публіцистичних та літературознавчих книг.

Тв.: Рос. перекл.— Новеллы. М., 1959.

В. Г. Гримич.

НАЇ́ВНИЙ РЕАЛІ́ЗМ — стихійне світосприймання людини, яке формується у повсякденній свідомості на основі безпосереднього життєвого досвіду. В. І. Ленін характеризував Н. р. як звичайний, нефілософський, наївний погляд усіх людей, які не задумуються над тим, чи існують вони самі і чи існує середовище, зовнішній світ (див. Повне зібр. тв., т. 18, с. 57). Див. *Стихійний матеріалізм*.

НАЇ́ЗНИКИ, їздці справжні (Ichneumonidae) — родина паразитичних комах ряду *перетинчастокрилих*. Тіло (довж. 4—50 мм) струнке, видовжене, груди та черевце з'єднані рухомо; самки мають добре розвинений, іноді довгий яйцеклад; більшість видів Н. крилаті. Дорослі комахи живляться переважно *нектаром* квіток. Розмножуються, відкладаючи яйця, деяким (напр., представникам родів Netelia, Polyblastus) властиве *яйцеживородіння*. Розвиток з *метаморфозом*. Личинки розвиваються зовні або всередині личинок або лялечок різних комах (рідше павуків), живлячись внутр. вмістом їх. Н. поширені всесвітньо. Родина включає понад 1250 родів (бл. 100 тис. видів), з них в СРСР — бл. 400 родів, у т. ч. на Україні трапляються представники бл. 200 родів. Н. мають велике значення в обмеженні чисельності шкідливих комах. Їх використовують у практиці біологічної боротьби з шкідниками с.-г. і лісових культур. Наїзниками наз. також ін. паразитичних перетинчастокрилих (напр., *браконідових, хальцид*).

В. Г. Толканіц.

НАЇ́РІ — урартське племінне об'єднання, союз племен (див. *Урарту*). Назва «Наїрі» згадувалася в ассірійських написах (13—8 ст. до н. е.) щодо території, розташованої на Пн. від *Ассирії* в басейнах Урмійського і Ванського озер.

НАЙБІ́ЛЬШИЙ СПІ́ЛЬНИЙ ДІЛЬНИ́К кількох цілих чисел — найбільше додатне число, на яке діляться всі ці числа. Напр., Н. с. д. чисел 36 і 54 є 18. Щоб знайти Н. с. д., потрібно числа розкласти на прості множники (див. *Розкладання на множники*) і спільні для всіх чисел множники перемножити між собою, взявши кожний з них найменшу кількість разів, що він зустрічається; застосовують також *Евкліда алгоритм* (Н. с. д. двох цілих чисел $a > b > 0$ дорівнює останній з відмінних від нуля остач (r_n), що одержуються так: $a = bg_1 + r_1$; $b = r_1g_2 + r_2$; $r_1 = r_2g_3 + r_3$; ...; $r_{n-2} = r_{n-1}\,g_n + r_n$; $r_{n-1} = r_ng_n$). Н. с. д. двох натуральних чисел дорівнює добуткові цих чисел, поділеному на їхнє *найменше спільне кратне*. Якщо Н. с. д. кількох чисел дорівнює 1, числа наз. взаємно простими. Поняття «Н. с. д.» застосовне не тільки до цілих чисел. Так, Н. с. д. кількох *многочленів* є многочлен найвищого степеня, на який ділиться кожний з цих многочленів.

НАЙБІ́ЛЬШОГО СПРИЯ́ННЯ РЕЖИ́М — принцип *міжнародного права*, за яким держави надають одна одній той же самий сприятливий режим (прав, привілеїв, пільг тощо) у галузі торг.-екон. та ін. відносин, який надано або буде надано в майбутньому кожною з цих держав будь-якій третій державі. Н. с. р. встановлюється переважно договірним шляхом (напр., включенням до угоди окремої статті про Н. с. р.) і охоплює лише певну галузь відносин, щодо якої погодились сторони (заг. умов торгівлі, платежів і митних тарифів, транспортних зв'язків і режиму транспортних засобів та ін.). Н. с. р. дедалі частіше застосовується в зв'язку з визначенням статусу іноземних громадян та *юридичних осіб*, режиму дипломатичних, консульських та ін. представництв. Режим, наданий даною д-вою іншій, має бути не менш сприятливий, ніж режим, який надано або буде надано третій д-ві. Надання третій д-ві сприятливішого режиму в певній галузі міжнар. відносин означає, що сукупність прав, що ними користуються ін. д-ви, з якими укладено угоди про Н. с. р. в цій галузі, повинна бути відповідно розширена. Відмова в такому розширенні є *дискримінацією*. СРСР завжди прагнув до встановлення з усіма країнами рівноправних і взаємовигідних торг.-екон. та ін. відносин шляхом закріплення Н. с. р. у відповідних угодах. Разом з ін. країнами соціалістичної співдружності СРСР виступає в органах ООН з пропозиціями, спрямованими на правове закріплення норм, що стосуються Н. с. р., у міжнар. конвенціях і деклараціях. В 1964 Конференція ООН по торгівлі й розвитку (ЮНКТАД) завдяки активній підтримці соціалістичних країн, а також країн, що розвиваються, ухвалила Принципи міжнар. торг. відносин і торг. політики, згідно з якими міжнар. торгівля має здійснюватись, зокрема, на основі Н. с. р. Ці принципи було розвинуто далі в Хартії екон. прав і обов'язків д-в, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 1974.

О. О. Зінченко.

НА́ЙДИЧ Юрій Володимирович (н. 6.VIII 1929, Харків) — укр. рад. вчений у галузі матеріало-

І. М. Назаров.

Наїзник нетелія буровуса (Netelia fuscicornis), яка відкладає яйця на гусеницю совки, та її личинки на гусениці.

знавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1975. Закінчив (1953) Київ. політех. ін-т. З 1954 — в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці стосуються фізико-хімії металевих розплавів і твердих тіл, розробки і впровадження у пром-сть процесів паяння і металізації неметалевих матеріалів, створення паяних композиційних виробів різного призначення. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1973. Держ. премія УРСР, 1975.

НАЙДЬО́НОВ Сергій Олександрович [справж. прізв.— Алексєєв; 14 (26). IX 1868, Казань — 5.XII 1922, Ялта] — рос. драматург. Був актором. У першій п'єсі «Діти Ванюшина» (1901) змалював реалістичну картину життя дореволюц. рос. купецтва з його хижацтвом і невіглаством. Автор п'єс «Номер тринадцятий», «Блудний син» (обидві — 1903), «Явдошине життя» (1904), «Гарненька» (1907), «Роман тьоті Ані» (1912), «Робітниця» (1915) та ін. За рад. часу написав п'єсу-хроніку «Москва» (1921) — про революцію 1905—07 та істор.-революц. драму «Незгасне світло» (1922).

Тв.: Укр. перекл.— Діти Ванюшина. Львів, 1904.

Літ.: Червышев А. А. Путь драматурга. С. А. Найдёнов. М., 1977.

І. Д. Бажинов.

НАЙЛО́Н, нейлон (англ. nylon) — поширена торговельна назва синтетичного волокна з *поліамідів* (США, Великобританія), в СРСР відомий також як *анід*.

НА́ЙМАНА ПРА́ЦЯ — праця юридично вільних працівників у капіталістичному суспільстві, позбавлених *засобів виробництва* і змушених продавати свою *робочу силу* капіталістам і створювати їм *додаткову вартість*. За капіталізму Н. п. виступає як форма сусп. *праці*, є осн. джерелом і основою зростання *капіталу*, джерелом додаткової вартості. К. Маркс і Ф. Енгельс, підкреслюючи формально вільний характер Н. п., вважали її формою експлуатації робітників, розкрили антагонізм Н. п. і капіталу, показали, що повна екон. залежність робітника від власника засобів виробн. перетворює його на найманого раба капіталістів. Наймана форма праці завуальовує капіталістичну експлуатацію, створює видимість, нібито заробітна плата робітника оплачує всю його працю, а не лише *вартість* його робочої сили, як це є насправді. *М. М. Кирієнко.*

НА́ЙМАНІ А́РМІЇ — військ. формування, які комплектуються на основі системи найму (вербування) професіональних військових. Перша згадка про Н. а. належить до епохи Старод. Єгипту (3-є тис. до н. е.). Найбільше поширилися в 15—17 ст. Створювалися державами, містами та окремими феодалами для несення військ. служби. Осн. контингент Н. а. в Європі становили швейц. та ірл. найманці, нім. *ландскнехти*, в Азії — *гуркхи, белуджі* та ін. Принцип комплектування нац. армій шляхом найму за контрактами корінних жителів існує в ряді капіталістич. країн (США, Великобританія та ін.). Разом з тим у деяких капіталістичних д-вах створюються і спец. військ. формування шляхом вербування найманців з іноз. громадян для придушення нац.-визвольних рухів (див. *Іноземний легіон*). Злочинну практику найманства засуджено в рішеннях ООН та Організації Африканської Єдності. *О. М. Федотов.*

НАЙМЕ́НШЕ СПІ́ЛЬНЕ КРА́ТНЕ кількох цілих чисел — найменше додатне число, яке ділиться на кожне з цих чисел. Напр., Н. с. к. чисел 12, 15 і 20 є 60. Щоб знайти Н. с. к., потрібно числа розкласти на прості множники (див. *Розкладання на множники*) і перемножити всі прості множники, що є хоч би в одному з розкладів, взявши кожний множник найбільшу кількість разів, що він зустрічається в одному з цих чисел. Н. с. к. двох натуральних чисел дорівнює добуткові цих чисел, поділеному на їхній *найбільший спільний дільник*.

НАЙМЕ́НШИХ КВАДРА́ТІВ МЕ́ТОД — один з методів розв'язування задач прикладної математики. Широко використовують в теорії вимірювань. Якщо результати вимірювань $y_1, y_2, \ldots, y_n$ пов'язані з невідомими величинами $x_1, x_2, \ldots, x_m$ $(m < n)$ залежністю $y_i = f_i(x_1, x_2, \ldots, x_m) + \delta_i$, $i = 1, 2, \ldots, n$, де δ_i — випадкові *похибки*, то за наближені значення величин x_k слід обрати такі величини α_k, $k = 1, 2, \ldots, m$, для яких сума квадратів похибок

$$\sum_{i=1}^{n} \delta_i^2 = \sum_{i=1}^{n} [y_i - f_i(\alpha_1, \alpha_2, \ldots, \alpha_m)]^2$$

була б найменшою. Н. к. м. використовують при *наближених обчисленнях*, у *похибок теорії*, матем. статистиці, астрономії, геодезії тощо як для обробки результатів спостережень, так і наближеного зображення даної функції іншими, простішими (див. *Наближення функцій*). Розробили його К. Ф. *Гаусс* та А. М. *Лежандр*, далі розвинули А. А. *Марков* та А. М. *Колмогоров*. Узагальнення Н. к. м. застосовують для наближеного розв'язування операторних рівнянь.

НАЙМЕ́НШОЇ ДІЇ ПРИ́НЦИП — один з *варіаційних принципів механіки*, за яким для даного класу порівнюваних один з одним рухів механічної системи дійсним є той, для якого *дія* має мінімум. Н. д. п. застосовують в одній з двох форм: у формі Гамільтона — Остроградського або у формі Мопертюї — Лагранжа. Матем. вираз Н. д. п. у першій формі має вигляд: $\delta W = 0$, де W — дія за Гамільтоном, δ — символ ізохронної варіації (див. *Варіаційне числення*), тобто такої, при якій не варіюється час переміщення системи з однієї конфігурації в іншу. Матем. вираз Н. д. п. у другій формі: $\Delta S = 0$, де S — дія за Лагранжем, Δ — символ повної варіації. Н. д. п. у формі Мопертюї— Лагранжа справедливий лише для *консервативних систем* з геом. *в'язями механічними*. Н. д. п. у формі Гамільтона — Остроградського є більш загальним, і його можна застосовувати до неконсервативних систем.

НАЙМИТ — наймані робітники в капіталістичному сільс. г-ві, частина с.-г. пролетаріату, позбавлена всіх або частини *засобів виробництва* і змушена продавати свою *робочу силу*. Див. *Наймана праця*.

НАЙПРОСТІ́ШІ (Protozoa) — тип *безхребетних* тварин. Переважно мікроскопічні організми — розміри 2—200 мкм (окремих інфузорій — до 1,5—3 мм, грегарин — 16 мм, раковини викопних форамініфер — до 5—20 см). Найчастіше Н.— окремо існуючі *клітини*, але іноді вони об'єднані в колонії. Представники типу Н. мають складну морфо-функціональну організацію. Вміст тіла Н. (клітини) — *протоплазма* складається з *цитоплазми* і *ядра* (іноді кількох) типової для клітинних ядер будови. В цитоплазмі містяться *органоїди*, що є в клітинах багатоклітин. організмів, та *включення клітини*. Тіло більшості Н. вкрите плазматичною мембраною — плазмалемою. У багатьох Н. (напр., джгутикових, інфузорій) є еластична оболонка — *пелікула*. Деякі Н. мають внутр. або зовн. скелет (раковини, вирости тощо). Рухаються Н. за допомогою тимчасових випинів протоплазми — *псевдоподій* (ніби-ніжок) або постійних цитоплазматичних утворів — джгутиків, вій тощо. За характером живлення Н.— *гетеротрофи* (лише деякі представники джгутикових — *автотрофи*). Живляться Н. бактеріями, одноклітинними водоростями, іншими Н., детритом тощо. Тверда пожива надходить у тіло Н. через будь-яку ділянку поверхні або через клітинний рот (цитостом), перетравлюється їжа в порожнині травної *вакуолі*. Виділення та газообмін здійснюються за допомогою пульсуючих (скоротливих) вакуолей або через цитоплазматичні мембрани. Вакуолі виконують також функцію регуляції *осмотичного тиску*. Н. мають такі органоїди, як рецепторні (дотику, рівноваги, світлочутливі), нападу та захисту (трихоцисти, жалкі капсули, або кнідоцисти) тощо. Розмножуються Н. шляхом поділу клітини (надвоє чи множинного) або *пупкуванням*. Відомий статевий процес — *копуляція* чи *кон'югація*. Важливою біол. особливістю більшості Н. є здатність за несприятливих умов або на перших стадіях *життєвого циклу* утворювати *цисти*. Н. поширені всесвітньо. Відомо понад 30 тис. видів Н., в дійсності їх існує набагато більше, в СРСР — понад 4500 видів, з них на Україні — бл. 1500. Живуть у морях, океанах і прісних водоймах, чимало їх і в ґрунті. Вони є важливою ланкою в *ланцюгах живлення* водних тварин, у т. ч. промисл. риб; велику роль відіграють у водних *екосистемах*, зокрема в процесах самоочищення (див. *Біологічне самоочищення водойм*), а також є біологіч. індикаторами ступеня забрудненості води. Викопні Н., що мають мінеральні скелети (*форамініфери*, променяки), утво-

рили потужні товщі земної кори, чимало їх є провідними *скам'янілостями,* за допомогою яких визначають відносний вік осадочних порід; результати вивчення розподілу викопних кореневіжок у геол. нашаруваннях широко використовують при пошуках нафти та ін. корисних копалин. Велике практичне значення має вивчення паразитичних Н.— збудників небезпечних хвороб людини і тварин (*малярії, амебіазу, сонної хвороби, токсоплазмозу, піроплазмідозів, кокцидіозів* та ін.). Н. поділяють на 6 класів: *саркодові, джгутикові, споровики, кнідоспоридії, мікроспоридії, інфузорії*. Н. формувались протягом протерозойської ери; їх безпосередніми предками були примітивні амебоподібні організми; у викопному стані Н. відомі починаючи з кембрію. Наука, що вивчає Н., наз. *протистологією*.
Іл. див. до окремих статей за їхніми назвами.

Літ.: Маркевич А. П. Проблема происхождения простейших (Protozoa). К., 1954; Догель В. А., Полянский Ю. И., Хейсин Е. М. Общая протозоология. М.—Л., 1962; Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 1. К., 1968. *О. П. Маркевич.*

НА́ЙРА — грошова одиниця Федеративної Республіки Нігерії, поділяється на 100 *кобо*. 1 Н. дорівнює 1,6 долара США (1979).

НАЙРО́БІ — столиця Кенії. Адміністративно утворює столичний округ, прирівняний до провінції. Головний політ., пром. і культур.

Найробі. В центрі міста.

центр країни. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу Н.— аеропорт міжнар. значення Ембакасі. 736 тис. ж. (1976, з передмістями). Засн. 1899 під час будівництва з-ці Момбаса — Кісуму. Пізніше — адм. центр англ. колонії Кенії. Один із центрів нац.-визвольного руху народів Кенії. З 1963 — столиця незалежної Кенії (з 12.XII 1964 — Республіка Кенія). Підприємства металообр., цем., текст., шкіряно-взут., харч. пром-сті. Нац. ун-т (засн. 1956). Меморіальна б-ка Макміллана, Нац. музей. Нац. театр. Поблизу Н.— нац. парк Найробі. Іл. див. до ст. *Кенія*, т. 5, с. 98.

НАЙРО́БІ ХВОРО́БА — гостре вірусне захворювання жуйних тварин, особливо овець та кіз, що характеризується гарячкою і геморагічним *гастроентеритом*. Джерело інфекції — хворі тварини, переносники — кліщі. Хвороба поширена в Кенії, Уганді, Південно-Африканській Республіці та ін. У хворих тварин підвищується т-ра тіла до 41—42°, часте і утруднене дихання, гнійне витікання з носа, аборти. Смертність до 70%. У перехворілих тварин настає стійкий *імунітет*. Заходи боротьби. Ефективних засобів лікування немає. Застосовують симптоматичну терапію. Профілактика — захист тварин від кліщів.

НАКА́З АРБІТРА́ЖУ — виконавчий документ, що видається стягувачеві для виконання рішення будь-якого органу *арбітражу* в СРСР. Відповідно до Правил розгляду госп. спорів держ. арбітражами, затверджених Радою Міністрів СРСР 5.VI 1980, виданий Н. а. можна пред'явити до виконання не пізніше трьох місяців після прийняття арбітражем рішення. Н. а. про стягнення грошових сум видаються стягувачам; при стягненні сум на рахунок бюджету Н. а. направляються місц. фінанс. органам. Інші Н. а. виконуються *судовими виконавцями*. Н. а. держ. арбітраж може направляти для виконання безпосередньо кредитній установі за місцем знаходження організації-боржника.

НАКА́ЗИ ВИ́БОРЦІВ — доручення виборців *народним депутатам,* що схвалені на передвиборних зборах, мають громадське значення і спрямовані на поліпшення діяльності *Рад народних депутатів*. Н. в. є важливим інститутом *соціалістичної демократії,* формою прямого нар. волевиявлення. Виконання наказів є важливою частиною роботи Рад та їхніх депутатів. Порядок роботи з Н. в. визначено Конституцією СРСР (ст. 102), конституціями союзних (в УРСР — ст. 91 Конституції УРСР) і авт. республік, Законом про статус депутатів, Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про організацію роботи з наказами виборців» від 1. IX 1980, відповідними респ. актами, законами про місцеві Ради тощо. Ради народних депутатів розглядають Н. в., враховують їх при розробці планів економічного і соціального розвитку та складанні бюджету, організують виконання наказів та інформують громадян про їхню реалізацію. Затвердження планів заходів по реалізації Н. в. належить до виключної компетенції даної Ради. Рішення Ради про результати розгляду наказів доводяться до відома виборців. Н. в., прийняті Радою до виконання, набувають характеру обов'язкового акта і втілюються в життя. *Р. К. Давидов.*

НАКАЗНИ́Й ГЕ́ТЬМАН — на Україні у 17—18 ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду *гетьмана*. Н. г. обирала *козацька старшина* чи призначала *генеральна старшина,* як правило, з свого складу. Призначали Н. г. (найчастіше полковників) також для очолювання в поході козац. війська, коли гетьман залишався в своїй резиденції. Призначення Н. г. оформлялося універсалом, а з 20-х рр. 18 ст.— царським указом.

НАКА́НО Сігехару (н. 25.I 1902, префектура Фукуї, о. Хонсю) — япон. письменник і публіцист. У 20-х рр.—один з організаторів руху за пролетарську л-ру і мистецтво Японії. Був ув'язнений. Зб. віршів «Пісня» (1926) — революц. спрямування. Перший роман — «Вітер ранньої весни» (1928). Автор романів «Письменник, який не може писати романи» (1936), «Паровозний кочегар» (1937). Після 2-ї світової війни — один із організаторів товариства літераторів Японії. Н. належать і автобіографічні твори «Сільський будинок» (1935), «Прощання з піснею» (1939), «Потаємне» (1954), «Квітка груші» (1958), «ABCD» (1969) та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Волны Японии. М., 1964; Пляшущий мужчина. М., 1970. *Б. П. Яценко.*

НАКА́ТКА, накатування — пластичне деформування поверхневих шарів металу накатними інструментами: роликами, *плашками* тощо. Накаткою створюють різьбу на заготовках, шорстку поверхню на циліндричних головках гайок або гвинтів, на рукоятках та ін. виробах, наносять риски на шкали приладів, утворюють або обробляють зубці зубчастих коліс (формоутворювальна Н.). Крім того, накаткою підвищують міцність від втомленості, стійкість проти зношування та ін. властивості валів, осей або втулок (зміцнювальна Н.). Для Н. використовують спец. пристрої або зубонакатні верстати (див. *Зубообробний верстат*), *різьбонакатувальні автомати* тощо.

НАКЛАДНІ ВИ́ТРАТИ — витрати, пов'язані з управлінням, організацією й обслуговуванням виробничого процесу, а в сфері товарного обігу — з утриманням апарату управління, зберіганням і реалізацією продукції. Н. в. включають заробітну плату управлінського і госп. персоналу, амортизаційні відрахування та витрати на утримання і поточний ремонт об'єктів і госп. інвентаря, поштові, телеграфні й канцелярські витрати, різні податки і збори, витрати на охорону праці, зберігання і реалізацію *готової продукції,* деякі *непродуктивні витрати* (від браку, простоїв, нестачі) тощо. В промисловості Н. в. поділяють на загальноцехові, пов'язані з обслуговуванням і управлінням виробничого процесу в межах окремих цехів, та загальнозаводські, пов'язані з організаційно-господарським обслуговуванням усього виробн. в межах підприємства (орг-ції). Загальноцехові витрати, в свою чергу, поділяють на загальногосп., управлінські та непродуктивні витрати. В будівництві розрізняють такі Н. в.: адм.-госп., по обслуговуванню робітників, будівельного виробництва та непродуктивні витрати. В сільському господарстві Н. в. поділяють на загальновиробничі (витрати по конкретному виробничому підрозділу, бригаді, фермі), загальногалузеві (витрати по основних галузях г-ва — рослинництву, тваринництву, пром. виробн.) і загальногосподарські (витрати, що належать до всього підприємства). В торгівлі Н. в. включають витрати по заготівлі, на зберігання, упаковку, транс-

С. О. Налепинська-Бойчук. Обкладинка до книги С. Васильченка «Олив'яний перстень». 1930.

Д. А. Налбандян.

М. Налбандян

Я. Налепка.

С. Наливайко.

портування і реалізацію продукції. Величина й питома вага Н. в. у собівартості продукції різних галузей нар. г-ва різна і залежить від трудомісткості та форми організації виробн., структури підприємств і системи управління ними. Н. в. у пром-сті відносять на собівартість продукції пропорційно сумі основної заробітної плати виробничих робітників і витрат на утримання й експлуатацію устаткування, або сумі прямих витрат чи кількості, вартості або питомій вазі сировини, матеріалів тощо.

НА́КЛЕП — поширення у будь-якій формі завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу. На відміну від *дифамації* Н. за рад. правом є одним із *злочинів проти життя, здоров'я, волі і гідності особи* (в УРСР — ст. 125 КК УРСР). Карається позбавленням волі на строк до 3 років. Справи про Н. без обтяжуючих обставин порушуються тільки за скаргою потерпілого (див. *Приватне обвинувачення*). В окремих випадках Н. є способом вчинення злочину: доведення до самогубства або до спроби вчинити його внаслідок систематичного цькування чи Н. (ч. 2 ст. 99 КК УРСР); поширювання наклепницьких вигадок з метою підриву чи ослаблення Рад. влади (ст. 62 КК УРСР).

НАКЛЕ́П металів і сплавів — зміна структури і, отже, властивостей металів (сплавів), спричинювана їхнім пластичним деформуванням. Відбувається при обробці заготовок різанням, обкатуванні циліндричних поверхонь роликами, дробоструминній обробці фасонних поверхонь, *волочінні* або *прокатці* металу тощо. Зумовлюється діянням зовн. деформуючих сил або (рідше) *фазовими переходами*. Внаслідок Н. збільшується границя текучості, твердість і міцність металу. Поряд з цим він стає крихким, знижується його пластичність, у магнітно-м'яких металів погіршуються магн. властивості. В техніці Н. використовують для поверхневого *зміцнення* металів. Властивості наклепаного металу поліпшують *термічною обробкою*.

НАЛБАНДЯ́Н Дмитро Аркадійович [н. 2 (15).IX 1906, Тбілісі] — вірм. і рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1953), нар. художник Вірм. РСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1948. В 1924—29 навчався в Тбіліській АМ у Є. *Лансере* і Є. Татевосяна. Автор картин на історико-революц. теми, портретів, пейзажів. Твори: «Виступ С. М. Кірова на 17-му з'їзді партії» (1935), «Влада Радам — мир народам» (1950, в співавт.), «Напередодні Жовтневої революції» (1970—73), «Мала земля» (1975), «Виступ В. І. Леніна на заводі „АМО“» (1978). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Державна премія СРСР, 1946, 1951.

Літ.: Лапунова Н. Ф. Дмитрий Аркадьевич Налбандян. М., 1968.

НАЛБАНДЯ́Н Мікаел Лазарович [2 (14).XI 1829, м. Нова Нахічевань, тепер у складі м. Ростова-на-Дону — 31.III (12.IV) 1866, м. Камишин, тепер Волгогр. обл.] — вірм. революц. демократ, письменник. Н. в сім'ї ремісника. З 1853 жив у Москві, де викладав у Лазаревському ін-ті сх. мов. Навчався на мед. ф-ті ун-ту, 1858—60 співробітничав у заснованому ним разом з С. І. Назаряном вірм. журн. «Юсісапайл» («Північне сяйво»). У 1860—62 виїздив за кордон, де зблизився з О. І. *Герценом*, М. П. *Огарьовим*, брав участь у створенні революц. орг-цій. В 1862 ув'язнений у Петропавловській фортеці, 1865 висланий до Камишина. Сусп.-політ. і філос. погляди Н. склалися під впливом рос. революц. демократів. Він виступав проти кріпосництва і самодержавства, таврував бурж. націоналізм і лібералізм, пов'язуючи соціальне і нац. визволення вірм. народу з перемогою загальнорос. антифеод. революції. В філософії Н. був послідовником антропологічного матеріалізму Л. *Фейєрбаха* і М. Г. *Чернишевського*, прагнув поєднати його з діалектикою, в теорії пізнання виходив з єдності чуттєвого і раціонального; критикував ідеалізм і релігію. Н.— зачинатель критичного реалізму у вірм. л-рі. Почав друкувати вірші 1851. Автор романів «Одному — слово, іншому — наречену» (1858), «Опитання мертвих» (1859, незакінч.), «Щоденника» (1858—60), антирелігійної поеми «Пригода праотця» (1864, опубл. 1903), громадян. лірики. Н. заклав основи вірм. реалістичної критики й естетики. Наук. праці — «Слово про вірменську писемність» (1854—55, опубл. 1895), «Критика» (1858), «Національний театр у Константинополі» (1861) та ін. Боровся за впровадження нової вірм. літ. мови (ашхарабар) замість мертвої книжної мови (грабар). Перекладав вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, Г. Гейне та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1967; Сочинения, т. 1—2. Ереван, 1968—70.

Літ.: Даронян С. К. М. Налбандян и русские революционные демократы. М., 1979.

НАЛЕПИ́НСЬКА-БОЙЧУ́К Софія Олександрівна (30.VII 1884, Лодзь, тепер у ПНР — 1939) — укр. рад. графік. Навчалася в Худож. школі Я. Ціонглінського в Петербурзі, в Ш. Голлоші в Мюнхені (1908), в Академії Ронсона в Парижі у Ф. Валлотона і М. Дені (1909). В 20-х рр. була членом *АРМУ*. Працювала в галузі станкової та книжкової графіки, переважно в техніці гравюри на дереві. Твори: станкові — «Фабзаєць» (1925), «Мені тринадцятий минало», «Молотьба», «На вакаціях» (усі — 1926), «Перед наступом білих», «Голодні діти» (обидва — 1927), «Пацифікація Західної України» (1930), «Робітфаківці» (1931) та ін.; іл.— до творів Т. Шевченка, С. Васильченка, Д. Маміна-Сибіряка, Л. Толстого. З 1919 Н.-Б. викладала в Миргородській худож. школі, з 1922 очолювала ксилографічну майстерню Київ. ін-ту пластичних мистецтв, 1925—29 викладала в Київ. худож. інституті. Іл. с. 211.

Д. О. Горбачов.

Д. А. Налбандян. В. І. Ленін у 1919. 1957. Центральний музей В. І. Леніна в Москві.

НА́ЛЕПКА (Nalepka) Ян (партизанський псевд.— Рєпкін; 20.IX 1912, с. Сміжани біля м. Спішська-Нова-Весь, тепер ЧССР — 16.XI 1943) — командир словац. партизанського загону, що діяв 1943 проти нім.-фашист. загарбників на Україні, Герой Рад. Союзу (1945). Н. присвоєно (посмертно) й звання Героя Словацького нац. повстання (1945). Член Комуністичної партії з 1943. В 1931—33 — вчитель. У 1934—38 — поручик Чехословац. армії. В 1939 мобілізований маріонетковим словац. урядом в армію. В 1941 відправлений на рад.-нім. фронт. Н. створив у 101-му словацькому полку, нач. штабу якого він був, антифашист. орг-цію, що встановила влітку 1942 зв'язок з білорус. партизанами. Наприкінці 1942 Н. зв'язався з укр. партизан. з'єднанням під командуванням О. М. *Сабурова*. 15.V 1943 з групою словаків-антифашистів перейшов у це з'єднання. Загинув у бою за визволення м. Овруча Житомирської області. В містах Овручі і Спішська-Нова-Весь Н. встановлено пам'ятники.

НАЛИВА́ЙКА ПОВСТА́ННЯ 1594—96 — народне повстання на Україні і в Білорусії під проводом С. *Наливайка* проти гніту польс., лит., укр. і білорус. феодалів. Почалося в жовтні 1594 в м. Брацлаві, куди прибув С. Наливайко після походу в Молдавію проти тур.-тат. агресорів. Козаки, яким активно допомагала брацлавська біднота (див. *Брацлавське міське повстання 1594—95*), розгромили на р. Пд. Бузі польс.-шляхет. військо. Повстання було підтримано й запорізьким козацтвом, яке відрядило на допомогу повстанцям загін козаків на чолі з Г. *Лободою*. В 1595 повстання з Брацлавщини поширилося на Наддніпрянщину й Волинь. Відбувалося масове покозачення селян і міської бідноти. З Волині частина повстанців на чолі з С. Наливайком вирушила в Білорусію, де нар. маси піднялися на боротьбу проти гнобителів. Протягом літа 1595 загони С. Наливайка, при підтримці білорус. повстанців, оволоділи Слуцьком, Бобруйськом і Могильовом на Дніпрі. Посилився антифеод. рух у Литві й Польщі. Водночас Г. Лобода і частина старшини прагнули до угоди з польс. шляхтою. Найбільш

рішуче настроєні козаки виділилися в окремий загін на чолі з отаманом М. *Шаулою*, щоб йти на з'єднання з С. Наливайком. Але їм вдалося дійти тільки до Пропойська (на р. Сожі). На придушення повстання польс. уряд кинув значні сили під командуванням коронного гетьмана С. Жолкевського. Щоб об'єднати сили повстанців, С. Наливайко із загоном на поч. 1596 вирушив з Білорусії на Поділля, а потім — у напрямі Білої Церкви, поблизу якої перебувало повстанське військо на чолі з Г. Лободою. Останній, дізнавшись про наближення С. Наливайка, вирушив на Трипілля, де об'єднався із загоном М. Шаули. Невдоволені нерішучими діями Г. Лободи, козаки усунули його від командування і обрали гетьманом М. Шаулу. Поблизу Білої Церкви відбулося об'єднання всіх повстанських сил. Розгромивши тут передовий загін польс.-шляхет. карателів, сел.-козац. військо відійшло до Дніпра. 23.III (3.IV) 1596 в урочищі Гострий Камінь відбувся бій між повстанцями і гол. польс.-шляхет. силами. Незважаючи на значну перевагу ворога, повстанці вистояли, хоч і зазнали серйозних втрат. Повстанське військо вирушило через Трипілля на Київ, а звідти — на Переяслав. Тут було вирішено просуватись до Лубен, щоб перейти в межі Рос. д-ви. Діставши підмогу, Жолкевський відрізав повстанцям шляхи відступу. Опинившись в оточенні, сел.-козац. загони на чолі з С. Наливайком, обраним гетьманом замість тяжко пораненого М. Шаули, отаборилися в урочищі Солониця, де протягом двох тижнів боролися проти карателів, але зазнали поразки (див. *Солониць кий бій 1596*). Н. п. було важливим етапом у боротьбі укр. народу проти соціального й нац. гноблення, за возз'єднання з братнім рос. народом.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

О. І. Путро.

НАЛИВА́ЙКО Дем'ян (р. н. невід.— 1627) — укр. церковний діяч, письменник. Брат С. *Наливайка*. Закінчив *Острозьку школу*, вважався високоосвіченою людиною. Брав участь в антифеод. селянсько-козацькому *Наливайка повстанні 1594—96*. Згодом був священиком у м. Острозі і входив до гуртка викладачів Острозької школи, які виступали проти католицизму та унії. Автор ряду антиуніатських церк. творів («Проповіді про Івана Златоуста»), віршів та передмов до укр. видань, що виходили у Дермані та Острозі.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

В. П. Колосова.

НАЛИВА́ЙКО Северин [р. н. невід., м. Гусятин, тепер смт Тернопол. обл.— п. 11 (21). IV 1597, Варшава] — керівник нар. повстання на Україні і в Білорусії проти гніту польс., лит., укр. і білорус. феодалів (див. *Наливайка повстання 1594—96*). Військ. гарт Н. здобув на *Запорізькій Січі*, беручи участь у козац. походах проти тур.-тат. загарбників. У м. Острозі Н. вступив на службу до укр. магната кн. К. *Острозького* сотником надвірної *корогви*. Навесні 1594 Н. залишив службу і під приводом необхідності відсічі турецько-татарським агресорам створив козац. загони, що незабаром перетворилися на кістяк повстанського війська, яке на чолі з Н. виступило на боротьбу за соціальне й нац. визволення укр. народу, за возз'єднання його з братнім рос. народом. Виданий зрадницькою частиною козац. верхівки ворогам, Н. 28.V (7.VI) 1596 був кинутий до варшавської в'язниці. Після тортур його було четвертовано. Про Н. народ склав думи й легенди. До образу нар. героя зверталися в своїй творчості Т. Г. *Шевченко* і поет-декабрист К. Ф. *Рилєєв*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Мишко Д. І. Северин Наливайко. К., 1962.

О. І. Путро.

НАЛИ́ВКА — солодкий фруктово-ягідний спиртний напій. Містить спирт (16—20 об.%), цукор (28—40 г/100 мл) і лимонну к-ту (0,2—1 г/100 мл). Виготовляється з спиртованих соків і настоїв, свіжих фруктів і ягід, цукрового сиропу, ректифікованого спирту, лимонної к-ти і зм'якшеної води. Для виробн. деяких сортів Н. застосовують спиртовані настої сушених фруктів і ягід, *пряноші* та карамельну *патоку*.

НАЛИ́ВКІН Дмитро Васильович [н. 13 (25).VIII 1889, Петербург] — рад. геолог і палеонтолог, акад. АН СРСР (з 1946), акад. Сербської АН (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1963).

Закінчив Петербурзький гірничий ін-т (1915), з 1920 — професор цього ін-ту. З 1908 працював у *Геологічному комітеті* (з 1939 Всесоюзний н.-д. геол. інститут). У 1946—51 — голова Президії Туркм. філіалу АН СРСР, 1946—53 — директор Лабораторії озеро-знавства АН СРСР, з 1954 — голова Міжвідомчого стратиграфічного к-ту АН СРСР. Осн. праці — з питань *стратиграфії, палеонтології, палеогеографії*, вчення про *фації*. Н. деталізував і уточнив стратиграфію середньо- та верхньодевонських відкладів Уралу, Східно-Європейської платформи, Казахстану, Серед. Азії, Арктики. Геол. дослідження Н. сприяли визначенню стратиграфічного положення родовищ бокситів Уралу та нафти Передуралля. Брав участь у дослідженні геол. будови України, зокрема Донбасу (вказав на дельтове походження кам.-вуг. відкладів), Криму (довів зв'язок грязьового вулканізму з нафтогазоносністю) і Карпат. Н.— редактор оглядових геол. карт СРСР. Йому присуджено золоту медаль АН СРСР ім. М. М. Пржевальського (1927) і золоту медаль АН СРСР ім. О. П. Карпінського (1949). Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1957.

Д. В. Наливкін.

НАЛИ́ВНЕ СУДНО́ — те саме, що й *танкер*.

НАЛИ́ЧНИК—конструктивне (в дерев'яному будівництві) та декоративне (в кам'яному будівництві) обрамлення віконного прорізу. Складається з вертикальних та горизонтальних тяг (колонок або напівколонок). У дерев'яній архітектурі Н., які часто бувають оздоблені різьбленням, прикривають щілини між стіною й віконною коробкою.

Наличник та ліпне оздоблення Успенського собору Києво-Печерської лаври. 18 ст.

НАЛІТО́ВСЬКИЙ Данило Данилович (рр. н. і см. невід.) — укр. бандурист 18 ст. Служив при дворі Петра I в Петербурзі (10—20-і рр.). В 1723 повернувся на Україну.

НАЛКО́ВСЬКА (Nałkowska) Зоф'я (10.XI 1884, Варшава — 17.XII 1954, там же) — польс. письменниця. Дебютувала як поетеса. Повісті «Жінки» (1906),

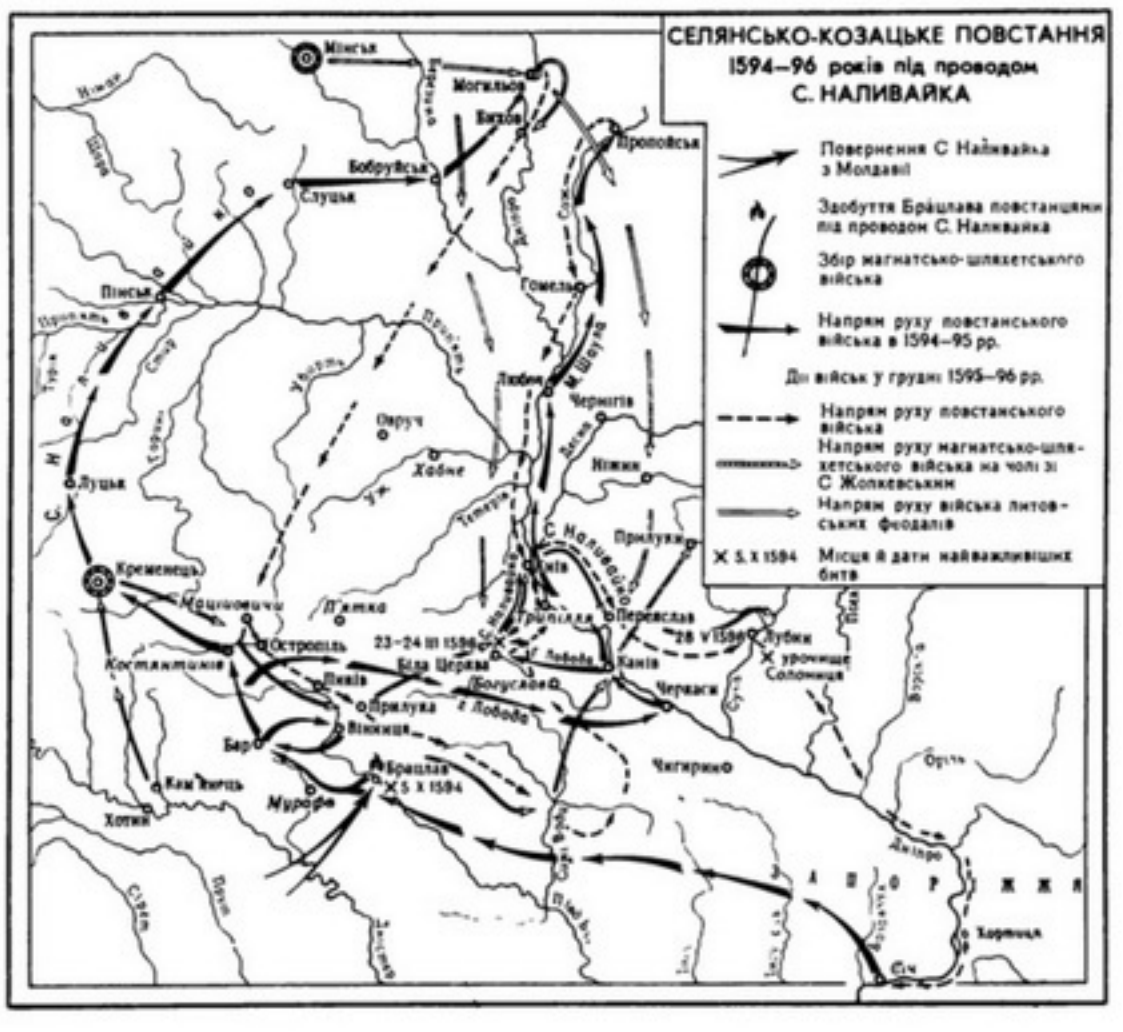

Намазга-Депе. Предмети з найдавнішого шару: 1, 2 — глиняні горщики; 3 — жіноча статуетка; 4 — намисто.

«Князь» (1907), «Ровесниці» (1908), «Нарциза» (1910), збірки оповідань «Кішечка, або Білі тюльпани» (1909), «Дзеркала» (1913) позначені впливом модернізму. Події 1-ї світової війни зумовили перехід Н. на позиції критичного реалізму. В соціально-психологічних романах «Роман Терези Геннерт» (1923) і «Межа» (1935) відобразила духовне виродження пануючої верхівки бурж. Польщі. Автор повісті «Недобре кохання» (1928), роману «Нетерплячі» (1938), п'єс «Дім жінок» (1930), «День його повернення» (1931). У 30-х рр. брала участь в кампаніях Нар. фронту, належала до об'єднання прогресивних письменників «Пшедмєстє» («Передмістя»). Зб. оповідань «Медальйони» (1946) створена на основі матеріалів, зібраних Н. як членом Міжнар. комісії по розслідуванню гітлерівських злочинів. У романі «Вузли життя» (1948, доп. вид. т. 1—2, 1950—54) подано передумови поразки Польщі у війні 1939. Обиралася депутатом сейму Народної Польщі, працювала в Комітеті захисту миру. В 1970 видано «Щоденники воєнних років» Налковської.

Тв.: Укр. перекл.— Роман Терези Геннерт.— Межа. К., 1978; Рос. перекл.— Роман Терезы Геннерт. М., 1926; Избранное. М., 1979.
Літ.: Агапкина Т. П. Зофья Налковская. В кн.: Писатели Народной Польши. М., 1976. *В. П. Ведіна.*

НАЛЬО́ТОВА Катерина Василівна (1787—1869) — укр. і рос. актриса. З 1813 виступала в аматорських виставах у Полтаві, якими керував І. Котляревський. Була першою виконавицею ролі Наталки («Наталка Полтавка» Котляревського). На профес. сцені виступала, крім того, в п'єсах І. Крилова, А. Ф. Ф. Коцебу, О. Шаховського та ін. У 1821—22 працювала в трупі М. *Щепкіна* (зокрема, під час гастролей в Києві), де грала в «Наталці Полтавці». Пізніше виступала в Харкові.

НА́ЛЬЧИК — місто, столиця Каб.-Балк. АРСР. Розташований у пн. передгір'ї Великого Кавказу, на р. Нальчику (бас. Тереку). Залізнична станція. 211 тис. ж. (1980). Ділиться на 2 міські райони. Засн. 1817 як рос. прикордонне укріплення на Кавказ. лінії. Військ. поселення біля фортеці виникло 1838; 1871 перетворене на слободу. В період революції 1905—07, в грудні 1905 повсталі солдати і трудящі Н. протягом трьох днів утримували владу в слободі. Рад. владу проголошено 21.III 1918. З 1.IX 1921 Н.— місто, центр Каб. а. о., з 16.I 1922 — центр Каб.-Балк. а. о., з 1936 — столиця Каб.-Балк. АРСР. Значний пром., культур. та наук. центр республіки. Розвинута металург., машинобудівна, електротех., хім., легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Найбільші підприємства: гідрометалург., маш.-буд., по виробн. електроприладів, телемех., високовольтної апаратури з-ди; меблевий, штучних шкір, трикотажний, м'ясний і птахокомбінати, швейна, взут., шкіряно-галантерейна та кондитерська ф-ки. Центр туризму та альпінізму на Пн. Кавказі.

Н.— бальнеологічний і кліматичний курорт. Санаторії, будинки відпочинку, пансіонати, турбази, бальнеологічні установи зосереджені в курортній місцевості Долинськ, за 3 км від Н. Лікувальні засоби: вода 14 мінеральних джерел різного хім. складу; мулова грязь Тамбуканського оз. Показання: захворювання органів руху, дихання нетуберкульозного характеру, нервової системи, гінекологічні, захворювання шкіри, органів травлення тощо. У Долинську з поч. 1906 жила Марко *Вовчок*, там вона померла й похована. В її будинку — літ.-меморіальний музей-бібліотека. В Н. встановлено їй пам'ятник.

НАМАГНІ́ЧЕНІСТЬ — векторна величина, яка характеризує стан *магнетика* в зовнішньому магнітному полі. Чисельно дорівнює *магнітному моменту* одиниці об'єму речовини і визначається за формулою: $\vec{I} = d\vec{p}_m/dV$, де $d\vec{p}_m$ — магн. момент малого елемента речовини об'ємом dV. Н. наз. однорідною в межах об'єму V, якщо у всіх його точках вектор $\vec{I}$ однаковий за величиною і напрямом, тобто $\vec{I} = \vec{p}_m/V$, де $\vec{p}_m$ — сумарний магн. момент частинок речовини в об'ємі V. Н. залежить від величини напруженості зовн. магн. поля $\vec{H}$, т-ри, а також природи магнетика. В не дуже сильних полях $\vec{I} = \varkappa\vec{H}$, де $\varkappa$ — *магнітна сприйнятливість*. Н. *феромагнетиків* може бути відмінною від нуля і при $\vec{H} = 0$ (див. *Гістерезис, Залишкова намагніченість*). У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Н. вимірюють у амперах на метр (А/м).

НАМА́З (тур. namaz, із перс.) — щоденна п'ятиразова молитва в *ісламі*. Включає уривки з *Корану*.

НАМАЗГА́-ДЕПЕ́, Намазга-Тепе, Намазгатепе — залишки поселення часів *мідного віку* і *бронзового віку* на тер. Туркм. РСР, за 7 км на Зх. від залізничної станції Каахка. Досліджується з 1952. Заг. площа поселення бл. 70 га, товщина *культурних шарів* до 34 м. При розкопках шару мідного віку виявлено залишки будинків з цегли-сирцю, мідні вироби, глиняні жіночі статуетки, ліпний, зокрема з зображеннями тварин, гончарний посуд, плоскі теракотові жіночі фігурки. При дослідженні шару, що датується кін. 3 — поч. 2-го тис. до н. е. (Н.-Д. V), виявлено залишки багатокімнатних будинків, двох'ярусні гончарські горна, мідні й бронзові литі вироби (ножі, кинджали, дзеркала), глиняні моделі візків тощо. Н.-Д. і *Алтин-Депе* були гол. центрами міської цивілізації давньосх. типу.

НАМАНГА́Н — місто, центр Наманганської обл. Узб. РСР. Розташований в пн. частині Ферганської долини, місто перетинає Пн. Ферганський канал. Залізнична станція. 234 тис. ж. (1980). Перші згадки про поселення Н. належать до кін. 15 ст. З 1610 — місто. Рад. владу встановлено в кін. 1917— на поч. 1918. В 1941—60 і з 1967 — обл. центр.

Н.— великий центр легкої (2 бавовноочисні з-ди, комбінати шовкових та аврових тканин; ф-ки: нетканих матеріалів, худож. виробів, взут.; швейне об'єднання та ін.) та харч. (олієекстракційний, консервний, мол., винобробний з-ди, м'ясний, хлібопродуктів та пивобезалкогольних напоїв комбінати тощо) пром-сті. Є також з-ди: хім., маш.-буд., авторемонтний, об'єднання «Електротерм»; домобуд. комбінат. У місті — пед. інститут, філіал Ташк. політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Театр муз. драми і комедії, краєзнавчий музей.

НАМАНГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 18.XII 1967 (раніше існувала з 6.III 1941 по 25.I 1960). Розташована у сх. частині республіки. Площа 7,9 тис. км². Нас. 1130 тис. чол. (1980). Осн. населення — узбеки, живуть також таджики, росіяни, татари, киргизи та ін. Міськ. нас.— 36%. Поділяється на 10 районів, має 8 міст і 8 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Наманган*. Н. о. нагороджено орденом Леніна (1973). Більша частина тер. області — рівнинна (частина *Ферганської долини*), оточена смугою передгір'я — адирів заввишки до 1200 м, які на Пн. і Пн. Зх. переходять у Чаткальський та Курамінський хребти. Корисні копалини: кварц, сурма, сланці, свинцеві та мідні руди, нафта тощо. Літо в Н. о. жарке й тривале, зима м'яка й коротка. Пересічна т-ра січня — 3,5°, липня +25°. Опадів 100—200 мм на рік на рівнині та в передгір'ях, до 600 мм — у горах. Найбільша ріка — *Сирдар'я* та її витоки Нарин і Карадар'я. Води річок широко використовують для зрошування. Грунти переважно сіроземні, в горах — каштанові й чорноземні. Рослинність степова та напівпустельна. Місцями — ліси з волоського горіха, яблунь та ін., вище — угрупування з арчі та субальп. луки. У нар.-госп. комплексі Узб. РСР Н. о. виділяється розвинутим бавовництвом. Розвиваються садівництво, виноградарство, шовківництво, овоче-баштанне г-во і тваринництво. Пром-сть базується гол. чин. на переробці с.-г. сировини. Переважають легка (у т. ч. бавовноочисна, шовкова, взут., швейна) та харч. (олій-

но-жирова, виноробна, мол., консервна) галузі. З-ди — маш.-буд. та авторемонтний, об'єднання «Електротерм», комбінат «Узбекпокрівля». Виробн. буд. матеріалів. Більша частина підприємств — у Намангані, а також у містах Чуст, Учкурган, Пап, Чартак, Касансай. Розвинуті нар. худож. промисли — килимарство, вишивання, різьблення на дереві, гончарство. Добування корисних копалин. Електроенергія надходить по лінії електропередачі Ангрен — Наманган, є газопровід. Провідна галузь с. г.— землеробство (на зрошуваних землях). Діють іригаційні канали: Пн. Ферганський, Великий Наманганський, ім. Ю. Ахунбабаєва та ін. Вирощують бавовник (бл. 63,2% всієї посівної площі області), зернові, кормові, картоплю, овоче-баштанні культури. Значні площі—під плодово-ягідними насадженнями (інжир, гранат, абрикоси) і виноградниками (столові високоцукристі сорти). Шовківництво (1979 заготовлено 3057 т коконів, 10,8% збору республіки). Розводять велику рогату худобу, курдючних овець, кіз ангорської породи. Рибальство. Н. о. перетинає з-ця Коканд — Наманган — Учкурган — Андижан; від Учкургана — відгалуження на Таш-Кумир (Киргизія). Велике значення для г-ва області має автомоб. транспорт. На Пд. Зх. область перетинає автомагістраль Ташкент — Коканд. У Намангані — аеропорт. У Н. о.— пед. ін-т та філіал Ташкентського політех. ін-ту (Наманган), 13 серед. спец. навч. закладів. Театри — муз. драми і комедії; краєзнавчий музей у Намангані. Бальнеологічний курорт Чартак.

С. К. Караєв.

НАМДІ́НЬ — місто на Пн. В'єтнаму, адм. ц. провінції Ханамнінь. Розташований у дельті р. Хонгха. Залізнична станція. Бл. 200 тис. ж. Один із центрів текст. пром-сті країни (бавовняні, шовкові тканини, пряжа). Невеликі підприємства суднобудівної, скляної, рисоочисної, виноробної промисловості.

НАМИВНІ́ СПОРУ́ДИ — земляні споруди, що їх намивають методом *гідромеханізації* або (рідше) комбінованим способом — транспортуванням грунту машинами і укладанням його за допомогою води. До Н. с. належать *земляні греблі* річкових гідровузлів, *дамби, перемички,* відвали, насипи тощо. Такі споруди бувають безнапірні та напірні — з протифільтраційною завісою з найдрібніших частинок грунту в центрі (Н. с. ядерного типу) або на одному з укосів (Н. с. екранного типу). Вони відзначаються високими якісними показниками при порівняно невеликій вартості.

М. І. Губина.

НАМИ́К КЕМА́ЛЬ (Namık Kemal; 21.XII 1840, Текірдаг — 2.XII 1888, о. Хіос) — тур. письменник, журналіст і громад. діяч. Один з активних членів т-ва «*Нові османи*», що виступало за конституційний розвиток країни. Літ. діяльність почав 1859. Писав вірші, п'єси («Батьківщина, або Сілістрія», «Нещасне дитя», обидві — 1873; «Акиф-бей», 1874; «Джелялеттін, хорезмський шах», 1885), романи («Пробудження», 1876; «Джезмі», 1880), критичні праці. Виступав проти тиранії султанів, на захист людської гідності. Творчість Н. К. мала значний вплив на розвиток турецької літератури.

О. І. Ганусець.

НАМИ́СТО — шийна, переважно жіноча, прикраса у вигляді нитки або шнурка з нанизаними на них дрібними, здебільшого округлими, кольоровими предметами. З найдавніших часів Н. з різних матеріалів (каменю, кістки, скла, гірського кришталю, сердоліку, янтарю, коралів тощо) поширене в багатьох народів світу. Н.—**елемент** українського національного одягу.

НА́МІБ — пустеля на пд.-зх. узбережжі Африки, розташована гол. чином у межах Намібії. Пн. частину пустелі займають піщані *дюни* (заввишки до 40 м), пд.— кам'янисте плато. Під впливом холодної Бенгельської течії клімат океанічний пустельний, опадів до 50—100 мм на рік, на Пн.— до 25 мм. Взимку часто бувають тумани. Характерна рослинність— акації, алое, *вельвічія*. Родовища алмазів (бухта Людеріц).

НАМІ́БІЯ — країна в Пд. Африці, територія якої незаконно окупована Південно-Африканською Республікою (ПАР). На Зх. омивається водами Атлантичного ок. Площа — 824,3 тис. км². Населення — 1,2 млн. чол. (1977, оцінка ООН), з них 46,5% африканців племені овамбо, 11,6% білих. Живуть також готтентоти, дамара, бушмени та ін. Офіц. мови — африкаанс і англійська. Адміністративний центр — м. Віндгук. Н. управляє адміністратор, якого призначає президент ПАР. З 1977 відмінено представництво Н. в парламенті ПАР.

Природа. Більшу частину тер. Н. займає плоскогір'я заввишки до 2601 м (г. Брандберх), розчленоване численними западинами та долинами річок. Вздовж узбережжя простягається погорбована рівнина — берегова пустеля Наміб. Значні поклади міді, свинцю, марганцю, ванадію, германію, кадмію, олова, вольфраму, літію, берилу, алмазів, природного газу. Клімат тропічний, посушливий. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (січня) від +18 до +27°, найхолоднішого (липня) — від +12 до +16°. Пересічна річна кількість опадів від 10—50 мм на узбережжі до 500—700 мм на крайньому Пн. Сх. Найбільші річки країни — *Оранжева* і Кунене. Численні *ваді*. Поширена ксерофітно-чагарникова і злаково-чагарникова рослинність на пустельних тропічних і червоно-бурих грунтах, на підвищеннях — подекуди *савана*. На тер. Н.— один з найбільших нац. парків світу *Етоша-Пан*.

Історія. На поч. 19 ст. народи, що населяли тер. Н., ще перебували на стадії розкладу первісно-общинних відносин. З 1802 почалося проникнення на тер. Н. європ. колонізаторів. У 1884 Німеччина оголосила тер. Н. своїм протекторатом під назвою Нім. Пд.-Зх. Африка (ПЗА). Народ Н. вів боротьбу проти колонізаторів (див., зокрема, *Гереро і готтентотів повстання 1904—07*). Під час 1-ї світової війни 1914—18 ПЗА 1915 окупували війська Пд.-Афр. Союзу (ПАС), який 1920 одержав мандат *Ліги націй* на управління ПЗА. Після 2-ї світової війни 1939—45, коли всі підмандатні території було включено в систему міжнар. опіки ООН, ПАС (з 1961 — ПАР) відмовився передати ПЗА під опіку ООН, а 1949 перетворив її на свою провінцію. Генеральна Асамблея ООН 1966 скасувала мандат ПАР на управління ПЗА, 1968 ухвалила рішення про перейменування ПЗА на Намібію. Уряд ПАР ігнорує рішення Генеральної Асамблеї про Н. З 60-х рр. народ Н. веде збройну боротьбу за нац. визволення, яку очолює Нар. орг-ція Пд.-Зх. Африки (СВАПО, засн. 1958). Генеральна Асамблея ООН проголосила 1979 рік міжнар. роком солідарності з народом Н.

Господарство Н. розвинуте слабо внаслідок тривалого іноз. панування. Основа економіки — гірничодобувна пром-сть, частка якої у валовому нац. продукті становить 60%. Галузь цілком контролюється іноз. капіталом; 1979 в ній діяло 24 іноз. компанії, провідне місце серед яких належить компаніям США. Видобувають (тис. т, 1978): мідну — 37,7, олов'яну — 38,6, цинкову — 36,6 (концентрат), свинцеву, марганцеву та ін. руди, кадмій — 79 т, срібло, берил, ванадій, літій, вольфрам, уран, ювелірні алмази — 1,9 млн. каратів (4-е місце в капіталістичному світі). Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами металург. (виплавка міді, свинцю, олова й цинку) та харч. (виробн. рибного борошна та консервів, переробка лангустів тощо) галузей. Щорічно виробляють бл. 200 млн. кВт · год електроенергії. На с. г. та рибальство припадає 20% валового нац. продукту. Характерне існування великих капіталістич. ферм, що займають кращі землі, та натуральних г-в африканців. Переважає тваринництво. Розводять гол. чин. каракульських овець (1978 — 4,6 млн. голів), а також велику рогату худобу (2,8 млн.).

К. В. Нальотова.

Намітка.

Землеробство не задовольняє потреб країни у продовольстві. Вирощують в невеликій кількості кукурудзу, сорго, пшеницю. У 1978 було виловлено 409,5 тис. т риби. Довж. (км, 1978): з-ць — 2700, автошляхів з твердим покриттям — 12 772. Осн. мор. порти — Уолфіш-Бей і Людеріц. З Н. вивозять мінеральну сировину та алмази (70,2% експорту, 1977), рибу і рибні консерви, с.-г. сировину. Гол. торг. партнери — країни *Європейського економічного товариства,* США та Японія; бл. 90% імпорту припадає на долю ПАР. Грош. одиниця — ренд ПАР. 1 ренд = 1,15 дол. США (1979).

А. Г. Кокієв.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За даними ПАР (далеко не повними), в Н. 63% афр. населення було неписьменним (1973). Система освіти в Н. будується на основі дискримінації афр. населення. В 1970 ПАР офіційно запровадила *апартеїд* у галузі освіти. Є школи для білих і окремо — для африканців. Усі діти білих віком від 7 до 16 охоплені навчанням, строк навчання у поч. школі для них 7 років, у середній— 5. Вищу освіту діти білих здобувають у ПАР. Для африканців обов'язкового навчання немає, строк навчання у поч. школі 8 років, у середній — 5. У 1973/74 навч. р. у поч. школах налічувалося 103,5 тис. афр. учнів, з яких понад 75% відвідувало лише перші чотири класи, в середніх — 1,9 тис. учнів. Вузів у країні немає. У Віндгуку є приватне тех. уч-ще для білих. Наук. т-во у Віндгуку (засн. 1925, перебуває під контролем ПАР), там же — Публічна б-ка, Держ. музей (засн. 1958), музеї в Свакопмунді (засн. 1951) та Людеріці (засн. 1966). Б-ки й музеї для африканців закрито.

В. З. Клепиков.

НАМІ́СНИЦТВО — 1) Найбільша адм.-тер. одиниця держ., адм.-поліцейського і фінанс. управління в царській Росії в кін. 18 ст. Запроваджена «Установленням про губернії» 1775 для більшої централізації влади після придушення *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75.* Було утворено 34 Н., в т. ч. на тер. України: Харківське (1780), Київське і Чернігівське (1781), Катеринославське (1783), Брацлавське, Подільське і Волинське (1793). Очолював Н. намісник, якому підпорядковувалося здебільшого кілька *губерній.* Він був главою місц. адміністрації і поліції, здійснював заг. нагляд за всім апаратом управління і суду, становими органами. Йому підпорядковувались війська, що перебували на тер. Н. Указом Павла I 1796 Н. було ліквідовано. В 19 ст. Н. існували в Царстві Польському (1815—74) і на Кавказі (1844—83). 2) Орган місц. адм.-поліцейського управління, запроваджений 1849 у 9 коронних краях Австрії, в т. ч. у Галичині. Н. поділялося на департаменти, до його компетенції входили підтримання бурж.-поміщицького правопорядку, поліцейського нагляду, питання освіти, реліг. культів тощо. Майже всі галицькі намісники були польськими магнатами, які вороже ставились до укр. населення краю, захищали інтереси австр. уряду, проводили антинар. політику. Галицьке Н. припинило свою діяльність у жовтні 1918 в зв'язку з розпадом Австро-Угорщини. *В. С. Кульчицький.*

НАМІ́ТКА, перемітка — старовинний укр. жіночий святковий головний убір у вигляді вузького лляного, конопляного або шовкового полотнища, що ним заміжні жінки повивали голову, найчастіше поверх *очіпка.* На поч. 20 ст. Н. майже вийшла з ужитку. Головні убори такого типу були поширені також у росіян (ширинка, сарпанка, убрус), білорусів (наметка) та ін. слов'ян. народів.

НАМПХО́ — місто на Зх. КНДР, аванпорт *Пхеньяна* на Жовтому м., в гирлі р. Тедонгану. Залізнична станція. Понад 100 тис. ж. Значний пром. центр країни. Провідні галузі пром-сті — кольорова металургія (виплавка цинку, свинцю, міді, алюмінію; за допомогою СРСР споруджено з-д кольорових металів) та суднобудування. Шовкоткацькі, склоробні й борошномельні підприємства. Розвинуте рибальство. В районі Н.— соляні промисли.

НАМСАРА́ЄВ Хоца Намсарайович [27.IV (9.V) 1889, містечко Кіжинча, тепер Хоринський аймак Бурят. АРСР — 28.VII 1959, Улан-Уде] — бурят. рад. письменник, один з основоположників бурят. рад. л-ри. Член КПРС з 1925. Друкуватися почав 1919. Автор п'єс «Темрява» (1919), «Оракул Дамбі» (1920), «Темне життя» (1921), істор. драми «Батіг тайші» (1945) та ін.; численних віршів, поем («Слово старого Гелена», 1926), зб. сатиричних новел «Так було» (1935), повістей «Циремпіл» (1935), «Якось уночі» (1938), яку згодом поклав в основу роману «На світанку» (1950). Подіям Великої Вітчизн. війни присвячені повісті «Промінь перемоги» (1942), «Золота стріла» (1944), зб. віршів «До перемоги» (1944). Писав і твори для дітей. Досліджував і збирав бурят. фольклор. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1959; На утренней заре. Улан-Удэ, 1962.

НАМЮ́РСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Намюр у Бельгії) — пізній вік ранньокам'яновугільної (в Зх. Європі — ранній вік пізньокам'яновугільної) епохи та відклади, що утворилися в той час. З 1974 нижню частину Н. я. офіційно відносять до серпуховського ярусу нижнього відділу, верхню — до башкирського ярусу серед. відділу кам.-вуг. системи. Див. також *Башкирський вік і ярус. Серпуховський вік і ярус.*

НАМЬО́ТКІН Сергій Семенович [21.VI (3.VII) 1876, Казань — 5.VIII 1950, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1939). Після закінчення Моск. ун-ту (1902) працював там же. Учень М. Д. *Зелінського.* З 1948 — директор Ін-ту нафти АН СРСР. Осн. праці — з теор. хімії вуглеводнів, наук. і практичних проблем хімії нафти. Н. досліджував склад і властивості нафти та природних газів СРСР, створив методику визначення ненасичених вуглеводнів у нафтопродуктах; брав участь у розробці каталітичної ароматизації нафтових фракцій. Н. відкрив камфенове перегрупування 2-го роду (перегрупування Намьоткіна). Синтезував багато миючих засобів, запашних речовин, вивчав металоорганічні сполуки тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1943, 1949.

Нанду звичайний.

НА́НА СА́ГІБ (бл. 1824 — р. см. невід.) — один з керівників *Індійського народного повстання 1857—59.* Названий син глави (пешви) д-ви маратхів (див. *Маратхські князівства*) Баджі Рао II, який до самої смерті (1851) був на пенсії в англ. Ост-Індської компанії. Відмова компанії сплачувати пенсію Н. С. стала однією з причин його участі в повстанні. Н. С. очолив повстанців у м. Канпурі та його околицях і проголосив себе пешвою. Після поразки під Канпуром у серед. липня 1857 Н. С. відступив до Ауду, а після придушення осн. вогнищ повстання переховувався в джунглях. Дальша доля його невідома.

НАНА́ЙЦІ (самоназва — нанай, застаріла назва — гольди) — народ, який живе в Хабаровському і Приморському краях РРФСР. Заг. чисельність в СРСР — 10,5 тис. чол. (1979, перепис). Незначна група Н. живе в Китаї. Мова — нанайська, належить до *тунгусо-маньчжурських мов.* До поч. 20 ст., незважаючи на поширення православ'я, у віруваннях Н. переважало *шаманство.* В СРСР за роки Рад. влади в житті Н. відбулися докорінні зміни. Більшість їх зайнято в колгоспах, де поряд з традиційними галузями г-ва — рибальством і мисливством — розвиваються тваринництво і землеробство. Частина Н. працює в промисловості.

НА́НАК (15.IV 1469, Талванді, Пенджаб — 22.IX 1539, Картарпур) — інд. поет, засновник секти сикхів. Н. в сім'ї торговця. Проповідував віротерпимість, реліг. єднання, соціальну і кастову рівність, духовне самовдосконалення, єдинобожжя (прагнув до злиття *ісламу* й *індуїзму*). Вчення Н. об'єктивно відображало ідеологію торг.-ремісничих кіл і частково селянства.

НА́НДІ — група споріднених народів (власне Н., кіпсигіс, камасіа, кейо, сук, ендо, мараквет та ін.), які живуть на Пн. Сх. від оз. Вікторія (переважно в Кенії, незначна частина в Уганді й Танзанії). Заг. чисельність — бл. 1 млн. чол. (1970, оцінка). Говорять мовами нілосахарської сім'ї мов. Більшість Н. зберігає давні традиційні вірування (культи предків і духів природи), частина — християни. Осн. заняття — скотарство і гірське поливне землеробство.

НАНДУ́, американський страус (Rhea) — єдиний рід ряду нандуподібних надряду *безкільових птахів.* Висота тіла до 170 см, маса понад 20 кг. Крила розвинені, але непридатні до польоту, ноги довгі, тришалі. 2 види: Н. звичайний

(R. americana) і Н. Дарвіна (R. darvini, синонім Pterocnemia pennata). Поширені в степах Пд. Америки. Живляться переважно м'якою рослинною їжею. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Кілька самок відкладають яйця (кожне масою до 700 г) в одно гніздо; в повній кладці 13—30 яєць; інкубація 6 тижнів. Насиджує кладку та водить виводок самець. Статевозрілими стають у 2—3 роки. Значною мірою винищувались заради м'яса і пір'я. У викопному стані відомі з нижньоеоценових відкладів. Н. утримують в зоопарках.

НАНІ́ЗМ (від грец. νάννος — карликовий) — те саме, що й *карликовий зріст*.

НА́НКЕ Алоїз (бл. 1780, Брно — 1835, Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР) — чес. композитор, диригент, педагог. Муз. освіту здобув приватно в Брно і Відні. В 1828 — учитель музики і співу, 1829—34 — регент кафедрального собору в Перемишлі. Автор хорових творів.

НАНКІ́Н — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Цзянсу. Розташований на березі р. Янцзи. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, доступний для мор. суден, аеропорт. Бл. 2 млн. ж. (1974). Засн. 472 до н. е. В 1368—1421 був столицею Китаю за дин. *Мін*. У 1421—1911 — центр намісництва Цзяннань. Під час *тайпінського повстання* 1850—64 був (з 1853) столицею тайпінської д-ви. В 1911—13 — один з гол. центрів *Сіньхайської революції*. З грудня 1911 до квітня 1912 — місцеперебування першого респ. уряду на чолі з *Сунь Ятсеном*. У 1912—27 — адм. ц. пров. Цзянсу. Після контрреволюц. перевороту *Чан Кайші* (1927) став столицею Китаю. В 1937—45 окупований Японією. В 1946—49 — місцеперебування уряду Кит. республіки. Важливий екон. і культур. центр країни. Розвинуте машинобудування (верстато-, турбіно-, с.-г. й автомобілебудування, виробн. електрорадіоапаратури). Металург., хім. (виробн. хім. добрив і синтетичних волокон), цем., текст. і харч. пром-сть. Кустарні промисли. ТЕС. Ун-т та ін. вузи. Н.-д. ін-ти АН Китаю (у т. ч. географії та грунтознавства). Нанкінська б-ка. Нанкінський музей. Найбільша в країні обсерваторія (з великою колекцією старовинних астроном. приладів). Бот. сад. Серед архіт. пам'яток: у сх. частині — «Імператорське місто» (14—15 ст. з фортечними мурами; пагода Шеліта монастиря Цісяси (10 ст.), храм «уляндянь» у монастирі Лінгуси (1398), поховання імператорів дин. Лян (502—557) з монументальними статуями фантастичних тварин. Поблизу Н.— гробниця Сунь Ятсена (1926—29).

НА́НСЕН (Nansen) Фрітьйоф [10.X 1861, садиба Стуре-Фреєн, поблизу Хрістіанії (тепер Осло) — 13.V 1930, садиба Люсакер, поблизу Осло] — норв. мандрівник, океанограф, громадський діяч. Вчився в ун-ті в Хрістіанії (1880—82). З 1897 — професор зоології цього ж ун-ту. Почесний член Петерб. АН (1898). У 1888 вперше здійснив лижний перехід через *Гренландію*, встановив наявність суцільного зледеніння внутр. її районів. У 1893—96 Н. керував експедицією на судні «Фрам» у високі широти Арктики, яка довела існування великих глибин у Пн. Льодовитому океані, встановила структуру і походження його водних мас, відкрила вплив добового руху Землі на дрейф криги. У 1900 Н. вивчав течії в Пн. Льодовитому океані. В 1913 здійснив плавання вздовж берегів Пн. Льодовитого ок. до гирла Єнісею, потім мандрував по півдню Сх. Сибіру і Далекому Сходу. В 1920—21 — верховний комісар Ліги націй у справах військовополонених, один із організаторів допомоги голодуючим Поволжя (1921). У 1925—29 — голова комісії по репатріації вірм. біженців у Рад. Вірменію. Нобелівська премія Миру, 1922. Ім'ям Н. названо мис у архіпелазі Земля Франца-Йосифа, улоговину в Арктичному басейні, гору на п-ві Таймир та ін. геогр. об'єкти.

НА́НСЕНА УЛОГО́ВИНА — зниження дна у зх. частині Пн. Льодовитого ок., між хр. Гаккеля на Пн. та материковим схилом на Пд. Пересічна глиб. до 3430 м, найбільша — 5449 м (в ущелині Літке). Дно Н. у. полого нахилене на Пд., вкрите глинистими мулами. Названа на честь Ф. *Нансена*.

НАНСІ́ — місто на Пн. Сх. Франції, адм. ц. департаменту Мерт і Мозель, істор. і екон. центр. Лотарінгії. Розташоване на р. Мерт і каналі Марна — Рейн. Вузол з-ць і автошляхів. 108 тис. ж. (1975). Розвинуте трансп. і електротех. машинобудування. Підприємства швейної, взут. та харч. пром-сті. Виготовлення художніх виробів із скла й фаянсу. В районі Н.— видобування заліз. руди, металург. з-ди. 2 ун-ти та ін. вузи (енерг., металург., гірничий, вод і лісів, торг. ін-ти). Худож. музей. Серед архіт. пам'яток: собор (буд-во почато 1703, арх. Ж. Ардуен-Мансар; закінчено 1742, арх. Г. Ж. Бофран), церква де Кордельє (15 ст.), герцогський палац (1-а пол. 16 ст.). Н. відоме з 947.

НАНТ — місто на Зх. Франції, адм. ц. департаменту Атлантична Луара. Значний мор. порт у гирлі р. Луари. Вузол з-ць і автошляхів. 257 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — машинобудування, переважає судно- й авіабудування. Розвинуті також металургійна, нафтопереробна, хім., паперова, швейна, харч. (цукрорафінадна, рибоконсервна, борошномельна, кондитерська) галузі. Університет.

НА́НТСЬКИЙ ЕДИ́КТ 1598 — едикт, підписаний франц. королем *Генріхом IV* у Нанті; завершив *релігійні війни* у Франції. За Н. е. католицизм залишився панівною релігією. *Гугеноти* здобули свободу віросповідання та богослужіння в містах (крім Парижа та деяких інших), право обіймати суд.-адм. і військ. посади. Суд. справи їх мали розглядати особливі палати, які складалися наполовину з гугенотів. За секретними статтями Н. е. за гугенотами залишалося 100 фортець. Політ. права гугенотів, передбачені Н. е., ліквідував 1629 кардинал *Рішельє*, а право вільного віросповідання — 1685 король *Людовік XIV*.

НАНЬНІ́Н — місто на Пд. Китаю, адм. ц. Гуансі-Чжуанського автономного р-ну. Річковий порт на р. Сіцзяні. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Понад 350 тис. ж. Судноверф, виробн. гірничого устаткування, верстатів і с.-г. машин, виплавка алюмінію. Підприємства хім., паперової, буд. матеріалів, харч. (м'ясної, цукр., борошномельної) пром-сті. Кустарні промисли. Ун-т, мед. і с.-г. інститути.

НАНЬЧА́Н — місто в Китаї, на р. Ганьцзяні, адм. ц. провінції Цзянсі. Річковий порт, вузол з-ць. Понад 500 тис. ж. Розвинуті машинобудування (виробн. локомотивів, верстатів, електротех. устаткування, двигунів, с.-г. машин), текст. (гол. чин. бавовняна) і харч. (рисоочисна, борошномельна) пром-сть. З-д мінеральних добрив, паперова та сірникова ф-ки. Ун-т та ін. вузи. Одне з найдавніших міст Китаю. Тут відбулося *Наньчанське повстання 1927*.

Х. Н. Намсараєв.

НАНЬЧА́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1927 — організований КПК революц. виступ військ. частин нац.-революц. армії проти уряду *гоміндану*. Повстання почалося 1.VIII в м. Наньчані. В ньому взяли участь понад 30 тис. чол. Повстанці розгромили реакційні військ. частини і скинули гомінданівську владу. Було створено Революц. к-т (голова — *Сун Цінлін*), до якого ввійшли комуністи і ліві гомінданівці. Військ. справами керував штаб повстання (Лю Бочен, *Чжоу Еньлай*, Е Тін та ін.). 3—5.VIII повстанці рушили до пров. Гуандун, щоб створити в м. Гуанчжоу (Кантоні) революц. базу. 24.IX вони зайняли м. Шаньтоу (Сватоу), але під тиском переважаючих сил гомінданівців 30.IX були змушені залишити його. Загін, очолений Е Тіном, пробився до повітів Хайфин і Луфин, де з'єднався з сел. збройними загонами, які очолював Пен Бай. Другий загін під керівництвом *Чжу Де* рушив у пд. райони пров. Хунань, де було піднято збройне повстання селян. Ці загони повстанців стали основою Нар.-визвольної армії. *Р. М. Бродський.*

С. С. Намьоткін.

НАНЬЧУ́Н — місто в центр. частині Китаю, у провінції Сичуань. Вузол автошляхів, залізнична станція, пристань на р. Цзялінцзяні. 300 тис. ж. (1971). Центр переробки нафти, яку видобувають у районі міста. Підприємства шовкової пром-сті та по переробці с.-г. продукції.

Ф. Нансен.

НАНЬША́НЬ — гірська система в Центр. Азії, в межах Китаю. З Пн. обмежовує Цайдамську западину, з Пд.— пустелю Алашань. Довж. бл. 800 км, шир. бл. 320 км. Складається з хребтів, розчленованих долинами. Пересічні висоти 3000—4000 м, макс.— 6346 м, хр. Суленаньшань (Зюсса). В геол. будові Н. беруть участь переважно сланці, пісковики, вапняки. У вапняках часто поширений *карст*. Значні площі вкриті льодовиками (понад 1000), переважно на Пн. На сх. схилах Н.— ліси, альп. луки, на більш посушливих

Наос.

зх. схилах рослинності майже немає. На Н. розташоване одне з найбільших озер Центр. Азії — *Кукунор*.

НАО́С (грец. ναός), целла — гол. внутрішнє приміщення античного храму, де знаходилося скульптурне зображення божества.

НАО́ЧНІСТЬ у навчанні — один з основних принципів *дидактики*, відповідно до якого навчання будується на конкретних образах, що безпосередньо сприймаються учнями. Вперше цей принцип обґрунтував Я. А. *Коменський*. Пізніше його розробляли Й. Г. *Песталоцці*, К. Д. *Ушинський*. В рад. дидактиці Н. у навчанні досліджували М. О. Данилов, Б. П. Єсипов, Л. В. Занков, А. І. Зільберштейн та ін. Вони розглядали Н. як джерело знань, на основі якого формуються чуттєві уявлення і поняття, як ілюстрацію до положень, що вивчаються, опору для абстрактного мислення. Наочне навчання в рад. школі спрямоване на те, щоб, з одного боку, викликати в учнів потребу в знаннях, стимулювати роботу їхньої думки і, з другого,— забезпечити тісну єдність сприймання з абстрактним мисленням. Засоби наочності застосовуються перед вивченням нового матеріалу, в процесі засвоєння понять, повторення і перевірки знань тощо. Особливо сприятливі умови для застосування наочності при *кабінетній системі навчання*. В навч. процесі використовують різні види наочності: натуральну і зображувальну, образну і схематичну, аудіовізуальні засоби й обладнання для *програмованого навчання*.

В. О. Онищук.

НАПА́ЛМ [англ. napalm, скор. від na(phtenic acid)] — нафтенова кислота і palm(itic acid) — пальмітинова кислота] — алюмінієві мила нафтенової і пальмітинової та ін. кислот. Загусник для рідкого пального. Найчастіше під Н. розуміють запалювальні суміші бензину з 4—11% алюмінієвого мила, що робить їх густими і липкими. Підпалений і викинутий з вогнемета, Н. не розбризкується, а щільним струменем летить до цілі (т-ра горіння бл. 1100° С). Часто до Н. додають білий фосфор, полістирол, порошки алюмінію, магнію, перхлорат калію. Ці добавки підвищують т-ру горіння Н. до 2000° С. Емульсії Н. з рідкими сплавами легких металів (Na — K) наз. с у п е р н а п а л м о м. Він спалахує на великій віддалі від вогнеметника, стикаючись з водою чи снігом. Крім вогнеметів, Н. використовують у авіабомбах, ракетах, мінах тощо. Застосовували Н. війська США під час 2-ї світової війни, у війнах проти корейського народу (1950—53) і особливо широко — проти В'єтнаму (1964—73).

М. Д. Василега-Дерибас.

«НАПЕРЕ́Д ВИЗНАЧЕНОСТІ ТЕО́РІЯ» — релігійно-богословське вчення про детермінованість поведінки й життя людини богом. Ідея божого визначення наперед людської долі набула розгорнутого догматичного оформлення в *іудаїзмі*, *ісламі* й особливо в *християнстві*. *Кальвінізм*, напр., обстоює фаталістичне вчення про абс. визначеність наперед, за яким вічне «спасіння» або «засудження» людини не залежать від неї самої, а цілком і безумовно визначені наперед богом. *Православ'я* і *католицизм*, як і осн. течії ісламу (*сунізм* і *шиїзм*), дотримуються компромісної лінії, визнаючи і свободу волі людини, і боже визначення наперед. Схоластична і логічно суперечлива, «Н. в. т.» принижує гідність людини, значення її волі в боротьбі за перетворення дійсності.

Наперстянка пурпурова. Верхня квітуча частина рослини, листок і плід.

«НАПЕРЕ́Д ВСТАНО́ВЛЕНОЇ ГАРМО́НІЇ ТЕО́РІЯ» — ідеалістичне вчення, яке для пояснення загального взаємозв'язку і узгодженості в світі допускало існування наперед встановленої богом гармонії між незалежними фізичною й духовною субстанціями. Виникла в 17 ст. Найбільшого розвитку досягла в монадології Г. В. *Лейбніца*.

НАПЕРСТЯ́НКА, наперсник (Digitalis) — рід трав'янистих рослин або кущів родини ранникових. Листки великі, прикореневі — зібрані в розетку, стеблові — чергові. Квітки з трубчасто-дзвоникуватим віночком, схожим на наперсток (звідки й назва), зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 36 видів, поширених в Європі, Середземномор'ї, Пн. і Зх. Азії. В СРСР 6 видів, з них в УРСР — 3. Н. п у р п у р о в а (D. purpurea) — однорічна сірувато-повстиста рослина 40—120 см заввишки. Квітки пурпурово-рожеві, зрідка білі. Культивують як лікар. і декоративну рослину. Н. ш е р с т и с т а (D. lanata) — дворічник з білуватими квітками. Культивують як лікар. рослину. Н. в е л и к о к в і т к о в а (D. grandiflora) — кущ з ясно-жовтими квітками. Росте в лісах, по чагарниках гол. чин. у Закарпатті, Поліссі, Лісостепу. Всі види Н. отруйні рослини через вміст у них глікозидів, деякі — цінні лікарські рослини, препарати з їхніх листків застосовують як *серцево-судинний засіб*.

С. І. Шабарова.

НА́ПИС ВИКОНА́ВЧИЙ — за рад. законодавством *нотаріальний акт*, яким нотаріус у безспірному порядку підтверджує наявність у особи певного права на стягнення заборгованості без звернення з позовом до суду. Н. в. має силу *виконавчого листа*. Вчиняється на стягнення тільки такої заборгованості і на підставі тільки таких документів, які передбачено спец. переліком (при заборгованості по квартирній платі, по прострочених платежах при купівлі товарів у кредит тощо). Вчинення Н. в. можна оскаржити чи опротестувати в позовному порядку (див. *Позов*) згідно з ст. 285 ЦПК УРСР.

НАПІВКОЛО́НІЯ — формально незалежна країна з слаборозвинутою економікою, внутрішня і зовнішня політика якої повністю контролювалася імперіалістичними державами (див., зокрема, *Колоніальна система імперіалізму. Мандатна система*).

НАПІВМА́РКОВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С — *випадковий процес* зі ступінчастими *траєкторіями*, що служить математичною моделлю поведінки частинки, яка змінює своє положення шляхом випадкових стрибків. Якщо $t_1 < t_2 < \ldots$ — моменти стрибків, а i_n — положення частинки після n-го стрибка, то випадкова послідовність $\{i_n\}$ є *Маркова ланцюгом*; величина $t_n - t_{n-1}$ при відомих значеннях $i_{n-1} = i$ й $i_n = j$ не залежить від поведінки процесу поза інтервалом (t_{n-1}, t_n) і є *випадковою величиною* з *функцією розподілу* $F_{ij}(x)$. Зокрема, коли для довільних i й j $F_{ij}(x) = 1 - e^{-\lambda_i x}$, $x \geqslant 0$, Н. п. зводиться до *марковського процесу*. Осн. матем. метод дослідження Н. п.— метод *Лапласа перетворень*. Стаціонарні характеристики Н. п. знаходяться так. При достатньо заг. умовах стаціонарна *імовірність* знаходження процесу в стані i дорівнює $\pi_i\tau_i : \sum_j \pi_j\tau_j$, де π_i — стаціонарна імовірність стану i для ланцюга Маркова $\{i_n\}$, τ_i — серед. час перебування Н. п. в стані i після попадання в цей стан.

Звичайно розглядають Н. п. зі скінченною або зліченною множиною станів. Такі процеси описують поведінку широкого класу систем масового обслуговування (див. *Масового обслуговування теорія*). Н. п. широко використовують також у матем. теорії надійності. Ввів Н. п. франц. математик П. П. Леві (1886—1971) на поч. 50-х рр. 20 ст.

Літ.: Гихман И. И., Скороход А. В. Теория случайных процессов, т. 2. М., 1973; Королюк В. С., Турбин А.Ф. Полумарковские процессы и их приложения. К., 1976; Коваленко И. Н., Сарманов О. В. Краткий курс теории случайных процессов. К., 1978.

І. М. Коваленко.

НАПІВПА́Р, напівпаровий зяблевий обробіток грунту — система обробітку грунту у літньо-осінній період після збирання врожаю зернових колосових та ін. с.-г. культур. Застосовують Н. у р-нах достатнього зволоження, на полях з підвищеною забур'яненістю малорічними бур'янами. В системі Н. обов'язкові такі агротех. заходи: *лущення стерні*, наступна рання *глибока оранка* (під цукр. буряки і на меншу глибину — під ін. культури), а також (в міру потреби) *боронування* і *культивація* з боронуванням. Пізно восени грунт розпушують на глибину 16—20 см без перевертання і без боронування. Систему агрозаходів напівпарового обробітку грунту, час їх застосування і агрегатування необхідної для цього техніки (*лущильників, культиваторів, плугів, борін, котків польових*) визначають агрономи, виходячи з конкретних грунтово-кліматичних умов, стану забур'яненості поля та біол. особливостей культур, що їх мають сіяти по Н. В СРСР поширений Н. в пд. степу і лісостепу України, в Молдавії, на Пн. Кавказі та ін. р-нах. Порівняно з звичайним *зяблевим обробітком грунту* Н. зменшує забур'яненість полів і підвищує врожаї цукр. буряків та ін. с.-г. культур.

С. С. Рубін.

НАПІВПАРАЗИ́ТИ, геміпаразити — вищі зелені, здатні до *фото-*

синтезу рослини, які за допомогою спец. присосок (гаусторіїв) прикріплюються до інших рослин і беруть від них воду та розчинені в ній поживні речовини. У Н. коренева система або зовсім не розвинена (напр., у омели), або розвинена слабо (напр., у видів з родів дзвінець, перестріч). Між Н. і справжніми *паразитами* є перехідні форми. Так, деякі рослини з роду тоція, що поширені в горах Серед. Азії, перші роки життя є справжніми паразитами, потім у них розвиваються зелені листки і вони стають Н. Напівпаразити дуже виснажують рослини, на яких оселюються. Відомо кілька сот видів Н., що належать переважно до род. санталових, ранникових, омелових.

НАПІВПРИ́ЧІП — одно-, дво- або тривісна безмоторна повозка, буксирувана тягачем (автомобілем, трактором), на якому встановлено опорно-зчіпний пристрій. Н. (мал.), на відміну від *причепа*, спирається передньою частиною на опорно-зчіпний пристрій, передаючи йому частину своєї ваги. Порівняно з причепом дає змогу підвищувати продуктивність автотранспорту (при використанні з одним тягачем двох-трьох Н.), поліпшувати його маневреність. На Н. перевозять вантажі (у *контейнерах*), буд. конструкції, харч. продукти, тварин та ін. Є пасажирські Н. Спеціально обладнані Н. використовують як автокрамниці, майстерні тощо.

НАПІВПРОВІДНИКИ́ — велика група речовин, які за характерним для них значенням *електропровідності* σ займають проміжне місце між добрими провідниками (*металами*) та *діелектриками*. Осн. ознакою Н., яка відрізняє їх від металів, є зростання σ з підвищенням т-ри. Електропровідність та ін. кінетичні коефіцієнти, які характеризують *переносу явища* в Н., дуже чутливі до зміни т-ри, а також ін. зовн. впливів — освітлення, опромінення ядерними частинками, зовн. електр. та магн. полів тощо (див. *Термоелектричні явища, Фотопровідність, Гальваномагнітні явища*). До Н. належать *германій, кремній, селен, телур, кремнію карбід*, сполуки типу $A^{III}—B^{V}$ (елементів III групи з елементами V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва) — *арсеніди, фосфіди*, антимоніди, нітриди (GaAs, InAs, GaP, InP, InSb, AlN та ін.), сполуки типу $A^{II}B^{IV}$ (напр., ZnTe, CdTe, CdS, ZnS), а також багато ін. неорганічних та органічних сполук. Характерні властивості Н. зумовлені особливістю їхньої електронної будови і пояснюються *зонною теорією*, за якою Н.— кристали з лише порожніми та цілком заповненими (при абс. нулі т-ри) *зонами енергетичними*. Від діелектриків Н. відрізняються лише шириною забороненої зони E_g, яка відокремлює валентну зону від зони провідності. Як правило, до Н. відносять кристали з $E_g < 2 \div 3$еВ. Існують і т. з. безщілинні Н., в яких зона провідності безпосередньо примикає до валентної зони. Чисті (без домішок) кристали з $E_g < 1$еВ вже при кімнатній т-рі (300 К) мають помітну електропровідність внаслідок того, що тепловий рух «закидає» частину електронів з валентної зони в зону провідності. При цьому рівноважна концентрація електронів n_e у зоні провідності дорівнює концентрації дірок n_p у валентній зоні і виражається формулою: $n_e = n_p = A \exp(-E_g/2kT)$, де T — абс. т-ра, k — *Больцмана стала*, A — стала, яка може слабко залежати від т-ри. Електропровідність, зумовлена рухом (під дією електр. поля) однакової кількості електронів і дірок у чистих Н., наз. власною. В більшості Н., які містять домішкові атоми та ін. *дефекти в кристалах*, частіше реалізується т. з. домішкова провідність, зумовлена переходом електронів *донорів* у зону провідності або захопленням *акцепторами* електронів з валентної зони і створенням у ній дірок. При різному співвідношенні між донорами й акцепторами переважна провідність Н. може здійснюватись або електронами (n-провідність), або дірками (p-провідність). Залежно від типу переважної провідності в Н. розрізняють власні, електронні та діркові Н. Вводячи в напівпровідник ті чи ін. домішкові атоми, можна в широких межах змінювати його електр. властивості. Область Н., в якій має місце зміна типу провідності (*електронно-дірковий перехід*), характеризується випрямними властивостями (опір електр. струмові через неї в одному напрямі набагато більший, ніж у протилежному), а також нелінійною залежністю струму від прикладеної напруги. Випрямні властивості та нелінійність вольт-амперної характеристики можуть мати і контакт Н. з металом (т. з. поверхнево-бар'єрний перехід) та контакт двох різних за хім. складом Н. (*гетероперехід*). Н., завдяки високій чутливості їхніх електр. та ін. властивостей до зовн. впливів, широко застосовуються в науці і техніці (див. *Напівпровідникові прилади*). Особливо велику роль відіграють Н. у сучас. електро- і радіотехніці, електроніці, автоматиці та обчислювальній техніці. На Україні дослідження в галузі фізики і техніки Н. проводяться в ін-тах напівпровідників, фізики, фізико-технічних (у Харкові й Донецьку) АН УРСР, а також на кафедрах ряду університетів республіки.

Літ.: Иоффе А. Ф. Физика полупроводников. М.—Л., 1957; Бонч-Бруевич В. Л., Калашников С. Г. Физика полупроводников. М., 1977; Ансельм А. И. Введение в теорию полупроводников. М., 1978. *П. М. Томчук.*

НАПІВПРОВІДНИКІ́В ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений 1960 в Києві на базі відділів і лабораторій *Фізики інституту* АН УРСР. Ін-т (1981) має 17 відділів. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження взаємодії електромагн. випромінювання з напівпровідниками і створення оптичних, фотоелектр. та оптоелектронних приладів. При ін-ті створено спец. конструкторсько-технологічне бюро, а також галузеві та міжвідомчі лабораторії, які безпосередньо пов'язані з пром. підприємствами і використовують їхню виробничу базу. Є аспірантура. Організатором і першим директором ін-ту був В. Є. *Лашкарьов* (1960—70). З ін-том пов'язана діяльність С. І. *Пекаря*, М. Ф. *Дейгена*, М. П. *Лисиці*, С. В. *Свєчникова*, О. В. *Снітка*, В. І. *Ляшенка* та ін. вчених. Ін-т видає збірники «Квантовая электроника» і «Полупроводниковая техника и микроэлектроника».

НАПІВПРОВІДНИКО́ВИЙ ДЕТЕ́КТОР у ядерній фізиці — прилад для реєстрування іонізуючого випромінювання (*гамма-випромінювання, електронів, протонів, дейтронів* і т. д.). Являє собою монокристал *напівпровідника* (здебільшого кремнію або германію), на протилежні поверхні якого напиленням у вакуумі нанесено *електроди*, до яких прикладається різниця електр. потенціалів. Розрізняють однорідні та неоднорідні Н. д. В однорідних Н. д. використовують високоомні кристали з одним типом *електропровідності* (електронної або діркової), в неоднорідних — кристали з *електронно-дірковим переходом* (до електродів таких Н. д. прикладається обернена для $p—n$-переходу напруга). Дія Н. д. грунтується на *іонізації* або збудженні ядерним випромінюванням носіїв струму в чутливій області детектора. Для однорідних Н. д. такою областю є весь об'єм кристала, для неоднорідних — збіднений на носії струму високоомний шар поблизу $p—n$-переходу. Проходячи крізь чутливу область Н. д., ядерна частинка гальмується, віддаючи свою енергію на утворення електронно-діркових пар, які під дією електр. поля «розсмоктуються», рухаючись до електродів (мал.). Внаслідок цього у зовн. колі Н. д. створюється електр. імпульс, який потім підсилюється і реєструється. Заряд, зібраний на електродах Н. д., пропорційний енергії E, яку втратила частинка при проходженні чутливої області. Тому, якщо частинка повністю гальмується в чутливій області, знаючи серед. енергію утворення пари електрон — дірка, можна з великою точністю ($\sim 0{,}1\%$ при $E \simeq 1$ МеВ) визначити її енергію. Н. д. широко застосовуються для вимірювання енерг. спектра ядерних випромінювань, ідентифікації продуктів ядерних реакцій, визначення їхнього кутового розподілу тощо.

Літ.: Акимов Ю. К. [и др.]. Полупроводниковые детекторы ядерных частиц и их применение. М., 1967; Полупроводниковые детекторы в дозиметрии ионизирующих излучений. М., 1973. *П. М. Курило.*

НАПІВПРОВІДНИКО́ВІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, дія яких грунтується на електронних явищах, що відбуваються у *напівпровідниках*. Найпоширенішими є контактні Н. п.— з неоднорідними напівпровідниками, в яких використано нелінійні властивості *електронно-діркового переходу* у контакті типу метал — напівпровідник, напівпровідник— напівпровідник, метал — діелектрик — напівпровідник. До

Напівпричіп-борошновоз.

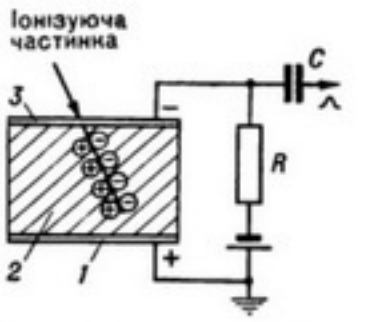

Схема напівпровідникового детектора на основі електронного кремнію (n-Si): *1* — шар фосфору; *2* — n-Si; *3* — шар алюмінію; *R* — резистор; *C* — конденсатор.

таких приладів належать напівпровідникові *діоди, транзистори, тиристори, варикапи* та ін. Деякі контактні Н. п. змінюють *електричний опір* під дією тиску (тензодатчики), тепла (напр., напівпровідникові *термоелементи*), світла (напр., *фотодіоди, фототранзистори*), магн. поля (магнітодіоди) або радіації (детектори іонізуючих випромінювань). Крім контактних, є резистивні Н. п.— з однорідним напівпровідником, що змінює *електропровідність* при деформуванні, під впливом тепла, світла, електромагнітного або радіаційного випромінювання. Резистивні прилади — *терморезистори, фоторезистори,* тензо- або магніторезистори. Контактні і резистивні Н. п. об'єднують в *інтегральних схемах*. Удосконалення Н. п. пов'язане із застосуванням тонких (до 100 Å) напівпровідникових плівок, з використанням рідких та органічних напівпровідників та ін. Н. п. застосовують у радіотехніці, зокрема імпульсній техніці, в електроніці, енергетиці тощо.

Літ.: Богдан Г. И., Некрасов М. М. Плёночная электроника и полупроводниковые интегральные схемы. К., 1979; Галкин В. И., Прохоренко В. А. Полупроводниковые приборы. Минск, 1979; Викулин И. М., Стафеев В. И. Физика полупроводниковых приборов. М., 1980.

Р. В. Конакова.

НАПІВПРОХІДНІ РИБИ — риби, що живуть у передгирлових опріснених частинах морів, а для розмноження або й на зимівлю заходять у річки. На відміну від *прохідних риб* не піднімаються високо по річках і не йдуть далеко в море. Н. р. іноді можуть жити осіло в прісноводних водоймах. Н. р. є вобла, тараня, лящ, сазан, сом та ін. Багато які Н. р. мають промислове значення.

НАПІВПУСТЕ́ЛЬ ЗО́НИ — географічні зони, для яких характерне чергування ділянок, вкритих рослинністю (переважно ксерофітними травами, напівчагарниками та чагарниками), з ділянками, позбавленими рослинного покриву. Утворюються в умовах сухого континентального клімату при значній перевазі випаровування над опадами. Н. з. поширені в помірних широтах (де їх природний комплекс є перехідним від степів до пустель), у субтропічних і тропічних широтах (перехідні від саван до тропічних пустель). Крім зональних, є і гірські напівпустелі. Напівпустель зони помірних поясів Пн. півкулі простягаються суцільною смугою в Євразії (від Прикаспійської низовини до Джунгарської рівнини і далі продовжуються у Зх. Китаї і Монголії); в Пн. Америці напівпустелі простягаються майже меридіонально, займаючи частину внутр. районів Кордільєр. У Пд. півкулі вони простежуються у пд.-сх. частині Пд. Америки. Клімат різко континентальний: сухе, жарке літо (пересічна т-ра липня понад +24°), холодна зима (пересічна т-ра всіх зимових місяців нижча 0°, у січні до —20°), невелика річна кількість опадів (100—300 мм). Гідрографічна сітка розвинута мало. Поширені безстічні солоні озера. Грунти переважно світло-каштанові, бурі, чимало солончаків і солонців. Рослинний покрив складається з степової (типчак, ковила, пирій тощо) і пустельної (полин, кураї) рослинності. З тварин характерні: ховрашки, тушканчики, хом'яки, вовк, антилопи, плазуни тощо. Напівпустель зони субтропічних і тропічних поясів поширені в Пд.-Зх. Азії, на півдні Пн. Америки, у внутр. районах Австралії. В Африці вони оточують з Пн. і Пд. *Сахару,* займають більшу частину *Калахарі*. Порівняно з напівпустелями помірних поясів вони мають жаркіший і посушливіший клімат (пересічна т-ра всіх зимових місяців вище 0°; сухий період триває 9—10 місяців на рік). Опадів 200—300 мм на рік. Грунти переважно червоно-бурі й світло-бурі з плямами солонців. Характерні дрібнолисті й колючі чагарники. В межах СРСР Н. з. простягається вузькою смугою через Казахстан і займає частину Нижнього Поволжя. В нашій країні здійснюються значні роботи щодо госп. освоєння напівпустель, які перетворюються на важливі райони тваринництва м'ясо-вовнового напряму, а при зрошуванні використовуються під тех. та ін. культури. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*, т. 4, ст. 304—305.

М. С. Кожуріна.

НАПІВТВЕРДОКРИ́ЛІ — ряд комах. Те саме, що й *клопи*.

НАПІВФАБРИКА́ТИ — продукти праці, які перш ніж стати готовими виробами, мають пройти дальшу обробку. Один і той самий продукт може бути і Н., і готовим виробом (див. *Готова продукція*). Так, тканина для продажу є готовим продуктом, для швейної ф-ки або ательє мод — напівфабрикатом. Розрізняють Н. власного виробн. й ті, що їх одержують з ін. підприємств (куповані).

НАПІВЧАГАРНИ́К, півкущ — *життєва форма* рослин; представлена рослинами, пагони яких у нижній частині здерев'янілі багаторічні з бруньками відновлення, а у верхній — щороку відмирають (на відміну від *чагарників* і *чагарничків*). Н. звичайно заввишки не більш ніж 80 см, зрідка — 150—200 см. Зустрічаються здебільшого в місцях з *аридним кліматом* (напр., види полину, астрагалу, звіробою).

НАПІВЧАГАРНИЧО́К — *життєва форма* рослин, що представлена дрібними *напівчагарниками* (напр., чебрець).

НАПІ́Р у гідравліці — лінійна величина, що виражає питому (віднесену до одиниці ваги) енергію потоку рідини в даній точці. Повний запас питомої енергії потоку (повний Н.) складається з повного запасу питомої *потенціальної енергії* (гідростатичного Н.) і питомої *кінетичної енергії* (швидкісного Н.). В греблях та ін. гідротех. спорудах Н. визначають як глибину води перед спорудою або як різницю рівнів води перед спорудою та за нею. Враховуючи значення Н., проектують гідротех. споруди, розв'язують ін. задачі *гідравліки*. Розмірність Н.— в метрах.

НАПІ́РНІ ВО́ДИ — підземні води, що залягають у водовмісних породах між двома верствами водотривких порід і перебувають під певним гідростатичним тиском. У криницях та свердловинах Н. в. підносяться вище від того рівня, на якому їх виявлено. Див. *Артезіанські води*.

НАПЛА́ВЛЕННЯ — нанесення розплавленого шару металу на поверхню виробів. Товщина наплавленого шару становить звичайно 0,3—40 мм. Найпоширенішими є Н. дугове (метал розплавляють теплом *дуги електричної*), електрошлакове (з використанням тепла, що виділяється в рідкому шлаку при пропусканні через нього електр. струму) і газове (метал стає рідким під впливом газового полум'я). Наплавленням відновлюють зношену поверхню деталей та інструментів, створюють міцний, стійкий проти зношування і кислотостійкий поверхневий шар.

НАПЛАВНИЙ МІСТ — міст на плавучих опорах, закріплених *якорями*. Основні частини моста: річкова (власне наплавний міст), берегові (*естакади* на жорстких опорах) і перехідні (вони забезпечують плавне переміщення трансп. засобів з берегових частин на річкову). Плавучими опорами Н. м. є *понтони* (див. також *Понтонний міст*), *човни, плоти* або *баржі*. На судноплавних (або лісосплавних) річках у Н. м. влаштовують рухому (розвідну) частину або вивідні ділянки (ланки), через які пропускають судна (або ліс). Н. м., що належить гол. чин. до тимчасових споруд, найчастіше застосовують у військовій справі. Мости такого типу зводили з давніх давен. Є літописні відомості про великий Н. м., споруджений (1115) через Дніпро біля Києва.

НАПЛИ́В у біології — потовщення або наріст на стовбурах, гілках чи коренях деревних рослин. Є результатом місцевого розростання тканин у відповідь на ушкодження клітин *камбію* фіз., мех. та ін. чинниками (напр., пожежами, деякими грибами, надрізами тощо). Початком утворення Н. є поява *калюсу,* який у вигляді валика оточує ушкоджене місце. Згодом в калюс проникає прошарок камбію, який утворює нові тканинні комплекси *деревини* та *лубу,* що істотно збільшує масу та розміри наросту. Своєрідним Н. є кап, який утворюється в результаті аномального розростання групи сплячих бруньок разом з ділянкою прилеглої деревини. Деревина Н. твердіша і щільніша за нормальну, має характерну і оригінальну текстуру; використовується для виготовлення оздоблювального матеріалу, а також дрібних побутових і художніх виробів. Найчастіше Н. утворюється на стовбурах плодових дерев над місцем щеплення, а також при загоюванні великих поверхонь, де зідрана кора і пошкоджена деревина.

О. В. Брайон.

НАПО́ВНЮВАЧІ — речовини, що додаються до складу сумішей при виготовленні *гуми, пластичних мас, лакофарбових матеріа-*

лів тощо. Вони полегшують обробку сумішей, надають матеріалам необхідних експлуатаційних властивостей (напр., міцнісних, електричних, хімічних), збільшують об'єм сумішей, що знижує витрату осн. компонента (напр., *каучуку* при виготовленні гуми) і здешевлює готові вироби. Н. бувають активні, або підсилювальні, — такі, що поліпшують фіз.-мех. властивості матеріалів, та інертні (неактивні), які не змінюють цих властивостей. Цей поділ є умовним, оскільки ефект підсилювання визначається багатьма факторами: формою і розміром частинок, характером фіз.-хім. взаємодії з матеріалом, кількістю Н., а особливо — будовою і хім. складом матеріалу. Існує оптимум наповнення, тобто такий вміст Н., при якому досягаються необхідні властивості. Найпоширеніші — тверді тонкодисперсні порошкоподібні Н. неорганічного або органічного походження (тех. вуглець, діоксид кремнію, *крейда, тальк, лігнін, феноло-формальдегідні смоли, полістирол* та ін.), а також волокнисті матеріали (напр., *азбест, скловолокнисті матеріали*). Як Н. для гуми застосовують здебільшого тех. вуглець (вуглецева сажа), діоксид кремнію («біла сажа», аеросил); для пластичних мас — деревне борошно, азбест, скловолокно, *графіт,* крейду, *каолін, слюду* тощо; для лакофарбових матеріалів — *барит, англідрит, доломіт,* слюду та ін. Н. часто використовують при виробн. *мила, паперу, отрутохімікатів,* лікар. препаратів.

Літ.: Справочник резинщика. М., 1971; Технология пластических масс. М., 1976; Кошелев Ф. Ф., Корнев А. Е., Буканов А. М. Общая технология резины. М., 1978. *Г. А. Блох.*

НАПОЛЕО́Н I [Наполеон Бонапарт; Napoléon Bonaparte (Buonaparte); 15.VIII 1769, Аяччо, Корсіка — 5.V 1821, о. Св. Єлени] — франц. полководець, політ. і держ. діяч, імператор Франції (1804—14 і 1815). Н. у дворянській сім'ї. В 1779 і 1784—85 навчався у військ. школах в м. Брієнні і Парижі. В 1785 почав службу в армії. В період *Великої французької революції* служив у революц. військах. У 1796—97 командував франц. армією, що діяла проти Австрії і П'ємонту в Італії (здобув ряд перемог у битвах під Лоді, Арколе, Кастільйоне, Ріволі). В 1798—99 очолював франц. військ. колоніальну експедицію (1798—1801) до Єгипту. Спираючись на підтримку великої буржуазії, *вісімнадцятого брюмера* (9.XI 1799) здійснив держ. переворот і встановив військ. бурж. диктатуру спочатку у формі *консульства,* а з 18.V 1804 — імперії (див. *Бонапартизм*). Внутр. і зовн. політика Н. I була спрямована на захист інтересів великої, насамперед промислової, буржуазії і зміцнення бурж. д-ви (див. *Кодекс Наполеона*). Н. I створив централізований поліцейсько-бюрократичний держ. апарат, нещадно розправлявся з залишками революц. свобод. У зовн. політиці Н. I прагнув забезпечити політ. і екон. гегемонію франц. пром. капіталу в Європі (див., зокрема, *Континентальна блокада, Тільзітський мир 1807*). Внаслідок воєн, що їх вела Франція проти коаліцій європ. д-в (*Аустерліцька битва 1805*, розгром Пруссії під Єною і Ауерштедтом 1806, битви з рос. армією під Прейсіш-Ейлау, Фрідландом, з австрійцями під *Ваграмом* 1809 та ін.), більша частина Зх. і Центр. Європи підпала під владу Н. I. В 1808 франц. армія Н. I наштовхнулася на мужній опір ісп. народу. Розгром франц. армії в Росії (див. *Вітчизняна війна 1812*) був початком краху імперії Н. I. Народи Зх. Європи виступили проти наполеонівського панування (див. *Лейпцігська битва 1813*). У квітні 1814, після вступу союзних військ до Парижа, Н. I зрікся престолу і був відправлений на о. Ельба. В 1815 він зробив спробу повернути собі владу (див. «*Сто днів*»), але після битви під *Ватерлоо* 22.VI 1815 вдруге зрікся престолу. Був висланий на о. Св. Єлени, де й помер (1840 прах Н. I перевезено до Парижа).

У загарбницьких планах Н. I щодо Росії значне місце посідала Україна, яку він розглядав як майбутню колонію. Н. I мав намір утворити на укр. землях три військ.-адм. області, т. з. наполеоніди. За задумом Н. I, Україна мала стати сировинним придатком і ринком збуту для франц. пром-сті, продовольчою базою для франц. армії і плацдармом для походу франц. військ в Азію (до Індії), щоб завдати нищівного удару Англії. Заснування *Варшавського герцогства* і намір Н. I розширити свою територію створили загрозу відриву від Росії *Правобережної України.* Завданням вторгнення Франції на Україну служила і створена Н. I спец. шпигунська орг-ція, т. з. урядова комісія (містилась у Варшаві).

В історію воєнного мистецтва Н. I увійшов як видатний полководець, стратег і тактик, що уміло використовував переваги регулярної масової армії, створеної Великою франц. революцією на основі заг. військ. повинності, революц. принципу комплектування командного складу за особистими заслугами.

Літ.: Тарле Е. В. Наполеон. М., 1957; Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. М., 1973; Котов В. Н. Завойовницькі плани Наполеона I щодо України та їх крах у 1812 р. «Вісник Київського університету», 1965, № 7. Серія історії і права. *А. В. Кудрицький.*

НАПОЛЕО́Н II (Napoléon II), Жозеф Франсуа Шарль Бонапарт (20.III 1811, Париж—22.VII 1832, Відень) — син *Наполеона I.* В 1815 Наполеон I, зрікшися престолу, проголосив його франц. імператором (фактично престолу не посів). З 1818 — герцог Рейхштадтський.

НАПОЛЕО́Н III (Napoléon III), Шарль Луї Наполеон Бонапарт (20.IV 1808, Париж — 9.I 1873, Чізлгерст, поблизу Лондона) — франц. імператор 1852—70. Племінник Наполеона I. З 1815 — у вигнанні. Після смерті *Наполеона II* претендував на франц. престол. У 1836 і 1840 відкрито намагався захопити владу, за що був засуджений на довічне ув'язнення. В 1846 втік до Великобританії. Повернувся на батьківщину після *революції 1848 у Франції.* Використавши невдоволення нар. мас податковою політикою *Другої республіки,* загострення класових суперечностей, Н. III за допомогою великої буржуазії домігся свого обрання (10.XII 1848) президентом республіки. При підтримці вояччини здійснив контрреволюц. держ. переворот (2.XII 1851), був проголошений імператором (2.XII 1852; див. *Друга імперія*). Дотримувався політики *бонапартизму.* Уряд Н. III вів численні загарбницькі війни, зокрема Франція брала участь у Кримській війні 1853—56, в інтервенціях в Індокитаї 1858—62, Мексиці — 1862—67). Під час *франко-прусської війни 1870—71* здався в полон під Седаном. Революція 4.IX 1870 скинула Н. III з престолу.

Наполеон I.

НАПРА́ВНИК Едуард Францович [12 (24).VIII 1839, Бішть, поблизу Градець-Кралове — 10 (23). XI 1916, Петроград] — рос. диригент, композитор і муз. діяч. За національністю чех. Муз. освіту здобув у Празькій школі органістів. З 1861 жив у Росії, був капельмейстером оркестру князя М. Юсупова. З 1863 працював у Маріїнському театрі в Петербурзі (з 1869 — гол. диригент). Керував (1869—81) симф. концертами Рос. муз. т-ва. У його репертуарі були 80 опер, зокрема опери П. Чайковського, А. Рубінштейна, М. Римського-Корсакова, М. Мусоргського, Ц. Кюї, О. Сєрова, постановки яких здійснив уперше. Загальне визнання здобула його опера «Дубровський» (1894, пост. 1895). Автор опер «Нижегородці» (1868), «Гарольд» (1885, пост. 1896), симфоній, камерно-інструм. композицій, хорів, фп. п'єс, романсів. Виступав як диригент на Україні, зокрема в Одесі. *Л. Б. Архімович.*

Е. Ф. Направник.

НАПРА́ВНІ ТІЛЬЦЯ́ — утвори, що виникають під час *овогенезу,* те саме, що й *полярні тільця.*

НАПРУ́ГА ЕЛЕКТРИ́ЧНА — енергетична характеристика ділянок *кола електричного* або *електричного поля.* Н. е. на ділянці поля між точками *1* і *2* чисельно дорівнює роботі по перенесенню одиничного позитивного заряду з точки *1* у точку *2*: $U_{12} = \int_1^2 E_l dl$, де E_l — проекція *напруженості поля* на елементарне переміщення dl. Для потенціального поля ця робота не залежить від шляху, по якому переміщується заряд, і збігається з різницею *потенціалів* φ_1 і φ_2 між зазначеними точками: $U_{12} = \varphi_1 - \varphi_2$. Якщо поле непотенціальне, величина Н. е. залежить від шляху переміщення заряду. Для однорідної ділянки кола з постійним струмом I Н. е. $U = IR$, де R — опір ділянки. Якщо ділянка неоднорідна, $U = IR + E$, де E — *електрорушійна сила* на цій ділянці. Для замкнутого кола постійного струму Н. е. на затискачах джерела $U = E_0 - Ir$, де E_0 і r — ерс і внутр. опір джерела. У разі змінного струму під Н. е. розуміють її ефективне значення $U = \frac{U_{max}}{\sqrt{2}}$, де U_{max} — амплітудне

НАПРУЖЕНІСТЬ ПОЛЯ

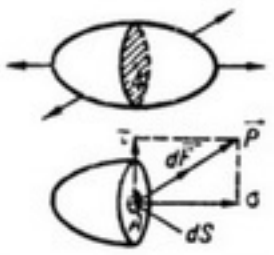

Напруження механічне.

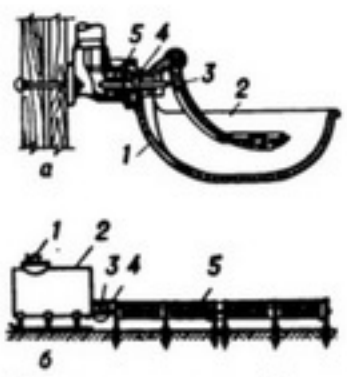

Напувалки: *а* — індивідуальна з клапанним механізмом (*1* — дно чашки; *2* — стінка чашки; *3* — натискна педаль; *4* — клапанний механізм; *5* — пружина); *б* — групова з вакуумним пристроєм (*1* — кришка; *2* — цистерна; *3* — вакуумна трубка; *4* — кран; *5* — корито).

(максимальне) значення напруги. Для вимірювання Н. е. застосовують *вольтметри*. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Н. е. є *вольт*.

НАПРУ́ЖЕНІСТЬ ПО́ЛЯ — силова характеристика поля. 1) Напру́женість електри́чного по́ля в даній точці — векторна величина, яка чисельно дорівнює відношенню сили $\vec{F}$, з якою поле діє на точковий позитивний електр. заряд q_0, вміщений у цю точку, до величини q_0: $\vec{E}=\vec{F}/q_0$. Заряд має бути настільки малим, щоб його внесення в досліджуване поле не змінювало значення і розподілу в просторі електр. зарядів, які створюють це поле. Для електростатичного поля Н. п. дорівнює градієнту *потенціалу* φ з оберненим знаком: $\vec{E} = -\operatorname{grad}\varphi$. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) напруженість електричного поля вимірюють у В/м. 2) Напру́женість магні́тного по́ля в точці в системі СІ дорівнює геом. різниці магн. *індукції* $\vec{B}$, поділеної на *магнітну сталу* μ_0, і *намагніченості* середовища $\vec{J}$ в цій точці: $\vec{H} = \vec{B}/\mu_0 - \vec{J}$. У *СГС системі одиниць* $\vec{H} = \vec{B} - 4\pi\vec{J}$. Для магн. поля у вакуумі $\vec{H} = \vec{B}/\mu_0$ (в СІ) і $\vec{H} = \vec{B}$ (в СГС системі). Якщо середовище ізотропне (див. *Ізотропія*), $\vec{H} = \vec{B}/\mu\mu_0$ (в СІ) і $\vec{H} = \vec{B}/\mu$ (в СГС системі), де μ — відносна *магнітна проникність*. Одиницею вимірювання напруженості магн. поля є *А*/м (в СІ) і *ерстед* (в СГС системі).

НАПРУ́ЖЕННЯ механічне — міра внутр. сил, які виникають у тілі (в елементах конструкцій машин та споруд) під впливом зовн. діянь (навантажень, зміни т-ри тощо). Для вивчення Н. у довільній точці тіла *А* через цю точку уявно проводять переріз і відкидають одну з частин тіла (мал.). Дію відкинутої частини на залишену замінюють внутр. силами. Якщо на малий елемент перерізу (на якому лежить точка *А*) з площею *dS* діє сила $\vec{dF}$, то відношення $\vec{P} = \vec{dF}/dS$ наз. ве́кто́ром Н. у точці *А* по площині *dS*. При розрахунках вектор $\vec{p}$ замінюють складовими: нормальним Н. (σ) і дотичним Н. (τ), причому $p^2 = \sigma^2 + \tau^2$. Нормальному Н. відповідає лінійна деформація (розтяг або стиск), дотичному — зсув. Напружений стан тіла у точці *А* визначається сукупністю векторів Н. для всіх можливих перерізів, що проходять через цю точку. Величини Н. та їх розподіл у елементах конструкцій знаходять аналітично методами *опору матеріалів*, теорії пружності та пластичності, а також експериментально за допомогою *тензометрів*, оптико-поляризаційними та ін. методами. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Н. вимірюють у *паскалях*.

НАПРУ́ЖУЮЧИЙ ЦЕМЕ́НТ — швидкотужавіючий і швидкотверднучий цемент, що, розширюючись при твердненні, створює попередні напруження в *залізобетоні*; різновид *розширного цементу*. Одержують Н. ц. сумісним тонким помелом портландцементного клінкеру (65%), глиноземистого цементу або високоглиноземистого шлаку (20%) та двоводного гіпсу (15%). Він характеризується високою водо-, газо- і бензонепроникністю. Його міцність на стиск через 24 год твердніння 20—30МПа. Н. ц. застосовують при виготовленні залізобетонних *попередньо напружених конструкцій*, гол. чин. напірних труб і тонкостінних виробів.

НАПРЯ́МНІ КО́СИНУСИ — косинуси кутів α, β і γ, що їх утворює *вектор* з додатними напрямами координатних осей у прямокутній декартовій системі *координат*. Н. к. пов'язані співвідношенням $\cos^2\alpha + \cos^2\beta + \cos^2\gamma = 1$.

НАПУВА́ЛКА — пристрій для напування с.-г. тварин. Н. встановлюють у тваринницьких приміщеннях, на вигульних майданчиках, *пасовищах* і в літніх таборах. Найбільш поширені автоматичні Н. (автонапувалки). Вони бувають індивідуальні, групові, стаціонарні, пересувні; за принципом роботи — клапанні (педальні, поплавкові, соскові) і вакуумні. Н. підключають до водопровідної мережі або спец. місткостей. Пром-сть випускає понад 20 видів Н. В одних Н. тварина натисканням на педаль відкриває водяний клапан і вода надходить у напувальну чашку; в других є клапан з поплавковим механізмом, що забезпечує потрібний рівень води в чашці чи кориті; у третіх — наявність регулюючого вакуумного пристрою. Для напування с.-г. тварин у холодний період року застосовують напувалку з підігріванням води.

О. О. Омельченко.

НАРА́ДА БІЛЬШОВИ́ЦЬКИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ ПІ́ВДНЯ РОСІ́Ї (1905) — відбулася 30.VII (12.VIII) в Києві. Скликана за рішенням ЦК РСДРП. В її роботі взяли участь 5 делегатів більшовицьких орг-цій України (Києва, Харкова, Катеринослава) і представник Курського к-ту РСДРП. Нарада обговорила і схвалила резолюції про посилення політ. роботи в масах, про ставлення до профспілок, про боротьбу проти політ. орг-цій ліберальної буржуазії, а також накреслила заходи щодо підготовки збройного повстання проти царизму, обговорила питання заг.-парт. роботи пд. орг-цій. Для керівництва політ. і орг.-тех. діяльністю пд. к-тів у Києві було створено *Південне бюро ЦК РСДРП 1905* і *Південно-технічне бюро ЦК РСДРП*. Усі резолюції наради було повністю надруковано в центр. органі більшовиків — газ. «*Пролетарий*» (1905, № 15).

НАРА́ДА 22-х БІЛЬШОВИКІ́В 1904 — відбулася в кінці липня — на початку серпня на околиці Женеви (Швейцарія) з ініціативи й під керівництвом В. І. Леніна. В нараді взяли участь 19 більшовиків (В. І. Ленін, В. Д. Бонч-Бруєвич, С. І. Гусєв, Н. К. Крупська, М. М. Лядов, П. М. Лепешинський, М. С. Ольмінський та ін.). Пізніше до рішень наради приєдналися В. В. Воровський, Р. С. Землячка, А. В. Луначарський. Нарада увійшла в історію як «нарада 22-х більшовиків». Вона обговорила питання про кризу, що виникла в партії після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) внаслідок розкольницької діяльності меншовиків. Нарада прийняла написане В. І. Леніним звернення «До партії», в якому було глибоко проаналізовано розходження між більшовиками і меншовиками, накреслено практичні заходи до виходу з кризи. Звернення стало програмою боротьби більшовицьких орг-цій за скликання III з'їзду партії. До цього документа на Україні зразу ж приєдналися Одес., Катериносл. і Миколаїв. к-ти РСДРП. На трьох обл. конференціях більшовицьких к-тів у кін. 1904 (Південній, Кавказькій і Північній) було обрано *Бюро комітетів більшості*, яке здійснювало практичну підготовку до скликання III з'їзду партії.

НАРА́ДА З ПИТА́НЬ БЕЗПЕ́КИ І СПІВРОБІ́ТНИЦТВА В ЄВРО́ПІ, Загальноєвропейська нарада. Була скликана за ініціативою СРСР та ін. соціалістичних країн та завдяки їхній багаторічній боротьбі за мирне і справедливе врегулювання проблем післявоєнної Європи, за зміцнення миру на європ. континенті і розвиток всебічного співробітництва між європ. д-вами, подолання розколу Європи на воєнно-політ. блоки. Проти такого курсу соціалістичних країн виступали мілітаристські та реваншистські кола зх. д-в, які намагалися переглянути наслідки розгрому гітлерівського фашизму, і кордони, які склалися на європ. континенті після війни, перешкодити зміцненню сил соціалізму в Європі. Політика розрядки міжнар. напруженості, двостороннє врегулювання важливих проблем між СРСР, ЧССР, ПНР, НДР, з одного боку, та ФРН — з другого, підписання *Чотиристоронньої угоди по Західному Берліну* між СРСР, США, Францією та Великобританією створили в 70-х рр. сприятливі умови для проведення загальноєвроп. наради. В нараді взяли участь 33 європейські д-ви (Албанія відмовилась), а також США та Канада, зважаючи на їхню роль у післявоєнному врегулюванні в Європі. Нарада мала 3 етапи. На першому етапі в Хельсінкі (3 — 7.VII 1973) було затверджено порядок денний, який передбачав обговорення питань про безпеку в Європі, співробітництво в галузі економіки, науки і техніки та навколишнього середовища, співробітництво в гуманітарних та ін. галузях та подальші кроки після наради. На другому етапі в Женеві (18.IX 1973 — 21.VII 1975) було вироблено й погоджено домовленості з усіх пунктів порядку денного. Перший етап був проведений на рівні міністрів закордонних справ, другий — на рівні делегатів та експертів, призначених д-вами-учасницями. Третій етап наради відбувався в Хельсінкі 30.VII—1.VIII 1975 на рівні найвищих політ. та держ. керівників країн. Рад. делегацію очолював Генеральний секретар ЦК КПРС

Л. І. Брежнєв. Нарада підбила політ. підсумки 2-ї світової війни 1939—45, зафіксувала непорушність політико-тер. статус-кво в Європі, внесла значний вклад у зміцнення *європейської безпеки,* миру в усьому світі. Нарада завершилася підписанням усіма її учасницями 1.VIII 1975 *Заключного акта,* в якому сформульовано принципи, що визначають правила і норми взаємовідносин та співробітництва д-в. На нараді було заплановано подальшу конкретизацію домовленостей, у т. ч. на спец. нарадах з окремих питань. У 1977—78 в Бєлграді, 1980—81 в Мадріді відбулися зустрічі, на яких розглядалися питання про хід реалізації Заключного акта. Рад. Союз виступає за втілення в життя всіх принципів і положень цього документа, за розвиток мирного співробітництва в Європі, за подальші заходи довір'я та роззброєння на європ. континенті. Реакційні кола імперіалістичних д-в всіляко порушують принципи і положення Заключного акта.

М. М. Білоусов.

НАРА́ДА ЗАКОРДО́ННИХ БІЛЬШОВИ́ЦЬКИХ ГРУП (1911) — відбулася 14—17 (27—30). XII в Парижі. Підготовлена і проведена під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. В нараді взяли участь 11 делегатів з ухвальним голосом від більшовицьких груп Парижа, Нансі, Цюріха, Давоса, Льєжа, Берна, Женеви та латиських груп Берліна і Бремена; з дорадчим голосом — представники Орг. бюро по скликанню наради і редакції «*Рабочей газеты*». Метою наради було згуртування більшовицьких сил за кордоном і сприяння скликанню Всерос. парт. конференції. В. І. Ленін виступив на нараді з вітальною промовою і доповіддю про стан справ у партії. Нарада схвалила діяльність Рос. орг. комісії по скликанню парт. конференції (РОК), створеної за рішенням червневої наради ЦК РСДРП (1911), констатувала остаточний відхід ліквідаторів (див. *Ліквідаторство*) і *одзовістів* від РСДРП, ухвалила створити «Закордонну організацію РСДРП» і обрала К-т закордонної орг-ції. Нарада відіграла важливу роль у скликанні *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (1912).

НАРА́ДА КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ 1969 — відбулася 5—17.VI в Москві за участю представників 75 партій: Австралії, Австрії, Алжіру, Аргентіни, Бельгії, Болгарії, Болівії, Бразілії, Великобританії, Венесуели, Гаїті, Гайани, Гваделупи, Гватемали, Гондурасу, Греції, Данії, Домініканської Республіки, Еквадору, Зх. Берліна, Ізраїлю, Індії, Іраку, Ірану, Ірландії, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Кіпру, Колумбії, Коста-Ріки, Лесото, Лівану, Люксембургу, Марокко, Мартініки, Мексіки, МНР, Нігерії, Нікарагуа, НДР, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Пд.-Африканської Республіки, Пн. Ірландії, Польщі, Португалії, Пуерто-Ріко, Реюньйону, Румунії, Сальвадору, Сан-Маріно, Сірії, СРСР, США, Судану, Сх. Пакистану, Тунісу, Туреччини, Угорщини, Уругваю, ФРН (КП Німеччини), Фінляндії, Франції, Цейлону, Чехословаччини, Чілі та Швейцарії. В Нараді також взяли участь дві партії, які працювали в підпіллі, та як спостерігачі — делегації КП Куби і Лівої партії — комуністи Швеції. В ході роботи Наради відбулося 21 пленарне засідання, на яких виступили представники всіх делегацій. Працювали також робочі органи Наради — секретаріат, редакційна комісія і міжнар. прес-група секретаріату. Напрям роботи Наради було визначено її порядком денним: 1) Завдання боротьби проти імперіалізму на сучас. етапі і єдність дій комуністичних і робітн. партій, усіх антиімперіалістичних сил. 2) Про документ у зв'язку з 100-річчям з дня народження В. І. Леніна. Учасники Наради проаналізували міжнародну обстановку, стан і проблеми розвитку *світового революційного процесу,* відзначивши, що в світі розгортається визвольний процес, зростають можливості для просування вперед революц. і прогрес. сил у боротьбі проти імперіалізму. Нарада прийняла підсумковий документ «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил», у якому підкреслено, що осн. революц. силами сучасності є *світова система соціалізму,* міжнар. робітничий клас (див. *Міжнародний комуністичний рух*) і *національно-визвольний рух*. Разом з тим, зазначалось в документі, імперіалізм, заг. криза якого поглиблюється, залишається головним джерелом загрози мирові. Тому, підкреслила Нарада, необхідна єдність дій усіх революц. сил в антиімперіалістич. боротьбі, вирішальну роль у якій відіграє світова система соціалізму, а найважливішим фактором об'єднання всіх антиімперіалістич. сил є згуртування комуністич. і робітн. партій на базі марксизму-ленінізму. Нарада прийняла також «Відозву на захист миру», звернення «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», заклик «Незалежність, свободу і мир В'єтнамові!», заяву на підтримку боротьби араб. народів проти ізраїльської агресії, заяви солідарності з комуністами і демократами Греції, які боролися проти військ.-фашист. диктатури, з комуністами та ін. патріотами Гаїті, звернення до індонез. комуністів, які в умовах терору вели боротьбу за відновлення КП Індонезії.

Літ.: Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969.

Б. М. Забарко.

НАРА́ДА РОЗШИ́РЕНОЇ РЕДА́КЦІЇ «ПРОЛЕТА́РИЯ» — відбулася 8—17 (21—30).VI 1909 в Парижі з ініціативи і під керівництвом В. І. Леніна. На нараді були присутні 9 членів Більшовицького центру — органу більшовицької фракції *П'ятого (Лондонського) з'їзду РСДРП* (1907), представники Петерб., Моск. обласної і Уральської орг-цій, секретарі редакції «*Пролетария*» і Рос. бюро ЦК РСДРП. На порядку денному стояли питання про *одзовістів* і *ультиматистів,* про богобудівничі тенденції в с.-д. середовищі; про ставлення до думської діяльності, про парт. школу, що влаштовується на о. Капрі, про єдність фракції; про агітацію за окремий більшовицький з'їзд або конференцію та ін. В. І. Ленін виступав з промовами з усіх осн. питань. Нарада засудила спроби одзовістів і ультиматистів створити новий центр фракції під прикриттям парт. школи на о. Капрі і закликала до найрішучішої боротьби з одзовізмом і ультиматизмом. Вона піддала гострій критиці тенденції *богобудівництва*. Лідера одзовістів Богданова за відмову підкоритися рішенням наради було виключено з партії. Нарада підтвердила правильність лінії Більшовицького центру на зближення з *меншовиками-партійцями*. Було прийнято резолюцію про характер і мету використання більшовиками трибуни Держ. думи, намічено нові завдання більшовиків у боротьбі за нелегальну революц. партію. Ідейна боротьба, що розгорнулася на нараді, відіграла велику роль у політ. вихованні кадрів партії, сприяла згуртуванню дійсно парт. елементів навколо більшовиків.

НАРА́ДИ ПРЕДСТАВНИКІ́В КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ 1957 і 1960. Нарада представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957. Відбулася 14—16.XI в Москві за участю делегацій 12 партій: Албанії, Болгарії, Демократичної Республіки В'єтнам, Китаю, КНДР, МНР, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини й Чехословаччини. Нарада розглянула питання міжнародного становища, боротьби за мир і соціалізм, а також питання відносин між компартіями і прийняла *Декларацію Наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957.*

Нарада представників комуністичних і робітничих партій 1957. Відбулася 16—19.XI в Москві за участю делегацій 64 партій: Австралії, Австрії, Албанії, Алжіру, Аргентіни, Бельгії, Болівії, Болгарії, Бразілії, Великобританії, Венесуели, Гватемали, Гондурасу, Греції, Данії, Демократичної Республіки В'єтнам, Домініканської Республіки, Еквадору, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Іраку, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Китаю, Колумбії, КНДР, Коста-Ріки, Куби, Люксембургу, Малайї, Марокко, Мексіки, МНР, Нідерландів, НДР, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Польщі, Португалії, Румунії, Сан-Маріно, Сірії і Лівану, СРСР, Таїланду, Тунісу, Туреччини, Угорщини, Уругваю, ФРН, Фінляндії, Франції, Цейлону, Чехословаччини, Чілі, Швейцарії, Швеції, Югославії та Японії. Учасники Наради обговорили проблеми міжнар. становища і прийняли

Г. І. Нарбут.

Манифест миру 1957. Нарада представників комуністичних і робітничих партій 1960. Відбулася 10.XI—1.XII в Москві за участю делегацій 81 партії: Австралії, Австрії, Албанії, Алжіру, Аргентіни, Бельгії, Бірми, Болгарії, Болівії, Бразілії, Великобританії, Венесуели, Гаїті, Гваделупи, Гватемали, Гондурасу, Греції, Данії, Демократичної Республіки В'єтнам, Домініканської Республіки, Еквадору, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Іраку, Ірану, Ірландії, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Китаю, Кіпру, Колумбії, КНДР, Коста-Ріки, Куби, Лівану, Люксембургу, Малайї, Марокко, Мартініки, Мексіки, МНР, Непалу, Нідерландів, Нікарагуа, НДР, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Пд.-Африканського Союзу, Пн. Ірландії, Польщі, Португалії, Реюньйону, Румунії, Сальвадору, Сан-Маріно, Сірії, СРСР, Судану, Таїланду, Тунісу, Туреччини, Угорщини, Уругваю, ФРН, Фінляндії, Франції, Цейлону, Чехословаччини, Чілі, Швейцарії, Швеції, Японії та деяких ін. країн. Учасники Наради обмінялися досвідом, обговорили питання міжнар. розвитку й комуністичного руху в інтересах боротьби за мир, демократію, нац. незалежність і соціалізм і прийняли *Заяву Наради представників комуністичних і робітничих партій 1960* та Звернення до народів усього світу. У Зверненні Нарада закликала народи боротися за розрядку міжнар. напруженості й мирне співіснування, проти «холодної війни» і гонки озброєнь, за відвернення нової світової війни, збереження й зміцнення миру, за заборону випробувань, виробництва і застосування ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення, за негайне укладення договору про заг., повне і контрольоване роззброєння.

Програмні положення Н. п. к. і р. п. 1957 і 1960 набули дальшого розвитку в документах *Наради комуністичних і робітничих партій 1969.*

Літ.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961.

В. Н. Гулевич.

НАРА́ЇВКА — річка в УРСР, у межах Терноп. та Івано-Фр. областей, ліва притока Гнилої Липи (бас. Дністра). Довж. 56 км, площа бас. 357 км². Тече у низьких берегах, долина має мальовничі схили. Споруджено ставки, використовують для с.-г. водопостачання. В долині Н. знайдено знаряддя праці *бронзового віку* та виявлено залишки поселень *липицької культури* (12 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.), *черняхівської культури* (3—6 ст.) і часів *Київської Русі*.

НАРАНО́ВИЧ Павло Андрійович [1801, с. Чапліївка Кролевецького повіту Чернігівської губ., тепер Шосткинського району Сумської обл.— 2 (14).I 1874, Царське Село, тепер м. Пушкін] — укр. і рос. лікар, доктор медицини, заслужений професор. Брат П. А. *Нарановича*. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1824), після чого перебував на військовій службі. З 1839 — проф. петербурзької Медико-хірургіч. академії, начальником якої він був (1867—69), лейб-хірург Височайшого двору (1858). Праці Н. присвячені питанням анатомії та хірургії, а також військово-санітарній справі. Н. редагував «Военно-медицинский журнал» (1839—40), був головою Т-ва рос. лікарів у Петербурзі (1852—66) й одним із засновників Т-ва піклування про хворих і поранених воїнів (1867), яке згодом було перетворене на Рос. т-во Червоного Хреста.

НАРАНО́ВИЧ Петро Андрійович [1805, с. Чапліївка Кролевецького пов. Чернігів. губ., тепер Шосткинського р-ну Сумської обл.— 8 (20).V 1858, Харків] — укр. лікар. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1826). З 1837 — професор анатомії, а з 1843 — хірургії у Харків. ун-ті. Праці Н. присвячені вивченню органів руху людини, питанням практичної хірургії, зокрема оперативному видаленню каменів сечового міхура тощо. Запропонував ряд нових хірургічних інструментів. Н. був обраний почесним членом петерб. Медико-хірургічної академії.

НАРА́ЯН Разіпурам Крішнасвамі (н. 10.X 1906, Мадрас) — інд. письменник. Пише англ. мовою. Популярність Н. принесла повість «Свамі і його друзі» (1935). Для його поглядів характерні ідеї непротивлення злу насильством і водночас осудження пасивності, нездатності брати активну участь у житті. Серед кращих творів Н.— романи «Фінансовий інспектор» (1947), «Чекаючи Махатму» (1955), «Гід» (1958), «Людожер в Мальгуді» (1961), «Продавець солодощів» (1967), в яких зображено сучасне інд. суспільство.

Тв.: Укр. перекл.— Боги, демони та інші. «Всесвіт», 1967, №5—6; Гід.— Продавець солодощів. К., 1974; Рос. перекл.— Святой Раджу. М., 1961; Людоед в Мальгуди М., 1964; Художник малює вивески. М., 1979.

Літ.: Покальчук Ю. Післямова. В кн.: Нараян Р. К. Гід.— Продавець солодощів. К., 1974; Калинникова Е. Я. Разипурам Кришнасвами Нарайан. М., 1981.

Ю. В. Покальчук.

НАРАЯНГА́НДЖ — місто в центр. частині Бангладеш, поблизу *Дакки*, з якою утворює міську *агломерацію*. Річковий порт на р. Сіталакх'я, вузол з-ць. 271 тис. ж. (1974). Значний центр текст. пром-сті країни (джутова, бавовняна, трикотажна, швейна галузі). Підприємства суднобуд., склоробної, деревообр. і харчосмакової промисловості.

НА́РБУТ Георгій Іванович [25.II (9.III) 1886, хутір Нарбутівка, тепер село Глухівського р-ну Сум. обл.— 23.V 1920, Київ] — укр. і рос. графік. Технікою рисунка пером, шрифтовим мистецтвом оволодів самотужки. Після закінчення гімназії в Глухові оселився в Петербурзі, де зблизився з майстрами худож. об'єднання «*Мир искусства*». Ранні твори Н. виконані під впливом І. *Білібіна* (книги рос. казок «Горошеня», «Снігуронька», 1906; «Війна грибів», 1909). В 10-х рр. 20 ст. Н. виробив власний стиль, що відзначається винятковою чіткістю рисунка, умінням творчо підійти до мистецьких досягнень минулих епох, зокрема рос. *ампіру* («1812 рік у байках Крилова», 1912; «Три байки Крилова», «Врятована Росія за байками Крилова», обидві — 1913) й укр. *барокко* («Малоросійський гербовник» В. Лукомського і В. Модзалевського, 1914). Властиве Н. почуття гумору, інтерес до укр. фольклору відобразилися в аркушах нездійсненого вид. «Українська абетка» (1917, Харків. художній музей). Гострохарактерні силуетні портрети (1913—17, ДРМ, ДМУОМ), чудові за своїм колоритом і тонкістю малюнка пейзажні фони у «Військових алегоріях» (гуаш, 1914—16, ДРМ), натюрморти («Троянди», акварель, ДРМ), елегійні «Архітектурні фантазії» (акварель, 1914—18, ДМУОМ) свідчать про багатогранність таланту Н. У 1917 Н. переїхав до Києва. В 1918 створив сатиричний образ старосвітського укр. хуторянина Лупи Грабуздова і карикатуру «Пес Мочащий», гостро спрямовану проти гетьманщини і петлюрівщини. З відновленням Рад. влади в Києві в лютому 1919 Н.— ректор Укр. Академії мистецтв, голова комісії по організації музею Б. І. та В. М. Ханенків (тепер Київ. музей західного та східного мистецтва), начальник відділу образотворчих мист. Наркомосу УРСР. Твори Н., зокрема ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського «Еней з військом», трактована в монументально-героїчному плані (1919, Харків. худож. музей), обкладинки, заставки, емблеми, іл. до періодичних видань та ін., є одним з перших прикладів втілення соціалістичного змісту в національній формі (журн. «Мистецтво», «Солнце Труда» та ін.). Творчість Н. вплинула на його учнів (Л. *Лозовський*, М. *Кирнарський*) та колег (М. Алексєєв, А. *Середа*, О. *Маренков*, А. *Страхов*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193, а також до статей *Віньєтка*, т. 2, с. 306; *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Книга*, т. 5, с. 236; *Книжковий знак*, т. 5, с. 238; *Крилов* І. А., т. 5, с. 507.

Літ.: Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. К., 1926; Білецький П. О. Георгій Іванович Нарбут. К., 1959.

П. О. Білецький.

НА́РВА, Нарова — річка на Пн. Зх. Європ. частини СРСР. Протікає по межі Ест. РСР та Ленінгр. обл. РРФСР. Бере початок з Чудського оз., впадає у Нарвську зат. Балтійського м. Довж. 77 км, площа бас. 56,2 тис. км². Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні. У нижній течії добре виявлені згінно-нагінні коливання рівня. На Н. споруджено Нарвську ГЕС з Нарвським водосховищем пл. 200 км². Судноплавна нижче ГЕС та в межах водосховища. Багата на рибу. На Н.— міста *Нарва* та Івангород, курорт Нарва-Йиесуу.

НА́РВА — місто республіканського підпорядкування Ест. РСР. Розташована на лівому березі р. Нарви. Залізнична станція. 74 тис. ж. (1980). Вперше згадується в Новгородському літописі під 1171. В 1220—1346 належала Данії,

потім (до 1558) — *Лівонському ордену*. Під час *Лівонської війни 1558—83* Н. здобули рос. війська (1558), 1581 її захопила Швеція. Визволена рос. військами 1704 під час *Північної війни 1700—21*. В серед. 19 ст.— значний центр текст. пром-сті. В Н. відбувся *Кренгольмський страйк 1872*. К-т РСДРП створено під час революції 1905—07. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. В березні — листопаді 1918 Н. була в руках нім. окупантів. 29.XI в Н. проголошено Ест. рад. республіку (Естляндська трудова комуна). З січня 1919 — у складі бурж. Естонії. З 21.VII 1940 — місто Ест. РСР, з 6.VIII 1940 — у складі СРСР. Розвинута енерг. (поблизу Н.— Прибалтійська ДРЕС, Ест. ДРЕС), текст. (Кренгольмська мануфактура — найбільше бавовняне підприємство Естонії) та буд. матеріалів (з-ди залізобетонних виробів, комбінат буд. матеріалів) пром-сть. Є ливарно-мех. дослід. з-д, підприємства деревообр. та харчової пром-сті. Політехнікум. Історичний музей.

НАРВА́Л, єдиноріг (Monodon monoceros) — ссавець родини *дельфінових*. Довж. тіла 5—6 м, маса — до 1 т. Лівий зуб у самців розвивається у спірально закручений вперед бивень довж. до 3 м (звідси й назва — єдиноріг). Забарвлення дорослих Н. жовтувате з темно-бурими плямами, молодих — сіре, однотонне. Живиться головоногими молюсками, ракоподібними і рибою. Самка народжує 1—2 малят. Поширений в арктичних водах. Раніше Н. добували гол. чин. заради *бивнів*, з яких вирізьблювали коштовні палиці, патериці тощо. Тепер Н.— рідкісна тварина.

НА́РВІК — місто в Норвегії. Незамерзаючий порт на березі Уфутфіорду Норвезького м., залізнична станція. 20 тис. ж. (1974). Судноремонт. Харч. пром-сть. Через Н. вивозять заліз. руду (з Швеції), деревину та целюлозу (з Фінляндії). Розвинуте рибальство. Під час 2-ї світової війни Н. був одним з місць вторгнення в Норвегію нім.-фашист. військ і районом боїв між ними та англо-франц. військами.

НАРИ́В — те саме, що й *абсцес*.

НАРИ́ВНИКОВІ (Meloidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 7—50 мм) звичайно яскравого кольору, пістряве, надкрила іноді дуже вкорочені або довгі й м'які. *Гемолімфа* містить отруйну речовину *кантаридин*, яка, потрапляючи на шкіру людини, може спричинити запалення, нариви (звідси й назва — Н.). Розвиток з гіперметаморфозом (див. *Метаморфоз*). Личинки живляться вмістом яєць деяких саранеподібних, запасами у гніздах бджіл та ін. перетинчастокрилих. Жуки рослиноїдні. Деякі види — шкідники с.-г. культур і лісових насаджень. Окремих Н. (напр., ясеневу *шпанку*) використовують у медицині для виготовлення наривного пластиру. Н., личинки яких живляться яйцями саранових, корисні. В родині бл. 3000 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках, з них в СРСР — бл. 200 видів, у т. ч. в УРСР — бл. 60 з родів *майка*, шпанка та ін. *І. К. Загайкевич.*

НАРИ́Н, Великий Нарин — ріка у Середній Азії, в межах Кирг. РСР і Узб. РСР (пониззя), один з витоків *Сирдар'ї*. Довж. 807 км, площа бас. 59,1 тис. км². Бере початок з льодовика в масиві Ак-Шийрак (Центр. Тянь-Шань). Живлення переважно льодовикове й снігове. Не замерзає, взимку характерні шуга та забережні. Гол. притоки: Малий Нарин (права), Ат-Баші й Ала-Бука (ліві). Воду Н. використовують для зрошування культур. земель та пасовищ. Від Н. бере початок *Великий Ферганський канал*. На Н.— водосховища; Учкурганська, Токтогульська й Ат-Башинська ГЕС, будується (1981) Курпсайська ГЕС; м. *Нарин*.

НАРИ́Н — місто, центр Наринської обл. Кирг. РСР. Розташований на р. Нарин (бас. Сирдар'ї), на вис. понад 2000 м над р. м., за 180 км від залізнич. ст. Рибаче. Вузол автомоб. шляхів. Засновано 1867 як укріплений пункт на торг. шляху з Кашгарії (Китай) в Чуйську долину. Рад. владу встановлено в квітні 1918. З 1927— місто. В 1939—62 — центр Тянь-Шанської обл., з грудня 1970 — центр Наринської області. Розвинута харч. пром-сть (у т. ч. м'ясний комбінат), цегельний та комбікормовий з-ди, швейна ф-ка. С.-г. технікум, мед. та пед. уч-ща. Муз.-драм. театр.

НАРИ́НСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Кирг. РСР. Утворена 11.XII 1970 (1939—62 — Тянь-Шанська обл.). Вздовж пд. межі Н. о. проходить частина держ. кордону СРСР з Китаєм. Площа 50,2 тис. км². Нас. 232 тис. чол. (1980). Осн. населення — киргизи, живуть також росіяни, узбеки, татари, українці та ін. Міськ. нас.—18%. Поділяється на 6 районів, має 1 місто та 2 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Нарин*.

Рельєф Н. о. переважно гірський, область лежить у межах Внутр. Тянь-Шаню. Осн. хребти: Джумгал-Тоо, Терскей-Ала-Тоо, Молдо-Тоо, Ферганський, Ат-Баші та Кокшаал-Тоо з найвищою вершиною області — 5982 м, пік Данкова. У міжгір'ях — значні улоговини та долини: Кочкорська, Джумгальська, Наринська, Атбашинська, Аксайська, Чатиркольська, Тогузтороуська. Корисні копалини: вугілля, залізні руди, нефелінові сієніти, кам. сіль, буд. сировина; джерела мінеральних вод. Клімат різко континентальний. Зима сувора, літо прохолодне. Пересічна т-ра січня від —10,1° у Кочкорці до —27,7° в Аскайській долині, липня від +21° до +9°. Опадів 200—300 мм на рік. Найбільший центр зледеніння на території області на хр. Кокшаал-Тоо (у районі піка Данкова). Гол. ріка — Нарин, на Пн.— витоки р. Чу. Ріки мають великі запаси гідроенергії, використовуються для зрошування. На р. Чу — Орто-Токойське водосховище. Найбільші озера — прісне Сонг-Кьоль та безстічне солонувате — Чатир-Кьоль. Переважає гірсько-степова та напівпустельна рослинність. У горах — субальп. та альп. луки. На висогір'ї — гірська тундра. Трапляються чагарникові угруповання з шипшини, барбарису, жимолості; в долинах — ліси з тополі, верби; на схилах гір — з тянь-шанської ялини, білої берези, арчі тощо.

Провідну роль в г-ві області відіграє с. г., яке за роки Рад. влади перетворилося на високоефективну галузь. Найбільше значення має тонкорунне та напівтонкорунне вівчарство (на область припадає 24% загальноресп. поголів'я овець і 25% заготівель вовни, 1980). Розводять також велику рогату худобу, коней, яків. Землеробство спеціалізується на вирощуванні кормових (однорічні і багаторічні трави) та зернових (ячмінь, пшениця, овес, просо) культур, вирощують також картоплю, овочі. Садівництво в Кочкорській, Джумгальській та Тогузтороуській долинах — холодостійкі сорти слив, яблук, абрикосів, груш. Проводяться значні роботи по меліорації земель. Пром-сть Н. о. базується на розробці корисних копалин та переробці с.-г. сировини. Більшість підприємств — у Нарині (м'ясокомбінат, молочний, хлібний, мех. і цегельний заводи, швейна ф-ка), у смт Мін-Куші — завод «Оргтехніка», у с. Чаєк — філіал Рибачинського м'ясокомбінату, мол. з-д; у с. Кочкорці — пивоварний і цегельний з-ди. Гол. вид транспорту — автомобільний. Осн. дороги: Рибаче — Нарин — Торугарт, Нарин — Казарман. Авіац. сполучення з м. Фрунзе, Ошською та Іссик-Кульською областями. В Н.о.— с.-г. технікум, мед. і пед. уч-ща (в Нарині), дослідна станція по тваринництву Кирг. н.-д. ін-ту тваринництва та ветеринарії. Наринський муз.-драм. театр. *К. О. Оторбаєв, К. Р. Рахманов.*

НА́РИС — художньо-публіцистичний жанр в літературі й журналістиці; невеликий розповідний твір, у якому, на відміну від оповідання, відтворюються дійсні, реальні події, факти, явища. Зберігаючи особливості худож. зображення, Н. відзначається злободенністю і оперативністю, стислою формою, жвавим, популярним викладом. Худож. вимисел допускається в плані психологічного аналізу. Водночас Н. не є простою копією дійсного факту. Для Н. відбираються найтиповіші явища, характерні риси подій і поведінки людей. Різновиди Н.— художній,

Нарвал.

НАРИСНА ГЕОМЕТРІЯ

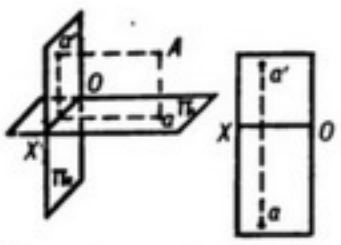

Нарисна геометрія. Ортогональні проекції точки *A* на горизонтальну ($П_1$) та вертикальну ($П_2$) площини. *OX* — лінія перетину цих площин.

літ.-критичний, або есе (розповідь про творчість письменника, митця), історичний (портрет певної істор. особи), географічний тощо. За жанровими особливостями розрізняють Н. проблемний, портретний, дорожній, судовий та ін. Сучас. Н. поділяють також на літературний, кіно-Н., радіо-Н., теле-Н. тощо.

Коріння жанру — в давніх літописах, хроніках, записках мандрівників. У 18 ст. Н. поширився у зв'язку з діяльністю просвітителів (в Англії — Р. Стіла і Д. Аддісона, у Франції — Вольтера і Д. Дідро, в Росії — М. Новикова, О. Радищева). *Натуральна школа* в Росії широко використовувала *фізіологічний нарис*. Важливі соціальні проблеми в своїх Н. ставили Г. Успенський, В. Короленко, А. Чехов, М. Горький та ін. В укр. л-рі одним із перших у жанрі Н. виступив Г. Квітка-Основ'яненко, пізніше — Панас Мирний, І. Франко, М. Коцюбинський та ін. У рад. л-рі Н. розвивається як оперативний жанр, який знайомить з досягненнями соціалістичного будівництва, показує зразки патріотизму, нові взаємини між людьми в рад. суспільстві. В рос. рад. л-рі широко відомі нариси М. Кольцова, В. Овечкіна, Г. Троєпольського, В. Тендрякова, Ф. Абрамова, Ю. Дороша, в л-рах ін. республік розвиткові цього жанру сприяли Ю. Смуул, С. Муканов, М. Ауезов, Р. Кочар та ін. На Україні відомими нарисовцями були О. Довженко, Ю. Яновський, О. Десняк, Я. Галан. Працю рад. людей висвітлено також в нарисах І. Волошина, П. Автомонова, В. Большака, С. Колесника та ін.

Літ.: Пути советского очерка. Л., 1958; Об очерке. М., 1958; Бондар Є. П. Становлення і розвиток українського радянського нарису. К., 1962; Гурладі М. С. Великі роки. Шляхи розвитку українського радянського нарису, його проблеми та герої. К., 1968; Автомонов П. Ф. Жанр переднього краю. К., 1976.

С. П. Плачинда.

НАРИСНА́ ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчаються властивості просторових фігур за їхніми зображеннями, а також методи побудови та властивості таких зображень. Фігури простору, що оточує нас, і сам простір наз. оригіналами (прообразами), відображення їх на якусь поверхню (переважно на площину) — зображеннями (образами, кресленнями). Осн. способом відображення у Н. г. є проеціювання; одержане при цьому зображення наз. *проекцією*. Щоб повніше відобразити геом. властивості фігури-оригіналу, її положення в просторі та залежно від вимог до зображення користуються різними методами проеціювання, внаслідок чого утворюються різні типи проекцій. Найпоширеніші з них такі.

1) Паралельні проекції. До них належать ортогональні, аксонометричні (див. *Аксонометрія*) та проекції з числовими відмітками. Ортогональні проекції — прямокутні проекції на дві (чи більше) взаємно перпендикулярні площини проекцій (метод Монжа). Площину проекцій $П_1$ розташовують горизонтально, другу — $П_2$ — вертикально (мал.). Кожну точку фігури-оригіналу проектують прямокутно на ці площини. Побудовані проекції якимсь способом (напр., обертанням площин $П_1$ і $П_2$ навколо осі *OX*) суміщують в одну площину. Одержане комплексне креслення складається з двох взаємно пов'язаних проекцій. Найбільш поширеними видами аксонометричних проекцій є прямокутна ізометрія, прямокутна диметрія і косокутна фронтальна диметрія, що розрізняються розташуванням координатних осей та коефіцієнтами спотворення (відношеннями зображення відрізка прямої, паралельної відповідній координатній осі, до його натурального розміру). В прямокутній ізометрії осі координат утворюють між собою рівні кути, а коеф. спотворення рівні між собою. В прямокутній диметрії вісь *OZ* вертикальна, осі *OX* та *OY* утворюють з горизонтальним напрямом кути 7°10′ та 41°25′ відповідно, коеф. спотворення по осях *OX* та *OZ* рівні між собою, а по осі *OY* цей коеф. вдвічі менший. У косокутній фронтальній диметрії осі *OZ* та *OX* перпендикулярні, вісь *OY* утворює з ними кут 135°, відрізки, паралельні осям *OX* та *OZ*, не спотворюються, а паралельні осі *OY* зменшуються вдвоє. Якщо всі три коеф. різні, то одержуємо триметрію. Проекції з числовими відмітками — прямокутні проекції точок на горизонтальну площину, що супроводяться числами, які вказують віддалі точок-оригіналів від цієї площини. Застосовуються в геодезії, топографії, будівництві, гірничій справі, геології тощо.

2) Центральні проекції, що є геом. основою *перспективи*. Перші спроби встановлення правил побудови зображень були ще в 4—3 ст. до н. е. Основи Н. г. як науки заклав Г. *Монж*. Сучас. Н. г. розширила свої можливості за рахунок застосування проеціювання зв'язками і пучками площин, прямими лінійних *конгруенцій*, конгруенціями кривих ліній, проеціювання багатовимірного простору на простір тієї ж чи меншої *розмірності*, використання ідей *проективної геометрії*. геом. моделювання тощо.

Літ.: Глаголев Н. А. Начертательная геометрия. М., 1953; Четверухин Н. Ф. [та ін.]. Начертательная геометрия М., 1963; Русскевич Н. Л. Начертательная геометрия. К., 1978.

М Л. Русскевич.

НАРІ́ЖНИЙ (Нарєжний) Василь Трохимович [1780, с. Устивиця, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.— 21.VI (3.VII) 1825, Петербург] — рос. письменник. Друкуватися почав 1804 (трагедія «Димитрій Самозванець»). У романі «Російський Жілблаз, або Пригоди князя Гаврила Симоновича Чистякова» (ч. 1—3, опубл. 1814; повністю надрук. 1938) сатирично змалював дворянсько-кріпосницьке суспільство. Один з перших в рос. л-рі звернувся до укр. тематики — роман «Аріστіон», 1822; повісті «Багатий бідняк», «Запорожець», в яких дав колоритні картини укр. побуту, сатирично змалював пануючі верстви суспільства. Україні присвятив також романи «Бурсак» (1824), «Два Івани, або Пристрасть до позовів» (1825), незакінчений роман «Гаркуша, малоросійський розбійник» (1825; вид. 1956), позначений антикріпосницькою спрямованістю. Прототип одного з героїв «Російського Жілблаза...» — Г. Сковорода.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1956; Укр. перекл.— Два Івани. Х., 1931.

І. Я. Заславський.

НАРІМА́НОВ Наріман Кербалай Наджаф - огли [2 (14).IV 1870, Тбілісі— 19.III 1925, Москва] — рад. державний і парт. діяч, письменник, публіцист. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї дрібного торговця. Закінчив вчительську семінарію (Горі, 1890) і мед. ф-т Новоросійського ун-ту (Одеса, 1908). Працював учителем, лікарем. У 1905 вступив у с.-д. орг-цію «Гуммет», переклав азерб. мовою Програму РСДРП. З 1913 вів парт. роботу в Баку. В 1917 — голова к-ту «Гуммет» і член Бакинського к-ту РСДРП(б). З 1918 — на відповідальній держ. роботі. В 1920 — голова Азерб. ревкому, голова Раднаркому Азерб. РСР. З 1922 — голова Союзної Ради ЗРФСР і один з голів ЦВК СРСР. На XII, XIII з'їздах РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. Н.— автор істор. драми «Надіршах» (1899), роману «Бахадур і Сона» (1896). В літ.-критичних статтях розглядав питання реалізму. Автор спогадів про В. І. Леніна. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

НАРІ́ЧЧЯ — найширше діалектне угруповання певної мови, яке об'єднує структурно споріднені *діалекти, говори* й *говірки*. Від ін. Н. тієї самої мови відмежовується пасмом *ізоглос*. У процесі істор. розвитку мови відбувається перегрупування діалектів і говорів, тому з часом кількість Н. мови може змінюватися. На укр. мовній території виділяють три Н.— північне, південно-східне і південно-західне (див. *Північні говори, Південно-західні говори, Південно-східні говори*).

Й. О. Дзендзелівський.

НАРКО́З (від грец. νάρκωσις — заціпеніння) — стан глибокого штучного сну, що викликається діянням деяких хімічних речовин або ін. факторів і супроводиться непритомністю, тимчасовою втратою больової чутливості та довільних рухів. У медицині Н. застосовується як один з видів знеболювання перш за все при хірургічному втручанні. Залежно від шляхів введення наркотичної речовини в організм хворого розрізняють Н. інгаляційний (пари ефіру, флюотану, циклопропану, закису азоту, хлороформу тощо вводять через дихальні шляхи), неінгаляційний — внутрішньовенний (в основному використовують *снотворні засоби* — похідні барбітурової к-ти; перевага цього Н.— швидке настання сну і повна відсутність ускладнень з боку дихальних шляхів); внутрішньом'язовий, підшкірний, прямокишковий (ці три види Н. застосовують рідко): внутрішньо-

кістковий (застосовують тоді, коли підшкірні вени розвинені погано, напр. у дітей). Ще буває комбінований Н., якщо послідовно застосовують дві або кілька наркотичних речовин з різним способом введення (внутрішньовенно та інгаляційно). Починають Н. з введення наркотичної речовини внутрішньовенно; коли хворий засне, переходять до інгаляційного. Для проведення інгаляційного Н. застосовують спец. апаратуру, яка дає змогу строго дозувати кількість вдихуваної наркотичної речовини. Див. також *Анестезіологія*. У ветеринарії Н. користуються, щоб позбавити тварину опору та ін. рухів (адинамія), відчуття болю (анальгезія) та щоб домогтися повного розслаблення її мускулатури (релаксація) при хірург. операціях і діагностичних дослідженнях. Як правило, застосовують комбінаційний Н. з премедикацією (спец. фармаколог. підготовкою тварини для усунення шкідливого впливу наркозу).

Літ.: Батрак Г. Е., Хрусталев С. И. Местное обезболивание и наркоз. К., 1979; Берлин А. З., Мещеряков А. В. Наркоз и дозирование анестетиков. М., 1980.

НАРКОМА́НІЯ (від грец. νάρκη — заціпеніння і *манія*) — захворювання, що виникає як наслідок зловживання *наркотиками* і речовинами, які мають наркотичну дію. Спричинюється Н. здатністю наркотиків викликати стан *ейфорії*. Перебіг захворювання хронічний. Відомі два шляхи розвитку Н. Перший — зловживання наркотиками через необізнаність (найчастіше це буває при неправильному прийманні призначених лікарем наркотиків, а також тоді, коли хворий боїться болю, безсоння та ін. тяжких симптомів захворювання і збільшує частоту приймання і дози наркотика). Другий шлях — свідоме приймання наркотиків з метою наркотичного сп'яніння. До цього шляху, як правило, схильні емоційно нестійкі, психічно незрілі, з обмеженим колом інтересів, егоїстичні особи. Самоконтролю спонук у таких осіб немає, тому Н. розвивається швидко і супроводжується поглинанням великих доз наркотиків. Перебіг хвороби в таких випадках дуже тяжкий і закінчується, як правило, катастрофічно. Н. призводить до грубого порушення життєдіяльності організму і соціальної деградації особи. Н. нівечить життя не тільки хворих, а й їхніх родин. Якщо на початку хвороби потяг до наркотиків виявляється в розладі психічних функцій, то згодом з'являються ознаки порушення фіз. стану. Загальний стан організму наркомана дедалі більше погіршується, виникають *депресія*, розлади травного апарату, глибоке виснаження, хворий гине. *Алкоголізм* і *куріння* наз. побутовою Н. Лікування примусове і можливе тільки в умовах стаціонару.

За рад. законодавством Н., що викликає тимчасовий психічний розлад, до якого особа прагне з власної *вини*, не виключає наявності *осудності* винної особи за вчинений *злочин*. Тому закон (в УРСР ст. 14 КК УРСР) встановлює, що вчинення злочину в стані наркологічного сп'яніння не звільняє від відповідальності. Незалежно від призначеного кримінального покарання за злочин, вчинений на грунті наркоманії, суд може направити засудженого наркомана на примусове лікування. Воно провадиться (залежно від міри кримінального покарання) відповідно в місцях позбавлення волі або в спец. мед. закладах. Якщо покарання не пов'язане з позбавленням волі, то суд може в інтересах членів сім'ї винного за їхнім клопотанням або за клопотанням профспілкової орг-ції, прокурора, органу опіки і піклування чи лікувального закладу визнати винну у зловживанні наркотиками особу обмежено дієздатною (див. *Дієздатність*). Над нею встановлюється піклування в порядку, передбаченому *Кодексом про шлюб та сім'ю УРСР*. Боротьбі з Н. присвячено спец. держ. акти. Так, 14.IV 1969 Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ «Про примусове лікування і трудове перевиховання хворих на наркоманію», 25.IV 1974 Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про посилення боротьби з наркоманією».

І. В. Пінчук, І. П. Лановенко.

НАРКО́ТИКИ (від грец. ναρκωτικός — приголомшливий, дурманний) — група речовин різної природи (рослинного походження або синтетичні), зловживання якими призводить до розвитку *наркоманії*. Термін «наркотики» часто вживається для позначення груп речовин, здатних викликати стан *наркозу* (закис азоту, етиловий ефір, хлоретил тощо), їх наз. наркотичними засобами. До Н. відносять групу *опію, гашиш*, марихуану, кокаїн, *промедол*, морфій (*морфін*) та ін. У мед. практиці і ветеринарії використовують лише нетоксичні в певних дозах і безпечні для життя наркотичні речовини. До Н. відносять також алкоголь, *нікотин* (див. *Куріння*).

НАРКОТИ́ЧНІ РОСЛИ́НИ — рослини, які містять речовини, що спричинюють своєрідне збудження з наступним пригніченням *центральної нервової системи*. Багато Н. р. є *отруйними рослинами* і *лікарськими рослинами*. З Н. р. одержують препарати (див. *Наркотики*), які застосовують у медицині як *знеболювальні засоби* і *снотворні засоби*; зловживання цими препаратами спричинює *наркоманію*. Діючими речовинами Н. р. здебільшого є *алкалоїди*. Більшість Н. р.— вищі квіткові рослини, менше — нижчі рослини (деякі гриби). Н. р. трапляються в різних геогр. широтах; особливо багата на Н. р. *флора* тропічних областей. Найважливіші Н. р., які дико ростуть або вирощуються в УРСР,— мак снотворний, гармала звичайна, блекота чорна, мухомор червоний та деякі інші.

НАРМА́ДА, Нарбада — ріка на п-ові Індостан, в Індії. Довж. 1250 км, площа бас. бл. 100 тис. км². Бере початок на Пн. плоскогір'я *Декан*, впадає в Камбейську зат. Аравійського м., утворюючи *естуарій*. Тече глибокою кань-йоноподібною долиною. Живлення переважно дощове, під час літніх мусонних дощів характерні паводки. Воду Н. використовують для зрошування. У гирлі — судноплавна.

НАРОВЧА́ТОВ Сергій Сергійович (3.X 1919, м. Хвалинськ, тепер Сарат. обл.— 22.VII 1981, Москва) — рос. радянський поет, Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1941. Автор збірок поезій «Вогнище» (1948), «Солдати свободи» (1952), «Чверть віку» (1965), «Через війну» (1968), «Полудень» (1969), «Широчінь» (1979), поеми «Василь Буслаєв» (1973). Збірники істор.-літ. досліджень «Лірика Лермонтова» (1970), «Незвичайне літературознавство» (1970), «Жива ріка» (1974). Перекладач творів укр. рад. поетів. Головний редактор журн. «Новый мир»(1974—81). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1977—78; Избранное. М., 1979.

І. М. Давидова.

В. Т. Наріжний.

Н. Наріманов.

НАРО́Д — 1) У звичайному розумінні — населення держави, країни. 2) Спільність людей, яка змінюється на різних етапах істор. розвитку і включає соціальні верстви і класи, які за своїм об'єктивним становищем у сусп. виробництві визначають прогресивний розвиток суспільства. Н.— насамперед трудящі, творці матеріальних і духовних цінностей, вирішальна сила докорінних соціальних перетворень. Зміст поняття «народ» як соціологічної категорії відображає зміни соціальної структури суспільства. Так, для первіснообщинного ладу поняття «народ» і «населення» майже адекватні, в антагоністич. класових формаціях — між ними суттєва відмінність, оскільки існує величезна різниця між трудящими масами й експлуататор. верхівкою. Лише за соціалізму поняття «народ» охоплює всі *групи соціальні*. Місце і роль Н. в історії (див. *Роль народних мас і особи в історії*) вперше розкрив *марксизм-ленінізм*. У той час, як ідеологи реакційних класів зображують Н. як пасивну масу, яка нібито нездатна до самостійної діяльності і тому потребує керівної верхівки (див. *Еліти теорія*), марксизм-ленінізм розглядає Н. як осн. рушійну силу історії. У політ. пробудженні Н. за капіталізму гол. роль відіграє *робітничий клас* і його авангард — марксистсько-ленінські партії. Конкретно-істор. підхід до Н. дає змогу комуністич. партіям виробляти науково обґрунтоване ставлення до всіх верств населення, залучаючи широкі верстви Н. до революц. боротьби. В процесі побудови соціалізму і *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*, творча діяльність якого в будівництві комунізму — фактор величезної ваги, який впливає на прогрес усього людства.

«НАРО́Д» — двотижневий громадсько-політ. журнал прогресивного напряму, орган радикальної партії в Галичині. Виходив 1890—

95 у Львові (з 1890) та Коломиї (з 1892) за редакцією М. І. Павлика і І. Я. Франка. Журнал вміщував матеріали про тяжке становище селянства Галичини, викривав угодовство укр. бурж.-націоналістичних партій та орг-цій, вміщував огляди про визвольний і робітн. рух у Росії. Значна частина матеріалів присвячувалася культур.-освітнім справам, жіночому питанню, проблемам мистецтва.

НАРО́ДЖУВАНІСТЬ — один з основних показників *демографічної статистики*; відображає частоту народження дітей на певній території протягом року. Разом з *дитячою смертністю* і *смертністю* Н. характеризує природний рух населення. Рівень Н. вимірюється заг. коефіцієнтом Н.— відношенням числа живонароджених до заг. чисельності або на 1 тис. населення конкретної території та коефіцієнтами заг. і вікової плодючості, які обчислюються кількістю народжень на 1 тис. жінок віком 15—49 років або окремих їх вікових груп. Інтенсивність Н. залежить від соціальних умов і підпорядковується відповідним законам *народонаселення*. У країнах соціалістич. системи коефіцієнт Н. вищий, ніж у ряді капіталістич. країн. У 1977 він становив: у НРБ — 16,1; у ЧССР — 18,7; у НДР — 13,3; в УНР — 16,7; у ПНР — 19,1; у Румунії — 19,6; в Югославії — 17,6; у Франції — 14,0; в Англії і Уельсі — 11,6; у ФРН — 9,5. Рівень Н. в СРСР в останні 15 років приблизно однаковий, коефіцієнт Н. у 1978 в СРСР становив 18,2, зокрема на Україні — 14,7. *Л. Й. Бугай.*

НАРО́ДИЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 31,4 тис. чол. (1980). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Народичі*. Поверхня району рівнинна, переважає долинно-зандровий тип місцевості (див. *Зандри*). Поклади торфу. Річки — *Уж* з прит. Кам'янка, Жерев, Звіздаль, Грезля, Норин (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті та болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, осика, береза, вільха) займають 54 тис. га. Найбільше підприємство у районі — Народицька стрічко-ткацька ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Народичі). Землеробство спеціалізується на вирощуванні картоплі, льону та жита, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 57,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 38,7 тис. га. Скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво. У Н. р.— 17 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Рача. Автомоб. шляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 210 км. У районі — 41 заг.-осв. і музична школа, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Бабиничі); 40 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Нова Рача». 10 будинків культури, 41 клуб, 2 кінотеатри, 46 кіноустановок, 45 б-к. У Н. р. видається газ. «Жовтневі зорі» (з 1932).

І. С. Кучер.

НАРО́ДНА — гірська вершина *Карпат Українських*, у межах Івано-Фр. обл. Розташована на гірському масиві *Гриняви*, між верхів'ями Чорного і Білого Черемошів. Вис. 1586 м. На схилах до вис. 1350 м — переважно хвойні ліси, вище — *полонини*, які використовують як літні пасовища.

М. М. Койнов.

«НАРО́ДНА ВО́ЛЯ» — таємна революційно-народницька централізована організація в Росії, що утворилася в серпні 1879 в результаті розколу «*Землі і волі*» (див. *Народництво*). На чолі «Н. в.» стояв Виконавчий к-т, до складу якого входили професіональні революціонери А. І. *Желябов*, О. Д. *Михайлов*, М. О. *Морозов*, С. Л. *Перовська*, В. М. *Фігнер*, М. Ф. *Фроленко* та ін. Гуртки і групи «Н. в.» діяли серед робітників, військових, учнівської молоді майже в 50 містах Рос. імперії, в т. ч. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Єлизаветграді, Кам'янці-Подільському. Друк. органами «Н. в.» були газети «Народная воля» (1879—85), «Рабочая газета» (1880—81) і «Листок „Народной воли“» (1880—86). Програма «Н. в.» включала вимоги повалення самодержавства; скликання Установчих зборів, запровадження заг. виборчого права і постійного нар. представництва, проголошення демократичних свобод; передання землі, заводів і фабрик у нар. власність; запровадження безплатної освіти; заміни постійної армії місц. нар. ополченням; надання всім народам Росії, в т. ч. українському, права на самовизначення. Висунувши завдання політ. боротьби, народовольці, порівняно з народниками 70-х рр., зробили крок уперед. Разом з тим, залишаючись соціалістами-утопістами, вони поділяли осн. положення народницької ідеології і насамперед — віру в можливість переходу Росії до соціалізму через сел. *общину*, минувши капіталізм. У процесі підготовки і проведення повстання «Н. в.» гол. роль відводила революц. меншості — Центр. бойовій орг-ції. Остаточний успіх повстання вона пов'язувала з підтримкою його міськими робітниками і залученням на свій бік (або нейтралізацією) війська. Розгорнувши революц. агітацію і пропаганду серед нар. мас, члени «Н. в.» не змогли запоручитися їхньою широкою підтримкою. Успішній пропаганді революц. ідей значною мірою перешкоджали терористичні методи боротьби проти самодержавства, на здійснення яких було кинуто кращі сили «Н. в.». Незважаючи на успішне здійснення гол. терористичного акту — вбивства *Олександра II* (на нього було вчинено 7 замахів; див. *Первомартовці*), повстання, на яке розраховували народовольці, не вибухнуло. Самодержавство перейшло в наступ. У 1879—83 відбулося понад 70 політ. народовольських процесів, до яких притягувалося бл. 2 тис. чол. Виконавчий к-т було знекровлено, народовольство вступило в ідейну й організаційну кризу. Спроби Г. О. *Лопатіна* (1884), П. Ф. Якубовича (1883—84), Б. Д. Оржиха, В. Г. *Богораза*, Л. Я. *Штернберга* (1885), С. М. Гінзбург (1889) відновити «Н. в.» успіху не мали. Особливе місце в революц. народовольському русі 80-х рр. посідала «Терористична фракція партії „Народна воля“» О. І. *Ульянова* (1886—87), що намагалася внести до своєї програми елементи наук. соціалізму. Героїчну боротьбу народовольців високо оцінили К. Маркс і Ф. Енгельс (див. Твори, т. 22, с. 428). В. І. Ленін, критикуючи утопічну програму народовольців, водночас зазначав, що їхня діяльність сприяла «дальшому революційному вихованню російського народу» (Повне зібр. тв., т. 30, с. 298).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про «Народну волю» див. Довідковий том до Повного зібрання творів, ч. 1]; «Народная воля» в документах и воспоминаниях. М., 1930; Волк С. С. Народная воля. 1879—1882. М.—Л., 1966; Седов М. Г. Героический период революционного народничества. М., 1966; Троицкий Н. А. Безумство храбрых. М., 1978.

С. О. Сосновчик.

«НАРО́ДНА ГАЗЕ́ТА» — укр. прогресивна газета в Канаді. Видавалася 1919—40 Робітничо-фермерським видавничим т-вом. До 1937 виходила під назвою «Українські робітничі вісті». «Н. г.» відстоювала інтереси канад. робітн. класу, в т. ч. укр. трудящих Канади, боролася проти фашизму і загрози війни, за нар. фронт демократичних сил, висвітлювала на своїх сторінках діяльність укр.

прогресивних орг-цій у Канаді, успіхи Рад. Союзу тощо. В липні 1940 «Н. г.» було закрито канад. урядом.

«НАРО́ДНА ГВА́РДІЯ», «Народна гвардія імені Івана Франка» — підпільно-партизан. антифашист. орг-ція, що діяла на тер. Львів., Станісл. (тепер Івано-Фр.), Терноп. і Дрогобицької обл. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створена у Львові у вересні 1942 на базі антифашист. підпільних груп, що виникли в місті влітку і восени 1941. Їхніми організаторами були комуністи і комсомольці, колишні члени Комуністичної партії Зх. України і Компартії Польщі В. Я. Грушин, М. Д. Березін, Т. А. Гаєвський, П. П. Перчинський, А. П. Полуб'як, А. Т. Дацюк та ін. Діяльну участь у становленні і зміцненні орг-ції взяв ЦК Польс. робітн. партії, який направляв сюди своїх представників, допомагав орг-ції налагодити бойову й політ. роботу. Орг-ція поділялася на бойові групи, при яких діяли політ. к-ти. Керівництво орг-цією спочатку здійснювала Окружна рада. До літа 1943 вона налагодила зв'язки і очолила керівництво підпільними комуністичними орг-ціями і партизанськими загонами, що діяли на Дрогобиччині, Станіславщині, Тернопільщині. Це зумовило зміну орг. будови «Н. г.». Зона її діяльності була поділена на три округи. Окружні командування підлягали Військ. раді «Н. г.» у Львові, до складу якої увійшли М. Д. Березін, В. Я. Грушин, І. П. Курилович і Й. Г. Матвишин. Орг-ція дістала нову назву — «Народна гвардія західних областей України», а з грудня 1943 — «Партизанський рух західних областей України». На цей час налічувала понад 600 чол., серед яких були українці, росіяни, білоруси, поляки, чехи, словаки, німці, угорці. Вона мала тісні зв'язки з підпільними антифашист. орг-ціями і партизан. загонами, зокрема «*Визволення Вітчизни*», «*Патріоти слов'ян*». «Н. г.» приділяла велику увагу масово-політ. роботі серед населення. Вона видавала нелегал. газ. «Боротьба», «Новини дня», «Партизан», «Глос вольності» — «Голос свободи», «Пшеглед тигодня» — «Тижневий огляд», «Пшеглед дня» — «Щоденний огляд», листівки та відозви. Вийшло понад 90 номерів підпільних газет. «Н. г.» вела активну збройну боротьбу проти окупантів. Було пущено під укіс понад 30 ворожих ешелонів, підірвано бл. 20 залізничних і шосейних мостів, знищено ряд пром. підприємств і військ. складів, десятки танків і автомашин. Значну допомогу «Н. г.» подала партизан. з'єднанню С. А. *Ковпака* під час здійснення ним *Карпатського рейду 1943* та з'єднанню М. І. *Наумова* в березні 1944. Багато членів «Н. г.» вступило в ці партизан. з'єднання. Орг-ція діяла аж до визволення зх. областей України Червоною Армією.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1—3. К., 1975; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород, 1979; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980; Варягіна В. Д., Вакуленко Г. С. Народна гвардія імені Івана Франка, Львів, 1979; Замлинський В. О. З вірою в перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України. 1941—1944. К., 1976.

В. О. Замлинський.

НАРО́ДНА ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА ЙЄ́МЕН, НДРЙ — держава в Азії. Розташована на Пд. Зх. Аравійського п-ова та на кількох островах у Червоному м. та Індійському ок. (найбільший з них — *Сокотра*). На Пд. омивається водами Аденської зат. та Аравійського м. В адм. відношенні поділяється на 6 мухафаз (провінцій).

Державний лад. НДРЙ — республіка. Діє конституція 1978. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є Верховна нар. рада (ВНР; 111 депутатів, обираних населенням на 5 років). Постійним органом, що здійснює функції ВНР в період між її сесіями, є Президія у складі 11—17 членів на чолі з головою. Найвищий виконавчий і адм. орган — Рада міністрів, очолювана прем'єр міністром. Місц. органами держ. влади є нар. ради, обирані населенням на 2,5 року.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Вздовж узбережжя простягається нешироka прибережна рівнина. Рельєф зх. та центр. частин країни гористий, вис. до 2513 м (г. Адаран — найвища точка країни). Є згаслі вулкани. На Пн.— пустеля *Руб-ель-Халі*. Поклади мармуру, вапняку, солі, буд. матеріалів. Клімат тропічний, сухий. На узбережжі пересічна т-ра січня +25, червня +32°, в горах прохолодніше. Опадів у Адені 125 мм, у горах до 700 мм на рік. Річок з постійною течією майже немає, поширені *ваді*. Переважає трав'яниста й чагарникова напівпустельна рослинність на червоно-бурих грунтах, у горах — *савана* з акацією та коміфорою. На узбережжі — оазиси.

Населення. Понад 90% всього нас. становлять *араби*. Живуть також вихідці з Індії і Пакистану (гуджаратці, панджабці, гіндустанці) й сомалійці. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— 5,6 чол. на 1 км² (1980, оцінка). Міське населення становить 29%. Найбільші міста: *Аден, Шайх-Осман*, Ель-Мукалла.

Історія. Перші держ. утворення на території сучас. НДРЙ виникли в кін. 2-го тис. до н. е. На поч. 6 ст. її захопили *ефіопи*, в кін. 6 ст.— *перси*. В 7 ст. вона увійшла до складу араб. *Халіфату*. В той час тут утвердилися феод. відносини, панівною релігією став *іслам*. У 9—16 ст. тер. сучас. НДРЙ перебувала під владою єгип.-сірійських монархій. З 16 ст. зазнавала вторгнень турків-османів. У кін. 17 ст. емірати, що виникли тут у 9 ст., стали самостійними. В 1839 Великобританія захопила Аден, а на кінець 19 ст. встановила своє панування над пд.-йєменськими еміратами. Після проголошення 1919 незалежного королівства Йємен (див. *Йєменська Арабська Республіка*) Великобританія зберегла за собою Аден і Аденські протекторати (тер. на Пд. Аравійського п-ова). В 1937 Аден було проголошено колонією Великобританії. Протекторати було поділено на Сх. і Зх. З метою посилення свого колоніального панування Великобританія створила 1959 маріонеткову Федерацію араб. еміратів Півдня (з 1962 — Федерація Південної Аравії), з якою вона уклала угоду «про дружбу і захист». У жовтні 1963 під керівництвом Нац. фронту визволення окупованого Півдня Йємену почалася збройна боротьба проти брит. колонізаторів. На поч. жовтня 1967 майже вся тер. Пд. Йємену перебувала в руках патріотів. 30.XI 1967 було проголошено незалежну Народну Республіку Південного Йємену (з 30.XI 1970 — НДРЙ), яка того самого року встановила дипломатичні відносини з СРСР. У червні 1969 керівництво Нац. фронтом перейшло до революц.-демократичного крила. Нова влада приступила до соціального та екон. відродження країни, спрямувавши її розвиток по шляху соціалістич. орієнтації. В 1975 було створено Об'єднану політ. орг-цію Нац. фронт (ОПОНФ), до якої увійшли Нац. фронт, Партія нар. авангарду та Нар.-демократичний союз. У 1978 на базі ОПОНФ засновано Йєменську соціалістичну партію (ЙСП), яка проголосила своєю ідеологічною і політ. платформою наук. соціалізм. На міжнар. арені НДРЙ проводить курс, спрямований на гарантування миру й міжнар. безпеки, підтримку нац.-визвольної боротьби народів, протидію підступам імперіалізму й реакції. НДРЙ підтримує тісні зв'язки з СРСР та ін. соціалістич. країнами. В 1969 між НДРЙ і СРСР підписано угоду про торгівлю, екон. і тех. співробітництво, 1974 — угоду про розвиток екон. і тех. співробітництва, 1979 — договір про дружбу і співробітництво, 1980 — угоди про екон. і тех. співробітництво. З 1967 НДРЙ — член ООН. НДРЙ — член *Ліги арабських держав, Національного фронту стійкості і протидії*. З 1979 НДРЙ бере участь у роботі *Ради Економічної Взаємодопомоги* як спостерігач. *І. М. Хворостяний.*

Політичні партії, профспілки. Йєменська соціалістична партія, засн. 1978. Правляча. Загальна кон-

Герб Народної Демократичної Республіки Йємен.

НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА ЙЄМЕН

Площа — 336,5 тис. км² (за оцінкою уряду країни)

Населення — 1,9 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Аден

федерація робітничих профспілок НДРЙ, засн. 1956. Входить до ВФП. Союз селян НДРЙ, засн. 1976.

Господарство. НДРЙ — агр. країна, що розвивається. Тривале колоніальне брит. панування та феод. відносини значно затримали її екон. розвиток. Після утворення 1967 республіки в країні відбулися значні соціально-екон. перетворення: конфісковано султанські землі, обмежено приватне землеволодіння, створено кооперативи, націоналізовано іноз. банки, страхові й торг. компанії, соледобувну пром-сть, окремі пром. підприємства, зовн. торгівлю. Певну роль в окремих галузях продовжує відігравати також іноз. капітал. На кін. 1979 на держ. та сусп. сектори економіки припадало бл. 85% пром. і бл. 70% с.-г. виробн., понад 96% зовн. торгівлі. Майже завершено агр. реформу; в країні створено 45 виробничих с.-г. кооперативів, 40 держгоспів і 18 машинопрокатних та рем. станцій (поч. 1980). Значну допомогу НДРЙ подають СРСР та ін. соціалістич. країни. Зокрема, при сприянні СРСР виконується майже 50 різних проектів (1980): будуються іригаційні споруди, пром. підприємства, ведуться пошуки корисних копалин, підготовка кадрів, створюється сучас. риболовецький флот тощо.

Основа економіки — с. г., в якому зайнято бл. 55% самодіяльного населення і створюється понад 90% вартості експорту. Переважає рослинництво, розвиток якого можливий лише на зрошуваних землях. Гол. експортні культури — бавовник (1979 зібрано 11,2 тис. т бавовни-сирцю) та кава (0,8 тис. т). Для власного споживання вирощують пшеницю, просо, кукурудзу, ячмінь, овочі, фініки, банани, кунжут, тютюн та ін. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 87,3, кіз — 1273, овець — 849, верблюдів — 103, коней — 41. На узбережжі та островах — рибальство та мор. промисли (1979 виловлено 73,5 тис. т риби і морепродуктів). Осн. пром. підприємства створено за роки незалежності: нафтопереробний з-д в Адені, що працює на довізній нафті, його продукція (2,5 млн. т нафтопродуктів, 1979) становить майже 40% вартості всієї пром. продукції країни; діють також рибоконсервний, лакофарбовий та шкіряний з-ди, сірникова, цигаркова, швейна ф-ки, судноремонтні майстерні, підприємства по виготовленню побутових виробів з пластмаси, рибної муки, по первинній обробці бавовни тощо. Розвинуті кустарні промисли. На узбережжі, поблизу Адена,— випарювання солі (75 тис. т, 1979). Гол. пром. центри — Аден і Ель-Мукалла. В 1979 вироблено 251 млн. кВт × × год електроенергії. З-ць в країні немає. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довж. автошляхів (тис. км, 1979) — 7,5 (у т. ч. 1,4 з твердим покриттям). Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Аден. З НДРЙ вивозять нафтопродукти, рибу і морепродукти, бавовну-сирець, каву, сіль, шкірсировину тощо. Довозять машини і устаткування, транспортні засоби, пром. і прод. товари. Гол. торг. партнери: СРСР, Японія, Саудівська Аравія, Кувейт, Італія. Частка соціалістич. країн у зовнішньоторг. балансі НДРЙ становить 31,2% (1979). Відносини між НДРЙ та СРСР розвиваються на основі договору про дружбу та співробітництво. Грош. одиниця — динар НДРЙ. За курсом Держбанку СРСР 1 динар НДРЙ = 2,18 крб. (липень 1981).

Д. В. Сущевський.

На прядильній фабриці в місті Адені. Обробіток землі в держгоспі.

Медичне обслуговування. В 1976 в НДРЙ було 2,65 тис. лікарняних ліжок (15,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1976 подавали 190 лікарів (1 лікар на 10 тис. ж.), 8 зубних лікарів і 6 фармацевтів. Лікарів готують за кордоном.

А. М. Сточик.

Освіта. На час проголошення республіки (1967) понад 60% нас. було неписьменним. У 1973 прийнято закон про заг. обов'язкове навчання грамоти всіх жителів віком від 12 до 45 років. З 1974 навчання в держ. школах безплатне, є невелика кількість приватних шкіл. Строк навчання в поч. школі, обов'язковій для дітей віком від 7 до 12 років, 6 років, у середній — 6 (3 + 3). В 1974/75 навч. р. у поч. школах було 196,5 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 39,7 тис. У 1970 в Адені створено перший вищий навч. заклад — Вищий пед. коледж (1974/75 навч. р. — 300 студентів), 1975 — перший ун-т (1977/78 навч. р.— 1,5 тис. студентів), обидва — в Адені. Університет став першим н.-д. центром країни. В Адені є бібліотеки — «Місват» і університетська, два археологічні музеї.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в НДРЙ видавалися араб. мовою 3 газети і 1 журнал заг. тиражем бл. 30 тис. прим. Осн. газети: щоденна — «Арбаата-шар октобр» («14 жовтня», з 1968), щотижневі — «Ас-Саурі» («Революціонер», з 1967) — орган ЦК Йменської соціалістич. партії, «Саут аль-Уммаль» («Голос робітників»). Щомісячний журнал «Ас-Сакафа аль-Джадіда» («Нова культура», з 1970) — орган М-ва культури. Аденське інформ. агентство (AIA) засн. 1970. Радіомовлення з 1954, телебачення з 1964, перебувають у віданні радіомовної служби НДРЙ.

Література. В давнину л-ра нинішніх НДРЙ і *Йменської Арабської Республіки* розвивалася як частина араб. л-ри. Становлення нової л-ри відбувається під впливом як араб. літ. традицій і зх. культури, так і л-ри країн соціалізму. Осн. місце в ній займає революц.-демократична поезія Фаріда Бараката, Абдуррахмана Фахрі, Алі Махді аш-Шінваха, Абадана Мухаммеда Духейса. Романтичним спрямуванням відзначається творчість Джаафара Лютфі Амана. З реалістичними новелами й невеликими драм. творами виступають Мухаммед Саїд Місват, Мухаммед Абдель Валі, Ахмед Махфуз Омар, Алі Баазіб, Мухаммед Абдуррахман Ахмед, Мухаммед Саліх Хейдарі.

Архітектура та мистецтво. На території НДРЙ збереглися руїни столиці царства Катабан — м. Тімни (9—1 ст. до н. е.): частина кам'яних укріплень, залишки кам'яних будинків з написами на стінах, стели з рельєфними схематичними зображеннями; в Хадрамауті — руїни міст (3—4 ст. до н. е) з оборонними стінами з тесаного каменю, залишки баштових будинків, скельні гробниці (поблизу Ель-Хурейди) й водоймища (в Адені). В різних районах НДРЙ знайдено наскельні зображення (кін. 1-го тис. до н. е.), фігурки людей і тварин з бронзи й золота, кераміка з геом. орнаментом, у Тімні — настінні бронзові рельєфи й статуї еллінистичного характеру

Аден. Панорама частини міста.

(1 ст. до н. е.). В Адені збереглися укріплення (серед. 19 ст.), мечеті з плоскими або купольними перекриттями галерей, мінарети, мавзолеї «куба». В 20 ст. в містах споруджують будівлі сучас. архітектури.

На йеменській музиці позначився вплив візант., перської, афр. та інд. культур. Збереглися зразки архаїчної музики (декламування фольклорної поезії тощо); склалися системи ладів (макамів), ритмічних формул, певних пісенних та інструм. стилів (такасим та ін.). Муз. інструменти: уд (лютня), канун (цитра), мізмар (різ гобоя), ударні — табл, деф, мірвас, хагер та ін. Після утворення НДРЙ почали розвиватися сучас. форми музики. Муз. освіту надає Ін-т музики і театру в Адені. Нац. ансамбль пісні і танцю НДРЙ гастролював в СРСР.

Літ.: Кузнец Ю. Л., Наумкин В. В. Народная Демократическая Республика Йемен: 10 лет независимости. М., 1977; Материалы I съезда Йеменской социалистической партии. Пер. с араб. М., 1979; Десять лет национальной независимости Народной Демократической Республики Йемен. Пер. с араб. М., 1978; Александров И. А. Народная Демократическая Республика Йемен. (Справочник). М., 1976.

Т. Х. Стародуб (архітектура, образотворче мистецтво).

НАРО́ДНА ДЕМОКРА́ТІЯ — форма політичної організації суспільства, що утворилася в ряді країн Європи і Азії внаслідок перемоги *народно-демократичних революцій* в 40-х рр. 20 ст. Відобразила особливості розвитку нар.-демократичних і *соціалістичних революцій* в умовах *загальної кризи капіталізму* і зміни співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму. В процесі переростання нар.-демократичної революції в соціалістичну Н. д. стає специфічною формою *диктатури пролетаріату*. Своєрідність внутр. і зовн. умов боротьби за соціалізм у країнах Н. д. зумовила деякі відмінності в соціально-екон. перетвореннях та певні специфічні риси в системі політ. організації суспільства — багатопартійність при керівній ролі марксистсько-ленінської партії; наявність широкого нар. (нац., вітчизн.) фронту, до якого поряд з робітн. класом і трудящим селянством входять патріотично настроєні представники ін. соціальних груп. Разом з тим Н. д. властиві заг. принципи й закономірності, притаманні всім країнам, що йдуть по шляху соціалістичного будівництва,— влада трудящих при авангардній ролі робітн. класу, керівництво процесом сусп. розвитку з боку марксистсько-ленінської партії, сусп. власність на засоби виробництва, плановий розвиток нар. г-ва, виховання всього народу в дусі ідеології наук. комунізму, пролет., соціалістичного *інтернаціоналізму* та ін. Н. д. забезпечила розгортання будівництва соціалізму відповідно до конкретно-істор. умов кожної країни.

НАРО́ДНА ДРА́МА — один із жанрів народнопоетичної творчості; драматичне дійство на основі народнопоетичної творчості. За формою Н. д. будувалися *весілля*, весняні та літні календарні *обряди*. Вони мали здебільшого синкретичний характер (див. *Синкретизм*). У період Київ. Русі Н. д. грали бродячі актори-*скоморохи*. Найпошир. на Україні була лялькова вертепна драма (див. *Вертеп*). Крім того, були відомі Н. д., що їх грали актори. Зокрема, набули популярності «Мельниця, дід і баба», «Коза», «Лодка», «Трон» (або «Цар Максиміліан»), «Цар Ірод». Побутова комедія «Мельниця» була поширена в основному на зх.-укр. землях, персонажі її, передусім дід і баба, наділені колоритними нар. рисами. Первісна форма Н. д. «Коза» мала виразно синкретичний характер. Грали її в супроводі музики або нарядженого хору, який співав пісні, а сама «коза» танцювала, імітувала рухами те, про що співав хор. Звичай «водити козу» відомий з дуже давніх часів. Церква ще в 11 ст. виступала проти поганських звичаїв водити «бісовську кобилу». У деяких варіантах драми звучала критика на духівництво. Наприкінці 18 ст. із Росії на Україну прийшла Н. д. «Лодка». В ній ішлося про астраханський похід С. Разіна 1670, коли повстанці при підтримці місцевого населення визволили від воєвод Царицин, а потім Астрахань. Твір є драматизацією пісні «Вниз по матушке, по Волге». Драма мала антифеод. спрямування. Популярна в Росії п'єса «Цар Максиміліан» на Україні мала ще й назву «Трон». У ній розповідається про царя-деспота, який за непокірливість наказав відрубати голову рідному синові. У цій драмі відбилося тяжке життя селян, звучала сатира на царів. Не ляльки, а живі актори виконували вертепну драму під назвою «Цар Ірод», у якій використано реліг. частину вертепу і поєднано її з окремими сценками із світського життя. Під час виконання драми особливо наголошувалось на деспотизмі царя Ірода, що асоціювалося з антинар. політикою рос. царизму. Герої драми висловлювали радість з приводу смерті Ірода. Н. д. була важливим культурним здобутком минулого. Див. також *Народна творчість*, розділ Театр.

Літ.: Франко І. До історії українського вертепа XVIII в. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», 1906, т. 71—73; Возняк М. Початки української комедії (1619—1819). Львів, 1919; Марковський Є. Український вертеп. К., 1929; Кузьмина В. Русский демократический театр XVIII века. М., 1958; Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Білецький О. Зародження драматичної літератури на Україні. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 1. К., 1965.

М. С. Грицай.

НАРО́ДНА ЕТИМОЛО́ГІЯ — зміна значення слова в розмовній мові за звуковою подібністю до інших слів. Напр., як причина ще більшого звукового уподібнення — розмовне «мазелін», замість «вазелін» (через зближення з «мазати»). Первісне значення слова виявляє наук. *етимологія*. Народноетимологічні асоціації виникають у процесі засвоєння запозичених (рідше з рідної мови) слів, які зближують з загальновідомими словами. Напр., лат. слово colica — «різкий біль у шлунку чи кишках» зближується внаслідок звукової подібності з етимологічно неспорідненим словом «колоти». У сучас. укр. літ. мові поряд з «коліка» часто вживається як мед. термін у такому самому значенні споріднений із «колоти» варіант — «колька». Хибне тлумачення за Н. е. власних назв (передусім топонімів) часто ставало джерелом нар. легенд.

А. П. Кока.

НАРО́ДНА МЕДИЦИ́НА — сукупність набутих народом емпіричних відомостей про цілющі засоби, лікарські трави і гігієнічні навики, що спрямовані на охорону здоров'я людей, запобігання хворобам і лікування хворих. В епоху первіснообщинного ладу народна медицина була єдиним видом *медицини* (люди вміли лікувати переломи, вправляти вивихи, мали уявлення про *лікарські рослини* тощо). З утворенням класового суспільства почали складатися різні форми професійної медицини, а Н. м. набула поширення гол. чин. серед незаможного населення. Хлібороби, скотарі, мисливці використовували льон як проносний засіб, а також для перев'язок; проти цинги — риб'ячий жир, брусницю, горобину, як сильні дезинфектори — дьоготь, березовий сік та ін. Мед був панацеєю в усіх народів. Народна гігієна заклала основи знань, на яких розвивалася наук. *гігієна*. Так, відомості про значення правильного харчування, фіз. вправ, про вплив клімату, пори року на стан здоров'я знаходять у літературних пам'ятках Старод. Індії та ін. народів, у творах *Галена, Гіппократа, Ібн-Сіни*. Істор. оцінка Н. м. суперечна, але видатні лікарі всіх часів не зневажали Н. м. і вміло поєднували її з досвідом наук. медицини (Н. М. *Амбодик-Максимович*, Є. Й. *Мухін*, М. Я. *Мудров*, Ф. І. Іноземцев, С. П. *Боткін*, Г. А. *Захар'їн* та ін.). В СРСР для вивчення дії лікарських рослин створено Н.-д. ін-т лікарських рослин.

Літ.: Петров Б. Д. Очерки истории отечественной медицины. М., 1962; Кархут В. В. Ліки навколо нас. К., 1978.

НАРО́ДНА МУ́ЗИКА, музичний фольклор — пісенна й музично-інструментальна творчість народу. Див. *Народна творчість*.

НАРО́ДНА ОСВІ́ТА — система освітніх і виховних закладів і заходів, що забезпечують *освіту* й *виховання* народу відповідно до інтересів і потреб суспільства й держави. Охоплює заклади дошкільного виховання, заг.-осв. школи всіх типів, профес.-технічні, серед. спец. і вищі навч. заклади, різні форми профес. навчання і підвищення кваліфікації працівників, позашкільні заклади. Н. о. має багатовікову історію. До 18 ст. навчання і виховання фактично були доступні лише рабовласникам, феодалам. В кінці 18 — на поч. 19 ст. почала складатися держ. система Н. о. Видавалися закони щодо організації освіти всіх громадян. Однак ці закони не ліквідували привілеїв заможних класів на освіту. З ут-

вердженням капіталістичних відносин і бурж. держав розвиток продуктивних сил об'єктивно вимагав піднесення культур. рівня робітників і поширення освіти серед трудящих мас, збільшення кількості шкіл, що давали заг. і нижчу профес. освіту. Розвиткові Н. о. сприяли також зростання класової і політ. свідомості робітників, їхня боротьба за заг. освіту. В 19 ст. у більшості капіталістичних країн було прийнято закони про заг. обов'язкове поч. навчання всіх дітей шкільного віку. Однак там фактично існує дві системи освіти: одна для заможних класів, друга — для трудящих. В результаті такої осв. політики, а також через зубожіння трудящих і расову дискримінацію переважна більшість дітей трудящих у капіталістич. країнах не має змоги вчитись у серед. і вищій школі. Освіта жінок значно відстає від освіти чоловіків. Церква зберігає значний вплив на зміст навчання і виховання в школах. Існують приватні навч. заклади. Трудящі продовжують боротьбу за зміну політики в Н. о., за розширення можливостей освіти мас. Справді народна на всіх її ступенях освіта можлива лише в умовах соціалістичного суспільства. В соціалістичних країнах забезпечується широкий розвиток і загальнодоступність всіх видів і форм навчання. Воно розглядає будівництво соціалізму й комунізму як комплексне завдання, в якому розв'язання екон. і соціально-політ. проблем органічно пов'язано з формуванням нової людини, з вихованням і навчанням всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей (див. *Культурна революція* соціалістична).

На низькому рівні перебувала освіта і в дореволюц. Росії. Царизм гальмував екон. і культур. розвиток нац. окраїн Рос. імперії. У школах заборонялось викладання рідною мовою. Неписьменність на територіях тепер. союзних республік Серед. Азії та ін. окраїн царської Росії була майже суцільною. Через нестачу шкіл і низький життєвий рівень трудящих переважна більшість дітей шкільного віку лишалась поза школою. За переписом 1897, серед населення віком 9—49 років грамотність становила 27,9%, в т. ч. серед чоловіків — 41,7%, серед жінок — 14% (в сільс. місцевості відповідно 25,5%, 37,4% і 9,8%). В 1914/15 навч. р. на території України (в межах УРСР до 17 вересня 1939) налічувалось 20,2 тис. шкіл (1728 тис. учнів), із них бл. 19,4 тис.— початкових, не було жодної держ. школи з викладанням рідною мовою. 80% дітей шкільного віку не мали змоги вчитися. Велика Жовтн. соціалістич. революція ліквідувала монополію пануючих класів на освіту і всі обмеження за становою ознакою й нац. належністю, відкрила широкий шлях до знань і культури для всього трудового народу і створила умови для перетворення школи із засобу класового панування буржуазії на засіб повного знищення поділу суспільства на класи та його комуністичної перебудови. За роки Рад. влади високого рівня розвитку досягла Н. о. в усіх союзних республіках. З 1921 розвивається мережа шкіл і пунктів *ліквідації неписьменності*. В 1923 створено т-во «*Геть неписьменність*». З 1930 введено заг. поч. освіту, а з 1949 — заг. 7-річну. В 1959/60 навч. р. в країні розпочався перехід до заг. 8-річної освіти, а з 1966/67 — до заг. серед. освіти молоді. До 1976 в осн. завершено перехід до заг. обов'язкової серед. освіти. Конституцією СРСР проголошено право громадян на освіту. Це право забезпечується безплатністю всіх її видів — заг. обов'язкової середньої, профес.-технічної, серед. спец. і вищої освіти, розвитком *заочної освіти* і *вечірньої освіти*, наданням держ. стипендій та пільг учням і студентам, безплатними підручниками, можливістю навчатися в школі рідною мовою, створенням умов для *самоосвіти*, наявністю кваліфікованих пед. кадрів. Мету, завдання, осн. принципи побудови Н. о. викладено в «Основах законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» (19.VII 1973).

Система Н. о. в СРСР включає: дошкільне виховання, загальну серед. освіту, позашкільне виховання, профес.-тех. освіту, серед. спец. освіту, вищу освіту. Н. о. в СРСР забезпечує підготовку високоосвічених, всебічно розвинених активних будівників комуністичного суспільства. Виховання й освіта здійснюються спільними зусиллями держави, сім'ї, громадськості.

В 1979 в СРСР було 125,4 тис. постійних дошкільних закладів (13 177 тис. дітей), на Україні — 21,6 тис. дошкільних закладів (2366 тис. дітей). У 1979/80 навч. р. в СРСР працювало 147,2 тис. заг.-осв. шкіл (44,4 млн. учнів), у т. ч. 134,6 тис. денних (39,6 млн. учнів); учителів у школах — 2509 тис. чол.; на Україні — 23,4 тис. заг.-осв. шкіл (7,6 млн. учнів), у т. ч. 21 961 денна (6594,1 тис. учнів); учителів у школах—433,7 тис. В СРСР було 7072 профес.-тех. уч-ща (3617 тис. учнів); 4358 се-

Загальноосвітні школи всіх видів по областях УРСР, кількість учнів та вчителів

Області	1979/80 навчальний рік		
	Кількість шкіл усіх видів	Кількість учнів, тисяч	Кількість учителів, тисяч
Українська РСР	23 378	7566,9	452,2
Вінницька	1176	315,1	19,8
Волинська	835	179,5	12,7
Ворошиловградська	995	397,8	21,0
Дніпропетровська	1174	538,2	27,8
Донецька	1418	700,2	36,0
Житомирська	1144	276,1	17,6
Закарпатська	771	219,1	13,5
Запорізька	719	291,6	16,2
Івано-Франківська	756	232,7	14,7
Київська (без Києва)	923	296,3	18,6
м. Київ	301	278,7	14,6
Кіровоградська	719	196,4	12,6
Кримська	658	334,5	18,7
Львівська	1353	423,8	26,6
Миколаївська	694	203,9	12,4
Одеська	1033	393,6	22,6
Полтавська	1104	246,4	15,9
Ровенська	807	203,2	13,1
Сумська	794	210,7	13,3
Тернопільська	922	191,2	13,1
Харківська	1107	395,3	22,4
Херсонська	636	197,4	11,6
Хмельницька	1109	247,4	17,8
Черкаська	739	230,7	14,9
Чернівецька	464	151,0	10,0
Чернігівська	1027	216,1	14,7

Вищі й середні спеціальні навчальні заклади по областях УРСР, кількість студентів і учнів

Області	1979/80 навчальний рік			
	Кількість вищих навчальних закладів	В них студентів, тисяч	Кількість середніх навчальних закладів	В них учнів, тисяч
Українська РСР	145	876,4	725	802,9
Вінницька	3	16,4	27	25,9
Волинська	1	5,7	14	11,1
Ворошиловградська	5	39,4	36	42,2
Дніпропетровська	11	77,3	70	86,4
Донецька	10	67,2	82	101,5
Житомирська	2	7,6	21	18,5
Закарпатська	1	9,4	15	11,2
Запорізька	7	29,7	26	29,2
Івано-Франківська	3	14,4	17	14,0
Київська (без Києва)	1	3,7	15	15,1
м. Київ	18	147,6	41	61,3
Кіровоградська	3	10,5	18	16,9
Кримська	4	24,1	26	25,5
Львівська	12	74,5	42	48,6
Миколаївська	2	13,3	14	16,5
Одеська	16	87,6	36	44,9
Полтавська	5	21,3	28	26,8
Ровенська	3	15,7	15	13,8
Сумська	2	7,6	23	22,2
Тернопільська	3	13,2	14	12,8
Харківська	21	132,3	48	63,4
Херсонська	2	11,7	20	21,8
Хмельницька	3	15,3	16	17,2
Черкаська	3	9,2	20	18,8
Чернівецька	2	13,1	18	14,7
Чернігівська	2	8,6	19	16,1

ред. спец. навч. закладів (4646,5 тис. учнів); 870 вузів (5185,9 тис. студентів); на Україні — 1063 профес.-тех. уч-ща (629,3 тис. учнів); 725 серед. спец. навч. закладів (802,9 тис. учнів); 145 вузів (876,4 тис. студентів).

У 1978 в СРСР серед. освіту (заг. і спец.) одержали 5180 тис. чол., у т. ч. в УРСР — 961,7 тис. У 1979 в нар. г-ві Рад. Союзу було зайнято 26 400 тис. спеціалістів, у т. ч. 11 100 тис.— з вищою і 15 300 тис.— з серед. спец. освітою; в нар. г-ві України — 5260 тис. спеціалістів, у т. ч. 2200 тис.— з вищою і 3060 тис.— з серед. спец. освітою. Всього в СРСР у 1978/79 навч. р. різними видами навчання було охоплено понад 98 млн. чол., на Україні — понад 18 млн. чол. Див. також статті *Грамотність, Загальна освіта, Початкова школа, Восьмирічна школа, Середня школа, Середня освіта, Професійно-технічна освіта, Професійно-технічні навчальні заклади, Середня спеціальна освіта, Вища освіта, Вищі учбові заклади,* відповідні розділи в статтях *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка,* про ін. союзні та авт. республіки і області, в статтях про ін. країни світу.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании, т. 1—2. М., 1978; Левін В. І. Про народну освіту. Статті і промови. К., 1958; Луначарский А. В. Ленин и народное образование. Сборник статей и выступлений. М., 1960; Народное образование в СССР. Сборник документов 1917—1973 гг. М., 1974; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967. К., 1967; Здобутки народної освіти Української РСР. К., 1976; Прокофьев М. А. Советская система просвещения к 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции. «Советская педагогика», 1978, № 1; Экономика народного образования. М., 1979.

М. В. Фоменко, Я. П. Корнієнко.

НАРО́ДНА ПАЛА́ТА — 1) Найвищий орган держ. влади НДР. Складається з однієї палати (500 деп.). Обирається населенням на 5 років. 2) Одна з палат двопалатного найвищого органу держ. влади ЧССР — *Федеральних зборів* (200 деп., обираних населенням ЧССР на 5 років). 3) *Нижня палата* двопалатного парламенту Індії (542 деп., що обираються населенням на 5 років, і 3, які можуть бути призначені президентом).

НАРО́ДНА ПА́РТІЯ Швеції (Ліберальна). Засн. 1934. Об'єднує представників гол. чин. серед. буржуазії, а також частину великої і дрібної буржуазії, чиновників, службовців, селян і робітників. В 1945—76 — в опозиції. Прийнята 1972 програма Н. п. Ш. являє собою розпливчасту платформу «соціально-ліберального курсу», спрямованого на захист класових інтересів монополій. Н. п. Ш. перебувала при владі з жовтня 1978 до вересня 1979. *Т. В. Чирко.*

НАРО́ДНА ПА́РТІЯ ІРА́НУ (НПІ; Туде). Попередницею НПІ була заснована в травні 1917 с.-д. партія «Адалят» («Справедливість»), 22—24.VI 1920 на І з'їзді в м. Ензелі перейменована на Іранську КП (ІКП). З'їзд прийняв програму і статут партії, в яких визначено її завдання: визволення Ірану від імперіалістичного панування, повалення монархічного режиму, ліквідація великого феод. землеволодіння.

В 1920 ІКП вступила до Комінтерну. В 1925 зазнала репресій, 1931 була заборонена. В 1929—31, перебуваючи в підпіллі, керувала страйковим рухом у країні. В 1937 партію було розгромлено, багато її членів заарештовано. 2.X 1941 звільнені з ув'язнення комуністи і демократи створили НПІ. І з'їзд НПІ (1944) прийняв програму партії, яка націлювала її на боротьбу за зміцнення нац. незалежності Ірану, здійснення демократичних перетворень, і статут. В умовах піднесення демократичного руху в Ірані 1945—46 НПІ перетворилася на масову політ. організацію (на поч. 1946 — понад 50 тис. чол.). У 1946 зазнала переслідувань. II з'їзд НПІ (1948) закликав активізувати боротьбу за незалежність і суверенітет Ірану, прийняв новий статут партії. В 1949 НПІ оголошено поза законом. У період піднесення нац.-визвольного руху 1951—53 НПІ легалізувалася, очолила антиімперіалістичні виступи нар. мас. Після державного перевороту 1953 знову зазнала репресій. 15-й пленум ЦК НПІ (1975) прийняв нові статут і програму, в якій визначив гол. завдання партії: ліквідація засилля іноземного капіталу, завоювання повної політичної і економічної незалежності Ірану, здійснення демократичних та соціально-екон. перетворень. Повалення 1979 монархії, в якому партія взяла діяльну участь, та удар, завданий імперіалістичному пануванню в країні, НПІ характеризувала як завершення першого етапу народної революції. Своїм завданням на новому етапі революції партія оголосила продовження боротьби за повне визволення Ірану від екон. панування імперіалізму, знищення залишків монархічного режиму, за демократичні реформи. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Перший секретар ЦК — Нуреддін Кіянурі (з 1979). Друк. органи: ЦО — газ. «Мардом» («Народ», з 1942), теор.— щоміс. журн. «Донья» («Всесвіт», з 1960).

В. М. Зайцев.

НАРО́ДНА ПА́РТІЯ ПАНА́МИ (НПП). Ств. під назвою КП Панами 4.IV 1930 з комуністичних груп (виникли в 20-х рр.) і лівого крила Трудової партії, яка на той час розпалася. В 1935 вступила до Комінтерну. В 1937 внаслідок розкольницьких дій опортуністів партія розпалася на окремі групи. На з'їзді в грудні 1943 її було відновлено під сучас. назвою. III з'їзд НПП (1951) виключив опортуністів з її рядів. IV з'їзд НПП (1951) прийняв програмну декларацію і статут, обрав нове керівництво партії. В 1953 НПП заборонено. Пленум ЦК НПП (1962) висунув як гол. завдання партії боротьбу проти місц. олігархії, за створення демократичного уряду, що зміг би боротися проти засилля в країні монополій США, за націоналізацію *Панамського каналу,* за справжню нац. незалежність. У 1964 за ініціативою НПП створено К-т захисту нац. суверенітету. Після держ. перевороту 1968 партія фактично вийшла з підпілля, підтримала прогресивні заходи уряду. В 1970 під керівництвом НПП створено Нац. профспілковий центр панамських трудящих. У 1978 партію було офіц. легалізовано. VII з'їзд НПП (липень 1981) прийняв основоположні документи —декларацію принципів парт. діяльності, програму і статут. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Р. Д. *Соуса Батіста* (з 1951). Друк. орган — щоміс. газ. «Унідад» («Єдність», з 1973).

Є. Г. Лапшев.

НАРО́ДНА ПІ́СНЯ — музично-поетичний твір, найпоширеніший вид народної музики. Див. *Народна творчість.*

НАРО́ДНА ПРОГРЕСИ́ВНА ПА́РТІЯ (НПП) Гайани. Засн. 1.I 1950 з ініціативи групи марксистів на чолі з Ч. *Джаганом* на базі К-ту політ. дій (ств. 1946). Прийнята I з'їздом (1951) програма НПП підкреслювала, що гол. завданням країни є завоювання незалежності від англ. панування. В 1953 НПП перемогла на виборах і сформувала перший нац. уряд Гайани, проте наприкінці року англ. колонізатори усунули його від влади, заарештували багатьох членів партії. В 1955 з НПП внаслідок розколу виділилося угруповання, що утворило партію Нар. нац. конгрес. У 1957—64 НПП знову перебувала при владі, здійснивши ряд прогрес. заходів. У 1969 парт. конференція прийняла рішення про перебудову партії з метою перетворення її на марксистсько-ленінську. XVI з'їзд НПП (1970) офіц. закріпив це рішення, прийняв програму соціально-екон. перетворень у країні з метою побудови соціалістич. суспільства. XX з'їзд НПП (серпень 1979) прийняв нові програму і статут партії, закликав до єдності всіх трудящих, до створення уряду, який об'єднав би всі прогресивні сили країни. Брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969. Ген. секретар — Ч. Джаган (з 1970; 1950 — 70 — лідер). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Міррор» («Дзеркало», з 1962), теор.— щоквартальний журнал «Сандер» («Грім», з 1950).

Є. Г. Лапшев.

НАРО́ДНА РА́ДА ЗАКАРПА́ТСЬКОЇ УКРАЇ́НИ — крайовий орган народної держ. влади, встановленої на Закарпатті 1944 після визволення його від фашистських окупантів Радянською Армією. Н. Р. З. У. обрали представники трудящих на *Першому з'їзді народних комітетів Закарпатської України,* який відбувся в Мукачевому 26.XI 1944 і прийняв історичне рішення про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. Місцем перебування Н. Р. З. У. був Ужгород. Усю свою діяльність Н. Р. З. У. спрямувала на здійснення споконвічного прагнення трудящих Закарпат. України до возз'єднання з Рад. Україною та рішення Першого з'їзду народних комітетів про це. Спираючись на ініціативу й підтримку

Народна творчість. Вироби з хохломським розписом. Дерево. 1959—60. Горьковська область.
Підвісна сумка. Повсть. Аплікація. 19 ст. Киргизька РСР.
Ворсовий килим. Ширванська група. Початок 19 ст. Азербайджанська РСР.
Платівка із зображенням трьох дітей. Бронза. 15—17 ст. Бенін.

нар. мас, Н. Р. З. У. під керівництвом *Комуністичної партії Закарпатської України* здійснила широкі соціалістичні перетворення в галузі політ., соціально-екон. і культур. життя: аграрну реформу, націоналізацію пром-сті, банків тощо. Всім трудящим було надано широкі права і свободи. Після ратифікації рад.- чехословацького договору про возз'єднання Закарпатської України з УРСР у січні 1946 Н. Р. З. У. припинила свою діяльність. Закарпатську Україну було перетворено на *Закарпатську область* в складі УРСР.

Б. М. Бабій

НАРО́ДНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — *революція соціальна,* в якій, на противагу «верхівковим» революціям і двірцевим переворотам, беруть активну участь широкі нар. маси, що борються за здійснення своїх політ. і екон. вимог. Залежно від змісту вимог розрізняють *буржуазно-демократичну революцію, народно-демократичну революцію, національно-визвольну революцію.* Найвищий тип Н. р.— *соціалістична революція,* в результаті перемоги якої встановлюється *диктатура пролетаріату.*

«НАРО́ДНА РОЗПРА́ВА» — таємне революційно-змовницьке т-во, організоване восени 1869 в Москві С. Г. *Нечаєвим.* В основу орг-ції було покладено диктаторський централізм, тактику визначали політ. авантюризм її керівника, змовництво і тероризм. У грудні 1869 г-во було розгромлене. 1 (13).VII—11 (23).IX 1871 відбувся судовий процес над нечаєвцями. Серед них було кілька уродженців України (Ф. В. Волховський, В. К. *Дебогорій-Мокрієвич,* В. І. Мілютін та ін.). 4 обвинувачених засуджено до каторжних робіт, решту — до заслання в Сибір чи до тюремного ув'язнення. В 1869—70 у Женеві С. Г. Нечаєв від імені г-ва «Н. р.» видав два номери журн. «Народная расправа».

НАРО́ДНА ТВО́РЧІСТЬ — вид творчої діяльності народу, яка виявляється в усній поезії, музиці, архітектурі, образотворчому, декоративно-ужитковому, театральному, танцювальному мистецтві. В нар. худож. творчості відображається трудова діяльність людини, сусп. лад і побут, багатий світ почуттів, втілюються духовні запити і прагнення трудящих, протест проти гноблення й визиску, притаманних експлуататорському суспільству.

Н. т., що увібрала в себе багатовіковий досвід нар. мас, відзначається реалістичним сприйманням і глибоким худож. освоєнням дійсності, романтичним поривом у краще майбутнє; в ній яскраво виявляється нац. самобутність народу. Для Н. т. характерне поєднання індивідуальної творчості з колективною. Це сприяє виробленню традицій, які передаються з покоління в покоління. Стійкість традицій в Н. т. поєднується з їхньою варіативністю в окремих творах. Колективність, що є основою Н. т., включає в себе принцип імпровізації і тривалий процес її закріплення. Характерною рисою Н. т. є те, що творці будь-якого з її видів виступають водночас і його виконавцями. Для Н. т. важливим є контакт з людьми, які сприймають мистецтво і які можуть самі стати учасниками творчого процесу. Для Н. т. характерний *синкретизм* — поєднання кількох видів мист. В обрядах, зокрема, поєднуються поезія, музика, танець, театральне, декоративно-ужиткове мист.; нерозривним цілим у нар. житлі є архітектура, різьблення, розпис, кераміка (кахлі). Н. т. стала істор. основою всієї світової худож. культури і продовжує бути джерелом збагачення професійного мист. Зародження її сягає в первіснообщинне суспільство (див. *Первісне мистецтво*). Пізніше Н. т. зазнавала впливів панівної ідеології, зокрема *релігії,* але в своїй основі завжди виявляла прагнення і сподівання трудящих мас. В класовому суспільстві на грунті Н. т. виникло профес. мистецтво, яке, в свою чергу, спираючись на систематичну худож. освіту, впливає на спрямування і розвиток Н. т. В умовах капіталізму Н. т. розвивається нерівномірно, певні її галузі пристосовуються до вимог ринку. В 19 ст. зі зростанням нац. самосвідомості інтерес до Н. т. посилюється. Соціалістичний лад розкриває перед Н. т. широкі можливості вільного розвитку. Наслідуючи й утверджуючи нац. нар. традиції, вона проникається ідеями соціалізму. Н. т. систематично підтримують держава й громад. орг-ції, її майстрам присуджуються премії й почесні звання. Мережа закладів — музеїв та інститутів по вивченню Н. т. — сприяє її розвиткові. Інтенсивно розвивається художня самодіяльність, яка значною мірою використовує скарбницю Н. т. Високохудожні зразки Н. т. є набутком культур. спадщини народних мас.

Народна поетична творчість, народна словесна творчість, народна словесність, фольклор, усна поезія — заг. назва словесного мист. нар. мас, сукупність різних форм і видів усної худож. творчості певного народу. Термін «словесна народна творчість» вживається звичайно як органічний складник ширшого поняття «фольклор». Для усної поезії старод. часу характерна недостатня розчленованість її форм, т. з. первісний синкретизм, словесний елемент виявлявся в нерозривній єдності з ін. зображувальн. засобами — *мелодією,* ритмом, танковим рухом, мімікою, жестом тощо. Як і ін. форми тогочасної нар. культури, вона зазнавала впливу різних форм сусп. свідомості, характерних для тієї чи ін. істор. доби,— міфологічних уявлень (див. *Міфологія*), різних видів первісної релігії тощо і мала утилітарне призначення. З розвитком абстрагуючої діяльності людського мислення, мови і збагаченням людей практичним та худож. досвідом словесна Н. т. набувала й естетичних функцій. У створенні, розвитку й збереженні поетичної Н. т. найактивнішу участь брали передусім широкі верстви трудового народу. Тому в ній широко відбились психологія, вдача, побут, істор., соціальні, етичні, естетичні та ін. погляди й ідеали трудівників, їхній багатющий колективний життєвий досвід. Усе це здавна надавало усній Н. т. великої суспільної ваги, важливого виховного значення. Пізніше усна словесність відігравала виняткову важливу роль у становленні й розвитку нац. *культур* (зокрема *літератур*) різних народів світу.

Широчінь і універсальність зв'язку усної поезії з життям і почуттями її творців та носіїв, різні форми ставлення їх до життєвого матеріалу, різноманітність худож. завдань зумовлювали й різноманітність ідейно-емоційного звучання словесного мист. мас, забезпечуючи появу в ньому різнорідних за характером способів худож. відображення дійсності — епічного, ліричного, драм., філос. чи сатиричного. Це відбувалося в органічному зв'язку з виникненням і розвитком в усній творчості відповідних жанрових видів і форм — пісенних, прозових, драм., сатирично-гумористичних, філос., дитячого фольклору тощо.

Переважно колективний спосіб творення худож. зразків протягом тривалого часу, усний шлях поширення, масовість побутування, постійне варіювання твору в межах певної традиції зумовили формування в нар. словесності своєрідної *поетики* з розвиненою системою «загальних місць», постійних *епітетів,* усталених *символів* та художніх зворотів, специфічного *стилю,* який найповніше виявляється у відповідній жанровій формі. Водночас в усній поезії нар. мас здавна відіграє важливу роль й індивідуальне творче начало, яке постійно взаємодіє, діалектично поєднується з колективною традицією. Це закономірно викликало появу в уснопоетичній творчості різних народів багатьох яскравих виконавців, майстрів худож. слова — *оповідачів,* співаків, *казкарів,* гумористів та ін. Записування зразків нар. словесності почалося порівняно пізно. Так, у країнах Старод. Сходу одним з найраніше записаних вважається епос про *Гільгамеша* — аккадсько-шумерська пам'ятка з виразним відбиттям традицій нар. поезії. Міцно увійшли в культ. скарбницю людства й ін. пам'ятки худож. словесності народів світу — «*Панчатантра*», «*Тисяча й одна ніч*», «*Давид Сасунський*», «*Джангар*», «*Калевала*», *билини* та багато ін. У різних народів світу розвинулись багатоманітні форми усної поезії. Високим рівнем розвитку, різноманітністю тематики, багатством і досконалістю форм відзначається усна поезія укр. народу — *думи* й *історичні пісні, казки, легенди* й *перекази,* нар. пісенна лірика, *балади, коломийки, обрядова поезія.* Майстри нар. творчості — співаки, *кобзарі* та *лірники,* казкарі й оповідачі здавна користуються великою популярністю, здобули високу оцінку й широке визнання. Важливим джерелом зростання і творчого натхнення була усна поезія для багатьох письменників, композиторів, художників. За рад. часу в умовах постійного піклування Комуністичної партії і Рад. держави

про зростання нар. талантів, в атмосфері широкого розгортання худож. самодіяльності склалися сприятливі умови для дальшого піднесення худож. творчості мас, з'явилися численні яскраві її творці й носії, посилилося й урізноманітнилося використання усної поезії в різних видах професійного мистецтва. Найвідоміші зразки української нар. поетичної творчості зібрано в таких виданнях: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Спорудив М. Номис. СПБ, 1864; Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, т. 1—7. СПБ, 1872—78; Гнатюк В. Галицько-руські анекдоти. В кн.: Етнографічний збірник, т. 6. Львів, 1899; Казки та оповідання з Поділля. К., 1928; Колядки та щедрівки. К., 1965; Жартівливі пісні. К., 1966; Радянська пісня. К., 1967; Коломийки. К., 1969; Украинские народные думы. М., 1972; Рекрутські та солдатські пісні. К., 1974; Наймитські та заробітчанські пісні. К., 1975; Чумацькі пісні. К., 1976. Див. також *Фольклористика*.

Народна архітектура. Існує з давніх-давен. Протягом століть поступово складалися традиційні типи будівель, створюваних нар. майстрами. У різних народів об'ємно-планувальна структура будівель і їхній зовнішній вигляд залежать від соціальних і природних умов життя, місцевих будівельних матеріалів, худож. смаків народу тощо. Для нар. архітектури характерною є органічна єдність функціонального, конструктивного і худож. вирішення будівлі, водночас вона має більш чи менш яскраво виражені ознаки примітивізму і технічної недосконалості. Нар. архітектура України охоплює переважно сільське та дрібномістечкове будівництво (жигло, господарські, частково виробничі та ін. будівлі). Ці будівлі споруджували з дерева, глини, соломи, очерету, каменю. Залежно від місцевих умов створилися свої особливості будівель, напр., на Поліссі, в Лісостепу, де було досить деревини, будувались рублені хати — з стовбурів дерева (найчастіше сосни, дуба), покладених взруб (див. *Зруб*), дерев'яні будови в районах Карпат характеризувалися досконалістю і різноманітністю архітектурних форм — піддашків (див. *Піддашшя*) на стовпах або *аркадах,* кронштейнів, різьблених *сволоків*. Нар. архітектура окремих районів Лісостепу та Пд. України відзначалася мальовничістю будівель, широким застосуванням декоративних *настінних розписів* та кольорового оздоблення. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в нар. архітектурі України відбулися великі зміни. Застосовуються нові будівельні матеріали і конструкції, будівлі під впливом міської архітектури набирають нових об'ємно-просторових форм. Разом з тим використовуються кращі традиційні риси нар. архітектури. З 50-х рр. розвивається будівництво за типовими проектами, в якому поєднується творча праця архітекторів, інженерів і народних майстрів. Див. також *Дерев'яна архітектура*.

Народне образотворче мистецтво. Виявляється в різноманітних видах, формах, матеріалах і техніці — у ткацтві, *гончарстві,* худож. обробці дерева, металу, скла, в різних видах живопису і графіки, в одязі та прикрасах. Нар. образотворче мист. тісно пов'язане з повсякденним побутом (звідси його утилітарність), воно вносить у предметне середовище декоративне начало, виконує естетичні функції. Нар. образотворче мист. було відоме вже в первіснообщинному суспільстві; в ньому відобразились риси первісної свідомості, міфологічні способи спілкування з природою. З розвитком суспільства та в зв'язку з особливостями його істор. розвитку нар. образотворче мист. набувало своєрідних рис у кожного народу. Так, в Київській Русі було поширене різьблення на камені, в Китаї — *лаки художні,* вироби з напівдорогоцінного каменю, в Центр. та Пд. Америці — фігурна *кераміка,* у Вірменії та Грузії — різьблення на камені, *карбування* на металі тощо. В умовах класового суспільства провідне місце в нар. образотворчому мист. займають різні види *декоративно-ужиткового мистецтва,* пов'язані з побутом (різьблені з дерева речі, різні види тканин, оздоби одягу, керамічні та ювелірні вироби, іграшки тощо).

За час багатовікового розвитку Н. т. нар. майстри з покоління в покоління передавали найкращі досягнення, що склалися в сталі худож. традиції, на основі яких формувалися місцеві особливості Н. т., а згодом і її нац. характер. З розподілом і диференціацією праці на основі нар. мист. виникають нар. художні ремесла, а з появою товарних відносин — і художні промисли, вироби яких уже призначалися для ринку. В Росії та на Україні ці промисли досягли найбільшого розвитку в кін. 19 ст. Згодом, не витримавши конкуренції дешевих фабричних виробів, вони занепадали. В Росії на базі промислів виросли худож. осередки з чітко визначеним виробничим профілем (*вологодське мереживо,* вятська іграшка, курські килими, богородське різьблення, *палехська мініатюра* тощо). Укр. нар. образотворче мист. відзначається різноманітністю видів, своєрідністю форм, колориту та багатством локальних рис. Більшість його видів здавна поширена по всій території України: *килимарство, ткацтво художнє, вишивка, різьблення художнє* — у лісовій та лісостеповій смузі, кераміка (див. також *Кахлі, Майоліка*) — по всій Україні, за винятком кількох пд. районів, де немає покладів гончарної глини, настінні розписи — від Поділля до Дніпропетровщини, худож. вироби з скла — на Поліссі. Історично склалися і діють багатопрофільні худож.-пром. осередки: *Опішня, Петриківка, Косів, Львів* тощо. У творах нар. образотворчого мист., поширених на Україні (особливо у вишивці та кераміці), із зміною території (від зх. областей на пд. схід) змінюються риси та форми речі — вона стає плиннішою, більш круглястою, її декоративний рисунок з прямолінійного переходить у криволінійний, геом. *орнамент* змінюється на рослинний і тваринний. В СРСР нар. образотворче мист. стало на новий шлях розвитку, відродилося багато його видів. Колишні кустарні промисли перетворилися на *народні художні промисли,* в яких колективна творча праця покликана задовольняти естетичні потреби трудящих. Покладено початок спільній праці нар. майстрів з художниками-професіоналами, внаслідок чого виникли нові (тематичний килим) або відродилися зниклі види декоративно-ужиткового мист. (дерев'яна та керамічна скульптура). Розвиткові рад. нар. образотворчого мист. сприяло також утворення мережі худож.-пром. навч. закладів, які працюють на засадах всебічного використання нац. мистецьких традицій. У післявоєнні роки відновлено і значно розширено діяльність багатьох худож. осередків, утворено нові фабрики та худож. виробничі об'єднання, збагачено їхній асортимент, вихована нові кадри нар. митців. Зокрема, відновлено давній укр. нар. промисел *гутного скла* у Львові, Києві та ін. містах, майстри сучас. укр. *скла художнього* розвивають його традиції; широко популярний підлаковий розпис (с. Петриківка Дніпроп. обл.). Нар. художниця К. *Білокур* заклала основи укр. рад. декоративного нар. станкового живопису. Широку популярність здобули вироби багатьох укр. майстрів: різьбярів на дереві, килимарниць та вишивальниць, майстрів декоративного розпису, керамістів. Традиції нар. мист. є основою, на якій розвивається декоративно-ужиткове мистецтво; на сучас. етапі відбувається процес їхнього активного взаємовпливу. Твори укр. нар. мист. експонуються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові та в ін. і зібрані в *Народної архітектури та побуту музеї УРСР* (Київ) та музеях під відкритим небом в Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому.

Народна музика, музичний фольклор — вокальна та інструментальна музична народна творчість. Нар. музика, як і всі види фольклору, зародилася в трудовій діяльності людей. Першотворцем того чи ін. нар. муз. твору найчастіше є один безіменний автор. Муз. твір удосконалюється, збагачується новими худож. барвами і свій завершений вигляд дістає в результаті творчості кількох поколінь людей. Деякі види муз. фольклору (гуртові нар. пісні, *коломийки,* частівки) створюються переважно колективно. Н. т. у музиці відзначається різноманітністю жанрів і форм. Найпоширенішим з них є *пісня,* яка становить органічний синтез музики й поетичного слова. В укр. нар. музиці особливе місце належить *думам,* заснованим на принципах вільної мелодичної декламації. Яскравою

Народна творчість. Прялка з розписами. Перша половина 19 ст. Архангельська область. Жіноча прикраса. Срібло, накладне золото, карбування. 80-і роки 19 ст. Туркменська РСР. Різьблення на слоновій кістці. 19 ст. Бірма.

нац. своєрідністю позначені нар. танц. мелодії, що значною мірою зумовлюються особливостями їхньої ритмічної структури. На Україні поширені також інструм. награші (виконуються соло на бандурі, цимбалах, сопілці, скрипці тощо); серед інструм. ансамблів найвідоміша *троїста музика*. Протягом багатовікового розвитку в муз. фольклорі різних народів викристалізувалися певні системи виражальних засобів.

В нар. музиці беруть початок ладова організація, *поліфонія* й ритміка. Велике місце в світовій музиці посідає *пентатоніка*, на якій грунтується китайська, корейська, монгольська, татарська, шотландська нар. музика. Пісні, засн. на пентатоніці, трапляються також і в рос. та укр. муз. фольклорі. В рос. та укр. нар. музиці широко застосовуються різноманітні види 7-ступеневих діатонічних ладів. Росіяни, українці, білоруси, грузини й деякі ін. народи мають розвинене багатоголосся, позначене яскравими самобутніми нац. рисами. Протягом багатьох віків народи світу створили величезну кількість мелодій, які лягли в основу нац. муз. культури й використані у творах найвидатніших композиторів (у т. ч. укр.— М. Лисенка, М. Леонтовича). Укр. народні мелодії використовували у своїх творах також композитори інших народів (М. Глинка, П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, Й. С. Бах, Л. Бетховен, Ф. Ліст та ін.). Нар. музика перебуває в процесі постійного розвитку. В СРСР створено найсприятливіші умови для піднесення нар. муз. мистецтва: існують численні колективи, покликані популяризувати кращі зразки муз. фольклору, всіляка підтримка надається *художній самодіяльності*. Рад. народ склав багато пісень про Комуністичну партію, соціалістичну Батьківщину, про героїку громадян. і Великої Вітчизн. воєн. В пісенній творчості славляться трудові подвиги народу — будівника комуністичного суспільства.

Народний танець тісно пов'язаний з нар. музикою та ін. видами нар. мистецтва. З давніх-давен він був невід'ємною складовою частиною свят та обрядів (укр. *веснянки*, рос. ігрища на масницю та ін.). У старовинних танцях відбилися мисливські (танці «бізона» та «ведмедя» в північноамер. індіанців) й військові (груз. танець «хорумі», укр. танці *аркан, гонта*) мотиви. Багато нар. танців пов'язано з трудовими процесами (білорус. *бульба*, укр. *шевчик*, лит. млин та ін.). В старовинних нар. святах та обрядах беруть свій початок *хороводи*. Особливо поширені вони в слов'ян. народів. Щодо характеру виконання нар. танці дуже різноманітні: швидкі й повільні, масові й групові, парні й сольні. Виконання їх у побуті найчастіше супроводиться грою на народних музичних інструментах. Важливу роль у народному танці відіграє костюм. На основі народного виник *бальний танець*. Зміст і характер танців змінюються в процесі істор. розвитку кожного народу. Докорінні соціальні перетворення в житті народів СРСР стали передумовою для виникнення нових танців, тісно пов'язаних із сучасністю (колгоспна полька, колгоспний вальс, *лісоруби* та ін.); було створено *ансамблі пісні і танцю*, 1937 — *Ансамбль танцю УРСР*.

Народний театр. Елементи театр. мист. побутували ще в первісному суспільстві (трудові обрядові пісні, мисливські дії). В родовому суспільстві вони виявлялися в обрядах, святкових іграх тощо. Розвиваючись в рабовласницькому суспільстві, а пізніше — в середньовіччі, ці елементи театр. мист. стали основою для різноманітних видів *народної драми*, творчості *мімів* (Греція), гусанів-мімосів (Вірменія), *шпільманів*, буфонів та ін. (Зх. Європа), *скоморохів* (Київська Русь). В епоху середньовіччя в Зх. Європі в Н. т. зародилися такі театр. види, як *фарс, комедія дель арте* та ін. Нар. реалістичні елементи поступово проникали і в *містерії, міраклі, моралітє*. Протягом століть нар. театр Росії, України й Білорусії пройшов кілька стадій розвитку. В часи Київської Русі розвивався фольклорний театр, тісно пов'язаний з усною нар. творчістю. Цей тип нар. театру вбирав у себе театр. календарні й побутові обряди, театр. елементи в нар. ігрищах і хороводах, мистецтво скоморохів. Вищою формою фольклорного театру в 17—19 ст. були вистави усних нар. драм («Цар Максиміліан і його непокірливий син Адольф», «Човен», «Цар Ірод», «Меланка» та ін.), нар. лялькового театру (укр. *вертеп*, рос. *петрушки*, білорус. батлейки). В 30-х рр. 17 ст. зародився новий тип нар. театру — аматорський, який на противагу *кріпацькому театру* і театру придворної аристократії був загальнодоступним, демократичним. До його репертуару входили п'єси *шкільного театру*, сатиричні комедії, пізніше — твори професс. драматургії. Вистави аматорських нар. театрів, зберігаючи самобутність, за сценічними формами наближалися до професс. театру. Проте, розраховані на демократичну аудиторію, вони в естетичному й соціальному відношенні відрізнялися від вистав аматорських гуртків і театрів для привілейованих шарів суспільства. На Україні у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. були аматорські гуртки в Київ. ун-ті (1857—65), при «Товаристві, кохаючому рідну мову» в Чернігові (1861—66), в Бобринці та Єлизаветграді (1856—76) за участю М. Кропивницького та І. Карпенка-Карого; театр М. Бабича в Сумах (1865—75), гурток укр. ремісничого т-ва «Зоря» (1901—05) в Чернівцях, *Гуцульський театр*, керований Г. Хоткевичем (с. Красноїлів, тепер Івано-Франк. обл.; 1910—12), Укр. людовий театр (1910—14) у Львові та ін., які ставили твори рос. і української класики. На поч. 20 ст. на Україні діяло бл. 1 тис. аматорських гуртків. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції народився нар. театр нового типу — рад. самодіяльний театр. З перших днів Рад. влади при заводах, фабриках, сільбудах, військ. частинах створювалися тисячі драм. гуртків. У 20-х рр. був поширений *агітаційний театр* («Живі газети», «*сині блузи*» тощо). На Україні працює бл. 23 тис. драм. гуртків (1980), серед них 258 нар. самодіяльних театрів (див. *Народні самодіяльні театри*), які об'єднують 365 тис. учасників. В СРСР збирають і вивчають нар. творчість спец. наук. установи (на Україні — *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* ім. М. Т. Рильського АН УРСР, *Народної творчості та культурно-освітньої роботи науково-методичний центр* Міністерства культури УРСР, обласні науково-методичні центри нар. творчості, респ. та обласні міжспілкові будинки самодіяльної творчості). Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Літ.: Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, ч. 1—2. Варшава, 1883—87; Українська народна поетична творчість, т. 1—2. К., 1958; Кирдан Б. П. Украинские народные думы (XV — начало XVII в.). М., 1962; Молдавский Д. М. Русская народная сатира. Л., 1967; Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество. М., 1977; Аникин В. П. Русская народная сказка. М., 1977; Русское народное поэтическое творчество. М., 1978; Дей О. І. Поетика української народної пісні. К., 1978; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. К., 1961; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. К., 1970; Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—68; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво, кн. 1—2. К., 1966—70; Українське народне мистецтво. Кераміка і скло. Альбом. К., 1974; Сучасне українське народне мистецтво. Альбом. К., 1976; Художні промисли України. Альбом. К., 1979; Сучасне українське художнє скло. Альбом. К., 1980; Гоберман Д. Н. Искусство гуцулов. М., 1980; Лисенко М. Про народну пісню і про народність в музиці. К., 1955; Грінченко М. З питань музичного фольклору. В кн.: Грінченко М. Вибране. К., 1959; Сокальський П. Руська народна музика... К., 1959; Попова Т. В. Русское народное музыкальное творчество, т. 1—2. М., 1962—64; Гордійчук М. Фольклор і фольклористика. К., 1979; Українські народні танці. К., 1969; Український драматичний театр, т. 1—2. К., 1959—67; Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Казимиров О. А. Український аматорський театр. К., 1965; Овруцька І. М. На сцені народного театру. К., 1979.

І. П. Березовський (народна поетична творчість), *Б. С. Бутник-Сіверський* (народне образотворче мистецтво), *М. М. Гордійчук* (народна музика), *О. А. Казимиров* (народний театр).

«НАРО́ДНА ТВО́РЧІСТЬ» — двомісячний ілюстрований журнал, орган Ін-ту укр. фольклору АН УРСР та управління в справах мистецтва при РНК УРСР. Виходив у Києві 1937—41. Див. *«Народна творчість та етнографія»*.

«НАРО́ДНА ТВО́РЧІСТЬ ТА ЕТНОГРА́ФІЯ» — журнал, орган *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* імені М. Т. Рильського АН УРСР і М-ва культури УРСР. Видається з 1925 укр. мовою у Києві. Спочатку виходив під назвою «Етно-

графічний вісник» (1925—32), згодом «Український фольклор» (1937—39), «Народна творчість» (1939—41), «Наукові записки» (т. 1—3, 1947—54). З 1957 — сучас. назва. В журналі друкуються статті з фольклору, етнографії, декоративно-ужиткового мистецтва, матеріали на допомогу худож. самодіяльності, огляди, рецензії, анотації на нові видання тощо. Виходить 6 раз на рік (1957—64 — 4 рази на рік). *С. М. Музиченко.*

«НАРО́ДНА ТРИБУ́НА» — газета, орган *Українського селянського об'єднання*. Видавалася з 2.XI 1930 до 25.IX 1932 в Самборі та Львові. Всього вийшло 53 номери. «Н. т.» захищала інтереси трудящого селянства, виступала проти колонізаторської політики бурж.-поміщицької Польщі, викривала укр. бурж. націоналістів. Газету часто конфісковувала цензура, 1932 видання її було заборонено.

«НАРО́ДНАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ НАУ́ЧНЫХ И ПРИКЛАДНЫ́Х ЗНА́НИЙ» — енциклопедичний словник для самоосвіти. Підготовлений до друку *«Харківським товариством грамотності»*, виданий 1910—12 в 14 тт. у друкарні І. Д. *Ситіна* в Москві. Кожний том присвячено окремій галузі знань (1-й — фізико-матем. науки, 2-й — природничі, 3-й — технічні, 4-й — с. г., 5-й — медицина, 10-й — нар. освіта в Росії тощо). Передмову до видання написав В. Я. *Данилевський*. В окремих томах широко представлено галузеву бібліографічну інформацію, дано предметні покажчики, вміщено ілюстрації. *Н. Ф. Королевич.*

«НАРО́ДНАЯ ПЕДАГО́ГІЯ ВЪ ПО́ЛЬЗУ УЧИ́ЛИЩЪ И УЧИТЕЛЕ́Й СЕ́ЛЬСКИХЪ» — перший на Україні методичний посібник з педагогіки для учителів народних шкіл. Автор — О. В. *Духнович*. Вийшла у Львові 1857. О. В. Духнович обстоював ідеї виховуючого навчання, виховання, пройнятого патріотизмом і народністю. Складена у формі питань і відповідей, книга містить думки про освіту, виховання, гармонійний розвиток дитини, формування моралі, патріотичних почуттів. У ній даються дидактичні поради, що сприяють успішному засвоєнню знань і трудовому вихованню, вказівки щодо розвитку творчого мислення учнів. У зверненні до вчителя, вміщеному в книзі, автор приділяє велику увагу його покликанню як просвітителя народу. «Н. п.» відіграла значну роль у пропаганді прогресивних пед. ідей на зх. землях України і в Сх. Словаччині.

М. Ф. Коваль.

НАРО́ДНЕ ВІРШУВА́ННЯ — будова вірша народної *пісні*, зумовлена як її *мелодією*, так і словесним матеріалом. Сформувавшись одночасно з мелодією і під впливом мелодії, воно є специфічним різновидом власне мовного *ритму*. Н. в. виявляється в залежності від звукового ладу й інтонаційної організації мови. У сх.-слов'ян. народів Н. в. вважається силабічним, бо воно базується на стійкому поєднанні груп складів у рядку з виділенням у кожній групі провідного *наголосу*, фіксованого перед *цезурою* та прикінцевою паузою. У рос. Н. в. розрізняють три-, дво- та чотиринаголосний вірші. В укр. Н. в. є два типи ритмічної будови: силабічний (рівноскладовий) вірш та речитативний (нерівноскладовий, з домінуючим у кінці рядка наголосом). Силабічні розміри різноманітні: 12-складові, 10-складові (в історичних, обрядових, соціально-побутових та ін. піснях), 8- та 6-складові (переважно в танцювальних та жартівливих піснях). Дуже популярний *коломийковий вірш* (див. *Коломийки*). У Н. в. велика роль належить *римі*. Народні *думи* та *голосіння* складалися в речитативному ритмі. Н. в. справило великий вплив на розвиток літ. *віршування*.

Літ.: Штокмар М. П. Исследования в области русского народного стихосложения. М., 1952; Колесса Ф. М. Ритміка українських народних пісень. В кн.: Колесса Ф. М. Музикознавчі праці. К., 1970; Грица С. Й. Мелос української народної епіки. К., 1979.

Г. К. Сидоренко.

НАРО́ДНЕ ГОСПОДА́РСТВО — історично сформований комплекс (сукупність) галузей суспільного *відтворення*, що пов'язані між собою *поділом праці* і охоплюють всю систему відтворення в певних територіальних межах (країна, союзна республіка, область). Термін «народне господарство» часто вживають як синонім виразу «економіка країни» або «національна економіка». Н. г. включає галузі матеріального виробн. та галузі *невиробничої сфери*. Матеріальне виробн., в свою чергу, поділяється на галузі, що виробляють *засоби виробництва* (I підрозділ сусп. виробн.), та галузі, що виробляють предмети споживання (II підрозділ). Матеріальною основою Н. г. є *матеріально-технічна база суспільства*. Соціально-екон. природа Н. г. визначається характером панівних у даному суспільстві *виробничих відносин*. Історично Н. г. виникає в період утвердження капіталістичного способу виробн. (див. *Капіталізм*), коли внаслідок розвитку великої машинної індустрії, розширення нац. ринку значно поглиблюється сусп. поділ праці, зростають екон. зв'язки між спеціалізованими ланками виробн. Н. г. капіталістичних країн грунтується на приватній власності на засоби виробн., функціонує на базі притаманних капіталістичному відтворенню законів. Це виявляється у стихійності та циклічності його розвитку, посиленні соціально-екон. суперечностей. Державно-монополістичне регулювання економіки не здатне протидіяти *економічним кризам, інфляції, безробіттю*, що охоплюють Н. г. капіталістичних країн. Соціалістичне Н. г. базується на суспільній власності на засоби виробн., що в процесі його розвитку дає змогу широко використовувати притаманні соціалізмові корінні соціально-екон. переваги над капіталізмом. Найважливішими з них є планомірний розвиток Н. г., гармонійне поєднання інтересів усіх ланок Н. г., всіх учасників сусп. виробн., підпорядкованість Н. г. найвищій меті соціалістичного виробн.— найповнішому задоволенню матеріальних і духовних потреб людини. Важливою особливістю сучас. етапу розвитку Н. г. є прискорення темпів *науково-технічного прогресу*, що зумовлює інтенсивне нарощування *потенціалу науково-технічного* і *потенціалу економічного*.

Структура народного господарства СРСР постійно ускладнюється. На сучас. етапі вона включає 164 галузі і 203 підгалузі. В 1979 в Н. г. країни налічувалося 43,9 тис. підприємств на самостійному балансі, 20,8 тис. радгоспів, 26,4 тис. колгоспів, 9,3 тис. міжгосп. підприємств і орг-цій, 26,8 тис. буд.-монтажних орг-цій, тисячі підприємств ін. галузей. Ускладнення структури Н. г. та екон. зв'язків між його ланками зумовлює зростання ролі виробничої *інфраструктури — матеріально-технічного постачання, зв'язку, транспорту* та ін. Під впливом *науково-технічної революції* зростає питома вага провідних галузей Н. г.— *машинобудування, хімічної промисловості* та *нафтохімічної промисловості*, електроенергетики. Особливо прискореними темпами розвиваються *приладобудування* і виробн. засобів автоматизації, електроніка, радіопромисловість, виробн. пластмас та синтетичних смол, що справляють значний вплив на зростання продуктивності сусп. праці, підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* та *якості продукції*. Особливого значення їхній розвиток набуває у процесі створення *матеріально-технічної бази комунізму*, поліпшення змісту та умов праці.

Управління народним господарством здійснюється на основі ленінського принципу демократичного централізму, тобто поєднання централізованого керівництва з активною участю трудових колективів, усіх трудящих в управлінні. Це забезпечує не лише концентрацію зусиль та ресурсів на найважливіших ділянках госп. буд-ва, послідовне здійснення науково обґрунтованого плану розвитку Н. г., а й сприяє ефективнішому використанню ресурсів в інтересах суспільства й кожного його члена. В процесі істор. розвитку нар. г-ва СРСР під впливом значного поглиблення сусп. поділу праці, зростання масштабів економіки та ускладнення системи екон. зв'язків формується *єдиний народногосподарський комплекс СРСР*. Він охоплює виробн., розподіл та обмін на території країни, є якісно вищим ступенем розвитку Н. г. СРСР, що притаманний етапові розвинутого соціалізму. Н. г. союзних республік — органічні складові частини нар.-госп. комплексу, які є матеріальною основою зміцнення братерської співдружності всіх націй і народностей Рад. країни, передумовою зміцнення нової істор. спільності людей — рад. народу. Нар. г-во СРСР характеризується високими і сталими темпами екон. та соціального розвитку. Так, за 1965—79 валовий сусп. продукт зріс на 130%, нац. доход — на 128%, виробничі осн. фонди — на 199%, обсяг пром. продукції — на 158%, валова продукція с. г.— на 38%, обсяг капі-

Обкладинка книги О. Духновича **«Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ».**

таловкладень — на 134%, чисельність робітників і службовців — на 44%, продуктивність сусп. праці — на 97%. За цей період реальні доходи на душу населення підвищилися на 88%, середня заробітна плата робітників і службовців — на 67%, оплата праці колгоспників — на 122%, виплати та пільги з сусп. фондів споживання — на 162%. Н. г. країн соціалістичної співдружності, що становлять *світову систему соціалістичного господарства*, дедалі тісніше пов'язуються між собою в процесі *соціалістичної економічної інтеграції*. Розвиток взаємовигідного співробітництва з капіталістичними країнами визначає місце Н. г. Рад. Союзу в системі *світового господарства*. Див. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, а також *Українська Радянська Соціалістична Республіка* та окремі статті про ін. союзні республіки.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 24; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі. Промови і доповіді, т. 1—2. К., 1980; Лященко П. И. История народного хозяйства СССР, т. 1—3. М., 1947—56; История социалистической экономики СССР, т. 1—6. М., 1976—80; Перспективы развития социалистической экономики и проблемы повышения эффективности общественного производства. К., 1978; Чухно А. А. Экономическая система СССР на этапе развитого социализма. К., 1979; Народное хозяйство СССР в 1979 году. Статистический ежегодник. М., 1980

І. С. Ступницький

НАРО́ДНЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1944 в Румунії — антифашистське повстання рум. трудящих, у ході якого було повалено військ.-фашист. диктатуру Й. *Антонеску*; поклало початок нар.-демократичній революції. Підготовку і керівництво повстанням здійснювала Компартія Румунії (КПР), з ініціативи якої влітку 1943 було створено *Патріотичний антигітлерівський фронт*. Весною 1944 досягнуто угоди про єдність дій між КПР і С.-д. партією. Створення Нац.-демократичного блоку (20.VI) дало можливість залучити до боротьби проти фашизму і реакції різнорідні політ. сили країни. Успішно проведена Рад. Армією *Ясько-Кишинівська операція 1944* та активізація визвольної боротьби рум. народу створили сприятливі умови для масового і організованого збройного виступу. Повстання почалося 23.VIII. Вже 24.VIII Румунія припинила воєнні дії проти антигітлерівської коаліції. 24—30.VIII патріотичні загони, а також частини і з'єднання рум. армії, що перейшли на бік повсталих, вели боротьбу проти нім.-фашист. військ у Бухаресті, в долині Прахови та ін. районах. Вступ 31.VIII до Бухареста Рад. Армії завершив перемогу повстання. В СРР 23.VIII — національне свято.

Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

НАРО́ДНЕ ОПОЛЧЕ́ННЯ 1611—12 під керівництвом Мініна і Пожарського, Друге ополчення — об'єднання патріотичних сил Росії, що відіграло вирішальну роль у визволенні Москви на завершальному етапі боротьби проти *польської і шведської інтервенції початку 17 століття*. Створене у Нижньому Новгороді восени 1611 на заклик К. *Мініна* після захоплення інтервентами значної частини країни, в т. ч. Москви і Смоленська, і розпаду першого ополчення 1611. Військ. керівником Н. о. було запрошено кн. Д. М. *Пожарського*. Гол. сили — *посадські люди* і селяни, а також дрібне і серед. дворянство, козацтво. Було створено тимчасовий урядовий орган — «Раду всієї Землі». 22—24.VIII (1—3.IX) Н. о. розгромило під Москвою польс. армію на чолі з гетьманом К. Ходкевичем. 22—26.X (2—5.XI) капітулювала залога інтервентів у Москві. Після визволення столиці масовий рух проти інтервентів розгорнувся по всій країні. З ініціативи керівників Н. о. 1613 для виборів нового царя зібрався Земський собор (див. *Земські собори*).

НАРО́ДНЕ ОПОЛЧЕ́ННЯ У ВЕЛИ́КІЙ ВІТЧИЗНЯ́НІЙ ВІЙНІ 1941—45 — нар. добровільні військ. збройні формування з осіб, які не підлягали першочерговому призову по мобілізації; створені під час Великої Вітчизняної війни для допомоги діючій армії і участі в охороні тилу; одна з форм патріотичного руху рад. народу. Під керівництвом місц. парт. орг-цій у прифронтових містах, районах формувалися робітн. загони самооборони, які в перші дні війни взяли участь у боях на вулицях Бреста, Перемишля, Ліепаї та ін. На кінець липня 1941 в прифронтовій смузі було організовано 1755 (328 тис. чол.) *винищувальних батальйонів*. Ініціатива створення масових ополченських формувань належала парт. орг-ціям і трудящим Ленінграда. Всього по країні вступили в ополчення понад 4 млн. чол. Було сформовано бл. 60 д-зій, 200 окремих полків та ін. підрозділів. Проте в зв'язку з швидким наближенням фронту їхню організацію не було завершено. Через ополчення в діючу армію влилося понад 2 млн. бійців. Так у липні — листопаді 1941 в Москві та Моск. обл. було сформовано 16 д-зій нар. ополчення (160 тис. чол., потім їх було перетворено на кадрові стріл. д-зії), в Ленінграді в липні—вересні 1941 10 д-зій нар. ополчення та 16 кулеметно-арт. батальйонів (130 тис. чол.). На Україні, гол. чин. в її центр. і сх. областях, формувалися 2 ополченські корпуси (в Харкові і Дніпроп. обл.) та 8 д-зій нар. ополчення [Ворошиловгр., Сталінській (Донец.) і Сум. областях, в містах Кременчуці і Кіровограді]. З них у боях, як самостійні з'єднання, брала участь Кременчуцька д-зія, а інші в зв'язку з незавершеністю формування вели бойові дії окремими частинами, вливалися в партизан. загони, використовувалися для поповнення з'єднань Рад. Армії. Значний контингент нар. ополчення брав участь в обороні міст-героїв Києва (бл. 35 тис. чол.), Одеси (бл. 55 тис.), а також Харкова Донбасу. В Білорусії, в основному в її сх. областях, було створено понад 200 різних ополченських формувань (бл. 33 тис. чол.). Три полки нар. ополчення діяли в Карелії. Комуністичні і робітн. полки було створено в Естонії, Литві, Молдавії. На тер. Латвії вели боротьбу проти ворога загони парт.-рад. активу. Створення масових нар. ополчень в роки війни відіграло важливу роль у зміцненні прифронтового тилу та поповненні військ резервами. В діючу армію влилося 36 д-зій, з них 26 пройшли всю війну, 8 — закінчили війну під гвард. прапорами. За мужність і героїзм багато воїнів нагороджено орденами та медалями, удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Іл. див. т. 2, с. 149.

М. В. Погребінський.

НАРО́ДНЕ ОПОЛЧЕ́ННЯ У ВІТЧИЗНЯ́НІЙ ВІЙНІ 1812 — допоміжні військ. формування, створені в Росії згідно з маніфестом *Олександра I* від 6 (18).VII 1812 на час війни. Були одним з проявів патріотичного піднесення народу під час *Вітчизняної війни 1812*. До земських піхотних полків набирали кріпаків і держ. селян. Сподіваючись на звільнення від кріпацтва після війни, кріпаки охоче йшли в ополчення. За маніфестом райони формування ополчень обмежувалися 16 центр. губерніями. Кінні козачі полки формувалися на Україні, Дону, Уралі та в ін. районах. На Лівобережній Україні було сформовано 15 козачих полків, а також 5 кінних підрозділів — загони *лісових козаків* у Київ., Подільській, Волинській губерніях і Тернопільському окрузі та ескадрон херсон. козаків. Із загонів черніг. ополчення було створено т. з. *кордонний цеп*. Заг. кількість ополченців досягла 220 тис. чол., у т. ч. на Україні — бл. 70 тис. чол. Більшість ополчень утримувалася на кошти населення. У формуванні ополчення на Полтавщині брав участь І. П. *Котляревський*. Ратники укр. ополчень успішно захищали пн.-зх. кордони України, брали участь у *партизанському русі у Вітчизняній війні 1812* і в закордонних походах рос. військ. Після повернення в Росію нар. ополчення було розформовано; кріпаків повернено поміщикам.

В. Є. Спицький.

НАРО́ДНЕ ПОВСТА́ННЯ 1945 в Чехії — антифашистське повстання в травні 1945. Див. *Травневе повстання 1945* в чеських землях.

НАРО́ДНИЙ ДЕПУТА́Т — в СРСР повноважний представник виборців у *Раді народних депутатів*. Правове становище Н. д. в системі рад. представницької демократії, форми і методи його діяльності, а також її осн. гарантії визначаються *Конституцією СРСР* (глава 14), конституціями союзних і авт. республік (в УРСР — глава 11), Законом СРСР про статус народних депутатів в СРСР, ін. законодавчими актами про представницькі органи держ. влади. Н. д. дістає свої повноваження в результаті обрання його до Ради на основі загального, рівного і прямого *виборчого права* при таємному голосуванні. Н. д. може бути

кожний громадянин СРСР, який досяг 18 років; депутатом *Верховної Ради СРСР* — громадянин СРСР, який досяг 21 року. Депутати Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних і авт. республік обираються строком на 5 років, місц. Рад — на 2,5 року. Н. д. уповноважені народом брати участь у здійсненні Радами держ. влади, виражати його волю та інтереси. Беручи участь у роботі Рад, вони розв'язують питання держ., госп. і соціально-культур. будівництва, організують проведення рішень Рад у життя, здійснюють контроль за роботою держ. органів, підприємств, установ і орг-цій. У своїй діяльності вони керуються загальнодерж. інтересами, враховують запити населення *виборчого округу*, домагаються втілення в життя *наказів виборців*. Депутати Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних і авт. республік мають право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді, до якої їх обрано. Н. д. має право запиту до відповідних держ. органів і службових осіб (див. *Запит депутатський*), а також право звертатися до всіх держ. і громад. органів, підприємств, установ, орг-цій у питаннях депутатської діяльності і брати участь у розгляді поставлених питань. З метою забезпечення своєчасного розгляду і правильного розв'язання питань, поставлених у листах депутатів Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради СРСР 21.V 1980 прийняла постанову «Про порядок розгляду листів депутатів Верховної Ради СРСР». В ній, зокрема, встановлено, що керівники держ. і громад. органів, підприємств, установ, орг-цій особисто відповідають за своєчасний розгляд і правильне вирішення питань, поставлених у листах та ін. зверненнях депутатів. Н. д. здійснює свої повноваження, не поривaючи з виробничою або службовою діяльністю, він користується депутатською недоторканністю (див. *Недоторканність депутата*). Н. д. підтримує зв'язок з виборцями, з колективами і *громадськими організаціями*, які висунули його кандидатом у депутати, і звітує перед ними про свою роботу і роботу Ради. В будь-який час Н. д., який не виправдав довір'я, може бути відкликаний за рішенням більшості виборців (див. *Відкликання депутата*).

Я. Я. Колотуха.

«НАРО́ДНИЙ КАПІТАЛІ́ЗМ» — бурж.-апологетична концепція, що зображує сучасний капіталізм як новий суспільний лад, позбавлений усіх минулих негативних рис. Виникла і поширилася в 40—50-х рр. 20 ст. Родоначальниками цієї концепції були амер. економісти М. Надлер, А. Берлі, Г. Мінс. Згодом її стали проповідувати П. Семюелсон, Е. Мейсон, П. Дракер (США), Л. Ерхард (ФРН), Дж. Коул (Великобританія) та ін. В основі тверджень прихильників «Н. к.» лежать концепції т. з. *«демократизації капіталу»*, або розсіювання приватнокапіталістичної *власності* шляхом поширення *акцій* серед населення (див. *«Дифузія власності»*); *«революції керуючих»*, або т. з. переходу влади на монополістичних підприємствах до рук найманих керуючих — менеджерів; *«революції в доходах»*. Внаслідок цього нібито зменшується різниця між класами і верствами капіталістичного суспільства в рівні доходів, настає *«гармонія інтересів»* і створюється *«загального добробуту держава»*, капіталістична власність нібито стає колективною, народною. Купівля робітниками або службовцями акцій розглядається як доказ перетворення робітника на капіталіста, на співвласника підприємства. Насправді ж поширення дрібних акцій сприяє мобілізації додаткових коштів і полегшує контроль над *акціонерним товариством* з боку великих акціонерів, які володіють *контрольним пакетом акцій*. Концепція «Н. к.» спрямована на відвернення уваги робітн. класу і всіх трудящих від боротьби за повалення капіталістичного ладу, на створення ілюзії про можливість автоматичного перетворення капіталізму на новий лад, т. з. «народний капіталізм».

Літ.: Хромушин Г. Б. Развеянные мифы. Критика доктрины «американской исключительности». М., 1969; Павова М. «Народный капитализм» сегодня. М., 1970; Критика буржуазных реформистских и ревизионистских экономических теорий. М., 1979; Ландберг Ф. Богачи и сверхбогачи. Пер. с англ. М., 1975.

С. В. Мочерний.

НАРО́ДНИЙ КОМІСАРІА́Т У СПРА́ВАХ НАЦІОНА́ЛЬНОСТЕЙ, Наркомнац — центр. галузевий орган держ. управління РРФСР, що спрямовував роботу по здійсненню ленінської нац. політики, принципи якої було закріплено в *Декларації прав народів Росії*. Створений за Декретом *Другого Всеросійського з'їзду Рад* від 26.X (8.XI) 1917 «Про заснування Робітничого і селянського уряду». При Наркомнаці було організовано 18 нац. комісаріатів (відділів), у т. ч. укр. відділ, створений у травні 1918 для допомоги укр. народові у визвольній війні проти австро-нім. окупантів. На Рад. Україні в складі *Народного Секретаріату* діяло нар. секретарство міжнац. справ, згодом перетворене на секретарство закордонних справ. Діяльність Н. к. у с. н. сприяла зміцненню дружби народів, здійсненню ними права на самовизначення, відіграла важливу роль у створенні нац. рад. республік та об'єднанні їх у Союз РСР. Наркомнац ліквідовано в квітні 1924 за постановою ВЦВК від 7.VII 1923, оскільки він закінчив свою основну місію.

НАРО́ДНИЙ КОНТРО́ЛЬ — в СРСР система державного і громадського контролю за роботою держ. органів, кооперативних і громадських орг-цій, підприємств та установ, службових осіб, за виконанням директив партії, рад. законів, рішень Уряду. Н. к. відіграє важливу роль у здійсненні завдань і функцій рад. загальнонар. д-ви, є однією з форм *соціалістичної демократії*, знаряддям поліпшення і вдосконалення *державного апарату*, зміцнення держ. і трудової дисципліни, додержання *соціалістичної законності*, всебічного зміцнення і охорони *соціалістичної власності*, боротьби за збереження й доцільне витрачання держ. коштів, охорони прав і законних інтересів рад. громадян. Право контролю належить рад. народові і здійснюється трудящими з перших днів перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції. На різних етапах розвитку Рад. д-ви змінювалися форми організації держ. і громад. контролю, але його суть, осн. завдання, спрямованість залишались незмінними. Конституція СРСР 1977 у ст. 92 (ст. 81 Конституції УРСР) закріпила принципові засади організації і діяльності Н. к. у *розвинутому соціалістичному суспільстві*. 30. XI 1979 прийнято Закон СРСР про народний контроль в СРСР, у якому визначено завдання, систему, порядок утворення, функції, повноваження і організацію діяльності *органів народного контролю*.

Літ.: Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про народний контроль в СРСР. К., 1980; Потарикіна Л. Л. Ленінські принципи державного контролю. К., 1969.

Л. Л. Потарикіна.

НАРО́ДНИЙ РУХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ АНГО́ЛИ, МПЛА) португ. MPLA; Movimento Popular de Libertaçao de Angola) — революц.-демократична організація, яка очолювала нац.-визвольну боротьбу народів Анголи проти португ. колоніального панування. Засн. 1956. В 1961 очолила збройне повстання в Анголі, що переросло в загальнонар. боротьбу проти португ. колонізаторів. Після проголошення незалежності Анголи (1975) стала правлячою орг-цією. В 1977 перетворена на авангардну партію робітн. класу — *МПЛА — Партію праці*.

НАРО́ДНИЙ СЕКРЕТАРІА́Т — перший Рад. робітничо-сел. уряд України. Утворений у Харкові 17 (30).XII 1917 за постановою обраного *Першим Всеукраїнським з'їздом Рад* ЦВК Рад України. До складу Н. С. входили 12 нар. секретарств — колегіальних органів, що відали окремими галузями держ. управління (секретарства внутр. справ, військ. справ, праці, торгівлі і пром-сті, фінансів, продовольства, зем. справ, міжнаціональних справ, нар. освіти, пошт і телеграфів, шляхів, юстиції), очолюваних нар. секретарями, і керуючого справами Н. С. Всі нар. секретарі були більшовиками [Артем (Ф. А. Сергєєв), С. С. Бакинський, Є. Б. Бош, В. П. Затонський, М. О. Скрипник та ін.], лише секретарство зем. справ очолював лівий есер. Нар. секретарство міжнац. справ фактично відало й іноз. справами. Першим головою Н. С. (з березня 1918) був М. О. Скрипник. Н. С., підтримуваний трудящими України, очолив їх боротьбу проти *Центральної ради* і *каледінщини*, згодом — проти австро-нім. окупантів, керуючи водночас рад. будівництвом на місцях. Оскільки в умовах громадян. війни Н. С. не зміг сконструювати власний апарат, він використовував апарат місц. Рад, здійснюючи керівництво як через них, так і шляхом призначення на місця спец. комісарів.

Н. С. діяв у тісному контакті з Радою Народних Комісарів Рад. Росії. 19.XII 1917 (1.I 1918) РНК призначив Г. К. Орджонікідзе своїм надзвичайним комісаром на Україні, а Н. С. 6 (19).I 1918 — В. П. Затонського повноважним представником при Раднаркомі з правом ухвального голосу в питаннях, що стосуються України. 30.I (12.II) — 28.II 1918 Н. С. працював у Києві, згодом, у зв'язку з наступом австро-нім. військ, — у Полтаві, Катеринославі, Таганрозі. 18.IV 1918 на спільному засіданні ЦВК Рад України і Н. С. його було реорганізовано у *Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів 1918.*

В. С. Левін.

НАРО́ДНИЙ СУД — в СРСР суд першої інстанції. Див. *Районний (міський) народний суд.*

НАРО́ДНИЙ СУДДЯ — в СРСР суддя в складі *районного (міського) народного суду.* Відповідно до ст. 152 Конституції СРСР Н. с. обираються громадянами району або міста на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 5 років. Н. с. може бути обраний кожний громадянин СРСР, який досяг до дня виборів 25-річного віку і користується виборчим правом. Н. с. відповідальні перед виборцями, що їх обрали, звітують перед ними і, якщо не виправдають довір'я, можуть бути достроково відкликані у встановленому законом порядку.

Н. с. та два народні засідателі утворюють склад суду. При розгляді справи Н. с. є головуючим у судовому засіданні. Справи про адміністративні *проступки,* віднесені до компетенції нар. суду, Н. с. розглядає одноособово. Йому також надано право одноособово розглядати заяви про вчинені злочини, що надійшли до нар. суду, і при наявності підстав порушувати кримінальні справи, а також вирішувати питання про віддання обвинуваченого до суду, коли для цього немає потреби проводити *розпорядче засідання суду.* Н. с. незалежні й підкоряються тільки законові (див. *Незалежність суддів*). Н. с. може бути притягнений до *відповідальності кримінальної* й усунений з посади або заарештований лише за згодою Президії Верховної Ради відповідної союзної республіки, за службові проступки може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності дисциплінарною колегією обл. суду.

Я. П. Нагнойний.

НАРО́ДНИЙ ТА́НЕЦЬ — див. *Народна творчість.*

НАРО́ДНИЙ ТЕАТР, Державний народний театр — створений в Києві в жовтні 1918 під керівництвом П. К. *Саксаганського.* В складі трупи були відомі діячі дожовтн. укр. театру — Л. *Ліницька,* Ф. *Левицький,* І. *Замичковський,* Г. *Затиркевич-Карпинська,* О. *Корольчук,* С. *Паньківський,* Р. Чичорський та ін. Н. т. продовжував кращі реалістичні традиції дожовтневого демократичного мистецтва. В репертуарі Н. т. були п'єси укр. класики — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Дай серцю волю, заведе в неволю», «По ревізії» М. Кропивницького, «Сава Чалий», «Суєта», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого тощо: зарубіжних авторів — «Розбійники» Ф. Шіллера, «Уріель Акоста» К. Гуцкова. Велике художнє й громад. значення мала вистава «Розбійники» (в ролі Франца Моора — П. Саксаганський, Карла Моора — Б. *Романицький*). Діяльність Н. т. припинилася навесні 1922. Безпосереднім його спадкоємцем став організований того ж року театр ім. М. К. Заньковецької (тепер — *Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької), до якого ввійшло осн. акторське ядро митців Народного театру.

Є. С. Хлібцевич.

«НАРО́ДНИЙ УЧИ́ТЕЛЬ» — газета для вчителів, орган Всеукр. комітету профспілки працівників освіти. Видавалась укр. мовою (1925—30) у Харкові з тижневим додатком «Виробнича думка» (1928—30) і місячними додатками «Самонавчання» (1928) та «Література і побут» (1928—29). В газеті вміщувались переважно методичні матеріали.

НАРО́ДНИЙ ФРОНТ — форма організації широких народних мас для спільної боротьби проти *фашизму* і війни, за міжнародний *мир,* демократію, нац. незалежність і соціальний прогрес. Н. ф. виник у серед. 30-х рр. у ряді капіталістичних країн. Ініціатором створення Н. ф. та його керівною силою став робітн. клас на чолі з марксистсько-ленінськими партіями. Н. ф. об'єднує під керівництвом робітн. класу селянство, прогресивну інтелігенцію та серед. прошарки (див. *Єдиний фронт*). Залежно від істор. умов завдання, склад і форми діяльності Н. ф. змінюються. Необхідність створення Н. ф. гостро постала в 1-й пол. 30-х рр. у зв'язку з виникненням загрози фашизму і війни. Після спроби фашист. перевороту у Франції (лютий 1934) тут за ініціативою комуністів 1935 було створено Н. ф. Перемога на парламентських виборах (квітень — травень 1936) партій, що ввійшли до Н. ф., і перебування 1936—38 у Франції при владі урядів, що спиралися на Н. ф. (комуністи не входили до їхнього складу, але підтримували їх у питанні виконання програми Н. ф.), дало змогу перешкодити встановленню фашист. диктатури й здійснити ряд заходів щодо поліпшення становища трудящих. VII конгрес Комінтерну (1935) на основі доповіді Г. *Димитрова* дав глибокий аналіз тактики Н. ф. і вказав, що вона може привести до створення урядів Н. ф., а також зазначив, що в колоніальних і залежних країнах Н. ф. виступає у формі єдиного антиімперіалістичного, антиколоніального фронту. В 1936 Н. ф. було створено в Іспанії (див. *Іспанська революція 1931—39*), де він здобув перемогу на виборах 1936 і протягом 1936—39 очолював боротьбу народу проти ісп. фашистів і нім.-італ. інтервентів. У Китаї компартія домоглася створення антияпон. Н. ф. (1937), який, незважаючи на зрадництво *гоміндану,* відіграв значну роль у війні проти япон. загарбників. У Чілі Н. ф., що був створений 1936, домігся сформування на його базі уряду за участю комуністів (1938—41). На початку *другої світової війни 1939—45* в окупованих країнах, а пізніше під впливом переможних дій Рад. Армії — в країнах фашист. блоку на основі тактики Н. ф. розгорнувся *Рух Опору.*

В післявоєнний період Н. ф. відіграв значну роль у перемозі нар.-демократичних і соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії, в завоюванні нац. незалежності народами багатьох країн Африки та Азії. Таким чином, в умовах розгрому фашизму та зміцнення сил соціалізму Н. ф. (Нац. фронт) перетворився з визвольного, загальнодемократичного на антикапіталістичний, антиімперіалістичний рух. Єдність демократичних сил відіграла значну роль у перемозі *Кубинської революції* 1959. В Чілі напередодні президентських виборів 1970 було створено демократичну коаліцію Нар. єдність, що об'єднала всі ліві партії. Уряд блоку Нар. єдності (1970—73), очолений С. *Альєнде Госсенс,* здійснив у країні ряд революц. перетворень, але внаслідок фашист. перевороту 1973 був підступно повалений чілійською реакцією, що діяла у зговорі з амер. імперіалізмом. Партії Нар. єдності перейшли на нелегальне становище. В Уругваї 1971 було створено Широкий фронт, що об'єднав демократичні й патріотичні сили країни і під керівництвом компартії повів боротьбу проти диктаторського режиму, проти втручання США у внутрішні справи, за демократію і мир. У Нікарагуа прогресивні сили народу, об'єднавшись для боротьби проти військово-поліцейської тиранії А. Сомоси, утворили орг-ції Патріотичний фронт і Рух єдиного народу, які під керівництвом бойового авангарду революц. руху Нікарагуа — Сандіністського фронту нац. визволення — 19.VII 1979 скинули диктатуру А. Сомоси. В Сальвадорі внаслідок консолідації патріотичних і демократичних сил на чолі з компартією 1980 утворилося єдине політ. керівництво і заг. штаб орг-цій, що повели збройну боротьбу проти реакц. режиму військово-цивільної хунти. Досвід створення і зміцнення Н. ф. відображено у програмних документах міжнар. *Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960,* а також *Наради комуністичних і робітничих партій 1969.*

Літ.: Ленін В. І. Зауваження до тез про єдиний фронт. Повне зібрання творів, т. 44; Резолюции VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала. М., 1935; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; VII конгресс Коминтерна и борьба за

создание Народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1977; Димитров Г. М. Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма. М., 1935; Димитров Г. Народный фронт. К., 1972; Международное коммунистическое движение. Очерк стратегии и тактики. М., 1972.

А. К. Мартиненко.

НАРО́ДНИЦТВО — ідеологія і рух різночинної інтелігенції на бурж.-демократичному етапі визвольної боротьби в Рос. державі (1861—95). За визначенням В. І. Леніна, Н. «є ідеологія (система поглядів) селянської демократії в Росії» (Повне зібр. тв., т. 22, с. 290). Н. поєднувало в собі радикальну бурж.-демократичну програму з ідеями *утопічного соціалізму*. Виступало одночасно проти кріпосництва та його залишків і проти бурж. розвитку країни. З самого початку в Н. намітилися дві тенденції — революційна і ліберальна. Революц. народники 60—80-х рр. прагнули різними шляхами підняти сел. революцію. З серед. 80-х рр. панівним став ліберальний (реформістський) напрям. Н. мало всерос. характер, у русі брали участь представники багатьох національностей. Значного розвитку набуло Н. на Україні. Родоначальниками Н. були О. І. Герцен і М. Г. Чернишевський. Своїми ідеями й діяльністю вони зробили величезний вплив на сучасників і наступні революц. покоління. Виникнення Н. зумовлювалося назрілими потребами корінних соціально-екон. перетворень у Росії в умовах кризи кріпосництва і самодержавного ладу. Центр. ланкою системи поглядів Н. стала ідея некапіталістичного шляху розвитку Росії, ідея переходу до соціалізму через збереження, використання і перетворення колективістських засад сільс. общини. Наприкінці 60— у 70-х рр. теоретичним обґрунтуванням цієї ідеї стала суб'єктивна соціологія (див. *Суб'єктивна школа* в соціології), яка, хоч і відображала за своїм соціальним змістом революц.-демократичні тенденції, була проявом ідеалізму в тлумаченні процесів сусп. розвитку. Ідеологами революц. Н. в 70-х рр. були П. Л. *Лавров*, М. О. *Бакунін*, П. М. *Ткачов*. Під їхнім впливом у Н. склалися пропагандистський, бунтарський і політико-змовницький напрями. Революц. народники в теорії і практиці боротьби зробили значний крок уперед порівняно з дворянськими революціонерами. Вони стали ближче до нар. мас у захисті їхніх інтересів і поглядах на роль трудящих у революції. Народники прагнули викликати сел. революцію, забезпечити народові «землю і волю», знищити поміщицьке землеволодіння, самодержавний лад. Революц. народники виходили з примату соціальної революції над політичною, тісного зв'язку демократичних і соціалістичних перетворень, вели боротьбу проти лібералізму. У 80-х рр. в Н. поширився «економічний романтизм» (В. П. Воронцов, М. Ф. *Даніельсон* та ін.) — дрібнобурж. теорія, що зводилася до обґрунтування безперспективності капіталістичного розвитку Росії і необхідності переходу до «нар. виробництва» — некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного методу організації г-ва тощо.

Початок руху Н. належить до періоду революц. ситуації 1859—61. Окремі елементи Н. були вже в політ. прокламаціях («К молодому поколению», 1861; «*Молодая Россия*», 1862). В умовах піднесення масового руху і боротьби демократичної інтелігенції виникла революц.-демократична орг-ція «*Земля і воля*» (1861—64). Тенденції Н. набули дальшого розвитку в діяльності *Ішутінського гуртка* (1863—66) та *нечаєвців* (1869; див. також «*Народна розправа*»). З кін. 60-х рр. почалося нове піднесення революц.-демократичного руху в Росії. Великий вплив на його посилення зробили *Паризька комуна 1871*, діяльність *Інтернаціоналу 1-го*. Значно зросли кількість учасників руху, його розмах і дійовість. Робилися спроби реалізувати на практиці народницькі ідеї. На поч. 70-х рр. виникли численні народницькі гуртки. Особливо діяльними були гуртки *чайковців*, які існували в Петербурзі, Москві, Одесі, Києві, а також братів Жебуньових (див. С. О. *Жебуньов*), «*Київська комуна*». Навесні та влітку 1874 почалося масове «*ходіння в народ*», яке було першою серйозною перевіркою ідеології революц. Н. До кін. 1875 царська влада заарештувала значну частину пропагандистів, найактивніших з них засуджено за «*процесом 193-х*» (1877—78). «Ходіння в народ» виявило організаційну слабкість Н. і гостро поставило питання про необхідність створення єдиної централізованої суворо законспірованої орг-ції революціонерів. Одним з кроків у цьому напрямі було створення «Всерос. соціально-революц. орг-ції» (кін. 1874 — поч. 1875). Активну діяльність на Україні 1875—76 розгорнули «*південні бунтарі*». В 1876 у Петербурзі виникла нова народницька орг-ція, яка 1878 дістала назву «*Земля і воля*». Її організаторами і активними учасниками були М. А. *Натансон*, О. Д. *Михайлов*, Г. В. *Плеханов*, Й. В. *Аптекман*, Д. А. *Лизогуб*, В. А. *Осинський* та ін. Тісні зв'язки з «Землею і волею» підтримували учасники кол. гуртка «південних бунтарів». У 1877 його члени Я. В. *Стефанович*, Л. Г. *Дейч*, І. В. *Бохановський* створили в Чигиринському пов. таємну орг-цію серед селян для підготовки повстання (див. *Чигиринська змова 1877*). Надії землевольців підняти селянство на революцію не здійснилися. Народники знайомили робітників (яких вони розглядали як частину селянства) з ідеями соціалізму, організовували робітн. гуртки, готували з передових пролетарів пропагандистів у сел. середовищі, підтримували їхню боротьбу (див. *Казанська демонстрація 1876*). Хоч вони своєю діяльністю не формували класову самосвідомість робітників Росії, але сприяли революц.-демократичному вихованню і залученню їх до визвольного руху. Окремі народники брали участь у діяльності одес. «*Південноросійського союзу робітників*». Розчарування в результатах пропагандистської діяльності серед селян, посилення урядових репресій, а також сусп. піднесення в період назрівання нової революц. ситуації в Росії спонукали більшість народників перейти до безпосередньої боротьби проти самодержавства. Цей перехід спочатку виявився в терористичних актах проти представників царської адміністрації, збройних опорах під час арештів, в організації звільнення ув'язнених революціонерів тощо. Активною діяльністю в цьому напрямі відзначався гурток В. А. Осинського в Києві в кін. 1877 — на поч. 1879. Незгоди в програмних і тактичних питаннях боротьби, насамперед щодо застосування терору, спричинилися до розколу в серпні 1879 «Землі і волі» на дві самостійні орг-ції — «*Народну волю*», що об'єднала прихильників нової тактики політ. боротьби, і «*Чорний переділ*», що зберегла пропагандистський характер діяльності. Визначними діячами першої були А. І. *Желябов*, О. Д. Михайлов, С. Л. *Перовська*, В. М. *Фігнер*, М. І. *Кибальчич*, М. Ф. *Фроленко* та ін., другої — Г. В. Плеханов, В. І. *Засулич*, П. Б. Аксельрод, Є. М. *Ковальська*, М. Р. *Попов* та ін.

В багатьох містах, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, Єлизаветграді, Кам'янці-Подільському (див. «*Подільська дружина*»), виникли численні гуртки і групи «Народної волі». Після вбивства революціонерами 1(13).III 1881 *Олександра II* (див. *Первомартовці*) царизмові вдалося шляхом жорстоких репресій (див., зокрема, «*Процес 17-ти*») розгромити осн. сили народовольської орг-ції. У 80-х рр. подекуди продовжували діяти старі й утворювалися нові народовольські гуртки і групи (див. *Молода партія «Народної волі»*), які вже не мали належного зв'язку між собою; тоді ж робилися спроби відродити «Народну волю». В 1885 у Катеринославі було скликано з'їзд пд. народовольців з метою об'єднати революц. сили Пд. Росії. В грудні 1886 у Петербурзі виникла «Терористична фракція партії „Народна воля"», 1891— «*Група народовольців*», а в Києві — «Південноросійська група народовольців». За кордоном розгорнули роботу «Союз рос. соціалістів-революціонерів», «Група старих народовольців». У 90-х рр. діяли й ін. народницькі орг-ції. Однак відродити «Народну волю» було вже неможливо. В 1880 кол. чорнопередільці Є. М. Ковальська і М. П. *Щедрін* організували в Києві «*Південноросійський робітничий союз*», до якого, зокрема, входила й С. М. *Богомолець*. На поч. 80-х рр. частина членів «Чорного переділу» приєдналася до «Народної волі», окремі чорнопередільці-емігранти порвали з Н. і 1883 утворили марксистську *групу «Визволення праці»*. В. І. Ленін назвав плеяду революціонерів 70-х рр. у числі попередників рос. соціал-демократії, високо цінував практичну революц. діяльність на-

родників (див. Повне зібр. тв., т. 6, с. 24; т. 30, с. 298). Рух революц. народників помітно вплинув на демократичну культуру Росії того часу (л-ру, живопис, музику, історіографію). Кращі демократичні традиції революц. Н. сприйняло нове покоління борців. В умовах політ. реакції 2-ї пол. 80 — поч. 90-х рр. 19 ст. ліберальні народники намагалися підмінити революц.-визвольний рух дрібнобурж. реформаторством. Ідейними виразниками ліберально-народницького напряму були В. П. Воронцов, С. М. Кривенко, С. М. *Южаков,* М. К. *Михайловський* та ін. Представниками його на Україні були М. В. *Левитський,* Б. Д. *Грінченко,* Т. І. *Осадчий* та ін. У 80—90-х рр. народницька ідеологія стала перешкодою на шляху поширення в Росії марксизму. В боротьбі проти ліберального Н. значну роль відіграв Г. В. Плеханов і керована ним група «Визволення праці». Ідейний розгром Н. здійснив В. І. Ленін, який дав чіткий аналіз його класових коренів, соціального грунту й істор. зумовленості. В серед. 90-х рр. Н. перестало бути панівним напрямом рос. сусп. й революц. думки. *Літ.:* К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про народництво див. Предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. 1—2. М.—Л., 1964—65; Итенберг Б. С. Движение революционного народничества. М., 1965; В. И. Ленин и русская общественно-политическая мысль XIX — начала XX в. Л., 1969; Твардовская В. А. Социалистическая мысль России на рубеже 1870—1880-х годов. М., 1969; Малинин В. А. Философия революционного народничества. М., 1972; Пантин И. К. Социалистическая мысль в России: переход от утопии к науке. М., 1973; Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; Социологическая мысль в России. Л., 1978; Троицкий Н. А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма. 1866—1882. М., 1978; Карпачёв М. Д. Русские революционеры-разночинцы и буржуазные фальсификаторы. М., 1979; Крайнева Н. Я., Пронина П. В. Народничество в работах советских исследователей за 1953—1970 гг. Указатель литературы. М., 1971. *А. М. Катренко.*

НАРО́ДНІ БІБЛІОТЕ́КИ — безплатні бібліотеки для широких верств населення в дореволюц. Росії. Н. б. засновувались і утримувались земствами, міськ. думами, культур.-осв. і кооп. орг-ціями, селянськими общинами й окремими особами. Перші Н. б. на Україні виникли в 60—70-х рр. 19 ст. на Херсонщині, Харківщині, пізніше — в Одесі. Н. б. були і на Зх. Україні: у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі та ін. Н. б. контролювались місцевою владою й духівництвом, однак демократична інтелігенція часто використовувала їх для поширення прогрес. літератури. Див. також *Народні читання, «Просвіта».*

НАРО́ДНІ БУДИ́НКИ — культурно-осв. заклади клубного типу в дореволюц. Росії. Виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. Засновувались громад., земськими та ін. орг-ціями в містах і селах для поширення елементарних знань. При них діяли б-ки, читальні, книжкові магазини, лекційні й театр. зали, працювали різні курси чи гуртки. На Україні Н. б. існували в Києві (з 1900), Харкові (з 1903), Львові (з 1851), а також в Одесі, Полтаві, Житомирі, Лохвиці, Прилуках та ін. містах. В ряді Н. б. на Україні керівництво було в руках бурж. інтелігенції, яка в своїй більшості перебувала під впливом націоналістичних партій. Царський уряд сподівався, що Н. б. допоможуть відвернути трудящих від політ. боротьби проти самодержавства. Н. б. часто використовували більшовики для ведення революц. пропаганди, організації мітингів та підпільних гуртків. *П. Д. Соломуха.*

НАРО́ДНІ ЗАСІДА́ТЕЛІ — в СРСР громадяни, обрані у встановленому законом порядку до складу судів, які розглядають цивільні та кримінальні справи в першій інстанції.

Обов'язкова участь Н. з. у здійсненні правосуддя — один з демократичних принципів радянського *судочинства* і водночас — одна з форм залучення трудящих до держ. діяльності. Відповідно до ст. 152 Конституції СРСР Н. з. *районних (міських) народних судів* обираються на зборах громадян за місцем роботи або проживання відкритим голосуванням строком на 2,5 року, а Н. з. *військових трибуналів* — зборами військовослужбовців на той же строк. Н. з. вищестоящих судів [крайових, обл., міських, авт. областей та округів, Верховних Судів союзних (див. *Верховний Суд УРСР*) та авт. республік, *Верховного Суду СРСР*] обираються разом з суддями крайовими, обл. *Радами народних депутатів,* Верховними Радами союзних та авт. республік, Верховною Радою СРСР. Н. з. відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними й можуть бути ними відкликані у встановленому законом порядку. Н. з. нар. суду може буги обраний кожний громадянин, який досяг на день виборів 25 років, а військ. трибуналу — особа, що перебуває на дійсній військ. службі. При здійсненні правосуддя Н. з. користуються всіма правами судді; вони незалежні й підкоряються тільки законові (див. *Незалежність суддів*). На час виконання обов'язків Н. з. за ними зберігається середній заробіток за місцем осн. роботи. *Я. П. Нагнойний.*

НАРО́ДНІ ЗБО́РИ — 1) Найвищий орган держ. влади Болгарії. Складаються з однієї палати (400 депутатів). Обираються населенням на 5 років. 2) Найвищий орган держ. влади Албанії. Складаються з однієї палати (250 деп., обираних населенням на 4 роки). 3) Однопалатний парламент Єгипту, Мозамбіку, Сейшельських Островів та деяких ін. країн.

НАРО́ДНІ ЗБО́РИ ЗА́ХІДНОЇ УКРАЇ́НИ — установчий орган народної влади *Західної України,* обраний її населенням 22.X 1939 шляхом загальних, рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. Осн. завдання і мета Н. З. З. У.— розв'язати найсуттєвіші питання сусп. і держ. устрою Зх. України. З перших днів визволення краю Червоною Армією від іноземних поневолювачів у вересні 1939 розгорнувся всенар. рух за встановлення Рад. влади, за входження Зх. України до складу СРСР з возз'єднанням з УРСР. 22.X 1939 на всій тер. Зх. України було проведено перші вільні, дійсно демократичні вибори депутатів до Н. З. З. У. За кандидатів революц. блоку робітників, селян та інтелігенції віддали свої голоси 90, 93% виборців, що брали участь у голосуванні. До Н. З. З. У. було обрано 1494 депутати, у т. ч. 402 робітники, 819 селян, 234 представники трудової інтелігенції. Нар. Збори зібралися 26—28.X 1939 у Львові. Серед почесних гостей були керівники Компартії України та Уряду УРСР. Після всебічного обговорення питань порядку денного Н. З. З. У. одностайно прийняли істор. акти: Декларацію про встановлення Рад. влади на Зх. Україні; Декларацію про прийняття Зх. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР; Декларацію про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих держ. урядовців; Декларацію про націоналізацію банків і великої пром-сті (див. *Декларації Народних Зборів Західної України*). Н. З. З. У. обрали Повноважну Комісію в складі 66 депутатів, якій доручили подати Верховній Раді СРСР та Верховній Раді УРСР декларації Нар. Зборів і від імені всього населення Зх. України просити прийняти її до складу СРСР та возз'єднати з УРСР. Таким чином, Н. З. З. У., виявляючи одностайну волю трудящих Зх. України, розв'язали корінні питання про сусп. лад і держ. устрій зх.-укр. земель на засадах і принципах соціалістичної революції. Див. також *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.*

Літ.: Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Социально-политическая закономерность и правовые основы воссоединения Западноукраинских земель с Украинской ССР. Львов, 1979. *Б. М. Бабій.*

НАРО́ДНІ КАРТИ́НКИ — див. *Лубок.*

НАРО́ДНІ КОМІСАРІА́ТИ, наркомати — центральні галузеві органи державного управління СРСР, радянських союзних та автономних республік. За постановою *Другого Всеросійського з'їзду Рад* від 26.X (8.XI) 1917 про утворення Робітничого і Селянського уряду, було сформовано Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Цією постановою встановлено перші 13 наркоматів (під назвою комісій), кожний з яких очолював нар. комісар. За Конституцією РРФСР (1918) комісії були названі нар. комісаріатами. В УРСР наркомати (12) під назвою нар. секретарств

уперше створено в складі *Народного Секретаріату* 17 (30).XII 1917. З 29.I 1919, коли уряд Рад. України почав іменуватися *Радою Народних Комісарів УРСР*, нар. секретарства стали Н. к. На той час в УРСР були наркомати закорд. справ, військ. справ, рад. пропаганди, внутр. справ, освіти, землеробства, юстиції, продовольства, праці, фінансів, шляхів, охорони здоров'я, а в лютому створено наркомат соціального забезпечення. За Конституцією СРСР 1924 Н. к. поділялись на загальносоюзні, об'єднані та республіканські. З деякими змінами (замість об'єднаних — союзно-респ.) цей поділ внесено до Конституції СРСР 1936. Відповідно до закону, прийнятого Верховною Радою СРСР 15.III 1946, Н. к. перетворено на міністерства. Див. *Міністерства СРСР, Міністерства УРСР*.

НАРО́ДНІ КОМІТЕ́ТИ — 1) Місцеві органи держ. влади на *Закарпатській Україні* в листопаді 1944 — січні 1946. Виникли нелегально ще під час фашист. окупації як органи боротьби трудящих проти нім.-угор. загарбників. Після визволення Закарпаття Рад. Армією перетворені на місц. органи нар. влади. *Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України* (26.XI 1944) прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. Після утворення в складі УРСР *Закарпатської області* (22.I 1946) було обрано місц. Ради депутатів трудящих, у зв'язку з чим Н. к. припинили існування. 2) В КНР і КНДР — місц. органи держ. управління.

НАРО́ДНІ МУЗЕ́Ї — в СРСР культурно-осв. установи, які створюються за ініціативою і безпосередньою участю населення на громадських засадах. Збирають, зберігають, вивчають і експонують предмети матеріальної і духовної культури, що становлять істор., наук. і худож. цінність народу. Є істор., краєзнавчі, літ., театр., худож. та ін. Н. м. Положення про Н. м. затверджене М-вом культури СРСР 1965. Діяльність шкільних музеїв регламентується «Положенням про шкільний музей» (1974). Роботою Н. м. керує громад. рада музею. Методичне керівництво здійснює держ. музей відповідного профілю. В УРСР за «Типовим положенням про музей на громадських засадах» (1978) звання «Народний музей» надається музею, що працює на громад. засадах не менш як три роки, має окреме приміщення, понад 500 оригінальних експонатів і досяг високого орг. та ідейно-політ. рівня наук.-освітньої, пропагандистської і виховної роботи і якщо відвідує його не менш як 5 тис. чол. на рік. На 1.I 1981 в УРСР було понад 300 Н. м. Серед них: з-ду «Арсенал» (Київ), шахти «Кочегарка» (м. Горлівка Донец. обл.), Стрийський музей В. І. Леніна (Львів. обл.) та ін. *А. О. Леонова.*

НАРО́ДНІ РА́ДИ — місцеві органи держ. влади в Албанії, Болгарії, В'єтнамі, Румунії та ін. країнах. Обираються безпосередньо населенням на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

НАРО́ДНІ САМОДІЯ́ЛЬНІ ТЕА́ТРИ — вища форма театр. самодіяльності в СРСР. Звання Н. с. т. присвоюється постійно діючим колективам худож. самодіяльності, які проводять активну роботу по комуністичному вихованню і культур. обслуговуванню населення, досягли високого ідейно-худож. рівня репертуару й виконавської майстерності, навч.-виховної і творчої роботи, а також мають необхідну матеріальну базу. Присвоюють звання Н. с. т. респ. М-ва культури, ради профспілок за поданням відповідних органів культури. Порядок роботи Н. с. т. регламентується спільною постановою Секретаріату Всесоюзної центр. ради проф. спілок і колегії М-ва культури СРСР від 15.IX 1978 «Про положення про народні самодіяльні колективи» та «Примірним положенням про колективи художньої самодіяльності і технічної творчості», затвердженим постановою колегії М-ва культури СРСР від 24.V 1978. В УРСР, зокрема, 1959 вперше присвоєно звання Н. с. т. 29 театр. колективам республіканських систем М-ва культури УРСР. У республіці діє 258 Н. с. т. (на 1980). Серед них 219 драматичних і муз.-драм., 10 — юного глядача, 3— муз. комедії, 2— оперних, 2 — балету, 5 — літературних, 10 — естради і мініатюр, 7 — театрів ляльок. Більшість Н. с. т. працює у місцевостях, де нема професіон. театрів. Основу їхнього репертуару становить рад. драматургія, класичні твори, п'єси прогресивних зарубіж. авторів. Н. с. т. республіки працюють укр., рос., молд., польс. та угор. мовами. При більшості колективів є підготовчі студії. Частина Н. с. т. має колективи-супутники, які здебільшого працюють у сільс. місцевості. Постійну допомогу в роботі Н. с. т. подають професіон. театри, Укр. театр. т-во. В республіці проводяться традиційні обласні театр. декади, періодично — респ. огляди, конкурси. Провідні Н. с. т. України — Гайсинського та Іллінецького районних будинків культури Вінн. обл., Палацу культури хіміків ім. 50-річчя Великого Жовтня виробн. об'єднання «Азот» м. Сєвєродонецька Ворошиловгр. обл., Володимир-Волинського районного будинку культури Волин. обл., Палацу культури ім. В. І. Леніна Новокраматорського маш.-буд. з-ду, Севастопольського та Красноперекопського міських будинків культури Крим. обл., Кременецького районного будинку культури та Копиченського міськ. будинку культури Терноп. обл., польс. театр Львів. обл. будинку вчителя, оперний театр Палацу культури виробн. об'єднання «Восход» працівників текст. і легкої промисловості м. Чернівців.

Літ.: Овруцька І. М. На сцені народного театру. К., 1979.

Г. В. Довбищенко.

НАРО́ДНІ СОЦІАЛІ́СТИ, енеси, Народно-соціалістична (трудова) партія, Трудова народно-соціалістична партія — дрібнобурж. партія в Росії. Виділилася 1906 з правого крила партії *есерів*. Офіц. органи — журн. «Народно-социалистическое обозрение» (1906—07), газ. «Народное слово» (1917—18). Програма була розрахована на легальне існування партії. Зокрема, вимагаючи відчуження поміщицької землі, Н. с. допускали її викуп, виступали за збереження куркульських г-в. Після *третьочервневого перевороту 1907* партія Н. с. фактично перестала існувати. Після Лютн. революції 1917 її орг-ції відродилися. Влітку 1917 Н. с. об'єдналися з *трудовиками*. Підтримували бурж. Тимчасовий уряд. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції брали участь у контрреволюц. орг-ціях і змовах. Партія припинила існування 1918.

НАРО́ДНІ УНІВЕРСИТЕ́ТИ — громадські навч. організації, що сприяють самоосвіті, культурному розвиткові і підвищенню професіонального рівня трудящих. В Росії і на Україні виникли в 70-х рр. 19 ст. У 1905—06 Н. у. було відкрито в багатьох повітових містах Росії. Їх широко використовували більшовики для пропаганди марксизму серед робітників. В період реакції 1907—11 Н. у. було закрито. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР сформувався тип і виникла мережа вечірніх робітн. ун-тів як завершальної ланки робітн. освіти. На новій основі Н. у. почали створювати в кін. 50-х рр. Першими ун-тами нового типу стали ун-ти культури. Цілі і завдання Н. у. визначено в постанові ЦК КПРС від 8.X 1968 «Про поліпшення роботи народних університетів». Відповідно до потреб сусп. розвитку й запитів трудящих процес навчання диференційовано. Навчання в Н. у. безплатне, без відриву від виробництва, тривалість навч. року 7—8 міс. Засновниками Н. у. є Всесоюзне т-во «*Знання*», ВЦРПС, комсомол, м-ва освіти, культури, охорони здоров'я. Держ. к-т Ради Міністрів СРСР по телебаченню і радіомовленню організував «Н. у. мільйонів». Заг. керівництво і координацію діяльності орг-цій, що відповідають за роботу Н. у., здійснює Центр. рада Н. у. в Москві (з 1968). В УРСР діє понад 5 тис. ун-тів, слухачі яких здобувають освіту з 30 галузей знань. *А. О. Леонова.*

НАРО́ДНІ УЧИ́ЛИЩА — загальноосвітні навчальні заклади в дореволюційній Росії, в яких навчали елементарної грамоти. Див. *Початкові училища*.

НАРО́ДНІ ХУДО́ЖНІ ПРО́МИСЛИ — одна з форм *народної творчості*; організація виробництва творів *декоративно-ужиткового мистецтва*, призначених для продажу. Н. х. п. відомі в усіх країнах світу. В капіталістичних країнах кустарні Н. х. п. не витримували конкуренції дешевих фабричних виробів. У Росії в кін. 19— на поч. 20 ст. Н. х. п. підтримувалися земствами, хоча іноді на догоду замовникам заохочувалося створення і виробів низького міщанського гатунку, що призводило до витіснення нар. традицій і зниження худож. цінності виробів. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції традиційні Н. х. п. дістали можливість для широкого розвитку в усіх республі-

ках Рад. Союзу: в РРФСР — *Вологодське мереживо, Єлецьке мереживо,* Гжельська кераміка, *Палехська мініатюра, Мстьорська мініатюра, Холуйська мініатюра* (підлаковий розпис). Богородське різьблення на дереві, *Хохломський розпис* на дереві; в Білорусії — ткацтво, худож. обробка дерева; в Азербайджані — килимарство, худож. обробка металу; у Вірменії — мереживо, худож. метал; в Грузії — худож. обробка металу, кераміка; в Молдавії — ткацтво, кераміка; в Латвії, Литві, Естонії — ткацтво, худож. метал, кераміка, обробка шкіри; в Туркменії — килимарство; в Узбекистані — кераміка, обробка каменю, дерева. На Україні Н. х. п. є в усіх областях. Тут історично склалися худож. центри, кожен з яких має свої особливості. Найбільш відомі — *Косів, Пистинь, Яворів* (Івано-Фр. обл.), *Опішня, Решетилівка* (Полтав. обл.), *Дибинці* (Київ. обл.), *Ічня, Дігтярі* (Чернігів. обл.), *Петриківка* (Дніпроп. обл.), *Бубнівка, Клембівка* (Вінн. обл.), *Вижниця* (Чернів. обл.), *Кролевець* (Сум. обл.). До 1960 Н. х. п. були зосереджені в кооперативних артілях, згодом реорганізованих у держ. ф-ки худож. виробів. Багато з них з 1968 увійшли в виробн.-худож. об'єднання. Помітне піднесення в розвитку нар. декоративно-ужиткового мист. відбулося після прийняття постанови ЦК КПРС «Про народні художні промисли» (1974). Модернізуються діючі підприємства, розширюється асортимент продукції Н. х. п. В 1970 переважна більшість Н. х. п. зосередилася в Респ. виробничо-худож. пром. об'єднанні худож. промислів М-ва місцевої пром-сті УРСР (Укрхудожпромі), де творчу роботу скеровує центр. худож. конструкторсько-технологічне бюро (ЦХКТБ). В кін. 70-х рр. багато нар. майстрів почало працювати на підприємствах худож. фонду УРСР, що існують паралельно з підприємствами м-ва місц. пром-сті. Виробн. творів нар. мистецтва організовується й на підприємствах ін. м-в (сільського, лісового г-ва) та в окремих колгоспах (найбільше в Івано-Фр. та Закарп. областях). У системі Укрхудожпрому є 5 виробничо-худож. об'єднань (ВХО): ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві (вишивка, худож. ткацтво); «Вінничанка» з філіями в Клембівці та Городківці (вишивка); «Гуцульщина» в Косові (кераміка, килимові вироби, худож. обробка дерева); «Полтавчанка» з виробничими дільницями в Опішні (вишивка), Нових Санжарах (килимарство), Великих Сорочинцях (вишивка), Лубнах (вишивка), Кременчуці (вишивка); «Україна» в Харкові (вишивка); 25 фабрик, головні з яких — ужгородська «Художпром» (кераміка, дерево), Івано-Фр. ф-ка худож. виробів ім. Рози Люксембург (вишивка), Коломийська ф-ка худож. виробів ім. 17 вересня (килими), Львів. ф-ка худож. виробів ім. Лесі Українки (вишивка, різьблення на дереві), Кролевецька ф-ка худож. виробів (ткацтво), львів. ф-ка худож. виробів «Перемога» (вишивка). Решетилівська ф-ка худож. виробів ім. Клари Цеткін (вишивка, килими, декоративне ткацтво), богуславська ф-ка худож. виробів «Перемога» (ткацтво), петриківська ф-ка «Дружба» (худож. розписи); а також опішнянський завод «Художній керамік». Унікальні та естетично самостійні твори нар. мист. виготовляють і майстри-надомники, які об'єднані в обл. худож.-виробничих майстернях. В системі М-ва місц. пром-сті УРСР є спеціалізовані навч. заклади: Вижницьке уч-ще прикладного мист., Косівський технікум нар. худож. промислів ім. В. І. Касіяна, Ужгород. уч-ще прикладного мист. і проф.-тех. уч-ща (Решетилівське, Кролевецьке). Розвиткові Н. х. п. УРСР сприяє торговельна мережа системи Укрхудожпрому з центрами в 9 областях України. Крім того, продукція Н. х. п.— килими, скатерки, рушники, сорочки, хустки, скриньки, барильця, куманці, посуд, жіночі прикраси, іграшки тощо — широко постачається в інші республіки Рад. Союзу та експортується в різні країни світу (щороку в 24—26 країн). Вироби Н. х. п. експонуються на обласних, респ., всесоюзних і міжнар. виставках, у музеях (*Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові, *Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини,* в музеях нар. архітектури та побуту УРСР у Києві, Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому). Н. х. п. Рад. Союзу та ін. соціалістичних країн відроджують кращі традиції нар. мист., поєднуючи їх з новими образами, сюжетами, орнаментикою; співробітничають з індустріальною *художньою промисловістю* і художниками-професіоналами. Вироби Н. х. п. знаходять широке застосування, вносячи творче й естетичне начало в життя і побут людей.

Літ.: Манучарова Н. Д. Художні промисли Української РСР. К., 1953; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво [кн 1—2]. К., 1966—70; Русские художественные промыслы. Вторая половина XIX—XX вв. М., 1965; Долінська М. Д. Майстри народного мистецтва Української РСР. Довідник. К., 1966; Народні художні промисли України. Збірник наукових праць. К., 1979; Художні промисли України. Альбом. К., 1979. *І. В. Сакович.*

НАРО́ДНІ ЧИТА́ННЯ — публічні читання популярних книг і брошур для дорослих і підлітків у дореволюц. Росії. Проводились осв. т-вами, земськими діячами, вчителями та ін. представниками інтелігенції. Перші Н. ч. почалися в 60-х рр. 19 ст. На Україні організацією Н. ч. займалися *київські освітні товариства, «Харківське товариство грамотності»,* т-во *«Просвіта»* та ін. Для цього використовували б-ки, читальні, *народні будинки,* приміщення шкіл. Незважаючи на заборону укр. слова, Н. ч. на Україні проводилися й укр. мовою — читалися твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. укр. письменників. Н. ч. перебували під суворим контролем поліції: вибір книжок для читання обмежувався особливими каталогами. Більшовики використовували Н. ч. для революц. пропаганди. *П. Д. Соломуха.*

НАРО́ДНІСТЬ — територіальна, мовна, економічна і культурна спільність людей, що склалася історично, наслідувала *племені* й передувала *нації*. Розвиток продуктивних сил привів до руйнування *первіснообщинного ладу,* виникнення приватної *власності* й *класів суспільних,* витіснення кровнородинних зв'язків територіальними. В процесі утворення племінних союзів племінні спільності поступово змішувалися, посилювалися міжплемінні госп. і культур. зв'язки, що привело до появи нової істор. спільності — Н. В процесі утворення Н. мова одного з етнічних компонентів (найрозвиненішого чи найчисленнішого) ставала спільною мовою Н. Першими в історії були Н. рабовласницького суспільства (давньоєгип., давньоелліньска Н. та ін.). У Європі Н. формувалися в основному за *феодалізму* (давньорус., франц., нім. Н. тощо). Утворення й розвиток Н. в антагоністичних *суспільно-економічних формаціях* супроводжувалися зростанням класових суперечностей усередині Н. Будучи більш розвиненими, ніж племена, спільностями людей, Н. сприяли розвиткові виробництва, обмінові виробничим досвідом і досягненнями культури. З розвитком капіталістичних сусп. відносин Н. стали перетворюватися на нації. При цьому одна Н. могла бути основою для утворення кількох націй (так, давньорус. Н. була спільним коренем рос., укр. і білорус. Н., які згодом стали націями), а ряд Н. міг скластися в одну націю. Деякі Н., насамперед невеликі, не завжди перетворюються на нації. Завдяки тісним взаємозв'язкам з розвинутішими Н. і націями, вони засвоюють їхні мову і культуру й поступово зливаються з ними. Оскільки в країнах, що розвиваються, поряд з бурж. сусп. відносинами часто зберігаються докапіталістичні, не всі Н. там перетворюються на нації. В колоніальних і залежних країнах процес консолідації Н. у нації, як правило, затримується. За соціалізму відбувається перетворення Н. на соціалістичні нації. Однак Н. як етнічне утворення зберігається. Зокрема, деякі соціалістичні Н. не стають націями через свою нечисленність. За соціалізму Н. позбавлені внутр. класових суперечностей. Найхарактернішою їхньою рисою є єдність екон. і політ. інтересів. Розквіт соціалістичних Н. і націй, взаємозбагачення їх, як свідчить практика СРСР, особливо інтенсивно здійснюються в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства.*

В країнах Азії й Африки, які визволилися від колоніального гноблення і стали на шлях самостійного розвитку, і нині йде процес формування нових Н. у ході злиття різних племен, а також консолідації Н. у нації.

Літ.: Калтахчян С. Т. Исторические формы общности людей. М., 1966; Агаев А. Г. Судьбы народностей. М., 1978. *В. О. Пелих.*

НАРО́ДНІСТЬ МИСТЕ́ЦТВА — одна з осн. категорій марксистсько-ленінської *естетики*, яка виражає і узагальнює сукупність взаємовідносин між *мистецтвом* і *народом*, що виявляється насамперед у художньому відображенні загальнонар. інтересів, ідеалів і потреб, в естетичній і соціальній доступності мистецтва нар. масам. Н. м.— поняття конкретно-історичне. Її зміст визначається соціальним буттям народу, місцем і роллю мистецтва в сусп. житті. Для класово антагоністич. суспільств характерні відрив мистецтва від народу, відособлення трудящих від худож. здобутків людства. Н. м.— найхарактерніша риса мистецтва соціалістичного суспільства. «Мистецтво належить народові,— відзначав В. І. Ленін.— Воно повинно сягати своїм найглибшим корінням у саму товщу широких трудящих мас. Воно має бути зрозумілим для цих мас, і вони повинні любити його» (Спогади про В. І. Леніна, т. 5. К., 1972, с. 16). Мистецтво стає народним, коли творчість передових митців, вбираючи мудрість народу, відображає його прагнення до свободи, до революц. оновлення світу. Справжнє нар. мистецтво сягає корінням у товщу нар. мас, об'єднує їхні почуття, думки і волю. Н. м., поряд з *партійністю* мистецтва,— основоположний принцип мистецтва *соціалістичного реалізму*.

НАРО́ДНО-ВИЗВО́ЛЬНА ВІЙНА́ В КИТА́Ї 1946—49 — громадянська війна між революц. силами під керівництвом Компартії Китаю (КПК) і реакційним блоком поміщиків і компрадорської буржуазії, чиї інтереси захищав *гоміндан* при підтримці США. Війна стала завершальним етапом нар.-демократичної революції, спрямованої проти феод.-поміщицького гніту і засилля іноз. імперіалізму в країні. На кінець 2-ї світової війни 1939—45 частина тер. Китаю була під контролем гоміндану, інша — під контролем КПК. В кінці серпня 1945 — в червні 1946 гоміндан за посередництвом дипломатії США провів переговори з КПК, внаслідок чого було створено Політ. консультативну комісію (ПКК), досягнуто домовленості про створення коаліційного уряду, перегляд конституції тощо. Однак у липні 1946 війська гоміндану (4,3 млн. солдатів) при підтримці США перейшли в наступ проти нар. збройних сил (з 1947 — Нар.-визвольна армія, НВА; 1,2 млн. солдатів). Ціною великих втрат гоміндановській армії вдалося захопити частину території, що перебувала під контролем КПК. Улітку 1947 НВА перейшла в контрнаступ. На серед. 1948 гоміндановські війська в пн., пн.-сх., сх. і центр. частинах Китаю були в основному ізольовані в окремих містах і районах. Агр. реформа, яка проводилася КПК з 1945, забезпечила активну участь селян у революції. В той же час у тилу гоміндановської армії широкі верстви населення виступали проти антинац. політики уряду гоміндану, що сприяла закабаленню Китаю амер. імперіалізмом, проти посилення експлуатації робітників і селян, проти гноблення нац. меншостей. Зростала опозиція кит. реакції і з боку нац. серед. і дрібної буржуазії. Створювався Єдиний нар.-демократичний фронт під керівництвом КПК. Важливим фактором була підтримка революц. сил з боку СРСР і нар.-демократичних країн, прогресивних сил усього світу. В квітні 1949 відбулися переговори між делегаціями КПК і гоміндану, де було досягнуто угоди про припинення громадян. війни на основі умов, висунутих КПК. Але уряд гоміндану відмовився її затвердити. 21.IV 1949 НВА відновила наступ. На поч. 1950 було визволено в основному всю тер. Китаю (крім Тібету). Гоміндановці втекли на о. Тайвань під захист амер. збройних сил. Н.-в. в. в К. завершилася перемогою революц. сил. 30.IX 1949 Нар. політ. консультативна рада Китаю утворила Центр. нар. уряд. 1.X 1949 було проголошено утворення КНР. *А. В. Пасько.*

НАРОДНОГОСПОДА́РСЬКИЙ О́ПТИМУМ (лат. optimum — найкраще) — найбільш ефективний стан *народного господарства*. Н. о. характеризується найдоцільнішим використанням матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів, найраціональнішою взаємодією суспільства і природи. Н. о. передбачає не тільки найкращу організацію продуктивних сил, але й оптимальну, тобто відповідну станові продуктивних сил, систему виробничих відносин. Суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення виключають можливість досягнення в капіталістичному г-ві оптимальності, йому властиві диспропорційність і анархія виробн. За соціалізму сусп. власність на засоби виробн. забезпечує можливість організувати нар. г-во планомірно і на цій основі найбільш ефективно, тобто досягти оптимальності. Важливою ознакою оптимальності соціалістичного нар. г-ва є пропорційність між виробн. засобів виробн. і виробн. предметів споживання, окремими галузями виробн., між *розподілом* сукупного продукту на *фонди заміщення* і *національний доход*, *фондом нагромадження* і *фондом споживання*, між пропозицією товарів і попитом на них тощо. Оптимальність соціалістичної економіки в динаміці найчіткіше виявляється у високих темпах розширеного *відтворення*, зростанні продуктивності сусп. праці, дедалі повнішому задоволенні матеріальних і духовних потреб усіх членів суспільства тощо. *О. Д. Заруба.*

НАРО́ДНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ДЕРЖА́ВА — політична організація влади робітників і селян у формі народно-демократичної (соціалістичної) республіки; одна з форм *соціалістичної держави*. Виникла в ряді країн внаслідок *народно-демократичних революцій* [у Європі в 40-х рр. 20 ст.; в МНР — 1932 (влада до трудового аратства перейшла 1921); в СРВ — 1960; на Кубі — 1961]. Створення Н.-д. д. пов'язане з другим етапом *загальної кризи капіталізму*, розгромом нім. фашизму і япон. мілітаризму в 2-й світовій війні 1939—45 при вирішальній ролі СРСР. Н.-д. д. є формою *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*, яка в ході переростання нар.-демократичної революції в соціалістичну перетворюється на форму *диктатури пролетаріату*. Згодом у ряді Н.-д. д. відбувається процес переростання диктатури пролетаріату в загальнонар. владу. Найважливіша особливість Н.-д. д.— наявність масових суспільно-політ. орг-цій типу *Народного фронту*, що включає різні демократичні партії та ін. прогресивні орг-ції, які об'єднані заг. платформою побудови соціалізму і визнають провідну роль марксистсько-ленінської партії. Соціалістичні принципи держ. ладу Н.-д. д. закріплено в їхніх конституціях і конституційних актах. Характер Н.-д. д. як соціалістичної д-ви виявляється й у *формі правління*, формі *державного устрою* тощо, які відображають в той же час істор. та нац. особливості тієї чи іншої країни. Політ. основа Н.-д. д. — система представницьких органів типу Рад. Органи держ. влади і держ. управління Н.-д. д. діють на принципах *соціалістичної законності* й *демократичного централізму*.

Літ.: 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Конституции зарубежных социалистических государств Европы. М., 1973; Государственное право зарубежных социалистических стран. М., 1976.

В. Н. Денисов.

НАРО́ДНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — антиімперіалістична, загальнодемократична *революція соціальна*, яка тісно пов'язана з нац.-визвольною, антифеод., антифашист. боротьбою і має своїм завданням встановлення ладу *народної демократії* — форми суспільної організації, що розвивається в напрямі до соціалізму. Здійснюючи широкі демократичні перетворення в інтересах нар. мас, Н.-д. р. завершує виконання завдань *буржуазно-демократичної революції* й відкриває шлях до корінної соціалістичної перебудови суспільства. Запорука перемоги Н.-д. р.— забезпечення керівної й спрямовуючої ролі робітн. класу і його комуністичного авангарду в підготовці, здійсненні й закріпленні завоювань революції. Наприкінці і після закінчення 2-ї світової війни Н.-д. р. перемогли в ряді країн Європи і Азії. Вони мали яскраву нац.-визвольну, антиімперіалістичну спрямованість і злилися з боротьбою народів проти небезпеки фашист. поневолення. Рушійною силою Н.-д. р. був широкий заг.-нац. *Народний фронт*, основу якого становив союз робітн. класу з селянством та ін. патріотичними верствами, включаючи дрібну й середню буржуазію, під керівництвом пролетаріату і його комуністичних і робітн. партій. Перемозі Н.-д. р. сприяли заг. ослаблення імперіалізму внаслідок розгрому фашизму і япон. мілітa-

ризму при вирішальній участі СРСР, зміна співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму. Сусп. практика підтвердила марксистсько-ленінське вчення про нерозривний зв'язок боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм. Загострення загальної кризи капіталізму, посилення наступу монополій на демократичні свободи й життєві інтереси трудящих ведуть до розширення як соціальної бази Н.-д. р., так і кола країн у зоні розвинутого капіталізму й національно-визвольного руху, в яких визріли передумови Н.-д. р. Для багатьох з цих країн Н.-д. р. є прологом *соціалістичної революції*, необхідним етапом консолідації всіх демократичних і патріотичних сил, формування єдиного антимонополістичного загальнонар. фронту, очолюваного робітничим класом.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 11. Дві тактики соціал-демократів в демократичній революції; т. 33. Держава і революція; Красин Ю. А. Теория социалистической революции: ленинское наследие и современность. М., 1977.

Ф. Я. Горовський.

НАРО́ДНОЇ АРХІТЕКТУ́РИ ТА ПО́БУТУ МУЗЕ́Й УРСР — музей просто неба. Засн. 1969 на околиці Києва в районі с. Пирогова. Площа — понад 150 га. Експозиція музею створена за історико-етногр. районуванням тер. України поч. 20 ст., зважаючи на локальні особливості в розвитку матеріальної культури, нар. архітектури та побуту: «Середня Наддніпрянщина», «Полтавщина і Слобожанщина», «Полісся», «Поділля», «Карпати», «Південь України». В експозиції, крім будівель (починаючи з 1587), показано й типи г-ва, характерні для певних районів, заняття і промисли населення, відображено соціальну диференціацію селянства в минулому. Фондова колекція музею налічує понад 40 тис. експонатів — зразків укр. нар. одягу, тканин, предметів побуту, керамічних і дерев'яних виробів, бл. 700 одиниць нар. інструментів. У 1979 в музеї відкрито експозицію «Народна архітектура та побут соціалістичного села». 35 архітектурних об'єктів (у т. ч. 25 будинків-експонатів з інтер'єрами, 10 госп. споруд) є характерними зразками сільс. буд-ва 60—70-х рр. 20 ст. Ця експозиція відображає великі зміни, що відбулися в житті селян за роки Радянської влади. Іл. див. т. 4, с. 64.

І. В. Ніколаєнко.

НАРО́ДНОЇ ТВО́РЧОСТІ ТА КУЛЬТУ́РНО-ОСВІ́ТНЬОЇ РОБО́ТИ НАУКО́ВО-МЕТОДИ́ЧНИЙ ЦЕНТР, Республіканський науково-методичний центр народної творчості та культурно-освітньої роботи (РНМЦ) — установа Міністерства культури УРСР. Створений 1979 на базі Центр. Будинку нар. творчості УРСР (працював з 1938) і Центр. наук.-статистичного кабінету культур.-осв. роботи. РНМЦ має 5 відділів — наук.-методичний, культур.-осв. роботи, нар. творчості, орг.-методичної роботи та підвищення кваліфікації кадрів працівників і керівників художньої самодіяльності, а також редакційно-видавничий.

Осн. завданнями і функціями РНМЦ є забезпечення підвищення ролі й ефективності культур.-осв. роботи і самодіяльної худож. творчості в справі ідейно-політ., трудового, морального й естетичного виховання, орг-ції вільного часу трудящих, розширення масштабів і урізноманітнення форм культур. обслуговування населення міст і сіл республіки. З цією метою РНМЦ спільно з наук. установами, учбовими закладами культури і мист. на підставі наук. і соціологічних досліджень, вивчення досвіду й аналізу стану культур.-осв. роботи і самодіяльної худож. творчості розробляє рекомендації та пропозиції по дальшому вдосконаленню діяльності клубних установ, парків культури і відпочинку, розвитку художньої самодіяльності в республіці. РНМЦ розповсюджує методичні матеріали, посібники й рекомендації; бере участь у підготовці й проведенні конкурсів на кращі твори драматургії, музики, хореографії, всесоюзних і респ. фестивалів, конкурсів самодіяльної худож. творчості тощо; аналізує статистичні та звітні дані про роботу клубних установ, парків культури і відпочинку, наук.-методичних обласних центрів; готує відповідні інформаційні матеріали, пропозиції, рекомендації.

А. О. Леонова.

НАРО́ДНО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНА ПА́РТІЯ ЛАО́СУ (НРПЛ). Засн. 22.III 1955 на I (установчому) з'їзді в пров. Самниа (тепер пров. Хуапхан) на базі лаоської секції (ств. 1936) КП Індокитаю (див. *Комуністична партія В'єтнаму*) під назвою Нар. партія Лаосу. II з'їзд партії (лютий 1972) перейменував її на НРПЛ. Враховуючи надзвичайно складну обстановку в країні, до вересня 1975 НРПЛ офіційно не оголошувала про своє існування. НРПЛ була організатором нац.-визвольного і революц. руху в країні. За її ініціативою 1956 створено Патріотичний фронт Лаосу (з 1979 — *Фронт національного будівництва Лаосу*). Під керівництвом НРПЛ 1975 перемогла нац.-демократична революція. Після проголошення 2.XII 1975 Лаоської Нар.-Демократичної Республіки партія розгорнула боротьбу за згуртування всіх трудящих у справі будівництва нового суспільства, перетворення на соціалістичних засадах економіки і всіх сусп. відносин. Під керівництвом НРПЛ діють Фронт нац. будівництва Лаосу, Федерація патріотичних профспілок, Нар.-революц. молодь Лаосу та ін. громад. орг-ції. Ген. секретар ЦК — К. *Фомвіхан* (з 1955). Друк. орган — щоденна газ. «Сієнг пасасон» («Голос народу», з 1975).

«НАРОДО́ВЦІ» — ліберально-бурж. політ. націоналістична течія проавстр. орієнтації, що виникла в Галичині і на Буковині в 60-х рр. 19 ст. серед укр. інтелігенції, уніатського і православного духівництва. В перші роки своєї діяльності «Н.» проводили культурницьку роботу ліберально-бурж. характеру: заснували перший укр. профес. театр у Львові (1864), Літ. т-во ім. Т. Г. Шевченка (1873), культур.-осв. орг-ції «*Просвіта*» і «*Руська бесіда*», видавали журнали «*Вечерниці*» (1862—63), «*Мета*» (1863—65), «*Нива*» (1865), «*Русалка*» (1866), «*Правда*» (1867—98, з перервами), «*Зоря*» (1880—97). Органом галицьких «Н.» була газ. «*Діло*» (1880—1939), буковинських — газ. «*Буковина*» (1885—1910). В 70-х рр. 19 ст. «Н.» конституювались у нац.-клерикальну партію, що відображала інтереси націоналістич. інтелігенції, сільс. і міськ. буржуазії та духівництва — як уніатського, так і православного. Прагнучи підпорядкувати визвольний рух зх.-укр. трудящих класовим інтересам нац. буржуазії, «Н.» закликали нар. маси до «нац. єдності». Лідери «Н.» (О. Барвінський, К. Левицький, Ю. Романчук, А. Вахнянян та ін.) 1890 уклали угоду з австр. намісником у Галичині графом К. *Бадені*, згідно з якою зобов'язалися підтримувати політику австр. уряду та польс. правлячих кіл. З того часу галицькі «Н.» проголосили «нову еру» у відносинах з урядом. Політику «Н.» підтримали бурж.-націоналістичні діячі київ. *громади* В. *Антонович*, О. *Кониський* та ін. прихильники австр. орієнтації. Політ. курс галицьких «Н.» повністю підтримувала верхівка буковинських «Н.» (С. Смаль-Стоцький, В. Винницький та ін.). У 1899 галицькі «Н.» реорганізувались у т. з. «Українську національно-демократичну партію» (УНДП). Одним з її засновників був М. *Грушевський*. Націонал-демократи визначали політику контрреволюц. уряду «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР) 1918—19. В 1919 УНДП з метою маскування своєї антинар. політики прибрала назву «Українська трудова партія», а 1925 разом з ін. націоналістичними угрупованнями створила нову бурж.-націоналістичну партію — «*Українське національно-демократичне об'єднання*» (УНДО), яку використовував польс. фашист. уряд у боротьбі проти трудящих Зх. України. Буковинські «Н.» з демагогічною метою почали називати себе з 1908 «поступовою» («прогресивною») партією. Бурж.-націоналістичну діяльність «Н.», консерватизм і антинар. характер їхньої політ. програми викривали революц. демократи І. *Франко*, М. *Павлик*, О. *Терлецький* та ін.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3—4. К., 1977—78; Нариси історії Львова. Львів, 1956; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960.

В. Є. Спицький.

НАРОДОЗНА́ВСТВО — термін, який з кін. 19 ст. до 20—30-х рр. 20 ст. вживався як синонім *етнографії*.

НАРОДОНАСЕ́ЛЕННЯ — сукупність людей, які живуть на Землі (людство) або в межах певної території, континенту, країни, району, міста. Н. є об'єктом вивчення багатьох сусп. і ряду природничих наук. Спеціально Н. досліджує *демографія*. Процеси формування чисельності (народжуваність, смертність, *міграція населення*) та складу Н.— статевовікового, соціально-екон., етніч-

Кількість осіб, які мають вищу й середню (повну й неповну) освіту в Українській РСР (тис. чол.)

	1970	1979
Всього осіб, які мають вищу й середню (повну й неповну) освіту	19 360	26 794
в тому числі:		
вищу	1583	2766
незакінчену вищу	472	559
середню спеціальну	2674	4482
середню загальну	5484	9568
неповну середню	9347	9419

ного та ін. (див. *Раси людини, Етнографія, Нація*), а також процеси розміщення Н.— розселення, *урбанізація* (див. *Географія населення*) відбуваються під впливом взаємодії біол., геогр. та соціально-екон. факторів. Останні мають вирішальне значення. Рад. теорія Н. є складовою частиною марксистсько-ленінської теорії пізнання закономірностей розвитку природи і суспільства. Кожній соціально-екон. формації властивий свій об'єктивний закон Н. (див. *Народонаселення закон*). Чисельність Н. земної кулі і темпи його приросту в цілому безперервно зростають, лише в деяких місцях або в окремі періоди в результаті воєн, епідемічних хвороб, стихійних лих темпи ці тимчасово знижуються і кількість населення може на-

Територія та чисельність населення земної кулі (на середину 1979)

Території і групи країн	Територія		Населення		Густота
	млн. км²	в %	млн. чол.	в %	чол. на 1 км²
Європа	10,5	7,7	675	15,6	64
Азія	44,4	32,7	2579	59,5	58
Африка	30,3	22,3	456	10,5	15
Пн. і Центр. Америка	24,3	17,9	364	8,4	15
Пд. Америка	17,8	13,1	239	5,5	13
Австралія і Океанія	8,5	6,3	23	0,5	3
Весь світ	135,8	100,0	4336	100,0	32

Кількість населення в союзних республіках (тис. чол., 1980)

	Всього	в тому числі	
		міське	сільське
СРСР	264 486	166 210	98 276
РРФСР	138 365	96 796	41 569
Українська РСР	49 953	30 972	18 981
Білоруська РСР	9611	5398	4213
Узбецька РСР	15 765	6500	9265
Казахська РСР	14 858	8070	6788
Грузинська РСР	5041	2629	2412
Азербайджанська РСР	6112	3254	2858
Литовська РСР	3420	2106	1314
Молдавська РСР	3968	1586	2382
Латвійська РСР	2529	1745	784
Киргизька РСР	3588	1389	2199
Таджицька РСР	3901	1349	2552
Вірменська РСР	3074	2029	1045
Туркменська РСР	2827	1354	1473
Естонська РСР	1474	1033	441

віть скоротитися. Приблизно за 15 тис. років до н. е. на Землі було 3 млн. чол., за 2 тис. років до н. е.— 50 млн. чол., на початок нашої ери — 250 млн. чол. Далі зростання Н. уповільнилося — в 1000 році воно досягло 300 млн. чол., а в наступні періоди швидко зростало. В 1500 воно становило 440—450 млн. чол., 1900 — 1656 млн. чол., 1950 — 2486 млн. чол., 1980 — 4,3 млрд. чол. За прогнозами ООН, до 2000 Н. досягне 5,8—6,6 млрд. чол. Прискорене зростання Н. (назване «демографічним вибухом») 1950—80 в основному є результатом зниження смертності (до 10—20 чол. на 1000 жителів) при збереженні високої народжуваності (34—49 чол. на 1000 жителів) у країнах Африки, Азії, Лат. Америки, що визволились від колоніалізму, де зосереджено понад 50% населення світу. Народжуваність у світі в середньому за 1970—74 становила 31‰, смертність — 12‰, приріст — 19‰, або бл. 72 млн. чол. за рік. В економічно розвинутих країнах показники відтворення Н. значно нижчі. В Європі в соціалістич. країнах народжуваність становить 11—19‰, в капіталістичних — 10—18‰; в США — 15—16‰, в Японії — 17—18‰. Смертність в економічно розвинутих країнах становить 9—13‰, природний приріст — 0—10‰. Для процесів Н. світу характерні такі осн. тенденції: зниження народжуваності, збільшення тривалості життя і чисельності людей похилого віку, а також зростання населення в містах. Особливо зросла урбанізація в 19—20 ст. як прояв індустріалізації, концентрації виробн., підвищення ролі несільськогосподарських та невиробничих форм діяльності населення. За 1800—1980 міське населення зросло з 29,3 млн. чол. до 1,8 млрд. чол., або в 60 раз, а все населення — тільки в 4,6 раза. В містах живе 40% населення, а до 2000 його частка збільшиться (за даними ООН) до 50%. У світі налічується понад 2 тис. народів (націй, народностей, племен), у т. ч. в СРСР — понад 100. Рад. Союз за кількістю населення є однією з найбільших країн світу. За переписом 1979, чисельність населення СРСР становила 262,4 млн. чол. Порівняно з 1913 вона зросла на 103,2 млн. чол., хоч країна зазнала величезних людських втрат у 1-й світовій імперіалістичній війні, під час громадян. війни та іноз. воєнної інтервенції 1918—20 і особливо в період Великої Вітчизняної війни 1941—45. Зміни в чисельності й складі населення СРСР сталися також у зв'язку з возз'єднанням зх. земель України та Білорусії з УРСР і БРСР та входженням до СРСР Литви, Латвії, Естонії, Тувинської Народної Республіки, Бессарабії. Індустріальний розвиток нар. г-ва СРСР спричинив виникнення нових міст і зміну співвідношення між міським і сільс. населенням. У 1913 міське населення країни становило в усій чисельності Н. лише 18%, сільське — 82%, 1979 відповідно — 62% і 38%. Така зміна є результатом швидкого пром. розвитку, *науково-технічного прогресу* в нар. г-ві, механізації с. г. і вивільнення сільс. населення для участі у виробн. ін. галузей нар. г-ва, в т. ч. для розвитку *невиробничої сфери*. Істотні зрушення відбулися і в тер. розміщенні населення. За роки Рад. влади утворено понад 1200 міст (1980), з них 46 мають понад 500 тис. ж., 20 — понад 1 млн. ж., у т. ч. на Україні — 5.

В СРСР немає експлуататорських класів. Суспільство складається з дружніх класів — *робітничого класу* і колг. *селянства*. Значну частину Н. становить *інтелігенція*. Відповідно до об'єктивних екон. законів соціалізму Комуністична партія і Рад. уряд в умовах рівності і дружби між народами — одного з найбільших завоювань соціалізму здійснюють широку програму екон. і соціального розвитку, спрямовану на дальше піднесення *життєвого рівня* трудящих. За роки Рад. влади сталися великі соціально-екон. зміни в народонаселенні СРСР, у т. ч. Укр. РСР: знизилася смертність в 3—3,5 раза, а дитяча — більше ніж в 10—11 раз, збільшилася серед. тривалість життя до 70 років (1897 — 33 роки). Цього досягнуто на основі неухильного зростання добробуту і культури в усіх республіках. В СРСР ліквідовано неписьменність. Перепис 1979 показав, що на 1000 працюючих в СРСР вищу й середню освіту (пов-

Кількість населення в областях Української РСР (на 1.I 1980)

Області	Кількість населення, тис. чол.	В процентах до всього населення	
		міське населення	сільське населення
Українська РСР	49 953	62	38
Вінницька	2034	36	64
Волинська	1020	41	59
Ворошиловградська	2797	85	15
Дніпропетровська	3670	81	19
Донецька	5192	89	11
Житомирська	1594	45	55
Закарпатська	1162	38	62
Запорізька	1962	72	28
Івано-Франківська	1337	37	63
Київ	2192	100	—
Київська	1928	46	54
Кіровоградська	1247	53	47
Кримська	2208	68	32
Львівська	2592	54	46
Миколаївська	1248	61	39
Одеська	2556	63	37
Полтавська	1738	51	49
Ровенська	1127	38	62
Сумська	1457	54	46
Тернопільська	1162	32	68
Харківська	3068	76	24
Херсонська	1175	59	41
Хмельницька	1555	37	63
Черкаська	1544	45	55
Чернігівська	1495	45	55
Чернівецька	893	38	62

О. Л. Нарочницький.

Нарціс. Настінний розпис. Близько 50 н. е. Помпеї.

Нарцис вузьколистий.

ну й неповну) мають 805 чол. (1970 — 653), в УРСР — 813 чол. (табл., с. 246). УРСР — одна з найбільших за Н. республік СРСР. На тер. України живуть люди понад 100 національностей і народностей — частина рад. народу — нової істор. спільності людей, яка виникла в СРСР на основі успішного проведення ленінської нац. політики (див. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, розділ Населення).

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Робітничий клас і неомальтузіанство. Повне зібрання творів, т. 23; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Народонаселение стран мира. Справочник. М., 1978; Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. М., 1980; Развитые капиталистические страны. Социально-экономический справочник. М., 1979; Народное хозяйство СССР в 1979 году. Статистический ежегодник. М., 1980. *Л. М. Корецький.*

НАРОДОНАСЕ́ЛЕННЯ ЗАКО́Н — економічний закон, який виражає динаміку трудящого населення і характер його використання в процесі виробництва. Кожному суспільно-екон. ладу притаманний свій Н. з. На основі аналізу капіталістичного способу виробн. К. Маркс дослідив закономірності відтворення *робочої сили* за капіталізму і відкрив екон. Н. з., властивий цій формації. Суть його полягає в тому, що з розширенням масштабів виробн., зростанням *продуктивності праці* та *органічної будови капіталу* утворюється відносно надлишкова частина працездатного населення, яка приречена на *безробіття* й злидні (див. *Перенаселення відносне*). Масове й хронічне безробіття — одна з характерних рис *загальної кризи капіталізму*.

З перемогою соціалістичних виробничих відносин починає діяти соціалістичний Н. з. Основою його виникнення є перетворення засобів виробн. на сусп. власність. Екон. закони соціалізму, перш за все *основний економічний закон соціалізму* та *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон* визначають суть Н. з., яка полягає в тому, що в процесі планомірного розвитку виробн. матеріальних благ забезпечуються умови для дедалі повнішої й раціональнішої зайнятості всього працездатного населення та підвищення його добробуту. За соціалізму на відміну від капіталізму зростання органічної будови фондів і впровадження досягнень технічного прогресу не призводить до безробіття. Дія Н. з. здійснюється через розширене *відтворення* робочої сили, планомірний оптимальний перерозподіл трудових ресурсів між сферами та галузями виробн., а також по території країни. Пізнання особливостей соціалістич. Н. з. дає можливість прогнозувати динаміку населення і впливати на демографічні процеси в країні. Див. *Демографія, Народонаселення*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Марксистско-ленинская теория народонаселения. М., 1974; Проблемы народонаселения. М., 1977; Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР. М., 1974; Лармин О. В. Методологические проблемы изучения народонаселения. М., 1974; Рубин Я. И. Проблема народонаселения как объект идейно-политической борьбы. Минск, 1976; Законы и закономерности развития народонаселения. М., 1976. *В. Ф. Казанцева.*

НА́РО-ФОМІ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Нарі (прит. Оки). Залізнична ст. Нара на лінії Москва — Сухиничі. 57 тис. ж. (1980). У місті — легка (шовковий комбінат), харч. та місц. пром-сть. Виник 1840, місто — з 1926. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1976).

НА́РОЧ — озеро у Мін. обл. БРСР, найбільше в республіці. Пл. 79,6 км², глиб. до 25 м, об'єм понад 700 млн. м³. Замерзає у серед. грудня, скресає в березні — квітні. Сезонні коливання рівня досягають 2 м. З озера витікає р. Нароч (бас. Німану). За хім. складом вода Н. придатна для водопостачання. Рибальство (11 видів промислових риб). Туризм.

НАРОЧНИ́ЦЬКИЙ Олексій Леонтійович [н. 3 (16).II 1907, Чернігів] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1972), дійсний член АПН СРСР (з 1968), засл. діяч науки РРФСР. Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. ун-т (1930). В 1946—60 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР, 1955—60 — професор Академії сусп. наук при ЦК КПРС. У 1949—74 — на пед. роботі у вузах Москви. В 1962—74 — гол. редактор журн. «Новая и новейшая история». В 1974—79 — директор Ін-ту історії СРСР АН СРСР. З 1980 — зав. відділом Ін-ту історії СРСР АН СРСР. З 1974 — голова Наук. ради АН СРСР з історії зовн. політики СРСР і міжнародних відносин. Н.— автор монографії «Колоніальна політика капіталістичних держав на Далекому Сході. 1860—1895» (1956), один з авторів «Історії дипломатії» (т. 1, 1941; Держ. премія СРСР, 1942), ряду ін колективних праць, у т. ч. підручників для вузів. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями.

НА́РТЕКС, нарфік (грец. νάρθηξ, букв.— скринька) — притвор, передня частина храму. Розміщувався здебільшого під хорами.

НА́РТОВ Андрій Костянтинович [1693 — 16 (27).IV 1756, Петербург] — рос. механік і винахідник. Навчався в Школі математичних і навігацьких наук (Москва). З 1712, працюючи у Петербурзі, сконструював і збудував кілька верстатів різних типів і призначення, в т. ч. перший у світі токарно-гвинторізний верстат з механізованим супортом і набором змінних зубчастих коліс (1738). Брав участь у створенні Тріумфального стовпа, спец. підйомних механізмів, арт. систем тощо. Один із засновників мех. майстерень Петерб. АН.

Літ.: Данилевский В. В. Нартов. М., 1960.

НА́РТСЬКИЙ Е́ПОС, нартовський епос — епос народів Кавказу — кабардинців, черкесів, адигейців, осетинів, абхазів та ін. Герої епосу — велетні нарти становлять могутню співдружність, душею якої є мудра чарівниця Сата́на. Вони борються проти іноземних загарбників, проти ворожих людині сил природи. Ядром Н. е. був стародавній аланський епічний цикл, який сягає 7—4 ст. до н. е. Н. е. почали записувати з серед. 19 ст. За рад. часу вперше видано зведені тексти. Укр. мовою Н. е. переклала В. І. *Чередниченко*.

НАРУШЕ́ВИЧ (Naruszewicz) Адам Станіслав (20.X 1733, с. Логішин, тепер Пінського р-ну Брест. обл. БРСР — 6.VII 1796, Янув-Подляський, тепер Польська Народна Республіка)— польс. поет, історик, діяч польс. просвітительства. Єзуїт. З кін. 60-х рр. 18 ст. придворний короля С. А. *Понятовського*. З 1788 — смоленський, з 1790 — луцький єпископ. Автор ряду праць з історії Польщі. У своїх працях подав відомості про Україну і Крим. Залишив 230 томів джерел з історії Польщі — т. з. «Теки Нарушевича», в яких вміщено важливі документи про визвольну війну укр. народу 1648—54. Автор ліричних віршів, байок, сатир, перекладів Горація, Анакреонта, Таціта та ін. Уривки з «Історії польського народу» переклав рос. мовою П. П. *Гулак-Артемовський*.

НАРЦИ́С (Narcissus) — рід трав'янистих рослин родини амарилісових. Цибулини багаторічні. Листки лінійні, прикореневі. Квітки двостатеві, правильні, білі, жовті, двокольорові, запашні, прості й махрові, поодинокі або зібрані в зонтикоподібну китицю на безлистому квітконосі, що досягає 40 см заввишки. Плід — коробочка. Бл. 40 видів, поширених у країнах Середземномор'я та пд. смузі Європи. В СРСР — 3 дикорослі види, з них в УРСР — 1: Н. вузьколистий (N. angustifolius) з бруднувато-білими квітками, зустрічається на гірських луках Закарпаття. Рідкісна зникаюча декоративна рослина, єдиний вид Н. в УРСР, що зростає в природі, занесений до Червоної книги СРСР та *Червоної книги* Української РСР. Серед Н. є багато декоративних видів. В УРСР культивують Н. поетичний (N. poeticus) — дуже зимостійкий, з сніжно-білими запашними квітками і Н. несправжній (N. pseudonarcissus) з великими золотисто-жовтими квітками. Створено велику кількість садових сортів (понад 1200) для озеленення, на зрізування та для зимової вигонки (див. *Вигонка рослин*). *К. Д. Харченко.*

НАРЦІ́С (Νάρκισσος) — 1) У грец. міфології красень-юнак, персонаж міфів про *метаморфози* — чудесні перетворення. За те, що Н. нікого не кохав, а особливо за те, що він відкинув любов німфи *Ехо*, боги покарали його. Н. закохався у своє відображення у воді й помер від нерозділеного кохання. Після смерті перетворився на квітку *нарцис*. Міф про Н. відтворено в л-рі (Овідій, Кальдерон), музиці (Кавалліі, Скарлатті, Глюк) та образотворчому мист., зокрема в українському — в Т. Шевченка.

2) Переносно — самозакохана людина.

НАР'ЯН-МАР — місто, центр Ненец. авт. округу Арх. обл. РРФСР. Морський порт і річкова пристань на правому березі р. Печори. В місті — рибообробний комбінат, лісопильний та маслоробний з-ди, м'ясокомбінат. Зооветеринарний технікум, пед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Засн. 1931, місто — з 1935.

НАСЕ́ЛЕННЯ в міжнародному праві — сукупність людей, які перебувають у межах даної держави і підлягають її *юрисдикції*. До складу Н. входять громадяни даної країни, *іноземці*, які живуть у ній тривалий час, особи без громадянства (*апатриди*) і особи з подвійним (і більше) громадянством (*біпатриди*). Правове і фактичне становище Н. в цілому, як і кожної з його складових частин, залежить від соціально-екон. і політ. ладу д-ви і визначається переважно її внутр. законодавством. На противагу капіталістичним країнам, де права людини всіляко обмежуються і де формальною рівністю часто прикривають *дискримінацію* і *сегрегацію*, у країнах соціалістичної співдружності все Н., що проживає на їхній території, є і юридично, і фактично рівноправним. В СРСР це положення встановлено Конституцією СРСР. У ст. 37 іноземцям і особам без громадянства гарантуються передбачені законом права і свободи. Щодо Н., яке не є громадянами даної д-ви, існує й міжнародноправова регламентація відносно становища різних його категорій у формі угод між д-вами. Д-ви — учасниці таких угод зобов'язуються застосовувати узгоджені норми у сфері внутр. законодавства і політики, не втручаючись у внутр. справи одна одної.

М. К. Михайловський.

НА́СЕР Гамаль Абдель (Гамаль Абд-ан-Насір; 15.I 1918, Бені-Мур. пров. Асьют, Єгипет — 28.IX 1970, Каїр) — держ. і політ. діяч Єгипту. Н. в сім'ї службовця. В 1946 закінчив військ. коледж Генштабу. Учасник арабо-ізраїльської війни 1948—49. Заснував і очолив таємну політ. орг-цію «Вільні офіцери», яка підготувала і здійснила 23.VII 1952 революц. переворот, що поклав початок антиімперіалістичній і антифеод. революції. Був заступником, а потім головою Ради революц. командування. В 1954—56 (з невеликими перервами) — прем'єр-міністр, водночас виконував обов'язки президента. З 1956 — президент Єгипту та головнокомандуючий збройними силами. З 1963 — голова *Арабського соціалістичного союзу*. З ім'ям Н. пов'язані найважливіші досягнення єгип. революції у 50-х рр. (див. *Арабська Республіка Єгипет*). У 60-і рр. під його керівництвом в Єгипті було проведено значні соціально-екон. перетворення. За ініціативою і безпосередньою участю Н. було підготовлено і прийнято програмні документи єгип. революції — Хартію нац. дій 1962 і «Програму 30 березня» 1968, які проголошували некапіталістичний шлях розвитку Єгипту. Н. активно виступав за єдність араб. народів у боротьбі проти імперіалізму, за зміцнення нац. незалежності, за ліквідацію наслідків ізраїл. агресії проти араб. країн 1967. Н. послідовно проводив курс на розвиток відносин дружби і всебічного співробітництва з Рад. Союзом та ін. країнами соціалістичної співдружності.

В. І. Нагайчук.

НАСЄ́ДКІН Анатолій Леонідович (н. 22.IV 1924, Новгород) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1974). Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1951 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в М. *Дерегуса*. Твори: «Дубинушка» (1952), «Проводи М. Горького в Новгороді» (1955), «До колгоспу» (1960), «Хліб революції» (1965), «Продзагін. 20-і роки» (1967), «За Волгою землі немає» (1975), «Г. Квітка-Основ'яненко на ярмарку в Харкові у 1820-х роках» (1978), «Харківський державний університет — батьківщині» (1979—80). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Анатолій Насєдкін. К., 1980.

НАСИ́ЛЬСТВА ТЕО́РІЯ — ідеалістична теорія в бурж. філософії, яка твердить, що поділ суспільства на класи спричинюється *насильством* одних людей над іншими, приписує насильству вирішальну роль в історії. За висловом Ф. Енгельса, уявлення про вирішальну роль насильства у виникненні соціальної нерівності «таке ж старе, як і сама історіографія» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 153). На позиціях Н. т. стояли, зокрема, Є. *Дюрінг*, К. *Каутський*. Нині Н. т. використовується ідеологами імперіалізму з метою захисту *неоколоніалізму*, обгрунтування політики «з позиції сили», роздмухування «*холодної війни*». Марксизм-ленінізм теоретично спростував цю теорію.

В. І. Касьян.

НАСИ́ЛЬСТВО — застосування будь-яким *класом суспільним* або *групою соціальною* засобів примусу щодо інших класів чи соціальних груп з метою збереження або завоювання політ. і екон. панування, певних прав чи привілеїв. Марксизм-ленінізм, відкидаючи бурж. *насильства теорію*, яка вважає Н. вирішальним фактором у розвитку людства, не заперечує певної ролі Н. в істор. процесі, оскільки перехід від одного сусп. ладу до іншого в умовах *класової боротьби* не міг звершитися без Н. Застосування Н. в історії суспільства пов'язане насамперед з існуванням антагоністичних класів, тобто з об'єктивними факторами, які визначаються в кінцевому підсумку рівнем розвитку *продуктивних сил*. Марксизм-ленінізм уперше вирішив питання про свідоме застосування Н. в революц. боротьбі пролетаріату за побудову соціалізму і комунізму. Характер Н. залежить від опору відживаючих класів. Після перемоги *соціалістичної революції* воно є однією з функцій д-ви *диктатури пролетаріату*, спрямованою на боротьбу проти залишків експлуататор. класів. У період комуністич. будівництва функція політ. Н. зберігається гол. чин. проти дій ворожих соціалізмові сил міжнар. імперіалізму. Марксизм-ленінізм вимагає зводити Н. до мінімуму там, де можливе використання більш гуманних форм революц. боротьби.

В. І. Касьян.

НАСИРІ Каюм [справж. прізв. та ім'я — Насиров Габделкаюм Габденнасирович; 2 (14).II 1825, с. Верхні Ширдани, тепер Зеленодольського р-ну Тат. РСР — 20.VIII (2.IX) 1902, Казань] — тат. учений-просвітитель і письменник. Після закінчення медресе в Казані (1855) був вільним слухачем Казан. ун-ту. Викладав тат. мову в рос. духовному уч-щі (з 1855) і семінарії, вчителював у відкритій ним першій рос.-тат. школі в Казані (1871—76). Пед. погляди сформувалися під впливом К. Д. *Ушинського* і Л. М. Толстого. Діяльність Н. мала енциклопедичний характер: склав і видав наук. граматику, словники, правила правопису, підручники з математики, географії, історії, книги з природнич. наук, землеробства, лінгвістики, фольклору (праці «Книга для співбесідників з літератури», 1884, татарською мовою; «Повір'я та обряди казанських татар...», 1880, рос. мовою; «Зразки народної літератури казанських татар», 1896, рос. мовою). Н. зачинатель тат. дит. л-ри, його реалістичні новели сприяли розвиткові тат. худож. прози.

Літ.: Гайнуллин М. Каюм Насыров и просветительское движение среди татар. Казань, 1955; Гайнуллин М. Каюм Насыри. Казань, 1975.

НАСИ́ЧЕНИЙ РО́ЗЧИН — *розчин*, що перебуває в сталій динамічній рівновазі з надміром розчинюваної речовини. *Концентрація* Н. р. характеризує *розчинність* речовини за даних умов (природа розчинника, т-ра, тиск, наявність ін. компонентів розчину) і є сталою величиною.

НАСИ́ЧЕНІ ВУГЛЕВО́ДНІ, алкани, парафіни — *вуглеводні* з відкритим ланцюгом, у яких атоми вуглецю зв'язані між собою простими зв'язками. Н. в. мають заг. формулу C_nH_{2n+2} (напр., CH_4 — метан, C_2H_6 — етан, C_3H_8 — пропан і т. д.). Н. в. від CH_4 до C_4H_{10} — гази, від C_5H_{12} до $C_{17}H_{36}$ — рідини, вищі Н. в.— тверді речовини. Н. в. хімічно інертні, вступають у реакції заміщення. При *крекінгу* (залежно від умов) розкладаються на вуглеводні меншої мол. маси та *ненасичені вуглеводні*; при дегідрогенізації утворюють ненасичені й *ароматичні вуглеводні*. Добувають Н. в. з природних та нафтових газів, нафти та ін. Н. в.— важлива сировина для хім. промисловості, складова частина моторного і ракетного палива; використовуються також як розчинники.

О. І. Толмачов.

НАСІ́НИНА — утвір у *насінних рослин*, що містить *зародок*. Розвивається з *насінного зачатка* після *запліднення*, іноді без нього (див. *Апоміксис*). Зовні Н. вкрита насіннєвою шкіркою, на поверхні якої часто є різні вирости, волоски тощо, які сприяють поширенню Н. Звичайно в Н. буває один зародок, іноді два або кілька (*поліембріонія*). Зародок в Н. розвивається за рахунок поживних речовин, що відкладаються в *ендоспермі* (напр., у злакових), *перисперм-*

Г. А. Насер.

А. Л. Насєдкін.

А. Л. Насєдкін. До колгоспу. 1960. Харківський художній музей.

Насирі Каюм.

мі (напр., у каннових) або сім'ядолях (напр., у бобових). Ознаки зовн. і внутр. будови Н. спадково постійні і використовуються в систематиці рослин. Вага Н. у різних рослин значно відрізняється (напр., у гудайєри повзучої — 0,002 мг, у сейшельської пальми — до 9 кг). Н. багатьох рослин використовують у нар. господарстві.

НАСІННЄВИДІЛЬНІ МАШИНИ — агрегати, машини, потокові лінії для виділення насіння з плодів, овочевих і баштанних культур та підготовки його до сівби, а також для одержання побічної продукції. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі Н. м.: виділь ник насіння із помідорів ВСТ-1,5 (мал.) — для роздільного одержання насіння, шкірок і томатного соку із біологічно дозрілих помідорів; продуктивність 1,5 т/г. Ця машина, як правило, працює в агрегаті з мийкою помідорів МПП-1,5 (мал.); продуктивність 1,5 т/г. Машина СОМ-2 — для виділення насіння з насіннєвих огірків, продуктивність 2 т/г. Потокова лінія ЛСБ-20 для приймання плодів огірків і баштанних культур, виділення із них насіння, відділення від насіння слизової оболонки, відмивання, попереднього зневоднювання, сушіння, шліфування насіння. Продуктивність до 20 т/г. Потокова лінія ЛСТ-10 для виділення, промивання і сушіння насіння помідорів. Продуктивність 10 т/г.

В. С. Гапоненко.

НАСІННЄЗНА́ВСТВО — розділ біол. науки, що вивчає насіння з часу запліднення яйцеклітини на материнській рослині й до утворення самостійної рослини, а також розробляє методи оцінки й контролю якості насіння. Розрізняють Н. ботанічне (*карпологія*), що вивчає насіння рослин дикої флори, і Н. сільськогосподарське, або агрономічне, яке вивчає насіння культурних рослин та бур'янів. Н. тісно пов'язане з *насінництвом*. Результати досліджень з Н. становлять теоретичну базу для практики насінництва, яка, в свою чергу, є джерелом наук. пошуків і проблем для насіннєзнавства. Н. тісно пов'язане з ботанікою, фізіологією, біохімією, генетикою та ін. Основоположником вітчизн. Н. є О. Ф. Баталін. Він заснував першу в Росії (1877) станцію випробування насіння при Головному бот. саду в Петербурзі. Значний внесок у розвиток Н. зробили вітчизн. вчені П. Р. Сльозкін, І. О. Стебут, М. М. *Кулешов* та ін. Н. досягло широкого розвитку за роки Рад. влади. Особлива роль у цьому належить Харків. контрольно-насінній станції. Проблемами Н. в СРСР займається понад 300 н.-д. інститутів, станцій і навч. закладів. Дослідження з Н. в СРСР координує *Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* імені В. Я. Юр'єва (Харків). Н. є науковою базою для практики вирощування насіння та контролю *насінного матеріалу*. Роль Н. зростає в умовах промислового насінництва, де технологія вирощування, збирання та післязбиральної обробки насіння грунтується на наукових дослідженнях насіння. Осн. напрями досліджень в Н. є вивчення процесу формування врожайних властивостей насіння, питання його якості, зберігання, його передпосівної обробки, шляхів зниження травмування та ін. питання, які мають велике значення для практики с.-г. виробництва. Фахівців з Н. готує Харківський с.-г. інститут та н.-д. ін-ти через аспірантуру. Питання з Н. висвітлюють журнали «Селекция и семеноводство» (Москва) та науково-виробничий збірник «Насінництво» (Київ).

Літ.: Кулешов Н. Н. Агрономическое семеноведение. М., 1963; Строна И. Г. Общее семеноведение полевых культур. М., 1966; Гриценко В. В., Калошина З. М. Семеноведение полевых культур. М., 1976.

І. Г. Строна.

НАСІННЄОЧИ́СНА МАШИ́НА ЕЛЕКТРОМАГНІ́ТНА — машина для розподілу суміші насіння за станом його поверхні з використанням магнітного металевого порошка. В СРСР, у т. ч. на Україні, застосовують Н. м. е. ЭМС-1А та СМЩ-0,4 для очищення насіння трав (люцерни, конюшини, буркуну), льону та ін. дрібнонасінних культур, що мають гладеньку поверхню, від насіння бур'янів з шорсткою поверхнею (повитиця, гірчак та ін.). Принцип роботи Н. м. е. грунтується на властивості насіння, що має шорстку поверхню, обволікатися магнітним металевим порошком і притягатися до електромагнітного барабана. Будову Н. м. е., а також схему її роботи див. на мал. Насіннєву суміш попередньо очищають на повітрорешітних *зерноочисних машинах* або *трієрах*.

В. С. Гапоненко.

НАСІННЄСХО́ВИЩЕ — приміщення для зберігання посівного матеріалу с.-г. культур. Н. є спеціалізовані, де зберігають лише посівне зерно, та універсальні, в яких одночасно зберігають *насінний матеріал*, продовольче і фуражне зерно (див. також *Зерносховище*).

НАСІ́ННИЙ ЗАЧА́ТОК — утвір у *насінних рослин*, з якого звичайно після *запліднення* розвивається *насінина*. Здебільшого Н. з. має кулясту або яйцевидну форму. Н. з. складається з *нуцелуса* (центр. частина Н. з.), одного або двох *інтегументів* (Н. з. санталових, омелових та деяких ін. рослин не мають інтегументів) і насінної ніжки. В нуцелусі розвивається *зародковий мішок*. Інтегументи обростають нуцелус ззовні, але на верхівці Н. з. не зростаються один з одним, залишаючи отвір — *мікропіле*. Н. з. закладається на плаценті. Насінна ніжка, через яку в Н. з. входить судинний пучок, з'єднує сформований Н. з. з плацентою. Частина Н. з., від якої відходить насінна ніжка, наз. халазою. Н. з. виник у *філогенезі* спороносних органів. Уперше він з'являється у *насінних папоротей*. У голонасінних Н. з. містяться на *плодолистках* відкрито, у покритонасінних — всередині *зав'язі*. В зав'язі може утворюватись від одного Н. з. (напр., у злакових) до багатьох сотень тисяч (напр., у зозулинцевих). За розміщенням на плаценті, ступенем розвитку нуцелуса, будовою провідної тканини та ін. ознаками розрізняють кілька типів насінних зачатків.

В. П. Банникова.

НАСІ́ННИЙ МАТЕРІА́Л, посівний матеріал — насіння, плоди, частини плодів, суплідця, що їх використовують для сівби та садіння. Доброякісний Н. м.— основа високого врожаю. За посівною і сортовою якістю Н. м. в СРСР має відповідати вимогам держ. стандарту. Посівні якості (*схожість насіння*, його чистота, зараженість хворобами та шкідниками, вологість, *маса 1000 насінин*) і сортову якість (сортова чистота) Н. м. визначають держ. *насінні інспекції*, проводячи лабораторний аналіз насіння, грунтовий контроль, польову і комірну *апробацію*. Держ. стандартами встановлено високі вимоги до Н. м. Згідно з ГОСТом Н. м. залежно від посівних якостей поділяють: зернові і зернобобові культури на 3 класи, цукр. буряки та овочеві культури на 2 класи. Для кожного класу нормують вміст насіння осн. культури, відходи осн. культури, домішки, кількість насіння ін. рослин (зокрема, бур'янів), схожість і вологість. Напр., для м'яких пшениць встановлено такі норми осн. культури (в %): 1-й клас — 99, 2-й клас — 98,5, 3-й клас — 97; схожість (у %) відповідно: 95, 92 і 90. Насіння 3-го класу дозволяють висівати як виняток і лише на товарних площах. За сортовими якостями Н. м. поділяють (за даними

Насіннєочисна машина електромагнітна: I — загальний вигляд; II — схема роботи (*а* — очищуване насіння; *б* — насіння, змішане з порошком і водою; *в* — порошок); *1* — електромагнітний барабан; *2* — похилий шнек; *3* — лотковий транспортер; *4* — насіннєприймач; *5* — засипний ківш; *6* — селеновий випрямляч; *7* — циклон; *8* — вентилятор; *9* — рама; *10* — ящики для насіння; *11* — зволожник; *12* — змішувальний шнек; *13* — дозатор магнітного порошка.

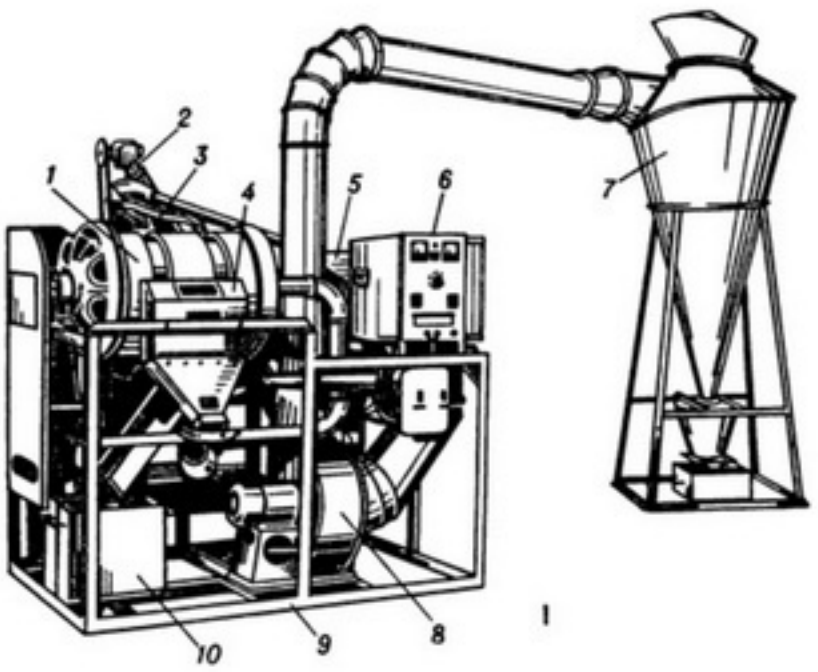

I

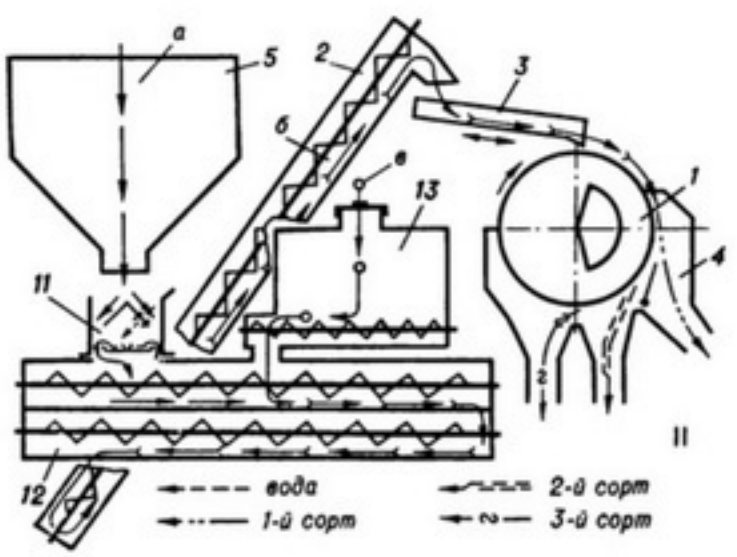

II

апробації) на 3 категорії. Для більшості зернових і зернобобових сортова чистота насіння 1-ї категорії не нижча за 99,5%, 2-ї — 98, 3-ї — 95%, причому до сівби на насіння (див. *Насінні посіви*) допускають насіння лише 1-ї категорії.

Літ.: Рубін С. С. Загальне землеробство. К., 1976; Основи агрономії. К., 1977. *П. Н. Івончик.*

НАСІ́ННИЙ ФОНД — в СРСР запас насіння с.-г. культур для майбутнього посіву. Колгоспи і радгоспи щороку створюють Н. ф. по кожній культурі в розмірах повної потреби на всю заплановану *посівну площу*, виходячи з встановлених норм висіву. До Н. ф. г-ва засипають добірне насіння районованих сортів з урожаю *насінних посівів*, у крайньому разі — з найурожайніших площ загальних посівів. Крім основного Н. ф., г-ва створюють також поновлюваний щорічно страховий Н. ф. в розмірі 10—15% річної потреби *насінного матеріалу* та перехідні Н. ф. (в р-нах, де озимі культури збирають під час або після сівби озимини). Н. ф. зберігають в *насіннєсховищах*, за його станом і використанням встановлюють суворий контроль.

НАСІ́ННИЦТВО — галузь с.-г. виробництва, яка забезпечує для внутрішніх і зовнішніх потреб держави високоякісне сортове та гібридне насіння. Теоретич. основою Н. є *насіннєзнавство*. Основи рад. Н. закладено декретом «Про насінництво», підписаним В. І. Леніним (13 червня 1921). Сучасне Н.— чітка система окремих взаємопов'язаних ланок, підпорядкованих єдиному завданню — давати в достатній кількості насіння, здатне забезпечувати високі врожаї. З цією метою поліпшують старі та виводять нові сорти і гібриди (див. *Селекція*), проводять *сортовипробування* цих сортів та *сортове районування*, *сортооновлення* (якщо потрібно), здійснюють насінний та сортовий контроль (див. *Насінні інспекції*). Н. постійно удосконалюється й на сучасному етапі стало на шлях промислового виробництва насіння на базі спеціалізації, концентрації й індустріалізації. Відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів Союзу РСР від 4 листопада 1976 «Про заходи по дальшому поліпшенню селекції та насінництва зернових, олійних культур і трав» чітко визначено порядок виробництва сортового насіння та забезпечення ним колгоспів і радгоспів, а також структурну організацію Н. При М-ві с. г. СРСР створено Всесоюзне виробниче сортонасінне об'єднання «Сортонасінпром» СРСР, а в союзних та автономних республіках, краях і областях — відповідні об'єднання. Створена мережа *насінницьких господарств* для вирощування насіння зернових, олійних культур і трав. Н.-д. установи та ін. оригінатори нових сортів дають вихідний *насінний матеріал* дослідним та учбово-дослідним г-вам, які вирощують з нього *еліту* або 1-у репродукцію в достатній кількості для забезпечення потреб спеціалізованих насінницьких г-в (або насінницьких бригад великих колгоспів і радгоспів), де розмножують це насіння для всіх виробничих посівів у певній зоні та заготівель у державні ресурси. Н. всіх інших культур побудоване за такою ж схемою, але з певними відмінами, що зумовлено їхніми біол. особливостями. Мають специфічні відміни Н. кукурудзи, сорго, льону і конопель, цукрових буряків, картоплі, овочевих і баштанних культур, квіткових культур, лукопасовищних трав та ін. Див. також *Апробація* польова і комірна.

Літ.: Насінництво овочевих і баштанних культур. К., 1973; Попова Г. М., Абрамова З. В. Семеноводство полевых культур на промышленной основе. Л., 1978; Чазов С. А., Симонов Ю. А. Семеноводство на промышленной основе. М., 1978; Промышленное семеноводство. Справочник. М., 1980; Справочник агронома-семеновода. М., 1979; Справочник по семеноводству. Донецк. 1980.

І. Г. Строна.

НАСІ́ННИЦЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — спеціалізоване господарство (спецнасінгосп), яке вирощує для колгоспів, радгоспів та ін. держ. г-в сортове і гібридне насіння районованих с.-г. культур. Н. г. для вирощування насіння зернових культур створені на базі передових колгоспів і радгоспів з високою культурою землеробства і підпорядковані об'єднанням Сортонасінпрому. Кількість Н. г. визначають, виходячи з потреби в насінні для посівів, створення держ. ресурсів, страхових та перехідних (для озимих культур) *насінних фондів*. На Україні в кожному районі виділено по 1—2 спецнасінгоспи 1-ї групи та 2—3 (іноді до 5) 2-ї групи. Н. г. 1-ї групи вирощують насіння 1-ї репродукції (іноді *еліти*), доводять до кондицій 1 класу і передають Н. г. 2-ї групи, де вирощують насіння 2-ї і 3-ї репродукцій, яке продають господарствам усіх категорій на виробничі посіви. Для вирощування насіння кукурудзи, сорго, олійних культур, трав, цукрових буряків, овочевих і квіткових культур, лікарських рослин, садивного матеріалу картоплі та ін. культур також створено насінницькі господарства. *І. Г. Строна.*

НАСІ́ННІ ІНСПЕ́КЦІЇ — установи, що здійснюють в г-вах контроль за якістю насіння с.-г. культур у процесі його вирощування, заготівлі, зберігання і підготовки до сівби, за додержанням ГОСТів на сортові й посівні якості насіння. В СРСР, у т. ч. і на Україні, контроль, що його здійснюють Н. і., є однією з ланок планової наукової системи *насінництва*. На Україні мережу районних та обласних інспекцій, а також республіканську Н. і. було створено 1965 на базі реорганізованих контрольно-насінних лабораторій. Р а й о н н і Н. і. в своїх лабораторіях перевіряють посівні якості насіння всіх с.-г. культур за ГОСТами у г-вах та організаціях зони своєї діяльності і видають документи про його якість (належність до 1-го, 2-го чи 3-го класу; див. *Насінний матеріал*); некондиційне насіння до сівби не допускають. У своїй діяльності районні Н. і. підпорядковані о б л а с н и м Н.і., які перевіряють їхню роботу і готують кадри. Р е с п у б л і к а н с ь к а Н. і. здійснює загальне й методичне керівництво мережею Н. і.; підпорядкована М-ву с. г. СРСР. *І. П. Яковлев.*

НАСІ́ННІ ПА́ПОРОТІ (Lyginopteridopsida, синонім Pteridospermidae) — клас вимерлих *голонасінних* рослин. Існували з пізнього девону до кінця тріасу, розквіту досягли в кам'яновугільний період. Більшість Н. п. зовн. виглядом була схожа на сучас. деревовидні *папороті*, за анатом. будовою стебла, кореня і насінних зачатків — на саговники. Н. п. розмножувалися насінням. *Насінні зачатки* мали пилкові камери. Н. п.— анемофільні рослини (див. *Анемофілія*). Мікроспорангії (див. *Спорангій*) були крайові або верхівкові, іноді, зростаючись, утворювали синангії. Листки зовні нагадували листки справжніх папоротей, але відрізнялися будовою *епідермісу*, *продихів* та листкових черешків. Клас включає родини лігіноптеридових, медулозових, пельтоспермових та ін. До Н. п. звичайно відносять і *кейтонієві*. *Н. О. Щекіна.*

НАСІ́ННІ ПОСІ́ВИ — посіви районованих сортів с.-г. культур, урожай яких призначений виключно для створення необхідних фондів *насінного матеріалу*. Н. п. закладають в спеціалізованих г-вах або насінницьких бригадах чи відділках. Засівають відведені під Н. п. площі насінням еліти або 1-ї репродукції, одержаним від н.-д. установ, насінницьких господарств, а також власним насінням, вирощеним на ділянках попереднього розмноження. Н. п. ретельно доглядають (проводять сортове прополювання, додаткове запилення тощо). Обов'язковою на Н. п. є *апробація*. Див. також *Насінництво*.

НАСІ́ННІ РОСЛИ́НИ, сперматофіти (Spermatophyta) — велика група вищих (судинних) рослин, які утворюють насіння. У циклі розвитку Н. р. переважає нестатеве покоління — *спорофіт* (сама рослина — дерево, кущ тощо); статеве покоління — *гаметофіт*, редукований до кількох клітин, розвивається на спорофіті. До Н. р. відносять два відділи: *голонасінні* і *покритонасінні*. Н. р. в процесі *еволюції* рослинного світу виникли від *спорових рослин*. Завдяки тому, що Н. р. краще пристосовані до наземних умов існування, оскільки їхні *насінні зачатки* забезпечені запасом поживних речовин і захищені (у покритонасінних) щільними покривами від несприятливих умов навколишнього середовища, вони зайняли домінуюче становище в рослинному світі. Покритонасінні в наш час посідають перше місце серед рослин як за кількістю видів, так і за зайнятою ними територією на суходолі.

НАСІ́ННЯ — див. *Насінний матеріал*.

НАСКЕ́ЛЬНІ ЗОБРА́ЖЕННЯ, петрогліфи, писаниці — давні зображення на скелях, окремих каменях, стелях і стінах печер, виконані різьбленням, вибиванням заглибин по контуру та фарбами

Наскельні зображення. Постаті дівчат на скелях Джаббарен. Тассілі.

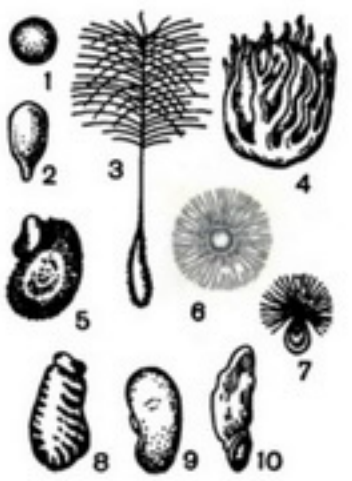

Насіннєві:
1 — гороху; 2 — соняшнику; 3 — строфанта; 4 — мускатного горіха; 5 — рясту; 6 — бавовнику; 7 — ваточника; 8 — рицини; 9 — квасолі; 10 — сосни.

Насіннєвидільні машини.
Видільник насіння з помідорів ВСТ-1,5 (вгорі).
Мийка помідорів МПП-1,5.

М. В. Насонов.

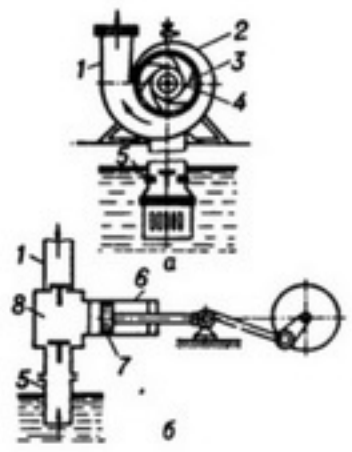

Насоси: *а* — відцентровий; *б* — поршневий; *1* — напірний патрубок; *2* — корпус; *3* — робоче колесо; *4* — лопатка; *5* — всмоктувальний патрубок; *6* — циліндр; *7* — поршень; *8* — робоча камера (стрілками показано напрям руху рідини).

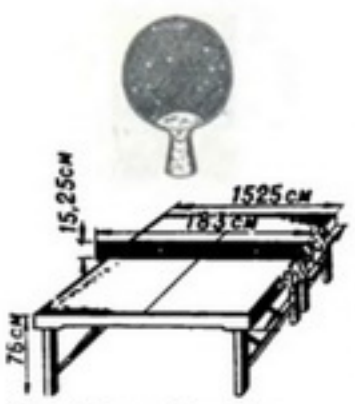

Настільний теніс. Стіл із сіткою та ракетка для гри.

(переважно вохрою). Відомі в різних частинах світу від палеоліту до середньовіччя (див. *Первісне мистецтво*). Найбільше Н. з. належать до часів міді-бронзи й раннього залізного віку. Вони відтворюють переважно тварин, а також постаті людей, сцени полювання і рибальства, війни і побуту, житла і поселення, господарські та побутові предмети, культові сцени й загадкові знаки. Окремі великі камені з такими зображеннями в ранньому залізному віці були надмогильними пам'ятниками (найчастіше в курганах). Найвідоміші Н. з. збереглися в печерах *Альтаміра* (Пн. Іспанія) і Фон-де-Гом (Пд.-Зх. Франція), в *Тассілін-Аджер* (Центр. Африка) та ін. На території СРСР багато Н. з. є в Карелії, на Уралі (*Капова печера*), в Сибіру, на Далекому Сході, в Серед. Азії, на Кавказі. На Україні найзначніші Н. з. відомі на пісковикових брилах *Кам'яної Могили* в Приазов'ї. Н. з.— важливе джерело для вивчення господарства, побуту, культури й реліг. уявлень стародавнього населення.

Літ.: Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. К., 1961; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. М., 1969; Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. М., 1980.

НА́СКРІЗНІ БРИГА́ДИ — різновид *бригад виробничих*, що їх створюють для виконання єдиних виробничих завдань робітниками різних змін, забезпечення послідовності та безперервності в роботі на певних робочих місцях протягом доби.

НА́СЛІДОК — філософська категорія. Див. *Підстава і наслідок*.

НАСО́НОВ Всеволод Миколайович [н. 17 (30).VII 1900, Варшава] — рад. вчений у галузі будівельних конструкцій, доктор тех. наук (з 1962), дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР (1956—64). Син М. В. *Насонова*. Після закінчення (1923) Петроград. ін-ту інженерів шляхів працював у буд. і проектних організаціях Ленінграда, Москви, Свердловська. З 1956 (до 1969 — директор) — у Центр. н.-д. інституті буд. конструкцій ім. В. О. Кучеренка (Москва). Автор проектів комплексу будинків Моск. ун-ту ім. М. В. Ломоносова, Палацу науки й культури у Варшаві, Центр. стадіону ім. В. І. Леніна у Лужниках (Москва), складального корпусу Луганського (Ворошиловградського) паровозобудівного з-ду, деяких мостових споруд тощо. Наук. діяльність Н. пов'язана в осн. із створенням і розробкою легких буд. конструкцій, зокрема з застосуванням пластмас, тонколистових металів і азбестоцементу. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1959.

НАСО́НОВ Микола Вікторович [14 (26).II 1855, Москва — 10.II 1939, там же] — рос. рад. зоолог, акад. Петерб. АН (з 1906). Закінчив Моск. ун-т (1879). В 1889—1906 — професор Варшавського ун-ту. В 1906—21 — директор Зоол. музею АН в Петербурзі. З 1921 — керівник ряду експериментальних зоол. лабораторій АН СРСР, 1924—30 — директор Севастопольської біол. станції. Осн. праці — з морфології, ембріології, систематики, фауністики, зоогеографії, екології червів, ракоподібних, комах, деяких хребетних (дикі вівці, африканський страус тощо), з бджільництва, рибництва та ін. В 1911 організував видання праці «Фауна Росії та суміжних країн» (пізніше — «Фауна СРСР»).

НАСО́С — машина, якою переміщують рідину або механічну суміш рідини з твердими речовинами. Розрізняють Н. (мал.): відцентрові, осьові, поршневі, роторні та струминні. Принцип дії відцентрових Н. полягає в переміщенні рідини відцентровими силами, що виникають внаслідок обертального руху робочого колеса. В осьових Н. рідина переміщується паралельно осі робочого колеса під тиском його лопаток. Поршневі Н. переміщують рідину в процесі зворотно-поступального руху *поршня*, при якому вона спочатку засмоктується у робочу камеру, а потім виштовхується у напірний патрубок. В роторних Н. рідину засмоктує і витискає обертовий робочий орган (напр., ексцентрично закріплений барабан, шестерні, гвинт). Дія струминних Н. (напр., *гідроелеваторів, ежекторів, інжекторів*) грунтується на прискоренні, яке створює струмина допоміжної рідини, пари або газу. Струминними є також магнітогідродинамічні насоси. Такими Н. переміщують електропровідні рідини (напр., розплавлені метали), використовуючи енергію рухомого магнітного поля. Газоподібні рідини та гази переміщують звичайно *компресорами*. Продуктивність відцентрових Н.— 200—50 000 м³/год, осьових — 100—100 000, поршневих — до 200, роторних — 0,5—100, струминних — 0,1—100 м³/год. Н. застосовують у нафтопереробній і гірничій промисловості, системах водопостачання та каналізації, в гідроприводах верстатів, літальних апаратів, промислових роботів тощо. Див. також *Бетононасос. Буровий насос*.

О. П. Клименко.

НАСО́СНА СТА́НЦІЯ — станція, обладнана *насосами*, якими переміщують рідину. Крім насосів, на Н. с. є всмоктувальний і напірний *трубопроводи*, допоміжне (пускове, очисне, розподільне) устаткування, засоби автоматизації і телекерування. Н. с., якими переміщують воду, часто об'єднують з водозабірними пристроями. Розрізняють Н. с.: наземні, заглиблені (нижче рівня землі), глибокі (шахтного типу) та плавучі (на *понтонах, баржах*); стаціонарні і пересувні (самохідні, буксирувані). Н. с.— складова частина систем водопостачання, каналізації, гідротех. споруд, нафтопроводів, зрошувальних та осушувальних систем тощо.

НА́СПІВ — мелодія, призначена для вокального виконання; інструментальна мелодія, яка виконується голосом.

НАСРЕТДІ́НОВА Зайтуна Агзамівна (н. 14.VIII 1923, Уфа) — башк. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1952. Після закінчення Ленінгр. хореографічного уч-ща з 1941— солістка балету Башк. театру опери та балету. Партії: Марія, Зарема («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Зайтунгуль («Журавлина пісня» Степанова), Зафіра («Гірська бувальщина» Ключарьова), Жізель (однойменний балет Адана). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

НА́ССАУ, Нассо — столиця *Багамських Островів*. Розташована на о. Нью-Провіденс у Атлантичному ок. Значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 58 тис. ж. (1977, оцінка). Незначна місц. пром-сть. Курорт.

НАСТА́ВНИЦТВО — індивідуальна форма виховання молоді кращими представниками робітн. класу шляхом передавання їй своїх трудових навичок, політ., ідейних та моральних принципів. Н.— один з ефективних методів комуністичного виховання. Н. як соціальний ін-т, як масовий патріотичний рух почало швидко розвиватися в умовах *науково-технічної революції* і набуло розмаху в дев'ятій п'ятирічці (1971—75). Зачинатель Н.— С. С. *Вітченко*. «Наставники — це кадрові робітники, які мають високу майстерність, багатий життєвий досвід... Вони з доброї волі, за покликанням душі учать молодь працьовитості, майстерності, виховують її на героїчних традиціях нашого славного робітничого класу» (Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, с. 46). У 30-х рр. шефи молоді — робітники-інструктори — керувались принципом «Роби, як я». В сучас. умовах розвиток Н. полягає в тому, що в ньому беруть участь не лише десятки й сотні тисяч передових трудівників, ветеранів виробн., майстрів, бригадирів, а й цілі виробничі колективи. Рух Н. охоплює також школи, профес.-тех. уч-ща, сферу обслуговування, культуру тощо. В 1980 в країні налічувалося 2,6 млн. наставників. Н., все послідовніше спираючись на наук. принципи педагогіки, соціальної і заг. психології, прискорює соціалізацію молоді, виховання активної життєвої позиції юнацтва. Комуністична партія і Рад. уряд надають великого значення дальшому розвиткові руху Н. Постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві» (1980) передбачено посилення уваги до молодих робітників, розвиток руху Н. В СРСР запроваджено (1980) почесне звання «Заслужений наставник молоді». На підприємствах найдостойнішим присвоюється звання «Кращий наставник молоді». На рялі великих виробничих об'єднань країни діють ун-ти наставників молодих робітників. Наставники працюють під керівництвом рад наставників, які координують виховну роботу з молоддю підприємств, організовують зльоти наставників, оглядиконкурси кращої наставницької роботи, підбивають підсумки со-

ціалістичного змагання наставників. *Р. А. Сліпоморий.*

НА́СТІЇ (від грец. ναστός — ущільнений)— рухи листків, пелюсток та інших органів рослин, зумовлені зовн. подразниками (напр., т-рою, вологістю, заг. освітленням тощо). Н.— результат нерівномірного росту клітин верхньої та нижньої частин органа або неоднакової зміни *тургору* в цих клітинах. При швидкому рості морфологічно верхньої сторони органа рух наз. епінастією (спостерігається при розкриванні бруньок, пуп'янків тощо), при швидкому рості морфологічно нижньої сторони — гіпонастією (при закриванні квіток тощо). Залежно від діючого фактора розрізняють: фотонастії — рухи листків і пелюсток при зміні інтенсивності освітлення (напр., у латаття, кульбаби); термонастії — рухи пелюсток та ін. органів у відповідь на зміну т-ри (напр., розкривання квіток тюльпана при підвищенні т-ри); ніктинастії — рухи листків і пелюсток, спричинені зміною дня і ночі (напр., розкривання квіток деяких рослин зранку і закривання їх на ніч); сейсмонастії — рухи органів рослин у відповідь на мех. подразнення (напр., рухи листків у *комахоїдних рослин*); хемонастії — рухи рослин, зумовлені діянням хім. речовин (напр., рухи листків у помідорів під діянням незначних концентрацій етилену, ацетилену). Біол. значення Н. полягає у пристосуванні деяких рослин до *перехресного запилення,* до живлення (у комахоїдних рослин), у захисті пелюстками тичинок і маточок від несприятливих умов тощо. Див. також *Рухи* у рослин.

НАСТІЙ — рідинна лікарська форма, що являє собою водну витяжку з лікарської рослинної сировини. Виготовляється настоюванням або заварюванням у воді подрібнених лікарських рослин.

НАСТІЛЬНИЙ ТЕ́НІС — спортивна гра. Грають целулоїдним м'ячиком (діаметр 37,2—38,2 мм; маса 2,4—2,57 г) і ракетками довільної форми, обклеєними, як правило, спец. гумовими пластинами, на прямокут. столі (274 × 152,5 см, висота 76 см) через сітку (183 × × 15,25 см). Змагання проводяться одиночні (чоловічі й жіночі) й парні (чоловічі, жіночі або змішані). Учасники гри ударами ракеток перекидають м'яч, після того як він один раз відскочить від столу, через сітку. Якщо противник не зуміє відбити м'яча на протилежний бік, він програє, а той, що виграв, одержує очко. Щоб виграти партію, треба набрати 21 очко з перевагою у 2 очка. При офіційних зустрічах розігрується 3 або 5 партій. Виник Н. т. у Великобританії в кінці 19 ст. В 1926 створено Міжнар. федерацію Н. т. (ІТТФ). В СРСР Н. т. набув поширення в 60-х рр. 20 ст. В 1950 створено всесоюзну секцію Н. т. (з 1959 перетворена на федерацію), яка 1954 вступила до ІТТФ.

НАСТІННІ РО́ЗПИСИ — живописні зображення, виконані безпосередньо на стіні й пов'язані з архітектурою; вид *монументального мистецтва.* Н. р. існують у вигляді власне розписів, *мозаїки, панно,* вони бувають тематичні або орнаментальні; виконуються технікою *фрески, темпери,* мозаїчного набору, клейового, олійного, силікатного та *воскового живопису.* Останнім часом застосовують також різні синтетичні матеріали (поліхлорвінілові смоли, вініл-ацетат та ін.). Н. р. були вже в Старод. Єгипті (3—1-е тис. до н. е.), Урарту (1-е тис. до н. е.), Індії (6—7 ст.), Серед. Азії (7—8 ст.) та ін. країнах світу. За середньовіччя вони широко розвинулися у Візантії, Болгарії, Грузії, на Русі (мозаїки й фрески церков у Києві, Чернігові, Новгороді; розписи А. *Рубльова, Діонісія*). Справжнього розквіту Н. р. набули за доби *Відродження* в Італії (фрески Джотто, Рафаеля, Мікеланджело, П. Веронезе, Д. Тьєполо). В 20 ст. високим ідейним і мистецьким рівнем відзначаються Н. р. в Мексиці (Д. Рівера, Д. *Сікейрос*). В Рад. Союзі Н. р. відіграють велику громадсько-виховну роль (художники Є. Лансере, В. Фаворський, О. Дейнека, П. Корін, Ю. Корольов, А. Васнецов та ін.). Визначних успіхів досягли монументалісти Грузії (З. Церетелі, М. Ігнатов, Б. Бердзенашвілі), Білорусії (Г. Ващенко, М. Савицький), Узбекистану (Г. Ахмаров) та ін. рад. республік. На тер. сучас. України Н. р. відомі з часів Київ. Русі, зокрема як різновид нар. декоративного мист. Починаючи з 16 ст. в Н. р. вже виявилися риси нац. самобутності (Онуфріївська церква в с. Лаврові та церква Святого духа в с. Потелич на Львівщині). В 17 ст. Н. р. було оздоблено церкви Воздвиження та святого Юра в Дрогобичі, Троїцький собор Густинського монастиря на Слобожанщині. У 18 — на поч. 19 ст. Н. р. збагачувалися місцевою тематикою, укр. типажем. Оригінальними Н. р. було вкрито стіни Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, палаци в Ляличах (тепер Брянської обл.), Хотіні (тепер Сумської обл.).

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Н. р. оздоблено міський театр, політех. ін-т і Музичний ін-т ім. Лисенка у Львові, будинок Полтав. земства. Інтенсивно розвивається мистецтво Н. р. на Україні в роки Рад. влади. В Києві були виконані перші рад. стінописи в т. з. Луцьких казармах (1919). В галузі Н. р. багато працювали М. Бойчук та його учні — І. Падалка, О. Павленко, В. Седляр (напр., розписи Селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі на Хаджибеївському лимані, та ін.), а також В. Єрмилов, З. Толкачов, Л. Крамаренко. Н. р. широко застосовуються в оздобленні театрів (у м. Тернополі), палаців культури (в м. Горлівці Донецької обл.; Новій Каховці Херсонської обл.), павільйонів на ВДНГ УРСР в Києві, вокзалів (у Харкові, Ужгороді). Відомими майстрами Н. р. є В. Задорожний, І. Литовченко, Е. Котков, В. Ламах, В. Мельниченко, А. Рибачук. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Лобановський Б. Б. Мозаїка і фреска. К., 1966; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978; Валериус С. С. Монументальная живопись. Современные проблемы. М., 1979. *В. А. Афанасьєв.*

НАСТО́ЙКА, тинктура у фармакопеї — рідинна лікарська форма, що являє собою спиртову витяжку з лікарської рослинної сировини. Виготовляється настоюванням подрібнених лікарських рослин на етиловому спирті або на суміші його з мед. ефіром чи шляхом розчинення *екстрактів.* Призначаються для внутр. і зовн. вживання.

НАСТО́ЙКА — спиртний напівсолодкий, солодкий або гіркий напій. Напівсолодкі міцні, напівсолодкі малоградусні і солодкі Н. містять спирт (відповідно 30—40, 20—28 і 16—25 об.%), цукор (9—10, 4—10 і 8—30 г /100 мл) та лимонну к-ту (0—0,8, 0—0,8 і 0—0,9 г/100 мл). Їх виготовляють з суміші соків і спиртових настоїв сушених фруктів та ягід, цукрового сиропу, додаючи зм'якшену воду, лимонну к-ту, а іноді — карамельну *патоку.* Для виробн. гірких Н. (міцних — 40—45, малоградусних — 25—28 об.% спирту) застосовують суміші спиртових настоїв різних трав, коріння, листя, плодів та ін. рослинної сировини, ароматизований і ректифікований спирт, спиртові розчини ефірних олій та зм'якшену воду. Н. (напр., тернівка, слив'янка, вишнівка) здавна поширені на Україні. Рецепти виготовлення багатьох з них покладено в основу виробн. сучасних настойок.

НА́СТРІЙ — загальний емоційний стан особистості, що позначається на її поведінці й результатах діяльності. На відміну від *почуттів, афектів, пристрасті* Н. не викликається будь-якою конкретною подією й виникає поза свідомим контролем (іноді важко усвідомити причину того або іншого Н.). Основу Н. становить єдність фіз. самопочуття, заг. психічного тонусу й несвідомої емоційної оцінки значущих життєвих обставин, умов діяльності і взаємовідносин з ін. людьми. Н. характеризують за переважаючим емоційним, інтелектуальним або вольовим станом (радісний, бадьорий, іронічний, рішучий тощо), за ситуацією (святковий, буденний), за спрямованістю діяльності (діловий, поетичний) тощо. Мотивація і стійкість Н. залежать від характерологічних особливостей особистості. Розумовими та вольовими зусиллями Н. можна і потрібно регулювати.

Л. А. Лепихова.

НА́СТУП — основний вид бойових дій військ, який проводиться з метою розгрому противника і оволодіння важливими районами місцевості (рубежами, об'єктами). Полягає в ураженні противника всіма наявними засобами, рішучій *атаці,* прориві його оборони та навальному просуванні військ у глибину його розташування, знищенні і полоненні живої сили, захопленні зброї, військ. техніки та намічених районів місцевості (рубежів). Н. здійснюється проведенням боїв, битв, операцій. На суші може вестися на противника, що обороняється, наступає (див. *Зустрічний бій*) або відходить

З. А. Насретдінова.

Настінні розписи. Розписна піч в селі Пасицелах Балтського району Одеської області. 1956.

Настінні розписи. М. Д. Сосенко. Фрагмент розпису в будинку Вищого музичного інституту імені М. В. Лисенка у Львові. 1914—15.

Настурція лікарська: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — плід; *4* — квітка в розрізі.

(див. *Переслідування*). Різновидом Н. є *контрнаступ*. У ході Н. здійснюється вогневе ураження противника, яке складається з періодів вогневої підготовки атаки, вогневої підтримки атаки і вогневого супроводження військ у глибині. Залежно від мети, масштабу, кількості сил та засобів Н. може мати стратегічне, оперативне або тактичне значення. Способи Н. безперервно змінювались під впливом розвитку засобів збройної боротьби, якісної зміни особового складу та організації військ. З появою *ракетно-ядерної зброї*, реактивної авіації, удосконаленої військ. техніки з'явилася можливість значно збільшити глибину ураження противника, просторовий розмах і темпи Н. Зросла роль повітр. і мор. десантів, ППО, взаємодії видів збройних сил та родів військ.

Літ.: Сидоренко А. А. Наступление. М., 1970. *І. В. Архипов.*

НАСТУ́ПНІСТЬ, спадкоємність — зв'язок між різними етапами або ступенями розвитку, сутність якого полягає у збереженні тих чи ін. елементів цілого або окремих сторін його організації при переході від одного етапу до іншого і взагалі при будь-яких якісних змінах. Н.— одна з найважливіших сторін діалектичного *заперечення заперечення закону*. *Діалектика* розглядає Н., виходячи з тлумачення розвитку як спіралевидного висхідного руху, кожна вища форма якого, грунтуючись на нижчих, не скасовує їх, а включає в себе. В сусп. розвитку Н. форм матеріального виробн. визначає Н. різних форм духовного життя, які, проте, підлягають і своїм внутр. законам розвитку, безпосередньо залежачи від нагромадженого попередніми поколіннями матеріалу. Наук. розуміння Н. має особливе значення для аналізу закономірностей розвитку духовної *культури*, для боротьби як з некритичним ставленням до досягнень минулого, так і з нігілістичним запереченням культурної спадщини.

НАСТУ́РЦІЯ (Nasturtium) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. Листки перисторозсічені. Плід — стручок. 6 видів, поширених в помірній зоні Євразії, у Пн. Африці і Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. й УРСР,— один вид — Н. лікарська (N. officinale), листки якої містять вітамін С, каротин, йод.

НАСУ́В, надвиг — форма порушеного залягання верств гірських порід з розривом їхньої суцільності. Утворюється внаслідок насування одних мас гірських порід на інші, зумовленого *тектонічними рухами* земної кори. Залежно від величини кута падіння поверхні розриву розрізняють пологі й круті Н. Амплітуда горизонтального переміщення порід при Н. сягає 15—20 км. На Україні Н. є в Карпатах.

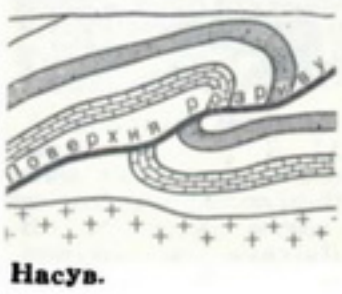

Насув.

НАТА́Л — місто на Сх. Бразілії, адм. ц. штату Ріу-Гранді-ду-Норті. Порт на узбережжі Атлантичного ок., залізнична станція. 264,6 тис. ж. (1970). Шкіряно-взуттєва, текст., харч. (зокрема, солеварна) пром-сть. Вивіз цукру, бавовни, солі, карнаубського воску та ін.

НАТА́ЛЬ, Натал — провінція на Сх. ПАР. Адм. ц.— м. Пітермаріцбург. У 19 ст. тер. Н., населену племенами зулусів, було захоплено англ. і бурськими колоністами і 1842 проголошено англ. колонією. В сучас. кордонах Н. оформилася 1897 після приєднання до неї колонії Зулуленд. З 1910 Н.— провінція Пд.-Афр. Союзу (з 1961 — ПАР).

НАТА́Н Жак Примо (28.X 1902, Софія — 3.III 1974, там же) — болг. історик і економіст, громадський діяч, акад. Болг. АН (з 1961), нар. діяч науки (з 1965). Герой Соціалістичної Праці НРБ (1964). Член Болг. компартії з 1920. Перебуваючи 1926—30 в Москві як політ. емігрант, здобув екон. освіту. В 1931 повернувся до Болгарії. За нелегальну діяльність був ув'язнений 1934—36 та 1941—43. З 1944 — на відповідальній держ. і парт. роботі. В 1952—62 — ректор Вищого екон. ін-ту ім. К. Маркса в Софії. З 1949 — відповідальний редактор журн. «Исторически преглед» («Історичний огляд»). Автор праць з історії нар. господарства Болгарії, історії економічної думки, політичної економії, історії національно-визвольного руху в Болгарії в 19 ст., історії партії. Димитровська премія, 1950, 1966.

Тв.: Рос. перекл.— Болгарское возрождение. М., 1949; История экономического развития Болгарии. М., 1961.

НА́ТАНС (Nathans) Данієл (н. 30.X 1928, м. Уїлмінгтон) — амер. генетик, доктор медицини (з 1954). Закінчив Ун-т штату Делавер (1950). З 1972 — директор відділу мікробіології мед. ф-ту Ун-ту Джона Гопкінса. Осн. праці в галузі молекулярної біології. Відкрив рестрикційні ензими (*ферменти*), застосував їх до проблем молекулярної генетики. Нобелівська премія (разом з Г. *Смітом*), 1978.

НАТАНСО́Н Марк Андрійович [псевд.— Бобров; 25.XII 1850 (6.I 1851), м. Швенчоніс, тепер Лит. РСР — 29.VII 1919, Берн, Швейцарія] — рос. революціонер, народник. З міщан. Навчався в Медико-хірургічній академії (1868—71) і Землеробському ін-ті (1871) в Петербурзі. Один із засновників т-ва *чайковців* та орг-ції «*Земля і воля*». Учасник *Казанської демонстрації 1876*. Не раз зазнавав арештів, заслання. З 1905 — есер, член ЦК партії есерів. З 1907 — в еміграції. В роки 1-ї світової війни займав інтернаціоналістські позиції. В 1917, повернувшись у Росію, примкнув до *лівих есерів*. Відмежувався від них після *лівоесерівського заколоту 1918*. Був членом Президії ВЦВК.

НА́ТО (англ. NATO; North Atlantic Treaty Organization — Організація Північноатлантичного договору) — агресивне воєнно-політ. угруповання 15 зх. держав. Договір про створення НАТО підписано 4.IV 1949 у Вашінгтоні. В НАТО входять: з 1949 — США, Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Ісландія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, з 1952 — Греція і Туреччина, з 1955 — ФРН. Блок НАТО, створений з ініціативи США і при їхній панівній ролі, спрямований проти соціалістичних країн і нац.-визвольних рухів, посідає провідне місце в системі замкнутих воєнно-політ. угруповань, створених зх. д-вами після 2-ї світової війни.

Географічна сфера впливу НАТО (відповідно до вашінгтонського договору) охоплює територію всіх його учасників і поширюється на «район Північної Атлантики — на північ від тропіка Рака». Договір обгрунтовує втручання НАТО у внутр. справи його учасників, напр. у разі виникнення революц. ситуації в окремій з країн-учасниць. Договором не визначено строк його дії, хоча декларується право виходу через 20 років після підписання або через рік після *денонсації*. В 1966 з воєнної орг-ції НАТО вийшла Франція, залишившись учасником договору. З серпня 1974 по жовтень 1980 у воєнній орг-ції блоку не брала участі Греція, яка була змушена повернутися під тиском реакц. кіл країни. Агресивне спрямування НАТО спонукало соціалістичні країни створити оборонну *Організацію Варшавського Договору* (1955), яка на відміну від НАТО відкрита для будь-якої держави. Країни Північноатлантичного блоку за роки його існування вчинили понад сто агресивних акцій, з яких найнебезпечніші: 1945—54 — у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі; 1948—51 — на Філіппінах; 1948—54 — у Малайзії; 1950—53 — у КНДР; 1954 — у Гватемалі; 1954—62 — в Алжірі; 1955—59 — на Кіпрі; 1956 — в Єгипті; 1958 — у Лівані, Йорданії; 1960—62, 1964 — у Конго (Кіншаса); 1965 — у Домініканській Республіці; 1969—75 — у Камбоджі, Лаосі; 1978 — у Заїрі (див. також *Агресія США у В'єтнамі, Карибська криза 1962*). Воєнні витрати НАТО неухильно зростають. У 1949 вони становили 18,7 млрд. дол., 1969 досягли 106,4 млрд. дол., а 1979 — перевищили 200 млрд. доларів (без Греції і Туреччини); 3/4 їх припадає на США. НАТО постійно відхиляє пропозиції країн соціалістичної співдружності про розпуск воєнно-політ. союзів, ліквідацію їхніх воєнних орг-цій або про укладення акта про ненапад. У травні 1978 на зустрічі керівників д-в, що входять до НАТО, затверджено довгострокову програму кількісного і якісного нарощування озброєнь до 1993 (підтверджено рішення, прийняте в травні 1977, про збільшення воєнних витрат на 3% на рік, враховуючи *інфляцію*). В 1978 на сесії ради НАТО у Вашінгтоні розглянуто питання про розширення сфери впливу НАТО в зв'язку із зростанням нац.-визвольного руху. Мирну ініціативу, висунуту Рад. Союзом у жовтні 1979 про скорочення в односторонньому порядку чисельності рад. військ і певної кількості воєнної техніки в Центр. Європі, не було підтримано з боку НАТО. Всупереч широким протестам світової громадськості Рада НАТО у грудні 1979 в Брюсселі прийняла рішення про виробництво і розміщення в зх.-європ. краї-

нах бл. 600 нових надсучасних амер. ядерних засобів серед. радіуса дії — крилатих ракет «Томагавк» і балістичних ракет «Першінг-2».

Найвищий керівний орган НАТО — сесія Ради НАТО (скликається два рази на рік), в період між сесіями керівні функції здійснює Постійна рада і Військ. к-т. У рамках НАТО постійно діють три спец. органи — К-т планування оборони, Група ядерного планування і «Єврогрупа», до складу якої входять міністри оборони зх.-європ. країн—учасниць НАТО, крім Франції і Ісландії. Виконавчий орган — Міжнар. секретаріат на чолі з ген. секретарем. Штаб-квартира — в Брюсселі (до 1966— в Парижі).

Літ.: Смирнова В. П. НАТО проти розрядки. К., 1980.

І. М. Кравченко.

НА́ТОРП (Natorp) Пауль (24.I 1854, Дюссельдорф — 17.VIII 1924, Марбург) — нім. філософ-ідеаліст, представник марбурзької школи *неокантіанства*. Відповідно до її вихідних принципів вважав світ як предмет пізнання результатом людської активності. Остання, за Н., керується не довільними потягами і бажаннями, а об'єктивним цілеспрямуванням людської свідомості відповідно до абстрактних моральних принципів, які через потяги, волю і розум спрямовують людське єство до свободи. Однак свободу Н. тлумачить у неокантіанському дусі як «регулятивну ідею», тобто ідею, що тільки спрямовує моральний прогрес особистості і людства, а сама лишається принципово недосяжною. З цих міркувань і виходить Н. у своїй «соціальній педагогіці», осн. завдання якої тлумачаться в дусі неокантіанського «*етичного соціалізму*».

І. В. Бичко.

НАТР ЇДКИ́Й — те саме, що й *натрію гідроксид*.

НА́ТРІЄВА ЛА́МПА — лампа, що випромінює світло внаслідок електричного розряду між електродами в парі натрію; газорозрядне *джерело світла*. Являє собою наповнений парою натрію та *інертними газами* балон (скляний або з *глинозему*), в торці якого впаяно *електроди*. Розрізняють Н. л. з низьким (1,3—1,9 кПа) і високим (2,6—6,6 кПа) тиском газів. Світло Н. л. жовте (лампи низького тиску) або золотисто-біле. Строк експлуатації Н. л. від 5—7 (лампи низького тиску) до 20 (лампи високого тиску) тис. годин. Лампами такого типу освітлюють гол. чин. вулиці та автомоб. шляхи; лампи високого тиску використовують, крім того, для внутр. освітлення.

НА́ТРІЄВА СЕЛІ́ТРА — див. *Натрію сполуки*.

«НА́ТРІЄВИЙ НАСО́С», «натрієво-калієвий насос» — один з механізмів *мембранного транспорту*, спрямований на підтримання певного співвідношення між іонами Na^+ та K^+ в клітині та позаклітинному середовищі організму. В основі роботи «Н. н.» лежить активний транспорт іонів K^+ та Na^+ проти концентраційного та електрохім. градієнтів особливою надмолекулярною транспортною системою — (Na^+, K^+) — активованою *аденозинтрифосфатазою*. В клітинах більшості тканин концентрація іонів K^+ вища, ніж іонів Na^+, а в міжклітинній рідині, крові, лімфі, навпаки, вища концентрація іонів Na^+. Рух іонів через мембрану по концентраційному та електрохім. градієнтах (пасивний транспорт), спрямований на вирівнювання концентрації іонів у клітині та позаклітинному середовищі, компенсується в нормі активним транспортом іонів («Н. н.»), що потребує затрат енергії. Ця енергія вивільнюється за рахунок *гідролізу* високоенергетичного фосфатного зв'язку аденозинтрифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). Робота «Н. н.» в цілому залежить від рівня *метаболізму* в клітині.

О. В. Стефанов.

НА́ТРІЙ (Natrium; від араб. натрун — сода), Na — хімічний елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 11, ат. м. 22,98977. Природний Н. складається з одного стабільного ізотопу ^{23}Na. Одержано радіоактивні ізотопи ^{20}Na, ^{21}Na, ^{22}Na, ^{24}Na і ^{25}Na з періодами півроспаду відповідно 0,385 і 23,000 с; 2,6 р.; 15,0 год і 60 с. Природні сполуки Н.— кухонна сіль NaCl і сода Na_2CO_3 — відомі з давніх часів. Металевий Н. уперше виділив Г. *Деві* 1807 *електролізом* їдкого натру. Вміст Н. у земній корі 2,5% за масою. Входить до складу багатьох мінералів (напр., *кам'яна сіль, мірабіліт, тенардит,* трона, *бура, кріоліт*), міститься у мор. воді, рослинних і тваринних організмах та ін. У вільному стані в природі не зустрічається.

Н.— м'який сріблясто-білий метал, густина (температура 0° С) 972,7 кг/м³, $t_{пл}$ 97,83° С, $t_{кип}$ 882,9° С. Хімічна активність Н. дуже велика. На повітрі швидко окислюється, з водою утворює гідроксид NaOH і H_2. Енергійно реагує з киснем, утворюючи оксид Na_2O і пероксид Na_2O_2; з к-тами, галогенами, сіркою, фосфором дає відповідні солі, з воднем — гідрид NaH (див. *Натрію сполуки*). З металами утворює *інтерметалеві сполуки*. Одержують Н. при електролізі розплавленого хлориду NaCl або гідроксиду NaOH. Застосовують Н. у металургії як відновник, для зміцнення сплавів, як теплоносій в ядерних реакторах, як каталізатор в органіч. синтезі.

Н. в організмі. Н. входить до складу рослинних і тваринних організмів (один з *біогенних елементів*). Бере участь у *мінеральному обміні* тварин і людини. Міститься гол. чин. в *еритроцитах, у сироватці крові*. Має значення для підтримання *осмотичного тиску* та *кислотно-лужної рівноваги*, проведення *імпульсів нервових* (див. *Мембранна теорія збудження*). Регуляція концентрації іонів Н. в організмі здійснюється в основному гормоном *альдостероном*. Добова потреба людини в NaCl становить 2—10 г. Роль Н. в житті рослин з'ясовано мало. Див. також *Водно-сольовий обмін*.

М. В. Артеменко
(Н.— хімічний елемент).

НА́ТРІЮ ГІДРОКСИ́Д, їдкий натр, каустична сода, каустик, NaOH — біла непрозора кристалічна речовина; густ. 2130 кг/м³, $t_{пл}$ 321,8° С. Н. г. гігроскопічний, добре розчиняється у воді з виділенням тепла. Водні розчини мають сильну лужну реакцію, руйнують шкіру, барвники, багато ін. органічних речовин. Одержують Н. г. *електролізом* водних розчинів хлориду натрію, взаємодією металевого натрію з водою та ін. Н. г. широко використовують у різних галузях хім. пром-сті, металургії; для виробн. *мила, целюлози,* штучних волокон, *мерсеризації* бавовняних тканин, очищення нафтопродуктів, в органічному синтезі, хімічному аналізі тощо.

В. Л. Павлов.

НА́ТРІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить натрій у ступені окислення +1. Н. с. можна поділити на: 1) *інтерметалеві сполуки,* напр. з золотом $NaAu_2$, барієм NaBa, ртуттю $NaHg_2$, свинцем NaPb, сурмою Na_3Sb тощо; 2) *металоорганічні сполуки,* напр. етилнатрій C_2H_5Na; 3) *солі* неорганічних та органічних к-т. Такі Н. с., як *алкоголяти,* напр. C_2H_5ONa, також можна віднести до групи солей. Солі містять натрій у формі безбарвного катіона Na^+ і при безбарвному аніоні — безбарвні або білого кольору. Деякі Н. с. зустрічаються у великій кількості в природі як мінерали, напр. *альбіт, нефелін,* галіт, *мірабіліт, кріоліт,* майже всі інші виготовляються штучно. До найважливіших солей належить натрію хлорид NaCl — безбарвні кристали, густ. 2165 кг/м³, $t_{пл}$ 801° С; розчинні у воді; важливий харч. продукт, використовують для консервування м'яса, риби, овочів, як хім. сировину для одержання *натрію гідроксиду, хлору, соди, соляної кислоти* тощо. Натрію фторид NaF — безбарвна кристалічна речовина, густ. 2790 кг/м³, $t_{пл}$ 992° С, малорозчинний у воді. З фторидами багатовалентних елементів утворює *координаційні сполуки,* напр. кріоліт Na_3AlF_6. Застосовують для консервування деревини, виготовлення *емалей, флюсів* та ін. Натрію бромід NaBr — безбарвні кристали, густ. 3200 кг/м³, $t_{пл}$ 760° С, добре розчинні у воді; застосовують для одержання світлочутливих кінофотоматеріалів і в медицині. Натрію гідрокарбонат (харч. соду, бікарбонат $NaHCO_3$) одержують при виробн. кальцинованої соди, використовують у харч. пром-сті, в медицині тощо. Натрію нітрат (натрієва селітра, чілійська селітра) $NaNO_3$ — безбарвні кристали, густ. 2257 кг/м³, $t_{пл}$ 308° С, сильний окислювач; вище 380° С розкладається з утворенням кисню та нітриту $NaNO_2$. Використовують як *добриво,* в харч. пром-сті для консервування, у металургійний пром-сті тощо. Натрію нітрит $NaNO_2$— безбарвні або злегка жовтуваті кристали, розчинні у воді, густ. 2170 кг/м³, $t_{пл}$ 271° С, вище 320° С розкладається. Застосовують у виробництві органічних *барвників, діазосполук* тощо. Натрію сульфат Na_2SO_4 — безбарвні кристали, густ. 2700 кг/м³,

$t_{вл}$ 884° С; розчиняються у воді. Використовують у виробн. скла, *целюлози, мила,* в текст. і шкіряній пром-сті, металургії, медицині. Натрію сульфіт Na_2SO_3 — безбарвна кристалічна речовина, розчинна у воді, густ. 2630 кг/м³, при нагріванні розкладається. Входить до складу фотографічних проявників, використовується як відновник. *В. Л. Павлов.*

НА́ТТА (Natta) Джуліо (26.II 1903, м. Імперія, Італія — 2.V 1979) — італ. хімік-органік, іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Міланський політех. ін-т (1924). Н. вніс великий вклад у вивчення полімеризації органічних сполук та виробн. синтетичного каучуку. Виявив клас полімерів з упорядкованою структурою. Відкрив стереоспецифічну полімеризацію вінілових мономерів на т. з. металоорганічних каталізаторах К. Ціглера, застосування якої дало змогу здійснити в пром. масштабі виробн. поліпропілену, полібутену, а також багатьох синтетичних каучуків. Нобелівська премія, 1963. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1970.

НАТУ́РА (лат. natura — природа) в образотворчому мистецтві — реальні явища, істоти та предмети, які художник бачить у процесі їх зображення. Безпосередньо з Н., як правило, виконують *портрет, пейзаж, натюрморт* (де Н. служить моделлю), а також *етюд, ескіз,* зарисовку, що мають звичайно підготовчий характер до значних тематичних композицій в живописі, графіці та скульптурі.

НАТУ́РА ЗЕРНА́ — те саме, що й *об'ємна маса зерна.*

НАТУРАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. naturalis — природний; дійсний, справжній) — надання *громадянства* даної країни іноземцям або особам без громадянства (*апатридам*). Н. призводить, як правило, до втрати даною особою її попереднього громадянства. Підстави й порядок набуття громадянства визначаються внутр. законодавством д-ви, яка його надає. В СРСР відповідно до Закону «Про громадянство СРСР», прийнятому 1.XII 1978 (вступив у силу з 1. VII 1979), питання про надання громадянства вирішує Президія Верховної Ради СРСР або Президія Верховної Ради союзної республіки, в межах якої проживають особи, що порушили таке клопотання. Вони можуть одержати *громадянство радянське* незалежно від расової і нац. належності, статі, освіти, мови, місця проживання (ст. 15 Закону). Законодавство капіталістичних д-в містить ряд умов, що утруднюють Н. або роблять її неможливою: крім підстав політ., нац. і расового характеру, висуваються ще вимога проживання на тер. країни Н. протягом певного строку, який іноді сягає 15 років, а також намір особи проживати там постійно, здатність заробляти на життя, володіння мовою країни Н., стан здоров'я тощо. *О. О. Зінченко.*

НАТУРАЛІЗА́ЦІЯ в біології — повне пристосування інтродукованих (див. *Інтродукція*) рослин чи тварин до нових умов життя. При Н. можливі зміни *обміну речовин* організмів, що визначаються їхньою *нормою реакції* (див. *Модифікації* в біології), організми легко розмножуються в нових умовах без зміни *генотипу*. Прикладом Н. є значне поширення в Австралії завезених туди кролів. Іноді під Н. розуміють переселення рослин чи тварин з одних районів в інші, які не відрізняються умовами існування.

НАТУРАЛІ́ЗМ (франц. naturalisme, від лат. naturalis — природний) — напрям у літературі та мистецтві Європи і США, що виник і склався в останні десятиріччя 19 ст. на основі філософії *позитивізму* (О. *Конт*) й естетичної теорії І. *Тена*. На теорію й практику Н. великий вплив зробили успіхи природничих наук у 2-й пол. 19 ст. Натуралісти прагнули до наук. точності в зображенні навколишнього середовища і людини, соціальні явища й людські характери пояснювали біол. законами. Заради зовн. правдоподібності представники Н. зосереджували увагу на відтворенні окремих явищ життя без ідейно-естетичного осмислення і худож. узагальнення їх. У вужчому розумінні Н. наз. окремі епізоди в мистецьких творах різних напрямів, коли в них наголошується на актах жорстокості, на фізіол. стороні людського життя.

В літературі Н. оформився як літ. напрям у теор. виступах Е. Золя («Експериментальний роман». 1880; «Романісти-натуралісти», 1881), хоч у худож. творчості письменник об'єктивно виходив за рамки своєї теорії. Натуралістична школа, яка склалася навколо Е. Золя (Г. де Мопассан, брати Гонкури, А. Доде, О. Мірбо, брати Роні та ін.) характеризується наявністю глибоких суперечностей і літ. боротьби. В пору розквіту Н. значною мірою сприяв розвиткові реалізму в л-рі. В Німеччині втілився у творчості Г. Гауптмана, В. Больше, А. Гольца. В Італії під впливом Н. виник *веризм* (Дж. Верга, Л. Капуана). Перебільшенням ролі біологічних законів у житті людини і суспільства, проповіддю песимізму, смакуванням еротики натуралісти кін. 19 — поч. 20 ст. змикалися з різними декадентськими течіями. В рос. л-рі Н. не набув поширення (творчість П. Боборикіна, М. Арцибашева), але безпосередній вплив Е. Золя виявився в окремих творах О. Писемського, Д. Мамі-на-Сибіряка та ін. На Україні риси Н. відбилися у творах В. Винниченка. З критикою Н. виступали І. Франко, М. Горький.

В образотворчому мистецтві Н. копіює зовн. оболонку явищ та предметів реального світу без проникнення в їхню соціальну суть, пропагує відмову від типізації та від узагальнення худож. форми. Поширився в 19 ст. (художники П. Деларош, Л. Бонна — у Франції; Ф. фон Уде, Л. Корінт — в Німеччині, та ін.). У різних течіях сучас. бурж. мистецтва Н. переплітається з *авангардизмом*.

В музиці Н. виявляється в підміні емоційної виразності звуконаслідуванням та ілюстративністю, в ігноруванні мелодії, часом у передачі грубих, патологічних почуттів. У поєднанні з різними проявами бурж. декадентства Н. руйнує закономірності побудови муз. форми, перетворює гармонію на механічний набір звукових сполучень. Натуралістичні тенденції частково виявляються у творчості А. *Шенберга* (опера «Місячний П'єро»), властиві представникам т. з. конкретної музики.

В театрі Н. виявився в тому, що його представники прагнули «переживати, а не грати» п'єсу, детально і точно відтворювати середовище, яке оточує героїв. Борючись з умовністю і професс. штампами театру, представники Н. прагнули до точного, протокольного показу явищ життя, що стояло на перешкоді поглибленій художній інтерпретації дійсності й узагальненню зображуваного. Відомі діячі, в творчості яких виявився Н.,— режисери А. Антуан (Франція), О. Брам (Німеччина), актори — Е. Цакконі (Італія), П. Орленєв, П. Гайдебуров (Росія) та ін. Н. позначився на діяльності Мейнінгенського театру в Німеччині, деякою мірою на окремих виставах моск. Худож. театру в перші роки його діяльності. На Україні Н. проявився у виставах мандрівних труп В. Суходольського, Л. Сабініна, Д. Гайдамаки та ін.

М. М. Плісецький.

НАТУРАЛІ́ЗМ у філософії — система поглядів, за якою *природа* є єдиним, універсальним принципом пояснення всього існуючого. Властивий деяким різновидам *матеріалізму* (стихійному, природничонауковому, механістичному), а також ряду течій ідеалізму (*панпсихізму, пантеїзму*).

У соціології — методологіч. принцип, притаманний деяким домарксистським бурж. теоріям, які намагалися пояснити розвиток суспільства природ. умовами (кліматом, географічним середовищем), а також біол. і расовими особливостями людей. Н. близький до *антропологізму, географічної школи* в соціології, які також не беруть до уваги специфічних закономірностей сусп. життя. Н. в етиці, який виводить принципи *моралі* з якогось природного начала, виявляється в таких етич. напрямах, як *гедонізм, евдемонізм, утилітаризм.*

Літ.: Каримский А. М. Философия американского натурализма. М., 1972.

НАТУРА́ЛЬНА ШКО́ЛА — умовна назва початкового етапу розвитку критичного реалізму в рос. л-рі 40-х рр. 19 ст. Термін «натуральна школа» утвердив у літ.-критичному вжитку В. Бєлінський. Осн. принципи Н. ш.— різке заперечення тогочасної соціально-політ. дійсності, підкреслений інтерес до повсякденного життя, співчутливе зображення представників демократичних верств суспільства. Для Н. ш. характерна увага до жанрів художньої прози («фізіологічний нарис», повість, роман). Представники Н. ш.: О. Герцен, Ф. Достоєвський, М. Некрасов, М. Салтиков-Щедрін, І. Тургенєв та ін. В дусі Н. ш. писав

укр. письменник Є. Гребінка (повість «Кулик», нарис «Петербурзька сторона»). Традиції Н. ш. відчуваються в повістях Т. Шевченка, оповіданнях Марка Вовчка, певною мірою позначились і на творчості Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького.

Літ.: Чалий Д. В. Белінський — теоретик натуральної школи. «Радянське літературознавство», 1949, № 11; Кулешов В. И. Натуральная школа в русской литературе XIX в. М., 1965.

НАТУРА́ЛЬНЕ ГОСПОДА́РСТВО — тип відокремленого господарства, оснований на індивідуальній праці, приватній власності на засоби виробництва, в якому продукти виробляють для внутрігосподарського споживання. Історично передувало товарному виробн. і було переважаючим за *первіснообщинного ладу, рабовласницького ладу* і *феодалізму*. Характеризується традиційністю вироблюваної продукції, відсталою технікою, низькими темпами розвитку, повторенням процесу відтворення в незмінному масштабі та відносною стабільністю економіки на основі безпосереднього зв'язку виробн. з споживанням. З перетворенням простого товарного виробн. на капіталістичне Н. г. руйнується, зберігаючи деякі елементи в окремих випадках у сел. г-вах до перемоги соціалістичної революції, або співіснує поряд з ін. екон. укладами певний час після неї, або співіснує з капіталістичним господарством.

В. О. Сизоненко.

НАТУРА́ЛЬНИЙ ЗВУКОРЯ́Д — послідовність основного звука і його складових часткових тонів, т. з. гармонічних співзвуків, або обертонів. Висотне співвідношення гармонічних обертонів з осн.

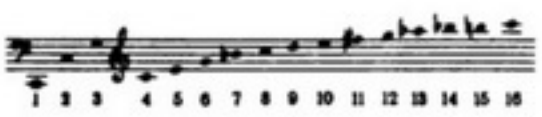

Натуральний звукоряд.

звуком відповідає зростаючому ряду цілих чисел (т. з. натуральному ряду: 1, 2, 3, 4, 5 і т. д.). Від кількості обертонів і сили їхньої звучності залежить тембр звука. Найчутніші нижні часткові тони, їхні співвідношення (2-й, 3-й і 5-й або 4-й, 5-й і 6-й) утворюють мажорний тризвук.

М. К. Боровик.

НАТУРА́ЛЬНИЙ ЛОГАРИ́ФМ — *логарифм*, основа якого — *Непера число e*. Н. л. числа x позначається $\ln x = \log_e x$. Перші таблиці Н. л. опублікував англ. математик Дж. Спейдель 1619; назву запропонував нім. вчений Н. Меркатор 1668.

НАТУРА́ЛЬНИЙ РЯД — сукупність цілих невід'ємних чисел, розміщених у порядку їхнього зростання, тобто 0, 1, 2, 3, 4, ... Кожне число Н. р. наз. натуральним числом.

НАТУ́РНИЙ МАЙДА́НЧИК — земельний майданчик для *кінознімання* натурних кінодекорацій просто неба. Обладнують його на території *кіностудії* або поза нею (заміський Н. м.) — на місцевості з якомога різноманітнішим ландшафтом. Від сторонніх шумів Н. м. захищають смугами дерев і чагарника, що ними огороджують весь майданчик та окремі його ділянки (площею до 1 га). В разі потреби на Н. м. споруджують кінознімальні басейни, гірки для знімання комбінованих кадрів, шляхи з різним покриттям, залізнич. колії, встановлюють макети тощо. Площа деяких заміських Н. м.— понад 200 га.

В. В. Халяпін.

НАТУРФІЛОСО́ФІЯ (від лат. natura — природа і *філософія*) — система умоглядних і часом фантастичних уявлень про природу, якими заповнювались прогалини в її пізнанні при низькому рівні розвитку суспільно-істор. практики, особливо техніки, експерименту, засобів комунікації. Прагнучи дати всеосяжну картину світу, але не маючи для цього наукових даних, Н. заміняла невідомі їй факти довільними умоглядними конструкціями. Виникла в античні часи, коли її представники висунули ряд гіпотез, що відіграли значну роль в історії науки (напр. атомістична гіпотеза). К. Маркс і Ф. Енгельс високо оцінювали значення давньої Н., вказуючи водночас на її обмеженість. Особливого розвитку Н. досягла в 17—18 ст. Найтиповіший вираз дістала в нім. ідеалістичній філософії (Ф. *Шеллінг*, Л. Окен). У Росії Н. дотримувалися Д. М. *Велланський*, М. Павлов та ін. На Україні курси Н. викладали в 17—18 ст. у *Київській академії*. З 2-ї пол. 19 ст. у зв'язку з найважливішими відкриттями в *природознавстві* й виникненням *діалектичного матеріалізму*, що розкрив дійсні зв'язки явищ, Н. перетворилася на гальмо в розвитку природничих наук. У сучас. реакційній бурж. філософії є спроби відновити Н. (*неотомізм, неокантіанство* тощо).

НАТХНЕ́ННЯ — особливий стан людини, що характеризується піднесенням її творчих сил, активізацією всіх психічних процесів. В стані Н. одночасно приводяться в дію всі сфери психіки. Спостерігаються особлива ясність *свідомості*, висока продуктивність *мислення* й творчої фантазії, наплив *почуттів* і виняткова зосередженість уваги на об'єкті творчості. Фізіологічною основою Н. є *домінанта*. Ідеалістична психологія пояснює Н. як «божественне осяяння», як підсвідомий інтуїтивний прояв «творчого духу» і пов'язує його тільки з худож. творчістю. Матеріалістична психологія, спростовуючи ідеалістичні тлумачення Н., розглядає його як результат напруженої праці. Воно зумовлене суспільними та індивідуальними стимулами творчості, навколишнім середовищем і соціальними умовами життя особистості. Натхненним і творчим може бути будь-який вид трудової діяльності.

НАТЮРМО́РТ (франц. nature morte — мертва природа) — 1) жанр образотворчого мистецтва (переважно *живопису*), який зображає квіти, плоди, забиту дичину, предмети побуту тощо. Натюрмортні мотиви були відомі вже в Стародавніх Єгипті та Римі, в Китаї (з 7 ст.). Самостійного значення набув у 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст., хоч елементи Н. траплялися й раніше в іконах, світських портретах, нар. картинках. Розквіту жанр Н. досяг у Голландії (В. К. Геда, В. Калф, П. Клас), Фландрії (Ф. Снейдерс, Я. Фейт), Іспанії (Ф. Сурбаран), Франції (Ж. Б. С. Шарден). Багато уваги Н. приділяли постімпресіоністи (В. Ван Гог, П. Сезанн). Реалістичні традиції Н. в 20 ст. продовжували художники Д. Рівера й Д. Сікейрос у Мексиці, Р. Гуттузо в Італії. В Росії до Н. почали звертатися з 18 ст. В цьому жанрі працювали живописці О. Венеціанов, І. Хруцький, М. Врубель. Значного піднесення Н. набув на зламі 19 і 20 ст. у творчості І. Грабаря, К. Коровіна, М. Сар'яна, П. Кузнецова, А. Головіна, І. Машкова та ін. Життєво переконливе, пластично виважене бачення світу, одухотворене присутністю людини, несуть у своїх Н. радянські митці, зокрема П. Кончаловський, К. Петров-Водкін, Ю. Пименов, А. Никич, В. Стожаров, Т. Наріманбеков, Л. Свемп. На Україні до Н. зверталися П. Левченко, М. Кузнецов, С. Світлицький, О. Новаківський, І. Труш. В рад. час своєрідні Н. створили О. Шовкуненко, А. Петрицький, М. Глущенко, А. Ерделі, К. Білокур. Твори в жанрі Н. виконали також М. Максименко, Г. Меліхов, С. Шишко, Г. Неледва, В. Цвєткова, В. Ласкаржевський, Т. Хитрова, М. Примаченко та ін. 2) Н. називають і твір цього жанру.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

Літ.: Пружан И. Н., Пушкарёв В. А. Натюрморт в русской и советской живописи. Л., 1971; Натюрморт. Альбом. К., 1978.

Л. І. Масловська.

НАУА́ТЛЬ — мова *ацтеків*. Див. *Ацтекська мова*.

НАУ́КА — соціально значуща сфера людської *діяльності*, функцією якої є вироблення й використання теоретично систематизованих об'єктивних знань про дійсність. Н. є складовою частиною духовної культури суспільства. Поняття «наука» включає в себе як діяльність по здобуванню нового знання, так і результат цієї діяльності — суму набутих на даний момент наук. знань. Термін «наука» вживають також для позначення окремих галузей наук. знання. Н. характеризується доцільно орієнтованою (сусп. завданнями й потребами, певними стратегіями наук. пошуку) творчою діяльністю по постановці, вибору й розв'язанню проблем духовного й практичного освоєння світу. Н. вивчає різні рівні системи організації й форми руху *матерії* з погляду пізнання істотних властивостей явищ, встановлення їхніх законів, різних причинних залежностей і взаємодій з метою управління природними й соціальними процесами, передбачення характеру і напряму їхнього перебігу, створення нових технологій і розвитку виробництва.

Як система знань Н. охоплює не тільки фактичні дані про предмети навколишнього світу, людської думки й дії, не лише закони і

принципи вивчення об'єктів, а й певні форми й способи усвідомлення їх, а в кінцевому підсумку — філос. тлумачення. Цим самим Н. виступає як форма сусп. свідомості (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*).

Марксизм-ленінізм розглядає Н. як найважливіший фактор тех. і соціально-культур. прогресу на шляхах соціалістичного і комуністичного перетворення дійсності, всебічного розвитку людських здібностей і можливостей. Передова Н. завжди сприяла виробленню прогресивного *світогляду*, обґрунтуванню матеріалістичного погляду на світ. Н. є способом встановлення і усвідомлення *об'єктивної істини*. Цим вона радикально протистоїть *релігії*, *марновірству*, *містицизму*, спекулятивним домислам. Ідеологічна боротьба в сучас. бурж. Н. яскраво виявляється у виникненні, з одного боку, позитивістської концепції *сцієнтизму*, яка абсолютизує «точне» знання, протиставляючи його гуманістичним цінностям *культури*, а з другого боку, — антисцієнтизму, що скочується на позиції ірраціонального заперечення ролі наук. пізнання.

Ідеологічний аспект Н. спирається на її соціально-діяльні підстави і сусп. організацію. Як соціальний інститут Н. включає в себе вчених з їхніми знаннями, кваліфікацією і досвідом, наук. заклади, експериментальне, лабораторне устаткування, науково-дослідні програми творчої діяльності, систему інформації, підготовки й атестації кадрів, форми функціонування і використання всіх нагромаджених знань. Наступність досвіду і знань, єдність традицій і новаторства — суттєва особливість розвитку Н. Однією з форм її втілення є *наукові школи*, функціонування яких передбачає боротьбу думок, творчі дискусії та критику. Наук. знанню властиві методологічна усвідомленість і системність, об'єктивність розгляду і його детермінованість, доказовість істинності всіх положень, спирання на факти, результати вірогідних, емпіричних досліджень. Критерієм *істини* в Н. виступає сусп. *практика* в усіх її формах і компонентах (експеримент, виробнича і соціальна діяльність, внутр. досвід пізнання тощо). Осн. структурною одиницею наук. знання є *теорія*, що систематизує експериментальний матеріал, організовує науково-дослідний пошук у нових галузях, дає опис, пояснення і передбачення фактів, орієнтує практичну діяльність. Н. розвивається за допомогою заг. *методології* і спец. методів (кількісний і якісний аналіз, прийоми класифікації та виміру, формалізації, *моделювання*, *порівняльно-історичний метод* та ін.). Заг. методом сучас. науково-теор. *мислення* є матеріалістична *діалектика*. Стимулюючою, рушійною силою Н. виступають матеріальне *виробництво* і *духовне виробництво*. Єдність теорії і практики, науки і виробництва — найважливіша закономірність розвитку наук. пізнання. Н. виникла з практичних потреб людей, пов'язаних з розвитком землеробства, будівельної техніки, мореплавства, ремесел. В античну епоху вже складаються перші теор. системи знання: в галузі *геометрії*, *механіки*, *астрономії* (*Евклід*, *Архімед*, *Птолемей*), розвивається натурфілософська концепція атомізму (*Демокріт*, *Епікур*), робляться спроби аналізу закономірностей суспільства і мислення (*Арістотель*, *Платон*, *Геродот* та ін.). За середньовіччя з появою *феодалізму* розвиваються (особливо в країнах араб. Сходу й Серед. Азії) позитивні наук. ідеї в галузі *математики*, астрономії, *фізики*, *медицини*, *історії* та ін. наук. дисциплін (*Ібн Сіна*, *Ібн Рушд*, *Біруні* та ін.). У Зх. Європі, долаючи опір богослов'я, йде процес нагромадження фактичного матеріалу в *біології*, робляться спроби розвитку елементів матем. і дослідного *природознавства* (Р. *Бекон*, *Альберт Великий* та ін.). На високому рівні були наук. знання в *Київській Русі*. Виникнення *капіталізму*, розвиток пром-сті й торгівлі, мореплавства і військ. техніки стимулювали бурхливе зростання Н. Вже в епоху *Відродження* Н. пориває з *теологією*, сприяючи утвердженню матеріалістичних ідей (Дж. *Бруно*, *Леонардо да Вінчі*, Ф. *Бекон*). Великого поширення набуває експериментальне вивчення природи, обґрунтування якого мало революц. значення для Н. Справжній переворот відбувається в астрономії (М. *Коперник*, Г. *Галілей*). У 17—18 ст. створюються класична механіка, *диференціальне числення* й *інтегральне числення*, *аналітична геометрія*, хім. атомістика, система класифікації рослин і тварин, стверджується принцип збереження матерії і руху (І. *Ньютон*, Г. В. *Лейбніц*, Р. *Декарт*, Д. *Дальтон*, К. *Лінней*, М. В. *Ломоносов* та ін.). В цей же час відбувається дальше оформлення Н. як соціального інституту, створюються перші європ. академії, наук. т-ва, починається видання наук. періодичної л-ри.

У зв'язку з *промисловим переворотом* (кін. 18 ст.) почався новий етап у розвитку Н. В 19 ст. виникли нові фіз. дисципліни (*термодинаміка*, *електродинаміка класична*), створюються *еволюційне вчення* і *клітинна теорія* в біології, формулюється закон збереження і перетворення енергії, розвиваються нові концепції в астрономії і математиці (Дж. *Максвелл*, М. *Фарадей*, Ж. *Ламарк*, Ч. *Дарвін*, Т. *Шванн*, М. *Шлейден* та ін.). В кінці 18—19 ст. плеяда видатних учених працювала в Росії (О. М. *Бутлеров*, П. М. *Лебедєв*, М. І. *Лобачевський*, Д. І. *Менделєєв*, О. С. *Попов*, К. А. *Тімірязєв*, О. Г. *Столєтов*, К. Е. *Ціолковський* та ін.). В 1-й пол. 18 ст. починається піднесення Н. на Україні (Ф. *Прокопович*, Г. С. *Сковорода* та ін.; див. також *Київська академія*). В 19 ст. визнаними наук. центрами стали Харків. і Київ. ун-ти та Новорос. ун-т в Одесі, де успішно працювали видатні рос. вчені І. М. *Сєченов*, І. І. *Мечников*, М. І. *Пирогов*, О. О. *Ковалевський*, В. В. *Докучаєв* та ін., а також відомі українські вчені М. О. *Максимович*, В. О. *Бец*, О. С. *Рогович*, А. О. *Потебня* та ін. Дальшого розвитку в 19 ст. набули й суспільні науки. Соціалісти-утопісти закликали до заміни капіталістичного суспільства соціалістичним. Класики бурж. політ. економії заклали основи трудової теорії вартості. Праці в галузі діалектики й *матеріалізму* були видатним досягненням філос. думки. Закономірним наслідком соціально-істор. розвитку, революц. класової боротьби трудящих, успіхів Н. стало виникнення марксизму. К. Маркс і Ф. Енгельс здійснили революц. переворот у розвитку сусп. наук і *філософії*, що привело до створення методологічної бази наук. мислення. Новий етап в історії Н. пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна, який розвинув у нову істор. епоху всі складові частини марксизму. На рубежі 19 і 20 ст. великі зміни в наук. картині світу і ряд нових відкриттів у фізиці (*електрон*, *рентгенівське проміння*, *радіоактивність* та ін.) призводять до кризи класичного природознавства і насамперед його механістичної методології. Сутність цієї кризи глибоко проаналізував В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

У 20 ст. значних успіхів досягли математика і фізика, виникли такі галузі тех. наук, як *радіотехніка*, *електроніка*. З'являється *кібернетика*, яка постійно збільшує свій вплив на дальший розвиток Н. і техніки. Успіхи фізики і хімії сприяють глибшому вивченню біолог. процесів у клітинах, що стимулює розвиток сільськогосподарських і мед. наук. Відбувається тісне зближення Н. з виробництвом, зростають і зміцнюються її зв'язки з сусп. життям. Сучас. Н. становить важливу складову частину *науково-технічної революції*.

Система Н. в цілому підрозділяється на три великі групи — природничі, тех. і сусп. Н. Кожна з цих груп диференціюється на численні конкретні наук. дисципліни. Класифікація наук. дисциплін будується на основі координації і субординації їх відповідно до форм руху матерії і переходів між ними.

В суміжних галузях наук. дисципліни виражають великі і перспективні проблеми наук. пошуку, що нині зумовлює широке розгортання міждисциплінарних і комплексних досліджень. Яскравим прикладом цього є проблема *охорони природи*, що перебуває на стику тех. наук.— наук про землю, біології, математики, медицини, економіки та ін. Для розв'язання подібних наук. і науково-тех. проблем у сучас. Н. широко застосовується програмно-цільовий метод організації досліджень.

Наук. дослідження прийнято поділяти на фундаментальні (пізнання законів, що управляють поведінкою і взаємодією базисних структур природи, суспільства і мислення) і прикладні (застосування результатів фундаментальних досліджень для розв'язання пізнавальних і соціально-практичних проблем). Фундаментальні дослідження, як правило, випере-

джають прикладні і створюють для них теор. заділ. Зміцнення взаємозв'язків між фундаментальними і прикладними дослідженнями, скорочення строків впровадження наук. досягнень у практику, у виробництво — одне з осн. завдань сучас. організації Н.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії людства, створила широкі можливості для прогресу Н. і планомірного використання її досягнень на благо трудящих. В. І. Ленін розглядав Н. як важливу частину всієї революційно-перетворюючої діяльності партії. З ім'ям В. І. Леніна пов'язані становлення і дальший прогрес рад. Н. Вже в перші місяці після перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін розробив план науково-тех. робіт, який по суті став програмним документом розвитку рад. Н. Розвиток Н. в СРСР планується в загальнодерж. масштабі в інтересах усього народу. На наук. основі здійснюються планове господарство і перетворення сусп. відносин, завдяки чому Н. відіграє першорядну роль як у справі створення матеріально-технічної бази комунізму, так і у формуванні нової людини. В *розвинутому соціалістичному суспільстві* Н. стала безпосередньою продуктивною силою. Рад. Н. володіє небаченим в історії людства потенціалом, що дає змогу розв'язувати найскладніші науково-тех. і нар.-госп. проблеми. Нині вона дає бл. $^1/_3$ наук. продукції всього світу. В країні трудиться 1300 тис. наук. працівників — це найбільший наук. загін у світі. Рад. Н. сьогодні під силу будь-які сучас. завдання. Вона дала світу десятки таких учених, як В. І. Вернадський, С. І. Вавилов, О. О. Богомолець, Д. К. Заболотний, М. Д. Зелінський, О. П. Карпінський, В. Л. Комаров, І. В. Курчатов, С. П. Корольов, І. П. Павлов, Є. О. Патон, В. І. Липський, П. І. Кравчук, Д. М. Прянишников, М. М. Покровський, Б. Д. Греков, М. В. Келдиш, Л. Д. Ландау та ін.

Рад. Н., яка грунтується на марксистсько-ленінській методології, посідає важливе місце в розв'язанні проблем, що стоять перед соціалістичним суспільством. У космосі слідом за польотом першого в світі рад. супутника Землі і першого в світі космічного польоту людини, здійсненого Ю. О. *Гагаріним,* почали працювати штучні супутники, станції з космонавтами на борту. Передові позиції займає в сучас. світі рад. Н. в розробці шляхів мирного використання термоядерної енергії, в дослідженні *галактик* і зоряної *космології,* в розвитку проблем квантової оптики, фізики *напівпровідників* та в ін. напрямах. На рахунку рад. учених — 230 відкриттів, понад 750 тис. винаходів, бл. 20 тис. патентів, що видані Радянському Союзу. Триває активний обмін високоефективними винаходами з країнами — членами РЕВ.

В систему єдиної рад. Н. тепер входять *Академія наук СРСР,* республіканські Академії наук, філіали, центри, відділення АН СРСР, вищі навч. заклади, дослідницькі центри *Академії медичних наук СРСР, Академії педагогічних наук СРСР, Академії сільськогосподарських наук Всесоюзної,* галузеві н.-д. ін-ти, науково-виробничі об'єднання й лабораторії в пром-сті. Чільне місце в цій системі посідають академічні установи, гол. завдання яких — розвиток *фундаментальних наук*.

Нині, коли Рад. країна розв'язує грандіозні за масштабами нар.-госп. і соціально-політ. завдання, роль Н. особливо зростає. «Животворне джерело техніко-економічного і соціального прогресу, зростання духовної культури народу і його добробуту — ось що таке для нас наука сьогодні»,— відмітив у своїй промові на урочистому засіданні, присвяченому 250-річчю Академії наук СРСР, Л.І. Брежнєв (Ленінським курсом, т. 5, с. 353). Важливі завдання висунули перед рад. Н. XXIII—XXVI з'їзди КПРС, насамперед, у галузі прискорення тех. прогресу. Розроблена ними довгострокова програма екон. і соціального розвитку СРСР спрямована на посилення взаємозв'язків Н. і виробництва, зміцнення дослідно-виробничої бази н.-д. і проектно-конструкторських орг-цій, своєчасне визначення і зміну спрямованості наук. досліджень тощо. Значно посилився вплив Н. на матеріальне виробництво шляхом створення на основі результатів найновітніших фундаментальних досліджень і розробок передумов глибоких, якісних змін у технології, скорочення часу від моменту появи відкриття чи винаходу до практичного втілення їх, всемірного розширення масштабів використання нових досягнень Н. і техніки. «У великому значенні науки переконувати нікого не доводиться. Партія комуністів виходить з того, що будівництво нового суспільства без науки просто немислиме» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 50).

Учені Рад. України в творчій співдружності з наук. співробітниками братніх союзних республік вносять вагомий вклад у скарбницю вітчизн. і світової науки, успішно розвивають наук. напрями. Багато їхніх розробок стали основою створення нових галузей пром-сті, прогресивних технологій, матеріалів, машин і механізмів. У республіці успішно працює 194 тис. наук. працівників, у т. ч. 62 тис. докторів і кандидатів наук.

В Укр. РСР налічується 147 вузів, в яких трудяться майже 1400 професорів і докторів наук і бл. 16 тис. доцентів і кандидатів наук. Великий загін учених працює в дослідних закладах ряду респ. м-в і відомств, *Південного відділення Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна. Найбільшим наук. центром УРСР є *Академія наук Української РСР*. В її установах працює 81 тис. чол., у т. ч. 14 тис. наук. працівників, серед яких понад 1000 докторів і 7000 кандидатів наук, 344 академіки і чл.-кор. АН УРСР. В установах АН республіки створено сучас. експериментально-виробничу базу.

Результати фундаментальних досліджень учених Укр. РСР дали змогу пояснити ряд явищ при поділі атомних ядер, створити принципово нові стани речовини з наперед заданими властивостями, розшифрувати структуру складних хім. речовин, створити наук. передумови управління спадковістю й мінливістю живих організмів. Постійно вдосконалюються й урізноманітнюються форми і методи впровадження результатів наук. досліджень. Це і участь у розв'язанні конкретних науково-тех. проблем у рамках держ. планів країни і республіки, організація спільної роботи з окремими м-вами і відомствами за комплексними планами наук. досліджень та впровадження, комплексні науково-тех. і соціально-екон. програми наук. установ і виробничих колективів, організація проблемних н.-д. галузевих лабораторій, договори з підприємствами про соціалістичну співдружність.

Наук. установи АН УРСР мають значний досвід по підвищенню ефективності наук. досліджень і скороченню строків впровадження їхніх результатів у практику. Цей досвід було 1976 схвалено ЦК КПРС, він дістав високу оцінку в доповіді Л. І. Брежнєва на зустрічі з президентами Академій наук соціалістичних країн 1977. Важливим фактором дальшого прискорення науково-тех. прогресу є створення й широке використання принципово нових технологій. Тільки в 10-й п'ятирічці вчені АН УРСР дали їх більше 300. Підтвердженням високої якості цих технологій є продаж установами АН УРСР 41 ліцензії промислово розвинутим країнам. Досвід АН УРСР по створенню і впровадженню нових технологій був схвалений ЦК КПРС. Загалом 1976 — 80 науковці АН УРСР впровадили у виробництво понад 3000 робіт з загальним екон. ефектом понад 1,5 млрд. крб., одержали більш як 9 тис. авторських свідоцтв на винаходи. Комуністична партія і Рад. уряд приділяють постійну увагу розвиткові Н., її всезростаючій ролі в комуністичному будівництві, великому внескові Н. в усі сфери сусп. життя. В 1979 встановлено професійне свято наук. працівників — День рад. науки.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19. Енгельс Ф. Начерк надгробної промови на могилі Маркса; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал, кн. 3; Маркс К. і Енгельс Ф. Вибрані листи. К., 1954; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 41. Завдання спілок молоді; т. 45. Про значення войовничого матеріалізму; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Брежнев Л. И. Ленинским курсом, т. 1—8. М., 1970—81; Брежнєв Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 1—2. К., 1978; Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Габриэльян Г. Г.

Наука в ее роль в обществе. Ереван, 1956; Карпов М. М. Наука и развитие общества. М., 1961; Волков Г. Н. Социология науки. М., 1968; Копнин П. В. Логические основы науки. К., 1968; Организация научной деятельности. М., 1968; Научное творчество. М., 1969; Очерки истории и теории развития науки. М., 1969; Добров Г. М. Наука о науке. К., 1970; В. И. Ленин и методологические вопросы современной науки. К., 1971; Ученые о науке и ее развитии. М., 1971; Патон Б. Е. Расцвет науки Советской Украины. В кн.: Наука Союза ССР. М., 1972; Философия в современном мире. Философия и наука. М., 1972; Семенов Н. Н. Наука и общество. М., 1973; Человек — наука — техника. М., 1973; Патон Б. Є. До висот науки. К., 1977; Бернал Дж. Д. Наука в истории общества. Пер. с англ. М., 1956; Наука о науке. Пер. с англ. М., 1966.

Б. Є. Патон.

«НАУ́КА І СУСПІ́ЛЬСТВО» — щомісячний науково-популярний ілюстрований журнал т-ва «*Знання*» УРСР. Виходить з 1951 у Києві. До 1965 мав назву «Наука і життя». Знайомить читачів з гол. наук. проблемами соціально-екон. розвитку рад. суспільства. Висвітлює досягнення вітчизн. і зарубіж. учених у галузі природознавства і техніки, впровадження наук. розробок у практику. Публікує статті, репортажі про найважливіші відкриття і дослідження в галузі природничих наук, матеріали з питань історії СРСР, л-ри та мистецтва, охорони навколишнього середовища, медицини, розповіді про рослинний і тваринний світ, геогр. подорожі, друкує науково-фантастичні твори тощо, організовує конкурси та вікторини. Журнал нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

Ю. Г. Романюк.

НАУ́КА УПРАВЛІ́ННЯ — сукупність систематизованих знань про загальні закономірності функціонування технічних, біологічних і соціальних систем, принципи і методи настроювання їх на досягнення певної мети (кінцевого стану). Предмет Н. у.— організаційні рівні складних систем і здійснювані на цих рівнях процеси *комунікації*, регулювання і саморегулювання. Основою таких процесів служать інформаційні зв'язки — одержання, передавання й перетворення *інформації*, що забезпечують упорядковане функціонування і взаємодію компонентів системи. Процеси управління в техніці вивчаються технічними, в живій природі — природничими, в суспільстві та суспільних групах (колективах) — соціальними науками. Заг. принципи і способи управління і переробки інформації, притаманні системам різної природи (технічної, біологічної, соціальної), вивчає *кібернетика*. Становлення і розвиток Н. у. як окремої галузі знань пов'язані в основному з вивченням управління в суспільстві. Тому Н. у. звичайно розуміють як галузь суспільних наук, що вивчає принципи й способи регулювання соціальних сфер (насамперед виробництва), організаційні відношення людей та колективів, методи комплексного впливу на людей, технологію управлінської праці, переробки інформації, прийняття та реалізації рішень. Н. у. виділилась у самостійну галузь на поч. 20 ст. Розвиток виробництва, ускладнення політ., екон. та ін. суспільних зв'язків зумовили перехід в управлінні від простої опори на інтуїцію, досвід і знання до систематизації і комплексного розвитку цих зв'язків у вигляді міждисциплінарної науки, пов'язаної з екон. теорією, правознавством, психологією, кібернетикою, *системотехнікою, інформації теорією, операцій дослідженням*. Розвиток Н. у. багато де в чому пов'язаний з *кібернетикою економічною*. Внаслідок цього в арсеналі Н. у. з'явились такі ефективні засоби, як *моделювання математичне* об'єктів складної природи (підприємств, галузей, нар. г-ва в цілому) з використанням аналогових (моделюючих) машин, а також дуже поширились *автоматизовані системи управління* (АСУ).

Н. у. має класовий характер, тому що організаційні відношення, цілі, способи, засоби регулювання виробництва та ін. суспільних сфер визначаються класовою будовою суспільства, політ. системою. Бурж. Н. у. («теорія організації», «теорія менеджменту», «методи ведення бізнесу») відрізняється двоїстістю, пов'язаною з суперечливою сутністю капіталістичного управління, яке «поєднує в собі витончене звірство буржуазної експлуатації і ряд багатющих наукових завоювань у справі аналізу механічних рухів при праці, вигнання зайвих і невправних рухів, вироблення найправильніших прийомів роботи, запровадження найкращих систем обліку і контролю» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 36, с. 178). Марксистсько-ленінська Н. у. вивчає і виробляє рекомендації по удосконаленню управління соціалістичною суспільною системою та її підсистемами всіх рівнів — від державного до рівня підприємств, установ та їхніх ланок. Вона критично підходить до бурж. менеджменту, творчо оцінює те, що є в ньому позитивного, і відмітає те, що породжено специфічними рисами капіталізму і незастосовне до практики соціалістичного будівництва. В. І. Ленін підкреслював, що не можна керувати «... без знання науки управління...» (там же, т. 40, с. 213), вказував на необхідність раціоналізації в галузі управління, обгрунтував стрижньову роль планування і принципи управління в умовах соціалізму: демократичного централізму, єдності політ. і госп. підходів, єдиноначальності, матеріальної зацікавленості. Н. у. розрізняє соціально-політ. базу (принципи) управління та його технологію. Сучас. НТР та електронно-обчислювальна техніка привели до широкого запровадження людино-машинної технології управління, яка реалізується у вигляді АСУ та інтеграції цих систем у *загальнодержавну автоматизовану систему* переробки планово-управлінської інформації. Раціоналізація управління пов'язана також з використанням програмно-цільового підходу, насиченням діловодства сучас. оргтехнікою. Слід розрізняти науку і мистецтво управління. Останнє визначається навиками, інтуїцією керівників і працівників апарату, їхнім умінням творчо застосовувати висновки Н. у. Процес управління — поєднання науки і такого мистецтва.

Роль Н. у. в життєдіяльності соціалістичного суспільства зростає. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання: «Послідовно поліпшувати управління народним господарством з урахуванням зростаючих масштабів виробництва, дедалі складніших економічних зв'язків, вимог науково-технічної революції з метою максимального використання можливостей і переваг економіки зрілого соціалізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 235). Нова Конституція СРСР передбачає дальше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширшу участь трудящих в управлінні справами суспільства і д-ви, удосконалення держ. апарату, підвищення активності громад. орг-цій, посилення нар. контролю і правової бази держ. і громад. життя, поширення гласності, постійне урахування громад. думки. Повне перетворення в життя цих вказівок пов'язане з дальшим розвитком марксистсько-ленінської науки управління.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 37. Начерк правил про управління радянськими установами; Глушков В. М. Введение в кибернетику. К., 1964; Гвишиани Д. М. Организация и управление. М., 1972; Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. М., 1973; Правдин Д. И. Наука управления: функции и пути развития. М., 1978; Алексеев Б. И. Централизация управления экономикой в промышленном объединении. К., 1979; Глушков В. М., Кожурин Ф. Д. Региональные автоматизированные системы управления К., 1980; Бир С. Наука управления. Пер. с англ. М., 1971.

В. М. Глушков, Ю. М. Канигін.

«НАУКО́ВА ДУ́МКА» — видавництво Академії наук УРСР і Держкомвидаву УРСР, одне з найбільших у країні по випуску наук. літератури. Засн. 1922 у складі Редакційно-видавничої комісії УРСР, 1927 відокремилося в самостійну академічну установу — Вид-во АН УРСР, з 1964 — вид-во «Наукова думка». Випускає л-ру з усіх галузей сучас. науки, монографії, тематичні зб-ки, довідники, словники, наук.-популярну л-ру, вибрані твори видатних рад. учених і класиків укр. л-ри, видає 41 наук. журнал, у т. ч. 13 всесоюзних. «Н. д.» здійснила видання 8-томної «Історії Української РСР» (1977—79), 3-томної «Археології Української РСР» (1971—75), 8-томної «Історії української літератури» (1967—72), «Історії Академії наук Української РСР» (1979), Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка в 10 тт. (1939—64), його «Мистецької спадщини» в 4 тт. (1961—64). У 1975—81 вийшло 30 тт. 50-томного зібрання творів І. Франка, п'ятитомник «Сучасна українська літературна мова» (1969—73), 11-томний тлумачний «Словник української мови» (1970—80). Видано серії «Ленін і Україна», «Науково-технічна революція», «Економіка

розвинутого соціалізму», «Наука і технічний прогрес», «Фауна України» та ін. *Ю. О. Храмов.*

НАУКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРА́ЦІ (НОП) — процес удосконалення організації праці, що здійснюється з урахуванням найновіших досягнень науки й передового досвіду. В капіталістичному суспільстві НОП підпорядкована одержанню підприємцями макс. прибутків (див. *Тейлоризм, Фордизм*). Становлення й розвиток рад. школи НОП нерозривно пов'язані з ім'ям В. І. Леніна. Він сформулював теоретичні положення НОП в соціалістичному виробн. і підкреслював, що для Рад. влади саме організація праці є найголовніше, корінне і злободенне питання всього громадського життя (див. Повне зібр. тв., т. 36, с. 139). На сучас. етапі НОП має сприяти розв'язанню таких гол. завдань: економічного (неухильне зростання продуктивності праці внаслідок макс. економії робочого часу, ефективного використання матеріальних і трудових ресурсів), психофізіологічного (організація трудових процесів з урахуванням вимог *ергономіки*, фізіології і психології праці, підвищення працездатності людини) та соціального (подолання монотонності праці, підвищення її змістовності і привабливості, збереження і зміцнення здоров'я людини, поступове перетворення праці на першу життєву потребу). З метою планомірного підвищення рівня організації праці підприємства, всіх галузей нар. г-ва країни проводять роботу щодо НОП у таких найважливіших напрямах: вдосконалення форм поділу й кооперації праці; поліпшення організації та обслуговування робочих місць; проектування і впровадження найпрогресивніших прийомів і методів праці, поширення передового досвіду; вдосконалення нормування і стимулювання праці; поліпшення форм підготовки та підвищення кваліфікації кадрів; поліпшення умов праці на виробн.; виховання трудящих у дусі свідомого ставлення до праці, найсуворішого дотримання держ., технологічної і трудової дисципліни, підвищення виробничої активності трудящих. На більшості виробничих підприємств створено служби організації праці, які спільно з ін. функціональними підрозділами та громад. орг-ціями сприяють планомірному підвищенню рівня організації праці. Вдосконалення організації праці на наук. основі являє собою найважливіше завдання *наукової організації управління*. Наук.-методичну та координаційну роботу ведуть галузеві спеціалізовані центри і лабораторії НОП (1980 в СРСР було 182 такі орг-ції). З 1971 запроваджено єдину систему планування заходів щодо НОП на всіх рівнях нар. г-ва країни.

Літ.: Ленін В. І. про наукову організацію праці. К., 1975; Дубровский Ю. Н. Система понятий и категорий научной организации труда. М., 1973; Методические рекомендации по НОТ рабочих на промышленном предприятии. М., 1978; Научная организация труда в промышленности. М., 1978; Данюк В. М., Кожаринов И. В., Москалюк В. Е. Организация труда на участке мастера машиностроительного завода. К., 1980. *В. М. Данюк.*

НАУКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ УПРАВЛІ́ННЯ (НОУ) — система заходів по вдосконаленню (раціоналізації) побудови й діяльності апарату управління на основі новітніх досягнень сучасної науки, техніки і передового досвіду. Основоположні ідеї та завдання НОУ як об'єктивної закономірності комуністичного будівництва обгрунтовані В. І. Леніним і творчо розвинуті в матеріалах та документах КПРС. В умовах соціалізму НОУ набуває планомірного характеру і охоплює управління всіма сферами соціального життя. Починаючи з 10-ї п'ятирічки заходи по вдосконаленню управління в СРСР виділяються як самостійний розділ держ. планів екон. і соціального розвитку. Основним об'єктом НОУ в СРСР є управління нар. г-вом. Важливе значення науково-обгрунтованого вдосконалення управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва й якості роботи». НОУ базується на марксистсько-ленінській філософії, досягненнях економіки, юриспруденції, кібернетики, психології (див. *Психологія управління*) та деяких ін. наук, які інтегровані соціалістичною наукою управління. НОУ передбачає комплексне вдосконалення орг. та функціональної побудови апарату управління, процесу його впливу на керовані об'єкти і вдосконалення самої праці його співробітників, тобто управлінської праці. Безпосередньо це вимагає раціонального співвідношення осн. принципів побудови як апарату управління в цілому — галузевого, територіального і міжгалузевого, так і окремих його ланок; чіткого розмежування завдань, функцій, прав, обов'язків та відповідальності між органами, їхніми підрозділами і службовими особами; впровадження обгрунтованих структурно-штатних схем; уточнення взаємозв'язків, усунення паралелізму і дублювання інформаційних потоків між управлінськими ланками тощо. НОУ також передбачає чітку регламентацію процедур підготовки, прийняття й виконання рішень і нормування управлінської праці; впровадження сучас. методів збирання, переробки і оцінки інформації; вдосконалення документообороту й діловодства в апараті управління та ін. Важливий напрям НОУ — впровадження *автоматизованих систем управління* (АСУ). Необхідними умовами НОУ є наявність мережі спец. ланок, які здійснюють в апараті управління раціоналізаторські заходи і наук.-методичне керівництво ними, а також системи підготовки кваліфікованих управлінських кадрів, які професійно та психологічно готові до активного сприйняття нововведень, передових методів і досвіду управління, застосування прогресивних тех. засобів. НОУ тісно пов'язана з *науковою організацією праці*.

Літ: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 45. Постанова про роботу заступників (заступників голови РНК і РПО).— Як нам реорганізувати Робсельінспекцію.— Краще менше, та краще; т. 54. Керівникам центральних установ і організацій. — Лист В. О. Аванесову 1.IX 1922; Брежнєв Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К.,1976; Разнатовський І.М. Управління промисловістю Української РСР. К., 1970; Качалина Л. Н. Научная организация управленческого труда — оргпроектирование. М., 1973; Атаев А. А. Научная организация управленческого труда. М., 1980; Эффективность и качество управленческой деятельности. Государственно-правовой аспект. К., 1980.

В. Б. Авер'янов.

НАУКО́ВА ШКО́ЛА — 1) Неформальна творча співдружність у межах будь-якого наукового напряму висококваліфікованих дослідників, об'єднаних спільністю підходів до розв'язання проблеми, стилю роботи, спільного наук. мислення, ідей і методів їх реалізації. Гол. ознаки Н. ш.: значущість одержаних результатів, високий наук. авторитет у певній галузі *науки* та громад. визнання; оригінальність методики досліджень, спільні наук. погляди; наявність наук. лідерів — видатних учених, які володіють умінням підбирати творчу молодь і навчати її мистецтву дослідження, створювати в колективі творчу, ділову, доброзичливу обстановку, заохочувати самостійність мислення й ініціативу; висока наук. кваліфікація дослідників, згуртованих навколо лідера. Поняття «наукова школа» є історичним. Елементи колективної форми творчості і Н. ш. типу відносин «учитель — учні чи послідовники» (елементарна структура Н. ш.) виникли в античну епоху. Прикладами стародавніх філос. шкіл можуть бути *мілетська школа*, піфагорейська (див. *Піфагореїзм*), атомісти (див. *Атомістика*), школа *Платона, перипатетична школа*. В цьому ж розумінні можна говорити про школу Г. *Галілея* (17 ст.). Н. ш. в сучас. розумінні виникли в 19 ст., коли набули поширення лабораторії, почали створюватися н.-д. інститути й наукові товариства, ввійшли в практику колоквіуми, з'явилися спеціалізовані наук. журнали. Ці зміни в організації наук. досліджень, які є закономірним наслідком дії соціально-екон. факторів, зближення науки з виробництвом, привели до того, що форма колективної творчості виявилася домінуючою й необхідною для дальшого прогресу науки. Тільки за цих умов виникає можливість існування чотириланкового ланцюга: «наук. лідер — учбовий заклад (кафедра) — наук. ін-т (лабораторія) — колоквіум (семінар)», у якому продуктивно функціонує колектив дослідників на чолі з наук. лідером. Згодом у цьому колективі можуть скластися вищезазначені гол. ознаки Н. ш. і він перетвориться на Н. ш. В умовах *науково-технічної революції* Н. ш., щоб зберегти свій прогресивний характер (без чого

вона не може відігравати будь-якої ролі в розвитку науки), повинна володіти передовою методологією, професійною мобільністю, виявляти інтерес до досліджень в ін. наук. напрямах. Умови й передумови для появи Н. ш. у різних науках і країнах склалися в різний час. У Росії одними з перших Н. ш. були школа О. М. *Бутлерова* в хімії, школа І. М. *Сєченова* — у фізіології, П. Л. *Чебишова* — в математиці, П. М. *Лебедєва* — у фізиці. В СРСР широко відомі Н. ш. М. І. *Вавилова* (рослинництво, генетика, селекція), М. Є. *Жуковського* (механіка), М. Д. *Зелінського* (хімія), А. Ф. *Йоффе* (фізика), С. П. *Корольова* (ракетна техніка, космонавтика), Л. Д. *Ландау* (теор. фізика), М. М. *Лузіна* (математика), І. П. *Павлова* (фізіологія) та ін. На Україні лише в рад. період виникли Н. ш. О. О. *Богомольця* (патофізіологія), Д. О. *Граве* (алгебра, теорія чисел), О. М. *Динника* (механіка), О. В. *Палладіна* (біохімія), Є. О. *Патона* (зварювання), Л. В. *Писаржевського* (хімія), К. Д. *Синельникова* (фізика), В. П. *Філатова* (офтальмологія), М. Г. *Холодного* (ботаніка) та ін. 2) В широкому розумінні — сукупність учених, які працюють в одній країні або місті в певній галузі науки (напр., рад. матем. школа, геттінгенська школа математиків і фізиків), або вчених, що дотримуються певних наук. положень (напр., школа класичної фізики, школа сучас. фізики).

Літ.: Ланге К. А. Организация управления научными исследованиями. Л., 1971: Школы в науке. М., 1977.

Ю. О. Храмов.

НАУКО́ВЕ КІНО́ — галузь кінематографії, яка об'єднує в собі чотири самостійні види: *науково-популярне кіно, навчальне кіно, науково-дослідне кіно* та *техніко-пропагандистське кіно.* В 1947 створена Міжнар. асоціація наук. кіно (МАНК), до якої входять і кінематографісти СРСР.

НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕ́НКА у Львові (НТШ). Створене 1892 групою укр. діячів бурж.-ліберального напряму. Виникло внаслідок реорганізації Літературного т-ва ім. Т. Г. Шевченка, заснованого 1873 з ініціативи О. Я. *Конiського,* М. П. *Драгоманова* та ін. Т-во об'єднувало вчених різних наук. профілів. Мало два ідейно-політ. напрями — демократичний на чолі з І. Я. Франком, В. М. *Гнатюком* і бурж.-націоналістичний, ідеологом якого став М. С. *Грушевський.* У НТШ було три секції: історико-філософська, філологічна і математико-природничо-медична, до складу яких входило ряд комісій: археографічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична та ін. НТШ мало друкарню, б-ку, музей. Видавало «*Записки Наукового товариства імені Шевченка*», «Літературно-науковий вісник», журн. «*Зоря*», «Етнографічний збірник», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» та ін., серійні видання — «Руську історичну бібліотеку», «Українсько-руську бібліотеку», а також твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка та ін. укр. письменників, наук. праці й матеріали. Участь передових діячів укр. культури і науки в роботі т-ва надавала в певні періоди прогресивного характеру діяльності його окремих секцій і комісій. Це насамперед стосується філологічної секції та етнографічної комісії, якими тривалий час керували І. Я. Франко і В. М. Гнатюк. Історико-філософську секцію очолював М. С. Грушевський, який 1897—1913 був головою НТШ. Бурж.-націоналістичні концепції Грушевського не раз піддавали гострій критиці передові члени т-ва — І. Я. Франко, О. С. *Маковей* та ін. Під час перебування Зх. України під владою бурж.-поміщицької Польщі (1919—39) видання т-ва часто мали антирад. спрямування. НТШ як наук. центр занепало. Після возз'єднання Зх. України з УРСР передові члени НТШ включилися в роботу рад. наук. закладів. Деякі антирадянськи настроєні члени т-ва емігрували до США й Канади, де заснували проамериканське НТШ, яке не має нічого спільного з наукою.

О. І. Дей.

НАУКО́ВИЙ КОМУНІ́ЗМ — складова частина *марксизму-ленінізму,* наука про закономірності виникнення, становлення і розвитку *комунізму* як цілісної *суспільно-економічної формації.* Н. к. органічно пов'язаний з *діалектичним матеріалізмом, історичним матеріалізмом* і *політичною економією,* які є його методологічною, загальнотеор. основою. Водночас Н. к. є логічним продовженням і завершенням філос. і екон. вчення марксизму-ленінізму. Поняття «науковий комунізм» у широкому розумінні вживається й для характеристики марксизму-ленінізму в цілому як філософ. і соціально-політ. обґрунтування необхідності революц. знищення капіталізму і побудови комунізму. Н. к. як складова частина марксизму-ленінізму має свою специфіку, яка визначається насамперед специфікою об'єкта дослідження — комунізму як сусп.-екон. формації, а також характером корінних інтересів робітн. класу, з позицій якого цей об'єкт досліджується. Тому в Н. к. на різних етапах історії в центрі уваги були питання, які висувались об'єктивним розвитком суспільства по шляху до комунізму і від розв'язання яких залежала реалізація інтересів робітн. класу і всіх трудящих. Так, в умовах загострення внутр. суперечностей *капіталізму,* коли стала очевидною неможливість розв'язати їх у межах існуючого ладу, коли протилежність інтересів робітн. класу і буржуазії вилилась у загострення *класової боротьби,* на перший план виступила необхідність дослідження об'єктивних законів розвитку капіталізму, які зумовлюють його неминучу загибель і перехід до соціалізму, висвітлення всесвітньоістор. місії робітн. класу, розкриття матеріальних, соціальних і духовних передумов *соціалістичної революції.* В епоху, коли капіталізм переміг у світовому масштабі і перетворився на світову систему, а в своєму внутр. розвитку досяг ступеня *імперіалізму,* в центрі уваги стали питання безпосереднього здійснення соціалістич. революції, визначення конкретних шляхів, форм, засобів революц. перетворення суспільства. Після перемоги соціалістич. революції і з утворенням *світової системи соціалізму* поряд з питаннями дальшого розвитку революц. боротьби робітн. класу, *національно-визвольного руху, світового революційного процесу* першорядного значення набуває дослідження закономірностей соціалістичного і комуністичного будівництва, питань наук. управління соціальними процесами, *комуністичного виховання* трудящих. Н. к. досліджує виникнення, становлення і розвиток комуністичного суспільства, розглядає різні аспекти його. По-перше, він вивчає матеріальні, соціальні й духовні передумови загибелі капіталізму і виникнення комунізму, доводить істор. необхідність і неминучість виникнення комунізму. По-друге, Н. к. розкриває діалектику переходу від класово антагоністичного суспільства до соціалізму і комунізму, заг. закономірності і особливості здійснення соціалістичної революції, її рушійні сили, визначає, що могильником капіталізму, класово антагоністичного суспільства в цілому і будівником комунізму є пролетаріат. Як теор. вираз пролет. руху, Н. к. має своїм завданням розкрити перед робітн. класом зміст його істор. місії, вказати шляхи здійснення ним політ. керівництва напівпролет. і непролет. верствами трудящих у боротьбі за повалення капіталізму і побудову комунізму. По-третє, Н. к. досліджує внутр. зміст комуністичної сусп.-екон. формації та її якісну відмінність від усіх попередніх формацій, тобто показує сутність комунізму. По-четверте, Н. к. розкриває внутр. діалектику, закономірності, етапи, істор. фази розвитку комунізму, його майбутнє. По-п'яте, Н. к. формулює заг. принципи наук. керівництва і управління розвитком суспільства, визначає наук. основи комуністичного виховання трудящих. Отже, виражаючи корінні інтереси робітн. класу і всіх трудящих, Н. к. є теор. обґрунтуванням практики революц. боротьби робітн. класу, національно-визвольних рухів, практики будівництва соціалізму і комунізму, теор. основою боротьби за перемогу соціалізму і комунізму в усьому світі. Оскільки інтереси робітн. класу збігаються з напрямом дії об'єктивних законів сусп. прогресу, у Н. к. об'єктивна науковість збігається з його *партійністю.* Він непримиренний до будь-яких проявів бурж. ідеології, *реформізму, ревізіонізму,* бурж. *націоналізму* тощо.

Н. к. має творчий характер, він ворожий *догматизмові.* Це зумовлене тим, що теор. освоєння предмета Н. к. здійснюється історично в міру розвитку самого предмета і корінних інтересів робітн. класу, тобто історія і логіка об'єктивного процесу виникнення і розвитку комуністичного суспільства відображається в історії і логіці теорії

Н. к. через призму історії і логіки корінних інтересів робітн. класу. Відображаючи практику революц. боротьби та об'єктивний розвиток суспільства по шляху до комунізму, Н. к. нерозривно зв'язаний з життям. Він являє собою стрункy систему наук. знань, яка розвивається, поглиблюється, доповнюється, змінюється відповідно до зміни самої дійсності. Критерієм науковості й основою реалізації творчого характеру Н. к. є практика *міжнародного комуністичного руху,* національно-визвольних рухів, практика здійснення соціалістичних революцій і будівництва соціалізму й комунізму. Теор. узагальнення цієї практики здійснюється комуністичними партіями, воно є основою вироблення науково обгрунтованої політики, визначення осн. принципів стратегії і тактики революц. сил сучасності, генеральної лінії світового комуністичного руху.

Н. к.— інтернац. вчення за своєю суттю і характером. Це зумовлене тим, що корінні інтереси робітн. класу всіх країн єдині, що вони виражають інтереси всіх трудящих, що сам процес революц. переходу від капіталізму до соціалізму має інтернац. характер, а також тим, що Н. к. узагальнює досвід боротьби за здійснення соціалістичних революцій і будівництва соціалізму в усіх країнах. Інтернац. характер Н. к. включає необхідність урахування істор. і нац. особливостей революц. боротьби робітн. класу, здійснення соціалістичних революцій, будівництва соціалізму в різних країнах при розв'язанні інтернац. завдань комуністичного будівництва. Це має величезне значення для практики побудови комуністичного суспільства і для боротьби проти намагань бурж. ідеологів, реформістів, ревізіоністів перекрутити, спотворити, дискредитувати теорію Н. к., практику комуністичного будівництва.

Н. к., як наука, має власну систему *понять, категорій, законів,* у яких відображено істотні риси і сторони процесу революц. переходу від капіталізму до соціалізму. Осн. категорії Н. к.— комуністична суспільно-екон. формація, соціалістична революція, *диктатура пролетаріату,* союз робітничого класу і селянства, світовий революц. процес, перехідний період від капіталізму до соціалізму, соціалізм, комунізм тощо. Ці категорії є загальними стосовно всього процесу революц. переходу від капіталізму до соціалізму і водночас сповнені конкретно-істор. змісту відповідно до особливостей істор. розвитку суспільства, а також окремих країн.

У сучас. умовах роль Н. к. все більше зростає. Дальше поглиблення й загострення *загальної кризи капіталізму,* посилення революц. боротьби робітн. класу, нац.-визвольних рухів, прискорення темпів світового революц. процесу, поглиблення осн. суперечності сучас. епохи — між капіталізмом і соціалізмом, величезні успіхи соціалістичного й комуністичного будівництва, залучення до активної участі в сусп. житті найширших верств трудящих — усе це вимагає наук. обгрунтування закономірностей розвитку сучас. суспільства на шляху до комунізму, розкриття перспектив майбутнього всього людства.

Особливого значення набуває Н. к. у розв'язанні завдань комуністичного виховання трудящих. Озброюючи їх знанням об'єктивних закономірностей побудови комунізму, сприяючи усвідомленню кожною людиною своєї причетності до успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва, Н. к. стає одним з найважливіших факторів формування в усіх трудящих наук. комуністичного світогляду, активної життєвої позиції, вміння, готовності і волі будувати комунізм, усвідомлення єдності цілей і смислу життя суспільства і особи.

У Програмі КПРС, матеріалах і рішеннях з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, міжнар. нарад комуністичних і робітн. партій на основі узагальнення всього світового комуністичного руху розроблено ряд важливих теор. положень і висновків, які збагатили і розвинули теорію Н. к. відповідно до нових істор. умов. Разом з тим марксистсько-ленінські партії озброюють теор. положеннями Н. к. широкі маси трудящих, згуртовуючи їх на цілеспрямовану боротьбу проти сил імперіалізму, за мир, соціальний прогрес, за соціалізм, керуються цими положеннями в боротьбі з реакційною бурж. ідеологією, антикомунізмом, реформізмом, ревізіонізмом, вони активно втілюють теор. положення Н. к. в життя, в безпосередню практику боротьби за повалення капіталізму і побудову комунізму в усьому світі.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми.— Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складових частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; Проблемы научного коммунизма. М., 1970; Ковалев А. М. Наука о коммунизме. М., 1967; Тадевосян Э. В. Коммунизм как наука. М, 1971; Научный коммунизм. Словарь. М., 1980.

Ю. В. Осічнюк.

«НАУКО́ВІ ЗАПИСКИ», «Учені записки» — збірники друкованих праць наук. товариств, установ, вищих навч. закладів тощо. Як тип видання з'явилися в Зх. Європі в 2-й пол. 17 ст., у Росії — в 2-й пол. 18 ст., на Україні — в 2-й пол. 19 ст. Уміщували наук. розвідки, доповіді, публікували звіти й протоколи засідань учених рад. У дореволюц. час на Україні Київ., Харків. і Новоросійський (в Одесі) ун-ти випускали «Н. з.» рос. мовою. *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові та *Українське наукове товариство* в Києві видавали «Н. з.» укр. мовою. Інтенсивний розвиток науки, наявність великого числа висококваліфікованих кадрів учених в СРСР зумовили появу «Н. з.» з багатьох галузей знань. «Н. з.», зокрема на Україні, випускають наук. установи АН УРСР, численні н.-д. установи, ун-ти, ін-ти, музеї. З'явився новий тип видання «Н. з.» — респ. міжвідомчий наук. збірник, публікується і під ін. назвами. На Україні виходять: «*Вісник Академії наук Української РСР*», «Вісник Київського університету», міжвідомчі респ. збірники: «Слов'янське літературознавство і фольклористика», «Питання історії народів СРСР» тощо.

Ф. К. Сарана.

«НАУКО́ВІ ЗАПИСКИ» — збірник наукових праць музично-дослідної секції *Всеукраїнського товариства революційних музикантів* (ВУТОРМ). У 1931 в Харкові у вид-ві «*Рух*» вийшов один випуск. У збірнику надруковано статті з питань укр., рос. і зарубіж. муз. культури й естетики, муз. педагогічної практики. Вміщено муз. бібліографію за перші 10 років Рад. влади на Україні.

НАУКО́ВІ ПРАЦІВНИКИ — спеціалісти, які ведуть дослідження наук. проблем або окремих питань у тій чи іншій галузі знань у науково-дослідних установах або в вузах, куди вони поступають на роботу в порядку *конкурсу.* Рівень кваліфікації Н. п., як правило, визначається *вченими званнями* і *вченими ступенями.* Специфіка дослідницької роботи, ступінь напруженості розумової діяльності зумовлюють встановлення для Н. п. певних пільг і переваг у галузі умов праці. Так, оплата праці працівників н.-д. установ і вузів залежить від вченого ступеня і звання. За успішне розв'язання наук. проблем і впровадження досягнень науки і техніки у виробництво Н. п. виплачуються премії за рахунок спец. преміального фонду. З дотриманням встановленого порядку їм дозволяється вести пед. роботу як за сумісництвом, так і на умовах погодинної оплати. Чергова відпустка Н. п. провідних н.-д. установ надається строком від 24 до 48 робочих днів залежно від вченого ступеня і посади, яку вони займають: професорсько-викладацькому складові вузів — 48 робочих днів, крім того, їм встановлено скорочений робочий день (6 годин). Н. п., які мають вчене звання професора або вчений ступінь доктора наук, виплачується підвищена пенсія. Крім того, особи, які перейшли на пенсію, можуть працювати у вузах на посадах професорів-консультантів і в н.-д. установах — на посадах старших наук. співробітників-консультантів.

А. І. Процевський.

НАУКО́ВІ СТУДЕ́НТСЬКІ ТОВАРИ́СТВА — в СРСР добровільні студентські об'єднання, що організовуються у вузах з метою залучення студентів до науково-дослідної роботи. Є важливим засобом підвищення якості підготовки й виховання спеціалістів, здатних творчо застосовувати у практичній діяльності досягнення науково-тех. і культур. прогресу. Н. с. т. мають свої статути. Н.-д. діяльність студентів координують всесоюз., респ., крайові, обл. і вузівські ради. Зокрема, М-во вищої і серед. спец. освіти УРСР, ЦК ЛКСМ України, Укр. профспілка працівників вищої школи проводять конкурси з природни-

чих, тех. і гуманітарних наук, олімпіади «Студент і науково-технічний прогрес», виставки, наук.-тех. конференції. В 1978 у вузах УРСР налічувалось 9,5 тис. наук. гуртків і проблемних груп, у яких брало участь 217 тис. студентів; у 75 вузах республіки функціонують об'єднання типу конструкторських, проектно-конструкторських, технологічних, екон. бюро. В 1979 11 студентських робіт удостоєно медалей і премій АН УРСР, 10 — грамот Президії АН УРСР.

Б. Я. Константиновський.

НАУКО́ВІ ТОВАРИ́СТВА — добровільні об'єднання спеціалістів, покликані сприяти розвиткові окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширювати наук. знання серед населення. Почали виникати в країнах Зх. Європи з 2-ї пол. 17 ст. Першим Н. т. в Росії було *Вільне економічне товариство* (засн. 1765). Особливого розвитку т-ва набули після ліквідації кріпацтва. З організацією ун-тів при багатьох з них було створено Н. т. На Україні виникли *Київське товариство дослідників природи,* Харківське товариство дослідників природи (обидва засн. 1869) та ін. (див. *Природознавців товариства на Україні*). Відомі також *Одеське товариство історії і старожитностей* (1839—1922), *Харківське математичне товариство* (з 1879), *медичні наукові товариства* (напр., у Києві, 1840), *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові (1893—1939), *педагогічні товариства, Київське юридичне товариство* (1877—1916), *Історичне товариство Нестора-літописця* в Києві (1873—1917), *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті* (1877—1919), *Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті* в Одесі (1889—1917), *Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті* (1894—1917) та ін. *історичні товариства, Київське фізико-математичне товариство* (1890—1917), *Київське фізико-хімічне товариство* (1910—33), *Українське наукове товариство* в Києві (1907—21) та ін. Значна увага в роботі дореволюц. т-в приділялась питанням громадсько-політ. характеру. Як правило, ці питання розв'язувались з ліберально-бурж. позицій. Після встановлення Рад. влади частина Н. т. проводила далі свою роботу в значно ширших масштабах, стаючи на позиції буд-ва соціалізму. Деякі Н. т. поєднали роботу з відповідними кафедрами ун-тів, а також з АН СРСР і академіями союзних республік. Найбільші Н. т. при АН СРСР: Всесоюзне бот. т-во (з 1916), Всесоюзне т-во фізіологів, біохіміків і фармакологів (з 1918; 1961 з нього виділилось три окремі т-ва), Географічне товариство СРСР (з 1845; див. також *Географічне товариство УРСР*), Всесоюзне астрономічне т-во (з 1932), Всесоюзне ентомологічне т-во (з 1859) та ін. До найбільших Н. т. належать також *науково-технічні товариства* в СРСР. У 1947 створено науково-осв. Всесоюзне т-во «*Знання*» (див. також ст. про т-во «*Знання*» УРСР). Всесоюзні Н. т. мають свої відділення та філіали в республіках СРСР, в т. ч. на Україні, і великих містах, а на підприємствах і в установах — групи. З 1959 на Україні діє *Одеське археологічне товариство,* з 1961 — *Педагогічне товариство УРСР,* з 1966 — *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури* та ін.

Н. т. в СРСР відіграють певну роль в розробці актуальних проблем науки, оскільки вони об'єднують учених і фахівців однієї або кількох споріднених спеціальностей, які працюють у різних установах або на пром. і с.-г. підприємствах. Н. т. сприяють розвиткові і пропаганді передової рад. науки, широкому впровадженню у практику комуністичного будівництва найновіших досягнень науки і техніки. З метою залучення студентів до наукової роботи в СРСР створено *наукові студентські товариства.*

С. А. Литвинов.

НАУКО́ВО-АТЕЇСТИ́ЧНА ПРОПАГА́НДА — одна з ділянок *ідеологічної роботи КПРС* по формуванню у рад. людей науково-матеріалістичного світогляду. Н.-а. п. має на меті остаточне подолання в свідомості мас реліг. пережитків, які в соціалістичному суспільстві продовжують відігравати негативну роль, оскільки відвертають увагу трудящих від завдань комуністичного будівництва, знижують їхню творчу активність, обмежують коло духовних інтересів і потреб. Н.-а. п. є конституційним правом громадян, закріпленим у Конституції СРСР (ст. 52), конституціях союзних (зокрема, ст. 50 Конституції УРСР) і авт. республік. Партія приділяє Н.-а. п. велику увагу. В Програмі КПРС, у ряді постанов вона вимагає використовувати всі засоби ідейного впливу для виховання людей у дусі науково-матеріалістичного світорозуміння і подолання реліг. забобонів, не допускаючи образження почуттів віруючих. Н.-а. п. базується на вченні *марксизму-ленінізму.* Наук. обгрунтованість Н.-а. п. досягається розгортанням н.-д. роботи в галузі наук. *атеїзму* і релігії. На Україні її ведуть Київ. філіал ін-ту наук. атеїзму Академії сусп. наук при ЦК КПРС, відділи наук. атеїзму ін-ту філософії та ін-ту сусп. наук АН УРСР, кафедри наук. атеїзму вузів, зокрема кафедра історії й теорії атеїзму Київ. ун-ту. Видаються журнал «*Людина і світ*», міжвідомчий наук. збірник «Вопросы атеизма» (з 1965), значна кількість наукової і науково-популярної літератури.

Н.-а. п в СРСР здійснюють парт., комсомольські і профспілкові орг-ції, товариство «*Знання*», культурно-освітні та ін. установи, *засоби масової інформації і пропаганди,* радянська література і мистецтво. Див. також *Атеїстичне виховання.*

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про релігію. К., 1975; КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). К., 1962.

В. К. Танчер.

НАУКО́ВО-ВИРОБНИ́ЧЕ КІНО́ — див. *Техніко-пропагандистське кіно.*

НАУКО́ВО-ВИРОБНИ́ЧІ КО́МПЛЕКСИ — господарська або організаційна спільність науково-дослідних, проектних, конструкторсько-технологічних організацій, виробничих підрозділів, що забезпечує поєднання основних ланок циклу «дослідження — виробництво», виконання комплексних науково-технічних програм, впровадження розробок у виробництво. Н.-в. к. є однією з форм *інтеграції* науки і виробництва в умовах розвинутого соціалізму. Створюються відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо підвищення ефективності роботи наукових організацій і прискорення використання в народному господарстві досягнень науки і техніки» (1968). Осн. форми Н.-в. к.: комплексні н.-д. орг-ції, що включають н.-д., конструкторські, технологічні підрозділи, дослідно-експериментальне виробн.; *науково-виробничі об'єднання*; спеціалізовані госпрозрахункові виробничо-тех. об'єднання, що включають проектно-конструкторські, технологічні підрозділи і дослідне виробн., забезпечують впровадження *комплексної механізації і автоматизації виробництва* та *наукової організації праці* на підприємствах певної галузі; наук.-тех. центри у складі великих пром. підприємств і об'єднань, що формуються на базі н.-д. ін-тів. Особливою формою Н.-в. к. є міжвідомчі цільові наук.-виробничі об'єднання (виникли в Зх. наук. центрі АН УРСР на поч. 70-х рр.), які організовують діяльність н.-д., проектно-конструкторських та ін. орг-цій, підприємств і об'єднань у рамках виконання цільових наук.-тех. програм. Н.-в. к. мають забезпечувати: орг. поєднання наук. і виробничого циклів, що дає змогу скоротити їхню тривалість; узгодження планів *науково-технічного прогресу* з планами виробн.; стандартизацію, уніфікацію, комплексність наук.-тех. розробок; найефективніше впровадження розробок у виробн.; підвищення наук.-тех. рівня в галузях (підгалузях) виробн. і регіонах.

Літ.: Интеграция науки и производства в условиях развитого социализма. К., 1979; Бляхман Л. С. Экономика научно-технического прогресса. М., 1979; Косолапов В. В. Научно-техническая политика общества развитого социализма. К., 1979.

В. Ю. Шевченко.

НАУКО́ВО-ВИРОБНИ́ЧІ ОБ'ЄДНА́ННЯ — єдині госпрозрахункові науково-виробничі господарські комплекси, до складу яких входять науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські й технологічні організації, заводи (фабрики), пусконалагоджувальні та інші структурні одиниці; одна з форм *науково-виробничих комплексів.* Гол. завдання Н.-в. о.— створення і впровадження в нар. г-во нових машин, приладів, устаткування, матеріалів, сортів і гібридів с.-г. рослин і порід тварин, технологічних процесів, що відповідають за своїми тех.-екон. та ін. показниками вищим

досягненням вітчизн. і зарубіжної науки і техніки. Н.-в. о. створюються за галузевим принципом. Як правило, всі підприємства і орг-ції Н.-в. о. в пром-сті не мають прав *юридичної особи* і на них не поширюється дія заг. Положення про н.-д., конструкторські і технологічні орг-ції і Положення про соціалістичне держ. виробниче підприємство. Н.-в. о. очолює генеральний директор. Керівництво об'єднанням здійснює апарат управління гол. структурної одиниці (гол. підприємства, орг-ції). У Н.-в. о. створюються ради об'єднання (ради директорів) та наук.-тех. ради. Діяльність Н.-в. о. в пром-сті регламентує Положення про науково-виробниче об'єднання, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 30.XII 1975. Дія цього Положення поширюється також на Н.-в. о. в сільс. г-ві, буд-ві, на транспорті і в зв'язку. Особливості застосування його в цих галузях визначають відповідні м-ва. Н.-в. о. функціонують в електротех., радіотех., газовій, лісовій пром-сті, пром-сті хім. і нафт. машинобудування тощо. В УРСР на поч. 1980 діяло 30 Н.-в. о. в пром-сті, буд-ві і на транспорті та 6 — в сільс. г-ві (по садівництву, виноградарству, цукр. буряках, виробн. племінної *гречки*, ефіроносах).

П. В. Щепівнко.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНЕ КІНО́ — один із видів наукового кіно, засіб наукового дослідження. Відтворює на екрані досліджувані об'єкти, явища й процеси так, як їх сприймає людина при безпосередньому спостереженні. Для наукових досліджень на плівці за допомогою спец. апаратури фіксують динамічні, часто приховані від сприйняття процеси і явища, для чого використовують різні методи *кінознімання* [швидкісне (рапідне) та уповільнене (цейтраферне), підводне та авіаційне; поєднання знімального апарата з мікроскопом, телескопом, рентгенівським апаратом; знімання в поляризованому світлі, в інфрачервоних та ультрафіолетових променях тощо]. Розрізняють чотири види Н.-д. к.— кінодокументація, кінореєстрація, кіновимірювання і кінодослідження. Багато методів науково-дослідних кінознімань вимагають спеціальної знімальної апаратури, складних пристосувань та приладів, зокрема надшвидкісних кінознімальних камер. Лабораторії Н.-д. к., як правило, включені в систему н.-д. інститутів.

Є. П. Загданський.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ ІНСТИТУ́Т ПО ВИПРО́БУВАННЮ МАШИ́Н І ОБЛА́ДНАННЯ ДЛЯ ТВАРИ́ННИЦТВА І КОРМОВИРОБНИ́ЦТВА. Підпорядкований Держкомсільгосптехніці СРСР. Засн. 1976 у с. Дослідницькому (Київ. обл.) на базі Укр. машиновипробувальної станції (1948—76). В ін-ті — 15 відділів та спец. лабораторія, дослідне г-во. Осн. завданням ін-ту є розробка наук. основ, методів і тех. засобів випробування нової сільськогосподарської техніки для тваринництва і кормовиробництва, удосконалення на цій основі технологій виробн. в рослинництві й тваринництві. Ін-том випробувано бл. 4 тис. с.-г. машин і рекомендовано у виробн. майже 600 конструкцій тракторів, комбайнів, обладнання для тваринницьких ферм, а також різних комплексів машин; розроблені технологічні рекомендації по вирощуванню цукр. буряків без затрат ручної праці, по безприв'язному утриманню високоудійних корів, сінажуванню трав у баштах тощо.

Л. В. Погорілий.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНІ ІНСТИТУ́ТИ — в СРСР держ. установи, де проводяться основні наук. дослідження і підготовка наук. кадрів з різних галузей науки, техніки і виробництва. Н.-д. і., що здійснюють фундаментальні дослідження в галузі природничих і сусп. наук, підпорядковані *Академії наук СРСР* і академіям союз. республік. Дослідження з окремих галузей нар. г-ва проводять галузеві Н.-д. і., підпорядковані відповідним галузевим м-вам і відомствам. Деякі м-ва і відомства СРСР у своєму підпорядкуванні мають галузеві академії наук Так, М-ву с. г. СРСР підпорядкована *Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна,* М-ву охорони здоров'я СРСР — *Академія медичних наук СРСР*; М-ву освіти СРСР — *Академія педагогічних наук СРСР*; М-ву культури СРСР — *Академія мистецтв СРСР.* Діяльністю Н.-д. і. керує директор. Осн. структурними підрозділами ін-ту є відділи, сектори, лабораторії. В 1979 в СРСР налічувалось бл. 3 тис. Н.-д. і., їх філіалів і відділень. В Укр. РСР сформувалась широка мережа заг.-наук. і галузевих Н.-д. і., підпорядкованих *Академії наук Української РСР,* респ. м-вам і відомствам, які ведуть дослідження майже в усіх галузях сучас. науки. З метою забезпечення дальшого розвитку наук. досліджень в екон. районах України, зміцнення зв'язків науки з виробництвом і посилення координації наук. роботи в УРСР організовано наук. центри (*Дніпропетровський науковий центр АН УРСР, Донецький науковий центр АН УРСР, Західний науковий центр АН УРСР* у Львові, *Північно-західний науковий центр АН УРСР* у Києві, *Північно-східний науковий центр АН УРСР* у Харкові, *Південний науковий центр АН УРСР* в Одесі тощо), розвивається нова форма зв'язку науки й виробництва — *науково-виробничі об'єднання.* Ряд Н.-д. і. створено при Раді Екон. Взаємодопомоги, установи типу Н.-д. і. працюють при ЮНЕСКО і кількох міжнар. наук. орг-ціях.

В. М. Пелих.

НАУКО́ВОЇ І ТЕХНІ́ЧНОЇ ІНФОРМА́ЦІЇ ДЕРЖА́ВНА СИСТЕ́МА — сукупність узгоджено і постійно взаємодіючих органів, що здійснюють збирання, аналітико-синтетичну обробку, зберігання, пошук і поширення наукової і тех. *інформації* (НТІ), а також науково-тех. пропаганду, і об'єднаних у СРСР в єдину систему (мал.). Розподіл функцій між органами НТІ базується на таких принципах. Всі джерела НТІ (журнали, книги, патентні описи, наук.-тех. звіти, інформаційні листки і т. п.) діляться на три окремі потоки. Перший потік утворюється в результаті централізованої обробки світової наук.-тех. літератури і «тече» зверху вниз, «живлячи» всі ланки системи НТІ, а також вчених і спеціалістів. Другий потік НТІ утворюють усі документи, що не публікуються, проте відбивають результати н.-д., проектних і дослідно-конструкторських робіт, передовий технологічний досвід, винаходи, раціоналізаторські пропозиції і т. п. Ці документи надходять з підприємств і орг-цій кожної галузі нар. г-ва в центр. галузеві ін-ти НТІ, які на їх базі під-

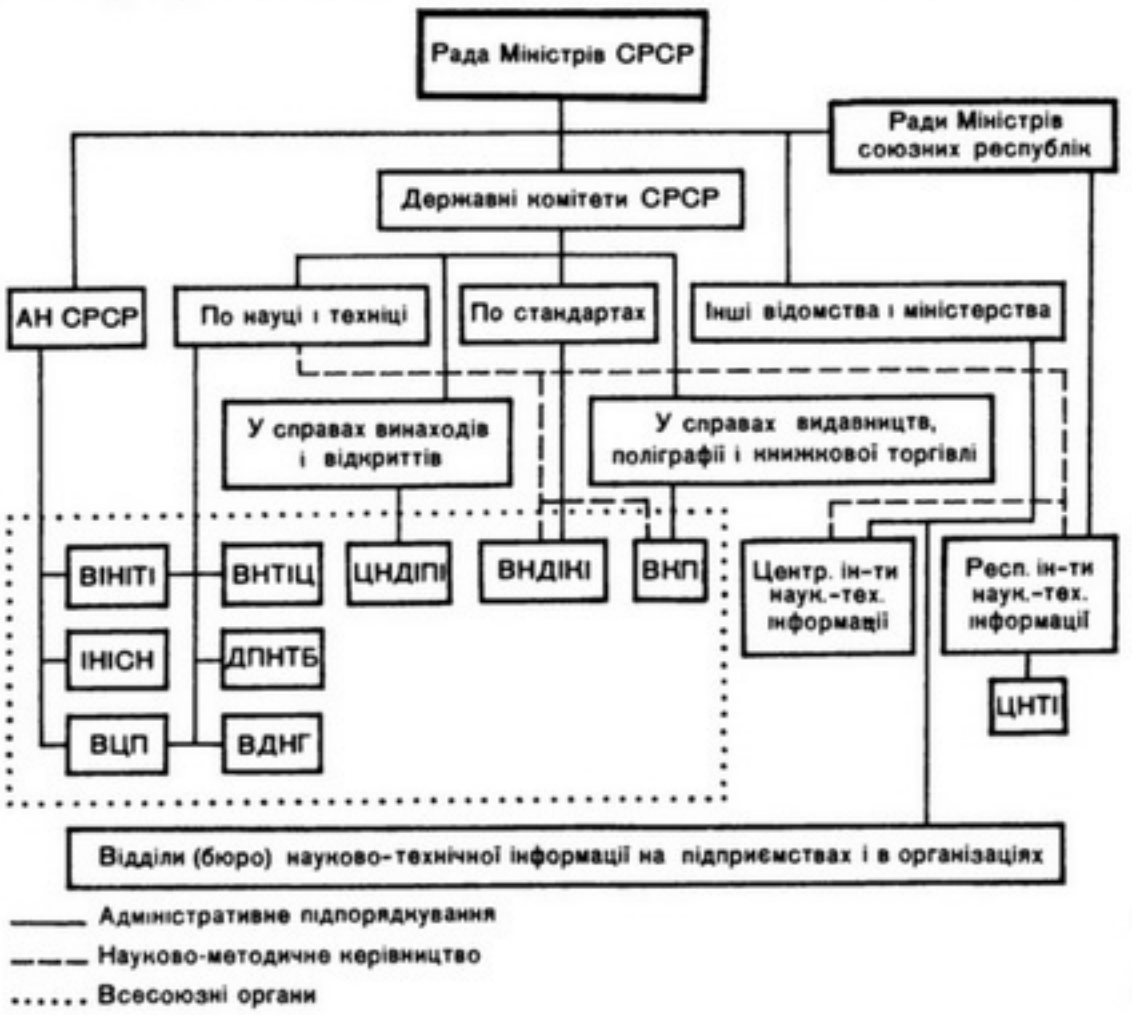

Структура державної системи наукової і технічної інформації СРСР.

готовляють різноманітні інформаційні видання, що надходять у всі ін. органи НТІ даної галузі, а також здійснюють різні види інформаційного обслуговування. Третій потік НТІ утворюють документи, що містять відомості про наук.-тех., технологічні та ін. досягнення міжгалузевого характеру, якими через органи НТІ обмінюються одна з одною різні галузі нар. г-ва. Держ. систему НТІ СРСР утворюють інформаційні органи чотирьох типів: всесоюзні (функціональні), центр. галузеві, міжгалузеві територіальні та бюро НТІ на підприємствах і в орг-ціях. Всесоюзні органи: Всесоюзний ін-т наук. і тех. інформації (ВІНІТІ), Ін-т наук. інформації з суспільних наук (ІНІСН), Всесоюзний наук.-тех. інформаційний центр (ВНТІЦ), Держ. публічна наук.-тех. бібліотека СРСР (ДПНТБ), Центр. н.-д. ін-т патентної інформації і тех.-екон. досліджень (ЦНДІПІ), Всесоюзний науково-дослідний ін-т класифікації і кодування (ВНДІКІ), Всесоюзний центр перекладів науково-технічної літератури і документації (ВЦП), Всесоюзна книжкова палата (ВКП), Виставка досягнень нар. г-ва (ВДНГ). Центр. галузеві органи НТІ: 87 н.-д. ін-тів НТІ і тех.-екон. досліджень у кожній галузі нар. г-ва. Міжгалузеві територіальні органи: 15 респ. ін-тів наук.-тех. інформації і пропаганди (на Україні — *Науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень український науково-дослідний інститут*) і 111 територіальних центрів в союзних і авт. республіках, краях і областях. Бюро тех. інформації і відділи НТІ (понад 12 тисяч) — на підприємствах, у н.-д. та проектно-конструкторських орг-ціях. Останніми роками в Н. і т. і. д. с. дедалі ширше використовуються ЕОМ та ін. найновіші тех. засоби, в результаті чого ця система перетворюється на автоматизовану. Центр. роль у ній відіграватиме мережа автоматизованих центрів НТІ.

Літ.: Органы научно-технической информации СССР. Справочник. М., 1980.

А. І. Чорний.

НАУКО́ВО-ПОПУЛЯ́РНА ЛІТЕРАТУ́РА — твори про досягнення суспільних, природничих і тех. наук, про видатних політ. і держ. діячів, творців духовних цінностей, адресовані широкому колу читачів. Завдання популяризації науки, як вказував В. І. Ленін, полягає в тому, щоб, не перекручуючи істини, ознайомлювати з нею широкі верстви народу, навчаючи читачів самостійно мислити (див. Повне зібр. тв., т. 5, с. 341). Великого значення Н.-п. л. надавали рос. революц. демократи. На Україні — в Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Ужгороді, Чернігові та ін. містах осв. т-ва, громади, приватні вид-ва випускали для народу серії популярних книг з різних галузей знання. У створенні й виданні Н.-п. л. брали активну участь письменники. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Н.-п. л. в СРСР досягла великого розвитку, набула справді наук. характеру. Н.-п. л. видається як для висококваліфікованих спеціалістів ін. профілю, так і для малопідготовлених читачів, зокрема для підлітків і дітей. Великими тиражами виходять написані в різних жанрах книги з осн. проблем фундаментальних і прикладних наук, біографії діячів науки, л-ри і мистецтва, описи подорожей. Академія наук СРСР і академії наук союзних республік видають науково-популярні серії книжок з усіх галузей знання, Всесоюзне і респ. т-ва «Знання» — брошури під девізом «Нове в житті, науці і техніці». Вчені, письменники, новатори виробництва розповідають про досягнення вітчизн. і зарубіж. науки й техніки, діляться передовим досвідом, сприяючи формуванню марксистсько-ленінського світогляду і залученню широких мас населення до участі в наук.-технічній творчості. Значним внеском у створення наук.-біографічної л-ри став випуск серії «Жизнь замечательных людей» (з 1933), на Україні — «Уславлені імена» (з 1966; до 1972 — «Життя славетних»). Видаються щорічники «Наука и человечество», «Эврика», «Пути в незнаемое», наук.-популярні журнали «Наука и жизнь», «Знание — сила», «Вокруг света», на Україні — «*Знання та праця*», «*Наука і суспільство*», зб. «*Рідна природа*».

Р. Т. Гром'як.

НАУКО́ВО-ПОПУЛЯ́РНЕ КІНО́ — один із видів наукового кіно; фільми, які служать для поширення наукових знань серед широкого кола глядачів. Н.-п. к. на основі популяризації досягнень науки сприяє вихованню наукового, матеріалістичного світогляду, високих моральних норм. Н.-п. к. також висвітлює життя й діяльність вчених, розповідає про наукові відкриття. Залежно від змісту і кінематографічних засобів виразності існує 3 типи творів Н.-п. к. — науково-популярні, науково-публіцистичні і науково-художні. Вперше наук.-популярні фільми з'явилися 1897 у Франції та Німеччині; в Росії — 1911. Після Великого Жовтня розвиток Н.-п. к. йшов від «культурфільмів» 20-х рр. до «техфільмів» 30-х рр. і до «воєнфільмів» періоду Великої Вітчизн. війни. Н.-п. к. 60—80-х рр. спрямоване на вирішення нових завдань, пов'язаних з науково-тех. революцією і вихованням нової людини. Науково-популярні фільми, які розвивалися від дидактичних кінолекцій до сюжетних картин, створюються в різних жанрах і стилях. Серед найвідоміших наук.-популярних фільмів — «Механіка головного мозку» (1926, реж. В. *Пудовкін*), «В глибинах моря» (1938, реж. О. *Згуріді* й Б. Долін), «Подорож по СРСР» (1946—56, реж. В. Шнейдеров), «Лісова бувальщина» (1950, реж. О. Згуріді), «За життя приречених» (1957, реж. Д. Яшин), «Дорога до зірок» (1957, реж. П. Клушанцев), «Секрет НСЄ» (1959, реж. С. Райтбурт), «Рукописи В. І. Леніна» (1960, реж. Ф. Тяпкін), «Генетика і ми» (реж. О. Сакунян), «Арам Хачатурян» (реж. Ю. Альдохін), обидва — 1978. На Україні Н.-п. к. виникло 1919. Виходили переважно просвітительські й пропагандистські фільми («Азіатська гостя», «Жертви підвалів») на Одес., а згодом і на Київ. студіях худож. фільмів. На поч. 1941 була організована *Київська кіностудія науково-популярних фільмів*. В кін. 60-х рр. на цій студії склався творчий напрям, характерними рисами якого були: посилена увага до людини та її внутрішнього світу; тенденція до складних композиційних побудов тощо. Основу багатьох картин становили документально зняті й образно осмислені наук. експерименти. Багато фільмів висвітлювали досягнення в галузі економіки, психології, соціології. Широке визнання здобули майстри укр. Н.-п. к. М. *Грачов*, Є. *Григорович*, Л. *Островська*, Ф. *Соболєв*, Л. *Удовенко*, А. *Серебреников*. Серед фільмів — «Вони бачать знову» (1947, реж. М. Грачов), «Індійські йоги: хто вони?» (1970, реж. А. Серебреников), «Мова тварин» (1967), «Чи думають тварини?» (1970), «Сім кроків за горизонт» (1968), «Коли зникають бар'єри» (1979, всі чотири — реж. Ф. Соболєв), «Контакти» (1977, реж. В. Олендер), «Метаморфози» (1979, реж. А. Борисюк), «Жива земля» (1979, реж. Р. Плахов-Модестов). Наук.-популярні фільми, крім спец. кіностудій в Москві, Ленінграді, Києві, випускають також студії союзних республік. Виходять кіножурнали «Наука и техника», «Хочу всё знать», «Сельское хозяйство»; на Україні — «Сільське господарство України». Наук.-популярні фільми створюються в багатьох промислово розвинутих країнах світу; в капіталістичних країнах вони нерідко підпорядковані рекламі. Існує Міжнар. асоціація наук. кіно, яка регулярно проводить конгреси й кінофестивалі. На міжнародних кінофестивалях нагородами відзначено багато рад. наук.-популярних фільмів.

Літ.: Ждан В. Н. Вопросы мастерства в научно-популярной кинематографии. М., 1952; Згуриди А. М., Васильков И. А. Научное кино в СССР. М., 1959; Кино и наука, в. 3. М., 1970; Загданський Є. П. Фільми, образи і формули. К., 1970; Васильков И. А. Научно-популярное кино. М., 1977; Гурова Л. Л. Кино о науке. М., 1980.

Є. П. Загданський.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНА ПРОПАГА́НДА — усне, друковане і наочно-ілюстративне поширення досягнень науки і техніки, передового виробничого досвіду з метою їх освоєння і подальшого використання у народному господарстві. Тісно пов'язана з партійною пропагандою. Н.-т. п. сприяє прискоренню наук.-тех. прогресу, розкриває сутність і значення відкриттів у науці, винаходів і вдосконалень у галузі техніки і технологічних процесів, передових прийомів і методів праці. Організаційними формами Н.-т. п. є конгреси, симпозіуми, конференції, семінари, школи передового досвіду, лекторії, екскурсії на підприємства, в н.-д. установи тощо. Пропаганда ведеться також за допомогою журналів, газет, радіомовлення, кіно, телебачення та ін. Н.-т. п. проводять установи Державної системи інформації (зокрема, *Науково-техніч-*

ної інформації і техніко-економічних досліджень український науково-дослідний інститут, Виставка досягнень народного господарства СРСР, Виставка досягнень народного господарства УРСР), комітети і відомства Ради Міністрів СРСР, громадські установи і організації (*будинки науково-технічної пропаганди,* товариство «*Знання*», *науково-технічні товариства* та ін.). *Г. В. Блинов.*

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — сучасна форма *науково-технічного прогресу,* що зумовлює докорінні зміни *продуктивних сил* внаслідок застосування найновіших науково-технічних досягнень, дедалі більшого перетворення *науки* на безпосередню продуктивну силу, перехід до нового етапу розвитку великого машинного виробництва. Н.-т. р. почалася в 50-х рр. 20 ст. Передумови її були підготовлені в кін. 19 — 1-й пол. 20 ст. в процесі революції у фізиці та ін. галузях природознавства. Під впливом наук. відкриттів докорінно змінилися погляди щодо будови та форми матерії, виникли нові можливості впровадження наук.-тех. досягнень у матеріальне виробн. В умовах Н.-т. р. принципово змінюється роль науки в сусп. виробництві. Вона за темпами свого розвитку випереджає виробн. і перетворюється на один з дійових факторів розвитку виробничого процесу. Сусп. прогрес стає неможливим без широкого розгортання наук. досліджень і швидкого впровадження їх у виробництво.

Внаслідок Н.-т. р. створюються можливості для розробки якісно нових підходів до з'ясування і використання фундаментальних закономірностей розвитку природи. Характерний перехід від описування й аналізу явищ і продуктів природи до синтезу їх, перетворення речовини, створення нових властивостей речей, процесів і керування ними. Великого значення набуває виникнення на стику ряду наук нових галузей знань — *кібернетики, біофізики, біоніки* та ін. Н.-т. р. охоплює різноманітні галузі науки і техніки, сфери людської діяльності, спричинюючи докорінні якісні зміни їх. Н.-т. р. впливає на знаряддя і предмети праці, технологію виробн. і організацію управління, характер трудової діяльності людини. На вищий ступінь свого розвитку піднімається велике машинне виробн. внаслідок впровадження *комплексної механізації і автоматизації виробництва.* Застосування електронно-обчислювальної техніки, промислових маніпуляторів (роботів), верстатів з числовим програмним керуванням і т. д. дає змогу подолати обмежені можливості людини у сфері переробки інформації і управління виробн. Все це створює передумови для зміни змісту праці, функцій і місця працівника у виробн. Н.-т. р. ставить нові вимоги до профес. підготовки і заг. культури працівників. Вона виступає дійовим фактором зростання продуктивних сил, підвищення рівня усуспільнення та ефективності їх внаслідок *концентрації виробництва,* його централізації і вдосконалення управління ним. Н.-т. р. вимагає удосконалення структури сусп. виробн., підвищення питомої ваги галузей, які забезпечують наук.-тех. прогрес (машинобудування, електроенергетика, хімія, радіоелектроніка і т. п.), зростання питомої ваги *невиробничої сфери, інфраструктури.* Досягнення Н.-т. р. відкривають величезні можливості примноження економічного та духовного потенціалів людства.

Напрями, особливості використання і соціально-екон. наслідки Н.-т. р. зумовлюються *виробничими відносинами* даного сусп. ладу. В умовах соціалізму сучасна Н.-т. р. здійснюється планомірно, в інтересах усього народу. Робітники, колгоспники, *інтелігенція,* всі трудящі заінтересовані в її розгортанні, від їхньої активної участі залежать успіхи впровадження Н.-т. р. у виробн. XXIV і XXV з'їзди КПРС поставили завдання великого істор. значення — органічно поєднати досягнення Н.-т. р. з перевагами соціалістичної системи г-ва. Це завдання теоретично узагальнює особливості взаємозв'язку та взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин в умовах розвинутого соціалізму. Втілення в життя досягнень Н.-т. р. є магістральним напрямом розвитку сучас. продуктивних сил, побудови *матеріально-технічної бази комунізму* і відіграє дедалі більшу роль у поступовому переростанні соціалістичних виробничих відносин у комуністичні. Всесвітньоістор. переваги соціалізму (сусп. власність на засоби виробн., планомірний розвиток економіки, підпорядкованість виробн. інтересам суспільства та його членів і т. п.) створюють сприятливі умови для Н.-т. р. Але з'єднання досягнень Н.-т. р. з перевагами соціалізму відбувається не автоматично. Комуністична партія вживає ефективних заходів щодо поглиблення і розгортання наук.-тех. розвитку, враховуючи особливості соціалістичних виробничих відносин і завдання комуністичного будівництва. XXVI з'їзд КПРС вказав, що прискорення наук.-тех. прогресу є першочерговим завданням, одним з головних напрямів економічної політики партії.

Н.-т. р. за капіталізму неминуче супроводиться загостренням і поглибленням антагоністичних суперечностей. Посилюється суперечність між величезними потенціальними можливостями Н.-т. р. і реалізацією їх лише в інтересах експлуататорів, а не всього суспільства. Прагнення до наживи, гонитва за надприбутками набагато звужують масштаби розгортання Н.-т. р. за капіталізму і надають їй потворного характеру. Дедалі зростаюча частка наук.-тех. відкриттів і матеріальних ресурсів спрямовуються на гонку озброєнь, мілітаризацію економіки. Прискорення усуспільнення виробн., зумовлюване Н.-т. р., в умовах панування *монополій капіталістичних* не тільки загострює всі існуючі суперечності, а й породжує нові, зокрема суперечність між сусп. характером сучас. капіталістичного виробн. і державно-монополістичними методами його регулювання, які не спроможні подолати антагоністичний характер соціально-екон. форм прояву Н.-т. р. Все більше посилюється *загальна криза капіталізму.* Екон. криза 70-х рр. і нова криза, яка починається у 80-х рр., переплітаються з енергетичною, сировинною, екологічною кризами, що значно посилює нестійкість *капіталістичної системи світового господарства.* Оскільки Н.-т. р. стала ареною змагання між соціалізмом і капіталізмом, навколо її проблем точиться гостра ідеологічна боротьба. Серед бурж. ідеологів склалося два антинаукові підходи щодо Н.-т. р. Одні вважають, що Н.-т. р. несе загибель людству від «сваволі» техніки та її впливу на навколишнє середовище, а тому необхідно відмовитися від використання здобутків науки і техніки (див. *Нульового зростання теорія*). Інші розглядають Н.-т. р. як панацею від усіх недуг капіталізму, яка веде до безконфліктного розвитку (див. «*Стадії економічного зростання*», «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Конвергенції теорія*»). Всі ці концепції є науково неспроможними, оскільки вони абсолютизують значення науки і техніки в розвитку суспільства, розглядаючи їх у відриві від виробничих відносин капіталізму. Марксизм-ленінізм доводить, що сама по собі Н.-т. р., яке б велике значення вона не мала в сучас. суспільстві, не спроможна розв'язати антагоністичні суперечності й змінити експлуататорську природу капіталізму. Для цього необхідна соціалістична революція, яка забезпечить безперешкодний розвиток продуктивних сил і використання досягнень Н.-т. р. для побудови комуністичного суспільства.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори; т. 1. Енгельс Ф. Начерки до критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 27. Маркс К. Павлу Васильовичу Анненкову. Лондон, 28 грудня 1846 р.; т. 47. Маркс К. Машины. Применение природных сил и науки; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Черненко М. С. З'єднання досягнень НТР з перевагами розвинутого соціалізму. К., 1977; Економічні і соціальні проблеми науково-технічної революції. К., 1979; Научно-техническая революция и система экономических отношений развитого социализма. М., 1979; Шухардин С. В., Кузин А. А. Теоретические аспекты современной научно-технической революции. М., 1980. *М. С. Черненко.*

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНЕ СПІВРОБІ́ТНИЦТВО соціалістичних країн — один з напрямів *міжнародного соціалістичного поділу праці,* кінцевою метою якого є найраціональніше використання *потенціалу науково-технічного* соціалістичних країн в інтересах як усієї соціалістичної співдружності, так і кожної країни зокрема.

Грунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, поважання суверенітету, повної рівноправності і взаємної вигоди. Осн. формами Н.-т. с. соціалістичних країн є обмін між ними наук.-тех. документацією та передовим виробничим досвідом, поділ праці, кооперація та спільне проведення н.-д. та проектно-конструкторських робіт, підготовка наук. кадрів, співробітництво в галузі наук.-тех. інформації. Н.-т. с. почало складатися з появою *світової системи соціалізму* і пройшло у своєму розвитку кілька етапів. Спочатку Н.-т. с. характеризувалося безплатним обміном комплектами наук.-тех. документації на двосторонній (після підписання угод про наук.-тех. співробітництво 1947), а згодом і на багатосторонній (з організацією *Ради Економічної Взаємодопомоги* 1949) основі. Поряд з цим збільшувався обмін фахівцями з метою передачі та запозичення передового наук.-виробничого досвіду, поширювалося співробітництво у сфері підготовки кваліфікованих кадрів. З серед. 50-х рр. дедалі більше поширюються багатосторонні наук.-тех. зв'язки. Створюються міжнар. н.-д. центри (1956 — Об'єднаний ін-т ядерних досліджень у м. Дубна). Внаслідок підвищення наук.-тех. потенціалу соціалістичних країн на цей час важливою проблемою стає кооперація та міжнар. поділ праці в наук. дослідженнях. У 60-х рр. поширюється координація планів наук. досліджень на дво- та багатосторонній основі. Створюються об'єднані н.-д. центри, бюро, розвивається співробітництво безпосередньо між н.-д. ін-тами, відомствами та м-вами. Поряд з безплатним обміном наук.-тех. документацією впроваджується продаж ліцензій та патентів. Сучас. етап Н.-т. с. характеризується науково-тех. *інтеграцією*, яка є важливою складовою частиною *соціалістичної економічної інтеграції*. На базі *Комплексної програми* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, взаємних консультацій на дво- та багатосторонній основі з гол. питань наук.-тех. політики, прогнозів, координації планів н.-д. робіт складається система планування наук.-тех. розробок. Організовуються об'єднані міжнар. госпрозрахункові наук.-виробничі об'єднання. Дальше широке розгортання Н.-т. с. передбачене довгостроковими цільовими програмами співробітництва.

Л. О. Канищенко.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНИЙ КО́МПЛЕКС — організаційна форма *інтеграції* науки і виробництва, характерна переважно для сфери фундаментальних наук. досліджень, на основі яких здійснюються науково-тех. розробки. Н.-т. к. формуються в АН УРСР як академічні наук.-тех. об'єднання (АНТО), що включають гол. ін-т, конструкторське бюро, дослідно-експериментальну базу, підрозділи щодо підвищення кваліфікації кадрів. Такими АНТО є *Електрозварювання інститут* імені Є. О. Патона АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інститут* АН УРСР, *Надтвердих матеріалів інститут* АН УРСР та ін. До Н.-т. к. належать також навч.-наук.-виробничі об'єднання, що охоплюють на основі договорів про наук.-тех. співдружність академічні та галузеві н.-д. ін-ти, вузи, пром. підприємства й об'єднання та ін. орг-ції. В 1979 в УРСР налічувалося бл. 90 таких об'єднань.

В. Ю. Шевченко.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНИЙ ПРОГРЕ́С — поступальний, взаємопов'язаний розвиток *науки* і *техніки*, зумовлений потребами матеріального *виробництва*; об'єктивна закономірність розвитку суспільного виробництва, важливе науково-тех. і соціально-екон. явище, що справляє глибокий вплив на всі сфери суспільного життя.

Н.-т. п. нерозривно пов'язаний з *промисловим переворотом* кін. 18 ст. До цього періоду в ремісничому і мануфактурному виробн. (див. *Мануфактура*) обмежений обсяг знань і досвіду був безпосередньо пов'язаний із самою працею, не розвивався як відокремлена від нього сила і тому в цілому ніколи не виходив за межі традиційно поповнюваного і лише дуже повільно і потроху розширюваного збирання рецептів (див. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 47, с. 554). Одночасно відбувався повільний розвиток наук.-теор. знань про природу. Головну роль у процесі розвитку науки і проникнення її у виробн. поступово починають відігравати природничі науки, на законах яких базується дія тех. засобів. Це зумовило тісний, специфічний взаємозв'язок, що складався між наукою і технікою. В машинному виробн. відбувається процес розкладу виробн. на складові фази, і завдання, що виникають при цьому, починають розв'язувати за допомогою механіки, хімії та ін. природничих наук, тобто виробничий процес стає сферою застосування науки. Внаслідок поглиблення *поділу праці* закінчується процес відокремлення науки як самостійної потенції виробн. від праці, що означає перехід до нового, другого етапу Н.-т. п. Цей етап характеризується тим, що наука і техніка розвиваються наростаючими темпами, взаємно стимулюючи одна одну. При цьому в першу чергу потреби в розвитку техніки зумовлюють розвиток науки. «Коли... техніка значною мірою залежить від стану науки, то в далеко більшій мірі наука залежить від с т а н у і п о т р е б техніки» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 166).

Третьому, теперішньому етапові Н.-т. п. властива така взаємодія науки і техніки, коли, з одного боку, наука випереджає в своєму розвитку техніку, відкриваючи нові закони природи, які потім уречевлюються в найновіших засобах праці і революціонізують виробн. в цілому, а з другого — зберігається визначальна роль техніки, тех. потреби в розвитку науки.

Н.-т. п. включає ряд послідовних етапів: фундаментальні наук. дослідження й пошуки; прикладні наук. дослідження, проектно-конструкторські, технологічні, дослідно-експериментальні й соціально-екон. розробки; тех. і соціально-екон. розвиток матеріального виробн. і *невиробничої сфери* на базі досягнень науки і техніки. Н.-т. п. виступає як єдність двох форм розвитку — еволюційної і революційної, або як єдність еволюційних і революційних змін у науці і техніці. Еволюційна форма розвитку пов'язана з поступовим вдосконаленням традиційних тех. засобів, предметів праці й технологій. Засоби праці, напр., набувають нових кількісних характеристик при збереженні принципу дії і особливостей конструкції, тобто відбувається безперервне «нагромадження поліпшень, нагромаджуваний розвиток продуктивних сил» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. II, с. 545). В процесі еволюційного розвитку нагромаджуються знання і матеріальні передумови для революц. переходу до якісно нової техніки. Таким чином, *науково-технічна революція* входить до Н.-т. п. як етап докорінного перетворення науки і техніки.

Залежно від панівного сусп. ладу Н.-т. п. має різні соціально-екон. наслідки. Капіталізм з його анархією виробн., панування приватних корисливих інтересів монополій не здатний у принципі розв'язати проблеми Н.-т. п. в інтересах людини. Осн. суперечність бурж. суспільства, породжувана приватною власністю на засоби виробн., проявляється і в Н.-т. п.: наукові відкриття і тех. удосконалення використовуються *монополіями капіталістичними* як засіб для одержання все вищих прибутків, дальшого посилення експлуатації трудящих, *мілітаризації капіталістичної економіки*. «Прогрес техніки і науки означає в капіталістичному суспільстві прогрес в умінні видавлювати піт» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 23, с. 19). Н.-т. п. за капіталізму здійснюється стихійно, загострюючи всі його антагоністичні суперечності. Впровадження у виробн. засобів механізації і автоматизації, які є могутнім знаряддям полегшення праці людини, супроводиться надмірним посиленням інтенсифікації праці, витісненням робітників з виробн., зростанням *безробіття* (див. *Тейлоризм, Фордизм*) і зниженням *життєвого рівня* трудящих. Ці риси особливо проявляються за імперіалізму, коли суперечність між сусп. характером виробн. і приватновласницькою системою розподілу досягає свого апогею і перетворюється на гальмо Н.-т. п. і зростання *продуктивних сил*. Прискорюючи *концентрацію виробництва* і *усуспільнення праці*, Н.-т. п. створює матеріальні передумови для заміни капіталістичних *виробничих відносин* соціалістичними.

В соціалістичному суспільстві, що базується на сусп. власності на засоби виробн., на плановій системі г-ва, закладені необмежені можливості для прискорення Н.-т. п. як вирішальної умови підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, поліпшення *якості продукції*.

Комуністична партія, спираючись на принципи марксизму-ленінізму, для кожного істор. періоду будівництва соціалізму розробляла відповідну держ. тех. політику. Визначались конкретні шляхи розвитку науки і використання її досягнень в інтересах усього суспільства, для створення матеріально-технічної бази соціалізму (див. *ГОЕЛРО*, *Індустріалізація*). Особливого значення питання розвитку науки і техніки набувають на етапі зрілого соціалізму, коли на базі перетворення науки на безпосередню продуктивну силу виробн. поступово перетворюється з простого процесу праці на наук. процес. За сумою щорічних витрат на науку СРСР посідає (1980) 2-е, за кількістю наук. працівників — 1-е місце, а за часткою цих витрат у національному доході — одне з перших місць у світі. Вироблена XXV і XXVI з'їздами КПРС тех. політика забезпечує узгодженість усіх напрямів розвитку науки і техніки, розгортання фундаментальних наук. досліджень, а також прискорення і широке впровадження їх результатів у *народне господарство*. Намічено на основі єдиної технічної політики в усіх галузях нар. г-ва прискорити тех. переоснащення виробн., широко впроваджувати прогресивну техніку і технологію, *комплексну механізацію і автоматизацію виробництва*, що забезпечать зростання *продуктивності праці* і якості продукції, економію матеріальних ресурсів, поліпшення умов праці, охорону навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів. З метою найповнішого підпорядкування Н.-т.п. вимогам розвинутого соціалізму постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) встановлено обов'язковість розробки комплексної програми Н.-т. п. на 20 років (за п'ятирічками) і осн. напрямів екон. і соціального розвитку СРСР на 10 років (за п'ятирічками). Н.-т. п. в нар. г-ві, що здійснюється під активним впливом виробничих відносин розвинутого соціалізму, є важливим фактором, який прискорює створення *матеріально-технічної бази комунізму* і переростання соціалізму в комунізм. Прискорення темпів Н.-т. п. в СРСР та в ін. соціалістичних країнах — членах РЕВ у поєднанні з *соціалістичною економічною інтеграцією* є однією з передумов перемоги соціалізму в екон. і науково-тех. змаганні з капіталізмом.

Сьогодні і на перспективу «першочерговим завданням лишається прискорення науково-технічного прогресу... Тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство» (Матеріали XXV з'їзду КПРС, 1976, с. 52—53). Див. також *Управління науково-технічним прогресом*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Могучая поступь советской экономики. М., 1977; Наука и производство при социализме. М., 1978; Бубнов И. Н. Научно-технический прогресс в СССР за 60 лет. М., 1978; Научно-технический прогресс и проблемы социального развития социалистического предприятия (объединения). К., 1979; Черевко И. А., Франко А. Ф. Проблемы интенсификации научно-технического прогресса. К., 1979; Экономические проблемы научно-технического прогресса. М., 1979.

С. П. Тимошенко.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — в СРСР добровільні масові організації, що об'єднують наук. працівників, інженерів, техніків, спеціалістів і передовиків сільс. г-ва, робітників — новаторів виробн., викладачів і студентів вищих і серед. навч. закладів. Н.-т. т. сприяють *науково-технічному прогресові*, підвищенню ефективності суспільного виробництва і якості роботи, прискоренню темпів росту продуктивності праці. Вони виявляють і використовують резерви нар. г-ва, беруть участь у розробці й виконанні планів розвитку науки і впровадження нової техніки у виробн., пропагують досягнення науки і техніки (див. *Науково-технічна пропаганда*) тощо. Діяльність Н.-т. т. спрямовує Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок разом з м-вами, Держпланом СРСР, АН СРСР, АН союзних республік, з колективами виробничих і наук.-виробничих об'єднань, підприємств, колгоспів, установ, Всесоюзним товариством «*Знання*», т-вом винахідників і раціоналізаторів тощо. В 23 галузевих Н.-т. т. налічується (на 1.1 1981) 122 тис. первинних орг-цій, що об'єднують понад 9,6 млн. чол. Н.-т. т. підпорядковані 51 будинок техніки, 3,8 тис. нар. університетів тех. прогресу й екон. знань. Н.-т. т. провадять наук.-тех. конференції і симпозіуми, створюють школи передового досвіду; праці членів т-в публікуються у журналі «Техника и наука». На Україні до найбільших належать т-ва сільського г-ва (240 тис. чол.), буд. індустрії (206), машинобудівної пром-сті (204 тис. чол.). В Росії Н.-т. т. (зокрема, Російське тех. т-во) виникли у 2-й половині 19 ст. В СРСР 1931 створено наук. інженерно-тех. т-ва, які 1954 реорганізовано в масові Н.-т. т. за галузями виробництва. Деякі Н.-т. т. є членами всесвітніх наук.-тех. організацій: Міжнар. ін-ту зварювання, Міжнар. комітету тех. асоціацій ливарників та ін. Економічний ефект від використання пропозицій Н.-т. т. становить (1979) понад 3 млрд. крб. Н.-т.т. нагороджено (1973) орденом Леніна. Див. також *Наукові товариства*.

Літ.: НТО в борьбе за научно-технический прогресс в десятой пятилетке. М., 1978.

О. Є. Чубова.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНОЇ ІНФОРМА́ЦІЇ І ТЕ́ХНІКО-ЕКОНОМІ́ЧНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДІНТІ — установа Держплану УРСР. Гол. орг-ція республіки з питань наук.-тех. інформації. Створений 1966 у Києві на базі н.-д. ін-ту наук.-тех. інформації. У ін-ті (1980) 15 відділів. Ін-ту підпорядковані 17 міжгалузевих тер. центрів наук.-тех. інформації і пропаганди, Держ. респ. наук.-тех. б-ка, виробничо-поліграфічне підприємство і респ. курси підвищення кваліфікації інформаційних працівників. Осн. напрями роботи ін-ту: оптимізація структури і контроль за ефективним використанням респ. довідково-інформаційного фонду; забезпечення керівних і планових органів, об'єднань, підприємств і орг-цій республіки належною інформацією; проведення на основі вітчизн. і зарубіжних інформаційних матеріалів тех.-екон. досліджень з метою підготовки узагальненої інформації, необхідної для прийняття оптимальних управлінських рішень; орг-ція наук.-тех. пропаганди. Колектив ін-ту працює над створенням автоматизованої системи наук.-тех. інформації.

С. Я. Огородник.

НАУКО́ВО-ФАНТАСТИ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА — особливий вид літератури, який у художніх образах втілює більш чи менш науково обгрунтоване життя людини і суспільства в майбутньому. Твори наук. фантастики розкривають вплив науки і техніки, суспільного прогресу на майбутню долю людства, проникнення людини в таємниці природи тощо. Специфіку Н.-ф. л. найчастіше вбачають в органічному поєднанні принципів наук. і худож. мислення. Зародився цей жанр ще в античній л-рі (Арістофан, Лукіан). Розвиток Н.-ф. л. пов'язаний із становленням сучас. науки в 17—18 ст. (твори Т. Мора, Т. Кампанелли, Дж. Свіфта). Остаточно жанр сформувався в 19 — на поч. 20 ст. у творчості Ж. Верна, Г. Уеллса, А. Конан-Дойля, Б. Келлермана та ін. Набули популярності наук.-фантастичні твори К. Чапека, Р. Бредбері, К. Воннегута, А. Кларка, Кобо Абе, А. Веркора та ін. В сучас. бурж. європ. і амер. Н.-ф. л. переважають картини атомних катастроф, проповідуються ідеї загибелі цивілізації.

В Росії Н.-ф. л. започаткована романами В. Ф. Одоєвського («4338 рік») і М. Г. Чернишевського («Що робити?»), дореволюційними творами К. Е. Ціолковського, В. О. Обручева. Важливий внесок у розвиток рад. наук. фантастики зробили О. М. Толстой («Аеліта», «Гіперболоїд інженера Гаріна»), О. Бєляєв («Людина-амфібія» та ін.). В 60—70-х рр. новий напрям Н.-ф. л. дали романи І. Єфремова («Туманність Андромеди», «Лезо бритви»), братів О. і Б. Стругацьких («Тяжко бути богом»). На Україні Н.-ф. л. розвивали Ю. Смолич («Прекрасні катастрофи»), В. Владко («Аргонавти всесвіту», «12 оповідань»), ряд творів цього жанру написали М. *Романівська*, М. *Дашкієв*, В. *Бережний* та ін. Помітного розвитку набула наук.-художня фантастика в Чехословаччині, Польщі, Угорщині. Особливе місце у світовій л-рі посідає творчість польс. письменника-фантаста С. Лема («Повернення з зірок», «Соляріс», «Кіберіада» та ін.). Н.-ф. л. прогнозує розвиток науки і техніки, показує якості, що їх мусить проявити людина

Н. М. Наум.

М. І. Наумов.

Нафталін.

в складних ситуаціях і випробуваннях: волю, мужність, інтелект, допомагає осягнути велич людини в боротьбі за майбутнє.

Літ.: Гуревич Г. Карта страны фантазий. М., 1967; Бритиков А. Русский советский научно-фантастический роман. Л., 1970; Черная Н. И. В мире мечты и предвидения. К., 1972.

Г. Ф. Федосєєв.

НАУКОЗНА́ВСТВО — комплекс наукових дисциплін, які узагальнюють і досліджують закономірності функціонування *науки* як системи знань і соціального інституту, здійснюють прикладний системний аналіз організаційно-економічних і соціально-управлінських умов підвищення ефективності процесів наукової діяльності. Н. оформилося в самостійну галузь досліджень у 60-х рр. 20 ст. як історично зумовлена відповідь на соціальне замовлення сучас. *науково-технічної революції* (НТР), оскільки з розвитком процесів перетворення науки на безпосередню продуктивну й соціальну силу суспільства об'єктивно зростає потреба ефективно організовувати й спрямовувати наук. діяльність. Осн. аспекти Н.— автоматизація й механізація н.-д. діяльності, інформаційне забезпечення науки, *прогнозування* перспективних наук. напрямів, аналіз розвитку науки, історія наук. відкриттів, вивчення взаємин у наук. колективах, екон. ефективності наук. досліджень, фінансування й матеріально-тех. забезпечення науки тощо. Методологічною основою рад. Н. є марксизм-ленінізм, зокрема його положення: про революційно-перетворюючий потенціал союзу філософії і природознавства; про соціальну місію науки в умовах соціалізму; про плановий розвиток науки і *науково-технічного прогресу*; про основи формування прогнозних науково-тех. *гіпотез*; про освоєння інтелектуальних багатств, вироблених людством, критичний аналіз та активне використання світового науково-тех. досвіду; про поєднання галузевих і регіональних критеріїв при формуванні мережі наук. установ країни та ін. Велике значення мають практика програмно-цільового підходу до розв'язання найважливіших науково-тех. проблем, принципи і досвід побудови системи держ. органів управління наукою в СРСР тощо. Праці рад. учених (Б. М. Гессен, С. Г. *Струмилін* та ін.) і особливо досвід організації науки, нагромаджений у 20—30-х рр. в умовах соціалістичної д-ви, справили значний вплив на дослідження проблем Н. і його формування, на розробку питань Н. зарубіжними вченими. Зокрема, це стосується групи прогресивних дослідників, що сформувалася в 30-х рр. 20 ст. у Великобританії навколо Дж. Д. *Бернала,* книга якого «Соціальна функція науки» (1939) є першим монографічним дослідженням з проблем Н. В післявоєнні роки в розробку проблематики Н. включилися історики науки і техніки, соціологи й методологи науки, спеціалісти з інформатики та кібернетики, економісти, психологи та ін. фахівці. До середини 60-х рр. в СРСР вийшов ряд праць, у яких було поставлено проблеми Н. в умовах НТР, узагальнено перший практичний досвід розробки теоретико-методологічних та соціологічних проблем науки. Це справило значний вплив на вибір напрямів дальшого розвитку Н. Рад. Н. кін. 70-х — поч. 80-х рр. притаманне прагнення до методологічної єдності теоретико-пізнавальних та прикладних соціально-екон. і організаційно-управлінських аспектів досліджень для розв'язання поставленого КПРС завдання: поєднати переваги соціалізму з досягненнями науково-тех. революції. Це стимулювало дальший розвиток заг. Н.— теорії організації наук. досліджень, зокрема методологічних досліджень наук. діяльності, а також становлення розвиненої системи кількісних вимірників її процесів та результатів (наукометрія), системних досліджень сукупних ресурсів та передумов наук. діяльності (наук. потенціал). Дальшого розвитку й визнання набули роботи з економіки і соціології науки, *логіки науки,* методології та практики науково-тех. прогнозування і програмно-цільового управління по створенню нових орг. форм поєднання науки і виробництва. Спільними зусиллями вчених ряду соціалістичних країн (НДР, НРБ, ПНР, ЧССР, УНР) досягнуто значного прогресу у формуванні загальнотеор. основ Н., що сприяє консолідації його як галузі наук. знання, доведено наук. неспроможність спроб бурж. учених пояснити суперечності наук.-тех. прогресу в капіталістич. світі не соціально-економічними, а суто тех. причинами, тим більше, що ці спроби набрали форми закликів до орієнтації переважно на малі і прості тех. нововведення, до фактичної відмови від виробничого використання новітніх наук. досягнень. Досвід країн соціалістич. співдружності й теор. узагальнення марксистсько-ленінського Н. свідчать, що планові засади наук.-тех. прогресу і його гуманістична спрямованість на підвищення життєвого рівня людства є вирішальними умовами дійсно прогресивного характеру сучас. і майбутнього наук.-тех. розвитку.

Літ.: Кедров Б. М. Предмет и взаимосвязь естественных наук. М., 1967; Добров Г. М. Наука о науке. К., 1970; Рачков П. А. Науковедение. Проблемы, структура, элементы. М., 1974; Добров Г. М. Прогнозирование науки и техники. М., 1977.

Г. М. Добров.

НА́УМ Наталія Михайлівна (н. 14. I 1933, с. Старий Мізунь, тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. кіноактриса, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1979. В 1958 закінчила Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. В кіно працює з 1953, з 1958 — актриса Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. Довженка. Серед ролей — Поліна Попик («Партизанська іскра», 1957), Марічка («Олекса Довбуш», 1960), Галя («За двома зайцями», 1961), Ядвіга Гусаковська («Сон», 1964), Варвара («Важкий колос», 1971), Мати («Білий птах з чорною ознакою», 1971), Наталка Нечай («Повість про жінку», 1973), Терпилиха («Наталка Полтавка», телевізійний, 1979). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

НАУ́МЕНКО Іван Якович (н. 16.II 1925, селище Василевичі, тепер Речицького р-ну Гом. обл.) — білорус. рад. письменник, літературознавець, акад. АН БРСР (з 1980). Член КПРС с 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1955. Збірки оповідань: «Сімнадцятою весною» (1957), «Хлопці-однолітки» (1958), «Верес на випалинах» (1960), «Тополі юності» (1966), «Та сама земля» (1971), «Віхола жовтолистя» (1977) та ін.— про героїчний ратний і трудовий шлях рад. молоді. Романи «Сосна при дорозі» (1962), «Вітер у соснах» (1967), «Сорок третій» (1973), «Смуток білих ночей» (1979) присвячені боротьбі білорус. народу проти нім.-фашист. загарбників. Автор праць про творчість Янки Купали, Якуба Коласа, літ.-критичних статей (зб. «Книга відкриває світ», 1978). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Ветер в соснах. М., 1975; Сорок третий. М., 1977; Тополя нашей юности. М., 1978; Замять желтолистья. М., 1978.

В. Я. Бурак.

НАУ́МОВ Володимир Наумович (н. 6.XII 1927, Ленінград) — рос. рад. кінорежисер, нар. артист РРФСР (з 1974). В 1951 закінчив ВДІК (майстерня І. *Савченка*). Працює спільно з О. Аловим. У 1951 вони завершили фільм І. Савченка «Тарас Шевченко». Поставили фільми: «Тривожна молодість» (1955, за «Старою фортецею» В. Бєляєва), «Павка Корчагін» (1957, за романом «Як гартувалася сталь» М. Островського), обидва — на Київ. кіностудії худож. фільмів; «Вітер» (1959), «Мир тому, хто входить» (1961), «Біг» (1971, за твором М. Булгакова), «Легенда про Тіля» (1978, за твором «Легенда про Тіля Уленшпігеля і Ламме Гудзака...» Ш. де Костера), «Тегеран-43» (1981). О. Алов та Н.— автори сценарію укр. телевізійного фільму «Як гартувалася сталь» (1974, реж. М. *Мащенко*).

НАУ́МОВ Михайло Іванович [3 (16).X 1908, с. Велика Сосновка, тепер Великососновського р-ну Перм. обл.— 8.II 1974, Київ] — один з керівників партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС З 1928. З 1930 — у військах ОДПУ та НКВС. З січня 1942 — у партизан. загоні на тер. Сум. обл., з листопада 1942 до січня 1943 — нач. штабу оперативної групи партизан. загонів Сум. обл. З січня 1943 по березень 1944 — командир партизан. кав. з'єднання, яке здійснило три глибокі рейди на Пд., Правобережну і Зх. Україну. Партизани пройшли з боями по тилах ворога бл. 10 тис. км і провели 336 бойових операцій, завдавши ворогові значних втрат. У 1945 Н. закінчив Вищі курси при Академії Генштабу і перебував на командних посадах у військах МВС. З 1960 — в запасі. Автор книг «Хінельські походи»

(1953), «Степовий рейд» (1961), «Західний рейд» (1969). Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

НАУМО́ВИЧ Андрій (рр. н. і см. невід.) — укр. друкар і літератор 17 ст. Працював при *Києво-Печерській друкарні*. Брав участь у виданні «Бесід Іоанна Златоустого на діяння апостолів» (1624).

НАУМО́ВИЧ Іван Григорович [26.I 1826, с. Кізлів, тепер Бусь кого р-ну Львів. обл.— 4 (16).VIII 1891, м. Новоросійськ, похований у Києві] — укр. письменник, громад. і осв. діяч «москвофільського» напряму. Закінчив Львів. духовну семінарію (1851), до 1883 був священиком у різних селах і містах Галичини. В 1885 прийняв рос. підданство і переїхав на посаду священика с. Борщагівки під Києвом. З 1849 друкував поезії, оповідання, нариси і статті в галицьких газетах і журналах. Видавав журнал бурж.-клерикального характеру «Наука» (1871—85). Автор кількох п'єс, збірок поетичних і прозових творів «Ластівка для руських дітей» (1860), «Повісті і пісні для руських дітей» (1861). У 70-х рр. цілковито став на «москвофільські» позиції. Проти ідейних концепцій Н. гостро виступав І. Франко та ін. прогресивні діячі укр. культури.

Р. Я. Пилипчук.

НА́УПЛІУС (грец. ναύπλιος — тварина, що має раковину або панцир) — вільноплаваюча личинка більшості *ракоподібних*. Тіло овальне, несегментоване, з трьома парами кінцівок: одногіллясті *антенули*, двогіллясті *антени* і жувальця (*мандибули*); є кишечник, надглотковий та два черевних *ганглії*, видільні органи, непарне око. Між мандибулами і останнім сегментом міститься зона росту, в якій у процесі розвитку утворюються нові сегменти з відповідними кінцівками.

НАУ́РУ, Республіка Науру — держава на о. Науру в пд.-зх. частині Тихого ок. В Н. живуть науруанці (мікронезійці, 60%), китайці, європейці та ін. Офіц. мови — науруанська й англійська.

Державний лад. Н.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією (без права участі в конференціях країн Співдружності на рівні глав д-в і урядів). Глава д-ви й уряду—президент, який обирається парламентом на 3 роки. Найвищим законодавчим органом є парламент — Законодавча асамблея (18 членів). Виконавчу владу здійснює уряд — Держ. рада.

Природа. Науру — кораловий *атол* заввишки до 65 м, оточений коралловими рифами. В кол. лагуні — родовище фосфоритів. Клімат екваторіальний, жаркий. Пересічна річна т-ра бл. +28°. Опадів бл. 2500 мм на рік. Річок немає. Рослинність тропічна.

Історія. Острів відкрито англійцями 1798. В 1888 був загарбаний Німеччиною і став частиною протекторату Нова Гвінея. В 1914 — 18 окупований Австралією. Після 1-ї світової війни — підмандатна територія Великобританії, Австралійського Союзу і Нової Зеландії, після 2-ї світової війни — підопічна територія ООН під управлінням цих трьох д-в. У 1966 Н. надано самоврядування, 1968 проголошено суверенною д-вою. В країні діють одна політ. партія— Партія Науру (засн. 1976) і єдина профспілка — Організація робітників фосфоритної промисловості (засн. 1953).

Господарство. Основа економіки — видобування фосфоритів (щорічно бл. 2 млн. т), розробка яких з 1970 належить д-ві. Внаслідок багаторічної хижацької експлуатації родовища Брит. Тихоокеанською фосфатною компанією бл. третини тер. острова зруйновано. Вирощують тропічні культури (переважно кокосову пальму). Кустарні промисли. Рибальство. Виробн. електроенергії — бл. 22 млн. кВт·год (1979). Довж. єдиного шосе на узбережжі — 19 км, з-ць —6 км. Вивозять фосфорити, копру; довозять прод. і пром. товари. Осн. торг. партнери— Австралія, Нова Зеландія, Японія. Грош. одиниця — австрал. долар.

Освіта. В Н. запроваджено обов'язкове безплатне навчання дітей і підлітків віком від 6—7 до 16—17 років. Абсолютна більшість дітей навчається. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 4 роки. Поряд з державними є приватні школи. В 1975/76 у 9 поч. школах було 1,5 тис. учнів, у 2 середніх — 472. Викладання — англ. мовою. Серед. спец. і вищих навч. закладів немає.

НАУТИ́ЛУС — рід головоногих молюсків. Те саме, що й *кораблик*.

НАУТОФО́Н (від грец. ναύτης — мореплавець і φωνή — звук) — електроакустичний прилад мембранного типу, що подає різкі високого тону звукові сигнали судам за умов обмеженої видимості; один із засобів *морської сигналізації*. Встановлюють Н. на маяках та ін. берегових орієнтирах. Сигнали Н. можна почути на віддалі до 28 км (до 15 мор. миль).

НАУЧІ́ННЯ в психології — див. *Навче́ння* в психології.

НАУ́ЧНИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Бахчисарайській міськраді. Розташований за 26 км від Бахчисарая. 1,0 тис. ж. (1980). У селищі — Крим. астрофіз. обсерваторія АН СРСР. Середня та муз. школи, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Селище виникло 1946.

НА́ФТА (грец. νάφθα, від перс. нефт) — горюча корисна копалина, складна суміш вуглеводнів та невуглеводневих сполук. До Н. входять у різному співвідношенні *насичені вуглеводні* (парафіни), *нафтени* й *ароматичні вуглеводні*. До невуглеводневих (гетероатомних) належать органічні сполуки сірки, кисню, азоту, а також сполуки металів і деяких ін. хім. елементів. Н. містить також високомол. смолисто-асфальтенові сполуки. Пластова Н., що міститься у покладах на значних глибинах, різною мірою насичена вуглеводневими газами (див. *Нафтові гази*). Елементарний склад Н.: вуглець — 80—88%, водень — 11—14,5%, сірка — 0,001 — 5%, кисень — 0,05—0,7%, азот — 0,01—0,6%. Фіз. властивості Н. залежать від її складу. Вона являє собою густу маслянисту рідину від світло-коричневого до темно-бурого, майже чорного, кольору. Густ. Н. змінюється переважно від 760 до 990 кг/м³, теплота згоряння 43,7—46,2 МДж/кг (10,5—11 тис. ккал/кг). Питання про походження Н. остаточно не з'ясовано. Згідно з гіпотезою неорганічного походження, Н. утворюється внаслідок різних реакцій, що відбуваються у *мантії Землі*. Більшість дослідників дотримується гіпотези органічного походження, за якою Н. є продуктом складних перетворень решток рослинних і тваринних організмів, похованих у відкладах давніх мор. басейнів. Можливість утворення вуглеводнів як органічного, так і неорганічного походження доведено експериментально. У *земній корі* Н. заповнює порожнини (пори, тріщини, каверни) переважно в *осадочних гірських породах*, утворюючи поклади, з яких складаються родовища. Більшість родовищ Н. пов'язана з антиклінальними складками гірських порід (див. *Антикліналь*). Багато нафт. родовищ виявлено в районі Близького Сходу (Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Кувейт). Великі родовища є в США, Канаді, Мексиці, Лівії, Алжірі, Нігерії, Венесуелі, Індонезії, Китаї, а також у шельфовій частині (див. *Материкова обмілина*) окремих районів *Світового океану*. У Рад. Союзі родовища Н. зосереджені у *Західно-Сибірській нафтогазоносній провінції*, *Волго-Уральській нафтогазоносній провінції*, *Тімано-Печорській нафтогазоносній провінції*, *Бакинському нафтогазоносному районі*, *Грозненському нафтоносному районі* тощо; в межах УРСР — в *Карпатській нафтогазоносній провінції*, *Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній провінції*, *Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області*. Використовують Н. як важливу сировину для одержання рідкого палива, мастил та ін. нафтопродуктів, а також сировину для *нафтохімічної промисловості*. З Н. в природних умовах утворюються *асфальт* і *озокерит*. Див. також *Нафтодобувна промисловість*, *Нафтопереробна промисловість*.

Літ.: Попов С. Н. Химия нефти и газа. Львов, 1960; Физико-химические свойства нефтей и газов Украины. Справочник. М., 1971; Нефти СССР. Справочник, т. 1—4. М., 1971—74; Бека К., Высоцкий И. Геология нефти и газа. М., 1976; Нефти и газы месторождений зарубежных стран. Справочник. М., 1977; Закономерности образования и размещения залежей нефти и газа. К., 1978; Раабен В. Ф. Размещение нефти и газа в регионах мира. М., 1978.

О. М. Адаменко, Л. С. Мончак.

НАФТАЛІ́Н (від грец. νάφθα — нафта), $C_{10}H_8$ — *вуглеводень* ароматичного ряду з двома конденсованими бензольними ядрами (мал.). Безбарвні лускоподібні кристали з характерним запахом; густ. (при 15° С) 1152 кг/м³, $t_{пл}$ 80,3° С, $t_{кип}$ 218° С; нерозчинний у воді, розчиняється у гарячому спирті, бензолі, ефірі; легко сублімується (див. *Сублімація*). Одержують Н.

Герб Науру.

НАУРУ

Площа — 22 км²

Населення — понад 7,5 тис. ж. (1979, оцінка)

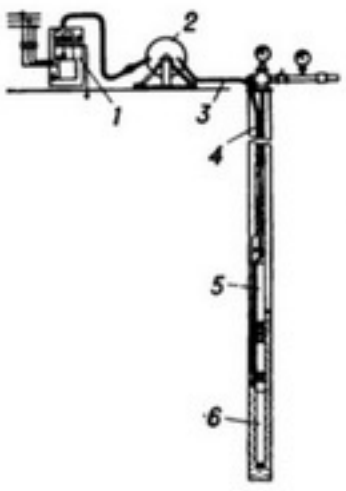

Нафтовидобування глибинонасосним способом: *1* — станція керування електричним приводом; *2* — лебідка, якою спускають електричний кабель у свердловину; *3* — електричний кабель; *4* — насосно-компресорна труба; *5* — заглибний відцентровий насос; *6* — заглибний електродвигун.

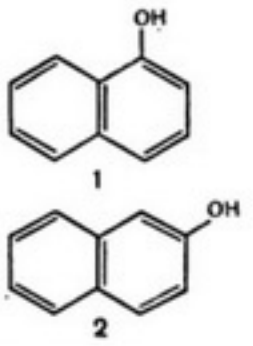

Нафтоли: 1 — α-нафтол; 2 — β-нафтол

Видобуток нафти в окремих країнах (млн. т)

Країни	1979
СРСР	586,0
Румунія	12,3
Великобританія	77,6
Ірак	115,0[1]
Іран	255,0[1]
Кувейт	110,2[1]
Оман	16,1[1]
Саудівська Аравія	410,8[1]
США	420,0

[1] 1978.

в осн. з кам.-вуг. смоли. Атоми водню Н. легко заміщуються на нітрогрупу, сульфогрупу, галогени. Н. окислюється з утворенням *фталевого ангідриду*. Застосовують у виробн. *барвників, вибухових речовин, інсектицидів* тощо.

НАФТЕ́НИ (від грец. νάφθα — нафта), циклопарафіни — аліциклічні *насичені вуглеводні* кільчастої будови, цикли яких складаються з вуглецевих атомів. У відносно великих кількостях Н. є в нафті (звідси назва). За хім. властивостями Н. близькі до насичених вуглеводнів. При високій т-рі відбувається руйнування кільця у Н. з утворенням вуглеводнів лінійної будови. Н. служать джерелом для добування *ароматичних вуглеводнів* (каталітичний крекінг). Н. є також складовою частиною моторних палив і *мастил*. Серед Н. найбільше практичне значення має циклогексан, застосовуваний як розчинник бітумів, мастил, каучуків; з нього також виробляють *капролактам*.

Р. В. Кучер.

НАФТИЗИ́Н — лікарський препарат судинозвужувальної, протизапальної і антиалергічної дії. Застосовують для закапування в ніс при *ринітах, ларингітах*, синуситах, алергічних кон'юнктивітах, кровотечах з носа, при сінній гарячці. Протипоказаний при *гіпертонічній хворобі*, цукровому діабеті, дітям раннього віку, особам похилого віку тощо.

НА́ФТОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь важкої промисловості, підприємства якої розвідують, видобувають і переробляють нафту, транспортують і зберігають її та нафтопродукти. Див. *Нафтодобувна промисловість, Нафтопереробна промисловість*.

НАФТОВИДОБУВА́ННЯ — видобування *нафти* і супутних *нафтових газів* із земних надр, збирання цих продуктів і попереднє їх очищення від води та твердих домішок; галузь *нафтодобувної промисловості*. Примітивні способи Н. (з природних джерел або неглибоких колодязів і ям) відомі з давніх часів. Механізовані способи почали застосовувати з 60-х рр. 19 ст. На західноукр. землях першу нафту з свердловин одержано 1862. Нафту видобувають переважно з *бурових свердловин*, куди вона падходить внаслідок різниці тисків у нафтоносному пласті і у *вибої* свердловини. Розрізняють три основні способи піднімання нафти з пластів на поверхню: фонтанний, компресорний і глибинонасосний. При фонтанному способі використовують природне фонтанування нафти по розміщених у свердловині трубах. За компресорним способом (див. *Газліфт*) у свердловину нагнітають *компресором* вуглеводневий газ або повітря, які змішуються з нафтою і по міжтрубному простору або компресорних трубах виносять нафту на поверхню. При глибинонасосному способі (найпоширенішому; мал.) нафту видобувають за допомогою занурених у свердловину штангових, заглибних електр. відцентрових та ін. *насосів*. Щоб підвищити ступінь вибирання нафти, в нафт. пласти нагнітають воду, повітря або газ, гарячу воду або пару, обробляють вибої свердловини поверхнево-активними речовинами, вуглекислотою тощо. З видобутої нафти в *сепараторах* відокремлюють супутний газ і тверді домішки. Далі на термохім. установках нафту збезводнюють і знесолюють. З неї також відбирають леткі вуглеводневі фракції, щоб зменшити втрати від випаровування під час транспортування. Підготовлену таким чином і відстояну в резервуарах нафту перекачують по *нафтопроводах* у *нафтосховища* або до місць переробки. На Україні проблеми Н. досліджують в *Нафтовій промисловості науково-дослідному і проектному інституті, Івано-Франківському інституті нафти і газу* та ін. установах.

Літ.: Адонин А. Н. Добыча нефти штанговыми насосами. М., 1979; Семенцов Г. Н., Кукурудз С. Ф., Турянський О. А. Телемеханізація видобутку нафти і газу. Ужгород, 1979; Чекалюк Э. Б., Оганов К. А. Тепловые методы повышения отдачи нефтяных залежей. К., 1979.

Ю. А. Балакіров.

НА́ФТОВІ ГА́ЗИ — 1) Вуглеводневі гази, що супутні *нафті* і відокремлюються під час її *сепарації*. Містять значну кількість *метану, етану, пропану, бутанів* та ін. насичених *вуглеводнів*, а також пару води, іноді — азот, вуглекислий газ, сірководень, гелій і аргон. З Н. г. одержують газовий бензин, що його застосовують як складову автомоб. бензинів, *ацетилен*, оцтову к-ту та ін. 2) Гази термічної та каталітичної переробки (*крекінгу* або *піролізу*) нафти. На відміну від *газів природних горючих* і супутних нафтових більшість Н. г. містить значну кількість ненасичених вуглеводнів (напр., етилену, пропілену, бутилену) і водню. Використовують Н. г. як паливо, як сировину для одержання етилового спирту, барвників тощо.

НА́ФТОВІ МОНОПО́ЛІЇ — група найбільших трестів, які контролюють нафтову промисловість у капіталістичному світі. Провідне місце серед Н. м. посідають сім найбільших монополій (т. з. сім сестер), у руках яких зосереджено транспортування (бл. 75%), переробку (бл. 80%) нафти і продаж (бл. 75%) нафтопродуктів.

Нафтові монополії капіталістичних країн (1976)

Найбільші монополії	Рік заснування	Оборот	Чистий доход
		млн. дол.	
США			
«Екссон»	1882	48 631	2641
«Мобіл ойл»	1882	26 063	943
«Сокал»	...	19 434	880
«Тексако»	1902	26 452	870
«Галф ойл»	1907	16 451	816
«Ройал датч-Шелл» (Великобританія, Нідерланди)	1907	49 262	1970
«Брітіш петролеум» (Великобританія)	1909	32 240	1421

У 70-х рр. з початком нафт. кризи Н. м. почали перебудовувати свою структуру, перетворюючись на багатогалузеві «енергетичні монополії», які поряд з нафтою намагаються взяти під свій контроль вугледобувну, сланцеву промисловість, ядерну енергетику та виготовлення устаткування для них. Н. м.— яскравий приклад *транснаціональних монополій*. Так, «Екссон» має підприємства в 130 країнах світу, «Ройал датч-Шелл» — майже 120 країнах. Представники Н. м. належать до найбільш агресивних імперіалістичних кіл.

В. А. Колибанов.

НА́ФТОВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрДІПРОНДІнафта — установа М-ва нафтової пром-сті СРСР. Створений 1966 у Києві. В складі ін-ту (1980) 33 відділи. Є комплексні відділи у Гомелі, Полтаві та Дрогобичі. Осн. напрями роботи ін-ту: обгрунтування пошуків та розвідування нафтових і газових родовищ; розробка й удосконалення техніки і технології буріння свердловин, добування нафти і газу; автоматизація технологічних процесів і проектних робіт; проектування об'єктів нафтових та газових родовищ, ремонтно-мех. з-дів і житлово-цивільного будівництва.

В. К. Мельничук.

НАФТОДОБУВНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь паливної промисловості, підприємства якої розвідують і видобувають *нафту* та попутний *нафтовий газ*, а також транспортують і зберігають нафту (див. *Нафтопереробна промисловість*). Нафта й нафтовий газ — важлива сировина для *хімічної промисловості* і *нафтохімічної промисловості*. В СРСР з неї виробляють продукцію понад 300 найменувань. Питома вага нафти й газу в загальносоюзному виробн. мінерального палива 1978 досягла 70,3% (1960 — 38,4%). В Росії пром. видобування нафти почалося в 60-х рр. 19 ст. в районі Баку, в 90-х рр.— в районі Грозного (найбільше було видобуто нафти 1901 — 11,9 млн. т, 1913 — 10,3 млн. т). За Рад. влади, особливо в післявоєнні роки, поряд із старими нафтовими родовищами відкрито ряд нових: у Башкирській АРСР, Тат. АРСР, Волгогр., Тюм., Оренб. областях РРФСР, Серед. Азії, Каз. РСР, Зх. Сибіру, мор. районах Азербайджану, в Удм. АРСР, Білорусії, на Україні та в ін. місцях. У 1978 в СРСР було видобуто 571,5 млн. т нафти (включаючи газовий конденсат); 1940 — 44,5 млн. т. Рад. Союз за видобутком нафти посідає 1-е місце в світі (1979).

На Україні нафту вперше почали видобувати на Прикарпатті на поч. 17 ст. Як галузь пром. виробн. Н. п. почала розвиватися тут на базі Бориславського родовища в кін. 19 — на поч. 20 ст. Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною і особливо в післявоєнні роки було докорінно реконструйовано підприємства галузі на новій тех. базі. Значно розширено обсяг геологорозвідувальних робіт, внаслідок чого відкрито нові родовища на Прикарпатті

(*Долинське родовище нафти, Битків-Бабченське нафтогазове родовище,* Ольхівське, Орівсько-Уличненське та ін.), а також у сх. областях республіки (*Качанівське нафтогазове родовище* та Рибальське — в Сум. обл., *Глинсько-Розбишівське нафтогазове родовище,* Радченківське та ін.— в Полтав. обл., *Гнідинцівське нафтогазове родовище,* Прилуцьке, *Леляківське родовище нафти,* Монастирищенське — в Черніг. обл.) та ін. Промислові і прогнозні геол. запаси нафти в республіці розподіляються по трьох нафтогазоносних регіонах — *Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області, Карпатській нафтогазоносній провінції* і *Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній провінції.*

Наук. та екон. проблеми Н. п. на Україні розробляє *Нафтової промисловості науково-дослідний і проектний інститут.* Серед ін. соціалістичних країн Н. п. найрозвинутіша в Румунії. Серед капіталістичних країн 1-е місце за видобутком нафти посідають США (434,2 млн. т). Див. також *Нафтовидобування.*

Літ.: Нефтедобывающая промышленность СССР. 1917—1967. М., 1968; Гонта З. Т., Гонта Т. Т. Нафтові багатства України. К., 1962; Лисичкин С. М. Энергетические ресурсы мира. М., 1977.

В. І. Бережнюк.

НАФТОДО́ЛАРИ — кошти, одержувані нафтодобувними країнами, що розвиваються, від реалізації нафти. Поняття «Н.» виникло на поч. 70-х рр. 20 ст. внаслідок *кризи енергетичної* і зростання цін на нафту. В результаті боротьби нафтодобувних країн (*ОПЕК*) проти міжнар. *нафтових монополій* ці країни дістали можливість встановити контроль над видобутком нафти та умовами продажу її. Внаслідок *інфляції,* знецінення капіталістичних валют і зростання цін на пром. продукцію нафтодобувні країни різко підвищили ціну на нафту, що призвело до нагромадження значних валютних коштів на рахунках країн ОПЕК. Екон. і соціальна відсталість цих країн перешкоджає використанню одержаних від реалізації нафти коштів для потреб нац. розвитку. Нагромаджені Н. використовують на міжнар. ринку позичкових капіталів у вигляді короткострокових вкладів, зовн. позик, вкладів у *цінні папери* та нерухоме майно за кордоном. Н. стали важливим джерелом коштів на зх.-європ. ринку капіталів. Ринок Н. перетворився на арену гострої конкурентної боротьби між банками розвинутих капіталістичних країн, які традиційно диктували свої умови використання цих коштів, і банками країн ОПЕК, які намагаються проводити власну валютно-фінанс. політику у міжнар. економічних відносинах.

В. М. Лінников.

НАФТО́ЛИ, оксинафталіни, $C_{10}H_{8-n}(OH)_n$ — похідні *нафталіну,* що містять *гідроксильні групи* (мал.). Серед Н. з одним гідроксилом розрізняють α- та β-Н.— безбарвні кристали з характерним запахом, малорозчинні у воді, добре розчиняються в лугах і органічних розчинниках. Н. та їхні похідні застосовують у виробн. *барвників,* антиоксидантів для полімерів, у парфюмерії як компоненти запашників *мила* тощо; β-Н.— гол. чин. для виробн. феніл-β-нафтиламіну — стабілізатора каучуків та гуми.

НАФТОПЕРЕРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь важкої промисловості, підприємства якої з сирової *нафти* виробляють різні нафтопродукти. Осн. продукція Н. п.: паливо для карбюраторних (авіаційні та автомобільні бензини), реактивних (авіац. гас), дизельних (дизельне паливо) двигунів, котельне паливо (мазути), моторні масла, спеціальні, різного призначення бітуми, парафіни, кокс для електродної пром-сті, мастила тощо, всього — понад 300 найменувань. На базі нафт. сировини виготовляють велику кількість хім. і нафтохім. продукції (див. *Нафтохімічна промисловість*). Продукцію Н. п. застосовують у різних галузях нар. господарства країни.

В дореволюц. Росії переробку нафти здійснювали за примітивною технологією, осн. продуктом переробки був гас. Нафтопереробні підприємства були зосереджені гол. чин. на Кавказі (Баку, Грозний). В СРСР створено високорозвинуту потужну Н. п. На Україні перші нафтопереробні з-ди виникли на Прикарпатті — в Бориславі, Львові, Дрогобичі, Надвірній. До 1939 тут діяло 19 дрібних нафтопереробних підприємств, оснащених примітивною технікою. Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною і особливо в післявоєнні роки розвиток Н. п. Прикарпаття значно прискорився. В 1937—38 збудовано перші нафтопереробні з-ди в Одесі, Херсоні, Бердянську. Швидкими темпами розвивається Н. п. республіки після 1950, коли було відкрито нові нафт. родовища на Прикарпатті і в сх. районах республіки. Було реконструйовано діючі нафтопереробні з-ди, деякі підприємства збудовано заново, стали до ладу потужні нові. Всього на Україні 1980 діяло 8 підприємств Н. п., в т. ч. 7 нафтопереробних і 1 нафтомаслозавод. Найпотужніші підприємства Н. п. республіки: *Кременчуцький нафтопереробний завод, Лисичанський нафтопереробний завод, Херсонський нафтопереробний завод, Бердянський дослідний нафтомаслозавод.* В Н. п. застосовуються нова техніка й прогресивна технологія, зокрема каталітичний риформінг, каталітичний *крекінг,* гідроочищення, уповільнене коксування, газофракціонування. Наук. проблеми розвитку Н. п. розробляє *Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут* (Київ) та ін. При сприянні Рад. Союзу в соціалістичних країнах — членах РЕВ споруджено понад 34 нафтопереробні і нафтохім. підприємства, зокрема Бургаський нафтопереробний з-д (Болгарія), Дунайський з-д (Угорщина), з-д у Плоцьку (Польща) та ін. Серед капіталістичних країн найпотужніші нафтопереробні підприємства мають США, Японія, Італія, Франція, ФРН, Великобританія. Зросли потужності Н. п. у багатьох країнах, що розвиваються,— Ірані, Бахрейні, Мексиці, Аргентині, Венесуелі, на Антільських о-вах, у Трінідаді і Тобаго, Індонезії. Заново організовано Н. п. у Кувейті, Саудівській Аравії, Нігерії.

В. Д. Меркуленко.

НАФТОПЕРЕРО́БНОЇ І НАФТОХІМІ́ЧНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, ВНДІПКнафтохім — установа М-ва нафтопереробної і нафтохімічної пром-сті СРСР. Створений 1966 у Києві на базі *Нафтової промисловості науково-дослідного і проектного інституту.* В ін-ті (1980)—2 відділення, в складі яких 49 відділів, 11 лабораторій і 1 сектор. Є проектний філіал у Львові і дослідний з-д у Дрогобичі. Ін-т — головний у галузі щодо досліджень, розробки та організації пром. виробн. і впровадження у промисловість пластичних мастил заг. призначення, присадок до мастил, мастильно-охолодних технологічних засобів; забезпечення підприємств і установ інформацією про теплофізичні властивості органічних речовин, нафтопродуктів, а також їхніх сумішей; проектування нафтопереробних з-дів УРСР і підприємств та цехів СРСР, що виробляють мастила і присадки до них, та підземних сховищ нафтопродуктів і зріджених газів; розробки автоматизованих систем керування нафтопереробними заводами.

Г. І. Чередниченко.

НАФТОПРОВІ́Д — сукупність споруд, за допомогою яких *нафту* переміщують з районів *нафтовидобування* до *нафтосховищ* і місць переробки. До Н. належать *трубопроводи,* перекачувальні *насосні станції* і допоміжні споруди. Розрізняють Н.: внутрішні (на нафтопереробних з-дах, нафтобазах), місцеві (для переміщення нафти на порівняно невелику віддаль з місць видобування до пунктів збирання і підготовки) та магістральні (по них на значну віддаль з пунктів збирання і підготовки нафту перекачують до місця переробки). Н. бувають наземні, підземні і підводні; самопливні (безнапірні) і несамопливні (напірні). Діаметр труб Н. становить 60—1200 мм, робочий тиск, під яким переміщується нафта,— 0,7—8 МПа, швидкість руху нафти — 0,9—2,6 м/с. Сукупність споруд, за допомогою яких переміщують продукти переробки нафти

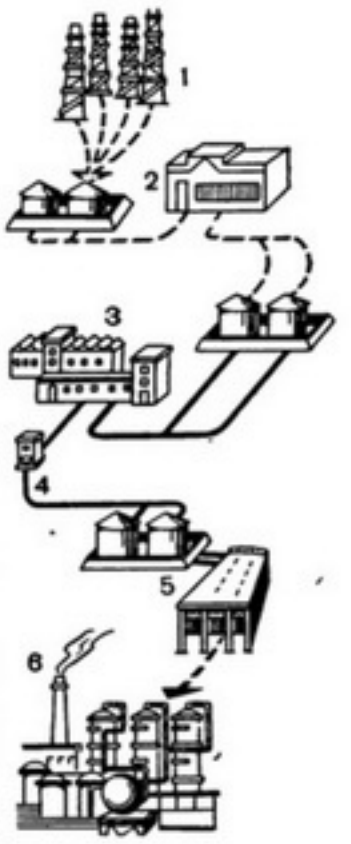

Магістральний **нафтопровід:** 1 — нафтовий промисел; 2 — пункт збирання і підготовки нафти; 3 — насосна станція; 4 — колодязь з регулюючим пристроєм; 5 — розподільний пункт; 6 — нафтопереробний завод.

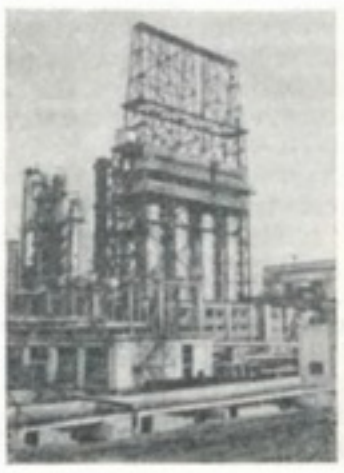

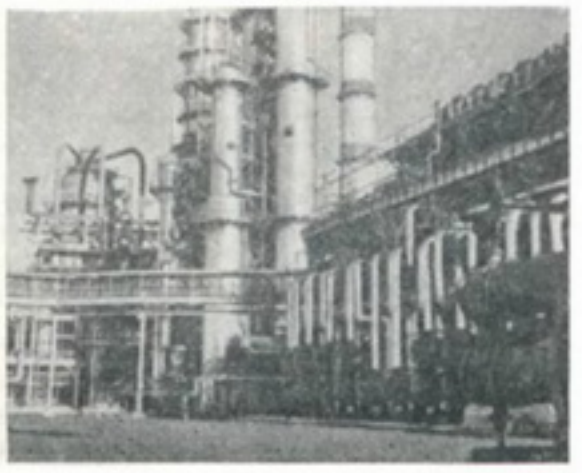

Нафтопереробна промисловість. Установка уповільненого коксування сировини на Херсонському нафтопереробному заводі.
Установка по переробці нафти на Лисичанському нафтопереробному заводі.

П. С. Нахімов.

Орден Нахімова 1-го ступеня.

(бензин, гас та ін.), наз. нафтопродуктопроводом. В Росії перший Н. споруджено 1878 (Баку), перший магістральний нафтопродуктопровід (Баку — Батумі) став до ладу 1907. В СРСР великими є Н.: Нижньовартовськ — Куйбишев, Анжеро-Судженськ — Іркутськ та ін. Протяжність Н. становить (1979) 67,4 тис. км. В УРСР проекти нафтопроводів розробляють в інституті *Південдіпронафтопровід*. По території УРСР проходить один з найбільших у світі магістральний Н. «*Дружба*».

Ю. А. Балакіров.

НАФТОСХО́ВИЩЕ — резервуар, де зберігають *нафту* і продукти її переробки (бензин, гас, дизельне паливо та ін.). Розрізняють Н. (мал.): наземні, напівпідземні і підземні (у т. ч. й споруджувані у відкладах кам'яної солі на глибині від 100 м і нижче); сталеві, бетонні, залізобетонні і пластмасові; циліндричні (вертикальні й горизонтальні), сферичні, прямокутні і краплеподібні. Найпоширенішими є Н. наземні сталеві і підземні залізобетонні. Місткість Н. переважно 100—1000 м³ (деяких — 50 000—100 000 м³). Н. обладнують люками, через які їх оглядають, провітрюють, очищають, відбирають з них проби, а також протипожежними пристроями, запобіжними клапанами, пристроями для дистанційного керування наповненням і спорожненням тощо. В Росії перше сталеве клепане Н. споруджено (1878) на нафт. промислах Баку. В 1935 вперше в СРСР збудовано металеве зварне Н. місткістю 1000 м³.

Ю. А. Балакіров

НАФТОХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, яка на основі хім. переробки продукції *нафтопереробної промисловості* і газової пром-сті випускає різні види нафтохім. продуктів. Осн. продукція: синтетичний каучук, продукти осно́вного органічного синтезу, технічний вуглець, різні види шин, гумотех. та азбестотех. виробів, гумового взуття (див. *Гумоазбестова промисловість*), олефіни тощо. Продукцію Н. п. широко використовують в усіх галузях нар. г-ва. Умови для виникнення Н. п. створено в результаті впровадження нових методів переробки *нафти — крекінгу* та *піролізу*. У Рад. Союзі, в т. ч. й на Україні, Н. п. почала розвиватися в роки перших п'ятирічок (1929—40). Розвиток Н. п. безпосередньо пов'язаний із збільшенням масштабів та вдосконаленням процесів комплексної переробки нафти. В СРСР уперше в світі 1932 організовано пром. виробн. синтетичного каучуку, 1949 — одночасне виробн. фенолу й ацетону кумольним методом, 1952 — виробн. синтетичного етилового спирту, 1966—70 — масове виробн. високоякісних пневматичних шин без застосування натурального каучуку та ін. Потужну Н. п. створено в 50—60-х рр. 20 ст. Обсяг виробн. продукції Н. п. країни 1979 зріс проти 1970 в 1,5 раза, у т. ч. в Українській РСР — в 3,5 раза. Проблемами розвитку Н. п. займаються Центр. н.-д. ін-т тех.-екон. досліджень нафтопереробної і нафтохім. пром-сті в Москві, *Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут* у Києві та ін.

Див. також *Нафтохімія*.

В. В. Калєчиць.

Сферичне нафтосховище.

НАФТОХІ́МІЯ — науковий напрям, пов'язаний з вивченням нафти як природного об'єкта й продуктів її переробки, з розробкою та використанням термічного, каталітичного та ін. нових методів перетворення *вуглеводнів*, з одержанням на основі нафт. сировини різних технічно важливих продуктів (*пластифікаторів* пластичних мас, *поверхнево-активних речовин* тощо). Див. також *Нафтохімічна промисловість, Нафтопереробна промисловість*.

НА́ХА — місто в Японії, на острові Окінава, в архіпелазі Рюкю. Адм. ц. префектури Окінава. Мор. порт. 304 тис. ж. (1975). Розвинуті харчосмакова пром-сть, рибальство. Університет.

НАХА́БІН Володимир Миколайович [8 (21).IV 1910, с. Шарівка, тепер смт Богодухівського р-ну Харків. обл.— 20.X 1967, Харків] — укр. рад. композитор, педагог, диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). В 1932 закінчив Харків. муз.-драм. інститут (клас композиції С. *Богатирьова*). Був зав. муз. частиною Харків. Червонозаводського театру, худож. керівником і гол. диригентом Харків. театру муз. комедії (1943—44), диригентом і худож. керівником Харків. театру опери та балету. З 1952 викладав у Харків. консерваторії (1963—67 — її ректор). Брав участь у створенні Держ. гімну УРСР. Твори: балети — «Міщанин з Тоскани» (1936, 2-а ред., 1965), «Марійка» (1939), «Данко» (1948), «Весняна казка» (1954), «Таврія» (1960); муз. комедії, симфонії (в т. ч. «Першотравнева», 1959), симф. поема «Дівчина і смерть» (1956); концерт для фп. з оркестром (1951), романси, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НАХИ́ЛЕННЯ МАГНІ́ТНЕ — кут між напрямом напруженості земного магнітного поля (вектором Т) і горизонтальною площиною в певній точці земної поверхні; один з елементів *земного магнетизму*. Н. м. вважають додатним (північним), якщо вектор Т напрямлений вниз від горизонтальної площини (у Північній півкулі) та від'ємним (південним), якщо він напрямлений вгору (у Південній півкулі). Величина Н. м. на земній поверхні змінюється від 0° на магн. екваторі до 90° на магн. полюсах. Н. м., як і ін. елементи земного магнетизму, безперервно змінюється у часі. Вивчення Н. м. має велике значення для дослідження *магнітного поля Землі*. На Україні Н. м. вивчають магн. обсерваторії *Геофізики інституту* АН УРСР.

Є. І. Антонюк.

НАХІ́МОВ Павло Степанович [23.VI (5.VII) 1802, с. Городок, тепер с. Нахімовське Холм-Жирковського р-ну Смол. обл.— 30.VI (12.VII) 1855, Севастополь] — рос. флотоводець, адмірал (1855). Н. у сім'ї офіцера. Після закінчення Мор. кадетського корпусу (1818) служив на Балт. флоті. В 1822—25 взяв участь у кругосвітньому плаванні на фрегаті «Крейсер». Учасник Наварінської битви 1827, рос.-тур. війни 1828—29. З 1834 — командир лінійного корабля на Чорномор. флоті. Під час *Кримської війни 1853—56*, командуючи ескадрою Чорномор. флоту, розгромив гол. сили тур. флоту в *Сінопському бою 1853*. Під час *Севастопольської оборони 1854—55*, після загибелі В. О. *Корнілова*, керував обороною міста 28.VI (10.VII) 1855 був смертельно поранений на *Малаховому кургані*. Н. зробив значний внесок у розвиток рос. військ.-мор. мистецтва. В 1944 встановлено *Нахімова орден* і медаль Нахімова, створено *нахімовські училища*. В Севастополі Н. споруджено пам'ятник (1898, відбудовано 1959).

НАХІ́МОВ Яким Миколайович [8 (19).IX 1782, Богодухівський повіт на Харківщині — 18 (30).VII 1814, там же] — рос. поет-сатирик. Закінчив Харків. ун-т (1808), в якому працював 1809—11, читав лекції. Друкуватися почав 1808. Сатири, байки, епіграми Н. викривають хабарництво, кривосуддя, зловживання владою чиновників та поміщиків («Звіринець», «Пацюк і секретарша», «Правда і піддячий», «Море і ріка»). Н. виступав проти галломанії, неуків-гувернерів (поетичні твори — «Мерзілкін», «Пурсоніада»; прозові — «Сказання про Феміду і про іноплемінних приказних», «Словесні мавпи»; комедія «Закохані педанти»). Твори Н. почали друкуватися лише після смерті поета, зокрема, в журналах «*Харьковский Демокрит*», «*Украинский вестник*».

Літ.: Лещенко П. Несправедливо забытый талант. «Радуга», 1965, № 11.

О. О. Білявська.

НАХІ́МОВА О́РДЕН — рад. військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III 1944 на честь рос. флотоводця П. С. *Нахімова*. За статутом ордена ним нагороджують офіцерів Військ.-Мор. Флоту за видатні успіхи в розробці, здійсненні і забезпеченні мор. операцій, в результаті яких було відбито наступальну операцію противника або забезпечено активні операції флоту, завдано ворогові значних втрат і збережено свої осн. сили. Н. о. має 1-й (вищий) і 2-й ступені. Всього за роки Великої Вітчизн. війни проведено понад 500 нагороджень Н. о. обох ступенів.

НАХІ́МОВСЬКІ УЧИ́ЛИЩА — середні військ.-морські навчальні заклади для підготовки юнаків до навчання у вищих військ.-мор. училищах та дальшої служби у ВМФ СРСР офіцерами. Створені згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21.VIII 1943 з метою влаштування, навчання та виховання хлопчиків, батьки яких загинули в боротьбі проти фашист. загарбників під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Названі на честь адмірала П. С. *Нахімова*. Організовані в Тбілісі (1943), Ленінграді (1944), Ризі (1945). Спочатку в Н. у. приймали хлопчиків

віком від 10 до 14 років. У зв'язку з скороченням контингенту підлітків-сиріт Ризьке (1953) і Тбіліське (1955) Н. у. припинили діяльність, а їхніх вихованців переведено до Ленінградського Н. у., яке стало єдиним у країні. До нього приймають юнаків від 15 до 16 років, які закінчили 8 класів серед. школи і за станом здоров'я здатні до служби на кораблях військово-морського флоту.

НАХІЧЕВА́НСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Нахічеванська АРСР — у складі Аз. РСР. Утворена 9.II 1924. Розташована на Пд. Закавказзя. На Пн. та Сх. межує з Вірменською РСР (територія якої відокремлює її від осн. частини Аз. РСР), на Пд. Зх.— частина держ. кордону з Іраном і Туреччиною. Поділяється на 6 адм. районів, має 3 міста й 3 с-ща міськ. типу.

Природа. Рельєф переважно гористий (75% території лежить на вис. понад 1000 м над р. м.). На Сх.— Зангезурський (вис. до 3904 м, г. Капиджиг), на Пн.— Даралагезький хребти. На Пд. Зх. невеликі рівнини (вис. 600—1000 м). Корисні копалини: кам. сіль, буд. сировина — туф, мармур, травертин; поліметалеві руди, численні (бл. 200) мінеральні джерела. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —6° (в долинах) та —14° (в горах), липня — відповідно +28° та від +25 до +5°. Опадів в долинах 190—300 мм, в горах — 300—600 мм. Вздовж пд.-зх. кордонів тече найбільша ріка республіки — *Аракс* (бас. Кури), на тер. республіки — його ліві притоки: Арпачай, Нахічеванчай, Гілянчай та ін., які мають велике гідроенерг. та меліоративне значення. Грунти в долині Араксу та на рівнинах сіроземні, лучні сіроземні, подекуди засолені. В горах та передгір'ях — гірсько-каштанові, гірсько-лісові, гірсько-лучні дернові. Рослинність на рівнинах полиново-кураєва напівпустельна, в горах — гірсько-степова, лучно-степова, субальпійська та альпійська.

Населення. Осн. населення — *азербайджанці*. Живуть також вірмени, курди, росіяни. Пересічна густота нас.— 44 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 26%. Найбільше місто — *Нахічевань*.

Історія. Найдавніші пам'ятки перебування людини на тер. Нахіч. АРСР належать до епохи *неоліту*.

Гірський краєвид.

З 8 ст. до н. е. до 18 ст. ця територія входила до складу різних, спочатку рабовласницьких (*Мідія*, д-ва *Ахеменідів*), а потім феод. д-в. У серед. 18 ст. виникло незалежне Нахіч. ханство, яке за *Туркманчайським договором 1828* було приєднано до Росії. Це благотворно вплинуло на дальший розвиток економіки і культури краю. Протe трудящі зазнавали подвійного гніту царських урядовців і місц. феодалів. Напередодні та в роки революції 1905—07 в Росії в краї посилився сел. рух, подекуди він набував характеру збройних ви-

Гідровузол «Аракс» на ріці Аракс. Нахічеванський соляний рудник.

ступів за землю. В той час виникли с.-д. осередки (в містах Нахічевані, Джульфі та ін.), революц. роботу серед населення вели відділення с.-д. групи «Гуммет» («Енергія»). Після Лютн. революції 1917 в Нахічевані, Джульфі, на залізнич. ст. Шахтахти виникли Ради, але влада фактично перебувала в руках органу бурж. Тимчасового уряду — Особливого Закавказ. к-ту, а з листопада 1917 — адміністрації контрреволюц. бурж.-націоналістичного Закавказ. комісаріату. В червні Нахічевань окупували турецькі, а в листопаді — англ. війська. В липні 1920 трудящі краю звернулися до уряду РРФСР і Аз. РСР з проханням про допомогу у визвольній боротьбі, яку було подано частинами 11-ї Червоної Армії. 28.VII 1920 в краї проголошено Рад. владу, створено ревком. Того самого дня утворено Нахіч. Рад. Соціалістичну Республіку. На поч. 1921 на І крайовій парт. конференції обрано Нахіч. обком Компартії Азербайджану. В лютому 1923 утворено Нахіч. авт. край у складі Аз. РСР, перетворений 9.II 1924 на Нахіч. АРСР. За роки Рад. влади в республіці створено соціалістичну пром-сть, багатогалузеве колг. с. г., здійснено культур. революцію. Виросли нац. кадри робітн. класу і нар. інтелігенції. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі республіки виявили мужність і героїзм на фронті і в тилу. З чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, тисячі трудящих нагороджено орденами й медалями. В післявоєнний час економіка і культура республіки продовжують розвиватися. Нахіч. АРСР нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972) і Жовтневої Революції (1974).

Народне господарство спеціалізується на виробн. продукції легкої та харч. пром-сті (базуються в основному на місц. сировині), на вирощуванні тех. культур, виноградарстві та тваринництві. Електроенергія надходить з електроенерг. системи Закавказзя та від ГЕС, збудованих на Араксі. Розвинута добувна пром-сть (Парагачайський молібденовий, Гюмюшлинський свинцево-цинковий, Нахічеванський соляний рудники). Машинобудування і металообробка представлені Нахічеванським електротех. з-дом, Шахбузьким авторем. з-дом та ін. Підприємства по виробн. буд. матеріалів, зокрема цінного облицювального каменю. Серед галузей легкої пром-сті провідне місце посідає шовкова— пром. комплекс з шовкомотальним та шовкоткацьким напрямами (Ордубад); діють також Ілічівський бавовноочисний з-д, Нахічеванська швейна ф-ка; підприємства по виготовленню трикот. виробів, взуття. Осн. галузі харч. пром-сті: виноробна (винзаводи в Нахічевані, Шахбузі, Абракунісі та ін.), виробн. мінеральних вод (Бадамлинський та Сірабський з-ди), консервна (Ордубад), тютюново-ферментаційна (Нахічевань), м'ясо-мол. (м'ясокомбінат і молочний з-д в Нахічевані) та безалкогольних напоїв. У Нахічевані — меблева ф-ка. В 1979 в республіці було 37 радгоспів та 35 колгоспів. Землеробство — на зрошуваних землях. Посівна площа всіх с.-г. культур — 30,1 тис. га (1979). Вирощують зернові, бавовник, тютюн, виноград, овоче-баштанні культури. Садівництво. Тваринництво спеціалізується на вівчарстві м'ясо-вовнового та скотарстві м'ясо-мол. напрямів. Поголів'я (тис., 1980): великої рогатої худоби — 42,4, овець і кіз — 147,2. Розводять овець породи балбас — найпро-

НАХІЧЕВАНСЬКА АРСР

Площа — 5,5 тис. км

Населення — 243 тис. чол. (на 1.I 1980)

Столиця — м. Нахічевань

Нахічеванська АРСР. Відро. Мідь, гравірування. Кінець 18 — початок 19 ст. Музей мистецтва народів Сходу. Москва.

Нахічеванська АРСР. Каптан. Оксамит, золотий сутаж. Кінець 19 ст. Музей мистецтва народів Сходу. Москва.

Нахічевань. У центрі міста.

дуктивнішу породу в Аз. РСР. Шовківництво. Вздовж держ. кордону проходить з-ця Баку — Єреван (187 км) з відгалуженням на Іран (через ст. Джульфа). Розвинута мережа автошляхів. В Нахічевані — аеропорт. На тер. республіки — бальнеологічний курорт Бадамли, численні мінеральні джерела, лікувальні місцевості Сіраб, Нагаджир.

А. М. Гаджі-заде.

Культура. До встановлення Рад. влади на тер. сучасної Нахіч. АРСР існувало 45 поч. шкіл (бл. 2 тис. учнів). Неписьменні становили 96% нас. За роки Рад. влади трудящі досягли значних успіхів у галузі культури. В 1979/80 навч. р. у республіці було 218 загальноосв. шкіл (71,6 тис. учнів), 4 серед. спец. навч. заклади (1,7 тис. учнів), 5 профес.-тех. уч-щ (2,1 тис. учнів), Пед. ін-т ім. Ю. Мамедалієва (2,3 тис. студентів). Працюють нахічеванський науковий центр АН Аз. РСР «Каспій», відділення Ін-ту наук.-тех. інформації Аз. РСР, усі — в Нахічевані, у Шахбузькому р-ні — астр. експедиція Шемахинської астрофіз. обсерваторії АН Аз. РСР. У республіці налічується 242 масові б-ки (1,6 млн. одиниць зберігання), 223 клубні заклади, 175 кінотеатрів і кіноустановок з платним показом; Муз.-драм. театр ім. Дж. Мамедкулізаде — в Нахічевані, 4 держ. музеї: Істор. музей Нахіч. АРСР, Музей л-ри Азербайджану, обидва — в Нахічевані, та ін. Виходить респ. газ. «Совет Нахічевані» й «Советская Нахичевань» азерб. і рос. мовами, а також 5 районних газет. Місц. радіомовлення ведеться азерб., вірм. та рос. мовами. Ретранслюються програми Центр. і Респ. телебачення, радіопрограми з Москви і Баку. Телецентр — у Нахічевані.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на території сучас. Нахіч. АРСР жили і творили азерб. письменники Дж. *Мамедкулізаде,* Гусейн Джавід, Мамед Тагі Сідгі, Е. Султанов, Алі Кулі Гамкусар. В 1925 було організовано відділення літ. т-ва «Червоні пера», створеного в Баку, 1927 — Азербайджанську Асоціацію пролет. письменників, що з 1932 стала відділенням Спілки письменників Аз. РСР. З 1933 виходить «Адабіят газетаси» («Літературна газета»). Письменники 20—30-х рр. Е. Абасов, М. Насирлі, М. Джафаров, М. Акпер, А. Садик, А. Кязим, М. Рагіб, М. Гусейнов та ін. відображали у своїх творах життя республіки. В роки Великої Вітчизн. війни з патріотичними творами виступали М. Тарвердієв, Н. Нагієв, А. Матодун, І. Сафарлі. Відомі сучасні поети—Г. Азим, А. Махмуд, К. Агаєва, В. Касумова; прозаїки Г. Разі, Г. Ібрагімов; драматурги А. Юсифлі, А. Аббаскулієв та ін.

На тер. Нахіч. АРСР збереглися залишки циклопічних споруд кін. 2 — 1-го тис. до н. е., середньовічні мавзолеї (в Нахічевані, Джузі, Карабаглярі), житл. будинки в Ордубаді (16—19 ст.). За рад.

В одному з цехів кокономотальної фабрики в місті Ордубаді.

Отара овець на гірському пасовищі.

часу в Нахіч. АРСР споруджено численні житл., громад. й пром. будівлі, реконструйовано архіт. пам'ятки. В Нахічевані жив і працював один з основоположників реалістичного живопису Азербайджану Б. Ш. *Кенгерлі*. Найпоширеніші види декор.-ужиткового мист.— ткацтво, килимарство, вишивання перлами й бісером, візерунчасте плетіння, худож. обробка металу, різьблення на дереві.

Поширені нар. пісні (трудові, побутові, героїчні), хороводні пісні-танці (напр., «Ялли»). Муз. інструменти: духові — зурна, баламан; ударний — нагара; старовинний інструмент — тулум. У 1938 відкрито дит. муз. школу. Працюють ансамбль пісні і танцю «Араз» (з 1959), оркестр нар. інструментів (з 1966), муз. школи. У кін. 19 ст. в Нахічевані було створено аматорську трупу. Значну роль у становленні профес. театру в Нахіч. АРСР відіграли письменник Дж. Мамедкулізаде, азерб. режисер Г. *Араблінський*. У 1923 в Нахічевані створено Держ. драм. театр (реорганізований 1962 в Муз.-драм. театр ім. Дж. Мамедкулізаде). Для діяльності колективу велике значення мала участь в його роботі видатних азерб. акторів М. *Алієва,* С. *Рухулли,* А. Шаріфзаде та ін. В репертуарі театру — п'єси М. Ахундова, Дж. Джабарли, Д. Меджнунбекова, С. Вургуна, Ш. Курбанова, Г. Ібрагімова та ін., твори рос. класичної та зарубіжної драматургії. Серед театральних митців — народні артисти Аз. РСР Е. Ахвердієв, І. Гамзаєв, М. Кулієв, І. Мусаєв.

Літ. див. до ст. Азербайджанська РСР. *Н. Г. Джафаров* (освіта, преса).

НАХІЧЕВА́НЬ — місто, столиця Нахіч. АРСР. Розташована на правому березі р. Нахічеванчай (прит. Араксу). Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. Засн. в 6 ст. до н. е. В 11 ст.— резиденція султана *сельджуків,* у 12 ст.— столиця д-ви *Ільдегізидів*. У 18 — на поч. 19 ст.— столиця Нахічеванського ханства. В складі його за *Туркманчайським договором 1828* місто приєднано до Росії. С.-д. осередки виникли в період революції 1905—07. При підтримці тур. військ, які окупували Н. в червні 1918, в місті було встановлено режим мусаватистів (див. «*Мусават*»). У листопаді 1918 Н. захопили англ. імперіалісти. Рад. владу встановлено 28.VII 1920. З 1924 — столиця Нахічеванської АРСР. У місті — електротех., винобробний, тютюново-ферментаційний, хлібний, склотарний, алюмінієвого посуду з-ди. Виробн. буд. матеріалів (комбінат буд. матеріалів, з-д залізобетон. виробів), килимів; карбування. Поблизу Н.— видобування солі (у вироблених каменоломнях шахти — лікарня для хворих на астму). В Н.— пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Муз.-драм. театр, музеї: істор., літератури та мистецтва. Будинок-музей азерб. письменника Гусейна Джавіда. В Н. у 12—14 ст. склалася місцева архіт. школа на чолі з будівничим Аджемі [мавзолеї Юсуфа, сина Кусеїра; Атибека (Моміне-хатун) та ін.]. Серед ін. архіт. пам'яток — фортеця (10—14 ст.), комплекс мечетей і мавзолеїв (18 ст.), мечеть (19 ст.). Іл. с 276.

НАХО́ДКА — місто крайового підпорядкування Примор. краю РРФСР. Розташована в сх. частині затоки Петра Великого, в бухті Находка Японського м. Значний трансп. (4 мор. порти та 7 залізничних станцій, у т. ч. Тихоокеанська) вузол Далекого Сходу. 136 тис. ж. (1980). База сейнерного флоту. Суднорем. з-ди, жерстяно-банкова, швейна та рукавична ф-ки. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Мореплавне і муз. уч-ща. Місто утв. 1950.

НАХО́ДКІН Микола Григорович (н. 25.I 1925, с. Прохорівка, тепер Канів. р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1960. Після закінчення Київ. ун-ту (1950) працює там же (з 1972 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці — з фіз. електроніки і термопластичного запису інформації. Зокрема, дослідив осн. кінетичні особливості збудження електронів у вторинній електронній емісії та рентгенівському фотоефекті, встановив роль непружного розсіяння електронів у твердому тілі і використав це явище для дослідження поверхонь напівпровідників методом іонізаційної спектроскопії. Держ. премія УРСР, 1970. Нагороджений орденом «Знак Пошани».